THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, S. K. BELVALKAR, R. N. DANDEKAR, S. K. DE, F EDGERTON, A. B GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE, R. D KARMARKAR, V. G. PARANJPE, V K. RAJAVADE, N B. UTGIKAR †; P. L. VAIDYA, V. P. VAIDYA †, RAGHU VIRA, M. WINTERNITZ †, R ZIMMERMANN, S J †,

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 4

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan and Mysore States, the University of Bombay, and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

THE

ĀRAṆYAKAPARVAN

(PART 2)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

The Contents of this Volume were issued,
in 1942, as a part of Fascicule 12
of this Edition

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona Text Printed by Prof Sadhu
Ram, M A, at the Arya Bharati Press, Lahore
Title-pages Printed by Mr R Y Shedge, at the Nirnaya Sagar
Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay

CONTENTS OF VOLUME FOUR

	PAGES
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE ĀRAṆYAKA (PART 2)	513-1041
APPENDIX I ("ADDITIONAL" PASSAGES) . . .	1043-1089
CRITICAL NOTES	1091-1109
ERRATA . . .	1111

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME FOUR

FACSIMILE OF A MS OF A COMMENTARY OF THE ĀRANYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL . .	FRONTISPIECE	
ILLUSTRATION TO 3. 262. 17	FACING PAGE	910
ILLUSTRATION TO 3. 281. 16		974
FACSIMILE OF ŚĀRADĀ MS. OF THE ĀRANYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL		1112

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm = commentary
cont = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev = Devabodha.
ed = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s)
foll. = following.
fragm. = fragment(ary)
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin = *infra lineam*
int lin. = *inter lineas*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931-1936).
Mad. = Madras (edition).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior
pr. m = *prima manu*.
Rām. = Rāmāyana (ed N. S P.)
ref = reference)
resp. = respective(ly)
sec. m = *secunda manu*.
st. = stanza(s).
subst = substitute(s).
suppl = supplementary.
sup lin = *supra lineam*.
transp = transpose(s), transposition
v = verse.
(var.) = (with variation)
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, **Cd** = Commentary of Devabodha; **Ca. d. n** = Commentaries of Arjunamiśra, Devabodha and Nīlakantha. A "p" is added on to denote a "pātha"; thus, **Cnp** = a pātha mentioned in the Commentary of Nīlakaṇṭha.
~~~~

Facsimile of a page of a paper MS. of the commentary of the Āraṇyaka-parvan, in Śāradā characters, belonging to the Asiatic Society of Bengal

॥ आरण्यकपर्व ॥

[पूर्वतोऽनुवृत्तम्]

१५५

वैशंपायन उवाच ।
निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १
स समानीय तान्सर्वान्भ्रातॄनित्यब्रवीद्वचः ।
द्रौपद्या सहितान्काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥ २
समाश्वतस्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
कृतोद्देशश्च बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम् ॥ ३
प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणां वरम् ।
तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ॥ ४
कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ।
पञ्च वर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥ ५
तत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ।
देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ ६
इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पाण्डवः ।
कारणं चैव तत्तेषामाचचक्षे तपस्विनाम् ॥ ७
तमुग्रतपसः प्रीताः कृत्वा पार्थं प्रदक्षिणम् ।
ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥ ८
सुखोदर्कमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ ।
क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ ९
तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ १०
द्रौपद्या सहितः श्रीमान्हैडिम्बेयादिभिस्तथा ।
राक्षसैरनुयातश्च लोमशेनाभिरक्षितः ॥ ११
क्वचिज्जगाम पद्भ्यां तु राक्षसैरुह्यते क्वचित् ।
तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १२
ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान्विचिन्तयन् ।

155

1 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3\ 5}$ राजन् (for तस्मिन्) — ^{d}) B$_3$ T$_1$ तदा; G$_1$ विभु॰ (for प्रभुः)

2 ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ D$_{3\ 5}$ T G$_{1-3}$ M$_1$ सहितः (for सहितान्)

3 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ विगताः; D$_5$ हि गताः; T$_1$ गमिताः; G$_1$ [ऽ]धिगताः, M [ऽ]तिगताः — ^{b}) T G$_{3\ 4}$ जवेन (for शि॰) — ^{c}) B$_2$ Dn D$_{4\ 6}$ तु; B$_{3\ 4}$ स (for च)

4 After 4^{ab}, K$_3$ B D (except D$_{1-3\ 5}$) ins

787[1] पुष्पितैर्द्रुमखण्डैश्च मत्तकोकिलषट्पदैः ।
मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।
व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गवयैर्हरिणैस्तथा ।
श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।
फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ।
प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।
महापुण्यं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ।

[(L 4) B$_2$ व्यालऋक्षैश्च B$_4$ करिभिश्च (for रुरुभि॰) — (L 6) B$_4$ कुमुदै॰ (for कमलै॰) B$_1$ नीलोत्पलवरैरपि] — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ G$_1$ कृतोद्देशं; T$_1$ समे देशे — ^{d}) M समागम्य (for समागम॰)

5 ^{c}) T$_1$ पंच वत्स्यामि विद्यार्थे — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ D$_1$ विद्यार्थी च; K$_1$ ॰र्थे च, D$_2$ G$_4$ ॰र्थीव, D$_5$ ॰र्थे तु; T$_1$ वर्तं ति, G$_1$ विद्यार्थी तु Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ Dc D$_{1-3\ 5}$ पुरंदरे, K$_3$ Dn पुरा मया

6 ^{a}) Dn D$_{4-6}$ अत्र (for तत्र) — ^{b}) D$_{1\ 2}$ संप्राप्ता॰ (for अवाप्ता॰)

7 ^{c}) D$_5$ काल चैव हि त तेषां

8 Before 8, T$_2$ G$_{2\ 3}$ ins ब्राह्मणा॰ — ^{a}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3\ 5}$) तान् (for तम्) T$_2$ G$_3$ M$_1$ ॰तपसं, G$_1$ ॰तपसा Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3\ 5}$ प्रीत्या; B$_3$ Dn D$_{4\ 6}$ प्रीतान् K$_4$ तमूचुर्मुनय॰ सर्वे — ^{b}) B$_{1-3}$ Dn$_3$ D$_{4\ 6}$ पार्थान्; Dn$_1$ पार्थाः; Dn$_2$ पार्थैः Dn$_1$ n$_2$ प्रदक्षिणां

9 Before 9, B$_4$ ins ब्राह्मणा ऊ॰ — ^{d}) K$_4$ B$_4$ जित्वा, D$_5$ सर्वां; T$_1$ G$_2$ नीत्वा (for तीर्त्वा)

10 Before 10, B$_{3\ 4}$ D$_{1\ 2}$ ins वैशं॰ उ॰ — ^{a}) K$_{1\ 2}$ B$_3$ Dn T$_1$ तत्र; K$_4$ स तु (for तत्तु) — ^{c}) T$_2$ G$_{2-4}$ विप्रेन्द्रैर् (for विप्रैस्तैर्) K$_4$ प्रतस्थे भ्रातृभिश्चैव — ^{d}) K$_4$ समाश्वस्तः (for भ्रातृभिश्च) A few MSS परंतप

11 N om 11^{ab} — ^{a}) T$_1$ M च सह (for सहितः) — ^{c}) N (except K$_4$) ॰यातो वै (for ॰यातश्च)

12 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ Dc क्वचित्पद्भ्यां समागच्छ(Dc ॰च्छे)द्; K$_{3\ 4}$ D$_{1-3\ 5}$ क्वचित्पद्भ्यां तदागच्छद्; B Dn D$_{4\ 6}$ क्वचित्पद्भ्यां ततोगच्छद् — ^{c}) T$_2$ G$_{3\ 4}$ क्वचित् (for the first तत्र) — ^{d}) K$_4$ ॰भिः स महाभुजः, D$_5$ ॰भिः सुमहाव्रत॰.

B 11539 C 158 16 S 159 16 सिंहव्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ १३
अवेक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
गन्धमादनपादांश्च मेरुं चापि शिलोच्चयम् ॥ १४
उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः ।
प्रस्थं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १५
ददृशुः पाण्डवा राजन्गन्धमादनमन्तिकात् ।
पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतायुते ॥ १६
सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ।
समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १७
तमुपक्रम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिंदमाः ।
पाण्डवा वृषपर्वाणमवन्दन्त गतक्लमाः ॥ १८
अभ्यनन्दत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
पूजिताश्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिंदमाः ॥ १९
अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ।
आमन्त्र्य वृषपर्वाणं प्रस्थानं समरोचयन् ॥ २०
एकैकशश्च तान्विप्रान्निवेद्य वृषपर्वणे ।
न्यासभूतान्यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान् ॥ २१
ततस्ते वरवस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
न्यदधुः पाण्डवास्तस्मिन्नाश्रमे वृषपर्वणः ॥ २२
अतीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् ।
अन्वशासत्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ २३
तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ।
कृष्णया सहिता वीरा ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
तान्प्रस्थितानन्वगच्छद्वृषपर्वा महीपतिः ॥ २४

13 ^{b}) Dc T_2 G_{2-4} अचितयन् (for विचिन्त°) — ^{c}) $Ś_1$ D_3 G_1 °गणा°; D_1 °समा°; D_2 T_2 G_{2-4} °मृगा°, T_1 °मुखा° (for °गजा°) — ^{d}) B_4 (m as in text) कौबेरीं (for उदीचीं). D_5 उदीचीं दिशमाययौ

14 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ अन्वीक्षमाणः; K_4 B Dc_2 Dn_1 D_{1-5} G_4 अवेक्ष्य° Some MSS कैलाशं — ^{d}) B D (except $D_{1-3\,5}$) श्वेतं (for मेरुं)

15 ^{a}) $=30^{a}$ $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1-3\,5}$ शैलानां (for शैलस्य) — ^{c}) K_3 B Dn $D_{4\,6}$ पृष्ठं (for प्रस्थं) — D_3 om (hapl) 15^{d}–16^{c} — ^{d}) $G_{1\,2\,4}$ M ययुः (for ययौ)

16 D_2 om 16^{abc} (cf v l 15) — ^{d}) K_3 B D (except D_5) °लतावृते

17 ^{a}) K_{1-3} Dc $D_{1\,2\,5}$ °संघातैः — ^{b}) $Ś_1$ K_4 T_1 महाद्रुमैः (for मही°) — ^{cd}) T_1 पुण्यकर्मा (for °तमम्), and ह्याश्रमं (for आश्रमं)

18 $Ś_1$ $K_{1\,2}$ om 18^{ab} — ^{a}) K_4 B D (except D_{1-3}) उपागम्य, G_4 उपाक्रम्य — ^{b}) MSS °दम, °दमः also — D_2 om (hapl) 18^{c}–19^{d} — T_2 G_3 om (hapl) 18^{d}–20^{c} — ^{d}) All MSS except $Ś_1$ K_3 Dc_2 Dn_2 G_2 M (D_2 T_2 G_3 om) अवदंत (for अवन्दन्त)

19 D_2 T_2 G_3 om 19 (cf v l 18) — ^{a}) K_3 Dc $D_{1\,3\,5}$ अभ्यनंदत (Dc_2 °दच्च) — ^{b}) $=23^{d}$ Some MSS °र्षभ — ^{c}) D_5 T_1 $G_{2\,4}$ ते (for च) — ^{d}) K_4 कुरूद्वहाः (for अरिंदमाः)

20 T_2 G_3 om 20^{abc} (cf v l 18) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ संशित($Ś_1$ °श्रित-; K_2 °सति)व्रतं (for लोक°) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_5 चाभ्य°, K_3 Dc D_{1-3} तेभ्य°, B Dn $D_{4\,6}$ प्रत्य° (for सम°)

21 ^{b}) K_2 B_3 Dc वृषपर्वणः, K_4 $B_{1\,2\,4}$ Dn $D_{2\,4-6}$ °णि — G_3 lacuna for 21^{c}–25^{b}, K_2 om (hapl) 21^{c}–22^{d} — ^{d}) K_3 $D_{1\,2}$ सुमस्कृतान्; T_1 सुहृत्सुतान् — After 21, $Ś_1$ $K_{1\,3}$ $B_{2\,3}$ D (except $D_{4\,6}$) ins

788[1] परिबर्हं च तं शेषं परिदाय महात्मने ।

[$Ś_1$ $B_{2\,3}$ Dc Dn_2 परिबर्ह° K_1 Dc तं (for च) $Ś_1$ प्रदाय वृषपर्वणे (for the posterior half)]

22 K_2 G_3 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ D_{1-3} ततो मुख्यानि वस्त्राणि, K_4 B Dc Dn $D_{4\,6}$ ततस्ते यज्ञपात्राणि, D_5 ततस्ते त्वथ वस्त्राणि, T_1 M ततस्ते रथपत्राणि — ^{b}) K_4 T_1 शुभ्राणि, Dn $D_{4\,6}$ रत्नानि (for शुभानि) — ^{c}) $K_{3\,4}$ B_4 $D_{3\,5}$ $G_{2\,4}$ निदधुः B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{4\,6}$ G_1 राजन्; D_5 सर्वे (for तस्मिन्) — ^{d}) T_2 G (G_3 om) भरतर्षभ (for वृष°)

23 G_3 om 23 (cf v l 21) — ^{a}) K_3 जानन्, B_1m D_3 काले; D_2 वृद्धान् (for विद्वान्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ $D_{1-3\,5}$ अन्वजानात, K_3 $B_{3\,4}$ अन्वजानन् — ^{d}) $=19^{b}$ $Ś_1$ $K_{1\,2}$ °र्षभ

24 G_3 om 24 (cf v l 21) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ $D_{1\,2}$ अनुज्ञाता; B_4 ते प्रस्थिता (for तेऽनु°) B_1 महाप्राज्ञाः — N om 24^{cd} — ^{c}) T_1 °तान्पार्थान्, M_1 °ताः पार्थाः (for °ता वीरा) — ^{e}) B Dn $D_{4\,6}$ अभ्य°; D_5 M_1 अन्व-(D_5 °व)गमद्. — ^{f}) B_{1-3} Dc D_4 महामतिः; B_4 D_6 महाद्युतिः; T_1 $G_{1\,4}$ महीपतीन्.

उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ।
अनुसंसाध्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च ।
वृषपर्वा निववृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २५
नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
पदातिर्भ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ २६
नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु ।
पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ २७
महाभ्रघनसंकाशं सलिलोपहितं शुभम् ।
मणिकाञ्चनरम्यं च शैलं नानासमुच्छ्रयम् ॥ २८
ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा ।
अनुसस्रुर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ २९
उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।
सुदुर्गमांस्ते सुबहून्सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ३०
धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः ।
अगमन्सहितास्तत्र न कश्चिदवहीयते ॥ ३१
ते मृगद्विजसंघुष्टं नानाद्विजसमाकुलम् ।
शाखामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोहरम् ॥ ३२
पुण्यं पद्मसरोपेतं सपल्वलमहावनम् ।
उपतस्थुर्महावीर्या माल्यवन्तं महागिरिम् ॥ ३३
ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम् ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३४
विद्याधरानुचरितं किंनरीभिस्तथैव च ।
गजसिंहसमाकीर्णमुदीर्णशरभायुतम् ॥ ३५
उपेतमन्यैश्च तदा मृगैर्मृदुनिनादिभिः ।

---

25 G3 om 25^{ab} (cf v l 21) — ^{c}) Ś1 सत्र समाप्य; K1 2 स तु संसाध्य, K3 स तु मस्थाप्य, B1 Dn D4 6 अनुसंसार्य; D1 2 अनुमंभाष्य, D5 स तु सशाम्य; T1 अनुशास्य स, T2 G अभिसंसाध्य (G1 अपि संवाद्य) — ^{d}) T1 G2 M2 अभिनंदितान् (M2 °दितः)

27 ^{a}) Ś1 K1 2 Dc1 D1–3 °विचित्रेषु — ^{b}) T2 G3 4 वसन्नैव (for वसन्तः) — ^{c}) K4 lacuna, Dn2 ते तं (!), T2 चैत, G4 चैनं (for श्वेतं)

28 ^{b}) Ś1 K1–3 D1–3 सलिलावृत(D1 °न)तं शुभं, K4 °लावृतनिर्भरं; Dc °लांनहितं शुभं; D5 G1 M2 °लावहितं शुभं — ^{c}) S1 K1 2 °रूप्येषु, K3 B2–4 Dn D3 4 °रूपस्य, K4 B1 Dc D5 6 °रूप्यस्य, D1 2 °रूपाणा (for °रम्यं च) — ^{d}) N शिलाना च समुच्च(K3 °च्छ्र)य; G1 2 शैलं नानासमुच्चयं — After 28, T2 G ins

789^{*} रम्यं हिमवतः प्रस्थ बहुकन्दरनिर्झरम् ।
शिलाविहंगविटपं लतापादपसकुलम् ।

29 ^{c}) Ś1 K2 अवसस्रुर्, K3 अनुजग्मुर्, T1 अनुसृत्य

30 $30^{a}=15^{a}$ — ^{c}) Dc2 D3 सदु° (for सुदु°) K1 सदुर्गमास्तेषु बहून्; K4 M सुदुर्गमास्ते बह्वीश्च; B1 दुर्गमां स्तेषु सुबहून्, D1 2 5 सुदु(D5 अमा)र्गमागान्सुबहून्; T1 समावसंतो बह्वीश्च; T2 G सरित(G1 दुर्गमा-, G2 सुदीर्घा)श्च सुबह्वीश्च — ^{d}) Ś1 दुःखेनैवोपचक्रमुः; K3 B4 T1 G1 2 M सुखेनैवाति°

31 ^{b}) D1 2 महायशाः (for °नृषिः) — ^{c}) Ś1 K B1 3 4 D अ(Dc1 Dn2 D4 आ)गच्छन् B2 अभ्यगच्छंत सहिता — ^{d}) Ś1 K3 Dc D1–3 पर्यहीयत; K1 2 4 परिहीयते; D5 अवसीदति; T1 G4 अपि हीयते; T2 G2 3 M अपहीयते

32 K1 2 om 32 — ^{b}) Ś1 नानापक्षिसमावृतं; K3 4 B4 D1–3 5 M नानाद्विज(K4 °सत्व-; D5 °मृग-; M1 °द्विप)-गणायुत; B1–3 Dc Dn D4 6 °द्रुमलतायुत (Dc °कुलं); T1 नागद्विपगणायुतं, G1 नानाद्विजसमायुतं — ^{c}) Ś1 K3 Dc D1–3 5 चापि (for चैव) — ^{d}) Ś1 B3 Dn D4–6 G1 सुमनोरमं

☞ The sequence of stanzas 33–70 in Ś1 K1–3 Dc D1–3 5 is given in a tabular form on the next page

33 ^{a}) Ś1 K D1–3 पुण्यगंधरजो(K3 4 D1–3 °सो)पेतं; B Dc Dn D4 6 पुण्यं पद्मसरोयुक्त; D5 पुण्यगंधवहोपेतं; G1 4 पुण्यपद्मसगो°, G2 पुण्यपद्मवनो° — ^{c}) N महाभागा (K4 °त्मानो) — After 33, Ś1 K1–3 Dc D1–3 5 ins

790^{*} गजसंघसमावासं सिहव्याघ्रगणायुतम् ।

[K3 D3 गजसघसमावापि (D3 °प); Dc D1 2 °सिहसमावास (D1 °प) Ś1 सिहव्याघ्रसमाकुल; K1 2 °समा(K1 °गणा)वृत; K3 सिहशार्दूलसकुल; D5 मृगव्याघ्रसमायुत]
— Ś1 K1–3 Dc D1–3 5 cont B Dn D4 6 ins after 35

791^{*} शरभोन्नादसंघुष्टं नानामृगनिषेवितम् ।
[K3 सुरभीनाद°; Dc D1 शरभोन्माद° B1 3 °मृगनिनादित]

35 B1 om 35 — ^{b}) Ś1 K1–3 D1–3 5 °भिश्च सर्वशः — ^{c}) B2–4 Dn D4 6 गजसंघ(B4 °सिंह)समावासं; T2 G3 °सिंहमहाकीर्णं — ^{d}) B2–4 Dn D4 6 सिहव्याघ्रगणा(B2 3 °समा)युतं; G1 काननं शरभायुत — After 35, K4 reads 61^{c}–65^{b}, while B Dn D4 6 ins 791^{*}

TABULAR CONSPECTUS OF THE SEQUENCE OF STANZAS 33-70 (TOGETHER WITH ALL INSERTIONS) IN Ś1 K1-3 D6 D1-3, 5

[N. B. REPETITIONS ARE MARKED BY "(,)"]

Ś1	K1	K2	K3	D6	D1-3, 5
33	33	33	33	33	33
790*	790*	790*	790*	790*	790*
791*	791*	791*	791*	791*	791*
66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}
		66^{ef}	66^{ef}	66^{ef}	66^{ef}
		67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}
		67^{cd} (,)	67^{cd} (,)	67^{cd} (,)	67^{cd} (,)
68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}
34-61	34-61	34-61	34-61	34-61	34-61
				67^{ef}	
62	62	62	62	62	62
				66	
				67^{ab}	
63^{ab}	63^{ab}	63^{ab}		63^{ab}	63^{ab}
67^{cd}	67^{cd}	67^{cd} (,)		67^{cd} (,)	67^{cd} (,)
795*	795*	795*	795*	795*	795*
796*	796*	796*	796*	796*	796*
68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}
				68^{cd}	
797*	797*	797*	797*	797*	797*
63^{c}-64^{d}	63^{c}-64^{d}	63^{c}-64^{d}			
65^{ab}		65^{ab}			
65^{cd}		65^{cd}	65^{cd}	65^{cd}	65^{cd}
65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}
793*	793*	793*	793* (lines 1-3)	793*	793*
			63^{ab}		
			67^{cd} (,)		
			793* (lines 4-6)		
70	70	70	70	70	70

ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ॥ ३६
मुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् ।
विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ॥ ३७
द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।
शृण्वन्तः प्रीतिजननान्वल्गून्मदकलाञ्शुभान् ।
श्रोत्ररम्यान्सुमधुराञ्शब्दान्खगमुखेरितान् ॥ ३८
सर्वर्तुफलभाराढ्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ३९
आम्रानाम्रातकान्फुल्लान्नारिकेलान्सतिन्दुकान् ।
अजातकांस्तथा जीरान्दाडिमान्बीजपूरकान् ॥ ४०
पनसाल्लिकुचान्मोचान्खर्जूरानाम्रवेतसान् ।
पारावतांस्तथा क्षौद्रान्नीपांश्चापि मनोरमान् ॥ ४१
बिल्वान्कपित्थाञ्जम्बूंश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा ।
प्लक्षानुदुम्बरवटानश्वत्थान्क्षीरिणस्तथा ।
भल्लातकानामलकान्हरीतकबिभीतकान् ॥ ४२
इङ्गुदान्करवीरांश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् ।
एतानन्यांश्च विविधान्गन्धमादनसानुषु ॥ ४३
फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तरून् ।
तथैव चम्पकाशोकान्केतकान्बकुलांस्तथा ॥ ४४
पुंनागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सकेतकान् ।

36 B D (except D1–3 5) om 36^{ab} — a) K4 अश्वै° (for अन्यै°) Ś1 मृगैस्, K D1–3 5 तथा (for तदा) — b) Ś1 तथा (for मृगैर्) K4 द्विजनगादिभिः, G1 M2 मृदुनिनादितैः

37 B2 om 37^{ab} — b) T2 G2 3 M2 मनोनयन° — T1 M om 37^{cd} — c) K4 विद्याधरानुचरितं (=35^{a}) — d) Ś1 D1 2 ह्यरण्य; K4 पांडवाः, B Dc Dn D4 6 शरण्य, D3 सुरम्यं, D5 ह्यचल (for अरण्यं) — After 37, K4 (which om 38–60) ins 796*, followed by 68^{ab}, 65^{cdef}, 66 and 61

38 K4 om 38–60, G1 om 38^{a}–66^{d} — d) D1 2 5 बहून्, T1 (see below) नादान् (for वल्गून्) Ś1 K2 मंदकराञ्; K3 मदकराञ्; Dn D4 6 G4 मंदकलाञ् — e) T1 श्रोत्ररम्यसुखाञ्छब्दाञ् — f) T1 श्रुत्वा (for शब्दान्)

39 K4 G1 om 39 (cf v l 38) — a) T2 G (G1 om) °दानाढ्यान् — Ś1 K3 om 39^{c}–40^{b}, D5 om 39^{c}–40^{d}

40 K4 D5 G1 om 40 (cf v l 38, 39), Ś1 K3 om 40^{ab} (cf v l 39) — a) N (Ś1 K3 4 D5 om) भव्यान्, M भल्लान् (for फुल्लान्) — b) D2 3 T2 G2 M नालिकेरान् — c) Ś1 मुंजीतकांस्, K1 2 मुंजीरि°, K3 B D (D5 om) G4 मुं(B1 मं-)जात° (for अजात°) K3 B D (D5 om) तथांजीरा(Dc °वा)न्, T2 G3 4 तथाभीरान् T1 M1 अशोकास्तिलकान्नागान्

41 K4 G1 om 41 (cf v l 38) — a) N (K4 om) लकुचा(B4 इंगुदा)न् (for लि°) — b) N खर्जूरान-(D5 °ना)म्ल°, T1 M1 °रान्नीप° — c) Ś1 K1 3 पालेवतां°; Dn3 D3 परावतां°, D1 2 ऐलेवतां° Ś1 क्षेटान्, K1 T1 क्षोदान्; K2 D5 क्षोटान्; K3 क्षेवडान्, B1 3 क्षोद्रान्, Dc D1 2 क्षोडान्, M1 द्राक्षान् (for क्षौद्रान्) — d) T2 G (G1 om) निंबान् (for नीपान्) Ś1 K (K4 om) Dc D1 2 6 [अ]ति(Dc D1 °पि)मनोहरान्; D3 [अ]तिमनोरमान् T1 पुंनागान्बकुलानपि

42 K4 D3 G1 om 41 (for K4 G1 cf v l 38) — b) Ś1 काश्मीरान्; K1 D1 काश्मीरीर्, T1 कश्मरी-; G2 M2 काष्मरी-; G4 काश्मीर-; M1 काष्मरी- — d) Ś1 K1 3 Dc1 Dn1 D2 5 6 क्षीरिकांस्तथा; K2 Dc2 D1 क्षीरकां°; B Dn2 n3 D4 क्षीरिका° — B3 om 42^{e}–46^{b} Ś1 बल्ला° K3 4 B1 2 4 Dc Dn1 n3 D1 4 6 आमलकीर् — f) Ś1 बिभीतकहरीतकीः; K1 हरीतकिबिभीतकान्, T2 G (G1 om) हारीतकबिभी° — After 42, D5 reads 44^{cd}

43 K4 B3 G1 om 43 (cf v l 38, 42) — a) Ś1 मकरंदांश्च; K1–3 B1 2 4 D करमर्दां°, M2 करवंदां° (for करवीरां°) — b) T1 M1 चंपकांश्च (for तिन्दु°) Ś1 K1 2 B4 T2 G3 4 महाबलान्, D5 मनोहरान्, T1 M1 मनोरमान् — c) T1 सुबहून् (for विविधान्)

44 K4 B3 G1 om 44 (cf v l 38, 42) — a) T1 अमृतकल्पान् K1 D5 T2 G3 4 च (for तान्) — b) K1 D5 ह्याचितान्, T1 आहितान्, T2 G3 4 स्वचितान् (for आचि°) — T1 om 44^{cd} D5 (which om 45) reads 44^{cd} after 42 — d) T2 G3 4 बकुलान्वंजुलांस्तथा

45 K4 B3 D5 G1 om 45 (for K4 B3 G1, cf v l 38, 42), T2 G3 om 45^{a}–46^{b}, G4 om 45^{ab}, T1 om (hapl) 45^{b}–46^{c} — b) Ś1 K (K4 om) D1–3 सवञ्जुलान् (for सकेत°) — G4 transp 45^{cd} and 46^{cd} — c) B1 Dc Dn1 पाटलाः, B2 Dn2 n3 D4 6 पाटल्यः, M पाटली — d) G2 मंदारान्दीपकांस्तथा — After 45, Ś1 K1 2 read 46^{ef}

46 K4 G1 om 46 (cf v l 38), T1 om 46^{abc} (c

C 3 11573
B 3 158 50
K 3 159 51

पाटलान्कुटजान्रम्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ४५
पारिजातान्कोविदारान्देवदारुतरूंस्तथा ।
शालांस्तालांस्तमालांश्च प्रियालान्बकुलांस्तथा ।
शाल्मलीः किंशुकाशोकाञ्शिंशपांस्तरलांस्तथा ॥ ४६
चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।
कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः ॥ ४७
प्रियव्रतैश्चातकैश्च तथान्यैर्विविधैः खगैः ।
श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितान् ॥ ४८
सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ।
कह्लारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ४९
कदम्बैश्चक्रवाकैश्च कुररैर्जलकुक्कुटैः ।
कारण्डवैः प्लवैर्हंसैर्बकैर्मद्गुभिरेव च ।
एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जलचारिभिः ॥ ५०
हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ।
पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणरञ्जितैः ॥ ५१
मधुरस्वरैर्मधुकरैर्विरुतान्कमलाकरान् ।
पश्यन्तस्ते मनोरम्यान्गन्धमादनसानुषु ॥ ५२
तथैव पद्मषण्डैश्च मण्डितेषु समन्ततः ।
शिखण्डिनीभिः सहिताल्लँतामण्डपकेषु च ।

---

v l 45), B3 T2 G3 4 om 46^{ab} (cf v l 42, 45) — a) K3 D1 2 (see below) सतिलकान् (for कोवि°) — b) Ś1 K1 2 देवदारूंस्तथा तरून्, K3 D1 2 (see above) कोविदारतरूंस्तथा; B1 3 Dc Dn D4 6 देवदारुद्रुमांस्तथा, D5 °दारूंस्तथैव च — D5 om 46^{cd} G4 transp 45^{cd} and 46^{cd} — c) K1 B3 S (T1 G1 om) सालां° (for शालां°) — d) Ś1 K1-3 D1 2 पिचुकाल्लँकुचांस्तथा, B Dc Dn D3 4 6 पिप्पलान्हिगुकां(Dc °निगुदां; Dc °न्हिगुलां)स्तथा, T1 M1 प्रियालान्सरलां° — Ś1 K1 2 read 46^{ef} after 45 — ef) Ś1 K2 3 D1-3 G4 शाल्मली-, K1 T2 G3 शल्मलीः; D5 शाल्मलीन्, M2 शल्मल्यः K1 2 D5 शिशिपान्, K3 सिंशिपान्, B Dn3 D3 4 शिंशपाः, Dc Dn1 T2 G3 4 शिंशुपान्, D1 शैंशिपान्, D2 शिशिपाः K3 B D (except D1) M2 सरलांस्तथा T1 शाल्मलीकिंशुकान्सर्वान्सनिबानथ शिंशुपान्, G2 शल्मलीकिंशुकाशोकशिंशुपान्सरलांस्तथा, M1 शल्मलीकिंशुकान्सर्जान्सन्निबानथ शिंशपान्

47 K4 G1 om 47 (cf v l 38) — a) D5 पारावतैः शतपत्रैर् — d) Ś1 K1 B Dc1 Dn2 n3 D1 6 M2 हारितैर्, D4 T1 हरी°

48 K4 G1 om 48 (cf v l 38) — a) Ś1 प्रियसीधुसातकैश्च, K1 2 प्रियशीधुचातकैश्च; K3 D2 °सीधुकैश्चातकैः, B Dc Dn D1 4 6 °कैश्चातकैश्चैव; D3 °वारिभश्चातकैश्च; D5 °वारिभश्चकोरैश्च — b) T2 G (G1 om) द्विजैः (for खगैः) — d) Ś1 K1-3 D1-3 कूजद्भिश्चाव(K1 2 °वै-; D1 2 °प्य)धिष्ठितं; D5 °द्भिश्च तथा द्विजैः; T1 °द्भिश्चारुचेष्टितैः; T2 G2-4 M °द्भिः श्रोत्र(G2 °द्भिस्तत्र; M1 °द्भिश्चात्र)विष्ठितैः

49 K4 G1 om 49 (cf. v l 38) — a) N (K4 om) मनोज्ञानि (for विचि°) — b) B2. 4 Dn D4. 6 समंताज्जलचारिभिः (= 50^{f}) — c) Ś1 K1. 2 B3 कुसुमैः (for कुमुदैः) D5 पुडरीकैश्च कुमुदैः — e) Dc 2 फुल्लारैः (for कह्ला°) T2 G (G1 om) चापि (for चैव) T1 M1 कल्हारैन्दीवरैः फुल्लैर् — f) Ś1 K1 2 D1-3 स्वाचितानि, B1 Dc शोभि°, G2 4 आपी°

50 K4 G1 om 50 (cf v l 38) — a) K1-3 B D (except D1) कादंबै° M1 कारडवैश्चक्रवाकैः — T1 M om 50^{cd} — c) D1 2 बकैर् (for प्लवैर्) — d) D1 2 प्लवैर्, T2 G (G1 om) स्वरैर् (for बकैर्) D3 (marg sec m) च मधुरस्वरैः, T2 G (G1 om) वल्गुभिरेव च

51 K4 G1 om 51 (cf v l 38) — ab) Ś1 तामरसैरपालसमदालसै, K2 3 D1 तामरसैरसासवमदा°, Dc तामरससारसैर्मदलालसैः, D2 4 ताम[र]रसासवमदालसैः, D6 तामरसा रसासवमदा°, D3 ताम्ररसैः सारसैश्च मदा°, D5 (hypermetric) मानससरोरसासवमदा°, T1 तामरसासस्वादमदलालसैः, M2 तामरसरसासवमदासवैः

52 K4 G1 om 52 (cf v l 38) — a) Hypermetric! Ś1 K1 2 B3 4 Dc Dn D3-6 मजुस्वरैर्; K3 B1 2 T G (G1 om) मधुस्वरैर्, D1 2 मजुस्वनैर्, M2 मधुरैः स्वरैर् (for मधुरस्वरैर् as in M1 only) — c) N (K4 om) अपश्यंस्ते (for पश्यन्तस्ते) B2 3m Dn D4 6 नरव्याघ्रा (for मनोरम्यान्) — 52^{d}=43^{d}, etc

53 K4 G1 om 53 (cf v l 38), D2 om from 53^{a} up to °केषु in 53^{d} — a) K2 Dc Dn D1 4-6 पद्मखंडैश्च, K3 D3 °खंडेषु; T2 G2 3 वृक्षषंडैश्च; G4 वृक्षै*[ ]श्च — b) B2 3 Dn D4 6 मंडितांश्च (for °तेषु) — c) K3 T1 G2 M2 सहिता (for सहिताल्लँ) — d) B D (except D1 3 5, D2 om) T2 G3 लतामडल°, T1 °मंटप°. — Dc om 53^{e}–55^{b} — ef) Ś1 K1-3 D1-3 5 °मदनाकि(K3 °ग)लितान्; T1 G2 °मदे(G2 °द)नाकुलिता.

मेघतूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान्भृशम् ॥ ५३
कृत्वैव केकामधुरं संगीतमधुरस्वरम् ।
चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ।
मयूरान्ददृशुश्चित्रान्नृत्यतो वनलासकान् ॥ ५४
कान्ताभिः सहितानन्यानपश्यन्रमतः सुखम् ।
वल्लीलतासंकटेषु कटकेषु स्थितांस्तथा ॥ ५५
कांश्चिच्छकुनजातांश्च विटपेषूत्कटानपि ।
कलापरचिताटोपान्विचित्रमुकुटानिव ।
विवरेषु तरूणां च मुदितान्ददृशुश्च ते ॥ ५६
सिन्धुवारानथोद्दामान्मन्मथस्येव तोमरान् ।
सुवर्णकुसुमाकीर्णान्गिरीणां शिखरेषु च ॥ ५७
कर्णिकारान्विरचितान्कर्णपूरानिवोत्तमान् ।
अथापश्यन्कुरबकान्वनराजिषु पुष्पितान् ।
कामवश्योत्सुककरान्कामस्येव शरोत्करान् ॥ ५८
तथैव वनराजीनामुदारान्रचितानिव ।
विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव ॥ ५९

54 K_4 Dc G_1 om 54 (cf v l 38, 53) — ^{a}) T_1 श्रुत्वैव केकाविरुतं; T_2 G (G_1 om) श्रुत्वैव मधुरोच्चाभिः; M_1 कुर्वतः केकाविरुतं — ^{b}) $Ś_1$ संगीतमधुरस्वन; K_3 B Dn $D_{1\,2\,4\,6}$ M_2 सं(K_3 स)गीतं मधुरस्वरं (B_3 °नं); T_1 संगीत मधुरस्वरान्; T_2 G (G_1 om) केकाभिः कृतगीतकः (G_2 °गीतकं; G_4 °केतकः) — ^{d}) T G (G_1 om) सलीलान्सम(T_1 °वं)दालसान् — ^{e}) N (K_4 Dc om) हृष्टान् (for चित्रान्) — ^{f}) $Ś_1$ वनसालकान्; $K_{1\,2}$ B Dn D_{1-6} वनलालसान् (B_4 सुमनोरमान्; D_2 वनलालकान्); T_1 वनवासिकान्, T_2 G (G_1 om) च वनौकसः

55 K_4 G_1 om 55 (cf v l 38), Dc om 55^{ab} (cf v l 53) — ^{a}) M_2 सहिताः T_1 G_2 वश्यान्; M पश्यन् (for अन्यान्) N (K_4 Dc om) कांश्चित्प्रियाभिः सहितान् — ^{b}) K_1 [अ]पश्यद्; M_1 [अ]गच्छद् T_1 नृपतिः; G_4 अमृतः (for रमतः) $Ś_1$ K_{1-3} B_3 D_{1-3} शिखीन्, M सुखीन् (for सुखम्) $B_{2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ र(Dn_1 भ्र)ममाणान्कलापिनः, B_1 ......शिखीन्, D_5 अपश्यञ्छिखिनः शतं — ^{d}) $Ś_1$ कुटिलेषु, $K_{1\,3}$ B D कुटजेषु; M_1 lacuna, M_2 कुटचेषु $D_{1\,2\,5}$ G_4 तदा; T_2 G_3 सदा (for तथा) T_1 कुंजेषूक्षितांस्तथा (catalectic)

56 K_4 G_1 om 56 (cf v l 38) — ^{a}) T_1 M ते (for च) $Ś_1$ कांश्चिच्च कुटजा.., $K_{1\,2}$ कांश्चिच्च कुटजातानि; K_3 कांश्चित्प्रियाभिः सहिता (cf v l 55^{a}), B Dc Dn D_{4-6} कांश्चिच्च कुटजानां तु, D_{1-3} कांश्चिच्च कुटजोपांते — ^{b}) K_1 B Dn D_4 °निव, $K_{2\,3}$ °निति, Dc $D_{5\,6}$ °नि च (for °नपि) — K_1 om 56^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ K_2 पलाशरचिताटोपान् (K_2 °चोपा), K_3 कटीपरचिता°; B Dc Dn $D_{4.\,6}$ कलापरुचिरा(B_3 °रचिता)टोप-; $D_{1\,2}$ कलापचरिताटोपान्, D_3 कलापान्रचितान्मूर्ध्नि, T_1 कलापरचिताटोपा; T_2 $G_{2\,3}$ कलापिचरिताटोपान्; G_4 कलापरुचिराटोपान् — ^{d}) $Ś_1$ निचितान्कुटजानपि; $K_{2\,3}$ $B_{1\,4}$ Dc Dn $D_{1\,2\,4}$ निचितान्मुकुटानिव (K_2 °टानि च, Dn_1 °लानि च); $B_{2\,3}$ निचितानु(B_3 °न्यु)त्कटानि च; D_3 T_2 $G_{2\,3}$ विचित्रम(D_3 °मु)कुटानि च; D_5 निचितान्विटपानिव; D_6 वितानान्मुकुटानि च; M विचित्रान्म(M_2 °न्मु)कुटानिव — ^{f}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc Dn_2 $D_{1-3\,5}$ रुचिरान्; B Dn_1 n_3 $D_{4\,6}$ रुचिरं; T_1 मुदिता, M उषि(M_2 °चि)तान् (for मुदि°) K_3 D_3 T_1 M स्म; T_2m G_4 तु (for च)

57 K_4 G_1 om 57 (cf v l 38) — ^{a}) K_3 $D_{1-3\,5}$ T_2 $G_{2\,3}$ M सिदुवारान् $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\,5}$ M अथोदारान्; B Dc Dn $D_{4\,6}$ T_1 तथोदारान् (for अथोद्दामान्) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 D_5 तोरणान्; T_1 तोषणान् (for तोम°). — ^{c}) $Ś_1$ K_2 सुवर्णवर्णमुकुटान्; $K_{1\,3}$ B D °वर्णकुसुमान्; T_1 °कुसुमोत्कीर्णान्

58 K_4 G_1 om 58 (cf v l 38) — ^{a}) B Dn $D_{4\,6}$ विकसितान्; T_1 M_1 विचित्राभान् (for विरचितान्) — ^{b}) $D_{1\,2}$ कर्पूरानिव चोत्तमान्; D_5 कर्णपाशानिवोद्यतान्. — After 58^{ab}, D_5 ins

792* तथा वनस्पतीभारं भूरिभारासमद्युतिम् ।
दधन्त्यः संगताश्चारुलतापुष्पसमागताः ।

— ^{c}) N (K_4 om) G_4 तथापश्यन् $Ś_1$ कुरवटान्; K_1 क्रूरवटान्; K_2 कुरुवटान्; $D_{2\,3}$ कुरुबकान्; T $G_{2\,3}$ M कुरवकान् — $K_{1\,2}$ om 58de — ^{e}) $Ś_1$ कामवेश्यैत्सुकाकारान् (sic), K_3 B_1 G_4 कामव(G_4 °वे)श्यौत्सुककरान्, B_2 Dc Dn $D_{4\,6}$ कामस्येवोत्सुक(Dc °क्य)करान् (*not* adopted in old printed ed !), B_4 T_2 G_3 कामवश्यो(B_4 °श्यौ)त्सवकरान्, $D_{1\,2}$ कामवश्यान्मधुकरान्, D_3 कामवश्यौत्सुक्यकरान्, D_5 कामस्यैवोत्सवकरान्, T_1 कामवश्योत्कराश्चैव; text as in B_3 G_2 M only — ^{f}) T G (G_1 om) M_2 तथैव वनराजितान् (T_1 °जिषु; M_2 °जिनां); M_1 तथैवाभिविराजिकान्

59 K_4 G_1 om 59 (cf v l 38), T_2 $G_{3\,4}$ om. (hapl) 59–60 — ^{a}) T_1 G_2 तांस्त्वलंकारमधुर (G_2 °रान्), M तांस्त्वलं (M_2 °स्त्वेवं) काममधुरान् — ^{b}) $Ś_1$ मुकुटान्; $K_{1\,2}$ $D_{1-3\,5}$ कुसुमान्; K_3 कुमुदान् (for उदारान्) Dc रुचितानिव; D_3 निचिता° T_1 संगीतं सुमनोहरं; G_2 M

C 3 11591 B 3 158 68 K 3 159 68 तथानङ्गशराकारान्सहंकारान्मनोरमान् ।
अपश्यन्भ्रमरारावान्मञ्जरीभिर्विराजितान् ॥ ६०
हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निसदृशैरपि ।
लोहितैरञ्जनाभैश्च वैडूर्यसदृशैरपि ॥ ६१
तथा शालांस्तमालांश्च पाटल्यो बकुलानि च ।
माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ॥ ६२
एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
गजसंघसमाबाधं सिंहव्याघ्रसमायुतम् ॥ ६३
शरभोन्नादसंघुष्टं नानारावनिनादितम् ।
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं गन्धमादनसानुषु ॥ ६४
पीता भास्वरवर्णाभा बभूवुर्वनराजयः ।
नात्र कण्टकिनः केचिन्नात्र केचिदपुष्पिताः ।
स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु ॥ ६५
विमलस्फटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः ।
राजहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ।
सरांसि सरितः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु ॥ ६६

संगी(G2 °ग)तान्सुमनोहरान् — T1 om 58^{c}–59^{b} — ^{d}) Dc कानने, D3 रुचिरान् (for the *first* तिलकान्)

60 K4 T2 G1 3 4 om 60 (cf v l 38, 59) T1 om 60^{ab} (cf v l 59), B3 om 60^{a}–62^{b} — ^{b}) B2 Dc D1–3 M मनोहरान् — Ś1 om 60^{cd} — ^{c}) T1 G2 M2 भ्रमरा (G2 °रान्) राजन्; M1 भ्रमराकीर्णान् — ^{d}) T1 द्विरेफाभिविरा°

61 B3 G1 om 61 (cf v l 60, 38) K4 reads 61 after 66 — ^{a}) Ś1 K1 2 पत्रैर् (for पुष्पैर्) — ^{d}) Ś1 हिरण्य°; B°G4 वैदूर्य° — After 61, B1 2 4 D (except D1–3 5) read 67^{ef}

62 G1 om 62 (cf v l 38), B3 om 62^{ab} (cf v l 60), K4 om 62^{a}–64^{b} — ^{a}) Ś1 शालान् (see below), K1 2 T1 सालान्; D1 2 तस्य (for तथा) Ś1 K1 2 D5 T1 तालान्; T2 G (G1 om) M सालान् (for शालान्) — ^{b}) Ś1 K1–3 B2 Dc Dn1 D2 4–6 पाटला; B1 4 Dn2 n3 D1 3 M1 पाटलान्, G2 पाटलीर् (for पाटल्यो) Ś1 निगुडानि च; K1 2 निकुडानि च; K3 वगुडानि च, B1 2 4 Dn D1–4 6 M1 बकुलानपि (B2 °न्यपि; D3 °निव), D5 कुटजांस्तथा (for बकुलानि च) — ^{d}) B1 3 T1 M1 वै, Dc [अ]पि (for च)

63 T1 om 63–64, K4 G1 om 63 (cf v l 62, 38), K3 B D om 63^{c}–65^{b} B Dn D4 6 read 63^{ab} after 67^{ab} — ^{cd}) Ś1 K1 2 गजराज(Ś1 °स्कंध)समावासं सिंहव्याघ्रगणायुतं

64 K3 B D T1 G1 om 64 (cf v l 63, 38), K4 om 64^{ab} (cf v l 62) — ^{a}) Ś1 °संयुक्तं — ^{b}) Ś1 K1 2 नानामृगनिना°; M नानारुतविना° — K4 reads 64^{c}–65^{b} after 35 — ^{c}) K1 °भागढ्या — 64^{d}=43^{d}, etc

65 G1 om 65 (cf v l. 38), K1 om (hapl) 65, K3 B D om 65^{ab} (cf. v l 63). For K4 cf v l 64 — ^{a}) Ś1 K2 पीतभास्कर°; T2 G3 पीता भास्वर्ण°; G2 4 पीतभास्वर°, M पीता भास्कर° — G1 om 65^{c}–66^{f} — ^{c}) K4 फलाक्रमा., T2 G3 कटकिना° — ^{d}) B1 T2 G2 3 न च (for नात्र) Ś1 K2 4 D1–4 5 त्रिचर्न ना(K4 D4 ना)स्य-पुष्पिता, B1–3 Dc Dn D4 6 न च निराल्य° — ^{e}) K4 °पत्रपलाशश्च, D3 4 °पत्रलता वृक्षा — 65^{f}=43^{d}, etc — After 65, N (except K4) ins

793 भ्रमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजा ।
विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः ।
पश्येमा नलिनी चान्या कमलोत्पलमालिनीम् ।
स्रग्धरां विग्रहवतीं साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ।
नानाकुसुमगन्धाढ्यास्तस्येमाः काननोत्तमे । [5]
उपगीयमाना भ्रमरै राजन्ते वनराजय ।

[(L 1) Ś1 K1–3 D1–3 5 °बहुला (for °मधुरा) — (L 3) Ś1 K1–3 B4 Dc D1–3 5 transp [इ]मा and [अ]न्या K3 B3 Dc °मालिनी (for °मालिनीम्) — (L 6) Hypermetric! Ś1 K1 2 उद्गीयमाना K3 D1 2 पश्यत; B4 D3 5 पश्यमा (for राजन्ते) Ś1 K1 2 वनराजि [illegible]]

66 G4 om 66 (cf v l 65), T1 om 66–68, G1 om 66^{abcd} (cf v l 38) — ^{a}) Ś1 K D2 3 5 °स्फाटिकांभोभिः (K4 °स्फाटिकाश्चैव), B Dc Dn D1 4 6 °स्फाटिकाभानि, T2 G3 °स्फाटिका भाति — ^{b}) Some MSS पाडर° — ^{c}) B1–3 D (except D2 3 5) कल° (for राज°) — Ś1 K1 om 66^{e}–67^{b} Before 66^{ef}, G1 ins द्रौपदी — ^{e}) N (Ś1 K1 om) बहुशः (for सरितः) K4 सर्वे (for पार्थाः) — After 66, M2 ins

794[1] विविशुः क्रमशो वीरा अनन्यं शुभकाननम् ।
पश्यन्ती विविधान्वृक्षांस्तत्र कृष्णा मनोहरान् ।
अन्तिकस्थमथ प्रीत्या भीमसेनमुवाच ह ।,

followed by 796[1], while K4 reads 61

67 K4 T1 M1 om 67 (for T1 cf v l 66), Ś1 K1 om 67^{ab} (cf v l 66) For K2. 3 Dc D1–3 5 cf v l 33 — ^{a}) N (except D5, Ś1 K1 4 om) °विमिश्राणि;

पद्मोत्पलविचित्राणि सुखस्पर्शजलानि च ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ।
अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ६७
एते चान्ये च बहवस्तत्र काननजा द्रुमाः ।
लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोच्चयाः ॥ ६८
युधिष्ठिरस्तु तान्वृक्षान्पश्यमानो नगोत्तमे ।
भीमसेनमिदं वाक्यमब्रवीन्मधुराक्षरम् ॥ ६९
पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समन्ततः ।
अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स्म वृकोदर ॥ ७०
लताभिश्चैव बह्वीभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ।
संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ॥ ७१
शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ।
नर्दतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ ७२
चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलशारिकाः ।
पत्रिणः पुष्पितानेतान्संश्लिष्यन्ति महाद्रुमान् ॥ ७३
रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगता द्विजाः ।
परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ॥ ७४
हरितारुणवर्णानां शाद्वलानां समन्ततः ।
सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि ॥ ७५
वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोनुगाः ।
भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाश्च पत्रिणः ॥ ७६
चतुर्विषाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ।

T_2 $G_{3\ 4}$ °सुचित्राणि — ^{b}) Dn °शीत° (for °स्पर्श°) — ^{c}) $B_{1\ 4}$ Dn $D_{1\ 4\ 6}$ [अ]थ (for च) — After 67^{cd}, N (except K_4) ins

795* सरासि च मनोज्ञानि वृक्षाश्चातिमनोरमान् ।
विविशुः पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
कमलोत्पलकह्लारपुण्डरीकसुगन्धिना ।
सेव्यमाना वने तस्मिन्सुखस्पर्शेन वायुना ।
ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः ।

N cont (K_4, which om 38–60, ins after 37) M_2 ins after 794*

796* अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादनकाननम् ।

— Thereafter K_4 reads 68^{ab}, *repeating* it in its proper place — $Ś_1$ K_{1-3} B_3 $D_{1-3\ 5}$ T_2 G M_2 om 67^{ef}, while $B_{1\ 2\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ read it after 61

68 T_1 om. 68 (cf v l 66) — ^{a}) N (K_4 first time) M_2 वने ह्यस्मिन्मनो(Dc वनेस्मिन्मदनो)रम्ये — ^{b}) N (K_4 first time) M_2 दिव्याः (K_2 दिव्य-), K_4 (second time) पश्य (for तत्र). D_5 कनक° (for कानन°) — For sequence of 68^{cd} in $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_{1-3}, cf v l 33 — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ °फलोदकाः, $K_{3\ 4}$ B D पत्रपुष्प(D_3 by transp पुष्पपत्र)फलोपगाः; G_1 °फलोदयाः — B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins after 68^{cd} $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ (which all transp 68^{cd}) ins after 68^{ab}

797* भान्त्येते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः ।

69 N (except K_4) om 69, but cf. last line of 795* — ^{ab}) G_4 पश्यन् (for वृक्षान्) — ^{b}) T_1 वीक्षमाणो. K_4 वीक्ष्यमाणो नगोत्तमं

70 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 Dc $D_{3\ 5}$ पश्य चेमान्; $D_{1\ 2}$ पश्येमांश्च (for पश्य भीम) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 $D_{1-3\ 5}$ शुचीन्देशान् ($K_{1\ 2}$ °न्देव), K_4 वनोद्देशान् — ^{b}) $K_{1\ 2}$ क्रीडारण्यान् (K_2 °रण्य-); Dc Dn_2 $D_{1\ 2}$ T_2 G_3 देवक्रीडान्. K_4 देवक्रीडाश्च सर्वतः — ^{c}) $Ś_1$ D_5 अमानुषीं गति — ^{d}) D_5 सु° (for सं°) $Ś_1$ K_3 D_3 स्मो (for स्म)

71 ^{a}) G_4 बहुभिः N M_2 लताभिः पुष्पिताभिः — $71^{d} = 43^{d}$, etc

72 D_2 om (hapl) 72 — ^{c}) $K_{1\ 2}$ नंदतां, B_4 Dn D_1 T_2 G_3 नदतां T_2 G_3 घोष च (for निर्घोषं) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1\ 3\ 5}$ गधमादनसानुषु (= 52^{d}, 65^{f}, 71^{d})

73 ^{b}) $K_{3\ 4}$ B D °सारिकाः — ^{d}) N संपतंति, T_1 आश्लिष्यति

74 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} पीतरक्तारुणाः, D_5 रक्तासितारुणाः — ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) खगाः (for द्विजाः). — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ निरीक्षंते (for उदी°) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 D_1 G_4 °जीविकाः

75 ^{b}) K_4 Dc Dn_1 n_3 D_1 S (except G_4) शाड्वलाना; $D_{4\ 6}$ शार्दूलानां. N (except K_4 $D_{1\ 2}$) समीपतः — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ संप्रदृश्यंते, $B_{1\ 2\ 4}$ Dc G_4 M प्रत्यदृश्यंत — ^{d}) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ B_3 D_{2-4} °प्रश्रवणेषु $Ś_1$ K_{1-3} $D_{3\ 5}$ [अ]मी; $B_{2\ 3}$ Dc D_1 च (for [अ]पि)

76 G_4 om 76 — ^{b}) $Ś_1$ $B_{2\ 3\ 4m}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) T G_3 M_1 °मनोरमाः — ^{d}) N लोहपृष्ठाः पतत्रिणः

77 ^{a}) T_1 लसद्विषाणाः T_2 G_{2-4} पद्माद्याः — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सकरेणुकाः, D_5 चापतंत्यधः. — D_5 om 77^{c}–78^{d} — ^{c}) T_2 G_{2-4} सित- (for एते) Some MSS वैदूर्य°

C 3 11614
B 3 158 91
K 3 159 89

एते वैडूर्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ७७
बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गात्परिच्युताः ।
नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्त्यमूः ॥ ७८
भास्कराभप्रभा भीम शारदाभ्रघनोपमाः ।
शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः ॥ ७९
क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसंनिभाः ।
धातवो हरितालस्य क्वचिद्धिङ्गुलकस्य च ॥ ८०
मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ।
शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्गैरिकधातवः ॥ ८१
सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ८२
गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ ८३
गीतानां तलतालानां यथा साम्नां च निस्वनः ।
श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ८४
महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभाम् ।
कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिंनरसेविताम् ॥ ८५
धातुमद्भिश्च सरिद्भिश्च किंनरैर्मृगपक्षिभिः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ८६
व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समन्ततः ।
उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिंदम ॥ ८७
ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
नातृप्यन्पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ ८८
उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।

K_2 °वर्णाभा; B_1 Dc S (except G_1 M_2) °वर्णाभा.

78 D_5 om 78 (cf v l 77) — ^{a}) T_2 $G_{3.4}$ °साल° (for °ताल°) — ^{b}) N (except K_3, D_5 om) M_2 शैलश्रृंगपरिच्युताः — ^{d}) K_3 B Dc Dn $D_{4.6}$ पतति च (B_4 °त्यतः); K_4 पतंत्यमी; D_1 T_2 $G_{3.4}$ पतंत्यध·, T_1 $G_{1.2}$ M पतंत्युत.

79 ^{a}) Dn(!) D_6 भास्कराभ्रप्रभा (not adopted in the old printed ed !) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_1 भीमा., T_2 $G_{3.4}$ हैमाः (for भीम) Ś1 K $D_{1-3.5}$ भास्कराभाः प्रभाभिश्च — K_4 om 79^b–80^a

80 K_4 om 80^a (cf v l 79) — ^{b}) Ś1 $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ रजत°; D_3 अंजन°; T_1 M कांचनसप्रभा· — ^{d}) T_2 G_{2-4} M क्वचिद्दिंगुलिकप्रभाः (G_2 M_2 °कस्य वा)

81 ^{a}) K_4 D_{1-3} T_1 °शुभा°, T_2 $G_{3.4}$ °गुणा°, M_1 °निभा° (for °गुहा°) — ^{b}) Ś1 K_{1-3} Dc $D_{1-3.5}$ °निचयो°; T_1 G_1 M °शिखरो°; $G_{2.4}$ °रुधिरो° (for °निकरो°) — ^{c}) K_4 क्वचिद्धरिद्र°; D_5 सर्वे लोहित° — ^{d}) B_4 G_1 °सनिभाः; T_2 $G_{3.4}$ °संभवाः; G_2 °सप्रभाः

82 K_3 om 82^{cd} — ^{d}) T_1 $G_{1.2}$ M_1 महाप्रभं

83 ^{b}) T_1 M_1 यथेष्टं (for यथोक्तं) T_1 $G_{3.4}$ भीमविक्रमाः; T_2 $G_{1.2}$ M_1 भीमविक्रम.

84 ^{a}) Ś1 $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ वीणानां (for गीताना). $K_{1.2}$ चैव तालानां; K_4 ललनानां वै, B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 समतालानां; D_1 कर°; $D_{2.3}$ कल°, D_5 T_1 ताल°. — ^{b}) Ś1 $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ गीतसाम्नां च; K_3 B Dc Dn $D_{4.6}$ तथा साम्नां च, K_4 लतानां चैव. MSS निःस्वनाः, निस्वनाः, निस्वनं, निस्वन — ^{c}) Ś1 $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ T_1 श्रूयते — ^{d}) Ś1 D_5 T_1 °मनोरमाः, K_{1-3} $D_{1-3.5}$ M_3 °मनोहराः, K_4 वल्लकीना च निस्वनाः, B_2 Dc T_2 G_{1-3} M_1 सर्वभूतमनोरमः

85 ^{b}) $D_{1.2}$ नाक° (for देव°) — ^{c}) Ś1 K $D_{1-3.5}$ °रवैर्; G_4 °जनैर्, M_3 °कलैर् (for °गणैर्) — ^{d}) Ś1 K_4 मुनि° (for ऋषि°)

86 G_4 om 86 — ^{a}) T_1 धातुमद्भिश्च सद्भिश्च — ^{b}) T_1 वानरैर् (for किंनरैर्)

87 ^{d}) K_4 शक्र देवनिषेवित

88 Before 88, N (except D_{4-6}) ins वैशं° उ° — ^{a}) D_5 T_2 G सर्वे (for शूराः) — After 88, Ś1 $K_{1.2}$ B_3 $D_{1-3.5}$ ins

798* द्रौपद्या सहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।

89 G_4 om 89^{ab} — ^{b}) T_1 दारुभिः (for पादपैः) — ^{c}) Ś1 आर्ष्टिषेणस्य, B आर्ष्णिसेन(B_1 °ष्टिसेन·; B_4 °र्ष्णिषेण)स्य

90 ^{a}) Ś1 $K_{1.2}$ दीप्त°; D_5 दीर्घं°, $G_{1.2}$ निष्ठ° (for तीव्र°) $K_{3.4}$ D_{1-3} M_2 ततोऽग्रतपसं ज्ञा(K_4 D_3 M_2 दां)त; B Dc Dn D_4 ततस्तं तिग्मतपसं — ^{c}) B_4 T_1 M_1 सर्ववेदानाम्, T_2 G_{2-4} °भूतानाम्; G_1 °विद्यानाम् — ^{d}) B_{2-4} आर्ष्णिसेनम् (B_3 °षेणम्)

Colophon — *Major parvan* Ś1 $K_{1.2}$ T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub-parvan*. K_4 $B_{1.3}$ तीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in K_4) $K_{2.3}$ $B_{2.4}$ Dn D_{3-6} M_1 (all om sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश

आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ ८९
ततस्तं तीव्रतपसं कृशं धमनिसंततम् ।
पारगं सर्वधर्माणामार्ष्टिषेणमुपागमन् ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १
ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ चापि यशस्विनौ ।
शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २
तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३
अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४
कुरूणामृषभं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।
सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५
नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मे च वर्तसे ।
मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥ ६
कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७
सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्धातुं च दुष्कृतम् ।
यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न च कत्थसे ॥ ८
यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।
वनेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ९
कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।

(K_2 °मादनवास); $D_{1\ 2}$, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D_1) — *Adhy name*. B_4 Dc आर्ष्टीषेणा(B_4 आर्ष्पिसेना-)श्रमप्राप्तिः ; $D_{1\ 2}$ आर्ष्टिषेण-स्याश्रमागमनं; T_2 G_3 गंधमादनवर्णनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 157 (Dn_3 158), D_1 163, S 159 (M_2 *sup lin* 161) — *Śloka no*. Dn 102

156

1 ^{a}) T_1 तु धर्मात्मा (for तमासाद्य)

2 ^{b}) M_1 चैव (for चापि)　B Dc Dn $D_{4\ 6}$ सुतप-स्विनौ, D_5 पुरुषर्षभौ (for [अ]पि यशस्विनौ)　T_2 G तप° (for यश°) — ^{c}) D_5 तदा तं (for शिरोभिः)　$D_{4\ 6}$ राजर्षें — ^{d}) B_1 (m as in text) संनिधायोप°; S प्रणिपत्योप°

3 ^{c}) $Ś_1$ K_2 $D_{1-3\ 5}$ उपाक्रामन्; K_1 G_1 उपक्रामत्; K_3 T_2 G_{2-4} M_1 उपाक्रामत्; Dc_2 M_2 उपक्रांतस् — ^{d}) $Ś_1$ मुनि (for ऋषिं)　Some MSS शसित°

5 ^{a}) K_1 (*sup lin* as in text) B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} T_1 प्राप्त; B_4 राजन्; D_{1-3} M_2 प्राज्ञः

6 K_4 om 6–8　Before 6, B_4 Dc ins आर्ष्टिषेण उ°. — $D_{4\ 5}$ om (hapl.) 6^{b}–7^{c} — ^{b}) B_4 $D_{1\ 2}$ G_1 धर्मेण; T G_{2-4} M धर्मेषु (for धर्मे च)　$B_{1\ 2}$ Dn D_6 प्र- (for च) Dc G_1 वर्तते

7 K_4 om 7, $D_{4\ 5}$ om 7^{abc} (cf v.l. 6) — ^{b}) T_1 विप्रा, G_4 M सिद्धा (for वृद्धा) — ^{c}) T_1 G_1 पाप (for भावं)

8 K_4 om 8 (cf v.l. 6) — ^{a}) $Ś_1$ K (K_4 om) $D_{2\ 3\ 5}$ प्रतिपत्तु, D_1 प्रतिहर्तुं — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ स्थातुं; Dc_2 उक्तं; D_5 पार्थं; T G_{2-4} नास्ति, G_1 M क्षंतुं (for हातुं) $K_{1\ 2}$ M_1 न, T_1 [इ]ति, G_4 हि (for च) — ^{d}) $Ś_1$ $D_{1\ 2}$ G_2 (by transp.) च न, K_3 B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} न वि-; T_2 $G_{3\ 4}$ त्वं न (for न च)　T_1 विजानासि न हीयसे

9 ^{a}) T_2 G यथा सं- (for यथार्हं) — ^{b}) T_2 G_{2-4} त्वयि (for त्वया)　Dc कर्हिचित् (for साधवः) — After 9, $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ read 11^{cd}.

10 D_5 om (hapl.) 10^{a}–11^{b} — ^{a}) B_4 $D_{3\ 6}$ T_1 M तवाचारैर्; T_2 G तवाचारे (for त्वदाचारैर्) — ^{b}) B_4 कच्चिन्न (for न पार्थ) — ^{cd}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ दानधर्मार्जवधनै-

11687
159 10
160 10
दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ १०
पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्तसे ।
कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ११
स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्रे नप्तरि वा पुनः ।
पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ॥ १२
किं न्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ।
किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३
पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः ।
यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १४
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च प्लवमाना विहायसा ।
जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसंधिषु ॥ १५
कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्थास्तथा किंपुरुषा नृप ॥ १६
अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च ।
दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १७
विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।
महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चोरगादयः ॥ १८
अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसंधिषु ।
भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानां च निस्वनः ॥ १९
इहस्थैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः ।
न कार्या वः कथंचित्स्यात्तत्राभिसरणे मतिः ॥ २०
न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।
विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २१
ईषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।
द्विषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २२
अभ्यतिक्रम्य शिखरं शैलस्यास्य युधिष्ठिर ।

वंदनेन तितिक्षया

11 Ś1 K1 2 read 11^{cd} after 9

12 d) D5 मोदंति (for शोचन्ति) S रमंति (for हसन्ति)

13 a) Ś1 K1 3 4 Dc D2 3 5 M2 त्वस्य; K2 B1 2 Dn D1 4 6 तस्य, T2 G2 3 त्वद्य; G4 न्वद्य (for न्वस्य) B3 4 कि नु दुष्कृतमस्माभिः — b) K4 प्राप्तव्य वै (for संप्रा°) — c) B1 Dc D2 M वास्य, D5 त्वस्य (for चास्य) K4 सुकृतैरपि तस्यैव; B4 कि वा सुकृतमस्माभिः — d) Ś1 B3 D3 T2 G3 अति- (for इति) K4 प्राप्तव्यमथ वा भवेत्; D5 संप्राप्तव्यं सुशोभनं

14 a) Ś1 K1 2 transp पिता and माता — b) Ś1 K1 2 दाराश्च (for आत्मा) — After 14, Ś1 K1 2 B D (except D4 6) ins

798a* युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्न्याय्यमाहैतद्यथावद्धर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियतेऽयं विधिर्मया ।

[(L. 1) B Dn आर्यम् (for न्याय्यम्) Dn2 n3 D1 2 यथा धर्मविनिश्चय — (L. 2) B1 Dn D3 विधिवन् (for ऽयं विधिर्)]

15 Before 15, Ś1 K1 2 B D (except D4 6) ins आर्ष्टिषेण उ° — After this ref., D5 reads 25^{cd}, 25^{ab}, 26, *repeating* the lines in their proper place — b) S (except T1 M1) विहायसं — c) D5 श्रयंते, T2 G2-4 जुषंतः. — d) K2 3 Dn3 सर्वसंधिषु; Dc सर्वसानुषु.

16 d) B2. 4 Dn D4 6 T2 G3 यथा (for तथा)

17 a) Ś1 K1-3 D1-3 वस्त्राणि (for वासांसि) — b) Ś1 K1-3 D1-3 5 [अ]पि, T1 वा (for च)

18 K3 4 om. (hapl.) 18^{bc} — c) Ś1 K1 2 D1-3 5 रम(Ś1 चर)माणा यथाकाम — d) K3 Dc D1-3 T1 M1 चोरगाशना· (Dc °शिनः, M1 °शनः), T2 G2-4 चारणादयः K4 सुपर्णाना गणाश्च ते

19 a) K1 2 शृंगस्य (for शैल°) — b) K3 B Dc D1-3 5 G1 श्रूयंते — c) T1 °मृदंगशब्दाना, G2 °पणव· संघाना — d) T1 पणवाना (for मृदङ्गाना) MSS निःस्वनः, नि(or नि·)स्वना· also

20 b) A few MSS °र्षभ — c) B4 D5 T2 (before corr.) G2 कार्यं (for कार्या) Ś1 K1 2 वा, K4 हि (for वः) — d) B D (except D1-3) °गमनं (for °सरणे) B3 D5 मनः

21 ab) B4 S transp. शक्य and गन्तु — c) D5 विषयो; M विहारास् Ś1 K1 2 ह्येष, K4 B1 2 S तत्र, D5 यत्र (for ह्यत्र) — d) K1 2 स्यामानुष°; D1 2 5 T G2-4 न मानुष° (for अमानुष°) Ś1 K1 2 M1 हि सः, K3 4 Dc D1-3 हि सा, T G M2 ततः (G1 तथा) (for तु सा) B4 मानुषाणा न वै गतिः — After 21, Ś1 K1 2 D1-3 5 read 31^{ab} (D1-3 *repeating* it in its proper place)

22 a) K1. 2 °कर्माणि — b) Ś1 मानुपं त्विह, K1 2 मानुषाणीह (for मनुष्य°) — d) K4 युधिष्ठिर; T1 च भारत, T2 G M2 च पार्थिव (G1 च पांडव) (for च राक्षसाः)

23 a) K2 अत्यति°; K4 B D (except D1-3 5) T2

गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २३
चापलादिह गच्छन्तं पार्थ यानमतः परम् ।
अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २४
अप्सरोभिः परिवृतः समृद्ध्या नरवाहनः ।
इह वैश्रवणस्तात पर्वसंधिषु दृश्यते ॥ २५
शिखरे तं समासीनमधिपं सर्वरक्षसाम् ।
प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ २६
देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २७
उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसंधिषु ।
गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २८
एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसंधिषु ॥ २९
भुञ्जानाः सर्वभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनम् ॥ ३०
न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथंचन ।
उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
ततः शस्त्रभृतां श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

(by corr.) G3 अस्याति°; G1 अभ्यभि°; G2 4 अत्यभि° (for अभ्यति°). G1 शिरसं (for शिखर). — b) B Dc1 Dn D4 6 कैलासस्य (for शैल°). K4 महावने (for युधि°). K3 शैलस्य विषमाणि च. — cd) T1 महर्षीणां (for देव°). K3 तापस्ये वर्तमानानामियं तात परा गतिः.

24 a) K4 B4 D5 G2 M1 चापल्याद्; D2 3 T2 G3 चपलाद्. D5 अथ गतव्यं, S हि न गंतव्यं (for इह गच्छन्त). — b) K1 3 4 B1 2 Dc1 Dn2 n3 D3 6 प्रार्थयानम्, G4 M1 प्रार्थयानास्; M2 प्रार्थयामि (for पार्थ यानम्). K3 B Dn1 D4 6 T2 (after corr.) G3 इतः, T2 (before corr.) G1 2 4 M ततः (for अतः). — c) Ś1 K1 D1–3 तीक्ष्णैर् (for घ्नन्ति). K2 D5 अयःशूलासिभिस्तीक्ष्णैर्; K3 4 T1 M अयः(K4 नून, T1 अध.)शिलाभिर्निघ्नंति, T2 G2–4 अयःशूलाभिर्निघ्नंति; G1 अतः शूलैर्हि निघ्नति. — d) K4 दुष्टचेतसः; B1 तत्र पांडव (for शत्रु°). Ś1 K1 2 D1–3 5 घ्नंति रक्षासि पांडव (Ś1 भारत, D3 पाडवाः).

26 For D5 cf. v.l. 15. — a) Ś1 K1 2 शिखरं तं, K4 शिखरेस्मिन्, B2 Dn1 n3 D1–4 6 G1 शिखरस्थं. B4 शिखरे चैवमासीनं. — b) K3 B2 4 D (except Dc) यक्ष° (for सर्व°). — c) Some MSS. प्रेक्षंति

28 a) D5 S सततं (for धनदं). K4 उपासंतीह सततं. — b) K1 2 D (except Dc2 D3) T2 G1 3 तुंबरोः. K4 तुंबराद्याश्च गायनाः. — K4 om. 28^{cd}, D5 om. (hapl.) 28^{c}–29^{d}. — c) Ś1 गीतं सामस्वनस्; K1 2 गीते साम°; T G गीत(T1 °तः)सामध्वनिस्; M2 गीतः सामस्वनस्. T2 G तत्र (for तात). — d) T1 पर्वते (for श्रूयते).

29 D5 om. 29 (cf. v.l. 28). — a) K4 तात; D1 तत्र (for चित्रम्). — b) Ś1 K1–3 D1–3 [आ]श्चर्यं (for तात). K4 धनद नरवाहनः. — c) K1 2 4 प्रेक्षंति; T2 G3 4 रक्षंते (for प्रेक्षन्ते).

30 a) B D (except D1–3 5) मुनि° (for सर्व°). — d) B1 Dn D4 6 अर्जुनदर्शनात्.

31 Ś1 K1 2 D1–3 5 read 31^{ab} after 21, D1–3 *repeating* it here. — After 31^{ab}, S ins.:

798b* चपलः सर्वभूताना द्वेष्यो भवति मानवः ।

— c) K4 D5 S (by transp.) इहोषित्वा. — e) N (except K4) शस्त्रजितां. Ś1 K1–3 D1–3 5 पार्थ; B Dc Dn D4 6 तात (for श्रेष्ठ).

Colophon. — *Major parvan*: Ś1 K1 2 D6 T G2 4 आरण्य. — *Sub-parvan*: K4 B1 3 Dn D4 तीर्थयात्रा. K1 2 B2 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनवास्म, K3 D1 2, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश in K3 D1), and D3 5 T2 G3 4, only गंधमादनप्रवेश. — *Adhy. name*: B4 Dc आर्ष्टिषेणा(B4 आर्ष्णिसेना)नुशासनं; D1. 2 आर्ष्टिषेणवाक्यं, G1 आर्ष्टिषेणसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 158 (Dn3 159), D1 164, S 160 (M2 sup. lin. 162). — *Śloka no.*: Dn1 n3 32, D1 33.

157

1 After the ref., Ś1 K1–3 Dn D1–3 5 ins.:

799* आर्ष्टिषेणाश्रमे तस्मिन्मम पूर्वपितामहाः ।

— K3 om. 1^{ab}. — After 1, N (except K4) ins.:

800* किं चक्रुस्तत्र ते वीराः सर्वेऽतिबलपौरुषाः ।
[B2. 4 Dn D4 6 किं च चक्रुर्महावीर्याः.]

2 a) Ś1 K1 2 कार्याणि चाभ्यहार्याणि; K3 कानि

१५७

11661 160 1 161 1 जनमेजय उवाच ।

पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ।
कियन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने ॥ १
कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ २
विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरौ ।
न खल्वासीत्पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ॥ ३
कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणेन च ।
तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाब्रवीत् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः ।
शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ॥ ६
भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ७
मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ॥ ८
तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधानि च ॥ ९
कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ।
राक्षसैः सहितः सर्वैः पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ १०
आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
अगच्छन्बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् ॥ ११
तैस्तत्र रममाणैश्च विहरद्भिश्च पाण्डवैः ।
प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ १२
आजग्मुः पाण्डवान्द्रष्टुं सिद्धात्मानो यतव्रताः ।
तैस्तैः सह कथाश्चक्रुर्दिव्या भरतसत्तमाः ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य महाह्रदनिवासिनम् ।

भोज्यानि चार्हाणि — ^{cd}) K_4 वसता वीरलोकानां गतस्त्वं ब्रूहि स°.

3 Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ transp 3 and 4 — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 $D_{1-3\ 5}$ T_2 $G_{2\ 4}$[ए]व; B_2 हि (for च) B_2 मां (for मे) B_4 पुनर्ब्रूहि (for च मे शंस) — ^{e}) T G_{2-4} क खल्वा° (G_1 तेषां चा°) — After 3, S (except T_1 G_1) ins

801* धनदाध्युषिते नित्यं वसतस्तस्य पर्वते ।

4 T_1 om 4^{a}–5^{b} Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ transp 3 and 4 — ^{a}) $K_{1\ 2}$ कश्चित्; $D_{3\ 4\ 6}$ G_2 क्वचित् (for कच्चित्) — ^{b}) $D_{1-3\ 5}$ वैश्रवणस्य Ś$_1$ $K_{2\ 3}$ ह (for च) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ [अ]भि- (for हि) K_4 आयाति धनदस्तत्र — ^{d}) B आर्ष्णि- (B_1 °ष्टि)सेनो, D_5 ह्यार्ष्टिषेणो $K_{1\ 2}$ यदा° (for यथा°)

5 T_1 om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ D_5 द्विजोत्तम (for तपो°) — ^{c}) K_4 S [अ]स्ति (for हि) — ^{d}) K_{1-3} $D_{1-3,\ 5}$ इह; K_4 S इति (for अस्ति)

6 ^{a}) K_4 एतच्च वचनं; $D_{1.\ 2}$ ते तदात्महितं — K_3 om 6^{cd}. — ^{c}) M_2 ते ततश् (for सततं) T_1 वचनं चक्रुरव्यग्रास्. — ^{d}) K_4 आर्ष्टिषेणस्य पांडवाः

7 7^{ab} = (var) 3. 156 30^{ab}.

8 K_4 om 8^{cd} — ^{cd}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc D_{1-3} पुरुष° (for भरत°) S रसायनसमर्था(T_1 °मुत्था-; G_1 °मृद्धा)नि तत्रोपुस्ते स्म भारताः

9 ^{d}) Ś$_1$ K_2 काम्यानि; K_4 वचांसि (for वाक्यानि) K_{1-3} $B_{1\ 2}$ Dn D_{3-6} M [उ]त, Dc [अ]पि (for च)

10 ^{a}) Ś$_1$ कृतकाल; T_1 कृत्वा काल, T_2 G_{2-4} कृतकार्य — ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) राक्षसैः सह सर्वैश्च — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 प्रभुः (for प्रभो)

12 ^{ab}) T_2 G तत्रैव (for तैस्तत्र) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ transp रममाणै° and विहरद्भि° Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ तथा च रममाणानां ($D_{1\ 2}$ वसमानाना) सुखं विहरतां तदा — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ ऋषयश् (for मुनयश्) K_4 चचार मुनयस्तथा (marg चारणा मुनयस्तथा)

13 ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ यतात्मानो, B D (except $D_{2\ 3}$) T_2 $G_{1\ 3}$ शुद्धात्मानो — ^{c}) K_3 B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) T_2 G_3 M_2 ते तैः; T_1 एतैः (for तैस्तैः) K_4 सहितास्ते (for तैस्तैः सह) B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) T_1 $G_{1\ 4}$ M कथां चक्रुर् — ^{d}) B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) दिव्यां Ś$_1$ $K_{1.\ 2}$ श्रवणभूषणाः (for भरत°) K_4 पांडवैः सह भारत

ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाहरत् ॥ १४
प्राकम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः ।
ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥ १५
ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥ १६
तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १७
भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् ॥ १८
सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ।
पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ।
प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति ॥ १९
खाण्डवे सत्यसंधेन भ्रात्रा तव नरेश्वर ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ।
हता मायाविनश्चोग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवम् ॥ २०
तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलं च ते ।
अविषह्यमनाधृष्यं शतक्रतुबलोपमम् ॥ २१
त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ।
हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश ॥ २२
ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥ २३
एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः ।
द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलमाश्रिता ॥ २४
ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः ।

---

14 ^{a}) T G कतिपयाहःसु — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ महानादं

15 ^{b}) $K_{1\,2\,4}$ B_{1} M_{2} प्रमृद्यंत, Dc T_{1} प्रानृत्यंत; T_{2} G_{2-4} प्रादह्यत; G_{1} प्रापतंत — M_{2} om (hapl) 15^{d}–17^{c}

16 M_{2} om 16 (cf v l 15) — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1-3} D_{1} आवहत् — Dc om (hapl) 16^{d}–17^{a}

17 M_{2} om 17^{abc} (cf v l 15), Dc om 17^{a} (cf v l 16) — ^{a}) $Ś_{1}$ K D_{1-3} M_{1} तानि; T_{2} G ततः (for तत्र) K_{4} transp पुष्पाणि and दिव्यानि D_{5} फुल्लानि (for पुष्पाणि) G_{1} माल्यानि (for दिव्यानि) — ^{b}) D_{5} सुरभीण्येव पांडवाः — ^{c}) K_{4} बहुवर्णानि; G_{1} सर्वभूतानि

19 Before 19, B_{4} Dc $D_{1\,2}$ ins द्रौपद्युवाच — ^{a}) $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ मनसस्तुल्य°; M_{2} सुवर्णानिल°. — ^{b}) $Ś_{1}$ महावने; $K_{1\,2}$ °चले; K_{4} °भुज; D_{2} °चलात्; D_{5} T_{1} $G_{2\,4}$ M °बल; T_{2} G_{3} °बलः — ^{c}) K_{4} कुतोप्यत्रैव पात्यंते — ^{d}) K_{4} S च फलानि च; D_{5} विविधानि च (for भरत°) — After 19^{cd}, T G ins

802* दिव्यवर्णानि दिव्यानि दिव्यगन्धवहानि च ।
मदयन्तीव गन्धेन मनो मे भरतर्षभ ।
येषां तु दर्शनात्स्पर्शात्सौरभ्याच्च तथैव च ।
नश्यतीव मनोदुःखं ममेदं शत्रुतापन ।
ईदृशैः कुसुमैर्दिव्यैर्दिव्यगन्धवहैः शुभैः । [5]
देवतान्यर्चयित्वाहमिच्छेयं संगमं त्वया ।
इदं तु पुरुषव्याघ्र विशेषेणाम्बुजं शुभम् ।
गन्धसंस्थानसंपन्नं मम मानसवर्धनम् ।

— ^{e}) S (except M_{2}) सर्वलोकस्य — ^{f}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ अश्ममकां (in $Ś_{1}$ the first three letters are lost), K_{3} B_{2} अश्वतरीं, K_{4} मंदाकिनीं, D_{1-3} अश्ववतीं; D_{5} (m as in text) वैस्तावकां; G_{1} अश्वनिकां; M_{1} अन्वश्मकीं, M_{2} अश्वसतां T_{1} दीवश्वकारां (sic) प्रति; T_{2} G_{2-4} न ह्यदृश्यत मा प्रति — After 19, T G ins

803* वासुदेवसहायेन वासुदेवप्रियेण च ।

20 ^{ab}) $B_{1\,2\,4}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ महात्मना; B_{3} D_{1-3} M_{2} जनेश्वर (for नरे°) K_{4} पांडवेन तव भ्रात्रा सत्यसंधेन मानद — ^{d}) K_{4} पुरंदरः; B_{4} S पराजितः; Dn_{1} महारथः (for निवा°) — ^{e}) K_{4} जित्वा, G_{1} हत्वा $G_{1\,2}$ M_{2} मायाविद° D_{5} निहता मायिनश्चोग्राः.

21 ^{a}) $Ś_{1}$ तथा हि; K_{2} तथापि, K_{4} तथा त्वं (for तवापि) G_{1} सुमहातेजो — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ महाबाहु° — ^{c}) D_{5} अविषह्यतमं लोके — ^{d}) K_{1} B Dc Dn $D_{4\,6}$ शक्रतुल्यबलोपमं (B_{3} Dc °पराक्रमं); $D_{1\,2\,4}$ शतक्रतुबलोपम

22 ^{a}) B_{4} T_{2} G_{2-4} °वीर्येण (for °वेगेन) — ^{b}) K_{2} नाशिताः; K_{4} चकिताः, G_{4} ताडिताः (for त्रासिताः) $Ś_{1}$ हताः सर्वे हि राक्षसाः

23 K_{1} om (hapl) 23^{b}–24^{c} — After 23, K_{3} ins

804* शासनं सततं कुर्युस्तथैव भरतर्षभ ।

24 D_{5} om 24, K_{1} om 24^{abc} (cf. v l 23) — ^{d}) $B_{1\,2\,4}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ °बलपालिता. — After 24, T G ins .

805* इच्छामि च नरव्याघ्र पुष्पं प्रत्यक्षमीदृशम् ।
आनीयमानं क्षिप्रं वै त्वया भरतसत्तम ।

25 Before 25, $B_{2,\,4}$ Dc ins. वैशं° उ°. — ^{a}) $Ś_{1}$

3 11698 3 160 27 3 161 34

नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्गवः ॥ २५
सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
मनस्वी बलवान्दृप्तो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥ २६
लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
सिंहदंष्ट्रो बृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्गतः ॥ २७
महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ।
रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशत् ॥ २८
केसरीव यथोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ २९
तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि बाणखड्गधनुर्धरम् ॥ ३०
द्रौपद्या वर्धयन्हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाविशत् ॥ ३१
न ग्लानिर्न च कातर्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ।
कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ॥ ३२
तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ।
बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः ॥ ३३
स किंनरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान् ।
हर्षयन्पर्वतस्याग्रमाससाद महाबलः ॥ ३४
तत्र वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ।
काञ्चनैः स्फाटिकाकारैर्वेश्मभिः समलंकृतम् ॥ ३५
मोदयन्सर्वभूतानि गन्धमादनसंभवः ।

ततः प्रतप्तमात्मानं, K1 2 ततश्चा(K2 °श्च)क्षिप्तमात्मान — D2 om 25c–26b — d) K1 2 सद्धनुः; B1 शत्रवः; B4 संगरः, D3 T2 (before corr.) G2 4 M सद्गजः; T1 सद्गतिः; T2 G3 मद्गचः (for सद्गवः)

26 D2 om 26ab (cf v l 25), T G3 om 26–27, K4 D1 M om 26 — b) Ś1 K1 2 B1–3 Dc Dn1 n2 D4 6 G2 4 उदार- (for उदारः) — G4 om 26c–27b

27 T G3 om 27, G4 om 27ab (cf v l 26) — a) Ś1 K1 2 पृथुभुजो; B2 पृथुग्रीवो; D5 पृथुः प्रांशुर् — c) K2–4 Dc G2 4 M वृषस्कंधः; B4 D5 महास्कंधः — d) Ś1 K1 2 G2 4 M सालपोत

28 b) Ś1 K1–3 B4 D1–3 T1 G1 °हनुः (for °भुजः) — c) K3 4 D3 5 गृह्य; D1 2 बिभ्रत्, D4 6 शंखं (for खड्गं) — d) Ś1 K1 2 तूण; K3 D1 2 5 खड्गं; D3 G1 तूणी; T G2–4 M2 तूणी (for तूणान्). Ś1 K1 2 D4 6 परामृषन्; B1 3 4 °मृषत्; T1 G1 2 °मृशन्

29 a) N (except K4) T2 G3 स केसरी (for केसरीव) Ś1 K2 यथोत्सृष्टः, K1 3 B D (except D3 5) T2 G3 [इ]व चोत्सिक्तः, T1 इवोत्सिक्तः, G1 बलात्सिक्तः, G4 वधोत्सिक्तः (for यथोत्सिक्तः) — b) B2 G1 कुंजरः (for वारणः) — M2 om 29c–30d — c) = 31c D5 प्रणम्य भयसंत्रासः, G1 द्रौपदीवचसमोहात् — d) D5 गिरिम् (for शैलम्)

30 M2 om 30 (cf v l 29) — d) B D (except D1–3 5) बाणकार्मुकधारिणं; T2 G2 3 पार्थं खड्गधनुर्धरं

31 K4 om 31cd — c) = 29c K (K4 om) D1–3 °संत्रासः — d) B1–3 D शैलराजं समाश्रितः (D5 क्षिप्रमेवापतद्बली).

32 a) Ś1 K1–3 D1–3 वैक्लव्यं; D5 मात्सर्यं (for कातर्यं) — b) K4 च क्लमः, D6 सभ्रमः (for मत्सरः) Ś1 K1–3 D1–3 न भयं न च सभ्रमः — c) Ś1 K1 2 भजते (for जुषते)

33 a) T2 G2–4 मृगव्यालसमाकीर्णं, G1 तदेकान्तिसमासाद्य — d) Ś1 K D1–3 5 महागिरिः (K4 वृकोदर.) (for महा°)

34 ab) K4 D2 सकिनरमहाभागमुनिगधर्वराक्षसान्, D3 °महानागगंधर्वमुनिराक्षसान्; T1 M1 °महाभागानृषिगंधर्व°, M2 सकिनरान्महाभागान्मुनीन्गंधर्व° — c) K1–3 D1–3 5 धर्ष° (for हर्ष°) — d) B1–3 Dc Dn D4 6 आरुह्य स, B4 D5 G1 आरुरोह (for आससाद) Ś1 K1–3 D1–3 5 परतपः (for महा°)

35 a) B1–3 D (except D1–3 5) T2 G2–4 ततो (for तत्र) — b) K4 ददृशे पाडवस्तथा — c) K T2 G3 स्फटिकाकारैर्; B D (except D1–3 5) स्फाटिकैश्चैव T1 2 (before corr.) G1 2 M काचनस्फ(M1 °स्फा)टिका° — After 35, K3 B D (except D1–3 5) ins

806* प्राकारेण परिक्षिप्तं सौवर्णेन समन्ततः ।
सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ।
शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।
द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंबाहशोभिना ।
विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः समन्ततः ।
वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ।
धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ।
पश्यमानः स खेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् ।

36 a) K3 D3 मादयन्, B4 S ह्लाद(M2 मान)यन्. — d) Ś1 K1 2 सुसुख; K3 D1 3 6 स सुखो; Dc सुसुखो, K4 S मारुतः सुखशीतलः; B4 मारुतः प्रववौ सुखं; D5 मारुतः सुसुखोचितः.

सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ ३६
चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभनाः ॥ ३७
रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
राक्षसाधिपतेः स्थानं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३८
गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ।
भीमसेनो महाबाहुस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ३९
ततः शङ्खमुपाध्मासीद्द्विषतां लोमहर्षणम् ।
ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ॥ ४०
ततः संहृष्टरोमाणः शब्दं तमभिदुद्रुवुः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः ॥ ४१
गदापरिघनिस्त्रिंशशक्तिशूलपरश्वधाः ।
प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ४२
ततः प्रववृते युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
तैः प्रयुक्तान्महाकायैः शक्तिशूलपरश्वधान् ।
भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतरैस्ततः ॥ ४३
अन्तरिक्षचराणां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ ४४
सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महाबलम् ।
कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ॥ ४५
भीमबाहुबलोत्सृष्टैर्बहुधा यक्षरक्षसाम् ।
विनिकृत्तान्यदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ ४६
प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव ॥ ४७

---

37 ^{a}) D_5 चित्रान्विविधवर्णाभान् — ^{b}) $Ś_1$ K_2 फल- (K_2 फुल्ल)माल्यसमाचिताः; D_3 नानाफलसमाचिताः; D_5 फलमालासमाचितान् — ^{d}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ °शोभिनः (for °शोभनाः) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_6 मनसापि महाद्रुमाः (D_5 °मान्); K_3 D_{1-3} मनसोपि महाद्रुमाः

38 ^{b}) $B_1m\ _2$ D (except $D_{1-3\ 5}$) °माल्यविभूषितं. — ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) ददृशे (for ददर्श) K_4 पवनात्मजः; a few MSS भरतर्षभ

39 ^{a}) $Ś_1$ तदा; Dc महा (for गदा-) — ^{b}) K_4 सततं समरप्रियः; T_1 स भीमस्त्यक्तसाध्वसः; G_4 समभिद्रुत्य वेगतः — $39^d = 1\ 179\ 14^d$, $181\ 4^d\ 4\ 54\ 13^d$, etc Cf Hopkins, *Great Epic of India*, App A (p 414), No 91

40 ^{a}) T_2 G उपाध्माय — ^{b}) S रोमहर्षणं — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ Dc M ज्याघोषं तलघोषं च; B Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G ज्याघोष($B_{1\ 4}$ $D_{4\ 6}$ °षं)तलशब्दं च; $D_{3\ 5}$ °घोषाश्च — ^{d}) [अ]कम्पयत् (for [अ]मोह°) D_5 नादयामास पर्वतं

41 Dn_2 om 41 — ^{a}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$, Dn_2 om) T_2 $G_{1\ 3}$ प्र° (for सं°) — ^{b}) $B_{2\ 3}$ Dc Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ transp शब्दं and तं K_2 D_5 समभिदुद्रुवुः; T_1 तमनुशुश्रुवुः; G_2 तमभिशुश्रुवुः; M_2 तदभिदुद्रुवुः

42 ^{b}) Cf 43^b B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) T_2 G_3 -शूलशक्तिपरश्व(or °स्व)धाः — ^{c}) Dc G_2 व्यराजंत; D_5 व्यदृश्यंत; T_1 व्यशोभंत (for व्यरो°) — ^{d}) D_5 °किंनरौ.

43 After 43^{ab}, S ins

807* संरब्धानां महाघोषं सिंहानामिव नर्दताम् ।

— ^{c}) $K_{1.\ 3}$ Dc_1 $D_{2.\ 3}$ T_1 M_1 तैः प्रमुक्तान्, K_4 निर्मुक्तांस्तैः; $G_{1\ 2}$ तैर्विमुक्तान् $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) महामायैः; $G_{1\ 2}$ M महाकायान् — ^{d}) Cf 42^b K_4 B D (except $D_{1-3\ 5}$) शूलशक्तिपरश्व(or °स्व)धान् — ^{e}) K_4 सितैर्भल्लैश्च चिच्छेद — ^{f}) $Ś_1$ K_2 B_4 $D_{1-3\ 5}$ भीमवेगपराक्रमः; K_4 M_2 भीमो भीमतरैर्नृप (M_2 °रैस्ततः); Dc T_1 भीमवेगशरैस्तथा (T_1 °दा); T_2 G M_1 °तरै(G_1 °जवै)स्तदा

44 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 °गतानां च — ^{b}) K_4 $D_{1-3\ 5}$ T_1 M भूमिस्थानां K_4 B_4 तर्जतां — After 44, S ins

808* शोणितस्य ततः पेतुर्घनानामिव भारत ।

Thereafter, S reads 45^{cd}, T G *repeating* the line in its proper place

45 K_4 om 45^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 5}$ °मयी (for °महा-) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ महात्मनां; D_5 T G महाबलः; M महाचलं — B D (except $D_{1-3\ 5}$) ins after 45^{ab} T G ins after 45

809* गदापरिघपाणीनां रक्षसां कायसंभवाः ।

— S reads 45^{cd} after 808*, T G *repeating* it here — ^{c}) K_4 S (T G first time) गात्रे° (for काये°) $Ś_1$ K_{1-3} B_1 Dc $D_{2\ 3}$ T_2 G_3 (the latter two second time) घोरा (for धारा) — After 45, T G ins 809*.

46 ^{b}) $Ś_1$ विशिखैर्; B D (except $D_{1-3.\ 5}$) आयुधैर्; M सायकैर् (for बहुधा) — ^{c}) Dc Dn_2. n_3 D_6 विनिकृंतानि; D_3 शरैः कृंतानि $K_{3\ 4}$ B D (except $D_{3\ 5}$) दृश्यंते.

47 ^{d}) $K_{3\ 4}$ S (except G_3, T_2 by corr) °घनैर् (for °गणैर्).

11715 160 55 161 63 स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः ।
सर्वानाछैन्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ॥ ४८
अभितर्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान् ।
न मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ४९
ते शरैः क्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयार्दिताः ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ५०
उत्सृज्य ते गदाशूलान्यसिशक्तिपरश्वधान् ।
दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता दृढधन्वना ॥ ५१
तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ।
सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ॥ ५२
अदर्शयदधीकारं पौरुषं च महाबलः ।
स तान्दृष्ट्वा परावृत्तान्स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ ५३
एकेन बहवः संख्ये मानुषेण पराजिताः ।
प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥ ५४
एवमाभाष्य तान्सर्वान्न्यवर्तत स राक्षसः ।
शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावच्च पाण्डवम् ॥ ५५
तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समर्पयत् ॥ ५६
मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय परिक्षिप्य महाबलः ॥ ५७
विद्युद्रूपां महाघोरामाकाशे महतीं गदाम् ।
शरैर्बहुभिरभ्यर्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ५८
प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ५९

---

48 a) K4 T1 G2 स्व-, D1 2 ते (for स) — b) Ś1 K1 2 D1-3 शरैर्बहुभिराचितः (K1 °चितैः, D3 °वृतः), K3 D5 (m as in text) °ररिभिराचित°, K4 °रश्मिशिखोपमैः, B1 (m as in text) Dc °ररिनिपातितैः, T G2-4 M °रिव (T1 °रभि-, G2 M °रव-) निपातिभिः, G1 शरैर्मर्मविदारणैः — d) K4 भीमसेनः प्रतापवान्

49 a) K2 अभिगर्जयमानाश्च, K3 D1 3 T2 G3 4 M1 °तर्जयमानस्य (K3 D1 3 °श्च), K4 समर्जमानस्य तदा, B1 अभितर्जयमानानां; D5 °गर्जमाना बहवः (hypometric), T1 °संतर्जमानाश्च — b) T1 G1 2 4 M2 रवत°; M1 रुवत° K4 रवतो भैरवान्रवान्; D5 तत्र तत्र महा° — c) D1 2 न भयं; D5 न ग्लानिं; T2 G3 4 संनादं, G1 अमोघ; G2 संनाहं (for न मोहं) K4 न संहिरेथ तं नादं — d) K4 भयार्ताश्च प्रदुद्रुवुः

50 a) K1 2 4 D3 ते शरैः कृत्तसर्वांगाः; B1-3 Dc Dn D4 6 यक्षा विक्(Dc °क्ष)तसर्वांगा ; S ते हि वि(T1 ते भीम-; M1 ते तु वि-; M2 तेभित-)क्षत° — b) T2 G2 3 °बलार्दिताः

51 a) Ś1 K1 2 गदाशूलानि — b) Ś1 K1 2 Dc असिचक्र°; D5 पाशशक्ति° Some MSS °स्वधान् — d) K4 भीमधन्वना; D1 2 T1 G2 दृढधन्विना, D5 गिरिवासिनः; T2 G3 4 स्थिरधन्विना — After 51, Dc reads an addl colophon, followed by वैशं° उ°

52 a) B1 T1 G1 2 M1 ततः (for तत्र) — b) B2 D1 2. 5 °बलः; Dc °हनुः (for °भुजः) — d) K4 यक्षराट् (for राक्षसः)

53 a) K4 S दर्शयन्स (G2 °यानः) प्रतीकारं — b) K4 आददानं च पौरुष — c) T1 M1 तान्स्म, T2 G M2 तास्तु (for स तान्)

54 Before 54, Dn reads मणिमानुवाच — a) T1 M संखे, G3 4 सघ — c) Ś1 K1 2 गत्वा (for प्राप्य) B2 D1 2 वैश्रवणाभ्यास — d) Ś1 K D3 4 M2 धनाधिप, D1 नराधिप, T2 (before corr) G2 नरेश्वर

55 Before 55, B4 Dc read वैशं° उ° — b) B1 3 4 D (except D1-3 5) T2 G3 अभ्यवर्तत, B2 समवर्तत (for न्यवर्तत स) — d) B1 3 4 Dc Dn D4 6 G1 स पाण्डव, D2 वृकोदरं (for च पाण्डवम्) Ś1 K1-3 D1 3 5 गोभ्यधि-व्यन्वृ(D1 °हृ)कोदर, K4 B2 अभ्यधावत पाण्डव

56 a) Ś1 K1-3 D1-3 गजेन्द्र (for °वेगेन) — 56^b = 30^b — c) B2 D5 पार्श्वौ (for पार्श्वे) — d) Ś1 B Dc Dn D2-4 6 समार्दयत्, K1 2 D1 समर्द°, D5 [अ]भ्यताडयत

57 a) Ś1 K1-3 D1-3 अथ (for अपि) — b) D1 प्राहिणोत् (for प्रगृह्य) — D1 om 57^c–58^d — 57^c = 65^c — d) B Dc Dn D4 6 परिगृह्य (B1 समुत्क्षिप्य), D5 परिक्षिप्त्वा; T2 (before corr) G2 परिक्षिप्तवान्

58 D1 om 58 (cf v l 57) — c) Ś1 अभ्यार्छद, K3 4 B1 D4 आनर्छद्, D5 आजघ्ने, T1 आच्छन्नो, T2 G अभ्यघ्नन्, M1 अभ्यार्छद्

59 a) K1-3 D1 2 अभ्यहन्यंत — b) Ś1 K2 B1-3 आदाय (for आसाद्य) Ś1 K2 राक्षसाः (for सायकाः) D5 गदया भीमसायकाः; G1 समासाद्य गदां शराः — K3 om 59^{cd} — d) K4 S तस्य वै (for वेगिताः).

60 Dc om 60 — a) Ś1 T G2 3 समाचाराद्; K4

गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ६०
ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रजहाराथ राक्षसः ॥ ६१
सा भुजं भीमनिर्ह्रादा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि ॥ ६२
सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्यामितपराक्रमः ।
गदां जग्राह कौरव्यो गदायुद्धविशारदः ॥ ६३
तां प्रगृह्योन्नदन्भीमः सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
तरसा सोऽभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ६४
दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ६५
भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः ।
अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६६
सोऽन्तरिक्षमभिप्लुत्य विधूय सहसा गदाम् ।
प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥ ६७
सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा ।
हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥ ६८
तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवां पतिम् ॥ ६९
तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

G_1 M समाचारान्, B_1 (m as in text) समारब्ध — ^{b}) K_1 B_1 M_2 वध्यमानः, $K_{3\,4}$ $B_{3\,4}$ Dn_3 D_5 T G युध्य°, D_1 बुद्धिमांश्च (for बुध्य°) — ^{c}) $K_{2\,3}$ T_1 ध्वंसयामास, B_4 कल्°; G_2 व्यथ° T_1 तत्सर्व, T_2 G तत्रस्थः, M_2 तत्तस्य — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ M_2 लघु° (for भीम°)

61 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ $D_{1-3\,5}$ M_2 अयोमयीं — ^{c}) K_4 S तस्मै (T_1 भीमं) (for धीमान्) — ^{d}) $D_{1\,2}$ प्रजहाद्; D_3 प्राहिणोद्; T_2 $G_{1\,3\,4}$ प्रचिक्षेप (for प्रजहार) B_4 T $G_{1\,3\,4}$ M स (for [अ]थ) K_4 प्राक्षिपद्राक्षसो बली, G_2 प्रन्चिक्षेप निशाचरः

62 ^{a}) K_4 S भीमसंकाशं — ^{c}) $Ś_1$ K_1 अग्नि° (for साग्नि°)

63 ^{a}) K_2 B_2 सोभिविद्धो, S स निर्विद्धो — ^{c}) Dn $D_{4\,6}$ कौंतेयो (for कौरव्यो) B Dc D_5 गदायुद्धेषु कुशलः — ^{d}) $=66^{b}$ B D (except D_{1-3}) क्रोधपर्याकुलेक्षणः — After 63, B_1(marg) $_{2\,3}$ Dc Dn D_3(marg) $_6$ ins

810[1] रुक्मपट्टपिनद्धां तां शत्रूणां भयवर्धिनीम् ।

64 ^{a}) B D (except D_{1-3}) प्रगृह्याथ; T_1 स प्रगृह्य (for तां प्रगृह्य) K_3 Dn D_{4-6} नदद्; B Dc नदन्, D_{1-3} [अ]नदद् (for [उ]न्नदन्) — ^{b}) A few MSS -सैक्या° (for -शैक्या°) B Dc Dn D_{3-6} शैक्यां (D_3 प्रेक्ष्य) सर्वायसीं गदां; T_2 $G_{1\,3\,4}$ सर्वशक्त्या(G_4 °काल)यसीं गदां — ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} ततस्तं (for तरसा सः) B Dc Dn $D_{4\,6}$ च (for सः)

66 ^{a}) D_3 (marg sec m) भित्वा, T_2 G हत्वा — ^{b}) $=63^{d}$ S (except G_1) °विभागवित्. — ^{c}) $B_{1\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ त हंतुं; B_4 वेगेन; D_5 तं भीमो (for तं तूर्णं)

67 ^{a}) $K_{3\,4}$ B D (except D_5) M_2 अव° (for अभि°) — ^{c}) T G_{1-3} M_1 चिक्षेप च, M_2 प्रजग्राह (for प्रचिक्षेप) — ^{d}) T_2 G विनदन्नग(G_1 °न्नण)मूर्धनि — After 67, M_2 ins

811[1] ततस्तं गदया भीमो मणिमन्त निशाचरः ।
　　जघान सहसा मूर्ध्नि स पपात ममार च ।

69 M_2 om 69 (together with 68) — ^{b}) Dc $D_{1\,3\,5}$ M_1 भीमसेन(Dc_2 D_3 °ने)निपातित; T_2 G भीमसेनबलाहतं — ^{d}) S (M_2 om) महाद्विपं (for गवां पतिम्)

70 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{2\,3\,5}$ M_2 पतितं (for निहतं) — For 70^{c} cf 50^{c}

Colophon Dc_2 reads it in marg *sec m* — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\,2}$ Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub-parvan* $K_{1\,2}$ B_2 T_2 $G_{1\,3\,4}$ M_1 (all om sub-parvan name) mention only गंधमादनवास (T_2 G_3 °निवास; G_4 M_1 °प्रवेश); Dc, likewise, only गंधमादन; and $D_{1\,2}$, only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name*: K_1 B_{2-4} D G_1 मणिमद्वधः; K_3 मणिभद्रवधः; K_4 मणिमंतवधः, B_1 मणिमानवधः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 159 (Dn_3 160), D_1 165, S (M_2 *sup lin*) 161 (M_2 orig 163) — *Śloka no*: Dn 77, D_1 71

१५८

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमाना गिरेर्गुहाः ।
अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ १
धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ।
भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २
द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय प्रदाय तु महारथाः ।
सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहुस्तदा ॥ ३
ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ।
ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिंदमम् ॥ ४
स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्त्वांश्च राक्षसान् ।
महाबलान्महाघोरान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ५
शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः ।
निहत्य समरे सर्वान्दानवान्मघवानिव ॥ ६
ततस्ते समतिक्रम्य परिष्वज्य वृकोदरम् ।
तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७
तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशृङ्गमशोभत ।
लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव ॥ ८
कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
भ्राता भ्रातरमासीनमभ्यभाषत पाण्डवम् ॥ ९
साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं कृतम् ।
नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषावचः ॥ १०
राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११
अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे कुरुते मनः ।

158

1 ^{a}) B1–3 वाक्यैर्; D1 2 नादैर् (for शब्दैर्) — ^{b}) Ś1 भ्राम्यमाना; K4 B D (except D1 3) नाद्य(B1 नर्द्य)माना. K3 4 B D (except D1–3) गुहां — ^{d}) K1 2 उभौ माद्रीसुतावपि

2 ^{b}) Ś1 K1 2 ते (for च) — K1 om (hapl.) 2^{c}–3^{b} — ^{d}) K1 3 D1–3 भृशं (for सर्वे)

3 K1 om 3^{ab} (cf. v.l. 2) — ^{a}) B (as usual) आर्ष्णिसेनाय — ^{b}) K4 प्रदाय च; B Dn D4 6 संप्रधार्य (B4 समावेश्य); Dc संप्रदाय; D1–3 परिदाय (for प्रदाय तु) — ^{c}) Ś1 K1 2 B2 D5 वीराः (for शूराः)

4 ^{b}) Ś1 K D1–3 5 महारथं (K4 समंततः) — ^{c}) K3 D3 महात्मानं; Dc2 D1 2 T1 G1 4 महेष्वासं — ^{d}) K4 B D (except D1–3 5) अरिंदमाः (B4 अवस्थितं)

5 ^{a}) K1 2 परितश्च; K4 समंताच्च; Dn1 D1 2 6 स्फुरंतश्च; T G M2 पुरत° (for स्फुरत°). M1 मणिमत्प्रमुखाञ्छूरान् — ^{c}) K3 महावर्णान्; K4 D1–3 T1 M2 °कायान्; B1 3 Dn D4 6 °सत्वान्; B4 D5 महोत्साहान्; Dc T2 G महेष्वासान्; M1 महावीर्यान् (for °घोरान्) — ^{d}) Cf. 3. 157. 69^{b}. B4 D2 3 5 S भीमसेननिपाति(T1 °बलार्दि)तान्.

6 D5 om (hapl.) 6^{a}–9^{b}.

7 D5 om 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) K3 T1 G1 M समभिक्रम्य, B1–3 Dc Dn D4 6 भ्रातरं दृष्ट्वा — ^{b}) B1–3 Dc Dn D4 6 महारथा. (for वृकोदरम्)

8 D5 om 8 (cf. v.l. 6) — ^{b}) T1 M गिरेः शृंगम्. K4 गिरिशृंगैरिवोद्गतैः — ^{c}) T2 (before corr.) G3 महावेगैर्; G4 महेष्वासैर् (for महाभागैर्) — ^{d}) Ś1 स्वर्गी, K4 T2 (before corr.) G2 3 दिवि, T1 दिव्यैर् (for दिवं). B2 Dc देवगणैरिव. B1 द्यौर्देवप्रवरैरिव

9 D5 om 9^{ab} (cf. v.l. 6) — ^{a}) T1 G2 कुबेरभवनं — ^{d}) B D (except D1–3) अब्रवीत्पृथिवीपतिः, S अथोवाच (G2 उवाच स) युधिष्ठिरः

10 Before 10, N reads युधिष्ठिर उ° — ^{d}) K3 D (Dn3 before corr.) वधः (for वचः)

11 ^{a}) T1 राज्ञानिष्टं (for राजद्विष्ट) — T1 om 11^{c}–12^{d} — ^{c}) K4 यदिदं कृतवान्भीम — ^{d}) B1 3 D5 S (T1 om.) transp. त्वया and कृत. K4 विद्विष्टं तद्दिवौकसां; Dc भीम यद्विहित त्वया

12 T1 om 12^{abcd} (cf. v.l. 11) — ^{a}) D1 2 अर्थकामा°; S (T1 om.) धर्माधर्मौ°. — ^{c}) Ś1 K D1 2 5 तात, D3 कृत- (for पार्थ). D5 दुष्टानां; M1 सर्वेषां, M2 सर्वस्मात् (for पापानां). — ^{d}) Ś1 K D1–3 5 लभते (for विन्दते). M पापान्न परिमुच्यते. — After 12^{cd}, K4 ins.:

812* कर्मणां पार्थ सर्वेषां न पापात्परिमुच्यते ।;

while S (except T1) ins.:

कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ।
पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १२
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम् ।
अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १३
ततस्तु हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरसदनं प्रति ॥ १४
ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्भीमसेनभयार्दिताः ॥ १५
न्यस्तशस्त्रायुधाः श्रान्ताः शोणिताक्तपरिच्छदाः ।
प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमब्रुवन् ॥ १६
गदापरिघनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः ।
राक्षसा निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ १७
प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।
एकेन सहिताः संख्ये हताः क्रोधवशा गणाः ॥ १८
प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च धनाधिप ।
शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ १९
लब्धः शैलो वयं मुक्ता मणिमांस्ते सखा हतः ।
मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २०
स तच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ।
कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१
द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २२
अथाभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
हयैः संयोजयामासुर्गान्धर्वैरुत्तमं रथम् ॥ २३
तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ।
तेजोबलजवोपेता नानारत्नविभूषिताः ॥ २४
शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः ।

813* साहसं बत भद्र ते देवानामपि चाप्रियम् ।

13 ^{b}) K_4 T_1 M_1 अग्रजः ; B_{2-4} Dn_3 अच्युतः ; T_2 G_{2-4} उत्तम — After 13^{ab}, S ins

814* भीमसेनं महाबाहुमप्रधृष्यपराक्रमम् ।

— ^{c}) Ś$_1$ K D_{1-3} अर्थधर्मविधान(K_4 °भाग)ज्ञः ; $B_{1\ 3}$ D_5 G_2 M_2 अर्थतत्वविभाव(D_5 M_2 °धान)ज्ञः

14 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) ते (for तु) K_4 G_4 हतशेषा ; M_2 हतचित्ता — ^{d}) K_{1-3} B_4 $D_{1-3\ 5}$ T_1 कुबेर-भ(D_1 °भु)वन

15 ^{a}) Ś$_1$ K $B_{1\ 4}$ D_{1-3} महाभागाः (K_4 °राज) — 15^{c}=3 157 50^{c} — ^{d}) T_2 G_{2-4} °गदार्दिता°

16 ^{a}) T_1 न्यस्तच्छस्त्रायुधाः ; T_2 G न्यस्तसर्वायुधाः K_1 B Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ क्लांताः ; K_3 Dc D_5 क्रान्ता. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{3\ 5}$ शोणितौघ(D_5 °तेन)परिप्लुताः ; K_3 B Dc Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ °ताक्ततनुच्छदाः, T_1 G_2 °तार्द्रपरिच्छदाः — ^{d}) Dc रक्षाधि°, D_5 M_1 धनाधि° (for यक्षाधि°) Ś$_1$ K D_{1-3} धनाधिपमथाब्रुवन्

18 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ आक्रम्य, T_1 प्रविश्य, $G_{1\ 2\ 4}$ प्रभज्य (for प्रमृद्य) Ś$_1$ तु महा°, $K_{1\ 2}$ च महा°, $K_{3\ 4}$ D_{1-3} सहसा (for तरसा) — ^{c}) S (except M_1) निहताः (for सहिताः) Ś$_1$ K_4 D_5 T_1 M सर्वे, $G_{2\ 4}$ संघे (for संख्ये) — ^{d}) B Dn $D_{1\ 4}$ रणे, Dc सर्वे; T_1 मृताः (for हताः).

19 ^{b}) Ś$_1$ Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ M_2 नराधिप, B_4 T_2 G_{2-4} धनेश्वर — ^{c}) T_1 तत्र (for देव) — ^{d}) T_1 पुरमासाद्य सर्वशः

20 ^{a}) Ś$_1$ क्षुब्धः, K_4 रुद्धाः ; D_5 दग्धः ; T_2 G भग्नः (for लब्धः) K_{1-3} D_{1-3} लब्धशैला (K_3 °लो) ; B_3 Dn $D_{4\ 6}$ T_1 लब्धशेषा ; M_1 हतशेषा K_4 क्षिप्ता ; T_2 G भग्ना (for मुक्ता) ❀ Cn लब्धशैलः इति गौडपाठे तु लब्धो भीमेन जितः शैलः । ❀ — ^{b}) T_2 G त्वत्- (for ते)

21 Before 21, Dc G_2 read वैशं° — ^{a}) Ś$_1$ K $D_{2\ 3\ 5}$ एतत् (for स तत्) B_2 Dn_1 D_6 M सु-; $D_{1\ 2}$ च (for तु) — ^{b}) Ś$_1$ K_{2-4} $D_{1-3\ 5}$ सर्वयक्षध(D_3 °ज)नाधिपः ; T_1 यक्षरक्षोगणा° — ^{c}) Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ T_1 क्रोध°

22 ^{b}) Ś$_1$ T_2 G धना(G_2 नरा)धिपः (for धने°) — ^{d}) K_2 D_{1-3} G_4 युध्यताम् G_4 युज्यतां मे रथस्त्विति

23 ^{b}) K_4 B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 G_1 M गिरिश्रृंगम् — ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) रथं (for हयैः) K_3 $D_{1\ 2}$ स्मयोजयामास — ^{d}) $K_{2\ 3}$ B D (except D_3) S (except T_1 M_1) गंधर्वैर् B D (except $D_{1-3\ 5}$) हेममालिभिः ; T_1 M_1 रथमुत्तमं (by transp) — D_5 reads 37 after 23, *repeating* it in its proper place

24 M_2 om (hapl) 24^{bc} — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ मल्लिकाक्षा (Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ °ख्या) D_5 महाहयाः (for हयो°) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ तेजोजवसमायुक्ता, K_3 Dc $D_{1,\ 2}$ °जवबलोपेता ; B Dn D_{4-6} °बलगुणोपेता — K_4 om (hapl.)

हर्षयामासुरन्योन्यमिङ्गितैर्विजयावहैः ॥ २५
स तमास्थाय भगवान्राजराजो महारथम् ।
प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥ २६
तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वयक्षधनाधिपम् ।
रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया महाबलाः ॥ २७
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा दशशतायुताः ।
जवेन महता वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ २८
तं महान्तमुपायान्तं धनेश्वरमुपान्तिके ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥ २९
कुबेरस्तु महासत्त्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।
आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३०
ते पक्षिण इवोत्पत्य गिरेः शृङ्गं महाजवाः ।
तस्थुस्तेषां समभ्याशे धनेश्वरपुरःसराः ॥ ३१
ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान्प्रति भारत ।
समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारा व्यवस्थिताः ॥ ३२
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।
नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ३३
अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥ ३४
शय्यासनवरं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ।

24^{d}–25^{a}

25 K_4 om 25^{a} (cf v l 24) — ^{a}) $K_{1, 3}$ रणे (for रथे) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ पतिष्यंत (for तरि°) T_2 $G_{2, 3}$ [अ]वहन्; G_4 [अ]भवन् (for [आ]शुगाः) — After 25^{ab}, T_2 G ins

815* ततस्ते तु महायक्षाः क्रुद्धं दृष्ट्वा धनेश्वरम् ।

— ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ D_3 शोभ°; K_3 B Dc Dn $D_{4, 6}$ द्वेष° (for हर्ष°) — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3, 5}$) द्वेषितैर् (for इङ्गितैर्)

26 ^{b}) K_2 G_1 M_1 महारथः, T_1 रथोत्तम — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} महात्मभिः (for °द्युतिः)

27 ^{a}) A few MSS प्रयातं $Ś_1$ K_{1-3} B_4 D_{1-3} महाबाहुं — ^{b}) Cf 21^{b} and v l B Dn $D_{4, 6}$ T_2 G_{2-4} सर्वं यक्षधनाधिपं; Dc $D_{3, 5}$ G_1 सर्वयक्षगणा(D_3 G_1 °जना)धिपं — After 27^{ab}, S ins

816* अनुजग्मुर्महात्मानं धनदं घोरदर्शनाः ।

[M_1 महात्मानो T_1 M_1 यक्षरक्षोगणाधिपा (for the posterior half)]

— ^{c}) T_1 राक्षसा (for रक्ताक्षा) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} °जवाः (for °बलाः)

28 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ समंताद् (for सायुधा) $K_{1, 2}$ धृत° (for बद्ध°) — ^{b}) $Ś_1$ यक्षास्तस्य महाबलाः; $K_{1, 3, 4}$ $D_{3, 5}$ यक्षास्तस्य शतावराः, K_2 यक्षास्तस्य सताम्तताः, B Dc Dn $D_{1, 2, 4, 6}$ यक्षा दशशतावराः — ^{c}) B D (except $D_{1-3, 5}$) S ते जवेन महावे(B_1m. $_4$ °भा)गाः. — ^{d}) B D except $D_{1-3, 5}$) S प्लवमाना विहायसा (S °सं). — After 28, K_3 (om. line 2) B D (except $D_{1-3, 5}$) S ins.

817* गन्धमादनमाजग्मुः प्रकर्षन्त इवाम्बरम् ।
तत्केसरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ।

S cont

818* रम्यं चैव गिरेः शृङ्गमासेदुर्यत्र पाण्डवाः ।

29 ^{ab}) $K_{1, 2}$ ते (for त) $K_{3, 4}$ D_{1-3} त महात्मानमायातं; D_5 तमायांतं महात्मान B Dc Dn $D_{4, 6}$ S कुबेरं च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृतं (B_4 G_1 °धिप) — ^{d}) $Ś_1$ D_5 प्रियदर्शनाः, T_2 G °वादिनः

30 ^{a}) D_5 T_2 G_{2-4} महासत्वः — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ Dc पांडु- (for पाण्डोः) $Ś_1$ $K_{3, 4}$ D_{1-3} महाबलान् — After 30, S ins

819* सर्वे चेमे नरव्याघ्राः पुरन्दरसमौजसः ।

[T_1 M_3 स सत्वमे, T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ सम निमे, M_1 स तु मेन]

— S cont K_4 B D (except $D_{1-3, 5}$) ins. after 30

820* देवकार्यं चिकीर्षन्स हृदयेन तुतोष ह ।

[S करिष्यति (for चिकीर्षन्स)]

31 ^{a}) $Ś_1$ K_2 इवाश्वस्य, $K_{1, 3, 4}$ D_{1-3} इवागम्य; B Dc Dn $D_{4, 6}$ G_1 इवापेतुर्, D_5 इवाकाशे, T_2 G_{2-4} इवोत्प्लुत्य — ^{b}) B_{2-4} Dn $D_{4, 6}$ गिरिशृंग; M_2 गिरेः शृंगान् T_2 G_{2-4} महाबलाः $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ सर्वे सकलपरंहसः — M_2 om (hapl) 31^{c}–36^{b} — ^{c}) $K_{1, 2, 4}$ B_1 Dc $D_{1, 2, 5}$ समाभ्यासे, S (M_2 om) सकाशे (T_2 $G_{3, 4}$ °श) वै, a few MSS समभ्यासे

32 M_2 om 32 (cf v l 31) — ^{a}) $K_{1, 2}$ B_4 $D_{2, 3}$ T G_{2-4} M_1 ततः सं(T_1 M_1 °तस्ते)हृष्टमनसः — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ निर्विशेषं; K_3 $D_{1, 2}$ निर्विशंका B_{2-4} Dc Dn $D_{4, 6}$ निर्विकारमवस्थिताः

33 M_2 om 33 (cf v l. 31) — ^{a}) $Ś_1$ पांडवास्त, K_4 D_5 °वास्ते; M_1 °चापि. $Ś_1$ K_1 $D_{1, 5}$ महात्मानं — $Ś_1$ K_2 om. (hapl) 33^{b}–34^{a} — ^{d}) D_5 T_2 G_{2-4} धर्मराजश्च.

विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः ॥ ३५
तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ।
उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३६
शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
परिवार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः शतक्रतुम् ॥ ३७
काञ्चनीं शिरसा बिभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभाम् ।
बाणखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम् ॥ ३८
न भीर्भीमस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ।
आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ३९
आददानं शितान्बाणान्योद्धुकाममवस्थितम् ।
दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ॥ ४०
विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं सह बन्धुभिः ॥ ४१
न च मन्युस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।
कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजंस्तव ॥ ४२
व्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
दृष्टश्चापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥ ४३
न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ ।
कर्मणानेन भीमस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४४
एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ।
यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थे कृतवानसि ॥ ४५
मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
शापादस्मि विनिर्मुक्तो घोरादद्य वृकोदर ॥ ४६
अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ४७
दृष्टो हि मम संक्लेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।

---

35 M2 om 35 (cf v l 31) — a) B Dc Dn D3 4 6 स ह्या(B1 °ज्या)सनवरं, D1 2 5 शय्यासनधरं; T G2–4 °युतं, M1 °गतं Ś1 K1 3 B1 Dc2 D6 G4 श्रीमान् — b) B1–3 D4 6 पुष्पके

36 M2 om 36ab (cf. v l 31) — b) Ś1 K1 2 M1 °बलाः (for °जवाः)

37 a) Ś1 K D2 3 5 चैव (for चापि) — c) K3 D1–3 5 स्म तिष्ठति; D4 B2 3 T2 G2–4 [उ]पतिष्ठंति — d) K B2 M देवं

38 b) T2 G शिवां (for शुभाम्) — c) B1 4 Dn D4 6 पाश°; B2 3 प्रास° (for बाण°) — d) Ś1 K1 2 नावैक्षत

39 a) B1–3 Dn D4 6 भीमसेनस्य न ग्लानिर् — b) Ś1 K1 2 विक्षिप्तस्यापि, K4 D1 3 G1 विक्षि°; D5 ईक्षि°, G4 M वीक्षि°

40 b) T1 G2 4 M इव (for अव-)

41 Before 41, B4 Dc read कुबेर उ°, also in the sequel frequently — a) Ś1 K3 M2 त्वा (for त्वां) — c) Ś1 K D2 3 5 चैव (for चापि) — d) B1–3 D (except D1–3 5) भ्रातृभिः सह; B4 सह रक्षभिः

42 a) Ś1 K1 2 तु (for च) — b) S °सेनाय — c) K4 D3 G2 [ए]वं (for [ए]ते) Ś1 K D1–3 5 सर्वे (for पूर्वं)

43 a) Dc च ते; T2 G चापि (for चात्र) — b) Ś1 K1 2 D5 transp साहसं and यदिदं — c) Dc2 T1 दिष्टश्, G1 4 दिष्ट

44 b) D5 प्रीतोह K D3 पुरुषर्षभ (for भरत°) D1 प्रीतश्चास्मि नरर्षभ — c) B2–4 Dn D4 6 T2 G3 कर्मणा भीमसेनस्य — d) B1 3 4 Dc Dn3 D1 2 4 6 M1 परा (for पुरा) — After 44, K4 reads an addl colophon

45 Before 45, all MSS except K3 G1 read वैशं° उ° (S MSS om उ°) — a) B4 D3 S (except T1 G1) स एवमुक्त्वा राजानं — c) Ś1 K1 2 तात (for भीम), cf 45c — f) K D1–3 5 कृष्णार्थं

46 a) D5 देवानां (for देवांश्च) — b) D5 त्रिनाशं कृतवानसि, T2 G विनाशयसि राक्षसान् — c) Ś1 K1 2 °बलवीर्येण — d) Ś1 K D1–3 5 तव (for त्वयि) — e) B Dc Dn D4 6 अद्य, D5 अपि, S चाहं (T1 अस्माद्) (for अस्मि) S विमुक्तोद्य (for विनिर्मुक्तो) — f) B1–3 Dc Dn D4–6 T2 G3 अस्मि, D1 2 G1 2 4 M अस्माद्, T1 चाहं (for अद्य)

47 d) Many MSS निःकृतिः B2 M2 परा, D5 किल; T2 G2 3 ध्रुवं; G1 पुरा, G4 ध्रुवा (for कृता)

48 a) Dc दिष्टो (for दृष्टो) D5 S दृष्टोय मे (T1 G4 °ष्टो धर्मे) परिक्लेशः — c) B1 तव नात्रा°, D5 न ते वात्रा°; T1 तत्तवात्रा°; T2 G1–3 तवात्र ना° — d) T1 G1 न किंचिदपि (for कथं°) B D (except D1–3 5) पांडव (·B4

न तवात्रापराधोऽस्ति कथंचिदपि शत्रुहन् ॥ ४८
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं शप्तोऽसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणम् ॥ ४९
इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।
तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥ ५०
वैश्रवण उवाच ।
देवतानामभून्मन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर ।
वृतस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः ।
यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ५१
अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषिमुत्तमम् ।
उग्रं तपस्तपस्यन्तं यमुनातीरमाश्रितम् ।
नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभिनम् ॥ ५२
तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वा तु सूर्यस्याभिमुखं स्थितम् ।
तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम् ॥ ५३
राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा ।
मौर्ख्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च भारत ।
न्यष्ठीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ॥ ५४
स कोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव ।
मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेष सखा तव ॥ ५५
धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर ।
तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्ते वधं प्राप्स्यति मानुषात् ॥ ५६
त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्स्यसि दुर्मते ।
तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ५७

भारत) (for शत्रु°) — After 48, B4 Dc ins a colophon

49 D5 transp 49 and 50 — ^{ab}) Ś1 K D1–3 transp कथं and शप्तः, and read त्वं (for [अ]सि) Ś1 महर्षिणा (for महा°) D5 किमर्थं वाशपत्क्रुद्धस्त्वामगस्त्यस्तपोधनः — ^{c}) K4 D1 2 [अ]हं सर्वं; D5 [अ]शेषेण, T2 G2–4 [अ]हं राजन् (for [अ]हं देव) — ^{d}) K1 2 D6 तथै°; S (except T1 M1) यथै° (for तवै°) K4 D1 2 तत (for [ए]तत्) D5 तव शापस्य कारणं

50 D5 transp 49 and 50 — ^{a}) Ś1 K D2 3 तु (for च) D5 आश्चर्यमेतद्भगवन् — ^{c}) D5 M2 तस्मिन्क्षणे; T1 G2 तथैव त्वं. — ^{d}) D3 5 सभृत्यः; T2 G सहयः (G1 °सा) (for सबलः) Ś1 च सवाहनः; D5 बलवाहनः (for सपदा°)

51 K3 B1 4 Dc Dn D4 6 धनेश्वर उ°; K4 D5 धनद उ°; B2 3 G1 कुबेर उ° (G1 om उ°) — ^{a}) Ś1 K D1–3 G4 सत्रं, G1 2 M2 मंत्रं — ^{b}) Ś1 K3 4m D1 3 मेरुपृष्ठे; B4 S कुशावत्यां Ś1 K1 2 जनाधिप, D5 नराधिप (for नरे°) — ^{c}) T1 G1 M1 तत्राहूतो°; M2 वृतस्ताता° (for वृतस्तत्रा°) — ^{d}) S वृतः (for त्रिभिः) — ^{e}) B4 कामरूपाणा, M1 राक्षसानां च. — ^{f}) Ś1 K1 2 °पाणिनां.

52 After 52^{ab}, T2 G3 4 read 53^{cd} — ^{c}) B D (except D1–3 5) तप्यमानं (for तपस्यन्तं) — ^{d}) S नानाद्रुमविभूषितं — ^{e}) S यमुनातीरमाश्रित्य (T1 °साद्य) — ^{f}) D5 S पुण्यं ब्रह्म(T1 देव)र्षिसंकुलं

53 ^{a}) S अथो° (for तमू°) B Dc Dn1. n2 D4 6 [ए]व, Dn3 च, S न (for तु) — ^{b}) B D (except D1–3) [अ]भिमुखं S अगस्त्यमृषिसत्तम — T2 G3 4 read 53^{cd} after 52^{ab} — ^{d}) Dc G1 इवैधित, D5 इवानल

54 ^{a}) Ś1 K1 2 D3 5 तत्राधिपो राक्षसानां — ^{d}) Ś1 K D1–3 (by transp) मोहाद्दर्पाच्च, T G2–4 दर्पमोहा° B1–3 D (except D1–3 5) पार्थिव (for भारत) — ^{e}) Ś1 K B2 3 Dc Dn1 D1–3 5 अष्ठीवद (for न्यष्ठी°) M ष्ठीवताकाशगस्तस्य — ^{f}) B4 M परमर्षेः स मूर्धनि

55 ^{ab}) K4 D3 transp स and कोपात् D5 प्रदहन्निव तेजसा S ततः क्रुद्ध. स भगवानुवाचेदं तपोधन — ^{d}) Ś1 K1 2 देव (for एष)

56 ^{a}) S (except T2 G3) धर्षणं K4 एनां, D1 2 एव; T1 M एष; T2 (before corr) G1 2 4 एतत् (for एतां) — ^{c}) Ś1 K1 सैन्यं G1 4 M2 तैर् (for ते) — ^{d}) T1 M1 मानवात्

57 K4 om 57^{ab} — ^{b}) B D (except D1 2 5) G1 M2 प्राप्येह; T2 G2–4 प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि) B D (except D1–3 5) दुर्मतिः

58 ^{b}) K1 2 4 B2–4 D6 T1 G1 M1 पुत्रपौत्र बलान्वितं (T1 M1 °तुरं) — ^{c}) Ś1 ते शाप, K4 तं शाप, G2 विशापं; M2 नानाशं (for न शापं) B Dc1 Dn3 D4 प्राप्यसे — ^{d}) N तत्तवा(D5 °तोव)ज्ञा (for गच्छतेऽऽज्ञां)

59 ^{b}) T2 G3 तत्तस्माद्; G1 अगस्त्याद्, G2 पुरास्माद् (for प्राक्तस्माद्) Ś1 मुनि° (for ऋषि°)· — ^{c}) Ś1 K D1–3 5 महाबाहो

सैन्यानां तु तवैतेषां पुत्रपौत्रबलान्वितम् ।
न शापं प्राप्स्यते घोरं गच्छ तेऽऽज्ञां करिष्यति ॥ ५८
एष शापो मया प्राप्तः प्राक्तस्मादृषिसत्तमात् ।
स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव विमोक्षितः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

वैश्रवण उवाच ।
युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालौ पराक्रमः ।
लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १
धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥ २
धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ पृथिवीमनुशास्ति वै ॥ ३
य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ४
देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५
पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ६
अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ।
वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ७
साहसे वर्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनाम् ।
सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ॥ ८
अधर्मज्ञोऽवलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।

Colophon — *Majoi parvan*. Ś1 K1 2 Dn2 T1 G2 4 आरण्य (T1 आरण्यकांड !) — *Sub-parvan* · K3 D1-3 (all om sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा; B1 2 4 Dn D4-6 T2 G3 4, likewise, only गंधमादनप्रवेश (B4 °नवास, D5 °दर्शन), and finally B3, only गंधमादन. — *Adhy name* K D3 धनेश्वरसमागमः, Dc कुबेरसंवादः, D1 2 G2 कुबेरसमागमः, G1 कुबेरपाडवसंवादः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 160 (Dn3 161), D1 166, S (M2 *sup lin*) 162 (M2 orig 164) — *Śloka no* Dn1 n2 D1 63, Dn3 64

159

1 B1-3 Dn D1 2 4-6 धनद उ°; B4 Dc कुबेर उ° — *b*) K2 °काल पराक्रम, B D (except D1-3 5) °काल-पराक्रमाः — *c*) Ś1 K D1-3 5 लोकतन्त्रविधानं च (K4 D3 5 वा); B4 S °विभागानाम् — *d*) Ś1 K D2 3 5 [अ]प्येष (for एष) K3 4 D1-3 5 नयः (for विधिः)

2 *c*) S (except G1) °विभागज्ञा — D5 om (hapl) 2^d–3^a

3 D5 om° 3^a (cf v l 2°) — *b*) Ś1 K Dc D1-3. 5 G1 M1 सर्वध(Ś1 °क)र्मविभागवित् — *d*) Ś1 K1 2 4 D1-3 हि; K3 D5 ह (for वै) B1-3 Dc Dn D4. 6 प्रशास्ति पृथिवीं चिरं; B4 पृथिवीमनुशासति

5 *ab*) Ś1 K D1-3 5 देशकालोत्तरं (K2 °त्तरः; D5 °च्चितं) शक्रः, and तात (for शक्रः) — *d*) Dc बंधु°, T1 M बहु° (for वसु°) Ś1 K D1-3 5 मरुद्भिः सह वृत्रहा — After 5, N (except B1 D4 6) ins

821[1] यस्तु केवलसंरम्भात्प्रपातं न निरीक्षते ।

6 K3 D5 om 6^{ab} — *a*) Ś1 K (K3 om) B4 D1-3 च (for य·) — *d*) $=7^d$ Ś1 K1-3 D1-3 5 स प्रेत्ये° (for प्रेत्य चे°) K4 B2 Dn D4-6 वि- (for the second च)

7 Ś1 D5 T2 G3 om (hapl) 7 — *a*) K1-3 D1-3 हि; M2 म (for सु) — *b*) B2 अविधानवित्; G4 अवि-भागवित् — *c*) K4 दुर्वृत्ताचारसरंभी (m वृथाचारसमारंभात्) — *d*) $=6^d$ K3 4m D1 2 स प्रेत्येह, K4 सोचिरेण (for प्रेत्य चेह) K4 (m as in text) B1 2 Dn D3 4 6 G1 वि- (for च)

8 *b*) K4 D1 2 5 निकृतानां (K4m प्राकृताना); D3 प्रवृत्तीनां — *c*) Ś1 K1 2 सर्वसामर्थ्यलुब्धा(K1 °लिप्सा)नां; K4 (m as in text) सर्वेषामर्थलिप्सानां; T G सर्वेषामर्थ-लिप्सूनां; M2 स त्वस्मान्सत्वलिप्सूनां — *d*) K4m Dc पातो, D1 2 T1 पापे (for पापो) K4 निश्चितः, T2 G2-4 नित्यशः

निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ ॥ ९
आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥ १०
अलकाः सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ।
मन्नियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
रक्षन्तु त्वा महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥ ११
साहसेषु च संतिष्ठन्निह शैले वृकोदरः ।
वार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृतां वर ॥ १२
इतः परं च राजेन्द्र द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
उपस्थास्यन्ति च सदा रक्षिष्यन्ति च सर्वशः ॥ १३
तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च ।
उपस्थास्यन्ति वो गृह्य मत्प्रेष्याः पुरुषर्षभ ॥ १४
यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः ।
धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १५
आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनोः ।
रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १६
अर्थतत्त्वविभागज्ञः सर्वधर्मविशेषवित् ।
भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुशली दिवि ॥ १७
याः काश्चन मता लोके स्वर्ग्याः परमसंपदः ।
जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये ॥ १८
दमो दानं बलं बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ १९

---

9 [b]) $D_{1\ 2\ 5}$ T_1 पाप° (for बाल°) — [d]) $Ś_1$ पुरुषोत्तम, K_1 B_2 $D_{1\ 2}$ पुरुषर्षभ K_4 त्वं शाधितुमिहार्हसि — After 9, K_4 ins.

822[1] तच्छ्रुत्वा धनदो वाक्यं पाण्डवाना मसमागमम् ।
उत्थाय स ह तैः सार्धं चलितस्तत्क्षणाद्रुतम् ।
कुबेरः प्राप्य राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।

10 [a]) B (as usual) आर्ष्णिसेनस्य — [b]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_3 transp प्राप्य and भूयः $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तथा° (for त्वमा°) — [c]) K_{2-4} $B_{1\ 3\ 4}$ Dc_2 $D_{3\ 5\ 6}$ तामिश्र, $G_{2\ 4}$ त्वरितं T_2 G_{2-4} प्राप्य (for पक्ष) T_1 G_1 M तमिस्रा प्रथमां प्राप्य (T_1 तत्र)

11 [a]) $Ś_1$ K_3 B_2 $D_{1\ 3}$ M_1 अलका, $K_{1\ 4}$ $G_{1\ 4}$ M_2 अलकां; Dn_2 D_6 आलकाः; D_6 अलंका; T_1 अकालः; G_2 आलकैः — [b]) N (except $Ś_1$) M_2 यक्षाश्च B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) किन्नरैः (for राक्षसैः) — [d]) T_1 M_1 सर्वैश्च गिरिवासिभिः — [e]) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ रक्षति; $K_{1\ 2}$ रक्षते; D_2 रक्षितुं B Dc Dn $D_{4\ 6}$ रक्षिष्यंति (for रक्षन्तु त्वा) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ T G त्वां (for त्वा)

12 [a]) G_1 न (for च) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ साहसे चापि संतिष्ठन्; K_4 (marg *sec m* as in text) साहसं स्वयमातिष्ठन्; B D (except $D_{1-3\ 5}$) साहसादनुसंप्राप्तः (Dc °प्ता); T_2 $G_{3\ 4}$ साहसेषु न कर्तव्य — [b]) B Dn $D_{4\ 6}$ प्रतिबुध्य; Dc_1 प्रतिहर्षं; Dc_2 प्रतिबुद्धान्; T_2 G_{2-4} त्वया शैले (for इह शैले) — [d]) S स्वयं (G_1 भीमो) (for त्वया)

13 [a]) B D (except $D_{1-3\ 5}$) अतः (for इतः) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} वः सर्वान्; K_4 D_5 वः सर्वे; B Dn $D_{4\ 6}$ वो राजन् (for राजेन्द्र) — [b]) $K_{1\ 2}$ प्रेक्ष्यंति; K_3 Dc रक्ष्यंति — [c]) B_{1-3} Dc वः सर्वान्; B_4 Dn $D_{4\ 6}$ वो राजन्; D_3 M च तदा (for च सदा) — [d]) Dn $D_{4\ 6}$ रक्षिष्यंते, $G_{1\ 3}$ सरक्ष्यति $B_{1\ 3}$ sm D (except $D_{1-3\ 5}$) वः सदा (for सर्वशः) K_4 (marg *sec m* as in text) रक्षामि तव सर्वशः

14 [b]) K_3 $D_{1\ 2\ 5}$ त्रिविधानि; Dc च फलानि (for च बहूनि) — [c]) $K_{1\ 2}$ वै गृह्य, K_3 च सदा, K_4 (marg *sec m*) $D_{1-3\ 5}$ [उ]पादाय (for वो गृह्य) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ आहरिष्यति म प्रेष्याः — [d]) D_3 -भृत्याः (for -प्रेष्याः) K_4 भरतर्षभ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ सदा च° (B_2 Dc सदाराः) पुरुषर्षभा°

16 [b]) G_2 धर्मौ (for यमौ) $K_{1\ 2}$ Dc T_2 G तथा (for यथा) $K_{1\ 2}$ D_{1-3} [अ]श्विनौ — [c]) Dc तं तान्, T_1 तावन्, T_2 G_{2-4} तथा (for तद्वन्) K_4 B_2 Dc $D_{1\ 6}$ T $G_{2\ 3}$ M_1 मया° (for ममा°) $K_{1\ 2}$ रक्ष्यास्तद्धर्मसम्प्रेत — [d]) B_1 स्वयं (for यूय)

17 [a]) B D (except $D_{1-3\ 5}$) °विधानज्ञः — [b]) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_1 °विभागवित्, K_3 B Dc Dn D_{2-6} °विधानवित् — [c]) K_4 भीमादवरजः श्रीमान्, G_1 °सेनोदयं राजन् — [d]) N (except $Ś_1$ $K_{1\ 2}$) फाल्गुनः

18 [ab]) K_4 B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ मता लोके; S महाबुद्धेर् (T_1 °द्ध्या) (for मता लोकेषु) D_1 काश्चित्सं॑मता लोके, $D_{2\ 5}$ याः काश्चित्समता लोके K_4 बुद्धेः, B D (except D_5) स्वर्ग्याः; T_1 वश्याः (for [अ]ढ्याः)

19 [a]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ transp दमो and दान — [b]) K_3 $D_{1-3\ 5}$ T_1 धृतिस्तेजः पराक्रमः (T_1 °ज अनुत्तम) — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ हि (for [अ]पि) T_2 (before corr.) G_4 महाबुद्धे — [d]) T_1 M_1 स्थितानि हि यथा त्वयि

20 [d]) $Ś_1$ K (K_4 marg *sec m*) $D_{1-3\ 5}$ नरा नृप; Dc

न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गर्हितम् ।
न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृषु ॥ २०
स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
मानितः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्मनि भारत ॥ २१
योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ।
स शंतनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः ।
प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ॥ २२
सम्यक्चासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः ।
पितॄन्देवांस्तथा विप्रान्पूजयित्वा महायशाः ।
सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति ॥ २३
अधिराजः स राजंस्त्वां शंतनुः प्रपितामहः ।
स्वर्गजिच्छक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभ ।
प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ।
ततोऽब्रवीद्धनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ २६
स्वेषु वेश्मसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
कामानुपहरिष्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥ २७
शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुरुषर्षभः ।
साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यति धनंजयः ॥ २८
एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् ।

नरोत्तम

21 ^{c}) T_2 (before corr.) G_4 आनीत, $G_{1.3}$ आनीतः (for मानित॰) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ पांडवः, T_1 M_1 मानद (for भारत)

22 ^{c}) B D (except $D_{1-3.5}$) शांतनुर् — ^{f}) $D_{1.2}$ T G_3 ॰धन्विना

23 ^{a}) T_2 G सम्यक्चापे (G_1 संत्यक्त्वासौ) $Ś_1$ K (K_4 marg. sec. m.) $D_{1-3.5}$ समागम्य महाकीर्तिः — ^{b}) K_4 यथा मेरुर् (for कुल॰) T_1 M_2 [उ]स्थितः (for स्थितः) $Ś_1$ K (K_4 marg. sec. m.) Dc $D_{3.5}$ कुलधर्मेण पार्थिवः, B Dn $D_{1.2.4.6}$ कुलधु(Dn_2 ns ॰धै)र्येण पार्थिवः — ^{c}) B D (except $D_{1-3.5}$) ऋषीन्विप्रान्; T_1 पूजयित्वा (for तथा विप्रान्) — ^{d}) T_1 यातः स्वर्गं (for पूजयित्वा) B D (except $D_{1-3.5}$) महातपाः — ^{f}) B_4 T_1 M_1 अनु (for प्रति)

24 ^{a}) K_4 D_{1-3} अति राज्ञा ($D_{1.2}$ ॰ज्ञः) स; T_1 अथ आह च, T_2 G_3 अतिराजसु, $G_{1.4}$ अधिराजसु, G_2 M_2 अतिराजा स. K_1 M_4 राजस्त्वा, T_1 M_1 राजेंद्रः — ^{b}) Some N MSS. शांतनु॰. T_1 M_1 त्वां (for प्र॰) — ^{c}) T_2 G स्वर्ग॰ (for शक्र॰)

25 After the ref., B_1(marg.) $_4$ D (except $D_{1-3.5}$) ins.:

823* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितम् ।
पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः ।

— ^{b}) Some MSS. भरतर्षभः — D_2 om. 25^c–26^b — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ (m. as in text) D_5 T (T_2 by corr.) G_3 प्रह्वं; G_1 प्रध्मं, G_2 पादौ, G_4 पादे; M_1 प्रांचं, Cnp प्राज्य (= ज्यारहितं Nil.) (for प्राध्व) — ^{d}) T_1 पूजयित्वा (for कुबे॰) K_4 (marg. sec. m. as in text) महात्मने (for वृको॰)

26 D_2 om. 26^{ab} (cf. v.l. 25) — ^{a}) $Ś_1$ K (K_4 marg. sec. m.) $D_{3.5}$ तमब्र॰ (for ततोऽब्र॰) K_4 (marg. sec. m. as in text) राजराजा (for धना॰) — ^{b}) K_4 (marg. sec. m. as in text) T_1 M_1 शरणैषिणां; M_2 शरणं गतः — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} Dn_2 $D_{3.5}$ T_1 G_2 सुहृदानंद॰; B_4 सुहृदा मान॰ — After 26, T G ins.:

824* विभवस्तात शैलाग्रे वसानः सह बन्धुभिः ।
सुपर्णपितृदेवाना सततं मानकृद्भव ।
ऋजुं पश्यत मा वक्रं सत्यं वदत मानृतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत मापरम् ।

[(L. 1) T_1 G_1 विभय; G_2 विहरन् (for विभवः)]

27 ^{a}) S सर्वेषु (for रम्येषु) — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 $D_{1-3.5}$ ॰कर्षणाः (for ॰तापनाः) — ^{c}) $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ कामाश्च परिहास्यति; D_5 कामाश्च प्रहरिष्यंति; S कामानभिहरिष्यंति — ^{d}) K_4 मम शासनात् (भर॰)

28 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ चापि (for एव) — ^{b}) B D (except $D_{1-3.5}$) पुनरेष्यति (for पुरु॰) — ^{c}) K_4 स्वयं (for साक्षान्) $Ś_1$ D_3 पृष्टः, K_3 दृष्टः; T_1 M_1 [उ]त्सृष्टः; M_2 सृष्टं

29 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ एवमुत्तमधर्माणम् (K_4 उक्त्वैवं शुभकर्माणम्), T_1 एवमुत्तमकुर्वाणम् — ^{b}) K_4 S अनुशास्य — ^{c}) $D_{1.2}$ श्वेतं; D_5 वस्तुं (for अस्तं) B_2 (m. as in text) अस्तंगिरिगते सूर्ये; S अस्त गिरिमिवादित्यः (M_1 ॰साद्य) — ^{d}) $D_{1.2}$ प्रयातो.

अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ २९
तं परिस्तोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।
यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३०
पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यताम् ॥ ३१
ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतम् ॥ ३२
ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि रक्षसाम् ।
अपाकृष्यन्त शैलाग्राद्धनाधिपतिशासनात् ॥ ३३
तेषां हि शापकालोऽगौ कृतोऽगस्त्येन धीमता ।
समरे निहतास्तस्मात्सर्वे मणिमता सह ॥ ३४
पाण्डवास्तु महात्मानस्तेषु वेश्मसु तां क्षपाम् ।
सुखमूषुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

वैशंपायन उवाच ।
ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाह्निकमरिंदम ।
आर्ष्टिषेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १
तेऽभिवाद्यार्ष्टिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ।
ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २
ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३
असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति ।

---

30 a) Ś1 K1–3 4 (marg *sec m*) D3 5 तं (Ś1 K2 ते) परिस्तोमसंस्तीर्णैर्; K4 परिवृत्तोथ संकीर्णैर्, T1 तं परिव्यो-मसं°. — b) Ś1 K D1–3 5 नानारजत(K4 नानाकनक-, K4 marg *sec m* महारजत)भूषितैः

31 c) K4 (marg *sec m* as in text) °माश्चर्यम् (for °माश्वानाम्) — d) Ś1 K D3 5 ऐरावणपथे K2 B D (except D1–3 5) T G3 4 यथा (for यताम्)

33 c) Ś1 K1 2 D3 व्यपा°; K3 अप°

34 Before 34, T2 G2–4 ins वैशं° — a) Ś1 K D3 5 स (for हि) K3 4 D3 5 नाग° (for शाप°) Ś1 K1 2 [अ]पि, K3 4 D5 हि; B Dc Dn D4 6 स (B1 तु); D3 [अ]यं (for [अ]सौ) D1 2 तेषामयं शापकालः — d) B D (except D1–3 5) शापस्यांतोभवत्तदा

35 a) K4 पांडवापि, B D (except D1–3 5) G1 °वाश्च; T G2–4 M °वाः सु- — b) D1 2 5 T2 G2–4 स्वेषु (for तेषु) N (except B2 4) ताः क्षपाः — d) K4 S °ताः सह (K4 T1 M1 °ता यक्ष-) राक्षसैः

Colophon — *Major parvan*: Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan*. K3 D1 2 (all om sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in K3, and गंधमादनप्रवेश in D1), B1, 4 Dn D4–6 T2 G3, likewise, only गंधमादनप्रवेश (D5 T2 G3 °निवास); and finally B2 3 Dc, only गंधमादन-वास — *Adhy name*: K4 कुबेरसमागमः, D2 धनदागमनं; D3 M2 वैश्रवणसमागमः, G1 वैश्रवणनिवर्तन — *Adhy no* (figures, words or both): Dn 161 (Dn3 162), D1 167, S 163 (M2 *sup lin* 165) — *Śloka no*: Dn 38, D1 37

160

1 b) K4 पाचाली शुभदर्शना, K4 (marg *sec m*) D1 T1 M पाचाली सुहृदश्च ते (T1 तान्); D2 T2 G पांचालीस-हिताश्च तान् (D2 °तश्च ते, G2 °तश्च तान्) — c) B आर्ष्णि-सेनेन K1 4 D1 2 M सहिताः, D5 °तं; T1 °तान्

2 b) K4 Dc D1 2 5 T1 G1 2 हि (for ह) — After 2, K4 Dc D1–3 S (except G1) ins

825* आर्ष्टिषेणः परिष्वज्य पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
[T2 G2 3 M भरतर्षभ]

3 G1 om 3–4. — ab) K4 D1–3 S (G1 om) धर्म-राजं स्पृशन्पाणी पाणिना स महातपाः — c) Ś1 K1 2 अथो-दीक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य)

4 G1 om 4 (cf v l 3). — c) Ś1 K1 2 महावीर्य

शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविराजते ॥ ४
इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः ।
पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चोपशोभिताम् ॥ ५
एतदाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।
ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सद्म तात मनीषिणः ॥ ६
अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै प्रजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७
यमस्तु राजा धर्मात्मा सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
प्रेतसत्त्वगतीमेतां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ८
एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ९
यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।
अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ १०
एतं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
आवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११
उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।
महामेरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदां गतिः ॥ १२
यस्मिन्ब्रह्मसदश्चैव तिष्ठते च प्रजापतिः ।
भूतात्मा विसृजन्सर्वं यत्किंचिज्जङ्गमागमम् ॥ १३
यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
तेषामपि महामेरुः स्थानं शिवमनामयम् ॥ १४
अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरत्रोदयन्ति च ।
सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखाः सदा ॥ १५
देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
यत्रात्मतृप्तैरध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ १६
यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् ।

(foi °राज) — ^{d}) $Ś_{1}$ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ [ऽ]तिविराजते (B_{2} °ति), K_{3} हि विराजते, S (G_{1} om) [ऽ]भि(T_{1} M_{2} हि)विराजयन्

5 ^{a}) $K_{1\ 2}$ D_{2} इंद्रवैश्रवणावेतौ; T_{1} $G_{1\ 2}$ M_{1} °णोपेतां; T_{2} G_{3} इंद्रो वैश्रवणोपेतो — ^{b}) K_{1} रक्षितः, Dc रक्षितां, $D_{1\ 4}$ T_{1} रक्षत (D_{1} °त), T_{2} G °ति — ^{d}) K_{1-3} om च B_{4} Dn $D_{4\ 6}$ [ए]व (foi [उ]प-) Some MSS °शोभितं

6 D_{5} om 6 — ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ T_{1} M एताम्; T_{2} $G_{2\ 3}$ एतम्; G_{1} एवम् (foi एतद्) — ^{c}) Dc चापि; T_{2} G_{2-4} चैव (foi सर्व-) — $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ D_{2} M_{2} om (hapl) 6^{d}–7^{c} — ^{d}) K_{4} (maig *sec m* as in text) S सर्वे (foi सद्म) Dn_{2} D_{1} (*sup lin* as in text) संयुक्ताश्च मनी°

7 $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ D_{2} M_{2} om 7^{abc} (cf v l 6) — ^{b}) B_{1} G_{1} उपातिष्ठंत; T_{1} उदतिष्ठंति $K_{3\ 4}$ B_{4} Dc $D_{1\ 3\ 5}$ M_{2} द्विजाः (foi प्रजाः) — ^{c}) D_{5} चाथ, T_{2} G चैव (G_{1} सर्व-) (foi चापि)

8 ^{a}) K_{3} D_{5} च (foi तु) K_{4} G_{4} राजन् $Ś_{1}$ B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) धर्मज्ञः (foi धर्मात्मा) — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ B_{4} D_{5} G_{1} वरः (foi प्रभुः) — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{3} $D_{1-3\ 5}$ प्रेतसत्वैर्ग(D_{5} °र्यु)ताम्; $K_{1.\ 2}$ प्रेतैः सत्वैर्गतैर् (K_{2} °ताम्), K_{4} अगस्तिसेवितां; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_{4} प्रेतसत्व(B_{4} °सिद्ध)गतिम्; G_{1} °गती B Dc ह्येतां, Dn $D_{4\ 6}$ ह्येनां (foi एतां) — ^{d}) K_{4} transp दक्षिणा and आश्रितो, $D_{1\ 2}$ transp °आश्रितः and दिशं $D_{3\ 5}$ आस्थितो

10 G_{1} om 10 — ^{a}) Dc Dn D_{4} तं, D_{3} सं-, D_{5} स (foi य) — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ एतद् (foi एतम्)

11 ^{a}) K_{2} एवं; K_{4} $B_{2\ 4}$ Dn_{1} n_{3} $D_{1\ 3\ 5}$ एनं, G_{1} म त (foi एतं)

12 ^{b}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ वीर्यवान् (B_{4} भानुमान्); D_{5} मूर्तिमान् — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1-3\ 4}$ (maig *sec m*) D_{1-3} गिरिवरः; T_{1} महाराज; T_{2} $G_{2\ 3}$ महाभागः

13 ^{a}) $K_{1\ 2}$ B_{3} अस्मिन् K_{4} (maig *sec m* as in text) T_{1} M_{1} ब्रह्मविदश्चैव T_{2} G यस्मिन्ब्राह्मणसंघैश्च — ^{b}) K_{3} D_{5} तिष्ठति K_{3} D_{5} [ए]व, K_{4} [अ]थ, T_{2} G वै (foi च) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ भूतात्मा चावतिष्ठते ($B_{2\ 3}$ $D_{4\ 6}$ °ति) — ^{c}) B_{4} भूतानि T_{1} G_{1} M_{2} सर्गं, T_{2} G_{2-4} विश्वं, M_{1} स्वर्गं (foi सर्वं) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) प्रजापतिः सृजन्सर्वं

14 ^{b}) $K_{1\ 2}$ मानुषान् K_{4} D_{3} (by corr.) ऋषिसत्तमान्, $B_{1\ 2}$ T_{1} $G_{1\ 2}$ M_{2} दक्षसत्तमान् — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ महद्ध्येतत्; K_{3} महास्मेतुः, T_{1} M महामेरोः (M_{1} °रौ) — ^{d}) K_{4} स्थानमेतद्; B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) शिवं स्थानम् (by transp) T_{2} G_{2-4} अनुत्तमम्

15 ^{b}) K_{3} D_{5} अभ्यु°; B_{2-4} Dc Dn $D_{1\ 2}$ एवो° (foi अत्रो°) — ^{c}) K_{3} D_{1-3} पार्थ (foi तात) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{2} B_{3} G_{1} तथा, K_{1} ततः; B_{1} Dn $D_{1\ 4\ 6}$ T G_{2-4} M तदा

16 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ D_{5} एतद्; $K_{3\ 4}$ (maig *sec m*) D_{3} एतं; K_{4} देवं; $D_{1\ 2}$ एवं (foi देशं) — ^{c}) K_{4} (maig *sec m* as in text) यत्रास्ते भगवान्देवो; S आत्मतृप्तैर्य(T_{1} °श्च)तैर्यत्र — ^{d}) T_{1} M_{1} नित्यमास्ते (foi देवैः सह)

अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७
ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
देवाश्च यत्नात्पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं शिवम् ॥ १८
अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन्दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १९
तद्वै ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति नोऽपि च ।
स्वयं विभुर्दीनात्मा तत्र ह्यभिविराजते ॥ २०
यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।
परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ॥ २१
योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ।
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ॥ २२
स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।

---

17 ^{b}) D_4 $G_{1\,3}$ M_2 ध्रुवा $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ (marg *sec m*) प्रवृत्ति प्रकृतेः परां ($K_{1\,4}$ °र), K_3 $D_{1-3\,5}$ प्रकृति (K_3 °तिः) प्रकृतेः पर, K_4 (corrupt) प्रवृत्ति प्रकृतेर्भुज, T_1 (by transp) प्रकृति प्रकृतेर्ध्रुव — M om 17^{c}–19^{d}, and ins 826* after 17^{ab} — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,4}$ G_1 प्रभु, $K_{3\,4}$ D_{1-3} T_1 हरि (for परम्)

18 K_1 M om 18 (for M, cf v l 17) — ^{c}) T_2 $G_{3\,4}$ यज्ञात्, G_1 युक्तान् (for यत्नात्) $Ś_1$ K_2 अपि देवा न गच्छंति; $K_{3\,4}$ $D_{1\,2}$ देवा अपि न पश्यंति; B Dc Dn $D_{4\,6}$ देवापि यं न पश्यंति, $D_{3\,5}$ अपि देवा य न यांति — ^{d}) B D (except $D_{1-3\,5}$) सर्व- (for दिव्यं) $Ś_1$ K_2 B Dn $D_{4\,6}$ शुभं (for शिवम्) G_1 तत्र मायामयं शिवं

19 M om 19 (cf v l 17) — K_3 B Dc Dn $D_{4\,6}$ T G ins after 19 K_4, after 22 D_{1-3}, after 24 M (which om 17^{c}–19^{d}) ins after 17^{ab}

826* प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावतिविराजते ।

[K_4 D_{1-3} M नारायणस्तात (for °स्थान) K_4 मेरोरथ; B_1 मेरावत्र; D_{1-3} मेरावभि-, T_1 मम राजन् (for मेरावति-)] — Thereafter T_1 reads 21–22 and 828* K_3 B Dc Dn $D_{4\,6}$ T_2 G (G_1 om lines 3–4) M cont K_4 ins line 1 after 826* and lines 2–4 after 19 T_1 ins after 828*

827* यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः ।
भासयन्सर्वभूतानि सुश्रियाभिविराजते ।
नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ।
प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम ।

[(L. 2) K_3 S (except T_2 G_3) भावयन्; K_4 स चात्र (for भासयन्) $K_{3\,4}$ $B_{1\,2}$ S स्व- (for सु-) — (L 3) K_4 कुतो ब्रह्मर्षयस्तथा; T_1 नात्र देवर्षयः कुत॰; T_2 G (G_1 om) M कुतो देवर्षयस्तथा — (L 4) T_1 प्राप्स्यति च (for प्राप्नु°) K_4 M_1 ह्येषां; T_2 G (G_1 om) ह्येना T_2 G (G_1 om) यतीना भावितात्मना.]

20 G_1 om. 20. — ^{a}) B_1 Dc न तत्; B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ न तं; S (G_1 om) नात्र (for तद्वै) K_4 (marg *sec m*) नात्र ज्योतींषि शास्त्राणि — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ पाडव, T_1 $G_{2\,4}$ M_1 भारत (for नोऽपि च) $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ प्राप्य नाभाति तेजसा (K_4 marg *sec m* प्राप्य निष्ठति पाडव) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} स्वय प्रभु ($Ś_1$ $K_{1\,2}$ विष्णु) रचित्यात्मा, K_4 (marg *sec m*) अथ वीर. स्व भगवान् — ^{d}) $K_{1\,2}$ B D (except $D_{3\,4\,6}$) ह्यति, T G (G_1 om) [ए]वाभि- (for ह्यभि) K_4 (marg *sec m*) स्वयमत्र विराजते

21 M_2 om 21–22 For T_1 cf v l 19 — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1\,2\,5}$ M_1 भक्ता, T G देवं (for भक्त्या) $Ś_1$ विभु, D_3 शुभं, D_5 प्रभुं (for हरिम्) K_4 भक्ता नारायणाश्रम

22 M_2 om 22 (cf v l 21) For T_1 cf v l 19 — ^{a}) $K_{3\,4}$ जिता°, $D_{1-3\,5}$ यता° (for महा°) — ^{b}) T_2 $G_{3\,4}$ ततो (for तमो-) — ^{cd}) T_2 $G_{3\,4}$ अत्र (for तत्र) $D_{1\,2}$ transp नेमं and लोकं — After 22, K_3 B D (except $D_{1-3\,5}$) S (except M_2) ins

828* स्वयंभुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् ।

Thereafter T_1 reads 827*

23 ^{a}) $K_{1\,2}$ महाभाव, T_1 M_1 महाराज — ^{c}) T_1 सदाप्यत्र (for सदा ह्येतत्) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ (marg *sec m*) D_5 प्राणिकर्तुर्, K_4 (orig) $G_{1\,4}$ प्राणमात्र; K_4 (also marg *sec m*) Dc D_{1-3} प्रणम त्व; T_1 प्रणमाशु — After 23, N ins

829* एनं त्वहरहर्मेरुं सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्तौ कुरुतः कुरुसत्तम ।
ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वतः ।
परियान्ति महाराज गिरिराज प्रदक्षिणम् ।

[(L 2) B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ उपावृत्य B_2 Dn $D_{4\,6}$ कुरुनंदन — (L 3) K_4 (marg *sec m* as above) ज्योतींष्यनेन मार्गेण D_5 [अ]स्य च (for [अ]नघ) $Ś_1$ K_4 राघश., D_1 सशय. (for सर्वत.). $K_{1\,2}$ सर्वाण्यनाम (sic) सघश.; K_4 (marg *sec m* as above) D_3 सर्वाण्येनमसशयः; B_4 सर्वाण्येतानि नित्यत. — K_2 om (hapl) from the posterior half of line 4 up to 25^{c}]

ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २३
एतं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् ॥ २४
अस्तं प्राप्य ततः संध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेष विभावसुः ॥ २५
स मेरुमनुवृत्तः सन्पुनर्गच्छति पाण्डव ।
प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ २६
स मासं विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।
तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ २७
एवमेष परिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः ।
भावयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम् ॥ २८
तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भावयञ्जगत् ।
मार्गमेतदसंबाधमादित्यः परिवर्तते ॥ २९
सिसृक्षुः शिशिराण्येष दक्षिणां भजते दिशम् ।
ततः सर्वाणि भूतानि कालः शिशिरमृच्छति ॥ ३०
स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः संन्विभावसुः ॥ ३१
ततः स्वेदः क्लमस्तन्द्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णं च निषेव्यते ॥ ३२
एवमेतदनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् ।

---

24 Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ D$_{1-3\ 5}$ om 24 (for K$_{2}$ cf v l 23), T$_{2}$ G$_{3}$ om 24–25 — ^{a}) K$_{4}$ Dn$_{1}$ एन, B$_{1}$ M एतज्, B$_{4}$ Dc$_{2}$ Dn$_{3}$ T$_{1}$ एवं, G (G$_{3}$ om) एष (for एतं) — ^{c}) K$_{4}$ वितमः कर्ता; T$_{1}$ °मस्कर्त्वं, G$_{1}$ °मः कर्म, G$_{2\ 4}$ °मः कामं — After 24, D$_{1-3}$ read 826*

25 T$_{2}$ G$_{3}$ om 25 (cf v l 24), K$_{2}$ om 25^{abc} (cf v l 23) — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ युधिष्ठिर (for दिवा°) — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ D$_{3}$ राजन्; K$_{3}$ B$_{3}$ D$_{1\ 2\ 5}$ पूर्वं, K$_{4}$ B$_{1}$ Dc पूर्वां, M काले (for काष्ठां) — ^{d}) K$_{4}$ D$_{1\ 2}$ एव (for एष) B$_{4}$ बहुधाय विभावसुः; S (T$_{2}$ G$_{3}$ om) बहुधा पर्वसंधिषु

26 G$_{1}$ M$_{1}$ om (hapl) 26^{a}–27^{b}, M$_{2}$ om 26–27 — ^{a}) Dn$_{2}$ सुमेरु° Dn स (for सन्) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ मेरुमंतमुपावृ(D$_{3}$ °श्रि)त्य; T$_{1}$ समंतामुपवृत्तः स — ^{b}) T G (G$_{1}$ om) उपा(T$_{1}$ °प)गच्छति (for पुनर्गच्छति) — ^{c}) B$_{4}$ स तदा; T$_{1}$ सहितं, T$_{2}$ G (G$_{1}$ om) सततं (for सविता)

27 M$_{2}$ om 27, G$_{1}$ M$_{1}$ om 27^{ab} (cf v l 26) — ^{a}) K$_{4}$ (marg *sec m* as in text) समं सं-, Dn$_{1}$ स मासान्, T$_{1}$ सदा सं-, T$_{2}$ G (G$_{1}$ om) स सम्यग् (for स मासं) K$_{4}$ (marg *sec m*) Dn$_{2}$ n$_{3}$ D$_{5}$ काले, T$_{2}$ G$_{3\ 4}$ कालान् (for काल) — ^{b}) Ś$_{1}$ विभजन् (for बहुधा) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ Dn$_{2}$ सर्व° (for पर्व°) — ^{c}) K$_{3\ 4}$ D$_{1\ 2}$ तमेव विभजन् (for तथैव भगवान्) K$_{4}$ (marg *sec m*) S (M$_{2}$ om) देवो (for सोमो)

28 G$_{2}$ om 28^{ab} — ^{a}) Ś$_{1}$ K B$_{2}$ एतं, D$_{1-3}$ एनं; T$_{2}$ G$_{3\ 4}$ एवं (for एष) Ś$_{1}$ K$_{3}$ D$_{3}$ T$_{2}$ G$_{3\ 4}$ अतिक्रम्य; B$_{1-3}$ Dc Dn$_{2}$, n$_{3}$ D$_{4\ 6}$ त्वतिक्रम्य; Dn$_{1}$ ह्यति°, T$_{1}$ परिक्रामन् — After 28^{ab}, S (except G$_{2}$) ins

830* सोमश्च विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।

[Cf 27^{ab}]

— ^{c}) K$_{4}$ (marg *sec m*) S भास° (for भाव°) — Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ om (hapl) 28^{d}–30^{c} — ^{d}) K$_{4}$ D$_{3}$ T$_{1}$ मदिरं, T$_{2}$ G सागरं (for मन्दरम्)

29 Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ om 29 (cf v l 28) — ^{a}) K$_{4}$ (marg *sec m* as in text) तथा तस्मिन्प्रभा देवो — ^{b}) K$_{4}$ B$_{4}$ Dc D$_{1\ 2}$ S (except T$_{2}$ G$_{3}$) भास° (for भाव°) — ^{c}) K$_{3\ 4}$ B$_{1\ 3}$ Dc D$_{5}$ T$_{1}$ M एतम्; B$_{4}$ D$_{1}$ एनम्; T$_{2}$ G एवम् (for एतद्)

30 K$_{3}$ om from st 30 up to 4^{a} of the next adhy, Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ om 30^{abc} (cf v l 28) — ^{a}) T$_{1}$ विसृजन् (for सिसृक्षुः) K$_{4}$ S शिशिर ह्येष (T$_{1}$ G$_{1}$ °षु); K$_{4}$ (marg *sec m*) B$_{4}$ Dn D$_{2\ 4\ 5}$ शिशिराण्येव, Dc °ण्येषु, D$_{1}$ °यैव — ^{b}) K$_{4}$ D$_{3\ 5}$ S transp दक्षिणा and भजते — ^{d}) K$_{1}$ काले, T$_{2}$ G काल D$_{1\ 2}$ शैशिरम् K$_{1\ 2}$ D$_{1-3}$ अर्छति (for ऋच्छति) K$_{4}$ कालमर्छति शैशिरं; B Dc Dn D$_{4-6}$ कालोऽभ्यर्छति शैशिरः, T$_{1}$ M$_{1}$ कालः स्पृशति शैशिरः; M$_{2}$ कालस्त्वृच्छति वै शिरः

31 K$_{3}$ om 31 (cf v l 30) — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ D$_{1-3}$ पुनराद(K$_{1\ 2}$ °ध)त्ते; Dc समुपादत्त — ^{d}) K$_{4}$ B$_{2-4}$ Dn D$_{1\ 2\ 4-6}$ T$_{2}$ G स (for सन्)

32 K$_{3}$ om 32 (cf v l 30) — ^{a}) B Dc Dn D$_{4-6}$ स्वेदक्लमौ, D$_{1\ 2}$ G$_{1}$ M$_{2}$ स्वेदक्लमस् — ^{cd}) K$_{4}$ S (except G$_{4}$) प्राणिनः (for °भिः) K$_{4}$ स्वप्ने (for स्वप्नो) Ś$_{1}$ स्वप्नेष्वभीष्टं; K$_{1\ 2}$ स्वप्ने स्वभीष्टं, B$_{4}$ स्वप्नमभीक्ष्णं S स्वप्नानभीक्ष्णं समु(T$_{2}$ G$_{2-4}$ पर्यु)पासते

33 K$_{3}$ om 33 (cf v l 30) — ^{a}) K$_{4}$ एवम्; D$_{1-3}$ T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{1}$ एतम् (for एतद्) — Dc D$_{2}$ om (hapl) 33^{d}–35^{c}. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ ह्लाव°; T$_{1}$ पाल° (for भाव°)

पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भावयन्प्रजाः ॥ ३३
वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३४
एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ३५
संतता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव ।
आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ३६
विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
अहोरात्रान्कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्नगेन्द्रे वसतां तु तेषां
महात्मनां सद्व्रतमास्थितानाम् ।
रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषा-
माकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १
तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धसत्त्वां-
स्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।
संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मु-
र्गन्धर्वसंघाश्च महर्षयश्च ॥ २
तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं
नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
मनःप्रसादः परमो बभूव
यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३
मयूरहंसस्वननादितानि

36 K_3 om 36 (cf v l 30) — D_2 om 36^c–37^b — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ आदधन्स(K_1 °न्स)र्वभूतानां, K_4 G_1 M_2 आदावेव तु भू°, K_4 (marg sec m) $D_{1\ 3\ 5}$ आददत्स ($D_{1\ 3}$ °न्स)र्वभू°; Dn_1 n_3 D_6 आदायैवं तु भू° — ^{d}) $Ś_1$ K (K_3 om) $D_{1\ 3\ 5}$ तेजांसि विसृजन्पुनः (D_1 °न्प्रभुः)

37 K_3 om 37, D_2 om 37^{ab} (cf v l 30, 36). — ^{a}) $B_{1.\ 2\ 4}$ Dc विसृजन्; G_1 भगवन् (for विभजन्) — ^{b}) K_4 S (except G_1) पांडव (for भारत) — ^{c}) K (K_3 om) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ M_1 अहोरात्र; $D_{1\ 2\ 5}$ M_2 अहोरात्राः. — ^{d}) $D_{1\ 2}$[ए]व (for [ए]ष) B_2 भवत्प्रभुः; D_3 विभावसुः (for सदा विभुः) K_4 D_5 S प्रभुः, Dc हरिः (for विभुः)

Colophon om in K_3 — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 D_6 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan*. B_1 Dn (both om sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश; $B_{2\ 3}$ Dc D_6 M, likewise, only °मादनवास; B_4 $D_{3\ 5}$, only °मादननिवास; and finally $D_{1\ 2}$, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D_1) — *Adhy name* K_4 पृथिवीदर्शनः; Dc धौम्यवाक्यं; $D_{1.\ 2}$ आर्ष्टिषेणवाक्यं; $G_{1.\ 2}$ कालचक्रवर्णनं — *Adhy no.* (figures, words or both). Dn 162 (Dn_3 163), D_1 168, S (M_2 *sup lin*) 161 (M_2 orig 166). — *Śloka no.*: Dn 42, D_1 39

161

1 K_3 om 1^a–1^a (cf v l 3 160 30) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ D_{1-3} M_2 धर्मा° (for महा°) K_4 (marg sec m as in text) सत्यवता कुरूणा, B_4 भारत पाडवाना, S सद्व्रतमाश्रितानां — ^{c}) $K_{1\ 2}$ B_4 $D_{3\ 5}$ S राजन् (for तेषाम्) — ^{d}) $Ś_1$ अच्युतस्य (for अर्जुनस्य)

2 K_3 om 2 (cf v l 1) — ^{a}) T_1 M सत्यसधान् (for वीर्ययुक्तान्) $D_{1\ 2}$ G_4 स- (for सु-) Dn $D_{4\ 6}$ G_1 °कामान् (for °सत्त्वान्) D_5 वीर्यान्वितास्ताश्च विशुद्ध° — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_3 महौजसः पाडुसुतांस्तदानीं, $D_{1\ 2}$ तेजस्विनः साधुधृतिप्रधानान्; D_5 °नः सत्यविधिप्रमाणान्, S तेज(T_1 M तप)स्विनः शस्त्रभृता वरिष्ठान् — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_3 T_2 G_{1-3} संप्रीयमाणान् $D_{1\ 3}$ S (except M_1) बहुधा (for बहवो) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ गंधर्वमुख्या°, T_1 सिद्धसंघा°

3 K_3 om 3 (cf v l 1) — ^{a}) K_1 D_3 पुष्पवरैर्; B_4 S °फलैर्; Dc °वनैर् — $Ś_1$ om 3^{cd} — ^{c}) S प्रथमो (for परमो)

पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना
गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ४
साक्षात्कुबेरेण कृताश्च तस्मि-
न्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः ।
कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः
पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५
क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपा-
न्सुचित्रमाल्यावृतजातशोभान् ।
मणिप्रवेकान्सुमनोहरांश्च
यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६
अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च
महाद्रुमैः संततमभ्रमालिभिः ।
तपःप्रधानाः सततं चरन्तः
शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शेकुः ॥ ७
स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य
महौषधीनां च तथा प्रभावात् ।
विभक्तभावो न बभूव कश्चि-
दहर्निशानां पुरुषप्रवीर ॥ ८
यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि
विभावसुर्भावयतेऽमितौजाः ।
तस्योदयं चास्तमयं च वीरा-
स्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥ ९
रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते
तथोदयं चास्तमयं च वीराः ।
समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य
गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥ १०
स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च
धर्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च ।
सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य
सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ११
इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां C 3 11189 B 3 164 K 3 165

4 K_3 om 4^a (cf v l 1) — ^{a}) K (K_3 om) $D_{1\ 3\ 5}$ $G_{1\ 2}$ °स्वरनादितानि; B_4 °स्वनवंति तानि, T_1 M °प्रतिनादितानि — ^{b}) K_4 पुष्पप्रकीर्णानि; Dc D_5 पुष्पोपकीर्णस्य, G_1 पुष्पावकीर्णानि B_4 T_1 महाबलस्य; Dc °चलानि — ^{d}) T गिरेरपार परमाप्य तस्थुः

5 ^{a}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ स्वयं (for साक्षात्) T_1 च सत्कृताश्च (for कृताश्च तस्मिन्) $Ś_1$ K_2 कृतार्थां (for च तस्मिन्) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ (marg *sec m*) $D_{3\ 5}$ °कूलरोधाः, K_4 °कूटगुप्ताः; T_1 M °गूढगुल्माः; T_2 G °गूढगुप्ताः (G_1 °कूटगुल्माः) (for °कूलरोधसः) — ^{c}) K_4 $D_{1-3\ 5}$ कादंबकारडवहंसयुक्ताः, T_2 G_{2-4} कारंडकादंबकहंसजुष्टाः — ^{d}) B_1 पद्मान्विताः, B_4 समाकुलाः, T_2 G_{2-4} पद्माकराः

6 ^{a}) D_4 om (hapl) from समृद्ध° up to 7^a — ^{b}) K_4 (marg *sec m* as in text) सदेविकांसोद्यतपत्रवेगान्; S सवेदिकांस्ते न्यवसन्सुवेशा(G_1 M_2 °वेश्मा, M_1 °गुप्ता)न् — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1-3\ 4}$ (marg *sec m*) D_{1-3} मणिप्रवेकप्रगृहीतजालान् ($Ś_1$ K_1 °ला), K_4 मणिप्रवेणान्सुमनोहरांश्च; B Dc Dn D_6 मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमांश्च, D_5 मणिप्रकीर्णान्सुमनोहरांश्च

7 D_4 om 7^a (cf v l 6) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 महाघनैः $Ś_1$ K D_{1-3} संवृतम्; D_5 संगतम् (for संततम्) $Ś_1$ अभ्रमालिहन्, $K_{1\ 2\ 4}$ अभ्रमालिनं, K_3 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_1 अभ्रजालैः, D_{1-3} अभ्रमालि (D_2 °ली); D_5 अभ्रवन्तु; T_2 G_{2-4} अभ्रलेहिभिः — ^{c}) S °प्रभावात् (T_1 °वं) (for °प्रधानाः) — ^{d}) T_2 $G_{3\ 4}$ सर्वं; G_2 शृंगान्

8 ^{c}) $Ś_1$ K_1 विभिन्नभावो K_4 B_4 S विभ(T_2 G_{2-4} विवि)क्तरूपः सविता बभूव — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ अहोनिशाना K_4 S दिवानिशं प्राप्य नरर्षभाणां

9 ^{a}) $Ś_1$ K D_3 यस्तेजसा; D_5 T_2 G_{2-4} समास्थितः K_2 D_5 S (except G_1) °जंगमानां — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} भावयन्नेव भा($K_{1\ 3}$ या)ति, K_4 भातिनिशा.., B_4 $D_{3\ 5}$ भावयते महौजा. (D_3 च यानि; D_5 महात्मा), $D_{1\ 2}$ भासयन्नेव याति; S भावयिता हरीशः — ^{c}) B D (except D_{1-3}) $G_{1\ 4}$ चास्तमनं, cf v l 10 $Ś_1$ K D_{1-3} पार्थास्; D_5 वीर (for वीरास्) — ^{d}) T_1 M [आ]श्रिता°; T_2 G_{2-4} [उ]षिता° (for स्थिता°)

10 ^{a}) K_1 °निर्गमानां; $D_{1\ 2\ 5}$ S °निर्गमं ते (for °निर्गमांस्ते) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ T_2 G च (for ते). — ^{b}) $Ś_1$ तस्योदयं. B D (except D_{1-3}) चास्तमनं; cf v l 9 — ^{c}) Dc T_1 समागता..

11 ^{c}) S रता° (for स्थिता°)

13 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ T_2 G_{2-4} गिरेर् (for गिरौ).

क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनंजयेन ।
इति ब्रुवन्तः परमाशिषस्ते
पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२
दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि
किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां
संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३
यदैव धौम्यानुमते महात्मा
कृत्वा जटाः प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
तदैव तेषां न बभूव हर्षः
कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम् ॥ १४
भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य
वनादसौ वारणमत्तगामी ।
यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णु-
स्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५
तथा तु तं चिन्तयतां सिताश्व-
मस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् ।
मासोऽथ कृच्छ्रेण तदा व्यतीत-
स्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम् ॥ १६
ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं
महेन्द्रवाहं सहसोपयातम् ।
विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां
हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥ १७
स दीप्यमानः सहसान्तरिक्षं
प्रकाशयन्मातलिसंगृहीतः ।
बभौ महोल्केव घनान्तरस्था
शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥ १८
तमास्थितः संददृशे किरीटी

— ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{2, 3}$ T$_{2}$ G$_{3}$ M$_{2}$ [इ]व (for [ए]व) Ś$_{1}$ K$_{2}$ B$_{4}$ समानकल्पः

14 D$_{5}$ om 14 — ^{a}) T$_{1, 2}$ (before corr.) G$_{2}$ यथैव (for यदैव) Ś$_{1}$ K$_{2}$ धौम्यानुमतो — ^{b}) B$_{2-4}$ Dn D$_{4, 6}$ G$_{1}$ जटां

15 ^{a}) M निदेशात् (for नियोगात्) K$_{3}$ G$_{4}$ च; K$_{4}$ G$_{2}$ M$_{1}$ स (for तु) — ^{b}) Ś$_{1}$ जिष्णुर्वनाद्, K$_{1, 2}$ वनाज्जिष्णुर्; K$_{4}$ वनादगाद् (for वनादसौ) S यदा वनान्मत्तगजेंद्रगामी — ^{c}) S (except T$_{1}$) स (for यत्) Ś$_{1}$ K$_{2}$ D$_{5}$ स पार्थः, K$_{1, 3}$ D$_{1, 2}$ T$_{1, 2}$ (after corr.) G$_{1}$ M तदैव, T$_{2}$ (before corr.) G$_{2-4}$ तथैव (for स जिष्णुस्) — ^{d}) K$_{1, 3}$ D$_{1, 2}$ पार्थाः सर्वे; K$_{4}$ पार्थाश्च ते, S पार्थास्तदा (for तदैव ते) K$_{1, 3, 4}$ D$_{1, 2}$ S (except G$_{1}$) शोकपरा Ś$_{1}$ K$_{2}$ तदैव शोको महतां बभूव, K$_{4}$ (marg. sec. m.) D$_{3, 5}$ तदैव शोकोपहता बभूवुः — After 15, T$_{1}$ ins.

831* संत्यज्य कामान्प्रव्रजितास्तदैव
पार्थास्तदा शोकपरा बभूवुः ।

16 ^{a}) K$_{3, 4}$ (marg. sec. m.) B$_{4}$ D$_{1-3, 5}$ एवं (for तथा). K$_{4}$ (marg. sec. m. as in text) हि; B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4, 6}$ एव (for तु) B$_{4}$ D$_{5}$ अभीक्ष्णम् (for सिताश्वम्) — ^{b}) B$_{4}$ अभ्युपैति — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ व्यपेतस् (for व्यतीतस्) K$_{4}$ S कालः स कृच्छ्रेण महानतीतः; D$_{5}$ मासाश्च कृच्छ्रेण तथा व्यतीताः. — ^{d}) K$_{3}$ Dc$_{2}$ D$_{2, 3}$ तस्मिन्वने; D$_{5}$ नगोत्तमं. — After 16, N (except D$_{4, 5}$) ins. (a passage composed in *ślokas* !)

832* उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ।
अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् ।
आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ।
यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च । [5]
तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुम् ।
अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनम् ।

[(L. 1) K$_{1, 2}$ वासवस्य (for सहस्राक्ष-) — (L. 2) D$_{6}$ अधीत्य सर्वशास्त्राणि दृष्ट्वा च विबुधेश्वरात् — (L. 3) Ś$_{1}$ K$_{1, 2}$ वायव्यम(Ś$_{1}$ व्य चा)स्त्रमायुध — (L. 7) Ś$_{1}$ K$_{2}$ चाभि- (for चापि) — (L. 8) Ś$_{1}$ K Dc$_{1}$ हृष्टो द्वैतवनं सर (for the posterior half).]

— Thereafter, K$_{1, 3, 4}$ B D ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: Dn$_{1}$ 163, Dn$_{3}$ 164, D$_{1}$ 169).

17 Before 17, N ins. वैशं° उ° — ^{c}) K$_{4}$ S नरर्षभाणां (for महा°)

18 ^{a}) K$_{4}$ D$_{3}$ T$_{1}$ G$_{1}$ सं-; D$_{1}$ प्र- (for स)

19 ^{a}) K$_{4}$ S (except M$_{2}$) समा° (for तमा°) — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B D नवान्या°; Dc समाल्या° (for वराण्या°) — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1, 2}$ D$_{5}$ पर्वतमाससाद, T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{2}$

स्रग्वी वराण्याभरणानि बिभ्रत् ।
धनंजयो वज्रधरप्रभावः
श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥ १९
स शैलमासाद्य किरीटमाली
महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।
धौम्यस्य पादावभिवाद्य पूर्व-
मजातशत्रोस्तदनन्तरं च ॥ २०
वृकोदरस्यापि ववन्द पादौ
माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ।
समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां
प्रह्वोऽभवद्भ्रातुरुपह्वरे सः ॥ २१
बभूव तेषां परमः प्रहर्ष-
स्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् ।
स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली
ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ २२
यमास्थितः सप्त जघान पूगा-
न्दितेः सुतानां नमुचेर्निहन्ता ।
तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः
प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ २३
ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः
सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् ।
सर्वं यथावच्च दिवौकसस्ता-
न्पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ २४
तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्द-
त्पितेव पुत्राननुशिष्य चैनान् ।
ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण
पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ २५
गते तु तस्मिन्वरदेववाहे
शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमाथी ।
शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा
महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।
दिवाकराभाणि विभूषणानि
प्रीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ २६
ततः स तेषां कुरुपुंगवानां
तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणाम् ।
विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये
सर्वं यथावत्कथयांबभूव ॥ २७
एवं मयास्त्राण्युपशिक्षितानि C 3 1191 B 3 165 K 3 166

मेरुमथाजगाम

20 ^{c}) K_4 (marg *sec m* as in text) विप्रर्षभाणाम् (for धौम्यस्य पादाव्) Ś$_1$ D_1 अभिनंद्य; K_1 D_2 अभिवंद्य Ś$_1$ K_{1-3} B D धीमान्; K_4 पादान् (for पूर्वम्)

21 ^{a}) Ś$_1$ K_1 [अ]भिननंद, K_2 $D_{1\ 2}$ [अ]भिववंद; T_1 [अ]थ ववंद (for [अ]पि ववन्द) B_{2-4} Dn च वंद्य; D_3 [अ]भिवंद्य (for ववन्द) T_1 G_{2-4} पादौ ववंदे (for ववन्द पादौ)

22 ^{a}) Ś$_1$ परमः प्रमोदस्, $K_{1\ 4}$ Dc T_1 $G_{1\ 2}$ M परमप्रहर्षस् — ^{b}) Ś$_1$ K Dc $D_{2\ 3}$ T_1 $G_{1\ 4}$ M_1 °येन (for °येण) S समेत्य तत्र (for समा°) — ^{c}) K_4 S सं- (for तान्) — ^{d}) K_4 T_1 इति; Dc अनि- (for अभि-)

23 ^{a}) B_2 यमाश्रितः; T_2 G_{2-4} यानास्थितः; G_1 M_2 समा° Ś$_1$ सैन्यान् (for पूगान्) — ^{c}) T_2 G_{2-4} तानिन्द्रवाहान्.

24 ^{a}) $D_{1\ 2}$ अदीनसत्वाः (for अतीव हृष्टाः); cf 23^{d} — ^{c}) Ś$_1$ $K_{3\ 4}$ D_3 सर्वें, B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} सर्वान् (for सर्व) K_4 S दिवौकसंघं (K_4 °घां, M_1 °घाः); D_{1-3} दिवौकसां ते (for दिवौकसस्तान्) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ते (for तान्).

25 ^{b}) $K_{1\ 2}$ B_4 D_1 अनुशास्य B_1 D_{1-3} T_2 $G_{2\ 3}$ चैतान्; B_{2-4} Dn D_{4-6} पार्थान् (for चैनान्) — ^{d}) Dc $D_{4\ 5}$ T_2 G_3 त्रिदशेश्वरस्य

26 ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} B D नरदेववर्यः (Ś$_1$ K_2 °र्यं); K_4 T_1 नरदेववाहे — ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} B_{2-4} Dn $D_{1-3\ 5}$ शक्र-; Dc तस्य (for सर्व-) — After 26^{ab}, S ins

833* साक्षात्सहस्राक्ष इव प्रतीतः
श्रीमान्स्वदेहादवमुच्य जिष्णुः ।

— ^{e}) Dc D_{1-4} T_1 G_2 M_1 °कराभानि. — ^{f}) K_3 B_2 Dn $D_{4\ 6}$ प्रियः (for प्रीतः) K_4 प्रीतो यमाभ्यामथ याज्ञसेन्याः; B_4 प्रीतः प्रियायै शतशः प्रहृष्टः

27 After 27, B_{2-4} ins

834* देवैस्तु दत्ता हि यथास्त्रमुख्याः

शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
तथैव शीलेन समाधिना च
प्रीताः सुरा मे सहिताः महेन्द्राः ॥ २८
संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा
तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६१॥

१६२

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिस्वनः ।
बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥ १
रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ २
तं समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ३
ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४
पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।

प्रख्यापयद्वल्कलचीरवासाः ।

28 [a]) D1 2 च शक्रा° (for सयाक्षा°) — [b]) K3 D1–3 T2 G वायोश्च (for वाताच्च) — [c]) B2–4 Dc1 Dn D4 6 [अ]थ (for च) — [d]) K1 मुदिताः (for सहिताः) Ś1 K D1 3 5 बभूवुः, Dn3 T2 G सुरेन्द्राः (for महेन्द्राः)

29 Before 29, Dc ins वैशं° उ° — [a]) K1 2 D3 सुविशुद्ध°, K3 D1 2 स (K3 सु-) विशुद्धभावस; T1 स विशुद्धधर्मा — [b]) K4 T G2 4 M1 दिवः (for दिवि) K4 B D (except D1–3 5) प्रवासं (for प्रवेशम्) — [c]) B1 3 Dc माद्याः सुताभ्यां — [d]) K4 सुखेन; T2 G2–4 प्रतीत्य (for प्रतीत·) Ś1 K D1–3 5 सुष्वाप तां वसति सु(D5 रजनीं सं)प्रतीतः

Colophon om in K3 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan* . B1 D3 (both om sub-parvan name) mention only गंधमादनप्र(D3 °नि-)वेश, B3 Dc T2 G3 4 likewise, only, गंधमादनवास (T2 G3 4 °मादनप्रवास), and finally D1 2, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादन in D1) — *Adhy name* K4 B2–4 Dc Dn1 n3 D4 6 G2 अर्जुनसमागमः; D1 अर्जुनसमागमे इंद्रवाक्यं; D2 5 अर्जुनागमनं, T2 G1 3 4 M धनंजयसमागमः (G4 °मं) — *Adhy no* (figures, words or both). Dn1 n2 164, Dn3 S (M2 *sup lin*) 165 (M2 orig 167), D1 170 — *Śloka no* Dn D1 14.

162

1 After the ref., N ins

835* ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्दत धनंजय. ।

[(L 1) K1 3 4 D1 3 5 निशायां (for रजन्यां) — (L 2) D5 अभ्यनन्दत (for अवन्दत)]

— [a]) K4 ततः प्रभातसमये, G1 एतस्मिन्नेव तु कालेन — [b]) N (except B3 4 D2) G4 °निःस्वनः — [c]) K4 D2 तुमलः B1. 3 Dc D3 भीमस् (for शब्दस्)

2 D1 om 2[cd] — [c]) K4 तथा (for पृथग्) G1 भुजगव्याघ्रसिंहाना — [d]) Ś1 K1–3 D3 5 चापि, B1 3 Dn D4 6 इव (for चैव) B3 नित्यशः, D2 भारत (for सर्वशः) — After 2, S ins

836* रवोन्मुखास्ते संप्रेक्ष्य प्रीयमाणा. कुरूद्वहाः ।
मरुद्भिरन्वितं शक्रमापतन्तं विहायसा ।

[(L 1) G3 ददृशु (for संप्रेक्ष्य)]

3 [a]) Dn3 ते (for तं) S (except G2 M2) अभि- (for अनु-) — [b]) B Dn D3–6 °रसरसा (for °प्सरसस्) Ś1 K3 G1 तदा; B Dn D3–6 गणाः (for तथा) — G1 om 3[c]–5[d] — [c]) K2 विमाने

4 In G2, the portion of the text from st 4 up to st 39 of the next adhy is lost on a missing fol — G1 om 4 (cf v l 3) — [b]) Some N MSS. °परिस्कृतम् — [c]) K2 मेघस्यंदनम्; Dn3 मेघमारुतम्; D2 G4 मेघना

आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुरोह वै ॥ ५
तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ६
पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७
धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ८
आप्यायत महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ९
जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
हर्षेण महताविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ १०
तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ।
उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः ॥ ११
त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १२
अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन
जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः ॥ १३
एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १४
धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
शक्रेण य इमं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १५
संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
स जीवेत निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥ १६ C 3 1193 B 3 166 K 3 167

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

दितम्

5 G_1 om 5 (cf v l 3) G_2 missing (cf v l 4) — [a]) B_{2-4} Dn D_1 $_4$ [अ]थ (for [आ]शु) — [c]) $Ś_1$ K_2 $_4$ D_3 T G_2 $_4$ आगम्य, D_5 (m as in text) सुगंधाच् (for आगत्य) — [d]) K_4 स्यंदनादवरुह्य च

6 G_2 missing (cf v l 4) — [a]) T G_3 $_4$ च (for [ए]व) — [b]) K_4 T_1 G_1 धर्मपुत्रो; G_4 देवराजं (for धर्मराजो)

9 G_2 missing (cf v l 4) — [a]) K_4 B Dc Dn D_4 $_6$ आघ्राय त, D_5 मूर्ध्न्याघ्रातो; T_1 आहूय तं; T_2 G_3 आज्ञाय त, G_1 आस्थाय तं, G_4 अजायत (for आप्यायत)

10 G_2 missing (cf v l 4) — [d]) N (except $Ś_1$) फाल्गुनस्य — After 10, B D (except D_{1-3} $_5$) ins

837[1] बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ।

11 G_2 missing (cf v l 4) — [a]) T_2 G_3 $_4$ °दीनवदन — [b]) K_4 हर्षगद्गदं, T G_1 $_3$ $_4$ °संयुतं — [d]) K_1 देवराज, K_3 प्रेक्ष्य राजा, T_2 G_1 $_3$ $_4$ धर्मराजं (for देव°)

12 G_2 missing (cf v l 4) — Before 12, M_1 ins इन्द्रः — [b]) K_4 मोक्षसे हतकंटका — [c]) $Ś_1$ K_2 T_2 G_3 चाप्नुहि (for प्राप्नुहि)

13 G_2 missing (cf. v l 4) — [a]) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} $_5$ प्राप्तान्यथास्त्राणि; B_4 अस्त्राण्यवाप्तानि (for अस्त्राणि लब्धानि) T_1 धनंजयेन (for च पाण्डवेन) — [b]) D_5 प्रवरेण राजन्; T_1 M_1 गिरिशाच्च देवात् (for प्रयतेन राजन्) — [d]) K_3 $_4$ D_1 $_5$ एव (for एष)

15 G_2 missing (cf v l 4) — [a]) K_4 धनेश्वरालयस्थानां — [c]) B Dn D_4 $_6$ इदं (for इमं) Dc D_{1-3} धीमान् (for विद्वान्)

16 G_2 missing (cf v l 4) — [b]) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} संयतेंद्रियः; K_4 Dn_2 शंसितव्रतः — [c]) K_1 $_2$ D_5 जीवते; B_{1-3} Dc Dn D_4 $_6$ जीवेद्धि; B_4 D_3 जीवति (for जीवेत) S (G_2 missing) स जीवेद्भरतश्रेष्ठ (T_1 G_1 °ष्ठः) — [d]) $Ś_1$ K_1 $_2$ B_4 D_1 $_2$ T_2 G_1 $_3$ स सुखी; D_3 सुमुखं, T_1 स भूमौ (for सुसुखी)

Colophon G_2 missing — *Major parvan:* $Ś_1$ K_1 $_2$ Dn_2 T_2 G_3 $_4$ आरण्य — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K_3 Dc mention only गंधमादनवास; B_1 likewise, only °मादनपश्चाद्गमन; D_1 $_2$, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादन in D_1), D_3 T_2 G_3, only गंधमादननिवास; and finally D_5, only गंधमादनप्रवेश (followed by समाप्त) — *Adhy name* K_4 B_2 $_3$ Dn_1 n_3 D_4 $_6$ इंद्रागमनं; B_4 Dc इंद्रसमागमः; D_1 $_2$ अर्जुनसमागमे इंद्रवाक्यं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_2 165, Dn_3 S (G_2 missing, M_2 *sup. lin*) 166 (M_2 orig 168), D_1 171. — ***Śloka no.:*** Dn_1 n_2 17, Dn_3 18, D_1 16.

१६३

वैशंपायन उवाच ।

यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह संगतः ।
कृष्णया चैव बीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १
अभिवादयमानं तु मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ।
हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३
सम्यग्वा ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि भारत ।
कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रश्चास्त्राण्यदात्तव ॥ ४
यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान्वा पिनाकधृक् ।
यथा चास्त्राण्यवाप्तानि यथा चाराधितश्च ते ॥ ५
यथोक्तवांस्त्वां भगवाञ्शतक्रतुररिंदम ।
कृतप्रियस्त्वयास्मीति तच्च ते किं प्रियं कृतम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ ६
यथा तुष्टो महादेवो देवराजश्च तेऽनघ ।
यच्चापि वज्रपाणेस्ते प्रियं कृतमरिंदम ।
एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शंकरम् ॥ ८
विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिमर्दन ।
भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ ९

163

1 In G_2, st 1–39 are lost on a missing fol (cf v l 3 162 4) — ^{c}) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ T_2 $G_{3\ 4}$ सह; G_1 चापि (for चैव) — ^{d}) K_3 B_2 D_c $D_{1\ 2\ 5}$ G_1 धर्मराजम्, K_4 युधिष्ठिरम् (for धर्मपुत्रम्) T_1 M उपागमत् (for अपूजयत्)

2 G_2 missing (cf v l 1) — ^{a}) K_4 D G_4 त (for तु) — ^{b}) K_4 मूर्ध्न्योपघ्राय, G_4 मूर्धन्याघ्राय K_3 B_2 D_{n2} n_3 D_{1-3} पांडवः; K_4 T_2 G_3 M_2 भारत; G_1 धर्मवित्, M_1 पार्थिवः (for पाण्डवम्) — ^{cd}) $\acute{S}_1$ आसने समुपावेश्य पर्यपृच्छत धर्मराट्

3 G_2 missing (cf v l 1) — ^{b}) T_1 ह्यति°; T_2 G_3 M_2 [ऽ]त्यति°; G_1 $_4$ प्रति° (for व्यति°) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ त्वया (for तव) — $D_{3\ 5}$ om (hapl) 3^{d}–5^{c}

4 G_2 missing (cf v l 1) $D_{2\ 5}$ om 4 (cf v l 3) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) पाडव (for भारत) — ^{c}) B_4 श्रीमान् (for प्रीतो) — ^{d}) T_1 शक्रश्च (for रुद्रश्च) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) वा (for च) K_4 B_4 $D_{1\ 2}$ T_1 G_1 M_1 दत्तवान् (for [अ]दात्तव)

5 G_2 missing (cf v l 1) $D_{3\ 5}$ om 5^{abc} (cf v l 3) — ^{b}) K_3 (*sup lin* as in text) D_{c2} च (for वा) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ पिनाकभृत्; D_{n1} n_3 °धृत् — T_2 G_3 om 5^{c}–6^{d} — ^{c}) B_{1-3} D_c D_n $D_{4\ 6}$ [ए]व; D_2 वा (for च) K_4 शस्त्राणि (for चास्त्राणि) $K_{1\ 2}$ वाप्तानि (for [अ]वाप्तानि) — ^{d}) K_3 D_3 T_1 वा, B D_c D_n D_{4-6} [ए]व (for the first च) $\acute{S}_1$ K_1 D_3 आराधिताश्च K_3 हर°, T_1 त्वया (for च ते)

6 G_2 missing (cf v l 1) T_2 G_3 om 6 (cf v l 5) — ^{a}) K_3 D_c $D_{1\ 2}$ यच्चो (for यथो°) M महाप्राज्ञ (for त्वां भगवान्) — ^{b}) K_{3-4} M अरिंदम° — G_1 om (hapl) 6^{c}–7^{d} — ^{c}) G_4 °प्रीतम् (for °प्रियम्) T_1 G_4 M तया (for त्वया) — ^{d}) K_4 B_{1-3} D (except D_{1-3}) तस्य, M_3 यच्च (for तच्च) T_1 तेति (for ते किं) D_{1-3} transp प्रियं and कृतम् — ^{f}) K_4 D_5 धनजय, B_3 महामते (for °द्युते)

7 G_2 missing (cf v l 1) G_1 om 7^{abcd} (cf v l 6) — ^{a}) T G_3 M_1 दृष्टो (for तुष्टो) — ^{b}) T_2 $G_{3\ 4}$ सुर° (for देव°) B_{1-3} D_c D_n D_{4-6} तथा (for च ते) K_4 तथा तव, $D_{1\ 2}$ च तोषितः (for च तेऽनघ) — ^{c}) T_1 यद्यच्च, M यश्चापि D_5 transp वज्रपाणेः and ते $B_{1\ 2}$ D_c D_n $D_{4\ 6}$ तु, T_2 G_3 तत् (for ते) — ^{d}) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ M transp प्रियं and कृत — ^{e}) S आचक्ष्व (for आख्याहि)

8 G_2 missing (cf v l 1) D_5 धनजय (for अर्जुन) — ^{a}) K_4 श्रूयतां मे, $D_{1\ 2}$ शृणु मत्तो, T_1 शृणु सर्वं, T_2 $G_{3\ 4}$ M शृणुष्व त्वं, G_1 शृणु त्वं हि (for शृणु हन्त) D_5 शृणुष्वावहितो राजन् — ^{c}) K_4 सुरेशानं, D_3 M_1 महादेवं, D_5 देवराज (for अहं देवं).

9 G_2 missing (cf v l 1) — ^{b}) $\acute{S}_1$ K_2 धौम्यो° (for त्वयो°) — T_2 G_3 om 9^{cd}. — ^{c}) T_1 तपसा (for भवता)

भृगुतुङ्गमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ।
एकरात्रोषितः कंचिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ १०
स मामपृच्छत्कौन्तेय क्वासि गन्ता ब्रवीहि मे ।
तस्मा अवितथं सर्वमब्रुवं कुरुनन्दन ॥ ११
स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
अपूजयत मां राजन्प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ १२
ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।
तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ १३
ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १४
द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।
निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १५
ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।
न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६
चतुर्थे समभिक्रान्ते प्रथमे दिवसे गते ।
वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपमुपागमत् ॥ १७
निघ्नन्प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
संमार्जञ्जठरेणोर्वीं विवर्तंश्च मुहुर्मुहुः ॥ १८
अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
धनुर्बाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ १९
ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ २० C 3 11956 B 3 167 2 K 3 168 2

10 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) T_2 $G_{3\,4}$ M भृगुतुंदम् K_3 D_2 अहं (for अथो) — [b]) T G_3 transp आस्थितः and तपः $Ś_1$ K_{2-4} $D_{1\,2}$ काम्यकात्प्रस्थितस्ततः

11 G_2 missing (cf v l 1) — [b]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ महीपते, K_4 $D_{1\,2}$ T_1 M वदस्व मे (for ब्रवीहि मे) — [c]) $Ś_1$ K_1 Dn_3 तस्मायवितथं, K_2 तन्मयेवि°, K_3 तस्माच्चावि°; K_4 तस्मै ह्यवि°, $D_{1\,2}$ M_1 तस्मादवि°, D_5 तस्मै यथोचित; T_1 तस्मै चाविगमं; T_2 (before corr) G_4 तस्मै नावितथं; G_1 M_2 तस्मै चापि तथा (for तस्मा अवितथं) — [d]) M_1 अब्रव $Ś_1$ $K_{1\,2}$ कुरुसत्तम

12 G_2 missing (cf v l 1) — [b]) G_4 मुनिसत्तमः (for राज°) — [c]) T_1 मा (for मा)

13 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) T_2 $G_{3\,4}$ M स तु (for ततो) — [b]) T_2 $G_{3\,4}$ तप्यस्व, M_2 तप्य हि (for आतिष्ठ) K_4 श्रृणु मत्तो कुलोद्वह, $B_{1\,3}$ तपः कुरुकुलोद्वह; Dc D_5 T_1 M_1 ततः कुरुकुलोद्वह (T_1 °द्भव) — [c]) T_2 [ए]व, G_4 [इ]व (for त्वं) $K_{3\,4}$ B_{1-3} Dc Dn D_4 M_2 तपस्य- (K_4 B_1 M_2 °स्वि)श्चिरेण त्व

14 G_2 missing (cf v l 1) — [c]) $Ś_1$ तपोतपं, K_1 तपोतपे, K_2 तपस्तपं, K_4 S (G_2 missing) तपस्तेपे (for तपोऽतप्यं) K_4 गिरौ तस्मिन्, T_2 G (G_2 missing) M_2 च कौरव्य (for महा°) — [d]) K_4 T_2 $G_{3\,4}$ मासमेकं ज(K_4 फ)लाशनः

15 G_2 missing (cf v l 1) — [c]) $Ś_1$ K_1 D_5 तृतीयं च; K_2 °ये च; $K_{3\,4}$ D_{1-3} T_2 G_3 °यं तु, Dc $T_{1\,2}$ (before corr.) °योथ (for °येऽथ) — [d]) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ T_2 G_3 मासं; T_1 मासः (for मासे)

16 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ च (for तु) — [c]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ ह्रियते (for ही°)

17 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 पंचमे K_2 समतिक्राते, $K_{3\,4}$ $D_{2\,3\,5}$ G_1 M त्वभ्यति°; B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 त्वथ संप्राप्ते; D_1 त्वप्यतिक्रांते; T_1 मास्यति°, T_2 G_4 ह्यतिनिष्क्रांते — [c]) $Ś_1$ K_2 वाराहं संस्थितो; K_1 वाराहसंस्थितो, K_4 वाराहसंस्थितं $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_4 Dc रूपं, T_1 भीम (for भूतं) D_5 वाराहं रूपमास्थाय — D_4 om (hapl) 17^d–19^a — [d]) B T_2 $G_{3\,4}$ M_2 अथा(B_1 इहा)गमत्; Dc इहागतः; Dn D_6 समागमत् (for उपा°)

18 G_2 missing (cf v l 1) D_4 om 18 (cf v l 17) — [a]) Dc D_{1-3} M_1 पोत्रेण; D_5 रोषेण; D_6 (marg *sec m*) ओष्ठेन (for प्रोथेन) T_2 G (G_2 missing) चरणैर् (for पृथिवीं), see below — [b]) $Ś_1$ $D_{2\,5}$ विकिरन्, K D_3 विकरन्, D_1 उत्किरन् (for विलिखन्) T_2 G (G_2 missing) विलिखन्नपि मेदिनीम् — [c]) G_4 संमार्ज्यं $Ś_1$ K_{1-3} D_3 [अ]पि (for [उ]र्वीं) D_5 समागंमच्चिरेणापि — [d]) $Ś_1$ D_6 (marg *sec m*) निवर्तंश्च; K_1 निवर्तं च; K_2 विवर्तं स; K_4 विवर्तयन् (for विवर्तंश्च)

19 G_2 missing (cf v l 1) D_4 om 19^a (cf v l 17) — [b]) $D_{1\,3}$ वपुः (for महत्) $D_{3\,5}$ T_1 G_1 M कैरातमास्थितं; T_2 G_3 कैरातसंज्ञितं — [c]) S धनुष्पाण्यसि° — [d]) K_4 $D_{1\,2}$ स्त्रिया चानु°

20 G_2 missing (cf. v l 1) — [b]) $=36^b$. K_4 तच्च; G_1 तदा (for तथा) K_2 [अ]क्षय-; B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{4\,6}$ [अ]क्षय्ये (for [अ]क्षय्यौ) — [d]) B_4 T G_3 M रोमहर्षणं

21 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) $Ś_1$ D_5 युगपत्तु; B Dc Dn_1 $D_{1\,4\,6}$ युगपत्तं. K_2 B_3 किरातस्य; Dn $D_{4.6}$

युगपत्तत्किरातश्च विकृष्य बलवद्धनुः ।
अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः ॥ २१
स तु मामब्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २२
एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ।
स वर्ष्मवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत ॥ २३
ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २४
ततः शरैर्दीप्तमुखैः पत्रितैरनुमन्त्रितैः ।
प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २५
तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २६
पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २७
अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः ।
एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥ २८
यदाभिभवितुं बाणैर्नैव शक्नोमि तं रणे ।
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ २९
न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ३०
भूयश्चैव महाराज सविशेषमहं ततः ।
अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३१
स्थूणाकर्णमथो जालं शरवर्षं शरोल्बणम् ।
शैलास्त्रमश्मवर्षं च समास्थायाहमभ्ययाम् ।

किरातस्तु — [b]) G (G₄ missing) M सुमहद्धनु — [c]) Ś1 K B4 D1–3 5 अभ्याहनद्, T2 G3 अभ्याजघ्नद्, M1 अभ्यजघ्ने; M2 अभिजघ्ने — [d]) S (except T1, G2 missing) मदिनीं (for मे मनः)

23 G2 missing (cf v l 1) — [c]) K3 B (B1 marg) Dn D3 4 6 धनुष्मान् (B1 orig धर्मवान्) (for वर्ष्मवान्) D5 पार्वतीयो महामायस — [d]) D5 तथा माम् Ś1 K1–3 Dn D1 2 4 6 M1 अभ्यभाषत; D5 अभिभाष्य वै

24 G2 missing (cf v l 1) — [a]) D5 मेघैर् (for ततो) K3 D1. 2 5 T2 (before corr) G1 गिरिर् (for गिरिम्) — [b]) Ś1 K1 2 स (for मां) — [d]) K1 2 महसा (for महता)

25 G2 missing (cf v l 1) — [b]) Ś1 K1 2 सपत्रैर्; K3 4 D1–3 सुपत्रैर्, B Dn D4 6 यंत्रितैर्, Dc प्रहितैर्; D5 पातितैर्; T2 G (G2 missing) पतितैर् T1 M1 नागैरिव विपोल्बणैः

26 G2 missing (cf v l 1) — [c]) Ś1 K1 2 तस्य (for चास्य) — [d]) Ś1 K D1–3 5 अपीडयं (for अताडयम्)

27 G2 missing (cf v l 1) — [a]) K4 D1 2 तत° (for पुन°) — [b]) To avoid the hiatus, Ś1 K1 2 चैकीभूतानि; M त्वेकी° — [c]) K1 2 अभ्यपश्यन् (for अदृश्यन्त) — [d]) Ś1 K D1–3 शरैः (for पुनः)

28 G2 missing (cf v l 1). — [b]) S (G2 missing) महान् (for बृहत्) B2 तथा; T2 G3 4 ततः (for पुनः) — [c]) K1 2 B2 एकीभूतं, K3 4 D1 2 एकीभूत्वा. Ś1 K1 2 महानेकः; K3 4 Dc D1–3 तथानेकः (for तदा राजन्)

29 G2 missing (cf v l 1) — [b]) K3 4 D1–3 न वै, Dn न च (for नैव) T2 G3 4 [अ]ह (for न) — [c]) B Dc Dn n3 D4–6 महास्त्रम् (for ऽहमस्त्रम्) Dn3 ततो ह्यस्त्र समातिष्ठ

30 G2 missing (cf v l 1) — [a]) Ś1 K B4 D1–3 तेनापि ना° (for न चैनम°) B4 जेतु, T1 योद्धु, T2 G (G2 missing) M योद्धु (for हन्तु) — [b]) Epic tag! Cf Hopkins, *Great Epic*, App A (Parallel Phrases), No 83 Ś1 K D1–3 नन्द्भुतमतिवीर्यवत (K1 4 °वान्)

31 G2 missing (cf v l 1) — [a]) K3 4 D3 भूयश्चैनं, B Dc Dn D4 6 भूय एव, S (G2 missing) तत्रापि च — [c]) B4 अस्त्रजालेन, D5 °योगेन, T1 °पूतेन, T2 G (G2 missing) °वर्षेण

32 G2 missing (cf v l 1) — [a]) Ś1 K3 4 D1–3 स्थूणाकर्णं च जालं च, K1 °भूत चराजालं, K2 °कर्ले य राजा च; B Dc Dn D4 6 °कर्णमथो जालं; D5 °कर्णमथो बाण, T1 °कर्णमिवाजालं; T2 (before corr) °कार महोजाल — [b]) Ś1 शरवर्ष रणोद्भट, K1 °वर्षा रणोद्भवं; K4 °वर्षरणोद्भव, B Dc Dn D4 6 °वर्षमथोल्बणं, D5 M1 °वर्षं महो° — [c]) M तु (for च) Ś1 K1 2 शलभास्त्रं चाश्मवर्षं; K3 4 B D शलभास्त्रमश्मवर्षं, T1 शैलास्त्रेणाश्मवर्षं तु, G1 शलभास्त्रमहावर्षं — [d]) T1 [अ]हमर्दयं; T2 G3 4 [अ]हमभ्यगा (for [अ]हमभ्ययाम्) Ś1 K1 2 समादायाहमभ्ययां, D3 समास्थायास्त्रमभ्ययां; D5 वेगमास्थाय शस्त्रवित् — [e]) Ś1 K1 2 Dc D1–3. 5 T G1 3 4 M1 जग्राह; K3 संयामे (for जग्रास;

जग्रास प्रहसंस्तानि सर्वाण्यस्त्राणि मेऽनघ ॥ ३२
तेषु सर्वेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशम् ।
ततः प्रज्वलितैर्बाणैः सर्वतः सोपचीयत ।
उपचीयमानश्च मया महास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३३
ततः संतापितो लोको मत्प्रसृतेन तेजसा ।
क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतोऽभिविदीपितम् ॥ ३४
तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशातयत् ।
ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भयं मां महदाविशत् ॥ ३५
ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
सहसाभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥ ३६
हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ।
मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३७
व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समाहतौ ।
अपातयच्च तद्भूतं निश्चेष्टो ह्यगमं महीम् ॥ ३८
ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ३९
एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४० C 3 11976 B 3 167 42 K 3 168 42

cf 36^d, 37^b K3 प्राग्रसत्, B D (except D1–3 5) T2 M2 प्रसभ, G4 प्रथम (for प्रहसन्) — ^{f}) B D (except D1–3) M मे नृप (B4 शृणु), T1 वै नृप; T2 G1 3 4 भारत (for मेऽनघ)

33 G2 missing (cf v l 1) — ^{a}) Ś1 K1–3 दग्धेषु, K4 B Dc Dn D4 6 जग्धे°; D5 ग्रस्ते° (for शान्ते°) — ^{b}) Dn2 n3 T2 G3 महद् (for अहम्) — ^{d}) Ś1 K1 2 D5 पर्वतः (for सर्वतः) Ś1 K स्रोपचीयते, K2 4 B D1 2 4–6 सोपचीयते, D3 T1 G1 4 चोपचीयते M2 सर्वस्तैरूपचीयत — ^{e}) Hypermetric! Ś1 K1 2 अपचीयमान° T1 M1 तु (for च) D5 T G3 4 M तदा, G1 तथा (for मया) — ^{f}) S (G2 missing) सहा(M1 मया)स्त्रेणाभ्यवर्तत

34 G2 missing (cf v l 1) — ^{a}) B1–3 Dc Dn D4 6 ततः संतापिता लोका, D5 ततः संदीपितं लोके — ^{b}) Ś1 K D1–3 मद्विसृष्टैः सुतेजनैः (D1 2 °सैः); D5 तत्प्रसूतैः सुतेजनैः — ^{c}) T2 (before corr) G4 दिव (for दिशः) — ^{d}) K3 सुविदी°, B Dn D4–6 G3 हि विदी°; Dc M2 दिवि दी°, T1 G1 [अ]भिविराजितं; G4 [अ]पि विदी°

35 G2 missing (cf. v l 1) — After 35^a, D1 2 ins

838* ततोऽहमपतं महीम् ।
ततः प्रहस्य तद्भूतं

— ^{b}) Ś1 K B4 D1–3 5 व्यनाशयत्, T2 G1 3 4 व्यशाम° — K2 4 om 35^{cd}, K3 om 35^c–48^a — ^{c}) Ś1 K1 D2 3 च; T2 G1 3 4 नि- (for तु) D1 ब्रह्मास्त्रेण च ते राजन्

36 G2 missing (cf v l 1) K3 om 36 (cf v l 35) — ^{b}) = 20^b B1 2 4 Dn D4 6 तथाक्षय्ये; D1 तावक्षय्यौ; T2 G3 तदाक्षय्यौ — ^{d}) B1 transp अपि and अस्त्राणि Ś1 K1 2 T1 तत्तानि; G1 तानि च (for तान्यपि)

37 G2 missing (cf v l 1) K3 om 37 (cf v l 35) — ^{a}) D5 तेष्वस्त्रेषु च सर्वेषु, T2 G1 3 4 एतेष्वस्त्रेषु भूतेन (G1 सर्वेषु) — ^{b}) G1 [अ]पि (for च) M2 भक्षिते चायुधे तदा — B2 om 37^{cd} — ^{c}) T1 धर्मतस्तस्य भू°

38 G2 missing (cf v l 1) — K3 om 38 (cf v l 35) — ^{b}) T2 G3 4 अभि- (for अपि) Ś1 K1 2 D1 3 समाहनत, K4 °हरत्; B1 Dn °गतैः, B4 D2 °हनम्, D4 6 °गतौ; T1 °ततौ, G1 °दितौ (for °हतौ) D5 प्रहरंश्च तलैरपि — D3 om 38^c–39^d — ^{c}) B Dc D1 2 4–6 अपारयन् D1 2 तु (for च) D1 2 तद्रूपं; T1 तं भूतं, G1 मा भूतं (for तद्भूतं) — D1 2 om 38^d–39^a. — ^{d}) K4 निश्चेष्टोभ्यगमन्; B Dc Dn D4 6 निश्चेष्टमगमं (B1 निश्चेष्टो न्यपतन्), T1 निश्चेष्टश्चागमन्; T2 G3 4 अहं चापतयं; G1 निश्चेष्टश्चापतं, M निश्चेष्टश्चागमं

39 G2 missing (cf v l 1) — K3 D3 om 39 (cf v l 35 38), D1 2 om 39^a (cf v l 38) — After 39^{ab}, T2 G3 4 ins

839* ततश्चिन्तां समगम पूजयिष्याम्यहं पुनः ।
इति पुष्पाणि संगृह्य सैकतं शंकरं प्रभुम् ।
पूजयिष्यंस्तमद्राक्षं किरातं पुष्पधारिणम् ।
ततश्चान्यानि पुष्पाणि पूजयिष्यन्पुनः पुनः ।
तानि सर्वाणि दृष्ट्वाहं किरातस्य च मूर्धनि ।
इति कृत्वा महादेवं प्रणतोऽस्मि पुनः पुनः ।
[Cf 171*]

— ^{c}) T2 G3 4 M2 ततः (for सह) — ^{d}) Ś1 K1 2 पश्यतो मेऽद्भुतं महत्, K4 D1 2 तदद्भुतमिदं महत्; D5 तदद्भुतमिवाभवत् (= 30^b)

40 K3 om 40 (cf v l 35) G2 resumes — ^{a}) S मुख्यं (for एवं) — ^{b}) B D (except D1–3 5) आस्थितः (for आत्मनः) — ^{c}) Ś1 K1 2 D3 5 एक; T2 G M चैव

हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।
स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वरः ॥ ४१
अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ।
उमासहायो हरिदृग्बहुरूपः पिनाकधृक् ॥ ४२
स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् ।
शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परंतप ॥ ४३
ततस्तद्धनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ ।
प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४४
तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यत्ते मनोगतं वीर तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ।
अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ ४५

ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ।
प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ४६
भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ।
ददानीत्येव भगवानब्रवीत्त्र्यम्बकश्च माम् ॥ ४७
रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ।
प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ॥ ४८
उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ।
न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ॥ ४९
पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं ते धनंजय ।
अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेः ॥ ५०

(for एव) T_1 दिव्यमप्रतिमं चित्र — ^{d}) T_1 वसानोंबरमुत्तमं

41 K_3 om 41 (cf v l 35) — ^{a}) K_4 तद्रूपरूप, S मृगतनुं ($G_{2\ 3}$ °युतां) तां (for किरातरूपं) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ तद्; $D_{1\ 2}$ स (for च) — M_1 om 41^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ $B_{1\ 3}$ Dc $D_{5\ 6}$ G_2 M_2 स्व रूपं — ^{d}) $K_{1\ 2}$ transp तस्थौ and तत्र

42 K_3 om 42 (cf v l 35), K_2 om 42^{a}–44^{b} — ^{a}) S सोदृश्यत — ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_5 भगवान्वै (D_5 °न्मे) वृषध्वजः, T_1 भगवान्वृषभध्वजः — ^{c}) K_1 वृषधृग्; B व्याडधृग्; Dc_1 D_4 व्यालधृद्; Dc_2 Dn D_6 व्यालधृग् (for हरिदृग्) S धनुर्गृह्य तथा पाणौ — ^{d}) $Ś_1$ पिनाकधृत्

43 $K_{2\ 3}$ om 43 (cf v l 35, 42) — ^{a}) T_1 भगवान् (for समरे) — ^{b}) T_1 च (for [ए]व) K_4 D_1 T_1 °मुखस्थितः, B_4 D_3 °मुख स्थितः; $D_{2\ 5}$ °मुखः स्थितः

44 K_3 om 44 (cf v l 35), K_4 om 44^{ab} (cf v l 42) — ^{a}) $D_{1\ 2}$ तु, D_5 स्वं (for तद्) — ^{b}) T G_{1-3} तूणी (for तूणौ) $Ś_1$ तूणौ तौ चाक्षय्यौ तथा; K_1 $D_{1-3\ 5}$ तूणौ तौ चाक्षयौ शरैः (K_1 °रः); K_4 तूणौ तावेव चाक्षयौ — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ प्राणान् (for प्रादान्) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ T_1 G_1 धारय° (for वरय°)

45 K_3 om 45 (cf v l 35) — ^{c}) $Ś_1$ तात; T_1 वत्स (for वीर) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ मनोगतं वीर यत्ते (by transp) — ^{d}) T_1 transp तद् and ब्रूहि — K_1 om 45^{e}–46^{b}. — ^{e}) $Ś_1$ K_4 $D_{1\ 2\ 5}$ °मपास्यैकं; K_2 °मपाशैकं; B_4 °मपास्याद्य; G_1 M °मपास्यान्यद्

46 K_3 om 46 (cf. v l 35), K_1 om 46^{ab} (cf. v l. 45) — ^{b}) S कृतमानसः — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ सहसा, B Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 मनसा (for शिरसा) $Ś_1$ K_4 $B_{1\ 4}$ $D_{1\ 2\ 4}$ T_1 G_2 M_4 सर्वं, K_4 सर्वे; Dc_1 (? gloss) शम्भु, G_1 M_1 देवं (for शर्वं) D_5 मूर्ध्ना प्रसाद्य वरद — ^{d}) $Ś_1$ Dc अब्रवीत् (corrupt), $K_{1\ 4}$ $D_{2\ 3}$ T_1 अब्रुवम्; K_4 D_1 अब्रुवन् (for आददे) D_6 अस्त्रार्थं समनोदयं

47 K_3 om 47 (cf v l 35) — ^{a}) $D_{3\ 5}$ T_1 G_1 भगवन् (for भगवान्) — ^{d}) $Ś_1$ सति हि, $K_{1\ 2\ 4}$ D_{1-3} संति वै (for कानिचित्) — ^{e}) K_4 Dn_3 D_{1-3} T_1 G_1 ददानी° (as in text), the rest ददामी° — ^{f}) $Ś_1$ K_4 B_4 $D_{1-3\ 5}$ तदा, $K_{1\ 2}$ तथा (for च मां)

48 Before 48, K_4 $D_{1\ 2}$ ins श्रीरुद्र उ° — K_3 om 48^{a} (cf v l 35) — ^{c}) S (except T_2 $G_{3\ 4}$) [अ]पि मे (for मम) B_1 प्रददौ परमप्रीतः, D_5 अथ प्रादान्मम प्रीत· — ^{d}) K_1 (*sup lin* as in text) विभुः; $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ महत्, B_2 च तत्, D_5 तदा (for प्रभुः)

49 ^{b}) K_2 Dn D_5 दत्त्वा चास्त्र, S (by transp) दत्त्वास्त्र मे (T_1 रौद्रास्त्र मे) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ D_5 T_1 मा(D_5 T_1 म)नुष्येषु — After 49, K_3 B Dc Dn D_{4-6} ins

840* जगद्विनिर्दहेदेवमल्पतेजसि पातितम् ।
[K_3 B_{1-3} एतद् (for एवम्)]

50 ^{a}) K_2 बलिना (for बलवत्) — ^{b}) B Dc Dn D_{4-6} प्रयोज्यं स्याद्, T_2 G प्रयोक्तव्यं (for प्रयोज्य ते) M परंतप (for धनं°) — ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} तु (K_4 ते) प्रतीघाते (for प्रतिघाते च) — ^{d}) $B_{1\ 2}$ Dc Dn D_{4-6} M_2 प्रयोजयेत्, D_3 T_1 G_1 M_1 °जय.

51 ^{a}) $Ś_1$ तमप्रतिहतं, K_2 B_2 T_2 G_{2-4} ततो°; K

तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ ५१
उत्सादनममित्राणां परसेनानिकर्तनम् ।
दुरासदं दुष्प्रहसं सुरदानवराक्षसैः ॥ ५२
अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

१६४

अर्जुन उवाच ।
ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १
व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पूर्वाह्णिकक्रियाम् ।
अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥ २
तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३
स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।
दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४
समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः ।
द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५
एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः ।

B तदा°, G1 ततः प्रीतियुतं — b) Ś1 K D1 2 °वारणं; D3 °बाधन, M1 °षेधकं — d) D3 G1 2 4 °न्ने वृषभध्वजे

52 b) Ś1 K D2 3 °विकर्षणं; B2 4 Dc T1 M °निकृतनं; D5 °विनाशन; T2 G °सैन्यविकर्तनं

53 D5 om 53cd — c) K3 4 D1 3 प्रेक्ष्य(K3 °क्ष)माणस्य; B4 T2 G2–4 M पश्यतश्चैव (for प्रेक्षतश्चैव) T1 पश्यतश्च स मे देवस्; G1 स पश्यतश्च मे देवस्

Colophon — *Major parvan*: Ś1 K1 2 T G आरण्य (G1 श्रीमदारण्य) — *Sub-parvan*: Omitting sub-parvan name, K1 B Dc Dn2 n3 D6 T2 G3 mention only गंधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in Dc), K3 D1 likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in K3), K4 D5, only उत्तरकैरात; and finally Dn1 D3 4, only गंधमादनप्रवेश (D4 °प्रवास) — *Adhy name*: D1 2 अर्जुनप्रवासकथन, G1 अर्जुनास्त्रप्रदाने अर्जुनवाक्यं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n2 166, Dn3 S 167 (M2 170 [*sup lin* 160]), D1 172 — *Śloka no*: Dn D6 57, D1 56 — After the colophon, G1 cont श्रीभगवतो महापुरुषस्य विष्णोरंशावतारभृ(? read भू)तेन सत्यवतीनन्दनेन श्रीपराशरात्मजेन शुकतातेन वेदव्यासनाम्ना कृष्णद्वैपायनेनोक्तं अष्टादशपर्वाद्यलंकृतं श्रीमहाभारताख्यं पंचमो वेदः । श्रुतौ आरण्यके पर्वणि पूर्वारण्याख्यं सप्तषष्ट्यधिकशततमाध्यायैर्निर्मितं सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमषट्साहस्त्रैः श्लोकैरलकृतं पूर्वारण्याख्यं । समाप्त्यधिकशतनमा (sic) ।

164

1 a) T2 G3 4 अथ सं-; G2 अथ सु- (for अवसं) D[illegible] रात्रि (for प्रीतो) — b) D5 प्रीतोहं (for रजनीं) — c) Ś1 K D1–3 प्रसादं देवदेवाद्ध — d) Ś1 K1 3 4 D1–3 तं प्राप्य विपुलं तदा

2 a) Ś1 K2 व्युष्य तां; K1. 3 व्युषितां; K4 D1 2 उष्य तां S (except T2 G3) उषित्वा (for व्युषितो) — b) Ś[illegible] पूर्वान्हिकक्रिया; K1 पौर्वान्हिकीक्रियां; K2 Dc D5 G1 पौर्वाह्णिकीं क्रियां; K3 4 D2 पूर्वान्हिकी(D2 °कीं)क्रिया; [illegible] Dn D4 6 M पौर्वाह्णि(D6 °न्हि)कीः क्रियाः, D1 पूर्वाह्णि[illegible] क्रियां, D3 पूर्वान्हिकक्रियः, T1 G4 पूर्वाह्णिकक्रियं. — c) Ś[illegible] K1 2 D3 5 अथ तं विप्रं (for तं द्विजश्रेष्ठं) — d) Ś1 D1–3 पथि (for पुरा)

3 a) Ś1 K D1 2 तस्याहं तद्; M तस्मादहं (for त[illegible] चाहं) T1 G1 पुरा° (for यथा°) — d) Ś1 K1 समी (for समेतो) Ś1 D1 2 कौरव (for भारत)

5 a) S समेतं (T1 °तैर्) Ś1 K B1 3 4 Dc D1–[illegible] त्वं (for तु) — c) K3 4 D1–3 पश्चाद् (for [अ]नघ)

6 a) Ś1 K1 3 D5 तु; K4 D1 च (for स) K3 महाराज (for स मां राजन्) — b) D1 2 समाश्लिष्य (

अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसंनिभः ॥ ६
अथापराह्णे तस्याह्नः प्रावात्पुण्यः समीरणः ।
पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सगलहन् ॥ ७
दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च ।
शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन्समीपतः ॥ ८
वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि समन्ततः ।
स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९
गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।
पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः ॥ १०
मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
महेन्द्रानुचरा ये च देवसद्मनिवासिनः ॥ ११
ततो मरुत्वान्हरिभिर्युक्तैर्वाहैः स्वलंकृतैः ।
शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदामरैः ॥ १२

एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहनः ।
दर्शयामास मां राजँल्लक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३
दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् ।
वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ १४
ते मामूचुर्महाराज सान्त्वयित्वा सुरर्षभाः ।
सव्यसाचिन्समीक्षस्व लोकपालानवस्थितान् ॥ १५
सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शंकरम् ।
अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥ १६
ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।
प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति विधिवत्प्रभो ॥ १७
गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत ।
अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ॥ १८
मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ।

आश्लिष्य च) — ^{c}) Ś$_{1}$ स गच्छत; K$_{1\ 2}$ प्रत्यागच्छद् (for अगच्छत्स) T$_{1}$ G$_{1}$ च (for स) D$_{5}$ महाकायो (for यथा°)

7 ^{a}) A few MSS अथापराह्ने — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ प्रवात्; D$_{3}$ T G$_{1\ 3\ 4}$ M$_{2}$ प्रायात् A few MSS पुण्य- (for पुण्यः) — ^{c}) T$_{2}$ G$_{3\ 4}$ कुर्वन् (for लोक) — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1\ 4}$ कुर्वन्निवतिमिरा दिशः, T$_{2}$ G$_{3\ 4}$ पुण्यगधान्समुद्वहन्

8 ^{b}) Ś$_{1}$ K D$_{1\ 2\ 5}$ बहूनि, Dc Dn$_{2}$ D$_{3}$ M$_{2}$ वनानि (for नवानि) — ^{d}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ न(K$_{4}$ सु)राधिप, T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{1}$ समंततः (for समीपतः), cf 9^{b}

9 T$_{1}$ om 9^{ab} — ^{a}) G$_{1}$ M$_{1}$ सर्वाणि (for दिव्यानि) — ^{b}) K$_{4}$ B$_{4}$ Dn D$_{4\ 6}$ सुघोराणि — ^{d}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ श्रूयंते स्म (for अश्रूयन्त)

10 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ गणै° (for गणा°) K$_{2}$ गणैश्चाप्सरसस्तस्य — Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{5}$ om (? hapl) 10^{b}–11^{a}, K$_{4}$ om 10^{bcd} — ^{c}) D$_{1-3}$ S पुरःसरा (G$_{4}$ परस्परं) देवपतेर्

11 Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{5}$ om 11^{a} (cf v l 10) — ^{b}) Ś$_{1}$ K D$_{5}$ स्वलंकृतैः (for उपागमन्) — Ś$_{1}$ K$_{3}$ om 11^{c}–12^{b}, K$_{1}$ om 11^{cd} — ^{d}) Dn D$_{4\ 6}$ ये च (for देव-)

12 Ś$_{1}$ K$_{3}$ om 12^{ab} (cf v l 11) — ^{b}) K$_{1\ 3\ 4}$ D$_{1-3}$ वातयुक्तैः; Dc$_{2}$ दिव्यैर्वाहैः, T$_{1}$ युक्तवाहे; T$_{2}$ G$_{2-4}$ युक्तो वाहैः; M$_{1}$ युक्ते वाहे (for युक्तैर्वाहैः) K$_{1}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ M$_{2}$ अलंकृतैः; T$_{1}$ M$_{1}$ स्वलंकृतः — ^{c}) Ś$_{1}$ K D$_{5}$ तत्रासीत्; T$_{2}$ G$_{3\ 4}$ M$_{1}$ तत्रागात् (for तत्रायात्) — ^{d}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ दिवालयैः; B$_{4}$ S सुरैस्तदा (for तदामरैः).

13 ^{c}) D$_{5}$ चात्मानं; G$_{4}$ त काल (for मा राजन्)

14 ^{a}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ अपर° (for दक्षिण°) — ^{b}) D$_{5}$ स्थित यम (for व्यव°) — ^{c}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ पावकं चैव; Dc देवराजान (for देवराजं च) — ^{d}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ अवस्थितौ, B$_{4}$ Dc G$_{1}$ व्यवस्थितं (for अवस्थितम्)

15 ^{b}) B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ नरर्षभ (for सुर°) — ^{c}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ समीक्षास्मान्; B Dc Dn D$_{4\ 6}$ निरीक्षास्मान् (for समीक्षस्व) — ^{d}) Dn$_{3}$ D$_{5}$ T$_{1}$ व्यवस्थितान्

16 ^{a}) T$_{1}$ °कार्यप्रवृत्यर्थं, T$_{2}$ G °कार्यप्रसिद्ध्यर्थं — ^{c}) Ś$_{1}$ तदस्मत्तो (for अस्मत्तोऽपि)

17 ^{a}) A few MSS प्रणतो (for प्रय°) — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ तदस्त्राणि, T$_{1}$ महाराज, T$_{2}$ G महास्त्राणि (G$_{1}$ अह राजन्) — ^{d}) T$_{1}$ शस्त्राणि, G$_{1}$ अस्त्राणि (for महान्ति) B Dn D$_{4-6}$ विधिवद्विभो, B$_{2}$m T G विविधानि च

18 ^{c}) D$_{5}$ देवाश्चापि (for अथ देवा) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ गताः (for ययुः) T$_{1}$ M केचिद् (for सर्वे)

19 ^{a}) Dc D$_{5}$ T$_{2}$ G$_{3-4}$ भगवान् (for मघवान्) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ G$_{1}$ अथ (for अपि) S मा देवो (for देवेशो) — ^{b}) S (except M$_{2}$) आरोप्य (for आरुह्य) D$_{5}$ शोभन, T$_{1}$ सुप्रभः (for सुप्रभम्) — ^{c}) B Dc Dn D$_{4\ 6}$ स्वर्गं, D$_{2\ 3}$ स्वर्गे (for वाक्य) T$_{1}$ अवोचद्वाक्यं मधुरं; T$_{2}$ G M उवाच वाक्यं भगवान् (G$_{1}$ मधुर) — ^{d}) S महायशाः (for सुरा°) B Dc Dn D$_{3-4\ 6}$ गंतव्यं फाल्गुन (D$_{2\ 3}$ पांडव) त्वया — After 19, D$_{2\ 3}$ read 23 (for the first time), which in D$_{2}$ is followed by a *repetition* of 19^{cd}

उवाच भगवान्वाक्यं स्मयन्निव सुरारिहा ॥ १९
पुरैवागमनादस्माद्वेदाहं त्वां धनंजय ।
अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ २०
त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोऽसकृत् ।
तपश्चेदं पुरा तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१
भूयश्चैव तु तप्तव्यं तपः परमदारुणम् ।
उवाच भगवान्सर्वं तपसश्चोपपादनम् ॥ २२
मातलिर्मन्नियोगात्त्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ।
विदितस्त्वं हि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ २३
ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ।
आचार्यं वरये त्वाहमस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥ २४

इन्द्र उवाच ।

क्रूरं कर्मास्त्रवित्तात करिष्यसि परंतप ।
यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि ॥ २५

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहमब्रुवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ।
मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्रप्रतिघातनम् ॥ २६
तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप ।
लोकांश्चास्त्रजितान्पश्चाल्लभेयं सुरपुंगव ॥ २७

इन्द्र उवाच ।

परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनंजय ।
ममात्मजस्य वचनं सूपपन्नमिदं तव ॥ २८

---

20 ^{a}) T_2 $G_{2\,3}$ M_2 गमनाद् (for [आ]गमनाद्) K_4 D_1 तात (for अस्माद्) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ त्वा (for त्वा) — ^{c}) K_4 इतः, B_2 G_2 ततः (for अतः) $Ś_1$ K_3 च वेदाहं; $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,2}$ च वेत्तासि; B_1 T_1 G_1 M_2 वै नाह त्वां; B_4 चैवाहं त्वां (for त्वहं वै त्वां) — ^{d}) $Ś_1$ K_3 D_5 दर्शने; $K_{1\,2\,4}$ D_{1-3} °न; Dc_2 °येद् (for °ये)

21 ^{a}) K_4 $D_{1\,2}$ त्वया तीर्थेषु सर्वेषु, T_1 G_1 त्वया हि पुण्य(G_1 हिरण्य)तीर्थेषु; T_2 G_{2-4} त्वया तीर्थानि च पुरा — ^{b}) K_4 $D_{1\,2}$ कृतः पूर्वं समाप्लवः; D_3 सकृदाप्लवनं कृतं; T_1 G_1 सदा(G_1 °मा)क्रांतमिवासकृत्; T_2 G_{2-4} समाक्रांतानि चासकृत्; M समाक्रांतमिहा(M_2 °मतो)सकृत् — ^{c}) T_1 $G_{1\,2}$ M_2 [ए]वं (for [इ]दं) $Ś_1$ पुनस्; B Dc Dn $D_{4\,6}$ महत् (for पुरा) — ^{d}) S ततो (G_1 तपो) (for स्वर्गं). B_1 D_5 भारत (for पाण्डव)

22 ^{a}) B Dn $D_{4\,6}$ च, $D_{1\,2}$ T_1 G_4 हि; G_1 [अ]भि- (for तु) M_1 कर्तव्यं (for तप्तव्यं) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ S तपश्चरणमुत्तमं — After 22^{ab}, S ins

841* दुश्चरं घोरमस्त्राणां तपसश्चोपदर्शनम् ।

[T_1 G_1 M_1 तपोबलकरं तव; M_2 तपसश्चोपपादन (for the posterior half)]

— S cont B Dc Dn $D_{4\,6}$ ins after 22^{ab} (B_3, after 22)

842* स्वर्गस्त्ववश्यं गन्तव्यस्त्वया शत्रुनिषूदन ।

[G_4 M स्वर्गं (for स्वर्गस्) G_2 M गतव्य (for °व्यस्). $B_{1\,3}$ M_2 °निसूदन; B_4 °निवर्हण]

— $B_{1\,2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ S om. 22^{cd} — ^{c}) B_3 शत्रुस् (for सर्वं) — ^{d}) B_3 तपश्चरणमुत्तमं; D_3 देवानां च पुरंदरः

23 ^{a}) K_4 $D_{1\,2\,5}$ च, M_2 त्वा (for त्वा) — ^{b}) K_4 $D_{1\,2}$ दिवं त्वां, D_5 स्वर्गं त्वां (for त्रिदिवं) — ^{d}) N मुनीनां (for ऋषीणां) D_5 भावितात्मना (for च महा°) — After 23, S ins

843* इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठ तपः कुर्वन्सुदुष्करम् ।

24 ^{a}) M अब्रवं — ^{c}) $K_{3\,4}$ B_1 $D_{2\,3\,6}$ T_2 G_{2-4} M वरयेहं त्वाम्; $B_{3\,4}$ Dc Dn $D_{1\,4\,5}$ °यं त्वाम् — ^{d}) K_{1-3} $D_{1-3\,5}$ S (except T_2 $G_{3\,4}$) त्रिदिवे° (for त्रिदशे°)

25 ^{a}) $K_{3\,4}$ B D T_1 $G_{1\,4}$ क्रूर- (for क्रूरं) — ^{b}) $K_{3\,4}$ B D T_1 $G_{1\,4}$ भवि° (for करि°) $K_{3\,4}$ $D_{1\,2}$ न संशयः (for परं°) — ^{c}) B_2 G_1 M_1 यदस्त्रम् (for °र्थम्) $Ś_1$ अस्त्रलिप्सुस्त्वं, $K_{1\,2}$ अर्थलिप्सुस्त्वं; G_1 अस्त्राणि परितः; G_4 अस्त्राणीहंतं — ^{d}) D_5 तं कामं समवाप्स्यसि; T_1 तत्कामं समवाप्नुहि; G_1 त्व तत्कामं समाप्नुहि

26 B $D_{1\,2}$ S om the ref — ^{a}) M अब्रवं T_1 तमब्रुवं पुनरहं — ^{d}) $Ś_1$ K D_3 विनास्त्र($Ś_1$ K_2 °स्त्रं)प्रतिवारणं; B Dc Dn $D_{4\,6}$ T_1 °प्रतिघातनात्, D_1 मुक्त्वास्त्रं प्रतिवारणं; D_2 (catalectic) विनास्त्रं निवारणं; T_2 $G_{3\,4}$ °स्त्रप्रतिकृंतनं

27 ^{a}) D_5 तेन (for तानि) $K_{1\,2}$ T_1 transp. दिव्यानि and मेऽस्त्राणि — ^{b}) T_1 ददस्व हि पुरदर — ^{c}) $Ś_1$ शक्रजितान्; K $D_{1\,2}$ शस्त्रजितान्; B_1 अस्त्रजितान्, T_1 G_2 M_1 चास्त्रविदां (for चास्त्रजितान्) $K_{3\,4}$ $D_{1\,2}$ सर्वान् (for पश्चात्). — ^{d}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1\,2}$ कामयेहं सुरर्षभ; D_5 कर्मणा प्रतिपादये

28 ^{b}) T_2 $G_{3\,4}$ एवम् (for वाक्यम्) $Ś_1$ परंतप (for धनं°) — ^{d}) $D_{1\,2}$ T_1 om सु-

29 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ मद्- (for मे) — ^{b}) $Ś_1$ K

शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
वायोरग्नेर्वसुभ्योऽथ वरुणात्समरुद्गणात् ॥ २९
साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ।
मद्गतानि च यानीह सर्वास्त्राणि कुरूद्वह ॥ ३०

अर्जुन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।
अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३१
लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः ।
द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ॥ ३२
संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुत्तमम् ।
पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं व्रज ॥ ३३
इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामन्त्र्य शैशिरम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ॥ ३४
चोदयामास स हयान्मनोमारुतरंहसः ।
मातलिर्हयशास्त्रज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः ॥ ३५
अवैक्षत च मे वक्त्रं स्थितस्याथ स सारथिः ।
तथा भ्रान्ते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥ ३६
अत्यद्भुतमिदं मेऽद्य विचित्रं प्रतिभाति माम् ।
यदास्थितो रथं दिव्यं पदा न चलितो भवान् ॥ ३७
देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ ३८
त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्वह ।
अतिशक्रमिदं सत्त्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥ ३९
इत्युक्त्वाकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।

D_{1-3} दिव्यान्य° (for सर्वाण्य°) — [c]) $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ [अ]पि, D_5 च (for [अ]थ) — [d]) T_1 G_{2-4} मरुतां गणात् (for समरु°)

30 [a]) T_2 G_{2-4} साध्यात्. T_2 $G_{2.3}$ पैतामहाच्. $Ś_1$ K_2 दैवं; $K_{3.4}$ देवं (for चैव) — [b]) $Ś_1$ K_1 °राक्षसं, $K_{2.3}$ °राक्षस्मा; T_1 °राक्षसान् — [c]) D_6 वैष्णवादीनि; T_1 °न्यथ (for °नि च) — [d]) K_2 नैऋत्यानि; T_1 दैतेयानि. T_1 G_1 [अ]पराणि; M_1 [आ]सुराणि (for तथैव) — [e]) K_2 मरुद्गतानि; K_3 मरुद्गणानि, K_4 D_2 मद्गणानीह; T_1 मदीयानि च (for मद्गतानि च). K_4 B_4 Dn $D_{1.3.4}$ जानीहि; $G_{1.2}$ याम्यानि (for यानीह). — [f]) $Ś_1$ सर्वाण्यपि; $K_{1.2}$ °णीह; $K_{3.4}$ D_{1-3} °ण्येव (for °स्त्राणि). T_1 G_1 समाप्स्यसि (for कुरू°). T_2 G_{2-4} M कौंतेयास्त्राण्यवाप्स्यसि

31 All MSS om. the ref. ! — [b]) $Ś_1$ D_4 तथै° (for तत्रै°) — [c]) $D_{1.2}$ हरियुतं — [d]) B_1 उपागतं; T G_{2-4} अवस्थितं (for उपस्थितम्) — [e]) T $G_{2.3}$ मह्यं (for दिव्य), and दिव्य (for पुण्यं) — [f]) K_4 D_1 यंत्रा; D_3 S युक्त; D_5 युत (for यत्तं). $Ś_1$ K $D_{1.2}$ तदा (for नृप)

32 T_1 om. 32[ab] — [a]) $Ś_1$ K D_{1-3} गतेषु लोकपालेषु — [b]) $Ś_1$ K D_{1-3} स (for [अ]थ) — [d]) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ पुरंदरः; B_1 S महाद्युतिः

33 [a]) $Ś_1$ संसिद्धस्त्वा, $K_{1.2}$ °द्धस्तु; $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ °ध्यस्व; D_5 °द्धास्त्रं — [b]) N T_2 (by corr.) G_3 अनंतरं (for अनुत्तमम्) — [c]) Most MSS °कृताँल्लोकान्. — After 33, B Dc Dn $D_{4.6}$ ins.:

814* देवराजः सहस्राक्षस्त्वा दिदृक्षति भारत ।

35 [a]) K_4 $D_{1.2.5}$ नोदयामास. $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc_2 D_5 T_1 सहसा (for स हयान्) — [c]) B Dc Dn $D_{4.6}$ हयतत्त्वज्ञो — [d]) $Ś_1$ तत्र वाजिनः, K_1 T_1 भूरिदक्षिण, Dc $D_{1.4.6}$ °दक्षिण

36 [c]) $Ś_1$ K_2 अत्रांतरे; K_1 तत्र भ्रांते; S तत्राभ्रांतं

37 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_3 मह्यं, B Dc Dn $D_{4.6}$ त्वद्य, T $G_{1.3}$ नेद्य; M_1 नोद्य (for मेऽद्य) — [b]) $Ś_1$ K $D_{1.2}$ च, B Dc Dn D_{4-6} T_2 (before corr.) मे, D_3 वे, T_2 ते, G_{2-4} मा (for माम्) — [c]) B_1 Dn_2 n_3 D_5 T_1 $G_{1.2}$ M_2 यथा°, D_1 तथा° (for यदा°) — [d]) $K_{1.4}$ B Dc Dn T_2 (before corr.) पदान्; T_1 तदा (for पदा). B Dc Dn $D_{4.6}$ पदं (for भवान्)

38 [a]) T_1 हि (for ऽपि). T_1 मघवान्, T_2 G_{2-4} भगवान् (for हि मया) — [b]) $Ś_1$ K D_{1-3} ण्वो° (for अत्रो°)

39 [a]) T_1 स्थिर (for स्थित). S [अ]द्य (for [अ]त्र) — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ न वै (K नैव) भ्रांत. (for रथे भ्रान्ते) — [c]) $B_{1.3.4}$ Dc Dn D_{4-6} सर्वं (for सत्त्व). B_2 अतिसर्वमिदं कर्म

40 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ आरुह्य (for आविश्य) — After 40, B Dc Dn $D_{2.4.6}$ ins.:

815[1] स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यूर्ध्वमाचक्रमे ततः ।
ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तमं ।
ततः कामगमाँल्लोकानपश्यं वै सुरर्षिणाम् ।

दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ ४०
नन्दनादीनि देवानां वनानि बहुलान्युत ।
दर्शयामास मे प्रीत्या मातलिः शक्रसारथिः ॥ ४१
ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलंकृताम् ॥ ४२
न तां भासयते सूर्यो न शीतोष्णे न च क्लमः ।
रजः पङ्को न च तमस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ ४३
न तत्र शोको दैन्यं वा वैवर्ण्यं चोपलक्ष्यते ।
दिवौकसां महाराज न च ग्लानिररिंदम ॥ ४४
न क्रोधलोभौ तत्रास्तामशुभं च विशां पते ।
नित्यतुष्टाश्च हृष्टाश्च प्राणिनः सुरवेश्मनि ॥ ४५
नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ।
पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ॥ ४६
शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥ ४७
मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
विमानयायिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥ ४८
ततोऽपश्यं वसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ॥ ४९
ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामविजयेन च ॥ ५०
प्रविश्य तां पुरीं रम्यां देवगन्धर्वसेविताम् ।
देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥ ५१
ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतां वरः ।
बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥ ५२
तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिण ।

गन्धर्वाप्सरसां चैव प्रभावममितौजसाम् ।

41 ^{a}) T_1 $G_{1\ 2}$ दिव्यानि (for देवानां) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_3 त्रिविधानि; K_2 विबुधानि, B_{2-4} Dn D_{4-6} [उ]पवनानि; B_1 Dc विपुलानि, G_2 सुबहूनि (for बहुलानि) $Ś_1$ B Dc Dn D_{4-6} च (for [उ]त) — ^{c}) $Ś_1$ राजन्; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ शीघ्रं (for प्रीत्या) D_5 प्रेक्ष्यमाणान्समेत्याहं

42 ^{c}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ $D_{1\ 3}$ दिव्य-, K_4 सर्व- (for दिव्यैः) T_1 दिव्यैः कमलगंधैश्च, T_2 G_{2-4} दिव्यैः कनकबद्धैश्च; G_1 M दिव्यैः कमलषडैश्च — ^{d}) S वृक्षैरन्यैरलंकृतां

43 ^{a}) B Dc Dn D_{4-6} न तत्र सूर्यस्तपति — ^{b}) K_1 शीतोष्णौ, D_5 °ष्णौ, S (except T_2 G_3 M_2) °ष्णो — ^{c}) $Ś_1$ D_2 -पंकौ, G_1 -पंके (for पङ्को) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ न बाधते तत्र रजः

44 ^{a}) $D_{1\ 3}$ G_1 च (for वा) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ दौर्बल्य; T_1 वैत्रण्यंश् (for वैवर्ण्यं) $Ś_1$ वोप°, $D_{1\ 2}$ नोप°, T_2 (before corr) G_4 चोपलक्षितं — ^{d}) B_{2-4} Dc Dn $D_{4\ 6}$ न ग्लानिररिमर्दन

45 ^{b}) $Ś_1$ गतानां वै, $K_{1\ 2}$ गताधीनां; $K_{3\ 4}$ B Dc $D_{3.\ 5}$ शुभ(Dc °भा)धीनां; Dn $D_{4\ 6}$ सुरादीनां, $D_{1\ 2}$ सुबुद्धीनां; T_1 G_4 अशुभश्च (for अशुभं च) — ^{c}) Dc $D_{4\ 6}$ T_1 G_1 नित्यं (for नित्य-) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3} transp तुष्टाः and हृष्टाः M_1 प्र- (for the first च) Dc Dn $D_{4\ 6}$ ते राजन् (for हृष्टाश्च) — ^{d}) K_2 सुरवेश्मिनः

46 ^{d}) B_3 पद्मसौगंधिकप्रभाः; $D_{1\ 2}$ °कस्तथा; D_5 °कैर्युताः.

47 K_3 om 47 — ^{a}) S सुखो (for ववौ) B Dc $D_{4\ 6}$ शीतलश्च (B_4 °स्तत्र) सुखो वायुः — ^{b}) $K_{1\ 2}$ $B_{2\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ सुगधी $K_{1\ 2}$ विरजाः (for जीवनः) D_5 सौगंधिजीवनः शुभः, S सुगधो वीजते शुभः (G_2 सुखं; G_4 शुभं) — ^{d}) T_2 G_{2-4} पद्म° (for पुष्प°)

48 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ T_1 मधुरस्वनाः — B_2 om 48^{c}–51^{d} — ^{c}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ विमानगामिनश्च. — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} D_3 च तथा (for बहवो) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ [अं]बरे; Dc [अ]परे (for [अ]मराः)

49 B_2 om 49 (cf v l 48) — ^{b}) T_1 G_1 साध्यान्देवमरु° — ^{c}) $Ś_1$ K_1 तत्र (for चैव) — ^{d}) T_1 corrupt

50 B_2 om 50 (cf v l 48) — ^{a}) T_1 $G_{1\ 2}$ M_2 तेषा (for ते मां) — ^{b}) T_1 [अ]मलेन (for बलेन) — ^{c}) K_2 Dc $D_{4\ 6}$ [अ]नुजानत, D_5 [अ]त्यजानंत; S [अ]न्व(T_1 °नु)जानन्वै (for [अ]न्वजानन्त) — ^{d}) $K_{2\ 3}$ $B_{1\ 3\ 4}$ D (except D_5) संग्रामे (for संग्राम-)

51 B_2 om 51 (cf v l 48) — ^{a}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ दिव्यां (for रम्यां) — ^{b}) $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{1\ 2}$) °पूजिता

52 ^{b}) $D_{1\ 2}$ T_1 वदतां; M_1 गम° (for दद°) K_3 $D_{1\ 2\ 4}$ G_4 वर; D_5 °रं (for °रः)

53 ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ संस्तुतो (for सहितो) $K_{2\ 4}$ S (except G_4) भूरिदक्षिणः; K_3 B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ G_4 °दक्षिणैः — ^{d}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ शिक्षाणो (for कुर्वाणो)

54 ^{a}) $K_{3.\ 4}$ $D_{1\ 2}$ transp मे and पुत्रः. B Dc_1 Dn

अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे कुर्वाणोऽस्त्राणि भारत ॥ ५३
विश्वावसोश्च मे पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्सखा ।
स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ५४
ततोऽहमवसं राजन्गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।
सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ ५५
शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।
पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यमानाः परंतप ॥ ५६
तत्सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ।
अत्यर्थं प्रतिगृह्याहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ॥ ५७
ततोऽतुष्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः ।
एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगाद्दिवि ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।
कृतास्त्रमभिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।
संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।
किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ।
अप्रमेयोऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥ २
अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ३
अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मण्यश्चास्त्रविच्चासि शूरश्चासि कुरूद्वह ॥ ४
अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च ।
पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ न त्वया विद्यते समः ॥ ५
प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च धनंजय ।
प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतिघातं च सर्वशः ॥ ६

$D_{4\ 6}$ वै ; Dc_{2} [ए]व (for मे)

55 T_{2} G_{3} om 55^{ab} — ^{a}) B_{2-4} D (except $D_{2\ 3\ 5}$) तत्रा° (for ततो°)

56 ^{a}) B_{4} अश्रौषं (for शृण्वन्वै) $Ś_{1}$ K $D_{1-3\ 5}$ शृण्वन्गीतस्वनं पुण्य — ^{c}) S (except $G_{3\ 4}$) [अ]प्सरसां — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) नृत्यंतीर्भरतर्षभ

57 ^{c}) $Ś_{1}$ K $B_{1\ 3}$ D_{1-3} परि° (for प्रति°)

58 ^{b}) Dc T_{1} वै (for मे) K_{4} D_{2} G_{2} प्रभुः; B_{1} Dc विभो (for विभुः) — ^{c}) $Ś_{1}$ एव गतो (for मे वसतो) — ^{d}) $K_{1\ 3\ 4}$ [ऽ]भ्यगाद्; D_{5} ह्यगाद् (for ऽत्यगाद्) Dc D_{1} S इति (for दिवि)

Colophon om in Dn_{2} n_{3} $D_{4\ 6}$ B_{1} reads it in marg — *Major parvan:* $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ T_{2} G_{2-4} आरण्य — *Sub-parvan:* K_{3} $D_{1\ 2\ 5}$ (all om sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in K_{3} D_{5}, and अर्जुनोक्तमुत्तरकैरात in $D_{1\ 2}$), K_{4} likewise, only उत्तरकैरात; B_{2} Dc, only गंधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in Dc), and finally $B_{1\ 4}$ D_{3}, only गन्धमादनप्रवेश (B_{4} °प्रवास, D_{3} °निवास) — *Adhy name.* G_{1} अर्जुनस्वर्गप्रवेशकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 167, D_{1} 174, S (M_{2} *sup lin*) 168 (M_{2} orig 170) — *Śloka no* Dn D_{1} 61

165

1 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ D_{5} अभितिष्ठतम्, B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ अतिविश्वस्तम्, S अथ विश्वस्तम् — ^{b}) T_{2} G_{3} मघवान्, G_{1} तदा मां (for अथ मां) — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2\ 4}$ Dc_{1} $D_{1\ 2}$ संस्पृशन्

2 After 2, S ins

846[*] अजेयस्त्वं हि संग्रामे सर्वैरपि सुरासुरैः ।

4 ^{c}) $K_{1\ 2}$ D_{1} शा(D_{1} श)स्त्रविच्, T_{1} मंत्रविच् (for चास्त्रविच्) K_{3} D_{5} T_{1} M_{1} चापि (for चासि) — ^{d}) $K_{2\ 3}$ D_{1} T_{1} G_{1} चापि (for चासि). $K_{3\ 4}$ $D_{1.\ 2\ 5}$ कुलोद्वह

5 ^{b}) B_{1} तु दश, T_{1} G_{4} (by transp) च दश — ^{d}) B_{2-4} Dn $D_{2\ 4\ 6}$ विद्यते न त्वया समः (by transp)

6 ^{a}) T_{1} चापि (for उप-) — ^{b}) T_{1} वृत्तिश्चापि (for आवृत्तिं च) — ^{d}) B_{2-4} D (except $D_{3\ 5}$) प्रतीघातं

तव गुर्वर्थकालोऽयमुपपन्नः परंतप ।
प्रतिजानीष्व तं कर्तुमतो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ७
ततोऽहमब्रुवं राजन्देवराजमिदं वचः ।
विषह्यं चेन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ८
ततो मामब्रवीद्राजन्प्रहस्य बलवृत्रहा ।
नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ ९
निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।
समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ १०
तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ।
तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ ११
ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।
हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ १२
बबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।
स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ १३
अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।
अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ १४
ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।
येनाजयद्देवपतिर्बलिं वैरोचनिं पुरा ॥ १५
ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधिताः ।
मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशां पते ।
दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ॥ १६
तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्तास्मि संयुगे ।
निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणम् ।
निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनघाः ॥ १७
तुष्टुवुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ।
रथेनानेन मघवा जितवाञ्शम्बरं युधि ।
नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ १८
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

---

7 a) B2–4 D (except D1–3 5) ततो (for तव) — b) B D (except D1–3 5) समुत्पन्नः (for उपपन्नः) — c) Ś1 K D1–3 प्रतिजानीहि Ś1 K G1 तत् (for तं) — d) G2 वक्ष्या° (for वेत्स्या°) Ś1 K D1–3 5 अथ वक्ष्याम्यहं परं

8 a) M अब्रवं। — c) K4 ते, B D (except D1–3 5) यन् (for चेन्)

9 a) T1 देवः (for राजन्) — b) B D (except D3 5) प्रहसन् G1 2 M1 वलवृत्रहा — c) Ś1 K D1–3 5 [अ]स्तीति; Dn3 ह्यस्ति (for [अ]द्यास्ति)

10 b) Ś1 K D1–3 5 देव; B4 सुर- (for मम) — c) Ś1 K1 2 आवृत्य; D5 आगत्य, T2 G2–4 M आसाद्य (for आश्रित्य) T1 समुद्रमासाद्य सदा — d) G2 4 स्वर्गे (for दुर्गे)

11 c) Ś1 K1–3 ताः (for तान्) Ś1 K D1–3 5 पुत्र, G1 तु त्वं (for तत्र) Ś1 K D1–3 5 पार्थैवं (K4 पार्थ त्वं) (for कौन्तेय) — d) M गुर्वर्थं ते

13 Ś1 om (hapl) 13^{c}–14^{b} — c) T2 G2–4 वीर (for चैव) — d) S राजन् (for अङ्ग-)

14 Ś1 om 14^{ab} (cf v l 13). — a) T2 G3 अभेद्य- (for अभेद्यं) Ś1 B2 G1 चैव; K1 2 T2 G2–4 दिव्यं (for चेद). — b) K4 °रूपमनुत्तमं, D3 °रूपं तदद्भुतं — c) Ś1 K D1–3. 5 चैव (for चापि)

15 a) Ś1 K1 2 देव (for तेन) — c) K2 बलि देव; T1 देवराजो, T2 G2–4 स देवेंद्रो (for देवपतिर्). — d) K2 पतिर् (for बलि)

16 a) S सगंधर्वाः (for सर्व एव) — b) Ś1 K D1–3 शब्देन (for घोषेण) K3 D5 कोपिताः; D3 मोहिताः (for बोधिता·) — d) K1 2 कुरूद्वह (for विशां पते) — f) Ś1 फल्गुण, K1 3 4 B1–3 Dc Dn D4–6 फाल्गुन; B4 D1–3 पांडव; T1 G1 फल्गुनः

17 a) M अब्रव। B1 Dc तथाभूतम्; S तथा भूतान् (for यथाभूतम्) — d) Ś1 K D1–3 5 जयैषिणं (for वधै°) — After 17, S ins

847* ततो वाग्भिः प्रशस्ताभिस्त्रिदशाः पृथिवीपते ।

18 D6 om (hapl) 18^{c}–19^{b} — c) K1–3 T1 G1 मघवान्; K4 D3 भगवान्; T2 G2–4 जितवान् (for मघवा) — d) Ś1 K1 2 हत°; T2 G2–4 मघ° (for जित°). B4 असुरं, D4 नमुचि (for शम्बरं) — K2 om (hapl) 18^{e}–19^{d} — e) D4 शंबरं (for नमुचिं) G2 M वलवृत्रौ — f) K3 4 B Dc Dn2 n3 D4 प्रह्राद°

19 K2 om 19, Ś1 D6 om 19^{ab} (for K2 D6 cf v l 18) — b) T1 [अ]युतानि (for [अ]र्बुदानि). B1. 4 Dc1 Dn D4 [अ]पि (for च) — D2 om 19^{c}–21^{b}. — c) T1 वै दैत्यान् (for दैत्यानां). — d) N (Ś1 K2 D2 om.) मघवा; T1 मखवान् (for मघवान्).

रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवान्युधि ॥ १९
त्वमप्येतेन कौन्तेय निवातकवचान्रणे ।
विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवान्वशी ॥ २०
अयं च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ।
अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥ २१
प्रदीयमानं देवैस्तु देवदत्तं जलोद्भवम् ।
प्रत्यगृह्णं जयायैनं स्तूयमानस्तदामरैः ॥ २२
स शङ्खी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः ।
दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

अर्जुन उवाच ।
ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
अपश्यमुदधिं भीममपांपतिमथाव्ययम् ॥ १
फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुच्छ्रिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते चलन्त इव पर्वताः ।
नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ॥ २
तिमिंगिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिंगिलाः ।
मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः ॥ ३
शङ्खानां च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः ।
दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४
तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंघाः प्लवन्त्युत ।
वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५

---

20 D_2 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) $K_{1.4}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{3.4}$ [अ]नेन (for [ए]तेन). — ^{b}) T_2 (before corr.) जितवान्मघवान् (for निवातकवचान्). Ś1 $K_{1.2}$ युधि (for रणे). Cf. 19^d. — ^{c}) B_1 विजितान् (for विजेता). — ^{d}) Ś1 $K_{1.2}$ B_1 Dn D_6 मघवा (for मघवान्). $K_{1.2}$ बली (for वशी). T_1 पुरत्रयमिवेश्वरः.

22 ^{a}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_2 त (B1 च) (for तु). — ^{c}) Ś1 $K_{1.2}$ B_1 Dc_1 T_1 $G_{1.2}$ °गृह्णा; Dc_2 M_2 °गृह्णन् (for °गृह्णं). Ś1 $K_{1.2}$ [ए]व, $K_{3.4}$ D_{1-3} [इ]मं; T_2 G_3 [ए]तं (for [ए]नं). — ^{d}) K_4 D_1 तथामरैः; D_5 यथासुरैः; G_1 सदामरैः (for तदा°).

23 ^{a}) Ś1 $K_{3.4}$ B $D_{1-3.5}$ T_2 $G_{3.4}$ सशंखः (for स शङ्खी). K_4 $D_{1.2.5}$ T_1 G_1 खड्गी, G_2 बाणैः (for बाणी).

Colophon om. in $K_{3.4}$ D_5. — *Major parvan*: Ś1 $K_{1.2}$ Dn_2 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan*: Omitting sub-parvan name, B_{1-3} D (D_5 om.) G_1 M mention only निवातकवचवध (B_1 om. वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 168 (Dn_2 167), D_1 174, S 169. — *Śloka no.*: Dn_1 D_1 25, Dn_2 n_3 86.

166

1 $K_{3.4}$ D_5 om. the ref. — ^{a}) Ś1 $K_{1.3}$ $B_{2.3}$ च, K_4 वै (for तु). — ^{b}) G_1 सुर° (for मह°). — ^{d}) Ś1 K $D_{2.5}$ $G_{2.4}$ °निधिम् (for °पतिम्).

2 ^{a}) Ś1 K $D_{1-3.5}$ °वंतः (for °वत्यः). — ^{b}) Ś1 चलतश्च, K_4 $D_{1.4}$ सहिता°, T_1 सभीता°, T_2 G_{2-4} M संगता°. B D (except D_{1-3}) समुत्थिताः. — ^{c}) Ś1 K_{2-4} तत्र (for चात्र). S अदृश्यंतोर्मयस्तत्र. — ^{d}) B_4 Dn_1 n_3 $D_{1.3.4.6}$ वल्गंत (for चलन्त). Dn_2 जले मग्ना इवाद्रयः. — ^{e}) T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ समन्त° (for सहस्रश°). — M_1 om. (hapl.) 2^f–5^a. — After 2, S (M_1 om.) ins.:

848* नभसीव विमानानि विचरन्त्यो विरेजिरे ।

3 M_1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{b}) Ś1 चाति°, D_1 ह्यति°, D_5 [अ]प्यति° (for तिमि°). B_4 तिमितिमिगिलास्तथा, D_3 तिमिगिलगिलास्तथा. — ^{c}) Ś1 K $D_{1.2.5}$ T_1 चापि, D_3 चानु- (for चात्र). — ^{d}) K_4 $D_{1.2}$ तोय-, D_3 जल- (for जले).

4 M_1 om. 4 (cf. v. l. 2). — ^{b}) D_3 G_1 सहस्रशः (for समन्ततः). — ^{c}) D_5 च; T_1 [ऽ]प्सु, T_2 $G_{3.4}$ [ऽ]थ; G_2 [ऽ]त्र (for स्म). — ^{d}) D_2 T_2 G_{2-4} °युताः (for °वृताः).

तमतीत्य महावेगं सर्वाम्भोनिधिमुत्तमम् ।
अपश्यं दानवाकीर्णं तद्दैत्यपुरमन्तिकात् ॥ ६
तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ।
नादयन्रथघोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥ ७
रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयित्नोरिवाम्बरे ।
मन्वाना देवराजं मां संविग्ना दानवाभवन् ॥ ८
सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः ।
तथा शूलासिपरशुगदामुसलपाणयः ॥ ९
ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः ।
संविधाय पुरे रक्षां न स्म कश्चन दृश्यते ॥ १०
ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।
पुरमासुरमाश्लिष्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ ११
स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १२
ततो निवातकवचाः सर्व एव समन्ततः ।
दंशिता विविधैस्त्राणैर्विविधायुधपाणयः ॥ १३
आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टिशैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १४
शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः स्वलंकृतैः ।
प्रगृहीतैर्दितेः पुत्राः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ १५
ततो विचार्य बहुधा रथमार्गेषु तान्हयान् ।
प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १६

---

5 M_1 om 5^a (cf v l 2) — ^{b}) D_2 रत्नपूर्णा॰ T $G_{3\ 4}$ फलत्युत — ^{c}) $K_{3\ 4}$ D_1 [आ]व्रूर्णते (for घूर्णते) S वीर (for भीमस्)

6 D_2 om (? hapl) 6 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 3}$ समुद्वी- (K_1 °द्वी)क्ष्य, B Dc Dn D_{4-6} तमुद्वीक्ष्य (for तमतीत्य) $Ś_1$ K $D_{1\ 3}$ महाभीमं, B_4 तथा भीमं (for महावेगं) — ^{b}) $Ś_1$ अथांभो° (for सर्वाम्भो°)

7 T_1 om 7^{ab} — ^{a}) $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 3}$ Dc D_{2-6} तत्र वै (for तत्रैव) — ^{b}) Dc T_2 G_{1-3} M_1 निपात्य B_2 M_2 पृथिवीपते, T_2 G धरणीतले D_5 निन्ये पृथ्वीतले रथं — $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ ins after 7^{ab} B_2, after 7

849* रथ तं तु समाश्लिष्य प्राद्रवद्रथयोगवित् ।

[$Ś_1$ K_1 तु त; Dc तत्र (for त तु) B_4 Dn_1 °लक्ष्य (for °श्लिष्य) Cnp आश्लिष्य D_5 ता समाश्लिष्य पृथिवी (for the prior half)]

— Dc om 7^{cd} — ^{c}) B_4 Dn $D_{2\ 4\ 6}$ त्रासयन्; T_2 G_{2-4} दानवान् (for नादयन्) — ^{d}) D_5 सहसा बली, T_1 समुपाद्रवं

8 ^{a}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3}$ ते; T_1 तत (for तं) — ^{c}) D_5 मां देवराजं (by transp) — ^{d}) $Ś_1$ विविग्ना, K B D (except D_3) T_2 G_3 आविग्ना (B_1 उद्विग्ना) (for संविग्ना) K_1 D_5 स्थिताः (for [अ]भवन्)

9 ^{b}) D_5 खड्ग° (for शर°) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तथा (for स्थिताः) — ^{c}) K_4 शूलार्ष्टि°; B D (except $D_{1-3\ 5}$) [अ]सिशूल° (by transp) — ^{d}) Dc -परिघ- (for -मुसल-). $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ -प्रगृहीतशरासनाः

10 ^{a}) $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 3}$ T_1 $G_{2\ 4}$ M [अ]पिदधुः (M_2 °धन्). — ^{c}) $Ś_1$ ते, $K_{1.\ 2}$ ता (for सं-) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ किंचन; D_1 M_1 कश्चिन्न (for कश्चन) T_1 विद्यते (for दृश्यते)

11 ^{a}) D_5 M_2 उपाध्माय (for उपादाय) — ^{b}) B_2 D_5 °रवं (for °स्वनम्) — ^{c}) $Ś_1$ आविश्य, B_3 M_1 आश्रित्य, G_1 आम्नाद्य (for आश्लिष्य) Dn $D_{3\ 4\ 6}$ परमां मुदमाश्रित्य; D_5 पुरमाश्लिष्य राजेंद्र, T_2 G_{2-4} आपूरयन्त($G_{2\ 4}$ °न्स)माश्लिष्य — ^{d}) K_2 प्रादागं (sic) तं; Dc D_4 प्राधरात्तं, T_1 प्रदध्मं तं, G_1 प्रधम तं, G_2 प्रभावतं, G_4 प्रभवंतं (for प्राधमं तं) D_5 शनकैर् (for तं शनैर्) $Ś_1$ transp शनैः and अहम्

12 ^{a}) D_{1-3} च (for तु) K_4 विद्धः, D_3 प्राप्य; T_1 गत्वा (for स्तब्ध्वा) — ^{c}) T_1 $G_{2\ 4}$ निलीयु° (for निलिल्यु°) K_3 वित्रेसुर्ये च तत्रासन् — ^{d}) S च (for सु-)

13 ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 स्वलकृताः (for समन्ततः) — ^{c}) Some S MSS दंसिता D_1 अस्त्रैर्, T_2 $G_{3\ 4}$ बाणैर् (for त्राणैर्) — ^{d}) B D (except $D_{1\ 2}$) S (except T_1 G_1) विचित्रायुध°

14 ^{b}) T_1 G_1 M गदासि- (for गदाभिर्) Some MSS मुशलैर्, मुषलैर् — ^{c}) S (except T_2 G_3) पट्टसैः K_3 मुद्गरैश्चैव, B_4 D_5 च त्रिशूलैश्च (for कर°) — ^{d}) K_3 करवालै°, D_5 G_4 तथा चक्रै° (for रथचक्रै°)

15 ^{a}) $Ś_1$ K_1 भुसुंडीभि-; $K_{2\ 4}$ D_5 भुशडी°, B_{1-3} भुषुडी°, Dc भुशुंठी°; D_1 भृशंडी°, D_2 भुखंडी°; D_3 भुखडी°, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ मुसंठी°; T_2 G_3 मुसुंठी°; M मुसृंठी° — ^{b}) T_2 G_{2-4} अलं° (for स्वलं°) — ^{cd}) D_5 transp प्रगृहीतैः and प्रादुरासन्

16 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ विदार्य वसुधां; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ विचार्य बहुशो — ^{b}) G_1 रथान् (for हयान्) B_2 रथमार्गेण तस्थिवान् — ^{c}) $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 5}$ T_1 $G_{2\ 4}$ प्रचो(K_4

तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ।
नान्वपश्यं तदा किंचित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १७
ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
विकृतस्वररूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥ १८
तेन शब्देन महता समुद्रे पर्वतोपमाः ।
आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ १९
ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ।
विमुञ्चन्तः शितान्बाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २०
स संप्रहारस्तुमुलस्तेषां मम च भारत ।
अवर्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः ॥ २१
ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ।
ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्महामृधे ॥ २२
ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ।
अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामये ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

१६७

अर्जुन उवाच ।
ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १
आच्छिद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।

$D_{2,5}$ °नो)दयत् (for प्राचोदयत्)

17 D_5 om 17-19 — [a]) T G ए(T1 नै-, G1 न)-तेषां तत्- (for तेन तेषां) — [b]) T_1 मार्गमन्युग्रगामिनां; T_2 G_{2-4} मार्गं चतुरगामिनां — [c]) $Ś_1$ नादृश्यत; K_1 $D_{1,4}$ T_2 G_{2-4} नान्वपश्यत्; K_3 नानुपश्यन्, B_3 (m as in text) पार्थ पश्यं; B_4 न वापश्यं, T_1 G_1 अनपश्यन् (G_1 °श्यत्) $Ś_1$ ततो, G_1 तथा (for तदा) K_4 B_4 किं तत्; T G कश्चित् (for किंचित्) — [d]) K_3 B_4 तदद्भुतम्; K_4 $D_{1,2}$ तमोभूतम् (for तन्मेऽद्भुतम्) $Ś_1$ $K_{1,2}$ D_3 तमोभूतमभूज्जगत्

18 D_5 om 18 (cf v l 17) — [a]) Dn_2 तावद् (for तत्र). — [b]) N वादित्राणि सहस्रशः — $Ś_1$ $K_{1,2}$ read 20^{ab} for 18^{cd}, $K_{1,2}$ *repeating* it (20^{ab}) in its proper place — [c]) K_3 विकृतस्वन°; T_1 विकृतं घोर° — [d]) $K_{3,4}$ B D (D_5 om) °वादयन् (for °चोदयन्)

19 D_5 om. 19 (cf v l 17) — [a]) $K_{1,3,4}$ B D (except $D_{2,5}$) सहसा (for महता) — [b]) S पर्वता इव (for °तोपमाः) — [c]) $Ś_1$ Dn_1 आप्लवंतो, $K_{1,2}$ °वते; T_2 G_{2-4} °वंति. $Ś_1$ $K_{1,2}$ गताः; T G_{2-4} हताः (for गतैः).

20 $Ś_1$ $K_{1,2}$ read 20^{ab} for 18^{cd}, $K_{1,2}$ *repeat* it here — [a]) K_2 (second time) तेन (for ततो) D_5 सहसा (for महता) — [b]) $K_{1,2}$ (first time) समुपा° (for मामुपा°) — $Ś_1$ om 20^{cd} — [c]) Dc_2 विमुंचंति; D_5 °चंतं; M_2 °चंत. K_1 शतान् (for शितान्).

21 [a]) K_4 Dc_2 तुमुलस्. — [b]) $K_{1,2}$ B_2 Dn D_6 च मम (by transp), T_1 अपि च — [c]) K_{1-3} B_1 D (except $D_{4,5}$) T_2 $G_{3,4}$ आवर्तत, K_4 प्राव°

22 [b]) $Ś_1$ D_3 तथा (for च ये) $D_{1,3}$ तथान्ये च महर्षयः — [c]) B_4 महा° (for ब्रह्म°) — [d]) D_5 सहस्रशः (for महा°)

23 [a]) S (except G_1 M_1) मानुरू° (for मामनु°) — [c]) S (except T_2 G_3) ऋषयो (for मुनयो) — [d]) T_1 °वधे; T_2 $G_{3,4}$ °मृधे (for °मये)

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1,2}$ T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K B_{1-3} Dc $Dn_{1,3}$ D_{1-6} G_1 mention only निवातकवचवध (B_1 G_1 om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in K_3 D_1) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 169 (Dn_2 168), D_1 175, S 170 (M_2 172) — *Śloka no* . Dn D_1 24

167

1 [b]) B_4 सर्वभावेन; Dc Dn_3 D_4 सर्ववेगेन T_1 G_1 सगताः (for भारत) — [c]) K_2 अभिद्रवन् M मा (for मां) B_2 वेगेन (for सहिताः)

2 [a]) B_{2-4} D (except $D_{1,5}$) T_2 $G_{1,3}$ आच्छाद्य — [b]) S आक्रो° (for उत्क्रो°). $Ś_1$ K B_4 महारवान्. — [c])

आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २
ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिशपाणयः ।
शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥ ३
तच्छूलवर्षं सुमहद्गदाशक्तिसमाकुलम् ।
अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ४
अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि ।
शितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५
तानहं विविधैर्बाणैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ।
गाण्डीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे ।
ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः ॥ ६
ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ।
रथमार्गान्बहूंस्तत्र विचेरुर्वातरंहसः ।
सुसंयता मातलिना प्रामथ्नन्त दितेः सुतान् ॥ ७
शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन्युक्ता महारथे ।
तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥ ८
तेषां चरणपातेन रथनेमिस्वनेन च ।
मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ ९
गतासवस्तथा चान्ये प्रगृहीतशरासनाः ।
हतसारथयस्तत्र व्यकृष्यन्त तुरंगमैः ॥ १०
ते दिशो विदिशः सर्वाः प्रतिरुध्य प्रहारिणः ।
निघ्नन्ति विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥ ११
ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमाद्भुतम् ।

K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ सर्वशस् $Ś_1$ तेषा (for ते मा) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ °वर्षम् (for °वर्षैर्)

3 ^{b}) S °पट्टस° (for °पट्टिश°) — ^{c}) T_1 G_1 गदाश्चैव (for शूलानि च) K_1 भुसुडीश्च, K_4 मुशंडी°; D_1 भृशुंडी°; D_2 मुघढी°, T_1 मुसंढ्य°; T_2 $G_{3\ 4}$ मुसुठी°; $G_{1\ 2}$ मुसंठी°, M मुसृंढ्य° Cf v l 3 166 15^{a} — ^{d}) M_2 युधि (for मयि)

4 ^{a}) $K_{1\ 2}$ तं, D_1 ते (for तच्) S सुमहत्तुमुलं वर्षं — ^{c}) K_2 अभिसं- (for अनिशं) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ °मानं वै; D_5 °मानाश्च — ^{d}) $Ś_1$ D_5 न्यपतन्; $K_{1\ 2}$ त्वपतन् (for अपतन्) G_4 मे रथोपरि

5 ^{a}) K_3 D_3 G_1 अन्योन्यम्; T_1 अथ माम् (for अन्ये माम्) K_4 D_3 अभि°, D_5 सम°, G_1 अप्य° (for अभ्य°) — ^{c}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ जित- (D_6m धृत-) (for शित-) B_2 वीराः (for रौद्राः) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} श(K_4 D_3 शि)तशस्त्रधरा रौद्राः.

6 ^{a}) K_4 $D_{1-3\ 5}$ G_1 निशितैर् (for विविधैर्) — ^{c}) K_4 $D_{1\ 2}$ आविध्यम्; G_1 अहनम् (for अभ्यघ्नम्) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 शितैः; K_4 $D_{1-3\ 5}$ शरैः (for मृधे) — ^{e}) B_1 त्रासिता; B_4 अथान्ये, T_1 निकृत्ता; T_2 G_{2-4} ते कृत्ता; M_2 ते कृत्वा (for ते कृता) D_5 अथ तेभिमुखाः सर्वे — ^{f}) S (except M_1) मंत्रयुक्तैः (for मत्प्र°) B_2 शिलीमुखैः (for शिला°) B_4 D_5 वित्रस्तास्तत्र (D_5 सर्वे-) दानवाः

7 ^{b}) $K_{3\ 4}$ D_5 संप्रनो(D_5 °णो)दिताः; Dn_2 संप्रयोजिताः — ^{c}) T_2 G_3 अथ (for रथ-) B D (except D_{1-3}) मार्गान्बहुविधांस्तत्र — ^{d}) S °ऽव्यचरन् (T_1 व्यधमन्; G_1 ह्यचरन्) (for विचेरुर्) — ^{e}) K_3 D_3 सुसंयुता; T_1 सुसंयुक्ता — ^{f}) $K_{1\ 2\ 4}$ प्रमथ्नत, B_1 Dc $D_{1\ 3}$ G_4 M प्रामथंत, B_4 प्रामथंस्ते; Dn_2 n_3 प्राभ्य(Dn_3 °भ)घ्नंत, D_5 प्रामथ्नतो, T_1 प्रपद्यंत, G_2 प्रामृद्नंत

8 ^{a}) D_5 च हयास् (for हरयस्) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ तस्मिन्युक्ते, T_2 G_{2-4} ते नियुक्ता — ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} ततो; Dn शांता (!), D_5 T_1 M तथा (for तदा) K_3 T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ यंत्रा (for यत्ता) — ^{d}) $K_{2\ 4}$ विचरन् Dc उल्मुका इव; T_2 $G_{3\ 4}$ अल्पवद्रथं; G_1 एकवद् दृढं; G_2 M एकवद्रथं (for अल्पका इव) T_1 चारयंतः प्रवं दृढं

9 K_3 om 9 — ^{c}) D_5 मम बाणाभि° — ^{d}) T_1 $G_{2\ 4}$ M_2 च (for ते) $D_{1.\ 2}$ बहवो (for शतशो)

10 K_2 om (hapl) 10^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ K_1 [अ]न्ये च (by transp) B D (except $D_{1-3\ 5}$) [ए]व (for च) — ^{b}) $Ś_1$ हताश्च शतशोसुराः (cf 9^{d}), K_1 D_3 S दानवाः पांडवर्षभ (G_1 °भाः) — ^{c}) T_2 (before corr) G_4 अथ; G_1 ततः; G_3 हताः (for हत-) — ^{d}) K_4 $D_{2\ 3}$ विकृष्यंत; B_2 G_1 व्यकर्षंत, B_3 प्रादृश्यंत D_5 विकृष्यंस्ते हयोत्तमैः

11 ^{a}) B D (except $D_{1\ 3}$) T_2 (after corr) सर्वे (for सर्वाः) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 प्रतिगृध्य; B_4 सर्वे युद्ध-; T_2 $G_{3\ 4}$ प्रत्यनीक-; G_2 प्रारुध्यंत (for प्रतिरुध्य) — ^{c}) K_{2-4} B_4 D_{1-3} निघ्नंतो; B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ अभ्यघ्नन्, S घ्नंति स्म (T_1 व्यघ्नंति) D_5 निशितैः (for विविधैः) — ^{d}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ ततो मां व्यथयंति च (K_4 °थिव; B_4 °ति ते)

12 ^{b}) S अद्भुतं समदर्शयं (G_1 अत्यद्भुतमदर्शयं) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ तथा ($Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ततो) वेगवतो वाहान् (K_3 वाजीन्) — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} अयत्नो य(K_4 D_{1-3} °लाद्य)दधारयत्; D_5 यद्यत्नादन्वधार°; T_1 G_1 यद्रथं (G_1 °थान्)

अश्वांस्तथा वेगवतो यद्यत्नादधारयत् ॥ १२
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुरान्रणे ।
सायुधानच्छिनं राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३
एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ।
प्रीतिमानभवद्वीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १४
वध्यमानास्ततस्ते तु हयैस्तेन रथेन च ।
अगमन्प्रक्षयं केचिन्न्यवर्तन्त तथापरे ॥ १५
स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ।
शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्प्रत्यवारयन् ॥ १६
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७

ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः ।
अपीडयन्मां सहिताः शरशूलासिवृष्टिभिः ॥ १८
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसम् ।
दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ १९
ततः खड्गांस्त्रिशूलांश्च तोमरांश्च सहस्रशः ।
अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिनम् ॥ २०
छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ।
प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २१
गाण्डीवाद्धि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।
निष्पतन्ति तथा बाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २२
तेषामपि तु बाणास्ते बहुत्वाच्छलभा इव ।

नावधार°, T_2 G_{2-4} यथा यत्ना(G_2 युक्ता-, G_4 -वर्ता)न्न्यवार°, M ह्ययत्नाद्यदधार°

13 ^{a}) B_1 विविधैश् (for लघुभिश्) — ^{c}) Cf 20 and v l K_3 चिच्छिद, K_4 $D_{2\ 3}$ T_1 अच्छिद, D_5 T_2 G M चिच्छिदे (for अच्छिनं) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ चिच्छेद सायुधान् (B_4 राक्षसांश्चिच्छेद) राजन् — $13^d = 17^d$

14 ^{a}) D_3 चि-, T_2 G_{2-4} आ- (for मे) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 2}$ राजन्, T_2 $G_{3\ 4}$ प्रीतो, M चापि (for वीरो)

15 ^{a}) D_5 हयैस् (for ततस्) B_4 Dn $D_{2\ 4-6}$ तैस् (for ते) — ^{b}) T_1 शरैस् (for हयैस्) D_5 रथेन च महासुरा — ^{c}) K_1 प्राक्षयं; K_2 M_2 प्रेक्षयं, T_1 प्रत्ययं, G_4 वै क्षयं (for प्र°) K_3 यमक्षयं गताः केचित् — ^{d}) $K_{2\ 3}$ $D_{3\ 5}$ प्रवर्तंत; K_4 G_4 व्यवर्तंत; D_1 अवर्तंत

16 K_3 om 16 — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 3}$ शरानस्तान्, K_2 महानस्त्रान्, B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ शरार्तां ($B_{4\ 4}$ Dn_2 °र्तं) मां, T_1 समग्रैर्मां (for महद्भिर्मां) — ^{d}) N (K_3 om) महद्भिः (K_2 °द्भ्यः) (for समन्तात्) T_2 G_{2-4} पर्य° (for प्रत्य°) — After 16, S ins

850* शरवेगैर्निहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ।
ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ।

[(L 1) T_1 शस्त्रै. (for अस्त्रै) — (L 2) T_1 अवध्य; T_2 G_3 अवीर्यान् (for अविध्य)]

17 D_5 om 17^{ab}, S om 17 — $17^a = 13^a$ — ^{b}) $Ś_1$ K_{2-4} D_{1-3} °प्रति-; Dc °पर- (for °परि-) K_1 अस्त्रैस्तानसुरान्रणे — ^{c}) K_3 अवधं; $D_{1\ 5}$ व्यधमत् (for व्यधमं) $Ś_1$ K $D_{1\ 5}$ सायु(K_2 °व)धानेव, Dc सायकेनाशु — $17^d = 13^d$.

18 ^{b}) Dn_2 °रथा (for °सुरा.) — ^{c}) B_4 आपीड°, Dn (not adopted in old printed ed !) D_3 आपीड° (for अपीड°) K_1 M मा (for मां) — ^{d}) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 शक्ति- (for शर-) G_1 -जालाग्नि- (for -शूलासि-) K_3 -पट्टिशैः (for -वृष्टिभिः)

19 ^{a}) $D_{1\ 2}$ आविष्ट, S प्रायुज (for आतिष्ठ) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 तिग्मतेजलं, B_4 Dn_2 $D_{3\ 6}$ °तेजस S माधव (G_3 गांधर्वं, M_1 वासव) नाम भारत ($= 19^d$) — ^{c}) G_1 दधीचि (for दयित) — ^{d}) D_{1-3} गान्धर्वं (for माधव) S ब्रह्मदण्डसम रणे

20 K_3 om from 20 up to 3 168 17 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_{2-4} $D_{5\ 6}$ T_1 Cnp खड्गांश्च शूलांश्च, B_1 Dn खड्गत्रिशूलेन; D_{1-3} खड्गांस्त्रिशूलानि, D_4 खड्गस्त्रिशूलश्च, G_4 खड्गासिशूलांश्च — ^{b}) $Ś_1$ K (K_3 om) $D_{1-3\ 5}$ शरांश्चैव (for तोम°) — ^{c}) $Ś_1$ K (K_3 om) $D_{1-3\ 5}$ महता, T_2 G_{2-4} सहसा (for शतधा) — ^{d}) $Ś_1$ अस्तान्; Dc युक्तान् (for मुक्तान्) $Ś_1$ आच्छिनं; B_1 Dn D_{3-6} T G अछिद (for अच्छिनम्), cf 13 and v l B_4 चिच्छिदेऽहं रणे तदा

21 K_3 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) S भित्त्वा (G_1 हित्वा) (for छित्त्वा) — ^{b}) $Ś_1$ तैरस्तान्, $K_{1\ 2}$ ततस्तानि (for ततस्तान्) — ^{c}) $Ś_1$ प्रति° (for प्रत्य°) — ^{d}) S दृढमुष्टिकृतैः शरैः

22 K_3 om 22 (cf v l 20) — ^{a}) K_4 G_4 विततान्, D_{1-3} हि ततः, T_1 हि ततः, T_2 G_{1-3} विततः; M हि तथा (for हि तदा) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ गांडीवनिःसृताः संख्ये; D_5 गांडीवेनांकिताः सर्वे — ^{c}) $D_{1\ 2}$ T_1 निपतंति, $D_{4\ 6}$ निष्पतंत. B D (except $D_{1-3\ 5}$) महा- (for तथा) — ^{d})

अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २३
वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २४
शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ।
ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २५
तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितम् ।
प्रावृषीवातिवृष्टानि शृङ्गाणीव धराभृताम् ॥ २६
इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ।
मद्बाणैर्वध्यमानास्ते समुद्विग्नाः स्म दानवाः ॥ २७
शतधा भिन्नदेहान्त्राः क्षीणप्रहरणौजसः ।
ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

अर्जुन उवाच ।
ततोऽश्मवर्षं सुमहत्प्रादुरासीत्समन्ततः ।
नगमात्रैर्महाघोरैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १
तदहं वज्रसंकाशैः शरैरिन्द्रास्त्रचोदितैः ।

K$_{4}$ D$_{1}$ $_{3}$ $_{4}$ G$_{2}$ तान् (for तन्)

23 K$_{3}$ om 23 (cf v l 20) — ^{a}) Ś$_{1}$ D$_{5}$ च (for तु) B$_{2}$ $_{4}$ ते बाणा (by transp), T$_{1}$ बाणास्तु — ^{b}) Dn D$_{4}$ $_{6}$ तन्मातलिरपूजयत् (= 22^{d})! — ^{c}) G$_{2}$ M मा (for मा)! — ^{d}) Ś$_{1}$ M$_{2}$ व्यधमत्; T$_{1}$ बलवत् (for व्यधमं).

24 K$_{3}$ om 24 (cf v l 20) — ^{a}) D$_{5}$ विध्य°; S (except T$_{1}$ G$_{1}$) युध्य° (for वध्य°) Dc तदा (for ततस्) — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ ततः (for पुनः). — ^{c}) M मा (for मा)!

25 K$_{3}$ om 25 (cf v l 20) — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ °वर्षान् (for °वेगान्) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ [आ]शु; D$_{5}$ [अ]स्त्रम् (for [अ]हम्) — ^{b}) Ś$_{1}$ ह्यस्त्रैः; K$_{2}$ Dc$_{2}$ शस्त्रैः (for अस्त्रैः) K$_{1}$ $_{2}$ अपि; B Dc Dn D$_{4}$ $_{6}$ G$_{4}$ अस्त्र (for शर-) D$_{5}$ शरैर्विद्याभिमंत्रितैः — ^{c}) Ś$_{1}$ K (K$_{3}$ om) D$_{1}$ $_{3}$ खगमैः; M$_{1}$ च शरैः (for परमैः) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ D$_{3}$ $_{5}$ शस्त्रैस् (for शीघ्रैस्) — ^{d}) D$_{2}$ सहस्रधा

26 K$_{3}$ om 26 (cf v l 20) — ^{a}) T$_{1}$ छिन्नाग्र-; T$_{2}$ G$_{2-4}$ जीर्णानि (for छिन्नानि) — ^{b}) B$_{4}$ विसृजन्नथ (for °न्ति स्म) — ^{c}) N (K$_{3}$ om) [अ]भिवृष्टानि; T$_{2}$ G$_{2-4}$ [अ]तिवृष्ट्या हि — ^{d}) Ś$_{1}$ K (K$_{3}$ om) D$_{1}$ $_{2}$ $_{5}$ [उ]त, B$_{2}$ $_{3}$ Dc Dn D$_{3}$ $_{4}$ $_{6}$ M$_{2}$ [अ]थ (for [इ]व) T$_{2}$ G$_{2-4}$ मही° (for धरा°)

27 K$_{3}$ om 27 (cf v l 20) — ^{a}) M$_{2}$ °युध° (for °शनि°) — ^{c}) T$_{1}$ बाणैश्च (for मद्बाणैर्) Dc विध्य° (for वध्य°) — ^{d}) Ś$_{1}$ K (K$_{3}$ om) D$_{1}$ $_{3}$ च; D$_{5}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ तु (for स्म) B$_{4}$ सुरद्विषः (for स्म दानवाः)

28 K$_{3}$ om 28 (cf v l 20) — ^{a}) B$_{2}$ $_{4}$ T$_{1}$ G$_{2}$ $_{4}$ M छिन्न- (for भिन्न-) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ D$_{3}$ -देहांताः; B Dn D$_{1}$ $_{4-6}$ T$_{1}$ -देहास्ते; T$_{2}$ G M$_{2}$ -देहास्त्राः (for -देहान्त्राः). — ^{b}) T$_{2}$ G$_{2-4}$ क्षिप्त- (for क्षीण). Ś$_{1}$ -प्राणगतौ°; K$_{1}$ -प्राणा महौ°; K$_{2}$ -प्राणमहौ° (for -प्रहरणौ°)

Colophon om in K$_{3}$ $_{4}$ — *Major parvan :* Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ Dn$_{2}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ आरण्य — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, B$_{1-3}$ D G$_{1}$ mention only निवातकवचवध (D$_{3}$ om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in D$_{1}$). — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 170 (Dn$_{2}$ 169), D$_{1}$ 176, S (M$_{2}$ *inf lin*) 171 (M$_{2}$ orig. 173). — *Śloka no :* Dn D$_{1}$ 29.

168

1 K$_{3}$ om. up to 3 168 17 (cf. v l. 3 167 20). — ^{c}) K$_{4}$ D$_{1}$ T$_{1}$ G$_{1}$ $_{4}$ M नगमात्रं; D$_{3}$ नागमात्रैर्; T$_{2}$ G$_{2}$ $_{3}$ ना(G$_{2}$ न)गमस्त्रं (for नगमात्रैर्); cf. 4^{c}. K$_{4}$ D$_{1}$ $_{2}$ S महाघोरं, B Dc Dn D$_{4}$ $_{6}$ शिलाखंडैस् (B$_{2}$ °ध्वस्तैस्) (for महाघोरैस्) — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ D$_{5}$ ते (for तन्) K$_{2}$ D$_{3}$ $_{5}$ G$_{1}$ (after corr) अपीडयन्

2 K$_{3}$ om 2 (cf v l 1) — ^{a}) D$_{3}$ तमहं; D$_{5}$ T$_{1}$ M$_{2}$ तानहं — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ $_{4}$ D$_{1-3}$ $_{5}$ दिव्यै(K$_{4}$ D$_{5}$ शरै)रिंद्रास्त्रमंत्रितैः, B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4}$ $_{6}$ महेंद्रास्त्रप्रचोदितैः — ^{c}) D$_{1}$ आचूर्णय; T$_{2}$ G$_{3}$. $_{4}$ अचूर्णयं — ^{d}) N (K$_{3}$ om) शरवर्षै(B$_{1}$ $_{4}$ Dn D$_{4}$ $_{6}$ शरजालै-; D$_{5}$ शितधारै)र्महाहवे

अचूर्णयं वेगवद्भिः शतधैकैकमाहवे ॥ २
चूर्ण्यमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत ।
तत्राश्मचूर्णमपतत्पावकप्रकरा इव ॥ ३
ततोऽश्मवर्षे निहते जलवर्षं महत्तरम् ।
धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥ ४
नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः ।
आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ५
धाराणां च निपातेन वायोर्विस्फूर्जितेन च ।
गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६
धारा दिवि च संबद्धा वसुधायां च सर्वशः ।
व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७
तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशोषणम् ।
दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलम् ॥ ८
हतेऽश्मवर्षे तु मया जलवर्षे च शोषिते ।
मुमुचुर्दानवा मायामग्निं वायुं च मानद ॥ ९
ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण सर्वशः ।
शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयम् ॥ १०
तस्यां प्रतिहतायां तु दानवा युद्धदुर्मदाः ।
प्राकुर्वन्विविधा माया यौगपद्येन भारत ॥ ११
ततो वर्षं प्रादुरभूत्सुमहल्लोमहर्षणम् ।
अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्मनाम् ॥ १२
सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि ।
अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १३
तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च ।

(D1–3 °मृधे); T1 शतधैवैकमा°; T2 G2–4 शरैरेकैकमा°
3 K3 om 3 (cf v l 1) — ^{a}) Ś1 K1 D1 T1 चूर्णं°, T2 G2–4 घूर्णं° (for चूर्ण्यं°) — G1 om (hapl) 3^{bc} — ^{b}) B3 D4 6 समपद्यत — ^{c}) D5 ततो (for तत्र) T2 G3 °वर्षम् (for °चूर्णम्) B D (except D1–3 5) तत्राश्म(B2 °स्य)चूर्णान्यपतन्, T1 G2 4 M तत्र (T1 G2 स च) तत्रापि तच्चूर्णं — ^{d}) B4 °प्रवाहा इव; D3 5 °प्रकरो यथा; T G3 4 पावकः (T2 G3 °कं) प्रबलोज्ज्वलत्, G2 प्रकुर्वन्निमकतानिव; M प्रा(M2 अ)कुर्वं सिकता इव — G2 *repeats* 3^{cd} as in T1 above! — After 3, K2 ins
851* ततोऽहं वारुणास्त्रेण अश्मवर्षं विशातवान्।
4 K3 om 4 (cf v l 1) — ^{a}) B1–3 Dc Dn1 D4–6 विहते; B4 D3 T G [ऽ]भिहते; Dn2 [ऽ]पहते; Dn3 D1 विहिते — ^{b}) Ś1 K (K3 om) D1–3 5 अनंतरं (for मह°)
5 K3 om 5 (cf v l 1) — ^{b}) Ś1 K (K3 om) D1–3 5 °वेगाः (for °वीर्याः) Ś1 T1 G1 समंततः (for सह°) — ^{d}) Ś1 K1 2 प्र-, Dn3 D5 वि- (for [उ]प-) T1 [अ]पि च; T2 G2–4 [अ]पि वा (for तथा) M दिशः सोपदिशोपि च (M2 °शो नृप)
6 K3 om 6 (cf v l 1) — ^{a}) D3 वि- (for च) — ^{b}) Some S MSS विष्फूर्जितेन — ^{c}) S मेघाना (for दैत्या°). — ^{d}) K1 2 D1–3 G1 2 M प्रज्ञायत; T1 प्रायतत
7 K3 om 7 (cf v l 1) — ^{a}) K4 धारा दिवीव; B2 धाराश्च दिवि; T1 धारा दिशि च; T2 G3 4 धारादिभिश्च Dn2 n3 संवृद्धा; D5 संबंधाद्; T G3 4 संबाधा (for संबद्धा). — ^{c}) K4 विमोहयति; B1 व्यालोडयंत; S मोहयंति स्म (G2 च) T1 तास्, M4 मा (for मां) — ^{d}) Ś1 K1 D3 निष्पतंत्यो T1 G1 युधि (for भुवि) B4 पतमाना दिवानिश
8 K3 om 8 (cf v l 1) — ^{a}) K2 Dc3 G1 4 ततो°; K4 D1 अथो° (for तत्रो°) Ś1 मित्रेण, K1 2 मंत्रेण (for इन्द्रेण) — ^{b}) D2 om 8^{b} Ś1 K1 2 सुशोभन (for विशो°) — ^{c}) D5 ज्वलन् (in दीप्त as in text) B4 ज्वलितं प्रक्षिपं घोरम् — ^{d}) Dc नै (for तज्)
9 K3 om 9 (cf v l 1) — ^{a}) Ś1 B2 Dn T1 च (for तु) S तदा (for मया) — ^{b}) D3 om 9^{b} K1 2 B4 D1 3 T2 G3 4 M तु (for च) — ^{d}) Ś1 K1 2 मनघ, B D (except D1–3 5) M1 भारत (for मानद)
10 K3 om 10 (cf v l 1) — ^{b}) K1 4 भारत (for सर्वशः) — ^{c}) D1 2 महता° (for च महा°) — ^{d}) Ś1 K1 2 4 B2 3 Dc D3 G4 अवारयं; D1 न्यवा°, D2 निवा° (for अधा°)
11 K3 om 11 (cf v l 1) — ^{a}) B1 3 4 Dn D4 6 ते (for तु) — ^{c}) K4 B D (except D3) T2 G3 4 विविधां मायां
12 K3 om 12 (cf v l 1) — ^{a}) K1 वर्षां D5 T2 G प्रादुरासीत् — ^{b}) S (as usual) रोम° (for लोम°) — ^{c}) T1 G1 M1 शस्त्राणां (for अ°) — ^{d}) Ś1 K1 2 महात्मनां, D3 यथाश्मनां, T1 G2 तदाश्मनां
13 K3 om 13 (cf v l 1) — ^{a}) Ś1 K1 2 बाणमयी, D1 मायावती — ^{c}) Ś1 तपस् (for तमस्)
14 K3 om 14 (cf v l 1) — ^{a}) G4 संवृतो लोको — ^{b}) Ś1 K1, 2 4 D5 परमेण; T2 G2–4 [आ]वरणेन (for

तुरगा विमुखाश्चासन्प्रास्खलच्चापि मातलिः ॥ १४
हस्ताद्धिरण्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
असकृच्चाह मां भीतः क्वासीति भरतर्षभ ॥ १५
मां च भीराविशत्तीव्रा तस्मिन्विगतचेतसि ।
स च मां विगतज्ञानः संत्रस्त इदमब्रवीत् ॥ १६
सुराणामसुराणां च संग्रामः सुमहानभूत् ।
अमृतार्थे पुरा पार्थ स च दृष्टो मयानघ ॥ १७
शम्बरस्य वधे चापि संग्रामः सुमहानभूत् ।
सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८
तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया ।
वैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् ॥ १९
एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः ।
न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २०
पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् ।
न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ २१
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
मोहयिष्यन्दानवानामहं मायामयं बलम् ॥ २२
अब्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्बलम् ।
अस्त्राणां च प्रभावं मे धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ २३
अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
विनिहन्मि तमश्चोग्रं मा भैः सूत स्थिरो भव ॥ २४
एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ।
मोहनीं सर्वशत्रूणां हिताय त्रिदिवौकसाम् ॥ २५
पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरेश्वराः ।

परु°) — ^{c}) B D (except D$_{1-3}$) हरयो (for तुरगा) D$_5$ विषमाश्च (for विमुखाश्च) Ś$_1$ K$_{1.2}$ om च — ^{d}) D$_5$ प्रास्रव° (for प्रास्खल°)

15 K$_3$ om 15 (cf. v. l. 1) — ^{a}) D$_5$ हि रश्मयश्च; T$_1$ हि रज्वायश्च (sic) (for हिरण्मयश्च) — ^{b}) K$_{1.2}$ T$_1$ प्रपतद्, D$_5$ न्यपतद् — Ś$_1$ K$_2$ om 15^c–16^b, G$_1$ om 15^{cd} — ^{c}) T$_2$ G$_{2-4}$ M चापि (for चाह) M आह (for भीतः) — ^{d}) S (G$_1$ om) किं करिष्याव (T$_2$ G$_3$ °म) इत्यपि (M इत्युत)

16 K$_3$ om 16 (cf. v. l. 1), Ś$_1$ K$_2$ om 16^{ab} (cf. v. l. 15) — ^{b}) D$_5$ विकल° (for विगत°) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ तु (for च) K$_1$ विगतज्ञानं; T$_2$ (before corr.) G$_{2.4}$ संगत° — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ सतस्त; B D (except D$_{1-3}$) संत्रस्तम् (for °स्त)

17 K$_3$ om 17 (cf. v. l. 1) — ^{c}) B D (except D$_{1.3}$) अमृतार्थं Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ Dc D$_{2.3.5}$ तात (for पार्थ) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1.3.5}$ वै, S मे (M$_1$ नो) (for च). S सुदारुणः (for मया°)

18 K$_3$ resumes! — ^{a}) B Dn D$_{4.6}$ घोरः; D$_1$ चास्य, D$_5$ घोरे (for चापि) — ^{b}) Dc संग्रामस्तारकामयः.

19 ^{a}) K$_3$ तत्रैव (for तथैव) — ^{b}) D$_{3.5}$ T$_2$ G$_{2-4}$ M मया हया· (by transp.) T$_1$ सगृह्णीयामहं हयान् — ^{c}) B Dn D$_{1.4.6}$ T$_1$ G$_{1.2}$ महा (B$_4$ T$_1$ महद्-) (for मया) — ^{d}) G$_1$ चासीत् (for चापि) — After 19, B$_4$ ins.:

852* बलप्रज्ञादयश्चापि तथान्येषां च पाण्डव ।

20 ^{b}) B$_4$ G$_1$ समु° (for पर्यु°) — ^{c}) K$_{1.2}$ चास्मि (for चापि) — ^{d}) T$_2$ G$_{3.4}$ [ऽ]पि (for ऽस्मि) Ś$_1$ K$_2$ D$_3$ भारत (for पाण्डव)

21 ^{b}) K$_{2.3}$ विहतो; T$_2$ (before corr.) G$_{2.4}$ आहितो G$_1$ ध्रुवः — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ दृष्टम् (for युक्तम्) — ^{d}) T$_2$ G$_{2-4}$ जगतां (for °तः)

22 ^{b}) = Gītā (Vulg.) 3. 43^b G$_{1.2}$ M सस्तंभ्या° — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ अमोहयं दान°, S मोहयन् (T$_1$ मोहयं; G$_1$ अमोघ) दानवेंद्राणाम् — ^{d}) Dc अयं (for अहं) B D (except D$_{1-3.5}$) मायाबलं महत्, T$_2$ G$_{3.4}$ मायां महद् (G$_4$ महा)-बलां

23 ^{a}) M अब्रवं! K$_4$ सूतं; D$_5$ तत्र (for भीतं) — ^{b}) T$_1$ विजयं (for भुजयोर्) — ^{c}) N वै (Ś$_1$ D$_5$ च) (for मे).

24 ^{a}) D$_1$ अथा°, T$_2$ G$_{2.3}$ तथा° (for अद्या°) K$_4$ T$_2$ G$_3$ तेषां (for [ए]तेषां) G$_1$ अस्त्रमायां च वै तेषां — ^{b}) B$_1$ एनां; D$_2$ एषां (for एतां) — ^{c}) T$_2$ (before corr.) G$_{1.4}$ ततश्चोग्रां (for तम°)

25 ^{c}) D$_{2.3.5}$ T$_1$ G$_1$ मोहिनीं Dn D$_{4.6}$ सर्वभूतानां

26 ^{a}) K$_4$ पीड्यमानास्तु K$_{3.4}$ मायाभिः — ^{b}) K$_{3.4}$ ताभिस्तेपि (K$_4$ °स्ते वै); B$_4$ मया तासु (for तासु तासु). K$_1$ B$_4$ T$_1$ सुरेश्वराः; K$_{3.4}$ सुरेतराः; B$_1$ सुरोत्तमाः; B$_{2.3}$ D (except D$_{1.3.5}$) [अ]सुरोत्तमाः (for [अ]सुरेश्वराः) — ^{c}) K$_4$ बहुविधां मायां — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ प्रकुर्वंति; K$_{3.4}$ B$_3$ S (except G$_1$) प्राकुर्वंत, B$_1$ प्राकुर्वंस्ते (for प्राकुर्वन्). K$_{3.4}$ महौ° (for अमितौ°)

27 ^{a}) K$_4$ प्राकाश्यम् (for प्रकाशम्) S अगमत् (for अभवत्) — ^{b}) D$_5$ तमसश्चास्यते, T$_1$ तमसा गृह्यते — ^{c}

पुनर्बहुविधा मायाः प्राकुर्वन्नमितौजसः ॥ २६
पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
व्रजत्यदर्शनं लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
व्यचरत्स्यन्दनाग्र्येण संग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८
ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ।
तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम् ॥ २९
वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्मायया वृतान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

अर्जुन उवाच ।
अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
अदृश्यानस्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् ॥ २
ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३
व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
अपश्यं दानवांस्तत्र हतान्शतसहस्रशः ॥ ४
विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।

B D (except D$_{1-3}$) भवत्यदर्शनो

28 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1, 2}$ असं° (for सुसं°) — ^{b}) K$_{1}$ °शेन स (for °शे सति) — ^{c}) Ś$_{1}$ व्यरोचत, D$_{4, 6}$ प्रचरत; T G$_{3}$ व्यचरन्. Ś$_{1}$ K Dn$_{1}$ n$_{2}$ D$_{1-3, 5, 6}$ G$_{1}$ M$_{2}$ °ग्रेण, T$_{2}$ G$_{3, 4}$ °ग्रेषु (for °ग्र्येण) — ^{d}) S (as usual) रोम° (for लोम°).

29 ^{a}) T$_{1}$ °चरन्, M$_{1}$ °तपन् (for °पतन्). B$_{1}$ अग्रे (for उग्रा). T$_{2}$ G$_{2-4}$ ततः पतंत्युपर्युग्रा. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1, 2}$ युधि (for मयि) — ^{c}) K$_{4}$ D$_{1, 2}$ विवशान्, B$_{2}$ विवरान्; Dc G$_{2}$ विचरन्; D$_{3}$ चरतो, T$_{1}$ विविधं (for विवरं) — ^{d}) K$_{4}$ प्रापयं (for प्राहिण्वं).

30 ^{a}) D$_{5}$ T$_{2}$ G$_{3}$ वर्धं° (for वर्तं°). D$_{1, 2}$ T G$_{2-4}$ M$_{1}$ तदा (for तथा) — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1, 2}$ °चान्युधि, K$_{3}$ D$_{5}$ M$_{1}$ °चांतिके — ^{c}) K$_{4}$ मातलि (for सहसा) — ^{d}) B$_{4}$ मायया युतान्.

Colophon om. in K$_{3}$ — *Major parvan*: Ś$_{1}$ K$_{1, 2}$ Dn$_{2}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ आरण्य — *Sub-parvan*: Omitting sub-parvan name, K$_{4}$ B$_{1-3}$ D G$_{1}$ mention only निवातकवचवध (B$_{1}$ om. वध) (preceded by गंधमादनवास in B$_{2}$, and by लोमशतीर्थयात्रा in D$_{1}$) — *Adhy. name*: G$_{1}$ M मायायुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 171 (Dn$_{2}$ 170), D$_{1}$ 177, S (M$_{2}$ *sup. lin.*) 172 (M$_{2}$ orig. 171) — *Śloka no.*: Dn D$_{1}$ 30.

169

1 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{2, 4}$ D$_{1-3}$ दैत्या मा, K$_{1}$ दैत्यास्ते (by transp.) — ^{b}) D$_{5}$ हि (for स्म). S मा युधि (for मायया) — ^{c}) B D (except D$_{1, 2, 5}$) अदृश्यनास्त्र°

2 ^{a}) S °मुक्तैर्विशिखैः — ^{b}) K$_{3}$ D$_{2}$ °नोदिताः, K$_{4}$ D$_{1}$ °योजिताः, S °चोदितैः — ^{c}) K$_{2}$ अवच्छिन्, Dn$_{2}$ D$_{2, 5, 6}$ अच्छिदन्; D$_{3}$ आछिद, T G$_{1, 3}$ अच्छिद, G$_{2, 4}$ अच्छिदं; M अच्छिनं (for अच्छिन्दन्). M ह्युत्तमांगानि

3 ^{b}) T$_{1}$ युध्य° (for वध्य°). Ś$_{1}$ K$_{1, 2}$ मया भुवि, T$_{2}$ G$_{2-4}$ महारणे (for मया युधि) — ^{c}) K$_{3}$ D$_{3}$ G$_{1}$ मायाः (for मायां). S (except G$_{1}$) तरसा (for सहसा)

4 ^{c}) K$_{4}$ अदृश्य — ^{d}) Ś$_{1}$ तत्र (for शत-)

5 ^{a}) K$_{3, 4}$ विनिपिष्टानि, T$_{2}$ G$_{1, 3}$ विनिर्वि° — ^{b}) K$_{1, 2}$ [अ]पि; D$_{1, 2}$ G$_{3}$ [उ]त (for च). T$_{1, 2}$ (before corr.) G$_{1, 2, 4}$ M सहस्राभरणान्युत — ^{c}) K$_{1}$ D$_{1-3}$ कोटिशः; B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4, 6}$ शतशः; T G$_{2-4}$ कूटवत् (for कूटशः). K$_{1}$ च प्र-; K$_{2, 4}$ संप्र-; T G$_{2-4}$ प्रति- (for स्म प्र-) — ^{d}) K$_{3}$ शस्त्राणि (for गात्राणि). K$_{3}$ G$_{1}$ विविधानि, T$_{2}$

कूटशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५
हयानां नान्तरं ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७
अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ।
न्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
विनिगृह्य हरीनश्वान्रथं च मम युध्यतः ।
सर्वतो मामचिन्वन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
पर्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः ।
स देशो यत्र वर्ताम गुहेव समपद्यत ॥ १०
पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ।
अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११
लक्षयित्वा तु मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ १२
ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥ १३
अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्त्र्य च ।
अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशिताञ्शरान् ॥ १४
ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५
ते वज्रवेगाभिहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
अन्तर्भूमौ तु येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
अनुप्रविश्य तान्बाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् ॥ १७
हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।

G_{2-4} च शिरासि (for कव°)

6 ^{a}) D_1 T_1 अतरं (for नान्तरं) B_2 D_1 च (for हि) — ^{b}) = 3 63 6^{b} D_1 प्रच°, M हि च° (for विच°) — ^{c}) D_5 उत्पेतुः (for उत्पत्य) D_6 सहसोत्तस्थुः, $T_{1\ 2}$ (before corr.) $G_{1\ 2.\ 4}$ M सममातस्थुः — ^{d}) B_{1-3} अंतरीक्ष- $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 -चरास्, $K_{3\ 4}$ Dc_2 $D_{1-3\ 5}$ S -गतास् (for -गमास्) D_1 T_2 G_{2-4} तदा; D_5 तथा (for ततः)

7 ^{ab}) T_1 तथा (for ततो) D_3 निवातकवचा व्योम ते समासाद्य केवलं — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_{1-3} Dn D_{4-6} ह्यत्यव°; T_1 ह्यत्र व° (for ह्यभ्यव°) B_4 अदृश्यं तेभ्यवर्तत

8 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ D_{1-3} तु (for च) — ^{b}) K_4 B_2 Dn_1 $D_{2-4\ 6}$ T_2 G_3 M चरणानथ; Dc_2 G_1 °णान्यथा D_5 [अ]पि (for [अ]थ) — ^{c}) $Ś_1$ अगृ°; K_1 B_{1-3} Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ व्य(Dn_2 वि)गृ°; K_2 D_2 निगृ°; D_5 निगृह्य — ^{d}) B_1 रथं; D_5 तथा (for रथ-) $K_{2\ 3}$ -चक्रं च; B_1 -चक्राणि; G_1 चक्रैश्च (for -चक्रे च) Dn_3 रथ च मम भारत

9 ^{a}) D_1 तान्निगृह्य $Ś_1$ रथान्; $K_{1\ 2}$ शरान्, K_4 Dc D_2 S हयान् (for हरीन्) K_4 D_2 अश्यान्, Dc चाथ; S चान्ये (for अश्वान्) — ^{b}) K_1 शरान् (for रथ) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अयुध्यंत; Dn $D_{4\ 6}$ अविध्यंत, Cnp अचिन्वन्त (as in text)

10 ^{a}) K_4 $D_{2\ 5}$ उपचिन्त्रद्भिः; Dc अपचीयद्भिः — ^{b}) S पतद्भिश्च (for पतमानैस्) — ^{c}) K_{1-3} B_1 $D_{2\ 3\ 5}$ वर्तामो; B_4 T_2 G_{2-4} °मि (for °म) T_1 M प्रासाः स्म सशयं तत्र — ^{d}) K_1 गुहैव; T_1 इहैव (for गुहेव)

11 ^{a}) T_1 हि (for ऽहं) — ^{c}) K_3 M_2 अगच्छत्, K_4 D_2 अगच्छन्; Dc_2 $D_{3\ 6}$ आगच्छं B_4 D_5 परमार्तिं समापन्नो. — ^{d}) T_1 मातलि तु न लक्षयं

12 K_3 om 12 — ^{a}) N (except D_{1-3}, K_3 om.) च (for तु) — ^{c}) D_5 मा भैषीर्.

13 ^{a}) S (except G_4) अस्य (for तस्य) — ^{b}) $Ś_1$ $D_{2\ 6}$ $G_{2\ 4}$ उदैरय, K_1 उदैरयन्, K_2 D_1 उदीरयन् — ^{d}) K B D T_2 $G_{1\ 3}$ भीम° (D_5 दिव्य°) (for वज्र°)

14 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अचल- — ^{b}) D_5 अभि° (for अनु°). — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1\ 3}$ °सकाशान् (for °संस्पर्शान्). — ^{d}) $Ś_1$ K D (except $D_{1-3\ 5}$) सायकान्; T_2 G आयतान् (for आयसान्) D_5 आयसाञ् (for निशिताञ्) $Ś_1$ K Dc Dn $D_{4\ 6}$ बहून्, D_5 शितान् (for शरान्)

15 ^{a}) B_4 शुभाः (for च ताः) — ^{b}) T_2 G_{2-4} तथा (for च तान्) — ^{c}) $Ś_1$ K_4 $D_{1\ 5}$ °नोदिता; K_2 °शादिता (for °चोदिता)

16 ^{a}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ -वि-; $D_{1\ 5}$ -नि- (for -[अ]भि-). — ^{c}) T_1 आश्लिष्यन् — ^{d}) $Ś_1$ धरणी° (for पृथिवी°)

17 ^{a}) K_4 B_{2-4} D (except D_3) च (for तु) — ^{c}) $Ś_1$ °प्रवेश्य तान्; K_1 °प्रवेशितान् $Ś_1$ K_1 D_5 बाणान् — ^{d}) $K_{1\ 2}$ प्राहिण्व (for °ण्वन्)

18 ^{a}) T_1 तैस्तैर् (for हतैर्) — ^{c}) B_1 समासाद्य दिशः सर्वा — ^{d}) D_5 पर्वतैरिव (by transp.), T_1 पर्वतोपमैः (cf. ^{b})

19 ^{a}) D_3 तैर् (for न) K_1 D_{1-3} G_1 क्षितिः; K_2

समाच्छाद्यत देशः स निकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८
न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९
ततो मां प्रहसन्राजन्मातलिः प्रत्यभाषत ।
नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २०
हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्यथा शरदि लक्ष्मणाः ॥ २१
ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
त्रासयन्रथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२
तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ।
रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्गणशः स्त्रियः ॥ २३
ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ॥ २४
वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् ।
बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ २५
तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६
इदमेवंविधं कस्माद्देवता नाविशन्त्युत ।
पुरंदरपुराद्धीदं विशिष्टमिति लक्षये ॥ २७

मातलिरुवाच ।

आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८
तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् ।
इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९
ततः शक्रेण भगवान्स्वयंभूरभिचोदितः ।
विधत्तां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥ ३०

कृतिः; B2–4 Dc गतिः; T1 क्षताः (for क्षतिः) T1 केचिन् D5 तस्मिन्देशे गतिस्तात — ^{b}) D5 पर° (for रथ°) — ^{c}) Ś1 Dc D1 5 G1 2 M2 वादृश्यत; K2 वारुच्यत

20 ^{a}) T1 प्रहसद् — ^{b}) T2 G2–4 सम° (for प्रत्य°) — ^{c}) Dc देवेशे (for °षु) — ^{d}) Ś1 K1 2 D5 अच्युत, K3 4 D1 3 T1 M इष्यते (for ईक्ष्यते)

21 D4 om 21^{b}–22^{c} — ^{b}) Dc T G च (for तु) D1 संघशः (for सर्वशः) — ^{c}) D3 आक्रोशन् B4 तत्र (for तस्मिन्) — ^{d}) B4 सरसि (for शरदि) Ś1 K1 2 पक्षिणः; B (B1 am as in text) Dn D6 सारसाः; Cnp लक्ष्मणाः (as in text) K3 कुरर्य इव भारत

22 D4 om 22^{abc} (cf v l 21) — ^{a}) Ś1 K1 ततो मातलिमासाद्य — ^{b}) Ś1 K1 त्वह (for अहं) S अभ्यगां (for अभ्ययाम्) — ^{c}) K3 वज्र° (for रथ°)

23 ^{a}) B1 शत°; T1 रथ° (for दश°) — ^{d}) K3 क्षणशः; S शतशः (for गणशः)

24 ^{a}) K4 D1 2 आकरुणः (for आभरणैः) K1 शब्दैस् — ^{c}) Ś1 K1 2 शिलाभिर् (for शिलानाम्) Dc शैलेंद्रे (for शैलेषु) — ^{d}) Ś1 K1 2 पतंतीभिर्; G1 पतितानाम् (for पतन्तीनाम्)

25 ^{a}) Ś1 K2 D3 विध्वस्ता (for वित्रस्ता) — ^{b}) D5 S तानि (for स्वानि) — D5 om 25^{c}–26^{b} — ^{d}) Ś1 K2–4 D1–3 °कौंभ° (for °कुम्भ°)

26 D5 om 26^{ab} (cf v l 25) — ^{a}) Dc °ताकारमयं; T1 °तागारमहं; T2 G3 4 °त महारंभं; G1 °ताकारतमं — After 26^{ab}, the sequence in D3 is 29^{cd}, 30, 28, 29^{ab}, 26^{cd}, 27, 31, etc — ^{d}) K3 4 D1 तदा (for ततः)

27 D5 om 27^{ab} — ^{b}) Ś1 K1 2 देवानामिव सर्वत, K3 B D (D5 om) देवा ना(K3 नो)त्राभ्यवर्त्युत — ^{c}) K4 च (for हि) Dn1 पुरंदरस्य माहात्म्याद् — ^{d}) Dn1 आदिष्टम् (for विशिष्टम्) Ś1 K1 2 4 D5 उप, K3 D1 3 T G2–4 इव (for इति) K3 लक्ष्यते

28 T3 G3 om the ref For sequence in D3 cf v l 26 — ^{a}) Ś1 K1 2 पुर (for पुरा) — ^{b}) D5 T2 G2–4 वै (for नः) Ś1 K1 2 पुरा (for पुरम्) T1 देवराजनिवेशन — ^{d}) K B2 3 D5 प्राच्या(K3 °द्रा)विताः G2 पुरात् (for सुराः).

29 For sequence in D3 cf v l 26 — ^{a}) Dn1 दुःखं प्राप्य (for तपस्तप्त्वा) B2 तपश्चात्र महत्तप्त्वा — ^{c}) K1 3 वृत्त, Dn1 D2 3 दत्तं (for वृतं) — ^{d}) K1 चायुधं, T1 चावृतं (for चाभयं) — After 29, D6 (marg *sec m*) ins

853* तथा देवैरवध्यत्वं पुरस्याभेद्यत्वमेव तु ।
मनुष्याणां दुर्बलत्वादुपेक्ष्यैव महासुरैः ।

30 For sequence of D3 cf v l 26 — ^{b}) B1–3 D (except D1–3 5) इति, T2 G2–4 अपि (for अभि-) K4 D1–3 5 -नोदितः (for -चोदितः) — ^{cd}) Ś1 विदत्तां, D3 व्यधत्त, D5 विधत्स्व, D6 विधात्रा, T1 विधत्त, T2 G2–4 दत्तवान् (for विधत्तां) Ś1 K1 2 B2 Dn2 n3 D1–4 6 अंतम्, Dn1 एतद्; D5 अद्य; T2 G2–4 अस्त्रम् (for अत्र)

तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति वासवः ।
भवितान्तस्त्वमेवैषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥ ३१
तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ।
न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया ॥ ३२
कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
एषामन्तकरः प्राप्तस्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३
दानवानां विनाशार्थं महास्त्राणां महद्बलम् ।
ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ३४

अर्जुन उवाच ।

ततः प्रविश्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
पुनर्मातलिना सार्धमगच्छं देवसद्म तत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

अर्जुन उवाच ।

निवर्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥ १
द्रुमै रत्नमयैश्चित्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
पौलोमैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥ २
गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् ।

Ś$_1$ K$_{1\,2\,4}$ D$_{1-3}$ अस्माकं, B$_{1\,2}$ Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ आत्मनो; B$_{3\,4}$ Dc चात्मनो (for [इ]त्यात्मनो) T$_2$ G$_{2-4}$ हितमुत्तमं (for °काम्यया)

31 ^{b}) K$_2$ D$_1$ M$_1$ °मात्रेति; T$_2$ G$_{2-4}$ °मास्तेति (for °मत्रेति) B D (except D$_{1-3\,5}$) भारत (for वासवः) T$_1$ दिष्टमत्र पुरंदर — ^{c}) Dn D$_{4\,6}$ अप्येषां; D$_3$ T$_2$ G$_{2-4}$ एतेषां (for एवैषां) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ त्वमेवैषां भवस्यंतो; B$_2$ भविता त्वंत एतेषां; B$_4$ त्वमप्येषां भवस्त्वांतो; D$_5$ त्वमेषां भवितास्यंतो; T$_1$ भवता तं तमेवैषां — ^{d}) N (except K$_4$ D$_{1-3}$) शत्रु° (for वृत्र°)

32 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ त्वेषां; K$_{3\,4}$ B$_4$ D$_5$ तेषां (for एषां) — ^{d}) T$_2$ G$_{2-4}$ यतस्ते (for य एते) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ [ऽ]त्र (for नि-)

33 ^{b}) G$_1$ गत° (for तत°) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ D$_{1\,2}$ तेषाम् (for एषाम्) S पार्थ (for प्राप्तस्) — ^{d}) K$_3$ यत् (for तत्) G$_1$ [अ]पि (for च) Ś$_1$ तथा तच्च कृतं त्वया; D$_5$ त्वया तच्च कृतं तथा, T$_2$ G$_{3\,4}$ त्वयेत्युपकृत तथा; G$_2$ संप्रत्युपकृतं तथा

34 ^{a}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3\,5}$) विनाशाय — ^{b}) B D (except D$_{1-3\,5}$) अस्त्राणां परमं बलं — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ प्रहितस्त्वं; T$_1$ आहित°; G$_1$ गृहीत° G$_{2\,4}$ सुरेन्द्रेण — ^{d}) B$_1$ M$_1$ पुरुषेण (for °षेन्द्र) Ś$_1$ K$_{1\,2\,4}$ D$_1$ M [ए]तद्; T G [इ]दम् (for तद्) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ उच्यतां; D$_1$ अद्भुतं (for उत्तमम्) D$_5$ पुरुषेंद्रैरनुत्तमैः

35 S om theref ! — ^{a}) B$_{1\,2}$ D (except D$_{1-3\,5}$) प्रशाम्य; B$_3$ °शास्य (for °विश्य). — ^{b}) K$_2$ [अ]भिभाव्य; B$_1$ निहन्य (for निहत्य) — ^{d}) K$_{3\,4}$ D$_3$ आगच्छं; S (except G$_4$) अगमं. K$_3$ ह (for तत्).

Colophon — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1\,2}$ Dn$_2$ D$_6$ T$_1$ G$_{2\,4}$ आरण्य — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K$_{3\,4}$ B$_{1-3}$ D G$_1$ M$_1$, mention only निवातकवचवध (B$_1$ om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in K$_3$ D$_1$, and by गंधमादनवास in B$_2$) — *Adhy no.* (figures, words or both) Dn 172 (Dn$_2$ 171), D$_1$ 178, S (M$_2$ *sup lin*) 173 (M$_2$ orig 175). — *Śloka no :* Dn D$_1$ 35.

170

1 ^{ab}) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ transp मया and महत्. T$_2$ G तदा (for मया) D$_2$ सह; G$_4$ मया (for महद्). K$_2$ पुरं; M$_1$ परं (for [अ]परम्) — ^{c}) K$_2$ परं (for पुरं) K$_{3\,4}$ D$_{1\,3.\,5}$ T$_2$ G M °गमं (for °चरं) T$_1$ तत्पुरं कामगं दिव्यं — ^{d}) D$_5$ पावकार्चि°.

2 ^{a}) B Dc Dn D$_{4\,6}$ रत्नद्रुम(B$_4$ द्रुमरत्न)मयैश्च K$_3$ Dc D$_{3\,5}$ T$_1$ G$_1$ M चित्रं (for चित्रैर्) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ Dc भासुरैश्च; B$_{2\,3}$ Dn D$_{4\,6}$ सुस्वरैश्च — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3\,5}$ कालखजै°; B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4\,6}$ °कंजै° — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3\,5}$ मुदा युतैः; S दुरासदं (for अधिष्ठितम्), cf 3^{b}.

3 ^{b}) T$_1$ अनुत्तम (for दुरा°). — K$_4$ om. 3^{c}–5^{b}, T$_1$

सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ।
द्रुमैः पुष्पफलोपेतैर्दिव्यरत्नमयैर्वृतम् ॥ ३
तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ।
असुरैर्नित्यमुदितैः शूलर्ष्टिमुसलायुधैः ।
चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥ ४
तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥ ५

मातलिरुवाच ।

पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ।
तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयंभूरददाद्वरम् ॥ ६
अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ।
अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः ॥ ७
रमणीयं पुरं चेदं खचरं सुकृतप्रभम् ।
सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्षममरैरपि ।
सयक्षगन्धर्वगणैः पन्नगासुरराक्षसैः ॥ ८
सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।
ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम् ॥ ९
तदेतत्खचरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।
पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥ १०
हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यायते नगरं महत् ।
रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ ११
त एते मुदिता नित्यमवध्याः सर्वदैवतैः ।
निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ।
मानुषो मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ १२

अर्जुन उवाच ।

सुरासुरैरवध्यांस्तानहं ज्ञात्वा ततः प्रभो ।
अब्रुवं मातलिं हृष्टो याह्येतत्पुरमञ्जसा ॥ १३

M_1 om 3^{e}–4^{b}, K_3 om 3^{f}–4^{c} — ^{f}) B D (except D_{1-3} $_5$) सर्व° (for दिव्य°)

4 K_4 om 4, K_3 om 4^{abc}, T_1 M_1 om 4^{ab} (cf v l 3) — ^{b}) Ś$_1$ B_4 °रम; K_1 $_2$ D_5 °हर, B_3 °रमैः (for °हरैः). — ^{d}) Ś$_1$ शूलाधू-; D_1 $_2$ शूलासि, T_1 G_1 $_3$ $_4$ शूलेष्टि- (for शूलर्ष्टि-). K_3 D (except D_6) -मुशलायुधैः; $B_{1.2}$ -मुपला°.

5 K_4 om 5^{ab} (cf. v l 3) — ^{b}) Dc पुनर् (for पुरम्) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ $_4$ $D_{1.2}$ [अ]त्र वै; D_5 T_1 पुरं (for [इ]ति वै) B Dc Dn D_4 $_6$ किमिदं वर्ततेऽद्भुतं

6 ^{a}) D_2 पौलोमी (for पुलोमा) K_1 $_2$ दैत्येया; K_3 G_1 दैत्येयी (for दैतेयी) — ^{b}) K_3 $_4$ Dc_2 D_{1-3} कालिका; T_1 तन्नामा, T_2 G_{2-4} M काळका (for कालका) D_1 $_2$ चापि दानवी (for च महासुरी). — ^{c}) K_{1-3} D_6 T_1 तु (for ते) G_2 °सहस्रांते. — ^{d}) K_2 तप उत्तमं (for परम तपः) — ^{f}) B D (except D_3) अददद्वरं.

7 ^{a}) S (except T_1) वरौ (for वरं) Dn तं; T_1 तौ (for ते) — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_2$ B_{1-3} Dc D_2 $_4$ $_6$ °दुःखितां — ^{d}) D_5 सुरदानवराक्षसैः

8 ^{a}) B D (except D_{1-3}) पुरं सुरमणीयं च — ^{b}) Ś$_1$ K B_1 Dc D_{1-3} $_5$ खेचरं K_2 सुकृतं प्रभो; B D (except D_{1-3}) सुमहाप्रभं; M_2 सुकृतप्रद — ^{c}) D_1 $_2$ सर्वकामैः Ś$_1$ K_1 $_2$ समुचितं; K_3 प्रमुदितं. — ^{d}) K_1 दुर्धर्षैर्; K_4 दुर्दर्शम्. M_1 अपरैरपि — ^{e}) B_{1-3} D (except D_{1-3} $_5$) महर्षियक्षगधर्व- — ^{f}) D_1 T_2 G_{2-4} पन्नगोरग°

9 ^{a}) D_5 °कामफलो°, G_4 °कर्मगुणो° — ^{c}) B_4 D_2 S (except M_1) ब्रह्मणो S भवनात् (G_1 M_1 °न) श्रेष्ठ (for भरतश्रेष्ठ) — ^{d}) T_1 G_1 M_1 °कृतं विभो, G_2 $_4$ °कृत प्रभो

10 ^{a}) B_1 Dc इद (for एतत्) K_4 D_1 खेचर, B_1 Dc तु पुर, B_2 खेचरे, B_3 $_4$ Dn D_2 $_4$ $_6$ स्वपुर; T_2 G_{1-3} M_2 स्वचरं (for खचरं) — ^{c}) K_4 पौलोम्याध्युषित K_2 धीर, B_4 रम्यं — ^{d}) K_1 $_2$ D_1 $_3$ कालिकेयैश्च, B_{2-4} Dc Dn_1 n_2 D_2 $_{4-6}$ कालकं(D_2 $_5$ °खं)जै°

11 ^{a}) B D (except D_1 $_3$ $_5$) [ए]व (B_1 [ए]व) (for [ए]तत्) — ^{b}) D_5 आख्यात, T_1 श्रूयते (for ख्यायते) — T_1 om 11^{cd} — ^{c}) B_2 रहित, D_2 रक्ष्यते K_2 D_{1-3} कालिकेयैश्च, B_4 कालकंजै° — ^{d}) K_4 D_1 पौलोम्यैश्च

12 ^{a}) T_2 G_{2-4} तदा ते (for त एते). B_{1-3} D (except D_2 $_3$ $_5$) राजन् (for नित्यम्) — ^{b}) Ś$_1$ K_1 T G सर्वदेवतैः — ^{c}) Ś$_1$ K कौंतेय (for राजेन्द्र) — ^{d}) Ś$_1$ गतदोषा (for गतोद्वेगा) Ś$_1$ K सदो°, B_2 निरामयाः (for निरु°) — After 12^{cd}, S ins

854* सुरासुरैरवध्यानां दानवानां धनंजय ।

— ^{e}) K_4 B_4 Dn D_{1-4} $_6$ मानुषान्, T_2 G_3 $_4$ मानुष्यो — ^{f}) Ś$_1$ K D_{1-3} निसृष्टो (for निर्दिष्टो) — After 12, B (B_1 marg) D (except D_1 $_3$ $_5$) ins

855* एतानपि रणे पार्थ कालकञ्जान्दुरासदान् ।
वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान् ।

त्रिदशेशद्विषो यावत्क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहम् ।
न कथंचिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विषः ॥ १४
उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ।
रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ १५
ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः ।
समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ १६
ततो नालीकनाराचैर्भल्लशक्त्यृष्टितोमरैः ।
अभ्यघ्नन्दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥ १७
तदहं चास्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
शस्त्रवर्षं महद्राजन्विद्याबलमुपाश्रितः ॥ १८
व्यामोहयं च तान्सर्वान्रथमार्गैश्चरन्रणे ।
तेऽन्योन्यमभिसंमूढाः पातयन्ति स्म दानवाः ॥ १९
तेषामहं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्व्यहरं शतसंघशः ॥ २०
ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
खमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ २१
ततोऽहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयम् ॥ २२
तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्म यथासुखम् ॥ २३
अन्तर्भूमौ निपतितं पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
पुनस्तिर्यक्प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥ २४

[(L 1) B_1 सुदारुणान् (for दुरासदान्) — (L 2) Dc [आ]नयति (for नयस्व) B_1 विराम (for विनाश)]

13 S om the ref — Dc om 13^a–15^b — ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ अवध्यं तद् (for अवध्यास्तान्) $G_{3\ 4}$ सुरैरवध्यास्तान्सर्वान् — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ विशां पते; T_1 G_1 महासुरान् (for ततः प्रभो) — ^{c}) D_2 M (as usual) अब्रवं $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ तत्र (for हृष्टो)

14 Dc om 14 (cf v l 13) — ^{c}) K_4 D_2 T_1 G_1 इमे; D_5 विशेत् (for हि मे) D_5 पाप (for पापा) — ^{d}) T_1 M_1 अवध्या, T_2 G ह्यवध्या (for न वध्या) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ हि; K_3 च (for ये)

15 Dc om 15^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) G_1 तत्र (for ततः) M क्षिप्र (for शीघ्र) — ^{b}) T_2 G_{2-4} अंतिकं (for अन्तिकात्)

16 ^{a}) $Ś_1$ मामलक्ष्य; K_1 ममालक्ष्य; K_2 न मालक्ष्य $K_{1\ 2}$ दैत्येया K_3 तेषामलक्ष्य दैत्येया — ^{b}) B_1 °भरणायुधाः — ^{c}) K_3 °भागा (for °वेगा) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_5 रथम् (for रथान्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ आदाय (for आस्थाय) $K_{1\ 3}$ S दंसिताः

17 ^{a}) Many S MSS नाळीक- $Ś_1$ K $D_{1\ 3}$ °नाराच- (for °नाराचैर्) — ^{b}) K_4 B Dc Dn D_{4-6} T_1 भल्लैः (for भल्ल-) — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1\ 3}$) प्रत्य° (for अभ्य°) K_3 M_2 मा (for मां)

18 ^{a}) $K_{3\ 4}$ $B_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 तान् (for तद्) $K_{3\ 4}$ B Dc Dn $D_{1-4\ 6}$ शर°, D_5 S शस्त्र° (for चास्त्र°) — ^{b}) S समवारय (G_1 °वाकिरं) — ^{c}) $B_{3\ 4}$ अस्त्रवर्षं; Dc शरवर्षं K_4 D_1 अहं राजन्; B_4 अभूद्राजन्; S महाराज. — ^{d}) =1 38 39^d $K_{3\ 4}$ D_4 M_2 °बलमपा°; B_2 °बलसमा°

19 ^{a}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn_2 D_5 T $G_{2\ 3}$ M_1 व्या(K_1 Dc Dn_2 व्य)मोहयन्, K_2 विमोहय; B_1 व्यापोहय; Dn_1 n_3 $D_{2\ 6}$ G_1 M_2 व्यमोहय — ^{b}) K_4 °मार्गान्; T $G_{3\ 4}$ °मार्गै (for °मार्गैश्) — ^{c}) K_3 अभिसंरूढाः; $D_{1\ 5}$ अतिसंमूढाः. K_2 तेन्योन्येभ्यश्च सं° — ^{d}) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ दानवान्

20 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) एवं (for अह) — ^{b}) D_5 अत्यंतम् (for अन्योन्यम्) — ^{c}) T_2 $G_{2\ 3}$ विविधैर् (for विशिखैर्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तीक्ष्णैर् (for दीप्तैर्) D_5 शिरांसि पेतुर्विशिखैर् — ^{d}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ न्यहनं (B_1 °रं), T_1 व्याहनं; T_2 G अच्छिद (G_1 अहरं), M_2 व्याहरं (for व्यहरं) D_5 दीप्तैः कृत्तानि संघशः

21 ^{a}) D_5 हन्य° (for वध्य°) K_2 दैत्येयाः — ^{c}) Dn_2 स्वनगरान् (for सनगरा)

22 ^{a}) K $D_{1-3\ 5}$ तानहं (for ततोऽहं) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) कुरुनंदन (B_2 °सत्तम); T_2 G_{2-4} पर्यवारय; M_2 सम° (for प्रत्य°) — M_2 om 22^{cd}. — ^{c}) D_2 आश्रित्य (for आवृत्य) — ^{d}) $Ś_1$ तेषाम् (for चैषाम्) B_4 न्यवारयं

23 ^{a}) G_1 खेचरं — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) सूर्यसप्रभ (B_2 °संनिभ; B_4 °वर्चसं); T_1 M दीप्तवर्चसं, G_1 दीप्ततेजसं — ^{c}) K_{1-3} दैत्येयैर् — ^{d}) $Ś_1$ K_3 चार्यंते स्म, K_2 धारयंते; D_2 वार्यंते स्म; T_1 नीयते स्म

24 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अधो भूमौ, $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ पुनर्भूमौ B_{1-3} Dn_2 $D_{1-3\ 5}$ निपतति — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ च गच्छति; B_{2-4} Dc Dn_2 T G प्रतिष्ठितं; M प्रतिष्ठति. — ^{c}) D_3 पपाताशु; T_1 प्रधान्याशु

25 ^{a}) Dc अमरावतीव संकाशं (hypermetric!), D_5

अमरावतिसंकाशं पुरं कामगमं तु तत् ।
अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृह्णं नराधिप ॥ २५
ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रमुदितेन च ।
न्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत्पुरं भरतर्षभ ॥ २६
विक्षतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्मगैः ।
महीमभ्यपतद्राजन्प्रभग्नं पुरमासुरम् ॥ २७
ते वध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्मयैः ।
पर्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ॥ २८
ततो मातलिरप्याशु पुरस्तान्निपतन्निव ।
महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ २९
ततो रथसहस्राणि षष्टिस्तेषाममर्षिणाम् ।
युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत ॥ ३०
तानहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रवाजितैः ।
ते युद्धे संन्यवर्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ॥ ३१
नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिन्त्य वै ।
ततोऽहमानुपूर्व्येण सर्वाण्यस्त्राण्ययोजयम् ॥ ३२
ततस्तानि सहस्राणि रथानां चित्रयोधिनाम् ।
अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नञ्शनकैरिव ॥ ३३
रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महारथाः ।
प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३४
विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ।
विचित्राभरणाश्चैव नन्दयन्तीव मे मनः ॥ ३५

सदृशं ह्यमरावत्या — [b]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{3\,5}$ °चरं (for °गमं) D_3 T_1 G_1 शुभं (for तु तत्) B Dc Dn $D_{4\,6}$ तत्पुरं कामग महत् — [d]) K_2 प्रतिगृह्ण, K_3 B_1 D_4 T_2 $G_{1\,3\,4}$ प्रत्यगृह्णा; K_4 $D_{1\,2}$ प्रत्यविध्यं; M_1 प्रत्यागृह्ण B_1 पुरं महत्, B_{2-4} D (except $D_{1-3\,5}$) परतप

26 [a]) T_1 शैलराजेन (for शरजालेन) — [b]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ दिव्यास्त्रनिवहेन, K_3 B_{2-4} D_3 °स्त्रनुदितेन (as in printed ed !) K_4 °स्त्रादुदितेन; G_1 °स्त्रपुटितेन; G_4 °स्त्रमृदितेन; M °स्त्रचुदितेन $K_{3\,4}$ Dc_2 T_2 G_{2-4} M ह, D_3 T_1 हि (for च) — [c]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_1 G_1 न्यगृह्णां; K_3 निगृह्णां; B_4 Dc Dn $D_{4\,6}$ व्यगृह्णं; T_1 निगृह्ण. K_{1-3} दैत्येयैस्; S दैत्यैस्तैस (M_1 दैत्येंद्रैस) — [d]) B_2 Dc_1 Dn $D_{4\,6}$ पुरुष° (for भरत°)

27 [a]) $K_{1\,2}$ Dc D_1 विक्षितं; D_3 विकृतं; S विकीर्णं D_5 सायकै°; S चाक्षयै° (for चायसै°) — T_1 om (hapl) 27^b–31^a — [b]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ $D_{1\,2}$ मंत्रयुक्तैर्; G_2 मत्प्रमुक्तैर् D_5 महेषुभिः (for अजिह्मगैः) — D_1 om 27^c–28^b — [c]) $Ś_1$ अभिपतद् K_4 D_2 तत्तु (for राजन्) — [d]) $Ś_1$ अगृह्णां; $K_{1\,2}$ प्रगृह्णं; K_3 प्रणुन्नं; K_4m प्रकच; D_2 सुप्रभं; T_2 G M प्र(G_1 वि)रुग्णं (for प्रभग्नं)

28 T_1 om 28, D_1 om 28^{ab} (cf v l 27) — [b]) $Ś_1$ K $D_{2\,3\,5}$ अजिह्मगैः, G_1 अयोमयैः (for अयस्मयैः). — [c]) $Ś_1$ K $D_{2\,3}$ °भ्राम्यंत (K_2 °त्रास्यत) (for °भ्रमन्त) — [d]) K_4 $D_{1\,2}$ कालनोदिताः; B_4 D_5 °मोहिताः

29 T_1 om 29 (cf v l 27) — [a]) B D (except $D_{1-3\,5}$) आरुह्य; S (T_1 om) अप्यत्र (for अप्याशु) ❀ Cn . पाठान्तरे मातलिमारुह्य आलम्ब्य। महीमवातरमवतीर्णोऽभवमिति शेष । ❀ — [b]) $K_{1\,4}$ प्रक्रमन् (for निपतन्) — [c]) K_3 अवतरत्

30 T_1 om 30 (cf v l 27) — [b]) S (T_1 om) महायुधि (G_1 °त्मना) (for अमर्षिणाम्) B_4 तेषां षष्टिर्महामृधे — [c]) G_1 महाराज (for मया सार्धं)

31 T_1 om 31^a (cf v l 27) — [a]) B_{1-3} Dn $D_{2\,4\,6}$ तान्यहं G_1 विविधैर्बाणैर् — [b]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ न्यहनं (for व्यधमं) $Ś_1$ B Dn_3 D_{4-6} गार्ध्रराजितैः, K_3 $D_{1\,3}$ T_1 °वाजिभिः; D_2 °वागितैः, T_2 G M_2 गृध्रवाजितैः — [c]) K_2 D_3 तैर् (for ते) $Ś_1$ K D_{1-3} पर्य°, T_1 सम्प्र° (for संन्य°)

32 [a]) $K_{1\,4}$ $D_{1\,3\,5}$ न मे, K_2 न ते, B_4 नेते, G_1 ते न (for नेमे) D_5 T_2 $G_{2\,3}$ शक्ता, M_2 शक्त्या (for शक्या) $Ś_1$ K_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ मनुष्येण — [b]) $K_{1\,2}$ युद्धे नेतुं; D_5 युद्धे जेतुं (for युद्धेनेति) B_4 D_5 S विचित्य (for प्र°) $Ś_1$ D_5 च, $K_{1\,2}$ B_4 $D_{1\,2}$ तु; K_3 ते, K_4 B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ तत् (for वै) — [c]) $K_{2\,3}$ T_1 °पूर्वेण — [d]) B D T_2 G_3 दिव्यानि (for सर्वाणि) D_5 [अ]नोद°; T_1 [अ]चोद° (for [अ]योज°)

33 [a]) B_1 रथसह° (for तानि सह°) — [b]) B Dn $D_{2\,4-6}$ रथिनां — [d]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ अपि, G_4 अथ (for इव)

34 [a]) D_5 °मार्गं विचित्रं $D_{1\,2}$ च (for ते) — [b]) B D (except $D_{1-3\,5}$) °बलाः (for °रथाः) — [c]) $K_{1\,2}$ प्रत्य(K_2 °ति)गृह्णंत; G_1 °विध्यंत (for °दृश्यन्त)

35 [a]) K_3 °मुकुटास्ते वै; T_2 $G_{3\,4}$ °कुसुमापीडा, G_1 °कवचा°, G_2 M °मकुटा°. — [d]) S मम प्रीतिकराभवन्

36 [b]) K_3 $D_{2\,3\,5}$ °प्रणुदितै; K_4 °प्रमुदितान्; $B_{1\,3}$

अहं तु शरवर्षैस्तानस्त्रप्रमुदितै रणे ।
नाशक्नुवं पीडयितुं ते तु मां पर्यपीडयन् ॥ ३६
तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ।
व्यथितोऽस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ३७
ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रणतो रणे ।
स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समयोजयम् ।
यत्तद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वामित्रविनाशनम् ॥ ३८
ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोचनम् ।
त्रिमुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजम् ।
लेलिहानैर्महानागैः कृतशीर्षममित्रहन् ॥ ३९
विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरं रौद्रं सनातनम् ।
दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥ ४०
नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ॥ ४१
मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्रूपाण्यासन्सहस्रशः ।
मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशां पते ।
ऋक्षाणां महिषाणां च पन्नगानां तथा गवाम् ॥ ४२
गजानां सृमराणां च शरभाणां च सर्वशः ।

Dn D4 6 M °प्रचुदितै T2 G2-4 मंत्रास्त्रमुदितान्रणे — c) K1 3 D1 G1 2 M1 नाशक्नुवन् — d) B D (except D1-3 5) प्रत्य°, T2 G2-4 अभ्य° (for पर्य°)

37 c) K1 व्याधितोस्मि D4 तदा (for महा-) — After 37, T G ins

856* ततोऽहं परमायस्तो मातलिं परिपृष्टवान् ।
किमेते मम बाणौघैर्दिव्यास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
न वध्यन्ते महाघोरैस्तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।
स मामुवाच पर्याप्तस्त्वमेषां भरतर्षभ ।
तानुद्दिश्याथ मर्माणि प्रतिघातं तदाचर । [5]
एतच्छ्रुत्वा तु राजेन्द्र संप्रहृष्टस्तमूचिवान् ।
निवर्तय रथं शीघ्रं पश्य चैतान्निपातितान् ।
एवमुक्तो रथं तत्र मातलिः पर्यवर्तयत् ।
ततो मत्वा रणे भग्नं दानवाः प्रतिहर्षिताः ।
विचुक्रुशुर्महाराज स्वरेण महता तदा । [10]
अभग्नः कैश्चिदप्येष पाण्डवो रणमूर्धनि ।
अस्माभिः समरे भग्न इत्येव संघशस्तदा ।

[(L 1) T2 G2-4 परमायत्तो — (L 2) G2 4 किमेतैर् (for °ते) — (L 3) T G2-4 तत्वमाख्यातुमर्हसि — (L 4) T2 G3 पर्याप्तान् (for °प्तस्) T2 G2-4 समेतान् (for त्वमेषां) — (L 5) T2 G2-4 परम (for मर्माणि), and तत्प्रतीघातमाचर (for the posterior half) — (L 7) T2 G3 वै तान् (for चैतान्) — (L 10) T1 महान्; G1 मुहु. (for तदा)]

38 b) B2-4 D (except D1 2 5) T2 G3 4 प्रयतो (for °णतो) G1 रुद्रायाद्भुतमूर्तये — After 38ab, G1 ins

857* प्रयतः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य महात्मने ।

— d) Ś1 K D1-3 प्रत्ययोजयं (K3 प्रत्यनोवच); B Dc Dn D4 6 समचोदयं; D5 समनोदयं — e) D5 यद्रौद्रमिति विख्यातं — After 38, S ins

858* अहं पाशुपतं दिव्यं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
[T1 M भवत (for अहं)]

39 d) T1 °सन्निभ (for °मूर्धजम्) — e) T1 (corrupt) मूर्धजं लेलिहानागैः — f) K3 4 B1-3 Dc D1 2 कृतापीडम्, B3m 4 Dn D4 6 M कृतचीरम्, T G °चिह्नम् (for °शीर्षम्) — After 39, T G ins

859* भक्तानुकम्पिनं देवं नागयज्ञोपवीतिनम् ।

40 a) Ś1 भीतस्ततस्; D5 विभीषणं, T G2-4 मोहं ततस्, G1 विचित्याहं; M विचीयाह (for विभीस्ततस्) — c) T2 (after corr) G3 दृढं, G1 स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा)

41 a) Ś1 K D1-3 5 नमस्कृत्य — b) K4 D4 सर्वाया°; D3 शिवाया°, G1 रुद्राया° — c) D5 असुरेन्द्राणां (for दान°) — d) T2 G2-4 अभावायैव (for पराभावाय) D5 अभावाय परंतप

42 b) K1 अस्मिन् (for आसन्) — c) T1 अपि (for अथ) — d) S व्यालानां (for व्याघ्राणां) B3 (m as in text) 4 विशेषतः, D5 सहस्रशः, G1 वनौकसां (for विशां पते) — K3 om (hapl) 42f-43c — f) G1 transp तथा and गवाम्

43 K3 om 43abc (cf v l 42), G1 om 43abcd — a) K3 T1 M चा(M2 च)मराणां; K4 D1 2 वानराणां; D3 5 च हयानां; T2 G (G1 om) शरभाणा (for सृम°) B Dc Dn D4 6 शरभाणा गजानां च — b) B D (except D1-3 5) वानराणां; T2 G (G1 om) चमराणा M ऋषभाणां (for शर°) B1 4 सहस्रशः; B2 3 D (except D1-3 5) T2 G3 च संघशः; M च वाजिनां (for च स°) T1 वृषाणां चैव वाजिनां — Ś1 om (hapl) 43cdef, K4 om 43c-44b — c) T1 M शरभाणां (for ऋष°) — d) T1 M शुनामपि (for तथैव च) — After 43cd, T2 G2-4 ins :

860* ऋक्षाश्वमेषवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ।

ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च ।
शालावृकाणां प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ॥ ४३
गृध्राणां गरुडानां च मकराणां तथैव च ।
पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ४४
गुह्यकानां च संग्रामे नैरृतानां तथैव च ।
झषाणां गजवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ४५
मीनकूर्मसमूहानां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ४६
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ।
सर्वमासीज्जगद्व्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ४७
त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।
अनेकरूपसंयुक्तैर्नानामेदोवसाशिभिः ।
अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ॥ ४८
अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ।
अद्रिसारमयैश्चान्यैर्बाणैररिविदारणैः ।
न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥ ४९
गाण्डीवास्त्रप्रणुन्नांस्तान्गतासून्नभसश्च्युतान् ।
दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५०
तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।
निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ५१
तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५२

मीनवायसरूपाणां नानावक्त्रप्रचारिणाम् ।

— e) S साला° (for शाला°) Some S MSS -वृकाना B4 चडानां (for प्रेतानां) — f) K3 B2 D3 S मुरुंडाना (T1 कुक्कुटानां); B1 सुषंडाना; D1 भेरुंडानां, D5 उरगानां (for भुरु°) B1 D1 2 तथैव च; T1 G1 M2 च बर्हिणां (for च सर्वशः) B4 प्रेतानामपि सर्वशः — After 43, G1 ins

861* शार्दूलानां वराहाणां शरभाणां प्रवल्गताम् ।

44 K4 om 44ab (cf v l 43) — b) K1 4 B3-4 Dn D2 4 6 च(B3 चा)मराणा; B1 चारणाना, Dc भ्रमराणा (for मक°) D1 च सर्वशः; M1 च बर्हिणां (for तथैव च) — After 44ab, Dc ins.

862* वृक्षाणां पर्वतानां च समुद्राणां तथैव च ।

On the other hand, B Dn D2 4 6 ins after 44ab Dc cont.

863* देवानां च ऋषीणां च गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
[B1 4 सहस्रश (for च सर्वश.)]

— G1 om (hapl) 44c–45b — c) K2 3 D5 T2 G2-4 च (for स-) Dc1 om 44d–45c — d) D1 2 T1 राक्षसानां; G2 M1 रक्षसां च (for तथैव च) D1 2 तथैव च (for सुर°)

45 Dc1 om 45abc, G1 om 45ab (cf v l 44) — a) G2 M किंनराणां (for च संग्रामे). T1 गुह्यानां किंनराणां च — Ś1 T2 G2-4 om (hapl) 45cd Dn2 transp 45cd and 46ab — c) K3 4 D1 2 T1 M झषाश्च; G1 सर्पास्य- (for झषाणां) K1 सर्पाश्वखरवक्त्राणां; K2 सर्पाश्वापरवक्त्राणां — d) D5 अथापि वा, T1 M च भारत (for तथैव च)

46 Dn2 transp. 45cd and 46ab — a) B Dc Dn D2 4 6 मीनवाजि(B2 4 Dc °य)सरूपाणा, D5 मीनकर्मसहस्राणा, T1 M °मयूराणा, T2 G2-4 तथा मुसलहस्ताना, G1 मीनवायसकर्माणा — b) T1 G1 °शस्त्रास्त्रपाणिना, T2 G3-4 °शस्त्रास्त्रधारिणां — d) K1 2 D1 2 5 T G °पाणिना

47 a) D1 3 भूतै° (for चान्यै°) — b) M2 °रूपैर्नरैस् (for °रूपधरैस्) K3 M1 तदा (for तथा) — d) Ś1 K1 3 4 D1 2 विजृंभति, K2 D3 5 विजृंभिते, B4 प्रयोजिते; T2 G3 4 M2 विसृज्यति (for विसर्जिते)

48 c) K1 °स्पर्शैर् — d) Ś1 K1-3 B3 °वसादिभिः, Dn D4 6 °वसास्थिभिः — e) G3 सुतीक्ष्ण (for अभीक्ष्णं) — f) Ś1 K1 3 B2-4 Dc1 Dn D1-4 6 °ना नाशमागताः, K2 B1 Dc2 °वाना समा°, D5 °वास्तसंहारणं

49 a) M1 अति- (for अर्क-) — b) K4 वज्रशक्ति-, Dc वज्राशन-, D1 2 ब्रह्माशनि- (for वज्राशनि-) Ś1 K1 2 Dc D1-3 -समस्वनैः (for -समप्रभैः) — c) D3 अद्रि°, T1 अभि- (for अद्रि-) B1 हि (for च) — d) B1 Dc D6 °ररिनिबर्हणैः, B2-4 Dn D4 °रपि निबर्हणैः — e) Ś1 K2 3 D1 3 व्य(D3 व्या)हनं (for न्यहनं) — f) Ś1 K1 2 मुहूर्तादेव

50 a) Ś1 दानवास्त्र° — b) Ś1 घनाशीन्, K1 घनादीन्; K2 गताशं; K4 गतास्तान् (for गतासून्) — c) Ś1 K D1 3 5 प्रणतो; D6 T1 प्रणम (for प्राणमं)

51 a) Ś1 K1 3 4 D1-3 ततो, Dc अथ (for तथा) D5 °पीडांस्तान् (for °निष्पिष्टान्) — b) Ś1 K1-3 D3 दानवान्दारुणाकृतीन् — c) Ś1 K1-3 B Dn D1 4-6 M1 निशम्य, Dc नियम्य (for निशाम्य)

52 Ś1 D2 om (hapl) 52 — a) B1 (m as in text) तदशक्यं, T2 G2-4 अविषह्यं (for तदसह्य). — b)

उवाच चेदं वचनं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ॥ ५३
सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्खगं महत् ।
त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यात्तपोबलात् ॥ ५४
विध्वस्तेऽथ पुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।
विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥ ५५
प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुरर्य इव दुःखिताः ।
पेतुः पुत्रान्पितॄन्भ्रातॄञ्शोचमाना महीतले ॥ ५६
रुदन्त्यो दीनकण्ठ्यस्ता विनदन्त्यो हतेश्वराः ।
उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यः प्रस्रस्तस्रग्विभूषणाः ॥ ५७
तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैन्यसमाहतम् ।
न बभौ दानवपुरं हतत्विट्कं हतेश्वरम् ॥ ५८
गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव ह्रदम् ।
शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ५९
मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ ६०
हिरण्यपुरमारुज्य निहत्य च महासुरान् ।
निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ६१
मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ ६२
हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् ।

K D1 3 सुदुष्कर, B1 3 4 Dc D5 T2 (before corr.) G1 2 4 M2 दुरुत्सहं; M1 सुदु.षह (for दुरा°) — ^{c}) K3 सं- (for मां)

53 ^{a}) Ś1 K1 2 D3 [ह्य]दं च; K3 चैवं; T1 G1 चैनं (for चेदं) B4 Dn वचन चेद (by transp.) — After 53^{ab}, S ins.

864* हतांस्तान्दानवान्दृष्ट्वा मया सख्ये सहस्रशः ।
[G1 सख्ये शत-; G3 4 मया सवे (for मया सख्ये)]

— ^{c}) B1 3 T G अशक्य (for असह्य) — D1 om. (hapl.) 53^{d}–54^{a} — ^{f}) Ś1 K B4 D2 3 5 पुरंदरः (for सुरे°) T1 अपि शक्यं सुरेश्वरैः — After 53, T G ins.

865* ध्रुव धनंजय प्रीतस्त्वयि शक्रः पुरार्दन ।
[G1 नव (for त्वयि) G3 4 शभु (for शक्र) G1 परार्दन]

54 D1 om. 54^{a} (cf. v. l. 53) — ^{a}) Ś1 K D2 3 5 असह्य (K4 अदृश्य) (for अवध्य) — ^{b}) D1 स्वय; D2 स्वर्गं (for खगं) — ^{d}) B1–3 Dc Dn D4 6 स्ववीर्येतपसो बलात्, D1 2 स्ववीर्यात्स्वतपोबलात्

55 Before 55, T G3 ins. अर्जुन· — ^{a}) B4 D3 5 T2 G2–4 तु, Dn D2 स्व- (for ऽथ) — ^{c}) K1 2 विरुदंत्यः, K3 विमर्दत्यः; M1 निपतंत्यः — ^{d}) K3 4 D3 5 M1 निपेतुर्

56 ^{a}) B4 M1 विकीर्णकेश्यो; T1 प्रकीर्णकेशा B1 मथिताः — ^{b}) B2 दंशिताः (for दुःखिताः) T2 G सुदीनाः करुणस्वनाः — After 56^{ab}, T2 G ins.

866* कुरर्य इव वाशन्त्यो दुःखिताश्च मुहुर्मुहुः ।

— ^{c}) K3 पितॄन् (for पेतु.) Ś1 K D1–3 पतीन् (for पितॄन्)

57 G1 om. 57–58 — ^{a}) B2–4 Dn1 रुदत्यो Ś1 च; B4 तु (for ता) — Dn3 om. (hapl.) 57^{bc} — ^{b}) B2 4 Dn1 n2 D4 6 निनदत्यो; M1 विलपंत्यो (for विन°) K1 महीतले (for हते°) D5 नितरां चक्रुशुस्तदा — ^{c}) B Dc Dn1 n2 D4 6 °सि परिनिघ्नत्यः — ^{d}) B Dc Dn D4 6 M1 विस्रस्त-, D5 प्रध्वस्त- (for प्रस्रस्त-) T1 प्रसुसुस्तत्र शोणिताः; T2 G2–4 प्रस्रस्तांबरभूषणाः

58 G1 om. 58 (cf. v. l. 57). — ^{b}) K1 2 दैन्यदुःख- (by transp.) B4 T1 -समागतं; D1 5 G4 -समाहितं — ^{d}) K3 °ध्वस्तं, K4 D2 3 °चिह्नं; B2 °द्विष्टं; D1 °तिग्मं (for °त्विट्क)

59 ^{b}) Ś1 K B Dn D1 6 G4 हृत° (for हत°) — ^{d}) Ś1 K D3 5 दुर्दर्श्य(K1 °र्दृश्य)म् (for अदृश्यम्) T1 अगमत् (for अभवत्) T2 G M2 अदृश्यत महत्पुर

60 ^{a}) D1 2 सतुष्ट° (for संहृष्ट°) — ^{b}) T1 आहरत् (for आनयत्)

61 ^{a}) Dc निहत्य (for हिरण्य-) Ś1 K1 2 आभज्य; K3 4 D3 (m as in text) T2 (before corr.) G4 आरुह्य, B Dc Dn D4 6 उत्सृज्य; T2 (after corr.) G3 आक्रम्य (for आरुज्य) — ^{b}) Ś1 K1 2 D5 सुरद्विषः (for महा°)

62 ^{a}) Ś1 K D1 5 स (for च) B Dc Dn3 D4 T2 G2–4 देवेंद्रे — ^{d}) S (except M1) °वृत्तं (for °भूतं) M1 °मते (for °द्युते)

63 ^{a}) B2 Dn3 D4 6 T2 G2 3 °पातं च; B4 °मुत्सृज्य; T1 °पातश्च (for °घातं च) — ^{b}) B2 निपातन (for निवा°) — ^{c}) D2 5 तु (for च) — ^{d}) Ś1 K1 2 महात्मनां (for महौ°) — After 63, T G ins.

867* कालकेयवधं चैव अद्भुतं रोमहर्षणम् ।

निवातकवचानां च वधं संख्ये महौजसाम् ॥ ६३
तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ।
मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ॥ ६४
ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ।
अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं सुमधुरं वचः ॥ ६५
अतिदेवासुरं कर्म कृतमेतत्त्वया रणे ।
गुर्वर्थश्च महान्पार्थ कृतः शत्रून्घ्नता मम ॥ ६६
एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजौ धनंजय ।
असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् ॥ ६७
अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ।
सयक्षासुरगन्धर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ॥ ६८
वसुधां चापि कौन्तेय त्वद्बाहुबलनिर्जिताम् ।
पालयिष्यति धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

अर्जुन उवाच ।
ततो माममिविश्वस्तं संरूढशरविक्षतम् ।
देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १
दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
न त्वाभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥ २
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः ।

---

64 c) Ś1 K1 2 महर्षि-, K3 महद्भिः (for मरुद्भिः) — d) B1 S (except M1) च (for [अ]थ) — After 61, T G ins.

868* परिष्वज्य च मां प्रेम्णा मूर्ध्न्युपाघ्राय सस्मितम् ।

65 a) K4 Dc [S]सौ (for वै) S तत ग (M1 न) मां देवराजः — c) K1 2 विवरै (for विबुधैः) — d) K3 B2–4 Dc1 Dn D1 4 T1 G2 4 स (for सु-)

66 b) B Dc1 Dn D4–6 G1 एव (for एतत्) — c) K1 Dc D3 G2 गुर्वर्थं च Ś1 K1 2 B D (except D1–3) T1 G1 M1 कृतः (for महान्) T1 G1 पुत्र (for पार्थ) — d) Ś1 K1 2 B D4 6 G1 M1 महा-, Dc Dn महान्; T1 हत्वा (for कृतः) T1 कृतो (for घ्नता)

68 b) Ś1 K1 2 °पन्नगैः — c) Dc सयक्षोरग°, D6 सदेवासुर° — d) K2 सयक्ष- (for सपक्षि-). Ś1 K1 2 -राक्षसैः (for -पन्नगैः)

69 a) Ś1 K1 2 D5 T1 चैव (for चापि) — b) D5 °रक्षितां; T1 °निष्ठितां

Colophon — *Major parvan*. Ś1 K1 2 Dn2 T G2–4 आरण्य — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K3 4 D3 mention only निवातकवचवध (followed by समाप्त in K3 4), and B2 D1 2, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in B2) — *Adhy. name*: B1 3 Dc हिरण्यपुरवासिवधः, B4 Dn D6 हिरण्यपुरवध° (B4 °पुर ...), D1 4 हिरण्यपुरविध्वंसः, D5 G1 कालकेयवधः — *Adhy. no.* (figures, words or both) Dn 173 (Dn2 172), D1 179, S (M3 *sup. lin.*) 171 (M3 orig. 176) — *Śloka no.* Dn 76, D1 73.

171

1 a) K1 2 B D (except D1–3 5) अति-, T1 अपि (for अभि) — b) K2 D5 समूढ-, B1 G1 संरूढं (for संरूढ-) K1 2 D1–3 5 -शरविक्षितं — c) Ś1 K D1–3 5 M3 °राजो निगृह्य; B Dn D6 °राजो विगृह्य, Dc D4 °राजो विसृज्य; M1 °राजोपगृह्य K4 Dn2 [ए]तत् (for [इ]दं) — d) Ś1 कामं (for काले)

2 a) G1 दिव्यास्त्राणि च स° — b) G1 पुत्रक (for भारत) — c) T2 G2–4 °वीक्षितुं (for °भवितुं) — d) T1 मानुषेष्वपि क°

3 a) T2 G2–4 तथा (for कृपः) — b) K1 देव- (for सह) T1 G1 2 ससुयोधनः (for सह राजभिः) — c) D5 तात (for पुत्र) — d) Ś1 K1 नार्धंति (!), T1 G2 नार्हंति.

4 Before 4, Dn D4 6 ins. अर्जुन उ°. — b) K1–3 प्रयच्छत् K2 S (except M1) भगवान् (for मघवान्)

संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३
इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान्प्रभुः ।
अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्मयीम् ॥ ४
देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महारवम् ।
दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ५
ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥ ६
एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युषितो नृप ।
इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥ ७
ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ।
समयोऽर्जुन गन्तुं ते भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ॥ ८
एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि भारत ।
उषितानि मया राजन्स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९
ततो भवन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् ।
गन्धमादनमासाद्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

दिष्ट्या धनंजयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ११
दिष्ट्या च भगवान्स्थाणुर्देव्या सह परंतप ।
साक्षाद्दृष्टः सुयुद्धेन तोषितश्च त्वयानघ ॥ १२
दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ।
दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्यासि पुनरागतः ॥ १३
अद्य कृत्स्नामिमां देवीं विजितां पुरमालिनीम् ।
मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १४
तानि त्विच्छामि ते द्रष्टुं दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
यैस्तथा वीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हताः ॥ १५

Ś1 K Dc2 D1–3 5 स्वय (for प्रभुः) — ^{c}) Ś1 K1 2 4 D1–3 5 कांचनं (for कवचं) T2 G1 3 4 चैव (for दिव्यं)

5 ^{b}) Ś1 K1 2 शक्रः; B Dc Dn D4–6 पुनः, D1 2 देवाः (for देवः) D1 2 प्रादुर् Ś1 K1 2 महास्वनं; B4 शतक्रतुः, M2 महारथं — ^{c}) Ś1 K D1–3 चैतत् (for चेद) — ^{d}) T1 सर्वम् (for स्वयम्) B1 च (for ह)

6 ^{a}) G2 4 चास्त्राणि (for व°) — ^{c}) Ś1 समेतानि; M2 ममेमानि (for ममै°) — ^{d}) Ś1 K D1–3 रोचनानि (for रुचि°)

7 D5 om 7^{ab} — ^{b}) G4 अध्युषितो (for अस्म्यु°) — ^{c}) K4 भुवने (cf 9^{a}), D1 भुवनं, D5 सदने (for भवने) B4 रम्ये; D1 पुण्यं, G1 दिव्ये (for पुण्ये)

8 ^{c}) Ś1 K D1–3 5 ते गतुं (by transp), T1 गंतव्यं — ^{d}) K4 [ऽ]त्र (for हि)

9 ^{a}) K4 भुवने (cf 7^{c}) — ^{c}) T1 महाराज (for मया राजन्)

10 ^{a}) K3 ततो द्रष्टुमिह प्राप्तो — ^{c}) K3 4 B D M2 °पादस्य (for °मासाद्य)

11 Dn3 om (hapl) 11^{ab} — ^{b}) T1 सर्वशः (for भारत) — D3 om (hapl) 11^{c}–15^{b} — ^{c}) K3 तात; D5 देवो (for राजा) — ^{d}) K3 4 देवराजः पुरंदरः

12 D3 om 12 (cf v l 11) — ^{a}) B2 शंभुर् (for स्थाणुर्) — ^{b}) G4 M1 °तपः (for °तप) — ^{c}) B Dn D4. 6 स्व-; D1 स (for सु-) — ^{d}) D5 स (for च)

13 D3 om 13 (cf v l 11) — ^{b}) D5 संगतो (for समेतो) — ^{c}) K1 चरामहे (for वर्धा°) K2 B Dc Dn D4–6 पार्थ (for सर्वे) T2 G2–4 दिष्ट्या च पार्थैः (G2 by transp पार्थैश्च) संयुक्तो — ^{d}) Ś1 त्वं; K3 4 च (for [अ]सि) K1 2 दिष्ट्या पुनरिहागतः

14 D3 om 14 (cf v l 11) — ^{a}) D5 पृथ्वीम् (for कृत्स्नाम्) B Dn D4 6 महीं (for इमां) D5 सर्वां (for देवीं) Ś1 K1 2 अद्य पृथ्वी मया देवी, Dc अद्य कृत्स्ना मही देवी — ^{b}) T2 G3 4 समुद्र-; G2 सशैल- (for विजितां) Ś1 K1 2 Dc विजिता °मालिनी — After 14^{ab}, T G ins.

869[1] पश्यामि भूमिं कौन्तेय त्वया मे प्रतिपादिताम् ।

[T1 अवगच्छामि (for पश्यामि भूमिं)]

— ^{d}) Ś1 D5 वशे (for वशी)

15 D3 om 15^{ab} (cf. v l 11) — ^{a}) T2 G3 च (for तु) G2 4 चेच्छामहे (for त्विच्छामि ते) T1 M1 [अ]हं (for ते) N इच्छामि तानि चास्त्राणि (Ś1 K1 D5 वै द्रष्टुं, K2 ते द्रष्टुं; K3 4 D1 2 द्रष्टुं वै) — ^{b}) B Dc Dn D4 6 द्रष्टुं दिव्यानि भारत — ^{c}) Ś1 K1 2 हता; B1 Dc D6 T2 G3 तदा; Dn3 D5 M1 त्वया (for तथा). — ^{d}) Ś1 K1 2 त्वया (for हताः) — After 15, K1 ins

870* महाबला महामाया एकेन निहिता युधि ।

16 D2 T1 om the ref D2 om up to °कवचा — ^{b}) D5 T1 भारत (for सर्वशः) — ^{d}) T1 निहताः प्रभो (for विनिपा°)

17 ^{a}) K3 D5 तात, K4 सर्वं (for तत्र). — ^{c}) K3 सहितैः (for °तः)

अर्जुन उवाच ।
श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।
एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनंजयः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वं रजनीं तामुवास ह ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

१७२

वैशंपायन उवाच ।
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ १
ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं भ्रातृनन्दनम् ।
दर्शयास्त्राणि कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २
ततो धनंजयो राजन्देवैर्दत्तानि पाण्डवः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३
यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
गिरिकूबरं पादपाङ्गं शुभवेणु त्रिवेणुकम् ।
पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः ॥ ४
ततः सुदंशितस्तेन कवचेन सुवर्चसा ।
धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं च वारिजम् ॥ ५
शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्यान्महाभुजः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे ॥ ६

Colophon om. in D_{1}. — *Major parvan*: $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ T_{2} G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan*: Omitting sub-parvan name, $Ś_{1}$ mentions only निवातकवचकालखंजवध; likewise, K_{1} $_{2}$ B_{1} $_{3}$ Dc Dn D_{2-4} $_{6}$, only निवातकवचवध (followed by कालखंजवध in K_{1} $_{2}$; to it, K_{1} $_{2}$ B_{1} Dc $D_{3.}$ $_{4}$ $_{6}$, further add समाप्त); K_{3} D_{5} mention only गंधमादनप्रवेश; K_{4}, only गंधमादनवास; and finally B_{2}, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by निवातकवचवध). — *Adhy. name*: Dc अर्जुनवाक्यं; D_{5} अर्जुनागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 174 (Dn_{2} 173), S (M_{2} *sup. lin.*) 175 (M_{2} orig. 177). — *Śloka no.*: Dn 17.

172

1 ^{a}) K_{3} $_{4}$ D_{1} $_{2}$ ततो (for तस्यां). B_{1-3} D (except D_{1-3} $_{5}$) रात्र्यां व्यतीतायां (for रजन्यां व्यु°). — ^{c}) K_{2} D_{2} °कर्माणि (for °कार्याणि).

2 ^{a}) K_{1} सचोद°; K_{4} संनोद°, D_{5} प्रणोद° (for संचोद°). B_{4} T_{1} चोदयामास कौंतेयं (T_{1} धर्मात्मा). — ^{b}) B_{1-3} D (except D_{1-3}) M मातृ° (for भ्रातृ°). B_{4} अर्जुनं तत्र वीर्यवान्. — ^{c}) S पश्यामो° (T_{1} M पश्येमा°) (for दर्शया°). — ^{d}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3.}$ $_{5}$ यैस्त्वया दानवा हताः.

3 ^{a}) T_{2} G_{1} $_{3}$ $_{4}$ M_{2} राजा (for राजन्). — ^{b}) B_{1} $_{4}$ पांडव, D_{6} भारत (for पाण्डवः). — D_{5} om. (hapl.) 3^{cd}. — ^{d}) T_{1} पार्थिवे (for भारत).

4 ^{a}) K_{3} $_{4}$ D_{1} $_{2}$ यथायोग, D_{6} °गम, T G_{2-4} अर्जुनस्तु (for यथान्याय). D_{1} $_{2}$ यथातेजा. — ^{b}) S परम (T_{1} प्रथम) शौचमास्थित. — After 1^{ab}, S ins.:

871* नमस्कृत्य त्रिणेत्राय वासवाय च पाण्डव. ।
[T_{2} G_{2} $_{3}$ °स्कृत्वा (for °स्कृत्य).]

— ^{c}) Hypermetric! $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ D_{5} °कूटं, T G_{2-4} °चक्र (for °कूबर). K_{3} $_{4}$ B Dc Dn D_{1-4} $_{6}$ गिरिकूबरपादाक्षं (K_{3} $_{4}$ D_{1-3} °पादांग; B_{2} °पादाग्र; Dc_{2} °पादाख्य); G_{1} M त्रिकूबरं समुद्राश्च. — ^{d}) K_{4} त्रिभिः शृंगैस; B_{1} $_{4}$ शुभवेणु, Dc शुभरेखा; T G_{2-4} गिरिवेणु (for शुभवेणु). B_{1} अलकृतं, $B_{1}m$ $_{2}$ $_{3}$ Dn D_{4} $_{6}$ त्रिवेणुमत् (for °णुकम्). — ^{e}) G_{1} वरं रथं समास्थाय. — ^{f}) K_{4} T_{2} G शोभयानो.

5 ^{a}) T_{1} G_{1} $_{2}$ M स; T_{2} G_{3} $_{4}$ स- (for सु-). B_{1-3} D (except D_{1-3} $_{5}$) दिव्येन संवृतस्तेन. — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1-3} D_{5} च (D_{5} सु-) भास्वता (for सुवर्चसा). — ^{c}) D_{1} $_{2}$ गांजीवं. — ^{d}) B Dn D_{4} $_{6}$ स (for च).

6 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ स शोभ°; D_{1} सोक्षुभ्यमाणः; T_{1} शोभमानश्च, T_{2} (before corr.) G_{2} $_{4}$ शोशुभ्य°; M_{2} शुशुभ्य° (for शोशुभ्य°). — ^{b}) N (except $Ś_{1}$) °पूर्व्या (for °पूर्व्यान्). K_{2} $_{3}$ D_{1} $_{4}$ °भुज; D_{2} °जनुः, D_{5} °यशाः (for °भुजः). — ^{c})

अथ प्रयोक्ष्यमाणेन दिव्यान्यस्त्राणि तेन वै ।
समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समकम्पत सद्रुमा ॥ ७
क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ।
शैलाश्चापि व्यशीर्यन्त न ववौ च समीरणः ॥ ८
न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
न वेदाः प्रतिभान्ति स्म द्विजातीनां कथंचन ॥ ९
अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ।
पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ १०
वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे पिहिताननाः ।
दह्यमानास्तदास्त्रैस्तैर्याचन्ति स्म धनंजयम् ॥ ११
ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्चैव सुरर्षयः ।
जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १२
राजर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः ॥ १३
ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः ।
भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १४
ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः सुगन्धिभिः ।
अभितः पाण्डवांश्चित्रैरवचक्रे समन्ततः ॥ १५
जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
ननृतुः संघशश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ १६
तस्मिंस्तु तुमुले काले नारदः सुरचोदितः ।
आगम्याह वचः पार्थं श्रवणीयमिदं नृप ॥ १७
अर्जुनार्जुन मा युङ्क्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कदाचन ॥ १८

$\acute{S}_{1}$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ दिव्यास्त्रता (D_{1-3} °स्त्राणा) ततस्तेषां, B_{4} महास्त्राणि महाबाहुः, T_{1} तानि दिव्यानि चास्त्राणि

7 ^{a}) K_{4} तानि; S नेन (for अथ) K_{4} M_{1} प्रयोक्ष्यमाणानि; $B_{1\ 3}$ D_{2} प्रयो(B_{1} °यु)ज्यमानेन; $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ प्रयोक्ष्यमाणेषु; D_{5} °माणैस्तैर् (for °माणेन) — ^{b}) B_{4} Dn $D_{4\ 6}$ दिव्येष्वस्त्रेषु (for दिव्यान्यस्त्राणि) K_{4} S भारत, B_{4} Dn $D_{4\ 6}$ तेषु वै (for तेन वै) D_{5} दिव्यैरस्त्रैर्महात्मना — ^{c}) K_{4} श्रमक्राता मही यत्र — ^{d}) K_{2} $D_{4\ 6}$ समाकपत G_{1} शतयोजनकद्रुमा

8 ^{a}) K_{4} सदिश° (for सरित°) — ^{b}) K_{4} तथा सर्वे महार्णवाः — K_{4} om 8^{cd} — ^{c}) G_{2} चैव (for चापि) K_{1} $D_{1\ 2}$ T_{1} G_{1} विशीर्यंत; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_{2} $G_{3\ 4}$ M_{2} व्यदीर्यंत, G_{2} [अ]भ्यशीर्यंत — ^{d}) G_{1} तथैव (for न ववौ)

9 ^{a}) Dc न वभ्राजे (for न बभासे) — ^{b}) $\acute{S}_{1}$ K_{1-3} D_{5} G_{2} न च जज्वाल, T_{2} $G_{3\ 4}$ नापि जज्वाल (for न जज्वाल च) K_{4} हुताशनः (for च पावकः) — ^{c}) Dc_{2} M_{2} देवाः (for वेदाः)

11 ^{b}) $\acute{S}_{1}$ $K_{1\ 2}$ सर्वे ते (by transp) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ विकृताननाः, D_{5} पीडिता जनाः; G_{1} [ऽ]पि नताननाः, M विनता° — ^{c}) $\acute{S}_{1}$ $K_{1\ 2}$ तदस्त्रैस्, $B_{1\ 2}$ ततस्तैस्, G_{1} महास्त्रैस्; M इवास्त्रैस (for तदास्त्रैस्) K_{4} D_{3} च, Dc Dn $D_{1\ 2\ 4\ 5}$ T G ते (for तैर्) — ^{d}) $\acute{S}_{1}$ भजंति, $K_{1\ 2}$ भजंते, K_{4} याचंते (for याचन्ति)

12 ^{a}) D_{3} T_{2} $G_{2\ 3}$ मह° (for ब्रह्म°) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) ये च (for चैव) K_{4} B D (except D_{1-3}) T_{1} G_{1} M मह° (for सुर°) — ^{c}) $\acute{S}_{1}$ $K_{1\ 2}$ D_{5} [अ]पि (for च) — ^{d}) K_{4} [उ]प° (for [अ]व°)

13 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_{1} G_{1} M देव° (for राज°) K_{4} देवलोकगता ये च — After 13, B D (except $D_{1-3\ 5}$) ins

872* खेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ।
[=(var.) 12^{cd} B_{4} [उ]प° (for [अ]व°)]

14 ^{b}) T_{2} $G_{3\ 4}$ °पालै° (for °पाला°) — ^{d}) K_{4} [ऽ]पि; T_{1} हि (for [अ]भि-)

15 ^{a}) Dc महातेजा, T_{1} G_{2} दिव्यगन्धो (for महाराज) — ^{b}) T_{1} G_{2} दिव्यमाल्यैः B_{2} Dn $D_{4\ 6}$ समन्वितः; B_{3} समततः (for सुग°) — ^{c}) $K_{1\ 4}$ B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_{1} M पाडव; K_{2} पाडवैः (for पाण्डवान्) Dc चित्रम् (for चित्रैर्) — ^{d}) K_{4} उप°, S अल° (for अव°) T_{2} $G_{3\ 4}$ समन्वितः (for समन्ततः)

16 T_{1} om 16^{a}–18^{b} — ^{ab}) K_{4} transp विविधाः and गन्धर्वाः $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 5}$ सुरनोदिताः — ^{c}) D_{3} शतश°, D_{5} सर्वश° (for संघश°) — ^{d}) T_{2} G चाप्सरसां (for अप्स°) — After 16, D_{1-3} ins

873* देवतूर्याण्यवाद्यन्त रम्याणि मधुराणि च ।

17 T_{1} om 17 (cf v l 16), K_{3} om 17^{ab} — ^{a}) K_{4} $D_{1\ 5}$ सु; B Dn $D_{4\ 6}$ M च (for तु) B D (except $D_{1-3\ 5}$) तादृशे (for तुमुले) — ^{b}) D_{5} पवनः (for नारदः) $\acute{S}_{1}$ सुरपूजितः, K_{4} $D_{1\ 2\ 5}$ °नोदितः, D_{3} °वंदितः B Dc Dn $D_{4\ 6}$ नारदश्चोदितः सुरैः — ^{c}) $\acute{S}_{1}$ K_{2} D_{5} आगत्य (for आगम्य)

18 T_{1} om 18^{ab} (cf v l 16) Before 18, B_{3} M_{1}

12010 175 20 177 20 अधिष्ठाने न वानार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन ।
प्रयोगे सुमहान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ १९
एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमम् ।
बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २०
अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
भवन्ति स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥ २१
अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ।
योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामवमर्दने ॥ २२
निवार्याथ ततः पार्थं सर्वे देवा यथागतम् ।
जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २३
तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पाण्डवाः ।
तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः सह कृष्णया ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ समाप्तं यक्षयुद्धपर्व ॥

१७३

जनमेजय उवाच ।
तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रधाने
प्रत्यागते भवनाद्वृत्रहन्तुः ।
अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः

---

ins नारद उ° — ^{c}) D_{8} °धिष्ठानैः, T_{2} (before corr.) G_{2} °धिष्ठान; G_{4} °धिष्ठानां. — ^{d}) K_{3} प्रयोज्यंते; D_{5} प्रयुज्येत, T_{1} G_{1} M_{1} प्रयुंजीथाः, M_{2} प्रयुजीत B_{1-3} D (except D_{1-3}) T_{1} G_{1} कथंचन

19 T_{1} G_{1} om (hapl.) 19^{ab} — ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1-3} D_{5} S (T_{1} G_{1} om.) च, D_{1-3} [ऽ]पि (for न) $Ś_{1}$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ नानार्तः; $B_{1.3.4}$ Dc_{2} Dn_{1} D_{6} चानार्त°, T_{2} $G_{3.4}$ नान्यत्र; G_{2} नान्यत्तः; M नात्यर्थं (for वानार्तः) K_{4} अधिष्ठान विना नात्र — ^{b}) $Ś_{1}$ प्रयुज्यते; G_{2} M_{1} प्रयुंजीथाः. $K_{3.4}$ $B_{1.4}$ T_{2} G_{2-4} कथंचन — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ प्रयोगे च, $K_{3.4}$ $D_{2.5}$ °गे हि; B Dc Dn $D_{4.6}$ °षु; D_{1} °पि; D_{3} अप्रयोगे; T_{2} $G_{3.4}$ प्रयोगे तु $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ महादोषो

20 D_{2} om (hapl.) from रक्ष्य° (in 20^{a}) up to एतानि (in 21^{a}) — ^{a}) A few MSS रक्ष° (for रक्ष्य°) — ^{b}) Dc °क्रमं, T_{1} G_{1} °गत (for °गमम्) — ^{c}) B_{2} महा°; B_{4} यथा° (for सुखा°) — ^{d}) K_{4} बलवति (for भवि°).

21 D_{2} om 21^{a} (cf. v.l. 20) — ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ अवेक्ष्य° (for अरक्ष्य°) — ^{b}) D_{5} च पार्थिव (for [अ]पि पाण्डव) — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ B_{1} भविष्यंति, T_{1} G_{1} प्रभवंति (for भवन्ति स्म).

22 ^{b}) K_{3} Dc $D_{1.3}$ T $G_{1.3}$ M द्रक्ष्यस्येतानि संयुगे — ^{c}) Dc $D_{1.2.5}$ योक्ष्य°; T_{1} M युज्य° (for योज्य°) T_{1} G_{1} ते भ्रात्रा (for पार्थेन) — D_{2} om 22^{d}–23^{c} — ^{d}) T_{2} $G_{3.4}$ विद्विषाम् (for द्विषताम्) K_{3} अवसादने; B_{2} अरिमर्दन, B_{4} चावमर्दने, Dc मर्दनेन च, D_{3} एव मर्दने; D_{5} अवमर्दन

23 D_{2} om 23^{abc} (cf. v.l. 22) — Before 23, B_{4} Dc Dn D_{6} M_{1} ins. वैश° उ° (M_{1} om. उ°) — ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ [अ]स्त्र, $B_{2.3}$ Dc D_{1} [अ]पि. (for [अ]थ) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ तथा (for ततः) — ^{b}) D_{5} देवाः सर्वे (by transp.) D_{3} यथागता° — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1-3} D_{3} ते (for ये) — ^{d}) K_{3} Dc D_{3} नरर्षभा°

24 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{2} कौंतेयाः; T_{2} $G_{2.3}$ कौरव्याः (for कौरव्य) — ^{c}) G_{1} नगे (for वने) — ^{d}) K_{1} तीर्थेषु, D_{3} तत्रोषु°; D_{5} ऊषुस्ते, T_{1} $G_{1.2}$ M नद्योषुः (for त ऊषु°) $D_{1.2}$ कृष्णया सह (by transp.), D_{5} भरतर्षभाः

Colophon — *Major parvan*: $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ Dn_{2} T_{2} G_{2-4} आरण्य — *Sub-parvan*: $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ तीर्थयात्रा followed by समाप्त Omitting sub-parvan name, $K_{3.4}$ B_{4} Dc $D_{1.2}$, mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed in K_{4} and preceded in B_{4} by गन्धमादनवास, further followed by समाप्त in Dc and by निवातकवचवध in $D_{1.2}$), D_{3} likewise mentions only गंधमादननिवास — *Adhy. name*: $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ D_{5} अस्त्रदर्शन, D_{2} हिरण्यपुरविध्वंसः — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 175 (Dn_{2} 174), D_{1} 180, S (M_{2} *sup. lin.*) 176 (G_{1} 170, M_{2} orig. 178). — *Śloka no.*: Dn 25, D_{1} 41

समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः
सहार्जुनेनेन्द्रसमेन वीराः ।
तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये
धनेश्वराक्रीडगता विजह्रुः ॥ २
वेश्मानि तान्यप्रतिमानि पश्य-
न्क्रीडाश्च नानाद्रुमसंनिकर्षाः ।
चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः
सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ३
अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः
प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ।
न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राज-
ञ्शिवश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥ ४
समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-
मूषुः समास्तत्र तदा चतस्रः ।
पूर्वाश्च षट् ता दश पाण्डवानां
शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५
ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्वी
जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ।
यमौ च वीरौ सुरराजकल्पा-
वेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६
तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां
चिकीर्षमाणास्त्वदनु प्रियं च ।
ततोऽनुगच्छाम वनान्यपास्य
सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७
एकादशं वर्षमिदं वसामः
सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः ।
तं वञ्चयित्वाधमबुद्धिशील-
मज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥ ८

173

1 ^{a}) D_3 कृतार्थे, D_5 हि पार्थे (for कृतास्त्रे)　$Ś_1$ $K_{1.2}$ B_2 वरिष्ठे; $B_{1m.3}$ Dn $D_{4.6}$ प्रवीरे, T_1 प्रबर्हे (for प्रधाने) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 °शत्रोः (for °हन्तुः) — ^{c}) B_1 G_1 ततः (for अतः) — ^{d}) B_4 धीरेण (for शूरेण)

2 ^{a}) T_2 G_{2-4} [अ]नेकेषु (for तेष्वेव)　K_2 ततो, T_1 G_1 तदा; T_2 G_{2-4} च ते; M पुनर् (for तु ते) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ °समानवीर्याः (for °समेन वीराः) — ^{c}) T_2 $G_{2.3}$ तु (for च)　K_3 D_3 शैले (for शैल-)　$K_{1.2}$ च (for सु-). — ^{d}) K_3 T_1 °वने (for °गता)

3 ^{a}) G_2 वनानि (for वेश्मानि)　D_1 [अ]पश्यन्, T_1 तत्र (for पश्यन्) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °द्रुत-, K_3 °विध- (for °द्रुम-)　$K_{3.4}$ $B_{1.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_1 G_1 M -संनिरुद्धाः; $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ -सनिबद्धाः (for -संनिकर्षाः) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ Dc $D_{1.2.5.6}$ नरेंद्र; T_1 G_1 M महात्मा (for नरेन्द्रः) — ^{d}) T_2 G_{2-4} शस्त्रेषु, G_1 सोस्त्रेण, M_1 योस्त्रेषु (for सोऽस्त्रेषु)

4 ^{a}) T_1 G_1 °वीरवर्याः (for °देवपुत्राः) — ^{c}) K_2 प्राणिनो य, D_5 प्राणिनां स्म　K_1 स्पृहयिष्यंति (for ते स्पृहयन्ति)　T_1 राज्यं (for राजन्) — ^{d}) T_1 चिरं च काल (for शिवश्च कालः)　K_3 T_1 G_1 M_1 च (for स)

5 ^{b}) $Ś_1$ K_1 ऊषाः (for ऊषुः)　M तदा (for समास्) B_2 D_5 ते च (for तत्र)　$K_{1.3.4}$ D_{1-5} T G तथा; M समाश् (for तदा) — ^{c}) K_1 तु दश, Dn_3 द्वादश; D_4 वा दश, S तत्र च (for ता दश)　K_4 D_{1-3} पूर्णाश्च वर्षा दश पां°; D_5 पूर्वास्तथा पंच च पा° — ^{d}) T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ सुखा; M_1 समा (for शिवा)　$Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ G_4 सु(K_4 स)-सुखा (for वसतां)

6 ^{b}) T_1 G_1 उपेत्य काले (for उपोपविश्य) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_2 G_{2-4} आसाद्य (for आस्थाय)　K_4 transp. हित and प्रियं

7 ^{b}) Dc_1 T_1 °माणस् (for °माणास्)　K_4 B D (except $D_{1-3.5}$) T_1 G_4 तदनु (for त्वदनु)　T_1 प्रियश्च (for प्रियं) — ^{c}) G_1 इतो (for ततो)　$Ś_1$ om. ऽनु　$K_{1.2}$ B_2 Dc $D_{1.2.4.6}$ न गच्छाम; $B_{1.3.4}$ Dn D_3 (*sup. lin.*) [ऽ]न्वगच्छाम; D_5 [ऽ]वगतास्मि; T_1 [ऽ]धिगच्छाम; T_2 $G_{1.3.4}$ [ऽ]भि(G_1 °नु)गच्छेम (for ऽनुगच्छाम)　K_3 T_1 M गृहानपास्य (for वना°) — ^{d}) T_1 $G_{1.2}$ दुर्यो° (for सुयो°)　$Ś_1$ K_{1-3} $D_{3.5}$ T_2 G_{2-4} °बधं (for °चरं) — After 7, K_3 reads 9^{cd}

8 ^{a}) $Ś_1$ K T_1 G_2 इमं; Dc इयं (for इदं)　$Ś_1$ $K_{1.2}$ D_3 T_1 G_1 M_1 वसाम — ^{b}) D_5 दुर्यो° (for सुयो°)　B_2 [आ]शु, Dc [आ]स- (for [आ]त्त-) — ^{c}) B_4 तद् (for त). D_5 [अ]धमयुद्धशीलम्, T_1 ममशीलबुद्धिर्, T_2 $G_{3.4}$ यदबुद्धि-

3 12324 तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का
3 176 9 विहाय मानं विचरन्वनानि ।
3 178 9 समीपवासेन विलोभितास्ते
ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ९
संवत्सरं तं तु विहृत्य गूढं
नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं
तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १०
सुयोधनायानुचरैर्वृताय
ततो महीमाहर धर्मराज ।
स्वर्गोपमं शैलमिमं चरद्भिः
शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११
कीर्तिश्च ते भारत पुण्यगन्धा
नश्येत लोकेषु चराचरेषु ।
तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुंगवानां
शक्यं महत्प्राप्तमथ क्रियाश्च ॥ १२
इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र
प्राप्तुं त्वया यल्लभसे कुबेरात् ।
कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय
कृतागसां भारत निग्रहे च ॥ १३
तेजस्तवोग्रं न सहेत राज-
न्समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ
समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४
त्वदर्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ
सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नप्ता ।
यथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन
तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥ १५
तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ
यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।

शीलम्; G1 M2 [अ]धमशीलबुद्धिम्, M1 धर्मशीलबुद्धिम् — d) D5 च सुखं वसामः (for सुखमा°) K4 आप्नुमो वै, D4 T1 आप्नुयाम

9 a) T1 G1 M त्वदाज्ञया — b) B1 (m as in text) T1 G1 M निहत्य (for विहाय). T2 G2-4 काम (for मानं) Ś1 K D1-3 T2 G2-4 विचरामो; B1 (m as in text) विचरतो; T1 G1 चरतो; M1 नगरे; M2 व्यचर (for विचरन् = विचरन्तः Cn). M1 वसेम (for वनानि) D5 विहाय चैनं त्वनुसंचरामः. — K3 reads 9cd after 7 — c) D5 विलोभितः सः; T1 M2 विलोकितास्ते (M2 °तास्तु); T2 G3 4 तिरोहितास्ते; G1 2 विमोहितास्ते; M1 विलोभितास्तु — d) T1 हास्यंति (for ज्ञास्यन्ति) K3 4 B1-3 Dc Dn3 D4 Cnp [अ]नाथान् (for नास्मान्) K4 B1 (m as in text) °देहान् (for °देशान्) D5 ज्ञास्यत्यवश्यं च निकृष्टदेशान्; G1 ज्ञास्यंति देहानवकृष्टदेहान्

10 a) Ś1 K1 2 ते तु; B D (except D1-3 5) तत्र (for तं तु) K3 D2 मूढा; K4 D1 3 5 T1 G1 M गूढा (for गूढं) — b) Ś1 K1 2 T2 G2-4 उद्धरामः (for उद्धरेम) — c) T2 G1 3 सुपुण्यं (for सपुष्प) — d) T2 G3 तस्मात् (for तस्मै) K4 D1 2 °पौरुषाय

11 a) T1 G1 2 दुर्यो° (for सुयो°) K3 धृताय; G1 मृताय (for वृताय) — b) K3 4 B D M आवस (D1 2 आप्स्यसि); G1 प्राप्नुहि (for आहर) — c) Ś1 K1 स्वर्गम्, B D (except D1-3 5) देशम् (for शैलम्) Ś1 K1 चलद्भि° — d) K2 विहर्तुं, K3 4 D1 2 5 विहातुं, B1 Dc3 D3 S निहतु (for विहन्तु) T2 G2-4 तव (for नर-) Ś1 K1 लोकः; K2 लोचनः (for शोक.)

12 a) B Dc Dn D4 6 T1 G1 M तु, D2 3 न (for च) K3 पुण्यबद्धा, D5 पुण्यबंधो, M2 पुण्यकीर्ते — b) B D (except D1-3 5) नश्येद्धि — c) T1 M2 राजन् (for राज्यं) Dc T1 G1 M °जागलानां (for °पुंगवानां) — d) Ś1 K2 चक्रं (for शक्य) D5 प्राप्यम् (for प्राप्तम्) K2 अविक्रियाश्च, T1 अविक्रिया च (for अथ क्रि°)

13 a) D3 वर्षं (m as in text), G1 [अ]शक्य (for शक्यं) — b) K1 3 यल्लभते (for °से) — d) K1 3 Dc2 G1 विग्रहे च, K4 निग्रहं तु, B2 निग्रहाय, T2 G2-4 निग्रहेषु

14 c) K1 करिष्यतेमौ, M2 गमिष्यतस्तौ

15 a) = (var.) 16a K1 त्वमर्थं°; K2 B1-3 D (except D1-3) तवार्थ° (for त्वदर्थ°) B2-4 Dn1 अपि (for अभि-) T1 -प्रयुक्ताः; M1 -प्रवृद्धौ (for -प्रवृत्तौ) — Ś1 K2 D1 om. (hapl.) 15b-16a — b) K3 B3 (m as in text) 4 सुवर्ण° (for सुपर्ण°) — c) B1 2 4 Dn D4 6 तथैव (for य°) — d) B1 3 4 Dc वीरः स (B1 च); T1 M वीरस्तु, G1 शूरस्तु (for राजन्स) B2 Dn

तथैव चावां नरदेववर्य
यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ।
त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः
समं करिष्याम परान्समेत्य ॥ १६
ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
तेषां स धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।
प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं
चकार धर्मार्थविदुत्तमौजाः ॥ १७
आमन्त्र्य वेश्मानि नदीः सरांसि
सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ।
यथागतं मार्गमवेक्षमाणः
पुनर्गिरिं चैव निरीक्षमाणः ॥ १८
समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भि-
र्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।
शैलेन्द्र भूयस्तपसे धृतात्मा
द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार ॥ १९
वृतः स सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च
तेनैव मार्गेण पतिः कुरूणाम् ।
उवाह चैनान्सगणांस्तथैव
घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु ॥ २०
तान्प्रस्थितान्प्रीतमना महर्षिः
पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।
स लोमशः प्रीतमना जगाम
दिवौकसां पुण्यतमं निवासम् ॥ २१
तेनानुशिष्टार्ष्टिषेणेन चैव
तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।
महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः
संपश्यमानाः प्रययुर्नराग्र्याः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

$D_{4\ 6}$ तथैव चाहं नरदेववर्य (cf 16^{c})

16 $Ś_{1}$ K_{2} D_{1} om 16^{a} (cf v l 15) — ^{a}) =(var) 15^{a} K_{4} M °प्रवृत्तो; B D (except $D_{1-3\ 5}$) °प्रपन्नो (for °प्रवृत्तौ) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 5}$ M तथैव (for य°) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ रामः, D_{2} राजन्, T_{2} $G_{3\ 4}$ कृष्णौ (for कृष्णः) D_{3} T_{2} $G_{3\ 4}$ ते (for तैः) — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) T_{1} M_{2} चाहं, T_{2} G_{2-4} चेमौ (for चावा) B_{4} तथैव राजन्न हमेकवीरो — ^{d}) D_{1} वर्यौ (for वीरौ) T_{1} युवानौ (for प्रयोगे) — ^{e}) $K_{3\ 4}$ °योगे (for °योग-) K_{1} प्रदानाः, T_{1} M -प्रधानं (for -प्रधानाः) — ^{f}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3\ 5}$ समी- (K_{1} समे); $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_{2} G_{3} शमं (for समं) $Ś_{1}$ $K_{2\ 3}$ $D_{2\ 3\ 5}$ करिष्यति (for °ष्याम) K_{3} समीपे (for समेत्य)

17 Before 17, B_{4} Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ ins वैशं° उ° — ^{a}) $K_{3\ 4}$ B_{1} समाज्ञाय; T_{2} G_{2-4} तदादाय (for तदाज्ञाय) K_{4} D_{2} मति (for मत) — ^{b}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ च (for स) K_{3} धर्मज्ञवतां; T_{1} राजप्रवरो (for धर्मस्य सुतो) T_{1} $G_{1\ 2}$ मनीषी (for वरिष्ठः) — K_{3} D_{1} om 17^{cd}. — ^{c}) S °णं स्थानमुपेत्य राजा — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ °विदां वरिष्ठः; K_{4} B_{4} $D_{2\ 3\ 5}$ °भृतां वरिष्ठः (for °विदुत्तमौजाः) S पर्यक्रमद्वैश्रवणस्य राज्ञः

18 ^{a}) $K_{1\ 4}$ $D_{2\ 3}$ नदीसरांसि; K_{2} नदीशरास्य; S (except G_{3}, T_{2} before corr) सरांसि नद्यः — ^{c}) Many MSS अवेक्ष्यमाणः — ^{d}) D_{5} पुरं (for पुनर्) K $B_{2.\ 3}$ $D_{1-3\ 5}$ S तं च (for चैव) Some MSS निरीक्ष्यमाणः B_{4} Dc गन्तुं स ऐच्छत्सह सोदरीयैः — After 18, Dn D_{6} ins

874[1] ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः
संप्रार्थयामास नगेन्द्रवर्यम् ।

19 ^{b}) T_{1} °लब्धराज्यः (for °लभ्य राज्यम्) — ^{c}) T_{2} G_{2-4} शैले च (for शैलेन्द्र) B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) जितात्मा, T_{2} G_{2-4} य° (for धृ°) — ^{d}) S भवामी° (for तवास्मी°)

20 ^{a}) K_{4} B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) च (B_{1} तु) (for स) — ^{b}) T_{2} G पुनर्निवृत्तः (for पतिः कुरू°) T_{1} M पुनर्निवृत्तः सह कृष्णया च — ^{c}) $B_{2\ 4}$ Dn D_{1-4} T G_{3} चैतान्; D_{5} चैवं (for चैनान्) $B_{2\ 4}$ Dn D_{4} गणशस्; B_{3} Dc $D_{5\ 6}$ T_{2} $G_{3\ 4}$ सगणस् (for सगणांस्)

21 ^{b}) D_{5} पार्थान् (for सर्वान्) — ^{cd}) $K_{3\ 4}$ D_{5} S स लोमशो दिवमेवोत्तमश्रीर्जगाम तेषां विजयं तदो(K_{3} °दु-; D_{5} °थो-; G_{2} M_{2} °तो)क्त्वा

22 K_{1} T_{1} M om 22 — ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) तेनार्ष्टिषेणेन तथानुशिष्टास्, T_{2} G तेनानुशिष्टास्त्वार्ष्टिषेणेन चापि — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{2} नरेन्द्र; D_{4} नराढ्य (for नराग्र्याः)

१७४

वैशंपायन उवाच ।
नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं
दिशां गजैः किंनरपक्षिभिश्च ।
सुखं निवासं जहतां हि तेषां
न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥ १
ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः
कैलासमालोक्य महान्बभूव ।
कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां
महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥ २
समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधा-
न्गोष्ठान्गिरीणां गिरिसेतुमालाः ।
बहून्प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः
स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३
तथैव चान्यानि महावनानि
मृगद्विजानेकपसेवितानि ।
आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीता-
स्ते धन्विनः खड्गधरा नराग्र्याः ॥ ४
वनानि रम्याणि सरांसि नद्यो
गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।
एते निवासाः सततं बभूवु-
र्निशानिशं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ५
ते दुर्गवासं बहुधा निरुष्य

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, Ś1 K2–4 D1–3 mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed in D2 and preceded in D3 by गंधमादननिवास), B1–3 Dc Dn D4 6 M mention likewise, only गंधमादनवास, to the above details, Ś1 K1 2 4 B1 3 D M add समाप्त K1 corrupt and unintelligible — *Adhy name* T2 G2–4 गंधमादननिवृत्तिः, G1 लोमशस्वर्गगमनगंधमादनपर्वतवाससमाप्तिः. — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 176, D1 181, S (M2 *sup lin*) 177 (M2 orig 179) — *Śloka no :* Dn D3 23, D1 21 and 27

174

1 [a]) K2–4 D1–3 प्रश्रवणैर्; B4 पुष्पफलैर् (for प्रस्रवणैर्). — [b]) S सदिग्गजैः (for दिशां गजैः) K1 2 °पक्तिभिश्च; B2 °यक्षपक्षिभिः; S °पक्षिसंघैः (for °पक्षिभिश्च) — [c]) T2 G3 4 तपो- (for सुखं) K4 च (for नि-) K4 D1 2 त्यजतां (for जहतां) Ś1 K D1–3 M1 च तेषा, T2 G2–4 हितैषिणां (for हि तेषां). — [d]) M1 कुरुपुंगवानां (for भरत°)

2 [a]) Ś1 K1 2 च; T2 G3 4 स (for तु). — [b]) D5 शैलं समा° (for कैलासमा°). K3 4 B4 D1. 2 कैलाश(B4 °स)मालोकयतां बभूव.

3 D3 om up to गोष्ठान्गिरीणां — [a]) K3 T2 G3 समुच्छ्रयात्, T1 G1 M1 समेत्य तान् (for समुच्छ्रयान्) K3 सर्वत-संनिरोधीन् — [b]) K3 दृष्टान्, T2 G2 3 कोष्ट, G4 M2 गोष्ठ (for गोष्ठान्) B Dc Dn D4 6 हरीणां (for गि°) K3 विरमे तु शालाः, B3 गिरिसेव्यमानाः, B4 गिरिसेतुरक्षान्; S गिरिगह्वराणि (G3 °णां) (for गिरिसेतु°) — T1 om. (hapl) 3^{c}–5^{b} — [c]) S (T1 om) बहुप्रकाराश्च (M °राणि) (for बहून्प्रपातांश्च) B4 प्रससमीक्ष्य (for समीक्ष्य) K1 2 वीरः; B4 पार्थाः, G1 राजन् (for वीराः) — [d]) D1 2 स्थानानि (for स्थलानि) G1 रतानि (for निम्नानि) D5 तथैव (for च तत्र)

4 T1 om 4 (cf v l 3) — [a]) Dc गधानि; T2 G2–4 चाल्पानि (for चान्यानि) — [b]) K2 B3 °प्रसेवि°, B2 T2 G2–4 M2 °निषेवि°; D5 °पशोभि° (for °पसेवि°) — [c]) Ś1 K D1 2 5 [ऽ]नुययुः (for ऽभि°) D5 नृवीरास् (for प्रतीतास्). — [d]) B4 नरेंद्राः (for नराग्र्याः) Ś1 K D1–3 5 तेजस्विनः खड्गधनुर्धराग्र्याः (Ś1 °ढ्याः)

5 T1 om 5^{ab} (cf v l 3) — [a]) B D (except (D1–3 5) T2 (after corr) G3 नदीः सरांसि (for सरांसि नद्यो) — [b]) D1–3 °कंदराणि (for °गह्वराणि) — [c]) T2 (before corr) G4 वाते निवाताः (for एते निवासाः) — [d]) Ś1 K1 3 4 Dc D1–3 5 निशां निशा, K2 M1 दिवानिशं; T1 G1 निशामुखं (for निशानिशं) T2 G2–4 तु भारतानां (for नर°)

व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।
आसेदुरत्यर्थमनोरमं वै
तमाश्रमाग्र्यं वृषपर्वणस्ते ॥ ६
समेत्य राज्ञा वृषपर्वणा ते
प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।
शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं
शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ७
सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं
पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
अभ्याययुस्ते बदरीं विशालां
सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ८
ऊषुस्ततस्तत्र महानुभावा
नारायणस्थानगता नराग्र्याः ।
कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः
संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ९
तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः
पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रवीराः ।
ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य
द्विजर्षयो वीतभया यथैव ॥ १०
ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
यथागतेनैव पथा समग्राः ।
विहृत्य मासं सुखिनो बदर्यां
किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११
चीनांस्तुखारान्दरदान्सदार्वा-
न्देशान्कुणिन्दस्य च भूरिरत्नान् ।
अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं
पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२
श्रुत्वा च तान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
न्प्राप्तान्सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा

---

6 ^{a}) Ś$_{1}$ K D$_{2}$ तं दुर्गं° ; D$_{1}$ तदुग्र° (for ते दुर्गं°) K$_{2, 4}$ D$_{1, 2}$ नि(K$_{2}$ न्य)रूप्य ; K$_{3}$ नितुष्य ; D$_{3}$ तु रम्यं, D$_{5}$ निरस्य (for निरूप्य) In G$_{2}$, the portion of the text from 6^{b} up to 3 176 6^{b} is lost on a missing fol — ^{b}) D$_{1, 2}$ विचित्य (for व्यतीत्य) A few MSS कैलाशम् — ^{c}) B$_{1}$ D$_{5}$ अत्यत- (for अत्यर्थ-) Ś$_{1}$ K D$_{1-3, 5}$ -मनोनुग, B$_{1}$ -मनोरथं (for -मनोरमं) B D (except D$_{1-3, 5}$) T$_{2}$ G$_{3, 4}$ M$_{2}$ ते , T$_{1}$ G$_{1}$ तु (for वै) — ^{d}) T$_{2}$ G$_{3, 4}$ तद् (for तम्) B D (except D$_{1-3, 5}$) तु (for ते)

7 G$_{2}$ missing (cf v l 6) Ś$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{4}$ om (hapl) 7 — ^{a}) T$_{1}$ G$_{1}$ वीरा (for राज्ञा) K$_{2}$ वै (for ते) — ^{b}) K$_{1}$ प्रदर्शिता° (for प्रत्यर्चिता°) — ^{c}) K$_{2}$ D$_{2, 5}$ T$_{1}$ G$_{1, 4}$ M विस्तरतः — ^{d}) B$_{4}$ Dn गिरौ ; D$_{6}$ गिरि (for शिव)

8 G$_{2}$ missing (cf v l 6) — ^{a}) K$_{2, 3}$ सुखोचितास् B$_{2, 4}$ Dn (Dn$_{3}$ m as in text) तस्य (for तत्र) K$_{2}$ तु ; K$_{4}$ D$_{1, 2, 5}$ च, G$_{4}$ तदा (for त) G$_{1}$ सुखोषिताः पथि तत्र त्रिरात्रं — ^{d}) D$_{5}$ पुनराश्रम तं (for पुनरेव वासम्)

9 G$_{2}$ missing (cf v l 6) K$_{1}$ om 9^{a}–10^{b} — ^{b}) B Dn D$_{4, 6}$ समग्राः (for नराग्र्याः) — ^{c}) K$_{4}$ विशोकां ; D$_{2}$ वीतशोकाः — Ś$_{1}$ K$_{2-4}$ B$_{4}$ D$_{5}$ G$_{1}$ om (hapl) 9^{d}–10^{a}, D$_{1}$ reads the lines after 11^{ab}

10 G$_{2}$ missing (cf v l 6) K$_{1}$ om 10^{ab}, Ś$_{1}$ K$_{2-4}$ B$_{2}$ D$_{5}$ G$_{1}$ om 10^{a} (cf v l 9) — ^{b}) B D (except D$_{1-3, 5}$) सर्वनरप्रधानाः ; T$_{1}$ G$_{1}$ पंच पंचेद्र-कल्पाः T$_{2}$ G$_{3, 4}$ M -नृप (for -नर-) — ^{d}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3, 5}$ सु(D$_{5}$ न)रर्षभा ; G$_{1, 4}$ M$_{1}$ द्विजर्षभा (for द्विजर्षयो) B Dn D$_{4, 6}$ °मला ; Dc °माना (for °भया) K$_{2}$ D$_{2, 3}$ तथैव (for य°)

11 G$_{2}$ missing (cf v l 6) — ^{a}) D$_{3}$ G$_{1}$ [ए]व (for [उ]प) — ^{b}) Dn$_{1}$ n$_{2}$ °जवे°, D$_{5}$ °पथे° (for °गते°). Ś$_{1}$ K$_{1, 2}$ D$_{5}$ गताः (for पथा) K$_{2}$ Dc$_{2}$ Dn$_{2}$ T$_{2}$ G$_{3}$ समग्र्याः ; T$_{1}$ G$_{1}$ नराग्र्याः (for समग्राः) — After 11^{ab}, D$_{1}$ reads 9^{d}–10^{a}. Ś$_{1}$ om 11^{cd} — ^{c}) T$_{1}$ विसृज्य (for विहृत्य) K$_{2, 3}$ T$_{1}$ M वास्म (for मासं) — ^{d}) D$_{3}$ विषये (for °यं)

12 G$_{2}$ missing (cf v l 6) — ^{a}) G$_{4}$ वीरान् ; M$_{1}$ पीनान् (for चीनान्) K$_{2-4}$ D T$_{2}$ G$_{3}$ तुषा(Dn$_{3}$ °सी)-रान् ; B$_{3}$ तथारान्, T$_{1}$ M तुखादान्, G$_{1}$ तुखातान् (for तुखारान्). K$_{2, 3}$ B$_{3, 4}$ Dc$_{2}$ सदर्वान्, B$_{1, 2}$ Dc$_{1}$ Dn D$_{2-6}$ च सर्वान्, D$_{1}$ सदार्यान्, T G$_{1, 3}$ विदर्भान् ; G$_{4}$ सुदर्भान् ; M$_{1}$ सुदुर्दान् ; M$_{2}$ सदर्भान् (for सदार्वान्) — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1, 2}$ D$_{3}$ कुनिदस्य ; K$_{3}$ B Dc Dn D$_{4-6}$ T$_{2}$ G$_{3, 4}$ कु(B$_{4}$ पु)लिंदस्य (for कुणिन्दस्य) B Dn$_{2}$ n$_{3}$ D$_{6}$ T$_{2}$ G$_{3, 4}$ च भूमिरत्नान् (B$_{4}$ सर्वदुर्दान्), S (G$_{2}$ missing) च भूरिरम्यान् (T$_{1}$

तं चाभ्यनन्दन्वृषभाः कुरूणाम् ॥ १३
समेत्य राज्ञा तु सुबाहुना ते
सूतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वैः ।
सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च
पौरोगवैर्ये च महानसस्थाः ॥ १४
सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं
सूतानुपादाय रथांश्च सर्वान् ।
घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य
ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५
तस्मिन्गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने
हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
विशाखयूपं समुपेत्य चक्रु-
स्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६
वराहनानामृगपक्षिजुष्टं
महद्वनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
शिवेन यात्वा मृगयाप्रधानाः
संवत्सरं तत्र वने विजह्रुः ॥ १७
तत्रासासादातिबलं भुजंगं
क्षुधार्दितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
वृकोदरः पर्वतकन्दरायां
विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८
द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा
ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९
ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं

तथैव रत्नान्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 G_1 दुर्गान्; K_4 D_2 तूर्णं, $D_{1.3}$ दुर्गे, T_2 $G_{3.4}$ दुःख, M_1 देश (for दुर्गं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ °त्प्रदेशान्, K_4 $D_{1-3.5}$ T_2 $G_{3.4}$ °त्प्रदेशे (for °त्प्रदेश) — ^{d}) Dc नरेंद्राः; D_3 समृद्धं (for नृवीराः)

13 G_2 missing (cf. v.l. 6) — ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ M_1 तु (for च) — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} $B_{1.4}$ Dc $D_{1.2}$ T_1 G_1 M विषय; D_5 नगरं (for विषये) — ^{c}) T_1 प्रत्युद्ययुः, T_2 (before corr.) G_4 प्रत्याययुः; T_2 (after corr.) G_3 प्रत्याययौ. T $G_{1.3.4}$ M_1 तदानीं (for स राजा) — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ तान्, G_1 तत् (for त). T_2 $G_{3.4}$ तु (for च). $K_{3.4}$ B $D_{1.2}$ T $G_{1.3}$ M अभ्य(M_2 °भ्य)नंदद् (for अभ्यनन्दन्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 ऋषभाः; K_3 Dc $D_{2.4}$ T_2 $G_{1.3.4}$ M वृषभः; K_4 ऋषभः; D_3 स पतिः, T_1 वृषभं (for वृषभाः)

14 G_2 missing (cf. v.l. 6) — ^{a}) T_1 वीरास् (for राज्ञा). K_4 [अ]थ, D_5 च (for तु) — ^{b}) D_5 विशेष° (for विशोक°). $Ś_1$ $K_{2.3}$ Dc Dn_1 n_3 $D_{4.6}$ सर्वैं (for सर्वैः). — ^{c}) S (G_2 missing) °चारमुख्यैः (for °चारकैश्च) — ^{d}) K_4 °गमैर्; D_3 S (G_2 missing) °गवा (for °गवैर्). K_1 °नसार्थाः; D_1 G_4 °सनस्थाः (for °नसस्थाः)

15 G_2 missing (cf. v.l. 6) — ^{a}) B_4 उवास्तुस् (for सुखोषितास्). D_1 (with hiatus) T_2 $G_{3.4}$ तु, $D_{3.5}$ (with hiatus) च (for त). $K_{1.2}$ एकरात्रे; K_4 एव सर्वे; T_2 $G_{3.4}$ मासमात्र (for एकरात्रं) — ^{b}) K_4 Dn D_{1-4} समा° (for उपा°) — ^{c}) B_1 विसर्ज्यं (for विसृज्य) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ ययुर् (for ऽभ्ययुर्). B_1 भास्वरम् (in यामुनम् as in text)

16 G_2 missing (cf. v.l. 6) — ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{2.3}$ प्रश्रवणो° (for प्रस्रवणो°) — ^{b}) T_1 G_1 M °वर्णे; G_4 °वप्रे (for °सानौ). T_2 G_3 हिमोत्तरीयं हिमपांडुवर्णे (sic) — ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ जग्मुस् (for चक्रुस्) — ^{d}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1.2.5}$ नरदेवपुत्राः (for पुरुष°)

17 G_2 missing (cf. v.l. 6) — ^{a}) Dn_3 $D_{1.3.6}$ वाराह- (for वराह-). $Ś_1$ $K_{1.2}$ -विध- (for मृग-) — ^{b}) B D (except $D_{1-3.5}$) T_1 महावन (for महद्वन). K_1 T_2 $G_{1.3}$ M_2 °रथ, T_1 °वन (for °रथ-). T $G_{3.4}$ प्रविष्टाः, G_1 M_1 प्रहृष्टाः (for -प्रकाशम्) — ^{c}) K_3 B Dc_1 Dn $D_{4.6}$ पार्थाः, T_1 G_1 याता (for यात्वा) — ^{d}) K_4 यत्र च ते (for तत्र वने)

18 G_2 missing (cf. v.l. 6) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ °बलो (for °बलं) — ^{b}) K_4 [आ]र्त्त° (for [उ]ग्र°) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_1 °कंदरेषु (for °कन्दरायां)

19 G_2 missing (cf. v.l. 6) — ^{a}) K_4 °त्यत्र, T_1 °त्तात; T_2 $G_{1.3.4}$ M °त्तत्र (for °द्यत्र) — G_1 om. from 19^{b} up to 3. 175. 16^{d} — ^{c}) K_1 य मोक्षयद्, K_2 यो मोक्ष°, K_3 T_1 G_1 अमोच° (for अमोक्ष°). K_{2-4} $D_{1.2.5}$ यं तम्; S (G_1 om., G_2 missing) चैनम् (for यस्तम्). $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ पृथुलोहिताक्षं, T_1 तमजातशत्रुः; T_2 (before corr.) G_4 M तमनंतमेधा — ^{d}) T $G_{3.4}$ M_2 °काय (for °गात्रम्)

20 G_2 missing (cf. v.l. 6). G_1 om. 20 (cf. v.l.

वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
तस्माद्वनाच्चैत्ररथप्रकाशा-
च्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २०
ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वे
सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
सरस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१
समीक्ष्य तान्द्वैतवने निविष्टा-
न्निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।
तपोदमाचारसमाधियुक्ता-
स्तृणोदपात्राहरणाश्मकुट्टाः ॥ २२
प्लक्षाक्षरौहीतकवेतसाश्च
स्नुहा बदर्यः खदिराः शिरीषाः ।
बिल्वेङ्गुदाः पीलुशमीकरीराः
सरस्वतीतीररुहा बभूवुः ॥ २३
तां यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
मायागभूतामिव देवतानाम् ।
सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः
सुखं विजह्रुर्नरदेवपुत्राः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

---

19) — a) K4 M1 तद् (for ते) B Dc Dn D4 6 उप-, D1 2 इह (for अथ) Ś1 K1 2 4 D1-3 5 °याताः, B Dc Dn D4 6 T1 M2 °यातं (for °यान्तं) — b) K4 विजह्रुः (for विहर्तुं) B4 नरदेवपुत्राः ; S (G1 om., G2 missing) कुरवः प्रयाताः — c) T G3 4 M2 चैत्ररथात्प्रहृष्टाः — d) K3 4 Dc D1 2 स्व ; D3 M1 सु- ; D5 T1 [अ]भि- (for च) T1 -तप्ताः (for युक्ताः)

21 G2 missing (cf v l 6) G1 om 21 (cf v l 19) — a) Ś1 K D1 2 तु (for च) Dc T2 G3 च याता ; D3 तु याता ; T1 G1 प्रयाता (for च यात्वा) D3 °पार्श्वं — b) Ś1 K D1-3 5 सर्वे (for सदा) B1 °धराः (for °रति-) — d) T G3 4 सरस्तथा ; M2 सरस्तदा

22 G2 missing (cf v l 6) G1 om 22 (cf v l 19) — a) T1 M2 श्रुत्वैव ; T2 G3 4 समेत्य (for समीक्ष्य) T2 G3 4 ते (for तान्) T G3 4 °वनं (for °वने) B1 Dc2 T1 प्रविष्टान् ; T2 G3 4 प्रहृष्टान् — b) B2 प्रवासिनस् K4 D5 [ऽ]धि° (for ऽभि°) — c) Ś1 K1 2 ततो ; T2 (before corr) G4 ते वै (for तपो-) — d) Ś1 K1 D3 5 M तृणो(M °णा)दपत्राहर(D3 °रि)णाश्म° ; K2 तृणोदपत्रापर्णाश्म° ; K3 °पत्राहरणाकुलेन्द्रियाः ; B D4 6 °पात्रावरणाश्मकुट्टाः ; D2 °पर्णाहरणाश्म°, T G3 4 तृणातपत्रा(T1 °दव-स्त्रा)भरणाश्म° ❀ Cn तृणोदपात्रावरणाः । आसनार्थं तृणेन पाद्यार्थमुदकपात्रेण च आवृण्वन्ति । पाठान्तरं आहरन्ति । ❀

23 G2 missing (cf v l 6) G1 om 23 (cf v l 19). — a) Ś1 K Dc2 Dn3 D5 M2 प्लक्षाङ्ग- (K3 °क्षांभ-) ; T1 M1 प्लक्षाम्र-, T2 G3 4 प्लक्षाश्वं (for प्लक्षाक्ष) K3 4 B1-3 Dc1 D1.2 4 -रोहीतक- ; T1 -रोवेतस- ; T2 G3 4 नागार्जुन- ; M -बैभीतक- (for रौहीतक-) Ś1 K1 -वीतसाश्च, T1 -भीतका°, M2 -वेधसा° (for -वेतसा°) — b) K2 4 D1-3 5 स्नुही- ; B Dc Dn D4 6 तथा (for स्नुहा) — c) K3 पीलू° ; K4 पीड°, T1 पिप्पल°, T2 G3 4 बिल्व°, M2 पीडु° (for पीलु°)

24 G2 missing (cf v l 6) G1 om 24 (cf v l 19) — a) B1 3 ते (for तां) — b) K1 4 मायांगभूमामिव ; K3 मायांगभूत्वा इव ; B1 T G3 4 आवासभूतामिव, B3-4 Dc Dn1 n2 D4-6 आ(D5 6 अ)गारभूता° — c) Ś1 °युक्ता°, K2 °ययु° ; Dc D5 T2 G3 4 °युज° (for °युता°) — d) T1 °वर्याः (for °पुत्राः)

Colophon om in G1 G2 missing — *Major parvan:* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G3 4 आरण्य — *Sub-parvan* B1 3 Dc Dn D4 6 आजगर K4 B1 (both om sub-parvan name) mention only गंधमादन (followed by समाप्त in K4) — *Adhy name*. D1 3 सरस्वतीतीरनिवासः (D3 °तीरवासः), D2 सरस्वतीवासः ; D5 द्वैतवनागमनं — *Adhy no* (figures, words or both) · Dn 177 (Dn2 176), D1 182, S (G1 om , G2 missing, M2 *sup lin*) 178 (M2 orig 180) — *Śloka no* Dn D1 24 (D1 33 also)

175

☞ This adhy is missing in G2 (cf v l 3 174 6), the MS is mostly ignored here

1 G1 om 1-16d (cf v l 3 174 19) — b) B1-3

१७५

12363 176 1 180 1 जनमेजय उवाच ।
कथं नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः ।
भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १
पौलस्त्यं योऽऽह्वयद्युद्धे धनदं बलदर्पितः ।
नलिन्यां कदनं कृत्वा वराणां यक्षरक्षसाम् ॥ २
तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिकर्षणम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
बह्वाश्चर्ये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।
प्राप्तानामाश्रमाद्राजन्राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४
यदृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः ।
ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।
देवर्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ॥ ६
चकोरैश्चक्रवाकैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र विनादितान् ॥ ७
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।
उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८
स संपश्यन्गिरिनदीर्वैडूर्यमणिसंनिभैः ।
सलिलैर्हिमसंस्पर्शैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९
वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।
हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १०

D (except $D_{1-3, 5}$) T_1 M_1 भीमो भीमपराक्रमः (epic tag!) — [c]) D_{1-3} आसादयत् (for आहारयत्)

2 G_1 om 2 (cf v l 1) — [a]) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ B_4 योधयद्; K_4 D_5 योजयद्; B_{1-3} Dc Dn $D_{4, 6}$ धनदं, D_3 आह्वयद्, T_3 G_3 योभ्यधाद्, G_4 अभ्ययाद् (for योऽऽह्वयद्) — [b]) $K_{2, 4}$ D_3 M_2 धनद बलदर्पितं, $B_{1, 2}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ य आह्वयति दर्पितः; B_3 आह्वयामास द°, M_1 साक्षाद्वैश्रवण तदा — [d]) K_4 बलिनां; B Dc Dn $D_{4, 6}$ निहता, D_{1-3} वीराणां (for वराणां)

3 G_1 om 3 (cf v l 1) — [ab]) K_4 D_3 M °कर्शनं; B_{1-3} Dc Dn $D_{4, 6}$ °सूदनं; T_2 $G_{3, 4}$ °मर्दनं (for °कर्षणम्) K_3 हत्वा च राक्षसांस्तत्र वीरो बलसमन्वितः; T_1 त शस भयमाविष्टमापन्नं मे पितामहं.

4 G_1 om 4 (cf v l 1) — [a]) Dn_1 T_1 °श्चर्यं; D_3 °श्चर्य- (for °श्चर्ये) — [b]) $K_{1, 4}$ $B_{3, 4}$ $D_{3, 6}$ °धन्वनां (for °धन्विनाम्) — [c]) K_3 $B_{1, 2}$ $D_{3, 5}$ T_2 $G_{3, 4}$ M_2 आश्रमं (for आश्रमाद्) D_6 तत्र (for राजन्) — [d]) K_3 D_2 राजर्षे (for राजर्षेर्).

5 G_1 om 5 (cf v l 1) — [b]) G_4 धनुर्धरः (*inf. lin.* वृकोदरः as in text) — [c]) $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ T_1 चचार (for ददर्श) K_3 दिव्यं; K_4 सर्वं, G_4 पुण्यं (for रम्यं) — [d]) D_5 सिद्ध- (for देव-) T_2 $G_{3, 4}$ M_1 °पूजितं (for °सेवितम्).

6 G_1 om 6 (cf v l 1) — [a]) B_1 transp स and ददर्श B_3 च तान् (for शुभान्) — [b]) K_4 मार्गे (for गिरेर्) K_4 तत°; Dc तथा, $D_{4, 5}$ सदा (for तदा)

7 G_1 om 7 (cf v l 1) — [a]) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1, 5}$ शतपत्रैश्च, K_4 D_2 सितपत्रै°, Dc Dn $D_{4, 6}$ M उपचक्रैश्च (B_1 उपघुष्टाश्च) (for चक्र°) — [b]) D_5 शोभितान्, T_1 वल्लूरैर् (for पक्षिभिर्) $K_{1, 3}$ G_4 °जीवकै° (for °जीवकै°) — [c]) B_1 तु (for च) — [d]) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ B Dc Dn $D_{4, 6}$ निनादितान्, K_4 $D_{1, 3}$ विनादित

8 G_1 om 8 (cf v l 1) — [b]) B_4 °मस्पृश्य, T_1 °स्पर्शन- (for °संस्पर्श-) Ś$_1$ -कोमलः, B_3 -कोकिलै., D_1 -शीतलैः (for -कोमलैः) — [c]) $K_{3, 4}$ D_{1-3} उपेतं (for उपेतान्) — [d]) Ś$_1$ K_{2-4} $D_{1-3, 5}$ -हृदय- (for -नयन-) T_1 -नदनान् (for -नन्दनैः)

9 G_1 om 9 (cf v l 1) — [a]) B_1 D_3 गिरिनदीं, D_4 गिरीन्नदीर्, T_1 गिरीनद्रीन् — [b]) B Dn_1 वैदूर्य° (for वैडूर्य°) — [c]) B_2 Dn $D_{4, 6}$ °संकाशैर् (for °संस्पर्शैर्) B_3 शालिनैर्हैमसंस्पर्शैः

10 G_1 om 10 (cf v l 1) — [b]) B_4 पाडराः, Dc D_4 वागुरा (for वागुराः) T_1 मेघपक्तिनिभानि च — [c]) D_5 °चित्राणि (for °मिश्राणि) — [d]) D_4 °कालीयकानिव; T $G_{3, 4}$ M °काले (T_2 $G_{3, 4}$ °कालं)यकान्यपि (T_1 °कैरपि)

11 G_1 om 11 (cf v l 1) — [a]) K_3 परिधावंत; B M_1 पर्यधावन्स (M_1 °त्स) T_1 मृगयापरिधावद्भिः — [b]) D_3 समेत्य (for °पु) K_4 D_5 विषमेषु च (for मरु°) T_1

मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।
विध्यन्मृगाञ्शरैः शुद्धैश्चचार सुमहाबलः ॥ ११
स ददर्श महाकायं भुजंगं लोमहर्षणम् ।
गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ १२
पर्वताभोगवर्ष्माणं भोगैश्चन्द्रार्कमण्डलैः ।
चित्राङ्गमजिनैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ १३
गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहन्तं सृक्किणी मुहुः ॥ १४
त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ १५

स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः क्षुधितो भृशम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ १६
तेन संस्पृष्टमात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य ह ॥ १७
दश नागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्बलम् ।
तद्बलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ १८
स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
विस्फुरञ्शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ १९
नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानेन मोहितः ॥ २०

विषमासु च भूमिषु — c) K3 D5 तीक्ष्णै°, D2 T G3 4 M2 शुभ्रै° (for शुद्धै°) — d) B2 चचाल (for °र) K1 B Dn2 n3 D3-6 स महाबलः, T2 G3 4 सुमहद्वनं — After 11, B Dc Dn D4 ins a passage given in App I (No 18), K3 inserting only the first four lines thereof

12 G1 om 12 (cf v l 1) — b) D3 भुजगं T G3. 4 M रोम° (for लोम°) — c) Ś1 K1 2 D1 2 T1 गिरिदुर्ग- B2 समासन्न — d) Ś1 K1 2 कायैर् (for कायेन) Dc D1-3 [आ]वृत- (for [आ]वृत्य) Ś1 K1 2 कधरां (K2 °रं)

13 G1 om 13 (cf v l 1) — a) Ś1 K1 2 सर्वतो भोग-, Dc D3 पर्वताकार- K3 T1 -वर्ष्माणा; G4 -वर्माणं (for -वर्ष्माणं) — b) Ś1 कालैश्च, K1 2 कायैश्च; K3 केशैश्च, K4 Dc D1-3 5 कौष्टैश्च (for भोगैश्च) Ś1 K1 2 चित्रांगमड- (K1 °मात)लैः, K3 4 D2 3 5 चद्रार्धमं°; Dc चंद्राभ्रमं° B Dn D4 6 अतिकाय महाबल — c) Ś1 K1 2 चित्रांगकोष्ट-कैश्च, K3 D1 °मंगदैश्च; B Dn D2-4 6 °मंगजैश्च, Dc °माचि-तैर्, Dc गात्रैर् (for चित्रैर्) K4 चित्रांगजैश्चित्ररुहैर्, D5 विचित्रमंडलैश्चित्रैः; T1 चित्रागमजिने चित्रे — d) Ś1 K Dc D5 T2 G3 M हा(Ś1 K1 2 ह)रिद्र°; T1 मुरारि°

14 G1 om 14 (cf v l 1) — b) B2 भारत (for राजता) — c) K1 3 4 D1-3 T2 G3 4 [अ]भि- (for [अ]-ति-) — d) B Dc Dn D4 6 लिहानं, D3 लेलिहन् MSS (as usual) सृक्किणी, सृक्कणी etc (for सृक्किणी)

15 G1 om 15 (cf v l 1) — a) K1 2 Dc T2 G3 4 M °सत्वाना (for °भूताना) — c) Some MSS नि- (for निः-) K2 निःश्वासवात-, K3 D1 2 °साक्ष्वेड-; K4m °ससिह-; B2 D5 निःश्वसन्क्ष्वेड-; Dn3 (marg *sec m*) °सोत्थेन; D3 °सोत्क्ष्वेड — d) K2 इव स्थितः, B1 इवास्थित; Dc इवोस्थितं; S इवोच्छ्रितं

16 G1 om 16 (cf v l 1) — a) K1 भीत, K1 4 Dc [उ]त्पत्य, B1 [उ]पेतं (for [अ]भ्येत्य) T1 स समीपस्थ-मभ्येत्य — b) Ś1 K2 तृषित-, K1 भूषित, K3 4 D1-3 बल-वान्; B1m क्षुधार्तः, D5 क्षुधितः; T G3 4 M1 पांडवं (for पृदाकुः) K1 त्वधितं; K4 D3 M2 कुपितो, B Dc Dn D4 6 कुपि°, D1 क्षुभि°, D5 तृषि° (for क्षुधि°) — d) K2 बलं, B4 अपि (for बलात्)

17 G1 resumes! — a) B1m 2 Dn D4 6 °गात्रस्य; Dc °मानस्य (for °मात्रस्य) T2 G3 4 M2 तेन सस्पर्श(M2 °स्पृश्य)मानस्य — b) T1 M1 किल (for तदा) — c) Ś1 K D1-3 5 ननाश (for मुमोह) — d) B2 4 Dn D4 6 हि, Dc D1 वै (for ह)

18 b) Ś1 K2 न, K1 D1-3 स्व, B2 [इ]व, T G3 M [इ]ह (for हि) G1 धारयंति महद्बलं — d) M1 उभयोर् (for भुजयोर्) Ś1 K1 2 D3 T2 G3 4 M1 न समं (for असमं) Ś1 K1 2 बले; T1 परे; T2 G3 4 वरं; G1 पर (for परैः) M2 न समं विद्यते परैः

19 a) K3 4 T2 G3 M2 तदा; B1 ततस् (for तथा). Ś1 K1 2 -भूतो (for तेन) — b) K3 4 भुजगेनाभिसंवृतः. — c) D5 कृनकैर्, S (G2 missing) दशनैर् (for शनकैर्) Dc दीनो; D5 वीरो (for भीमो) — d) T1 किलेहितुं; M1 किलेगितुं (for विचे°)

20 a) T2 G3 4 °बल° (for °सम°) — b) D5 °बल- (for °भुजः) — c) K1 D1 3 व्यजहत्; Dc [ऽ]भ्यजहात्, M2 [ऽ]प्यजहात् B1 [ऽ]भ्यहनद्वेगं (m व्यजहात्सत्त्वं as in text) D3 सर्वं (for सत्त्वं) — d) B2. 4 Dn D4 6 M1 वरदानविमोहितः

21 a) T2 G3 4 सर्व- (for स हि) — b) K1-3 B4 Dc D1-3 M2 °प्र° (for °वि°) — c) T2 G3 M1 भीमः

12595 178 33 180 32 स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे । न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिबाधितुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

वैशंपायन उवाच ।

स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १
उवाच च महासर्पं कामया ब्रूहि पन्नग ।
कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २
पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३
सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
समागताश्च बहुशो निहताश्च मया मृधे ॥ ४
दानवाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५
किं नु विद्याबलं किं वा वरदानमथो तव ।
उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥ ६
असत्यो विक्रमो नृणामिति मे निश्चिता मतिः ।

(for वीरः) — [d]) T_1 अपि (for प्रति-) $K_{1\ 2}$ °रोधितुं (for °बाधितुम्)

Colophon om in B_4 G_2 missing —*Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_2 $G_{3\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ B (B_4 om) D G_1 M_1 आ(K_1 अ)जगर — *Adhy name:* T_2 $G_{3\ 4}$ अजगरग्रहणानुवर्णनं, M_2 अजगरसंवादः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 178 (Dn_2 177), D_1 183, S (G_2 missing, M_2 *sup lin*) 179 (M_2 orig 181) — *Śloka no* $Dn_{1\ n2}$ 32, Dn_3 33, D_1 21

176

1 G_2 missing up to 6^b (cf v l 3 174 6) — [b]) K_1 T $G_{1\ 3}$ M_2 तदा (for तथा) — [c]) T_1 संगम्य (for सर्पस्य) — [d]) T $G_{3\ 4}$ सवीर्यस्याद्भुत महत्.

2 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) B_1 S (except M_1, G_2 missing) स उवाच (for उवाच च) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ °सर्पं; T G_3 °सत्वः; $G_{1\ 4}$ M °सत्वं (for °सर्पं) — [b]) $Ś_1$ K_2 $D_{3.\ 4.\ 6}$ काम्यया; K_1 काम्यायां; K_4 $D_{1\ 2}$ को भवान्, D_5 कृपया; T_1 किमयं; G_1 को मया; G_4 किमेवं (for कामया) Cf 1 10 6^c, and v l — [c]) $K_{1\ 2}$ [ऽ]जगर° (for भुजग°)

3 G_2 missing (cf v l. 1) — [a]) K_4 [ऽ]स्मि (for ऽहं). — [b]) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ M_1 °पुत्राद् (for °राजाद्). — [d]) D_{1-3} G_1 transp त्वया and कथं

4 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) A few MSS केशरिणो T_2 $G_{3\ 4}$ रौद्रा (for व्याघ्रा) — [c]) T_1 समाहताश्च, G_1 M_1 दमिता मया च B_4 G_4 बहवो, Dn_1 शतशो (for बहुशो) — [d]) D_5 तु (for च) K_3 $D_{1\ 3}$ T_1 G_1 M महा- (for मया) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ रणे; B_{1-3} D (except D_{1-3}) युधि (for मृधे)

5 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) B D (except $D_{1-3\ 5}$) राक्षसाश्च, S (G_2 missing) नागाश्चापि (for दान°) — [b]) B Dn $D_{4\ 6}$ पन्नगाश्च; Dc यक्षाश्चैव (for राक्ष°) G_1 दैत्या यक्षाश्च राक्षसाः, M_1 यक्षाश्चाप्यथ राक्षसाः — [c]) $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ M_1 न शक्ता, G_1 च शक्ता (for अशक्ता) $K_{1\ 2}$ ते, $D_{1\ 2}$ च (for मे) — [d]) M_1 वोढुं (for सोढुं)

6 G_2 missing up to 6^{ab} (cf v l 1) — [a]) $K_{1\ 3}$ कि न, K_4 Dn कि तु, B_3 Dc का नु; T G_3 क नु; G_1 M_2 का नु; M_1 का वा (for कि नु) $B_{1\ 3}$ Dc तपो (for -बलं) B_1 वापि, $B_{2\ 4}$ $D_{4\ 6}$ किं नु, B_3 Dc वा किं; Dn कि तु, D_3 किंचिद् (for कि वा) — [b]) $B_{1\ 3}$ Dc अथो पुनः, D_{1-3} अथापि वा (D_3 ते) — [c]) K_1 तद्योगं; $B_{1\ 3}$ Dc T_1 G_1 M उद्यमं; T_2 G_3 अद्य ते; $G_{2\ 4}$ उद्यते (for उद्योगम्) $K_{3\ 4}$ B_3 Dc D_5 T_1 G_1 M_2 ह्यपि; B_1 चापि; T_2 G_{2-4} ह्यप-, M_1 ह्यथ (for अपि) — [d]) B_1 बहुशो, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ विवशो (for वशगो) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ त्वया कृतः (by transp).

7 D_4 om 7 — [a]) D_3 अशक्यो; S अनित्यो (for असत्यो). — [b]) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) धीयते, G_1 नैष्ठिकी (for निश्चिता). B_3 Dc मनः (B_{3m} मतिः as in text). — [c]) T_2 $G_{3\ 4}$ वृथेदं (for य°) S त्वयि मे (for

यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७
इत्येवंवादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
भोगेन महता सर्पः समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८
निगृह्य तं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥
यथा त्विदं मया प्राप्तं भुजंगत्वमरिंदम ।
तदवश्यं मया ख्याप्यं तवाद्य शृणु सत्तम ॥ ११
इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्मनीषिणाम् ।
शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्पस्य कथयामि तत् ॥ १२
नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वंशकरः सुतः ॥ १३
सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च ।
इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४
त्वां चेदवध्यमायान्तमतीव प्रियदर्शनम् ।

मे त्वया) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3\ 5}$ यथा त्वया महाभाग — ^{d}) B$_{2\ 4}$ प्रवि° (for प्रति°) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ मम (for महत्)

8 Before 8, B D (except D$_{1-3\ 5}$) ins वैश° उ° — ^{ab}) B$_1$ T$_1$ transp वीरं and भीमं K$_1$ °कर्मणा (for °कारिणम्) — ^{c}) B D (except D$_{1-3\ 5}$) गृह्य, T$_1$ [आ]विष्टः (for सर्पः) — ^{d}) G$_1$ भीमं तं (for समन्तात्)) K$_4$ T G$_{2-4}$ °वारयत् (for °वेष्टयत्)

9 ^{a}) Dn D$_{4\ 6}$ [ए]न (for तं) Ś$_1$ K$_2$ °भागं, M$_2$ °बाहुस् (for °बाहुं) — ^{b}) Dc M$_1$ तथा (for तदा) K$_3$ समन्तात्पर्यवारयन्; B$_1$ स तत्र भुजगस्तथा — ^{c}) K$_1$ [अ]थ; D$_5$ च (for [अ]स्य)

10 ^{a}) B D (except D$_{1-3\ 5}$) दिष्टस् (for दिष्ट्या) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ Dc D$_{1\ 2}$ भक्ष्यो, D$_5$ भक्ष्यं (for भक्षो) S transp देवैर् and भक्षो — ^{c}) K$_{3\ 4}$ D$_{1\ 2\ 5}$ S दिष्टः (T$_2$ G$_{3\ 4}$ °ष्टं), B$_1$ दत्तः (m दिष्ट्या as in text) G$_4$ कालेन (for कालस्य) T$_2$ G$_{3\ 4}$ महता (for महतः)

11 ^{a}) B$_1$ Dc हितं; B$_2$ हीदं (for त्विदं) Dc पूर्वं (for प्राप्तं) — ^{b}) B$_1$ स्पर्शरूपम्, B$_{2\ 3}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ सर्परूपम्, T G$_{1\ 3}$ भुजंगत्वम् — ^{c}) B Dn D$_{4\ 6}$ G$_4$ तथा° (for तद°) Ś$_1$ K B$_1$ D$_{1-3\ 5}$ मया(Ś$_1$ ममा)ख्येयं, S त्वया मत्तः (for मया ख्याप्यं) — ^{d}) B$_1$ कुरु (m शृणु as in text) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ हंत मे (for सत्तम) S श्रोतव्य शृणु तन्मम

12 Before 12, B$_4$ ins सर्प उ° — ^{b}) B$_1$ रोषात्सुर; T$_1$ भयं कोपान्; G$_1$ कोपादस्मि (for ह्यहं कोपान्) B$_{2\ 3}$ Dn D$_{4\ 6}$ महर्षिणां, T G$_{2\ 3}$ महर्षिणः, G$_1$ मनीषिणः; G$_4$ महर्षिणा (for मनीषि°) — D$_5$ om 12^{cd} — ^{c}) Ś$_1$ प्रति- (for परि-) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ तवाद्य, D$_{1-3}$ T G$_{3\ 4}$ सर्वस्य; M सर्वं ते (for सर्पस्य) B Dc Dn D$_{4\ 6}$ सर्वं तत्कथयामि ते

13 ^{a}) K$_3$ Dc$_2$ (m as in text) नघुषो (for नहुषो) — ^{b}) K$_1$ व्यर्थं (for व्यक्त) — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ G$_4$ तथैव (for तवैव). D$_5$ वर्यः (for पूर्वः) Ś$_1$ D$_{1\ 5}$ सर्वेषाम् (for पूर्वेषाम्) — ^{d}) B$_{1\ 3\ 4}$ D (except D$_{1-3\ 5}$) °धरः (for °करः) K$_1$ स्मृतः (for सुतः) — After 13, K$_{2\ 4}$ D$_{1\ 2}$ ins

875* तपोभिः क्रतुभिश्चैव विद्ययाभिजनेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमतुलं प्राप्तं मे विक्रमेण च ।
अथ सर्वनृपोन्माथी मदो मां समुपाविशत् ।
सहस्रं मुनिमुख्यानामुवाह शिबिकां मम ।
ततो विभ्रंशितश्चाहमगस्त्येन महात्मना ।
इमामवस्थां संप्राप्तः पश्य दैवमिदं मम ।
न दैवं प्रज्ञया तात न बलोत्साहशक्तिभिः ।
न सहायबलैश्चापि कश्चिदप्यतिवर्तते ।
अथ प्रज्ञा च शौर्यं च संपदः कारणं भवेत् ।
प्रज्ञावतां च शूराणां न कदाचिदसंपदः ।
यथा प्राज्ञाश्च शूराश्च दृश्यन्ते दुःखजीविनः ।
भीरुमूर्खाश्च सुखिनस्तस्माद्दैव हि कारणम् ।

[Cf 876* — (L 2) K$_2$ अखिल (for अतुल). — (L 3) K$_2$ °नृपोत्साद (for °नृपोन्माथी) — (L 6) = (var) 14^{cd} K$_4$ सप्राप्य (for °प्त), and °कृत (for °मिद) K$_2$ पश्य मे दैवपर्यय (for the posterior half) — (L 9) K$_4$ यदि (for अथ) — (L 11) K$_4$ यदि (for यथा)]

14 ^{a}) D$_{1\ 2}$ सोहमापद्गतो राजा — ^{b}) S °मत्य (for °मन्य) D$_{1\ 2}$ वै (for च) — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ T$_2$ G$_{2-4}$ संप्राप्तः; T$_1$ सपन्नः (for आपन्नः) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ T$_2$ G$_{2-4}$ देहम्; M$_2$ दर्पम् (for दैवम्) Ś$_1$ K$_2$ T$_2$ G$_{3\ 4}$ इमं (for इदं) M$_2$ मयि (for मम) — After 14, K$_2$ ins (a variant of 18–19)

876* पतितो हि विमानाग्र्यात्स मुनिः प्रार्थितो मया ।
कुरु शापान्तमित्येवं प्रोवाचेद दयान्वितः ।
यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यति धर्मतः ।
स त्वां मोक्षयिता शापात्कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
न च ते मत्प्रसादेन स्मृतिभ्रंशो भविष्यति ।
बलवानपि जन्तुस्ते गृहीतो वश्यमेष्यति ।

3 12410
3 179 15
3 181 15

अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५
न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचिद्ग्रहणं गतः ।
गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६
नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम ॥ १७
पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्द्रुतम् ।
कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८
स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १९
ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २०
यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विशेषवित् ।
स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः ॥ २१
गृहीतस्य त्वया राजन्प्राणिनोऽपि बलीयसः ।
सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२
इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
मयि संजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३
सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकाङ्क्षी महाद्युते ॥ २४
तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजंगमम् ।
न ते कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥ २५
यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।

---

15 ^{a}) Cnp अमेध्य (for अवध्य) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ °ध्य दायादम्, T_1 °ध्यमानं च (for °ध्यमायान्तम्) $Ś_1$ अवश्यं तु मया दृष्टम्, K $D_{1-3\ 5}$ अवध्य (K_2 °ज्य) त्वा तु ($K_{3\ 4}$ च, D_3 स्व-) दायादम् — ^{b}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ [अ]द्भुत° (for प्रिय°) — ^{c}) G_2 °भोक्ष्यामि (for °योक्ष्यामि) — ^{d}) T_1 मादृश (for या°)

16 G_1 om 16^{a}–18^{a} — ^{a}) B_2 मुच्येत मे (for मे मुच्यते) M_1 किंचित् (for कश्चित्) — ^{b}) T_1 $G_{3\ 4}$ M कदाचिद् (for कथंचिद्) B D (except $D_{1-3\ 5}$) प्रग्रह (for ग्रहण) — ^{d}) B_1 (m as in text) प्राप्तकालो, Dc षष्ठकाले; D_3m प्राप्ते काले $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ परंतप, B_3 (m as in text) द्विजोत्तम; M_1 विशेषतः (for नरो°)

17 G_1 om 17 (cf v l 16) — ^{a}) $D_{3\ 5}$ नास्मि; T $G_{3\ 4}$ नासीत् (for नासि) B_2 G_2 °दर्पेण (for °सर्पेण) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तिर्यग्योनौ हि, B_1 °नौ प्र-; D_1 °नौ नि-, D_2 °नौ वि-; D_5 °नौ च D_3 तिष्ठता; G_2 वर्तिना (for वर्तता)

18 G_1 om 18^{a} (cf v l 16) — ^{a}) B_2 Dn_2 n_3 विमानाग्र्यान् — ^{b}) K_1 महा- (for मया) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सिंहा° (for शक्रा°). B_1 Dc D_6 °सनच्च्युतात् (for °सनाद् द्रुतम्) S तदा (for द्रुतम्) — ^{c}) T_1 तदा; T_2 $G_{2\ 3}$ कदा (for कुरु) T $G_{2\ 3}$ शापांत — ^{d}) D_5 मया स (for भगवान्).

19 ^{b}) K_3 क्षमया (for कृपया) B_2 [अ]ति- (for [अ]भि-) T_1 मुनिसत्तमः; T_2 G_{2-4} M समभि° (for [अ]भिपरि°) — After 19^{ab}, T_2 G_{2-4} ins.

877* यस्त्वया वेष्टितो राजन्मोहमेति महाबलः ।

— ^{d}) B_4 °पर्यये D_5 M_1 कस्मिंश्चित्कालपर्यये.

20 ^{b}) K_3 D_{1-3} तु (for च) T_1 M प्रजहात, T_2 G प्रजहौ (for अजहात) — ^{c}) D_6 स्मार्यम्, M_1 स्मर्तुम् (for स्मार्तम्) D_3 T_1 G_2 अस्मि (for अस्ति) — ^{d}) D_1 यथा च (for यथैव) $K_{1\ 2}$ [अ]धिकृत, D_1 [अ]पि गत, T_2 G_{2-4} [अ]वगतं (for [अ]धिगत) B_2 G_3 M_1 तदा (for तथा)

21 ^{a}) S मे (for ते) — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ विशेषवत्, K_3 Dc T_1 विशेषतः, Dn $D_{4\ 6}$ विभागवित् (for विशेष°) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 त्वा, S (except T_1) मा (for त्वां) K_4 राजन् (for शापाद) — ^{d}) K_4 शापान् (for इति) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ मुनि (for ऋषि)

22 ^{b}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 6}$ प्राणतोपि — ^{c}) G_1 बल° (for सत्त्व°) K_3 D_1 °श्चापि, Dc °स्येति (for °स्यापि) — ^{d}) G_1 सर्पस्य, G_2 सर्पेण, G_3 (before corr) $_4$ सर्वथा (for सर्वस्य) T G_4 [अ]पि (for [आ]शु)

23 ^{a}) T_2 G_3 वा° (for चा°) — ^{b}) B_3 T_1 M वाचस् (for वचस्) — ^{c}) T_1 समान- (for संजात) K_1 -हर्षाणाम्, K_4 -हार्दस्य (for -हार्दानाम्) — ^{d}) K_4 $D_{1\ 2}$ ततस् (for अथ) T_1 सहिता (for ऽन्तर्हिता)

24 ^{a}) B_4 सोहं कृत्वा सुदुष्कर्म — ^{b}) T_1 [इ]ह वने (for निरये) T_2 $G_{3\ 4}$ [ऽ]शुभे (for ऽशुचौ) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ प्राप्तः (for प्राप्य) — ^{d}) D_1 T G_{2-4} काल° (for काला°)

25 Before 25, B_4 Dc$_1$ D_1 M_1 ins वैशं° उ° (M_1 om उ°) — ^{a}) K_1 °बाहो (for °बाहुर्) — ^{b}) D_5 महाबलः (for भुजं°) — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ न च कुप्ये, D_1 न कुप्ये तत्; T_1 तत्र कुप्ये (for न ते कुप्ये) T G_{2-4} °राज (for °सर्प) — ^{d}) S नात्मनो ($G_{1\ 3\ 4}$ °ने) द्विजसत्तम (G_1 वै द्विजोत्तम; G_4 नृपस°).

आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमर्हति ।
दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७
पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८
किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम् ।
यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातॄन्राज्यपरिच्युतान् ॥ २९
हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससंकुलः ।
मां च ते समुद्वीक्षन्तः प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥ ३०
विनष्टमथ वा श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ॥ ३१
अथ वा नार्जुनो धीमान्विषादमुपयास्यति ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२
समर्थः स महाबाहुरेकाह्ना सुमहाबलः ।
देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमोजसा ॥ ३३
किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्द्यूतदेविनम् ।
विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भलोभपरायणम् ॥ ३४
मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ३५
कथं नु तस्यानाथाया मद्विनाशाद्भुजंगम ।
अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६
नकुलः सहदेवश्च यमजौ गुरुवर्तिनौ ।

26 a) Ś1 D3 M2 यत्स्याद्; K1 2 4 D1 5 G1 2 4 M1 यः स्याद्, B2 तस्माद् (for यस्माद्) Ś1 अत्रादी, K1 अभावे (for अभावी) — d) B1 तत्र न (by transp) D4 ग्राप°, M2 ग्लाप° (for ग्लप°) T1 जनः (for मनः)

27 27^{ab} = (var) 1 1 186^{cd} — b) Ś1 K4 B1 D1 2 5 G1 [ऽ]तिव°; B1m 2–4 Dc Dn D4 6 T G2–4 वंच°; M2 विव° (for निव°) — c) G1 दैवत हि (for दैवमेव) — d) T1 G1 2 M1 पौरुषं तु निरर्थकं

28 a) G2 देवो° (for दैवो°) B1 °पाताद् (m °घाताद् as in text) D2 3 वै (for हि) — b) Ś1 K1 2 °श्रयात्, B2 °श्रितं; T1 °श्रयः — c) T1 G2 4 M आपद (for अवस्थां) S (except G1) आपन्नम् (for संप्राप्तम्) — d) Ś1 K1 2 यन्निमित्तम्, D4 सनिमित्तम् (for अनिमित्तम्) K4 महद्धि मां; Dc इहाद्य मे; D5 इहोद्यमं (for इहाद्य माम्)

29 a) K1 नाभि-, K2 [अ]द्य न (by transp), T2 G3 4 मां न Ś1 K4 D1 [अ]पि (for [अ]नु-) G1 2 M2 अह तु नानुशोचामि — c) Ś1 K1 2 हि, K3 4 D1–3 5 M सु- (for तु) D5 त्यक्तान् (for न्यस्तान्) — d) T1 2 (before corr) G2 4 M राज्यात् (for राज्य-)

30 c) B1 न मामुदीक्षमाणास्ते, B2 3 Dc Dn D4 6 मां समुद्वीक्षमाणास्ते — d) Ś1 K1 2 B4 Dn1 D2 3 5 G1 M2 प्रयति°, T1 प्रतपि° (for प्रपति°)

31 a) Ś1 K1 2 D5 विनाशम् (for विनष्टम्) B D (except D1–3 5) G1 मा (for वा) — c) Ś1 K2 °शीलमयस्, K1 °शूलमयास्; B1 °शीलमयास्, T1 G1 °शीलतया, T2 G2–4 °शीलास्त्वया (for °शीला मया) Ś1 K2 तर्हि, S तेपि (for ते हि) — d) K4 D5 बध्यते (for बाध्यन्ते). K1 D2 3 T1 °गृद्धिन., B3 (m as in text) °विग्रहाः; T2 G °गर्द्धिनः (G1 °गृध्नुना)

32 a) K1 [अ]पि (for न) — c) G1–3 M दिव्यास्त्र° (for सर्वास्त्र°) T G4 दिव्यास्त्रविधि(T2 after corr °द्)-नाधृष्यो — d) B1 °गंधर्वदानवैः, G1 2 °दानवराक्षसैः

33 a) K1 2 समर्थः सुमहाबाहो — b) B1 एकः स; B1m 2–4 Dc Dn D4 6 एकोपि, G2 एको वा (for एकाह्ना). T1 M2 स (for सु-) G1 M1 चांतरेण मा (for सुमहाबलः) Ś1 K D1–3 5 एकेनाह्ना (K2 °ह्नगा) महाबल· — d) K1 3 4 D1 प्रा- (for प्र-) B D (except D1–3 5) अंजसा (for ओ°)

34 b) T1 द्यूतेन, G4 तु द्यूत- (for दुर्द्यूत-) — c) Ś1 द्विष्टं हि; K1 विष्टं हि, K2 त्विष्ट हि, M2 विनष्टं (for विद्विष्टं) — d) B Dn D4 6 G4 दम्भमोह°; G1 लोभमोह°, G2 मानाल्लोभ°

35 a) K3 D1–3 M त्वेव; K4 D5 त्वनु- (for चैव) — b) D1 T2 G3 4 पुत्रगर्द्धिनीं, D2 °वर्द्धिनीं — c) Ś1 K1 2 सा (for या) S [अ]स्मासु (for [अ]स्माकं) — d) D2 गौरैः (for परैः)

36 a) Ś1 K1 2 कथं तस्यामनाथायां, K4 D1–3 5 G1 M1 कथं तस्या ह्य(D3 M1 अ-, G1 प्य)नाथाया, B Dc Dn D4 6 तस्याः कथ (B4 by transp कथं तस्यास्) त्वनाथाया — c) S सफला° (for अफला°) — d) B1 मम (for मयि). K4 T1 G1 M मर्व-; T2 G2–4 -सर्पे (for सर्वे)

37 b) B D (except D1–3 5) T G2–4 यमौ च (for यमजौ) — D2 om 37^{c}–38^{b} — c) Ś1 K1 2 °सस्तंभौ, B Dc Dn D4 6 °सगुप्तौ, D5 °संरब्धौ

3 12432 3 179 27 3 181 37 महाबाहुबलसंस्तब्धौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७
निरुत्साहौ भविष्येते अष्टवीर्यपराक्रमौ ।
मद्विनाशात्परिद्यूनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८
एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
भुजंगभोगसंरुद्धो नाशकच्च विचेष्टितुम् ॥ ३९
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः ।
अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४०
दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
दीप्तायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१
एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
रुधिरं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमपस्वरा ॥ ४२
प्रववावनिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३
पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति वाशति ।
मुहुर्मुहुः प्रस्फुरति दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४
हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिवर्तते ।
सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५
स धर्मराजो मेधावी शङ्कमानो महद्भयम् ।
द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६
शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७
द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।

---

38 D2 om. 38[ab] (cf. v. l. 37) — [a]) B1–3 Dc Dn D4 6 भविष्यतो (B1 °ष्येते) निरुत्साहौ — [c]) Ś1 K2 °नाश- (for °नाशात्) — [d]) Ś1 K1 2 निश्चिता (for वर्तते)

39 Before 39, Dc ins. वैशं° उ° — [a]) Ś1 K1 2 T1 G1 M2 तथा (for तदा) — [b]) G1 विलप्य च, M2 विप्रलाप (for विल°) — [c]) D6 °संनद्धो, M2 °सरुद्धो (for °संरुद्धो). — [d]) Ś1 K1 2 D5 न शशाक; B1 नाशकत्स (for नाशकच्च)

40 [a]) M1 च (for तु) — [b]) Ś1 [अ]स्वस्त°; K4 [आ]श्वस्त° (for [अ]स्वस्थ°) — [c]) Ś1 K1 2 Dc अरिष्टदर्श°, T2 G2–4 अतिदुर्दर्श° — [d]) B4 तान्विचित°; T2 G2 3 बहु चिन्त° (for परिचिन्त°)

41 [a]) Dc2 करुणं, T2 G2–4 दारुणास (for दारुणं) T2 G2–4 तु (for हि) — [d]) Ś1 K1 2 Dn2 G1 च, K3 4 B2 D1–3 5 हि (for ह)

42 [a]) D6 °पादाक्षि- (for °पक्षाक्षि-) K3 D1 -चरणां; B1 T G -चरणान् (G1 -वचना) (for -चरणा) — [b]) Ś1 K1. 2 M1 नर्तका, K3 मर्तुकां; K4 M2 नर्तुका; B1 वर्तकीं; B3 D3 नर्तकी; D1 वर्तिकां; D6 जंबुकी, T1 अत्यंत; T2 G नत्यूहान् (G1 °हा) (for वर्तिका) Ś1 K2 Dc1 M °दर्शनाः, K3 B1 D1 °दर्शनां; T G2–4 °दर्शनान् — [c]) Hypermetric! K3 असृग्, B D (except D6) G1 रक्तं (for रुधिरं) Ś1 वमते; K3 वमंतीं; G1 वमती; M वमंतीद् (for वमन्ती). D6 वमती दृष्टा; T G2–4 वमतोदर्शत् (G2 °पश्यत्) (for वमन्ती ददृशे) — [d]) K2 अपस्वना; B1 Dc Dn2 n3 अभासुरा (B1 °रां; Dc1 °राः); B2 4 Dn1 D4. 6 अभास्वरा; D1 2 M1 अपस्वरां (D2 °रं; °राः); D6 अथांबरात्; T G2–4 खरस्वनान्. Ś1 K1 °दित्यसमस्वना; K3 °दित्यतपस्वर, B3 °दित्यमहासुरा, M2 °दित्यपुरस्सरा; text as in K4 D3 G1 only.

43 [a]) B1–3 D (except D1–3 5) T G चानिलो (for [अ]निलो) — [b]) K2 Dc2 Dn2 n3 D1 6 चण्ड- (for चण्डः) Ś1 K1 2 T G2–4 M2 -वर्षणः (for कर्षणः) — [c]) Ś1 K1–3 D1–3 सव्यानि, D6 चेवासन् (for सर्वाणि) — [d]) Ś1 °शतानि च

44 [b]) Ś1 K1 2 वाचति, K3 B4 D1 3 वाम°, K4 B1–3 Dc Dn D3–6 शम° (for वाश°) — [c]) B Dn D4 6 स्फुरति च; S प्रस्फुरते — [d]) S (except M1) न (for [अ]स्य) Ś1 ततः; K2 तदा (for तथा)

45 [a]) Ś1 K1 2 चरणौ, T1 चयनश्च (for चरणश्च) Ś1 K D1–3 चास्य (for चापि) D6 हृदयं कंपते तस्य — [b]) K1 2 वामं; D6 वामो (for वामो) Ś1 K D1–3 5 वि-; T1 G2 M [ऽ]पि (for ऽस्य) B1 3 4 Dc Dn1 D4 6 T1 G1 M परितप्यते; B2 Dn2 n3 °तप्यति; T2 G2–4 °नृत्यति — [c]) K3 G1 M2 सव्यश्च (for °स्य) K4 Dn1 n3 D1 T1 G1 [अ]क्ष्णोर् (for [अ]क्ष्णो) T1 विकारं च — [d]) T2 G3 4 om. [अ]पि Ś1 K2 [अ]रिष्टः, D1 2 [अ]निग; G2 [अ]निष्ट (for [अ]निष्टः)

46 [a]) B1–3 D (except D1–3 5) M1 धर्मराजोपि मे° — [b]) B D (except D1–3 5) मन्य° (for शङ्क°) K2 3 महाभयं — [d]) K4 भामिनि (for भारत)

47 [a]) K2 तस्य, G1 राज्ञे (for तस्मै) — [b]) Ś1 चिरायातं — After 47[ab], B3 Dc ins.

878* कथयामास तत्सर्वं मृगान्हन्तुमितो गतम् ।
तच्छ्रुत्वा त्वरितो राजा भृशमुद्विग्नमानसः ।

— [c]) K1 B1–3 Dc T1 संप्रतस्थे, K3 4 D1–3 5 प्रतस्थे स

नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८
स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ ४९
धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थे वातरंहसः ।
ऊरुवातविनिर्भग्नान्द्रुमान्व्यावर्जितान्पथि ॥ ५०
स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तथा ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगाभिवेष्टितम् ।
दयितं भ्रातरं वीरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २
स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।

(by transp) — ^{d}) Ś1 K1 B1 D1 2 4 5 नृप, S प्रभुः (for नृपः) B4 धौम्येन सह पांडव॰

48 K3 om 48 — ^{b}) Ś1 K1 2 D1 इत्युक्त्वा च (for इत्युवाच)

49 ^{a}) D2 T2 (before corr) G2 4 अन्वीय (for उन्नीय) — ^{b}) Ś1 K1 2 D1 2 5 विभुः; B1 पुनः (for प्रभुः) — After 49^{ab}, B Dc Dn D4 6 ins

879* मृगयामास कौन्तेयो भीमसेनं महावने ।
स प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ।

— ^{c}) Ś1 K1 2 4 D1 5 पदवीं (for पृथिवीं) — ^{d}) Ś1 पद॰ (for परि॰) — After 49, B Dc Dn D4 6 ins

880* ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।
पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशन्नृपः ।

[(L 2) B2 Dc D4 6 ॰विदन्नृप (for ॰विशन्नृप)]

50 ^{a}) Ś1 K1 2 धावमानस्य धी(Ś1 वी)रस्य, B1m सदृशं धावतस्तस्य — ^{b}) B Dc1 Dn D4 6 मृगार्थं; Dc2 ॰णां (for ॰र्थे) — ^{c}) Ś1 ॰भिन्ना; K1 2 D1 2 ॰भिन्नान्, B Dc Dn D4 6 G1 4 M ॰भग्ना (for ॰भग्नान्) — ^{d}) K D1 3 5 व्यावर्ति॰, D3 आवर्जि॰ (for व्यावर्जि॰) B Dc Dn D4 6 M1 द्रुमा व्यावर्जि(B2 ॰र्ति)ताः पथि — After 50, Dc ins 881*

51 ^{a}) B2 3 D4 6 गत्वा च तैस् (D4 6 चैतैस्) K1 2 G1 2 M1 तथा (for तदा) — B1–4 Dn D4 6 ins after 51^{ab} Dc, after 50

881* रूक्षमारुतभूयिष्ठे निष्पत्रद्रुमसंकटे ।
ईरिणे निर्जले देशे कण्टकिद्रुमसंकुले ।
अश्मस्थाणुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोत्कटे ।

[(L 1) Dn ॰सकुले (for ॰सकटे) — (L 2) Dc निर्जने (for ॰ले) — (L 3) Dc ॰क्षया॰ (for ॰क्षुपा॰)]

— ^{d}) T2 G3 4 विचेष्टम् (for निश्चेष्टम्) K3 4 B1 D (except D3) G1 2 M तदा, B4 स्थित (for तथा)

Colophon — *Major parvan:* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan* K3 4 B1–3 Dc Dn1 n3 D1–6 G1 आजगर — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 179 (Dn3 178), D1 184, S (M2 *sup lin*) 180 (M2 orig. 182) — *Śloka no*. Dn1 n2 54, Dn3 55, D1 57

177

1 ^{a}) G1 धर्मराजः (for युधिष्ठिरस्) D5 6 G1 समा॰ (for तमा॰) — ^{b}) B1–3 Dc Dn D4. 6 ॰भोगेन (for ॰भोगाभि-) — ^{c}) G1 भ्रातरं दयितं (by transp) K3. 4 D1–3 5 भीमम्; B Dc Dn D4 6 S (except G1) धीमान् (for वीरम्) — ^{d}) S (except T1) इदमित्यब्रवीद्वचः

2 ^{b}) K3 4 D1–3 S (except T1) इहाप्त॰ (for अवाप्त॰) B4 आपद प्राप्तवानसि; D5 यदि त्वमिहमाप्तवान् (sic) — ^{d}) Ś1 K1 2 भुजगोत्तमः; B4 नागसत्तमः (for पन्न॰) T2 G ॰भोगः पन्नगसत्तमः

3 ^{a}) T1 धर्मराज समालोक्य — ^{b}) K3 4 D5 ततो (for भ्राता) — ^{d}) Ś1 K1 2 ग्राहेणाभिविचे(Ś1 ॰वे)ष्टितः — After 3, B Dc Dn D4 6 ins

882* भीम उवाच ।
अयमार्य महासत्त्वो भक्षार्थं मा गृहीतवान् ।

12452 180 3 182 3 कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादि विचेष्टितम् ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।
सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ४
किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम ।
किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ ५

सर्प उवाच ।

नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ ।
प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ६
क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तो विक्रमणेन च ॥ ७
तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिबिकां मम ॥ ८
ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान् ।
इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ॥ ९
न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ।
तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १०
षष्ठे काले ममाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकामये ॥ ११
प्रश्नानुच्चारितांस्तु त्वं व्याहरिष्यसि चेन्मम ।

नहुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मुच्यतामयमायुष्मन्भ्राता मेऽमितविक्रमः ।
वयमाहारमन्यं ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ।
सर्प उवाच ।
आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो मुखागतः ।
गम्यतां नेह स्थातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ।
व्रतमेतन्महाबाहो विषयं मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्ष्यो भवेत्तात त्वं चापि विषये मम ।
चिरेणाद्य मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकाङ्क्षये ।

[(L 3) Dc D_4 °विक्रम (for °विक्रम.) — For lines 9–10, cf stanza 11]

4 ^{b}) S दैत्यनाथो वा (for यदि वा दैत्य) B_1 यक्ष (for दैत्य). — ^{d}) D_5 पृच्छते; G_1 पृच्छामि (for पृच्छति) $Ś_1$ K_{1-3} M त्वा (for त्वा) — After 4, B_{2-4} Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins.

883* किमर्थं च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजंगम ।

5 5^{a}=1 23 11^{a} — ^{ab}) S किं (for वा) B_4 *repeats* 883* for 5^{ab} — ^{c}) $Ś_1$ K_4 D_1 कम् (for किम्) D_5 वा सर्प (for आहारं) D_2 विद्यते त्वां; T_2 $G_{1\ 3.\ 4}$ प्रयच्छेम (for °च्छामि)

6 ^{b}) K_2 Dc_2 पूर्वं (for पूर्वस्) K_4 $D_{1\ 2}$ पूर्वेषां पूर्वजस्तव; D_5 आसं पूर्वभवस्तव. — ^{d}) G_2 M_2 नराधिपः D_5 आयोर्वंशकरः सुतः

7 ^{b}) B_4 S बलेन च; D_5 च भारत (for दमेन च) — B_2 om (hapl) 7^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ D_3 अव्यग्रः; D_5 अग्र्यं च; G_1 अप्राप्यं (for अव्यग्र). — ^{d}) K_4 B D प्राप्तोहं (D_5 प्राप्तं मे) विक्रमेण च

8 ^{a}) D_6 ऐश्वर्यं हि (for तदैश्वर्यं) — ^{b}) D_5 मोहो (for दर्पो) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ आविशत् (for अगमत्) D_3 पुरा (for तदा) — ^{c}) T_2 G_{2-4} सहस्र च, M_1 °स्राणि (for °स्र हि) — ^{d}) S वहति (for उवाह)

9 ^{a}) T_2 (before corr) G_2 ऐश्वर्यान् (for ऐश्वर्य-). D_5 G_1 °मोहेन (for °मत्तोऽहम्) — ^{b}) T G_{3-4} M °मत्य (for °मन्य) $Ś_1$ K_4 Dc द्विजोत्तमान् (for ततो द्विजान्) G_1 वाहयन्सर्वतो द्विजान् — ^{c}) B_1 इमामवस्थामगमं — ^{d}) B_1 शापेन (for आनीतः) $Ś_1$ पृथिवीतले, S इति मे स्मृतिः

10 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_3 तत्र, M_1 न च (for न तु) $Ś_1$ D_3 मां नाजहात्, $K_{1\ 2}$ मा न ज°, T_2 $G_{3\ 4}$ मा व्यज°, G_2 M_1 मां व्याज°, M_2 मां प्रजहत् (for मामजहात्) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अद्येह; Dc अत्येति, T_1 अभ्येति, T_2 G अन्वेति (for अद्येति) T G पाडवः — D_5 om 10^{c}–11^{b}

11 D_5 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) B $Dn_{1\ n2}$ D_6 मयाहारः (B_4 °रं), G_1 समाहारः; G_2 महाराज, M_1 ममाहारं — ^{b}) B_4 प्राप्तोस्मि भरतर्षभ — D_3 om (hapl) 11^{d}–12^{c} — ^{d}) $K_{3\ 4}$ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_{2-4} न चान्यद्. K_4 B Dc Dn $D_{1\ 4-6}$ अपि (for अभि-) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ G_1 -कांक्षये (for -कामये).

12 D_3 om 12^{abc} (cf v l 11) — ^{a}) K_4 $D_{1\ 2}$ उच्चरितान् $K_{1\ 2}$ D_5 तुभ्यं; K_4 $D_{1\ 2}$ G_2 श्रुत्वा; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ अद्य; T_1 M_2 त्वं तु, T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ तांस्त्व (for तु त्वं) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1\ 2\ 5}$ व्याकरि° (for व्याहरि°) — After 12, D_1 ins 884*

13 D_1 om 13^{a}–14^{b}. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सर्प ब्रूहि (by transp), T_1 ब्रूहि सर्वं — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ प्रतिमोक्ष्यामि; cf v.l. 14 T_1 शक्तितः (for ते वचः) — ^{c}) T_1 कामम्

अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।
अपि चेच्छक्नुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजंगम ॥ १३
वेद्यं यद्ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।
सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १४

सर्प उवाच ।

ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।
ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दमो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ १६
वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितम् ॥ १७

सर्प उवाच ।

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव ह ।
शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ।
आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ १८
वेद्यं यच्चात्थ निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।
ताभ्यां हीनं पदं चान्यन्न तदस्तीति लक्षये ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे तच्च न विद्यते ।

(for प्रीतिम्) — After 13, K$_2$ (om lines 1–20) ins a passage given in App I (No 19)

14 D$_1$ om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) T$_1$ सत्यश्च (for वेद्यं) K$_3$ B Dc Dn D$_4$ $_6$ T G$_3$ $_4$ M$_2$ च; G$_1$ तु (for यद्) T$_1$ [अ]हं; M$_2$ [इ]त्र (for [इ]ह) G$_2$ वेद्यं च यद्ब्राह्मणेन — D$_2$ ins after 14^{ab} D$_1$ (which om 13^{a}–14^{b}) ins after 12

884* ब्रूहि यत्ते मया वाच्यं तत्त्वं धर्मभृतां वर ।

— ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ वचः; M तव (for ततः) G$_1$ सर्पराजोथ तच्छ्रुत्वा — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ प्रतिमोक्ष्यामि; cf v l 13 — After 14, K$_4$ D$_1$ $_2$ ins a passage given in App I (No 19), which K$_2$ (partly) ins after 13

15 D$_1$ om 15 (with the ref) — ^{b}) G$_1$ कि वेद्य (by transp) — ^{c}) K$_4$ D$_2$ प्रब्रूहि (for ब्रवीहि) K$_2$ $_3$ [अ]तिमतिस्त्वं हि; K$_4$ D$_2$ °मति हि त्वां; Dc D$_3$ °मति त्वाहं, T$_1$ M °मतित्वेन (M$_2$ °त्वे हि); T$_2$ G$_3$ $_4$ [अ]नुमतिं (G$_4$ *inf lin* °त) त्वां हि — ^{d}) D$_3$ °मिमीमहि; S °मिनोमि ते

16 ^{a}) D$_2$ दाक्ष्यं (for दानं) D$_1$ तपः (for क्षमा) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_1$ शौचम् (for शीलम्) — ^{b}) N तपो (for दमो) — ^{c}) Ś$_1$ K D$_1$ $_2$ $_5$ राजेद्र (for नागेन्द्र) — ^{d}) Dn$_2$ D$_4$ $_6$ स्मृतिः (for स्मृतः) — After 16, K$_4$ D$_1$ $_2$ ins

885[1] परेषां च गुणान्वेषी सततं पुरुषर्षभ ।
सतोऽपि दोषान्राजेन्द्र न गृह्णाति कदाचन ।
दीनानुकम्पी सततं सततं साधुवत्सलः ।
नित्यं दानरतश्चैव तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
सर्प उवाच ।
यत्नेन ब्रूहि राजेन्द्र कः कालः श्राद्धदानयोः ।
प्रश्नं प्रश्नविदां श्रेष्ठ सर्ववित्त्वं मतोऽसि मे ।
युधिष्ठिर उवाच ।
यत्र वै ब्राह्मण पश्येच्छ्रोत्रियं ध्यानतत्परम् ।
धनं मन्येद्विशिष्टं तु स कालः श्राद्धदानयोः ।
सर्प उवाच ।
कि वेद्यं परम राजञ्शंस मे त्वं युधिष्ठिर ।
सर्वज्ञोऽसि महाबाहो वाक्यैरनुमिमीमहे ।

[D$_1$ om (hapl) from the posterior half of line 2 up to the prior half of line 5 — (L 6) D$_2$ repeats 14^{ab} for line 6 — (L 8) D$_1$ वर (for धन) D$_1$ $_2$ मन्ये (for मन्येद्) D$_1$ त काल (for स कालः) — After line 8, D$_1$ *repeats* 14, while D$_2$ *repeats* 14^{cd} ! — (L 9) K$_4$ शम (for राजन्), and कि सुख भरतर्षभ (for the posterior half)]

17 ^{a}) D$_1$ $_2$ यत्परम (for सर्प परं)

18 K$_3$ om 18^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K$_4$ D$_2$ $_3$ $_5$ चेत्; K$_2$ तत्; M$_2$ ते (for च) — ^{b}) K$_4$ सत्याद्धि (for सत्य च) K$_1$ $_2$ $_4$ B$_3$ Dn D$_1$ $_2$ $_4$ $_6$ G$_4$ हि (for ह) — ^{c}) K$_3$ D$_{1-3}$ $_5$ हि (for the *first* च) Ś$_1$ K$_2$ D$_3$ $_5$ च सत्यादि; K$_3$ D$_1$ $_2$ च सत्यानि, K$_4$ च ज्ञानादि, B$_1$ यदा सत्य (for च सत्यं च) — ^{d}) K$_3$ D$_5$ अक्रोधम् (for अक्रोध) — M om 18^{ef} — ^{f}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ चेति (for चैव)

19 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ यथार्थ-; K$_3$ यथात्थ; K$_4$ B Dn D$_4$ $_6$ यच्चात्र; Dc D$_{1-3}$ यच्चाथ; D$_5$ यद्ब्रह्म, T G$_3$ $_4$ M यच्चार्थ- (for यच्चात्थ) — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ D$_5$ युधिष्ठिर; K$_4$ सुखं नृप (for नरा°) — ^{d}) Dc लक्ष्यते (for लक्षये) — After 19, Dc D$_3$ (marg) ins

3 12175 3 180 25 3 182 25 न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २०
यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
यत्रैतन्न भवेत्सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २१
यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति ह ।
ताभ्यां हीनमतीत्यात्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २२
एवमेतन्मतं सर्प ताभ्यां हीनं न विद्यते ।
यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २३
एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनमस्ति पदं क्वचित् ।
एषा मम मतिः सर्प यथा वा मन्यते भवान् ॥ २४

सर्प उवाच ।

यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
व्यर्था जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न दृश्यते ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ २६
सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ २७
इदमार्षं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ २८
प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ २९
वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते ।

886[1] तांश्च सर्वानशेषेण कथयस्व नराधिप ।

20 [a]) B2 3 Dc च तद्; B4 Dn D4 तु यद्; T1 G2 4 M2 चैव (for चैतद्) B D (except D4 5) लक्ष्म (for लक्ष्यं) — [b]) Dc तच्चेन्, D1 2 5 T2 G1 3 4 M चैतन्; T1 G2 चैव (for तच्च) S दृश्यते (T1 लक्ष्यते) (for विद्यते) — [c]) K1 नैव (for न वै) — [d]) T1 G1 ब्राह्मणो न च, T2 G2–4 नैव ब्राह्मण॰ (for न च ब्रा॰) — 20=B 12 189 8

21 [a]) G1 तल्ल् (for [ए]तल्ल्) Ś1 K D1–3 5 लक्ष्यते सर्पे यत्रैतत् (Ś1 K1 2 यस्यैतत; K4 यस्यैव) — [b]) K3 तद्वृत्तं (for वृत्तं स) D5 G1 स ब्राह्मण इति स्मृतः (= 16[d]) — [c]) Ś1 K1 3 D1 2 5 सर्वं, K2 सत्य; K4 नित्यं (for सर्पं) — [d]) D6 स शूद्र; T2 G3 4 शूद्रं तम् (for तं शूद्रम्)

22 [a]) B1 भुजग (for भवता) — [b]) Ś1 K1 2 भवतीति ह; K3 B2 3 Dc Dn D4 6 T1 M1 विद्यतीति च (B3 Dc T1 M1 ह), K4 D1–3 विद्यते त्विति (D2 यथा also), B4 विद्यते तथा B1 वेद्यं त्वं वेद्यतीति ह, D5 न तद्वेद्यं भवेत्त्विह — [c]) Ś1 K1 अतीत्यान्यत्; B1 4 इतीत्यत्र, B2 Dn1 T2 G2–4 अतोन्यत्र; Dc इति ह्येतत्, D1 2 अतो नान्यत्; D3 अतीवान्यत्; D5 पदं नान्यत्; T1 च वेद्ययत्र; G1 अतोन्यत्तु; M1 न वेद्यत्र; M2 न मेन्यत्र (for अतीत्यात्र) — [d]) D2 अस्ति (for नास्ति) D5 न च पश्यामि चेदपि.

23 [a]) K4 सत्यम् (for एवम्) M1 मम (for एतन्) Ś1 K1 2 परं, K3. 4 D1–3 5 पदं (for मतं) D5 सौम्य (for सर्प). — [b]) S तु (for न) — [d]) K3 4 D5 नैव (for भवेन्) Ś1 K D5 भवेच्छीतं न चोष्णता

24 [b]) K4 चास्ति, B D (except D1–3 5) नास्ति (for अस्ति). — [d]) S (except T2 G3) कथं (for यथा)

25 [a]) K4 वे (for ते) Ś1 यदि वृत्त ततो राजन्; K1 यद्येतद्वृत्ततो रा॰, K2 यदव्रत ततो रा॰ — [b]) K4 ॰मीक्ष्यते (for ॰मीक्षितः) — [c]) K3 विना, B D वृथा (B3 यथा (for व्यर्था) K1 2 B3 D2 3 5 तथा॰, K3 T1 G1 M तवा॰, T2 G2–4 त्वया॰ (for तदा॰) — [d]) K4 D1 3 वृत्त; B1 2 क्रिया (for कृतिर्) K4 जातेः, D1 2 5 यस्मात (for यावत्) K3 B1–3 Dc Dn D4 6 न विद्यते, K4 D1 2 प्रशस्यते (for न दृश्यते) T1 G1 M कृतिर्या चात्र दृश्यते, T2 G2–4 पृथिव्या चात्र दृश्यते

26 [a]) B1 ॰मन्व (for ॰सर्प) — [b]) K4 मानुपत्वे, T2 G3 मनुष्येषु, G2 4 मनुष्यत्व K3 4 D3 5 विशिष्यते; B2 4 M1 विधीयते; D1 2 प्रशस्यते (for महामते) — [d]) B4 दुर्निरीक्ष्य इति स्मृतिः

27 [b]) Ś1 K1 2 B Dc1 Dn D4 6 सदा (for यदा)

28 [a]) Ś1 K1 2 हि, K4 D2 मे (for च) — [b]) B1 [उ]त (for [अ]पि) — [c]) K2 प्रमाणेष्ट (for प्रधानेष्ट)

29 [a]) Ś1 K1 2 नाभेर्वर्धनात्, K4 नाभिदर्शनात्; T G2–4 M1 ॰कर्तनात्; G1 ॰लवनात् — After 29[ab] T G (T2 G3 om line 1) ins

887[1] ततस्तु नामकरण ततश्चौल विधीयते ।
ततोपनयन प्रोक्त द्विजातीनां यथाविधि ।

[(L 2) T1 G1 तयो॰ (for ततो॰), and ॰क्रम (for ॰विधि)]

30 [a]) B D (except D1–3 5) तावत (for वृत्त्या) B1 ज्ञेयो (for ह्येष) — [b]) Ś1 K2 वेदी, T2 (after corr.) G3 वेदो, G1 2 वेदान् (for वेदे) K4 युज्यते (for जायते) — [c]) K3 4 B Dc Dn D3 4 6 G4 तस्मिन्, D1 2 तस्मात् (for अस्मिन्). Ś1 K1. 2 D5 S (except G2 4) एव (for

अस्मिन्नेवं मतिर्द्वैधे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३०
कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
संकरस्तत्र नागेन्द्र बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ३१
यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३२
सर्प उवाच ।
श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

युधिष्ठिर उवाच ।
भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्गतिरनुत्तमा ॥ १
सर्प उवाच ।
पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३
सर्प उवाच ।
दाने रतत्वं सत्यं च अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्यगरीयस्त्वाद्दृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४

एवं) K2 मतिस्त्वे च; B1 मतिर्द्वैवो; D5 मतं द्वैधं; T2 G1 3 4 मतं द्वेधा, G2 -विधं द्वेधा (for मतिर्द्वैधे) — 30^d=1 67 9^d etc

31 ^{a}) K1 T1 G1 कृतकृत्यः S सर्ववर्णा (T1 सवर्णाय) (for पुनर्वर्णा) — ^{b}) T1 G2 M2 न नश्यति (M2 °ते), G1 न दूष्यते, G4 ननु द्रुते (*inf lin* as in text) M1 नशिष्यति (for न विद्यते) — ^{c}) Dc1 Dn1 T G1–3 संस्कारस् (for संकरस्) B D (except D1–3) G4 त्वस्य; M2 तस्य (for तत्र) Ś1 K D1–3 5 राजेंद्र, M2 विप्रस्य (for नागेन्द्र) — ^{d}) Ś1 स ह वीक्षितः, K1 मतवी°, K2 सर्प वीक्ष्यतः, K3 4 D1 2 असमीक्षित°, T G न (G1 प्र-) समीक्ष्यते (for प्रसमी°). M1 फलभावे तु दृश्यते, M2 तदभावे समीक्ष्यते

32 ^{b}) Ś1 K D2 सत्कृत, D3 5 यत्कृत (D5 °ते) (for संस्कृत) — ^{d}) D5 तु भुजगम (for भुजगो°)

33 ^{b}) G1 महामते (for युधि°)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan* K3 4 B1–3 Dc Dn2 n3 D1–3 5 6 G1 M1 आ(Dn3 M1 अ)जगर — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 180 (Dn2 179), D1 185, S (G1 corrupt, M2 *sup lin*) 181 (M2 orig 183) — *Śloka no* Dn 38, D1 67

178

1 ^{a}) T2 G2–4 °दृशे चोक्ते (for °दृशो लोके). — ^{c}) T1 सर्प (for कर्म) — ^{d}) D4 भूतिर् (for गतिर्)

2 ^{a}) T2 G3 4 दानं (for पात्रे) Dc दद्यात् (for दत्त्वा) — ^{b}) B1 [ए]व; T2 G3 [अ]पि (for च)

3 ^{a}) K4 S दान and सत्य (for दानाद् and सत्याद्) D5 दानाद्वा सत्यवाक्याद्वा — ^{b}) Ś1 K D3 4 किं नाम (K3 किमतः; K4 किं चातः) पर(Ś1 K1 2 वर)मुच्यते — ^{c}) D1 2 S चापि (for चैव)

4 ^{a}) K1 G2 दानेन तत्वं, T2 G3 4 दानेन सह (for दाने रतत्वं) B1 3 Dc च तत्वं; B2 च सत्वं; B4 D4 च सत्यं; D1 2 तत्वं च, D3 भारत (for रतत्व) Ś1 K3 4 D3 सत्ये वा; K1 2 B2–4 Dc D1 2 4 5 सत्य वा (for सत्यं च) Dn D6 दान च सत्य तत्व वा — ^{b}) To avoid the hiatus, N (except Dn D4–6) [अ]प्यहिंसा (for अहिंसा) Ś1 K D1–3 5 -प्रिययोस्तथा (for °मेव च) — ^{c}) K4 तेषां; D1 2 पर-, S अत्र (for एषा) K1 2 °यस्त्वं (for °यस्त्वाद्) — ^{d}) Ś1 K D3 5 उच्यते (for दृश्यते)

5 ^{a}) T1 क्वचिच्च (for कस्माच्चिद्) Ś1 वा (for हि) K2 तस्माच्च दानयोगाद्वा; T2 G क्वचिद्दानप्रयोगाद्धि; M2 दानयोगाच्च केषांचित् — ^{b}) K4 एतद्, G4 एवं (for एव).

कस्माच्चिद्दानयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किंचिद्दानं विशिष्यते ॥ ५
एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६
एवमेतद्भवेद्राजन्कार्यापेक्षमनन्तरम् ।
यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
अशरीरस्य दृश्येत विषयांश्च ब्रवीहि मे ॥ ८

सर्प उवाच ।

तिस्रो वै गतयो राजन्परिदिष्टाः स्वकर्मभिः ।
मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्त्रिधा ॥ ९
तत्र वै मानुषाल्लोकाद्दानादिभिरतन्द्रितः ।
अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १०
विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११
कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १२
तिर्यग्योन्यां पृथग्भावो मनुष्यत्वे विधीयते ।
गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३
सोऽयमेता गतीः सर्वा जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते नृप ॥ १४

— Ś1 K1 2 om (hapl) 5^{cd} — ^{c}) K3 4 D1–3 5 राजर्षे (for राजेन्द्र) — ^{d}) K3 4 D1–3 5 S (except T1) क्वचिद् (for किंचिद्)

6 ^{a}) T1 G1 M1 महाराज (for महे°) — ^{b}) Ś1 K1 2 G2 4 प्रियवाक्यं; D5 प्रियं वाक्यं; M1 प्रियाद्वाक्यान्. D5 विशिष्यते, T1 G1 M1 महामते (for मही°) — ^{d}) Ś1 K1 2 D1–3 5 तस्याश्च (for तत°)

7 ^{a}) D1 2 एव (for एतद्) — ^{b}) K2 कांक्ष्याप्रेक्षम्; K3 D3 G1 कार्यविक्षम्; D5 कार्यं वेद्यम् (for कार्यापेक्षम्) B1 अनुत्तमं (for अनन्तरम्) — ^{c}) K2 3 B3 Dc1 Dn1 T1 अन्यं (for अन्यत्) K2 तु; B2 त्व (for ते) D1 2 यथा त्वं मन्यसे राजन् — ^{d}) K3 तत्, K4 B4 D1–3 5 ते (for [अ]हम्).

8 ^{a}) Ś1 K1 2 D1 G2 4 स्वर्ग- (for स्वर्गे) — ^{c}) Dn3 D1 S दृश्यंते (for दृश्येत). — ^{d}) B4 विषयं च B1–3 D (except D1–3 5) प्रब्रूहि विषयांश्च मे

9 ^{a}) D5 मिश्रा (for तिस्रो) K4 D2 वि- (for वै) — ^{b}) D5 च (for स्व-). S जगदि(M °ती)ष्टा यथाविधि (G2 4 विधिस्मृताः) — After 9^{ab}, M2 reads 11. — ^{c}) B4 Dn D4 मानुषं; T2 G3 मनुष्यः (for मानुष्यं). T1 °वासं च. — ^{d}) D3 च ते; D5 तथा; S च तास् (for च तत्)

10 ^{a}) Ś1 K1 2 4 D1 5 G2 तत्रैव; B4 तत्रापि; T1 M तत्रैवं; T2 G3 तत्र तं; G1 अत्रैव. Dc मानुषाँल्लोकान्; D4 मानुषा लोकाद्; G1 मानुषा लोका. — ^{b}) S अनादिभिः (for अतन्द्रितः). — ^{c}) G1 अहिंसार्थं B2 3 (m as in text). 4 °समायुक्तः. T1 M अहिंसार्थैश्च कार्यार्थैः — ^{d}) T1 both उच्यते and अश्नुते (as in text).

11 M2 reads 11 after 9^{ab} — ^{c}) B4 -गतान्; D8 यथा (for तथा) B2 पार्थ, T2 G2–4 चात्र (for तात) — ^{d}) K1 D1 विशेष K1 2 D1 T1 लक्ष्यते, K4 B2 D5 दृश्यते (for वक्ष्यते) B4 विपयस्तात लक्ष्यते

12 ^{ab}) Ś1 K D1–3 5 °लोभ°, B4 °राग° (for °क्रोध°) Ś1 K D1–3 5 °मोह° (for °लोभ°) S यदा त्वत्र महत्वन हिंसार्थो (T2 G2–4 °र्थं) लोभ एव च — ^{cd}) B4 °योनिः (for °योनौ) Ś1 K1 2 D1–3 5 प्रजायते (for प्रसू°) B4 तिर्यग्योनिषु जायते S मनुष्यमा(T2 G2–4 °ष्य आ)विशेन्मोहात्स तिर्यगवशो (T2 G2–4 °ग्वशगो) भवेत

13 ^{a}) B D (except D1 3 5) T2 G2 4 तिर्यग्योन्याः, T2 G3 °ग्योनौ. Dc पृथग्भावे — ^{b}) K4 D1 मनुष्यत्वाद्, B2 3 D6 °ष्यत्वं; B4 Dn D4 °ष्यार्थे, Dc T1 मानुष्यत्व G4 विधीयतां — ^{c}) Ś1 तथाश्विभ्यो — ^{d}) D1 अभि- (for अपि) T2 G3 भिद्यते; G2 4 M विद्य° (for दृश्य°)

14 ^{a}) B1 ह्येता (for एता) B1–3 Dc Dn D4 6 तात (for सर्वा). M2 सोयमेतावतीर्जातीर् — ^{b}) Ś1 K1 2 काल°; B2 वीर्य° (for कार्य°) — ^{c}) T G2 3 M निश्चे, G1 तिक्ते (for नित्ये) — ^{d}) D1 2 यदि (for अव-) K4 B2 3 D1 2 5 -स्थापयति, T2 G -स्थाप्य चरेत् (G1 च वै), M2 -स्थापय वै (for स्थापयते) N (except Ś1 K1 2) द्विजः (for नृप)

15 ^{a}) K1 2 ततो; B3 Dc D6 जातौ (for जातो) Dc जातौ, T1 मातृश्च (for जातश्च) K3 4 M1 बलवद्; D5 भगवान् (for बल°). — ^{b}) Ś1 नात्माथ; K1 चात्माय; K2 चात्माथ; K4 चात्मापि, D3 आत्मा च; T1 नाम्नाथ; T2 (before corr) G2. 4 M नाम्नाय; G1 [S]नासय- (for चात्मा

जातो जातश्च बलवान्भुङ्क्ते चात्मा स देहवान् ।
फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।
तस्याधिष्ठानमव्यग्रं ब्रूहि सर्पं यथातथम् ॥ १६
किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते ।
एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ॥ १७

सर्प उवाच ।

यदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहसंश्रयणान्वितम् ।
करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८
ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।
तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९
मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ।
विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २०
अत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
तस्माद्युगपदस्यात्र ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१
स आत्मा पुरुषव्याघ्र भ्रुवोरन्तरमाश्रितः ।
द्रव्येषु सृजते बुद्धिं विविधेषु परावराम् ॥ २२
बुद्धेरुत्तरकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।
एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।

स) K_3 $D_{1\ 2\ 5}$ भुक्ते स्व(K_3 °स्म)फलसभवं — c) T G प्रजार्थेन तु (G_2 °र्थं कर्म) (for फलार्थस्तात) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ चारु, $D_{1\ 2}$ तत्र (for तात) Ś$_1$ K_1 निष्कृत्त°; B_1 निर्मुक्तः (m as in text), $D_{1\ 2}$ निर्दिष्टः, T_1 निष्पन्नः, T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ निर्वृत्तः; G_2 निष्पत्तिः (for निष्पृक्तः) — d) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ °पालन° (for °लक्षण°)

16 a) K_2 M_1 शब्दस्पर्शे — c) Ś$_1$ K B_3 $D_{1-3\ 5}$ M_1 कस्य (for तस्य) N अव्यग्रो (for °ग्रं) — d) B_4 T_1 सर्वं, $D_{1\ 2}$ तन्मे (for सर्पं)

17 ab) Ś$_1$ K $B_{1\ 3}$ Dc D_3 तु (K_3 तु); D_5 च (for न) $D_{1-3\ 5}$ गृह्णाति (for °सि) $D_{1\ 2}$ वा; $D_{3\ 5\ 6}$ च (for त्वं) $D_{1\ 2}$ महीपते (for महामते) S युगपच्च महाबुद्धे विषयान् (T_1 °यः; T_2 [after corr.] $G_{2\ 3}$ °य) किं न गृह्णति (T_1 G_1 M_1 गृह्यते; M_2 गृह्णते) — c) $K_{1\ 2}$ transp. चोक्तं and सर्वं (in d). T_2 G_{2-4} चोक्त्वा (for चोक्तं) T_1 स एवमुच्यतां चोक्तः — d) S सर्वं ब्रूहि महामते.

18 a) S (except G_4) तदा° (for यदा°) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ °बुद्धिम् (for °द्रव्यम्) B_4 (corrupt) यदासुत्रवानायुष्मन् — b) T_1 M देहे (for देह-) — c) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{2\ 3}$ T_1 M_2 कारणाधिष्ठित (K_4 M_2 °तान्), T_2 G करणाधिष्ठितो (G_1 °तान्) — d) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 °युक्ते (for °भुङ्क्ते)

19 ab) T_1 $G_{1\ 2}$ M ज्ञानं चैव मनश्चात्र, T_2 $G_{3\ 4}$ मनश्चैव महाभाग (for a) S बुद्धिश्च नरसत्तम (for b). — c) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 M_1 भोगाधिकारेण — d) Ś$_1$ K $D_{1\ 5}$ T_1 $G_{1\ 2}$ M_2 कार° (for कर°)

20 a) T_1 स तु (for तात) M मनः सततमन्वेति (M_2 °पर्येति) — c) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ °यतनं वेत्ति, K_3 °यतनस्थे तु; D_5 °स्थाने; T_1 °स्थो हि, G_1 °स्थान, G_2 °त्वेन — d) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 5}$ क्षेत्रमाश्रितः, $K_{3\ 4}$ °मिश्रितः; B_2 $D_{1\ 2}$ °मास्थितः; T_1 M °निश्रितः; T_2 G_{2-4} °विष्ठितः G_1 भूतक्षेत्रं विनिश्रित

21 a) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_1 तत्र (for अत्र) $D_{1\ 2}$ [अ]पि च (by transp.) — c) B Dn $D_{4\ 6}$ T_1 अत्रास्य (by transp.), Dc अर्थस्य — d) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ न विधीयते (for नोप°)

22 b) K_4 °रंतरतः स्थितः K_3 Dn_2 S आस्थितः (for आश्रितः) — M_2 om. 22^c–24^d — c) K_4 तद्वै (for बुद्धिं) B D (except $D_{1-3\ 5}$) बुद्धिं द्रव्येषु सृजति — d) G_4 विषयेषु (for विवि°) K_1 [अ]पवारणां; $K_{2\ 3}$ [अ]परावरां; K_4 परावरान्, B_1 Dc परापरां; D_3 परां परां; T_2 G_3 परावराः

23 M_2 om. 23 (cf. v.l. 22) — a) K_3 $B_{1\ 3}$ Dc_2 Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ °कालाच्च; $B_{2\ 4}$ Dc_1 Dn_2 D_3 °काला च; $D_{1\ 2}$ °कालोत्थं, D_5 °कालाथ Ś$_1$ बुद्धेरुत्तमकालाच्च; K_1 बुद्धेरुत्तारकालाश्च — b) D_1 वेदनं; G_2 चेतसो; G_4 चेतना (for वेदना) D_5 [आ]देश्यते (for दृश्यते) — c) $D_{1\ 2}$ पृथग् (for एष) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ G_4 ते (for वै) T_2 G_{2-4} नर° (for राज°) — d) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2\ 4\ 5}$ G_1 विधि-; T_1 विधि (for विधिः) D_5 -क्षेत्रस्य (for क्षेत्रज्ञ-) K_3 D_3 विधिवत्क्षेत्रभावनः

24 M_2 om. 24 (cf. v.l. 22) — b) D_5 किं (for मे) — c) B_4 यत्तद् (for एतद्) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ °वपुषां (for °विदुषा) — d) G_4 विधीयतां

25 a) G_1 आत्मगता (for आत्मानुगा) K_3 [अ]त्यंतं; B_2 Dn D_4 [अ]तीव (for तात) — b) Ś$_1$ K $D_{1\ 2}$ उत्पन्नेन;

12512 181 24 183 24 एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४

सर्प उवाच ।

बुद्धिरात्मानुगा तात उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि संज्ञैषा विधिस्तस्यैषणे भवेत् ॥ २५
बुद्धेर्गुणविधिर्नास्ति मनस्तु गुणवद्भवेत् ।
बुद्धिरुत्पद्यते कार्ये मनस्तूत्पन्नमेव हि ॥ २६
एतद्विशेषणं तात मनोबुद्ध्योर्मयेरितम् ।
त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्मामनुपृच्छसि ॥ २८
सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।
एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ २९

सर्प उवाच ।

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ।
वर्तमानः सुखे सर्वो नावैतीति मतिर्मम ॥ ३०
सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥ ३१
कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।
क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ३२
अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ३३
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनराः ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४

D_8 उत्पन्नेति; D_5 उत्पन्नस्य (for उत्पातेन) — ^{c}) K_3 D_5 [अ]पि, B_4 [ए]षा (for हि) B Dc $D_{4, 6}$ सज्ञा च (B_4 हि), Dn सा ज्ञेया (!), D_5 विज्ञेया; T_2 $G_{3, 4}$ तस्यैषा (for संज्ञैषा) — ^{d}) B_2 Dn $D_{4, 6}$ M_1 बुद्धिस् (for विधिस्) K_2 तस्येषिणे, K_3 तस्यैव वै; K_4 $D_{1, 5}$ तस्यैषणा; B (B_2 m as in text) Dc तस्येषिणो; Dn $D_{4, 6}$ T_2 (after corr.) G_3 तस्यैषिणी, $D_{1, 2}$ तन्नेषणे; $G_{1, 2}$ तस्यैषणो

26 $B_{1, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ transp 26^{ab} and 26^{cd} — T_1 M om 26^{ab} — ^{a}) K_3 $D_{1, 3}$ बुद्धिर् (for बुद्धेर्) K_4 $D_{1, 3}$ °विधिर्नाम, B_2 (m as in text) Dc_1 Dn_2 °विधानेन, Cnp °विधिर्नास्ति (as in text) — ^{b}) B Dc_1 Dn_2 n_3 $D_{4, 6}$ तद्गुण° (for तु गुण°) — B_3 om 26^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ तूत्पद्यते (for उत्पद्यते) $K_{3, 4}$ B (B_3 om) D G_1 कार्यान् (for कार्ये) — ^{d}) B_4 S च (for हि)

27 ^{a}) S एतत्तात विशेषेण — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ °बुद्ध्या; Dc $D_{1, 3}$ °बुद्धेर् (for °बुद्ध्योर्) B D (except $D_{1-3, 5}$) G_4 यदंतरं (for मयेरितम्) — ^{c}) K_3 Dc_2 $D_{2, 4}$ अति-; K_4 Dn_2 n_3 T G_{2-4} M अपि (for अभि-) D_2 -संक्रुद्धः; D_5 -संतुष्टः; T_2 G_3 -संबद्धः; G_2 -संबधं; M_1 -संबद्धं (for -संबुद्धः) — ^{d}) S कथं (T_1 कामं) वा मन्यसे स्वयं

28 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ शुद्धा, K_4 महा-; T_1 G_2 M कृता, G_1 मता; G_4 नाम्ना (for शुभा) K_2 M_2 अयं (for इय) — ^{d}) B_{2-4} Dc_1 Dn D_4 सम्- (for माम्) T_2 G_{2-4} कस्मान्नहुष पृच्छसि — $K_{2, 4}$ (which om 29–31) ins after 28 a passage given in App. I (No 20)

29 $K_{2, 4}$ om. 29–31. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 सर्वज्ञत्वात्; K_3 $D_{1, 4, 6}$ G_4 सर्वज्ञ त्वा, T_1 धर्मज्ञ त्वा (for सर्वज्ञं त्वा) — ^{b}) B_1 प्राविशत्, S ह्यगमत् (for आविशत) $Ś_1$ K_1 M_2 °वासिना, G_1 °गामिन — After 29^{ab}, $B_{1, 3}$ Dc ins

888* कथं च सर्पता यातो भवान्व्याख्यातुमर्हति ।

— ^{c}) $D_{1, 2}$ एतद° (for एवम°)

30 $K_{2, 4}$ om 30 (cf v l 29) — ^{a}) K_1 B_4 $D_{1, 2, 5}$ T_2 (before corr.) $G_{1, 4}$ M सुप्राज्ञम् $D_{1, 2}$ वै (for चेत्) T_2 $G_{1, 3, 4}$ दूरम् (for शूरम्) — ^{b}) $D_{1, 3}$ G_1 बुद्धिर् (for ऋद्धिर्) — ^{d}) B D (except $D_{1-3, 5}$) मुह्यती° (for नावैती°)

31 $K_{2, 4}$ om 31 (cf v l 29) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 यदाविष्टो, T_2 G_{2-4} मदयुक्तो B_4 [अ]त्रमन्य वै (for युधि°) — ^{c}) $Ś_1$ पातितः; T_1 प्रतीतः (for पतितः) $Ś_1$ K_1 D_5 °बुद्धः सन् (for °सबुद्धस्) — ^{d}) B_4 G_1 M_1 अतः (for अहम्)

32 ^{c}) T_1 M_2 पापः (for शापः) K_4 Dc_2 D_3 स (for सु-) K_4 कृत्स्नो; G_4 -कृच्छ्रान् (for -कृच्छ्रो)

33 ^{a}) G_1 नव्येन (for दि°) — ^{b}) Dc_2 $D_{1, 2, 5}$ [आ]चर (for चरन्) — ^{c}) $Ś_1$ अपि; $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ अति- (for अभि-) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ सतप्तः, $D_{1, 2}$ मनस्मि (for मत्तः सन्) S वै (for सन्) — ^{d}) K_3 D_1 किंचिन्, Dc Dn_1 n_2 कश्चिन्; Dn_3 क्वचिन् (for कंचिन्) D_5 नान्य किंचिद् (for कंचिन्नान्यम्) S कंचि(G_1 किंचि-; G_2 कश्चि)दन्यन्न चिन्तये.

34 ^{a}) D_5 ब्राह्मणा; M_1 महर्षि- (for ब्रह्मर्षि-) K_2 व्यक्तभिर्देवगंधर्वाः; B_1 ब्रह्मदेवर्षिगंधर्व- — ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3, 5}$) G_1 °पन्नगाः (for °किंनराः) — ^{c}) D_3

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टिबलं मम ॥ ३५
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम ।
स मामपनयो राजन्भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ ३६
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
अदृष्टेन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा ॥ ३७
ततस्तस्माद्विमानाग्रात्प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
प्रपतन्बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
अज्ञानात्संप्रवृत्तस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ ४०
अभिमानस्य घोरस्य बलस्य च नराधिप ।
फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ४२
सत्यं दमस्तपो योगमहिंसा दाननित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ ४३
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमो मुक्तो महाभुजः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः ।

कामान्; S वर (for करान्) — ^{d}) K Dc_2 D_1 स्वर्व- (for सर्वे)

35 ^{a}) G_1 स- (for यं) D_1 च (for प्र-) — ^{b}) K_1 T G प्राणिनां $B_{1.3}$ Dc $D_{4.6}$ S °श्वर; $D_{1.2}$ °तले (for °पते) — ^{c}) T_2 G_{2-4} प्राणान् (for तेजो) — ^{d}) D_5 तथा (for तद्धि) K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) दृष्टेर्बलं (B_2 °र्बलैर्) (for दृष्टिबलं) Dc महत् (for मम)

36 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ मह° (for ब्रह्म°), and तु (for हि) T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 सहस्राणि (for °स्रं हि) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ प्रोवाह, S (except T_2 G_3) वहन्ति (for उवाह) — ^{c}) Dc_2 $D_{2.6}$ T_2 G_3 ममा° (for माम°) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ भारत (for वै श्रियः)

37 ^{a}) D_5 S [अ]पि (for हि) K_1 T_1 पापेन; B_4 तु मया (for पादेन) — ^{b}) B_4 पदा (for वहन्) B_4 Dn_3 D_3 $G_{1.2.4}$ M_1 महा- (for मया) — ^{c}) B D (except $D_{1.2.5}$) T_2 G_{2-4} अगस्त्येन (for अदृष्टेन) K_3 D_5 हि; K_4 T_1 [ऽ]पि (for ऽस्मि) $K_{3.4}$ [उ]क्त (for [उ]क्तो) — ^{d}) K_2 ध्रुव (for ध्वंस) K_3 तदा, Dc मृषा (for रुषा) D_5 सर्पस्त्वं च भवेति ह

38 ^{a}) $K_{1.2}$ B Dc_2 Dn_{1} n_2 $D_{3.4}$ $G_{1.2}$ M_1 विमानाग्र्यात् — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ च्युतः प्रच्युत- (for प्रच्युतश्च्युत-) B_2 Dn_1 (m as in text) -लक्षणः (for -भूषणः) — ^{c}) D_1 G_4 प्रा- (for प्र) — ^{d}) $Ś_1$ व्याध°, K_2 व्याल° (for व्याली°)

39 ^{b}) D_1 भविष्यति (for भवे°) — Before 31^{cd}, B Dc Dn D_3 (marg.) $_4$ ins स्मर्प उ° — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) प्रमादात्सं(B_1 °द मे)प्रमूढस्य — ^{d}) T_1 M_1 भगवान् B_1 वक्तुम् (for क्षन्तुम्)

40 ^{b}) D_5 T_2 (before corr.) G_2 प्रवदंतं (for प्रप°) $Ś_1$ $K_{2.4}$ दया° (for कृपा°) — ^{d}) $Ś_1$ त्वा (for त्वां)

41 ^{a}) K_3 D_3 अति° (for अभि°) S चैतस्य (for घोरस्य) — ^{b}) K_3 धनस्य, B Dn D_4 पाप°; Dc D_6 शाप° (for बल°) — ^{c}) S स्व(G_1 ह्य)निर्दिष्ट (for महा°) — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} पुण्य फलम् (by transp.)

42 ^{a}) D_5 अति (for ततो) — ^{b}) D_2 दृष्ट्वा तत् (by transp.), T_1 तं दृष्ट्वा — ^{c}) D_3 ब्रह्मचर्यं ब्राह्मणत्व — ^{d}) Dc_2 M तेन (for येन) D_2 चा° (for त्वा°) K_4 $D_{3.5}$ अनूनुद (for अचूचुदम्)

43 ^{a}) K_1 तपो दमो (for दमस्तपो) $Ś_1$ K $D_{1.2.5}$ योगस्, B Dc Dn $D_{3.4.6}$ दानम् (for योगम्) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1.2.5}$ त्वहिंसा (for अहिंसा) B_{1-3} D (except $D_{1.2.5}$) धर्म-, S ज्ञान- (for दान-) $K_{1.2}$ Dc G_1 -नित्यदा; D_5 -मित्युत; T_1 -मित्यत- (for -नित्यता) B_4 अहिंस्मा चापि सर्वश- — ^{c}) S सतां (for सदा) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ क्वचित् (for नृप) G_1 न ज्ञातिर्न बल नृप

44 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ अरिष्टाद् (for अरिष्ट) T_2 G_{1-3} एव (for एष) — ^{b}) T_2 G_3 Dc_2 मुक्तो भीमो (by transp.) Dc_2 °बलः (for °भुजः) B Dc_1 Dn $D_{4.6}$ भीमसेनो महाबलः — ^{c}) B_2 °बाहो (for °राज) — ^{d}) S गमिष्येहं (for °ष्यामि) $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp. दिवं and पुनः D_5 गच्छामि त्रिदिवं नृप — After 44, S ins.

889* स चायं पुरुषव्याघ्र कालः पुण्य उपस्थितः ।
तदस्मात्कारणात्पार्थ कार्यं मम महत्कृतम् ।

[(L. 1) G_1 चापि (for चाय) T_2 G_{2-4} उपागतः (for उपस्थित) — (L. 2) T_2 G_{2-4} तन्मे (for मम)]

45 After the ref., S ins.

890* ततस्तस्मिन्मुहूर्ते तु विमानं कामगामि वै ।

दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४५
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरभ्यगात् ॥ ४६
ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४७
तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते त्रयः ।
आसन्सुव्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ४८
ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ ४९
पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
हर्षमाहारयांचक्रुर्विजह्रुश्च मुदा युताः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ समाप्तमाजगरपर्व ॥

१७९

वैशंपायन उवाच ।
निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।
तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १
छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ।
प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २
तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
अपेतार्कप्रभाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ॥ ३
विरूढशष्पा पृथिवी मत्तदंशसरीसृपा ।

अवपातेन महता तत्रावापतदुत्तमम् ।
[(L 1) T_1 G_1 M_1 कामग शुभ (fo1 °गामि वै) — (L 2) T_1 अपदानेन, T_2 G_3 (both after corr) अपपानेन; G_4 अपवादेन (fo1 अवपातेन)]
— [b]) B D (except D_{1-3} $_5$) मुक्त्वा (fo1 त्यक्त्वा) K_1 Dc G_1 $_2$ नृप (fo1 नृपः) — [cd]) B_2 यातस् (fo1 गतस्) K_{2-4} D_3 $_5$ हि; B_4 च (fo1 ह) S दिवं (T_1 °वि; T_2 G_3 °व्यं) दिव्यवपुर्भूत्वा स्वकर्मविजितं ययौ

46 [a]) B_1 T_2 G_{2-4} M तु (for [अ]पि) T_1 G_1 ततो युधिष्ठिरो राजा — [b]) Ś$_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_1 $_2$ भीमसेनेन; K_3 D_3 $_5$ भीमेन सह (fo1 भ्रात्रा भीमेन) — [d]) B_{1-3} D (except D_{1-3} $_5$) आगमत्; M_1 अभ्ययात् (fo1 अभ्यगात्)

47 [ab]) D_5 पूर्वेभ्यः (for स°) S ततो द्विजेषु सर्वेषु समेतेषु यथा° — [d]) T_2 G_{2-4} M_2 °पुत्रो (fo1 °राजो)

48 [a]) S द्विजश्रेष्ठा (fo1 द्विजाः सर्वे) — [b]) K_4 च तथा; B_1 चापि ते, B_2 $_3$ चास्य ये; D_5 चैव ते (for चास्य ते) — [c]) Dc सुविस्मिता; D_1 $_2$ सुपीडिता T_2 G_{2-4} पार्थाः (for राजन्). M आसन्सुप्रीतमनसो

49 [a]) B_2 च; D_2 नु (fo1 तु) Dc D_3 द्विजाः श्रेष्ठाः — [b]) D_5 M_1 °च्छया (fo1 °प्सया) — K_1 om 49[c]–50[d] — [c]) B_3 $_4$ नैवम् (fo1 मैवम्) K_4 [उ]क्तवान्; D_5 T_1 [अ]ब्रवीद् (for [अ]ब्रुवन्).

50 K_1 om 50 (cf v l 49) — [c]) K_2 B_2 °यामासुर् (fo1 °यांचक्रुर्) — [d]) Ś$_1$ K_2 $_3$ B_2 $_3$ D_5 G_1 $_3$ [अ]न्विताः (fo1 युताः)

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K_2 Dn_2 G_2 $_4$ आरण्य — *Sub-parvan* N M_2 आजगर (followed by समाप्त except in B_1) — *Adhy name* G_1 नहुषचाप(sic)विमोचनभीमसेनमोक्षण; M_2 नहुषशापविमोचनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 180 (Dn_3 181), D_1 186, S (M_2 *sup lin*) 182 (M_2 orig 184) — *Śloka no* Dn 49, D_1 50

179

1 [a]) K_3 G_1 $_4$ M_1 निदाघानतरः — [c]) K_4 D_3 स्म (fo1 [ए]व) — [d]) Ś$_1$ K_2 प्रावृषणामाभ्यपद्यत, K_4 T G_1 (*sup lin*) $_3$ $_4$ M प्रावृट्कालोभ्यपद्यत, Dc D_2 प्रावृट्समभिपद्यते; G_1 $_2$ प्रावृट्कालोभ्यवर्तत

2 [a]) B_1 $_2$ $_4$ महाघोराः — [b]) S वलाहकाः — [c]) Ś$_1$ प्रववहुर्, Dc अभ्यवर्षुर् — [d]) Ś$_1$ K D_{1-3} $_5$ घनाः (fo1 तदा)

3 [a]) Ś$_1$ K_1 $_2$ T_2 G_{2-4} तपात्यये निकेताः, B_2 उपादाय निकेताः T_1 G_1 $_2$ M तु, T_2 G_3 $_4$ ते (fo1 च) — [b]) S वलाहकाः (fo1 सह°) — [c]) K_4 B_2 -ज्वालाः (for जालाः) Ś$_1$ K_1 $_2$ अपत्राः कदलीजालाः — [d]) T G सविद्युन्मंडलप्रभाः.

बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोरुणा ॥ ४
न स्म प्रज्ञायते किंचिदम्भसा समवस्तृते ।
समं वा विषमं वापि नद्यो वा स्थावराणि वा ॥ ५
क्षुब्धतोया महाघोषाः श्वसमाना इवाशुगाः ।
सिन्धवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ६
नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
वृष्टिभिस्ताड्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७
स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ।
मत्ताः परिपतन्ति स्म दर्दुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८
तथा बहुविधाकारा प्रावृण्मेघानुनादिता ।
अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९
क्रौञ्चहंसगणाकीर्णा शरत्प्रणिहिताभवत् ।
रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ १०
विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाभवत् ।
मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११
पश्यन्तः शान्तरजसः क्षपा जलदशीतलाः ।
ग्रहनक्षत्रसंघैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३
आकाशनीकाशतटां नीपनीवारसंकुलाम् ।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीम् ॥ १४
ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीम् ॥ १५
तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसंधौ स्म शारदी ।
तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी जनमेजय ॥ १६
पुण्यकृद्भिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह पाण्डवाः ।

---

4 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) धरणी (for पृथिवी) — ^{b}) D_5 मत्तपक्षि° — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} $B_{3\ 4}$ Dc D_3 शाता सर्व(Dc च सु-)मनोहरा; $B_{1\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ शाता सर्वमनोरमा, D_5 T G शातधूमरजोगुणा

5 ^{b}) B_1 अंभसा समभिप्लुतं, B_2 अंभसा परमप्लुते, S अद्भिर्लोके परिप्लुते — ^{d}) $K_{2\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ D T_1 G_1 M_2 च (for the second वा)

6 ^{a}) $K_{1\ 4}$ B Dn $D_{4\ 6}$ °वेगाः, K_3 °घोराः (for °घोषाः) — ^{b}) S श्वसंत (T_1 G_1 M °त्य) इव शीघ्रगा॰

7 ^{b}) T_1 G_2 M स्वराः, G_1 गिरः (for स्वनाः) — ^{c}) K_4 B Dn $D_{4\ 6}$ छाद्य° (for ताड्य°) — T_2 G_{2-4} om 7^{d}–10^{a}

8 T_2 G_{2-4} om 8 (cf v l 7) — ^{c}) K_4 D_{1-3} T_1 परिनदंति; G_1 M परिगदति

9 T_2 G_{2-4} om 9 (cf v l 7) — ^{a}) K_4 Dc M °काराः — ^{b}) $Ś_1$ K_2 B_1 M °नुनादिताः; K_4 °भिनादिताः — ^{c}) $Ś_1$ अभ्यतीता॰, T_1 अप्यतीता, G_1 M अभ्यतीयात् $Ś_1$ शिवास्, Dc गिरास् — After 9, K_1 *repeats* 3 178 49^{c}–50^{d} (with unimportant v l)

10 T_2 G_{2-4} om. 10^{a} (cf v l 7) — ^{a}) K_{1-3} Dc $D_{1-3\ 5}$ हसक्रौंचगणा(D_5 °समा)कीर्णा; K_4 B Dn क्रौंचहंससमा°, G_1 ततः क्रौंचगणा° (cf 11^{c}) — ^{b}) K_4 B Dn $D_{4\ 6}$ शरत्प्रमुदिता°; D_3 $G_{1\ 2}$ शरत्प्राणिहिता° — D_2 om (hapl) 10^{c}–11^{b} — ^{c}) $Ś_1$ K_2 रूढकक्ष्य°; K_3 $D_{1\ 3}$ रूढशष्प° — ^{d}) $K_{1\ 3\ 4}$ D_3 T_1 °निम्नगाः

11 D_2 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{c}) Dc $D_{1\ 2}$ S (except T_2 G_3) मृगद्विजगणा°, D_5 मृगपक्षिसमा° (cf 10^{a})

12 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc_2 $D_{1-3\ 5}$ पश्यतां; K_4 $B_{1\ 4}$ Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ दृश्यंते, T_1 G_2 ततस्तु Dc D_6 शांतरजसां — ^{b}) B_2 जलदमेविता — ^{d}) K_3 D_3 T_1 G_1 विराजता

13 ^{c}) $Ś_1$ K_2 नद्यः S पुष्करिण्यश्च नद्यश्च — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ दृश्यंते, K_3 $D_{1\ 2}$ पश्यंतः (for ददृशुः)

14 ^{a}) Dc °नीकाशतटी, D_5 T_1 M °संकाशतटां, T_2 G °सं(G_1 °नी)काशजलां — ^{b}) K_4 B Dc Dn $D_{1-4.\ 6}$ T_2 G_{1-3} M ती($D_{2\ 3}$ G_1 M नी)रवानीर°, T_1 नीलनीवार°, G_4 तीरवानर° — ^{c}) D_5 पश्यतां (for चरतां)

15 K_3 om (hapl) 15 — ^{a}) D_6 प्रमुदिता (for मुमुदिरे) — ^{b}) B_4 शुभां; Dc गिरां (for शिवाम्) — ^{d}) Dc $D_{3\ 6}$ G_1 M प्रति° (for परि°)

16 ^{b}) Dc सु-; S च (G_4 वि-) (for स्म)

17 ^{a}) D_5 तापसैश्च (for महासत्त्वैस्) — ^{b}) D_5 तैः सर्वैः (for तापसैः) K_2 D_5 पांडवैः — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 ते सर्वे; $K_{3\ 4}$ D_{1-3} M तत्पर्वे; Dn_1 n_3 तत्सर्वे, G_2 ततस्ते (for तत्सर्वे) T_2 G_{2-4} भरतश्रेष्ठ — ^{d}) D_5 बभूवुर्; T_2 G समूपुर्

18 ^{a}) $D_{1\ 3}$ S तस्मिन्नभ्युदये तत्र ($D_{1\ 3}$ तस्मिन्). — ^{c}) D_5 T_2 G सार्धं (for चैव)

तत्सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमुत्तमम् ॥ १७
तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।
सूतैः पौरोगवैश्चैव काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।
काम्यकं प्राप्य कौन्तेया युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ १
ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ।
ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २
अथाब्रवीद्द्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा ।
एष्यतीह महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ३
विदिता हि हरेर्यूयमिहायाताः कुरूद्वहाः ।
सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोन्वेषी च वो हरिः ॥ ४
बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ॥ ५
तथैव तस्य ब्रुवतः प्रत्यदृश्यत केशवः ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनां वरः ॥ ६
मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।
उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७
अवतीर्य रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ।
ववन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरम् ॥ ८
पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥ ९
स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् ।
पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिंदमम् ॥ १०
तथैव सत्यभामापि द्रौपदीं परिषस्वजे ।

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 G2 4 आरण्य — *Adhy name* Ś1 K4 प्रावृड्वर्णन; K1 प्रावृड्लनं (sic), B1 Dc Dn1 n3 D1 काम्यकवनप्रवेशः, B3 D4 6 G1 काम्यकप्रवेशः; D2 काम्यके पुनः प्रवेशः; D5 काम्यकगमनं — *Adhy. no* (figures, words or both) Dn 181 (Dn3 182), D1 187, S 183 (M2 185) — *Śloka no* Dn D1 18

180

1 ^{a}) K3 D1 2 5 6 S (except T1 G1 M1) कौरव्या; K4 B Dn D3 4 कौरव्य (for कौन्तेया)

2 T1 om 2^{ab} — ^{b}) Ś1 K1–3 Dc D5 वसतस्तत्र पांडवान् — ^{c}) Ś1 K2 वसतस् (for बहवस्) — ^{d}) D5 पांडवान् (for समन्तात्)

3 ^{a}) K2 द्विजश्रेष्ठः, T1 प्रियः कश्चिद् — ^{c}) B2 Dn स एष्यति; Dc आयातीह; M1 एष्यतीति S (except G1) महाबुद्धिर् — ^{d}) B1 शुचिर् (for शौरिर्)

4 ^{c}) Ś1 K1 2 सदा च; S स चापि (T1 सदापि) — ^{d}) Dc चरो; T1 च यो (for च वो)

5 M om 5 — ^{b}) Here and in the sequel Ś1 K1 मार्कंडेयः ; K1–3 B4 D3 5 महायशाः — ^{d}) D5 उपैष्यति (for समे°)

6 ^{a}) D6 [त]नद (for [त]व) K4 B3 4 Dc1 Dn D4–6 transp तस्य and ब्रुवतः — ^{b}) D5 transp प्रत्य° and केशवः — ^{c}) K2 B D (except Dc2 D1 2) शैब्य° (for सैन्य°)

8 ^{b}) Ś1 K1–3 B4 Dc D1–3 5 युधिष्ठिरं (for यथा°) — K3 om 8^{cd} — ^{c}) Ś1 K1 2 B4 Dc D1–3 5 [ऽ]थ मुदा (for मुदितो)

9 ^{a}) B2 3 Dc Dn S (except T1 M1) स (for च) — ^{c}) T1 G1 महाभागां, T2 G2–4 M2 महाराज (for गुडा°) — ^{d}) K3 B1 Dc2 G1 परिसांत्वयत्; B2 3 D1 2 T2 G2–4 M परिसांत्वयन्

10 ^{a}) N फाल्गुन (K1 फल्गुण) — K3 om 10^c–11^c. — ^{c}) D2 G1 परि° (for पर्य°) — ^{d}) Ś1 K1 एनम्; K2 Dc2 एवम् (for पुनर्) K4 B Dn अरिंदमः, D4 6 अरिंदम. D5 पुनरेवारिमर्दन

11 K3 om 11^{abc} (cf v l 10) — ^{a}) Dc D1 2

पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ११
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
आनर्चुः पुण्डरीकाक्षं परिवव्रुश्च सर्वशः ॥ १२
कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वा-
न्धनंजयेनासुरतर्जनेन ।
बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
समेत्य साक्षाद्भगवान्गुहेन ॥ १३
ततः समस्तानि किरीटमाली
वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।
उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छ-
त्कथं सुभद्रा च तथाभिमन्युः ॥ १४
स पूजयित्वा मधुहा यथाव-
त्पार्थांश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।
उवाच राजानमभिप्रशंस-
न्युधिष्ठिरं तत्र सहोपविश्य ॥ १५
धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभा-
त्तस्यार्थमाहुस्तप एव राजन् ।
सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं
जितस्तवायं च परश्च लोकः ॥ १६
अधीतमग्रे चरता व्रतानि
सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा
सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ १७
न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति
कामान्न किंचित्कुरुषे नरेन्द्र ।
न चार्थलोभात्प्रजहासि धर्मं
तस्मात्स्वभावादसि धर्मराजः ॥ १८
दानं च सत्यं च तपश्च राज-
ञ्श्रद्धा च शान्तिश्च धृतिः क्षमा च ।
अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगा-
नेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ १९
यदा जनौघः कुरुजाङ्गलानां
कृष्णां सभायामवशामपश्यत् ।
अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं

M$_3$ च (for [अ]पि) — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ प्रिया भार्या

12 M om 12^{a}–39^{b} — ^{c}) B$_1$ अभ्यर्च्य (for आनर्चुः) — ^{d}) T$_1$ समंततः (for च सर्वशः)

13 M om 13 (cf v l 12) — ^{b}) T G °मर्दनेन (for °तर्जनेन)

14 M om 14 (cf v l 12) — ^{b}) K$_3$ गदाधराय — ^{c}) Dn$_2$ T$_1$ G$_1$ अन्वगच्छत् — ^{d}) K$_{3\ 4}$ B D स चा° (for तथा°) T G तस्मिन्सु (T$_1$ G$_1$ तथ्यं सु) भद्रां च तथाभिमन्युं — After 14, T G read 22

15 M om 15 (cf v l 12) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ Dc सं- (for स) T$_2$ G$_{3\ 4}$ यथैव (for यथावत्) — ^{b}) K$_{1\ 3\ 4}$ B D (except D$_{2\ 3\ 5}$) T$_1$ पार्थं (for पार्थान्) — ^{d}) T G तेन (for तत्र)

16 M om 16 (cf v l 12) — Before 16, K$_{1\ 2}$ D$_{1\ 2}$ ins श्रीकृष्ण उ° — ^{a}) T$_2$ G$_{3\ 4}$ धर्मात् (for धर्मः) K$_1$ पुनः, D$_3$ T$_1$ परं (for परः) K$_3$ B$_1$ Dc$_2$ T G$_{3\ 4}$ राज्यलाभस् — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ तथार्थं°, Dc$_2$ तत्पार्थं°, D$_{1-3}$ तदर्थं°; T G तस्यादि° (for तस्यार्थं°) Dc$_2$ T$_1$ तव (for तप) K$_1$ एष (for एव) — ^{c}) K$_3$ च; B$_1$ हि, T$_2$ G$_{2\ 3}$ सु- (for स्व-) — T$_1$ om 16^{d}–18^{d}

17 T$_1$ M om 17 (cf v l 16, 12) — ^{a}) K$_3$ D$_2$ अधीतमार्गं, B$_2$ अतीतमग्रे T$_2$ G चरितं व्रतं च (for चरता व्रतानि) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ सम्यक्तया वेदम् — ^{d}) K$_{1\ 2}$ सर्वे कृताश्च; D$_3$ सर्वेप्यवाप्ताः; D$_6$ प्राप्ताश्च सर्वे. D$_{1\ 4}$ सुपुण्याः (for पुराणाः)

18 T$_1$ M om 18 (cf v l 16, 12) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ ग्रामधर्मेषु, D$_{4\ 6}$ ग्राम्यधर्मे च — ^{b}) T$_2$ G कोपो (G$_{1\ 4}$ °पे) न कश्चित्पुरुषो नरेंद्र — ^{d}) K$_4$ B$_{1\ 3\ 4}$ Dn D$_{4\ 6}$ प्रभावाद् (for स्वभावाद्) K$_1$ Dc धर्मराज

19 M om 19 (cf v l 12) — ^{b}) K$_4$ B$_{1-3}$ Dn D$_{4\ 6}$ श्रद्धा च बुद्धिश्च क्षमा धृतिश्च; B$_4$ T G क्षमा च (B$_4$ श्रुतश्च) शांतिश्च दमो धृतिश्च. — After 19^{ab}, D$_{1\ 2}$ ins

891* आपत्स्वपि त्वं न जहासि राजन्

— ^{c}) B$_4$ चास्त्राणि (for राष्ट्राणि) — ^{d}) T$_1$ G$_1$ येषां (for एषा) D$_{1\ 5}$ T$_1$ G$_1$ transp सदा and रतिः T$_2$ G$_{3\ 4}$ एषां भवेत्पार्थ रतिः सदा (G$_4$ स्वभा) रैः; G$_2$ येषां सदा पार्थ रतिः परार्थां

20 M om 20 (cf v l 12) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ D$_{1-3}$

सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २०
अमंशयं गर्वसमृद्धकामः
क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।
इमे वयं निग्रहणे कुरूणां
यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २१
धौम्यं च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
यमौ च भीमं च दशार्हसिंहः ।
उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन
प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ २२
प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं
दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।
कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधानाः
सत्यव्रतास्ते शिशवः सुशीलाः ।
सद्भिः सदैवाचरितं समाधिं
चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २३
राज्येन राष्ट्रैश्च निमन्त्र्यमाणाः
पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च ।
न यज्ञसेनस्य न मातुलानां
गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २४
आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन
गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य
न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ २५
यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तिं
प्रयोक्तुमार्या च यथैव कुन्ती ।
तेष्वप्रमादेन सदा करोति
तथा च भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २६
यथानिरुद्धस्य यथाभिमन्यो-
र्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ।
तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे
तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २७
गदासिचर्मग्रहणेषु शूरा-

यथा, T2 G राज्ये (G2 हृतं) (for यदा) K1 कुरूणा, Dc T1 जनौघा°, T2 G1 3 4 निविष्ट., G2 च देशं (for जनौघः) — [b]) Dc2 च भार्याम् (for सभायाम्) G1 भगवान् (for अवशाम्) G2 अवशां च पश्यन्. T2 G3 4 अपश्यन्

21 M om 21 (cf v l 12) — [a]) K1 °वेगं (for °कामः) — [c]) T G अद्यैव तन्निग्रहणं कुरूणां

22 M om 22 (cf v l 12) T G read 22 after 14 — [ab]) K3 4 B2 3 D (except D1–3) transp कृष्णां and भीमं B1 धौम्यं च भीमं च यमौ च कृष्णां युधिष्ठिरं चापि दशार्ह° — [c]) D3 दृष्ट्वा; D5 शिष्यो (for दिष्ट्या) Ś1 K1 भवता

23 M om 23 (cf v l 12) — [a]) D2 ततश्च, G4 ददर्श (for प्रोवाच) Ś1 अभि यज्ञसेनीं; K1 अपि यज्ञ°; K2 अतियज्ञ°; D5 अथ याज्ञ° — [b]) D1 2 G1 दाशार्ह°. — After 23[ab], N ins

892* दिष्ट्या समप्राप्सि धनंजयेन
समागतेत्येवमुवाच कृष्णः ।
[(L 1) Ś1 K2 समेतासि (for समप्रासि)]

— After 23[c], D5 reads 25[cd] — [d]) K4 B Dn D4 6 तवा(B4 °था)त्मजा° (for सत्यव्रता°) D5 यथाव्रतास्ते शिशवः सुखार्हाः — [e]) Ś1 K1 2 यदि स्म दैवान्तरित K4 B1–3 Dn D4 6 सुहृद्भिश्च (for समाधि)

24 M om 24 (cf v l 12) — [a]) Ś1 K1–3 D5 राज्येन पु(K3 मं)त्रैश्च, B1 (m as in text) राज्येन भोगैन, B4 राज्यैश्च भोगैश्च, Dc राजन्यपुत्रैश्च, T1 युक्तैर्नियुक्तैश्च, T2 G राज्ञा (G1 °ज्य) नियुक्तैश्च

25 M om 25 (cf v l 12) — [a]) D1 2 आनर्तमेवाभिरताः, T G आनर्तवासाभिमुखा°

26 M om 26 (cf v l 12) — [a]) T2 (before corr) G2 4 एता° (for एवा°) K2 B Dn D4 6 वृत्तं (for वृत्तिं) T1 यथा त्वमेवाभिमतेषु वृत्ति — [b]) Ś1 K1–3 D2 3 5 G4 तथैव (for य°) — [c]) K3 [अ]प्रमादेषु; B1 4 प्रमादेन, G2 4 प्रमोदेन (for [अ]प्रमादेन) K3 4 B D (except D1–3) तथा; K1 2 सुदा (for सदा) — [d]) K1 माता च, K2 मा तात; K4 B2 4 Dn D4 6 तथैव; B1 3 Dc ततश्च; D2 3 यथा च K3 4 B1–3 Dc D1–3 सदा, T G ततः (for तथा)

27 M om 27 (cf v l 12) — [b]) Ś1 K1 T2 G1 3 सुनीतस्य K1 3 तथैव (for य°) — [c]) Ś1 रति° (for गति°) — [d]) B3 4 D6 तथा° (for तवा°) Ś1 K D5 T1

नस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
सम्यग्विनेता विनयत्यतन्द्री-
स्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २८
स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षा-
मस्त्राणि चैषां गुरुवत्प्रदाय ।
तवात्मजानां च तथाभिमन्योः
पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ २९
यदा विहारं प्रसमीक्षमाणाः
प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ।
एकैकमेषामनुयान्ति तत्र
रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ३०
अथाब्रवीद्धर्मराजं तु कृष्णो
दशार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च ।
एते निदेशं तव पालयन्ति
तिष्ठन्ति यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३१
आवर्ततां कार्मुकवेगवाता
हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यत्ता
ससादिपत्त्यश्वरथा सनागा ॥ ३२
प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः
सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
स सानुबन्धः ससुहृद्गणश्च
सौभस्य सौभाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ३३
कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मि-
न्यथा कृतस्ते समयः सभायाम् ।
दाशार्हयोधैस्तु ससादियोधं
प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥ ३४
व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा
विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।
ततः समृद्धं प्रथमं विशोकः

रौहिणेयः (cf v l 29).

28 M om 28 (cf v l 12) — a) Ś1 K1 2 D1 2 गदासिचक्र° D1-3 T2 G2-4 शूरा (for शूरान्) — b) D1-3 शस्त्रेषु (for अस्त्रेषु) — c) T G विनीतान् (for विनेता) B Dn D4 6 विनयेद्दतद्रीस्, D1-3 विनयत्यतंद्रस् — d) Ś1 K1-3 D1 2 5 तांश्चाभिमन्यु च सनत्कुमारः; T G तांश्चाभिमन्युं च (T G3 °न्युश्च) सदा कुमारान्

29 M om 29 (cf v l 12) — b) K1 4 B Dc1 Dn D4 6 शस्त्राणि (for अस्त्राणि) Dc2 शिक्षां; D5 तेषां (for चैषां) K4 B1-3 Dc Dn D4 6 विधिवत् (for गुरु°) — d) Ś1 K D3 T1 रौहिणेयः (cf v l 27)

30 M om 30 (cf v l 12) — a) K4 B2 Dn D4 6 T1 यथा; Dc सदा (for यदा) Dc विहारान् Some MSS प्रसमीक्ष्य° — c) K2 अनुयाति, D1 2 उपयांति — d) Ś1 K2 3 Dc2 T2 G3 रथाश्वयानानि B2 वाजि°; B4 हस्ति° (for दन्ति°)

31 M om 31 (cf v l 12) — a) Ś1 K1-3 Dc D1-3 5 च (for तु) — b) D1 2 5 G1 2 दाशार्ह°. — c) K3 4 B Dn D2 4 6 T1 पालयंतस्, Dc °यंतु. — d) K4 B D (except D1-3 5) तिष्ठंतु Dc G1 धर्मराज, T2 G3 यत्र राजन् — After 31, K2 ins

893* योधास्तवार्थेषु नरेन्द्रयन्ता
कुर्वन्तु कार्यं सरथाः सनागाः ।

32 M2 om 32 (cf v l 12) — a) D1 2 °वेगवाहा — b) G1 4 यदूनां (for मधूनाम्) — c) Ś1 K1 तवार्थेन; D5 त्वदर्थेषु; T1 तु पार्थाय, T2 G तवार्थाय

33 M om 33 (cf v l 12) — c) K3 D3 5 सहानु° (for स सानु°) T G ससुहृज्जनश्च — d) K4 B Dc1 Dn D4 6 भौमस्य; D5 शाल्व° (for सौभ°) D5 स मार्गः (for च मार्गम्)

34 M om 34 (cf v l 12) — a) Ś1 K1. 2 तदा (for तथा) K3 4 D5 नराधिप त्वं (for नरेन्द्र तस्मिन्) — c) Ś1 K4 B Dn1 D1 6 G1 4 दशार्हयोधैस्तु (K4 B4 G1 °श्च), K3 दाशार्हसेना तु; Dc यथार्हयोधैस्तु; D5 दाशार्हयोधास्तु Ś1 K1 2 समाधियोगं (K1 °धं); B Dn D4 6 हतारि(B3 4 °धि)योधं; Dc हतार्हयोध; D5 ममानुयात्वा. — d) A few MSS प्रतीक्ष्यतां K3 B4 D1 3 5 नागपुरे T G प्रभग्नं (for भवन्तम्)

35 M om 35 (cf v l 12) — b) T G कालं (for कामम्) — c) K4 B Dn D4 6 प्रसिद्ध (for समृद्धं) T G समृद्ध(T2 G3 °द्धः; G2 4 °द्धि)प्रभवं (for समृद्धं प्रथमं) K1-3 B3 4 Dc D1 3 (before corr) 5 प्रसभं; D2 प्रभवं; D3 (by corr) सततं (for प्रथमं) — d) B3 संप्राप्यसे; B4 प्रयास्यसे

प्रयास्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३५
ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः
कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३६
असंशयं केशव पाण्डवानां
भवान्गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
कालोदये तच्च ततश्च भूयः
कर्ता भवान्कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३७
यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः
सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
अज्ञातचर्या विधिवत्समाप्य
भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३८
वैशंपायन उवाच ।
तथा वदति वार्ष्णेये धर्मराजे च भारत ।
अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ।
प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ३९
तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः ॥ ४०
तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४१
शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४२
पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचाराः सनातनाः ।
राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय विचक्ष्व नः ॥ ४३
तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४४
तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणम् ॥ ४५
नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणान् ।

36 M om 36 (cf v l 12) — [a]) D_3 T G आदाय (for आज्ञाय) — [b]) T_3 $G_{2\ 3}$ उक्त°

37 M om 37 (cf v l 12), $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om 37^c–38^d T G read 37^{ab} after 38 — [cd]) T G कर्ता (for भूय.), and तथा (for कर्ता)

38 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ M om 38 (cf v.l 37, 12) — [a]) T_1 स विवृत्य काल, T_2 G च विहृत्य कालं (for विहृतश्च कालः) — After 38, T G read 37^{ab}, while $K_{3\ 4}$ B D (D_4 om lines 1 and 2, D_6 marg) ins

894* एषैव बुद्धिर्जुषतां सदा त्वां
सत्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः ।
सदानधर्माः सजनाः सदाराः
सबान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।

39 M om 39^{ab} (cf v l 12) — [b]) T G पार्थिवे (for भारत) — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ ततः (for अथ) T_1 वयो° (for तपो°) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ °धृत्; $K_{3\ 4}$ B_2 Dc $D_{1\ 5}$ S °दृक् (for °धृक्) — [f]) $Ś_1$ K_1 (as usual) मार्कंडेयो. S °मुनिः (for °तपाः) — After 39, K_4 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins

895* अजरश्चामरश्चैव रूपौदार्यगुणान्वितः ।
व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात्पञ्चविंशकः ।

K_4 cont. .

896* महावराहकोट्या च ब्रह्मणामयुतानि च ।
व्यचिन्तयन्महात्मा वै तथा राम सलक्ष्मणम् ।

40 [b]) Dc T_1 °सहस्रिक — [c]) B_1 अभ्यर्चन् (for आनर्चुर्) $Ś_1$ K_{1-3} B_3 $D_{1-3\ 5}$ पांडवाः (for ब्राह्मणा°) S उपातिष्ठत ते सर्वे — [d]) $K_{1\ 3\ 4}$ B_{1-3} D_4 transp सह and पाण्डवैः $Ś_1$ K_3 B_4 $D_{3\ 5}$ कृष्णश्च ब्राह्मणैः सह, S पांडवाः सहयादवाः

41 [a]) T_1 स तमभ्यर्च्य विश्वस्तम् — [b]) B_1 ऋषिपुंगवं — [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ G_3 पांडवानां (for ब्राह्म°) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ यादवानां; G_3 ब्राह्मणानां (for पाण्ड°)

42 Before 42, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins कृष्ण उ° — [ab]) K_4 D_5 transp पाण्डवा° and ब्राह्मणाः — [d]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तवेदं मधुरं वचः

43 [a]) $Ś_1$ कुर्वन् (for पुण्याः) — [b]) K_4 B_{3-4} D (except $D_{1-3\ 5}$) सदाचारान्सनातनान् — [d]) B_1 (m as in text) दिदृक्षवः, $B_{3\ 4}$ Dc S प्रचक्ष्व न°, D_5 वदस्व नः

44 Before 44, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins वैश° उ° — [a]) $Ś_1$ °विष्ठेषु (for °विष्टेषु) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ M_1 अवलोकयन्

45 [a]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ते तं चाथ; K_4 नमस्कृत्य (for तमप्यथ) K_3 $D_{1\ 5}$ महात्मानः — [b]) $Ś_1$ K D_{1-3} पांडवा° (for सर्वे ते) D_6 पांडवास्ते सुरर्षभाः — [c]) $Ś_1$ K_2 यथान्याय्यम् — K_1 om 45^d–47^a. — [d]) B D मनीषिणः; T_1 G_1 M_1 महामुनिं.

मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४६
उवाच चैनं कालज्ञः स्मयन्निव स नारदः ।
ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ४७
एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ४८
एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्तं महामुनिम् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

वैशंपायन उवाच ।
तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
कथासंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ १
भवान्दैवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः सनातनः ॥ २
सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ३
भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वात्मानं सुखाच्च्युतम् ।
धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४
कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य च ।
स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्विदीश्वरः ॥ ५
अथ वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर ।
इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ६
देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ।

G4 उपेतुः सुमनीषिणः

46 K1 om. 46 (cf v l 45) — a) T1 देवांस्तान् (for देवर्षिर्) — b) Ś1 K2–4 Dc D1–3. 5 च (for तु) B1 T1 ज्ञात्वा तान् (T1 विज्ञाय) कृतलक्षणान्; T2 G M तान्विज्ञाय कृत° — d) Ś1 K2 सोन्वमोदत; B3 D5 अन्वमोदयत्; B4 अनुमोदते T1 G1 ताः कथास्त्व(G1 °था अ)न्वमोदत

47 K1 om 47a (cf v l 45) — a) B4 धर्मज्ञः; T1 G1 M2 कालज्ञ — b) T1 मार्कंडेयं (for स्मयन्निव) K4 B1 2 D (except D1–3 5) सनातनः (for स नारदः) — c) Ś1 G2 4 महर्षे (for ब्रह्मर्षे) T2 G तत् (for ते)

49 b) D2 4 T1 G2 सहितैर् (for सह तैर्) — c) Ś1 K3 सूर्यं (for [आ]दित्य) — d) B4 प्रेक्ष्यमाणा, S पश्यंतस्त (for प्रेक्षन्तस्तं). K1 3 B1–3 Dn D3–6 ते (for तं)

Colophon om in K4 Dc Dn D4 6 — *Major parvan* · Ś1 K1 2 G2 4 आरण्य — *Adhy name* B3 कृष्णपांडवनारदसमागमः, B4 कृष्णमार्कंडेयनारदपांडवसमागमः, D1 3 वासुदेवाभि(D3 om भि)गमनं; D2 वासुदेवमार्कंडेयाभिगमनं; D5 M2 मार्कंडेयसमागमनं (M2 °गमः), G1 मार्कंडेयागमनं. — *Adhy no* (figures, words or both) D1 188, S (M2 *inf lin*) 184 (M2 orig 186) — *Śloka no* . D1 52

181

1 K4 om 1ab — a) K1 G4 विवक्षितम् Ś1 K1. 2 आमंत्र्य; T1 आलोक्य (for आलक्ष्य) — b) G1 महाद्युतिः — d) D5 नोद° (for चोद°)

2 Before 2, T1 G1 M1 ins युधिष्ठिर· — a) S (except G3, T2 by corr) भगवन्देवदैत्यानाम्. — c) S (except T1 G1) पूर्वेषां (for स°) — d) K1. 3 4 B1–3 Dn D1 3–6 पुरातनः (for सना°)

3 a) D5 मेध्यश्चोपास्यबुद्धिश्च — b) D1. 2 ततो नः; D5 मनोज्ञः, G1 मत्तो नः; G2 त्वत्तो नः.

4 a) Dc D1–3 5 भ्रमत्येव; G2 4 भवानेव (for भवत्येव). G2 4 ब्रूहि (for बुद्धिर्) — c) T2 G2–4 तान्सर्वान् (for दुर्वृत्तान्) — d) K1 नृत्यतः; K3 दृश्यतः (for ऋध्यतः). Dc सर्वतः D5 ऋद्धान्प्रेक्ष्य च सर्वशः

5 b) B1 3 Dc D4–6 S [अ]थ (for [अ]पि) K3 4 B D वा (for च) — c) K2 B D (except D1 5) G1 M स फलं (for स्वफलं)

6 a) Ś1 K1 2 हठे, K3 भोक्ता, K4 D2 हठो; B Dc Dn D4–6 कुतो (B4 कथ), D1 हठाद्; D3 (m as in text) हर्ता (for अथ) — b) Ś1 K3 D3 नृणां

7 a) B2 transp देही and देहं Ś1 K B4 D1. 3 5

कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७
ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
क्व च कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८

मार्कण्डेय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वदतां वर ।
विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ॥ ९
अत्र ते वर्तयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्नुते ॥ १०
निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
अमोघबलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुनन्दन ॥ १२
सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।
ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ १३
स्वच्छन्दमरणाश्चासन्नराः स्वच्छन्दजीविनः ।
अल्पबाधा निरातङ्का सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ १४
द्रष्टारो देवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ।
प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ १६
कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देवैस्ततो नराः ॥ १७
अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्नरकगामिनः ।
संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
सर्वातिशङ्किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशभागिनः ।

T_1 G_1 M_1 तु (K_4 ह) (for च) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 मृष्य° (for मृग्य°) — ^{c}) D_5 उभौ (for कथं) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} $_5$ संसृज्यते, B_4 वियुज्यते — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} $_5$ देहवान् (for इह वा) T_1 इह वापि द्विजोत्तम

8 ^{a}) K_1 D_{1-3} T_2 (after corr.) इह° (for ऐह°) $Ś_1$ K_{1} $_2$ D_1 एतावद्, K_4 B Dc Dn D_4 $_6$ एवेह (for एवैतद) — ^{c}) S वा (for च) G_1 $_2$ कर्मणि D_6 कृतकर्माणि तिष्ठति — After 8, G_1 ins.

897* एतत्सर्वं यथावृत्तं मुने वक्तुमिहार्हसि ।

9 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ यदुक्तो, D_5 त्वयोक्तो, T G_{2-4} त्वदुक्तो, M_2 तद्युक्तो — ^{c}) D_5 T_1 च (for ते) — ^{d}) T_2 G_{2-4} स्मृत्यर्थम्. K_{1-3} D_5 त्वनु-; B Dn D_4 $_6$ त्व तु, Dc त्वत्र (for अनु-)

10 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ अहं; B_1 तात; T_1 तत्र (for अत्र) $Ś_1$ K_1 $_2$ G_2 वर्ण°; K_4 B D (except D_{1-3} $_5$) कथ° (for वर्त°) — ^{c}) K_2 अथे°, Dc यत्रे° (for यथे°)

11 ^{ab}) S transp. शरीराणि and विशुद्धानि — ^{c}) $Ś_1$ K_2 शशास (for ससर्ज) T_2 G_3 $_4$ सर्व° (for धर्म°)

12 ^{a}) N °फल° (for °बल°) — ^{b}) T_1 सद्वृत्ताः; T_2 G_{2-4} सुवृत्ताः (for सुव्रताः) B_4 सिद्धार्था निरुपद्रवाः — ^{d}) B D (except D_{1-3} $_5$) कुरुसत्तम; G_1 पुरुषर्षभ

13 ^{a}) $Ś_1$ T_1 G_1 M_2 सर्वदेवैः $Ś_1$ K_{1-3} D_2 $_3$ $_5$ T_1 G_1 M_1 समं यांति — ^{b}) G_1 $_4$ नभस्थल — ^{d}) S सर्वे (T_1 G_1 M_2 स्वर्गे) छंदविहारिणः.

14 ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ सर्वे (for नराः) K_4 Dn स्वच्छंदचारिणः — ^{c}) K_3 D_2 अल्पाबाधा, T_1 स्वल्पायासा, T_2 G_{2-4} निराबाधा, G_1 M स्वल्पा(G_1 °ल्प)बाधा $Ś_1$ निरी..., Dc_1 c_2 (by corr.) G_1 M निरीति(G_1 M_2 °ती)का — ^{d}) T_2 G_{2-4} नीरुजा, G_1 स्वल्पार्था (for सिद्धार्था) K_3 निरुपस्कृता.

15 ^{a}) K_1 $_2$ स्रष्टारो — ^{c}) T_1 G_1 M प्रत्यक्ष(G_1 °क्षं)-सर्वधर्माण-, T_2 (by corr.) G_3 प्रत्यक्ष सर्वधर्माणा, G_2 $_4$ प्रकृत्या सर्वधर्माण — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_{1-3} शान्ता (for दान्ता)

16 ^{a}) D_5 आयुर् (for आसन्) K_4 Bm $_3$ $_4$ Dn D_3 $_4$ $_6$ °सहस्रीया, M °सहस्रेण — ^{b}) K_3 वर्ष° (for पुत्र°) — ^{c}) S (except T_2 G_3 M_1) तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्) — ^{d}) B_1 (m as in text) तथा क्षत्रसहस्रिणः (cf. ^{b}), B_4 पृथिवीतलवासिन.

17 ^{b}) D_5 धर्मव्याजोप°, T_1 मायाव्यामोह° — ^{c}) S मोहलोभाभिभूताश् Dc ते (for च) — ^{d}) K_4 B Dn D_4 $_6$ त्यक्ता देहैस् (B_4 त्यक्तदेहास्), Dc त्यक्तदेहैस् $Ś_1$ K_1 $_2$ D_5 सदा, K_3 $_4$ D_{1-3} तदा (for ततो)

18 ^{a}) K_2 अशुभिः, M_1 आशुभिः (for अशुभैः) K_2 पापैस् (for पापास्) — ^{b}) K_1 °निरयभागिनः, K_3 $_4$ B D °निरयगामिन-, K_2 °गामिनभागिनः, T_2 (by corr.) G M_2 °नरकभा(M_2 °भो)गिनः — ^{c}) K_2 विचित्येषु (for विचि°). — ^{d}) K_2 D_5 पश्य°, D_{1-3} पात्य° (for पच्य°)

19 ^{a}) D_1 $_5$ $_6$ मोघेच्छा — ^{b}) = Gītā (Vulg.) 9. 12^b T_2 G_{2-4} विबुद्धयः (for विचे°) K_3 D_3 मोघ(D_3 °ह)ज्ञानविचेतसः; T_1 G_1 M °ज्ञान-विबुद्धयः — After 19^{ab}, T_1 G_1 M_1 read 20^{ef},

अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ १९
दौष्कुल्या व्याधिबहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः ।
भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः ॥ २०
जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क्व तिष्ठति ॥ २१
क्वस्थस्तत्समुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ।
इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २२
अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥ २३
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः ॥ २४
तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं सदा ।
फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वापि जायते ॥ २५
कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २६
एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमाम् ॥ २७
मनुष्यास्तप्ततपसः सर्वागमपरायणाः ।
स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २८
सुशीलाः शुक्लजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसः ।
शुभयोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ २९

---

while $G_{2.4}$ ins

898* काङ्क्षिणः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः।

— T_2 G_3 om 19^{b}–20^{d} — ^{c}) K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) सर्वाभि° — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ क्लेशभाजनाः; K_4 $B_{1.2}$ (m as in text) $_3$ Dn $D_{4.6}$ °दायिनः — ^{e}) D_5 S (T_2 G_3 om) चैव (for चापि)

20 T_2 G_3 om. 20^{abcd} (cf v l 19) — ^{a}) K_3 D_{1-3} दौःकुला; T_1 दुर्बला — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 G_4 M °पतापिनः; K_3 °पि तापिनः; $D_{1.2.5}$ T_1 G_2 °भिमानिनः; D_3 °नुतापिनः — ^{c}) D_5 एवं तु (for भवन्ति) D_5 पापाद्; T_1 प्राणा — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °फलोपगाः — T_1 G_1 M_1 read 20^{ef} after 19^{ab} — ^{e}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ ईहत° (K_3 अभाग्याः), T_1 तथात°, T_2 G_3 कांक्षिणः (for नाथन्त°) K_4 सर्वकार्याणां, T G_3 °भूतानां, $G_{2.4}$ °कामान्वै M_2 नाथवत° सर्वकामान् — ^{f}) K_4 B D (except D_5) $G_{2.4}$ भिन्न चेतसः

21 M_2 om 21^{a}–23^{b} — ^{b}) T_2 G गति (for गतिः) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ एव (for इह) — Before 21^{cd}, K_2 B_{1-3} Dc_1 D_5 ins युधिष्ठिर उ° — ^{c}) S (M_2 om) प्राप्त° (for प्राज्ञ°) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °बुद्धेषु; D_5 °बुद्धेर्वा K_4 प्रज्ञाविहीन बुद्धेस्तु

22 M_2 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) M_1 क्वाथ (for क्वस्थस्) $Ś_1$ K_2 च तमुपा°, K_1 तं समुपा°, K_4 तत्तदुपा°, D_3 तु तमुपा°, D_5 सन्समुपा° — ^{b}) $K_{1.3}$ M_1 वेतरं; D_2 T_1 $G_{2.3}$ चेतरत् — After 22^{ab}, B Dc ins

899* मार्कण्डेय उवाच।
त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नः शृणु भारत तत्त्वतः।

— B_4 om 22^{cd} — Before 22^{cd}, K_2 D_5 ins मार्कंडेय उ° — ^{d}) Dc (*sup lin* as in text) तथा; T_1 M_1 तस्य; $G_{2.4}$ तच्च (for तत्र) G_1 [अ]प्यनुनीयं शृणुष्व मे

23 M_2 om 23^{ab} (cf v l 21) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 $D_{2.5}$ दैवसृष्टेन, $K_{1.4}$ देवैः सृष्टेन, K_3 देवदृष्टेन — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.2.5}$ मुहुः (for महत्) B_1 कुरुते कोषसंचय

24 ^{a}) M_1 वि- (for प्र-) — ^{b}) G_4 M_1 क्षीणप्राण. — ^{d}) D_3 [अ]त्र सभवं; D_5 [अ]त्र संशयः (for [अ]न्तराभवः)

25 ^{a}) T_1 तस्य (for तत्र) T_2 G_{2-4} [अ]पि (for [अ]स्य) K_3 B_{2-4} सुकृतं; D_5 तत्कृत — After 25^{ab}, D_1 ins

900* अनुशेते शयान च तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति।
अनुधावति धावन्तं पूर्वकर्म कृतं नरम्।

— ^{c}) D_5 भव° (for फल°) $Ś_1$ $K_{1.2}$ [अ]त्र (for [अ]थ) $Ś_1$ K_1 सुखार्हे — ^{d}) $Ś_1$ Dc दुःखार्हे $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} अथ; Dc उप-; $D_{1.2.5}$ अभि- (for अपि)

26 ^{d}) T_1 स्थानदृष्टिभिः; $G_{1.4}$ ज्ञानवृष्टिभिः, G_2 °वृत्तिभिः T_2 (before corr) लक्षणैर्ज्ञानवृत्तिभिः

27 ^{a}) $Ś_1$ K G_1 M_1 अबुद्धानां — ^{b}) D_1 नराधिप (for युधि°) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ M_1 गतिर्

28 After 28^{ab}, S (except T_1) reads 30^{ab}. — T_1 om 28^{c}–30^{b} — ^{c}) K_2 D_3 स्थिरवृत्ताः; K_3 M_2 स्थितव्रताः — 28^{d}=(var) 1 2 213^{d}, 57 98^{d}, 173 11^{d}, etc

29 T_1 om 29 (cf v l 28) — ^{b}) T_2 (before corr) कांता, $G_{2.4}$ क्रांता (for क्षान्ता) B_4 M_2 सुचेतसः. — G_2 om 29^{cd} — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1-3.5}$) शुचि°

जितेन्द्रियत्वाद्वशिनः शुक्लत्वान्मन्दरोगिणः ।
अल्पबाधपरित्रासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ३०
च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ।
स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ।
कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ॥ ३१
किंचिद्दैवाद्धठात्किंचित्किंचिदेव स्वकर्मभिः ।
प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्या विचारणा ॥ ३२
इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतां वर ।
मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ३३
इह वैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ३४
धनानि येषां विपुलानि सन्ति
नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।
तेषामयं शत्रुवरघ्न लोको
नासौ सदा देहसुखे रतानाम् ॥ ३५
ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
स्तेषामसौ नायमरिघ्न लोकः ॥ ३६
ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते
तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ३७
ये नैव विद्यां न तपो न दानं
न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।
न चाधिगच्छन्ति सुखान्यभाग्या-

30 T_1 om 30^{ab} S (except T_1) reads 30^{ab} after 28^{ab} — ^{b}) T_2 (before corr) $G_{2.4}$ सत्कृत्यान्; T_2 (after corr) $G_{1.3}$ शुद्धत्वान् D_1 $G_{1.2.4}$ मदरागिणः — ^{c}) $K_{1.4}$ B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ अल्पाबाधपरित्रासाद्, K_2 D_5 $G_{2.3}$ M_2 अल्पबाधपरित्रासा, K_3 $D_{1.2}$ M_1 अल्पाबाधापरित्रासा; B_4 Dc अल्पाबाधा निरातङ्का, D_3 T_3 $G_{1.3}$ अल्पबाधापरित्रासा; T_1 अबाधा अपरित्रासा

31 ^{a}) $K_{1.2}$ श्रयतं; T_2 (before corr) $G_{3.4}$ भवत (for च्यवन्तं) T_1 भवंति ज्ञानमानाश्च — ^{b}) K_4 गतस्थं चैव, D_5 स्वगर्भस्थं च; T_1 स्वर्गस्थाश्चैव. $Ś_1$ K_1 सर्वदा; K_2 सर्वथा — ^{c}) D_3 स्वमात्मजं — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 °चक्षुषा — After 31^{cd}, N ins

901* ऋषयस्ते महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।
[$Ś_1$ $K_{1.2}$ °दृष्टय. (for °बुद्धय.).]

— ^{f}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ प्रयास्यंति पुनर्दिवं. — After 31, S ins

902* कृत्वा शुभानि कर्माणि ज्ञानेन भरतर्षभ ।

32 32^{ab} = (var.) 3. 33. 32^{ab} — ^{a}) G_1 देवात् (for दैवात्) T_2 G_{2-4} दै($G_{2.4}$ दे)ववशात् (for दैवाद्धठात्) K_3 B_1 वधात्, B_{2-4} Dc_1 D_4 हतात् (for हठात्) — ^{b}) $D_{1.2}$ स्वभावतः (cf. v.l. 3. 33. 32^{b}) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1.3.5}$ महाराज, D_4 महात्मानो (for नरा राजन्) — ^{d}) $Ś_1$ तेस्त्वत्र; K_2 °स्त्वनु-, K_3 °स्त्यन्या; B_4 T_1 G_1 M °न्याभूद् (for तेऽस्त्वन्या) T_2 (before corr) $G_{2.4}$ जातेत्यागूढवारणा (G_4 °चारिणः)

33 ^{a}) K_4 अन्योपमा (for अत्रो°) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ चैव (for चापि) — ^{c}) T_1 ज्ञेय (for श्रेय॰)

34 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{3.5}$ $G_{1.3.4}$ इहैवै(K_1 °व)कस्य, B_3 Dc Dn_1 $D_{1.4.6}$ M_1 इह चैकस्य — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ कस्य (for [त्र]कस्य) — $K_{1.2}$ B_4 D_6 T_1 om (hapl.) 34^{cd} — ^{c}) $B_{1.4}$ D (except Dn_1 $D_{3.5}$, D_6 om) वा° (for चा°)

35 ^{a}) T_2 (before corr) $G_{2.4}$ चैषां (for येषां) — ^{b}) $D_{4.8}$ भुवि भूषितांगा, S सु(T_2 G_3 च)विभूषिताश्च — ^{d}) S ग्राम्य° (for देह°)

36 ^{a}) $K_{3.4}$ B_4 $D_{1.2}$ S युक्तयोगास् (for योगयुक्तास्) K_3 $D_{1.3}$ G_1 प्रयुक्ता॰, G_4 प्रसिक्ताः — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ स्वाध्यायवंतो K_4 G_4 जनयंति $K_{1.2}$ B_{1-3} D_5 T_1 G_1 M_1 देहं — ^{c}) B_4 भूतिपथे (for भूतहिते) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नियुक्तास् K_4 B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्तास्

37 ^{b}) K_4 Dc_1 Dn $D_{1.4.6}$ नि- (for च) B_4 लोके (for काले) — ^{c}) $K_{1.2}$ धनानि (for दारान्) D_2 यजति

38 ^{a}) $D_{1.2}$ येषां न (for ये नैव) K_3 $D_{1.2}$ विद्या — ^{b}) K_3 यजते, B_{1-3} Dn D_6 यतति, Dc यजन्ते — ^{c}) B_4 Dc_1 Dn $D_{1.2.4.6}$ चानु-, Dc_2 T_2 G M_2 चापि; T_1 चाभि- (for चाधि-) K_4 सुखानि भोगास्; B_2 sm 4 सुखानु(B_3m °नि)भोगान्; Dn $D_{1.4.6}$ सुखान्न(D_1 °न्य) भोगान्; D_2 सुखानुभाग्यास्, T_1 धनानि भार्यास्; T_2 (before corr) $G_{2.4}$ M शुभान्यभागास् (M_1 °ग्यास्), T_2 (after

स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति ॥ ३८
सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।
लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः
स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ३९
कृत्वैव कर्माणि महान्ति शूरा-
स्तपोदमाचारविहारशीलाः ।
देवानृषीन्प्रेतगणांश्च सर्वा-
न्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ४०
स्वर्गं परं पुण्यकृतां निवासं
क्रमेण संप्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ।
मा भूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र
दृष्ट्वात्मनः क्लेशमिमं सुखार्ह ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥१
एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।
उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २
हैहयानां कुलकरो राजा परपुरंजयः ।
कुमारो रूपसंपन्नो मृगयामचरद्बली ॥ ३
चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ।
स तेन निहतोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ॥ ४
व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ।
जगाम हैहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् ॥ ५

---

corr) G_3 शुभान्नभोगान्, G_1 धनान्यभाग्यास्. — ^{d}) Dc Dn_1 n_2 D_6 न (for च) K_4 B D (except D_{1-3} $_5$) लोकः (for नास्ति)

39 ^{a}) B_4 °वीर्यवतो — ^{c}) D_5 च दिवं (for अवनिं) — ^{d}) K_3 स्वधीतवेदाः, T_1 स्वधीत्य विद्या°; G_1 $_2$ $_4$ M_2 स्वा(G_1 त्व)धीतविद्याः

40 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} [इ]ह (for [ए]व) — ^{b}) T G °हार° (for °चार°) — ^{c}) K_2 भूतगणांश्च, S (except T G_3) प्रेतगतांश्च S (except T_2 M_2) पूर्वान् (for सर्वान्)

41 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_1 $_3$ स्वर्गे K_4 B_{2-4} Dc_1 Dn D_4 पुण्यकृतो — ^{d}) T_1 दृष्ट्वात्मानं; T_2 G दृष्ट्वा महा- (G_1 मनः-) K_1 सुखार्हः; K_3 °र्हा; K_4 B_2 $_3$ Dc Dn D_4 $_6$ °र्हं, B_1 $_4$ D_{1-3} T_1 G_1 M_2 °र्हाः, T_2 G_{2-4} °र्थं

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub-parvan* K_4 Dc Dn D_4 $_6$ G_1 मार्कंडेय-समा(Dn_2 D_6 G_1 °म)स्या, B_1 $_3$ मार्कंडेय, D_1 $_2$ $_5$ मार्कंडेयवाक्य — *Adhy name* $Ś_1$ K_1 $_2$ धर्मनिर्णयः, D_1 वासुदेवसमागमः, D_2 वासुदेवाभिगमनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 182 (Dn_3 183), D_1 190, S (M_2 *inf lin*) 185 (M_2 orig 187) — *Śloka no*: Dn 96, D_1 44 and 46

182

1 ^{ab}) T_1 G_1 M_1 ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कंडेयमुवाच ह. — ^{d}) K_{1-3} Dn_2 D_2 T G_1 $_3$ M_1 इच्छामि

2 ^{b}) D_5 महानृषिः (for °तपाः) — ^{cd}) K_3 $_4$ B_4 D_5 T_2 G_3 कथयामास माहात्म्यं ब्राह्मणानां महात्मनां, T_1 G_1 M_1 उवाच सुमहात्मान राजानं सर्वशास्त्रवित्

3 Before 3, all MSS except T_2 G_3 $_4$ ins मार्कं- ($Ś_1$ K_1 °र्का)डेय उ° ($Ś_1$ S om उ°) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 S हेहयानां $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ कुले जातो (for कुल°) — ^{d}) K_4 B D (except D_2 $_3$ $_5$) व्यचरद् (for अच°)

4 ^{a}) $B_{3,4}$ S च (for तु) $Ś_1$ K_1 $_2$ ततो, K_3 तदा; B_2 तु यो (for तु सो) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_2 °समाकुले — ^{d}) T_1 मुनिसत्तमं — ^{e}) S हिंसितो (for निहतो)

5 ^{c}) $Ś_1$ K_1 S हेहयानां $Ś_1$ K D_2 $_3$ $_5$ स (for वै).

राज्ञां राजीवनेत्रोऽसौ कुमारः पृथिवीपते ।
तेषां च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ॥ ६
तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः ॥ ७
कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
जग्मुश्चारिष्टनेमेस्ते तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥ ८
तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।
तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ ९
ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सत्क्रियां मुने ।
त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥ १०
तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
क्व चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् ॥ ११
ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथम् ।
नापश्यंस्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः ।
अन्वेषमाणाः सव्रीडाः स्वप्नवद्गतमानसाः ॥ १२
तानब्रवीत्तत्र मुनिस्तार्क्ष्यः परपुरंजयः ।
स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ यो युष्माभिर्विनाशितः ।
पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ १३
ते तु दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ।
महदाश्चर्यमिति वै विब्रुवाणा महीपते ॥ १४
मृतो ह्ययमतो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।
किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ।
श्रोतुमिच्छाम विप्रर्षे यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ १५
स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ॥ १६
सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।

---

6 ^{b}) $K_{3.4}$ B_{2} Dc_{1} Dn $D_{1.4.6}$ M_{2} पृथिवीपतिः — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{2} तथावृत्तं — ^{d}) $K_{1.2}$ कौरव (for वै तदा). — After 6, S ins.:

903* सुकुमारो महीपालो हेहयानां महीभृताम् ।

7 ^{a}) $D_{1.2}$ ते; M_{2} तच् (for तं). — ^{b}) $K_{3.4}$ B_{4} Dc $D_{2.3}$ S (except T_{2} G_{3}) °फलाशनं. — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1-3} B_{1} $D_{2.3}$ transp. श्रुत्वा and दृष्ट्वा. G_{1} तत्रैव (for ते तत्र).

8 ^{a}) B_{4} क्वासौ स; T_{2} G_{2-4} क्व चायम्. — ^{c}) K_{4} B D (except $D_{1.4.6}$) M_{2} °नेस्त्वथ, T_{1} °नाशाय, T_{2} G_{3} °नेमिश्च; G_{1} M_{1} °नेमेस्तु; $G_{2.4}$ °नेमेश्च. — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ उत्तमं (for अञ्जसा).

9 ^{b}) T_{1} G_{1} ऋषि (for मुनि). $Ś_{1}$ K_{2-4} $D_{1-3.5}$ T_{2} G_{3} शंसितव्रतं; B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ नियतव्रत. B_{1} मुनि सुनियतव्रतं. — ^{c}) $K_{1.2}$ च (for तु). — ^{d}) K_{4} D_{1-3} अथाकरोत्; D_{5} समाहरत्; M_{1} समारभेत्.

11 Before 10, Dc ins. मार्कंडेय उ°. — ^{a}) K_{3} ब्रह्मर्षिः; K_{4} राजर्षिः. — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ केन (for कथं). K_{2} Dn_{2} n_{3} वा; M_{2} भो (for वो). — ^{c}) K_{2} च मां (for चासौ). K_{1} G_{2} ब्रूहि.

12 T_{1} om. 12^{ab}. — ^{a}) Dc ते तत्र; D_{5} तच्च ते (for ते तु तत्). — ^{c}) M_{1} मुनि (for ऋषि). — ^{d}) M_{2} गतायुस. D_{3} वै (for ते). T_{1} समाहताः, $G_{1.2}$ समाहिताः. — ^{e}) $B_{1.2.4}$ अन्विष्य°. B_{1} M_{2} व्रीडिताः, D_{2} सुव्रीडाः. — ^{f}) B_{1-3} सुप्तवद्, D_{1} स्वदुःख-. K_{4} B_{2} Dc Dn $D_{4.6}$ गतचेतनाः; $B_{1.3}$ गतचेतसः. T_{2} G_{2-4} तं विप्रं दीनमानसाः.

13 ^{c}) $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{4.5}$ पौत्र (for सोऽथ). — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{1-3.5}$) transp. यो and युष्माभिर्. $T_{1.2}$ (after corr.) $G_{1.3}$ समाहतः (for विना°). — $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ om. 13^{ef}.

14 ^{a}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) च (for तु). — ^{c}) D_{5} महस्मा° (for महदा°). T_{1} G_{1} M_{1} ते (for वै). — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{1-3.5}$) ते (for वि-).

15 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ [ऽ]पि (for हि). $Ś_{1}$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ अथो दृष्टः, K_{4} B Dc Dn $D_{4.6}$ उपानीतः, T_{1} $G_{1.2}$ M_{1} इतो दृष्टः. — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1.4}$ कथं जीवति त्वागमवान्. — ^{c}) $K_{1.2}$ ते तत्; D_{3} तु तत (for एतत). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ तपसा. — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ [अ]सौ (for [अ]य). — ^{e}) $K_{1.3}$ B_{4} $D_{2.5}$ S (except G_{4}) इच्छामि. $K_{3.4}$ ब्रह्मर्षे (for विप्र°). B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ श्रोतुमिच्छामहे विप्र.

16 ^{c}) K_{4} S च; D_{1} तत (for वः). — ^{d}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3.5}$ हेतुयुक्त. $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ सनातन, K_{3} समागतः. $B_{2.4}$ Dc_{2} Dn $D_{4.6}$ हेतुयोगसमासतः. — After 16, D_{1} reads 19, while T_{1} G_{1} M_{1} ins.:

904* शुद्धाचारा अनलसाः संध्योपासनतत्पराः ।
सुशुद्धान्नाः शुद्धधना ब्रह्मचर्यव्रतान्विताः ॥;

and finally, T_{2} G_{2-4} M_{2} ins.:

905* मृत्युः प्रभवते येन नास्माकं नृपसत्तमाः ।

17 ^{b}) T_{1} G_{1} जपयज्ञपरायणाः. — ^{c}) G_{1} कारणं च न तिष्ठामस्. — ^{d}) = 18^{d}, 19^{d}. $Ś_{1}$ K_{2} मृत्युरयं.

18 $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ M_{2} om. (? hapl.) 18. — ^{c}) S (M_{2}

स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १७
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे ।
नैषां दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १८
अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च ।
तेजस्विदेशवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १९
एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।
गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥ २०
एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिम् ।
स्वदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

मार्कण्डेय उवाच ।
भूय एव तु माहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।
वैन्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ।
तमत्रिर्गन्तुमारेभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् ॥ १
भूयोऽथ नानुरुध्यत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ।
संचिंत्य स महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ।
धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ २
प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।
अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ३
तं भार्या प्रत्युवाचेदं धर्ममेवानुरुध्यती ।

---

om) तेषां हि (T1 G1 नैषां वि-) चरितं ब्रूमः — $18^d = 17^d$, 19^d

19 D2 om (hapl) 19 D1 reads 19 after 16 — ^{a}) D5 आतिथ्येन; S (except M2) अतिथिषु (for अतिथीन्) D1 5 T1 G1 M1 [अ]न्नदानेन — ^{b}) B1 G1 भृत्यानप्य°, Dc2 °नन्न°; T1 °नत्या°; M1 °न्नात्य° (for °नत्य°) D1 भृत्यानां भरणेन च, D5 तथा भृत्याशनेन च; T2 G2–4 भृत्यानामशनेन च — After 19^{ab}, K4 Dc1 Dn D4 6 ins

906* संभोज्य शेषमश्नीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ।
क्षान्ता दान्ता· क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणाः ।
पुण्यदेशनिवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न न· ।

— D6 om 19^{cd} K1 2 B1 देशे (B1 देश-) वासश्च — $19^d = 17^d$, 18^d

20 ^{a}) S उद्देशमात्र (for वै लेश°) Ś1 K1–3 D2 3 5 °मात्रेण (for °मात्रं वः) — B2 om (hapl) 20^d–21^a

21 B2 om 21^a (cf v l 20) — ^{c}) Ś1 स्वं देशम्; K1 2 स्वां दिशम्, B1 स्वदेशान् — ^{d}) D2 3 भरतर्षभाः; T1 G1 M1 राजसत्तम

Colophon — *Major parvan*. Ś1 K1 2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan* B2 4 D4 मार्कंडेय; Dn2 D6 G1 मार्कंडेयसम(Dn2 °मा)स्या; D1 2 मार्कंडेयवाक्य — *Adhy name* · K3 4 Dc D3 5 ब्राह्मणमाहात्म्यं, G1 ब्राह्मणमाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 183 (Dn3 184), D1 190, S (M2 *inf lin*) 186 (M2 orig 188) — *Śloka no* . Dn 24

183

1 ^{a}) B1–3 Dn D4 6 महाभाग्यं (for तु माहात्म्य) — ^{c}) B4 Dc D6 वैण्यो T2 G2–4 [अ]त्र (for [इ]ह) — ^{d}) B4 अश्वमेधेन — ^{e}) Ś1 K1 2 चात्रिर् (for अत्रिर्) T2 G2–4 अत्रिर्गंतुं तमारेभे — ^{f}) S (except M1) धनार्थं° (for वित्तार्थं°)

2 ^{a}) B1 Dc Dn D6 भूयोर्थं (Dc °र्थे). B2 M1 नान्वरुध्यत् Ś1 K1 2 भूयो यथा नान्वरुध्यद्; K3 D5 भूय एवानुरु(D5 °न्वबु)ध्यत्स; K4 D1–3 भूयो धनार्थितां (D1 °र्थिनो) नैच्छद्; T1 G1 भूयो धनानुरुध्यन्स; T2 G2–4 भूयो (G4 ध्रुवो) धनानुरोधाच्च — ^{b}) T2 G धर्मव्यय° (G1 °वृत्ति°) — ^{c}) B1–3 Dc Dn D4 6 स वि(B1 सं)चित्य (for संचिन्त्य स) Ś1 K1 2 च; B4 T1 G1 सु- (for स) — ^{d}) K2 [अ]नुरोदयत्, B1. 2 [अ]न्वरोचत; D1 [अ]न्वचिंतयन्, D2 [अ]न्वरोचयेत् — ^{e}) B4 स आनाय्य (for समा°)

3 ^{a}) K3 T1 प्राप्स्याम; T2 G2–4 प्राप्स्यामि G1 अत्यर्थं — ^{b}) M2 बहु तन् (for बहुलं) — ^{d}) B3 D5 वै; Dc3 वा (for वो)

वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ।
स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ॥ ४
तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ।
भृत्यान्सुतान्संविभज्य ततो व्रज यथेप्सितम् ।
एष वै परमो धर्मो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥ ५

अत्रिरुवाच ।

कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ६
किं त्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ७
तत्र स्म वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।
मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थकाम् ॥ ८
गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव ।
गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसंचयम् ॥ ९

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ १०
राजन्वैन्य त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥ ११
तमब्रवीदृषिस्तत्र वचः क्रुद्धो महातपाः ।
मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
अत्र नः प्रथमं स्थाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ १२

---

4 [a]) M1 ना (for तं) B2–4 D (except D1–3 5) [अ]भ (for [इ]दं) — [b]) S (except M2) धनम् (for धर्मम्) Ś1 अ]न्वरुध्यती, K2 3 [अ]नुरुध्यते (K3 °ता), B Dc D1 2 5 T2 G2–4 [अ]नु(B1–3 °व)रुधती; Dn D4 6 [अ]नुतन्वती — [c]) Dc D6 वैण्यं. Ś1 K2–4 D1–3 5 महाबाहुम् — [d]) B1 (m as in text) आनयस्व (for अर्थ°) — Ś1 Dc2 G1 om (hapl) $4^{e}–5^{b}$ — [f]) K1 महा-; K2 B1 3 Dc1 Dn D1 2 4 6 [ऽ]र्थितो (D1 °तं) T1 भूत्रा (for धनम्)

5 Ś1 Dc2 G1 om 5^{ab} (cf v l 1) — [a]) B1 (m as in text) तच्चादाय नु विप्रर्षे — [b]) K1 4 D1–3 प्रतिग्रहधनं — [c]) K1 2 धनान्, K3 4 D1 वृत्त्या, D2 3 M2 वृत्त्यान् (for भृत्यान्) G1 द्रव्यं संपाद्य बहुशस् — [e]) Ś1 K1 2 ते (for वै) D5 प्रथमो (for परमो) — [f]) S विद्वद्भिः समु(T1 सुहृ)दाहृतः (G1 विचरत्समुदाहृतः)

6 [a]) K3 4 D1–3 5 वै (for मे) Ś1 D1 T1 महाभागो (T1 °ग) — [c]) B3 4 Dc D6 वैण्यो Ś1 K1 2 धर्मसमायुक्तः — [d]) B4 M2 °परायणः

7 [ab]) B4 T1 G1 M त्व(B4 त-, T1 चा)त्र संति (for त्वस्ति तत्र) T1 निवत्स्यंति B1 च, T G2–4 [इ]ह (for हि) Ś1 K D1–3 5 द्वेष्टारः किं तु नः संति वसंतस्तत्र वै द्विजाः — [c]) Ś1 K D1–3 5 स (for मे) — [d]) T1 G1 M2 यतो (for ततो) K4 D2 3 (before corr) 5 न व्यवस्याम्यहं ततः (D5 पुनः); D3 (after corr.) तथा वक्ष्याम्यह तव, T2 (before corr) G2 4 ततो वर्णामि साध्वहं; T2 (after corr.) व्यवस्यामि तथा त्वहं

8 [a]) Ś1 K1 2 ततः स (Ś1 स्म); T2 G2–4 तत्रापि (for तत्र स्म) K2 कल्याणि. — [b]) K4 D5 धर्मकार्या(D5 °मा)-र्थसंयुतां — K2 om (hapl.) $8^{c}–9^{d}$ — [d]) D1 2 सर्वे (for ते वै) Ś1 K (K2 om) D3 5 निरर्थक, B1 D1 T1 °र्थकाः, B3 3 Dc Dn D4 6 °र्थिका, B4 निदर्शकाः, M1 निरर्थतां

9 K3 om 9 (cf v l 8) — [a]) K1 महाप्रज्ञे; B4 महाभागे, Dc2 [अ]धना भद्रे, T1 महाप्राज्ञ — [b]) T2 G2–4 रोचतां — K1 om 9^{cd} — [c]) T2 G2–4 नैव (for गाश्च) B3 4 Dc D6 वैण्य — [d]) Ś1 च धन महत्, K3 चार्थसंहितं; K4 धनसंचयं

10 [a]) Dc [अ]प, D3 [ए]व (for [आ]शु) — [b]) A few MSS वैण्य° — [d]) T2 G2–4 इति (for अत्रिस्). D5 मुनि- (for नृपम्) — After 10, B D (except D1–3 5) G2 M2 ins

907* वाक्यैर्मङ्गलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वचः ।

11 Before 11, B D (except D1–3 5) G2 M2 ins अत्रिरु° — [a]) Ś1 K2 3 D1 2 T1 G2 वैन्यस्त्वम्, K4 B (B1 m as in text) Dc Dn D4–6 M2 धन्यस्त्वम्, G1 विधिस्त्वम्, M1 इंद्रस्त्वम् K1 राजन्वन्यविरिंचश्च — [b]) T1 G1 M1 विभुस्त्वं, T2 G2–4 प्रभुश्च (for भुवि त्वं) — [c]) G2 स्तुवतु K2 3 M1 त्वा (for त्वां) — [d]) T2 G2–4 transp त्वदन्यो and न K3 4 D5 वारिधर्मत्रपरायणाः

12 [a]) T2 G2 3 ततो°, G4 तत्रा° (for तम°) M2 ऋषि B D (except D1–3 5) G2 4 क्रुद्धो (for तत्र) — [b]) B D (except D1–3 5) वचनं वै; T2 G2–4 वचस्तत्र — Before 12^{cd}, D (except D1–3 5) T2 G2 3 M2 ins गौतम उ° — [c]) B1 3 4 नैवम् (for मैवम्). K2 अन्यं; B4 आशु; T1 अत्र (for अत्रे) — [d]) T1 समन्विता (for समाहिता) — [e]) T1 अत्रे (for अत्र) Ś1 K1 2 ते; D5 वै (for नः) D3 प्रथमः स्थाता; S प्रथमो धाता

अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
अयमेव विधाता च यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।
त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥ १३

गौतम उवाच ।

जानामि नाहं मुह्यामि त्वं विवक्षुर्विमुह्यसे ।
स्तोष्यसेऽभ्युदयप्रेप्सुस्तस्य दर्शनसंश्रयात् ॥ १४
न वेत्थ परमं धर्मं न चावैषि प्रयोजनम् ।
बालस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः केनापि हेतुना ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥ १६
प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्यसंसदि ।
उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कार्येण विष्ठितौ ॥ १७
ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥ १८
अथाब्रवीत्सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजपुंगवाः ।
वैन्यो विधातेत्याहात्रिरत्र नः संशयो महान् ॥ १९
श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्द्रुतम् ।
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥ २०
स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २१

सनत्कुमार उवाच ।

ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

---

13 Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ om (hapl) 13^{abcd} — ^{a}) S एष (for अपि) — ^{c}) M$_{1}$ अलम् (for अयम्) T$_{2}$ (before corr) G$_{3\ 4}$ एष (for एव) B D (except D$_{1-3\ 5}$) हि (for च) — ^{d}) D$_{6}$ यथा चेंद्रः; T$_{2}$ G M$_{2}$ तथैवेंद्रः (G$_{4}$ महेंद्रो वै) — ^{f}) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ प्रज्ञा न (for प्रज्ञानं) D$_{5}$ न च (for तव) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B$_{1}$ D$_{3\ 5}$ वै, K$_{4}$ मे, S च (for ह) D$_{1\ 2}$ न प्रज्ञा विद्यते तव

14 ^{a}) M$_{1}$ नैव; M$_{2}$ त्वां न (for नाहं) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ नावमुह्येह (Ś$_{1}$ K$_{1}$ °यं; K$_{2}$ °त) — ^{b}) K$_{4}$ विवित्सुस्त्व, B Dc Dn D$_{4\ 6}$ त्वमेवात्र; D$_{1-3}$ त्व विवित्सुर् Ś$_{1}$ K$_{1\ 3}$ D$_{5}$ त्वं विवित्सुर् (D$_{5}$ किकथस्त्वं) विमुह्यसि; K$_{3}$ त्वं विकत्थन्न लज्जसे — ^{c}) K$_{2\ 3}$ तुष्यते, K$_{4}$ स्तुष्यसि, B$_{1\ 2}$ (both marg) $_{3}$ तुष्यति; Dc$_{2}$ G$_{1}$ तुष्यसे; D$_{1-3\ 5}$ तुष्यस्मि; T$_{1}$ M इष्यते (for स्तोष्यसे) Ś$_{1}$ K$_{1}$ तुष्यतेभ्युदये प्रेप्सुः; B$_{1\ 2\ 4}$ Dc$_{1}$ Dn D$_{4\ 6}$ स्तौषि त्वं दर्शनप्रेप्सुः — ^{d}) B$_{1\ 2}$ (both m as in text) $_{4}$ Dc$_{1}$ Dn D$_{4\ 6}$ राजानं जनसंसदि

15 D$_{4}$ om 15^{a}–16^{b} — ^{a}) K$_{4}$ D$_{1\ 3}$ वेत्सि (for वेत्थ) D$_{5}$ T$_{2}$ G$_{2\ 3\ 4}$ (*sup lin*) ब्रह्म (for धर्मं) — ^{b}) Ś$_{1}$ चावैमि; K$_{2}$ च वै वि-, T G चा(T$_{1}$ वा)स्त्यत्र; M$_{1}$ तेस्त्यत्र; M$_{2}$ वास्त्वृषि- (for चावैषि) T$_{2}$ G$_{2\ 3\ 4}$ (*inf lin* as in text) प्रदर्शनं (for प्रयो°) — ^{c}) T$_{1}$ अति- (for असि) — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{2}$ D$_{1\ 2\ 5}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ [अ]सि (for [अ]पि)

16 D$_{4}$ om 16^{ab} (cf v l 15) Most MSS om मार्कंण्डेय उ° — ^{c}) D$_{1\ 2}$ M$_{1}$ ये तत्र; D$_{5}$ ते तत्र, G$_{2\ 4}$ एतस्य M$_{2}$ येस्य यज्ञे सुसद्वृत्तास् — ^{d}) B$_{1\ 3}$ Dc D$_{2}$ पृच्छंति; M$_{1}$ पृच्छंतः

17 ^{b}) B D (except D$_{1-3\ 5}$) उभयोर् (for अनयोर्) A few MSS वैण्य° — ^{d}) Ś$_{1}$ वष्ठितौ; K$_{1}$ वेष्टितौ; K$_{2-4}$ B D (except Dc) धिष्ठितौ

18 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ D$_{1-3}$ परमधर्मज्ञः — ^{b}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ कश्यपः T$_{2}$ G$_{2-4}$ स ह (for सर्व-) — ^{c}) S विवदंतावनु°. — ^{d}) B$_{1}$m प्रत्यपेधयत्, M$_{1}$ °षेधत.

19 ^{a}) K$_{4}$ B$_{1}$ D$_{5}$ तान् (for तु) — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ मुनिसत्तमः; T$_{2}$ G$_{2-4}$ तापसोत्तमान् — ^{c}) K$_{3}$ T$_{2}$ (before corr) G$_{2\ 3}$ व्यावृत T$_{1}$ पुण्य (for प्रश्न) — ^{d}) K$_{1}$ शृणुतो; B$_{1\ 4}$ शृणुध्व, B$_{3}$ शृण्वतो; D$_{1}$ शृणु तद्. B D (except D$_{1\ 2}$) G$_{4}$ द्विजसत्तमाः — ^{e}) B$_{1.\ 3}$ Dn D$_{4\ 6}$ वैन्य D$_{5}$ [अ]त्राह (for [आ]हात्रिर्) — ^{f}) D$_{1-3}$ तत्र B$_{1}$ न चात्र (m अत्र नौ) B$_{2-4}$ D (except D$_{1-3}$) नौ (for नः) — After 19, S ins

908[1] ततस्तद्गौतमेनोक्तं वाक्यं वैन्यस्य संसदि ।

20 ^{a}) B$_{4}$ तु ते (for [ए]त्र तु) — ^{b}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ [ऽ]भ्य(Ś$_{1}$ °प्या-; K$_{1\ 2}$ °भ्या)गमन्, S (except G$_{1}$) प्राद्रवन् B$_{4}$ मुनयः समभिब्रुवन् — ^{c}) T$_{1}$ सर्वज्ञं (for धर्मज्ञं). — After 20, S (except M$_{2}$) ins

909[1] पप्रच्छुः प्रणताः सर्वे ब्रह्माणमिव सोमपाः ।

21 T$_{2}$ G$_{2-4}$ om 21^{ab} — ^{a}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ तु; B$_{4}$ वै (for च) — ^{c}) D$_{1}$ च, D$_{2\ 3}$ स (for [अ]थ) K$_{1\ 2\ 4}$ D$_{5}$ G$_{1}$ M$_{2}$ एव (for एवं)

22 Cf 1 76 18^{ab} — ^{b}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ ब्रह्मसंहितं (for ब्रह्मणा सह) — After 22^{ab}, N (except B$_{2}$ D$_{4\ 6}$) ins

राजा वै प्रथमो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।
स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता स बृहस्पतिः ॥ २२
प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ २३
पुरायोनिर्युधाजिच्च अभिया मुदितो भवः ।
स्वर्णेता सहजिद्बभ्रुरिति राजाभिधीयते ॥ २४
सत्यमन्युर्युधाजीवः सत्यधर्मप्रवर्तकः ।
अधर्मादृषयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ॥ २५
आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
तथैव नृपतिर्भूमावधर्मं नुदते भृशम् ॥ २६

अतो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ २७
मार्कण्डेय उवाच ।
ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
तमत्रिमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ २८
यस्मात्सर्वमनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ।
सर्वदेवैश्च विप्रर्षे संमितं श्रेष्ठमेव च ।
तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च ॥ २९
दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतम् ।
दश कोट्यो हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ।

910* मयुक्तौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ।
Thereafter D_1 reads 21–25 — ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_2 $G_{3\ 4}$ M_2 प्रथितो (for प्रथमो) — ^{d}) B_3 गति° (for पति°) — ^{e}) $D_{1\ 2}$ S (except T_2 G_3) एष (for एव). $K_{3\ 4}$ Dc D_{1-3} G_4 transp. शक्रः and शुक्रः. T_1 एष शक्रश्च शुक्रश्च — ^{f}) T_2 G_{2-4} सविता (for स धाता). $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ G_1 च (for the second स). K_2 धाता सह- (for स धाता स)

23 ^{a}) K_3 $D_{3\ 5}$ राजा भोजो, $D_{1\ 2}$ राज्यभाक्स (for प्रजापतिर्) — ^{b}) B_1 नृपतिर् (for भूपतिर्). B_4 स हि गोप्ता पतिर्नृपः. — ^{c}) K_4 D_3 श्रूयते, G_1 ज्ञा° (for स्तू°)

24 D_1 reads 24–25 after 910* — ^{b}) $Ś_1$ K D_{1-3} अभियादुदि($D_{1.3}$ °चि)तो; G_1 M_1 सुभिक्षानुचितो; M_2 प्रभावाभ्युचितो (for अभिया मुदितो). $Ś_1$ भवेत्; $K_{1\ 2}$ [ऽ]भवत् (for भवः). T G_{2-4} सुभिक्षानुचितोद्भवः — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 अन्ने(K_1 °न्ये)ता; K_4 Dc D_1 G_1 M_1 स्वर्नेता; D3m T_1 G_2 M_2 सं(T_1 स्वं)नेता (for स्वर्णेता). K_1 सत्य°; B_1 विश्व° (for सह°) — ^{d}) K_4 B_1 D_5 G_2 विधी° (for [अ]भिधी°)

25 For D_1 cf. v.l. 24 — ^{a}) K_4 सत्यमृत्युर्; B1m 2 Dn $D_{4\ 6}$ सत्ययोनिर्. $B_{1.3}$ Dc युधाजिच्च (cf. 24^{a}), B_2 Dn $D_{4\ 6}$ पुराविच्च; T G_{2-4} यथा जीवः. — ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ अकर्माद् — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_1 G_1 समादधुः — D_3 ins. after 25, D_1 (which reads 24–25 after 910*) ins. after 23:

911* पुरा यो ब्रह्मणा सृष्टः प्रजानां परिपालने ।
दुष्टानां निग्रहं कर्ता स च राजाभिधीयते ।
सत्यं मन्युर्दया रक्षा धर्माधर्मविलोकनम् ।
विद्यन्ते यस्य चाराश्च स राजेत्यभिधीयते ।

On the other hand, S ins. after 25:

912* अस्माभिर्ब्राह्मणं क्षत्र क्षत्रेण ब्रह्म चाव्ययम् ।
[T_1 G_1 M समाहितं ब्रह्मणा क्षत्र (for the prior half)]

26 ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_2 $G_{3\ 4}$ [अ]धर्मान्. B_2 T_1 नृपते (for नुदते)

27 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ एवं; B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 ततो; G_2 अथो (for अतो). T_2 G_{2-4} प्रमाणत्व (for प्रधान°) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ शास्त्रं प्रामाण्यदर्शनम् ($Ś_1$ °नात्) — After 27^{ab}, D_3 (marg. sec. m.) ins.:

913* अत्रिणा व्याहृतं पूर्वं तत्तथैव न चान्यथा ।

— ^{c}) $K_{1\ 2}$ उत्तर. $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ पक्षः — ^{d}) K_4 T_2 G_{2-4} भावितः

28 T_2 G_{2-4} om. the ref. — ^{b}) K_4 D_5 M_1 महात्मना (D_5 °नः), G_1 महाबलाः — ^{c}) T_2 G_{2-4} ब्रह्मवित् (for अब्रवीत्). T_1 तमब्रवीत्ततः प्रीतः — ^{d}) $G_{2\ 4}$ यो न (for येन). K_1 [अ]भि मे स्तुत, T_1 [अ]पि संस्तुतं; T_2 G_{2-4} [अ]भि(G_2 हि)सत्कृतः; G_1 [अ]भिसंस्कृत°

29 ^{a}) K_4 तस्मात्, D_5 यस्मात्. K B_4 $D_{1-3\ 5}$ S (except G_2) सर्वमनुष्येभ्यो, Dc1 Dn $D_{4\ 6}$ पूर्वं मनुष्येषु — ^{b}) D_5 त्वम् (for माम्). K_1 B_{1-3} Dc S (except G_2 M_1) अब्रवीत् — ^{c}) G_4 M_1 सर्वैर् (for सर्व-) — ^{d}) K_3 संमतं. D_5 ज्येष्ठमेव, T_1 श्रेय एव — ^{f}) $D_{1\ 2}$ भूरिशः (for भूरि च)

30 ^{a}) T_2 G_{2-4} अश्वानां (for श्यामानां) — ^{b}) B सुरूपाणाम्, T_2 G_{2-4} सुवर्णानाम् — ^{c}) K_4 Dn D_{3-6} दशकोटीर् (Dn2 D_3 °टी); B_{1-3} Dc दशकोटिर् — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 5}$ G_4 रुक्मभा(G_4 °हा)रास् — ^{e}) K_{2-4} Dn2. n3 $D_{1-3\ 5\ 6}$ S (except $G_{2\ 4}$ M_1) ददामि. B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) विप्रर्षे; M_1 ते वित्त (for ते विप्र°

एतद्दानि ते विप्र सर्वज्ञस्त्वं हि मे मतः ॥ ३०
तदत्रिर्न्यायतः सर्वं प्रतिगृह्य महामनाः ।
प्रत्याजगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३१
प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
तपः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

१८४

मार्कण्डेय उवाच ।
अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय ।
पृष्टया मुनिना वीर शृणु तार्क्ष्येण धीमता ॥ १
तार्क्ष्य उवाच ।
किं नु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे
कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् ।
आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं
त्वयानुशिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २
कथं चाग्निं जुहुयां पूजये वा
कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ।
एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि
यथा लोकान्विरजाः संचरेयम् ॥ ३
मार्कण्डेय उवाच ।
एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन
शुश्रूषुमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
तार्क्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च

— *f*) B1–3 D (except D1–3 5) मतो हि मे (for हि मे मतः)

31 *a*) D5 तत्रा°; G2 4 ततो° (for तद°) B3 ऋषिर् (for अत्रिर्) — *b*) Ś1 K1 2 B4 G1 महातपाः; B1–3 Dc Dn D4 6 [अ]भिसत्कृतः D1 प्रतिसंगृह्यमात्मनः — Ś1 K1 2 om 31*cd* — *c*) Dc1 Dn D4 G2 प्रत्युजगाम; T2 G3 प्रीत्या जगाम — *d*) B4 महामनाः; D5 महायशाः

32 *a*) B4 आदाय K1 2 प्रीतिः — *b*) K2 प्रियतात्मवान्, T2 G2–4 प्रियमात्मवान् — *c*) Ś1 K1 2 B1 (m as in text) G1 ततः (for तपः) T2 G2–4 समनु° (for समभि°) — *d*) K1 2 [अ]भ्य° (for [अ]न्व°)

Colophon — *Major parvan*: Ś1 K2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan*: B2 G1 मार्कंडेयसमा(G1 °म)स्या (followed by वैन्योपाख्यान in G1) Ś1 K B1 3 Dc D1–3 5 T2 G3 M2 (all om sub-parvan name) mention only वैन्योपाख्यान — *Adhy name*: B2 4 ब्राह्मणमाहाभाग्यं, Dn D4 6 G1 ब्राह्मणमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both): Dn 184 (Dn3 185), D1 191, S (M2 *inf lin*) 187 (M2 orig 189). — *Śloka no*: Dn 37, D1 39

184

1 D1 2 तु (for च) — *b*) M2 नीत (for गीतं). — *c*) D5 जुष्टया; G2 पृष्टं यन्; G4 पृष्टवान् T1 तेन, G1 2 M1 (*sup lin* as in text) धीर; M2 राजन् (for वीर) B4 पृष्टया मुनिवाक्यं हि — *d*) Ś1 K D3 5 नदा; D2 यत्तु (for शृणु)

2 *a*) B4 वै, Dc1 Dn D4 6 T1 तु (for नु) K4 D2 श्रेष्ठं (for श्रेयः) Ś1 K1 2 देवि; K3 4 D1–3 5 T1 लोके; T2 (before corr.) G1 2 4 M शोभने (for भद्रे) — *b*) T2 (before corr.) G2 4 पूर्वं (for कुर्वन्) — *c*) D (except D1–3 5) कुर्यात् (for सर्वं) — *d*) B D (except D1–3 5) T2 G3 om [अ]नु-

3 M2 om 3 — *a*) B2–4 Dc1 Dn D4 6 वाग्नि, D3 वह्निं; T1 G4 M1 चाग्निर् Dc2 S (M2 om) जुहुयात्. Ś1 K D1–3 5 पूजयेयं; B1 Dc S (M2 om) पूज(T1 °र)येद्वा — *b*) K3 यस्मिन् D5 लोके (for काले), and धर्मेण (for धर्मो न) — *c*) K3 4 D1–3 कृत्स्नं, T1 G4 क्षिप्रं (for सर्वं) — *d*) Ś1 विमले, K1 2 विमलान्; K3 T G2–4 विरजान् (K3 T1 °जा) S (M2 om) संप्रपश्ये (T1 °श्येत्; T2 G3 °द्ये) (for संचरेयम्)

सरस्वती वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४
सरस्वत्युवाच ।
यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं
स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ।
स वै पुरो देवपुरस्य गन्ता
सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ॥ ५
तत्र स्म रम्या विपुला विशोकाः
सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ।
अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था
हिरण्मयैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६
तासां तीरेष्वासते पुण्यकर्मा
महीयमानः पृथगप्सरोभिः ।
सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभि-
र्हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टः ॥ ७
परं लोकं गोप्रदास्त्वाप्नुवन्ति
दत्त्वानड्वाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति ।
वासो दत्त्वा चन्द्रमसः स लोकं
दत्त्वा हिरण्यममृतत्वमेति ॥ ८
धेनुं दत्त्वा सुव्रतां साधुदोहां
कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-
स्तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्गलोकम् ॥ ९
अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति
हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।

---

4 b) D5 शुश्रूषुणानुत्तमबुद्धि°; S शुश्रूषुणा चोत्तमबुद्धि-युक्ता (T1 °क्तां; G1 M2 °क्तं) — c) T2 G2 3 ऋषि, G4 त्वृषिं (for विप्रं) Ś1 धर्मयुक्तां हितां. — d) Ś1 K1 2 वाचमिमां (for वाक्यमिदं)

5 K3 D1–3 5 G4 M2 om. the ref. — a) Ś1 K1 2 यथा प्रदेशे; K4 यथानिदेशं; B2 यथोपदेशं — b) Ś1 K1 2 स्वाध्या(K2 स्वन्या)ययुक्तः, T1 °यत्तः — c) N पारं (K2 पारे; D5 मान); T2 (after corr.) G3 परं (for पुरो) Ś1 B Dc Dn D4 6 देव(Ś1 वेद)लोकस्य (B1m परलोकस्य), K1. 2 वेदपुरस्य — d) K2 प्रीतियोगात्

6 a) S (except G3, T2 before corr.) [अ]स्य (for स्म) K1 2 D1–3. 5 S विमला (for विपुला) — b) B1 (m as in text) सुरम्याः; D5 T1 च पुण्याः; T2 G3 4 सुपुष्पाः

7 a) D5 तीर्थेष्वासते K4 D3 पुण्यशीला; B Dc Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 पुण्यभाजो — b) Ś1 K D1–3 5 प्रगीयमानः (K4 D2 3 5 °नाः); B Dc Dn D4 6 T2 (after corr.) G3 महीयमानाः — d) B1 सुवर्णवर्णाभिर्; D1 °वल्लीभिर्; T2 G3 °शृंगाभिर्; G2 °गधाभिर् K4 B D S (except G2 4 M1) हृष्टाः (for हृष्टः)

8 a) D5 चाप्नुवंति — b) M1 गत्वा (for दत्त्वा) Dc2 (before corr.) Dn D4 6 [अ]नडुहं; T1 G2 4 सुवर्णं; T2 G3 स्वर्णं. B2 D2 स्वर्ग° (for सूर्य°) B2 प्रयांति (for व्रजन्ति) — c) K3 चंद्रमसं; K4 B D चांद्रमसं. Ś1 K2 च; K3 4 B D तु (for स) K1 वासो दत्वा चंद्रमश्चंद्रलोकं; M1 वासो दत्वा स चंद्रमसः सलोकतां. — d) N अमर(Dc त्वमर-, D5 च सुर)त्वम् (for अमृतत्वम्) T1 व्रजति (for एति)

9 a) B1 Dn D4 6 सुप्रभां, G4 सुव्रत° Ś1 K B2 4 D1–3 5 कांस्यदोहां, Dc Dn D4 6 सुप्रदोहां, T1 स्वादु स्वादु, G4 साधुदेहं B3 धेनु दत्वा सुप्रदोहां सुशृंगीं — b) Ś1 T2 G3 4 अपलायनी — d) Ś1 B1 Dc तावंति (for तावद्) Ś1 K1 2 वर्षान् (for वर्षाणि) B Dc Dn D4. 6 [आ]प्नुते देव(B2 स्वर्ग)लोके

10 a) Ś1 K1 2 M1 सुव्रतो; G1 सुभृतो — d) D3 5 T1 लोकं (for लोकान्) — After 10, N ins.

914* ददाति यो वै कपिलां सचैलां
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
तैस्तैर्गुणैः कामदुहाथ भूत्वा
नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा-
स्तावत्फलं लभते गोप्रदाने ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
मासप्तमं तारयते परत्र ।
सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय
लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ।
स्वकर्मभिर्दानवसंनिरुद्धे
तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
महार्णवे नौरिव वातयुक्ता
दानं गवां तारयते परत्र ।

धुरंधरं बलवन्तं युवानं
प्राप्नोति लोकान्दश धेनुदस्य ॥ १०
यः सप्त वर्षाणि जुहोति तार्क्ष्य
हव्यं त्वग्नौ सुव्रतः साधुशीलः ।
सप्तावरान्सप्त पूर्वान्पुनाति
पितामहानात्मनः कर्मभिः स्वैः ॥ ११
तार्क्ष्य उवाच ।
किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण-
माचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।
त्वयानुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां
यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ १२
सरस्वत्युवाच ।
न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणि-
र्नाब्रह्मविज्जुहुयान्नाविपश्चित् ।
बुभुक्षवः शुचिकामा हि देवा
नाश्रद्दधानाद्धि हविर्जुषन्ति ॥ १३
नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्या-
न्मोघं परा सिञ्चति तादृशो हि ।
अपूर्णमश्रोत्रियमाह तार्क्ष्य
न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १४
कृशानुं ये जुह्वति श्रद्दधानाः
सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च ।
गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगन्धं
पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥ १५
तार्क्ष्य उवाच ।
क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे
कर्मोदये बुद्धिमतिप्रविष्टाम् ।
प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य

यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां
भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।
ददाति दानं विधिना च यश्च
स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ।

[(L 1) K$_{3\ 4}$ D$_{3\ 5}$ transp य and वै — (L 2) B D (except D$_{1-3\ 5}$) द्रविणैरुत्तरीयैः — (L 3) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2\ 4}$ D$_{1\ 3\ 5}$ कामदुघाथ — (L 6) B$_{3\ 4}$ Dn D$_{4\ 6}$ भवति (for लभते) — (L 9) K$_{1\ 2}$ °गौर° (for °चारु°) — (L 10) B D (except D$_{1-3\ 5}$) द्रविणैरुत्तरीयै — (L 13) Ś$_{1}$ K D$_{1-3}$ मानवमनिब(Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ °रु)द्ध D$_{5}$ स्वकर्मनिर्माणवशान्नि-रुद्ध — (L 14) B Dn D$_{4\ 6}$ सपतत (for पतन्त). — (L 17) B ब्राह्मदेया — (L 19) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ विधिवत् (for विधिना) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ गवा (for च यश्) — (L 20) D$_{5}$ स योगमायाति पुरंदरस्य]

11 [b]) B$_{1}$ सुहव्यं (for हव्यं) K$_{4}$ D$_{5}$ चाग्नौ; B$_{1}$ अग्नौ; T$_{2}$ G$_{2\ 3}$ तदग्नौ; G$_{1}$ त्वाग्नौ, G$_{4}$ तदाग्नौ B$_{1\ 2\ 4}$ D (except D$_{1-3\ 5}$) नियतः (for सुव्रतः) B$_{2}$ पुण्यशीलः — [c]) D$_{5}$ G$_{4}$ सप्तापरान्; M$_{2}$ सप्तावारान् — [d]) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ Dn$_{1}$ D$_{5}$ G$_{1}$ आत्मभिः; B$_{1\ 3\ 4}$ Dn$_{2}$ n$_{3}$ D$_{4}$ आत्मना

12 [a]) K$_{1}$ फलं (for व्रतं) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ पुराणे T$_{1}$ M$_{2}$ किमग्निहोत्रं प्रवृत्तं पुराणं — [b]) Ś$_{1}$ चारुशीले; K$_{1\ 2}$ साधुशीले, B$_{1-3}$ D (except Dc$_{2}$ D$_{1-3}$) T$_{2}$ G$_{3}$ चानुरूपे; M$_{1}$ चारुनेत्रे — [d]) S (except G$_{1}$ M$_{1}$) यदग्निहोत्रं प्रवृत्तं पुराण

13 [a]) K$_{3}$ B$_{2\ 4}$ Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{3-6}$ वा° (for चा°) K$_{1\ 3\ 4}$ D$_{2\ 3}$ T$_{1}$ G °निर्निक्त° (G$_{1}$ °निमित्त°) (for °निर्णिक्त°) M$_{1}$ न चाशुचि न व्यतिरिक्तपाणिः — [b]) M$_{1}$ om (hapl) from नाविपश्चित् up to जुहुयात् in 14[d] — [c]) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ बुभुक्षिताः; B D (except D$_{1-3\ 5}$) बुभु-त्सवः T$_{2}$ G$_{2\ 3}$ शुद्धि° (for शुचि°) — [d]) S °धानस्य (for °धानाद्धि)

14 M$_{1}$ om up to जुहुयात् in 14[d] (cf v l 13) — [a]) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2\ 4}$ D$_{1\ 2\ 5}$ नाश्रोत्रियो Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ देवहव्यं (K$_{3}$ °रंथं) S (M$_{1}$ om) देवहव्येषु युंज्यान् — [b]) B$_{1\ 3\ 4}$ D (except D$_{1}$) T$_{1}$ पुरा (for परा) Ś$_{1}$ तादृशं हि; K$_{1}$ तादृगेव; K$_{2}$ तादृशोहं — [c]) N अपूर्वमश्रो° — [d]) Ś$_{1}$ D$_{3}$ Dc$_{2}$ T$_{1}$ न चैतादृग्

15 [a]) B Dn D$_{4\ 6}$ कृशाश्च ये; Dc ये ते कृशा; S ये वै कृशान् (T$_{1}$ M$_{1}$ कृशानुं, T$_{2}$ G$_{3}$ कृशा; M$_{2}$ विप्रा) (for कृशानुं ये) S (except T$_{1}$ G$_{1}$) जुह्वते. — [c]) K$_{1}$ D$_{5}$ लोके Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ यांति (for प्राप्य), and °गंधाः (for °गन्ध) — [d]) D$_{3}$ om from देवं up to पृच्छामि in 16[d] Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ पश्यंति ते तं परमादिदेवं

16 D$_{3}$ om up to पृच्छामि in 16[d] (cf v l 15). — [a]) Ś$_{1}$ क्षेत्रज्ञलोकं; D$_{5}$ °भूते, T$_{1}$ °भूतं, K$_{1}$ °भावः — [b]) K$_{3}$ धर्मोदये (for कर्मो°) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ बुद्धिमतिप्रदिष्टां; Dc$_{2}$ D$_{2\ 5}$ G$_{2\ 4}$ बुद्धिमभि(Dc °नु)प्रविष्टां. — [c]) Ś$_{1}$ K$_{2}$

पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ १६

सरस्वत्युवाच ।

अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि
विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ।
त्वत्संयोगादहमेतदब्रुवं
भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ १७

तार्क्ष्य उवाच ।

न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति
विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।
रूपं च ते दिव्यमत्यन्तकान्तं
प्रज्ञां च देवीं सुभगे बिभर्षि ॥ १८

सरस्वत्युवाच ।

श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरिष्ठ
यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति ।
तैरेवाहं संप्रवृद्धा भवामि
आप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ १९

यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह
वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।
दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च
तेनैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥ २०

तार्क्ष्य उवाच ।

इदं श्रेयः परमं मन्यमाना
व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः ।
आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं
मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ॥ २१

सरस्वत्युवाच ।

तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः
परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।
स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोगै-
स्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥ २२

ते वंशप्रज्ञां, K_1 D_1 दैवीं (K_1 तव) च प्रज्ञां, T_1 प्राह देवीं (for प्रज्ञां च देवीं). Dc दैवीं Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_1 Dn_3 विमृष्य, D_1 G_2 बिभर्षि (for विमृश्य) $K_{3\ 4}$ $D_{4\ 5}$ दैवीं च (K_4 D_5 om च) प्रज्ञां सुभगे त्वं बिभर्षि (D_5 ब्रवीषि) — [d]) S (except $G_{1\ 4}$) त्वा (for त्वां) T_1 G_1 M न्वसि (for ह्यसि)

17 [a]) Ś$_1$ K_{1-3} D_5 अ($K_{1\ 2}$ इहा-; D_5 तार्क्ष्या)ग्निहोत्रादहमागतास्मि; M_1 (corrupt) अग्निहोत्रादहमभ्ययाद्गतास्मि, M_2 अग्निहोत्रादाहवनीयादभ्यागतास्मि — [b]) T_2 $G_{3\ 4}$ विप्रर्षीणां (for विप्रर्ष°) D_3 °च्छेदनार्थं — [c]) K_3 $D_{1\ 2}$ एवम्; K_4 B Dc Dn $D_{3.\ 4\ 6}$ G_2 M_2 एतम्, M_1 एवैतद् (for एतद्) M अब्रवं! — [d]) T_2 G_{2-4} भाव- (for भावे) Dc तथ्यमक्षं; T_2 (by corr.) G_{1-3} तथ्यमर्थ्यं; M_2 सत्यमर्थं K_2 यथार्कं (for यथावत्)

18 [c]) Ś$_1$ K D_{1-3} अत्यर्थकांतं; B (B_1 marg.) Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 अनंतकांतिं, D_5 अतीवकांतं (for अत्यन्त°) — [d]) Ś$_1$ देवि स्वप्रज्ञां; K_1 दैवीं सुप्रज्ञां; K_2 देवि सप्रज्ञां; K_4 $D_{1-3\ 5}$ दैवीं प्रज्ञां (for प्रज्ञां च देवीं) T_1 M_2 दैवीं, T_2 G देवी (G_2 °वि) K_4 $D_{1-3\ 5}$ T_1 त्वं बिभर्षि (for बिभ°)

19 [a]) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ द्रव्याणि; K_3 ज्येष्ठानि — [b]) T_2 (before corr.) G_4 विद्याम् (for विद्वन्) — [c]) B D (except $D_{1-3.\ 5}$) चाहं (for [अ]हं). D_2 संप्रहृष्टा; T_1 संप्रवृत्ता. — [d]) To avoid hiatus, B D (except $D_{1-3\ 5}$) चाप्या° (for आप्या°)

20 [a]) S पात्रम् (for द्रव्यम्) T_2 G_{3-4} उपयुज्यति T_1 वा, T_2 G_{3-4} [इ]ह, G_1 भवान्वा (for ह) — [b]) T_2 G_{3-4} यो वानस्पत्यम् (for वानस्पत्यम्) T_1 transp. आयसं and पार्थिव K_1 D_3 पायसं, $D_{1\ 2}$ चायसं, G_1 वैणव, M तैजसं (for आयसं) Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5\ 6}$ च (for वा) — [c]) $G_{2\ 4}$ M प्रत्ययाच् (for प्रज्ञया) — [d]) Dc_2 Dn $D_{4\ 6}$ T_1 तवैव, D_3 तेनेति, M_1 तेनैमि (for तेनैव) K_2 सिद्धैर्, K_3 D_1 M_2 सिद्धिम्, K_4 $D_{2\ 5}$ सिद्धाम्, T_1 M_1 सिद्धम् Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ विहिता, K_4 $D_{1\ 2}$ इह मा (for इति). K_3 मां च (for विद्धि)

21 Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 read the ref. before 21[cd] — [b]) T_2 G_{2-4} यच्छंदतो (for व्याय°) K_3 B_1m सुप्रणीताः; B_1 सुप्रतीताः, $G_{2\ 4}$ मन्यमानाः (for संप्र°) — [c]) D_1 मे तत; G_1 ते तान् (for मे तं) — [d]) Ś$_1$ K D_{1-3} शुभं (for परं). $K_{1\ 2}$ M_2 प्रवदंति, K_4 $D_{1\ 2}$ प्रविशंति — After 21, N ins.

915* साख्या योगाः परम य वदन्ति
परं पुराणं तमहं न वेद्मि ।

[(L. 1) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ सांख्यं योग (Ś$_1$ °गे); B_1 $D_{1\ 5}$ साख्य योग K_1 $B_{3\ 4}$ Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ विदंति]

22 [a]) T_2 G_{2-4} तद्वै. Ś$_1$ K_1 T_2 G_3 वेदविदं. — [b]) T_1 परम (for प्रथितं) — [c]) B Dc_2 Dn $D_{4\ 6}$ स्वाध्याय-

तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः
सहस्रशाखो विमलो विभाति ।
तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति
मधूदकप्रस्रवणा रमण्यः ॥ २३
शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति सिकतासमाः ।
धानापूपा मांसशाकाः सदा पायसकर्दमाः ॥ २४
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सह मरुद्गणैः ।
ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मुने ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।
ततः स पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह ।
कथयस्वेह चरितं मनोर्वैवस्वतस्य मे ॥ १
मार्कण्डेय उवाच ।
विवस्वतः सुतो राजन्परमर्षिः प्रतापवान् ।
बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २
ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।
अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ॥ ३
ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां स नराधिपः ।
एकपादस्थितस्तीव्रं चचार सुमहत्तपः ॥ ४

वंतो व्रत° — ^{d}) Ś1 K1 2 गत° (for वीत°)

23 ^{a}) Ś1 K1 मन्ये (for मध्ये) K2 वमतः; K4 Dn2 चेतसः; T G3 वेधसः — ^{b}) B D (except D1–3 5) विपुलो (for विमलो) — ^{c}) B1 तस्येह; T1 तस्याथ (for तस्य) B1 प्रच्यवति. — ^{d}) K1 2 D3 5 मधूदकाः प्रस्रवणा B Dn D4–6 सुपुण्याः (B4 वमन्त्यः); Dc पुण्यगधाः (for रमण्यः) K3 मधूदकं प्रस्रवण्यः सुरम्याः

24 ^{a}) G2 4 शाखाः शाखा — ^{b}) B4 सर्पंति; D2 स याति Ś1 K1 2 सिकता यथा, K3 D2 3 5 सिकताः (D5 °तां) समा., B Dc Dn D1 4 6 सिकताशयाः (B4 पयसा समाः), M सिकतैः समाः (M1 °म) — ^{c}) T2 G1 3 4 पाना(G1 पथा)पूपा S मांसकूलाः (M °कामाः) Ś1 K1 2 धाराः प्रपा मामशोकाः; D1 2 धानापूपारगाः पुण्या

25 ^{a}) K3 Dc G1 M2 तस्मिन् (for यस्मिन्) — ^{b}) B D (except D1–3) T G2–4 °मरुद्गणाः — ^{c}) Ś1 K D1–3 5 पुण्यैस्; B2 मुख्यैस् (for श्रेष्ठैस्) — ^{d}) K3 G2 परं (for पद) Ś1 K1 2 सुखं, B (B3 marg) D (except D1–3 5) मम, B3 पदं (for मुने) G4 तत्परं परमश्नुते

Colophon — *Major parvan*. Ś1 K1 2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या — *Adhy name:* K3 4 B Dc Dn1 D1–4 6 M1 सरस्वतीतार्क्ष्यसंवादः, Dn3 सरस्वतीतार्क्ष्यसंवादार्थप्रकाशः, D5 सरस्वतीवाक्यं; G1 तार्क्ष्यसरस्वतीमवादः — *Adhy no* (figures, words or both) K1 93 (= 193), Dn 185 (Dn3 186), D1 192, S (M2 *inf lin*) 188 (M2 orig 190) — *Śloka no:* Dn D1 30

185

1 ^{a}) B1 D1 2 ततश्च; B3 तत्र स्म (for ततः स) B D (except D1–3 5) विप्रं (for भूयो) — ^{c}) Dc1 Dn D4 6 [इ]ति (for [इ]ह) — ^{d}) Ś1 K3 4 B2 D3 ह; K1 2 B1 3 4 Dc Dn D1 2 4–6 च (for मे)

2 ^{a}) B4 Dc राजा (for राजन्) — ^{b}) B1–3 D (except D1–3 5) महर्षिः सु(Dc स; Dn2 च)प्र°. — ^{c}) T G2–4 M2 मुनिशार्दूलः; G1 राजशार्दूल, M1 नृपशा° (for नरशा°)

3 ^{ab}) T G2–4 transp तेजसा and तपसा. — ^{d}) B1 सर्व- (m स्वं च as in text) T2 (before corr) G2 4 तं (for स्वं)

4 Cf 3 13 12^{ab} — ^{b}) Ś1 K1 2 M जनाधिप; K4 B1–3 Dn2 D4 नराधिप — Ś1 K1 2 om (? hapl) 4^{cd} — ^{c}) K4 D1 °पादे (for °पाद-) B1 (m as in text) S पूर्वं (for तीव्रं) — ^{d}) G4 चकार (for चचार). Dc स (for सु-)

5 ^{a}) K1 3 4 Dc अर्वाक्शिराः, B1 अवाक्शीर्षः (m

अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।
सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५
तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।
वीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६
भगवन्क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भ्यो भयं मम ।
मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७
दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यं मत्स्या विशेषतः ।
भक्षयन्ति यथा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८
तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।
त्रातुमर्हसि कर्तास्मि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९
स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १०
उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिञ्जरे प्राक्षिपत्स चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥ ११
स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।
पुत्रवच्चाकरोत्तस्मिन्मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२
अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।
अलिञ्जरे जले चैव नासौ समभवत्किल ॥ १३
अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ १४
उद्धृत्यालिञ्जरात्तस्मात्ततः स भगवान्मुनिः ।
तं मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५

°क्शिराः as in text) Ś1 स्थितश्चापि, K1 2 ततश्चापि, K4 तथा तस्थौ; D1 2 चापि नेत्रैः, D3 तु तत्रापि (for तथा चापि) — ^{b}) K2 B4 दृढैः; B3 अपि (for दृढम्) D1 2 रुद्धैरुन्मिषैर्दहन् — ^{c}) K3 तप; Dc2 महा, D4 ततो (for तपो) — ^{d}) B4 Dc तप° (for तदा)

6 D4 om 6^{c}–7^{d} — ^{c}) K3 B (B1m as in text) Dn D3 चीरिणी- (B1 orig वीरणा-), K4 D1 2 T1 G1 2 4 M1 वीरणी° B3 -तीर्थम् (for -तीरम्) Ś1 अध्यास्य, K B4 D1–3 5 आसाद्य (for आगम्य)

7 D4 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) B2 क्षत्र° (for क्षुद्र°). B1 D5 [ऽ]हं (for ऽस्मि) — ^{b}) T1 स्थल (for भयं) Dn1 महत् (for मम) — ^{c}) B4 मत्स्यादंभ्यस् (for मत्स्येभ्यो हि) M1 [ऽ]पि (for हि) Ś1 K1 2 भयार्तं मां; K4 D1–3 भयान्मां त्वं; T2 G2–4 तथा (G2 4 °तो) भीतं; M तथा मां त्वं

8 ^{a}) G2 M2 दुर्लभं (for दुर्बलं) — ^{b}) B Dc Dn D1 4 6 मत्स्या मत्स्य (by transp.) D2 मत्स्यो मत्स्य; T1 मत्स्यं मत्स्यो; G4 मत्स्यान्मत्स्या — Ś1 K1 om (hapl.) 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) K (K1 om) D3 5 खादयंति; B Dc Dn D4 6 आस्वदंति; D1 2 आददंति (for भक्षयन्ति) B Dc1 Dn D4. 6 सदा; M1 तथा (for यथा)

9 Ś1 K1 om 9^{ab} (cf v l 8) — ^{a}) B1 भयाद्धि; B3 भुजौघान्; T1 भयान्मां (for भयौघान्) — ^{b}) G2 मज्जमानं (for मज्जन्तं मां) K3 4 मा, D1 2 च (for मां) — ^{d}) D5 वचः (for तव) M2 कृतप्रतिकृतस्तव.

10 Before 10, Dc ins मार्कंडेय उ°. — ^{a}) Ś1 K1. 2 G1 2 4 मत्स्यस्य वचनं श्रुत्वा; K4 D1–3 स मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा. — ^{c}) D5 स्वायंभुवो (for वैवस्वतो) — ^{d}) B1 मत्स्य तं (by transp.)

11 ^{a}) G1 M1 उदकान्तम् G1 उपादाय — ^{c}) Ś1 K1 2 D3 अरंजिरं, K3 4 अलजिरं, Dc2 Dn3 D1 4 अलिंजिरं, S अरञ्जरे Ś1 K B3 4 D3 5 T1 M च; B2 Dn D1 2 4 6 त (for स) — ^{d}) Ś1 K1–3 B1 3 4 D (except Dn3 D1 4) °प्रभं

12 ^{cd}) Dn D4 6 स्वीकरोत् (for चाकरोत) K1 तस्मात्; K3 B D (except Dc) तस्मै (for तस्मिन्) K4 transp तस्मिन् and भाव T1 अनुभाव (for मनुर्भाव)

13 ^{b}) K D3 5 मत्स्य° स (by transp.), D1 2 सवर्धन् D1 2 स; D5 तु (for सु-) — ^{c}) Ś1 K1 2 अरंजिरे, K3 अलजर-, K4 D1–3 अलजिर-; Dc2 Dn D4 6 अलिजिरे, S अरंजरे (T G3 अरजर, G1 M2 अरजर-) (cf v l 11^{c}) B1 3 Dc यदा; B2 4 Dn D4 6 T2 (after corr.) G3 यथा (for जले) D3 T1 नैव (for चैव) — ^{d}) Ś1 नाय (for नासौ) K4 तदा (for किल)

14 ^{c}) Ś1 K1 2 तु; K3 D1 वा, Dn2 हि (for ऽद्य) D5 त्व (for [अ]न्यत्) — ^{d}) S वै (for सं-)

15 ^{a}) Ś1 K1 2 4 D3 अरजिरात्, K3 अलंजिरात्, Dn D2 अलिजिरात्, S अरजरात् (cf v l 11, 13) — ^{b}) K1 2 ऋषिः, K4 B D (except D5) T1 2 (after corr.) G3 मनु° (for मुनिः) — ^{c}) K1 2 4 आनयद् — ^{d}) T G1 M तु; T2 (before corr.) G2. 4 तं (for स) T1 ततस् (for मनुस्) D5 स्वयं (for तदा) K4 D1–3 महतीं वारिसंप्लुतां

16 ^{a}) B4 सत्कृतं (for तत्र स) B3 चा° (for प्रा°)

तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरंजय ।
अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्बहून् ॥ १६
द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ।
विचेष्टितुं वा कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशां पते ॥ १७
मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रभो ।
गङ्गां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १८
एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।
नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ १९
स तत्र ववृधे मत्स्यः किंचित्कालमरिंदम ।
ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २०
गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वाच्चेष्टितुं प्रभो ।
समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २१
उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।
समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥ २२
सुमहानपि मत्स्यः सन्स मनोर्मनसस्तदा ।
आसीद्यथेष्टहार्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २३
यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।
तत एनमिदं वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ २४
भगवन्कृता हि मे रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २५

— b) K3 D5 मुनिः (for मनुः) K4 Dc Dn3 D1 T2 G1 3 M1 °जयः (for °जय) M2 मत्स्य मनुजसत्तम

17 a) B4 Dc त्रि- (for द्वि-) K1 2 °यतो वापि; G2 °यतश्चापि — b) G2 विस्तृतश्च K3 चायुतत्रयं; G4 च द्वियोजनं — c) B4 Dc तस्यां न स्थातुमशकन्; G2 तस्यां न शेषमभवन् — d) A few MSS °लोचनः — e) K3 D1 विचेष्टितं K4 B1 2 4 Dn D4-6 च (for वा) G2 यदा तोये (for च कौन्तेय) — f) T1 अरिंदम (for विशां पते)

18 a) K2 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा) — Before 18^{cd}, Dc ins मत्स्य उ° — B2 om (hapl.) 18^{b}–20^{c} — c) K2 3 मा (for मां) — d) K2 प्रभु, K4 B4 D1-3 प्रति, B1m Dn D4-6 T2 (after corr.) G3 M2 प्रियां (for प्रभो) — ef) D5 यथावत् (for यथा वा) Ś1 K1 2 मन्यसे प्रभो (for तात मन्यसे) S गंगां नात्रापि (G2 4 °त्र वि-) शक्नोमि वस्तुं मतिमतां वर T2 (after the above) reads 18^{ef} as in text also — After 18, N (except B2) G3 ins

916* निर्देशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता ।
बृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृते हि मयानघ ।

[(L. 1) K3 4 D1-3 5 त्वन्निर्देशे (D5 °शान्) मया नित्य (D5 तात) (for the prior half) Ś1 K1 2 °सूयया (for °सूयता). — (L. 2) Ś1 K D1-3 5 °तेय (for °ते हि)]

19 B2 om 19 (cf v l 18), T2 om 19–20 — a) Ś1 K1. 2 मुनिर् (for मनुर्) — b) K4 D1 आनयद्; T1 गमयद् (for अनयद्) — c) G1 गंगां नदीं (by transp.) G2 4 नदीं तां तत्र चैवैनं — d) B1. 3 D4 T1 G1 अच्युत; D5 °तं; G2 4 एव च (for अच्युतः)

20 B2 om 20^{abc} (cf v l 18), T2 om 20 (cf. v l 19) — b) K1 D2 3 5 G1 2 4 M कंचित् (for किंचित्) — c) Ś1 K D1-3 5 मत्स्यो (for पुनर्) — d) Ś1 K D1-3 5 पुनरेवाभ्यभाषत (= 18^{b})

21 a) Ś1 K D1-3 5 न हि (by transp.) — b) Ś1 K1 2 महत्वा° (for बृहत्त्वा°) Ś1 K1 2 M विभो; T1 मुने (for प्रभो) — Dc om 21^{c}–22^{b} — d) D5 मम (for इति)

22 Dc om 22^{ab} (cf. v l. 21) — b) D5 तं मत्स्यं च (for ततो मत्स्यं) — c) K4 आनयत् M1 राजन् (for पार्थ).

23 G4 om 23 — a) Ś1 T1 M1 स; B Dn D4 6 तु (B1 [अ]सौ); Dc तं; D5 च (for सन्) — b) Ś1 K1 2 मनोः सु-; B3 मनोस्तु; M1 मनोर्वै (for स मनोर्) B D (except D1-3 5) नयतस्; T2 G3 मुनिनस् (sic) (for मनसस्) — c) Ś1 K1 2 यथेष्टमार्यः, B3 मखेषु हार्यः; Dc सुखेष्टहार्यः; D4 यथेव हार्यः; T1 G2 यथेष्टभार्यः (for यथेष्टहार्यः) Ś1 सन्; K1 2 स; B2 तु (for च) — d) B4 Dn2 n3 D3 4 °सुखस्य; D6 °सहश्च (for °सुखश्च) T1 सर्वगंधः स तत्र वै

24 a) K2 D4 प्राक्षिप्तः; D5 प्राप्तः स (for प्रक्षिप्तः). — b) D5 मत्स्यस्तु; G4 समुद्रे (for स मत्स्यो) D5 सह (for तदा) — c) B4 तत्र (for तत). D5 पुनर्; T2 G2-4 मनुर् (for एनम्) — d) D5 त्वथा° (for इवा°)

25 a) Hypermetric! B2 Dn D4 6 हि कृता; T1 कृतैव मे (for कृता हि मे) B4 कृताभिरक्षा भगवन्. — b) B4 मम; T1 सर्वं (for सर्वा) — c) K3 °कालेषु (for °कालं तु) Ś1 K1 2 यथा (for तु यत्).

2773 87 23 90 26 अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २६
संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २७
त्रसानां स्थावराणां च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ।
तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ २८
नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटाकरा ।
तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महामुने ॥ २९
बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
तस्यामारोहयेर्नावि सुसंगुप्तानि भागशः ॥ ३०
नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्तदा मुनिजनप्रिय ।
आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३१
एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोऽसि व्रजाम्यहम् ।
नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं ते ममाभिभो ॥ ३२
एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥ ३३
ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुप्लुवे तदा ।
नावा तु शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥ ३४
चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥ ३५

---

26 a) G1 M1 लोकम् (for भौमम्) — b) Ś1 K1. 2 सर्वं; D3 जगत्; G1. 2 इम (for इद) — d) D5 च (for वै)

27 K1 om 27a–28b — a) G4 स (for सं-) — K3 om from समुप° (in 27c) up to नेङ्गति (in 28b)

28 K1. 3 om 28ab (cf v l 27) — a) Ś1 K2. 4 D1 M1 चराणां; T1 भूतानां; T2 G3 त्रासन, G1 जगम- (for त्रसानां) D6 जगमानां स्थावराणां — b) = 49d K4 यच्चैगं; D4 यस्त्वंगं, G1 M1 यच्चेगद् B2. 3 Dc2 नेगते, T1 G2 नेंगितं (for नेङ्गति).

29 b) K4 दृढ-; G1 यथा (for दृढा) K3 D3 मुक्त-; K4 D1. 2 युक्ता; D6 रज्जु- (for युक्त-). K4 B Dc1 Dn D1. 2. 4–6 -वटारका; T G3. 4 -कवाटिका; G2 M -पटाकरा (for -वटाकरा); cf v l. 37 — d) K3. 4 D1. 2 T1 G1 M आरोहेथा; D5 आरुहेस्त्वं; T2 G2–4 आरोहाथ (for आरुहेथा)

30 a) B2 Dc बीजानां. D1 कर्माणि (for सर्वाणि) — b) B D (except D1–3. 5) द्विजैः पुरा (B4 पुरा मया) — c) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 आरोपयेद् (for °हयेद्) — d) Ś1 K D1–3. 5 सुगुप्तायां विभागशः (Ś1 विशेषतः; K2 विभावसुः).

31 a) Ś1 तस्थुश्च; K D1–3 तत्स्थश्च; D5 तत्रस्थो (for नौस्थश्च). Ś1 तां; G2. 4 मा (for मां) Ś1 उपे° (for प्रती°) — b) Dn D4. 6 ततो; D1–3. 5 सदा; T1. 2 (before corr) G1. 2. 4 तथा (for तदा) K2 Dn1 T1 G4 °प्रियः — d) K3. 4 D3. 5 तेन वै मुने; B1 स्वेन तेजसा (m तेन तापस as in text).

32 a) B1–3 D2. 3 T G2–4 एव (for एतत्). — b) D5 त्वां पृष्ट्वा हि; G4 त्वामापृष्टो (for आपृष्टोऽसि). — After 32ab, B3 D (except D1–3. 5) ins

917* ता न शक्या महत्यो वै आपस्तर्तुं मया विना ।

[B3 न च शक्यमिदं वारि (for the prior half), and त्वया (for आपस)]

— c) Ś1 B2. 3 Dc Dn D3m. 4. 6 नाभिशक्यम्; K3 B1 नाति(B1 °भि)क्रम्यम्, B4 D5 न च (D5 वि-) शंक्यम् (for नातिशङ्क्यम्) B4 वारि (for चापि) — d) Ś1 K1. 2 D1–3 ममान्तिके, K3 D5 T1 महामुने (for ममाभिभो) K4 वचनं मम चान्तिके, B4 त्वया तर्तुं मया विना (cf 917*), B1–3 Dc Dn D4. 6 वचनं मे त्वया विभो

33 a) B4 करिष्यामि (for करिष्ये) Ś1 K1. 2 च (for त) — b) Ś1 B4 T1 मत्स्य स (by transp) — c) K4 D3 तौ (for च) Dc °कालम् (for °कामम्)

34 b) D6 T1 हि (for ह) — d) D5 transp सागरं and पुप्लुवे. T1 G1 समुद्र (for सागरं) — e) Ś1 K1. 2 B Dc Dn D4. 6 नौकया, K3 नावाया (sic), K4 °शु; D5 °थ (for नावा तु) B2 प्रभया (for शु°) Dc2 धीरो; D1 भावी (for वीर) — f) D3 T1 °दमं (for °दम)

35 a) T G2–4 स (for च) T2 G3 मुनिस् (for मनुस्) — c) = 1 216 2a 4 11 1c 5 11 8c D5 तु (for च) D5 G4 तं (for तच्) — d) = 38b K3. 4 Dc D2. 5. 6 T2 (before corr) M1 °जयः — T1 om (hapl) 35e–40d — e) Ś1 K1–3 Dc तदा°; K4 D1–3. 5 तथा° (for तत्रा°). T2 G2. 4 सुग्रीवस्तं जगामाशु — f) D5 T2 (before corr) G1 तथा (for तदा)

36 T1 om. 36 (cf v l 35) — a) Ś1 K1. 2 D5 मनुजेंद्रंद्रो; B Dn D4. 6 मनुजव्याघ्र (B1 मनुरव्यग्रो); T2

तं दृष्ट्वा मनुजेन्द्रेन्द्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
वटाकरमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिञ्शृङ्गे न्यवेशयत् ॥ ३७
संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
वेगेन महता नावं प्राकर्षल्लवणाम्भसि ॥ ३८
स ततार तया नावा समुद्रं मनुजेश्वर ।
नृत्यमानमिवोर्मीभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ॥ ३९
क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय ॥ ४०
नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।
सर्वमाम्भसमेवासीत्खं द्यौश्च नरपुंगव ॥ ४१
एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यः सहैव ह ॥ ४२
एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
चकर्षातन्द्रितो राजंस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥ ४३
ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं पुरुषर्षभ ।
तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥ ४४
ततोऽब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसञ्शनैः ।
अस्मिन्हिमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत माचिरम् ॥ ४५
सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ॥ ४६

(before corr) G4 °जेद्रेण, G2 °जेद्रोथ — ^{b}) B1 स तु मत्स्यं ; B4 मत्स्यं मनुर् (by transp) Ś1 K1 B2 D1–3 5 T2 G3 महार्णवे ; Dc M1 जलाशये — ^{c}) K3 4 D1–3 5 च ; Dc S (T1 om) तु (for तं) K4 तथोक्तेन — ^{d}) B1 °चयोच्छ्रितं, B3 D1 °मिवोत्थित ; T2 G2–4 °मिवोन्नत

37 T1 om 37 (cf v l 35) — ^{a}) K1 D5 वटाकार° ; K4 B Dc Dn D1 2 4 6 वटारक°, T2 G पटाकार° ; M पटाकर° (cf v l 29) K1 2 पाशैर् (for पाशम्) — ^{b}) D1 2 अपास्स्यन् (D1 अपश्यन्) मत्स्यमूर्धनि — ^{d}) Dc तस्य (for तस्मिन्) Ś1 K B1 (m as in text) Dn D1–3 5 देशे (for शृङ्गे) K1 न्यवेशयेत्, M2 °दयत्

38 T1 om 38 (cf v l 35) — ^{a}) K3 संगत° ; K4 B1 D3 5 G1 M2 स(B1 M2 सं)मित° ; T2 G2–4 M1 संसक्त° (for संयत°) Ś1 K1 2 स शिरस्थेन पाशेन. — ^{b}) =35^{d} K2 3 Dn2 n3 D2 6 °जयः — D1 om (hapl) 38^{c}–40^{d} — ^{c}) Ś1 K1 2 योगेन (for वे°)

39 T1 D1 om 39 (cf v l 35, 38) — ^{a}) Ś1 K1–3 B Dc Dn D4 6 स च तान् (K1. 2 स तया) तारयन्नावा (K3 B1 3 Dc2 °यामास) — ^{b}) K2 3 °श्वरं ; D3 °श्वरः — ^{c}) =(var) 3 102 21^{c} B2 गर्जं° (for नृत्य°) D2 [ऊ]र्म्यौ वै ; D5 [उ]च्चैश्च (for ऊर्मीभिर्) — ^{d}) K3 D2 चलमान° ; K4 वलगमान°, B2 तर्जयान° Ś1 K1 2 गच्छन्नि- (K1 °ते)व तदांभसि

40 T1 D1 om 40 (cf v l 35, 38) — ^{a}) T2 G1 °माणं (for °माणा) — ^{c}) D2 3 घूर्णितैश्च, S (T1 om) जुघूर्णं (for घूर्णते)

41 K2 om 41^{ab} — ^{a}) G2 4 न वै (for नैव) — ^{b}) T G च (for वा) — D5 om 41^{c}–42^{d}. — ^{c}) B3 सर्वदा (for सर्वम्) K2 अम्भसम्, S सलिलम् (for आम्भसम्) D1 सर्वमंभोमय चासीत — ^{d}) T1 नद्यश्च (for ख द्यौश्च)

42 D5 om 42 (cf v l 41) G4 om 42^{a}–44^{b}. — ^{a}) D1 2 काले (for लोके) — ^{b}) T2 G2 3 °ले नरपुंगव — ^{c}) Sporadic prior pāda ! Ś1 K1 2 अदृश्यन्सप्त ऋषयो, Dc D3 अदृश्यन्नृषयः सप्त ; D1 2 G1 अदृश्यतर्षयः सप्त ; M1 सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यो — ^{d}) M1 [S]प्यदृश्यंत (for मनुर्मत्स्यः) Ś1 सदैव ; K1 2 4 D1–3 स चैव ; K3 B Dc Dn D4 6 तथैव (for सहैव) K2 D1 2 T1 हि ; K3 B Dn1 D4 M2 च (for ह)

43 G4 om 43 (cf v l 42) — ^{b}) D5 नावं तां (by transp) K4 स स्म ; D1 2 स तु ; D3 स च, D5 स्म स ; T G2 3 सोपि ; M सोस्य (for सोऽथ)

44 G4 om 44^{ab} (cf v l 42) — ^{a}) K2 हिमवते श्रृंगे — ^{b}) K3 B D (except D1–3) भरतर्षभ. — B2 om (hapl) 44^{c}–47^{d} — ^{c}) D6 G2 °र्षत तां M1 °र्षत्तदा (for °र्षत्ततो) K1 तात्रं ; K3 नावि (for नावं) — ^{d}) M2 मत्स्यकः (for स मत्स्यः) Ś1 K D1–3 5 M2 कुंति° (for कुरु°) T1 G1 2 4 M2 मत्स्य· कौरव(G4 M2 कौंतेय)-नंदन

45 B2 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) B (B2 om) D (except D1–3 5) T2 G3 अथा° ; M1 तदा° (for ततो°) K4 D2 महा- (for तदा) — ^{b}) B1 (m as in text) T1 इव (for शनैः) — ^{c}) K1 2 T1 तस्मिन् (for अस्मिन्)

46 B2 om 46 (cf v l 44) — ^{a}) Ś1 K D2 3 5 वै तूर्णम्, T1 तस्थौ नाव् (for तैस्तूर्णम्) — D1 om (hapl) 46^{c}–47^{d}, G4 M2 om 46^{cd} — ^{c}) K4 D2 तैर् ; T1 ते

तच्च नौबन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ।
ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ४७
अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितांस्तदा ।
अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
मत्स्यरूपेण यूयं च मयास्मान्मोक्षिता भयात् ॥ ४८
मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥ ४९
तपसा चातितीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति ।
मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५०
इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ।
स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥ ५१
तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥ ५२
इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ ५३
य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थः स्वर्गलोकमियान्नरः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

(for नौर्) K_2 मनुर्मत्स्य- (for नौर्मत्स्यस्य) K_4 B_1 Dc D_3 मत्स्यवचनं (for मत्स्यस्य वचः) — K_1 om. (hapl.) 46^d–47^a.

47 B_2 D_1 om. 47 (cf. v.l. 44, 46); K_1 om. 47^a (cf. v.l. 46); K_4 om. (hapl.) 47^a–48^b. — ^{a}) K_3 तेद्य (for तच्च). — ^{d}) T_2 (before corr.) G_4 तद्धि त (for तद्विद्धि). K_3 D_5 मनुजर्षभ; B_4 मनुजाधिप; D_8 मनुजेश्वर; T_2 $G_{1\ 3}$ पुरुषर्षभ.

48 K_4 om. 48^{ab} (cf. v.l. 47). — ^{a}) D_3 तथा° (for अथा°). — ^{b}) Ś$_1$ B D (except $D_{2\ 3\ 5\ 6}$) सहितः (for सहितान्). B_3 तथा (for तदा). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ तत्परं; D_5 नापरं (for मत्परं). K_3 नात्र-; G_1 नाभि- (for नाधि-). Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ -गच्छति (for -गम्यते). — ^{e}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ वै (for च). — ^{f}) $K_{1\ 2\ 4}$ D_5 मोचिता (for मोक्षिता).

49 ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B D (except $D_{1\ 3}$) -मानुषाः (for -मानवाः). — ^{d}) = 28^b. B_2 $G_{2\ 4}$ M_2 नेगते; D_5 T_1 नेंगितं (for नेङ्गति).

50 ^{a}) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ [अ]पि (for [अ]ति-). — ^{b}) Ś$_1$ K_1 प्रतिभात्र; K_2 G_1 °भास्यं; K_4 Dc °भाष्य; D_1 °भास्यो; T_1 °भावं; T_2 G_{2-4} शक्तिश्चास्य. — ^{c}) B_1 सर्वा (for -सर्गे). — Ś$_1$ K_1 M_2 om. (hapl.) 50^d–51^e. — ^{d}) D_3 न त्वं (for न च). B_2 D_3 T_1 गमिष्यसि.

51 Ś$_1$ K_1 M_2 om. 51^a–51^e (cf. v.l. 50). — ^{b}) B_1 क्रमेण (m क्षणेन as in text). — ^{c}) T_1 चैव (for चापि). — ^{d}) K_2 स्वायंभुवः (for वैव°). — ^{e}) K_2 स भूयो वै; $K_{3\ 4}$ $D_{1-3.\ 5}$ संमूढोभूत्. — ^{f}) S (except T_1 G_4) ततस् (for तपस्). Ś$_1$ $K_{2\ 4}$ B_2 $D_{1-3\ 5}$ तदा; $K_{1.\ 3}$ $B_{3\ 4}$ Dn_1 S तपः (for ततः). B_1 महातपाः (for महत्ततः).

52 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ transp. तपसा and महता. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ तत (for सोऽथ). T_1 M_1 transp. सोऽथ and स्रष्टुं.

53 ^{a}) D_5 एतत्ते, T_1 इत्येवं (for इत्येतन्). K Dc $D_{1\ 5}$ मत्स्यक (for मा°). — ^{b}) K_3 पुराण-, K_4 B_3 D_1 G_1 M_1 पुराणे, B_1 प्रधाने (m पुराणं as in text). — ^{c}) T_2 G_{2-4} transp. आख्यानं and आख्यातं.

54 ^{a}) D_5 इद य- (by transp.), G_2 य इम. — ^{b}) D_5 आदतः, M_2 आत्मनः (for आदित-). — ^{c}) T_1 सुखं (for सुखी). B D (except $D_{1-3\ 5}$) सर्वपूर्णार्थः (B_3 °थुः); S पूर्णकामा(M °सर्वा)र्थ-. — ^{d}) B_1 D (except $D_{1-3\ 5}$) G_4 सर्वं° (for स्वर्ग°). B_1 व्रजन् (for इयान्). G_4 सर्वान्कामानवाप्नुयात्.

Colophon. — *Major parvan*: Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan*: G_1 मार्कंडेयसमस्या. $K_{1\ 2}$ (both om. sub-parvan name) mention only मत्स्यपुराण (sic), $K_{3\ 4}$ B Dc Dn_3 D_{1-6} M_1, likewise, only म(D_3 मा)त्स्योपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 186 (Dn_3 187), D_1 193, S (M_2 *inf. lin.*) 189 (M_2 orig. 192). — *Śloka no.*: Dn 57, D_1 51.

186

1 ^{a}) T_1 [आ]ह (for [अ]थ). — ^{b}) T G तप° (for यश°).

2 ^{a}) T_1 एते; M_1 नैते (for नैकं). — ^{b}) K_1 °मते (for °मुने). — ^{d}) Ś$_1$ तव दृश्यते; B_1 G_1 विद्यते तव (by transp.). $B_{2\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) आयुष्मान्दृश्यते

१८६

वैशंपायन उवाच ।
ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यशस्विनम् ।
पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १
नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।
न चापीह समः कश्चिदायुषा तव विद्यते ।
वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ २
अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ।
त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ ३
प्रलये चापि निर्वृत्ते प्रबुद्धे च पितामहे ।
त्वमेव सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ४
चतुर्विधानि विप्रर्षे यथावत्परमेष्ठिना ।
वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः ॥ ५
त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ।
आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ६
तस्मात्सर्वान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी ।
न त्वा विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ७
यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।
नैवान्तरिक्षं नैवोर्वी शेषं भवति किंचन ॥ ८
तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ ९
शयानममितात्मानं पद्मे पद्मनिकेतनम् ।
त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १०

(B_3 Dc °न्विद्यते) तव, B_4 T_2 $G_{3.4}$ आयुष्मांस्तात (B_4 °स्तव) विद्यते — After 2, B D (except $D_{1-3.5}$) S ins

918* न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा ब्रह्मवित्तम ।
[D_6 T_1 G_1 ब्रह्मसत्तम, M ब्राह्मणोत्तम (for ब्रह्मवित्तम)]

3 $Ś_1$ K_2 Dn_3 D_5 om. 3^{ab}. — ^{a}) $B_{1.3}$ T G अंतरिक्षेथ ($B_{1.3}$ °क्षे च) लोके° — ^{c}) T G नित्यं (for विप्र) — ^{d}) = 10^d $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{2.3}$ D (except D_{1-3}) M_1 °तिष्ठसे; M_2 °तिष्ठति

4 D_4 om (? hapl) from पि of चापि (in 4^a) up to वा of वायुभूता (in 5^c) — ^{a}) B_1 महति (for निर्वृत्ते) $D_{3.5}$ निवृत्ते प्रलये चापि — ^{b}) T_1 प्रयुद्धे; G_1 प्रवृद्धे — ^{c}) K_3 B D (except $D_{1-3.5}$, D_4 om) M एकः (for एव). D_5 सर्वभूतानि (for सृज्य°) — ^{d}) K_3 Dc G_4 प्रपश्यति D_5 सृज्यमानानि पश्यसि

5 D_4 om up to वा of वायुभूता (cf v l 4) — ^{b}) Dc प्रसादात्परमेष्ठिनः — K_4 om (? hapl) 5^c–6^d — After 5^{ab}, $D_{1.2}$ read 8 — ^{c}) T_2 (before corr) $G_{1.4}$ °भूतां दिशं $Ś_1$ K_{1-3} B_2 $D_{3.5}$ सर्वा (for कृत्वा). — ^{d}) M_2 निक्षिप्य T_1 [अ]थ (for [आ]पः).

6 K_4 om 6 (cf v l 5) — After 6, K_3 B D (except $D_{1.2}$, $D_{3.5}$ both marg *sec m*) ins

919* स्वप्रमाणमथो विप्र त्वया कृतमनेकशः ।
घोरेणाविश्य तपसा वेधसो निर्जितास्त्वया ।
नारायणाङ्कप्रख्यस्त्वं सांपरायेऽतिपठ्यसे ।
भगवानेकशः कृत्वा त्वया विष्णोश्च विश्वकृत् ।
कर्णिकोद्धरणं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपिणः । [5]
रत्नालकारयोगाभ्यां दृग्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ।

[(L 1) B_2 इद (for अथो) — (L 2) B_2 °सोतर्हितास् (for °सो निर्जितास्) — (L 3) D_3 °णांश° (for °णाङ्क°) B_2 स पठ्यसे, Dc_2 D_3 [ऽ]तिपठ्यते — (L 4) D_4 विष्णुश्च. — (L 5) K_3 कार्णिकोद्धारिणां; D_5 कटकोद्धरणं — (L 6) $D_{3.5}$ °योग्याभ्या]

7 ^{a}) $Ś_1$ देहांतको; K $D_{1-3.5}$ सर्वांतगो; B Dc Dn $D_{4.6}$ तवांतको $Ś_1$ विष्णुर् (for मृत्युर्) — ^{b}) K_3 B_4 Dc $D_{2.4}$ देहनाशनी; $B_{1.3}$ S °घातिनी — ^{c}) B D (except $D_{3.5}$) त्वां (for त्वा) D_5 ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे).

8 $D_{1.2}$ read 8 after 5^{ab}. — ^{a}) K_2 G_1 यथा (for यदा) S वै न (for नैव) — ^{c}) K_1 न वांतरिक्षं.

9 ^{a}) T_1 तस्माद् (for तस्मिन्) D_1 T_2 G_3 M_1 घोरे; D_5 काले (for लोके) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नष्ट- — G_1 om. 9^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_3 G_4 M_1 नष्ट- — ^{d}) $Ś_1$ $G_{2.4}$ समुत्पन्न; B_1 समुत्सन्ने

10 ^{a}) $Ś_1$ संशिता°; $K_{1.2}$ संश्रिता°, D_5 अपि चा° (for अमिता°) — ^{b}) $B_{1.2}$ Dn D_4 पद्मोत्पल- (for पद्मे पद्म-). B_4 G_1 M_2 -निभेक्षणं (for -निकेतनम्) — ^{c}) D_1 एव (for एकः) — ^{d}) = 3^d $Ś_1$ °तिष्ठति; Dc D_5 °तिष्ठसे.

11 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ एतां; K_2 एवं; D_4 यत्तत् (for

2919 68 15 91 15 एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्ववृत्तं द्विजोत्तम ।
तस्मादिच्छामहे श्रोतुं सर्वहेत्वात्मिकां कथाम् ॥ ११
अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥ १३
य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवासा जनार्दनः ।
एष कर्ता विकर्ता च सर्वभावनभूतकृत् ॥ १४
अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
अनादिनिधनं भूतं विश्वमक्षयमव्ययम् ॥ १५
एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यो ह्येनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः ॥ १६
सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ।
आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥ १७
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ १८
त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ १९
तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ।
तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ २०
सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।

एतत्) D_3 प्रत्यक्षतां, T_2 G प्रत्यक्षितं Ś$_1$ K D_{1-3} सर्वां (K_3 पूर्वं); M_1 दृष्टं (for सर्वं) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.3}$ पूर्ववृत्तां; $B_{2.4}$ D_6 पूर्वं वृत्तं — Ś$_1$ K_1 om (hapl) 11^{c}–12^{b} — ^{c}) K_3 B D (except D_{1-3}) T_2 G_3 °ष्यहं (for °महे) — ^{d}) S (except T_1 M_1) सर्वां (for सर्वं) $K_{2.3}$ D_5 T_2 $G_{2.3}$ -हेत्वात्मिकीं (K_2 एत्वात्मि°; K_3 -हेत्वात्म°) G_4 क्रियां (for कथाम्)

12 Ś$_1$ K_1 om 12^{ab} (cf v l 11) — ^{a}) B_3 अंतर्भूतं (for अनुभूतं) D_2 सु- (for हि) — ^{b}) K_{2-4} $D_{1-3.5}$ S त्वयैतद् (D_1 °व) द्विजसत्तम — 12^{c} = 1 57 12^{c} 5 16 7^{c}

13 ^{a}) $K_{3.4}$ B_{2-4} D वर्त(K_4 °र्ण)यिष्यामि (Dc संप्रवक्ष्यामि) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ $G_{2.4}$ नमस्कृत्य — After 13^{ab}, $K_{3.4}$ B D ins ·

920* अव्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ।

[B_1 अध्यक्षाय (for अव्यक्ताय) D_3 महा° (for गुणा°)]

14 ^{a}) B3m Dc_1 Dn_1 n3 D_3 $G_{2.4}$ M_2 स एष; Dn_2 $D_{4.6}$ स एव; T_1 य एव (for य एष) K_3 B D (except $D_{1-3.5}$) पुरुषव्याघ्र (for पृथु°) — ^{d}) K_4 $D_{3.5}$ सर्वभावेन; B_4 S (except G_2 M_1) भूतभावन- B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ भूतात्मा भूतकृत्प्रभुः

15 ^{b}) B_4 इह; Dc_1 Dn D_4 इति (for अपि) B D (except $D_{1-3.5}$) चोच्यते (B_4 विद्यते) (for चोत्तमम्) — ^{c}) K_1 भूत्वा (for भूतं). — ^{d}) K_4 B_1 Dn $D_{3.4}$ M_2 transp. अक्षयम् and अव्ययम्. T_1 -रक्षकम्, G_4 अक्षरम् (for अक्षयम्).

16 ^{b}) G_4 कारणादपि; M_2 शरणं चापि (for कारणं चापि) K_3 D_5 पौरुषम् — ^{c}) Ś$_1$ K $D_{2.3.5}$ य एष, B Dn यद्येष (B_1 यत्क्षेत्रं), Dc $D_{4.6}$ यं ह्येष, D_1 यद्येव, T_1 यो ह्येतं, T_2 G_{2-4} को ह्येन, M_1 य एन (for यो ह्येन) N पुरुषो (for पुरुषं) B D (except $D_{1-3.5}$) वेद (for वेत्ति) — ^{d}) B_{2-4} Dn $D_{2.4.6}$ T_1 वेदा (for देवा) Ś$_1$ K B_1 Dc $D_{1-3.5}$ तद् (for त)

17 ^{a}) T_1 °भूत हि, T_2 $G_{3.4}$ °मेतस्मिन्; G_1 M_2 °मेतद्धि, M_1 °मेतस्मान् (for °मेवैतन्) — ^{b}) Ś$_1$ K D_{1-3} S (except G_1) निवृत्त, $B_{2.4}$ Dn_1 निर्वृतं

18 ^{b}) $K_{1.2}$ वर्षाणि (for °णां) — 18^{cd} = 19^{cd}, (var) 20^{cd}, 21^{cd} — ^{c}) $K_{1.2}$ अस्य; B_4 कृते, T_2 (before corr) $G_{2.4}$ तच्च (for तस्य) B_4 चतुःशती, G_4 तावद्धती (for तावच्छती) Ś$_1$ $K_{1.2}$ सख्या (for सध्या) — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} G_1 तथापरः; K_4 $B_{2.4}$ Dn D_{1-6} T_1 तथाविधः; G_4 ततः परः

19 G_1 om (hapl) 19 — ^{b}) K_3 $D_{1.2.5}$ अथो° (for इहो°) S (G_1 om) त्रेता स्यात्परिमाणतः; cf 20^{b}. — For 19^{cd}, cf v l 18^{cd} — ^{c}) T_1 तस्यास्; $G_{2.4}$ तच्च (for तस्य) $K_{1.2}$ संख्या (for संध्या) — ^{d}) Ś$_1$ ततः परः; K_{1-3} B_4 तथापरः; B_2 Dc $D_{1.2.5}$ तथाविधः

20 T_1 om (hapl) 20^{a}–21^{d} — ^{a}) B_2 यस्य, B_4 ततो, T_2 G अथ (for तथा) — B_4 om 20^{cd} — ^{c}) T_2 G_{2-4} तत्रा° (for तस्या°) $D_{1.2}$ द्वे (for द्वि-) $K_{1.2}$ संख्या (for संध्या). — ^{d}) Ś$_1$ G_4 ततः परः, $K_{1.2}$ B_4 G_1 तथापरः; Dc_2 $D_{1.2.4.6}$ तथाविधः, D_3 ततः परे

21 T_1 om 21^{abcd} (cf v l. 20) — ^{a}) D_5 वर्षाणि (for °णां) — ^{b}) $K_{1.2}$ B_2 Dc Dn_1 n3 D_6 S (T_1 om.) तथा (for ततः) — ^{c}) G_1 M_1 °शती (for °शतं) Ś$_1$

तस्य वर्षशतं संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ।
संध्यासंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २१
क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तति कृतं युगम् ।
एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ॥ २२
एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ।
विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वशः परिवर्तते ।
लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ २३
अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ २४
यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ २५
ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ।
क्षत्रधर्मेण वाप्यत्र वर्तयन्ति गते युगे ॥ २६
निवृत्तयज्ञस्वाध्यायाः पिण्डोदकविवर्जिताः ।
ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ २७
अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ २८
बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
मिथ्यानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥ २९
आन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
काम्बोजा और्णिकाः शूद्रास्तथाभीरा नरोत्तम ॥ ३०
न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ।

K_{1-3} B D M_2 संधि॰ (B_1 विद्धि) (for संध्या) — [d]) $Ś_1$ G_1 तथापरः, $K_{1\ 2}$ तथा परं; K_4 ततः परः — [e]) $Ś_1$ K $B_{2\ 3}$ D (except D_1) सधि॰ (for संध्या॰) — [f]) T_2 G अव°, M_1 चोप° (for उप°)

22 [b]) K_{1-3} D_5 प्रवर्तेत, K_4 $D_{2\ 3}$ M_1 प्रावर्तत, Dc प्रवर्तति, D_1 प्रवर्तत K_2 कृतं युगे, B_2 पुनः कृत; B_4 कृतं पुनः $Ś_1$ कृतं प्रवर्तते युगं — [c]) $D_{1\ 2}$ $G_{1\ 2\ 4}$ एष; T_1 एवं (for एषा) — [d]) G_1 युगसंख्या प्रकीर्तिता

23 [b]) $Ś_1$ अहर्ब्रह्मम्; K_1 महद्ब्राह्मम्; K_2 D_5 अहर्ब्राह्मम्; K_3 अहः ब्राह्मम्; K_4 D_{1-3} अहर्ब्राह्मयम्, T_2 G_3 अथो ब्राह्मम् — [c]) K_4 °भुवने; D_1 °दिवसे, T_2 G °सदने (for °भवने) — [d]) $B_{1\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) M_1 सर्वत॰; B_2 सर्वत्र

24 [a]) $Ś_1$ K_{1-3} अल्पावशिष्ट, B_1 पुण्यावशिष्टे, D_5 अल्पेव° K_4 T_2 G_{2-4} च (for तु) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ T_1 M_1 ततो (for तदा)

25 [a]) D_1 $G_{1\ 2\ 4}$ यज्ञ॰ (for यज्ञ) B_4 ॰प्रतिविधिः B_1 दान, T_2 G_3 तात (for पार्थ) — [b]) $Ś_1$ धर्म॰ (for दान॰) B_1 T_2 G_{1-3} तदा (for तथा) — [c]) B_1 तत्र, B_3 ज्ञान॰ (for व्रत॰).

26 [b]) K_4 T G धनार्जनाः D_3 (marg *sec m*) तथा शूद्रान्नभोजिनः — [c]) B_4 क्षात्र° (for क्षत्र°) $Ś_1$ K_2 B_4 Dc_2 $D_{1\ 5}$ G_4 M चा° (for वा°) — [d]) T_1 G_1 M वर्तते वै (for वर्तयन्ति) $K_{1\ 2}$ कृते गते; K_4 Dc D_{1-3} युगे युगे; B_1 (m as in text) $_2$ कृते युगे, T_1 G_1 M कलौ युगे; T_2 G_{2-4} युगक्षये (for गते युगे)

27 T_1 om 27–28, M_2 om (hapl) 27 — [b]) K_3 B_4 दंडोदक°; K_4 $D_{3\ 5}$ स्थालीपाक°, $B_{2\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ दंडाजिन°. — [c]) A few MSS °भक्ष्या°. — [d]) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ M_1 भवतीह, B_4 भवति हि (for भविष्यन्ति) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 $D_{2\ 3}$ (marg *sec m* as in text) $_5$ गते युगे, K_4 D_1 युगे युगे, G_1 (*sup lin* as in text) युगक्षये (for कलौ युगे)

28 T_1 om 28 (cf v l 27) — [a]) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ चापि, G_1 चैव; M_2 तत्र (for तात). — [b]) $Ś_1$ K_3 $D_{1\ 2}$ M जप्य°; K_4 D_5 जाप्य°, $G_{2\ 4}$ (*inf lin* जप° as in text) जीव° G_1 नित्य शूद्रप° — [c]) B_4 विपरीतं; M °रीतस्. T_2 G_{2-4} तथा (for तदा) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ काले; G_1 रूपे; M लोकः (for लोके) — [d]) K_4 पूर्वं यद्यस्य तस्य तत्; G_1 °रूपे क्षये नृप, G_2 °रूपं गमिष्यति

29 [b]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भरतर्षभ, $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ मनुजर्षभ — [c]) B_{1-3} D (except D_{1-3}) मृषा° (for मिथ्या°). — [d]) $Ś_1$ मिथ्या॰, D_5 नृपा (for मृषा॰)

30 [a]) $K_{1\ 2\ 4}$ B Dc_2 $D_{2\ 3}$ M अंध्राः. D_5 सुह्माः (for शकाः) — [b]) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ T_1 $G_{1\ 2}$ °धिप (for °धिपाः) — G_4 om 30^{cd} — [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ कांभोजाः. B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 (after corr) G_3 बाह्लिकाः, D_5 ढंध्रकाः; T_1 G_1 कुणिकाः, T_2 (before corr) G_2 सिणिकाः; M_1 औदकाः, M_2 दौर्णिकाः (for और्णिकाः) $Ś_1$ K_1 शुद्धास; B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_2 (after corr) G_3 शूरास् (for शूद्रास्) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 D_5 चीना; B_2 भुवि, T_1 वीरा; T_2 (before corr) G_2 हीना (for [आ]भीरा) B_1 T_2 (before corr) G_2 नरोत्तमाः; D_5 नराधिप — After 30, B_3 ins

921[1] युगान्ते मनुजव्याघ्र तथाकाराश्च भारत ।

31 [a]) G_4 दाता (for तदा) — [b]) K_3 सुधर्मम्, $D_{1\ 2}$ स्वधर्मान् (for स्वधर्मम्) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ अनु° (for

क्षत्रिया अपि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥ ३१
अल्पायुषः स्वल्पबला अल्पतेजःपराक्रमाः ।
अल्पदेहाल्पसाराश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ ३२
बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मचारिणः ।
भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ॥ ३३
युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ।
न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशां पते ।
रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ ३४
बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।
मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३५
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३६
अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥ ३७
ब्रह्मवध्यावलिप्तानां तथा मिथ्याभिशंसिनाम् ।
नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ॥ ३८
लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ।
भिक्षार्थं पृथिवीपाल चक्रूर्यन्ते द्विजैर्दिशः ॥ ३९
करभारभयात्पुंसो गृहस्थाः परिमोषकाः ।

उप°) — ^{c}) G_{1} $_{4}$ क्षत्रियाणि (for क्षत्रियाः) K_{1} $_{4}$ B Dc Dn D_{1} $_{2}$ $_{4-6}$ चापि; K_{3} D_{3} T G_{2} $_{3}$ M ह्यपि (for अपि) T G_{2-4} शूद्रा°; G_{1} शूरा° (for वैश्या°)

32 ^{a}) K_{3} D_{2} $_{3}$ G_{3} $_{4}$ M त्वल्प° (for स्वल्प°) — ^{b}) Ś$_{1}$ K_{3} स्वल्पतेजाः प°; K_{1} $_{2}$ $_{4}$ D_{1-3} $_{5}$ स्वल्पतेजः प°, B_{1-3} Dc Dn D_{4} $_{6}$ स्व(Dc_{2} अ)ल्पवीर्यपराक्रमाः (B_{3} °यणाः) — ^{c}) K_{4} B Dn D_{4} $_{6}$ अल्पसाराल्पदेहाश्च; Dc °साराश्च देहाश्च — ^{d}) Dc अल्पसत्वाल्प°, G_{1} अल्पमत्याल्प°

33 K_{2} om 33^{abcd} — ^{a}) G_{1} $_{2}$ M_{1} रत्न- (for बहु-) B_{4} D_{4} -मूल्या (for शून्या) — ^{b}) G_{4} $_{4}$ बहु- (for मृग-) Ś$_{1}$ K (K_{2} om) D_{2} $_{3}$ °र्दिता; D_{5} °न्विता (for °वृता) — T_{1} om 33^{cdef} — ^{c}) S (T_{1} om) मनुजव्याघ्र (for सम°) — ^{d}) $=41^{d}$ Dn $D_{4.}$ $_{6}$ ब्रह्मवादिनः — ^{f}) K_{1} $_{2}$ चौर्य°; D_{2} स्वार्थ°; D_{3} त्वर्थ°; T_{2} G_{2-4} नार्य° (for चार्य°)

34 Ś$_{1}$ K_{1} D_{1} om (hapl) 34^{bcde} — ^{c}) T_{2} (after corr) तदा (for तथा) K_{4} ब्राह्मणा युक्ताः (for घ्राणयुक्ताश्च) D_{3} तु (for च) — ^{d}) D_{2} सर्वै; G_{1} बहु- (for सर्व-) B_{2} वनस्पतौ (for विशां पते) G_{4} *repeats* here 32^{d} (for 34^{d}) — ^{f}) Ś$_{1}$ K_{1} $_{2}$ साधु- (for स्वादु-) S बीजं च परिहीयते.

35 ^{a}) K_{4} तथा लोकाः; D_{3} M_{1} स्वल्पदेहाः (for ह्रस्वदेहाः) — ^{c}) K_{2} $_{3}$ भगमुख्याः; $D_{1.}$ $_{2}$ सुखे रताः (for मुखेभगाः). Ś$_{1}$ K_{1} भोगमोक्षाश्रयो राजन्; T_{2} G_{3} मुखक्षीरास्तथा गावो — ^{d}) Ś$_{1}$ $K_{1.}$ $_{2}$ भवंतीह (for भवि°). T_{2} G_{3} जनाधिप (for युग°).

36 =(var) 3 188 51. — T_{2} G_{3} om (hapl) 36^{a}–37^{b}. — ^{a}) Ś$_{1}$ K_{1} °शीला (for °शूला). — ^{b}) Ś$_{1}$ $K_{1.}$ $_{2}$ शि(Ś$_{1}$ श)वशीला°. — ^{c}) $G_{1.}$ $_{2}$ $_{4}$ सर्वा; M_{2} चैव (for राजन्). Ś$_{1}$ K Dc_{2} D_{1-3} $_{5}$ T_{1} प्रमदाः (T_{1} योषितः) केशशल्याश्च (Ś$_{1}$ °शीलाश्च, K_{1} $_{4}$ D_{5} °शूलिन्यो, K_{4} °शीलिन्यो) — ^{d}) G_{4} $_{4}$ कलौ युग (for युग°) Ś$_{1}$ K_{3} भवंति युगसक्षये — After 36, G_{1} ins (the gloss)

922* अट्टमन्नमिति प्राहुः शूल विक्रयमुच्यते ।
वेदः शिवमिति प्रोक्तं ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः ।
केशो भग इति प्रोक्तस्तं विक्रीयैव भुञ्जते ।

These lines occur (with v l) in Nīlakaṇṭha's commentary !

37 G_{1} om 37–38, T_{2} G_{3} om 37^{ab} (cf v l 36) — ^{b}) Ś$_{1}$ K_{1} $_{4}$ भवंतीह (for भवि°) Ś$_{1}$ K_{1} $_{2}$ D_{5} T_{1} नराधिप, B_{4} युगक्षये (for जना°) — ^{c}) Ś$_{1}$ K D_{1-3} $_{5}$ चैव (for चापि) — ^{d}) S (G_{1} om) बहुशाखिनः

38 G_{1} om 38 (cf v l 37) — ^{a}) K_{3} $_{4}$ D_{3} $_{5}$ °हत्याव°, B Dc Dn D_{4} $_{6}$ °वध्यानु° (B_{1} °वध्याभि°), D_{2} °हत्याभि°, T_{1} °वध्योत्र°; T_{2} G_{2-4} °विद्योप°, M_{2} °हत्यानु° (for °वध्याव°) — ^{b}) K_{1} $_{3}$ D_{5} °भिशास्मिना, S (G_{1} om) °नुशा(T_{2} G_{3} °नुशं)सिनां — ^{c}) M_{2} नृपशार्दूल (for पृथि°) — ^{d}) K_{3} $_{4}$ D_{2} $_{3}$ M च; T_{1} ते (for वै)

39 ^{b}) T_{1} °ध्वजव्रताः — ^{c}) K_{2} भक्ष्यार्थं; D_{3} भिक्षार्थे K_{4} पृथिवीं सर्वां; D_{4} पृथिवीपालं — ^{d}) B_{1} चरिष्यति (m चक्रूर्यन्ते as in text) K B_{1} (m as in text) D_{1-3} T_{2} (before corr) G M द्विजा दिशः; D_{5} दिशो दश; T_{1} द्विजातयः

40 ^{a}) G_{1} $_{2}$ °हार- (for °भार-) T_{2} (before corr) G_{2} $_{4}$ -भयाः (for -भयात्) K_{3} D_{5} पुंभिः; B Dc Dn $D_{1.}$ $_{4}$ $_{6}$ T_{2} (after corr) G_{3} भीता; D_{3} पुसां (for पुंसो) — ^{b}) K_{1-3} D_{3} गृहस्थ; D_{5} M गार्हस्थ्य- Ś$_{1}$ K_{1} परिपोषकाः; K_{2} B_{3} °मोचकाः; K_{3} °मोपकैः; B_{1} °शोध(m °मोषि)काः; D_{3} °मोहकैः; D_{5} °पोषकैः; S °मोक्षकाः — ^{c}) T_{2}

मुनिच्छन्नाकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपजीवते ॥ ४०
मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति नरास्तदा ।
अर्थलोभान्नरव्याघ्र वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ४१
आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ।
ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ॥ ४२
बहुपाषण्डसंकीर्णाः परान्नगुणवादिनः ।
आश्रमा मनुजव्याघ्र न भवन्ति युगक्षये ॥ ४३
यथर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ।
न तदा सर्वबीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत ।
अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ॥ ४४
तथा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ।
अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ ४५
भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ।
वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत ॥ ४६
धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ।
धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बली तथा ॥ ४७
अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तदा ।
दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ॥ ४८
अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत ।
संचयेनापि चाल्पेन भवन्त्याढ्या मदान्विताः ॥ ४९

G2–4 मुनिच्छन्नानुसंछन्ना — d) K1 3 D5 °जीव्यते; K4 (m as in text) D2 3 °सेव्यते; B Dc Dn D1 4 6 °जीविनः, T1 G1 °युज्यते; T2 G2–4 °भुंजते, M1 °सेवते

41 b) N तदा (Ś1 K1 2 Dc2 D3 5 तथा, D6 सदा) द्विजाः; T1 M1 नरास्तथा; G2 4 नराः सदा — c) Ś1 अल्पलोभान्; K3 अर्थलाभान्, B1 2m S अन्नलोभान् — d) = 33d. Ś1 D5 मिथ्या च, K1 2 B2 3 Dc Dn D1 4 6 तथा च, B4 चरंति (for वृथा च) Ś1 K1 2 ब्रह्मवादिनः.

42 a) K2 व्रता°; T1 दुरा° (for वृथा°) — b) T1 मनसा; T2 G2–4 मानवा; M2 पानगा (for पानपा) — c) K1 B2 4 D (except D1–3) T2 (after corr) G3 इह° (for ऐह°) B1 ईहंति; D1 2 -कर्मांते; T1 ईयंते (for ईहन्ते) — d) B2 °वर्धनाः. — After 42, D1 2 S (except G2 M2) ins

923* पारलौकिककार्येषु प्रमत्ता भृशनास्तिकाः ।
[D1 2 प्रसुप्ता (for प्रमत्ता) G4 भृशमास्थिता·]

43 a) Ś1 K1 2 °पाषांड°, G2 °पाषाण° — b) K1 2 परानुगुण°; T2 G2–4 परान्ना (G2 °न्न-) बहु° — d) Ś1 K1 2 प्रभवंति; K4 B Dc Dn D1 2 4 6 T2 G3 भविष्यंति (for न भवन्ति) K3 D3 5 T1 G1 M भवंति युगसंक्षये

44 a) T1 अकालवर्षी — b) Ś1 K1–3 D1 2 T2 G1–3 M तदा (for तथा) — c) K4 T1 M2 तथा, B Dc1 Dn D1 2 4 6 चापि (for तदा) — d) K4 समारोहंति; M संप्ररो° — After 44cd, N (except Ś1 K1 2) ins

924* हिंसाभिरामश्च जनस्तथा संपद्यतेऽशुचिः ।
[K3 B4 D1–3 5 तदा (D5 मुदा) भवति भारत (for the posterior half)]

— On the other hand S ins after 14.

925* फलं धर्मस्य राजेन्द्र सर्वत्र परिहीयते ।
[T1 सफलं धर्मराजेंद्र (for the prior half) M2 सर्वत (for सर्वत्र)]

— e) K2 इत्यर्थं; D5 G1 2 अत्यंतं (for अत्यर्थं) — f) K4 T2 G3 4 M1 तथा (for तदा) D1 2 भारत (for चानघ)

45 a) B1 3 4 D (except D3 5) T G3 4 M2 तदा (for तथा) — b) Ś1 K1. 2 °संहितः (for °संयुतः) — c) K2 G1 ह; D5 च; M2 तु (for हि)

46 a) T1 गूढ° (for कूट°) — D2 reads 46b–47b after 50a — b) K1–3 G4 M1 पुण्यं; D3 पण्यान् K2 Dc T2 G3 विक्रीयते; B2 विक्रीडते Dc Dn T1 G1 M1 जनः; D1 द्विजाः — Ś1 K1 om (hapl) 46c–47b — d) T1 छद्म° (for बहु°) K3 [अ]तः; G1 च (for [उ]त)

47 Ś1 K1 om 47ab (cf v l 46) For D2, cf v l 46 — a) T1 विशिष्टाः (for धर्मिष्ठा.) — b) D2 पापिष्ठो (for पापीयान्) — c) Ś1 K2 3 G1 M2 धर्मश्च (for °स्य) K1–3 B1 Dc D3 5 S (except G1 M1) च (for स्याद्). — d) Ś1 अधर्मी च; K1 2 [अ]प्यधर्मी च; K3 B1 D3 5 T2 G3 M2 [अ]प्यधर्मश्च; Dc G2 4 [अ]प्यधर्मस्य; T1 ह्यधर्मस्य (for अधर्मश्च) B2 D1 2 बली तदा; Dc बलीयसा; T G2–4 बलायतिः, G1 M बलायते B4 अधर्मः प्रबलस्तदा.

48 B4 transp 48ab and 48cd. — b) K1. 2 B3 D (except D1–3 5) T1 तथा (for तदा) — D4 om 48cd — d) B1 अधर्माणां (for विध°) D5 दिनक्षये — After 48, B3 Dn D4 6 ins (cf 51c, 48d)

926* नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ।

49 B2 4 om (hapl) 49a–51b — a) Dc1 अपायै° (for उपायै°) D2 तु (for च) — b) Dc व्यवहरति; T1 चान्वचरंति (for व्यवहरन्ति). Ś1 M2 च (for [उ]त).

12862 185 57 191 57 धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ।
हर्तुं व्यवसिता राजन्मायाचारसमन्विताः ॥ ५०
पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ।
नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ५१
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ॥ ५२
भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ।
आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ५३
क्षीणे युगे महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ।
तरुणानां च यच्छीलं तद्वृद्धेषु प्रजायते ॥ ५४
विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वा रहः पतीन् ।
व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥ ५५
तस्मिन्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते चायुषः क्षये ।
अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ५६
ततस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि च ।
प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ५७
ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ।
पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ५८
यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ५९

— D5 om 49^c–50^b — ^c) K1 4 B1 3 D (except D3, D5 om) तथा; G1 4 [अ]सि च (for [अ]पि च) — ^d) K1 4 B1 3 Dn D1 2 4 6 आढ्य (for आढ्या)

50 B2 4 om 50, D5 om 50^{ab} (cf v l 49) — After 50^a, D2 reads 46^b–47^b — ^b) Ś1 K1 2 इतो, B1 S मिथ्या (for मिथो) D1 M2 °शोभनाः (for °शो नराः) — ^c) Dc1 D3 हंतुं (for हर्तुं) Ś1 K1–3 D1–3 5 व्यवस्यंति तदा (for व्यवसिता राजन्) — ^d) Ś1 मायामद-, K2 4 B3 D (except D2 3 5) T2 G2–4 पापाचार- (for मायाचार-) D5 रामेधिताः (for -समन्विताः) — After 50, B3 D (except D1–3 5) ins

927* नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ति निरपत्रपाः ।

[B3 Dn1 वर्तंते (for वर्तन्ति). B3 Dc निरुपद्रवा (for निरप°)]

51 B2 4 om 51^{ab} (cf v l 49) — ^b) G2 [ऽ]थ ग्रहास्; G4 [ऽ]धिग्रहास् (for ऽथ मृगास्) Ś1 तदा (for तथा) — D2 om (? hapl) from विहारेषु (in 51^c) up to °वर्षाणां (in 52^c) — ^d) K3 न चैत्येष्वपि शेरते.

52 D2 om 52^{abc} (cf v l 51) — ^b) B4 °धृता (for °धरा) — ^d) T2 G2–4 प्रसू° (for प्रजा°) Ś1 K B4 D1–3 5 पुंसां पुत्रा भवंति च

53 ^b) T2 G2–4 पुत्राश् (for नराः) S च पलिता° (for पलितिन°) B3 नराः पलितयौवनाः — ^c) Ś1 K1 2 °क्षयं; M1 °क्षये. — ^d) B2 G1 प्रजायते; Dc प्रवर्तते (for प्रप°)

54 Ś1 K1 om (hapl) 54 — ^a) K4 B1–3 D (except D2 3 5) क्षीणायुषो (for क्षीणे युगे) — ^b) G4 वृद्धशालिनः. — ^c) T1 तच्छीलं; G1 यद्वृत्तं — ^d) K2. 3 B1 Dc D2 3 T1 G1 M [उ]प-; T2 G2–4 [अ]पि (for प्र-).

55 ^a) Ś1 K3 3 Dc D2. 3. 5 G1. 2 4 M2 तथा; M1 ततो (for तदा) — Ś1 K1 3 4 D1 2 5 om (hapl) 55^{bcd} and the prior half of line 1 of 928 D3 reads the same in marg; see n — ^b) K4 B D (D1 2 5 om) [अ]र्हन्त (for रहः) G1 परान् (for पतीन्) — ^c) D3 दुर्वाचश्च, T1 विचरन्ति (for व्युच्चरन्ति) B1 S (except M1) च (for [अ]पि) T1 राजेन्द्र (for दुःशीला) — After 55, N (Ś1 K1 3 4 D1 2 5 om the prior half of line 1, D5 reading the same in marg; see n) ins

928* वीरपत्न्यस्तथा नार्यः संश्रयन्ति नरान्नृप ।
भर्तारमपि जीवन्तमन्यान्व्यभिचरन्त्युत ।

[(L 1) K3 D3 नारी (for नार्यः) Ś1 K2 3 D1 2 समृच्छन्ति, K1 समृच्छन्ति, Dc [illegible] (for संश्रयन्ति) Ś1 K1 2 B1 (m as above) Dc नराधिप, B4 [illegible] (for नरान्नृप) — (L 2) Ś1 K1 3 उप- (for अपि) K4 अन्य (for अन्यान्)]

56 ^b) K2 D5 T2 G2–4 च युग- (for चायुषः) — ^d) T1 G1 M1 शत° (for बहु°)

57 ^a) D5 तद् (for तानि) — ^b) G4 क्षुभि° (for क्षुधि°) K4 B Dn2 n3 D4 6 G2 M2 वै (for च)

58 ^d) D2 5 सरःसु; M नदीषु (for सरित्सु)

59 ^a) Ś1 K2 3 B4 Dc D1 2 5 6 T1 M2 वापि (for चापि) — Ś1 K1 om (hapl) 59^c–60^b, G1 om 59^{cd} — ^c) G2 तत्सर्वं (by transp) — ^d) M2 पुरुषर्षभ

☞ 3 186 60–77, 122^{cd}–129^{cd}, 187 1^{ab}–47^{cd} agree almost verbatim (barring some omissions) with Brahma Purāṇa (Ānandāśrama ed) 52. 4–8, 53 1^{ab}–14^{ab}, 56 4–57

60 Ś1 K1 om 60^{ab} (cf v l 59). — ^{ab}) K2. 3 D1–3 5 S वायुरग्निना (for वह्निर्वायुना) S सहितो भृशं

ततः संवर्तको वह्निर्वायुना सह भारत ।
लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ॥ ६०
ततः स पृथिवीं भित्त्वा समाविश्य रसातलम् ।
देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ६१
निर्दहन्नागलोकं च यच्च किंचित्क्षिताविह ।
अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ६२
ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ।
निर्दहत्यशिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ६३
सदेवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विभुः ॥ ६४
ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ।
उत्तिष्ठन्ति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ६५
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः ।
केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥ ६६
केचिद्धारिद्रसंकाशाः काकाण्डकनिभास्तथा ।
केचित्कमलपत्राभाः केचिद्धिङ्गुलकप्रभाः ॥ ६७
केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
केचिदञ्जनसंकाशाः केचिन्मकरसंस्थिताः ।
विद्युन्मालापिनद्धाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ६८
घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ।

(for सह भारत) — c) T1 वर्षशते (for आविशते) — d) Ś1 K1. 2 भास्करैर् (for आदित्यैर्) Ś1 K B2 (m as in text) D1–3 उपतापितं; B3 Dc T1 G2 M2 उपशोभितं; B4 उपशोधितं; D5 परिवारितं

61 a) Ś1 K1 2 च (for स) Ś1 K2 पृथिवी सर्वां (for पृथिवीं भित्त्वा) — b) K4 B D (except D1–3 5) प्रविश्य च (for समा°) — c) T1 °मानुष° (for °दानव°) — d) K1 B4 महान् (for महत्)

62 a) D5 यद् (for च) — b) D1 2 कृता° (for क्षिता°) — c) D5 पृथिवीनाथ; S पृथिवीं राजन्. — d) T2 G2 3 सर्वान् (for सर्वं) S नाश(T1 राज)यति.

63 a) K4 D1–3 °कोटीनां (for °विंशानां) Ś1 K1–3 D5 योजनानां (K3 येन नावां) समंताद्धि — c) T G अशिवैर्घोरैः (for अशिवो वायुः) M निर्दहंतेशिवैर्घोरैः — d) T1 G1. 4 तथा; T2 G2 3 M तदा (for स च) Ś1 K1 2 सांवर्तकोनलः; T G संवर्तकादिभिः (G1 °कोशुभिः); M °काग्निभिः

64 a) K3 D3 5 °गंधर्वं- — b) D5 °मानुष — c) D1 2 गर्जन्; M2 जगद् (for ततो) B1 D1 2 दीप्तांशुः; Dn1 Dc2 T G दीप्तः सन् B2 ततः स दहते दीप्तः — d) S सर्वानेव दिवौकसः (G1 विभावसुः)

65 b) K3 4 D1–3 5 तडिद्गुण-; T2 G2–4 विद्युज्ज्वाला- (for तडिन्माला-) Ś1 K1. 2 -समन्विताः; B2 -विभूषणाः (for -विभूषिताः) — c) Ś1 K1 2 उत्तिष्ठंते. Ś1 K D2 3. 5 घना (Ś1 गणा) राजन् (for महामेघा)

66 After 66ab, T2 ins

929* कारण्डकनिभाः केचित्केचिदिङ्गुलिकप्रभाः ।
[Cf 67b and 67d.]

— T1 reads 66cd after 68cd — c) B4 हारिद्र°; T G कुंजर° (for किञ्जल्क°) — Ś1 K2 om (hapl) 66d–67a. — d) B1–3 D2 पीनाः; D3 पीत- (for पीताः) D5 केचिद्विमलवत्प्रभाः; M2 केचिन्मकरसंस्थिताः (=68d)

67 T1 reads 66c–67d after 68cd Ś1 K2 om 67a (cf v l 66), B1 G4 om 67ab, D5 om 67. — a) T2 G2 3 द्विरदसंकाशाः, M1 हरिद्रासदृशाः; M2 कुंजरसंकाशाः — b) T1 om 67b B2 Dc2 D2 3 T2 G2 3 कारंडवनिभास्. B4 परे; T2 G3 तदा (for तथा) G1 केचिन्मकरसंनिभाः; M1 केचित्काकनिभास्तथा; M2 केचित्कारंडवप्रभाः. — After 67ab, M2 ins

930* केचिद्दारिद्रसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ।
[= (var) 66cd]

— c) G1 कुरंदकनिभाः केचित् — d) T1 om 67d K4 B3. 4 Dc Dn D4 6 हिंगुलसप्रभाः; B1 किंशुकसप्रभाः; B2 D1 हिंगुलसंनिभाः; T2 G2–4 अंकुरितप्रभाः; G1 M1 हिंगुलिकप्रभाः; M2 हि स्फटिकप्रभाः

68 B1 G4 om 68ab (cf v l 67) — a) B2 केचित्केचित्प्लवाकाराः; D5 केचिच्च तुहिनाकाराः. — b) Ś1 अलिकुलो°; K2 कूलोपमास्तथा; M2 मरकतप्रभाः (for गजकुलो°). — M2 om 68cd — c) B4 कुंजर° (for अञ्जन°) — d) Ś1 K D1–3 5 °वर्चसः (K3 °धूसराः); B Dc Dn D4 6 T2 (by corr) G3 °संनिभाः (for °संस्थिताः) — After 68cd, T1 reads 66cd, followed by 67 — G4 om 68ef — e) K3 °निबद्धांगाः; K4 °वदद्धांगाः; D3 M1 °विन(D3 °विनि)द्धांगाः — f) B4 तोयदाः; D5 ते घनाः

69 a) Ś1 K1–3 महत्तोयं (for महा°) — b) Dc2 D3 S (except T1) °स्वर-; D5 °रूप- (for °स्वन-) B Dc -निनादिनः; D2 3 S -विनादिनः (G1 °ताः) Ś1 K1–3 विमुंचंति नभोगताः — c) D2 S सर्वं (for सर्वे). — d)

ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तलम् ॥ ६९
तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।
आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ७०
ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ।
सर्वतः प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ७१
वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ७२
ततो द्वादश वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे ।
धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ॥ ७३
ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
पर्वताश्च विशीर्यन्ते मही चापि विशीर्यते ॥ ७४
सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ।
संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥ ७५
ततस्तं मारुतं घोरं स्वयंभूर्मनुजाधिप ।
आदिपद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ७६
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ७७
निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्भ्रमाम्येकोऽहमाहतः ॥ ७८
एकार्णवे जले घोरे विचरन्पार्थिवोत्तम ।
अपश्यन्सर्वभूतानि वैक्लव्यमगमं परम् ॥ ७९
ततः सुदीर्घं गत्वा तु प्लवमानो नराधिप ।
श्रान्तः क्वचिन्न शरणं लभाम्यहमतन्द्रितः ॥ ८०
ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंप्लवे ।
न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ८१
शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।

Ś$_{1}$ K$_{3}$ D$_{1-3}$ $_{5}$ पूरयंति; Dn$_{3}$ D$_{4}$ व्यामुंचंति (for व्याप्नु°) G$_{4}$ नभस्थलं — After 69, S ins

931 गर्जन्तः पृथिवीपाल पृथिवीधरसंनिभाः ।

70 ^{b}) T$_{1}$ सपत्तन°; G$_{2}$ °वनांतरा — ^{c}) B$_{1}$ Dc आपूर्यंत

71 ^{b}) D$_{5}$ भरतर्षभ B$_{1}$ घोरारावविराविण° — ^{cd}) T$_{2}$ G पर्वतान् (for सर्वतः) B$_{3}$ प्लावयतस्ते, D$_{5}$ प्रचरंत्याशु (for प्लाव°) D$_{2}$ $_{5}$ नोदि° (for चोदि°) B$_{1}$ परुगाः सर्वतस्त्यक्ताः प्लावयंत्याशु चोदिता° (cf v l 71^{cd})

72 ^{a}) M महातोयं (for महत्तोयं) B$_{1}$ परमेष्ठिना वर्षमाणाः (hypermetric!) — ^{c}) B$_{4}$ अघोरम् (for सु°) Dc शीघ्र (for रौद्रं)

73 ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ तद्; G$_{2}$ तु (for ते). M$_{2}$ उपप्लुतां B$_{4}$ पयोदास्तस्तरुर्महीं — ^{c}) T$_{2}$ (before corr) G$_{2}$ $_{4}$ सूद° (for पूर°) — ^{d}) D$_{2}$ नोद्य° (for चोद्य°) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B$_{4}$ द्योतमाना महास्वनाः

74 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$, $_{2}$ समुद्राः B$_{4}$ T$_{2}$ (before corr) G$_{2}$ $_{4}$ तां (for स्वां). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ अतिक्रामंति — ^{c}) B D (except D$_{1-3}$ $_{5}$) विदी°; M [अ]पि दी° (for विशी°) — ^{d}) K$_{4}$ चापि विलीयते; B Dc Dn D$_{4}$ $_{6}$ चाप्सु निमज्जति; D$_{1}$, $_{2}$ च प्रतिशीर्यंते; D$_{3}$ चापि व्यलीयत; D$_{5}$ चापि व्यशीर्यत; G$_{2}$ M चापि विदीर्यंते.

75 ^{a}) S (except T$_{2}$ G$_{3}$) सह संभ्रांतास्. — ^{b}) D$_{5}$ transp. ते and पयोदाः. — ^{c}) D$_{5}$ संवेष्ट्य सद्यो नश्यंति. — ^{d}) Ś$_{1}$ K D (except D$_{1-3}$ $_{5}$) °समाह(K$_{2}$ समाहि)ताः

76 ^{a}) T$_{2}$ G$_{2-4}$ तत्सलिल (for तं मारुत) Dc तूर्णं (for घोर) — ^{b}) Ś$_{1}$ भूयो भूयो नराधिप — ^{c}) B D (except D$_{1-3}$ $_{5}$) T$_{2}$ G$_{3}$ $_{4}$ आदि° (for आदि-) — ^{d}) T$_{1}$ स्वपदि, G$_{2}$ M$_{1}$ स्वपति (for स्वपिति)

77 Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ om 77^{bc} — ^{c}) K$_{3}$ Dc$_{1}$ D$_{3}$ M$_{2}$ नष्ट (for नष्टे) K$_{3}$ D$_{1}$ $_{3}$ T$_{1}$ G$_{1}$ °नरे (for °गणे) — ^{d}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3}$ $_{5}$ प्रण(K$_{3}$ D$_{1}$ $_{3}$ °न)ष्टोरगराक्षसे

78 Ś$_{1}$ K D$_{1-3}$ $_{5}$ G$_{1}$ महाराज (for मही°) — ^{b}) B$_{2}$ नि.स्वाध्याय° — ^{c}) B$_{1}$ T$_{1}$ अतरिक्षे च, G$_{3}$ नातरिक्षे च (for अनन्तरिक्षे) — ^{d}) K$_{3}$ भ्रमाम; K$_{3}$ भ्राम्यामि, Dc क्रमामि, T$_{1}$ भ्राम्याम (for भ्रमामि) K$_{3}$ $_{4}$ B$_{1}$ Dc$_{2}$ D$_{1-3}$ $_{5}$ M आदितः, B$_{2}$ $_{4}$ Dn D$_{4}$ $_{6}$ आहतः; T G आतुरः (for आहतः)

79 ^{a}) D$_{4}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ एकार्णव- T$_{1}$ महा- (for जले) B$_{1}$ तत एकार्णवजले — ^{d}) B$_{1}$ वैकृत्यम् (for वैक्लव्यम्) K$_{4}$ B D ततः (B$_{1}$ D$_{2}$ तदा; D$_{5}$ as in text) (for परम्)

80 ^{a}) B Dc Dn D$_{4}$ $_{6}$ T G [अ]हं (for तु) — ^{b}) B$_{2}$ नरोत्तम; Dc$_{2}$ रसाधिप (for नरा°) — ^{c}) T$_{1}$ शांतः; T$_{2}$ G$_{2-4}$ क्लांतः (for श्रान्तः) — ^{d}) B$_{4}$ अरिंदम (for अतन्द्रितः) S लब्धवानस्म्यनिदित (T$_{2}$ [by corr] G$_{3}$ °तंद्रितः; G$_{1}$ °निदितः)

81 ^{b}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3}$ $_{5}$) °संचये; B$_{4}$ S °संनिधौ. — ^{c}) T$_{2}$ G$_{2-4}$ तु (for सु-). B$_{2}$ च (for वै)

82 ^{b}) T$_{1}$ विस्तीर्णस्य — ^{d}) K$_{2}$ $_{4}$ °संभृते; B$_{1}$ m as in text) °सेविते; B$_{2}$ $_{4}$ D$_{1}$ G$_{2}$ M °संवृते. Ś$_{1}$ शयानं दृष्टवा-

पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥ ८२
उपविष्टं महाराज पूर्णेन्दुसदृशाननम् ।
फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ८३
ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत् ।
कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥ ८४
तपसा चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानन्नपि नराधिप ॥ ८५
अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ८६
ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ ८७
जानामि त्वा परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षिणम् ।
मार्कण्डेय इहास्स्व त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ८८
अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
आस्स्व भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ८९
ततो बालेन तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा मम ।
निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारत ॥ ९०
ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ।
तस्याहमवशो वक्त्रं दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ ९१
ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् ॥ ९२
गङ्गां शतद्रुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ ९३
सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
वस्वोकसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ ९४
नदीं ताम्रां च वेण्णां च पुण्यतोयां शुभावहाम् ।

न्शिशु.

83 Ś1 om 83 — a) B2 महीपाल (for महा°) — b) B D (except D1–3 5) T2 G3 पद्मेदु° — c) B4 -निकाशाक्षं; Dc2 G1 M1 -पलाशाक्षं K3 प्रफुल्लपद्मशालाक्षं — T1 om 83^{d}–86^{a}

84 T1 om 84 (cf v l 83) — a) Ś1 तं दृष्ट्वा मे महाराज — b) B1 °यः समपद्यत — c) B1 T2 G2–4 चायं (for त्व°) — d) Dc लोकनाश उपागते.

85 T1 om 85 (cf v l 83) — a) Ś1 तमसा D2 चिंतयानोपि; T2 G2–4 चिंतितश्चापि — c) K3 4 B D (except D2 3 6) T1 भविष्यं च — d) B4 महामते (for नरा°)

86 T1 om 86^{a} (cf v l 83) — a) K3 °वर्णागः, B1 T2 G1 3 M1 °संकाश·, Dc °वर्णाभ; D2 G2 4 M2 °संकाशं — b) K2 Dc D2 G2 4 M2 °लक्षण, K4 B2–4 Dn D1 3–6 °भूषणः — c) D2 स्वयं (for साक्षाल्) — d) D2 तदा-प्रभृति भाति मे

88 Before 88, B2 ins देवदेव उ°, D1 2 ins श्रीभगवानुवाच — a) N (except Ś1 D4) T1 त्वां (for त्वा) — b) B Dn D4 6 ततो; D1 2 तथा (for तात). — c) Ś1 K1 2 Dc इहास त्वं; T2 G2–4 महासत्व (for इहास्स्व त्वं) — d) Ś1 इच्छामि (for इच्छसि)

89 a) K4 अनंतरं; B4 अभ्यंतरे; Dc D4 अभ्यंतर-. Dn D1 6 M2 शरीरे. D2 शरीराभ्यंतरं मे त्वं — b) B4 M1 मुनिपुंगव. — c) S1 K1 2 त्वदर्थे; B4 आस्यतां; D2 शाश्वतो; T2 G2–4 आस्वेह, M1 आस्स्व त्वं (for आस्स्व भो) T1 G1 M2 विहित वासं

90 a) Ś1 K1 2 ततस्तनैव वालेन — c) D1 2 निर्वेदो (D1 °दं) जीविताद्दीर्घान् — d) Ś1 मानुषत्वे च; K1 2 मनुष्यत्वे च, D1 2 मानुष्याच्चैव; M2 मनुष्यत्वेन

91 a) Ś1 K1 2 अथ (for आस्यं); see below — b) K3 Dn2 n3 T2 (before corr) G2 4 विकृतं; B2 संविद; Dn3m D4 विस्तृतं (for विवृतं) Ś1 K1 2 महदास्यं विकासित (see above) — c) K4 B1 अविशं (for अवशो) B D (except D1–3 5) वक्त्रे — d) B1 वायुवेगात् (for दैवयोगात्) D1 2 M मायया संप्र°

92 a) B2 प्रविष्टे Ś1 K D2. 3 5 तत्कुक्षौ; D1 G4 M2 तं कुक्षि — c) K3 D1 2 सराष्ट्रां (for °ष्ट्र-)

93 a) K4 शतहृदां; D2–4 शतद्रुतां (for शतद्रुं); see below Ś1 K2 B1 Dc D3–6 शीतां; T2 G3 (see below) असितां (for सीतां) K4 D2–4 T2 G3 om च. — b) Ś1 K1 2 चाथ (for अथ)

94 b) D1 2 तथा (for अपि) — c) K2 वशोकसारां; K3 B1 D3 G1 M1 वस्वौक°; B3 कांबोजमालां; D1 2 विश्वौकसारां; M2 वस्वेक° — d) G1 कावेरीं नर्मदां तथा; M2 नर्मगां सुभगामथ

95 D5 om 95^{ab} — a) M1 तापीं, M2 वापीं (for ताम्रां) K B3 Dc Dn D3 4 6 T2 (by corr) G3 वेणां, B1 मुंडां, B2 4 वेण्वां (for वेण्णां) D1 2 ताम्रां च कृष्णवेणां च; T1 नदीं वापीं च बण्णां च; T2 (before corr) G2 4

सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् ।
शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां कंपुनामपि ॥ ९५
एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।
परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ९६
ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् ।
रत्नाकरममित्रघ्न निधानं पयसो महत् ॥ ९७
ततः पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।
जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभैः ।
पश्यामि च महीं राजन्काननैरुपशोभिताम् ॥ ९८
यजन्ते हि तदा राजन्ब्राह्मणा बहुभिः सवैः ।
क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जने ॥ ९९
वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।
शुश्रूषायां च निरता द्विजानां वृषलास्तथा ॥ १००
ततः परिपतन्राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥ १०१
निषधं चापि पश्यामि श्वेतं च रजताचितम् ।

नदीं तां ताम्रपर्णी (T2 °र्णां) च, G1 नदीं तापीं च पेण्णां च — D1 2 om. 95^{bc} — ^{b}) Ś1 K B2 4 Dc D3 वेत्रा(Dc मद्रा)मपि च भारत; T1 पद्मामपि च पांडव, T2 G M1 प(G1 स)रमामपि (M1 °थ) पांडव; M2 तुगां पद्मावतीमपि — ^{c}) Ś1 तुवेण्णां; K1 तुवेणां, K2 तु[वे]ण्णां, K3 तुयेणां, B1 कु (m सु)वेणां; B2 सुवेण्वां; B4 सुवर्णां; Dc सुवेमां, D3 सुवेण्णां; D5 भूवेण्णां (for सुवेणां). Ś1 कृष्णवेण्णां च, B1 4 °वर्णां च; B2 °वेण्वां च (for °वेणां च). T1 तुंगबण्णां कृष्णबण्णां; T2 G M1 तुंगभद्रां कृष्णवेणीं (M1 °ण्यां), M2 तुंगवेण्णां कृष्णवेणां — ^{d}) Ś1 K1 2 M2 कयि(K2 °य)मां च; K3 4 D3 कपिशां (K3 °सां) च, B2 इरां चैव; D5 T2 (by corr.) G3 कपिलां च; T1 G1 कल(G1 °लि)मां च; T2 (before corr.) G2 4 कमलां च (for इरामां च). M2 शरावतीं (for महा°). D1. 2 M1 कपिशा(M1 कयिमा)मथ भारत. — After 95^{cd}, N (except K4 Dc) T2 (marg. *sec. m.*) M1 ins.:

932^{*} वितस्तां च महाराज कावेरीं च महानदीम् ।

[Ś1 K1. 2 D3. 5 M1 नरव्याघ्र, K3 D2 महाभाग (for महाराज). M1 om. (hapl.) the posterior half and 95^{e}. T2 सरिता वरा (for च महानदीम्).]

— M1 om. 95^{e} (see above). — ^{e}) T1 G1 2 4 शोणां च. Dc2 शोणं चैव नरव्याघ्र. — ^{f}) K2 D3 5 विशालां; B1 वैशाल्यां (for विशल्यां). Ś1 K1. 2 T1 कंपनामपि; K3 T2 G M2 कंबुना° (G4 कंबुनी°); K4 B Dc Dn D1 4 6 किंपुना°; D2 यमुना°; D5 कर्बुरा°.

96 ^{a}) Ś1 K D1-3 नद्यो वै; B1 या नद्यः; D5 सरितः (for नद्योऽहं). — ^{b}) Ś1 K D1-3 5 राजसत्तम; B2 मानवोत्तम; B4 Dc2 या नराधिप; T1 G2 4 वा नरोत्तम. — ^{c}) Ś1 परिक्राम्यत्; G4 °क्रमान्; M °क्रमन्. — ^{d}) Ś1 K D1-3 5 transp. तस्य and कुक्षौ.

97 ^{ab}) Ś1 K B4 D1-3 5 समुद्रं पुरुष(Ś1 K1. 2 च नर-; B4 मनुज)व्याघ्र भीमनक्रसमाकुलं. — G4 om. 97^{cd}. — ^{d}) Ś1 K1-3 D5 पयसां (for पयसो). B Dc Dn D1. 2. 4. 6 पयसो (D1 2 °सा) निधिमुत्तम.

98 ^{a}) B2-4 Dc1 Dn n2 D4 तत्र (for तत°). Ś1 K1 D1 3 नगर (for गगन). — ^{b}) D5 transp. चद्र and सूर्य-. — After 98^{ab}, K3 *repeats* 96^{cd}. — ^{d}) B4 °काग्नि (for °कार्क-). B1-3 D (except D2 3 5) T2 (by corr.) G3 4 -समप्रभ. — ^{e}) Ś1 K2 D3 T1 महा- (for महीं). — ^{f}) Ś1 D3 °शोभितं. — After 98, S ins.:

933^{*} सपर्वतवनद्वीपां निम्नगाशतसंकुलाम् ।

[T1 °वनोद्देशा (for °वनद्वीपा), and °कुल° (for °शत°).]

99 ^{a}) D6 च (for हि). Ś1 K4 D3 T1 महाराज, K1-3 D5 सदा राजन्; T2 G3 M1 तथा रा°; G1 2 4 ततो रा°. — ^{b}) G1 पशुभिः (for बहु°). B D (except D1-3. 5) M1 मखैः; G1 सह (for सवैः). — ^{d}) G1 M2 सर्वे (for सर्व-). B D (except D1-3 5) °रंजनेः.

100 ^{a}) G1 महाराज (for यथा°). — ^{c}) B4 शुश्रूषणाया, T1 शुश्रूषणे च. — ^{d}) B2-4 Dn D4 6 तदा (for तथा).

101 ^{a}) K4 परिपतद्, B1 स पर्यटन् (m as in text), Dn3m परिभ्रमन्. — ^{b}) Ś1 K D1-3 5 transp. तस्य and कुक्षौ. — ^{c}) D3 प्र (for च). — Ś1 B2 om. (hapl.) 101^{d}–102^{a}. The sequence in D1 2 (after 101^{c}) is as follows: 104^{d}–106^{b}, 103^{c}–101^{c}, 101^{d}–103^{b}, 106^{cdef}. — ^{d}) B4 भारत (for पर्वतम्). T1 विंध्यं च गिरिमुत्तमं.

102 Ś1 B2 om. 102^{a} (cf. v. l. 101), K3 om. (hapl.) 102–103. For the sequence in D1 2 cf. v. l. 101. — ^{a}) K1. 2 D5 महेंद्रं (for निषधं). S चैव (for चापि). — After 102^{a}, D3 ins.:

$933a^{*}$ पारियात्रं च पर्वतम् ।
नैषधं चापि पश्यामि

— ^{b}) D5 विंध्यं (for श्वेतं). Ś1 K1 2 रजतासितं; K4 Dn D1-3 °न्वितं; B1 (m as in text) रजतं तथा, D6 गिरिसत्तमं. — D5 om. (hapl.) 102^{c}–104^{b}. — ^{c}) B1 तं पश्यामि (for पश्यामि च). Ś1 K1. 2. 4 D1-3 M2 महाराज (for

पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १०२
मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतम् ॥ १०३
महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ।
मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥ १०४
एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वरत्नविभूषिताः ॥ १०५
सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च नागांश्च मनुजाधिप ।
पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ।
तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥ १०६
कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः संचरन्दिशः ।
शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणांस्तथा ॥ १०७
गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव महीपते ।
दैत्यदानवसंघांश्च कालेयांश्च नराधिप ।
सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १०८
यच्च किंचिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
तदपश्यमहं सर्वं तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
फलाहारः प्रविचरन्कृत्स्नं जगदिदं तदा ॥ १०९
अन्तः शरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ।
न च पश्यामि तस्याहमन्तं देहस्य कुत्रचित् ॥ ११०

मही°) — ^{d}) K4 तत्र वै (for पर्वतं) — B2 om 102^{d}–103^{c}

103 K3 D5 om 103, B2 om 103^{abc} (cf v l 102) For the sequence in D1 2 cf v l 101 — ^{a}) Ś1 K1 2 4 D1–3 पुरुष°, S च नर° (for मनुज°) — ^{b}) S (except M2) चैव (for चापि) — ^{c}) D1 2 पृथिव्यां; M1 अपश्यं (for पश्यामि) Ś1 K1 2 B4 Dc2 D1–3 महीपाल; M1 महाशैले; M2 नरव्याघ्र (for महा°) — ^{d}) D3m (? gloss) कांचन° (for कनक°)

104 D5 om 104^{ab} (cf v l 102) For the sequence in D1 2 cf v l 101. — ^{a}) Ś1 K B2 4 D1–3 M चापि (for चैव) — Ś1 om (hapl) 104^{bc} — ^{b}) Dc सह्य (for विन्ध्यं) K3 4 D1–3 गिरिसत्तम — ^{c}) S मलयं च महाशैलं — ^{d}) B1 4 °पात्र (for °यात्रं) Dn2 D6 विध्यं (D6 सह्य) च गिरिमुत्तमं (= 104^{b})

105 For the sequence in D1 2 cf v l 101 — ^{d}) B1 3 4 D (except D2 3 5) M1 सर्वे (for सर्व-)

106 For the sequence in D1 2 cf v l 101 — ^{a}) Ś1 K1–3 D2 G4 सिंहव्याघ्र- (K3 °घ्रान्) — ^{b}) B1 3 D (except D1–3 5) पश्यामि (for नागांश्च) Ś1 वसुधाधिप B4 नानारूपान्नराधिप — ^{cd}) Dn2 तीर्थानि (for चान्यानि) T1 transp चान्यानि and सत्त्वानि B1 D1 2 पृथिवी° (for जगती°) — B2 om 105^{e}–108^{d} — ^{f}) T1 शश्वत् (for पश्यन्) T G3 M °पतं (for °चरं) B1 तथा (for तदा).

107 B2 om 107 (cf v l 106) — ^{b}) K2 प्रविष्टं, D2 G1 प्रविश्य B1 सर्वतो (for संचरन्) B4 तदा (for दिशः) — ^{c}) G1 M2 चैव, G2 अपि; G4 च प्र- (for चापि) — ^{d}) Ś1 K D2 3 सर्वान्; D5 सर्व- (for कृत्स्नान्) K3 M तदा; B1 3 4 D (except D2 3 5) अहं (for तथा) — After 107, N (B2 om) ins

934* साध्यान्रुद्रांस्तथादित्यान्गुह्यकान्पितरस्तथा ।
सर्पान्नागान्सुपर्णांश्च वसून्पश्विनावपि ।

[Ś1 K1 2 transp line 1 and line 2 — (L 1) Ś1 K D2 3 साध्या रुद्रास्तथादित्या (for the prior half) Ś1 K D1–3 गुह्यका (for °कान्) B1 3 गुह्यकाश्च पितृस्तथा (for the posterior half) — (L 2) Ś1 K D2 3 सर्पा नागा सुपर्णाश्च (for the prior half) Ś1 K D1–3 5 वसवोथा° (Ś1 °वो चा°) (for वसून्प्य°)]

108 B2 om 108^{abcd} (cf v l 106) — ^{a}) D1 2 यक्षाः — ^{b}) Ś1 K D3 5 ऋषयश्च, D2 किंनराश्च (for ऋषींश्चैव) — ^{c}) Ś1 K1 2 देव-, M1 दैत्या (for दैत्य-) K1 3 4 D2 3 -संघाश्च — ^{d}) K1 3 4 D1–3 5 -कालेयाश्च Ś1 महीपते (for नरा°) B Dc Dn D4 6 नागांश्च मनुजाधिप — ^{e}) Ś1 K2 4 D5 °तनयश्चापि; K3 D2 G4 M2 °तनयाश्चापि, Dc °तनयादींश्च, T1 °तनयाश्चैव — ^{f}) T1 [ऽ]सुरसत्तमाः

109 ^{a}) Ś1 K1 2 यावत् (for यच्च) Ś1 K1–3 B4 भवेल्, G2 4 जना (for मया) — ^{b}) Ś1 K1–3 Dc कृत्स्नं; G1 2 द्रष्टु (for दृष्टं). — ^{cd}) N तच्च (B Dc Dn D4 6 सर्वं, D3 तस्य) पश्याम्यहं राजन् (D1 2 सर्वं) (for ^{c}) Ś1 K1–3 D5 transp तस्य and कुक्षौ — ^{e}) Ś1 धारायणो निराधारः; K B D च(B1 Dn2 n3 त्व)रमाणो फलाहारः (K D1–3 निराहारः; D5 महाराज) — ^{f}) Ś1 B2 3 Dc1 Dn D4 विभो; K B1 4 D1–3 5 प्रभो; Dc2 D6 विभौ (for तदा).

110 ^{b}) T2 G2–4 वर्षाणामयुतायुतं — ^{c}) T1 अथ; T2 G2 3 तत्र; G4 न स (for न च) G1 तत्र (for तस्य) B1 अतं (for अहम्) — ^{d}) D1–3 5 कर्हि° (for कुत्र°) B1 देहमाद्यं कथचन; B (B1 marg) Dc Dn D4 6 S देहस्यांतं

सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशां पते ।
आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥ १११
ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा ।
वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ ११२
ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःसृतः ।
महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥ ११३
ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशां पते ।
आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ ११४
तेनैव बालवेषेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥ ११५
ततो मामब्रवीद्वीर स बालः प्रहसन्निव ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥ ११६
अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम ।
उषितस्त्वं सुविश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥ ११७
मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
यया निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ ११८
तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलंकृतौ ॥ ११९
प्रयतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिनन्दितौ ।
दृष्ट्वापरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ १२०
विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य च ।
दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ १२१
तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् ।
ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चेमां तवोत्तमाम् ॥ १२२

कदाचन (T G_{2-4} M न कर्हिचित्; G_1 न कुत्रचित्)

111 ^{ab}) S सततं (G_1 °तः) परिधावंश्च चितयश्च महाद्युते (G_4 °मते) — After 111^{ab}, S ins :

935* भ्रमंस्तत्र महीपाल यदा वर्षगणान्बहून् ।

— ^{c}) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ नासादयामि तस्यांतं (Ś$_1$ °स्याहं); M_1 नामादयमहं राजन्. — ^{d}) Ś$_1$ अतं; K $D_{1-3\ 5}$ अहं (for तस्य). T_2 G_{2-4} M_1 शिशोः (M_1 मार्गं) तस्य महा°

112 D_1 om. 112^{cd} — ^{c}) B_2 शरण्य (for वरेण्य) — ^{d}) T_1 transp मनसा and कर्मणा Ś$_1$ K $D_{2\ 3\ 5}$ गिरा; T_2 G_3 तथा (for [ए]व च).

113 ^{a}) G_1 महता (for सहसा) — ^{c}) T_2 G_{2-4} मुखांभोजाद् (for मुखात्तस्य) — ^{d}) T_2 G_3 अमरात्; $G_{2.\ 4}$ अमलात् (for विवृतात्) Ś$_1$ पुरुषर्षभ (for °षोत्तम).

114 ^{b}) $D_{2\ 3\ 5}$ S महात्मनः (for विशां पते) — ^{c}) Ś$_1$ पुरुष°; S स नर° (for मनुज°). — ^{d}) B_4 आपीय (for आदाय).

115 ^{a}) Ś$_1$ बालवेशेन — ^{b}) K_3 °लक्षणः; Dc_2 °लक्ष्मणा.

116 ^{a}) Ś$_1$ K_2 $B_{1\ 3}$ $D_{1\ 3\ 5}$ T_2 G_3 वीरः; B_2 Dn D_4 G_4 बालः; B_4 Dc D_6 प्रीतः; M_2 राजन् (for वीर). — ^{b}) B_2 शरीरं; Dn_1 n_2 D_1 स प्रीतः; Dn_3 D_4 G_4 स वीर (for स बालः). — ^{d}) D_3 T_2 (before corr) $G_{2.\ 4}$ M महाद्युते; T_1 महामते; G_1 जगत्पतिः.

117 ^{b}) B_4 मामिके; M_2 मामकैः K_1 मुनिरब्रवीत्. — ^{c}) B_1 भ्रमित° (m उषित° as in text). B_{1-3} Dc Dn $D_{1\ 4.\ 6}$ परि°; D_5 M_2 स वि°; G_1 स्म वि°; G_4 हि वि° (for सुवि°) — ^{d}) B_{1-3} Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ ब्रवीमि ते; D_5 महामुने (for ब्रवीहि मे)

118 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ मुहूर्तमपि; B_3 T_1 °र्तादिव (for (for °र्तादथ). — ^{b}) Ś$_1$ नृप, $K_{1\ 2}$ G_1 नर, G_2 नव (for नवा) — After 118^{ab}, B_1 ins

936* तं दृष्ट्वा देवदेवेशं मुनिर्वचनमब्रुवम् ।

— ^{c}) B_1 यदा, D_1 यथा, $G_{3\ 4}$ M_2 माया- (for यया) $D_{1\ 2}$ विमुक्तम् (for निर्मुक्तम्) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ लब्ध(Ś$_1$ मूढ)चेतनं

119 D_1 om 119 — ^{a}) Dn_3 ताम्रोत्पलौ (for ताम्रतलौ) K_2 तावच् (for तात) — ^{c}) K_3 B_1 $D_{2\ 3}$ S सुजात- (for °तौ). — ^{d}) $K_{1\ 4}$ अलंकृतं; $B_{1\ 3}$ D (except $D_{2\ 3\ 5}$, D_1 om) विराजितौ (for अलंकृतौ)

120 ^{a}) Ś$_1$ प्रणतेन; K_4 B_2 D (except D_5) G_3 M_1 प्रयत्नेन — ^{b}) T_1 [अ]पि; G_1 च; T_2 G_{2-4} [अ]स्य (for हि) Ś$_1$ K_3 B_1 Dc D_{3-6} °नंदितौ; B_2 D_2 G_1 °वादितौ (for °वंदितौ) — ^{c}) K_3 °परमिदं तस्य; $D_{2\ 3}$ °परमिमं तस्य; D_5 °परममेतस्य; T_2 G_{2-4} महात्मनस्तस्य

121 D_1 om (hapl) 121^{b}–122^{a} — ^{b}) D_5 पश्चात्तेन (for प्रयत्नेन) M_2 [अ]भि° (for [उ]प°) B_2 Dn $D_{4\ 4}$ ह (for च). — ^{d}) Ś$_1$ मया (for देवः)

122 D_1 om 122^{a} (cf v l 121). — ^{a}) B_2 तमिम. G_1 प्रांजलीकृत्वा — ^{b}) Dc_2 T_2 G_{1-3} M नमस्कृत्वेदम्. K_1 अब्रवीत्; M अब्रवं — ^{c}) D_1 T_1 देवेश, G_4 देव त्वा. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ एतां; K_4 B D (except $D_{1-3\ 5}$) चैतां (for चेमां) $D_{1.\ 2}$ नरोत्तम; D_5 अनुत्तमां (for तवोत्तमाम्).

आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरं भगवंस्तव ।
दृष्टवानखिलाँल्लोकान्समस्ताञ्जठरे तव ॥ १२३
तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः ।
यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १२४
त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
द्रुतमन्तः शरीरे ते सततं परिधावतः ॥ १२५
इच्छामि पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाहमनिन्दित ।
इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।
पीत्वा जगदिदं विश्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १२६
किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
कियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमरिंदम ॥ १२७
एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ।
महद्ध्येतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥ १२८
इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः ।
सान्त्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ १२९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

देव उवाच ।
कामं देवापि मां विप्र न विजानन्ति तत्त्वतः ।
त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ १
पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ।

---

123 ^{a}) $K_{1\,2}$ D_5 आस्ये च (for आस्येन) S [अ]ह प्रविष्टोस्मि (for [अ]नुप्रविष्टोऽहं) — ^{b}) B Dn D_{4-6} शरीरे (for शरीरं) S देहं तव नरो(T$_1$ G$_1$ M तव सुरो°; G$_4$ ते पुरुषो)त्तम — ^{c}) $K_{3\,4}$ दृष्टवान्निखिलान्; T G (by transp) अखिलान्दृष्टवान्. $B_{2\,3}$ D (except $D_{1-3\,5}$) M_2 सर्वान् (for लोकान्) — ^{d}) $K_{1\,2}$ समताज् (for समस्ताञ्) D_1 T_2 G_{2-4} उदरे (for जठरे) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) हि ते (for तव)

124 ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{3\,5}$ शरीरस्थान् T_2 G_{2-4} तव देहे मया दृष्टा — ^{bc}) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{3\,5}$ °राक्षसान्, and °नागांश्च — ^{d}) K_3 B_4 $D_{1\,2}$ T_1 G_1 M_1 जगच्च स्थाणुजंगमं; D_5 जगत्स्थावरजगमान्

125 ^{b}) Dc$_2$ मतिर् (for स्मृतिर्) — ^{d}) Ś$_1$ °धावता; $B_{2\,4}$ D (except $D_{1-3\,5}$) °वर्तिनः — After 125, B D (except $D_{1\,2\,5}$, D_3 marg *sec m*) ins
937[1] निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो ।

126 ^{a}) T_2 G_{2-4} यतिष्ये (for इच्छामि) — ^{b}) $K_{1\,2\,4}$ B Dc Dn $D_{3\,4\,6}$ अनिदितं, D_1 अनंदितं; D_5 अनिदितः — ^{c}) M_2 शुचिः (for शिशुः) — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{2\,3\,5}$ को (for किं) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ अनुतिष्ठति; S अधि(G_1 अव)तिष्ठति (M_1 °ते) — ^{e}) B D (except D_3) T_2 G_{2-4} सर्वम् (for विश्वम्) — ^{f}) M_1 एतद्याख्यातुमर्हति

127 ^{a}) T_2 G_{2-4} विश्वं (for सर्वं) — ^{c}) T_2 $G_{3\,4}$ महा°; G_2 मया (for त्वया) — ^{d}) K_3 D_5 अनिदित (for अरिंदम)

128 ^{a}) $D_{3\,5}$ T_2 G_{2-4} [अ]हं देव (D_3 श्रोतुं) (for देवेश) — ^{b}) D_3 देवेश द्विजकाम्यया — ^{d}) D_3 यथा तथा — G_4 om 128^{ef} — ^{e}) Ś$_1$ $K_{1\,2\,4}$ D_3 T_1 M_1 °द्देतद्; T_2 G (G_4 om) °ध्येयम् (for °द्ध्येतद) D_3 त्वां (for च) — ^{f}) T_1 पृष्टवानहं (for दृष्टवान्प्रभो)

129 ^{b}) Ś$_1$ K_2 महाप्रभुः, K_1 °प्रभो; D_3 °द्युते (for °द्युतिः) — ^{d}) K_3 Dc D_4 G_4 M वर

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ $K_{1\,2}$ T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan*. $K_{3\,4}$ B_{2-4} Dc Dn $D_{1-4\,6}$ G_1 मार्कंडेयसम(Dc Dn_{1} n_3 D_4 °मा)स्या; B_1 मार्कंडेयवाक्य — *Adhy name*. G_1 श्रीमद्भगवन्माहात्म्यकथनं. — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 187 (Dn_3 188), D_1 194, S (M_2 *inf lin*) 190 (M_2 orig 193) — *Śloka no*: Dn_1 n_2 145, Dn_3 146, D_1 137

187

☞ 1^{ab}–47^{cd} recur almost verbatim in the Brahma Purāṇa (Ānandāśrama ed), 56 10–57 Cf. note on 60 ff of the previous adhy

अतो दृष्टोऽस्मि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ २
आपो नारा इति प्रोक्ताः संज्ञानाम कृतं मया ।
तेन नारायणोऽस्म्युक्तो मम तद्ध्ययनं सदा ॥ ३
अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५
अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपश्च प्रजापतिः ।
अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६
अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
सदिशं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥ ७
मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
यजन्ते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितम् ॥ ८
पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषवः ॥ ९
चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ।
शेषो भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥ १०
वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ।
मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ ११
अग्निश्च वडवावक्त्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ।

---

1 K_1 B_2 Dn_2 D_{1-3} देवदेव उ° ; S (except M_1) श्रीभगवान् — [a]) K_1 न, G_1 M च (for [अ]पि) T_1 ब्रह्मा, T_2 G_{2-4} M ब्रह्मन्; G_1 नित्यम् (for विप्र) K_4 $D_{3, 5}$ काम (D_5 कामाद्) देवा अपि न मां; B_1 न देवा नर्षयश्चैव — [b]) B_{2-4} Dc Dn $D_{4, 6}$ हि; S (except M_1) [अ]भि- (for वि-) K_4 $D_{3, 5}$ विप्र जानंति तत्वतः — [c]) T_1 त्वां (for त्वन्-) K_4 प्रतीक्षामि (for प्रव°) — [d]) $D_{1, 2}$ विचरा° (for विसृजा°) T $G_{3, 4}$ श्रूयतां वचनं मम

2 [a]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ देवर्षे; K_3 मे भक्तो — [b]) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ चापि (for चैव) — [c]) B D (except $D_{1, 2, 5}$) ततो (for अतो) S तुष्टो (for दृष्टो) K_4 तपसा (for ते साक्षाद्)

3 For 3^{ab}, cf C 12 13168, Manu 1 10 — [a]) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 Dn $D_{3, 4, 6}$ अ(D_3 आ)पां (for आपो). $Ś_1$ $K_{1, 2}$ मया; $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ सदा; B Dc Dn $D_{4, 6}$ पुरा (for प्रोक्ताः). — [b]) $Ś_1$ K_{1-3} नाम पूर्वं; K_4 B D संज्ञाकर्म (D_5 पूर्वं); S (except T_1 M) तासां नाम (for संज्ञानाम) B_1 $D_{1-3, 5}$ कृता (for कृतं) $Ś_1$ K_{1-3} किल (for मया) — [c]) Dn $D_{4, 6}$ [ऽ]पि (for [ऽ]स्मि) S (except M_1) तेन नारायणेत्युक्तः — [d]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ ता ह्ययन; K_4 ते ह्ययन; B Dn $D_{4, 6}$ तत्त्वयनं (for तद्ध्ययनं) K_3 B_2 तदा (for सदा)

4 [a]) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ सोहं (for अहं) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ देवः (for नाम) — [b]) Dc प्रवरः (for प्रभवः) — G_4 om. 4^{cd}. — [c]) B_4 जनिता (for विधाता) — [d]) $Ś_1$ संहत्या (for संहर्ता)

6 G_2 om up to यज्ञ in 6^d — [a]) T_2 G_3 विश्व°; M_2 शुक° (for शिव°) — [b]) $B_{1, 3}$ Dn S काश्यपः B D (except $D_{1-3, 5}$) [अ]थ (for च). — G_4 om 6^{cd}

7 [b]) B_2m स्तनांतरे (for च लोचने) — After 7^{ab}, N ins.

938* द्यौर्मूर्धा ख दिशः श्रोत्रे तथाप स्वेदसंभवाः ।
[$Ś_1$ K मे, D_4 च (for ख) K_4 श्रोत्र° (for स्वेद°)]

— [c]) Dn_1 n_3 $D_{4, 6}$ सदिशश्च, D_2 सदिव्य, D_3 तद्दिव्य (for सदिशं) B_4 ते; D_3 स (for च) $Ś_1$ कर्णो (for कायो) K_4 S नभश्च सकल कायो (M_2 °ल॰ कालो) — [d]) K_4 B_1 Dc D_{1-3} मं- (for मे) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ D_5 M_2 वायुर्मे नासिके स्थितः

8 [b]) $K_{3, 4}$ B D_{1-5} चाप्त°; S (except M_1) त्वाप्त° (for स्वाप्त°) — [c]) D_5 M_2 यजतो (for यजन्ते) $Ś_1$ K $B_{3, 4}$ Dc $D_{1-3, 5}$ G_1 वेदविद्वांसो — [d]) S देव(T_1 वेद) सदने (for °यजने) $D_{1, 3}$ स्थिताः.

9 [a]) D_2 om from क्षत्रिये in 9^a up to 10^a $Ś_1$ K B_3 $D_{1-3, 5}$ पार्थिवेंद्रा° (for क्षत्रि°) B_3 ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव — [b]) $Ś_1$ K $B_{2, 4}$ $D_{1-3, 5}$ क्षत्रियाः; B_1 ये चान्ये; M_1 यजंते (for पार्थिवाः) — [c]) $Ś_1$ K_1 अथो, D_1 यथा (for तथा) — [d]) K_2 सर्वलोक°, Dn $D_{4, 6}$ T_2 G_{2-4} स्वर्गलोकजिगीषया, $D_{1, 6}$ °कं जिगीषया (D_1 °वः), M_2 °के जिगीषवः

10 D_2 om 10^a (cf v l 9) — [a]) $D_{3, 5}$ चतुःसागर° — [b]) B (B_1 marg) °भूषिना; D_5 T_1 °भूपितां; G_1 °भूषिताः — [c]) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3, 5}$ [ए]नां, M [ए]को (for [ए]तां)

11 [a]) K_2 वराहं, G_4 वराह- (for वाराहं) — [b]) D_3 पुरेयं (for मयेयं) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ पृथिवी (for जगती) D_3 मया (for पुरा) — [c]) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3, 5}$ M_2 निमज्जती (K_1 °ज्जते; K_4 °ज्जंती; M_1 °ज्जति) (for मज्ज°) T_1 जलनिधौ (for जले विप्र).

12 [b]) B_4 भूत्वा चाहं द्विजोत्तम. — [c]) Dc शिरसि (for

पिबाम्यपः समाविद्धास्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ॥ १२
ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रमूरू मे संश्रिता विशः ।
पादौ शूद्रा भजन्ते मे विक्रमेण क्रमेण च ॥ १३
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥ १४
यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षवः ।
कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीतकल्मषाः ॥ १५
सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ॥ १६
अहं संवर्तको ज्योतिरहं संवर्तको यमः ।
अहं संवर्तकः सूर्यो ऽहं संवर्तकोऽनिलः ॥ १७
तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
मम रूपाण्यथैतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ १८
रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशम् ।
वसनं शयनं चैव निलयं चैव विद्धि मे ॥ १९
कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
ममैव विद्धि रूपाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २०
प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ।
सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २१
मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
मयाभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २२
सम्यग्वेदमधीयाना यजन्तो विविधैर्मखैः ।

पिबामि) K1 3 4 D1 5 M [आ]पः, B4 [अ]हं (for [अ]पः) Ś1 सदा विद्वान्; K1 समास्थाय; B1 D4 समाविद्वन्, B3 Dn1 n2 D6 सदा विद्वन्; B3 सदा विद्वाः; B4 जलं विद्वन्, Dn3 (marg *sec m* as in text) सदा विद्वान्; T1 सदा-बद्धास् (for समाविद्धाः) — *d*) K4 Dc D1–3 5 तथैव (for ताश्चैव) B4 लोकांश्चैव सृजाम्यह

13 *b*) B3 Dn D4. 6 M1 संस्थिता (for संश्रिता) — *c*) B D (except D1–3 5) भवंतीमे (for भजन्ते मे). — *d*) D1–3 G1 व्युत्क्रमेण (for विक्र°)

14 *b*) Ś1 K D3 तु; G1 2 M1 हि (for [अ]पि) K4 अथर्वकः; D1 2 T1 G1 2 M1 अथर्व च D5 यजुर्वेदस्तथैव च — *c*) G1 ततः (for मत्तः) — *d*) T1 G1 M1 [उ]त (for च)

15 *a*) T2 G2 4 यांति° (for शान्ति°) — *b*) K4 जितात्मानो Ś1 K1 2 विचेतसः; K3 [ऽ]तिचेतसः; K4 B D (except D5) बुभुत्सवः — K3 om 15*c*–16*b* — *c*) D5 कामक्रोधैश्च निर्मुक्ताः, S अक्रोध(T2 G3 4 °क्रोधा, G1 °काम)-द्वेषसंयुक्ता — *d*) Ś1 B Dn (Dn3 marg *sec m* as in text) D6 निःसंज्ञा.

16 K3 Dc om 16*ab* (for K3, cf v l 15) — *a*) G1 सत्यस्था — *b*) Ś1 K1 2 D5 °त्मचितकाः — *c*) K3 काममेव स तं विप्रा° — After 16, Ś1 K B1 D1–3 5 read 22 (cf v l 17)

17 Ś1 K D1–3 5 read 17 after 20 — *a*) Ś1 सांवर्तको. Dn2 n3 D4 6 वह्निर् (for ज्योतिर्) — *b*) Ś1 सांवर्तको B1 3 Dn3 D4 6 [ऽ]नलः; B2 Dc Dn1 n2 T2 G3 [ऽ]निलः (for यमः) — T2 G3 4 om 17*cd* — *c*) Ś1 सांवर्तकः. — *d*) To avoid hiatus, Ś1 K1 2 B2–4 Dn D4 6 त्वहं, B1 Dc T1 G1 M ह्यहं (for अहं) Ś1 सांवर्तको K1–3 Dc Dn2 [ऽ]नलः, B3 यम° (for ऽनिलः)

18 *a*) B4 भावारूपाणि (sic) — *b*) K3 ये चान्येता (for यान्येतानि) G1 3 नभस्थले — *c*) B Dc Dn D4 6 मम वै (B4 D4 6 ममैव) रोमकूपाणि — *d*) T2 G मां (for त्वं)

19 G1 om (hapl) 19–20 — *b*) K4 D3 T1 G1 2 4 चतुर्दिशः; M दिशो दश — *c*) T1 वसतिं; T2 G3 4 सवनं (for वसनं) — *d*) B2–4 Dc Dn D6 विलयं; D1 नियतं (for निलयं) M विद्धि मे ब्राह्मणोत्तम — After 19, B Dn ins

939* मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ।

20 G1 om 20 (cf v l 19) — *a*) D5 कामक्रोधौ B1 कामः क्रोधश्च हर्षश्च, T1 कामक्रोधौ भय मोह. — *b*) Ś1 K2 लोभं, T1 हर्षं (for भयं) B1 मोहस्; D1 2 T1 चैव (for मोहं) T1 वै (for च) — *c*) Dc1 Dn D4 6 G2 M2 रोमाणि (for रूपाणि). — After 20, Ś1 K D1–3 5 read 17

21 *b*) T2 G3 कामतः (for शोभनं) — T2 G3 om 21*c*–22*d* — *c*) Dc M2 शौचं (for चोग्रं) — *d*) Ś1 T1 G2 अहिंसां; G1 अहिसाश्च (for अहिंसा) Ś1 K2 सर्वं (for चैव)

22 Ś1 K B1 D1–3 5 read 22 after 16 (cf v l 16) T2 G3 om 22 (cf v l 21) — *a*) B1 महता, G4 सहिता (for विहिता) — *b*) S (T2 G3 om) ममादेशवि-हारिणः — *c*) T1 मयाविर्भूत°, G (G3 om) मयापहृत° — *d*) K3 G1 विचेष्टति

23 *b*) B D (D3 by corr) T1 G4 M1 यजंते (for यजन्तो) Ś1 K2 3 D1 2 5 G1 सवैः; K1 M स्तवैः (for मखैः).

शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ २३
प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः ।
लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्यैरकृतात्मभिः ॥ २४
तं मां महाफलं विद्धि पदं सुकृतकर्मणः ।
दुष्प्रापं विप्रमूढानां मार्गं योगैर्निषेवितम् ॥ २५
यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ २६
दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ।
राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥ २७
तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ २८
सृष्ट्वा देवमनुष्यांश्च गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
स्थावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥ २९
कर्मकाले पुनर्देहमनुचिन्त्य सृजाम्यहम् ।
प्रविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥ ३०
श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम ।
रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ॥ ३१
त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्त्युत ।
अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ।
त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३२
अहं त्रिवर्त्मा सर्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ।
अभिभूः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः ॥ ३३

— [d]) T_1 द्विजास्ततः, M_1 द्विजादयः

24 G_4 om 24 — [d]) K_3 नरैर्यैर् (for अनार्यैर्) T_1 अजिता° (for अकृता°)

25 [a]) K_3 B_{1-3} Dn D_{4-6} $G_{1\,2\,4}$ M तस्मान्; B_4 तन्मे (for त मां) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ महाबल, $G_{1\,2\,3}$ महत्फल — [b]) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ सुकृतकर्मणां B Dc Dn $D_{4\,6}$ नराणां भावितात्मनां — After 25^{ab}, M_1 ins

910^{*} त्वमेवात्र विजानीहि नराणां भावितात्मनाम् ।

— [c]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ सर्वभूतानां; $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ सर्वमूढानां — [d]) G_4 M योग- (for योगैर्)

26 =(var.) Gītā (Vulg.) 4. 7 — [a]) $Ś_1$ B_1 T_1 M हि (for च) — [b]) $Ś_1$ $D_{1\,3}$ भार्गव, $K_{1\,2}$ वै मुने; $K_{3.4}$ B_3 Dc $D_{2\,5}$ भारत (!) (for सत्तम) B_2 ग्लानिर्भरतसत्तम.

27 G_4 om (hapl.) 27–28 — [a]) T_1 G_1 सयक्षमानुषै(G_1 °नवै)श्चाह; T_2 $G_{2\,3}$ सर्वैश्च मनुजैश्चाहं; M सर्वैः समानुषैश्चाहं — [b]) S (G_4 om.) अवध्यो देवदानवैः. — [c]) B_2 रक्षोभ्य°; T $G_{2\,3}$ राक्षसै° (for राक्षसा°) — [d]) K_3 [उ]त्पद्यंति, B_3 [उ]त्पत्स्यंते; Dc पश्यति; G_3 वत्स्यति (for [उ]त्पत्स्यन्ति) K_2 दारुणं

28 G_4 om 28 (cf. v.l. 27) — [a]) K_3 D_5 संप्रसूये वै, T_1 समसूयामि; G_1 सुप्रसूयामि — [b]) M_1 °कर्मिणां — T_2 G_3 om 28^{cd} — [c]) $Ś_1$ $K_{1\,3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ प्रविश्य (for °ष्टो) — K om (hapl.) 28^{d}–30^{c} — [d]) $Ś_1$ $K_{2\,4}$ $D_{3\,5}$ [उ]त (for [अ]हम्). $D_{1\,2}$ तत्सर्वं प्रशमाम्युत

29 K_1 om 29 (cf. v.l. 28) — [a]) $D_{1.2}$ देवान् (for देव-) $Ś_1$ K (K_1 om.) D_{1-3} वै; $B_{1\,2}$ Dc_1 Dn $D_{4\,6}$ तु (for च) K_3 (corrupt) सृष्ट्वासु च मनुष्यान्वै, D_5 सृष्ट्वा देवमनुष्याणां — [c]) K_4 D_4 सर्वाणि (for भूतानि) — [d]) D_5 °काम्यया (for °मायया)

30 K_1 om 30^{abc} (cf. v.l. 28) — [a]) D_5 कामं (for कर्म-) $G_{3\,4}$ कर्मकालेषु निर्देहम् — [b]) $Ś_1$ K (K_1 om.) D_{1-3} अनुसृत्य, Dc (corrupt) अचिन्वत्य, Dn $D_{4\,6}$ अविचित्य $Ś_1$ $K_{2\,3}$ $D_{1-3\,5}$ व्रजाम्यहं — [c]) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ T_1 G_1 M आविश्य (for प्र°) S लोक (for देह)

31 [a]) B_1 ब्रह्मन् (for वर्ण.) — [b]) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ रक्तस्, $B_{1\,3}$ Dc_2 D_4 श्यामस् (for पीतस्) $Ś_1$ K D_{1-3} तथा, B_2 [ऽ]भवन (for मम) — [c]) $Ś_1$ K D_{1-3} पीतो; T_1 G_1 M_1 श्यामो, $G_{2\,3}$ श्यामं (for रक्तो) — [d]) K_4 B_4 सदा, B_2 [ऽ]भवत्, Dc_2 ह्यहं, D_{1-3} मम (for तथा)

32 [a]) K_2 अधर्मस्य, B_4 D_5 च धर्मस्य (for ह्य°) — [b]) K_3 D_5 हि; B_{2-4} Dc Dn $D_{4\,6}$ M च (for [उ]त) — After 32^{ab}, S ins

941^{*} यदा भवति मे वर्णः कृष्णो वै मुनिसत्तम ।

— [c]) K_3 आसकाले $Ś_1$ $K_{1\,2}$ तु; D_3 [ऽ]पि (for च) — [d]) K_1 (sup. lin. as in text) $_2$ भूतार्ति-; Dc D_5 T_2 G_{2-4} भूत्वा सु-. B_1 काले भूते च दा° — [ef]) B_1 [ए]ष, T_1 [ए]तत् (for [ए]कः) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 संहरामि जगत्सर्वं (K_1 °त्कृत्स्नं) कल्पादौ विसृजाम्यहं

33 [a]) K_2 त्रिकर्मा, B_1 तु धर्मः, M त्रिवर्ष्मः K_3 B Dn $D_{4\,6}$ विश्वात्मा (for सर्वा°) Dc अहं त्रिवर्गविश्वात्मा — [b]) $Ś_1$ सर्वभूत°; B_1 हृषीकेशस्त्रिविक्रमः; T_1 सर्वलोकशुभावहः — G_4 om 33^{cd} — [c]) Dn_2 $D_{3\,6}$ अविभूः; S अजितः (for अभिभूः). — [d]) K_2 उरुक्रमं, S नरोत्तमः

34 [a]) D_3 काले चक्र, G_4 अहं ब्रह्मन् T_1 [ए]तत् (for

कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मन्नहमरूपि वै ।
शमनं सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् ॥ ३४
एवं प्रणिहितः सम्यङ्मयात्मा मुनिसत्तम ।
सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ३५
यच्च किंचित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज ।
सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ ३६
यच्च किंचित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा मुनिसत्तम ॥ ३७
अर्धं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ३८
यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनम् ।
तावत्स्वपिमि विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ३९
एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४०
मया च विप्र दत्तोऽयं वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ।
असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४१
सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
विक्लवोऽसि मया ज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥ ४२
अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि यदा मम ।
दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ४३
ततोऽसि वक्त्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ।
आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयोऽपि सुरासुरैः ॥ ४४

[ए]को) — ^{b}) Dc$_2$ T$_1$ G$_1$ $_2$ M अरूपिण, Dn अरूपकं (for अरूपि वै) B$_1$ ब्रह्मादं बहुरूपधृक्, B$_4$ ब्रह्मन्नहरहः सदा; G$_4$ कालचक्रमरूपकं — ^{c}) K$_3$ शमनी, D$_4$ समनं, T$_1$ G$_1$ M शयनं Ś$_1$ K D$_{1-3}$ सर्वलोकानां. — ^{d}) K$_2$ सर्वलोककृतोद्यमः; K$_3$ °भूतकृतो यमः, B$_1$ सर्वकर्मकृतोद्यमं; D$_{1-3}$ सर्वभूतकृ°; S (except T$_1$ G$_1$) सर्वकालकृ° — Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ ins after 34 B Dc Dn D$_4$ $_6$, after 35

942* सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्वशः ।

[Ś$_1$ B$_1$ D$_{1-3}$ $_5$ °लोकेषु (for °लोके च) Dn$_2$ D$_3$ भक्त्या (for भक्ता) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3}$ $_5$ सनातन (for च सर्वश°)]

35 ^{a}) K$_3$ समं (for सम्यङ्) — ^{b}) K$_4$ B Dn D$_4$ $_6$ ममात्मा; T G मायया D$_3$ द्विजसत्तम — ^{c}) B$_4$ सर्वभूतानि Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ विप्रर्षे

36 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_1$ $_2$ $_5$ इह, T$_1$ त्वयि (for त्वया) T$_1$ प्रोक्तं (for प्राप्तं) — ^{b}) K$_3$ B$_1$ Dc$_2$ Dn$_3$ T$_1$ अपि (for मयि) Ś$_1$ क्लेशात्मजं; K$_3$ °त्मका B$_1$ सुखं (for द्विज) T$_2$ (before corr.) G$_2$ $_4$ मयि क्लेशा द्विजोत्तम — G$_4$ om 36^c–37^d — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ फलो° (for सुखो°) — ^{d}) D$_3$ transp च and तव Ś$_1$ तथा°; T$_1$ तदा°; G$_1$ यदा° (for तवा°)

37 G$_4$ om 37 (cf v l 36) — ^{a}) T$_1$ G$_1$ किंचिद्धि (for च किंचित्) — After 37^{ab}, K$_1$ $_2$ read 42^{cd} — ^{c}) D$_5$ विहितं Ś$_1$ K$_1$ $_2$ सर्वं एवासौ, Dn$_1$ n$_3$ D$_4$ सर्वदैवासौ; D$_6$ सर्वथा वै ते; T$_1$ सर्वथैवाहं; T$_2$ G$_2$ $_3$ M सर्वथैवात्मा — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_5$ मयात्मा; S (G$_4$ om.) ममासौ K$_3$ कुरुनंदन; B$_1$ $_3$ Dc Dn D$_4$ $_6$ भूतभावनः, B$_4$ D$_3$ द्विजसत्तम. B$_2$ मया भूतभवेन च

38 ^{a}) T$_2$ G$_{2-4}$ अहं धर्मशरीरश्च (G$_2$ °स्य) — K$_4$ om (hapl.) 38^c–39^d — ^{c}) T$_2$ G$_{2-4}$ देवः (for नाम)

39 K$_4$ om 39 (cf v l 38) — ^{a}) T$_1$ एतद् (for यावद्) G$_2$ $_4$ युगांतं (for युगानां) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ B D (except D$_3$ $_5$ $_6$) सहस्रपरिवर्तनात्; G$_1$ सहस्र परिवर्तनं — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_{1-3}$ $_5$ T$_1$ G$_1$ स्वपिति, T$_2$ G$_{2-4}$ स्वपामि D$_3$ धर्मात्मा (for विश्वा°) — ^{d}) B Dc Dn D$_4$ $_6$ T$_2$ (by corr.) G$_3$ सर्वभूतानि (Dn$_1$ °न्वि-) मोहयन्

40 ^{a}) G$_4$ इमं (for अहं) — ^{b}) K$_3$ इहासि; K$_4$ M$_1$ इहास्ते; B Dn$_3$ D$_{4-6}$ इहास्से (B$_1$ °स) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ द्विजसत्तम, T$_2$ G मुनिपुंगव

41 ^{a}) D$_5$ ब्रह्म (for विप्र) B Dc Dn D$_4$ $_6$ मया च दत्तो विप्राग्र्य (B$_1$ Dc °य) — ^{b}) B$_4$ ब्रह्मचारिणे; D$_1$ $_2$ विप्ररूपिणा (D$_2$ °णे) — G$_4$ om 41^{cd} — ^{c}) D$_3$ परिहृष्टेन — ^{d}) K$_2$ $_4$ Dn$_3$ D$_1$ $_2$ $_5$ G$_3$ °पूजितः; M$_1$ °पूजिते; M$_2$ ब्रह्मर्षिगणपूजितः

42 ^{a}) D$_1$ $_2$ लोकार्णवं (for एका°) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ Dc$_1$ D$_1$ M$_2$ नष्टस्थावरजंगम — ^{c}) B$_1$ विकृतोसि, Dn$_2$ विक्लवोपि M$_2$ विक्लवो मयि यज्जातः — K$_1$ $_2$ read 42^{cd} after 37^{ab}

43 ^{c}) K$_3$ दत्वा (for दृष्ट्वा) — ^{d}) Ś$_1$ विस्मृतो

44 ^{a}) K$_3$ तेनासि (for ततो°) G$_4$ वर्षाद् (for वक्त्राद्) K$_4$ B$_4$ ततो वक्त्राद्धि (B$_4$ °त्तु) विप्रर्षे — Ś$_1$ om (hapl.) 44^b–45^c — ^{b}) G$_2$ दूरं (for द्रुतं) — ^{c}) T$_1$ च (for ते) M$_2$ मयात्मा च (by transp.) — ^{d}) B$_1$ $_2$ दुर्विज्ञेयः, D$_5$ दुर्विज्ञानः (for दुर्ज्ञेयोऽपि) B$_3$ Dc Dn D$_4$ $_6$ हि (for ऽपि) B$_1$ सुरादिभिः; D$_1$ चराचरैः

यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्यति महातपाः ।
तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ४५
ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ।
एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराद्द्विजसत्तम ॥ ४६
आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ४७

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
प्रजाश्चेमाः प्रपश्यामि विचित्रा बहुधाकृताः ॥ ४८
एतद्दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ॥ ४९
यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मनिभेक्षणः ।
स एष पुरुषव्याघ्र संबन्धी ते जनार्दनः ॥ ५०
अस्यैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं तथा ॥ ५१
स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणपुरुषो विभुः ।
आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५२
एष धाता विधाता च संहर्ता चैव सात्वतः ।
श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥ ५३
दृष्ट्वेमं वृष्णिशार्दूलं स्मृतिर्मामियमागता ।
आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५४
सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

---

45 Ś1 om 45^{abc} (cf v l 41) — ^{b}) B Dc Dn D6 न बुध्येत (B1 नाबुध्यत) (for न बुध्यति) T1 पितामहः — After 45^{ab}, T1 *repeats* 40^{ab} — ^{c}) D2 त्वपि ह; S त्वमपि (for त्वमिह) — ^{d}) K1 G1 4 M विस्रब्धश्च, D5 विश्रब्धं

46 ^{b}) Ś1 °सुखावहे — ^{c}) G1 एकीभूतं Ś1 [ऽ]स्मि स्रक्ष्यामि; K1 2 [ऽ]स्मि द्रक्ष्यामि; T1 2 (before corr) G1 2 4 प्रवे°; T2 (after corr) विस्र°; G3 विस्°; M प्रस्र° (for हि स्र°). — ^{d}) B4 G2 4 शरीरं; D3 शरीरान् B1–3 Dc Dn D4 6 T2 G1 3 शरीराणि द्विजोत्तम

47 ^{a}) Ś1 K1–3 B1 Dc2 T2 G2–4 पृथिवी — ^{b}) Ś1 K1 2 B1 D1 2 T G2–4 वायुः, K3 वपुः (for वायुं) K3 वा; M2 तु (for च). — ^{c}) K4 T1 G2 M2 [अ]भवत् (for भवेत्) — ^{d}) K4 अहं (for इह)

48 ^{b}) T1 परमोद्भुतः — ^{d}) B Dn D6 विविधाः; D5 बहुलाः (for बहुधा-)

49 ^{a}) K3 B2 3 D (except D1–3 5) एवं (for एतद्) G1 दृष्टो (for दृष्टं) K3 महाराजन्; S मया तात (for मया राजन्) — ^{c}) G4 पुरुष° (for भरत°) — After 49, B1 ins.

943[1] सूतात्मानं समाहृत चतुर्दशविधानतः ।
परमात्मानमाविश्य सुषिप्स्यमित्तधी ॥ १ ।

50 G3 om 50 — ^{a}) T1 स च; G1 M यश्च; G2. 4 येन; G3 यो वै (for यः स) — ^{b}) B D (except D1–3 5) T1 G1 M पद्मायतेक्षणः — ^{c}) Ś1 K1 2 D1. 3 G2 एव (for एष). K3 T1 °व्याघ्रः

51 ^{a}) Ś1 K1 2 वरदानेन — ^{b}) G1 हि (for न) — ^{d}) Ś1 K च वै, B1–3 D (except D1 3 5 6) T2 (by corr) G3 मम (for तथा)

52 ^{a}) K1 3 Dn2 D1 एव (for एष) S एष कृष्णो हि दाशार्हः — ^{b}) Ś1 K D1–3 5 पुराण- (Ś1 K2 °ण-) पुरुषोत्तमः, B1 4 T1 G1 2 4 M पुराणः पुरुषो विभु°, B2 3 Dc पुराणः परमो विभु° — ^{d}) B4 महाप्रभु°, M नराकृतिः

53 ^{b}) K4 B D (except D1 2 5) T2 G2 3 शाश्वतः (for सा°)

54 ^{a}) Ś1 K2 B1 3 D2 5 [ए]न; K3 D1 M1 [ए]वं, B2 D3 G1 [ए]व (for [इ]मं) B2 Dn D4 6 वृष्णिप्रवर, G4 राजप्रवर — ^{b}) B1 मेयमिह (for मामियम्) — ^{c}) K3 B2 3 Dn1 n3 D4 6 अयं; D3 दिव्यं (for अज) Ś1 K1–3 D5 नित्यं; K4 D1 2 दिव्य; B2–4 Dn D4 6 जिष्णुं; D3 अजं (for विष्णु) B1 आदिदेवं सुप्रतिष्ठ

55 ^{a}) M2 अपि (for एव) — G1 om 55^{bc} — ^{b}) M1 केशवः (for माधवः) — ^{c}) G2 M2 गच्छ त्वम् (for °ध्वम्) G4 एव, M1 एतं (for एनं) — ^{d}) K4 B4 D1 5 कौरवर्षभ, S पुरुषर्षभ

Colophon om in B1. B2–3 Dc Dn D4 6 read it after 3 188 2 — *Major parvan:* Ś1 K2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan.* K3 4 Dc D1 2 मार्कंडेयसमस्या; B2. 3 Dn3 D3 °समास्या (followed by भविष्य in B2 Dn3), T2 G3 °समाख्या; D5 मार्कंडेय (followed by समास) Dn1

१८८

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तास्तु ते पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ।
द्रौपद्या कृष्णया सार्धं नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥ १
स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवल्गुना ।
सान्त्वयामास मानार्हान्मन्यमानो यथाविधि ॥ २
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ ३
आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतां वर ।
मुने भार्गव यद्वृत्तं युगादौ प्रभवाप्ययौ ॥ ४
अस्मिन्कलियुगेऽप्यस्ति पुनः कौतूहलं मम ।
समाकुलेषु धर्मेषु किं नु शेषं भविष्यति ॥ ५
किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।
किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ६
कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।
विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ ७
इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।
रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महामुनिः ॥ ८
मार्कण्डेय उवाच ।
भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।
कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ९

D6 (both om sub-parvan name) mention only भविष्य, and D4, likewise, only भविष्यत् — *Adhy name* G1 भगवदात्ममायाप्रतिपादनं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 96 (= 196), Dn 188 (Dn3 189), D1 195, S (M2 *inf lin*) 191 (M2 orig 194) — *Śloka no*. Dn 59, D1 57

188

1 [a]) B2 3 D (except Dc1 D1-3) च (for तु) K4 पार्थास्ते (by transp) — [b]) K2 4 Dn1 D2 3 T2 G2-4 भरतर्षभौ — [c]) B2-4 D (except D1-3 5) T G °द्या सहिताः सर्वे

2 [a]) Ś1 K2 B4 D1 T1 चैनान्, D5 चैषां, M च तान् Ś1 K B2-4 Dc2 D3 M1 °व्याघ्रः; T2 G2-4 °व्याघ्रान् — [c]) B Dc Dn D4 6 मानार्हो, D1 2 दाशार्हो — [d]) K2 मन्यमाना; K3 4 Dc2 D2 G4 M मान्यमानो (K3 °ना; D2 °नौ) — B D (except D1-3 5) read the colophon after 2, instead of reading it at the end of the *preceding* adhy.

3 Before 3, B D (except D1-3 5) read वैशं° उ° — [b]) Ś1 K1 मार्काडेयं T1 तपोनिधि (for महा°) — [c]) K4 D2 3 धर्मात्मा, T G सामात्यो, M सभाष्य (for साम्राज्ये) — [d]) G2 4 भविष्यज्

4 Before 4, K3 B D (except D2 3 5) T1 G1 2 M1 ins युधिष्ठिर उ° (resp युधि°) — [a]) S (except M1) सुमहत् (for भवतः) — [b]) B4 T2 G2-4 M वद (B4 गद; G4 भव) तत्त्व; D3 भरतर्षभ (for वदतां वर) — [c]) T G2-4 मुने भगवतो वृत्तं — [d]) Ś1 युगानां (for °दौ) Ś1 प्रभ ::: ; K1-3 B2 3 M प्रभवाप्यय (M °ये), K4 B1 Dc D1 3 5 T1 G1 °व्ययं (D3 T1 G1 °व्यये), B4 °त्ययि; Dn D2 4 6 °त्यय; T2 G2-4 only as in text

5 K4 om 5. — [a]) Ś1 K1-3 D1-3 5 चैव; B Dc Dn D4 6 त्वस्ति (for [S]प्यस्ति) — [c]) D5 भूतेषु (for धर्मेषु) — [d]) B Dn D4 6 किं तु (for कि नु) K3 D3 शेषो, T1 G1 शिष्ट (for शेषं)

6 [a]) K3 किंकार्या — [b]) M1 किमाचार°. — [c]) M1 किमाहाराः (for °युषः) G1 M1 किंवसानाः — [d]) D5 कलौ युगे (for युग°)

7 [b]) B1 ध्रुवं (for कृतं). Ś1 K1-3 D5 प्रपत्स्यंति (K3 °वेश्यामि) कृतं युगं — [d]) N (except B4 Dn1. n2) हि (for [इ]ह)

8 Before 8, Ś1 K1 3 4 B1 D1-3 5 S (except G2) वैशं° उ° (resp वैशं°) — D1 om 8[c]-9[b] — [d]) Ś1 K B3 4 D4 3 महर्षिभिः, B1 2 Dc Dn D4. 6 महानृषिः; D5 सहद्विजैः

9 Ś1 K1. 4 D1-3 S (except M1) om the ref — K2 3 B D (except D1-3, D5 marg *sec m*) ins after the ref T2 G2-4 (all om the ref. and line 2) ins after 8

914[*] शृणु राजन्मया दृष्टं यत्पुरा श्रुतमेव च ।
अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ।

कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत्पुरा ॥ १०
अधर्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।
त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ ११
त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।
चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ॥ १२
आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्बलं तेजश्च पाण्डव ।
मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे ॥ १३
राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ।
व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः ॥ १४
सत्यं संक्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ॥ १५
आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपशिक्षितुम् ।
विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति ॥ १६
लोभक्रोधपरा मूढाः कामसक्ताश्च मानवाः ।
वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सवः ॥ १७
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्तः परस्परम् ।
शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ॥ १८
अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्तावसायिनः ।
ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ १९
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः ।
भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २०

— D_1 om 9^{ab} (cf v l 8) — ^{a}) K_3 T G भविष्यत् D_5 सर्वलोकेषु — ^{c}) B_1 प्रलयं कालम्; T_1 G_1 M_2 कालं कलुषम् (by transp).

10 ^{b}) K_2 B_4 D_3 निर्व्याजोपधि(B_4 °रि)वर्जितः — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ नृप°; T_1 पृष्टः (for वृषः) — ^{d}) K_4 D_5 T_1 मानुषेषु $G_{2\ 4}$ तदा (for पुरा) Dn D_6 मनुष्ये भरतर्षभ.

11 ^{a}) $Ś_1$ Dc Dn_3 G_4 अधर्मः पादविद्धस्तु (G_4 °ध्वस्तः); $K_{1\ 2}$ स धर्मपादविद्धस्तु; D_1 धर्मः पादविरुद्धश्च, D_2 T_2 $G_{2\ 3}$ अधर्मपादविध्वस्तः (D_2 °द्धश्च); T_1 G_1 धर्मः पादविहीनस्तु (G_1 °श्च) — M_2 om (hapl) 11^{b}–12^{c} — ^{c}) $Ś_1$ द्वापरेणेति; K_3 °रार्धेन; D_5 °रे चैव; G_1 °रोर्धेन

12 M_2 om 12^{abc} (cf v l 11) — ^{a}) D_1 अंगैर् (for अंशैर्) $Ś_1$ मनुष्यान् (for अधर्मस्) — $Ś_1$ K_1 om (hapl) 12^{bc} — ^{b}) D_5 लोकं (for लोकान्) K_2 मनुष्यानुपतिष्ठति. — After 12^{ab}, N (except $Ś_1$ K_1 D_1) ins

915^{*} तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ।

— D_1 om (hapl) 12^{cd} — ^{d}) $Ś_1$ अधर्मः (for मनुष्यान्) K_4 उपसेवते; $B_{1\ 3}$ उपतिष्ठते

13 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ यशो बु($K_{1\ 3}$ °बृ)द्धिर्; S (except M_1) मनो बुद्धिर् (for अथो बुद्धिर्) — ^{c}) B_1 कलियुगे (for अनुयुगं) K_4 $G_{1\ 2\ 4}$ ह्रसंतीति; T_1 हृष्यतीति

14 ^{a}) S ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः — ^{b}) $Ś_1$ शुद्धा° (for शूद्रा°) — ^{c}) T_1 व्याजाद् (for व्याजैर्) — ^{d}) K_4 $B_{2\ 4}$ D_{1-3} T G M_1 जनाः; D_5 नृपाः (for नराः) $Ś_1$ K_{1-3} धर्मवैतंसिकैर्वृताः; M_2 धर्मवीतं सुसंवृताः

15 15^{ab}=(var) 38^{ab}. — ^{a}) $K_{1\ 2}$ सत्यः K_4 D_1 S सक्षिप्यते $D_{1\ 2}$ धर्मो (for लोके) — ^{c}) B_1 सत्यं हन्यात्; D_1 सत्यहानिस् — ^{d}) T G transp आयुर् and अल्पं

16 K_4 om (hapl) 16 — ^{a}) B_1 सक्षयाद् $Ś_1$ विद्या — ^{b}) D_3 M_2 शिक्षंति. $B_{2\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) [उ]पजीवितुं; B_4 [उ]पसेवितु B_1 न शक्यमुपजीवति — ^{c}) $Ś_1$ K (K_4 om) B_4 $D_{1-3\ 5}$ अबुद्धींस्तान्; T_1 अवज्ञानाल्; T_2 G_3 अभिज्ञानाल् B_1 विद्याहीनास्थिरज्ञानाल्; G_4 विद्यानामनभिज्ञानाल् — ^{d}) T_1 M_1 हि (for ऽपि) B_1 लोभोत्पत्तिर्भविष्यति; T_2 G_{2-4} लोभक्रोधौ भविष्यत°

17 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ क्रोधलोभ° (by transp), T_1 G_1 लोभमोह° — ^{b}) $K_{2\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ कामासक्ता°; D_5 T G_{2-4} कामेसक्ता° — ^{c}) $K_{1\ 2}$ वैरवृद्धा, K_4 $D_{1\ 3}$ °बुध्या, B_4 T G °सक्ता — D_1 om (hapl) 17^{d}–18^{c} — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{2\ 3\ 5}$, D_1 om) °वधैषिणः.

18 K_3 om 18^{a}–19^{b}, D_1 om 18^{abc} (cf. v l 17) — ^{a}) =41^{a} G_4 ब्राह्मणक्षत्रियविशः — ^{b}) Dc T_1 G_1 M_1 संकिरतः, D_5 T_2 G_{2-4} संकीर्यंते; M_2 संसरंतः

19 K_3 om 19^{ab} (cf v l 18) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 अंतमध्या, K_2 D_3 M_2 अंता मध्या, D_2 आद्या मध्या — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ मध्याश्चांत्या न संशयः, $D_{1\ 2}$ मध्याश्चांतेवसायिनः — ^{c}) $K_{1\ 2}$ D_5 G_2 लोके B_2 ईदृशाश्च भविष्यंति — ^{d}) $Ś_1$ K D_3 प्रत्युपस्थिते; B_3 °पर्यव°, B_4 $D_{1\ 2\ 5}$ समुप°

20 ^{a}) K_4 S प्रवरा (T °राः, $G_{2\ 4}$ °रः) शाटी; B_1 D_1 प्रवरा शाणा — ^{b}) G_1 वारानां (for धान्यानां) K_{1-3} $B_{1\ 3\ 4}$ Dc_1 $D_{1.\ 5\ 6}$ $G_{1\ 2}$ M °दूपकः. — $Ś_1$ K_2 read 20–23 in this sequence 20, 23, 22, 21

मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् ।
गोषु नष्टासु पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१
अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।
अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२
सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः ।
ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३
श्राद्धे दैवे च पुरुषा ये च नित्यं धृतव्रताः ।
तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ २४
पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।
अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २५
न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविलोभिताः ॥ २६
निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः ।
एकहायनवत्सांश्च वाहयिष्यन्ति मानवाः ॥ २७
पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
निरुद्वेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते ॥ २८
म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् ।
भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ २९
प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ।
विधवानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ॥ ३०
अल्पवीर्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः ।
तत्कथादानसंतुष्टा दुष्टानामपि मानवाः ।

---

21 T_1 G_1 om (hapl) 21–23, D_3 om 21 For Ś$_1$ K_2 cf v l 20 K_1 D_1 read 21^{ab} after 22 — ^{a}) B_2 जीवंति; T_2 G_{2-4} M_2 भुंजतो (for जीवन्तो) — ^{b}) Dc वहत° (for दुहन्त°) Ś$_1$ [अ]जैडिक, D_1 [अ]जैडकां, D_5 [अ]जैडकान्; T_2 G_{2-4} [अ]जाविकान्, M [अ]जैळकाः (M_2 °कान्). — After 21^c, Dc Dn ins

946* येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।
तेऽपि लोभसमायुक्ता

22 T_1 G_1 om 22 (cf v l 21) For Ś$_1$ K_2 cf v l 20 — ^{a}) Ś$_1$ K_1 $_2$ परिमुष्यंते — ^{b}) T_2 G (G_1 om) मानवान् Ś$_1$ K_1 $_2$ समंताच्चैव मानवाः — ^{c}) K_3 $_4$ D_{1-3} सुरापा; D_3 (marg *sec m*) ये नरा (for अजपा) D_5 सुरापानरतास्त्वेते — After 22, K_1 D_1 read 21^{ab}

23 T_1 G_1 $_4$ om 23 (for T_1 G_1, cf v l 21) For Ś$_1$ K_2, cf v l 20 — ^{a}) K_{1-3} D_3 (marg *sec m* as in text) सरित्तीर्थेषु, T_2 G_3 ततस्तीरेषु — ^{b}) K_1 $_2$ वार° (for वाप°) Ś$_1$ K_1 $_2$ चोपरि, K_3 B_2 चोपधीः — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_2$ ताश्च (for चापि) T_2 G_2 $_3$ अफलकास् (for अल्पफलास्)

24 ^{a}) K_3 देवेषु, Dc दैवेषु, D_1 दाने च, G_2 दंव्ये च; M_1 देवे च — ^{b}) B Dc Dn D_4 $_6$ [ऽ]पि, D_2 ये (for च) D_1 $_2$ यत°, T_2 G दृढ° (for धृत°) — ^{c}) Dc समाविष्टा — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} दास्यतीह; B_1 $_3$ भोक्ष्यति हि; T_1 भक्षंतीह; T_2 G_{2-4} भक्षयंति, M_1 योक्ष्यंतीह, M_2 यक्ष्यति ह B_4 भविष्यंति कलौ युगे

25 ^{c}) T_1 अनिष्टांतानि; T_2 G_{2-4} अनिष्टा(G_2 $_4$ °ष्का)-नि च; G_1 अनिष्क्रांतानि; M_2 अनिष्क्रां° — After 25, D_1 $_2$ ins

947* रात्रौ भोक्ष्यन्ति व्रतिनो गृहिणोऽपि युगक्षये ।
एवंविधं करिष्यन्ति कलौ शास्त्रविमोहिताः ।

26 ^{a}) B_3 म्लेच्छभूत जगत्सर्वं (=29^a) — ^{c}) K_3 $_4$ D_3 $_5$ यक्ष्यंते — ^{d}) B D (except D_{1-3}) T_2 G °विमोहिताः (B_3 °विलोडिताः), T_1 M_2 °विलोपिताः — After 26, B_3 Dn_1 n_2 D_6 ins

948* निम्नेष्वीहां करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ।

27 G_4 om 27^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K_3 D_3 (marg *sec m* as in text) निम्नेष्टीहां; K_1 $_2$ $_4$ B_1m D_5m M_2 नि(K_2 D_5 न)म्नेष्वीहां; B_4 नित्यं कृषि B_2 निम्ने चापि कृषिष्यंति; S (G_4 om) न चेष्टि (T_1 °ष्टीः) कारयिष्यति — ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} G_2 धुरि धेनुका; T_1 M धुरि (T_1 सुर-) धेनवः — ^{d}) B_{1-3} D (except D_{1-3} $_5$) योज° (for वाह°)

28 ^{c}) T_1 ब्रह्मवादे, M_2 बृहद्वाची — ^{d}) D_1 उपलिप्सते, T_1 °लिप्स्यति; T_2 G_{2-4} °यास्यते.

29 ^{a}) Ś$_1$ म्लेशी°, K D_2 $_3$ $_5$ म्लेच्छी°; Dn_2 म्लेच्छ°; D_1 म्लेच्छी° — ^{b}) K_3 $_4$ D_{1-3} $_5$ धर्मं°; T_2 G_2 $_3$ ज्ञान° (for यज्ञ°) — ^{c}) Dc_2 T_1 G_1 M भविष्यंति — ^{d}) Ś$_1$ K D_{1-3} निरुत्सवम्; D_5 निरुत्साहम् (for अनुत्सवम्) Ś$_1$ K_1 $_2$ अथापि वा; K_3 $_4$ D_{1-3} T_2 G_3 अथो तदा; T_1 G_1 M_2 अमंगलं (for अथो तथा) Dc अनुत्सवमलं तदा; G_4 अनुवत्सवमतो यथा

30 ^{a}) K D_{1-3} प्रायश्च (for प्रायशः) K_1 $_2$ T_2 G_{2-4} M च, T_1 तु (for हि) D_5 प्रायश्च कृपणांधानां — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} D_{1-3} $_5$ विधवानाथ; K_4 विविधान्यथ; T_1 विधवायाश्च. — ^{d}) T_1 G_4 भवि° (for हरि°) M हि (for [इ]ह)

31 G_4 om (hapl) 31 — ^{a}) K_2 Dn D_4 $_6$ स्वल्प- (for अल्प-) — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_2$ तस्करा दानसंतुष्टाः; T_2 G_3 संतुष्टास्तत्कथादानाः — ^{d}) Dc दानवाः; M बांधवाः (for

परिग्रहं करिष्यन्ति पापाचारपरिग्रहाः ॥ ३१
संघातयन्तः कौन्तेय राजानः पापबुद्धयः ।
परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ॥ ३२
अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहंकारदर्पिताः ।
केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३३
आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चैव धनानि च ।
भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ३४
न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३५
राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३६
म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति च भारत ।
हस्तो हरतं परिमुषेद्युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३७
सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥ ३८
भीरवः शूरमानीनः शूरा भीरुविषादिनः ।
न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३९
एकाहार्यं जगत्सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
अधर्मो वर्धति महान्न च धर्मः प्रवर्तते ॥ ४०
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनाधिप ।
एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४१
न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
भार्या च पतिशुश्रूषां न करिष्यति काचन ॥ ४२

मानवाः). D8 दुष्टानां मानवास्तदा ; T G (G4 om) शिष्टानामपि बांध(G2 पांड)वाः — f) B Dn मायाचार°, T1 पापाचारविवर्जिताः ; M1 °परायणाः

32 a) Ś1 K1–3 D5 संपादयंतः ; B1 समादाय तु, B1m 2 3 Dc Dn D4 6 समाह्वयतः ; B4 संपात° ; T2 G2–4 M2 संघातवंतः K3 4 D1–3 तस्मिन्युगे कुरुश्रेष्ठ — c) K3 4 Dc D6 M1 °वधे युक्ता — f) B1 पंडिता (for क्षत्रिया) B4 क्षत्रियान्या प्रदीयते

34 b) B2 4 Dn D4 6 G2 चापि (for चैव) — c) K B2 D1–3 5 T2 G3 भोक्ष्यंति T2 G2–4 °क्रोशं — d) T2 (before corr) G4 इव (for अपि)

35 G4 om 35 — c) Ś1 K1 2 G1 2 M2 स्वयंग्रहा — d) =36^{d}, 37^{d}, 39^{d}. Ś1 K D1–3 5 प्रत्युपस्थिते ; B Dn D4 6 समुप°

36 D5 T1 om (hapl) 36–37 — b) K1 Dc2 G2 M1 परार्थाः — G4 om. 34^{cd} — d) =35^{d}, etc Ś1 K D1–3 प्रत्युपस्थिते ; B M2 समुप°

37 D5 T1 om 37 (cf v l 36) — a) =(var) 45^{a} B4 चौरभूतं ; Dn2 D1 म्लेछी° ; S (T1 om) वैर°. — b) K1 जनार्दन ; B2 3 Dc1 Dn D4 6 न संशयः (for च भारत) — G4 om 37^{c}–38^{b} — c) Ś1 K B1–3 Dc2 D1 हस्ताद् ; M1 हस्ते (for हस्तो). Ś1 K1–3 B1 M पर्यमुषद् ; B2 परिमुषन् ; G1 पर्यमुष्णाद्. B4 न कन्यां याचते कश्चित् (=35^{a}) — d) =35^{d}, etc. Ś1 K D3 प्रत्युपस्थिते ; B1 2 4 Dn D1 2. 4 6 M2 समुप°.

38 G4 om. 38^{ab} (cf v l. 37) 38^{ab}=(var.) 15^{ab}. — a) Dc2 Dn2 सक्षेप्स्यते, Dn3 D4 सक्षिप्स्यते — c) G4 बालवृद्धयाढ्या

39 a) Ś1 K B1 Dc D1–3 5 शूरमतयः, T1 शूरवन्मान्याः, M2 शूरमानिन्यः B1m 2–4 Dn D4 6 भीरुस्तथा शूरमानी — b) T1 क्रूरा (for शूरा) — c) T2 G3 विषह्यंति (for विश्व°) — d) =35^{d}, etc Ś1 K D3 5 प्रत्युपस्थिते, B समुप° (B4 पर्यव°)

40 a) Ś1 K1 2 एककार्यं, K3 G1 M2 एकभार्यं, B4 एकाताप, D3 M1 एकहार्यं, T1 एको नव, T2 G2–4 नैकभार्यं Dn D4 6 युगं (for जगत्) — b) Ś1 K D1–3 5 भविष्यति युगक्षये (cf 20^{d}, 21^{d}, etc), T2 G3 लोभमोहविवर्जितं — c) K3 B Dn D4 4–6 वर्धते, Dc वर्तते Ś1 K D1 3 तदा (K4 नित्य) ; B Dc Dn D2. 4 6 तत्र ; D5 तस्मिन् (for महान्). — d) B D (except D1–3 5) तु, T1 G1 2 4 [अ]त्र (for च) Ś1 B2 D3 M1 त्रवर्धते, D5 विवर्धते K4 दानं धर्मश्च हीयते

41 a) =18^{a} G4 ब्राह्मणक्षत्रियविशः — b) K4 D5 विनक्ष्यंति ; D3 विनश्यति (for न शिष्यन्ति) Ś1 K1. 2 B2 4 नराधिप ; B1 (m as in text) युगक्षये ; M1 तथैव च — c) K1 2 G1 तथा (for तदा) B1 एकवर्णा भविष्यंति ; T2 G3 4 एकवर्णास्तदा लोके — d) K2 D2 T2 G3 4 भविष्यंति ; B1 तदा लोका

42 G4 om 42^{a}–45^{b} — a) M2 ये (for न) K1 2 D1 क्षम्यति ; T G रक्षति ; M2 नंक्ष्यति — b) T1 प्रति (for तथा) — c) K3 4 B D M1 भार्याः B1 न (for च) — d) K3 4 B4 Dc Dn D1–5 M न करिष्यंति काश्चन (B4

ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
तान्देशान्संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४३
स्वैराहाराश्च पुरुषा योषितश्च विशां पते ।
अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४४
म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
न श्राद्धैर्हि पितॄंश्चापि तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४५
न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति नराधिप ॥ ४६
परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
ततः प्राणान्विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४७
पञ्चमे वाथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ४८

पत्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ॥ ४९
अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
न कश्चित्कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५०
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५१
म्लेच्छाः क्रूराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ॥ ५२
क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् ।
युगान्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तिलोभात्करिष्यति ॥ ५३
ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५४

Dc1 D1 कश्चन; Dc2 किश्चन, Dn सक्षये), B1–3 D6 करिष्यति न काश्चन (B1 °ति कदाचन)

43 G4 om 43 (cf v l 42) — ^{a}) Dc यवार्थाः; G1 2 M2 यवानां — ^{b}) G1 2 गोधूमानां त° — ^{d}) = 35^d, etc Ś1 K1 2 4 D3 5 प्रत्युपस्थिते, K3 B1 D2 M1 समुप°; B4 पर्यव° D1 नीलीभृंग्यश्च सर्वदा

44 G2 om 44 (cf v l 42) — ^{a}) K3 4 B D (except Dn3 D3 5) G1 M स्वैराचाराः — T2 G3 om 44^{cd} — ^{c}) Ś1 K1–3 नोत क्षंस्यति, K4 D1–3 5 न क्षमिष्यंति; M2 न च क्षंस्यंति (for न सहिष्यन्ति) — ^{d}) Ś1 K D3 5 प्रत्युपस्थिते; B1 3 Dc M2 समुप°.

45 K3 4 D3 G4 om 45^{ab} (for G4, cf v l 42) — ^{a}) = (var) 37^a Ś1 K1 B2 Dn2 D1 2 5 म्लेछी- (Dn2 म्लेछ, D1 म्लेछी-)भूतं — ^{b}) B2 D2 5 युगक्षये, B4 च भारत (for युधि°) D1 युगांते पर्युपस्थिते (= 35^d, etc) — ^{c}) K3 श्राद्धैश्च; D1 2 श्राद्धेन. K4 D3 न श्राद्धै दैवताश्चापि; B Dc Dn D4 6 न श्राद्धैस्तर्पयिष्यति, T G2–4 M2 श्राद्धेन (T1 M2 °द्धैर्न) देवान्न पितॄन्; G1 श्राद्धैर्न च पितॄन्देवान्, M1 श्राद्धैर्दैवान्न च पितॄन् — ^{d}) B Dc Dn D4 6 दैवतानीह (Dc °नि च) मानवाः

46 ^{a}) D1 2 शिष्यो (for श्रोता) — ^{cd}) B2 3 D (except D1–3) जना° (for नरा°) S (except T2 G2 3) तमोग्रस्तास्तदा लोका भविष्यति नरा°

47 ^{a}) S भवति (for भविता) Dc भवितायुश्च परमस् — ^{b}) K4 नव- (for तदा) — ^{c}) D3 विमोक्ष्यंत — ^{d}) = 35^d, etc Ś1 K D1 3 5 प्रत्युपस्थिते, B1–3 Dn D4 6 समुप°, B4 पर्यव°

48 ^{a}) Ś1 K1–3 Dc2 D5 पचमेप्यथ वा (K3 D5 °मे वाथ वा, Dc1 °मे वा तथा) षष्ठ — ^{b}) Ś1 K1 2 M प्रजास्यते, K3 D3 5 G1 प्रजायते; K4 प्रयास्यति — ^{d}) B3 T1 M तथा (for तदा) K4 D1 3 5 प्रजनि(D3 °यि)ष्यंति वै नराः

49 ^{a}) B4 S पत्यौ (G1 M °तौ) पत्नी (for पत्यौ स्त्री तु). D3 न (for तु) — ^{c}) B4 पुरुषव्याघ्र; T2 G3. 4 नरशार्दूल. — ^{d}) D3 सतोषं, T1 न दोष (for न तोष) B4 उपगच्छति

50 ^{a}) D5 अद्रव्या च (for अल्पद्रव्या) S (except M1) अल्पद्रव्यो वृथालिंगः — ^{b}) T1 G1 4 M4 हिंस्रा S प्रचरिष्यति

51 = (var) 3 186 36 — Dn3 G4 om (hapl) 51 — ^{a}) Ś1 K1 2 अट्टशीला — ^{b}) Ś1 K1 2 शवशीलाश्च. K1 2 चतुष्पदाः — ^{c}) B1 भविष्यंति (for स्त्रिय°) T2 G2 3 M1 चैव (for चापि) Ś1 योषितः केशशीलाश्च; K D1–3 5 T1 G1 प्रमदाः केशशूलाश्च (K1 2 °शीलाश्च; K4 D5 °शूलिन्यः) — ^{d}) Dc1 युगे युगे (for युगक्षये) B1 स्त्रियश्चानागते युगे

52 ^{a}) B1 G1 म्लेच्छाः शूराः; B2 4 Dn D4 6 म्ले(Dn2 म्ले)च्छाचाराः, D1 म्लेच्छाः क्रूराः Dc D1 सर्वभक्ष्या — ^{d}) Ś1 K1 2 मानवा (for मनुजा) T1 G1 मनुजा मनुजर्षभ (G1 °जाधिप)

53 ^{b}) K4 कांचनं; B3 4 S वचनां — ^{d}) B D (except D1–3 5) वित्तलोभात् K4 हरिष्यति, G4 भविष्यति

54 ^{a}) Ś1 K2 विज्ञाय (for [अ]विज्ञाय) — ^{b}) Ś1 K1 2 कारयंति; Dc करिष्यति K4 D3 तदा क्रियाः, S

स्वभावात्क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशङ्किनः ।
भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते युगसंक्षये ॥ ५५
आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः ।
भविता संक्षयो लोके जीवितस्य च देहिनाम् ॥ ५६
तथा लोभाभिभूताश्च चरिष्यन्ति महीमिमाम् ।
ब्राह्मणाश्च भविष्यन्ति ब्रह्मस्वानि च भुञ्जते ॥ ५७
हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलार्दिताः ।
त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् ॥ ५८
जीवितान्तकरा रौद्राः क्रूराः प्राणिविहिंसकाः ।
यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ५९
आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्विषमाणि च ।
प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ॥ ६०
दस्युप्रपीडिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः ।
कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥ ६१
धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ।
विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥ ६२
शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ॥ ६३
विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।
एडूकान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान्युगसंक्षये ॥ ६४
आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ।

(except G_1 M_1, G_2 *inf lin*) क्रियास्तदा — ^{c}) Ś$_1$ कुर्वंति, $K_{3\,4}$ $D_{2\,3}$ G_1 M_2 वर्तंतो, M_1 वर्धंते — ^{d}) K_3 पर्यवस्थिते, K_4 $D_{3\,5}$ प्रत्युप°; B Dc Dn $D_{4\,6}$ समुप°

55 ^{a}) K_3 $D_{1\,3\,5}$ स्वभावक्रूर° — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ अभिशंसिनः; B_4 T G_{2-4} अभिशंकिताः — ^{c}) Ś$_1$ भावितारो G_1 नरा राजन् (for जनाः सर्वे) — ^{d}) B_1 प्राप्ते च (for संप्राप्ते) B_4 Dn D_5 G_1 संप्राप्ते तु (D_5 वै, G_1 सं-)युगक्षये

56 ^{a}) K_2 D_3 M_2 आरामाश्च K_4 D_{1-3} चैत्य- (for चैव) M_1 चैत्यान् (for वृक्षान्) — ^{b}) K_4 नाशयिष्यति सर्वथा. — ^{c}) B Dn $D_{4\,6}$ संशयो (for संक्षयो) — ^{d}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ हि (for च)

57 ^{a}) K_4 D_5 यथा (for तथा) — ^{b}) T_1 भवि° (for चरि°) N भविष्यंति नरा नृप (Dc नराधिप) — ^{c}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ T_1 M ब्राह्मणांश्च B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_1 हनिष्यंति; D_3 क्षयि°; T_1 M वधि° — ^{d}) G_1 [अ]पि (for च) B_4 G_4 M_2 भोक्ष्यते (for भुञ्जते) Ś$_1$ K_{1-3} ब्राह्मणस्वो($K_{2\,3}$ °श्वो)-पजीविनः; K_4 B_{1-3} D ब्राह्मणस्वो(Dc D_5 °श्वो)पभोगिनः; T_1 ब्राह्मणाश्चानि भुंजते

58 ^{a}) K_3 M_1 हाहाभूता; D_2 हाहा कृत्वा — ^{d}) K_4 T_1 भवि° (for भ्रमि°) T_2 G विद्रविष्यंति गामिमां (G_1 भविष्यंति महीसुराः).

59 ^{ab}) $B_{2\,3}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ S (except G_1 M_2) transp रौद्राः and क्रूराः B_1 क्षुद्राः (for क्रूराः) Ś$_1$ K_2 प्राणविहिंसकाः; D_{1-3} प्राणिविहिंसि(D_3 °हंस)काः, T_2 G_{2-4} प्राण्युपहिंसकाः B_4 प्राणिनां हिंसकास्तथा; D_5 प्राणिनां च विहिंसकाः — After 59^{ab}, K_4 reads 63^{ab} — ^{d}) D_5 संक्षिप्स्यते; S संपत्स्यते. K_3 D_4 सुखं; K_4 B_3 D_{1-3} कलिः; D_5 जगत् (for युगम्)

60 ^{a}) S (except G_1) नदी Ś$_1$ $K_{1\,2}$ आश्रयति नदीश्चैव — ^{b}) T_2 G_{3-4} विषमानपि (for विपमाणि च) — ^{c}) $D_{1\,2}$ प्रबाध्यमाना; T_2 $G_{1\,3}$ वृथा(G_1 प्रिया)वमाना — ^{d}) T_1 G_1 प्रजाः (for द्विजाः)

61 ^{a}) K_4 $D_{3\,5}$ दस्युप्रपीडनाद्राजन् (D_5 °द्राज्ञः); B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_1 दस्युभिः पीडिता (B_4 दडप्रपीडिता) राजन् — ^{b}) T_1 G_1 द्विजातयः; T_2 G_{2-4} तदा द्विजाः (for द्विजो°) — D_1 om 61^{cd} — ^{d}) K_4 करभारावपीडिताः; T_2 G_3 करहारप्रपी°

62 ^{a}) T_1 वैरं (for धैर्यं) G_1 कृत्वा (for त्यक्त्वा) — ^{c}) G_1 M_1 चरि° (for करि°) — ^{d}) T_2 G शूद्राश्च-

63 K_4 reads 63^{ab} after 59^{ab} — ^{a}) K_4 $D_{3\,5}$ S (except M_1) धर्मान् (for धर्मं) $D_{1\,2}$ करिष्यंति; G_4 प्रचक्ष्यन्ति; M_1 प्रवक्ष्यंते — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ ब्राह्मणाः परिचारकाः; Dc °णाः पर्युपासते, S न द्विजा युगसंक्षये — G_4 om 63^{cd} — ^{d}) K_2 प्रमाणेन

64 ^{a}) Ś$_1$ K_2 Dc_2 Dn_3 कालो° (for लोको°) — ^{b}) Ś$_1$ K_2 D_5 T_1 G_1 M_1 [अ]धरोत्तरं; T_2 G_{2-4} नरोत्तम — After 64^{ab}, M ins

949* धर्माचारपरिभ्रष्टा लोभमोहसमन्विताः ।
[M_2 °भ्रष्टो लोभाचारसमन्वित.]

— ^{c}) $K_{1\,2}$ D_1 ऐडूकान्; K_3 D_4 एड°; K_4m गोखलान्; T_1 जाल्रूकान्, T_2 $G_{2\,3}$ M जाळू°; G_1 जाळय°; G_4 जळू° (cf v l 66) G_2 पूरयिष्यंति — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} D_5 नार्चं° (for वर्जं°) — ^{e}) D_5 शूद्रान् T_1 G_1 M शूद्रानभिभवि-(T_1 °वदि)ष्यंति; T_2 G_{2-4} शूद्राश्च प्रभविष्यंति — ^{f}) D_5 ते (for न) Dn_3 D_5 S (except M_2) द्विजाः K D_1 उप° (for युग°)

देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ ६५
एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता ।
भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ ६६
यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ६७
पुष्पे पुष्पं यदा राजन्फले फलमुपाश्रितम् ।
प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ६८
अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यति तदा क्रिया ।
विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह ॥ ६९
मही म्लेच्छसमाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ।
करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश ॥ ७०
निर्विशेषा जनपदा नरावृष्टिभिरर्दिताः ।
आश्रमानभिपत्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥ ७१
एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥ ७२
आचार्योपनिधिश्चैव वत्स्यते तदनन्तरम् ।
अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसंबन्धिबान्धवाः ।
अभावः सर्वभूतानां युगान्ते च भविष्यति ॥ ७३
दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राणि चलानि च ।
ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्याकुलास्तथा ।
उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ७४
षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
तुमुलाश्चापि निर्ह्रादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ।

---

65 ^{b}) T_1 द्विजानामालयेषु च

66 ^{a}) $K_{1\ 2}$ ऐडूक°; S जाकूक° (cf v l 64) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ °भूषणा; $D_{1\ 2}$ °भूमिका (for °भूषिता) — ^{c}) Dc_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 भविष्यंति

67 ^{a}) T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ यथा (for यदा) B_2 कर्महीना; T_1 गुणैर्हीना — ^{b}) Dc मत्स्यादाः; T_1 मांसाशाः T_1 पशव° (for पानपा°) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ पापास् (for नित्यं) — ^{d}) S (except G_1) संपत्स्यते (for संक्षे°) K_3 सुखं; D_3 कलिः; D_5 जगत् (for युगम्)

68 T_2 G_3 om (hapl) 68 — ^{a}) Dn $D_{4\ 6}$ transp पुष्पे and पुष्प D_5 महाराज (for यदा राजन्) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) फले वा फलमाश्रितं — ^{c}) K_4 D_3 जनिष्यते, D_2 जनिष्येत, D_5 जनिष्यन्ति (for प्रजा°) G_1 M नरश्रेष्ठ (for महा°) $G_{2\ 4}$ प्रजायते नरश्रेष्ठ — ^{d}) S (T_2 G_3 om) संपत्स्यते (for संक्षेप्स्यते) K_4 $D_{2\ 3}$ कलिः, D_5 जगत्; G_1 कृत (for युगम्)

69 G_4 om 69^{abcd} — ^{b}) $K_{1\ 2}$ B_1 D_5 T G (G_4 om) युगक्षये; B_2 (by transp) युगे गते; Dc M_2 युगे युगे — ^{d}) $K_{2\ 4}$ B D (except $D_{1\ 5}$) G_1 भविष्यंति तदा क्रियाः (G_1 क्षयाः) — ^{e}) G_1 क्रियाविरोधं यास्यंति — ^{f}) T_2 G_{2-4} M_1 (*sup lin* as in text) ब्राह्मणा वृषलैः सह

70 ^{a}) B_{1-3} Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ म्ले(Dn_2 म्ले)च्छजनाकीर्णा; B_4 G_2 म्लेच्छगणा°; T_1 G_1 M म्लेच्छकुला° — ^{b}) B_1 T_1 तदाचिरात्, D_1 युगक्षये — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 $D_{2\ 3\ 5}$ गमि°; K_3 D_1 नशि°; Dc_2 वमि°; T G व्रजि° (G_1 द्रवि°) (for भजि°) — After 70, S ins

950* अन्यायवर्तिनश्चापि भविष्यन्ति नराधिपाः ।

71 ^{b}) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ D_{1-6} तदा विष्टि($Ś_1$ विद्धि, K_3 $D_{1\ 3}$ वृष्टि)करार्दिताः, $K_{1\ 2}$ B Dn तथा वि($B_{1\ 2}$ वृ)ष्टिकरा°; Dc यदा विष्टिकरा°, T_1 G_1 M अनावृष्टिभिर(G_1 °भया)र्दिताः — ^{c}) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ उपलप्स्यंति, Dc D_2 अभिपश्यंति; T_1 नाभिपत्स्यंति; M_2 अभिवत्स्यंति — ^{d}) K_4 $D_{1\ 2}$ वृषला ब्राह्मणैः सह (= 69^{f})

72 After 72^{ab}, S (except G_4) ins

951* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः परित्यक्ष्यन्ति सत्क्रियाम् ।

— ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ °देशे तु, K_3 T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ °देशेन (for °देशे च)

73 ^{a}) T_2 G आचार्योपाधिन(G_1 °पचिति)श्चैव — ^{b}) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{3\ 6}$ भत्स्यंते, Dc D_4 वत्स्यंते; D_1 T_2 $G_{2\ 3}$ वत्स्यते; D_5 विद्यते — ^{c}) $K_{1\ 4}$ D_5 T_1 G_1 अर्थयुक्ताः; T_2 G_{2-4} °युक्तान् K_1 भविष्यंति; S (except T_1 M_1) प्रपत्स्यंति — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अभावः सर्वभावानां, Dc स्वभावः सर्वभूतानां — ^{f}) B D (except $D_{1\ 3\ 5}$) सं- (for च)

74 ^{b}) B (B_1 marg) D (except D_{1-3}) [अ]प्रभाणि च (B_1 orig चराणि च), T_1 दिशो दश; T_2 G जलानि च (for चलानि च) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ ज्योतींषि प्रतिलोमानि; $B_{1\ 3}$ Dc S प्रधूपितानि ज्योतींषि — G_4 om 74^{e}–75^{d} — ^{f}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ G_1 °निदर्शनाः

75 G_4 om 75^{abcd} (cf v l 74) — ^{b}) D_5 प्रतपिष्यति भास्करः (by transp) — ^{c}) B_4 उल्काश्चापि सनिर्ह्रादा. — ^{d}) $K_{1\ 2}$ निर्दाहा°; G_2 दीनाभा° (for दिग्दा-

कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमये तदा ॥ ७५
अकालवर्षी च तदा भविष्यति सहस्रदृक् ।
सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ७६
अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ।
भर्तृणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥ ७७
पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
सूदयिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ॥ ७८
अपर्वणि महाराज सूर्यं राहुरुपैष्यति ।
युगान्ते हुतभुक्चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ७९
पानीयं भोजनं चैव याचमानास्तदाध्वगाः ।
न लप्स्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरते ॥ ८०
निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८१
मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा ।
जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८२
अथ देशान्दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च ।
क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८३
हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ॥ ८४
ततस्तुमुलसंघाते वर्तमाने युगक्षये ।

हा°) — T2 G3 om 75e–76d — e) K3 4 D1–3 5 कबंधांतरितो — f) B D (except D1–3) M2 °स्तमने; G (G3 om) °स्तमयौ K1 यथा; K2 D5 G (G4 om) तथा, K4 D2 3 सदा (for तदा)

76 T2 G3 4 om 76 (for T2 G3 cf v l 75) — a) B D (except D1–3 5) भगवान् (B4 पर्जन्यः) (for च तदा) — b) G1 2 युगक्षये (for सहस्र°) — c) G1 रोहंति — d) Ś1 K D3 5 प्रत्यु°; T1 M समु° (for पर्यु°) G1 संप्राप्ते च युगक्षये

77 a) T1 G4 अभीक्ष्ण-. Dc कर्म° (for क्रूर°) — b) K1 B D1 6 G1 2 पुरुषा (for प°) K1 Dc2 °प्रियः; K3 4 D3 4 °प्रिया — d) T2 G2–4 स्थास्यते Ś1 K D1 2 5 स्त्रियस्तदा (by transp), B2 Dn1 n3 ततः स्त्रियः; B4 स्त्रियस्तथा.

78 G4 om 78ab — b) K1 M1 हरिष्यंति; T1 भवि°; T2 G2 3 न रक्षंति — c) T1 नादरिष्यंति (for सूदयि°) G1 पशून्; M1 पति — d) Ś1 K4 D1 2 G1 M1 उपाश्रिताः; T2 G2–4 उपासिताः

79 b) K2–4 D3 5 S उपेष्यति; D1 2 ग्रसि° — c) K3 4 B4 D1–3 5 M2 क्षयांते (for युगान्ते) K2 3 Dn2 n3 D3 वापि (for चापि) — d) B4 प्रभविष्यति

80 G4 om 80 — a) B D (except D1–3 5) चापि (for चैव). — b) K1 2 D5 T1 M1 तथा (for तदा) T2 G1–3 नराः (for [अ]ध्वगाः) K3. 4 D1–3 याचमानस्तथाध्वगः — c) Ś1 K1 2 T1 G1 लप्स्यंति; K3 लप्स्यति; K4 D1–3 लप्स्यते T1 G1 निवासांश्च — d) K3 4 D1–3 निरस्तः K3 4 D1 5 शेष्यते

81 D3 om. 81a–82b — a) K1 3 4 Dc Dn3 D1 2 6 T1 G1 M निर्घाता (for निर्घात-) T2 G2–4 निरस्ता वायुना गाव· — b) K4 D4 शकुनाः (for शकुना) — d) K3 4 D5 प्रत्यु°, B1 समु° (for पर्यु°)

82 D3 om 82ab (cf v l 81), K4 M2 om (hapl) 82–83, G4 om (hapl) 82 — a) T2 G2 3 मित्रान् (for मित्र-) D1 सर्वान् (for चापि) — b) Ś1 K1 2 4 B1 D1 2 6 नराः सत्यज्य शेरते, S (G4 M2 om) सत्यजति नरास्तथा (G1 M1 °दा) — c) Ś1 K1 2 4 D2 3 5 दारान्; D1 खेदात्; T2 G2 3 जनः (for जनं) Dc T2 G3 परिजनश्च T G (G4 om) चैव (for चापि) — d) Ś1 K4 D2 3 5 प्रत्यु°, B1 Dc2 समु° (for पर्यु°) T G2 3 M1 सत्यं च युगसक्षये, G1 सत्यजति युगक्षये

83 Ś1 K1–3 M2 om 83 (Ś1 K1 2 hapl, for K3 M2 cf v l 82) — a) T G2 3 देशा K4 B4 D1–3 5 S (M2 om) चैव (for चापि) — b) B1 वनानि च (for पत्तनानि) T1 वनानि; T2 G2–4 [आ]पणानि (for पुराणि). — c) T2 G2–4 संल° (for सश्र°) — d) K4 D3 5 प्रत्यु°; B1 4 M1 समु° (for पर्यु°)

84 G4 om 84–85 — a) Ś1 K2 G1 सुतेत्येव, B4 भ्रातरिति — c) K1 D1 G2 M2 विक्रोशमाना° — d) Ś1 K1 2 Dc2 जनौघः (for जनो गां) T2 G2 3 जनोयं प्रवदिष्यति; G1 परितप्स्यंति भारत — T G M1 (om line 2) ins after 84 (G4, which om 84, ins line 2 only after 83)

952* भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाः प्राकृतप्रियाः ।
पापण्डजनसंकीर्णा भविष्यन्ति युगक्षये ।

85 G4 om 85 (cf v l 84), T2 G2 3 om (hapl) 85ab — a) M1 लोके (for ततस्) D2 3 तुमल°, T1 तुमलसंयुक्ते — b) Ś1 K1–3 B1 4 Dc2 D3 T1 M2 जन° (for युग°) — c) T1 विजातिपूर्वको लोकं. — d) B1

द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ८५
ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविवृद्धये ।
भविष्यति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया ॥ ८६
यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ८७
कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।
क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ८८
कल्किर्विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ८९
संभूतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ।
उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ॥ ९०
स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ९१
उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः ।
स संक्षेपो हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ ९२
स सर्वत्र गतान्क्षुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
उत्सादयिष्यति तदा सर्वान्म्लेच्छगणान्द्विजः ॥ ९३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

संभविष्यति; D2 3 न भवि°; T2 G2 3 प्रपति° D5 विक्रमेण भविष्यति; G1 क्रमशः प्रपतिष्यति

86 a) Ś1 K1 2 G1 4 तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्) — b) T2 (before corr.) लोकः प्रसिध्यति, T2 (after corr.) G2–4 लोकप्रसिद्धये — c) A few MSS पुनर्दैवम् G1 भविष्यति पुनः सर्वे — d) G1 नरा दैव (for अनुकूल)

87 a) D5 यावच्च, G4 यथा (for यदा). Dc1 Dn D4 6 transp. चंद्रः and सूर्यः. — b) B1 तदा; D1 G2 यदा, G4 यथा (for तथा) K2 Dn2 तिष्यं बृहस्पतिः; K4 (marg. sec. m.) D1 5 (marg.) M1 शुक्रबृहस्पती, Dc तिष्ये बृह°; G1 शुक्रो बृहस्पतिः — c) Ś1 K1–3 D1 एकरात्रे (K3 D1 °त्रौ), D3 एकराशीं — D2 om. (hapl.) from न्ति up to भविष्य in 88d — d) Ś1 D3 प्रपश्यंति, K1 Dc2 प्रपत्स्यति, K3 प्रवत्स्यति, B2 D1 M1 भविष्यति, T G2 3 संपत्स्य(T1 °स्स्य)ति G1 M2 तदा सपत्स्यते कृत

88 D3 om. up to भविष्य in 88d (cf. v. l. 87) — cd) Ś1 K D1–3 5 चैव (for चापि) Ś1 K1 2 च लोमशः, B4 सुखावहाः (for [अ]नुलोमगाः) T2 G दक्षिणानि भविष्यंति पूज(G1 प्रजा)यतः परस्पर (see below) — For 88cd, T1 M subst.

953* दक्षिणानि भविष्यन्ति ग्रहाश्चाप्यनुलोमगाः ।
प्रदक्षिणा भविष्यन्ति पूजयन्तः परस्परम् ।

— f) D2 M1 भविष्यंति B4 न संशयः; G1 तदा कृतं (for निरामयम्)

89 a) B Dn1 n3 D4–6 S (except G1) कल्की K3 D2 विष्णुयशो — b) D1 °प्रयो°, D5 °प्रणो° (for °प्रचो°) — c) K4 Dc D3 S (except T1 G1) उत्पत्स्यति D5 महाबाहुर्. — d) K3 D5 °बल°

90 a) G1 संभूत: K1 4 D1 2 शभलग्रामे; K2 संवल°, T G1–4 M2 शंबळ°, G1 सगळ°, M1 शभळ° — After 90ab, S ins.

954* महात्मा वृत्तसंपन्नः प्रजानां हितकृन्नृप ।

— d) T1 सुबहून्यायुधानि च; G1 2 4 बहुनानायुधानि च — G1 om. (hapl.) 90ef — e) K3 भूताश्च; Dc योधांश्च; T1 योगं च, T2 (before corr.) G4 योगैश्च; G1 M1 योगाश्च

91 a) Ś1 स सर्वं°, B2 स्वधर्म° T1 G1 M1 राजन् (for राजा) — b) D1 2 महायशाः (for भवि°) — c) B1 S सकलं (for संकुल) Ś1 K1 2 स एवेदं कुलं सर्वं, K3 4 D1–3 5 स चेदं संकुल सर्वं

92 a) K2 D3 उच्छ्रितो; G2 उत्स्थितो — b) Ś1 K D1–3 5 कालांत°, G1 क्षत्रांत°, G2 युगांत° (for क्षयान्त°) — c) B1 3 Dc Dn3 T1 G1 2 4 M संक्षेपो (B1 Dn3 संक्षेपे, B3 संक्षये; T1 सक्षेप्ता) हि स सर्वस्य; B2 Dn1 n2 D4 6 संक्षेपको हि सर्वस्य, B4 समक्षाय हि सर्वस्य; T2 G3 संक्षेपे स हि सर्वस्य — d) K4 परिवर्तते

93 D2 om. 93 — a) S गतः (T1 °तैः) क्षुद्रान् — c) T2 G1 4 उद्धात°, G3 उद्धृत° (for उत्साद°) — d) Ś1 K1 2 B D (except Dc2 D1 3) सर्व- (for सर्वान्)

Colophon om. in Ś1 K1–3 — *Major parvan*. Dn2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan*: G1 M2 मार्कंडेयसमास्या. K4 B2–4 Dc Dn D2 3 (all om. sub-parvan name) mention only भविष्य; and D4, likewise, only भविष्यत्. — *Adhy. name*: D1 भविष्यकथनं, G1 युगधर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) Dn 189 (Dn3 190), D1 196, S (M2 *inf. lin.*) 192 (M2

१८९

मार्कण्डेय उवाच ।

ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ।
वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ १
स्थापयित्वा स मर्यादाः स्वयंभुविहिताः शुभाः ।
वनं पुण्ययशःकर्मा जरावान्संश्रयिष्यति ॥ २
तच्छीलमनुवर्त्स्यन्ते मनुष्या लोकवासिनः ।
विप्रैश्चोरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३
कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
स्थापयन्विप्रशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४
संस्तूयमानो विप्रेन्द्रैर्मानयानो द्विजोत्तमान् ।
कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ५
हा तात हा सुतेत्येवं तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानान्सुभृशं दस्यून्नेष्यति संक्षयम् ॥ ६
ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ।
भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७
आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकान्यवटास्तथा ।
यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ॥ ८
ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ।

---

orig 195) — *Śloka no* Dn$_1$ 96, Dn$_2$ 97, Dn$_3$ D$_1$ 98

189

1 [a]) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ D (except D$_1$) चौरक्षयं — [c]) K$_1$ B$_2$ Dc$_2$ D$_1$ T$_2$ G$_3$ °मेध-; K$_2$ °मेधो; B$_1$ °मेधैर्; G$_{3\ 4}$ °मेध (for °मेधे) B$_1$ °यज्ञैर्, T$_2$ G$_{2-4}$ °यज्ञं (for °यज्ञे) — [d]) G$_1$ कालयिष्यति

2 K$_3$ om (hapl) 2 — [a]) B D (except D$_{1-3\ 5}$) च (for स) — [b]) A few MSS स्वयंभू- Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ तदा; B$_4$ प्रभुः (for शुभाः). — [c]) T$_1$ G$_3$ पुनः (for वनं) G$_{1\ 2\ 4}$ पुनः (G$_1$ वनं) पुण्ययशः कर्म — [d]) B$_4$ जरायां, T G$_1$ जरया; M विधिवत् (for जरावान्) B$_{1-3}$ Dc Dn रमणीयं प्रवेक्ष्यति

3 [a]) Ś$_1$ K$_{2\ 3}$ M$_1$ अनुवत्स्यंते; K$_4$ Dn$_2$ D$_{2\ 3}$ °वत्स्यंति; B$_{2-4}$ Dn$_1$ n$_3$ D$_{4-6}$ °वर्त्स्यंति; D$_1$ T$_2$ G °वर्तंते; T$_1$ M$_2$ °पत्स्यंते (for °वर्त्स्यन्ते) — [b]) B$_1$ लोकभाविनः; T$_2$ G लोक(G$_1$ धर्म)चारिणः — [c]) G$_1$ विप्रा° (for विप्रै°) D$_4$ चौरक्षयैश्च; D$_6$ चोरक्षयं Ś$_1$ K Dn D$_{1-3\ 5}$ एवं चौ(D$_1$ चो)रक्षये जाते — [d]) Ś$_1$ K D$_{1\ 2\ 5}$ महत्; D$_3$ महा- (for कृते).

4 [a]) G$_1$ शक्ति च; M शक्त्यश्च (for शक्ती°). — [c]) B D (except D$_{1-3\ 5}$) द्विज° (for विप्र°) — [d]) Ś$_1$ [इ]व जितेषु; Dc विहितेषु; D$_1$ विपिनेषु; T$_2$ G$_{2-4}$ विविधेषु (for विजितेषु).

5 [a]) D$_6$ विप्रेंद्रो. — [b]) S मानयंश्च (for °यानो). — [c]) Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ कार्किश्च, K$_4$ B$_{2-4}$ T G$_{2-4}$ कल्की (for कल्किश्च) B$_1$ (in as in text) चरिष्यति महाबाहुः — [d]) Ś$_1$ D$_5$ तदा (for सदा)

6 [a]) = 3 188 84[a] B$_5$ [ए]तत् (for [ए]व) B$_1$ हा तात हा च पुत्रेति; B$_{2\ 3}$ D (except D$_{1-3\ 5}$) हा मातस्तात पुत्रेति, B$_4$ हा तात हा भ्रातरिति — [b]) B$_4$ तदा (for तास्ता) K$_2$ सुदारुणं; M$_2$ च दारुणाः (for सुदा°) — [c]) K$_1$ M$_2$ विक्रोशमानाः Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ सुबहून् (for सुभृशं) — [d]) D$_1$ देशान्; G$_4$ शत्रून् (for दस्यून्) K$_1$ स क्षय; T$_1$ संयुगे (for स्संक्षयम्)

7 [a]) B$_4$ तदा (for ततो) B$_2$ °विनाश Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ [ऽ]यं (for वै) — [c]) G$_1$ युगे (for कृते) — [d]) Ś$_1$ B$_{1\ 2}$ Dc D$_{1\ 2\ 4\ 6}$ तदा, B$_3$ सदा (for तथा) — After 7, M$_2$ ins 955*

8 [a]) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ G$_3$ आरामांश्चैव; K$_3$ D$_1$ आश्रमा°; Dc$_1$ आश्रम° (for आरामा°) K$_{1\ 2}$ G$_1$ चैत्यांश्च. — [b]) Ś$_1$ तडाकान्यवटस्तथा; K$_1$ तडाकान्यवटांस्तथा; K$_2$ तडाकानि वटांस्तथा; K$_4$ B$_1$ D$_{1\ 3}$ तडागान्यवटास्तथा; B$_{2-4}$ D$_6$ तटागावसथा तथा, Dc Dn D$_4$ तडागावसथास्तथा; D$_5$ तडागाश्च वटास्तथा — N ins after 8[ab] M$_2$, after 7

955* पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायतनानि च ।

— [d]) G$_1$ करि° (for भवि°)

9 [a]) B$_1$ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या — [c]) K$_4$ D$_1$ हतपाखडाः, S हत(M$_1$ सह)पाषंडाः — [d]) Ś$_1$ K D$_{3.\ 5}$ सत्ये तथा; B Dn D$_{4\ 6}$ T$_1$ M$_2$ सत्यजनाः, Dc सत्यप्रियाः; G$_1$ सत्यव्रताः; M$_1$ सत्यरताः (for सत्ये जनाः) D$_1$ महाप्रजाः; D$_2$ सहप्रजाः (for जनाः प्रजाः) T$_1$ तथा; T$_2$ G$_{2-4}$ तदा

आश्रमाः सहपाषण्डाः स्थिताः सत्ये जनाः प्रजाः ॥ ९
जास्यन्ति सर्वबीजानि उप्यमानानि चैव ह ।
सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं सस्यं भविष्यति ॥ १०
नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ।
जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
पालयिष्यन्ति राजानो धर्मेणेमां वसुंधराम् ॥ ११
व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
षट्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया रक्षणे रताः ॥ १२
शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च ।
एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ।
पश्चिमे युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः ॥ १३
सर्वलोकस्य विदिता युगसंख्या च पाण्डव ।
एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।
वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १४
एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविना ।
दृष्टाश्चैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥ १५
इदं चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत ।
धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १६
धर्मे त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतां वर ।
धर्मात्मा हि सुखं राजा प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १७
निबोध च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
ब्राह्मणो रुषितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः ।
उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥ १९

(for प्रजाः)

10 ^{a}) $B_{2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ प्रय($D_{4\,6}$ °जं)न्ति, S जायंति (for जास्यन्ति) $Ś_{1}$ K_{1-3} चैव बीजानि, T_{2} G सर्वभूतानि K_{4} D_{1-3} जनिष्यते (D_{1} °ति) च बीजानि, D_{5} जनयिष्यंति बीजानि — ^{b}) $K_{1\,2}$ तप्य° (!), B Dn $D_{4\,6}$ रोप्यमाणानि; T_{2} G शुध्य° (G_{1} वर्ध°) (for उप्य°) $Ś_{1}$ K भारत; B_{2} सर्वशः; D_{5} वै तदा, T_{1} वै सह (for चैव ह) — ^{d}) B_{1} Dc_{2} $D_{2\,3\,5}$ S सर्व- G_{1} सर्वशः सभविष्यति

11 ^{a}) D_{3} नियता, D_{5} [अ]भिरता (for निरता) — ^{b}) $D_{1\,2}$ शुभेषु; $G_{1\,2\,4}$ वृत्तेषु (for व्रतेषु) — G_{4} om 11^{cd} — ^{c}) $K_{1\,3}$ $B_{2\,4}$ Dn $D_{3\,4\,6}$ जप्य°, $K_{2\,4}$ B_{3} Dc D_{1} जाप्य° (for जप°) — ^{d}) $Ś_{1}$ °कामा मुदान्विताः; D_{1} °काम-मुदा युताः, G_{1} °कामसमायुताः — $Ś_{1}$ K_{1} om (hapl) 11^{e}–12^{d} — ^{f}) B_{1} धर्मेण पृथिवीमिमां

12 $Ś_{1}$ K_{1} om 12 (cf v l 11) — ^{a}) T_{2} G °परा (for °रता) — ^{d}) K_{2} B_{2} Dn $D_{4\,6}$ विक्रमे (for रक्षणे)

13 ^{a}) K_{4} शुश्रूषण- (for शुश्रूषायां) — ^{d}) T_{1} [ऽ]पि च (for तथा) — ^{e}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ तु; S यः (for च) — ^{f}) $Ś_{1}$ K_{3} B_{3} यश्च ते, K_{1} यच्च ते, K_{4} $D_{2\,3}$ य(K_{4} त)था तं; D_{5} यः सत्ये, T_{1} $G_{2\,4}$ M स तेय, T_{2} G_{3} सततं, G_{1} स च ते (for यः स ते) T_{1} $G_{2\,4}$ परिकीर्तितः, G_{1} सुप्रकीर्तितं

14 ^{a}) K_{4} सर्वलोकाश्च D_{3} G_{1} विहिता, T G_{2-4} M_{2} कथिता (for विदिता) — ^{b}) S भारत (for पाण्डव) — ^{d}) B D (except Dc D_{3}) तथा (for मया). — ^{f}) D_{5} ऋषिसंमत, T_{1} °भि स्तुतं, G_{1} °संस्कृतं

15 ^{a}) B_{1} समागमे चैव, B_{3} $D_{4\,5}$ संसारमार्गोयं (D_{4} °र्गो मे) — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\,3}$ $D_{1\,2\,5}$ बहव° (for बहुश°) $K_{1\,2}$ D_{5} T G_{2-4} चिरजीविनः — ^{c}) $K_{1.\,2}$ दृष्ट्वा (for दृष्टाश्च) — ^{d}) $Ś_{1}$ K B_{4} $D_{1\,2}$ यान् (for तान्). S किं भूयः श्रोतुमिच्छसि

16 For 16^{ab}, S subst

956* सर्वमेतद्यथातत्त्वं कथित तव सर्वशः ।

— ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1-3} धर्मसंच($Ś_{1}$ °क्ष-; K_{3} °श्र)य°; B_{4} धर्मसंशय-बोधार्थं, D_{1} धनसंक्षयमोक्षार्थं, S धर्मसंशयहेतोश्च

17 ^{a}) $Ś_{1}$ K $B_{1\,3\,4}$ Dc Dn $D_{2\,3}$ संस्थाप्यो, B_{2} योक्तव्यो; D_{5} संस्थेय (for संयोज्यो) S न तेन्यथात्र (T_{1} °था च; G_{1} °थात्मा, M °था स) विज्ञेयो — ^{b}) S धर्मो (for नित्यं) — T_{1} G_{1} M om 17^{cd} — ^{c}) K_{3} [अ]भि-मुख (for हि सुख) K_{4} नित्यं; B Dc Dn $D_{4\,6}$ राजन् (for राजा) D_{1} धर्म्यादनु हि सुखं राज्यात् (sic) — ^{d}) $Ś_{1}$ K Dn_{1} $D_{1-3\,5}$ विंदति (for नन्दति)

18 ^{a}) D_{2} निबोधेतां; T_{1} °धय, G_{2} °धत (for °ध च) D_{3} G_{4} सुखां (for शुभां) — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ B_{2} प्रवक्ष्यामि च (for यां प्रव°) G_{1} नृप (for ऽनघ) — ^{c}) K_{3} (by transp) ब्राह्मणे न — ^{d}) K_{4} कथं° (for कदा°) — D_{1} om 18^{ef} — ^{e}) B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} कुपितो; D_{2} [ऽ]पि रुषा (for रुषितो)

19 ^{b}) T_{1} G_{1} कुरुराजो युधिष्ठिरः — ^{c}) B_{4} श्रीमान् (for धीमान्) — ^{d}) K_{4} परमच्युतं; D_{3} (marg *sec m*) द्युतिमान्नृप

कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २०
मार्कण्डेय उवाच ।
दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
अपत्यानामिव स्वेषां प्रजानां रक्षणे रतः ।
चर धर्मं त्यजाधर्मं पितॄन्देवांश्च पूजय ॥ २१
प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्दानेन तज्जय ।
अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव ॥ २२
विजित्य पृथिवीं सर्वां मोदमानः सुखी भव ।
एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥ २३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदतीतानागतं भुवि ।
तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ॥ २४
एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ २५
मा च तेऽत्र विचारो भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ २६
जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ २७
युधिष्ठिर उवाच ।
यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ २८
न मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।

---

20 ^{a}) B_3 कथं (for कस्मिन्) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ प्रजा; B_3 प्रजां (for प्रजाः) K_4 मया (for मुने) $D_{1\ 2}$ प्रजानां रक्षणे मुने — ^{c}) D_5 [ऽ]हं (for वै) — ^{d}) D_5 अच्यवेहं (for न च्यवेयं) — For 20, S subst

957* युधिष्ठिरः ।
एतच्छ्रुत्वा मया किं स्यात्कर्तव्यं मुनिसत्तम ।
कथं चायं जितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ।

21 ^{a}) D_5 यदा च (for दयावान्) — ^{b}) T_1 G_4 हितं (for हितो) G_4 युक्तो, M रक्षा (for रक्तो) — ^{c}) D_5 सदा, T_2 G_{2-4} स्नेहात् (for स्वेषां). B Dc Dn $D_{4\ 6}$ सत्यवादी मृदुर्दांतः. — ^{e}) T_1 M कुरु (for चर) — ^{f}) $K_{1\ 2}$ पूजयन् S पितॄन्पूर्वाननुस्मर

22 D_3 om 22^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ प्रमादो यत्कृतस्, K_2 प्रमादं यत्कृते; K_3 प्रमादा यत्कृतं — ^{b}) $Ś_1$ Dc_2 D_5 ते (for तज्) — ^{c}) D_1 तु (for ते) D_1 दानम् (for मानम्) — ^{d}) Dn_2 यतवान्; T G प्रियवाग् (for परवान्) M सततं वै पराजय

23 ^{c}) T_1 लोको (for भूतो) K_1 T_2 G_{2-4} भविष्यश्च; K_3 भविष्यंश्च — ^{d}) Dc धर्मं वै; T_1 G_1 लोकस्ते, T_2 G_{2-4} लोकस्य (for धर्मस्ते) $Ś_1$ D_3 समुदाहृतः

24 ^{a}) =1 57 12^{c} 5 16 7^{c}. S (except $G_{1\ 2}$) मे (for ते). — ^{b}) B_2 विभो; Dn_3 युधि (for भुवि) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ त्रिषु लोकेषु मानद ($Ś_1$ भारत); G_1 M प्रत्यक्ष यच्च नागतं — T_1 G_1 M om 24^{cd} — ^{c}) Dn_3 $D_{2\ 3}$ G_4 इदं (for इमं) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ इमं च सुपरि° — ^{d}) T G (T_1 G_1 om.) वृथा तं (for त्वं तात). — After 24, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_{2-4} ins

958* प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनाभिप्रपीडिताः ।
[Dc °नाभिप्रचोदिता, Dn $D_{4\ 6}$ °नापि प्रपीडिता]

25 ^{a}) D_5 एक· (for एष) T_1 G_1 M_1 महान्नेता, T_2 G_3 महान्राजन्, G_4 महातेज (with hiatus), M_2 महाबाहुर्. — ^{b}) B_2 अति सर्व दिवौ°, D_1 अति सर्वान्दिवौकसः, T_1 G_1 सर्वेषां त्रिदिवौकसां — Dc G_4 om 25^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ मुहूर्ते; K_{1-3} D_1 $G_{1\ 2}$ M मुह्यते; B_3 स्रक्षंति, T_1 उह्यंते (for मुह्यन्ति) $Ś_1$ K D_{1-3} तत्र, D_5 सर्वाः (for तात) — ^{d}) B_1 [अ]भिप्रपीडिताः, B_2 Dn $D_{4\ 6}$ [अ]पि प्रचोदिताः; $D_{2\ 5}$ [अ]भिप्रणो°

26 ^{a}) D_5 स (for मा) B_1 ते वै; Dn $D_{4\ 6}$ तत्र (for तेऽत्र) $Ś_1$ K_1 $D_{1-3\ 5}$ विचारोस्तु, B Dc Dn T_1 विशंका भूद् — ^{c}) $Ś_1$ $B_{4\ 3}$ $D_{2\ 5}$ अशंक्यं मद्-; K B_1 $D_{1\ 3}$ अशक्यं मद्; B_4 Dc Dn $D_{4\ 6}$ आशक्य मद्- (for अतिशङ्क्य)

27 ^{a}) S पश्चिमे (for प्रथिते) M_1 काले; M_2 देशे (for वंशे) — ^{b}) T_1 G_1 कुरुसत्तम (for भरत°)

28 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1\ 3\ 5}$ मुनिश्रेष्ठ — ^{d}) K_3 D_5 तथा; K_4 D_3 यथा, B_2 प्रभो; T_1 G_1 मुने (for विभो)

29 T_2 G_{2-4} om. (hapl.) 29 — ^{a}) B_2 ते (for मे) $Ś_1$ K $D_{3\ 5}$ विप्रर्षे (for विप्रेन्द्र) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{3\ 5}$ सभ्रमः (for मत्सरः) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{3\ 5}$ [इ]ह; M_2 च (for हि) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} यत्त्वयोक्तं (for उक्त यत्ते) $D_{1\ 3}$ हितं वचः; T_1 प्रियं मुने; M प्रियं प्रभो (M_2 विभो) (for मयि प्रभो)

30 ^{a}) G_4 च (for तु) — ^{b}) B_4 D_5 भार्गवस्य (for पाण्ड°) $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ यशस्विनः (for महा°) Dc Dn D_4 मार्कंडेयस्य धीमतः; T_1 G_1 धर्मराजस्य धीमतः — K_4 om 30^{c}–31^{b} — ^{c}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ संहृष्टाः (for प्र°).

करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ २९
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य महात्मनः ।
प्रहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ ३०
तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

वैशंपायन उवाच ।
भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवी-
त्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥ अथाचष्ट मार्क-
ण्डेयः ॥ २ ॥
अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोत्पन्नः पार्थिवः परि-
क्षिन्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥ तमेकाश्वेन मृगमनु-
सरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ॥ ४ ॥ अथाध्वनि जात-
श्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्च कस्मिंश्चिदुद्देशे नीलं वन-

D8 ब्राह्मणा (for पाण्डवा) B1 3 Dc संहृष्टो हृष्टरोमाभूत् — [d]) Ś1 K B1 3 Dc सहितः (for °ताः) D1 3 °धन्विना — After 30, B Dc Dn D4 6 T2 G2–4 ins

959[1] विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन्समागताः।

31 K4 om 31[ab] (cf v l 30) — [a]) Ś1 K1 2 transp कथां and शुभां T1 प्राज्ञा, G1 प्रज्ञा, G2 4 M प्रज्ञां (for कथां) T1 G1 वचः (for शुभां) Dc स तथा तां कथां श्रुत्वा — [c]) T1 संप्रपद्यंत — [d]) Dn3 निबोधनात्, S निबोधने (for निवे°)

Colophon — *Major parvan* · Ś1 K2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan* · B1–3 Dc Dn D4 6 G1 मार्कंडेयसमा- (Dn3 D4 6 °म)स्या (followed by भविष्य in B1 3 Dc Dn D4 6), M1 मार्कंडेयसंहिता Ś1 K B4 D1–3 5 M2 (all om sub-parvan name) mention only भविष्य (Ś1 K1 2 M2 °ष्यत्) To भविष्य or °ष्यत्, N (except B2 Dn3) M2 add समास — *Adhy name* G1 युगधर्मकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 190 (Dn3 191), D1 197, S (M2 inf lin) 193 (M2 orig 196) — *Śloka no* Dn1 n2 35, D1 33

190

1 Before 1, B2–4 D3 (marg *sec m*) 6 G3 ins

960[*] जनमेजय उवाच ।
भूय एव ब्राह्मणानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि ।
पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपाः ।

— G1 om भूय and reads एव (for एव) B2 ब्राह्मणानां माहात्म्यं, B3 D5 T2 G1 2 4 M1 ब्राह्मणमाहात्म्य; Dc ब्राह्मणस्य माहात्म्यं; D4 महाभाग; T1 च माहात्म्य (for ब्राह्मणमहाभाग्यं) Before वक्तुम्, K1 3 B3 Dc D2 4 T G1 M1 ins भगवान्; K2 4 D3 भवान्; B1 D1 5 G4 भगवन्, M2 मम भगवन् Ś1 K B1 Dc D2–4 T2 G1 4 M1 अर्हति (for अर्हसि) B1 [इ]त्यथ; B3 [अ]थ (for [इ]ति) Ś1 K1–3 D5 [इ]त्येव ब्रुवतः पांडवान्; K4 D1–3 [इ]त्यब्रुव(K4 °वद)न्पांडवेयाः; D4 [ए]व ब्रुवन्पांडवान्. T1 G1 M1 पांडवो (for पाण्डवेयो). Ś1 K D1–5 om मार्कण्डेयम्.

2 M om 2. — D5 om अथ and मार्कण्डेयः — After 2, K3 B2 4 Dn G3 ins

961[1] अपूर्वमिदं श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितम्।;

while Dc D3 (marg *sec m*) 6 T2 G2–4 ins.

962[1] श्रूयतां कथयामीदं ब्रह्मर्षीणां पूर्वचरितम्।

[Dc D3 6 ins अपूर्वं after इदं D3 6 ब्राह्मणाना (for ब्रह्म°) Dc D3 6 om पूर्व-]

3 Before 3, D5 M read मार्कंडेय उ° (M om उ°) — G1 अयोध्याधिपतिर् (for अयोध्यायाम्) K1 D4 °कुल उत्पन्नः; B Dn D6 G3 °कुलोद्वहः (for °कुलोत्पन्नः) K4 D4–6 om पार्थिवः; T2 G2–4 om पार्थिवः परिक्षिन्नाम A few MSS परीक्षिन् G1 पारीक्षिन्नाम पार्थिवः (for पार्थिवः परिक्षिन्नाम)

4 B4 T G1 2 4 M स एको(M °का)श्वेन T1 मृगयाम् (for मृगम्) T1 अनुसरन्; T2 G1 4 अन्वसरत्; G2 M अन्वचरत् (for अनुसरन्तं) Before मृगो, G1 ins स; M2 तं Dc M1 दूरतरम् (for दूरम्) Ś1 K3 G2 4 M1 उपाहरत्; B4 T2 अन्वहरत्; Dc अथाहरत्; T1 अपासरत्.

5 B2 3 Dn D4 6 G3 om अथ Ś1 K D1–3 5 om

षण्डमपश्यत् । तच्च विवेश ॥ ५ ॥ ततस्तस्य वनषण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्व एव व्यगाहत ॥ ६ ॥ अथाश्वस्तः स बिसमृणालमश्वस्याग्रे निक्षिप्य पुष्करिणीतीरे समाविशत् ॥ ७ ॥ ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥ ८ ॥ स श्रुत्वाचिन्तयत् । नेह मनुष्यगतिं पश्यामि । कस्य खल्वयं गीतशब्द इति ॥ ९ ॥

अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्यवचिन्वतीं गायन्तीं च ॥ १० ॥ अथ सा राज्ञः समीपे पर्यक्रामत् ॥ ११ ॥ तामब्रवीद्राजा । कस्यासि सुभगे त्वमिति ॥ १२ ॥ सा प्रत्युवाच । कन्यास्मीति ॥ १३ ॥ तां राजोवाच । अर्थी त्वयाहमिति ॥ १४ ॥ अथोवाच कन्या । समयेनाहं शक्या त्वया लब्धुम् । नान्यथेति ॥ १५ ॥ तां राजा समयमपृच्छत् ॥ १६ ॥ ततः कन्येदमुवाच । उदकं मे न दर्शयितव्यमिति ॥ १७ ॥ स राजा बाढ-

---

च G4 om कस्मिश्चिद् B D (except D1–3 5) G3 एकस्मिन् (for कस्मिश्चिद्) K1 2 B1–3 Dc2 Dn D3 T1 G1 M2 देशे; G4 दूरे (for उद्देशे) K4 D3 om नील After नीलं, B2–4 Dn D4–6 G1 3 ins गहनं Some MSS वनखंडम् B1 Dc1 नीलं वन गहनखंडमपश्यत् — Ś1 K1–3 Dc तत्राविवेश; K4 D1–3 तत्रापि विवेश; B2 तं चाविवेश, D5 राजा विवेश; T1 तद्विवेश, T2 G2 4 तस्याविशेषतः (for तच्च विवेश)

6 T1 om ततस् T2 G2 4 तस्याविशेषतो; G1 स प्रविश्य (for ततस्तस्य) Ś1 K1 2 om वनषण्डस्य, some MSS spell वनखण्डस्य. Ś1 K D1 2 5 [अ]वगाहत (for व्यगा°) Dc सोश्वादवारोहत (for साश्व एव व्यगाहत)

7 G2 4 तथाश्वस्तः T1 M1 सन् (for स) D5 अथाश्वं तस्मिन्सरसि बध्वा (for अथाश्वस्तः स) M2 बिसमृणालानि (for °मृणालम्) T1 G1 M1 बिसमृणालान्यश्वस्याग्रतो B1 अश्वायाग्रे; B2–4 Dc Dn D4 6 G3 अश्वाया(B4 °श्वस्या)ग्रतो (for अश्वस्याग्रे) Ś1 निक्षिप्तं; T1 दृष्ट्वा K3 °तीरं. K3 उपाविशत्; B1–3 D (except D1–3 5) G3 संविवेश; T1 शयनमाविशत्; G1 शयनमभजत (for समाविशत्) T2 G2 4 बिसतृणान्यश्वस्य दत्वा स्वयमाविशत्

8 Ś1 तत्र (for ततः) Before शयानो, G1 M2 ins स K2 B Dn D4–6 T G गीतम् (for गीतशब्दम्)

9 After स, D1 ins तत् S श्रुत्वा च (for स श्रुत्वा) — K3 4 D1–3 5 T2 मानुषगतिं; T1 मनुष्यभूमिं B1 प्रपश्यामि (for पश्यामि) — After कस्य, Dc ins तत्; M नु B1 Dc om इति

10 D1 reads यथा for अथ, and om कन्यां Before परमरूप°, T2 G2 4 ins परां K3 परमं दर्शनीयां; D1 परमं रूपं दर्शयंतीति; D2 परमरूप दर्शयंती, G1 परमरूपसंपन्नां दर्शनीयां Ś1 K2 विचिन्वं(K2 °न्व)तीं; Dc Dn3 [अ]वचिन्वंतीं; D1. 3 [ए]व विचिन्वंतीं; T G1 3. 4 M [अ]पचिन्व(T2 G3 M2 °न्वं)तीं, G2 [अ]पि विचिन्वंतीं. D1 2 om. गायन्तीं After गायन्तीं, G1 ins नृत्यतीं K1 om च

11 B2 T G4 om अथ G1 सा च, G4 M (by transp) साथ D1 2 पर्याक्रमत, G1 3 पर्यक्रमात्; M1 पर्याक्रामत् Ś1 K1–3 D6 अथ राज्ञ समीपे साथा(K3 D6 सा पर्यां)क्रामत, K4 D3 अथ तस्य राज्ञ समीपे सा पर्याक्रमत

12 T G2 3 अपृच्छत् (for अब्रवीत) Before राजा, S (except G3 M1) ins स — B4 S (except G3) कासि (for कस्यासि) Dc om सुभगे B1–3 Dn D4 6 G3 भद्रे (for सुभगे) Before त्वम्, K4 D1–3 ins का, B1–3 Dc Dn D4 6 G3 का वा, B4 T1 G1 M कस्य T2 G2 4 om त्वम् T1 सुता (for इति)

13 G1 om सा Ś1 K1 2 4 B4 D1–3 5 सा तं; K3 ततस्तं (for सा) — After इति, G1 ins राजानं

14 Ś1 K1 om तां D5 अब्रवीत् (for उवाच) — T1 संबधी (for अर्थी)

15 D1 om from समये° up to उवाच (in 17) Ś1 K1–3 D2 3 5 transp शक्या and त्वया K4 (by transp) त्वया लब्धुं शक्या

16 D1 om 16 — B Dc Dn D4 6 transp तां and राजा T1 सविस्मयम् (for समयम्) After अपृच्छत्, S (except G3) ins कः समय इति

17 D1 om up to उवाच — B2 4 D (except D2 3 5) G3 M om ततः B D (except D2 3 5) om इदम् D5 अब्रवीत् (for उवाच) — B D (except D1–3 5) G3 नोदकं मे; M1 उदकं मा (for उदकं मे न)

18 B2 om राजा After राजा, B1 3. 4 D (except D1–3 5) G3 ins तां After बाढम्, Dc ins इत्युदकं न दर्शयामि — After तां, K2 D (except D1–3) G3 ins उपयेमे । कृतोद्वाहश्च परीक्षित्क्रीडमानो मुदा परमया युक्तस्तूष्णीं (Dc om तूष्णीं) Dc om समागम्य B Dn D4 6 G3 संगम्य (for समागम्य) Before तया सह, M2 ins तत्रैव T1 om. तया सह. S (except G3) तत्र (M2 om. तत्र)

मित्युक्त्वा तां समागम्य तया सहास्ते ॥ १८ ॥

तत्रैवासीने राजनि सेनान्वगच्छत् । पदेनानुपदं दृष्ट्वा राजानं परिवार्यातिष्ठत् ॥ १९ ॥ पर्याश्वस्तश्च राजा तयैव सह शिबिकया प्रायादविघाटितया । स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तया सह रमन्नास्ते । नान्यत्किंचनापश्यत् ॥ २० ॥

अथ प्रधानामात्यस्तस्याभ्याशचराः स्त्रियोऽपृच्छत् । किमत्र प्रयोजनं वर्तत इति ॥ २१ ॥ अथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः । अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयत इति ॥ २२ ॥ अथामात्योऽनुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं बहुमूलपुष्पफलं रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत् । वनमिदमुदारमनुदकम् । साध्वत्र रम्यतामिति ॥ २३ ॥

स तस्य वचनात्तयैव सह देव्या तद्वनं प्राविशत् । स कदाचित्तस्मिन्वने रम्ये तयैव सह व्यवहरत् । अथ क्षुत्तृष्णार्दितः श्रान्तोऽतिमात्रमतिमुक्ता-

---

तस्थौ (for [आ]स्ते)

19 Before तत्र, K4 B D (except D6) G3 ins ततस् S (except G3) om तत्रैव D1 5 om [ए]व After [आ]सीने, K2 3 T1 M ins च After राजनि, T2 G2 4 ins सा T2 om from सेना up to अनुप्रा (in 20) Ś1 अभ्य° (for अन्व°) — Ś1 K Dn D3 5 सा सेनोपविष्टं, B1 3 Dc पदेन पद; B2 D4 6 G3 पदं पदेन, D2 पदेनानुपदं समासेनोपविष्टं (for पदेनानुपदं) Ś1 K Dn D3 5 om दृष्ट्वा Before दृष्ट्वा, D1 ins सा B1 G4 गत्वा (for दृष्ट्वा) After दृष्ट्वा, B2 3 Dc D4 6 G3 M2 ins च D5 transp राजानं and परिवार्य K3 B2 D1-3 अवतिष्ठत्, K4 उपतिष्ठत्; Dc G2 4 M2 अतिष्ठत; D5 अवातिष्ठन; T1 M1 अवतिष्ठत, G1 उपातिष्ठत (for अतिष्ठत्)

20 T2 om up to अनुप्रा (cf v l 19) — Before पर्या°, G2 4 ins अथ T1 om पर्याश्वस्तश्च Before राजा, K3 4 D1-3 M ins स D1 G2 3 तथैव D1 T1 M2 शिबिकायां K4 साविघाटितया, B Dc Dn D1 3-5 G3 अवघो(B1 Dc D3 °वघा, D1 5 °विघ)टि°, T1 G2 4 M अविपादस्तया (T1 om तया), G1 हर्षाविष्टस्तया (for अविघाटितया) — B1 शश्वन्, B2-4 Dc Dn D2-4 6 G3 M2 स (D2 3 om स) स्व (for स्व-) T1 अभि° (for अनु°) M (by transp) तया सह रहसि. K4 om सह B1-3 Dn D4 6 G3 om रमन् K3 D3 रमयन्, K4 B4 T2 G2 4 M रममाण; Dc वसन् (for रमन्) D2 [तमन्वा]स्ते (for रमन्नास्ते) — Ś1 K किंचिद् (for किंचन) B Dc Dn D4 6 G3 तत्राभ्याश(Dc D4 °स)स्थोपि कश्चि(Dc °श्चित्त)न्नापश्यत्; T1 नान्यां कांचनापश्यत्; T2 न कदाचिदपश्यत्, G1 M स (M om) नान्यं कंचनापश्यत्, G2 4 न कांश्चिदपश्यत् (for नान्यत्किंचनापश्यत्)

21 Ś1 K1-3 D1 3 प्रधानो नामामात्यस्; B1 3 Dc D2 प्रधानोमात्यस् (D2 °नो नान्यस्) B1 T1 om तस्य B2-4 Dn D4. 6 G3 transp तस्य and अभ्याश° Ś1 K D1-3 5 अभ्यतरः, M2 अभ्याशपराः Ś1 K D1-3 5 [S]न्वपृच्छत् (for Sपृच्छत्)

22 T G2 4 om ताः Dc स्त्रियम् (Dc1 om) अपूर्वामिह पश्यामस्तं च राजा समयो नाय (Dc1 °मयंनो) भुंक्ते यथोदकं न दर्शयितव्यमिति (for अपूर्वमिव—नीयत इति) K4 B1 D1-3 नात्रानीयत (for नात्र नीयत) T1 om इति

23 Ś1 K1 om अथ Dc स तथा वचनं श्रुत्वा (for अथामात्योऽनुदकं) T1 मदनं, M1 नाम (for वन) T2 om बहुमूलपुष्पफल Ś1 K1 [उ]दारवृक्षबहुमूलपुष्पफलं; K3 D1-3 °वृक्षं (K3 °वृक्ष-) बहुपुष्पमूलफलं, K4 चारुवृक्षं बहुमूलफलं, B1 4 Dc Dn2 °वृक्षं बहुपुष्पफलं; B2 3 Dn1 n3 D4 6 G3 °वृक्ष बहुपुष्प(B2 °ष्पं)फलमूल; D5 [उ]दारपुष्पबहुफलमूलं; T1 °वृक्षफलमूलफल पुष्पं, M1 °वृक्षबहुमूलफलपुष्पफलं, M2 °वृक्षबहुमूलफल After °फलं (or its v l), K2 ins तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं सुगूढां सुधोपलिप्तांगः; K4 तस्य भुवनमध्ये मुक्तजालमयी सुधोपलिप्ता वापीं कारयित्वा; Dc तस्या मध्येतिमुक्तजालमयीं पार्श्वे वापी सुगूढा सुधोपलिप्तां स, Dn D4 6 तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं गूढां सुधासलिल(D4 6 सुधोप)लिप्ता स, D1 तस्य वनमध्ये मुक्ताकारमयीं सुधोपलिप्तां वापीं कारयित्वा Ś1 सरसि; K1 3 4 B1 D1 T1 G1 M शरदि, D2 सपदि, T2 G2 4 रह (for रहसि) K2 B2 [उ]पागम्य; B4 S (except G1 3) उपलभ्य Before अब्रवीत्, D3 T1 G1 M2 ins इदम् — G1 om इदम् K4 B1 om [उ]दारम् K3 अचौरम् (for उदारम्) Ś1 T1 अनूदक — Ś1 om साधु K1 2 त्वया, G2-4 सह तया (for साध्वत्र) T1 G1 M1 om [अ]त्र K4 (*sup lin* as in text) गम्यताम्, T1 G1 M [आ]गम्यताम् (for रम्यताम्)

24 Dn2 T1 om स T G2 4 तस्यैव (for तस्य) G4 om [ए]व K4 om तद् — K3 B2 om तस्मिन् K2 B2-4 D (except D1-3 5) G3 कानने, B1 रम्ये (for वने) K1 4 om रम्ये B1 कानने (for रम्ये) B1 2 om सह K1 B2 D5 T G2 4 व्यहरत्, K3 विहरन्; B1 G1 M व्यचरत्;

गारमपश्यत् ॥ २४ ॥ तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया
सुधातलसुकृतां विमलसलिलपूर्णां वापीमपश्यत्
॥ २५ ॥ दृष्ट्वैव च तां तस्या एव तीरे सहैव तया
देव्या व्यतिष्ठत् ॥ २६ ॥ अथ तां देवीं स राजा-
ब्रवीत् । साध्ववतर वापीसलिलमिति ॥ २७ ॥ सा
तद्वचः श्रुत्वावतीर्य वापीं न्यमज्जत् । न पुनरुदम-
ज्जत् ॥ २८ ॥ तां मृगयमाणो राजा नापश्यत्
॥ २९ ॥ वापीमपि निःस्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा
क्रुद्ध आज्ञापयामास । सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति ।
यो मयार्थी स मृतकैर्मण्डूकैरुपायनैर्मामुपतिष्ठेदिति
॥ ३० ॥

अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु
मण्डूकान्भयमाविशत् । ते भीता मण्डूकराज्ञे यथा-
वृत्तं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो मण्डूकराट् तापस-
वेषधारी राजानमभ्यगच्छत् ॥ ३२ ॥ उपेत्य चैन-
मुवाच । मा राजन्क्रोधवशं गमः । प्रसादं कुरु ।

B3 4 व्यवाहरत्, D1 व्यहरन् — K2 B2–4 Dn D4–6 T2 G2 4 om अतिमात्रम् B Dc Dn D4 6 G3 M1 अतिमुक्तकागार° (B4 अतिमुक्तकगृह°), D2 3 मणिमुक्तागार° (for अतिमुक्तागार°)

25 Before तत्, M1 ins. स B2 Dc T1 G2 4 तं (for तत्) Ś1 K D1–3 प्रविश्य च (for तत्प्रविश्य) T2 G2 4 om राजा. Before राजा, M2 ins स G1 om सह D1 (by transp) प्रियया सह K2 B2 3 Dc Dn D4 6 G3 सुधाकृतां; K4 सुधातलां सुकृतां, D1 2 वसुधातले सुकृतां; D5 सुधाधवलितां; T G2 4 सुसंस्कृतां (T1 cont वसुधातलकृतां); G1 साधुसरसि B2–4 Dc Dn D4–6 G3 विमलां सलिलपूर्णां; D1 2 T1 G1 विमलसलिलसपूर्णां M सुधातलकृतविमलसलिलपूर्णां (M1 °विमलसंपूर्णां)

26 T2 G2 4 om [ए]व K4 D1 om च After तां, Ś1 K1 2 ins. वापीं; D1 तु D6 om एव Dn D4 G3 च (for एव) After एव, D2 ins तु S (except G3) तथैव सह (for सहैव तया) K3 om देव्या B4 चातिष्ठत्; Dc1 T2 G1 2 4 व्यतिष्ठत, Dc2 [अ]तिष्ठत; Dn (Dn3 marg sec m as in text) D3 4 [अ]वतिष्ठत्, D6 [अ]वातिष्ठत्; G3 M2 [अ]वतिष्ठत; M1 [अ]तिष्ठत्

27 D1 कांतां (for तां) K4 om देवीं T1 स राजा देवीम्; T2 G1 2 4 M1 स राजा तां देवीम्; M2 राजा तां देवीम् (for तां देवीं स राजा) G4 अपृच्छत् (for [अ]ब्रवीत्) — Before साधु, G1 ins प्रिये M2 साध्ध्यवतर

28 After सा, D1 2 ins च G4 तस्य (for तद्-) T G4 M2 वचनं (for वचः). Ś1 K D1–3 5 वाप्यां (for वापीं). B1 न्यमज्जत; Dc तां मज्जत् (for न्यमज्जत्) — K4 B1 M2 om न पुनरुदमज्जत् Dc om न G1 सा (for न) After न, K3 D1 2 T G2 4 M1 ins. च After पुनर्, T G2 4 ins उदकाद् T1 उन्मज्जत्; G1 M1 उन्ममज्ज (for उदमज्जत्)

29 D3 T1 om तां After तां, B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 ins स T G2 4 M1 om राजा G1 अथ राजा तां देवीं मृगीयमाणः (for तां मृगयमाणो राजा) After न, B2 ins ताम्, B4 त्त

30 B1–3 D (except D1–3 5) G3 अथ (for अपि) MSS (variously) निश्राव्य, नि.श्राव्य, निस्राव्य D5 T2 मडूकाञ्, T1 G1 2 4 मडूकाश्च, M मडूकं च (for मंडूकं) Ś1 K1 2 भ्रमरमुखं, K3 4 M2 भ्रममुखे, T1 भ्रमन्मुखे, G1 सेतुमुखे, G2 भ्रमुखे, G4 भूमद्रंखे, M1 भूमामुखेन (for श्वभ्र°) Before क्रुद्ध, B4 T1 G2 4 ins अथ, G1 अथ राजा After क्रुद्ध[:], G1 ins परितोवलोक्य परिचरन् After आज्ञापयामास, B Dc Dn D4 6 T1 G2 4 M1 ins स (Dc1 T1 G2 4 om स) राजा — K3 B4 om सर्व- K4 B1 3 4 D (except D5) T1 G3 M सर्वत्र (for सर्वं) G1 भो वीराः सर्वत्र मडूकवधं क्रि° — Ś1 K ममार्थी G1 om [अ]र्थी. Ś1 अ (for स) After स, B D (except D2 3) G3 ins मां T2 G1 2 4 om मृतकैर्. D1 om मण्डूकैर् D3 M transp मण्डूकैर् and उपायनैर् K1–3 D5 T1 मंडूकोपायनैर्, G2 4 मंडूकवधार्थैरुपायैर् (for मण्डूकैरुपा°) B Dc Dn D4 6 G3 मृतमडूकोपायनमादाय (B1 Dc °पायनैर् and om आदाय) (for मृतकैर्म—°मांम्)

31 Ś1 K1 2 एवं (for अथ) Ś1 K1–3 B1 4 D5 om घोरे After मण्डूकान्, G1 ins वधाद् B2–4 Dn D4 6 G3 आविवेश (for आविशत्) — T2 G2 4 अथ (for ते) T G2 4 मंडूकाः स्व(T1 om स्व)राज्ञे, G1 M मंडूकराजाय (for मण्डूकराज्ञे) T2 om यथा-; G4 om. यथावृत्तं K2 T1 निवेदयन्, G4 प्रत्यभ्यवेदयन् (for न्यवेदयन्)

32 G2 अथ (for ततो) D1 2 मंडूकराजा After मण्डूकराट्, G1 ins तेषां वचः श्रुत्वा B1 अभ्यगच्छत; G3 अध्यगच्छत्; M2 अगच्छत्

33 G3 उत्पत्य (for उपेत्य) B1 चोवाच (for उवाच). — K3 om. मा T2 G2 3 transp मा after वशं — B4 S (except G3 M1) ins नः after प्रसादं — T G1 2 4 M1

नार्हसि मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति ॥३३॥
श्लोकौ चात्र भवतः ।
मा मण्डूकाञ्जिघांस त्वं कोपं संधारयाच्युत ।
प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् ॥ ३४
प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।
अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥ ३५
तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजा प्रोवाच । न हि क्षम्यते तन्मया । हनिष्याम्येतान् । एतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता । सर्वथैव मे वध्या मण्डूकाः । नार्हसि विद्वन्मामुपरोद्धुमिति ॥ ३६ ॥
स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच । प्रसीद राजन् । अहमायुर्नाम मण्डूकराजः । मम सा दुहिता सुशोभना नाम । तस्या दौःशील्यमेतत् । बहवो हि राजानस्तया विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ ३७ ॥ तमब्रवीद्राजा । तयास्म्यर्थी । सा मे दीयतामिति ॥ ३८ ॥ अथैनां राज्ञे पितादात् । अब्रवीच्चैनाम् । एनं राजानं शुश्रूषस्वेति ॥ ३९ ॥ स उवाच दुहितरम् । यस्मात्त्वया राजानो विप्रलब्धास्तस्मादब्रह्मण्यानि तवापत्यानि भविष्यन्त्यनृतकत्वात्तवेति ॥ ४० ॥ स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो

---

read नार्हसि after कर्तुं M2 अर्हति (for इति).

34 a) G1 2 4 M1 जिघांसीस् (for जिघांस) — b) Ś1 K2 क्रोधं (for कोपं) — c) T2 G1 2 प्रक्षीयंति, G4 प्रक्षिपति ; M प्रक्षीयति D1 च धर्मांड्यो, T G1 2 4 M1 वधाङ्केका (T1 M1 °को); M2 धनाग्रे को — d) T G1 2 4 परि° (G1 प्रति°) (for अवि°)

35 a) T G2 4 नैवांतं ; G1 नैनांस्त्वं Ś1 K D5 तत्वतस्तान्परीक्ष्याथ — b) Ś1 K D5 ततः (for प्राप्य) Ś1 क्रोधाद् ; S (except G3 M2) कोपं (for क्रोधं) B2–4 Dn D4 6 G3 विमोक्ष्यसि — c) G2 4 [अ]थ वा धर्मं ; M1 वधं घोरं (for तवाधर्मं) — d) Ś1 K2 कि हितैर् ; K4 हिसितैर् ; D5 कि हता K1 T2 G2–4 हि तैः (for हि ते) — After 35, M2 ins इति

36 D1 om तमेवं°—°तात्मा K B1 3 Dc D5 G1 2 4 M इष्टजनवियोगशोकपरीता(G2 4 °तांतरा)त्मा , T °शोकपरीतांतरात्मा Before राजा, Ś1 K D2 3 5 ins स Ś1 K1 2 M2 प्रत्युवाच , B2 Dn D4 6 G3 [अ]थोवाच, Dc D1 [उ]वाच (for प्रोवाच) — D1 न हि क्षाम्ये । न हि क्षाम्ये (for न हि क्षम्यते) K4 B1 3 Dc D2 3 T2 G1 2 4 M क्षा(B1 3 क्ष)म्यमेतन्, T1 क्षाम्यते तन् (for क्षम्यते तन्) Ś1 K1 2 transp तत् and मया — After एतैर्, K3 Dc D1 2 G1 2 4 M ins हि T1 स्त्री (for प्रिया मे) After मे, T2 G1 2 4 M ins स्त्री After भक्षिता, K1 2 ins इति — Before सर्वथैव, G1 ins अतः D1 om [ए]व M1 वध्या मे (by transp)

37 Ś1 प्रत्युवाच (for प्रोवाच) — K1 om नाम — K3 सा मम (by transp) D3 शोभना , T1 साधु शोभना (for सुशो°) — After तस्या, B D (except D1–3 5) G3 ins हि After एतत्, T1 ins महत् — B1 transp हि and तया (om राजानम्) G1 [ऽ]पि (for हि) K2 4 B2–4 Dn D1 3–6 G3 om हि T G1 2 4 M2 om राजानस् M1 read राजान after °पूर्वा B2–4 Dc Dn D4 6 G3 transp राजान and तया Ś1 K D1–3 विप्रलब्धाः पूर्वम् (K3 लब्धपूर्वा), Dn D4–6 G3 °लब्धाः पूर्वा (D4 om पूर्वा) ; G1 M2 प्रलब्धपूर्वा

38 After राजा, T G2 4 ins. या सा तव दुहिता ; G1 सा ते सुता ; M या सा — Dn2 G3 तयास्म्यहमर्थी ; T2 G2 तया हमर्थी, G1 तयाप्यर्थी, G4 तया ममार्थी — T1 प्रदीयताम् (for दीयताम्)

39 Dc तथा (for अथ) After अथ, G1 ins. राज्ञो वाक्यं मडूकराजा श्रुत्वा हृष्टोपि After एनाम्, B1 ins अर्थिने B2 om राज्ञे S (except G3) सुताम् (for पिता) Ś1 ह्यदात्, K1 2 दद्यात्, K3 अदत्; K4 D3 5 अन्वददा(D3 °द)त्, B1 2 D6 G3 ददौ, Dc2 M1 अददात् (for अदात्) — Before अब्रवीच्, D1 2 ins इदं, T2 G2 वाच B2 om चैनाम् G4 चैताम् (for चैनाम्) — Before एनं, G1 ins सुशोभने K3 T1 om एन Ś1 K2 D3 M एतं (for एन) D5 om राजानं

40 After स, K4 D1 3 ins ताम् B1–3 Dc Dn D4 6 G3 एवमुक्त्वा (for उवाच) B4 T G1 2 4 M समन्युश्चोवाच (for स उवाच) After दुहितर, B1–3 D (except D1–3 5) G3 ins क्रुद्धः शशाप ; G1 सुशोभने — K1 2 राजानो बहवस्त्वया (for त्वया राजानो) बहवः is ins in Ś1 M2 after त्वया, and in K3 4 B D (except D1) G3 after विप्रलब्धाः D5 om राजानो K1 3 T2 G3 4 अब्राह्म° After °ष्यन्ति, Dn G3 ins इति Ś1 K4 B Dc D2 3 5 6 M1 [आ](Dc D3 [अ])नृतिकत्वात् ; G1 [अ]नृतवादिनस् ; M2 [आ]नृत° G1 च (for तव)

13177 192 36 195 36 लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षबाष्पकलया वाचा प्रणिपत्याभिपूज्य मण्डूकराजानमब्रवीत् । अनुगृहीतोऽस्मीति ॥ ४१ ॥ स च मण्डूकराजो जामातरमनुज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ॥ ४२ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः संबभूवुः शलो दलो बलश्चेति । ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा वनं जगाम ॥ ४३ ॥

अथ कदाचिच्छलो मृगयामचरत् । मृगं चासाद्य रथेनान्वधावत् ॥ ४४ ॥ सूतं चोवाच । शीघ्रं मां वहस्वेति ॥ ४५ ॥ स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् । मा क्रियतामनुबन्धः । नैष शक्यस्त्वया मृगो ग्रहीतुं यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ॥ ४६ ॥

ततोऽब्रवीद्राजा सूतम् । आचक्ष्व मे वाम्यौ । हन्मि वा त्वामिति ॥ ४७ ॥ स एवमुक्तो राजभयभीतो वामदेवशापभीतश्च सन्नाचख्यौ राज्ञे । वामदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति ॥ ४८ ॥ अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा । वामदेवाश्रमं याहीति

---

41 D_3 G_1 om च D_5 om राजा Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ उपालभ्य Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ om (hapl.) from तस्या up to °लभ्य B_1 तस्याः G_2 सुतगुणबद्धहृदयः, G_4 सुतगुणनिब°, M_1 सुरतनिब° T_1 सा च राजानमुपलभ्य सुतशतनिबद्धहृदया T $G_{2\ 4}$ om इव G_1 उपलब्ध इव (for इवोपलभ्य) B_3 om from हर्ष° up to °पत्य Dn D_6 हर्षेण बाष्प°; $D_{1\ 2}$ हर्षबाष्पाकुलया, D_5 हर्षाद्बाष्प°; S (except G_3) हर्षबाष्पसंदिग्धया G_4 om [अ]भिपूज्य T_1 [अ]भिसंपूज्य; T_2 G_2 यथार्हं संपूज्य; G_1 सुपूज्य च (for [अ]भिपूज्य) Before मण्डूक°, G_2 M_2 ins च $K_{1\ 2}$ B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ M_1 मडूकराजम्, Dc तम् (for मण्डूकराजानम्) G_1 ins इदम् before अब्रवीत् — G_1 ins मडूकराज भवता before अनुगृही° K_3 B_2 D_5 T_2 om इति

42 $D_{1-3\ 5}$ om च Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ M_1 मंडूकराजा B Dn $D_{4\ 6}$ T G दुहितरम् (for जामा°) Before अनुज्ञाप्य, G_1 ins राजानं च G_1 अपृच्छत्

43 Dc गतस्य (for कालस्य) B_1 om. तस्यां G_4 [ए]तस्यां (for तस्यां) T_1 M राज्ञस्त्रयः कुमाराः; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ राज्ञः कुमारास्त्रयः (for कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः) K_4 ते; B_1 तस्यां (for तस्य) K_4 बभूवुः (for संबभूवुः) Ś$_1$ K_{1-3} दलो मल°; $G_{2\ 4}$ M_1 दलो वल°; M_2 लवो दल° (for दलो बल°) — D_3 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं) $B_{1\ 2}$ om शलं G_4 वलं (for शलं) B_2 om समये T_1 समाहूय (for समये) Ś$_1$ K D_{1-3} G_1 transp पिता and राज्ये G_4 तदा (for पिता). S (except $G_{3\ 4}$) तपसे (for तपसि) G_1 यतात्मा (for धृ°)

44 K_4 B D G_3 अनुचरन्; M_2 अगमत् (for अचरत्) — K_4 B_{2-4} Dn D_{4-6} G_3 om च T $G_{1\ 2}$ M [अ]नासाद्य (for [आ]साद्य) T_1 [अ]धावत् (for [अ]न्वधा°)

45 B_1 om च $D_{1\ 2}$ प्रोवाच (for चोवाच) — K_3 om from शीघ्र up to अब्रवीत् (in 46) Dc om शीघ्रं मां वहस्वेति Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 5}$ S (except G_3) om मां Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_3 आवहस्व, B_1 $D_{1\ 2}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ वाहयस्व, D_5 सवहस्व, T_1 M वाहय (for वहस्व)

46 K_3 om up to अब्रवीत्, K_2 om स, T_1 om स तथोक्त° After स, G_2 ins हि K_4 D_3 एवं, T_2 $G_{1\ 2}$ यथा (for तथा) Before सूतो, Ś$_1$ K_1 ins स — $B_{3\ 4}$ D (except D_{1-3}) G_3 M_1 न (for मा) — Ś$_1$ स न, $K_{1\ 2}$ न स (for नैष) K_4 B_1 M om मृगो Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ transp. मृगो and ग्रहीतुं After मृगो, B_{1-3} Dn_3 ins [ऽ]यं Dn_1 n_2 प्रग्रहीतुं (for ग्रहीतुं) B_4 om यदि B_4 om [अ]पि B_4 न (for [अ]पि) K_3 D_1 G_4 रथ- (for रथे) Before वाम्यौ, B_4 ins शीघ्रौ G_1 वेगेन गतुमशक्तौ (for स्यातामिति)

47 T_1 क, G_1 शल पुनः सूतमुवाच (for ततोऽब्रवीद्राजा) S (except G_3) सूत (for सूतम्) — D_5 om मे G_1 वेगवंतौ (for मे) T_2 $G_{2\ 4}$ वाजिनौ (for वाम्यौ) — B Dn_1 n_2 च (for वा) T_1 हन्मि च त्वा पृच्छामीति; T_2 $G_{2\ 4}$ त्वा पृच्छामि; G_1 कमिह पृच्छामीति (for हन्मि वा त्वामिति) After इति, B_4 ins कस्य तौ वाम्यौ

48 Ś$_1$ K_1 $G_{1\ 2}$ om स Dc राज्ञो, $D_{1\ 5}$ T_1 राज्ञा (for राज-) After °भीतः, B_4 Dn D_6 ins सूतो Dc $G_{1\ 2\ 4}$ °शापभयभीतः (for °शापभीत-) Dc Dn_1 om च Ś$_1$ K $D_{1\ 5}$ om सन् T_1 [आ]सन्नवचख्यौ, T_2 $G_{2\ 4}$ [अ]स्योपाचख्यौ; G_1 [ए]वमब्रवीत्; M_2 साचख्यौ (for सन्नाचख्यौ) K_2 S (except G_3) G om राज्ञे B_4 Dc Dn $D_{2\ 3}$ (marg. sec. m.) G_3 ins after राज्ञे : K_2 (which om राज्ञे) ins after आचख्यौ :

963* ततः पुनः स राजा खड्गमुद्यम्य शीघ्रं कथयस्वेति तमाह । हनिष्ये त्वामिति स तदाह राजभयभीतः सूतः ।

॥ ४९ ॥ स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत् ।
भगवन्मृगो मया विद्धः पलायते । तं संभावयेयम् ।
अर्हसि मे वाम्यौ दातुमिति ॥ ५० ॥ तमब्रवीदृषिः ।
ददानि ते वाम्यौ । कृतकार्येण भवता ममैव निर्या-
त्यौ क्षिप्रमिति ॥ ५१ ॥ स च तावश्वौ प्रतिगृह्या-
नुज्ञाप्य चर्षिं प्रायाद्वाम्यसंयुक्तेन रथेन मृगं प्रति ।
गच्छंश्चाब्रवीत्सूतम् । अश्वरत्नाविमावयोग्यौ ब्राह्म-
णानाम् । नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवायेति ॥ ५२ ॥
एवमुक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावन्तःपुरे-
ऽस्थापयत् ॥ ५३ ॥

अथर्षिश्चिन्तयामास । तरुणो राजपुत्रः कल्याणं
पत्रमासाद्य रमते । न मे प्रतिनिर्यातयति । अहो
कष्टमिति ॥ ५४ ॥ मनसा निश्चित्य मासि पूर्णे
शिष्यमब्रवीत् । गच्छात्रेय । राजानं ब्रूहि । यदि
पर्याप्तं निर्यातयोपाध्यायवाम्याविति ॥ ५५ ॥ स
गत्वैवं तं राजानमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ तं राजा प्रत्यु-

---

49 G_1 om from अथैन° up to अब्रवीद् T_1 om एवं ब्रुवाणम् D_1 om अब्रवीद्राजा, K_4 om राजा — S (except T_2 G_3) वामदेवाश्रमाय $B_{3\,4}$ D_6 प्रयाहि (for याहि)

50 $Ś_1$ K_1 reads संगत (for स गत्वा), and om from वामदेवाश्रमं up to पलायते । तं D_1 om वामदेवाश्रम $K_{3\,4}$ $D_{2\,3\,5}$ T_1 om तम् T_2 $G_{2\,4}$ transp तम् and ऋषि K_2 om तमृषिम्, Dn D_4 om ऋषिम् — K_3 om मृगो D_{1-3} transp मृगो and मया K_2 B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 मे (for मया) D_5 M_2 (by transp) मया विद्धो मृगः, T_1 मृगोयमाविद्धः (for मृगो मया विद्धः) — $Ś_1$ K_1 B_4 Dn $D_{4\,6}$ G_3 om तं K_2 स गतं (for तं) $B_{1\,4}$ Dn D_5 G_1 संभावयितुम् (for सभावयेयम्) — Before अर्हसि, K_3 D_3 ins त्वम् D_1 transp अर्हसि and इति K_4 B_4 Dn $D_{4\,6}$ T_2 G_{2-4} om मे D_5 चाश्वौ (for वाम्यौ)

51 $Ś_1$ transp अब्रवीत् and ऋषिः — $Ś_1$ K_{3-4} B_4 Dc_2 Dn_2 D_{1-3} T_1 $G_{1\,2}$ M ददामि (for ददानि) M om ते G_2 मे (for ते) — M_2 om कृतकार्येण भवता ममैव T_1 कृत्वा (for कृत-) After °कार्येण, T_2 $G_{2\,4}$ M_1 ins त्वया D_1 T_2 $G_{2\,4}$ M_1 पुन°, T_1 G_1 तु पुनः (for भवता) Before निर्यात्यौ, K_4 B D (except Dc_2 D_5) ins वाम्यौ $Ś_1$ शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) K_4 G_1 निर्यानयितव्याविति (G_1 °वश्वौ), T_1 M_1 निर्यातव्याविति; T_2 G_2 निर्यातयितव्यौ, G_4 निर्यातितव्यौ; M_2 निर्यात्याविति (for निर्यात्यौ क्षिप्रमिति) B_4 पुनरिमौ प्रत्यानयितव्याविति (for कृत°—क्षिप्रमिति)

52 G_1 तथा (for स च) T_2 $G_{2\,4}$ M om च T_1 तदा (for च) G_1 om तावश्वौ T_1 त्वश्वौ (for तावश्वौ), and प्रगृह्यापि (for प्रतिगृह्य) G_4 om [अ]नुज्ञाप्य चर्षिं B D (except $D_{1-3\,5}$) T_1 G_3 om च T_2 $G_{1\,2}$ om [ऋ]षिं After प्रायाद्, D_5 ins राजा B वाम्ययुक्तेन (B_4 वामीसयुक्तेन); Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 वामी(Dc °म्य-; D_4 °मि)-प्रयुक्तेन; D_5 T $G_{1\,2\,4}$ वाजि(T_1 वामी-, G_1 वामि)युक्तेन After रथेन, D_5 ins इति $Ś_1$ K $D_{3\,5}$ यत्र स मृगः (for मृगं प्रति) — $Ś_1$ K $D_{3\,5}$ न च (K_4 तत्र) प्राप्य (for गच्छंश्च) T $G_{2\,4}$ M_2 सूत (for सूतम्) — S (except G_3) अश्वरत्नद्वयमिहावयोर्योग्यम् । ब्राह्मणाय (for अश्वरत्ना°—ब्राह्मणानाम् After ब्राह्मणानाम्, $D_{3\,5}$ ins इति — T_2 $G_{1\,2\,4}$ प्रदेयौ (for प्रतिदेयौ) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_4 om [इ]ति

53 K_3 B_{1-3} Dn D_{4-6} G_3 om एवम्, T_2 $G_{1\,2\,4}$ om एवमुक्त्वा Before मृगम्, K_4 Dc D_{1-3} S (except G_3) ins त $Ś_1$ K_{1-3} om मृगमवाप्य S (except G_3) om स्व- G_1 अभ्येत्य (for एत्य) $Ś_1$ D_4 om अश्वौ M_1 स्थापयामास (for ऽस्थाप°)

54 M_1 om अथर्षिश्चिन्तयामास । — D_1 स तरुणो (for तरुणो) $D_{5\,6}$ राजपुत्रकः B_2 M_1 कल्याणं पुत्र°; B_4 कल्याणं यान°, D_1 कल्याणं वाहन°, T_1 G_1 कल्याणरत्न पुत्र°; T_2 G_4 कल्याणमश्वरत्न°; M_2 कल्याणपात्र° — After न, M_2 ins वाम्यौ Dc $D_{4\,6}$ M_2 om मे After मे, T $G_{2\,4}$ M_1 ins वाम्यौ, and G_1 ins वाम्यौ दातुमिति । तमब्रवीदृषिर्ददामि ते वाम्यौ T_2 $G_{1\,2\,4}$ M om प्रति- K_3 प्रतियातयति, T_1 निर्यातयेदिति (for प्रतिनिर्यातयति) After °यति, K_4 D_{1-3} ins अश्वौ

55 Before मनसा, K_{2-4} $B_{1\,3}$ D (except $D_{1\,2}$) G_3 ins स B D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 विचिन्त्य, T_1 M विनिश्चित्य (for निश्चित्य) K_1 S (except G_3) मासे (for मासि) — T_2 G_2 पर्याप्तिर् After पर्याप्त, Dn_2 G_3 ins तदा, G_1 कार्यं तर्हि T_2 $G_{2\,4}$ निर्यातनीयौ (for निर्यातय) $Ś_1$ $K_{2\,4}$ B Dc G_4 M_1 [उ]पाध्यायाय वाम्यौ (B_4 °य आचष्ट) (for [उ]पाध्यायवाम्यौ) B_4 om [इ]ति

56 D_4 om स $Ś_1$ $K_{1\,3}$ $D_{1\,3\,5}$ G_4 [ए]नं; K_1 Dc Dn D_4 G_3 [ए]व (for [ए]वं) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ D_1 T $G_{2\,4}$ M om तं K_4 $D_{3\,5}$ om त राजानम्

57 K_1 त राजानं, K_3 स राजा त (for तं राजा) G_4 [उ]वाच (for प्रत्यु°) After वाहनम्, G_1 M_1 ins अर्हं

13185 192 46 195 46 वाच । राज्ञामेतद्वाहनम् । अनर्हा ब्राह्मणा रत्नाना-
मेवंविधानाम् । किं च ब्राह्मणानामश्वैः कार्यम् । साधु
प्रतिगम्यतामिति ॥ ५७ ॥ स गत्वैवमुपाध्यायाया-
चष्ट ॥ ५८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः क्रोध-
परीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमभ्यचो-
दयत् । न चादाद्राजा ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच ।

प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं
कृतं हि ते कार्यमन्यैरशक्यम् ।
मा त्वा वधीद्वरुणो घोरपाशै-
र्ब्रह्मक्षत्रस्यान्तरे वर्तमानः ॥ ६०

राजोवाच ।

अनड्वाहौ सुव्रतौ साधु दान्ता-
वेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ।
ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे
छन्दांसि वै त्वादृशं संवहन्ति ॥ ६१

वामदेव उवाच ।

छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति
लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।
अस्मिंस्तु लोके मम यानमेत-
दस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥ ६२

राजोवाच ।

चत्वारो वा गर्दभास्त्वां वहन्तु
श्रेष्ठाश्वतर्यो हरयो वा तुरंगाः ।
तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष वाहो
मम वाम्यौ न तवैतौ हि विद्धि ॥ ६३

वामदेव उवाच ।

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहु-
रेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ।
अयस्मया घोररूपा महान्तो

— M_2 om from अनर्हा up to राजानम् (in 59) — After °विधानाम्, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins इति — $K_{1\ 2}$ किं च न, T $G_{1\ 2\ 4}$ न (T_1 om न) किंचिद् (for किं च) B Dc Dn $D_{1\ 3-6}$ om च D_5 कार्यमश्वैः (by transp) — B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ T G om प्रति-. B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 om इति

58 $K_{3\ 4}$ B_{2-4} D G_3 एतद् (for एवम्) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ [आ]चचक्षे (for [आ]चष्ट)

59 Before तच्छ्रुत्वा, Dc ins तदा G_1 भूयो (for अप्रियं) Dc वामदेवश्च D_5 कोप°; G_2 क्रोधपरीतांतरात्मा $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ read अभिचोदयन्नुवाच (for अभ्यचोदयत्), and om न चादाद्राजा B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अचोदयत् (for अभ्यचो°) — The same MSS [अ]ददद्, G_4 M_2 अददाद् (for [अ]दाद्)

60 $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ om the ref — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ कार्य-मनन्यशक्यं; $K_{3\ 4}$ B_{2-4} Dn D_{1-6} G_3 कार्यमाभ्यामशक्यं; G_4 कार्यमन्यैर्न शक्यं — ^{c}) K_4 Dc त्वां; G_2 M_2 त्वं (for त्वा) T हिंसेद्; $G_{1\ 2\ 4}$ M हिंसीद् (for वधीद्) — ^{d}) G_1 स तु; G_2 प्राहुः (for ब्रह्म-) N $G_{2\ 3}$ वर्तमानं.

61 ^{a}) G_1 सुभृतौ — ^{b}) Dc तद्; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ [ए]तौ (for [ए]तद्) — ^{c}) G_1 ब्राह्मणस् (for ताभ्यां याहि) $G_{2\ 4}$ पितृ- (for यत्र).

62 G_1 om 62^c–63^d — ^{c}) G_2 M एतम् (for एतद्). — ^{d}) S (except G_3, G_1 om) अपरेषु (for अपरेषां च)

63 G_1 om 63 (cf v l 62) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 G_4 त्वा (for त्वां) B_{2-4} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चत्वारस्त्वां वा (Dc Dn_3 om वा) गर्दभाः सवहंतु — ^{b}) T $G_{2\ 4}$ M om वा B वातरंहसः; Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 वातरंहाः (for वा तुरगा°) T_2 $G_{2\ 4}$ तु मेहाः (for तुरंगाः) — ^{c}) $D_{1.\ 4}$ [ए]व (for [ए]ष) K_1 $D_{2\ 4}$ वाहौ — ^{d}) After मम, B D (except D_5) G_3 ins [ए]व T_2 $G_{2.\ 4}$ तावद् (for न तव). $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ [अ]श्वौ (for [ए]तौ).

64 ^{a}) T_1 नैतद्; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 नैवं; M_2 न वै (for घोरं) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ यदिह संजीवयामि; $K_{3\ 4}$ B_1 $D_{1\ 2\ 3}$ (marg *sec m* as in text) $_5$ यदिहाजीवयामि; T_2 $G_{2.\ 4}$ यद्भाषे वचो मां — ^{c}) D_5 अयोमया — After 64^{abc}, B D (except D_{1-3}) G_3 ins

964* चत्वारो वा यातुधानाः सुरौद्राः ।
मया प्रयुक्तास्त्वद्वधमीप्समाना

— ^{d}) B_4 निघ्नंतु; Dc S (except G_3) हरंतु (for वहन्तु). $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ D_2 M त्वा (for त्वां) $K_{1\ 4}$ शितरूपा°; Dn_1 D_3 शतशूला°; M_2 शरशूला°. T_1 शितशूलाग्रहस्ताः

65 ^{a}) M_1 ते (for ये). After ये, $K_{1\ 2}$ ins हि.

वहन्तु त्वां शितशूलाश्चतुर्धा ॥ ६४

राजोवाच ।

ये त्वा विदुर्ब्राह्मणं वामदेव
वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ।
ते त्वां सशिष्यमिह पातयन्तु
मद्वाक्यनुन्नाः शितशूलासिहस्ताः ॥ ६५

वामदेव उवाच ।

नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति
वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।
यस्त्वेवं ब्रह्म तपसान्वेति विद्वां-
स्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ६६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते वामदेवेन राज-
न्समुत्तस्थू राक्षसा घोररूपाः ।
तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा
प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ६७
इक्ष्वाकवो यदि ब्रह्मन्दलो वा
विधेया मे यदि वान्ये विशोऽपि ।
नोत्स्रक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ
नैवंविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ६८
एवं ब्रुवन्नेव स यातुधानै-
र्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।
ततो विदित्वा नृपतिं निपातित-
मिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यषिञ्चन् ॥ ६९
राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः
प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।
दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देय-
मेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ७० C 3 13 B 3 19 K 3 19

K_{2-4} B D (except Dc_2) T_1 G_3 M त्वां (for त्वा) $Ś_1$ K D_{1-3} विद्युर् (for विदुर्) B T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 ब्राह्मणा (T_2 °ण) K_3 D_5 वामदेवं — ^{b}) G_1 M_2 हंत; $G_{2\ 4}$ हत्वा (sic) (for हन्तुं). — K_3 T_1 G_2 om (hapl) 65^{c}–66^{b} — ^{c}) $K_{1\ 2}$ G_1 ते त्वा; T_2 G_4 स त्वा T_2 G_4 सहिष्यामिह (for सशिष्यमिह) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ M_1 शितशूलहस्ताः; B_4 T_2 $G_{1\ 4}$ M_2 शितशूलाग्रहस्ताः — After 65, K_2 B Dc Dn D_3(marg *sec m*) $_{4-6}$ G_3 ins

965* वामदेव उवाच ।

ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राज-
न्पुनर्ददानीति प्रपद्य मे त्वम् ।
प्रयच्छ शीघ्र मम वाम्यौ त्वमश्वौ
यद्यात्मानं जीवितुं ते क्षम स्यात् ।
राजोवाच ।
न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता
न त्वानुशास्म्यद्य प्रभृति ह्यसत्यम् ।
तवैवाज्ञां सम्प्रणिधाय सर्वां
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ।

[(L 2) K_2 B_1 Dn_1 D_{3-5} G_3 ददामीति K_2 $B_{1\ 3\ 4}$ Dc प्रपद्यमे (for °द्य मे) — (L 4) K_2 D_{4-6} यथात्मान, Dc यद्यात्मनो K_2 Dc D_3 जीवित — (L 5) D_5 वा प्रशस्ता (for प्रसूता) — (L 6) Dc ह्यसतम् (for ह्यसत्यम्)]

66 K_3 T_1 G_2 om 66^{ab} (cf v l 65) — ^{a}) D_1 नानुयोग्या; D_5 नानुद्योगा; G_4 नानुयोगाद् — ^{b}) D_1 हतुं (for राजन्) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ यस्त्वेष; Dn D_4 G_3 यस्त्वेव; T_1 G_2 यस्त्वैवं $Ś_1$ धर्म-; Dc ब्रह्मन्; $D_{1\ 2}$ ब्राह्मणस्, D_4 ब्राह्म-; T_2 G_4 वै (for ब्रह्म) K_4 $D_{2\ 3\ 5}$ वेत्ति; T_1 $G_{1\ 2}$ [अ]त्येति; M_1 [अ]भ्येति; M_2 [अ]ध्येति (for [अ]न्वेति) — ^{d}) Dc D_1 om हि D_3 T_2 $G_{2\ 4}$ [इ]ह (for हि)

67 $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ G_4 om the ref $Ś_1$ T G_2 वैश° (for मार्क°) — ^{a}) S (except G_3) चोक्ते (for उक्ते)

68 ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ प्रह्वा दलो (for ब्रह्मन्दलो) T_1 G_1 इक्ष्वाकवो यदि वा ब्रह्मदग्धा; T_2 $G_{2\ 4}$ °वो वा यदि वा मां त्यजेयुर् — ^{b}) T_1 G_1 M ते (for मे) B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 $G_{1\ 3}$ M चेमे (for वान्ये) T_2 $G_{2\ 4}$ ये ते विधेया भुवि चान्ये महीपाः — ^{c}) T $G_{2\ 4}$ नोत्सृजेहं; G_1 नैतन्स्रक्ष्ये S (except G_3) वामदेवाद्य (for °देवस्य) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ कर्म° (for धर्म°)

69 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तु (for स) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ जगामाथ T_1 G_1 M_1 महीशः (for क्षितीशः) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ दलमेव (for वै दलम्)

70 ^{c}) B_4 T_2 $G_{2\ 4}$ राजन् (for राजानं) — ^{d}) Dc जुष्टं; T_1 दिष्ट; G_4 दृष्टाः

71 ^{a}) Dc_2 T_1 तु (for त्वम्) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ स चापपाणिः; K_4 D_{1-3} मोहान्वितः (for स पार्थिवः) K_4

3 13200
3 192 61
3 195 61
बिभेषि चेत्त्वमधर्मान्नरेन्द्र
प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।
एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं
स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ७१
एकं हि मे सायकं चित्ररूपं
दिग्धं विषेणाहर संगृहीतम् ।
येन विद्धो वामदेवः शयीत
संदश्यमानः श्वभिरार्तरूपः ॥ ७२

वामदेव उवाच ।

जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं
जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ।
तं जहि त्वं मद्वचनात्प्रणुन्न-
स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ७३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो वामदेवेन राज-
न्नन्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः
श्रुत्वा दलस्तच्च वाक्यं बभाषे ॥ ७४
इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं
निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।
आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः
पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ७५

वामदेव उवाच ।

यं त्वमेनं सायकं घोररूपं
विषेण दिग्धं मम संदधासि ।
न त्वमेनं शरवर्यं विमोक्तुं
संधातुं वा शक्ष्यसि मानवेन्द्र ॥ ७६

राजोवाच ।

इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं
न वै शक्नोम्येष शरं विमोक्तुम् ।
न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि
आयुष्मान्वै जीवतु वामदेवः ॥ ७७

वामदेव उवाच ।

संस्पृशैनां महिषीं सायकेन

D_{1-3} राजा (for रोषात्)

72 [a]) $G_{2, 4}$ एन. $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ घोर° (for चित्र°). — [c]) T_2 $G_{2, 4}$ येनैष (for येन) — [d]) $D_{1, 2}$ संभक्ष्यमाणः, T_1 संदह्य° — After 72, $Ś_1$ $K_{1, 2}$ ins a colophon

73 [b]) T_1 G_1 M_1 शूरं (for जातं) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ सैन्य- (K_1 °न)जितं; K_4 $B_{1, 4}$ D_{1-3} G_1 सेन°; T_1 M_1 एव जातं, $G_{2, 4}$ स्वेन जितं; M_2 एव शूरं K_4 Dc_2 $G_{2, 4}$ नरेद्रं — [c]) B_3 स तं; D_5 T_1 G_1 M तं वै; T_2 $G_{2, 4}$ एतं (for तं) D_3 नरेद्र (for प्रणुन्नस्) — [d]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ G_1 तूर्णं प्रियैः; K_4 $D_{2, 3}$ कुलप्रियं; D_5 पुत्रं प्रियं.

74 T_1 G_4 M_2 om the ref — [a]) D (except Dn_1) एवमुक्ते — [d]) B D (except D_5) G_3 तत्र; T_2 $G_{2, 4}$ तस्य (for तच्च)

75 Before 75, B D (except $D_{1-3, 5}$) G_3 ins राजोवाच — [a]) K_4 [ऽ]हं वितरामि (for हन्त चरामि). $G_{2, 4}$ चराम विप्रियं (for चरामि वः प्रियं) — [b]) T $G_{1, 2, 4}$ निहन्म्यहं. — [c]) B_4 S (except G_3) तिग्मवेगः

76 [a]) K_4 B Dc Dn $D_{1, 4-6}$ G_3 यस्त्वमेनं (K_4 B_4 °वं); D_3 T M यं त्वमेकं; $G_{1, 2, 4}$ यस्त्वमेकं. — [b]) $K_{1, 2}$ संददासि — [c]) B Dn $D_{4, 6}$ G_3 न त्वेतं त्वं, T_2 $G_{2, 4}$ स त्वमेनं, M न त्वमेव $Ś_1$ $B_{2, 3}$ D (except D_{1-3}) T_2 G_3 शरवर्षं — [d]) $K_{3, 4}$ Dc $D_{1, 2, 5}$ T $G_{1, 4}$ M न संधातुं; G_2 न संदधातुं (for संधातु वा) $K_{1, 3}$ T_2 शक्यसि; K_2 D (except D_{1-3}) G_3 शक्यसे $Ś_1$ $K_{1, 2}$ हे नरेंद्र, K_3 T_1 मां नरेंद्र; K_4 $D_{1, 2}$ वा नरेंद्र

77 [a]) D_1 पश्यतां; G_2 पश्यतु; G_4 पश्यतो $Ś_1$ $K_{1, 3}$ T_1 मा, T_2 $G_{1, 2, 4}$ M मे (for मां) T_2 $G_{2, 4}$ ग्रहीतुं — [b]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ नैनं; Dc D_5 T_2 $G_{1, 2, 4}$ M न चैव ($G_{1, 4}$ °ष) (for न वै) Dc om [ए]ष $Ś_1$ $K_{1, 2}$ [अ]द्य (for [ए]ष). G_1 शत्रुं (for शर) G_2 प्रमोक्तुं — K_3 om (hapl) 77[c]–78[b] — [c]) K_4 $D_{3, 5}$ अभ्युत्सहेहं, T_2 G_4 अप्युत्सहामि. G_1 M न चास्य नाशमहमप्युत्सहामि — [d]) $G_{2, 4}$ जीवितुं

78 K_3 om. 78[ab] (cf v l 77) — [a]) K_4 B Dn D_{3-6} G_3 संस्पृश्यैनां; T $G_{1, 2, 4}$ M °शेमां — [b]) T_1 G_1 M तत एतस्माद्; T_2 $G_{2, 4}$ तदेतस्माद्

79 All MSS om the ref — [a]) $Ś_1$ तथा ततः; T_2 G_4 ततस्तत्; G_2 ततश्च तत् (for ततस्तथा) B_2 M_2 स (for तु) — Before 79[cd], $K_{3, 4}$ D_{1-3} ins. राज्ञ्युवाच, B Dn

ततस्तस्मादेनसो मोक्ष्यसे त्वम् ॥ ७८

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु
ततो मुनिं राजपुत्री बभाषे ।
यथा युक्तं वामदेवाहमेनं
दिने दिने संविशन्ती व्यशंसम् ।
ब्राह्मणेभ्यो मृगयन्ती सूनृतानि
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ७९

वामदेव उवाच ।

त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे
वरं वृणीष्वाप्रतिमं ददानि ते ।
प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि
इक्ष्वाकुराज्यं सुमहच्चाप्यनिन्द्ये ॥ ८०

राजपुत्र्युवाच ।

वरं वृणे भगवन्नेकमेव
विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।
शिवेन चाध्याहि सपुत्रबान्धवं
वरो वृतो ह्येष मया द्विजाग्र्य ॥ ८१

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्या-
स्तथास्त्विति प्राह कुरुप्रवीर ।
ततः स राजा मुदितो बभूव
वाम्यौ चास्मै संप्रददौ प्रणम्य ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

D5 6 राजपुत्र्युवाच, Dc देव्युवाच. — c) B4 Dn D4 6 G3 युक्ता S (except G3) एव (for एन) — d) B Dc Dn D1 4 6 G3 संदिशंती; D5 °वसंती, T M2 °विशंति K1, 2 विशंसम्; B D (except D3 5) G3 नृशंसम्; T1 G1 M1 ह्यशंसम्, T2 प्रशंसम्; G4 प्रवृद्धम्; M3 अभ्याशम् — e) B Dc मृगयन्; Dn D4 6 T1 G1 मृगयती, T2 G2 4 गायती — f) T1 G1 M1 तथा सती, T2 G2 4 तथा वै ब्रह्मन्; M2 तथाहं वै (for तथा ब्रह्मन्) Ś1 K D1–3 पुण्यलोकान्; T1 G1 M ब्रह्मलोकं Ś1 K D1–3 5 व्रजेयं (for लभे°)

80 After the ref, D5 ins 966* — a) T1 G1 M त्विदं शुभे (for शुभे°) — b) D3 4 वृणीथा° K4 Dc2 Dn2 D1 2 T2 G3 ददामि K4 T2 G1 om ते — c) T1 प्रशासि त्वं (for °धीमं) K4 Dc D1 2 5 T2 G2 M त्वं जन, T1 जनकं; G4 च जन (for स्वजनं) — Ś1 K1–3 subst for 80 D5 ins after the ref

966* साध्वि स्थिर चेयमदुष्टचित्ता
धर्मे मतिस्ते सतत प्रयातु ।
वर च मत्तः प्रतिकाङ्क्षस्व सुभ्रु
त्वया नृपः पालनीयो हि नित्यम् ।

81 Ś1 K D1–3 राज्ञ्युवाच; B1–3 राजपत्न्युवाच — a) B2 3 Dc D4 G3 एवमेष, Dn D6 त्वेवमेष; G1 एवमेवं (for एकमेव) — b) M2 मेद्य (for अद्य) — After 81^{ab}, D1 2 ins

967* वृत्तेन बुद्ध्या च विवृद्धिमेतु
जीवेदसौ मम पुत्रोऽद्य विप्र ।

— D2 4 om 81^{cd} — c) Ś1 K1 2 मां ध्याहि; K3 चा-ध्याय; K4 Dc1 Dn1 n2 D5 G3 च ध्याहि; T2 G4 जीवामि; G1 चाख्याहि Ś1 K1 2 B4 T2 G2 4 °बांधवा — d) B2 द्विजेंद्र

82 Ś1 K1 मार्कंडेय उ° (Ś1 om उ°) — b) Ś1 D1 त्वाह; T1 [इ]त्याह (for प्राह) — d) T2 G2 4 तस्मै (for चास्मै) K3 4 प्रददौ (for संप्र°) B Dn D4 6 T2 G प्रददौ संप्रणम्य

Colophon om in K2 — *Major parvan:* Ś1 T G4 आरण्य, G2 श्रीमदारण्य — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेय-समस्या (followed by मडूकोपाख्यान) B Dc Dn D4 6 G3 (all om sub-parvan name) mention only मंडूको-पाख्यान (followed by समास in B1 Dc), and M2, likewise, only वामदेवोपाख्यान — *Adhy name:* K3 4 Dc D1–3 5 ब्राह्मणमाहात्म्यं. — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 191 (Dn3 192), D1 198, T G1 2 4 M (M2 *inf lin*) 194 (M2 orig 197) — *Śloka no:* Dn2 n3 72, D1 90.

☞ A passage given in App I (No 21) is ins in K2 B2–4 Dc Dn D4 6 G3 after adhy 190, and in K1 4 D1–3 after adhy 206 (with some further

१९१

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाश्च पर्यपृच्छन् । अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाच । अस्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात्प्रच्युतः । कीर्तिस्ते व्युच्छिन्नेति । स मामुपातिष्ठत् । अथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ २ ॥ तमहमब्रुवम् । न वयं रासायनिकाः शरीरोपतापेनात्मनः समारभामहेऽर्थानामनुष्ठानम् ॥ ३ ॥ अस्ति खलु हिमवति प्राकारकर्णो नामोलूकः । स भवन्तं यदि जानीयात् । प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवान् । तत्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥

स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः ॥ ५ ॥ अथैनं स राजर्षिः पर्यपृच्छत् । प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ ६ ॥ स मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीदेनम् ।

---

internal transposition), in D_8 the first one of the adhy being written *sec. m* on a suppl fol and placed after adhy 190 !

191

1 B_{2-4} om ऋषयः T $G_{2\ 4}$ ऋर्षि (for ऋषयः) B_{2-4} Dn $D_{1\ 4-6}$ om च After च, T_2 $G_{2\ 4}$ ins परिवृत्य इंद्रद्युम्नोपाख्यानं T_2 $G_{2\ 4}$ अपृच्छन् (for पर्यपृ°) — Before अस्ति, G_1 M_1 ins किम् $G_{2\ 4}$ भगवत° (for भवत°) $K_{1\ 3\ 4}$ B Dn $D_{8\ 4\ 6}$ चिरजात (for चिरजाततर)

2 G_1 om. स तानुवाच, and ins पुरा कश्चिद् after खलु $Ś_1$ K_2 राजन्; D_4 G_3 ऋषिर् (for राजर्षिर्) — B Dc Dn D_8 (before corr) $_{4\ 6}$ G_3 मे; T M तस्य; $G_{1\ 2\ 4}$ अस्य (for ते) G_1 विच्छिन्नेति; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ विच्युतेति — K_3 B_4 D_8 T $G_{1\ 2}$ उपतिष्ठद्; B_2 उद° — K_4 D_{1-3} एवं (for अथ) $Ś_1$ om from अथ प्रत्यभि° up to the end of 2 T_1 om मां भवानिति T_2 $G_{1\ 2}$ मा (for मां)

3 D_6 T_2 $G_{2\ 4}$ om अहम् After अहम्, G_1 ins एवम्. G_4 अब्रवीत्; M अब्रवं (!) — After अब्रुवं, Dn $D_{4\ 6}$ ins कार्यचेष्टाकुलत्वात्; G_2 नापि जानामि भवंतमिति — T $G_{1.\ 4}$ M om न After वयं, G_2 ins. न B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 वासा°; T G रसा° (for रासा°) Before शरीरो°, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ins न B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 समारभामो; T_2 $G_{2\ 4}$ समारंभामहे Before अर्थानाम्, $G_{1\ 2\ 4}$ ins तथा After अनुष्ठानम्, M_1 ins अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति (cf 1) — After 3, T_2 G_4 ins

968* एवमुक्तः स राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनर्मामब्रवीत् । अथास्ति कश्चित्त्वत्तश्चिरजाततर इति । तं पुनः प्रत्यब्रुवम् ।

For 3, $Ś_1$ (om all words up to मामुवाच) K $D_{1-3\ 5}$ subst

969* तमहमब्रुवम् । आकुलत्वात्कार्यचेष्टानां न प्रत्यभिजानेऽहम् । स मामुवाच । अस्त्यन्यश्चिरजाततर इति । तमब्रुवम् ।

4 B_4 om (hapl) from अस्ति in 4 up to उलूकमब्रवीत् in 8 M_2 om खलु T_1 M_1 तु (for खलु) $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 $G_{1\ 3}$ प्रावारकर्णो; T_2 $G_{2\ 4}$ प्राकारवर्णो After उलूकः, B D (except $D_{3\ 5}$) T G ins प्रतिवसति — After स, B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 ins मत्तश्चिरजातो T_2 G_4 transp स and भवन्तं G_1 (by transp) भवन्तं यदि स (for स भवन्तं यदि) M om. भवन्तं $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ जानाति (for जानीयात्) After जानीयात्, B_4 Dc_4 ins इति — Before प्रकृष्टे, $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ins इतः G_4 om from प्रकृष्टे up to तत्रावहद् (in 5) T_2 G_4 विप्रकृष्टे (for प्रकृष्टे) After प्रकृष्टे, $Ś_1$ ins नाश्वेनानीतो; K_2 नाधुनानीतो $Ś_1$ K_2 om चाध्वनि K_1 नाध्व° (for चाध्व°) After चाध्वनि, $K_{3\ 4}$ B_1 $D_{1-3\ 5}$ T_1 M ins इतो; T_2 G_4 यतो, G_1 ततो — $Ś_1$ K_{2-4} Dc $D_{1-3\ 5}$ T_1 $G_{1\ 4}$ M_1 यत्र (for तत्र) $Ś_1$ K_{2-4} $D_{1-3\ 5}$ om [इ]ति

5 B_2 om 5 (cf v l 4) G_2 om up to तत्रावहद् (cf v l 4) Before स, B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 ins ततः T_2 G_4 समाश्वस्तो; G_1 स माश्वो (for स मामश्वो) Dc om तत्र $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ उदवहद्, T_2 G_4 तत्रायाद् (for तत्रावहद्) After यत्र, $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ins असौ; $K_{3\ 4}$ Dc_2 $D_{2\ 3\ 5}$ M स $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ उलूको वभूव (by transp) T_2 $G_{2\ 4}$ अभूत्स (for वभूव)

6 B_2 om 6 (cf v l 4) T_2 $G_{2\ 4}$ om. स; $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ om स राजर्षिः $B_{1\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 स राजा; B_3 राजा स (for स राजर्षिः) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 5}$ M_1 अपृच्छत्;

नाभिजाने भवन्तमिति ॥ ७ ॥ स एवमुक्तो राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीत् । अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ ८ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवीदेनम् । अस्ति खल्विन्द्रद्युम्नसरो नाम । तस्मिन्नाडीजङ्घो नाम बकः प्रतिवसति । सोऽस्मत्तश्चिरजाततरः । तं पृच्छेति ॥ ९ ॥

ततः इन्द्रद्युम्नो मां चोलूकं चादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ नाडीजङ्घो नाम बको बभूव ॥ १० ॥ सोऽस्माभिः पृष्टः । भवानिन्द्रद्युम्नं राजानं प्रत्यभिजानातीति ॥ ११ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवीन्मुहूर्तं ध्यात्वा । नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ १२ ॥ ततः सोऽस्माभिः पृष्टः । अस्ति कश्चिदन्यो भवतश्चिरजाततर इति ॥ १३ ॥ स नोऽब्रवीत् । अस्ति खल्विहैव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति । स मत्तश्चिरजाततर इति । स यदि कथंचिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छाम इति ॥ १४ ॥

B1 3 4 Dc Dn D4 6 G3 पप्रच्छ, D3 अब्रवीत् (for पर्यपृच्छत्) After पर्यपृच्छत्, K4 D1-3 ins स राजा — Before प्रत्यभि°, K3 ins कच्चित्, D5 कश्चित् T2 om from प्रत्यभि°, up to अब्रवीत् (in 8) B1 Dc प्रत्यभिजानीते; B4 Dn D4 6 G3 प्रतिजानाति T1 G2 4 मा (for मां) Ś1 K1 2 अथैनमपृच्छ‹कश्चि(K1 °रिकचि)न्मामभिजानाति भवानिति

7 B2 T2 om 7 (cf v l 4, 6) After मुहूर्तं, B D (except D1-3 5) G3 ins इव Before अब्रवीद्, D1 2 ins तम् K4 B1 D1 2 G2 4 एवं (for एनम्) — B D (except D1-3 5) T1 G3 नाभिजानामि Dc om इति T1 om from इति up to पृष्टः (in 13)

8 T1 om 8 (cf v l 7) T2 om up to अब्रवीत् (cf v l 6) Ś1 K1 2 G4 om स B Dn D4 6 G3 transp राजर्षिः after अब्रवीत् M2 om (hapl) from अब्रवीत् up to चोलूकं (in 10) — Before अस्ति, B Dn D4 6 S (except T1 M2) ins अथ S (except G3, T1 M2 om) त्वत्तश् (for भवतश्) — After भवतः, K1 3 B1 3 4 D G3 ins मत्काशाच् K1 3 B4 Dn D3 चिरजात (for चिरजाततर)

9 T1 M2 om 9 (cf v l 7, 8) B Dc Dn D4 6 G3 om एनम्, and read इन्द्रद्युम्न नाम सर. (for इन्द्रद्युम्नसरो नाम) — T2 G4 अस्मिन् (for तस्मिन्) K3 D3 G2 नालीजंघो; D5 नील°; M1 नालीक° Ś1 K1 2 प्रतिनिवसति; G1 प्रतिवसतीति — K3 D3 सोस्मच्; T2 G2 4 स मत्तश् (for सोऽस्मत्तश्) After °जाततरः, Ś1 K2 4 D1 2 T2 ins इति — D4 G3 ins ततस् before त Ś1 K4 D2 3 5 पृच्छस्वेति, G2 पृच्छतेति

10 T1 om 10, M2 om up to चोलूक (cf v l 8) K4 D1-3 om तत Ś1 K3 ततश्च (for तत) K2 om (hapl) from इन्द्र° up to भवान् (in 11) S (except G3, T1 M2 om) om the *first* च K1 4 B1 3 4 D (except D1 2 5) G3 om the *second* च Ś1 न्यपतद्, K1 3 [S]भ्यपतद्, K4 D1-3 [S]गमद, D5 [S]भ्यगच्छद् Ś1 K3 om नाडीजङ्घो D3 नालीजघो; D5 ताल°, M नालीक° Ś1 K3 om नाम G1 om बको

11 T1 om 11 (cf v l 7) G1 परिपृष्टः — Before भवान्, Ś1 K1 ins अपि, K3 B2 Dc अपि T2 G2 4 माम् (for भवान्) Before इन्द्रद्युम्न, K3 4 B1 3 4 D (except D1) G3 ins इमम् K1 om राजानं B Dn D4 6 G3 अभिजानातीति, T2 G2 4 प्रतिजानासि

12 T1 om 12 (cf v l 7) Ś1 K2 D1 om स Dn1 n3 एव, Dn2 G3 एनम् (for एवम्) B1 3 4 Dn D4 6 G3 om उक्तो B D (except D1-3 5) S (T1 om) मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीत् (by transp) Ś1 K2 om मुहूर्तं ध्यात्वा — D4 om from नाभि° up to ऽब्रवीद् (in 14) Dc न हि (for नाभि-) Ś1 K1-3 D5 om [अ]हमिन्द्रद्युम्न राजानम् Before इन्द्र°, D2 3 ins इम, S (except G3, T1 om) भवन K3 B2 D5 om इति

13 D1 om 13, T1 om up to पृष्टः (cf v l 12, 7), Ś1 K1 3 D5 om from ततः up to °ब्रवीत् । अस्ति (in 14) D1 om सः and अन्यो, B3 4 Dn D6 G3 om अस्ति K2 B Dn D6 G3 transp अन्यः and भवतः After °जाततरः, Dn D6 G3 ins अस्ति

14 D4 G1 om स नोऽब्रवीद् (for D4 cf v l 12) — T2 om from सरस्य° up to ततः स (in 15) Ś1 K1-3 D5 किं त्वस्मिन्नेव, B Dc Dn D4 6 G3 खल्वस्मिन्नेव (for (for खल्विहैव) Ś1 [अ]कूवरो, K2 °वारो, M2 °बारो Ś1 प्रतिनिवसति — K1-3 B1 4 D (except D1-3) G3 om इति — T1 om स; D5 om स यदि, D1-3 om यदि G2 4 transp यदि and कथंचिद M2 om कथंचिद D3 अजानीयाद्, S (except G3, T2 om) जानीयाद् (for अभिजा°) K4 D1-3 T1 G1 M2 अकूपारस्तं (for तमकूपारं) Ś1 K2 3 अकूवारं G4 M1 om अकूपारं B D (except

3 13339 3 199 9 3 202 9 ततः स बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास ।
अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कंचिदर्थमभिप्रष्टुम् । सा-
ध्वागम्यतां तावदिति ।। १५ ।। एतच्छ्रुत्वा स
कच्छपस्तस्मात्सरस उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं
तस्य सरसस्तीरे ।। १६ ।। आगतं चैनं वयमपृच्छाम ।
भवानिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ।। १७ ।। स
मुहूर्तं ध्यात्वा बाष्पपूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो
विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत् । किमहमेनं न प्रत्य-
भिजानामि । अहं ह्यनेन सहस्रकृत्वः पूर्वमग्निचिति-
यूपहितपूर्वः । सरश्चेदमस्य दक्षिणादत्ताभिर्गोभिरति-
क्रममाणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामीति
।। १८ ।।

अथैतत्कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा समनन्तरं देवलो-
काद्देवरथः प्रादुरासीत् ।। १९ ।। वाचश्चाश्रूयन्तेन्द्रद्युम्नं
प्रति । प्रस्तुतस्ते स्वर्गः । यथोचितं स्थानमभिपद्यस्व ।
कीर्तिमानसि । अव्यग्रो याहीति ।। २० ।।

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ।। २१

D1–3 5) G3 पृच्छध्वमिति, G1 पृच्छेति; G2 M1 पृच्छामेति, G4 पृच्छामीति

15 T2 om ततः स (cf v l 14), D1 om ततः After ततः, T1 ins स उदितः T2 G2 4 om तम् Ś1 K2 3 अकूवारं — T1 om (hapl) from अभिप्रेतं up to राजानमभि- (in 17) Dc2 om अभिप्रेतं; D5 om भवन्त G2 4 भगवंतं (for भवन्तं) Ś1 B2–4 Dn3 D3 6 G2 M1 किंचिद्; G4 कश्चिद्. K3 अभिप्राष्टुं; K4 Dn1 D1 2 प्रष्टुं, G1 4 अपि प्रष्टुं — K4 [अ]भिगम्यतां, D3 [अ]त्र°

16 T1 om 16 (cf v l 15) K1 B1–3 D (except D1–3 5) G3 read तत् for एतत्, and om. स Ś1 K1–3 B1 3 om तस्मात्सरस उत्थाय Ś1 अभ्यागात्; K1–3 B1 3 Dc D1–4 G M1 अभ्यागच्छत् Ś1 K1–3 B1 3 om यत्र —सरसस्तीरे T2 G2 4 M तिष्ठाम K4 D1–3 T2 G2 M1 transp तस्य and सरसस् Dn1 n3 D5 6 M2 सरस- (for सरसस्) D3 G1 4 सरस्तस्य (for तस्य सरसस्)

17 T1 om up to राजानमभि- (cf v l 15) B2 अभ्यागतं; M1 आगच्छंतं (for आगतं). Ś1 K1 2 तं (for चैनं) K3 4 B Dn1 n3 D3 6 वयमपृच्छामः; D1 वयम-पृच्छन्; D4 G वयं पृच्छामो After अपृच्छाम, Dc ins इति — Before भवान्, Ś1 K2 ins अपि, K3 अस्ति; T2 G2 4 M1 अथ; M2 कच्चिदथ After भवान्, Ś1 ins तम्, K2 3 Dc D2–6 G3 M1 इमम् T2 G2 4 इंद्रद्युम्नराजानं जानातीति

18 Ś1 K D1–3 5 G1 बाष्पपूर्णलोचनः (D1 2 °पूर्णकंठः; G1 °पूर्णवदनः); B Dc Dn D4 6 G3 बाष्पसंपूर्णनयनः (B4 °पूर्णमुखः; Dc °पूर्णवदनः); T1 G2 बाष्पांबुपूर्ण°; T2 बाष्पपूर्णां-बुनयनः K4 D1–3 om उद्विग्नहृदयो. Ś1 K1–3 D5 वेपमान (K2 °ना) उद्विग्नचेताः (for उद्विग्न° वेप°). — M1 कथम् (for किम्) T2 G2 4 om अहम्. T1 एतद् (for एनं), and अहं (for न) Ś1 K D1–3 5 प्रत्यभिज्ञास्ये; B Dc Dn D4 6 G1 3 M2 प्रत्यभिज्ञास्यामि, T1 प्रतिज्ञास्यामि — B4 D5 om अह हि B2 3 Dc Dn D4 6 G3 इह (for अहं) Ś1 K D1–3 om हि B1 इंद्रद्युम्नेन, Dc2 (marg sec m) इह द्युम्नेन (for अह ह्यनेन) Before सहस्र°, T G2 4 ins असकृत् M2 पातितपूर्वः (for [उ]पहित°) Ś1 K1 2 सहस्रशो यज्ञेषूपहू(K2 °ह)तः; K3 4 D3 सहस्रकृत्वश्चितिषूपहि-(K3 °चि)तः; B Dc Dn D4 6 G3 °कृत्वश्चितिषु यूपा आहिताः, D1 2 °कृत्वश्चितिषूपतापितः, D5 °कृत्वो यूपा अभि-हिताः; M1 असकृत्वोग्निचितिषु पातितपूर्वः — Before सरश्, Ś1 K D1–3 5 ins पूर्वं K1 Dn D1 4–6 G3 दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्; T2 G2 4 दक्षिणोदकदत्ताभिर्, K4 D5 [अ]भिक्रममाणाभिर्, D1 2 [अ]तिचंक्रम°, T2 G3 क्रममाणा°, G4 कर्मणार्हभिर् Dc खुरकृत (for कृतम्) — G1 M अतोत्र (for अत्र) T2 G2 4 om च Ś1 K1 2 om इति

19 Ś1 K2 इत्येतावत्; K3 अथैतावत्; D1 अथ तत्; D2 अथैव Before कच्छपेन, K1 B2 4 Dc Dn D4 6 G3 ins सकलं B1 G2 व्याहृतं (for [उ]दाहृतं) B D (except D1–3 5) T1 G3 तद° (for सम°) Ś1 K1 देवलोकोद्वीय-मानाः, K2 °लोकाद्वीयमानारथ (sic) Ś1 K1 2 प्रादुरासन्, D3 प्रादुरभूद्.

20 Ś1 K1–3 D5 om च (after वाचः) G1 बत भो (for वाचश्च) — D5 स्वर्गोयम् — D5 अथोचितं K4 B D (except D1–3) T G3 प्रतिपद्यस्व, T2 G4 M1 अभिप्रपद्यस्व — Ś1 कीर्तनस्यव्यग्रो (sic), K1 2 कीर्तनेनाव्यग्रो; S (except G3) कीर्तिमानव्यग्रो (for कीर्ति° । अव्यग्रो)

21 [b]) B2 G1 शब्दश्च पुण्यकर्मणः — [c]) Dc गर्भो (for शब्दो) — [d]) S (except G3) तावत्स्वर्गे महीयते

22 [ab]) K3 4 D3 गीयते; D5 गाय° (for कीर्त्य°). Ś1 K1 2 D1 2 यस्य गीयेत (for कीर्त्यते यस्य) B Dc Dn D4 6 G3 transp यस्य and लोके — [c]) K1 B1–3 D

अकीर्तिः कीर्त्यते यस्य लोके भूतस्य कस्यचित् ।
पतत्येवाधमाँल्लोकान्यावच्छब्दः स कीर्त्यते ॥ २२
तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादत्यन्ताय नरो भुवि ।
विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेवाभिसंश्रयेत् ॥ २३

इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत् । तिष्ठ तावद्याव-
दिदानीमिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति
॥ २४ ॥ स मां प्राकारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने
प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संसिद्धो यथोचितं स्थानं
प्रतिपन्नः ॥ २५ ॥ एतन्मयानुभूतं चिरजीविना
दृष्टमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ २६ ॥

पाण्डवाश्चोचुः प्रीताः । साधु । शोभनं कृतं
भवता राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्च्युतं स्वे स्थाने
स्वर्गे पुनः प्रतिपादयतेति ॥ २७ ॥

अथैनानब्रवीदसौ। ननु देवकीपुत्रेणापि कृष्णेन
नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात्कृच्छ्रात्समुद्धृत्य
पुनः स्वर्गं प्रतिपादित इति ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

(except D1–3 5) G3 स पतति (for पतत्येव) — [d]) K1 B1 2 4 Dn D4 6 G3 प्रकी°; D5 [अ]स्य की°, T G1 2 4 M तु की° (for स की°)

23 [a]) Ś1 K2 कल्याणवृत्तिः; D5 उत्तमवृत्तः; M1 कल्याणयुक्तः — [b]) K4 B4 D3 अनंताय; D1 2 आनंत्याय; D5 कल्याणाय; T2 G2 4 दाता तावन्, G1 अत्यर्थं च K1 B1–3 Dc Dn D4 6 G3 अनंताय नरः सदा — [c]) K4 B2 Dc वित्तं; B1 Dn D4 G3 चित्तं (for वृत्तं) — [d]) K3 D5 शुभं वृत्तं (for धर्ममेव) Ś1 K1 2 4 D1–3 [अ]भिवर्धयेत्; K3 D5 सदाश्रयेत्; B2 Dn D4 6 G3 समाश्रयेत्; T G2 4 [अ]नुसंश्रयेत्

24 S (except G3) om तिष्ठ तावद्; K1 4 B D (except D2 3) G3 om इदानीम्, D5 om इति

25 G2 om स Ś1 D2 T2 G3 प्राकारवर्णं; B Dc Dn D4 6 G1 3 प्रावारकर्णं; T1 G4 प्रकारक(G4 °व)र्णं; M1 प्रावरकर्णं After चोलूकं, M2 ins च T1 चो° (for यथो°) Dc D5 G4 यथोचितं (D5 G4 °त-) स्थानं M2 om तेनैव T2 G1 2 4 M1 om [ए]व T1 वै (for [ए]व) Dc S (except T1 G3) देवयानेन (for यानेन) T1 M1 om रासिद्धो Ś1 K2 संसिद्धौ, K1 Dn D4 6 G3 संस्थितो; K4 G4 संविद्धो, D5 संसिद्धं, G1 सुसिद्धो B4 om यथोचितं स्थानं B1 यथोपचित, B3 इति यथोक्त (for यथोचितं) After प्रतिपन्नः, B4 ins इति, T2 G2 4 ins एव N (except Ś1 K2 B4 D1 2) G3 प्रतिपेदे (for °पन्नः)

26 K1 2 B D (except D1–3 5) T2 G3 तन् (for एतन्) K1 3 4 B Dc Dn D2–4 6 T1 G3 M चिरजीविनेदृश(Dc °दृष्ट)म् B1 G1 M2 मार्कंडेयं

27 Before पाण्डवाश्, K3 D5 M1 ins तमृषयः; T2 G1 2 4 तमृषि; M2 ऋषयः T1 om च B2–4 D (except D1–3 5) G3 M2 om प्रीताः — B D (except D1–3) G3 (by transp) भवता कृतं; T1 यथा Dc2 D5 T स्वर्गलोकच्युत K4 Dc D5 T1 G1 2 4 M स्व (for स्वे) Dc om स्वर्गे; K1 3 4 B Dn D4–6 T1 G3 om स्वर्गे पुनः D1–3 G1 M1 (by transp) पुनः स्वर्गे, T2 G2 4 M2 पुनः स्वर्गलोके

28 K1 B D G3 अथैतान् K3 D5 S (except G3) प्रत्यब्रवीद् (for अब्र°) D1 2 T2 G1 2 4 om असौ D5 अथ (for असौ) — Before ननु, D1 2 ins अहो, T2 G1 2 4 अनेन Ś1 K2–4 D1–3 5 निमज्ज°; T1 पश्य° (for मज्ज°) Ś1 K2 उद्धृत्य, K3 B समुद्धृतः K1 Dn D4 6 G3 transp समुद्धृत्य and पुनः; K1 2 4 D1–3 transp पुनः and स्वर्गं B D (except D1–3) G3 प्रापित (for प्रतिपादित)

Colophon — *Major parvan:* Ś1 K1 2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan.* G1 मार्कंडेयसमस्या (followed by इंद्रद्युम्नोपाख्यान) K3 4 B D G2 3 M2 (all om sub-parvan name) mention only इंद्रद्युम्नोपाख्यान — *Adhy. no.* (figures, words or both) Dn 198 (Dn2 197), D1 199, T G1 2 4 M (M2 *m/ lin.*) 195 (M2 orig 197) — *Śloka no.:* Dn1 25, Dn2 n3 18, D1 34

192

1 After the ref, N ins

970[1] श्रुत्वा स राजा राजर्षेरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।

[(L. 1) K1 2 Dn D6 तु (for स) D1 2 सर्व (for राजा) K4 B1 Dc D5 राजपिर् D6 एतच्छ्रुत्वा स राजपिर् (for the prior half) K1 B1 4 D (except D1–3 5) तथा (for तदा) — (L. 2) D5 मार्कंडेय महाभाग· Ś1 K

१९२

3 13483
3 201 2
3 204 2

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः पप्रच्छ भरतर्षभ ।
मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ १
विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदस्मिँल्लोके द्विजोत्तम ॥ २
कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथितं द्विज ॥ ३
कुवलाश्व इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः ।
कथं नाम विपर्यासाद्धुन्धुमारत्वमागतः ॥ ४
एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।
विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ६
यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महीपतिः ।
धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ ७
महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तङ्क इति भारत ।
मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ८
उत्तङ्कस्तु महाराज तपोऽतप्यत्सुदुश्चरम् ।
आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विभो ॥ ९
तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिवान् ।

Dc D1–3 5 स्वर्गमप्रति°.]
— a) N महाराज (B1 °भागः) (for धर्म°) — b) B4 T2 G3 भरतर्षभः. Ś1 K2 3 B1 Dc D1–3 5 पुनः पप्रच्छ तं मुनि — d) Ś1 K1 2 शुद्धात्मानमकल्म°

2 Before 2, Dc G1 ins युधिष्ठिर उ° (G1 om उ°) — b) G2 4 M1 °रक्षसां — cd) Ś1 K1 2 4 D1–3 5 पिशाचोरगगधर्वा (for 2c), and राज° (for ऋषि°) — f) S (except G3) द्विजर्षभ (for द्विजो°)

3 a) Ś1 K D1–3 5 तथा, T2 G2 4 अथ (for कथां) Ś1 K3. 4 D1–3 5 दिव्या; K1 2 पुण्या; T2 G2 4 वंशान् (for दिव्यां) — b) Ś1 K D1–3 5 कथाः पुण्या महात्मनां, B1 मानुषोरगराक्षसां — After 3ab, B2–4 D (except D1–3 5) S ins

971* देवगन्धर्वयक्षाणां किंनराप्सरसां तथा ।

[Dc °दानव° (for °गन्धर्व°) S (except G3) सुपर्णकिंनराणां च यक्षाणां च महौजसां]

— c) B D (except D1–3 5) G3 इदम्; G4 श्रोतुम् (for एतद्) S (except G3) भगवन् (for [अ]हं श्रोतुं) — d) Ś1 B Dc Dn D4 6 G3 द्विजसत्तम (for कथितं द्विज) D1 2 तव; T1 त्वया (for द्विज).

4 b) T2 G2. 4 इक्ष्वाकुकुलसंभवः

5 a) K2 [अ]हं श्रोतु and तत्त्वेन also (as in text). — b) Ś1 भार्गवनंदन; B1 भरतसत्तम; D5 मार्गं च सत्तम — After 5, B D (except D1 3, D5 marg) G3 ins.:

972* वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महामुनिः ।
धौन्धुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ।
[Some MSS om उवाच]

6 D3 om 6ab — a) T1 अधुना; T2 G1 अथ ते, M1 अहं ते (for हन्त ते) — b) K3 4 D5 राजर्षेस्तस्य धीमतः. — d) Dc धौंधुमारस्य K4 तस्य तत् (for तच्छृणु)

7 a) K1–3 Dc2 D5 राजा स (by transp), B2 चैव स S ऐ(T1 चै)क्ष्वाकः (T1 M1 °कुः) — K2 om (hapl) 7cd — d) K3 4 D5 मुनेस्तस्य प्रसादतः (K4 प्रभावतः)

8 b) Here and below throughout S उदक- (for उत्तङ्क-) The variant is ignored (mostly) in the sequel Dc नाम (for इति) D3 नामतः (for भारत). — d) Ś1 K D1–3 5 धीमतः; M1 भारत (for कौरव).

9 a) B1 T1 च (for तु) S °तेजा (for °राज) — b) K4 B1 D1 3 M1 [ऽ]तप्यत (for [ऽ]तप्यत्सु-) Ś1 B4 D1 2 T2 G2–4 सुदुष्करं; K1 2 सुदारुण; T1 महानृषिः (for सुदुश्चरम्) — T1 om from 9c up to 3 193 10b — c) K2–4 D3 आर° (for आरि°) Dc देवं (for विष्णुं) — d) Ś1 ब्रह्मन् (for बहून्) B3 धर्मगुणान् (for वर्षगणान्). Ś1 K1–3 विभु, K4 Dn D1–3 5 विभुः; B1 2 4 D4 6 उत; B3 Dc मुनिः (for विभो)

10 T1 om 10 (cf v l 9) — a) K4 च (for स) — b) Ś1 K1 2 4 B1 2 Dn2 °मीयिवान्; D3 °मागतः (for °मेयिवान्) — c) Ś1 K D1–3 5 च (Ś1 तु) मुनिः प्रह्वः (K4 D1–3 देवं), B1 तु स राजर्षिः; B4 [ऋ]षिस्तु प्रज्ञस्तं; Dc

दृष्ट्वैव चर्षिः प्रह्वस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १०
त्वया देव प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ।
ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥ ११
शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ।
निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।
बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १२
ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।
पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योषधयस्तथा ॥ १३
इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १४
त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।
योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ १५
त्वयि तुष्टे जगत्स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ १६
देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।
त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहृताः ।
असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥ १७
तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ।
पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥ १८
त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।
आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १९
एवं स्तुतो हृषीकेश उत्तङ्केन महात्मना ।
उत्तङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २०

उत्तङ्क उवाच ।

पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् ।

तमृषिः प्रह्वः (for चर्षिः प्रह्वस्त) T2 G1 3 M दृष्ट्वा महर्षिः प्रह्वस्त (G1 M2 ब्रह्माणं, M1 धीमांश्च); G2 4 दृष्ट्वा च महर्षिर्ब्रह्म

11 T1 om 11 (cf v l 9) Before 11, K2 B D (except D1 3 5) ins उत्तंक उ°; S (except G4, T1 om) उदंकः — [b]) B2 4 Dn D4 6 ससुरासुर- (for सदेवासुर-) Ś1 K1 2 4 -मानुषाः (for -मानवाः) — [d]) B4 [इ]तराणि च, S (T1 om) च सर्वशः (for तथैव च) — [e]) Ś1 K D1 2 G4 ब्रह्मा (for ब्रह्म) K1 2 वेदश्च, M2 वेद्याश्च B1 विद्याश्च, G1 वेदं च (for वेद्य च) — [f]) B4 सृष्टा (for सृष्ट) Ś1 K1 2 त्वया सृष्टा जगत्पते

12 T1 om. 12 (cf v l 9) — [b]) D4 नेत्रं; G4 नेत्री (for नेत्रे) D5 नेत्रे च शशिभास्करौ — [c]) Some MSS निश्वासः — [d]) B1 G1 तथाच्युत, G4 महाद्युते — [e]) Ś1 च (for ते) — [f]) Ś1 K1 2 D1 कुक्षौ Ś1 तव; K3 4 D3 चैव (for चापि) Ś1 K1 2 4 D1–3 महार्णवाः

13 T1 om 13 (cf v l 9), D5 om (? hapl) 13–15 — [b]) N (D5 om) ख जंघे (B1 जवे च) (for ख नाभिर्) — [c]) T2 G2–4 चैव (for देवी) — [d]) K2–4 D1 6 T1 (before corr) M1 रोमाण्यौषधयस् S (T1 om) तव (for तथा)

14 T1 D5 om 14 (cf v l 9, 13) — [c]) K4 ब्रह्मन्; B4 सर्वे (for प्रह्वास्) — [d]) B4 स्तुत्वा नानाविधैः स्तवैः

15 T1 D5 om 15 (cf v l 9, 13) — [ab]) Ś1 K1 2 सर्वाणि भूतानि व्याप्तानि; K3 B1 D1–3 G1 व्याप्तानि भूतानि सर्वाणि — [c]) Ś1 K D1–3 योगिनं सु(Ś1 त्वां)महावीर्यं — [d]) Ś1 च, K1 G1 M1 त्वा, G2 4 [इ]त्थ (for त्वां)

16 T1 om 16 (cf v l 9) [a]) K1 सर्वं, B1 D5 तुष्टं, B2. 3 सुस्थ, B4 Dn1 D6 -स्वास्थ्य, S (T1 om) शांत (for स्वस्थं) — [b]) T2 G3 4 [अ]तुष्टे (for क्रुद्धे) K4 B4 G1 जगद्भयं (for मह°) — [c]) Ś1 °नीता° (for °नेता°) — [d]) K2 एव (for एक°) A few MSS पुरुषोत्तमः

17 T1 G4 om 17 (for T1 cf v l 9) — [b]) Ś1 K D1–3 5 M1 °लोक- (for °भूत-) Ś1 K1 D3–5 G1 2 M1 -सुखावह — [d]) D1 2 G2 जिताः, T2 (by corr) G3 वृताः (for [आ]हृताः) D5 त्वया लोका जिताः प्रभो

18 T1 om 18 (cf v l 9) — [a]) G1 2 3 (before corr) 4 देव (for देवा) — [b]) K1 corrupt K3 Dc2 D3 6 °णमगमत्, B2 °णशमनं (for °णमगमन्) — K1 om 18[c]–19[d], G4 om 18[cd] — [c]) Ś1 K2–4 D1–3 5 पराजयं, B1 3 Dc Dn D4 6 °भूताश्; B2 °भूतश् (for °भव) B2 Dc2 G1 दैत्येंद्रस् — [d]) G1 प्रजापते (for महा°)

19 T1 K1 om 19 (cf v l 9, 18), D1 om 19[cd] — [c]) B1 2 Dc2 देव (for देवाः) — [d]) S (T1 om) नित्यशः (for सर्वशः)

20 T1 om 20 (cf v l 9) Before 20, K2 Dc ins मार्कंडेय उ° — [a]) T2 G3 स्तुते °केशे

21 T1 om 21 (cf v l 9), D3 om 21 with the ref — [a]) G4 [ऽ]य (for मे) Dn3 तु (for हि) — [c]) T2 G2–4 विष्णु (for दिव्य) — [d]) Ś1 K1 2 जगतां (for

3505 01 26 04 25 पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २१

विष्णुरुवाच ।

प्रीतस्तेऽहमलौल्येन भक्त्या च द्विजसत्तम ।
अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो ग्राह्यो वरो द्विज ॥ २२
एवं संछन्द्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।
उत्तङ्कः प्राञ्जलिर्वव्रे वरं भरतसत्तम ॥ २३
यदि मे भगवान्प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षणः ।
धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ।
अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं महेश्वर ॥ २४

विष्णुरुवाच ।

सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ।
प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसाम् ।
त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि ॥ २५
उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ।
तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ २६
बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ।
तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्व इति श्रुतः ॥ २७
स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ।
शासनात्तव विप्रर्षे धुन्धुमारो भविष्यति ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उत्तङ्कमेवमुक्त्वा तु विष्णुरन्तरधीयत ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

°तः) Ś$_1$ K D$_{1\ 2\ 5}$ पतिं (for प्रभुम्) B$_2$ स्रष्टारमजरं विभुं

22 T$_1$ om 22 (cf v l 9) — G$_1$ भगवान्; G$_4$ श्रीभगवान् (for विष्णु°) — ^{b}) K$_4$ B$_2$ Dc च तव; B$_{1\ 3\ 4}$ Dn D$_{4\ 6}$ तव च; D$_3$ च मुनि- (for च द्विज-) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{3\ 4}$ D$_{1-3}$ तु, D$_5$ तत् (for हि) S (T$_1$ om) विद्वन् (for ब्रह्मन्) — ^{d}) D$_5$ वरो ग्राह्यो (by transp)

23 T$_1$ om 23 (cf v l 9) Before 23, B$_2$ Dc ins मार्कंडेय उ° — ^{a}) Ś$_1$ B$_{1\ 3}$ Dc Dn स छंद्य°; D$_2$ संछिद्य°; D$_3$ (before corr) संछिद्य°, S (T$_1$ om) संचोद्य° (for संछन्द्य°) B$_2$ छंद्यमानो वरेणैवम्; B$_4$ एवं स उक्तस्तुष्टेन — ^{b}) B$_2$ उत्तंको (for वरेण) B$_2$ ततः, D$_1$ तथा (for तदा) — ^{c}) B$_2$ स पुनः (for उत्तङ्कः) B$_1$ Dc भूत्वा (for वव्रे) — ^{d}) M वरदसत्तम

24 T$_1$ om 24 (cf. v l 9) Before 24, Dc ins उत्तंक उ° — ^{a}) B$_{2\ 4}$ Dn D$_{5\ 6}$ G$_{2\ 4}$ M भगवन् K$_2$ प्रीतिः (for प्रीतः). — ^{b}) Many MSS °क्षण (for °क्षणः) — ^{c}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3\ 5}$ सत्ये धर्मे (by transp) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2\ 4}$ D$_3$ प्रीतिर्; K$_1$ प्रीतो (for बुद्धिर्) — ^{e}) D$_1$ अभ्यासाच्च; G$_1$ °सं च — ^{f}) B$_{1-3}$ Dn D$_{4\ 6}$ T$_2$ G$_{1\ 3}$ ममे°; Dc सुरे° (for महे°)

25 T$_1$ om 25 (cf v l 9) — N G$_1$ भगवान् (K$_{2\ 4}$ B$_2$ D$_{1-3\ 5}$, with prefixed श्री) (for विष्णुर्) — ^{a}) K$_{1\ 2}$ D$_3$ भवतो, G$_1$ भवति; G$_1$ भवतान्; M$_2$ भवता (for भविता) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ B$_{2\ 4}$ D$_3$ G$_4$ द्विजोत्तम (for तव द्विज) — ^{c}) Ś$_1$ K D$_3$ ते योगो; B$_4$ योगस्ते (for योगश्च) — ^{e}) B$_{1\ 3}$ चापि (for अपि) — ^{f}) B$_2$ महाकार्यं K$_{3\ 4}$ B$_3$ D$_1$ करिष्यति

26 T$_1$ om 26 (cf v l 9) — ^{a}) D$_5$ उत्सादनाय B$_1$ D$_1$ लोकस्य — Ś$_1$ om (hapl) 26^b–28^c — ^{b}) S (T$_1$ om) भविष्यति (for महा°) — ^{c}) K$_{1-3}$ महा- (for तपो) — After 26, K$_2$ B$_3$ D (except D$_{1\ 3\ 5}$) ins

973* राजा हि वीर्यवांस्तात इक्ष्वाकुरपराजितः ।

27 Ś$_1$ T$_1$ om 27 (cf v l 9, 26) — ^{c}) G$_4$ शिशुर् (for शुचिर्) — ^{d}) K$_{1\ 2\ 4}$ D$_{1-3}$ स्मृतः (for श्रुतः)

28 T$_1$ om 28, Ś$_1$ om 28^{abc} (cf v l 9, 26) — ^{a}) D$_1$ आश्रित्य (for आस्थाय)

29 All MSS (except Dc) om the ref — ^{a}) Ś$_1$ K D$_3$ स (for तु) B Dc Dn D$_{4\ 6}$ एवमुक्त्वा तु तं विप्रं

Colophon om in S — *Major parvan* Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ आरण्य — *Sub-parvan*. K$_{3\ 4}$ B D (all om sub-parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn$_1$ n$_3$ D$_1$ 200, Dn$_2$ 199 — *Śloka no* Dn 33, D$_1$ 32

193

☞ A shorter version of the Dhundhumāra episode as narrated in adhy 193 and 195 occurs in Harivaṃśa (Calcutta ed) 1 11 667–705, Vāyu Purāṇa 88 20–60, and Brahmāṇḍa 3 63 29–61 Many of the lines agree verbatim with each other

१९३

मार्कण्डेय उवाच ।
इक्ष्वाकौ संस्थिते राजञ्शशादः पृथिवीमिमाम् ।
प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १
शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः ॥ २
विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रस्तु जज्ञिवान् ।
आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ३
जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः ।
बृहदश्वसुतश्चापि कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ ४
कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ।
सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ॥ ५
कुवलाश्वस्तु पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ।
समये तं ततो राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् ।
कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ६
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः ।
जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा ॥ ७
अथ शुश्राव राजर्षिं तमुत्तङ्को युधिष्ठिर ।
वनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ८
तमुत्तङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुपां वरम् ।

---

1 T_1 om 1–10^{ab} (cf v l 3 192 9) — ^{a}) T_2 (m as in text) G_2 इक्ष्वाकुर्यः स्थितो राजा, G_1 इक्ष्वाकुस्तु ततो राजा — ^{b}) K_2 D_8 (*sup lin sec m*) ससादः, T_2 $G_{2\ 4}$ शशास (for शशादः) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ पृथिवीपतिः — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ सोयोध्याधिपतिर्बभौ

2 T_1 om 2 (cf v l 1) — ^{ab}) D_3 ससादस्य $D_{1\ 2}$ च (for तु) T_2 (before corr) $G_{2\ 4}$ शशादस्तस्य दायाद॰ (for ^{a}) A few MSS ककुस्थो (for ककुत्स्थो). B_4 ककुत्स्थो नाम मेधावी पुत्रोस्य सुमहात्मनः — ^{c}) K_3 G_4 अनेन (for अनेनाश्) D_5 T_2 G_3 च ककुत्स्थस्य (for चापि काकुत्स्थः) A few MSS काकुस्थः — ^{d}) G_4 च जनितः (for चानेनसः) Dc स्मृतः; M_2 सुख॰ (*inf lin* सुतः as in text)

3 T_1 om 3 (cf v l 1) — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc M_2 विश्वगाश्वः; B_2 D_4 T_2 (by corr) G_3 विष्टराश्वः; D_3 पृष्ठगश्व ; T_2 (before corr) G_4 बाढशश्व; G_2 बाधशश्व B_2 तु तत् (for पृथोः) — ^{b}) B_4 Dn_1 n_2 D_1 अद्रिः (for आर्द्रः) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 च (for तु) D_6 वीर्यवान् (for जज्ञि॰) — ^{c}) K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn_3 $D_{2\ 4\ 6}$ M_1 आर्द्रात्तु, Dn_1 n_2 D_1 अद्रेश्च; D_5 आंधस्य (for आर्द्रस्य) K_1 युवनाश्वस्थः, K_3 चाभवत्पुत्रः, B_2 युवनाश्वोभूत्, $D_{1\ 2}$ ॰नाश्वश्च — ^{d}) D_1 सुश्रावस्; T_2 G श्रावकस्, M श्यावस्थस् (for श्रावस्तस्) K_3 B_4 श्रावस्तो नाम वीर्यवान्; B_{1-3} Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ ॰स्त(B_2 ॰स्तो)स्यात्मजोभवत्, D_5 ॰स्तो नाम तत्सुतः

4 T_1 om 4 (cf v l 1) — ^{a}) B Dc Dn_1 $D_{4\ 6}$ तस्य (B_4 ततः) (for जज्ञे) T_2 G श्रावस्ततो, M श्यावस्थको. B Dc Dn_1 $D_{4\ 6}$ ज्ञेयः (B_4 जज्ञे) (for राजा) K_3 D_5 पुरीणामुत्तमा लोके — ^{b}) T_2 G_{2-4} श्रावकी; M श्यावस्थी (for श्रावस्ती) — ^{c}) $Ś_1$ B_4 $D_{1\ 2}$ G_1 M_1 च (for तु) B_1 श्रावस्तकस्य दा॰ — The portion from 4^{d} up to 3 194 3^{b} is lost in D_3 on a missing fol (264) — ^{e}) D_5 चासीत् (for चापि) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ बृहदश्वस्य दायादः — ^{f}) $Ś_1$ D_5 श्रुतः (for स्मृतः)

5 T_1 om 5 (cf v l 1) D_3 missing (cf v l 4) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ D_1 सर्वे॰ (for सर्वे)

6 T_1 om 6 (cf v l 1) D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{2\ 4}$ ॰श्वश्च; $D_{1\ 6}$ ॰श्वस्य (for ॰श्वस्तु) — G_1 om (hapl) 6^{cd} — ^{c}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 (by corr) पिता, D_5 तथा; T_2 (before corr) G (G_1 om) M तदा (for ततो) — K_3 D_2 om (hapl) 6^{d}–7^{a} — ^{f}) D_5 ॰विक्रमं (for ॰धार्मिकम्)

7 T_1 om 7, K_3 D_2 om 7^{a} (cf v l 1, 6) D_3 missing (cf v l 4) — ^{c}) T_2 G श्रीमान् (for धीमान्)

8 T_1 om 8 (cf v l 1) D_3 missing (cf v l 4). Before 8, B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ ins मार्कंडेय उ॰ — ^{a}) M_2 अथो (for अथ) — ^{b}) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ नराधिप (B_2 Dn_1 ॰प) (for युधिष्ठिर) — ^{d}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc D_4 G_4 द्विजोत्तम; D_5 महाद्युति

9 T_1 om 9 (cf v l 1) D_3 missing (cf v l 4) — ^{b}) K_4 वरः (for वरम्) — ^{c}) K_2 निवार॰, D_5 अवार॰ (for न्यवार॰) — ^{d}) K_{1-3} B_4 D_5 S (T_1 om) पुरोत्तमं (T_2 G_{2-4} M_2 ॰मे) (for नगो॰)

10 T_1 om 10^{ab} (cf v l 1) D_3 missing (cf

न्यवारयदमेयात्मा समासाद्य नरोत्तमम् ॥ ९

उत्तङ्क उवाच ।

भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
निरुद्विग्ना वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्वसेमहि ॥ १०
त्वया हि पृथिवी राजन्रक्ष्यमाणा महात्मना ।
भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ ११
पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १२
ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः क्वचन दृश्यते ।
प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ।
रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥ १३
निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ।
ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु ॥ १४
समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥ १५
तत्र रौद्रो दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्नाम सुदारुणः ॥ १६
अन्तर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ।
तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १७
शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ।
त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव ॥ १८
अवध्यो देवतानां स दैत्यानामथ रक्षसाम् ।
नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
अवाप्य स वरं राजन्सर्वलोकपितामहात् ॥ १९
तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम् ॥ २०

---

v l 4) — ^{b}) K_3 तात यत्; T_2 G_3 तातवत्; G_4 तात तत् (for तत्तावत्) B_4 क्रियतामिति (for कर्तुम°) — ^{d}) B Dn $D_{4, 6}$ भवे° (for वसे°)

11 D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) D_5 तु (for हि), and नूनं (for राजन्) — ^{b}) G_1 रम°; M_1 द्रक्ष्य° (for रक्ष्य°) — ^{d}) K_1 T_2 G_{2-4} मारण्यं; B_1 या विभो, G_4 अरण्यं G_2 कर्तुम् (for गन्तुम्)

12 D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) G_1 महाधर्मः — Ś$_1$ $K_{1, 2, 4}$ om (hapl) 12^{c}–13^{b} — ^{d}) B Dc Dn $D_{4, 6}$ transp ते and भूत्

13 D_3 missing (cf v l 4) Ś$_1$ $K_{1, 2, 4}$ om 13^{ab} (cf v l 12) — ^{a}) D_5 ईदृशो हि महाराज — ^{c}) Ś$_1$ K_2 पालनेनार्यं B_2 वै हि; D_5 धर्मो, T_2 G_3 यत्नं; $G_{2, 4}$ यत्नः (for यो वै) — ^{e}) B_{1-3} D_5 रक्षितव्या — ^{f}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ तत्त्वं; K_4 त्वं च, D_1 तांश्च; D_2 ताश्च; T_1 त्वं हि, T_2 G_3 तांस्त्वं (for तास्त्वं)

14 D_3 missing (cf v l 4). — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ समु° (for निरु°) $B_{1, 3, 4}$ Dc $D_{1, 2}$ S तप्तुं (for चर्तुं) — ^{b}) Ś$_1$ K_1 शक्नोसि; K_2 D_1 शक्तोमि (read °स्मि ?) K_1 भार्गव; K_2 भार्गवान् (for पार्थिव) B_2 ममाश्रमसमीपतः — ^{c}) $D_{1, 2}$ तु; D_5 G_1 -पु; T G_{2-4} M हि (for वै)

15 D_3 missing (cf v l 4) — 15^{ab} = 3 195 7^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ T G समुद्र- (for समुद्रो) Ś$_1$ Dc_2 T_1 $G_{1, 2}$ °पूर्णा (for °पूर्ण) — ^{b}) B D (except $D_{1, 5}$, D_3 missing) उज्जालक, M °नुक (for °नक) — ^{c}) D_5 योजनायुतवि°

16 D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) Ś$_1$ K_1 ततो (for तत्र) — ^{d}) K_1 °र्नामा; G_1 °मारः (for °र्नाम) Ś$_1$ K B_4 $D_{1, 2, 5}$ T_1 महासुरः (for सुदा°)

17 D_3 missing (cf v l 4) — ^{d}) K_4 D_5 transp वनं and त्वं, T_2 $G_{2, 3}$ transp त्वं and गन्तु

18 D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) S स शेते (G_1 M शेते स) लोकनाशाय — K_1 om (hapl) 18^{bc} — ^{b}) D_5 दुष्करं (for दारुणम्) — ^{d}) B_1 T_1 G_1 M_1 om च T_2 G_{2-4} लोकानां च नराधिप

19 D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) $K_{1, 2}$ $B_{2, 4}$ Dc_1 Dn_3 $D_{4, 6}$ T_2 G_3 दैवतानां (for दे°) Ś$_1$ $K_{1, 2, 4}$ B_1 D_5 च, $B_{2, 4}$ Dc_1 Dn $D_{4, 6}$ हि (for स) — ^{b}) K_4 B_1 अपि, G_1 सह (for अथ) — ^{c}) B_1 अपि (for अथ) Ś$_1$ K $D_{1, 2, 5}$ सर्पा(K_1 °र्वा)णां (for यक्षाणां) — ^{d}) T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ राक्षसानां (for गन्ध°) — ^{e}) T_1 M_1 वरान् (for वरं).

20 D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) D_5 T_1 तद् (for तं) K_1 D_5 G_2 विनाशाय (for °शय) T_1 बुध्यंतां (for भद्रं ते) — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{1, 2, 5}$ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा, G_1 मा च ते बुद्धिरन्यथा — ^{c}) Ś$_1$ K B_4 $D_{1, 2, 5}$ महतीं प्राप्नुहि ख्यातिं — ^{d}) $K_{2, 3}$ Dc Dn_3 ध्रुवं (for ध्रुवाम्) T_1 महतीं ध्रुवमव्ययां; G_1 अव्यय परमं ध्रुवं.

क्रूरस्य स्वपतस्तस्य वालुकान्तर्हितस्य वै ।
संवत्सरस्य पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ।
यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना ॥ २१
तस्य निःश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् ।
आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ।
सविस्फुलिङ्गं सज्वालं सधूमं ह्यतिदारुणम् ॥ २२
तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ।
तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ।
लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्विनिहतेऽसुरे ॥ २३
त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ २४
विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततो वधे ।
यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ।
तेजस्तं वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ २५
तत्तेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम् ।
तं निषूदय संदुष्टं दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ २६
न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते ।
निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

---

21 D3 om. 21 (cf. v. l. 4). — ^{a}) B1–3 Dc Dn D4 6 तस्य स्वपतः (by transp.). Ś1 K B4 D1 2 5 स्वपतस्तस्य रौद्रस्य. — ^{b}) Ś1 B D (except D5, D3 missing) च (for वै). — ^{c}) K4 D1 2 पर्याये, T2 (before corr.) क्षुध्यते (for पर्यन्ते). Dn1 संवत्सरे तु पर्यंते; D5 स संवत्सरपर्यंते. — ^{d}) Some MSS. निश्वासः. D5 सप्रवर्धते. D1 2 स निःश्वासं प्रमुंचति.

22 D3 missing (cf. v. l. 4). — ^{a}) Some MSS. निश्वास°. — ^{c}) T2 (before corr.) G2 4 °रथम् (for °पथम्). B Dn D4 6 S (except M1) आश्रित्य, Dc आस्थाय (for आवृत्य). — ^{d}) T1 M2 भूमिंकपनः. — ^{e}) T1 G1 M1 सविस्फुलिंगः. Ś1 K D1 5 सांगारं; T1 G1 M सज्वाल°. — ^{f}) T1 G1 M सधूमो. Ś1 K D1 2 5 om. हि. T1 G1 M °दारुणः. B Dc Dn D4 6 धूममिश्रं सुदारुणं.

23 D3 missing (cf. v. l. 4). — ^{a}) S न तेन राजन् (by transp.). K2 D5 शक्तोस्मि (for शक्नोमि). — ^{b}) K3 B3 Dc2 D2 T1 G1 2 4 स्वमाश्रमे. — ^{c}) Ś1 K1 2 T1 तद्विनाशाय (for तं विना°). M2 विनाशयति भद्रं ते. — ^{e}) B2 3 सुस्था (for स्वस्था). B D (except D1 2 5, D3 missing) भविष्यति (for भवन्त्वद्य). — ^{f}) B1 त्वया (for तस्मिन्). S युधि (for ऽसुरे). — After 23, T2 G ins.:

974* धुन्धुर्नामानमत्युग्रं दानवं रोमहर्षणम् ।
　　समरे घोरमतुले विनाशय महेषुणा ।

24 D3 missing (cf. v. l. 4). G1 om. 24^{a}–25^{b}. — ^{a}) T2 G3 सर्व- (for तस्य). — ^{b}) D5 (? gloss) समर्थः (for पर्याप्त°). — ^{c}) K4 लोक° (for तेज°).

25 D3 missing (cf. v. l. 4). G1 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^{b}) B D (except D1 2 5, D3 missing) transp. मम and पूर्वं. N (D3 missing) T2 (by corr.) G3 महीपते, M1 तवानघ, M2 तु ते मखे (for ततो वधे). — ^{c}) B1 यश्च, D4 यस्त्व (for यस्त). G1 समरे घोरतुमुले. — ^{d}) Ś1 हरिष्यति, K D1 2 5 हनि° (for वधि°). — ^{e}) T1 2 (before corr.) G1 3 4 तद् (for त).

26 D3 missing (cf. v. l. 4). B2 om. 26^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1 2 Dc समादाय, G4 °स्थाय. — ^{b}) T1 G1 M1 दुःसहं भुवि भूपते. — ^{c}) M2 स- (for तं). Some MSS. निसूदय. B Dc Dn D4 राजेंद्र; D6 वै पुष्टं; S संदिष्टो (G2 सदष्टो, M2 तं दुष्ट).

27 D3 missing (cf. v. l. 4). K3 om. 27. — ^{a}) B1 °राज, T2 G1 3 M °वीर्यस् (for °तेजास्). T1 नियुध्यस्व महावीर्यं; G2 4 न हि युद्धे महावीर्यस्. — ^{b}) D5 [अ]न्येन (for [अ]ल्पेन). T1 धक्ष्यते (for शक्यते). — ^{c}) B1 तु मही° (for पृथिवी°). — ^{d}) D1 न (for स). D5 पृथ्वीपाल° (for स हि वर्ष°).

Colophon om. in B1 3 Dc. D3 missing. — *Major parvan*: Ś1 K1 2 Dn2 G3 4 आरण्य. — *Sub-parvan*: G1 2 M2 मार्कंडेयसमस्या (G2 °समाख्या, M2 °समास्या) (followed by धुंधुमारोपाख्यान in G1 and कुवलयाश्वचरित in G2). K3 4 B2 4 Dn D1 2 4–6 (all om. sub-parvan name) mention only धुधुमारोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 n3 D1 201, Dn2 200, S (M2 inf. lin.) 196 (M2 orig. 198). — *Śloka no.*: Dn D1 31.

194

1 1^{a}–3^{b} missing in D3 (cf. v. l. 3. 193. 4). — ^{a})

१९४

मार्कण्डेय उवाच ।

स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्केनापराजितः ।
उत्तङ्कं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ १
न तेऽभिगमनं ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति ।
पुत्रो ममायं भगवन्कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ २
धृतिमान्क्षिप्रकारी च वीर्येणाप्रतिमो भुवि ।
प्रियं वै सर्वमेतत्ते करिष्यति न संशयः ॥ ३
पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिघबाहुभिः ।
विसर्जयस्व मां ब्रह्मन्न्यस्तशस्त्रोऽस्मि सांप्रतम् ॥ ४
तथास्त्विति च तेनोक्तो मुनिनामिततेजसा ।
स तमादिश्य तनयमुत्तङ्काय महात्मने ।
क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

क एष भगवन्दैत्यो महावीर्यस्तपोधन ।
कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ६
एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ।
एतदिच्छामि भगवन्याथातथ्येन वेदितुम् ।
सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप ।
एकार्णवे तदा घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ ८
प्रभवः सर्वभूतानां शाश्वतः पुरुषोऽव्ययः ।
सुष्वाप भगवान्विष्णुरप्शय्यामेक एव ह ।

T_2 G_{2-4} इति (for स) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 कृत्वांजलिम् (for कृताञ्जलिर्) $Ś_1$ M_1 अभाषत (for अथाब्रवीत्)

2 D_3 missing (cf v l 1) Before 2, Dc ins बृहदश्व उ°. — ^{a}) T G_{2-4} न हि मे (for न तेऽभि-) — ^{b}) $Ś_1$ K D_1 वृथा ह्येतद्; G_1 न मोघ तद् (for मोघमेतद्) — K_3 om 2^{cd} — ^{c}) T_2 G_3 [अ]पि (for [अ]यं) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_2 T $G_{2,\ 3}$ श्रुतः, D_5 स्म ह (for स्मृत·)

3 D_3 missing up to 3^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) K_4 T_1 स्मृति° (for धृति°) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ प्रियं च ($K_{1\ 2}$ स प्रियं) सर्वमेतत्ते; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ प्रियं च ते सर्वमेतत्

4 ^{ab}) B_3 D_3 पुत्रः $B_{1\ 3}$ परिवृतैः K_4 D_{1-3} transp सर्वैः and शूरैः T_2 G_{2-4} M_2 °पाणिभिः (for °बाहुभिः) — After 4^{ab}, S ins

975* हनिष्यति महाबाहुस्तं वै धुन्धुं महासुरम् ।

5 ^{a}) $Ś_1$ K D_{1-3} स (for च) D_5 तथोक्तेन (for च तेनोक्तो). — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ मुनिना सत्यवादिना — ^{c}) $Ś_1$ आदेश्य; $K_{1\ 2}$ आवेद्य (for आदिश्य) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भगवान् (for तनयम्) B_3 शतमादिश्यत सुतम् — ^{d}) D_5 उत्तंकस्य °त्मनः.

6 ^{a}) $K_{1\ 3}$ $B_{1\ 3}$ Dc_2 भगवान्. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ °वने (for °धन) — ^{c}) G_4 वा (for [ऽ]थ) D_2 वा नप्ता (by transp) — ^{d}) To avoid hiatus, $Ś_1$ K_{1-3} $B_{2\ 3}$ $D_{2-4\ 6}$ ins अपि; S (except G_4) हि before एतद्

7 T_2 G_3 om (hapl) 7^{abcd} — ^{a}) T_1 एवंबलो महादैत्यो, $G_{2\ 4}$ एव महावीर्यबलो — ^{b}) B_4 नस् (for मे) — After 7^{ab}, S (T_2 G_3 om) ins

976* यस्य निःश्वासवातेन कम्पते भूः सपर्वता ।

— G_4 om (hapl) 7^{cdef} — ^{d}) B_3 Dc_2 T_1 G_1 यथा° (for याथा°) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_1 प्रोच्यमानं तपोधन (D_1 द्विजोत्तम), K_3 यथातत्त्वेन वेदितु — $Ś_1$ K_3 D_5 om 7^{ef} — ^{e}) D_3 एतन् (for एव) B_1 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) — ^{f}) $K_{1\ 2}$ द्विजोत्तम, T_1 G_1 M_1 महामुने (for तपो°)

8 ^{ab}) Dn_3 transp इदं सर्वं and यथावृत्तं D_1 विस्तरेण (for यथा°) — After 8^{ab}, N (except $B_{1,\ 3}$ $D_{1\ 4\ 6}$) ins

977* कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम् ।
[K_2 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) $Ś_1$ यथावृत्त (for विस्त°)]

— ^{c}) K_2 तथा घोरे; B Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ तदा लोके; Dc_2 D_5 G_1 महाघोरे, T_1 निरालंबे; T_2 G_3 दुरालोके, $G_{2\ 4}$ निरालोके (for तदा घोरे) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ नष्ट- (for नष्टे) — G_4 om 8^{ef} — ^{ef}) B_4 G_1 M_2 प्रविष्टेषु च; T_1 प्रतप्तेषु च; T_2 $G_{2\ 3}$ नष्टेषु चैव; some MSS प्रणष्टेषु च K_3 D_5 तु (for च) B_4 Dc T_1 transp भूतेषु and सर्वेषु

9 ^{a}) N (except $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$) T_2 G_{1-3} M प्रभवं लोककर्तारं; T_1 G_4 प्रभवे (G_4 °वो) लोककर्ता च — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2\ 5}$ M_2 शाश्वतं विष्णुमव्यय; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2

नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥ ९
लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १०
स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
नाभ्यां विनिःसृतं तत्र यत्रोत्पन्नः पितामहः ।
साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्येन्दुसप्रभे ॥ ११
चतुर्वेदश्चतुर्मूर्तिस्तथैव च चतुर्मुखः ।
स्वप्रभावाद्दुराधर्षो महाबलपराक्रमः ॥ १२
कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् ॥ १३
शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ।
बहुयोजनविस्तीर्णे बहुयोजनमायते ॥ १४
किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ।
दीप्यमानं श्रिया राजंस्तेजसा वपुषा तथा ।
सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १५
विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ।
दृष्ट्वा पितामहं चैव पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥ १६
वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम् ।
वित्रास्यमानो बहुशो ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ।
अकम्पयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ १७
अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
दृष्ट्वा तावब्रवीद्देवः स्वागतं वां महाबलौ ।
ददानि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ १८
तौ प्रहस्य हृषीकेशं महावीर्यौ महासुरौ ।

G_{1-3} M_1 विष्णु शाश्वतमव्ययं ; T_1 विष्णुः शाश्वत अव्ययः ; G_4 स विष्णुः शाश्वतोऽव्यय॰ — After 9^{ab}, N (except K_3) ins

978* यमाहुर्मुनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ।;

while T_2 $G_{2\ 3}$ ins

979* चतुर्भुजमुदाराङ्ग दृष्टवानस्मि भारत ।

— ^{c}) $B_{2\ 4}$ भगवन् (for °वान्) — ^{d}) M_2 च (for ह) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अप्सय्यागत एव ह, K_3 B Dc Dn $D_{2-4\ 6}$ अप्सु योगत एव सः (K_3 D_3 ह); K_4 अपशय्यागतो विभुः ; $D_{1\ 5}$ अप्सु शय्याततो (D_5 योगेश्वरो) हरिः ; T_1 G_4 शय्यायामेक एव ह (G_4 हि); T_2 $G_{2\ 3}$ अपि शय्यां स एव हि

10 ^{a}) K_3 D_5 T_2 G_{1-3} °बाहो ; K_4 D_{1-3} G_4 °बाहुर् ; B_2 Dc T_1 M °भागो (for °भाग) — ^{c}) T_1 भोगि° (for नाग°) — ^{d}) K_3 $D_{1\ 2}$ S परि(K_3 प्रति)गृह्य ; B_4 °वार्य (for °रभ्य) T_2 G_{2-4} च मेदिनीं (for महीमिमाम्)

11 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 नाभ्या (for नाभ्यां) Some MSS विनिसृतं $Ś_1$ K_2 तत्तु ; K_1 यत्तु ; B D (except $D_{1\ 3\ 5}$) T_2 (by corr) G_3 दिव्यं (for तत्र) — ^{d}) K_3 B Dc Dn_1 n_3 $D_{2\ 6}$ T_2 G_{2-4} तत्रो°, Dn_2 D_4 ततो° (for यत्रो°) D_5 $G_{1\ 2}$ प्रजापति॰ (for पिता°) — G_4 om 11^{ef} — ^{f}) K_3 B_1 D_3 M_2 पद्म॰ (for पद्मे) B_{1-3} D (except $D_{1\ 3\ 5}$) G_2 सूर्यसमप्रभः

12 ^{a}) K_3 °बाहुस्, D_3 °मूलस् (for °मूर्तिस्) — ^{b}) T_1 चतुर्वर्णश्च ; T_2 G_{2-4} चतुर्वर्गश्च (for तथैव च) — ^{c}) T_1 G_1 दुर्निरीक्ष्यो (for दुरा°) — ^{d}) K_1 महाबुद्धिप° ; T_1 G_1 दुराधर्षो महाबलः

13 ^{b}) = (var) 18^b B_{2-4} D (except $D_{1-3\ 5}$) °वत्तमौ, T $G_{1\ 3}$ °सत्तमौ (for °वत्तरौ) — After 13^{ab} D_1 ins

980* विष्णुकर्णमलोद्भूतौ योजनानां शतोच्छ्रितौ ।

15 G_4 om 15^{cdef} — ^{c}) B_4 दीप्त (for राजन्) — ^{d}) B_1 सदा ; D_5 श्रिया ; T_1 G_1 M_1 तदा (for तथा) — ^{f}) T_2 G_3 जद्भुताकारदर्शनं

16 ^{b}) B_4 Dc_2 Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_2 तथा (for तदा). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 देवं ; B Dc Dn D_6 चापि ; D_4 वापि (for चैव) — ^{d}) T_1 $G_{2\ 4}$ M_2 पद्मपत्रनिभे°

17 G_1 om 17^a–18^b — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ T_2 (before corr) $G_{2\ 4}$ व्यत्रासयेतां ; B_4 वित्रास्यंतौ — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ °तौजसौ (for °तौजसम्) — ^{c}) Dn D_3 वित्रस्यमानो S बहुधा (for °शो) — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_2 पद्मनाभं (B_2m °नालं as in text) — ^{f}) K_4 $D_{1\ 2\ 3}$ (before corr) तेन (for ततो)

18 G_1 om 18^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) Dc ततो° ; D_3 यथा°, G_4 तथा° (for अथा°) — After 18^a, $K_{1\ 2}$ ins

981* ब्रह्माणममितौजसम् ।
तौ च वीर्यमदोन्मत्तौ

— ^{b}) = 13^b K_3 D_3 T_1 M_2 °सत्तमौ ; K_4 $D_{1\ 2}$ T_2 G_{2-4} °वत्तमौ (for °वत्तरौ) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ वीरः (for देवः) — ^{d}) $Ś_1$ वो (for वां) — ^{e}) K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ Dn D_{1-3} $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{2\ 4}$ ददामि — ^{d}) T_2 G_3 transp हि and मम

प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ १९
आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ।
दातारौ स्वो वरं तुभ्यं तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥ २०
भगवानुवाच ।
प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २१
वध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ ।
एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥ २२
मधुकैटभावूचतुः ।
अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
सत्ये धर्मे च निरतौ विद्ध्यावां पुरुषोत्तम ॥ २३
बले रूपे च वीर्ये च शमे च न समोऽस्ति नौ ।
धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥ २४
उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव ।
उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २५
आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।
अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरोत्तम ॥ २६
पुत्रत्वमभिगच्छाव तव चैव सुलोचन ।
वर एष वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम ॥ २७
भगवानुवाच ।
बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ॥ २८
मार्कण्डेय उवाच ।
विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम् ।
अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ॥ २९

---

19 ^{a}) B_{3} प्रहृष्य (for प्रहस्य) — K_{3} om 19^{b} and 19^{d} — ^{b}) $K_{1\,2}$ $G_{2\,4}$ M_{2} °वीर्य; B D (except $D_{1-3\,5}$) °दर्पौ (for °वीर्यौ) B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ $G_{1\,2\,4}$ °बलौ (for °सुरौ). — ^{c}) K_{3} वचस्तदा for महा°). — ^{d}) K_{3} om 19^{d} B_{2} मोहितौ. $Ś_{1}$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,3\,5}$ °कैटभौ (for °सूदनम्)

20 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ वरं (for आवां) — ^{c}) $K_{1\,2}$ D_{3} T_{1} स्वौ; K_{3} $G_{2\,4}$ स्व (for स्वो) — ^{d}) D_{5} तत्त्वं ब्रूहि, T_{1} $G_{2\,4}$ तत्प्र(T_{1} °त्र)ब्रूहि (for तद्ब्रवीहि)

21 ^{b}) T_{1} $G_{1\,2\,4}$ ईप्सित K_{4} D_{3} चेद्; D_{5} यो (for च) $T_{1\,2}$ (before corr) $G_{1\,2\,4}$ वरोत्तमं (for वरो मम) — After 21^{ab}, D_{3} (marg *sec m*) ins

982* विधारयन्वरं वीरौ प्रतिगृह्णामि कामतः ।

— ^{c}) $Ś_{1}$ वै; $K_{1\,2}$ वा (for हि) T_{1} युवां वीर्येण लोकेस्मिन्.

22 ^{a}) $Ś_{1}$ K B_{2} Dc_{2} $D_{1-3\,5}$ मम (K_{2} सम·) गच्छेतां ($K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ °थां) — ^{b}) $Ś_{1}$ K $D_{1\,2\,5}$ भृश; B_{2} युवां, D_{3} भृशं युवां (sic) (for मम) — ^{cd}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3\,5}$ transp कामं and प्राप्तुं Dc G_{1} श्रोतुं (for कामं) B_{1} सत्व° (for लोक°)

23 G_{4} असुरौ (for मधुकैटभौ), om ऊचतुः — ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ Dn_{2} वै, K_{4} मे (for नौ) — ^{c}) Dc धर्मे सत्ये च; G_{1} सत्ये च धर्मे (by transp) — ^{d}) T_{2} G_{3} पुरुषोत्तमौ; G_{1} मधुसूदन (*sup lin* as in text)

24 ^{a}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3\,5}$ transp रूपे and वीर्ये B Dc Dn $D_{4\,6}$ T_{1} शौर्ये (for वीर्ये) — ^{b}) K_{2} समे; Dc कामे (for शमे). $Ś_{1}$ B Dc Dn T_{2} G_{3} न च; D_{5} नैव (for च न). $K_{1\,2}$ B_{1} वै (for नौ) T_{1} शमे चाथ समे स्थिरौ — ^{d}) D_{1} शीले T_{1} G_{1} °सत्य- (for °सत्त्व-) Dc -समेषु; D_{1} T_{2} G_{3} मदेषु (for -दमेषु)

25 ^{d}) G_{1} [ऽ]ति (for हि)

26 ^{a}) T G_{2-4} युद्धम् (for आवाम्) $Ś_{1}$ K_{1-3} Dn $D_{1\,5}$ T_{1} $G_{2\,4}$ M °महे (for °वहे) — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ एव, K_{4} D_{3} एतत्; B_{2} एवं (for एकं) — ^{c}) T $G_{1\,3}$ M त्व- (G_{1} त्वा)माकाशे; $G_{2\,4}$ [ऽ]वकाशे त्व (for ऽस्मिन्नाकाशे) — ^{d}) S जह्यावां सुरसत्तम — After 26, B_{2} ins

983* विनाशे तेजरा युक्ता : : पुरुषसत्तम ।

27 ^{a}) $Ś_{1}$ अभिगम्यैव, $K_{1\,2}$ अभिगम्येव, K_{4} D_{1} T_{1} G_{1} अभिगच्छावस्; $B_{1\,4}$ D_{2} अधिगच्छेव, B_{3} Dc Dn $D_{4\,6}$ अधिगच्छाव; B_{3} अधिगच्छेत्वं; $D_{3\,5}$ अधिगच्छावस्; T_{2} G_{3} अद्य गच्छेतां, $G_{2\,4}$ उपगच्छावस् (G_{4} °व); M_{2} अभिगच्छेव — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ T_{2} G_{2-4} M_{2} चापि; $D_{1\,2}$ [ए]व च (for चैव) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ सुरोत्तम (for सुलो°) — $Ś_{1}$ om (hapl) 27^{cd} — ^{c}) D_{5} कृतो (for वृतो) — ^{d}) G_{1} पुरुषोत्तम (for सुर°) K_{4} तत्र विद्धि सुरोत्तम — After 27, K_{2} B D (except $D_{1-3\,5}$) ins

984* अनृतं मा भवेद्देव यद्धि नौ संश्रुतं तदा ।

28 ^{a}) $Ś_{1}$ T_{1} एतत् (for एवं) D_{3} गमि° (for करि°) — ^{b}) $Ś_{1}$ एव (for एतद्)

29 All MSS om मार्क° उ° — ^{a}) B_{4} Dn D_{5} स विचित्याथ; S चितयन्नथ (for विचिन्त्य त्वथ) — ^{b}) S तद् (for यद्) — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ वै (for वा)

30 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ स्वकायसवृता°; $K_{3\,4}$ $D_{1.\,3}$ °वसंवृता°;

खकावनावृतावूरू दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
मधुकैटभयो राजञ्शिरसी मधुसूदनः ।
चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

मार्कण्डेय उवाच ।
धुन्धुर्नाम महातेजास्तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।
स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १
अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभो ॥ २
देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३
एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।
स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह ॥ ४
स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
अनुस्मरन्पितृवधं ततो विष्णुमुपाद्रवत् ॥ ५
स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
बबाध सर्वानसकृद्देवान्विष्णुं च वै भृशम् ॥ ६
समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
बाधते स्म परं शक्त्या तमुत्तङ्काश्रमं प्रभो ॥ ७

D5 °र्ये संवृता — ^{b}) T1 देवः पुरस् (for देववरस्) — K2 om 30^{cd} — ^{e}) A few MSS सित° (for शित°)

Colophon — *Major parvan:* Ś1 K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan.* G1 मार्कंडेयसमस्या (followed by धुंधुमारोपाख्यान); G2 °समाख्या (followed by कुवलयाश्वचरित) K3 4 B2–4 D (all om sub-parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान — *Adhy name* K1 2 Dc G1 मधुकैटभवध°; B1 मधुकैटभोपाख्यानं; G2 मधुकैटभवधानुकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) n3 D1 202, Dn2 201, S 197 (M2 orig 199, and *inf lin* 207) — *Śloka no* · Dn 35, D1 34

195

1 ^{a}) B4 Dn D4 6 °राज (for °तेजास्) — ^{b}) D3 °द्युते, D5 °बलः (for °द्युतिः) — B3 om 1^{cd} — ^{c}) D1 महान् (for महन्) B4 स तपोतप्यत्सुमहन् — $1^{d}=5^{b}$

2 ^{b}) K3 D1–3 5 G2 4 वर्षाणामयुतं नृप (D5 पुरा) — ^{c}) Ś1 K1 2 वरं प्रादाद्, T1 [अ]ददत्प्रीतो, G2 4 महाप्रीतो — ^{d}) D1 2 T2 G2–4 transp स and च Ś1 K1 2 D1 प्रभोः; K3 B Dc Dn D4 6 T2 (by corr) G1 3 M प्रभुं; D5 T1 प्रभुः T1 G1 M वर प्रोवाच (T1 प्राह च) स प्रभुः

3 Before 3, Dc ins धुंधुरुवाच — ^{a}) D5 T1 °सर्पाणां (for °यक्षाणां) — ^{b}) D5 T1 यक्ष°, M2 सर्वे° (for सर्प°) Ś1 K1 2 T2 G1–3 गधर्वोरगरक्षसां

4 Dc1 D3 om 4^{cd} — Before 4^{cd}, Dc ins. मार्कंडेय उ° — ^{c}) D5 एवमुक्तः स (by transp) — ^{d}) S स्पृष्ट्वा (for स्पृश्य)

5 ^{a}) T2 G1 3 च (for तु). — ^{b}) $=1^{d}$ B3 बल° (for महा°) — ^{c}) K1 पितुर्वैरं (for पितृवधं) — ^{d}) B2 4 D (except D1–3 5) द्रुतं (for ततो) B4 Dn D4 6 °गमत् (for °द्रवत्) Ś1 K1 2 विष्णुमेव ह्युपा°; B1 पश्चाद्देवमुपा°

6 ^{a}) T2 G2 3 च, G1 हि (for तु) — B3 om 6^{cd} — ^{c}) B1 देवांश्च (for असकृद्) — ^{d}) K3 4 B2 4 Dc Dn D1–4 6 G4 विष्णु देवांश्च (by transp), B1 गंधर्वांश्चैव, D5 विष्णुं सर्वांश्च G4 सर्वतः (for वै भृशम्).

7 $7^{ab}=3$ 193 15^{ab} — ^{a}) K2 B D (except D1–3. 5) T1 M समुद्रे वालुकापूर्णे (M °र्णः); T2 G समुद्र वालुकापूर्णं (T2 G1 3 °पूर्ण) — ^{b}) K1 2 तज्जानक, B Dn D4 6 उज्जालक; T2 G3 M उज्जानुक (for उज्जानक) B Dc Dn D4 6 T1 G1 M स्मृते; D1 2 श्रुतः, T2 G3 स्मृतिः (for स्मृतः) — ^{c}) D5 T1 आगत्य. Ś1 K D1–3 5 G1 दुरात्मा वै; Dc T2 G1 3 सुदुष्टात्मा — ^{e}) B1 2 4 Dn D4 6 बाधति B3 4 पुरा (for परं) D5 बाधते सर्वभूतानि — ^{f}) B1–3 D (except D1–3 5) G4 विभो; G1 M प्रति (for प्रभो)

अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तदा ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः ॥ ८
शेते लोकविनाशाय तपोबलसमाश्रितः ।
उत्तङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन्पावकार्चिषः ॥ ९
एतस्मिन्नेव काले तु सभृत्यबलवाहनः ।
कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १०
सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निवेशनम् ॥ ११
तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
उत्तङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १२
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १३
दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात्पर्यवाकिरन् ।
देवदुन्दुभयश्चैव नेदुः स्वयमुदीरिताः ॥ १४
शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
विपांसुलां महीं कुर्वन्ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १५
अन्तरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ।
तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः ॥ १६
कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ।
देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः ॥ १७
नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यायितस्तदा ।
स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतोदिशम् ॥ १८

---

8 ^{b}) B_3 Dn D_{4-6} तथा, M_1 स च (for तदा) — G_4 om 8^{cd} — ^{c}) K_4 तत्र (for पुत्रो) — ^{d}) K_4 पुत्रो धुधुरिति श्रुतः.

9 ^{a}) D_5 ततो (for शेते) — ^{b}) Ś$_1$ K_2 तपोबलसमन्वितः; $B_{1 \cdot 3}$ तपोवनसमाश्रितः; Dn $D_{4 \cdot 6}$ M °बलमुपा° — ^{c}) $K_{3 \cdot 4}$ B_{1-3} Dc D_{2-5} °भ्यासे (for °भ्याशे) — ^{d}) Some MSS निश्वसन्

10 ^{a}) M_2 अथ (for एव) — ^{b}) $K_{2 \cdot 3}$ B_{1-3} Dc Dn D_5 T_2 $G_{1 \cdot 3}$ राजा स-; $D_{4 \cdot 6}$ स राजा (for सभृत्य-) — After 10^{ab}, K_3 B_{1-3} D (except D_{1-3}) ins

985* उत्तङ्कविप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः ।
पुत्रैः सह महीपालः प्रययौ भरतर्षभ ।;

while G[illegible] ins

986* कुवलाश्वो नरपतिः पुत्रैश्च सहितः प्रभुः ।

— K_3 D_5 G_1 om 10^{c}–11^{b} B_{1-3} Dc Dn $D_{4 \cdot 6}$ transp. 10^{cd} and 11^{ab} — ^{c}) T $G_{1 \cdot 3}$ M क्षिति° (for नर°)

11 K_3 [illegible] G_4 om 11^{ab} B_{1-3} Dc Dn $D_{4 \cdot 6}$ transp 10^{cd} and 11^{ab} (cf v l. 10) — ^{a}) S (except G_1, G_4 om) °विशद्भिः (for °विंशत्या) — ^{b}) B_2 °सूदनः (for °मर्दनः) — K_3 B_{1-3} D (except D_{1-3}) om 11^{cd} — ^{d}) Ś$_1$ K_4 D_{1-3} निवेशने; $K_{1 \cdot 2}$ विनाशनः; B_4 G_1 M वधाय वै

12 ^{a}) D_5 समा° (for तमा°) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1 \cdot 2}$ सहसा; T_2 G_3 तेजसां (for तेजसा) G_4 स्वयं (for प्रभुः) — ^{d}) S (except $G_{1 \cdot 4}$) च हितेप्सया (for हितका°)

13 ^{b}) K_2 दिव्य- (for दिवि) B_3 हर्षो (for शब्दो) — ^{c}) K_1 वृषपतिर्; K_4 नृपपते, B_1 T_2 $G_{1 \cdot 3}$ M नृपो ह्यद्य, B_{2-4} Dc Dn $D_{4 \cdot 6}$ अवध्योद्य (Dn$_1$ °य), D_5 नृपवरो (for नृपसुतो)

14 Before 14, $G_{2 \cdot 4}$ ins वैशं° — ^{a}) B_1 G_4 पुष्पैश्च (by transp) D_5 तान् (for तं) G_1 दिव्यैश्च पुष्पवर्षैस्तं — ^{b}) Dn °वारयन् (for °वाकिरन्)! — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3 \cdot 5}$) T_1 $G_{2 \cdot 4}$ M_2 चापि, G_1 नेदुर् (for चैव) — ^{d}) G_1 दिवि (for नेदु-) B D (except $D_{1-3 \cdot 5}$) M अनीरि(B_2 °पि)ताः; T G_{1-3} अनाडिताः (for उदीरिताः)

15 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1 \cdot 4}$ Dc $D_{1-3 \cdot 5}$ T_1 G (except G_3) शिव°; K_2 दिव° (for शीत°) — ^{c}) Many N MSS. विपांशुलां; M_2 निष्पांसुलां D_3 ब्रह्मन् (*sup lin sec m* as in text), D_5 सर्वां (for कुर्वन्) — ^{d}) $D_{1 \cdot 2}$ प्रववर्ष (for ववर्ष च) — After 15, $G_{1 \cdot 2 \cdot 4}$ M ins

987* प्रदक्षिणाश्चाप्यभवन्वन्यास्तस्य मृगद्विजाः ।

16 D_5 om (hapl) 16 — ^{a}) B अंतरीक्षे! — ^{b}) G_1 M देवानां च (for देवतानां) — ^{c}) K_1 तत्रैवं; $K_{3 \cdot 4}$ D_{1-3} T_1 G_4 तत्र वै — ^{d}) B_4 [अ]सुरेश्वरः, D_6 महारथः; T_2 G_3 महासुराः

17 ^{b}) K_2 युधः, Dc D_3 युद्धं; D_5 T_1 M युद्धे (for युद्ध-) — ^{c}) D_3 देवदानवगंधर्वाः — ^{d}) Dn$_2$ n$_3$ D_1 समवेक्षन्; T_1 G_1 M चाभ्याजग्मुर्; T_2 G_{2-4} समपश्यन्.

18 S (except $G_{2 \cdot 4}$) read 18^{ab} after 19^{ab} — ^{b}) B_3 तथा (for तदा) — After 18^{ab}, S ins

988* हितार्थं सर्वलोकानामुदङ्कस्य वशे स्थितः ।

— K_3 D_5 om. 18^{cd} — ^{c}) S (except G_4) गत्वा (for गतो) — ^{d}) Dn$_1$ पुत्रास् (for पुत्रैस्) Dn$_1$ G_1 ते; M_2

अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ।
कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु तस्मिन्वै वालुकार्णवे ॥ १९
सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः ।
आसीद्घोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् ।
दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ २०
ततो धुन्धुर्महाराज दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ।
सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः ॥ २१
कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २२
स वध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः ।
क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३
आस्याद्वमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा ।
तान्सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ॥ २४
मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव ।
क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ।
सगरस्यात्मजान्क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ।
तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ २६
तस्य वारि महाराज सुस्राव बहु देहतः ।
तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ।
योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ २७
ब्रह्मास्त्रेण तदा राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ।

तं (for तैः) B_1 Dc °दिशः (for °दिशम्)

19 ^{a}) $Ś_1$ K_1 खनयामास — After 19^{ab}, S (except $G_{2\ 4}$) reads 18^{ab} — ^{c}) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ च (for तु) S (except G_4) तस्य पुत्रैः खनद्भिस्तु — ^{d}) K_3 $D_{1\ 2}$ सर्वतो (for तस्मिन्वै)

20 ^{b}) G_1 M_2 °सुरः (for °बलः) — ^{c}) G_4 तत्र (for तस्य) — ^{d}) D_1 तदा (for महत्) K_3 $D_{2\ 5}$ °र्हितस्य वै (D_2 च) (for °र्हितं महत्) — After 20^{cd}, $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ ins

989* युगान्ते सर्वभूतानि पावकस्येव धक्ष्यतः ।
[K_3 पावकस्य दिधक्षतः (for the posterior half)]

— $K_{3\ 4}$ D_5 om 20^{ef} — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ T_2 G_{2-4} M_2 °मानो (for °मानं) B_4 D_1 G_1 सूर्यं; T_1 [आ]दित्य (for सूर्यस्) — ^{f}) $D_{1\ 2}$ युगांते (for तेजसा) B_2 तेजस्यंतर्हित महत् — After 20, D_2 ins

990* दीप्यमानस्ततो धुन्धुस्तेजसा च नरेश्वर ।

21 ^{a}) B_1 धुंधुर्नाम महातेजा — ^{b}) K_3 B D (except $D_{1-3\ 5}$) S (except G_4) आवृत्य (for आश्रित्य) — ^{d}) K_4 कालांतक- (for कालानल-) D_2 -महाद्युतिः; T_1 G_1 -समप्रभः (for समद्युति-)

22 ^{a}) B_4 च; M_2 स (for तु) — ^{b}) D_5 समंतात्; T_2 G_{2-4} परितः (for सर्वतः) — ^{c}) $Ś_1$ D_3 अभिद्रुतैः — ^{d}) $G_{2\ 4}$ गदासि- (for गदाभिर्) A few MSS मुसुलैर्, मुशलैर्, मुषलैर् $K_{1\ 2}$ B_1 D_5 तथा (for अपि) — G_4 om 22^{ef} — ^{e}) S (G_4 om) पट्टसैः $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ विविधैः (for परिघैः) $K_{2\ 4}$ $D_{1\ 2\ 5}$ पाशैः; K_3 प्राशैः; B_4 शूलैः (for प्रासैः) — ^{f}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ G_2 विमलैश्च परश्व- (K $D_{1-3\ 5}$ °स्व)धैः

23 ^{a}) K_4 वध्यमानः स (by transp), B_1 विबाध्यमानः; B_3 M_1 अवध्य° $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ संग्रामे (for संक्रुद्धः) — ^{b}) K_1 G_1 समुत्तस्थुर् — ^{c}) $D_{1\ 2}$ चापि; T_1 G_4 चैषां (for तेषां) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ B_1 Dc_1 D_3 T_1 सः (for च)

24 ^{a}) B_1 तु, T_1 च (for स) — ^{b}) K_4 संमर्दक° (m as in text), $G_{2\ 4}$ संवर्ताग्नि° — ^{c}) K_4 भूपतेः; T_1 आपतत्; T_2 G_3 अदहत् (for नृपतेः) — ^{d}) B_1 T_2 G_3 नृपतेः (for अदहत्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तेन (for स्वेन) B_3 कर्मणा (for तेजसा)

25 ^{a}) $Ś_1$ K Dn_3 $D_{1-3\ 5}$ G_4 क्रोधाल् (for क्रुद्धो) — ^{b}) K_1 लोभाद् (for लोकान्) — ^{c}) B_1 G_4 नर° (for राज°)

26 ^{c}) K_{1-3} $D_{3\ 5}$ त प्रवृद्धं, M_1 सुप्रबुद्धं $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ $G_{2\ 4}$ महाबाहुं (for °त्मानं)

27 ^{a}) M_1 °तेजाः (for °राज) — ^{c}) $Ś_1$ तदाप्यायत तत्तेजो; K_3 B Dc $D_{1-3\ 5}$ G_1 तदापीय ततस्तेजो; T G_{2-4} तत्तदा पी(T_1 ही)यते तेजो — ^{d}) T_1 $G_{2\ 4}$ राज्ञा (for राजा) T_1 वारि वमन् (for वारिमयं) $K_{2\ 4}$ B_3 D_1 M_1 नृपः — ^{e}) $K_{1\ 3}$ योगे (for योगी) B_4 वह्नि त, T_1 तद्दृष्टि, T_2 G_{2-4} वृष्टिं स, G_1 M वह्नि स (for वह्निं च). — ^{f}) T G M_2 श($G_{2\ 4}$ ग)मयित्वा च वारिणा ($G_{2,\ 4}$ विचारिणा)

28 ^{a}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) च राजेंद्र; S ततो

ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकाभयाय वै ॥ २८
सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ।
सुरशत्रुममित्रघ्नस्त्रिलोकेश इवापरः ।
धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना समभवत्ततः ॥ २९
प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ।
वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
अतीव मुदितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ३०
दद्यां वित्तं द्विजाग्र्येभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ।
धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाक्षयः ॥ ३१
तथास्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।
ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुत्तङ्केन च धीमता ॥ ३२
सभाज्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
देवा महर्षयश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ३३
तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाभवन् ।
दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव भारत ।
तेभ्यः परंपरा राजन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ३४
एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ।
धुन्धुर्दैत्यो महावीर्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ ३५
कुवलाश्वस्तु नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ।
नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदा प्रभृति सोऽभवत् ॥ ३६
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

राजा — [c]) $G_{2\,4}$ पुरुषश्रेष्ठ — [d]) $Ś_{1}$ K B_{3} $D_{1-3\,5}$ सर्वलोकहिताय; $B_{2\,4}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ °लोकभवाय.

29 [a]) K_{3} सास्त्रेण; D_{5} शस्त्रैः स (for सोऽस्त्रेण) $K_{1\,2}$ Dc दग्धा; K_{3} दग्धो (for दग्ध्वा) — [b]) B_{1} Dc_{2} महीपतिः; M_{2} महासुरः — [c]) B D (except $D_{1-3\,5}$) T G_{3} अमित्रघ्नं — [d]) $Ś_{1}$ त्रिदिवेश, B Dc Dn $D_{4\,6}$ T_{2} (after corr) G_{3} त्रैलोक्येश; D_{1} स्वर्गलोकेश (sic), M_{1} त्रिदशेश (for त्रिलो°) — After 29[cd], B D (except $D_{1-3\,5}$) T_{2} (marg *sec m*) G_{3} ins

991* धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः ।
[B_{1} महाराज (for तदा राजा). B_{3} महीपति (for महा°).]
On the other hand, G_{1} ins after 29[cd]

992* कुवलाश्वो महाबाहुर्धुन्धुं हत्वा जहर्ष च ।
— [f]) T_{1} $G_{1\,4}$ M_{2} तदा (for ततः) N नाम्नाप्रतिरथोभवत् (Dn_{2} D_{3} °रथो महान्).

30 [a]) $G_{2\,4}$ त्रिदिवैः (for त्रिदशैः) — K_{3} om (hapl) 30[cd] — [c]) G_{2} [ए]वमुक्तः (for [इ]त्युक्तः स) T_{2} $G_{3\,4}$ सन् (for स) — [d]) G_{2} स्थितः (for तदा)

31 [a]) G_{1} विद्यां; G_{4} दत्तं (for दद्यां) Some MSS द्विजाग्रेभ्यः. D_{5} दद्यां च वित्तं विप्रेभ्यः. — [b]) B_{2} अपि; Dc_{2} $D_{1\,2}$ स्यां च; S चैव (for चापि) $Ś_{1}$ K $D_{3\,5}$ स्यां शत्रूणां च दुर्जयः — [f]) K_{1} D_{3} T_{1} $G_{2\,4}$ M_{1} स्वर्गवासस् D_{6} तथैव च; G_{4} तदाक्षयः.

32 [ab]) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ तदस्त्विति $Ś_{1}$ $K_{1,\,2\,4}$ D_{1-3} तदा (for ततो) K_{3} D_{5} देवैस्तथास्त्वित्युक्ते च स राजा पृथिवीपते D_{3} (after corr marg *sec m*) प्रीत्युक्तः स च पार्थिवः (for [b]) — [d]) K_{3} D_{5} तुष्टैः संपूजितस्तथा.

33 K_{3} om 33 — [a]) B Dc_{1} Dn_{1} n_{2} $D_{4\,6}$ सभाष्य, Dc_{2} Dn_{3} D_{5} सभाव्य; T_{2} G_{3} प्रपूज्य (for सभाज्य) T_{1} सभाज्यमानो विविधैर् — [b]) $Ś_{1}$ K_{2} तदा, D_{5} तथा (for ततो) $B_{1\,3}$ Dc_{1} Dn D_{4} M_{2} नृप, B_{2} T_{1} नृप°, Dc_{2} नृपैः — [c]) $Ś_{1}$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{1-3\,5}$ देवर्षय° (for महर्षय°) $B_{2\,3}$ D (except $D_{1-3\,5}$) चापि (for चैव) — [d]) M_{2} जग्मिरे (for भेजिरे)

34 [a]) $Ś_{1}$ तदा (for त्रयः) D_{3} चैव (for शिष्टा) — [b]) $Ś_{1}$ त्रयो° (for तदा°) — [c]) $Ś_{1}$ K_{1} कुवला°, K_{3} कलिला° (for कपिला°) — [d]) S (except T_{2} G_{3}) भद्रा° (for चन्द्रा°) — [e]) $Ś_{1}$ K_{1} परस्परं (K_{1} °रो) (for परंपरा) — After 34, B D (except $D_{1-3\,5}$) ins

993* वंशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् ।

35 [a]) D_{3} G_{4} संनिहतस् — [b]) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ भारत; D_{3} G_{4} धीमता (for सत्तम) — [c]) B D (except $D_{1-3\,5}$) नाम (for दैत्यो) $Ś_{1}$ °राज; B D (except $D_{1-3\,5}$) °दैत्यो (for °वीर्यो)

36 [a]) $Ś_{1}$ $B_{1\,2}$ Dc_{1} Dn $D_{2\,4-6}$ G_{2} M_{2} च (for तु). — [b]) B_{3} Dc_{2} S (except T_{1}) श्रुतः (for स्मृतः) — [c]) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ $B_{1\,3}$ Dc_{2} D_{3} G_{1} M_{2} [अ]थ; T G_{2-4} M_{1} स (for च). K_{4} गुरुणा युक्तः; B_{1} गुणयुक्तश्च; B_{4} गुणसंपन्नः (for गुणसंयुक्तः) K_{3} $D_{1\,2}$ नाम तद्गुणसंयुक्तं — [d]) K_{4} D_{3} ततः प्रभृति K_{3} $D_{1\,2}$ तस्य राज्ञो महात्मनः

37 [b]) $B_{1\,2}$ Dc_{2} $D_{4\,6}$ S (except T_{1} M_{1}) यन्मां पृच्छसि सत्तम (T_{2} $G_{2\,3}$ भारत; $G_{1\,4}$ M_{2} पार्थिव) — [c]) $Ś_{1}$ $K_{1\,2\,4}$ B_{1} Dn_{1} n_{3} $D_{1-3\,5\,6}$ G_{1} धुंधु° (for धौन्धु°) — [d]) K_{4} B_{4} $D_{2\,3}$ तस्य (for यस्य)

धौन्धुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा ॥ ३७
इदं तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ।
शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ ३८
आयुष्मान्धृतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
न च व्याधिभयं किंचित्प्राप्नोति विगतज्वरः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठो धर्मप्रश्नं सुदुर्वचम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्मं च तत्त्वतः ॥ २
प्रत्यक्षेण हि विप्रर्षे देवा दृश्यन्ति सत्तम ।
सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३
पिता माता च भगवन्गाव एव च सत्तम ।
यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४
मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५
पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ।

---

38 a) K1 2 वै (for तु) — b) K1 2 विष्णुः (for विष्णोः) K3 D5 T1 °कीर्तितं, Dn1 °वर्तनं (for °कीर्तनम्) — c) T1 G1 M च (for स) — d) S (except T2 G3) स (for च) Ś1 T2 (before corr) नृप (for नरः)

39 a) B1 2 Dn D4 6 भूति°; B4 कीर्ति°; T G2–4 प्रीति° (for धृति°) G1 M2 चापि (for चैव) — b) G4 सर्वशः (for पर्वसु) — c) M1 न व्याधिर्नो भय, M2 न च ख्याति-भयं — d) G1 भरतर्षभ (for विगत°)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 T1 G2 4 आरण्य; D6 वन (!) — *Sub-parvan*: G1 M2 मार्कंडेयसम-(M2 °मा)स्या (followed by धुधुमारोपाख्यान) K3 4 B Dc Dn1 n3 D1–6 M1 (all om sub-parvan name) mention only धुधुमारोपाख्यान (followed by समाप्त in K3 4 D1 2 M1) — *Adhy name* T2 G3 धुधुवधं, G2 धुधुमारकथाकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 D1 203, Dn2 202, S (M2 inf lin) 198 (M2 orig 200) — *Śloka no* Dn1 46, Dn2 n3 45, D1 44

196

1 c) K2 B1 2 4 D (except D1–3 5) T1 °श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठो) — d) B2 Dc T1 G2 4 M2 धर्म्यं प्रश्न Ś1 K1 3 4 B1 2 Dn2 D1–3 5 सुदुर्विदं, K2 Dn1 n3 स दुर्विदं; Dc सुदुर्लभ, D4 स दुर्वच; T2 G3 सुदुस्तर

2 Before 2, M2 ins युधिष्ठिरः — c) B4 D1 मया (for त्वया) — d) K4 B2 G2 4 सूक्ष्मधर्म, B1 धर्मसूक्ष्म; B4 T1 सूक्ष्मं धर्म्यं T2 G3 धर्मस्य (for धर्मं च) D5 तत-स्तन° (for च तत्त्वतः)

3 a) B Dc Dn D4 6 प्रत्यक्षमिह (B1 °व) K3 च; D5 [इ]ह (for हि) Ś1 K दृश्यंते; D5 दृष्टा हि (for विप्रर्षे) — b) K3 विप्रर्षि-; D5 ब्रह्मर्षि- (for दृश्यन्ति) Dc सर्वशः (for सत्तम). K4 D1–3 दृश्यंते देवसत्तमाः (K4 °म) — Ś1 K1 om (hapl) 3^{c}–4^{b}

4 Ś1 K1 om 4^{ab} (cf v l 3) — a) B2 ततो माता, B4 Dn3 माता पिता (by transp) K2 4 B1 Dc2 Dn D4 G1 भगवान् — b) K2 B Dc Dn D4 6 T2 (by corr) G3 गुरुरेव; D1 भाव एव (for गाव एव) T1 G1 M1 गावश्च द्विजसत्तमा. — c) K1 3 4 Dn1 D4–6 देव-; D1 2 वेद-; D3 दैव-; T1 G1 M1 एवं (for एव) T1 अभितः, G1 M1 महित; M2 महति (for विहितं) T2 G2–4 यच्चापि विहितं तासां — d) K2–4 B1 यच्चापि Ś1 गुरु° (for भृगु°)

5 a) B D (except D1–3 5) मान्या हि; T1 मन्ये च (for मन्येऽहं) Ś1 K1, 2 4 D1 5 गुणतः सर्वा (K4 D1 5 °र्वं); K3 D2 3 गुणवत्सर्वं, B Dc Dn D4 6 गुरवः सर्वे; T1 M2 गुरवः (M2 गुरुवत्) सर्वान् — b) D2 तथा श्रिय-; D5 तथैकतः — T2 G3 om 5^{cd}

6 K3 om 6 — a) Ś1 महात्म्यं; G4 शुश्रूषां — b) D3 मे प्रभो, M2 सत्तम — After 6^{ab}, Ś1 K1 2 ins

13633 205 6 208 6 निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ।
पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ॥ ६
भगवन्दुष्करं ह्येतत्प्रतिभाति मम प्रभो ।
मातापितृषु शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तृषु च द्विज ॥ ७
स्त्रीणां धर्मात्सुघोराद्धि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ।
साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्यत्कुर्वन्ति सदादृताः ।
दुष्करं बत कुर्वन्ति पितरो मातरश्च वै ॥ ८
एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ।
कुक्षिणा दश मासांश्च गर्भं संधारयन्ति याः ।
नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः ॥ ९
संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ।
प्रजायन्ते सुतान्नार्यो दुःखेन महता विभो ।
पुष्णन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजसत्तम ॥ १०
ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ ११
क्षत्रधर्मसमाचारं तथ्यं चाख्याहि मे द्विज ।
धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन दुरात्मना ॥ १२
एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १४

994* नान्यद्दैवतमित्येव स्त्रीणां भर्तुर्द्विजोत्तम ।

— D$_5$ om (hapl) 6^c–7^b — ^{c}) G$_{2.\,4}$ संनिरुध्य (for निरुध्य च) — T$_1$ om 6^d–8^c — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_{1\ 2}$ संयम्य; T$_2$ G$_3$ °पूज्य (for °रुध्य) — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_{1\ 2}$ T$_2$ G$_3$ चिंतयति, G$_1$ °यत° Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ G$_1$ तथा; B$_2$ हिताः; T$_2$ G$_{3\ 4}$ स्थिराः (for स्थिताः) Ś$_1$ K$_4$ T$_2$ G$_{2-4}$ स्त्रियः (for हि याः)

7 D$_5$ om 7^{ab}, T$_1$ om 7 (cf v l 6) — ^{a}) K B D (D$_5$ om) त्वेतत् (K$_4$ चापि) (for ह्येतत्) — ^{c}) B D (except D$_{1-3\ 5}$) T$_2$ (by corr) G$_3$ °पित्रोश्च; G$_{1\ 2\ 4}$ °पितॄणां (for °पितृषु) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ B D (except D$_{1\ 2\ 5}$) T$_2$ (by corr) G$_3$ भर्तरि (for भर्तृषु)

8 T$_1$ om 8^{abc} (cf v l 6) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1\ 2.\,5}$ T$_2$ G$_{2\ 3}$ M नान्यत् (for नान्यं) — ^{c}) T$_2$ G$_{2\ 3}$ सदाचाराः Ś$_1$ K B$_{3\ 4}$ D$_{1-3\ 5}$ विप्र; B$_{1\ 2}$ T$_2$ (before corr) G$_{2\ 4}$ M$_2$ राजन्; G$_1$ M$_1$ धर्मं (for ब्रह्मन्) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ याः कुर्वंति; D$_3$ यं कु°; T$_1$ M कुर्वंतीह; T$_2$ (before corr) G$_{2\ 4}$ कुर्वंति हि; G$_1$ कुर्वंति ह (for यत्कुर्वन्ति) Ś$_1$ बत; K$_{1\ 2}$ रताः (for [आ]दृताः) — ^{e}) B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{2\ 4\ 6}$ खलु, D$_5$ कर्म (for बत) — ^{f}) Ś$_1$ K D$_{1\ 3\ 5}$ मातरः पितरश्च, B$_1$ Dc$_2$ पितरो मातरं; Dc$_1$ D$_4$ पितरं मातरश्च; Dn D$_2$ पितरं मातरं (for पितरो मातरश्च)

9 ^{a}) K$_2$ एकपत्निश्च; K$_3$ D$_2$ °पत्यश्च Ś$_1$ नार्यो या (by transp) — ^{b}) K$_4$ ब्रुवंति (for वदन्ति) K$_1$ दुःखेन महता वृताः (cf 10^d) — ^{c}) Ś$_1$ दक्षिणा; K$_3$ D$_2$ कुक्षिणां; K$_4$ कुक्षिषु Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3\ 5}$ तु (for च) — ^{d}) Ś$_1$ वै (for याः) — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ संभूताः (for °य)

10 ^{a}) G$_4$ संयमं (for संशयं) — ^{b}) K$_{1\ 2}$ परमां वेदनामपि — ^{c}) K$_{1-3}$ D$_1$ G$_2$ M$_2$ सुता नार्यो — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ D$_{1-3\ 5}$ वृताः (for विभो) — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ पश्यंति; B$_2$ पुर्ष्यंति, M$_2$ पोषति (for पुष्णन्ति) T$_2$ G$_{1\ 3}$ M चैव; G$_2$ वापि (for चापि) — ^{f}) B$_4$ क्लेशेन (for स्नेहेन) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3\ 5}$) °पुंगव (for °सत्तम) — After 10, S ins

995* चिन्तयन्ति ततश्चापि किंशीलोऽयं भविष्यति ।
[Cf 17^{cd} and v l]

11 ^{a}) Ś$_1$ येषु; G$_{1\ 2}$ याश्च (for ये च) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ B$_4$ Dc D$_{1-3\ 5}$ सत्वेषु; G$_{1\ 2\ 4}$ धर्मे° (for सर्वे°) — ^{b}) T$_1$ जुगप्सया — ^{c}) K$_{1\ 2\ 4}$ Dn$_2$ T$_1$ तदा (for सदा) Ś$_1$ कर्म कुर्वंति च तदा — ^{d}) T$_3$ G$_3$ त्विति (for तच्च)

12 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ न स्वधर्म-, K$_2$ तत्वधर्मं, B$_1$ क्षात्रधर्म- — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_4$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_1$ तत्वं (for तथ्यं) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ Dn$_2$ n$_3$ D$_{1-3}$ आख्याहि, T$_1$ M$_1$ त्वाख्याहि — ^{d}) Dn D$_6$ महात्मना (Dn$_1$ D$_6$ °नां).

13 ^{a}) M$_1$ एतम् (for एतद्) — ^{c}) D$_6$ °कुले श्रेष्ठ — ^{d}) K$_4$ ब्रुवतस्; B$_{3\ 4}$ D$_{2\ 3}$ शुश्रूषुस्; T$_1$ इच्छामि (for शुश्रूषे) B$_2$ सुप्रभ (for सुव्रत)

14 ^{a}) G$_4$ एतत् (for हन्त) B D (except D$_{1-3.\,5}$) [ऽ]हं समाख्यास्ये, T$_1$ कथयिष्यामि (for सर्वमा°) — ^{b}) K$_{1\ 3}$ D$_5$ एतत्; D$_1$ T$_2$ G$_3$ एनं (for एतं). Ś$_1$ K$_{1.\,2\ 4}$ D$_2$ सुदुर्लभं; K$_3$ D$_5$ सुदुर्विद; T$_1$ सुदुर्वचः; T$_2$ G$_3$ सुसर्वशः (cf v l 1) — ^{c}) D$_1$ तथ्येन (for तत्त्वेन) — ^{d}) Dc$_2$ G$_1$ तु (for तन्)

15 ^{a}) K$_3$ पितरं, B$_4$ गौरवात्; D$_5$ महतीं; T G श्रेयसीं (for सदृशीं). K$_{1\ 2}$ D$_5$ अन्ये; K$_{3\ 4}$ D$_1$ मन्ये, T$_2$ G$_3$ तातात् (for तात) B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ मातृस्तु (B$_2$ मातरं)

मातरं सदृशीं तात पितॄनन्ये च मन्यते ।
दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥ १५
तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
अभिचारैरुपायैश्च ईहन्ते पितरः सुतान् ॥ १६
एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति ॥ १७
आशंसते च पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
यशः कीर्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ १८
तयोराशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित् ।
पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यदा ।
इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥ १९
नैव यज्ञाः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
या तु भर्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गमुपाश्नुते ॥ २०
एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

मार्कण्डेय उवाच ।
कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।
तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १
साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसत्तमः ।

गौरवादन्ये — [b]) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ T_2 G_3 तु मेनिरे; T_1 $G_{1\,2}$ M_1 च मन्वते (for च मन्यते) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\,5}$ मन्यंते चापरे पितॄन् — [c]) B_4 दुष्करं कुर्वंते तात — [d]) $Ś_1$ K_1 निवर्तयति; T_1 संवर्ध° (for विवर्ध°) K_1 S सा, $B_{1\,3}$ याः (for या) B_2 सुतान्; G_1 M प्रजां (for प्रजाः) B_4 वर्धयंति हि यत्प्रजाः

16 [a]) B_2 Dc D_5 M_1 दैवते° (for देवते°) — [b]) D_5 वचनेन (for वन्दनेन) — [c]) D_5 अभिप्रायैर्; T G सु- (T_1 सं)प्रशस्तैर् (for अभिचारैर्) — [d]) N [अ]पीहंते (B_4 लभंते) (for ईहन्ते) D_5 मातरः (for पितरः) D_1 सुतं (for सुतान्)

17 $Ś_1$ om 17^{ab}. — [b]) K_2 [अ]पत्यं; $G_{2\,4}$ सुतं (for पुत्रं) — [c]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ चितयंतः — [d]) M_1 किशीलो (for कीदृशो) — After 17, T_1 ins

996* ये चक्रुरेषु सर्वेषु वर्तमानजुगुप्सया ।

18 [a]) $Ś_1$ आशंमते च, K_1 °संतेषु; K_3 °से तेषु, B_3 G_2 °साते च; D_1 °सं ते च (for °मते च) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ हि (for च) Dc पुत्रस्य, T_1 पुत्रे च (for पुत्रेषु) — [c]) D_5 अथो, G_4 उत (for अथ) D_5 धैर्यं (for [ऐ]-श्वर्यं) — [d]) D_5 प्रजां, S (except G_3, T_2 before corr.) तेजो (for प्रजा) B_4 धर्मंस्, T_2 (before corr.) $G_{1\,2\,4}$ M_2 धर्मान् (for धर्मं) — After 18, S ins

997* मातुः पितुश्च राजेन्द्र सततं हितकारिणः ।

19 [a]) T $G_{1\,3\,4}$ आशास् (for आशां) $D_{3\,5}$ च (for तु) T $G_{1\,3\,4}$ सफला — [d]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ यत्र तुष्यति; K_3 $D_{1\,2}$ $G_{2\,4}$ तुष्येते यस्य; B_1 Dc तुष्यते यस्य B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) नित्यशः (for °दा) — [e]) B_3 तस्यार्थं (for तस्याथ) — [f]) $K_{1\,3\,4}$ D_1 कीर्तिधर्मश्च B_2 भारत (for शाश्वतः)

20 [a]) $Ś_1$ K_3 B_4 M_2 यज्ञस्त्रियः, $B_{1\,2}$ Dn $D_{1\,2\,4-6}$ T_1 G_1 M_1 यज्ञक्रियाः; Dc D_3 T_2 G_3 यज्ञः स्त्रियाः; G_4 यज्ञं स्त्रियः. $B_{1\,2}$ Dn $D_{4\,6}$ T_1 G_1 M_1 कश्चिन् — [b]) $Ś_1$ D_3 नोपवासक; G_1 नोपि पावकं, M_2 नोपवासकः — [d]) B_1 तेन (for तया) D_5 धर्मम् (for स्वर्गम्) $K_{3\,4}$ B_{1-3} D (except D_5) जय(B_3 Dn_2 °य)त्युत; B_4 उपासते (for उपाश्नुते)

21 [a]) T_1 एतं (for एतत्) — [c]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ T_2 $G_{2\,3}$ नियमं (for °तं) — [d]) B_2 धर्म्यं; B_4 धर्मान् (for धर्मं). B_4 om च T_1 धर्मं शृणु युधिष्ठिर

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\,2}$ $G_{2.\,4}$ आरण्य — *Sub-parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान) $K_{3\,4}$ B Dn D_{1-6} M (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान; and Dc_1, likewise, only पतिव्रतामाहात्म्य — *Adhy. no.* (figures, words or both) Dn_1 n_3 D_1 204, Dn_2 203, S (M_2 *sup. lin.*) 199 (M_2 orig. 201) — *Śloka no.* Dn 23

3653 06 2 09 2 स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २
उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३
तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।
भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४
अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्वसुधातले ।
बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ।
कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ॥ ५
अकार्यं कृतवानस्मि रागद्वेषबलात्कृतः ।
इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ॥ ६
ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ।
प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ॥ ७
देहीति याचमानो वै तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ॥ ८
एतस्मिन्नन्तरे राजन्क्षुधासंपीडितो भृशम् ।
भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ ९
सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ।
पाद्यमाचमनीयं च ददौ भर्त्रे तथासनम् ॥ १०
प्रह्वा पर्यचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ।
आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ ११

197

1 ^{b}) K_2 द्विजोत्तमः; K_4 तपोनिधिः (for °धनः) K_1 वेदाख्यायी द्विजोत्तमः — ^{c}) T_2 G_3 धर्मशीलात्मा — ^{d}) $D_{1\,2}$ नामतः (for भारत) T_2 G_3 शांतोपि विनयोज्वलः

2 ^{a}) K_4 (m as in text) B_{2-4} D (except $D_{1\,2\,5}$) G_1 °निषदो (for °निषदान्) $K_{1\,2}$ D_5 सर्वान् (for वेदान्) — ^{b}) B_2 स द्विजोत्तमः — ^{c}) G_1 वृक्षमूले तु (for स वृक्षमूले) D_1 कस्मिस्तु (for °श्चिद्) — ^{d}) B_3 T_2 (before corr.) $G_{2\,4}$ द्विजः (for स्थितः)

3 ^{a}) G_2 विप्रस्य (for वृक्षस्य) B_4 तस्य वृक्षस्योपरिष्टाद् — ^{d}) T_1 M_1 तदोरसि; $G_{1\,3\,4}$ ततोपरि (for तदोपरि)

4 G_1 om 4 — ^{a}) B_4 तां नु वीक्ष्य; $G_{2.4}$ M समवेक्ष्य (for ताम°) $Ś_1$ तदा (for ततः) — ^{b}) $Ś_1$ समध्यापश्यत, $K_{3.4}$ B_1 समपाध्यायत; Dc $D_{4\,6}$ T_2 (by corr.) समपध्याय स; D_5 समपश्यत वै; $T_{1\,2}$ (before corr.) $G_{2\,4}$ M_2 समवध्यायत — After 4^{ab}, S (except $G_{1\,3\,4}$) ins

998* तां बलाकां महाराज विलीनां नगमूर्धनि ।

[M_2 तरु° (for नग°)]

— ^{c}) T_2 (*inf. lin.* as in text) G_{2-4} M_1 कोपा° (for क्रोधा°) — ^{d}) Dc संनिरीक्षता; Dn_2 सा निरीक्षता

5 ^{a}) D_1 (? gloss) अपशप्ता; T_1 $G_{1\,2}$ M_2 अवध्याता; G_4 अवध्यत (for अपध्याता) M_1 हि (for च). — ^{b}) D_5 पपात (for न्यपतद्) B D (except D_{1-3}) धरणीतले. — ^{d}) T_1 अचेतसं; T_2 $G_{2.4}$ विचेतनां. — ^{e}) K B_2 D_{1-3} $G_{2.4}$ कार्पण्याद्; T_1 कार्पण्यम् (for कारुण्याद्) K_2 अधि°; K_3 B_1 G_4 अपि संतप्तः; T_1 अभिसंतप्तां; G_1 M अथ संतप्तः. — ^{f}) K_3 पर्यशोचत्ततो; K_4 $D_{1.3}$ °देवत तां; D_5 °शोचदथ; T G °शो(T_1 °वो)चत्तदा

6 ^{b}) $K_{1\,3\,4}$ B_4 रागदोष°, B_1 Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ रोषराग°, B_2 रोषवेग° — G_1 om (hapl.) 6^{c}–8^{b} — Before 6^{cd}, Dc Dn $D_{4\,6}$ ins मार्कंडेय उ° — ^{c}) B_1 $D_{1\,2}$ राजन् (for विद्वान्) — ^{d}) $K_{1\,2}$ B D (except D_5) T_1 भैक्ष्याय. $K_{3\,4}$ $D_{1\,2\,4}$ सस्थितः; D_5 संस्तृतः

7 G_1 om 7 (cf. v. l. 6) — ^{a}) K_1 ग्रामी (for ग्रामे) M_1 वि° (for प्र°) $K_{3\,4}$ D_{1-3} कुलानि भरतश्रेष्ठ. — ^{b}) $K_{3\,4}$ D_{1-3} शुचीनि प्रवराणि च; G_4 कुले भैक्षानि भारत — ^{c}) B_2 तज्जलं, T_1 स कुल (for तत्कुलं) B_4 Dc तत्र — ^{d}) $Ś_1$ द्विजः; K_3 $D_{1\,2}$ प्रभो; Dc D_5 ततः, T_1 तु तं (for तु सः)

8 G_1 om 8^{ab} (cf. v. l. 6) — ^{a}) $Ś_1$ देहीहि; K_1 देहेति (for देहीति) M_1 याचमाने B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ T_2 (by corr.) [ऽ]सौ (for वै) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ (by transp.) ततः (K_4 तदा) स्त्रिया, $B_{2\,4}$ स्त्रिया च (B_4 तु) सः; T_1 तथा तु सः — ^{c}) B_1 (by transp.) कुरुते यावद्; M_2 तावत्कुरुते. — ^{d}) $D_{1\,3}$ भोजनस्य, T_2 G_2 भोजनानां (for भाज°)

10 ^{a}) K_4 transp. तु and दृष्ट्वा. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ B Dn_1 n_2 $D_{1\,4\,6}$ G_1 व्यव° (for व्यप°) — ^{c}) K_4 तु; B D (except $D_{1-3\,5}$) वै (for च). — ^{d}) B D (except $D_{1-3\,5}$) T_2 $G_{3\,4}$ भर्तुस् (for भर्त्रे) K_4 $B_{1\,3}$ D_3 S (except T_1) तदा° (for तथा°)

11 ^{a}) B_2 श्रद्धा, T G_{2-4} M_2 प्रीत्या (for प्रह्वा) G_1 चाथ (for चापि) — ^{c}) K_4 [अ]पि; B_4 च (for [अ]थ). $K_{2\,4}$ भक्षैश्च; B_1 भक्त्या च; G_1 भक्ष्येण — ^{d}) $B_{2\,3}$ D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 भोज्यैः (for वाक्यैः) $K_{1\,4}$ $D_{1\,2}$ स-; K_2 T_1 $G_{1\,2.4}$ च (for सु-). B_1 मधुरैः पायसैस्तथा.

12 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2\,4}$ B Dc Dn $D_{3.4\,6}$ T_2 (by corr.)

उच्छिष्टं भुञ्जते भर्तुः सा तु नित्यं युधिष्ठिर ।
दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ १२
न कर्मणा न मनसा नात्यश्नान्नापि चापिबत् ।
तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १३
साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ।
भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं सानुवर्तते ॥ १४
देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्वशुरयोस्तथा ।
शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥ १५
सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ।
कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ॥ १६
व्रीडिता साभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७

ब्राह्मण उवाच ।

किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।
उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९
क्षन्तुमर्हसि मे विप्र भर्ता मे दैवतं महत् ।
स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २०

ब्राह्मण उवाच ।

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ।
गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २१
इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानुषा भुवि ।
अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ।
ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २२

स्त्र्युवाच ।

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।

G_3 भाविता, $K_{3\ 4}$m $D_{1\ 4\ 5}$ मनतं (for भुञ्जते) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ तत्र (for भर्तुः) — [b]) B_3 नित्य, D (except $D_{1-3\ 5}$) भुंक्ते; G_1 सा च, G_4 साधु (for सा तु) Ś$_1$ K B_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ भुंक्ते (for नित्यं)

13 [a]) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_1 कर्मणा मनसा वाचा; $D_{2\ 3}$ सा कर्मणा वा मनसा — [b]) $K_{1\ 2}$ नाभ्यश्नान्नापि सापिबत्; K_4 नात्यश्नात्यति चापिबेत्; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ नान्यचित्ताभ्यगात्पति, D_1 नात्यश्नात्यति न चापिबत्, $D_{2\ 3}$ G_1 नात्यश्नान्नाति चा(D_3 वा)पिबत्; D_5 नातिक्रामति वा गिरा, T_1 नात्यश्नात्यपि चापिबत् — [c]) G_4 तत् (for त) D_2 सर्वं (for सर्व-)

14 [c]) D_3 प्रियं, $G_{2\ 4}$ हिते (for हित) G_2 यत्ता, G_4 युक्ता (for यत्तत्) K_3 भर्तुश्च विहितं यद्यत् — [d]) K_3 B_2 साधु वर्तते; K_4 $D_{1\ 3}$ M_2 चानु°, G_1 सान्ववर्तत; G_4 सा तु वर्तते

15 [b]) B_4 अपि (for तथा) — [c]) S (except G_3) शुश्रूषणे रता नित्यं — [d]) K_4 संजितेंद्रिया

16 [a]) D_5 तथा, $G_{1\ 2\ 4}$ ततो (for तदा) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} द्वारि (for दृष्ट्वा) — [b]) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 सतत (for संस्थित). Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ B Dc_1 Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ T_1 G_3 भैक्ष्य° — [c]) Dc $D_{1\ 5}$ $G_{2\ 4}$ कुर्वंती — [d]) Dn_3 $D_{3\ 4\ 6}$ $G_{1\ 2}$ मंस्माराथ B_2 शुचिस्मिता (for शुभे°)

17 [a]) Ś$_1$ K_{1-3} D_{1-3} चाभवत्; Dc सा भवेत्, D_5 चापि सा; T_2 सा तदा (for साभवत्) — [d]) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ मनस्विनी

18 [a]) K_3 Dc_2 M_2 मा (for मां) — [b]) $B_{2\ 3}$ M_1 वरानने — [d]) B_3 T_1 G_4 [अ]पि (for [अ]सि)

19 T_1 G_4 om the ref — [a]) B_1 क्रोधसदीप्तं, T_1 कोपसतप्तं — [c]) B D_4 T G_3 M सा स्त्री (for साध्वी) D_6 मानुषेद्र, G_1 मानुषेद्रं — [d]) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ ततो (for वचो) — After 19, $G_{2\ 4}$ ins

999 क्षमस्व विप्रप्रवर क्षमस्व स्त्रीजडत्वताम् ।
प्रसीद भगवन्मह्य कृपां कुरु मयि द्विज ।,

while B_3 ins 1001*

20 Before 20, N (except B_4) G_1 M_2 ins स्त्र्युवाच (resp स्त्री) — [a]) K_2 $B_{2\ 3}$ Dc Dn D_{4-6} मे विद्वन्; K_3 G_1 M_1 विप्रेंद्र, B_1 मे ब्रह्मन् (for मे विप्र) — [b]) G_1 पर (for महत्) — [c]) $G_{1\ 2\ 4}$ क्षुधित (for क्षुधितः) T_1 transp श्रांतः and प्राप्तः

21 [a]) B_4 transp ब्राह्मणा and न $K_{3\ 4}$ Dc D_{1-3} ब्राह्मणो न गरीयांस्ते — [b]) D_3 T_2 गरीयांस्तु; G_1 तथैव च — [c]) Ś$_1$ K_1 गृहस्थधर्मी

22 [a]) $D_{1\ 2}$ एतान् (for एषां) K_4 $D_{1-3\ 5}$ प्रणमती — [b]) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 D_5 मानुषो; $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 मानवो; T_2 $G_{1\ 4}$ मानवा (for मानुषा) — [d]) Dc विप्राणां (for वृद्धानां) — [e]) S (except $G_{4\ 3}$) चाग्नि° (for ह्यग्नि°) — [f]) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ दहंति (for दहेयुः) K_4 B_4 Dc D_5 S इमां (for अपि) — After 22, S (except T_2) ins

1000* सपर्वतवनद्वीपां क्षिप्रमेवावमानिताः ।

अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २३
जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।
अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २४
तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
येषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २५
ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिश्च दुरात्मवान् ।
अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २६
प्रभावा बहवश्चापि श्रूयन्ते ब्रह्मवादिनाम् ।
क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २७
अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।
पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ २८
दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।
अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ २९
शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ।
बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मम ॥ ३०
क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१
यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोपयेत च ।
हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२
जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

---

23 Dc पतिव्रतोवाच; M ब्राह्मणी (for स्त्र्युवाच) — B Dc Dn D2 4 6 ins after the ref (B3, after 999*)

1001* नाहं बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन ।
अनया क्रुद्धया दृष्ट्या क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ।

— ^{a}) Ś1 K1–3 नावमन्यामि; K4m D1 2 5 °मन्ये हि (for °जानामि) D5 विप्र; G1 विप्र (for विप्रान्) — ^{b}) Ś1 K D1–3 5 G2 देव- (for देवैस्) B4 महामते, D5 मनस्विनं — ^{d}) G4 ते (for मे)

24 ^{b}) T1 माहात्म्य चैव धी° — ^{d}) Ś1 K D1–3 यैर् (K3 वै) (for हि)

25 T1 M om 25^{ab} — ^{c}) T2 G3 4 एषां (for येषां) Ś1 K D1–3 5 शापाग्निर् (for क्रोधाग्निर्) — ^{d}) G2 समुद्र (for दण्डके) T1 न प्रशा° (for नोपशा°) — After 25, D6 (*sec m*) S ins

1002* कस्मात्परिभवेन्मूढो ब्राह्मणानमितौजसः ।

26 ^{b}) B2 3 Dc2 Dn2 D4 6 G3 सु-; Dc1 Dn1 n3 D1 2 स (for च) — ^{c}) D1. 2 5 अगस्तिम् Dc मुनिम् (for ऋषिम्) — ^{d}) B3 क्रुद्धो (for क्रूरो) D1 2 °बलः (for °सुरः)

27 ^{ab}) K4 (m as in text) B Dc Dn D4 6 G3 बहुप्रभावाः श्रूयंते ब्राह्मणानां महात्मनां — B2 om 27^{cd} — ^{c}) K3 D1 2 T2 G1 2 4 M1 क्रोधाः; M2 क्रोधात् K2 B1 स; D1 3 5 च (for सु-) K3 D1 2 T2 G1 2 4 M विपुला — ^{d}) K3 D1. 2 T2 G2 4 प्रसादाश्च G1 देवमानुषसंश्रिताः

28 ^{a}) K4 D1 2 om तु B4 D3 च्यति°; D5 स्वस्तिकरं (for त्वति°) G1 पश्य (for ब्रह्मन्). — G1 om. (hapl.) 28^{b}–30^{a} — ^{b}) K3. 4m D5 श्रोतुम् (for क्षन्तुम्) — ^{d}) B4 यथा (for यः स) Ś1 K1 2 [ऽ]नघ; B2 Dc द्विजः

29 G1 om 29 (cf v l 28) — ^{a}) G4 धर्मेषु (for सर्वेषु) — ^{b}) Ś1 महत् (for परम्) — ^{c}) T1 अतिदेशेन (for अविशेषेण) — ^{d}) Ś1 K1 2 भक्ति; B3 कुर्याद् (for कुर्यां)

30 G1 om 30^{a} (cf v l 28) — ^{a}) K1 2 G4 शुश्रूषया; D1 2 5 T2 शुश्रूषायां D3 तस्य (for पश्य) — ^{cd}) T1 बलाको हि Ś1 (by transp) रोषाद्दग्धा; T1 दग्धो रोषात्, G1 दग्धाद्रोषात् G4 तु (for तद्) K2 B1–3 Dn D5 G1 मया (for मम)

31 ^{a}) G2 3 क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर् — ^{b}) D3 5 G1 मानुषाणां — After 31^{ab}, G4 ins

1003* मा स्म क्रुद्धो बलाकेव न वध्यास्मि पतिव्रता ।

— ^{c}) K3 यत् (for यः) Ś1 K1 2 4 B4 D1–3 5 G2 °लोभौ; G4 °मोहान् (for °मोहौ) Ś1 K1 2 4 D2 3 जयति; D1 जयते (for त्यजति) — ^{d}) $=32^{d}, 33^{d}, 34^{d}, 35^{d}, 36^{d}$. B3 तान् (for तं). B3 देवान्, D1 देव (for देवा) D1 ब्राह्मणा; D5 स्थविरं (for ब्राह्मणं) D3 (before corr) द्विजः (for विदुः)

32 Ś1 D2 5 om (hapl) 32, G4 om. (hapl) 32–33 — ^{a}) K1 वदेत हि; G1 वै ददाति (for वदेदिह). — ^{b}) K3 4 D1 4 T2 G2 M गुरून् (for गुरुं) B1 T1 M2 सतोषयीत च; Dc M1 °यति च; D3 °येदपि; T2 G1 2 °यिष्यति. — ^{c}) K3 4 D1 M2 हिंसीत (for हिसेत) K1. 2 हिसा च हिंसिता येन — ^{d}) $=31^{d}$, etc B3 देवान्; D1 देव (for देवा) K1 2 स्थविरं; D1 ब्राह्मणा (for ब्राह्मणं)

33 G1 om (hapl) 33–35, G4 om 33 (cf. v l 32) — ^{a}) Ś1 K D1–3 5 धर्मरतः; B2 °नित्यः (for °परः)

कामक्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।। ३३
यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।। ३४
योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।
दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।। ३५
ब्रह्मचारी च वेदान्यो अधीयीत द्विजोत्तमः ।
स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।। ३६
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ।
सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ।। ३७
धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।
इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ।
सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ।। ३८
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स तु सत्ये प्रतिष्ठितः ।
श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ।। ३९
बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ।
भवानपि च धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
न तु तत्त्वेन भगवन्धर्मान्वेत्सीति मे मतिः ।। ४०
मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ।
तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ।। ४१

---

34 D3 T2 G1 2 om (hapl) 34 (for G1, cf v l 33), M1 om (hapl) 34–35 — a) K1 2 G4 चात्मा समो, D2 चात्मसमा K2 Dc2 G4 लोके — b) Ś1 K D1 2 5 ब्राह्मणस्य K D1 2 5 M2 यशस्विनः; B2 मनीषिणः — c) T1 M2 सर्वधर्मेण K1 2 D5 निरतस्, M2 च रतिस् — d) $=31^{d}$, etc. D5 स्थविर (for ब्राह्मणं)

35 Ś1 G4 om (hapl) 35–36, K1 2 T1 G1 M1 om 35 (K1 2 T1 hapl, for G1 M1 cf v l 33, 34) — a) T2 om यः M2 अधीयेद्वा (for अधीयीत) — b) K3 याजतेपि; D2 3 5 G2 याजयेत — c) D5 अपि, G2 3 चापि (for वापि) — $35^{d}=31^{d}$, etc

36 Ś1 G4 om 36 (cf v l 35) — a) K3 धर्मचारी K1 वेदान्यो हि; K3 Dn1 n2 वदान्यो यो, K4 D1 वदान्यो हि; D2 3 5 भवेद्दांतो, T1 तु यो वेदान्, G1 M1 च यो वेदान् — b) K1 2 अधीयाद् द्विजसत्तमः; K3 सर्वभूतेषु चात्मवत्, B1–3 Dc Dn D4 6 G3 M1 [ऽ]प्य(M1 ह्य)धीयाद् द्विजपुंगवः; B4 D1 2 ह्यधीयाद् द्विजसत्तम; D5 ह्यधीयंत द्विजोत्तम; T2 G1 2 ह्यधीयानो द्विजोत्तम — K2 om (hapl) 36^{c}–38^{d} — c) T2 G1 2 यस् (for वै) K3 B2–4 Dn D4 6 G3 स्वाध्यायवानमत्तो वै; B1 Dc °यवानप्रमत्तस्

37 K2 om 37 (cf v l 36) — b) D5 तदेव, T1 न तेषां (for तदेषां) Ś1 K1 °कीर्तयन् — c) T2 G2 1 पथ्य तथ्यं (for सत्यं तथा) D5 व्यवहरन्; T3 व्याहरंतं; M2 व्याहरते — d) Ś1 K1 G2 कुरुते; K4 D3 5 योजयेन्; G4 रमतां (for रमते) B2 मतिः (for मनः)

38 K2 om 38^{abcd} (cf v l 36) — a) B1 Dc Dn D4 6 G3 धर्मं; D5 स्वय (for धनं) B1 स्यात् (for [आ]हुः) — b) K3 स्वाध्यायो; B1 °ये (for °य) Ś1 K1 तप, K3 Dn2 T1 G2 दम (for दमम्) G3 आर्जवः — c) K1 निग्रहश्च, K3 निरोधश्च, T1 निग्रहण — d) K1 शाश्वतो K3 द्विजलक्षणं — B4 om 38^{ef}, G4 om (hapl) 38^{e}–40^{b} — e) Ś1 सत्यमार्जवं, K1 2 D5 सत्यार्जवं, T1 °श्रय

39 G4 om 39 (cf v l 38) — a) B1 विज्ञेयः (for दुर्ज्ञेयः) — b) B Dc Dn D4 6 स च (B1 सत्य) (for स तु) — c) T1 श्रुतिः प्रमाणो, G1 श्रुतिः प्रमाणं, G2 °प्रमाणे; M1 °प्रमाणं T1 G1 M1 धर्माणां (for धर्मः स्याद्) — d) G2 वेदानु°, M2 सिद्धानु°

40 G4 om 40^{ab} (cf v l 38) — b) Ś1 K2 T2 G2 M1 एष (for एव) — c) B D (except D3 5) T2 G3 M भगवानपि (for भवानपि च) — d) S (except G3) स्वाध्यायाभिरतः — e) Ś1 सत्त्वेन (for तत्त्वेन) D1 2 6 भगवान्, T2 विभवन् — f) Ś1 K1 2 वेदान्; K4 B D (except D1 2) T2 G3 धर्मं (for धर्मान्) K4 D1 2 वेत्तीति — After 40, B D (except D1–3 5) G2–4 ins

1004* यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ।
धर्मव्याध ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ।

[(L 1) B1 3 धर्मं (for विप्र) G2 4 परं धर्मं सनातन (for the posterior half)]

41 c) Ś1 K1 2 स्थितो; K4 स ते; B Dc1 Dn D4 6 G3 वसेद् (for वसन्) — d) K4 [ऽ]खिलान्, T1 स तु (for स ते) Ś1 प्रवेक्ष्यति; B4 वदिष्यति — e) G1 गच्छ सु- (for गच्छस्व) — f) K3 G1 यथाकालं — After 41, S (except G3) ins

1005* व्याधः परमधर्मात्मा स ते छेत्स्यति संशयान् ।

42 a) K3 4 B1 4 T2 इत्युक्तम्; T1 दुरुक्तम् (for अत्युक्तम्) D5 इति (for अपि) Ś1 K1 तत् (for मे) — b) D3 मानद; D5 भो द्विज, T1 [अ]रिंदम (for [अ]निन्दित) — K4 D4 om 42^{cd} — d) Ś1 K1 3 4 D1–3 5

3697 06 46 09 48 अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।
स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्मविदुषो जनाः ॥ ४२
ब्राह्मण उवाच ।
प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया ह्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥४३
मार्कण्डेय उवाच ।
तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानं कौशिको नरसत्तम ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

१९८

मार्कण्डेय उवाच ।
चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १
चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।
श्रद्दधानेन भाव्यं वै गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २
कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३
इति संचिन्त्य मनसा श्रद्दधानः स्त्रिया वचः ।

धर्मकुशला (for °विदुषो) Ś$_1$ K$_4$ नराः (for जनाः) B Dc Dn D$_6$ G$_3$ ये धर्ममभिविंदते (B$_1$ °विदति; B$_2$ °नंदति); T$_1$ स्वधर्मविदुषो जनाः; T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ ये च धर्मविदो जनाः

43 ^{b}) D$_{1\ 2}$ सु- (for च) — ^{c}) K$_1$ D$_5$ उपलंभस् K$_{1\ 2}$ प्रोक्तो; B$_3$ Dc$_2$ G$_{1\ 2}$ M [अ]प्युक्तो; B$_4$ Dc$_1$ Dn D$_{3\ 4}$ G$_3$ M$_1$ [अ]त्युक्तो; T$_2$ G$_4$ [अ]भ्युक्तो — ^{d}) B$_1$ स मे (for मम) K$_{3.\ 4}$ B$_4$ D$_{1-3}$ नैश्रेयसं; some MSS निश्रेयसं B$_4$ पदं; D$_1$ परः; T$_1$ G$_1$ प्रति (for परम्) — ^{f}) K$_4$ D$_3$ क्षमं भवतु; Dn यन्त्रादिशसि (!) (for साध°) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ भामिनि; B$_4$ यत्क्षमं (for शोभने)

44 D$_1$ om 44. — After the ref , S ins

1006* धन्या त्वमसि कल्याणि यस्याः स्याद्वृत्तमीदृशम् ।
[G$_1$ M ते (for स्याद्).]

— ^{a}) T$_2$ तथा (for तया) K$_{3\ 4}$ D$_{2.\ 3\ 5}$ T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ M$_2$ निसृष्टो (for वि°) Ś$_1$ K$_{1.\ 2\ 4}$ D$_{3.\ 5}$ T$_1$ G$_{2-4}$ M$_2$ निर्गत्य — ^{b}) G तमेव (for स्व°) T$_1$ G$_1$ M$_1$ [आ]वसथं (for भवनं) T$_2$ स्वयमेव वनं ययौ — K$_3$ om 44^{cd} — ^{c}) = 3 198 1^c Ś$_1$ K$_2$ B Dc Dn D$_{3\ 4\ 6}$ T$_1$ स स्वमात्मानं; K$_1$ स्वसमा°; K$_4$ D$_{2\ 5}$ स्वयमा° (for स द्विजो°) — ^{d}) N G$_3$ द्विजसत्तमः (D$_{3\ 4}$ °म); G$_1$ मुनिसत्तम G$_3$ (before corr) आगस्कृत इवाबभौ (cf. 3. 198 1^d)

Colophon om. in D$_1$ — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ G$_{2.\ 4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G$_1$ मार्कंडेयसमस्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान); G$_2$ मार्कंडेयसमाख्यान. K B Dc Dn$_1$ n$_3$ D$_{2-6}$ G$_3$ M$_2$ (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान (followed by समाप्त in K$_{1\ 2}$ D$_5$) — *Adhy name:* M$_1$ कौशिकैकपत्नीसंवादः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 205 (Dn$_2$ 204), T G$_{1\ 2\ 4}$ M 200 — *Śloka no :* Dn$_1$ n$_2$ 47, Dn$_3$ 48

198

1 ^{a}) T$_1$ °त्वा तदा प्रोक्तं — ^{b}) T$_2$ G$_{2\ 4}$ चोक्तम् (for प्रोक्तम्) T$_1$ तदाश्चर्यं विशेषतः — ^{c}) = 3 197 44^c Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_{2\ 3}$ Dc Dn D$_{3-6}$ G$_3$ स स्व(B$_2$ त्व)मात्मानं; K$_4$ D$_{1\ 2}$ स्वयमा° (for स द्विजो°) — ^{d}) K$_2$ आगस्कृत्यम्; D$_5$ °स्कृतम् Ś$_1$ K D$_{3\ 5}$ स्थितः (for [आ]बभौ) D$_{1.\ 2}$ असकृत्तत्वचिंतकः; G$_1$ मनस्कृत इवाभवत्

2 ^{a}) Ś$_1$ K B$_{3\ 4}$ Dc$_2$ D$_{1-3\ 5}$ च; B$_1$ Dc$_1$ Dn D$_{4\ 6}$ T$_1$ G$_3$ स्व- (for स) — ^{b}) Dn$_2$ अवाप्नुयात्; Dn$_3$ D$_{5\ 6}$ अवाप्तवान् (for अथाब्रवीत्) — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{3\ 5}$ भाव्यं हि (K$_3$ भावेन), B Dc Dn G$_3$ (by transp) वै भाव्यं; D$_{1\ 2}$ मे भाव्यं — ^{d}) D$_5$ मिथिलान् D$_1$ ह्यहं (for अहम्)

3 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1.\ 3\ 5}$ सर्ववित्तस्यां; D$_{2\ 4}$ सर्ववित्तस्या. — ^{b}) B$_{2\ 4}$ निविशते; G$_1$ वै वसते — ^{c}) B$_4$ तद्; T$_1$ तां (for तं)

4 ^{a}) Dc तपसा; D$_3$ वचनं (for मनसा) B$_3$ इति संचितयामास — ^{b}) K$_3$ संदधानः. Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_1$ M स्त्रियो (for स्त्रिया) — ^{d}) T$_1$ सौम्यै° (for धर्म्यै°) — ^{e}) T$_1$

बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ।
संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ॥ ४
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ।
ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ॥ ५
धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ।
गोपुराट्टालकवतीं गृहप्राकारशोभिताम् ॥ ६
प्रविश्य स पुरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्वृताम् ।
पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ७
अश्वै रथैस्तथा नागैर्यानैश्च बहुभिर्वृताम् ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ॥ ८
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ।
धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ॥ ९
अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ।
मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वात्तु क्रेतॄणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ १०
स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्त आसने ॥ ११

व्याध उवाच ।

अभिवादये त्वा भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधस्तु भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ १२
एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा तु तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशहर्षितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १४
अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्द्विजम् ।

$G_{2.4}$ (by transp.) स संप्रतस्थे, G_1 M_2 स तु प्रतस्थे; M_1 ततः प्रतस्थे — After 4^c, $K_{1.2}$ ins

1007* जनकेनाभिपालिताम् ।
पथि पश्यन्नदी रम्याः

5 ^{a}) K_3 Dn $D_{4.6}$ M_2 अतिक्रमन्न° — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1-3.5}$ [अ]भिपालितां; K_3 [अ]भिरक्षितां

6 ^{a}) $Ś_1$ K $B_{1.4}$ Dc_2 D_{1-3} T_1 $G_{1.2}$ धर्मकेतु-; D_5 धर्मज्ञैस्तु; T_2 धर्मस्तुति- — B_1 om 6^{cd} — ^{d}) $B_{2.4}$ हर्म्यप्राकार°; B_3 हर्म्यप्राकारतोरणां; Dn $D_{4.6}$ G_3 हर्म्यप्राकार-शोभनां; $D_{1.2}$ बृहत्प्राकारशोभितां; D_5 गृहप्राकारशोभिनीं, G_1 M_1 गृहप्रासादशोभितां

7 G_4 om 7^a–8^b — ^{a}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 नगरीं (for स पुरीं) — ^{b}) $Ś_1$ $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 युतां (for वृताम्) — B_2 om 7^{cd}, G_2 om (hapl.) 7^c–8^b — ^{c}) K_{1-3} $B_{1.3}$ Dc T M पुण्यै° (for पण्यै°). $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_1 विविधैर् (for बहुभिर्)

8 $G_{2.4}$ om 8^{ab} (cf. v.l. 7) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 योधै° (for यानै°). $B_{2.3}$ $D_{1.2}$ बहुधा (for °भिर्). Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ M युतां (for वृताम्) — ^{d}) K_3 उद्यानशत-संकुलां; D_5 नित्योत्सवविभूषितां

9 ^{a}) $K_{1.2}$ सोपश्यन्; $G_{2.4}$ स पश्यन् (for सोऽपश्यद्). G_4 बहुवृत्तानां — ^{b}) K_2 °क्रमान्; B_1 °क्रमं; Dn_3 D_5 T_1 G_{2-4} M_1 °क्रमत् — ^{c}) K_1 अपृच्छंत; K_2 D_5 अपृच्छंश्च; Dc_2 D_3 G_2 अपृच्छत्स — ^{d}) T_2 $G_{2.4}$ [अ]पि (for [अ]स्य)

10 ^{a}) T_1 सोपश्यत् (for अपश्यत्) — ^{b}) K_3 (by corr.) सूनां मध्ये, $B_{2.3}$ Dc D_1 T_1 शु($B_{2.3}$ शू)नां मध्ये (for सूना°) — ^{c}) K_4 D_1 मृग-, Dc_2 मार्गं (for मार्ग-). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 माहिषं मार्गमासं च — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ मनस्विनं; $D_{1.2}$ जितेंद्रियः (for तप°) — D_3 om 10^{ef} — ^{e}) $Ś_1$ K_4 D_1 विक्रेतॄणाम्, $K_{1.2}$ D_2 हि क्रे°; B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ च क्रे°; Dn_3 (by corr.) घृणां चक्रे; G_4 तु क्रेत्राणाम् — ^{f}) D_5 ह्येकांते (for एकान्ते)

11 ^{a}) $Ś_1$ K_2 श्रुत्वा; G_1 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ संभ्रमान्वितः. $Ś_1$ $K_{1.2}$ अकस्मात्संभ्रमान्वितः ($Ś_1$ °कुलः) — ^{c}) T_2 ततो (for यतो). $Ś_1$ K $D_{3.5}$ अभ्याजगाम त विप्र — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_2 स्थितम्. $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} एकान्तमानस (K_3 D_1 °से), B Dn D_6 G_3 एकांतदर्शने (B_1 °मासने), D_5 एकाग्रमानसं

12 T_1 om the ref. $Ś_1$ $K_{1.2}$ धर्मव्याधः (for व्याध उ°) — ^{a}) Hypermetric! $K_{3.4}$ B D (except Dc_2) G_3 त्वा (for त्वा) — ^{c}) B Dc Dn $D_{4.6}$ हि (for तु). K_1 भगवन् (for भद्र ते).

13 ^{a}) K_3 पतिव्रता यदु° — ^{b}) D_6 प्रति (for इति) — ^{d}) K_2 आगते (for आगतः)

14 ^{a}) K_3 B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ T G_3 M च तस्य; D_5 (by transp.) तस्य तु — ^{b}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 भृशवि-स्मितः; D_1 हर्षपूरितः — ^{d}) T_1 [अ]मन्त्रयत (for [अ]चिन्त°)

15 ^{a}) D_1m अयुक्तं तु; T_1 G_4 आदेशस्थं; M_2 अदेशस्थो D_5 चे; M_2 न (for हि). Dn_2 मे (for ते) — ^{b}) B_2 च तं; Dn इदम् (!) (for द्विजम्) — D_2 om 15^c–16^b

'16 ' 16) 16 गृहं गच्छाव भगवन्यदि रोचयसेऽनघ ॥ १५
बाढमित्येव संहृष्टो विप्रो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहान्प्रति ॥ १६
प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १७
ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।
अनुतप्ये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ १८
व्याध उवाच ।
कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं मम ।
वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ॥ १९
धात्रा तु विहितं पूर्वं कर्म स्वं पालयाम्यहम् ।
प्रयत्नाच्च गुरू वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २०
सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ।
देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २१
न कुत्सयाम्यहं किंचिन्न गर्हे बलवत्तरम् ।
कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ॥ २२
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोका भवन्त्युत ॥ २३
कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २४
राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ २५
भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।

— ^{c}) G_{1} गृहान् (for गृहं) $Ś_{1}$ K $D_{1-3, 5}$ आगच्छ (for गच्छाव). — ^{d}) Dc Dn $D_{1, 4, 6}$ G_{3} ते रोचते (for रोचयसे)

16 D_{2} om 16^{ab} (cf v l 15) — ^{a}) K_{3} T $G_{2, 4}$ M तं हृष्टो; B Dc Dn $D_{4, 6}$ G_{3} त विप्रो; D_{1} सतुष्टो (for संहृष्टो) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4, 6}$ G_{3} हृष्टो (for विप्रो) — ^{c}) D_{5} अग्रस्थं (for अग्रतस्) $Ś_{1}$ K B_{4} Dc $D_{1, 3}$ M_{2} तं; D_{5} च (for तु) — ^{d}) $K_{1, 2}$ transp स and जगाम B Dc Dn $D_{4, 6}$ G_{3} गृहं (for गृहान्) D_{5} जगाम स्वगृहं प्रति

17 ^{a}) D_{5} स्व , T_{1} तद्- (for च) — ^{b}) K_{2} [अ]भ्यपूज्य तं; B_{1} च पूजितः (for [अ]भिपूजितः) — After 17^{ab}, S (except G_{3}) ins

1008* अर्घ्येण च स वै तेन व्याधेन द्विजसत्तमः ।
[T_{1} अर्घ्येण पाद्येन च वै (for prior half)]

— G_{4} om 17^{cd}. — ^{c}) Dc_{2} वै (for च). $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ D_{5} °मनीयार्घ्यं — ^{d}) G_{1} परि° (for प्रति°).

18 ^{a}) $G_{2, 4}$ सुखोपविष्टस्तं व्याधं — ^{b}) G_{2} वचन चेदमब्रवीत्; G_{4} इदं वचनमब्रवीत् — G_{4} om 18^{cd} — ^{c}) K_{3} G_{1} कर्म तद्वै; G_{2} किमेतद्वै

19 $Ś_{1}$ मृगव्याधः; $K_{1, 2}$ धर्मव्याधः (for व्याध उ°) — ^{a}) $G_{2, 4}$ transp कुलोचितं and इदं — ^{b}) Dn_{1} परं; Dn_{2} n_{3} पदं (!), T_{2} G_{2} महत् (for मम) — ^{c}) Dc स्वे धर्मे वर्तमानस्य. — ^{d}) B_{3} मा मन्युं; Dc मन्युं मे (for स्वे मन्युं)

20 ^{a}) $Ś_{1}$ K $D_{3, 5}$ धात्रा हि; B Dc Dn $D_{4, 6}$ G_{3} विधात्रा; $D_{1, 2}$ धात्रा वै (for धात्रा तु) B_{1} D_{5} कर्म (for पूर्वं) — ^{b}) D_{5} पूर्वं (for कर्म) B Dc_{1} Dn_{1} $D_{4, 6}$ कर्म स्व(B_{1} स धर्मं)मनुपालये (Dn_{1} $D_{4, 6}$ °यन्) — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ हि; Dc तु (for च) — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ शुश्रूषे च; B_{1} S (except G_{3}) °षामि; Dc °षेयं (for °षेऽहं). $Ś_{1}$ परंतप (for द्विजो°)

21 ^{a}) $G_{3, 4}$ सतां हि नाभ्यसूयेहं. — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ B_{2-4} D (except D_{1-3}) M ददानि (for °मि) T_{1} [अ]हं (for च) — ^{c}) K_{2} देवनानितिथिभृत्यौ (sic) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1-3} $D_{1-3, 5}$ अविशेषेण (for अवशिष्टेन) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ नर्तयन् (for °ये)

22 ^{a}) $Ś_{1}$ K $D_{3, 5}$ भर्त्स°; D_{1} कोप° (for कुत्स°) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ कंचिन् — ^{b}) D_{1} दुर्बल (for न गर्हे) $Ś_{1}$ बलवत्तरान्

23 ^{a}) = Gītā (Vulg) 18 44^{a} K_{1} $B_{2, 4}$ Dc_{2} Dn $D_{1, 6}$ S °गोरक्षवाणिज्य — ^{b}) K_{4} एतल्; T_{1} बहु-, G_{1} आहुर् (for इह) B_{4} Dc_{2} जीवितं (for जीवनम्) — ^{d}) M ताभ्यां (for तेन) $B_{1, 3}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ लोको भवत्युत

24 ^{a}) T_{2} कर्मणां तु (for कर्म शूद्रे) — ^{b}) K_{2} B_{4} G_{2} क्षत्रियः B_{2} $D_{1, 2}$ मतः (for स्मृतः) — ^{c}) $G_{1, 2, 4}$ M °चर्येन् (for °चर्यं) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ B_{4} Dc मंत्रः — ^{d}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3, 5}$ सत्यं चैव द्विजे तथा; G_{4} सत्यं च ब्राह्मणैः सह

25 ^{a}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3, 5}$ transp राजा and प्रशास्ति B_{4} S (except G_{3} M_{2}) [अ]नु° (for प्र°). — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ $B_{1, 3}$ Dc_{2} G_{1} M स्वधर्मनिरताः ($K_{1, 2}$ °तः) — ^{c}) K_{3} D_{3} विकर्मणश्च; K_{4} °र्मिणश्च; G_{1} °र्मणा (for °र्माणश्च) K. कश्चित् (for केचित्) D_{1}

मारयन्ति विकर्मस्थं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ २६
जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ।
स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम ॥ २७
स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ।
दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्मिकम् ॥ २८
सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ॥ २९
राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।
सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ३०
परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।
न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥ ३१
न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ।
सदोपवासी च तथा नक्तभोजी तथा द्विज ॥ ३२
अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।
प्राणिहिंसारतश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३३
व्यभिचारान्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।
अधर्मो वर्धते चापि संकीर्यन्ते तथा प्रजाः ॥ ३४
उरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।
क्लीबाश्चान्धाश्च जायन्ते बधिरा लम्बचूचुकाः ।
पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥ ३५

---

26 ^{a}) K$_4$ भवितव्यं; T$_2$ G$_2$ हंतव्य हि; M$_2$ जेतव्यं हि (for भेतव्यं हि) D$_5$ M$_2$ तदा Ś$_1$ D$_1$ राज्ञः; K$_4$ D$_3$ T$_2$ G$_3$ M$_4$ °ज्ञा (for °ज्ञां) — ^{b}) G$_3$ M$_2$ अभिपालने (for अधिपा हि ते) D$_3$ (*sec m*) प्रजापालनकर्मणि — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ M$_1$ वारयंति; K$_4$ B$_2$ D$_{1-3}$ घात°, T$_1$ पात°. S (except G$_3$) विकर्मस्थान् — ^{d}) K$_3$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ नृपा, D$_1$ T$_1$ लुब्धो (for लुब्धा). B$_1$ लुब्धामिव मृगेषुभिः

27 ^{a}) K$_2$ T$_1$ जनकस्य हि; D$_{1\ 2}$ °श्चेह (for °स्येह) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ राजर्षे (D$_{1\ 2}$ °र्षिर्) — ^{b}) M$_2$ दृश्यते (for विद्यते) — ^{d}) Dc$_2$ D$_5$ चत्वारो द्विजसत्तम

28 ^{a}) G$_4$ एव (for एष) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1\ 5}$ दुर्बुद्धि° (for दुर्वृत्त°) B$_4$ तत्- (for चेत्) T$_1$ G$_4$ स्वयं (for सुतम्) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ दंडेन दण्ड्यान्क्षिपति; K$_{3\ 4}$ D$_{1-3\ 5}$ दंडेन दंड्यं (D$_1$ °डं) क्षि°; B$_{1\ 3}$ दंड्ये दडं निक्षि°, T G$_{1\ 2\ 4}$ M$_2$ दडं (G$_{1\ 2}$ M$_2$ °ड्यं) दड्येषु निक्षिप्य. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ तथा नष्टानधार्मिकान्; K$_3$ B$_2$ तथा न ग्लांति धार्मिकाः, K$_4$ D$_{1-3}$ तथा पुष्णाति धार्मिकान् (D$_1$ °क) B$_1$ S (except G$_3$) न ग्लापयति धार्मिकं (T$_1$ G$_4$ °कः; G$_1$ M °कान्)

29 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ संयुक्त° (K$_4$m प्रयुक्त°); Dn$_2$ D$_1$ स्व (Dn$_2$ सु-) युक्ता°; D$_3$ स युक्त°, T$_1$ G M युक्ताचारोपि (G$_1$ M$_1$ °रो हि); T$_2$ युक्तदारोपि — ^{b}) B$_1$ सर्वान्धर्मेण, D$_5$ सर्वकर्माणि — ^{c}) K$_{1\ 2}$ B M$_1$ दंड च

30 ^{a}) D$_1$ [ऽ]पि (for हि) K$_2$ च (for स्व-) — ^{c}) M अपि (for एव) K$_1$ धर्माणां (for वर्णानां)

31 ^{a}) Ś$_1$ [अ]पि; K$_{1\ 2}$ D$_5$ [अ]भि-, S (except T$_2$ G$_3$) नि (for हि) K$_4$ राजन् (for ब्रह्मन्) — ^{b}) T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ M$_2$ वराहान् (for वराह-) — ^{c}) B$_2$ transp न and स्वयं G$_4$ विप्रेंद्र (for विप्रर्षे) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ स्वय स्वहं, D$_5$ च तानहं (for सदा त्वहम्)

32 ^{a}) T$_2$ G$_{2\ 4}$ भक्षयामि च मांसानि — ^{b}) G$_1$ (corrupt) जतुकामी (for ऋतु°) B$_1$ Dc D$_2$ सदा (for तथा) B$_1$ तु; Dc तु; T$_1$ G$_1$ [अ]पि (for हि) — ^{c}) D$_5$ व्रतोपवासी; G$_4$ सदोपवासश्च B$_4$ M$_2$ तदा (for तथा) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_{2\ 4}$ D$_6$ T$_1$ नक्तं (for नक्त-) K$_2$ B$_{1\ 4}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ सदा; D$_3$ (before corr.) तदा (for तथा)

33 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{2\ 3}$ दुःशील°; Dc सुशील° (for अशील°) — ^{c}) Ś$_1$ G$_2$ प्राणिहिंसापरश्च; K$_3$ प्राणहिंसारतश्च; B Dc Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ °हिंसारतिश्च Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ चैव; Dc चासि (for चापि) — ^{d}) D$_{1-3}$ जायते, M$_2$ भविता (for भवते). G$_1$ M$_1$ पुनर्भवति धार्मिकः

34 ^{a}) B$_3$ Dc$_1$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ अभि° (for व्यभि°) — ^{b}) M$_1$ सक्षीयते (for संकी°) B$_4$ ततः (for महान्) — Ś$_1$ B$_2$ om 34^{cd} — ^{c}) K$_1$ B$_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ T$_2$ G$_3$ वर्त° (for वर्ध°) — ^{d}) Dc$_2$ G$_{2\ 4}$ संकीर्यंति (Dc$_2$ °त) B Dc Dn D$_6$ G$_3$ ततः (for तथा)

35 ^{a}) K$_2$ तरुंडा; K$_3$ वरुंडा; B$_{1\ 4}$ T$_1$ कुरुंडा; B$_2$ Dc Dn D$_4$ भेरुंडा; B$_3$ कुभोंडा; Dc पगवो (for उरुण्डा) D$_5$ मुंडा वामनकाः कुब्जाः — ^{b}) B$_4$ द्विज (for [ए]व च) — ^{cd}) G$_{2\ 4}$ क्षीबा° (for क्लीबा°) B$_4$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ transp जायन्ते and बधिरा Ś$_1$ K$_{1\ 3\ 4}$ D$_2$ लुब्धचूचुपाः (K$_4$ *sec m* मंदचूचुकाः); K$_2$ लुब्धरूचुयाः; B$_{1\ 3}$ Dc D$_3$ लुब्धलोलुपाः; B$_2$ Dn$_1$ n$_3$m G$_3$ स्तब्धलोचनाः, B$_4$ अर्थलोलुपाः, Dn$_2$ n$_3$ D$_{4\ 6}$ [अ]न्युच्चलोचनाः, D$_1$ लुब्धपिंगलाः; D$_5$ लुप्तचूचुकाः (for लम्बचूचुकाः) — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_{3\ 4}$ Dc$_1$ Dn$_3$ D$_{2\ 3}$ अधर्मित्वात्; G$_1$ अधर्मेण — ^{f}) K$_{1\ 2}$ B$_1$ अभवन्; K$_{3\ 4}$

35 37 38 स एष राजा जनकः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ३६
ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
सर्वान्सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम् ॥ ३७
ये जीवन्ति स्वधर्मेण संभुञ्जन्ते च पार्थिवाः ।
न किंचिदुपजीवन्ति दक्षा उत्थानशीलिनः ॥ ३८
शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ।
त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ॥ ३९
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।
न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ४०
प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।
न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ॥ ४१
कर्म चेत्किंचिदन्यत्स्यादितरन्न समाचरेत् ।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ ४२
न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ।
आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥ ४३
कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ।
न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
अश्रद्दधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४४

B_4 Dc D_5 T_1 G_2 M_2 अभवत् (for अभवः) D_3 किल (for सदा)

36 ^{a}) K_2 एव (for एष) G_1 transp राजा and जनकः. — ^{b}) = 29^{b} B Dc Dn D_{4} $_{6}$ G_3 प्रजा, G_{1} $_{4}$ सर्वान् (for सर्वं) Dc पश्यते — ^{c}) D_1 अनुगृह्णान्; D_5 °गृह्य — ^{d}) K_1 सद्धर्म°; D_5 T_2 G_2 M_2 स्वधर्मनिरतः T_1 G_1 तदा (for सदा) — After 36, S (except G_3) ins

1009* पात्येष राजा जनकः पितृवद् द्विजसत्तम ।
[T_1 सदा पात्येष (for पात्येष राजा)]

37 ^{a}) K_2 प्रपश्यंति (for प्रशं°) — ^{b}) D_5 केचिन् (for ये च) B_4 पार्थिवाः; G_4 वा नराः (for मानवाः) — ^{c}) T_1 सर्वान्स्वयं परीतेन — ^{d}) S (except G_3) योज° (for तोष°) D_1 तान् (for [अ]हम्)

38 ^{a}) D_1 transp. जीवन्ति and स्वधर्मेण — ^{b}) K_2 संभुंजेते; K_4 D_3 °भुंजंति; $B_{1.3}$ $_{4}$ Dc Dn D_{4} $_{6}$ G_3 °युजंति; D_1 °यजंति; D_5 °भजंते; T_1 G_4 °भुज्यंते, T_2 G_2 °पूज्यंते; G_1 °भूयंते. B_2 ह (for च) D_3 मानवाः (for पार्थिवाः). D_2 तान्संभुंजति पार्थिवान्. — ^{c}) K_{1} $_{2}$ $_{4}$ D_{1} $_{2}$ कंचिद् — ^{d}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 दांता (for दक्षा). Dn_3 D_1 °शालिनः; T_1 °जीविनः; M_2 °शायिनः G_{2} $_{4}$ सुशीला यांति ते दिवं — After 38, D_3 ins

1010* न किंचित्फलमाप्नोति स्वधर्मस्य च लोपनात् ।

39 ^{a}) K_3 भक्त्या°; D_2 दया दानं च; D_3 शक्त्या तु दानं; G_4 शक्त्या च दानं. — ^{b}) K_3 G_2 M_2 धर्मनित्यदा — Ś$_1$ K_{1-3} om. 39^{cd}. — ^{c}) B_{2-4} Dc D_1 यथार्ह-; Dn_2 यथार्थं. B_3 °गृह्या (for °पूजा) — ^{d}) G_4 कार्या भूतेषु B_{1} $_{2}$ Dc Dn D_{4} $_{6}$ सदा; B_3 तदा (for दया) K_4 B_4 सर्वभूतेषु नित्यदा; D_{1-3} $_{5}$ धर्मनित्येषु धर्मिता (D_1 धर्मतः; D_5 नित्यदा) — ^{e}) B_1 D_1 योगान् (for त्यागान्) K_3 अत्यत- (for अन्यत्र) — ^{f}) K_1 B_3 D_{1-3} T G_4 M पौरुषे (for पू°)

40 ^{a}) D_3 परिहरन् — ^{b}) K_4 अयाचते; B_4 अथोचितं; T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ अनिदितः, M अतद्रित- (for अयाचितः)

41 T_1 om 41, D_3 om 41^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K_{1} $_{2}$ प्रियेण; K_4 प्रिये तु (for प्रिये न) K_2 हि भृशं, K_4 नाभृशं; B_2 [अ]पि भृशं, G_4 [अ]तिशय (for [अ]तिभृशं) K_2 हर्षेद् (for हृष्येद्) — ^{b}) Ś$_1$ K_{1} $_{2}$ D_1 अप्रियेण (for अप्रिये न) G_1 [अ]ति; G_{2} $_{4}$ तु (for च) — ^{c}) G_1 मुह्याद् D_1 °संकृछ्रे (for °कृच्छ्रेषु) — ^{d}) M_2 धर्मान्. K_{3} $_{4}$ D_{1-3} न च रौद्र समाचरेत्

42 K_2 om 42^{ab} — ^{a}) Dc_1 कर्मकृत्, D_5 कर्म यत् (for कर्म चेत्) K_4 अस्यापि (for अन्यत्स्याद्) — ^{b}) K_2 इतरन्यत्; K_4 तरम्या न (for इतरन्न) B Dc Dn D_{4-6} T G तदा° (for समा°) — ^{c}) D_1 M_2 यः, T_2 स (for यत्) B_1 इह (for अभि) — D_4 om 42^{c}–43^{d} — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ निवेश°; T_1 निबोध° (for नियोज°)

43 D_4 om. 43 (cf v l 42) — ^{a}) K_3 B Dc Dn D_6 पापे (for पापं) G_{2} $_{3}$ पापी; M_2 पापं (for पापः) — ^{b}) T_1 स्वादुर् (for साधुर्) D_1 T तदा (for सदा) — ^{c}) M_1 गतः (for हतः) — ^{d}) B_4 स्वः (for यः) T_1 पापो भवति नित्यदा.

44 T_1 om 44^{a}–45^{b} — ^{a}) D_1 धर्म्यं (for कर्म) Dc_1 D_4 वै तद्; T_2 चेत्तद् (for चैतद्) — ^{b}) Ś$_1$ K_{1} $_{3}$ $B_{1.3}$ Dc D_{2} $_{3}$ $_{5}$ वृजिनं (K_1 °नां) नाम साधुवत्; D_1 वृजिनं तच्च साधुवत्; T_2 G_{2} $_{4}$ वृजिनानां हि (G_2 ह्य-) साधकं — ^{d}) S अपहसंति G_4 वै (for ये) — ^{e}) Ś$_1$ K_{1} $_{2}$ $_{4}$ $D_{1-3.5}$ न श्रद्धधाना; K_3 D_5 M न श्रद्धधतो G_{1} $_{2}$ $_{4}$ धर्मज्ञास् (for °स्य). — ^{f}) T_1 G_{1} $_{2}$ $_{4}$ M_2 तेन (G_1 ते तु; G_2 ते च) नश्यं-

महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं भवेत् ।
दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ४५
न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपि चेह मृजा हीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ४६
अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥ ४७
विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
नैतत्कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ४८
कर्मणा येन तेनेह पापाद्द्विजवरोत्तम ।
एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ४९

पापान्यबुद्ध्वेह पुरा कृतानि
प्राग्धर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।
धर्मो ब्रह्मन्नुदते पूरुषाणां
यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५०
पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्दधानोऽनसूयकः ॥ ५१
वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ।
पापं चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ५२
यथादित्यः समुद्यन्वै तमः सर्वं व्यपोहति ।
एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५३

त्यसंशयं

45 T1 om 45^{ab} (cf v l 44) — After 45^{ab}, S (except G3) ins

1011* साधुसन्नीतिमानेव सर्वत्र द्विजसत्तम ।

— d) Ś1 न सारं (for असारं) Dn D4 6 भावितं, G3 जीवितं (for भाषितं) D3 (by corr) G1 बहु (for भवेत्) — e) K3 D1 2 5 G1 2 M2 दर्शयंति; B1 3 Dc T1 °यन्, G4 °यामि (for °यति) Dn [अं]तरात्मा तं (Dn2 °त्मत्वं)! — f) D3 दिव्यं (for दिवा)

46 a) Ś1 लोकः; T2 मूढं (for मूर्खः) — b) K2 केवलात्मा प्रशंसकः — G4 om 46^{c}–47^{b} — c) T1 चेन्न (for चेह) Dn1 n3 D3 Cnp श्रिया; D6 मृषा (for मृजा) K1 Dc अपि देहमृ(K1 °प्र)जा हीनः

47 G4 om 47^{ab} (cf v l 46) — a) K1 अब्रुवः; D5 विषवत्; T2 अभवत्, M2 अब्रवत् (for अब्रुवन्) K2 कस्य च (for कस्यचिन्) — b) G2 च निदयन् (for अवर्ण°) — c) T2 G4 किंचिद् (for कश्चिद्) K4 D1 2 गुणहीनस्तु; D5 कुलसंपन्नः — d) D5 प्रायशो (for प्रकाशो). S (except G3) न च (for भुवि) Ś1 K B4 D1-3 5 विद्य° (for दृश्य°)

48 b) Ś1 K1 2 D1-3 पापार्धात्प्रति°; K4 Dc2 °र्धात्परि°; B1 °स्म परि°, D5 प्रथमात्परि°; T2 G1 2 4 M1 °द्वि परि° (for °द्विपरि°) — c) B Dc1 Dn D4 6 तत् (for [ए]तत्) B1 3 Dc D2 3 G2 4 कुर्यात् (for कुर्यां) B4 न कुर्या पुनरेवेति — d) T G1 2 4 द्वितीय Ś1 अपि-, K2 प्रति (for परि-) — After 48, M2 ins

1012* करिष्ये धर्ममेवेति तृतीयात्परिमुच्यते ।

49 a) S (except G3) केन (for तेन) T2 M2 [अ]हं; G2 4 [अ]पि (for [इ]ह) — b) S (except G3) पापात्मा द्विजसत्तम — c) G2 श्रुतमिद (for श्रुति°) Ś1 K1 2 विद्वन् (for ब्रह्मन्) — d) K1 परिपृच्छति; B2 Dc Dn D4 प्रतिदृश्यते; D5 परिशस्यते; D6 परिदिश्यते

50 a) Ś1 K1 3 [अ]कृत्वेह; K2 4 D1-3 5 G1 कृत्वेह; B4 [अ]बुध्वा च; T2 G2 4 M बुध्वेह (for [अ]बुद्ध्वेह). — b) B4 T1 स धर्मशीलो, D5 M सद्धर्म°; G2 4 स्वधर्म° K3 [ऽ]पि निहंति; B1 2 4 D (except D1-3 5) G3 [ऽ]पि विहंति, T1 M1 हि विहंति; M2 [ऽ]भिवहंति (for विनि°). K2 M2 पश्यन् (for पश्चात्) — c) Ś1 ब्रह्मो; D1 धर्मे (for धर्मो). Ś1 धर्मन्; Dc1 Dn D6 राजन् (for ब्रह्मन्)! S (except G3) अदति (for नुदते) K3 S (except G3) ब्राह्मणानां; D1 2 पौरुषाणां D5 धर्मान्नुदते पौरुषाणां समस्त — d) K3 शुभेन पापं न विचार्यमस्ति

51 a) K3 T2 G1 M1 [अ]भिमन्येत; K4 (hypermetric) योभिमन्येत (for हि मन्येत) — After 51^{ab}, B Dn D4 6 G3 ins

1013* त तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ।

— d) Ś1 K1 [ऽ]नसूयया

52 b) Ś1 K D1 2 संवृ° (for विवृ°). Ś1 K1 2 4 B1 3 D1 2 सः (for यः) — After 52^{ab}, S (except G3) ins

1014* अपश्यन्नात्मनो दोषान्स पापः प्रेत्य नश्यति ।

— d) Ś1 उपपद्यते — f) B1-3 D (except D1-3 5) G3 °भ्रेणैव, T1 °भ्रादिव (for °भ्रैरिव).

53 a) T1 स उद्यन् (for समुद्यन्) — b) Ś1 Dc1 Dn D4 6 G3 पूर्वं (for सर्वं) — d) Ś1 K1 2 सर्वं पापं व्यपोहति.

54 b) B1m मोहमेव; B4 लोभमेव, S (except G3)

3758 07 58 10 61 पापानां विद्ध्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ।
लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ५४
तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५५
मार्कण्डेय उवाच ।
स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।
शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ।
एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ॥ ५६
व्याध उवाच ।
यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ५७
कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
धर्म इत्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ५८
न तेषां विद्यतेऽवृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ५९
गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
एतच्चतुष्टयं ब्रह्मञ्शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६०
शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६१
वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६२
ये तु धर्ममसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ६३

लोभमोहौ (for °मेव) — After 54^{ab}, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M ins

1015* तस्मात्तौ विदुषां विप्र वर्जनीयौ प्रधानतः ।

— T_1 om 54^{c}–57^{b} — ^{c}) T_2 $G_{2\ 4}$ पापान् K_2 विपश्यंति (for व्यव°) — B_3 om 54^{ef} — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ T_2 G_3 M_1 अधर्म्यां; K_3 °धर्म्य-; K_4 °धर्मो (for °धर्मा) — ^{f}) $Ś_1$ पापा, $K_{3\ 4}$ कूप (for कूपा) $K_{3\ 4}$ आवृतः.

55 T_1 om 55 (cf v l 54) — ^{a}) D_1 T_2 $G_{2\ 4}$ एषां, G_3 M_1 येषां (for तेषां) D_1 धर्माः, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M पंच (for दमः) — ^{b}) K_3 धर्मसस्मृताः, B_4 °संस्थिताः; D_5 °सयुताः G_2 शिष्टाचारेषु नित्यदा — ^{c}) D_5 G_4 सर्वो, G_1 °वैं (for °र्वं) — ^{d}) G_4 शिष्टाचाराः K_1 $G_{1\ 4}$ M_1 सुदुर्लभाः. — After 55, $B_{1.\ 3}$ Dc Dn_2 $D_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ add a colophon (*adhy no* $G_{2\ 4}$ 201)

56 T_1 om 56 (cf v l 54) — ^{a}) G_1 M_2 च (for तु) K_1 M_2 महाप्राज्ञ, K_3 °प्रज्ञो; K_4 Dc D_1 T_2 $G_{2\ 4}$ °प्राज्ञ; M_1 °राज — ^{c}) M_2 शिष्टाचारः B_1 इह (for अह) — ^{d}) D_1 $G_{1\ 2}$ M_1 विद्यामीति — After 56^{cd}, N (except $Ś_1$) G_3 ins

1016* एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतु धर्मभृतां वर ।,

while T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M ins (a v l of 57^{cd})

1017* पञ्च कानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— $Ś_1$ om 56^{ef} — M_2 reads 56^{ef}–57^{cd} after 64^{ab} (cf 1018*) — ^{e}) N ($Ś_1$ om) त्वत्तो (for एतन्) — ^{f}) $K_{1\ 2}$ तद्ब्रवीषि, $K_{3\ 4}$ B Dc Dn D_{2-6} तद्ब्रवीहि; D_1 तन्मे ब्रूहि

57 T_2 om 57, T_1 om. 57^{ab} (cf v l 54). For M_2 cf v l 56 — $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ धर्मव्याधः (for व्याध उ°) — $Ś_1$ om 57 — ^{ab}) G_4 transp वेदा॰ and सत्य D_5 वा (for च) B_2 °पुगव (for °सत्तम)

58 ^{a}) T_2 च मोह च (for वशे कृत्वा) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} मोहम् (for लोभम्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 दंभमोहमना($Ś_1$ °दा)र्जवं — ^{c}) K_2 Dc_1 Dn $D_{4,\ 6}$ धर्मम् (for धर्म) $D_{1\ 2}$ संहृष्टास् (for संतुष्टास्) — ^{d}) B_1 D_3 transp ते and शिष्टाः. G_1 °सत्तमाः (for °संमताः)

59 ^{a}) D_4 यद् (for न) $D_{1\ 2\ 5}$ येषां (for तेषां) D_1 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 भिद्यते (for विद्यते) $Ś_1$ K वित्तं, D_3 पाप (for ऽवृत्तं) — ^{b}) B_1 धर्मस्वाध्याय- $Ś_1$ °शूलिनां; K_2 °शिल्पनां; K_3 D_5 °शीलतां, K_4 °वर्तिनां — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ आचाराचरणं Dc चापि (for चैव)

60 ^{a}) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} धैर्यम्; B_3 नित्यम् (for सत्यम्) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{2\ 3\ 5}$ नित्यशः (for नित्यदा)

61 ^{a}) D_1 मति (for मनः) — ^{b}) Dc_2 प्रतिश्रुत्य B_3 च नित्यशः — ^{c}) G_2 यामया; G_4 °तं, M °लं (for °यं) M_2 भजते (for लभते) Dn $D_{4\ 6}$ वृत्ति (for तुष्टि) — ^{d}) $Ś_1$ शक्याप्तुम्; K_1 शक्त्यामतो; K_4 $D_{2\ 3\ 5}$ शक्या ततो, D_1 शक्या त्वतो; T $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 शक्यमतो (for शक्या ह्यतो)

63 G_4 om 63^{ab} — ^{a}) B_2 च (for तु) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ धर्ममसूयंति ($K_{3\ 4}$ °तं), $B_{1\ 2\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ धर्मानसुयंते — ^{c}) K_4 अपथे; G_4 अन्यथा (for अपथा). G_4 चरतां (for गच्छतां) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ अनुतापोपि; K_4 $B_{1.\ 2}$ °यातो°; D_2 °गंता° (for °यातापि) Dn $D_{4\ 6}$ च (for [अ]पि) D_5 नश्यति (for पीड्यते)

ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६४
नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता नराः ।
उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६५
नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
त्यज ताञ्ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ६६
कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ६७
क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्लेव वाससि ॥ ६८
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ६९
सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ ७०
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स्वां स्वां प्रकृतिमश्नुते ।
पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानाप्नोत्यनात्मवान् ॥ ७१
आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ ७२
अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥ ७३
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ ७४
तेषामदीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।

---

64 T1 om 64^{a}–65^{b} Before 64, M2 ins कौशिकः — ^{a}) Ś1 तु (for सु-) — ^{b}) K2 श्रुतत्याग°, K4 श्रुत्यायास°; B1 श्रुतियोग°, D3 शुचित्याग° — After 64^{ab}, M2 reads 56^{ef}–57^{cd}, viz

1018* एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ।

व्याधः ।

यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।

पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— G4 om 64^{cd} — ^{c}) B D (except D2) T2 धर्म-; G3 धर्मं (for धर्म्यं) B1 आश्रित्य (for आरूढाः) — ^{d}) Ś1 K D1–3 5 सत्यव्रत-; M2 सत्यान्धर्म- B1 स्वधर्मपरमैषिणः

65 T1 om 65^{ab} (cf v l 64) — ^{a}) G4 प्रयच्छति Ś1 K1 2 तु यां; D5 तु ये (for परां) — ^{b}) Ś1 K1 2 G2 4 °चाररता, K3 4 D1–3 5 T2 °चारतया B2 4 Dn D4 6 जनाः, T2 तु मे (for नराः) — ^{d}) K2 स्थिता, K3 D5 स्थित्यां; G1 मत्य- (for स्थित्या)

66 ^{a}) Ś1 K1–3 नास्तिका भिन्नमर्यादा — ^{b}) Ś1 K1 2 नराः; K3 D1–3 5 नरान्; B2 पापान्; T1 घोरान् (for क्रूरान्) K2 3 पापमतः, K4 न्यायमते; B2 4 D5 6 G1 2 4 पापमते Ś1 K1 2 स्थिताः, B1 नरान्; B3 स्मृतान् (for स्थितान्) — ^{d}) K3 B2 G4 M2 उपसेव च, K4 D1 उपसेवया

67 ^{a}) Ś1 K1 2 B4 कामक्रोध- K4 D1 3 -ग्राहवती — ^{c}) B2 D2 3 5 धृतिमती (B2 °ति) — ^{d}) B2 जन्म-दुःखानि; S (except G2 3) तानि दुर्गाणि

68 ^{a}) B4 चरतो (for संचितो) — ^{c}) K1 G1 M शिष्टाचारो — ^{d}) K4 D3 5 G2 रागः शुक्ल इवांबरे.

69 B3 om 69^{ab} — ^{b}) Ś1 K1 दमः, K3 D1 2 T1 M पदं (for परम्) K2 °स्थित दम ; T2 °हितस्तुत- — K3 M om (hapl) 69^{d}–70^{c} — ^{d}) D1 धर्मे (for सत्ये) — ^{e}) K1 2 T G1 3 4 सत्य (for सत्यं) Ś1 K1 T1 G4 प्रतिष्ठानं, K2 प्रतिष्ठानि; T2 G1 2 प्रतिष्ठां तं

70 K3 M om 70^{abc} (cf v l 69) — ^{b}) Ś1 K1 2 4 D1 2 °निषेवणं; D3 (marg sec m as in text) °निषेविणं — ^{d}) S (except G3) सतो ह्या(T2 °प्या)-चार°

71 ^{b}) K4 B1 2 Dc Dn D3 4 6 G3 स स्वां; B3 स तां, B4 स तत्; T2 तां स्वां (for स्वां स्वां) — ^{c}) T1 °मोहादीन् (for °कामादीन्) — ^{d}) K3 D1 3 5 S (except G3 M1) प्राप्नोति K4 नात्मवान्, D1 [अ]नुत्तमान् (for [अ]नात्म°)

72 ^{a}) D1 अदंभो (for आरम्भो) Ś1 K D2 3 5 त्यागयुक्तो — ^{b}) K4 D2 3 स तु; T G4 M सर्वो; G1 सर्वं, G2 स वै (for स हि) Ś1 B1 स्थितः; D3 स्मृतं; D5 श्रुतः (for स्मृतः) — ^{c}) K1 अनाचारास् K4 B2 4 D2 3 5 त्वधर्मः स्यात्, Dc त्वधर्मेषु; T1 त्वधर्मश्च (for त्वधर्मेति) — ^{d}) Ś1 K B4 D1–3 5 इति (for एतत्)

73 ^{a}) B1 न मृष्यंते (for ऽनसू°). — ^{c}) T1 जंतवः; G1 आर्जवः (for ऋजवः) B1 काम°; Dc शिष्ट°, D5 शम-मापन्नाः; T1 सर्वसपन्नाः; G2 साधु° — ^{d}) K4 प्रशास्तारो; D2 शिष्टाचारे K3 4 D5 [उ]त; D1 2 हि (for ते)

74 K3 om 74 — ^{b}) B4 शुचिमंतो S (except T2 M1) यशस्विनः — ^{c}) K2 °शुश्रूषवे, T2 °शुश्रूषया.

स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥ ७५
तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ ७६
आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥ ७७
वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ७८
पारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ।
क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥ ७९
सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ।
परुषं न प्रभाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ ८०
शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८१
न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः संनिविष्टाश्च सत्पथे ॥ ८२
दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ।
सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८३
सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
दाननित्याः सुखाँल्लोकानाप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ ८४
पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।
अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥ ८५
लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।

— ^{d}) B_2 T_1 ते, $D_{2\cdot 3}$ ये; B_4 [अ]ति (for [उ]त)

75 B_2 om 75^{ab} — ^{a}) $B_{3\cdot 4}$ Dc Dn $D_{4\cdot 6}$ G_3 अहीनसत्वानां. — ^{b}) $G_{2\cdot 4}$ M_1 °धर्मिणां — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3\cdot 5}$ संवृ°; T $G_{1\cdot 2}$ M_1 संस्कृ° (for सत्कृ°). — ^{d}) B_4m त्रिविधं कर्मलक्षणं (cf 78^{d})

76 ^{a}) D_1 तत्; D_5 ते (for तं) K_4 D_3 समाचारम्; T_1 सदापरम्; G_2 सदाचार्यम् $Ś_1$ T_2 $G_{1\cdot 2}$ आचार्यं; K_2 आश्रित्य, D_5 अत्यर्थं (for आश्चर्यं) B_4 सदाचारं समास्थाय — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\cdot 2}$ G_2 धर्म्यं

77 ^{a}) G_1 काम°, G_2 नाम° (for मान°) — ^{c}) B_1 श्रुतवंतो जितक्रोधाः; D_5 श्रुतिवित्तोपसंपन्नाः; G_1 श्रुतित्यागोप°. — ^{d}) $Ś_1$ D_1 ते नराः; B_4m ते वृद्धाः; Dc ते सर्वे; D_5 सतो वै (for ते सन्तः) $Ś_1$ $K_{1\cdot 2}$ $B_{2\cdot 4}$ (m as in text) Dc_1 स्वर्गवासिनः. Dn $D_{4\cdot 6}$ G_3 संतः स्वर्गनिवासिनः.

78 ^{a}) S (except T_2 G_3) प्रथमो (for परमो) — ^{b}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\cdot 5}$ धर्मशास्त्रगतोपरः — ^{c}) $Ś_1$ शिष्टाशीलाश्च; K_2 B D (except D_{1-3}) G_3 शिष्टाचारश्च; T_1 °चीर्णं च; T_2 शीलं चीर्णं च

79 ^{a}) B_1 D_5 S (except M_2) धारणं; B_4 Dc_1 पारगं S (except G_3) वेदानां (for विद्या°) — ^{b}) $Ś_1$ तीर्थानां चाव°. — ^{d}) B_1 सदाचारस्य दर्शनं; B_3 Dc Dn $D_{4\cdot 6}$ G_3 सतामाचारदर्शनं (Dc °लक्षणं).

80 ^{b}) To avoid hiatus, $Ś_1$ K $D_{1-3\cdot 5}$ S (except G_3 M_1) ह्यहिंसा° (for अहिंसा°) — ^{c}) $B_{1\cdot 3}$ Dc न प्रभाषंति; B_2 Dn $D_{4\cdot 6}$ G_3 च न भाषंति D_5 पुरुषाश्च प्रभावंतः. — ^{d}) B_4 जनप्रियाः; Dc द्विजप्रियः; T G_1 द्विजातयः.

81 ^{b}) K_3 B Dc D_6 G_3 फलसंचयं; T $G_{2\cdot 4}$ M_2 सफलाश्रय; G_1 फलसंश्रय, M_1 फलसंगिनां — ^{c}) K_3 अवजानंतस् — ^{d}) = 83^{d} M_2 ये (for ते)

82 M_2 om 82^{a}–84^{b}, T_1 G_1 om (hapl) 82–83, G_4 om 82^{ab} — ^{a}) M_1 त्यागो° (for न्यायो°) — ^{b}) B_1 D_5 सर्वभूत°; T_2 G_2 सर्वलोकहिते रताः, M_1 स्वर्गमार्गाभिकांक्षिणः — K_3 om (hapl) 82^{c}–83^{b} — ^{c}) $Ś_1$ K_1 °जिताः B_3 शुक्राः, Dc शुद्धाः, T_2 G_4 शक्त्याः, G_2 शक्याः (for शुक्लाः) M_1 संतः सर्वजिताकांक्षाः — ^{d}) G_2 संनिकृष्टा°.

83 T_1 G_1 M_2 om 83, K_3 om 83^{ab} (cf v l. 82) — ^{a}) D_5 दातारः संग्रहीतारो. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\cdot 2}$ D_5 °कांक्षिणः — B Dn $D_{4\cdot 6}$ G_3 transp 83^{cd} and 84^{ab} — $83^{d}=81^{d}$

84 G_4 M_2 om 84^{ab} (for M_2 cf v l 82) B Dn $D_{4\cdot 6}$ G_3 transp 83^{cd} and 84^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\cdot 2}$ सर्वे प्रज्ञाः शास्त्रवंतस्, $K_{3\cdot 4}$ Dc_2 D_2 M_1 सर्वे पूज्याः श्रुतवंतस्; $D_{1\cdot 5}$ श्रुतवंतः सर्वपूज्यास्; T $G_{1\cdot 2}$ संतः (T_2 G_2 सद्भिः) पूज्याः श्रद्दधानास् — ^{c}) B Dc Dn $D_{4\cdot 6}$ G_3 दाननिष्ठाः (B_3 Dn_1 n_2 D_6 °शिष्टाः) B_2 G_1 शुभाँल्लोकान्, T_2 स्वर्काँल्लोकान्; $G_{2\cdot 4}$ शुभान्याप्नु — ^{d}) K_4 D_5 $G_{2\cdot 4}$ M_2 प्राप्नु° (for आप्नु°) Dc च प्रियं; T_1 शाश्वतं; T_2 चाश्रयान्

85 ^{a}) $Ś_1$ K D_{1-3} T_2 G_2 [अ]पि (for च) — ^{b}) M_1 भृत्यानर्थसमा° — K_3 om 85^{cd} — ^{c}) $G_{2\cdot 4}$ अपि (for अति-). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\cdot 2\cdot 4}$ $D_{1-3\cdot 5}$ transp सन्तः and सद्भिः.

86 M_2 om. 86–90, G_4 om 86^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\cdot 2}$ प्र-, G_3 न (for च) — ^{b}) T_1 धर्माधर्म°; G_1 धर्मात्मात्म°

एवं सन्तो वर्तमाना एधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ८६
अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्जवम् ।
अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ८७
धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसत्कृताः ॥ ८८
त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुत्तमम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ८९
सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
गच्छन्तीह सुसंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ।
शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९०
अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ॥ ९१
कर्मणा श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्मेष्वतन्द्रिताः ॥ ९२
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुह्यतो महतो जनान् ।
प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ।
अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ ९३
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मन्पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

— ^{d}) K$_{3.4}$ B D (except D$_5$) G$_3$ त्वेधंते (for ए°)

87 K$_3$ D$_3$ M$_2$ om 87 (for M$_2$ cf v l 86) — ^{b}) B$_4$ D$_{1.5}$ T M$_1$ तथा° (for अथा°) — ^{cd}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dc$_1$ D$_{4.6}$ G$_3$ [ऽ]नभिमानश्च, B Dc$_2$ Dn नाभिमानश्च T$_2$ अद्रोहो गुरुभूतेषु तितिक्षा च दमः शमः

88 M$_2$ om 88 (cf v l 86) — ^{a}) Ś$_1$ K B$_2$ D$_{1-3}$ T$_2$ ह्रीमतो (for धी°) B$_2$ बुद्धि° (for धृति°) — ^{c}) T$_2$ G$_{1.4}$ अकामदोष° — ^{d}) K$_3$ B$_4$ D$_1$ लोकसमताः; B$_3$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ °साक्षिणः

89 M$_2$ om 89 (cf v l 86) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ हि; T$_1$ च; T$_2$ G$_{2.4}$ [अ]त्र (for तु) B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ सतामाहुः; G$_{2.4}$ पराण्याहुः — ^{b}) K$_{3.4}$ B$_4$ D$_{1-3.5}$ सतां व्रतम्; B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ सतः पदम्. T$_2$ G$_{1.4}$ अनुस्मरन् (for अनुत्तमम्) — ^{c}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) G$_3$ transp द्रुह्येत् and चैव.

90 M$_2$ om 90 (cf v l 86) — ^{a}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3}$ हि (for च) — ^{b}) T$_2$ करुणावेदिनस्तथा — ^{c}) Dc हि (for [इ]ह) K$_4$ Dc$_1$ D$_1$ ससंतुष्टा; T सुखं तुष्टा — ^{d}) K$_2$ B$_{1.2.4}$ Dc$_1$ Dn D$_{2.4-6}$ धर्मं; T$_1$ सत्यं (for धर्म्यं) — G$_4$ om 90^{e}–91^{d}, D$_3$ om (hapl) 90^{e}–92^{b} — ^{f}) K$_2$ सुनिश्चितं, K$_4$ सनातनः; B$_1$ Dc सुनिष्ठितः Ś$_1$ येषां धर्माः सुनिश्चिताः

91 D$_3$ G$_4$ om 91 (cf v l 90) — ^{d}) T$_1$ °निषेविणः; T$_2$ G$_2$ °निषेवितः; M °निषेवित

92 D$_3$ om 92^{ab} (cf v l 90) — ^{a}) K$_1$ T G$_{1.2.4}$ M$_1$ कर्मिणः (K$_1$ M$_1$ °र्मणा; T$_2$ °र्मण्याः) श्रुतसंपन्नाः; K$_4$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{1.4.6}$ G$_3$ कर्म च (K$_4$ B$_{2.3}$ वा, D$_{4.6}$ चा-) श्रुतसंपन्न ❀ Cn कर्मणेति गौडपाठे कर्मणा श्रुतेन च संपन्नमित्यर्थः । ❀ — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{2.5}$ धर्मम् (for मार्गम्) D$_5$ अनुव्रत (for अनुत्तमम्) S (except G$_3$) सतां मार्गगतास्तथा — ^{c}) K$_4$ B$_2$ D$_2$ G$_4$ निषेवंतो — ^{d}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) G$_3$ नित्यं धर्ममनुव्रताः

93 ^{a}) Ś$_1$ K$_{2-4}$ D$_{1.4}$ G$_3$ प्रज्ञाप्रसादम् Ś$_1$ आश्रित्य (for आरुह्य) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ शोभंते; B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ मुच्यते; D$_{1-3.5}$ T$_2$ G$_2$ मुह्यंतो (for मुह्यतो) B$_1$ Dc M$_2$ जनाः, B$_{2-4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ भयात् — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ Dc$_1$ D$_2$ T G$_{2.4}$ प्रेक्षते; K$_1$ Dc$_2$ D$_{1.5}$ प्रेक्ष्यंते (K$_1$ °ति); K$_{2.4}$ प्रेक्षति — ^{d}) K$_2$ T$_2$ G$_{2.4}$ M$_2$ द्विजोत्तमाः — B G$_4$ om (hapl) 93^{ef} — ^{e}) T G$_{1.2}$ M दानानि (for पापानि) — ^{f}) S (except G$_3$, G$_4$ om) द्विजवरात्मज — After 93, K$_4$ *repeats* 77^{c}–78^{d}

94 ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ यथाश्रुति — ^{c}) B$_{1.2.4}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ °चारगुण, D$_5$ °चारं महद्; T$_2$ °चारक्रमान्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_{1.4}$ द्विजोत्तम

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K$_2$ Dn$_3$ T$_3$ G$_{2.4}$ आरण्य — *Sub-parvan*. G$_1$ मार्कंडेयसमस्या; G$_3$ °समाख्या K$_{3.4}$ B D G$_3$ M$_2$ (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D$_5$ धर्मव्याधो)पाख्यान — *Adhy name*. G$_1$ धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G$_2$ कौशिकव्याधसंवादो शिष्टाचारलक्षणकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn$_1$ n$_3$ D$_1$ 206, Dn$_2$ 205, T G$_1$ M (M$_2$ *sup lin*) 201 (M$_2$ orig 203), G$_{2.4}$ 202 — *Śloka no*. Dn 99, D$_1$ 41.

१९९

मार्कण्डेय उवाच ।
स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १
विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुराकृतम् ।
पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ।
दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्विघाते यत्नवानहम् ॥ २
विधिना विहिते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ।
निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ ३
येषां हतानां मांसानि विक्रीणामो वयं द्विज ।
तेषामपि भवेद्धर्म उपभोगेन भक्षणात् ।
देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां प्रतिपूजनात् ॥ ४
ओषध्यो वीरुधश्चापि पशवो मृगपक्षिणः ।
अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ५
आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ।
स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ६
राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥ ७
समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ।
चातुर्मास्येषु पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ ८
अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्वध्यन्ते सततं द्विजैः ।

199

1 c) K2 यद्यह ह्या°; K4 D1 2 अह यदा° (for यदहं ह्या°) Ś1 K1 B4 ह्याचरं; K3 Dc समाचरे (hypermetric), K4 D1 2 5 [आ]चरं; B1–3 Dn D3 4 6 G3 आचरे; G1 ह्यचरं (for ह्याचरे) — d) D1 घोररूपम् (for °मेतद्) D5 (m as in text) अनावृत (for असशयम्)

2 a) K4 B2 4 विप्र (for ब्रह्मन्) — D4 om (hapl) 2^{b}–2^{e} — b) S (except G3 M2) पुरातनं (for पुरा कृतम्) — c) Ś1 K1 2 D5 दोपस्य (for पापस्य) — e) B2 शिरसा (for दोषस्य) B1–3 Dc D6 T2 G3 M1 तस्य (for [ए]तस्य) Ś1 K2 4 D1–3 5 वा; B4 च (for वै) — f) Ś1 K1. 2 4 D2 3 (before corr) निर्घाते; K3 D3 (after corr) T2 निघाते; B1 विदित्वा; T1 निपाते; G2 4 निष्कृतौ (for विघाते) Ś1 K2 D3 5 भवेत् (for अहम्)

3 a) Ś1 K B1 3 Dc Dn D2–4 6 G3 हि हते; B2 D5 [अ]भिहते; B4 T1 M2 विहितं — b) B1 3 पातको B4 महान् (for भवेत्)

4 a) D5 तेषां; G1. 4 M1 एषां T1 मांसानां — b) K2–4 D2 M1 विक्रीणीमो; B4 T1 °णीम; M2 °णाम B1–3 Dc Dn D4 6 G3 विक्रीणामीह वै द्विज; D5 विक्रीणीमो द्विजोत्तम — c) B1 3 4 T1 G1 M कर्म (for धर्म) — d) B1 2 4 Dn D5. 6 T1 उपयोगेन K4 G4 रक्षणात्; B1 3 Dc D6 भक्षणम्; Dn D4 G3 भक्षणे; T1 G1 कर्मणा — e) G4 °भूताना — f) B Dc Dn D4 6 G3 चापि पूजनम् (B4 °नात्), D5 G1 प्रतिपूजनम् (G1 °ने)

5 a) B1 3 D (except D1–3 5) G3 चैव (for चापि) — c) K1 2 अनादिभूता Ś1 भूतस्य, B2 भूतानाम् (for लोकस्य) — $5^{d}=9^{b}$.

6 a) B1–3 Dn3 G3 °प्रसादेन — c) B1 2 4 Dc1 Dn D4 6 G3 सुदुर्गम, B3 दुर्गमनं.

7 a) D5 महाध्वरे — S (except G3) om 7^{cd} — c) K1 2 द्वि- (for द्वे) Ś1 K2 3 D1 5 वध्यते — d) Ś1 K B1 3 Dc D1–3 5 प्रत्यह (for अन्वहं). K4 Dc1 D1–3 सदा (for तदा) — B Dc Dn D4 6 G3 ins after 7 T G1 2 4 M (which all om 7^{cd}) ins after 7^{ab}

1019* अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ।

[T1 वध्यते; T2 पच्यते; G2 4 पच्येते; M2 वर्धते. G1 2 4 सहस्रे द्वे (by transp) B1 3 Dc गवां तदा, T G1 2 5 M तु वै गवां]

8 b) Ś1 वै तदा; K1 2 B1 नित्यदा; D1 धीमतः (for नित्यशः) — c) T1 M प्रीतिर् (for कीर्तिर्) — d) B4 मृगस्य; Dc नृपतेर् (for नृपस्य) — e) B2–4 Dn D4 6 G3 °स्ये च (for °स्येषु) — K3 om (hapl) 8^{f}–9^{c} — f) Ś1 श्रुतिः; K1 2 D5 चोच्यते (for नित्यशः)

9 K3 om. 9^{abc} (cf v l 8) — b) $=5^{d}$. Ś1 K2 इति च (for इत्यपि) — d) D5 वध्यंते श्रूयते श्रुतिः, T1 °ते द्विजसत्तम — e) K4 सत्कृताः Ś1 विप्रै° (for मन्त्रै°)

संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ९
यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन्मांसकामाभवन्पुरा ।
भक्ष्यं नैव भवेन्मांसं कस्यचिद्द्विजसत्तम ॥ १०
अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ।
देवतानां पितॄणां च भुङ्क्ते दत्त्वा तु यः सदा ।
यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्यति भक्षणात् ॥ ११
अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १२
सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
सौदासेन पुरा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ।
शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १३
स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।
पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥ १४
स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्नधर्म इह दृश्यते ।
स्वकर्मनिरतो यस्तु स धर्म इति निश्चयः ॥ १५
पूर्वं हि विहितं कर्म देहिनं न विमुञ्चति ।
धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ १६
द्रष्टव्यं तु भवेत्प्राज्ञ क्रूरे कर्मणि वर्तता ।
कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं मुच्ये पराभवात् ।
कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ १७
दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ।
अतिवादातिमानाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ॥ १८
कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ।

— ^{f}) G1 आप्नुयुः, G4 आप्नुयात्

10 D3 om 10 — ^{a}) K3 T G1 M2 वै ना° ; Dc चैवा° (for नैवा°) Ś1 K1 2 4 D2 5 मांसकामा नाभविष्यन् — ^{b}) Ś1 lacuna, K1 2 4 D2 5 ब्रह्मन्यद्यग्नयः पुरा ; D1 T मांसकामाः पुराभवन् — K4 om. 10^{c}–11^{b} — ^{c}) Ś1 न वै (for नैव) B Dc1 Dn1 D4 6 G3 [अ]भवन् (for भवेन्)

11 K4 om 11^{ab} — ^{a}) D2 3 अथा° (for अत्रा°) K3 स ; S (except G3) तु (for च) — ^{b}) T1 G1 M मुने मांसस्य भक्षणे — ^{d}) Ś1 K1 2 B1 3 4 च ; Dn D4 6 G3 [अ]पि (for तु) — ^{e}) Ś1 K B3 D1–3 5 यथाशास्त्रं, B4 Dn D4 6 यथाश्राद्धं — ^{f}) B2–4 Dc1 Dn D4 6 G3 प्र- (for स) G2 4 दूष्येत (for दुष्यति)

12 ^{a}) K4 भवेदेवम् — ^{b}) B2 इत्येषा वैदिकी श्रुतिः

13 ^{b}) S (except G3 M1) तत्रापि (for अ°) — ^{c}) B D (except D1–3 5) G3 तदा (for पुरा) — ^{d}) Ś1 K B2 D1–3 5 ब्राह्मणा (for मानुषा) — ^{f}) = (var.) 19^{f}, etc. Ś1 K1 2 इति (for अत्र) Ś1 K3 4 B1 Dn2 D6 M2 मे (for ते)

14 T1 om. 14–19, M2 om 14–17 — ^{a}) K3 B Dc D3 5 स्वकर्म Ś1 K1 2 स्वकर्म इति (Ś1 °मेंति च) तत्कृत्वा — ^{b}) Ś1 K1 नित्यदापि (for न त्यजामि)

15 T1 M2 om 15 (cf v l 14), Dn om 15^{ab} (!) — ^{a}) K3 4 B1 अधर्मस्, B2–4 T2 G1 2 4 M1 स्वधर्म — D2 om 15^{bc} — ^{b}) K3 4 स्वधर्मम् ; B1 स्वकर्म (for अधर्म) Ś1 K1 2 B2 3 D4–6 G1 3 इति (for इह) K1 चोच्यते ; D5 विश्रुतः (for दृश्यते) — B3 om 15^{cd} — ^{c}) K3 B4 T2 G1 2 4 M1 स्वधर्मनिरतो Ś1 K1–3 B4 D1 5 च (for तु) K4 D3 स्वकर्मणि रतियां च — ^{d}) K4 D3 स्वधर्म ; B1 2 Dn D4 6 G3 (by transp) धर्मः स

16 T1 M2 om 16 (cf v l 14) — ^{a}) D5 यत्पूर्वं, G1 2 4 M1 कुले हि (for पूर्वं हि) — ^{b}) G2 4 M1 देही तनू (for देहिनं) B1 नावमुंचति ; Dc2 न विमुच्यते. — ^{c}) T2 G1 2 4 M1 चायं विधिर् (for विधिरयं) — ^{d}) Ś1 K1 2 4 D2 3 कर्मसिद्धये ; K3 D1 5 °निश्चये

17 T1 M2 om 17 (cf v l 14), G1 om 17^{ab} — ^{a}) Ś1 K1 2 प्रष्टव्यं, K3 B1 3 D (except D1–3) T2 G3 द्रष्टव्या ; G2 द्रष्टव्यस् B1 3 D (except D1–3) G3 प्रज्ञा, B2 4 T2 G2 4 M1 ब्रह्मन् — ^{b}) K2 T2 वर्तते, D5 वर्तता G2 4 M1 धर्मो धर्मविनिश्च(M1 °र्णं)ये — ^{c}) G1 2 कुर्यात् — ^{d}) G1 2 मुच्येत् Dc कथ मुक्तिः परा स्मृता — ^{e}) Ś1 K D1–3 5 ह्यस्य (for तस्य)

18 T1 om 18 (cf v l 14) — ^{ab}) Ś1 K D1–3 5 दानेन °वाक्येन °षया तथा (D5 °षणेन च) — ^{c}) K4 °पूजनाच्चाहं, B2 °पूजा लभते ; D1 3 5 °पूजनेनाहं. — ^{d}) B2 चात्र रतः (for च निरतः) — ^{e}) Ś1 अभिवादाति° ; K1 अतिवाचभि° ; K2 अतिवाचत°, B1 2 4 Dn D4 6 G3 अभिमानातिवादाभ्यां ; B3 अतिवादाभिमानाभ्यां — ^{f}) G1 निवृत्तो द्विजसत्तम

19 T1 om 19 (cf v l 14), D5 om 19^{ab} — ^{a}) B M2 साध्वीति — ^{c}) K1 2 कृष्यंतो B1 मर्त्यां ; G2 4 उर्वीं ; M2 विप्र (for पुंसो) K3 4 D1–3. 5 T2 G1. 2 4 M1 कृषंतो लांगलैर्मर्त्यां (T2 °लैरुर्वीं, G1 M1 °लैर्विप्र) — ^{e})

कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान्बहून् ।
जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १९
धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ।
सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २०
अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
वृक्षानथौषधीश्चैव छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २१
जीवा हि बहवो ब्रह्मन्वृक्षेषु च फलेषु च ।
उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २२
सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
मत्स्या ग्रसन्ते मत्स्यांश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २३
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४
चङ्क्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्बहून् ।
पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २५
उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २६
जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २७
अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
के न हिंसन्ति जीवान्वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ।
बहु संचिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥ २८
अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।

K3 4 D1–3 5 S (except G3, T1 om) सु- (for च) Ś1 K1 2 बीजान्यन्यानि ब° — K1 om 19^f–20^a — ^{f}) = (var) 13^f, = 20^d etc K2 B Dc D3 M2 मे (as in old printed ed !) (for ते) — After 19, B2 reads 24, *repeating* it in its proper place

20 K1 om 20^a (cf v l 19), K3 om (hapl) 20 — ^{a}) B1 G1 2 धान्यजीवानि — ^{b}) G2 4 तृणा° (for व्रीह्या°) — ^{c}) Ś1 K1 2 भूतानि, G2 4 जीवा हि, M2 बीजानि (for जीवानि) — ^{d}) = (var) 13^f, = 19^d etc B Dc मे (as in old printed ed !) (for ते)

21 ^{a}) K1 2 अपाक्रम्य, K3 G2 4 अप्या°, K4 अथ वान्य; Dc1 Dn3 D4 6 T2 आध्याक्रम्य, D2 अध्यारुह्य; D3 अभ्याक्रम्य; T1 बुध्या° Ś1 K B4 D1–3 5 चैव (for चापि) — D5 om (hapl) 21^{bc} — ^{b}) K1 2 वै (for च) — ^{c}) B Dc Dn D1 4 6 G3 वृक्षांस्तथौषधीश्चापि (B4 °श्चैव); D3 (marg *sec m*) वृक्षान्महौषधीश्चैव — ^{d}) K1 गच्छंति (for छिन्दन्ति) G4 छिदंतो भक्षयंति च (cf 21^b)

22 ^{a}) T1 जीवाश्च; T2 M2 °पि; G2 4 °नि (for जीवा हि) T2 G2 4 बहुशो (for बहवो) D1 राजन्; T1 विप्र (for ब्रह्मन्). — D2 om (hapl) 22^b–23^a, G4 om 22^{cd} — ^{d}) B2–4 Dc2 मे (as in old printed ed !) (for ते).

23 D2 om. 23^a (cf v l 22), T1 M om (hapl) 23–24 — ^{a}) T2 G1 2 4 जगदिदं (for इदं ब्रह्मन्) — ^{b}) Ś1 K1–3 B1 2 D4 6 G2 3 प्राणजीवनैः — ^{c}) B2–4 D (except D1–3 5) G3 transp मत्स्याः and मत्स्यान् Ś1 K ग्रसंति — ^{d}) B2 3 Dc मे (for ते)

24 K2 D2 T G1 4 M om 24 (for T1 M cf. v l 23). — ^{a}) G2 जीवैर्जीवा हि जीवंति. — ^{d}) B2–4 Dn1 मे (for ते)

25 ^{a}) Dn2 D6 G3 चंक्रम्यमाणाञ् Ś1 K1 2 जीवाश्च — ^{b}) T धरणीं D5 अपि (for बहून्) Ś1 K1 धरणीं संश्रिता द्विज, K3 धरणीसंभृतान्बहून् — ^{c}) Ś1 तांस्तु; D5 S (except G3) ब्रह्मन् (for विप्र) — ^{d}) B2–4 Dc मे (for ते)

26 D3 om 26–27, D2 om 26 — ^{a}) B1 G1 उपविष्टाञ्छयानांश्च — ^{b}) K3 चैतान् (for जीवान्) Ś1 K1 2 अशेषतः, K3 4 D5 अचेतसः, D1 असंशयं (for अनेकशः) — ^{c}) T1 विज्ञानतस्तथाज्ञानं, T2 G1 3 4 अज्ञानादथ वा ज्ञानात्, M विजानंतस्तथाज्ञानात् — ^{d}) B2–4 Dc Dn2 मे (for ते)

27 D3 6 T1 om 27 (for D3 cf v l 26), G4 om 27^a–28^b — ^{a}) Ś1 K1 2 जनैर् (for जीवैर्) Ś1 K D1 2 5 व्याप्तम् (for ग्रस्तम्) — T2 G2 om 27^{cd} — ^{c}) K1 2 D1 °ज्ञानाश्च M1 एकैकं च विहिंसति — ^{d}) B2–4 Dc2 मे (for ते)

28 G4 om 28^{ab} (cf v l 27) — ^{a}) G1 हिंसंतीति (for अहिंसेति) — ^{b}) T1 च स्मृतैः; G1 विस्तृतैः; M2 विस्मृतैः (for विस्मितैः) — ^{c}) Ś1 K1–3 D1–3 5 को, G1 ते (for के) K2 नु (for न) Ś1 K1–3 D1–3 5 हिंसति. S (except G3) जीवांश्च — ^{e}) K D2 3 इह; D1 इति (for बहु) T1 G2 M संचिंत्यम् K1 2 B Dc Dn D4 6 G3 इति; K3 4 D1–3 बहु (for इह) Ś1 इह संचिंत्यमानोपि

29 ^{a}) G1 2 4 अहिंसाधर्मनिरता — ^{c}) Ś1 K1 कुर्वंतेव; K2 °ते न (for °न्त्येव) T1 M कुर्वंतामपि हिंसा च, G2 4 तेषामपि हि सा ब्रह्मन्. — ^{d}) T1 अल्पतरो; M2 °परा G2 [अ]भवत् (for भवेत्).

कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते यत्नादल्पतरा भवेत् ॥ २९
आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥ ३०
सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ॥ ३१
समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ।
गुरूंश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ॥ ३२
बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३३
वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

२००

मार्कण्डेय उवाच ।
धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वरः ॥ १
श्रुतिप्रमाणो धर्मो हि वृद्धानामिति भाषितम् ।

---

30 ^{a}) $Ś_1$ आलक्षाश्चैव, K_2 अलक्ष्म्या°; K_3 B_3 Dc_2 $D_{1\ 3\ 5}$ अलक्ष्या° (D_1 °क्षा°); B_4 आलक्ष्याश्चापि; T_1 G_4 अलक्षितोपि (G_4 °ता हि); T_2 $G_{1\ 2}$ M आलक्षिता हि (M_2 °तापि) T_1 पुरुषः — ^{b}) T_1 कुले जातो °गुण° — M om 30^{c}–31^{d} — ^{c}) K_4 (m as in text) कार्याणि; D_2 सर्वां° (for कर्मा°) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ D_3 T G_3 (after corr) $_4$ नैव च; B_1 चैव ह; B_2 Dn_2 n_3 (marg *sec m* as in text) वै द्विज; Dc वै नृपाः; D_4 G_3 (before corr) वै नृप (for वै न च)

31 M om 31 (cf v l 30) — ^{a}) D_5 दुर्हृदो (for सुहृदो) B_2 सुहृदोसुहृदोन्यांश्च — ^{b}) K_2 B_2 D_5 T $G_{2\ 4}$ सुहृदश्चापि (for दुर्हृद°) — ^{c}) K_3 सम्यक्प्रवृत्ताः पुरुषा — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $D_{2\ 4}$ अनुपश्यत (D_2 °ते) K_3 $D_{1\ 5}$ G_1 असम्यगनुपश्यतः (D_1 °श्य च, G_1 °श्यति); K_4 स सम्यगनुदृश्य च; Dc सम्यगर्थं न पश्यतः; T_1 सम्यगेवानुपश्यतः; T_2 $G_{2\ 4}$ सम्यगेव न पश्यति

32 ^{a}) $Ś_1$ K D_{1-3} सु(D_1 अ)समृद्धैर्न, M_2 स समृद्धश्च $Ś_1$ K_1 निंदति; B_4 निद्यते T_2 मन्यश्चैश्च (sic) न लज्जति; G_1 खस्थानात्प्रच्याविताः स्युर् — $Ś_1$ K_1 om (hapl) 32^{bc} — ^{c}) B_4 अपि; T $G_{1\ 2}$ चापि (for चैव) Dc गुरूंश्चैव विनिघ्नंति, G_4 °श्च नापि नंदंति; M °श्चैवाभिनंदंति — ^{d}) B_4 शीघ्रं; D_5 मूर्खाः S (except G_3) मूढा निश्चितमानिनः (T_1 °निनं; M_1 °नसाः)

33 ^{a}) G_4 M लोकं $B_{2\ 4}$ [ऽ]पि (for वि-) — ^{b}) $Ś_1$ D_5 चेह; $K_{1\ 2}$ चैव (for द्विज-) — ^{c}) D_1 अयुक्तं; D_2 M_1 अधर्म्यं; G_1 अधर्मश्च — ^{d}) $B_{2\ 4}$ मे (for ते)

34 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ transp वक्तुं and शक्यं — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 3}$ M_1 धर्म्याधर्म्ये(K_2 °र्मे)षु — After 34^{ab}, G_1 ins

1020^{*} वेदधर्माविरुद्धं यत्प्रमाणैः प्रतितं शुभम् ।

— G_1 om 34^{cd} — ^{c}) K_4 D_3 G_3 स्वधर्म° — ^{d}) M_2 संशम (for स यश°) G_4 नरः (for महत्)

Colophon — *Major parvan* K_2 T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य; Dc_2 वन (!) — *Sub-parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 (all om sub-parvan name) mention only धर्मव्याधो(K_1 D_5 व्याधो)पाख्यान, $K_{3\ 4}$ B Dc Dn $D_{1-4.\ 6}$ G_3 M_2, likewise, only पतिव्रतोपाख्यान — *Adhy name* $Ś_1$ हिंसानिर्णयः; G_1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (*sup lin*) n_3 D_1 207, Dn_2 206, T_1 G_1 M (M_2 *sup lin*) 202 (M_2 orig 204), T_2 201, $G_{2\ 4}$ 203 — *Śloka no*: Dn 39

200

1 ^{a}) K_4 B $D_{4\ 6}$ G_3 निपुणः — ^{d}) $Ś_1$ B_3 सर्वधर्मविदां; D_2 सर्वं धर्मभृतां, D_5 धर्म्यं धर्म° K_{2-4} B_{1-3} $D_{4\ 5}$ वर B_4 सर्वभूतहिते रतः

2 Before 2, $Ś_1$ K_2 G_1 ins धर्मव्याधः; $K_{1\ 3\ 4}$ B D T $G_{2\ 3}$ M व्याध उ° (resp व्याधः) — ^{a}) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 [ऽ]यं; G_4 च (for हि) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$

सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ २
प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
अनृतं च भवेत्सत्यं सत्यं चैवानृतं भवेत् ॥ ३
यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४
यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा द्विजसत्तम ।
अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५
विषमां च दशां प्राप्य देवान्गर्हति वै भृशम् ।
आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ६
मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।
सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ७
यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं समश्नुयात् ।
यदि स्यादपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ८
संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ ९
भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेनेह जीवति ॥ १०
अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।
कश्चित्कर्माणि कुर्वन्हि न प्राप्यमधिगच्छति ॥ ११

श्रुतिः प्रमाण धर्मस्य — ^{b}) T_1 M_2 इह, T_2 $G_{2\ 4}$ अभि- (for इति) D_5 शासनं (for भाषितम्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 इति वृद्धानुशासन — ^{d}) K_2 ह्यनत्यका; K_4 $D_{1\ 2}$ T_2 G_1 M_2 ह्यनंतका (T_2 °ता); $G_{2\ 4}$ ह्यनिंदिता

3 ^{a}) K_3 B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 $G_{3\ 4}$ M_2 प्राणांतिके, K_4 प्राणव्यये B_1 विवादे — ^{b}) $Ś_1$ कर्तव्यम् (for वक्तव्यम्) D_2 चरेत् (for भवेत्) — K_1 om (hapl) 3^{cd} — ^{c}) K_4 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 $G_{1\ 3}$ M अनृतेन; D_5 अनृतं वै G_1 M वदेत् (for भवेत्) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ $B_{2\ 4}$ D_1 सत्ये चैव, $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 $G_{1\ 3}$ M सत्येनैव (for सत्य चैव) T_1 G_1 M वदेत् (for भवेत्)

4 ^{a}) Dc अत्यर्थं. — ^{b}) B_4 धर्मिणां, D_4 T_2 M_2 धारणात्; D_5 सत्तम — ^{c}) G_2 विपर्यास° — After 4, G_2 ins

1021* यत्करोत्यशुभ कर्म पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ।

5 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ यः (for यत्) T_1 [अ]शुचि (for [अ]शुभं) — ^{b}) Dn G_3 यदि (for द्विज-) T $G_{1\ 2\ 4}$ M शुभं वापि द्विजोत्तम — After 5^{ab}, T_1 ins

1022* अस्य कर्तुर्गतिं सर्वां वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।

— ^{c}) T_1 भक्षयन् (for अवश्यं) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ फलमाप्नोति; G_4 तमवा°

6 G_2 om 6^{a}–7^{b} — ^{a}) B_1 हि; T $G_{1\ 4}$ M_2 तु (for च) B_1 Dn प्राप्तो (for प्राप्य) — ^{b}) $B_{1\ 4}$ देव; G_1 देशान् K_{1-3} D_2 M_1 गर्हति वै, B_4 गर्हयते; $D_{1\ 5}$ अर्हंति वै — ^{c}) T_1 कर्मणः (for आत्मनः) $Ś_1$ K_2 °दोषैर्हि; K_1 °दोषं हि, K_4 $D_{2\ 3}$ °दोषान्वै; $B_{2\ 3}$ °दोषांश्च; B_4 °दोषं तु, D_1 °दोषं वै; D_5 °दोषत्वं; T $G_{1\ 2}$ M °दोषेण; G_4 °दोषाणां — ^{d}) Dc च जानाति (for विजा°) $Ś_1$ K B_2 $D_{1\ 2.\ 5}$ न वि(D_1 नैव)जानंत्यपंडिताः

7 G_2 om 7^{ab} (cf v l 6) — ^{a}) Dn_2 n_3 D_1 नैष्कृतिक° $Ś_1$ K_4 D_5 मूढा नैकृतिकाश्चापि (D_5 °श्चैव) — ^{b}) $Ś_1$ K_4 D_5 चपलाश्च K_2 Dc_2 $D_{2\ 4}$ °त्तम· K_1 चपला द्विजसत्तम — T $G_{1\ 4}$ M ins after 7 G_2 (which om 6^{a}–7^{b}) ins after 5

1023* शुभ बध्नाति वै कर्म पुरुषः पापनिश्चय· ।

[T_1 आशु (for शुभ) M अशुभ कर्म वै कर्म (M_1 °र्म बध्नाति)]

— 7^{cdef} = (var) B 12 331 1 — ^{c}) $K_{3\ 4}$ °विपर्ययैर्; B_1 D_3 T_1 G_1 M °सैर्, B_{2-4} Dc_2 D_2 °मे, Dn °सान् (!); D_1 °सं, $D_{4\ 6}$ G_3 °साद् — ^{d}) B_4 Dn सदा (for यदा) G_4 समभिपद्यते — ^{e}) T_1 दैवं, G_1 नैतं, G_2 एन Dn_1 M_2 प्रजा T_2 $G_{2\ 4}$ सुनीतिर् — ^{f}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ न च (for नैव) T_1 G_1 M त्राति नैव च पौरुषं

8 ^{a}) $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 3}$ य (for यो) — ^{b}) K_2 तं ते; T_1 ततः; G_1 M_1 तथा; $G_{2\ 4}$ स त (for त तं) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ D_2 उपाश्नुयात्, $K_{1\ 4}$ $B_{3\ 4}$ $D_{1\ 3}$ अवाप्नुयात्, $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 स आप्नुयात्, Dc M_1 समाप्नु°, D_5 उपाश्नुते; G_1 समश्नुते (for °यात्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ $G_{2\ 4}$ न्यदि स्यान्न (G_4 °न्ना-) परा° — ^{d}) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 पौरुष°

9 ^{c}) T_2 निष्कुलाः; some MSS. निःफलाः — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ प्रहीनाः $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 5}$ °कर्मसु

10 ^{b}) $Ś_1$ K_2 सततोद्यतः; K_1 अपरोद्यतः — ^{d}) K_4 D_5 T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 सुखेनैव (D_5 °न हि) T G_4 M_2 जीर्यते; $G_{1\ 2}$ युज्यते (for जीवति) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 स सुखी जीवते सदा (B_4 सुखेनैवेह जीवति)

11 ^{a}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 अचेष्टमपि चासीनं. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_2 D_5 °तिष्ठते; B_1 °सर्पति; B_3 Dc °गच्छति — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ कुर्वाणो; B_3 गच्छंति (for कुर्वन्हि) B_4 कस्यचित्कुर्वतः कर्म — ^{d}) K_3 G_2 M न प्राश्यम्, K_4 $B_{1\ 2}$

देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
दशमासधृता गर्भे जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १२
अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १३
कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ।
आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ॥ १४
ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ १५
येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः ।
न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ॥ १६
अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ते बहवो जनाः ।
दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ १७
इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसासकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ १८
न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सार्वकामिकाः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् ॥ १९
उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २०
बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।
महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ॥ २१
न कश्चिदीशते ब्रह्मन्स्वयंग्राहस्य सत्तम ।
कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २२
यथा श्रुतिरियं ब्रह्मञ्जीवः किल सनातनः ।
शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २३

Dc D1 नाप्राप्यम्; B4 न चार्थम् (for न प्राप्यम्)

12 b) K1 °कर्मभि°; K2 D5 °गृद्धिभिः, K4 T2 G1 2 4 M1 °गृध्नुभिः — c) Ś1 K1 2 4 B4 D1–3 दश मासान्; B2 3 °मासं (for °मास°) S (except G3) गर्भो

13 Dc2 om 13ab — b) B4 कोपैश्च; G2 भोग्यैश्च — c) K3 G4 अपि, D3 चापि; D1 अधि°; T1 अथ (for अभि°) — d) Ś1 K1 2 लब्धा; T1 G4 बद्धास् T1 G4 इव (for एव) — After 13, S (except G3) ins 1024* न देहजा मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।

14 a) D5 6 G3 कर्मजो; T2 कर्मात्मा — b) B1 Dc भोगा; D5 6 T2 G3 रोगो (for रोगा) — T1 M2 om 14c–15d — c) G1 M1 व्याधिभिश्च The old printed ed read व्याधयो विनिवार्यंते, which was *not* found in any MS — d) T2 G1 2 4 M1 व्यालैः

15 T1 M2 om 15 (cf v l 14) — a) K1 वैद्ये, K2 Dn3 वैद्यैर्, G2 वंद्यैर् — b) Ś1 विपुलैः (for निपुणैः) — c) K3 विनिवर्तंते — d) Ś1 K1 3 4 Dc D2 3 T2 G1 मृगव्याधैर् (T2 °लैर्) K3 4 D1–3 5 द्विपाः (for द्विज)

16 a) K2 G4 एषाम्, T1 तेषाम् — b) S (except G3) °रोग° (for °दोष°) — c) Dc ते दोषं; D1 भोक्तव्य, T1 भोक्तु च (for ते भोक्तु) — d) S (except G3) चेष्टितुं पूर्वकर्मणा (T °तु पुण्यकर्मणः; M °त पश्य कर्मणः)

17 T1 M2 om 17 — a) Ś1 K1 2 4 D1–3 5 वह्नि° (for बाहु°) — b) K2 B1 3 Dn D2 4 6 G3 क्लिश्यंति; K4 दृश्यंते; B1 तुष्यंति

18 a) B4 T2 °क्रांत (for °क्रन्दं) — b) B1 मोहशोकपरायणं; B4 T1 G1 2 4 M देह (B4 मोह°, T1 देव) शंकापरिप्लुतं — c) K3 कालेन; K4 B2 Dc D1–3 श्रोतसा K3 आसक्त; K4 D1–3 आकृष्ट — d) Ś1 K1 3 ह्रियमानं; T1 प्रीयमाण Ś1 K1 2 4 D1–3 5 विलोकय (for बली°)

19 a) Ś1 K3 4 B3 D1–3 5 G4 M1 जीवेयुर् — G4 om (hapl) 19bc — b) K2 4 B3 Dn D3–6 G3 सर्वकामिकाः; T1 स्वर्गे° — d) T1 वश्यं च; G1 स्ववशो, G2 4 विधिश्च; M1 स्ववशो, M2 वशं च (for वशित्व) G2 4 नो (for वै)

20 a) M1 लोकोय (for लोकस्य) — b) Ś1 K B1 D1–3 5 अभीप्सते (for समीहते) — d) K4 D3 5 यथा T1 न तथा वर्तते च तत्

21 a) G1 वस्तवः (for बहवः) — c) B2 4 Dn D4 6 G3 तु (for च) Ś1 फलवैफल्य — d) B4 सर्वकर्मसु; D5 S (except G3) कर्मसिद्धिषु — After 21, D1–3 ins 1025* वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिकागताः ।

22 a) K3 B2 3 D (except D5) G3 केचिद् (for कश्चिद्) Ś1 K1 2 4 D5 G2 4 दृश्यते; B1 गीयते, T G1 M1 ईहते (for ईशते) — b) K4 B2 Dc1 Dn1 n2 n3 (before corr) D2–6 M2 °ग्राह्यस्य; G1 3 °ग्राहश्च G4 सग्रहे (for सत्तम) — c) K3 Dc1 Dn1 n2 D4 T G3 4 कर्मणा° B4 D1 T2 G2 4 M2 प्रकृ° Ś1 K1 2 4 D1 3 5 हि (for वै) — d) Dc देहसिद्धिः; T1 इह सधिः

23 a) T G2 4 तथा

वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४

ब्राह्मण उवाच ।

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां वर ॥ २५

व्याध उवाच ।

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्म्रियतेति मूढाः ।
जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६
अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
स एव कर्ता सुखदुःखभागी ।
यत्तेन किंचिद्धि कृतं हि कर्म
तदश्नुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २७
अपुण्यशीलाश्च भवन्ति पुण्या
नरोत्तमाः पापकृतो भवन्ति ।
नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वै-
स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २८

ब्राह्मण उवाच ।

कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
जातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २९

व्याध उवाच ।

गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।
समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३०
यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३१
शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः ॥ ३२

---

24 a) B_2 G_1 वधं° (for वध्य°) T_1 च देहे (for शरीरे) $Ś_1$ K $D_{2.3.5}$ च (K_4 वै) (for तु) — c) K_2 नित्य (for ऽन्यत्र) — d) = (var.) 34d $Ś_1$ K_{1-3} B_1 D_5 कर्मबधन(D_5 °धातु)बधनः, D_3 कर्मसंघनि°; T_1 °वश्यश्च शाश्वतः, G_1 M °बधनबंधितः — After 24, $K_{1.2}$ ins. an addl. colophon.

25 T_1 G_1 कौशिकः (for ब्राह्मण उ°) — a) B_{1-3} D_6 धर्म(B_1 ब्रह्म)विदां; Dc Dn $D_{3.4}$ कर्मविदां (D_3 °भृतां) — c) B_1 Dc D_2 S (except T_2 G_3) श्रोतु (for ज्ञातुं) — d) B_1 तत्त्वतो B_2m वरदां (for वदतां)

26 $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_2 धर्मव्याधः (for व्याधः) — a) T_2 देहनाशो D_5 त्विह (for [अ]स्ति हि) D_1 शरीरभेदे (for हि देह°) — b) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.3}$ म्रियते प्रमूढाः; K_3 Dc_1 Dn D_4 G_4 M म्रियतीति मूढाः; $D_{1.5}$ म्रियते किलेति; T_1 प्रवदंत्यमूढाः — d) K_4m B_4 T_2 $G_{2.4}$ दशार्धता तस्य; D_5 आदृश्यते वापि; T_1 दशापरस्तस्य (for दशार्धतैवास्य)

27 a) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 अन्यच्च, $K_{2.3}$ $D_{2.3}$ G_4 M_1 अन्यश्च; D_5 T $G_{1.2}$ अन्यस्य (T_1 त्र°); M_2 अन्यैश्च — b) G_4 चैव (for एव), and °भोगी (for °भागी) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित्; T $G_{1.2}$ M स वै कर्ता सुखदुःखस्य (G_2 दुःखसुखस्य) भा(T_1 M_2 भो)-गी — c) T_2 $G_{3.4}$ M_2 यत्नेन (for यत्तेन) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ सुकृतं; M_1 च कृतं (for हि कृतं) K_3 D_1 कृतं च (for हि कर्म) — d) G_1 M_2 नात्र (for नास्ति)

28 a) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{2.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) G_3 सुपुण्य° (for अपुण्य°) B Dn $D_{4.6}$ G_3 हि (B_4 तु) (for च) M_1 [अ]पुण्या (for पुण्या) — b) N T_1 G_3 M नराधमाः (for नरो°) $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ पुण्यकृतो; $G_{1.4}$ पापकृता — c) D_5 नरस्तु जातस्त्विह, T_1 G_1 M_2 नरास्तु (G_1 °रा हि; M_2 °राथ) गच्छंति हि; $G_{2.4}$ नरोनुगम्येत हि; M_1 अधो नरो गच्छति — d) T_2 वृतैः; $G_{2.4}$ कृतैः (for ततः) $Ś_1$ K B_1 $D_{1-3.5}$ T_2 समुत्पत्स्यति $Ś_1$ $K_{1.2}$ M भावितैस् — After 28, $G_{2.4}$ ins. an addl. colophon (*adhy.* no. 204)

29 G_1 कौशिकः (for ब्राह्मणः) — a) K_4 Dc_2 Dn_1 $D_{5.6}$ स (for सं-) — c) $K_{1.2.4}$ Dc_2 D_4 जाती; Dc_1 $G_{1.3}$ M_1 जातिः; $G_{2.4}$ जाताः; M_2 जात्या B_2 Dn तु (for हि) T_1 जात्या पुण्यामपुण्या च — d) $G_{2.4}$ गर्भं (for कथं) K_4 $B_{1.2}$ $D_{1.5}$ T_2 $G_{2.4}$ M गच्छंति. D_5 जतवः (for सत्तम)

30 $Ś_1$ K_2 धर्मव्याधः (for व्याध उ°) — $Ś_1$ om. 30 — a) $K_{1.2}$ गर्भाधाने — b) $K_{1.2.4}$ $D_{2.3.5}$ सप्रपद्यते; K_3 D_1 °वर्तते; Dc_2 °पश्यते — c) K B_4 D_{1-3} तत्सर्वं, D_5 तान्सर्वान् (for ते क्षिप्रं) — d) T_1 प्रवक्ष्येहं (for °क्ष्यामि) T_2 $G_{1.2.4}$ M वक्ष्यामि द्विजसत्तम

31 c) T_1 शुभमाप्नोति; T_2 $G_{1.2.4}$ शुभयोनौ तु (for °योनीषु!)

32 c) $Ś_1$ वियोनी च; T_1 विमोहत्वं; T_2 G_2 च तिर्यक्त्वं;

जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ३३
तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३४
जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमश्नुते ॥ ३५
ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ ३६
अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञितः ।
ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ।
परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ३७
स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ।
प्राप्नोति सुकृताँल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ३८
पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ।
तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयेत च पातकम् ॥ ३९
अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणान्येव सेवते ।
सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४०
संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४१
सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।

G1 अमानीषु (for त्रियो°) — d) T1 यथाकामी च; T2 G2 अधर्मैरेति, G4 अधोगामी च, M2 अधोगामिषु. Ś1 K1–3 Dn D1 3 किल्बिषी.

33 a) D1 जन्म°; S (except G3) व्याधि° — b) Ś1 K1 D1–3 T2 G2 °द्रुताः; K2 Dc G4 °द्रुत — T1 om 33^{c}–35^{d} — c) The reading संचरे or सचारे (for संसारे) of some old printed ed. is *not* found in any MS! Ś1 K1 4 D1–3 T2 G1 2 M2 पच्यमाना(M2 °नै)श्च — d) K3 4 D1–3 T2 G1 नराः

34 T1 om 34 (cf. v. l. 33). — c) D5 संप्रतिवर्तते — d) = (var.) 24^{d}. Ś1 K1 3 B3 G1 2 M1 कर्मबंधनबंधनाः (G1 2 °संयुताः; M1 °बंधिताः); T2 M2 कामबंधनसंयताः

35 T1 om 35 (cf. v. l. 33). — a) Ś1 K1 2 जतवः; B2 T2 जंतुः स्व-; B4 G1 M2 जतुश्च; Dc जंतुषु. G1 (before corr.) 2 स्वैः स्वैः (for तैस्तैः) — b) K1 2 Dc D4 6 G3 सु- (for स्व-). Ś1 K1 दुःखिताः — d) Ś1 K1 2 अश्नुयुः; B2 Dn D4 6 G3 आप्नुते; B4 ऋच्छति. B3 पुण्यां योनिमवाप्नुते; D5 G2 4 पुण्यां योनि समश्नुते, G1 M अपुण्या याति योनयः

36 a) Ś1 K1 2 समाधत्ते — b) Dc न तु (for बहु). D1 पुनरन्यत्र यद्बहु — c) K1 2 पश्यते; K3 B1 मुच्यते; Dc पच्यंते — d) T1 G1 4 [अ]भक्ष्यम् (for [अ]पथ्यम्). Dc इवात्मनः

37 a) Ś1 इव; K D1–3 5 इह (for एव) — b) Dn D4 6 G3 सुखसंज्ञकः, T1 सुखसंज्ञितं. Dc भ्रमत्यसुखपीडितः; G2 4 दुःखितोदुःखसंज्ञितः — c) Ś1 K1 2 अतो. B3 °निमित्तबध°; D5 °निर्वृत्तबंध°; M °निवृत्तबंधु° — e) Ś1 K B4 D1–3 5 परिभ्रमति. T1 G1 M1 संसारं, G3 संचारे — f) Ś1 K B4 D1–3 5 T G2 4 M1 बहुवेदने (T1 M1 °नं); G1 परिवेष्टन

38 a) T1 ते (for चेन्) — b) D1 निवृत्त° (for विशुद्ध°) — After 38^{ab}, all MSS (except D1 3 5 T1 G1, K1 2 om line 2) ins.:

1026* तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ।
कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानवः ।,

which in K3 4 B Dc Dn D2 4, 6 T2 G2–4 M2 is followed by a *repetition* of 38^{ab}. — c) Ś1 K1 2 प्राप्नुते — d) Ś1 शोचते

39 a) D1 पापवृत्तिः. T2 पापात्मा पापवृत्तिश्च, G1 सततं पापवृत्तस्तु — b) B Dc नियच्छति (for न ग°) — After 39^{ab}, G2 4 ins.:

1027* पुण्य कुर्वन्पुण्यवृत्तः पुण्यस्यान्तं न गच्छति ।

— d) K4 D2 3 5 वर्जयेत्तच्च; B Dc Dn D4 6 T1 G3 M वर्जयीत च; T2 G1 2 4 वर्जयित्वा तु. K3 B2–4 Dn1 n2 D4 6 T1 G3 M पापकम्

40 a) K3 B3 Dc D3 T2 अनसूयः. Ś1 K D1–3 5 कृतप्रज्ञः — b) Ś1 K1 3 D3 कल्याणानेव, B1 3 Dc Dn D4 6 T2 G3 °णानि च; B2 कश्मलानि च — d) Ś1 K D1 2 5 सुकृतैर्लभते महत्

41 a) K4 D2 3 सत्कृतस्य. B1–3 D (except D1–3) G3 M1 च; G1 तु; M2 [इ]ह (for हि). K2 om (hapl.) 41^{b}–42^{c} — b) Dn3 D2 जितात्मनः — c) T2 G2 4 °नुत्तमा (for °नन्तरा)

42 K2 om 42^{abc} (cf. v. l. 41) — b) B2 4 D5 S (except T1 G3) क्रियाः — c) Ś1 K1 3 4 D1–3 5 धर्म° (for लोक°) — d) K3 D3 लप्स्येत. Some MSS द्विजः

असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ॥ ४२
सन्ति ह्यागतविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रविचक्षणाः ।
स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसंकरः ॥ ४३
प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
तस्य धर्मादवाप्तेषु धनेषु द्विजसत्तम ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ४४
धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
स मैत्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४५
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४६
धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तृप्यति महाद्विज ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४७
प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
विरज्यति यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ४८
सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ४९
एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५०
तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५१
इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५२

---

43 B2 om 43^{ab} — a) K2 B1 3 4 Dc Dn D4 6 T1 G3 ह्यागम° (for ह्यागत°) D1 आगतागमविज्ञाना· — b) K2 Dn D4 T1 G3 शास्त्रे (for शास्त्र-) — d) Ś1 K1 कर्मणः सोस्य संकरः; K2 कर्मनाशोसि स°; T1 कुर्वाणः सो ह्यसं°; T2 G2 4 कुर्वाणास्ते ह्यसंकरः (G2 °राः); G1 कुर्वाणा ये ह्यसंकराः, M कर्मण· स ह्यसंकरः

44 a) Ś1 K2–4 D1–3 प्रजा, D5 राज- (for प्राज्ञो) T1 G1 M धर्मे च (for धर्मेण) K4 G1 (before corr.) लभ° (for रम°) — b) D5 प्रजा चै°; T1 धर्मेणै° (for धर्मं चै°) — After 44^{ab}, M ins

1028* धर्मेण वृत्तिं कुरुते धर्मं चैव प्रशंसति ।

— K3 om 44^{c}–45^{d} — c) K4 Dn D1–6 ततो ध(Dn D4 6 °स्माद्ध)र्मादवाप्तेन; M °स तु धर्मादवाप्तैर्हि — d) K4 Dn D1–6 धनेन; B1 धर्मेषु; T2 नष्टेषु M धनैर्ब्राह्मणसत्तम — e) T1 मुंचते; T2 G2–4 M1 [आ]सिंचते — f) S (except G3) गुण. B3 T1 G4 पश्यंति.

45 K3 om 45 (cf v l 44) — a) Ś1 K1 2 भवते, G4 वदति — G2 om 45^{cd} — c) K4 B D (except D5) G3 स मित्र° — d) Ś1 K1. 2 परत्रेह (for इह प्रेत्य) D5 विदति; G1 नश्यति (for नन्दति)

46 a) Dc T1 M शब्दस्पर्शं B1 गंध (for रूपं) Ś1 K1. 2 4 D1 3 5 शब्दे (K1 2 °ब्द-) स्पर्शे तथा रूपे — b) Ś1 K1 2 4 D1 3 रसे (K1 2 °स-) गंधे च; B1 रूपमिष्टं च; D2 रसं गंधं च; D5 गंधेभीष्टे च (for गन्धानिष्टांश्च) B4 भारत; G1 सर्वशः (for सत्तम)

47 a) T1 अधर्मस्य (for धर्मस्य च) — b) B2 Dn D1. 4 6 G3 M1 तुष्यति; G2 त्रप्स्यति K2 D1 M2 महान्; K4 Dc सदा (for महा-) — c) Ś1 K1–3 Dc D1 T2 G2 4 M2 अतृप्यमानो, B1 तृप्यमाणोपि, B2 अतुष्यमाणो; B4 न तृप्यमाणो — d) B D (except D1–3 5) G3 आपेदे, T1 नादत्ते (for आदत्ते)

48 a) Ś1 K D1–3 ज्ञान° (for प्रज्ञा°) Ś1 K1 2 इति; Dc इव (for इह) — b) K3 B1 4 Dc1 D2 3 5 चैव; T1 G1 एव (for नैव) D1 [अ]नुरुध्यति, G1 M2 °बुध्यते T2 G2 4 दोषैर्नैवावरुध्यते — c) K4 विरज्येत; B Dc Dn D2–6 T1 G1 3 विरज्यते, D1 विरति च; T2 M2 विराजति; M1 विरज्येति B1 3 4 Dc T1 G1 M तथा कामान्

49 a) G2 4 फल° (for सर्व°) T1 M2 न (for च) — b) D1 क्षयान्वितं; D5 जयात्मक, S (except G3) क्रियात्मकं — c) K1 2 चिरं; K3 4 D5 मोक्ष, Ś1 lacuna — d) K1 2 T2 नानुपायान्; G1 यतते तान् D5 M2 अपायतः

50 a) B2 आदाय, T1 आसन्ने. — b) Ś1 K1 B1 T1 G2 M2 पापकर्म — c) S (except G3) चैव (for चापि) — d) Ś1 K1 2 नरः; G4 वरं (for परम्)

51 a) S (mostly) निश्रेयसं — b) B4 S (except G3) तपो मूलं (T M रूपं) तपो दमः — D1 om (hapl) 51^{d}–52^{c} — d) G2 4 मनसेप्सितान्

52 D1 om 52^{abc} (cf v l 51) — b) B2 शमेन (for सत्येन) — c) K1 2 ब्रह्मणा; B4 T1 G1 4 M ब्राह्मणः T1 समवा°; T2 G1 M सर्वमा° (for पदमा°). — T1 om (hapl) 52^{d}–54^{a}

53 T1 om 53 (cf v l 52). — a) K1 4 D5 [अ]नु; S (except G3) [इ]ति (for तु) — b) G4 कानि कानि;

ब्राह्मण उवाच ।
इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५३
कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं सुधार्मिक ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

२०१

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १
व्याध उवाच ।
विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३
ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४
तस्य लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५
व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।
व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ।

M_2 तानि तानि — ^{cd}) B_4 यथा (for कथं), and यत् (for किं)

54 T_1 om 54^a (cf v l 52) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 कथं फलमवाप्नोति ; G_1 आप्नोति तेषां धर्मात्मन् — ^{b}) G_1 कथं (for तेषां) — ^{c}) B_4 [अ]हं ज्ञातुं (for तत्त्वेन) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ T_2 सर्वं (for धर्मं) Dn निबोध मे (for सुधार्मिक) ! B_4 धर्मतत्त्वेन सुव्रत

Colophon om in K_3 D_1 — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 Dn_2 T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य ; B_2 आदि (!) — *Sub-parvan* G_1 M_2 मार्कंडेयसम(M_2 °मा)स्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान in M_2) K_3 B Dc Dn_1 n_3 D_{2-6} G_3 (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D_5 व्याधो)पाख्यान — *Adhy name* G_1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः ; G_2 कौशिकव्याधसंवादः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn_1 *sup lin*) 208 (Dn_3 207), T G_1 M (M_2 *sup lin*) 203, $G_{2\ 4}$ M_2 (orig) 205 — *Śloka no* Dn_1 n_2 56, Dn_3 57

201

1 ^{a}) $B_{1\ 2}$ च (for तु) — ^{c}) B_1 वृत्त; S प्रश्न (for विप्रं) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ प्रत्युवाचाथ यद्वृत्तं — ^{d}) B_4 युधिष्ठिर (for नरा°)

2 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ हि विषये (for मनु°). — ^{b}) B_{1-3} Dc S (except G_3) मति° (for मनः) D_1 प्रपद्यते (for प्रवर्त°) — ^{c}) $B_{1\ 3}$ Dc S तां; D_5 तं (for तत्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भजति; $B_{1\ 3}$ Dc S (except G_3) जयति (for भजते) B_4 ततः प्रजायते कामो, D_1 ततः काम च भजते — ^{d}) $B_{1\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) S रोष; B_4 रोषश् (for क्रोध)

3 ^{a}) B_4 स्वमर्थं (for तदर्थं) T_1 महते (for यतते) — ^{b}) K_3 कर्ममारभते — ^{d}) K_1 M चेन् (for च)

4 $K_{3\ 4}$ om (hapl) 4^{bc} — ^{b}) B_2 मोहश्च; D_2 विद्वेषस्, S (except $G_{1\ 3}$) रोषश्च (for द्वेष°) — $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_2 D_5 om (hapl) 4^{cd} — ^{c}) M_2 रोषः (for लोभः) — ^{d}) T G_1 द्रोह° (for मोह°)

5 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 ततो (for तस्य) — ^{d}) K_1 धर्मं (for धर्म) T_1 वै (for च)

6 ^{a}) $K_{1\ 2}$ चरितो ; $K_{3\ 4}$ (after corr) $B_{1\ 3}$ Dc_2 $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ S चरतो (G_1 च ततो ; M_2 रोचते) (for चरते) — ^{b}) B_3 सत्य (for अर्थं) B_2 चेच्छति (for रोचते) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 5}$ अर्थं(D_5 °र्थे)व्याजोपि रोचते ($Ś_1$ K_1 वर्तते); K_2 अर्थे व्याजे प्रवर्तते, T G_1 व्याजेन च न रो°, $G_{2\ 4}$ व्याजोपि न च रो° ; M अव्याजेन च रो° — ^{c}) K_3 B_2 व्याजेषु, T_1 कामेन (for व्याजेन) B_4 S (except G_3) सेव्य°; D_3 रोच° (for सिध्य°) — ^{d}) D_1 धर्मेषु; S (except G_3) एते° (for

तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ॥ ६
सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ।
उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीति श्रुतियोजितम् ॥ ७
अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागदोषतः ।
पापं चिन्तयते चापि ब्रवीति च करोति च ॥ ८
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ।
एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥ ९
स तेनासुखमाप्नोति परत्र च विहन्यते ।
पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ॥ १०
यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ।
तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

ब्रवीषि सूनृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ १२

व्याध उवाच ।

ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १३
यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १४
इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यं चापि सर्वशः ।
महाभूतात्मकं ब्रह्मन्नातः परतरं भवेत् ॥ १५
महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ १६

धने°) — ^{c}) T G_1 M अत्रैव (for त°)

7 ^{a}) Dc वार्यमाणै° D_1 तु (for च) — ^{b}) K $B_{1\ 4}$ Dc_2 $D_{2\ 3\ 5}$ द्विजोत्तमैः; D_1 द्विजातिभिः — ^{c}) K_3 उत्तरैः; S (except G_3) उत्तम (for उत्तरं) $Ś_1$ K B_2 $D_{2\ 3\ 5}$ प्रति ; G_4 द्विज- (for श्रुति-) T_2 M -संबंधं (for -संबद्धं) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ प्रतियोजितं; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ [अ]श्रुतियो°; T_2 $G_{2\ 4}$ M_1 श्रुतिचोदितं

8 ^{a}) D_5 विविधस्, G_1 तु विधिस् (for त्रिविधस्) T_1 G_1 तत्र (for तस्य) — ^{b}) B_1 जायते; B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ S (except M_1) वर्त° (for वर्ध°) K_4 B_{1-3} D (except D_4) G_3 रागदोषजः, T_1 तव भेदतः — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 चैव (for चापि) — ^{d}) K_4 प्र- (for the *first* च)

9 ^{a}) Dc D_1 तथा°; T_1 यस्या° (for तस्या°) B_1 [अ]धर्मप्रयुक्तस्य; Dn_2 [अ]धर्मे प्रवृत्तस्य — ^{c}) Dn °शीलै°; $D_{4.6}$ °शील° (for °शीला°) B_1 हि (for च). $Ś_1$ K_1 मित्रघ्नं, G_1 मित्रार्थं (for मित्रत्वं) — ^{d}) K_{1-3} $D_{3\ 6}$ $G_{1\ 2}$ भजते; B_3 व्रजंतं; B_4 भजति $Ś_1$ सहकर्मिणः; K_1 पापकर्मभिः; K_3 B_3 D_5 T_1 $G_{2\ 4}$ °कर्मणः; K_4 D_{1-3} °कारिणः

10 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 स नेह; B_2 सत्येन; G_4 एतेन (for स तेन) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 T_1 सुखम्; K_4 B Dc Dn $D_{1-4.\ 6}$ G_3 दुःखम् (for [अ]सुखम्). — ^{b}) K_3 परत्रं तु B D (except $D_{1-3.\ 5}$) G_3 विपद्यते (B_4 निहन्यते) — ^{c}) K_1 भवते G_4 M ह्येव — ^{d}) $B_{1\ 3}$ Dc °लोकं (for °लाभं) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_2 D_5 T_1 G_1 च (for तु)

11 ^{a}) D_5 प्राप्नुयाद् (for प्रज्ञया). — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 $D_{1-3\ 5}$ सर्वानेव, T_1 गुणान्वाचा (for पूर्वमेव) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 [अ]त्र, K_3 प्र- (for [अ]नु-) K_4 सर्वानुपरि पश्यति. — ^{c}) B_4 सुखदुःखेन; D_5 सर्वदुःखेषु — ^{d}) D_5 साधुं (for साधून्) K_3 [अ]प्सु निपे° (for [अ]प्युपसे°) — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ °चाराद्; $K_{3\ 4}$ °चारो; D_{1-3} °चारा; D_5 °चारे, M_2 °रभं (for °रम्भाद्) — ^{f}) Dc_1 Dn_1 n_3 राजते (for जायते) D_1 बुद्धिर्धर्मे प्रजायते

12 ^{a}) Dn_2 n_3 धर्म्यं (for धर्मं) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 वार्ता (for वक्ता) — ^{c}) K_4 Dc °स्वभावः; D_1 °स्वभावाद् (for °प्रभावः) D_1 भगवन्, D_5 तु महान् (for सुमहान्) — ^{d}) B_1 विभासि मे, D_5 मतो हि नः

13 ^{a}) G_4 महाभाग — ^{b}) K_4 [ऽ]न्नभुज°. K_1 मुदा; T $G_{1\ 2\ 4}$ तथा, M_2 तदा (for सदा) — ^{d}) Dc_2 D_5 लोकैर् (for लोके) $Ś_1$ K_{1-3} Dc T G_1 M मनीषिणां

14 ^{a}) G_4 M_4 तु (for च) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ लोके (see below), Dc तं ते; M_2 धत्ते (for तत्ते) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3.\ 5}$ तत्ते वक्ष्यामि सत्तम (see above) — ^{c}) K B_1 $D_{1-3\ 5}$ नमस्कृत्य Dc ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य — ^{d}) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} ब्रह्मविद्यां, G_1 ब्राह्मीं वृत्ति

15 ^{a}) T_2 इह (for इदं) T_2 $G_{2\ 4}$ विद्वन् (for विश्वं) — ^{b}) D_5 मायया; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 अजगच् (for अजय्यं) T_1 जगच्चापि च सर्वशः — D_1 om 15^{cd} — ^{c}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ब्रह्म (for ब्रह्मन्) — ^{d}) B_{1-3} ततः (for नातः) $Ś_1$ K B_4 $D_{2.\ 3\ 5}$ महत् (for भवेत्)

16 ^{a}) $G_{2\ 4}$ यान्याहुर् (for खं वायुर्). — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ मही तथा; B_2 T $G_{1\ 2}$ M तथैव च, G_4 तथा विभुः

तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १७
षष्ठस्तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।
सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहंकारस्ततः परम् ॥ १८
इन्द्रियाणि च पञ्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ १९
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतः ।
चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।
महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदां वर ।
एकैकस्य गुणान्सम्यक्पञ्चानामपि मे वद ॥ २

(for तथा च भूः) — After 16^{ab}, G2 4 ins
1029* वायुराकाशसंयुक्तः सर्वभूतेषु वर्तते ।
— ^{d}) Dc ते (for तद्·)

17 ^{a}) D5 अर्थ· (for अपि) — Ś1 K1 2 om (hapl) 17^{bc} — ^{b}) K3 B4 D1–3 5 T1 G1 M °वृद्धिः, K4 °वृध्या; T2 G2 °वृद्धाः (for °वृत्तिः) D2 3 परे परे, G1 2 4 M परे परा (G1 परस्परं as in text also) — ^{c}) K3 4 B1 3 4 D1–3 पूर्वं पूर्वं, D5 पूर्वे पूर्वे (for पूर्वपूर्व·) — ^{d}) B4 गुणितास्त्रिषु, D5 गुणवृत्तिषु; T G2 4 M1 गुणितास्त्विह; G1 गुणता द्विज

18 ^{a}) Dn2 T1 षष्ठं, D5 षष्ठी (for षष्ठस्) Ś1 K1 2 च (for तु) K3 4 D1–3 G4 M धातुर्; T या तु; G1 यातुर्; G2 यां तु (for नाम) — ^{b}) B3 अपि (for अभि·) — ^{c}) Ś1 K1–3 T1 M2 सप्तमा Ś1 K1 2 [अ]भवद् (for भवेद्) — ^{d}) K1 2 M1 स्वतः; B4 तथा; D1 च तत् (for ततः) Ś1 K1 3 B4 Dc1 D1–3 परः (for परम्)

19 ^{a}) B1 2 4 S (except G3) तु (for च) Dn D2–4 6 पंचात्मा (for पञ्चैव) — K1 om 19^{b}–20^{c}. — ^{b}) M1 transp रजः and तम· — ^{c}) T2 इत्येतो, G2 इत्येवं; G4 इत्येषु Ś1 भूतदशको, T2 सप्तदशतो, M1 साप्तदशिको — ^{d}) K3 4 B1 D2 3 S (except G3) °संज्ञितः

20 K1 om 20^{abc} (cf v l 19) — ^{a}) B1 तैः सर्वैर्, Dc सर्वैश्च (with hiatus), M1 सर्वैरेव (for सर्वैरिह) D5 [इ]न्द्रियार्थैश्च; T1 [इ]न्द्रियैस्तैस्तु; T2 [इ]न्द्रियैरर्थैर् Ś1 K2–4 B2 4 D1–3 च (for तु) — ^{b}) B4 व्यक्ताव्यक्तः K2 3 G2 4 च; K4 B4 D1. 3 5 T G1 M तु (for सु) B1–3 D (except D1–3 5) ·संवृतं·, G3 ·संस्कृतः, M1 संज्ञितः (for ·संवृतः) — B4 om 20^{cd} — ^{d}) K3 B2 D1 2 5 6 गणः (for गुणः) — T2 om 20^{ef} — ^{e}) B4 इत्येतत् (for एतत्ते) — ^{f}) D5 भूयः किं (by transp)

Colophon om in T2 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn3 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या K3 4 B Dc Dn1 n3 D1–6 G3 (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 व्याधो)पाख्यान — *Adhy name* G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 209, Dn2 D1 208, T1 G1 M (M2 *sup lin*) 204, G2 4 M2 (orig) 206 — *Śloka no* Dn1 n2 21, Dn3 22, D1 76

202

1 T2 om 1 — ^{a}) B3 तु विप्रर्षे; D5 G2 (by transp) तु विप्र· स (G2 तु) — ^{c}) Ś1 K1–3 G1 अचोदयद, D5 अनोदयद् (for अकथयद्) M2 प्रीतो (for भूयो) K4 D1–3 कथां पप्रच्छ भूयोपि — ^{d}) Ś1 K4 D1 2 5 प्रीतिवर्धिनी; B1 स्नेहवर्धनीं; B2 परिव°. K1 2 मनःप्रीतिविवर्धि (K2 °र्धं)नीं.

2 ^{b}) Ś1 K D1–3 5 धर्मविदो जनाः; B Dc Dn D4 6 T1 G1 3 4 °भृतां वर — ^{c}) D5 गुणं (for गुणान्) Ś1 सर्वान् (for सम्यक्)

3 ^{ab}) B2 वह्निर् (for ज्योतिर्) Dn2 transp ज्योतिर्

व्याध उवाच ।

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३
भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मन्नुदकं च चतुर्गुणम् ।
गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि द्विजोत्तम ।
अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ॥ ६
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव च ॥ ७
एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्योन्यं नातिवर्तन्ते संपच्च भवति द्विज ॥ ८
यदा तु विषमीभावमाचरन्ति चराचराः ।
तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ॥ ९
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
यैरावृतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १०
इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ११
यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।

---

and वायुर् K1 2 D2 T1 G1 आकाश एव — d) K1 2 तथा (for तेषां) B1 वक्ष्यंति (for वक्ष्यामि)

4 a) G1 M2 भूमेः (for भूमिः) — b) Dc M तु (for च) — c) G2 4 तेजसस् (for तेजसि) Ś1 K1 2 वै; K3 4 D1-3 5 G2 4 M2 तु (for च) — d) K1 2 D5 तु (for च)

5 M2 om 5a–7b — b) K4 चापि (for गन्धश्च) K4 द्विजोत्तम, T1 च पंचधा; M1 तथैव च (for च पञ्चमः) — T1 om 5c–7b — c) Ś1 K B4 D1-3 5 transp गुणाः and पञ्च — d) Ś1 K1 2 °त्तमाः (for °त्तराः)

6 D2 (hapl.) T1 M2 (cf. v. l. 5) om 6 — b) Ś1 रसश्च द्विजसत्तम; G2 4 रसश्चैव तथैव च — c) Ś1 K2 चैते (for एते) T2 G1 M1 विप्र (for ब्रह्मन्) — D3 om (hapl.) 6d–8a — d) G1 चत्वारः कीर्तितास्तव; M1 कीर्तितास्ते द्विजोत्तम

7 T1 M2 om 7ab, D3 om 7 (cf. v. l. 5, 6) — b) Ś1 K1 2 T2 च (for [अ]थ) — c) B4 D5 शब्दस्पर्शौ तु K4 T G1 3 4 वायोः (for वायौ) K2 तौ; B1 4 T2 G2 4 च (for तु). — d) K3 4 B D G3 M चाकाश (for आकाश). K4 B Dn D4-6 G3 M तु (B2 हि) (for च)

8 D3 om 8a (cf. v. l. 6) — c) T G1 3 4 उक्ता वै (for वर्तन्ते) T1 M °लोकेषु (for °भूतेषु) — d) Ś1 येषां; K2 एषां; G4 एषु (for येषु) Ś1 B2 प्रकीर्तिताः (for प्रति°) — e) K1 2 B1 3 4 Dc ना(B1 चा)भिव°; D3 तानि व° (for नातिव°) — f) K4 D3 संपत्तिर्; B1 2 Dn D1 4 6 G3 सम्यक्च (for संपच्च) B1 भवतो (for °ति). Ś1 K1. 2 सम्यक्तेषां भवेद् द्विज; B3 सम्यग्वर्तति च द्विज; B4 Dc D2 सम्यग् (D2 सपद्) भवति वै तदा (Dc द्विज); D5 साम्यं तेषु भवेद् द्विज, T1 समवच्चाभवद् द्विज ※ Cn सम्यक् च भवति एकीभावेन प्रकाशन्ते। एकत्वमार्पं। ※

9 a) K3 B1 4 D2 3 5 T G2 4 M2 Cnp विषमं भावम्; B2 3 Dc1 Dn G3 विषयी(Dn3m °मं)भावम् — b) Ś1 K1 2 B4 D5 आविशंति (for आचरन्ति) D5 चरावरं; T2 परावराः — c) M2 अन्यद् (for अन्य) — d) D1 अधि°, G1 अति° (for व्यति°) Ś1 K1 2 D5 चा(Ś1 ना)नघ, T1 G4 कायतः (for कालतः)

10 Before 10, T2 G4 ins व्याधः — a) Ś1 K1 2 T G1 4 आनुपूर्व्यात्; B1 °पूर्व्यां; G1 (also) 2 प्रातिलोम्यात् G1 च (for वि-) — b) B1 °पृष्ठशः (for °पूर्वशः) — c) D1 यत्र यत्र B4 T2 G1 च (for हि) — d) K D1 4 T G2 4 पंचभौ(K4 °भू)तिकाः; B1 सार्वभौ°; G1 च परंतप — e) T2 G2 आततम् (for आवृतम्) G4 एतैरापादितं सर्वं

11 = (var.) B. 12. 189. 15, 329. 49 — a) K4 T G1. 2 4 M गृ(T2 ग्रा)ह्यते; B1 सज्ज°; B2 सूय°; D1 शक्य°; D5 व्यज्य° (for सृज्य°) — b) K3 D2 मूर्तम् (for व्यक्तम्) B4 इद (for इति) K3 स्थित, D5 श्रुतिः (for स्मृतम्) Dn2 n3 तद्व्यक्तमिति संस्मृत — c) K2 D5 तज्ज्ञेयं Ś1 K1 B1-3 Dc Dn D4 6 G3 त(Dc1 य)दव्यक्तमिति ज्ञेयं — d) D1 M2 °ग्राममम् (for °ग्राह्यम्)

12 a) G1 3 4 यदा; M2 तथा- (for यथा-) K2 -स्वां; K3 D3 G1 2 M -स्व-; D5 सु-; G4 ह्य (for -स्व) Some MSS ग्राहकाण्येषां — b) K3 °नि च, D4 °निति (for °नि तु) — c) K3 तथा; B4 Dc T यथा; D1 G1 2 4 M1 तदा; D2 तु यं (for यदा) K1 देहे — d) B1 3 D

इन्द्रियाणि यदा देही धारयन्निह तप्यते ॥ १२
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ।
परावरज्ञः सक्तः सन्सर्वभूतानि पश्यति ॥ १३
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १४
ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य मोहजम् ।
लोको बुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण दृश्यते ॥ १५
अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ।
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ॥ १६
इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।
निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १७
एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ १८
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ १९
षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २०
रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट-
मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।
तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वै-
र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २१

(except $D_{1-3, 5}$) G_3 इव, T_2 न हि (for इह) $Ś_1$ K B_1m $D_{1-3, 5}$ दृश्यते (for तप्यते)

13 *a*) B_4 सततम्, G_2 विदितम् (for विततम्) — K_4 om (hapl) 13^{cd} — *c*) B_{2-4} Dc Dn $D_{4, 6}$ T_2 G_3 M_1 परापरज्ञः; D_2 °वरेशः K_1 D_4 G_2 M_2 शक्त॰ सन्; Dc $D_{1, 5}$ स(D_1 श)क्तः स; T G_1 यः शक्तः; G_4 शक्तिः सन् (for सक्तः सन्) — *d*) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ D_{1-3} भूतानि प्रति॰, B_2 Dn $D_{4, 6}$ G_3 स तु भूतानि; T_1 M स भूतानि प्र॰

14 *a*) T_1 पश्यतं (for पश्यतः) — *b*) D_1 सद्यो° (for सर्वा°) — *c*) D_1 °भूतश्च; T_1 $G_{1, 2}$ M °भूतेन — *d*) K_2 नाशुभो नोप°; D_1 नाश्नुते नोप°

15 $Ś_1$ $K_{1, 2}$ om 15 — *a*) K_3 Dn_3 $D_{2, 4, 5}$ T_2 G_3 Cnp °पूर्वात्म(T_2 °दि)कं; B_1 °मूलार्थकं; T_1 G_4 °भूतादिक. K_4 $D_{1, 3}$ अज्ञानमूल तं क्लेशम् — *b*) K_4 T_1 अनिवृत्तस्य; Dc_2 $D_{3, 6}$ G_3 M_1 इतिवृ°; D_5 अतिवृद्धस्य K_4 B_4 D_2 मोहनं (K_4 °जं also as in text), B_1 लक्षण; $B_{2, 3}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 पौरुष; D_1 मोहदं — *c*) $K_{3, 4}$ G_1 लोक॰; B_{1-3} $D_{2, 3, 5}$ G_4 लोके, B_4 अहं॰; Dc D_1 G_2 लोक (for लोको) Dn $D_{4, 6}$ G_3 लोकवृत्तिप्रकाशेन. — *d*) $K_{3, 4}$ D_2 ज्ञेय, B_{1-3} Dc Dn $D_{4, 6}$ T_2 G_3 ज्ञान॰, D_1 जानन् (for ज्ञेय॰) $B_{1, 3}$ D (except $D_{1-3, 5}$) G_3 गम्यते, B_2 पश्यति; G_1 M_1 दृष्यते, M_2 रिष्यते (for दृश्यते)

16 *b*) B_1 सदासुखं — *c*) K_4 अपूर्वं; B_1 अमर्त्यं; T_2 $G_{2, 4}$ M अमूर्ति (for अमूर्तं) — *d*) B_1 वृद्धि° (for बुद्धि°) D_5 भगवन्निह विद्धि मा — *e*) K_3 ततो मूलम्; G_2 तपोकूलम्; G_4 तपोबलम् — *f*) T_1 $G_{2, 4}$ M_2 मा (for मां). $D_{1, 5}$ °पश्यसि (for °पृच्छसि) — After 16, S ins

1030* तपसा हि समाप्नोति यद्यदेवाभिवाञ्छितम् ।
[M_1 तदा°, M_2 नमा° (for समा°) T_2 G_3 °वाछति]

T_2 $G_{1, 2, 4}$ M_2 cont $Ś_1$ $K_{1, 2}$ Dn D_5 ins after 16

1031* तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ।
[Dn G_1 M_2 इद्रियाण्येव (for तदिन्द्रियाणि) T_2 तपोवनमनास्तथा (for the posterior half)]

17 B_4 om 17^{ab} — *a*) Dc इद्रियाणां च (for °ण्येव) T_1 तत्स्वर्गं. — *b*) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ यौ (for यत्)

18 *d*) T_2 $G_{2, 4}$ स्वर्ग° (for कृत्स्न°) B_4 ते (for च)

19 D_2 om 19^b–20^a — *b*) $Ś_1$ D_5 यच्छति; K_3 B_2 Dn $D_{4, 6}$ अर्छ°, B_3 इच्छ°, Dc अर्ह°, G_3 अभ्यर्ति (sic) (for ऋच्छति) — *c*) $Ś_1$ तु तानेव; K_4 च तान्येव, G_4 M_2 कृतान्येव — *d*) B_1 Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 समाप्नुयात्; $B_{2, 3}$ G_1 अवाप्नुयात्; T_2 G_2 उपाश्नुते (for अवाप्नुते)

20 D_2 om 20^a (cf v l 19) — *a*) = 22^a K_2 निद्यानाम्, T_1 $G_{1, 2, 4}$ M योज्यानाम्; T_2 योग्यानाम् (for नित्यानाम्) — $Ś_1$ D_5 om (hapl) 20^b–22^a — *b*) D_2 अधिगच्छति (om यः), S (except G_3) योधि(G_1 °व)॰तिष्ठति — *c*) T G_1 च (for स) S (except G_3) न चा° (for कुतो°) — *d*) B_4 युज्यते द्विजसत्तम; S (except G_3) संयुज्येत जितेद्रियः

21 $Ś_1$ D_5 om 21 (cf v l 20) — *a*) K D_{1-3} सृष्टम्; T $G_{2, 4}$ दृष्टो (for दृष्टम्) — *b*) T $G_{2, 4}$ ह्यात्मा (for आत्मा) B_1 च यंत°, G_2 यंत° (for नियन्त°) $K_{1, 2}$ षट् च तानि (for [इ]न्द्रियाणि) K D_{1-3} T_1 G_1 M [अ]स्य चाश्वाः (for [आ]हुरश्वान्) — *c*) B_1 D_3 T $G_{1, 4}$ M_2 अप्रमत्तैः K_4 $D_{2, 3}$ कुशलैः, B_1 S (except G_3) कुशलो. S

षण्णामात्मनि नित्यानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथिः ॥ २२
इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु ।
धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्या तानि जयेद् ध्रुवम् ॥ २३
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाम्भसि ॥ २४
येषु विप्रतिपद्यन्ते षट्सु मोहात्फलागमे ।
तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

२०३

मार्कण्डेय उवाच ।
एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।
ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १
ब्राह्मण उवाच ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २
व्याध उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३
मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ।

(except G2 3) यथाश्वैर् — d) K1 3 D1 2 M पथीव; T1 G1 सदैव; T2 वशीव (for रथीव)

22 Ś1 D5 om 22a (cf v l 20) — a) = 20a B1–3 Dc Dn D4 6 G3 युक्ता°; G1 सृष्टा° (for नित्या°) — c) K4 Dc2 T1 वीरो (for धीरो)

23 a) T2 G2 प्रहृष्टानां — b) B1 वर्त्मनि (for °सु) — c) B2 वृत्ति (for धृतिं) — d) K4 D1 बुधः (for ध्रुवम्) Dn3 धृत्वा विजयते ध्रुवं; G1 धृत्वैतानि ध्रुवो जयः

24 = (var) Gītā (Vulg) 2 67 — a) K3 B4 D1 5 तु; B1–3 Dn D4 6 G3 वि- (for हि) — b) B1 [ऽ]थ (for [ऽ]नु-) — c) Ś1 D1 5 T1 G1 हरति प्रज्ञां; T2 G2 4 M बुद्धि हरति (T2 M2 °ते) (for हरते बुद्धि) — d) Ś1 K D1–3 5 T1 G1 वायुर्नावमिवांभसि

25 a) Ś1 K3 तेषां; K1 2 4 D3 5 येषां, T1 ये तु; G1 यो हि; G2 4 एषु G1 2 4 °पद्येत (for °पद्यन्ते) D1 ये ध्रुवं प्रतिपद्यंते — b) Ś1 षट्सु लोकात्; K1 2 षट्सु लोभात्; K4 D1 2 षट्सु षोढा, D3m षड्गुणोढा; D5 षट्सु लोभ-; T2 G2. 4 M षट्स्वमोहात् — c) G2 4 ज्ञाता (for तेषु) Ś1 B4 Dc2 व्यवसितो° (Dc2 °ता°); K1 वै वसितो°; K2 विवसिता°; K3 D5 व्यवस्थिता°, K4 D1–3 [अ]ध्यवसितो°; D1 T G1 M2 [अ]ध्यावसिता° (D1 °तो°, T1 °ते°) (for [अ]ध्यवसिता°). — d) K1 विदीत; K2 T1 विदेत (for विन्दते) K1 2 बलं (for फलम्)

Colophon — *Major parvan:* Ś1 K1 2 G2. 4 आरण्य — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या K3 4 B Dc Dn1 n3 D1–6 G3 M2 (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 धर्मव्याधो)पाख्यान — *Adhy name:* D5 महाभूतनिर्णयः; G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 210, Dn2 D1 209, T1 G1 M (M2 inf lin) 205, T2 201, G2 4 M2 (orig) 207 — *Śloka no* Dn1 28, Dn2 n3 27, D1 26 (followed by 27)

203

1 b) D1 धर्मे (for धर्म-) — c) M2 परमः (for स पुनः) N (except B1–3 D1–3 5) पुनः सूक्ष्मतरं विप्रः — d) T2 तु (for सु-)

2 a) K4 D1–3 T1 चापि (for चैव) — c) K3 गुणं; Dc1 D4 गुणास् (for गुणान्) — d) Ś1 यथाप्रज्ञं हि पृ°; K1 2 यथावत्परिपृ°

3 3a=1 48 4a, 53 35a, 59 9a, etc , etc — b) =1 27 4b, 89 4b, etc B3 M मा (for मां) — c) K1 M2 येषां; T1 G1 2 4 एतान् (for एषां) K3 गुणाः; D5 गुण- (for गुणान्) — d) G1 वदतो (for ग°)

4 a) D5 मोहमेक (for मोहात्मक) K2 तपस् (for तमस्) Dn1 n3 D5 6 T2 G3 त्वेषां (for तेषां) — b) K1. 2 तेपां; T1 एव (for एषां) D1 प्रवर्तते — c) Ś1 K D1–3 5 तु (for च) — d) T2 जातिर् (for ज्याय) Ś1

प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ४
अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
दुर्दृशीकस्तमोध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५
प्रवृत्तवाक्यो मन्त्री च योऽनुराग्यभ्यसूयकः ।
विवित्समानो विप्रर्षे स्तब्धो मानी स राजसः ॥ ६
प्रकाशबहुलो धीरो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७
सात्त्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते ।
यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ८
वैराग्यस्य हि रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
मृदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ९
ततोऽस्य सर्वद्वंद्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम् ।
न चास्य संयमो नाम क्वचिद्भवति कश्चन ॥ १०
शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः ।
वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११
आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२

ब्राह्मण उवाच ।

पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर ।

K_1 इवो° (for इहो°)

5 ^{b}) K_3 °शोक- (for °शीलो) Dc_2 विलोचनः (for विचेतनः) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 दुर्हृषीकस् (B_3 दुर्धर्षणस्); K_4 D_1 दुःखशीलस्, $D_{2\ 3\ 5}$ T दुर्दर्शनस्, $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 दुर्दर्शि($G_{2\ 4}$ °र्शं)कस् $Ś_1$ तमोग्रस्तः; D_6 तपोध्वस्तः — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ क्रोधन° (for सक्रोध°) B_2 (m as in text) स्मृतः, D_3 (by corr) मतः, D_5 जनः; T_2 नरः (for [अ]लसः)

6 ^{a}) $Ś_1$ K_4m (orig corrupt) प्रवृत्तरागो; B_4 स वृत्तवाक्यो, T_2 $G_{2\ 4}$ M सुवृत्त°, G_1 संवृत्त° T_2 तद्री (for मन्त्री) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ T_2 योनुरागाभ्यसू°; K_3 B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_1 $G_{1\ 3}$ M यो नराग्र्योनसू° (D_3m प्रारंभायासशीलवान्); D_1 योनुराग्योभ्यसू°; D_2 योनुवाग्यस्य सू°; D_5 योगवाच्यभ्यसू°; G_2 योनुराग्यनसू°; G_4 यो निराग्यनुसू° — K_1 om (hapl) 6^{c}–7^{b}, K_3 om 6^{c}–7^{d} — ^{c}) $Ś_1$ K_2 विविक्षमानो, K_4 D_1 T_1 $G_{2\ 4}$ विवत्स°; B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 M विधित्स°, D_2 विविश° K_2 राजर्षे (for विप्र°) — ^{d}) G_2 तस्थौ (for स्तब्धो) K_4 B_4 $D_{2\ 3\ 5}$ च (for स)

7 K_1 D_5 om 7^{ab}, K_3 om 7 (cf v l 6) — ^{b}) B Dc_1 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 निर्विधित्सो; $G_{1\ 2\ 4}$ निर्विवत्सो — ^{c}) B_4 अक्रोधनो मृदुर्; T_1 $G_{2\ 4}$ °नपरो; T_2 G_1 M °परमो $Ś_1$ धीरो, G_2 श्रीमान् (for धीमान्) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ शांत° (for दान्त°)

8 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om 8^{ab} — ^{ab}) T_2 तत्र; M_2 नस्य (for त्वथ) D_6 संवृत्तो; T_2 संबंधो (for संबुद्धो). T_2 $G_{2\ 4}$ °वृत्तैर् (for °वृत्तेन) T_1 लुप्यते, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ लिप्य°, M लिख्य° (for क्लिश्य°) $K_{2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ क्लिश्यते लोकवृत्तेन संबुद्धस्त्वथ सात्त्विकः (by transp) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ बोध्यति, M_1 बुध्येत (for बुध्यति) D_1 यदा बुध्या विबोद्धव्य — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ Dn_3 $D_{2\ 3\ 5}$ जुगुप्सति, K_2 °प्सिते; K_3 °प्सितं

9 ^{a}) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 विरागस्य (for वैराग्य°) $Ś_1$ K_{1-3} B_{1-3} Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 च; K_4 $D_{2\ 3\ 5}$ [अ]नु-, B_4 G_1 तु (for हि) B_4 वै; D_1 च (for तु). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ [अ]हंकारे (for °कारः) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ [आ]र्जवे (for °वं) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ यः; T_2 तत् (for यत्)

10 ^{a}) $Ś_1$ K B_3 $D_{1-3\ 5}$ °दुःखानि (for °द्वंद्वानि) T_1 ततो निवृत्तद्वंद्वश्च — ^{b}) T_1 M लोकवृत्त जुगुप्सते (=8^{d}) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 तदास्य, K_3 औदास्यं; M_1 न चापि (for न चास्य) K_4 B_{1-3} Dn $D_{1-4\ 6}$ G_3 सशयो, T_2 G_4 [अ]पगमो, G_1 M_1 [अ]सयमो, G_2 [अ]मंगमो (for सयमो)

11 ^{a}) T G_1 M °भावेपि (for °योनौ हि) — ^{b}) K_3 M_2 तद्गुणान्, Dc_2 G_1 षड्गुणान् T $G_{1\ 4}$ M अधि°; G_2 अति° (for उप°) — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 लभते (for भवति) — ^{d}) K_4 हि (for च)

12 ^{b}) T_1 $G_{2\ 4}$ अपि (for अभि-) — ^{c}) B_1 ब्रह्मन् (for सर्वे) — ^{d}) B_1 किं भूयः कथयामि ते — After 12, $K_{3\ 4}$ B_{1-3} D G_3 ins an addl colophon (*adhy no* : Dn_1 n_3 211, Dn_2 D_1 210)

13 ^{a}) G_3 वायव (for पार्थिवं) B_2 आश्रित्य (for आसाद्य) — ^{b}) Dn_3 $D_{1\ 5}$ $G_{2\ 4}$ शरीरे (for शारीरो) T_1 G_4 M_2 कथं विभो; T_2 प्रकंपते (for कथं भवेत्) — ^{c}) B_1 °विशोकेन (m °विशेषेण as in text) — ^{d}) K_4 [ऽ]नलः (for [ऽ]निलः)

14 ^{a}) एकं; D_5 एतत्; $G_{2\ 4}$ M_2 एवं (for एतं). — ^{c})

व्याधः स कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १४
व्याध उवाच ।
मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरुपास्महे ।
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ॥ १६
एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ १७
बस्तिमूले गुदे चैव पावकः समुपाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ १८
प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ १९
संधौ संधौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ २०
धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ।
रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥ २१
प्राणानां संनिपातात्तु संनिपातः प्रजायते ।
ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ २२

B D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 तु (for स)

15 [a]) B_1 आस्थितो; D_2 आहि° (for आश्रि°) — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ अनु°; B_4 प्रति° (for परि°) — [c]) B_1 तु (for the second च) — [d]) $K_{1.3}$ विचेष्टिते (K_3 °तं); Dc [S]वचेष्टते (for विचेष्टते) — [e]) K_3 $B_{1.3.4}$ D (except D_1) G_3 भविष्यं च

16 [a]) K_4 D_3 तं (D_3 तद्) देवदेवानां; G_2 त सर्वभूतानां — [b]) B_2 Dc_1 Dn $D_{2.4.6}$ G_3 °योनिम् (D_2 °योनिर्) (for °ज्योतिर्) $B_{2.4}$ उपासते (for °स्महे) — D_3 om (hapl.) from -त्मा (in 16[c]) up to भूता- (in 16[f]) — [c]) D_5 T_1 G_2 M_2 °भूताना (for °भूतात्मा) — [e]) $B_{1.2}$ (m as in text) $_4$ Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 महान् (for मनो) — After 16, T_1 M_1 ins.

1032* शरीरमध्ये नाभिः स्यान्नाभ्यामग्निः प्रतिष्ठितः ।
[T_1 °मध्ये नाभ्या-तु जठरेग्नि- प्रति°]

On the other hand, T_2 $G_{1.2.4}$ ins. after 16

1033* अव्यक्तं सत्त्वसंज्ञं च जीवः कालः स चैव हि ।
प्रकृतिः पुरुषश्चैव प्राण एव द्विजोत्तम ।
जागर्ति स्वप्नकाले च स्वप्ने स्वप्नायते च सः ।
जाग्रत्सु बलमाधत्ते चेष्टत्सु चेष्टयत्यपि ।
तस्मिन्निरुद्धे विप्रेन्द्र मृत इत्यभिधीयते । [5]
त्यक्त्वा शरीर भूतात्मा पुनरन्यत्प्रपद्यते ।,

which is followed by 1032*

[(L. 4) G_1 चेष्टयेच् (for चेष्टत्सु) — (L. 6) G_1 प्रवर्तते (for प्रपद्यते)]

17 [a]) K_4 सर्वं; M_2 एतत् (for एवं) D_2 द्विज (for त्विह) $Ś_1$ $K_{1.2}$ च (for स) B_4 सर्वात्मा (for सर्वत्र) T $G_{2.4}$ एष त्वग्निरपानेन. — [b]) B_4 प्रति° (for परि°) — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} D_2 च (for तु). K_1 समासीन; K_4 B_3 M_2 °सेन (for °नेन) — [d]) B_3 यागां (for स्वां स्वां) B_2 योनिम् (for गतिम्) $B_{1.3}$ Dn_{1} n_3 अपा° (for उपा°)

18 D_6 G_1 om. (hapl.) 18[ab] — [b]) K_4 $B_{2.3}$ Dn $D_{1-3.6}$ T_2 $G_{2.4}$ M_1 पावक B_1 समुपस्थित: — [c]) K_4 T $G_{1.2.4}$ मूत्रपुरीषं $K_{1.4}$ B_2 D G_3 वा° (for चा°) — [d]) B_4 हि (for [अ]पि) G_1 om. अपि T_2 प्रति° (for परि°)

19 $Ś_1$ $K_{1.2}$ om. (hapl.) 19[ab] — [a]) D_1 यत्ने च (for प्रयत्ने) — [b]) $B_{1.2}$ Dc Dn (Dn_3 before corr.) $D_{2.4.6}$ $G_{1.3}$ स (for य) $D_{1.2}$ M_2 एष (for एकस्) $G_{2.4}$ संश्रितः (for वर्तते) — [c]) B D (except $D_{2.3.5.6}$) T_2 G_3 उदानम् (for °न) — [d]) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ °कुशला (for °विदुषो) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 नराः (for जनाः)

20 [a]) D_2 G_4 स (G_4 च) निर्विष्टः (for सनिविष्टः). T_1 स सधौ संनिविष्टः सन् — [b]) $Ś_1$ गतो°, $G_{2.4}$ यथा° (for तथा°) T_1 सधीन्सर्वान्सदानिलः; T_2 G_1 M संधिपर्वण्यथानिलः (T_2 °पि यः) — [d]) D_5 [अ]भिधीयते (for [उ]पदिश्यते) — After 20, Dc ins. (a definition of धातु, extracted from some medical treatise)

1034* त्वङ्मांसमेदोमज्जास्थिरसरक्ताश्च धातवः ।

21 [a]) K_4 विचितः (for विततः) — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ च (for तु) M_2 समानोग्निसमीरकः — [c]) K_3 G_1 रस- (for रसान्) D_5 बहून् (for धातून्) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ भूतानां (K_4 °नि), M दोषाणां (for दोषांश्च) — [d]) G_2 वर्धं° (for वर्तं°)

22 [a]) Dc_2 °पातत्वे, D_5 °पाते तु; $G_{2.4}$ °पातस्तु (for °पातात्तु) — [b]) T G_2 ससर्गाद्यः (for संनि°) Dc स जायते; M प्रमी° (for प्रजा°). — [c]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ ऊष्माग्निरिति विज्ञेयो, B_2 तस्माच्चाग्निरिति ज्ञातो; S (except G_3)

अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ समाहितौ ।
समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ २३
तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः ।
स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ २४
अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ २५
पक्वाशयस्त्वधो नाभ्या ऊर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ २६
प्रवृत्ता हृदयात्सर्वास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ २७
योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् ।
जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ।
एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु ॥ २८
एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ॥ २९
तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।
आत्मानं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् ॥ ३०
देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नब्बिन्दुरिव पुष्करे ।
क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ ३१
जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

सोष्मा सोऽग्निरिति ज्ञेयो. — [d]) B_1 ह्यन्नं (for योऽन्नं)

23 T_1 om (hapl) 23–24 — [a]) K_4 B D (except D_5) G_3 समानो°; M_2 अपानप्राणयोर् — [b]) K_4 B D G_3 प्राणापानौ, M_2 व्यानोदानौ, (for प्राणव्यानौ) — [c]) B_1 Dn_2 G_3 समर्थितस्, T_2 समिधितस् (for समन्वितस्) Ś1 $K_{1\ 2}$ T_2 G_2 त्वधिष्ठाने, K_3 Dc D_4 स्वा(K_3 स्व)धिष्ठानं, M समानेन (for त्वधिष्ठानं) — [d]) Ś1 ह्यन्नं (for सम्यक्)

24 T_1 om 24 (cf v l 23) — [a]) $B_{1\ 3}$ G_3 अस्यापि; G_2 आस्यादि- (for तस्यापि) Ś1 K $D_{1\ 3}$ G_1 M_2 वायु°, $B_{1\ 3}$ Dc G_4 वायु- (for पायु-) K_4 D_1 -पर्यंत; D_2 -पर्यंते; D_3 पर्यैति (for -पर्यन्तस्) D_5 आस्यादपानं पर्यैति — [b]) B_1 तस्य (for तथा) B_{2-4} Dc D_2 T_2 G_4 M गुण- (for गुद-) B_1 D_1 T_2 -संज्ञकः; D_5 -संज्ञकं (for -संज्ञितः) Ś1 $K_{1\ 2}$ तथास्य स्वेदसंज्ञि(K_2 °ज्ञ)तः — [c]) $K_{3\ 4}$ D_{1-5} श्रोतांसि Ś1 $K_{1\ 2\ 4}$ यस्माज् S (except G_3) स्रोतसो- स्मात्प्रजायते — [d]) G_1 M °स्रोतांसि (for °प्राणेषु) Dc G_2 देहिनः

25 [a]) T_1 अस्ति, G_1 अग्निर् (for अग्नि) T_2 सहः (for -वह°) K_4 D_{1-3} अपानेन स हि (K_4 तु स; D_3 सह) प्राणो — [c]) B_4 यद् (for स) T_1 आगत्य (for आगम्य) Ś1 $K_{1\ 2}$ तथा, B_4 मनः (for पुनः) — [d]) D_1 पावक° (for °कम्)

26 [a]) T $G_{2\ 4}$ ततो (for त्वधो) N (except Ś1) T G_3 M नाभ्याम्; G_1 नाभेर् (for नाभ्या) — [b]) Ś1 धामाशय°, K_{1-3} $D_{1\ 2}$ चामा° (for आमा°) B_4 T $G_{1\ 2\ 4}$ स्मृतः (for स्थितः) — [c]) K_3 नाति°, K_4 $D_{1\ 5}$ नाभी°; D_1 नाभिर्° (for नाभि°) — [d]) B_2m नाड्यः सर्वा° (for प्राणाः सर्वे). Ś1 $K_{1\ 2}$ D_5 सुसंस्थिताः (for प्रतिष्ठिताः)

27 [a]) Ś1 $K_{1\ 2}$ Dc Dn_2 n_3 T_2 G सर्वे (for सर्वास्) — [c]) T_2 °सया (for °रसान्) — [d]) Dc प्राणाः (for प्राण-) Ś1 °समीरिता°, D_5 °प्रणोदिताः; T_2 °प्रयोजिताः

28 [a]) D_2 चै (for तु) — [b]) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ तत्पद, G_1 तत्पुरं (for तत्परम्) — [c]) K_3 $B_{2\ 4}$ °माशना, K_4 °मास्ततो, $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 °माः समा; T_1 °मा- श्रमा; T_2 °मा नरा; G_1 °मभ्रमा (for °मासना) $G_{2\ 4}$ °क्लमासनो धीरो — [d]) B_4 T_1 G_1 M आदधन्; $G_{2\ 4}$ आद धत् (for आदधुः) — [f]) Ś1 K D_{1-3} स; B_1 तु (for हि) B_2 शरीरिषु; B_4 हि देहिनां; T_2 हि जंतुषु (for हि देहिषु) — After 28 S (except G_3) ins

1035* तावग्निसहितौ ब्रह्मन्विद्धि वै प्राणमात्मनि ।

[T_2 वन्हि° (for [अ]ग्नि°) $G_{2\ 4}$ तौ तावदग्निसहितौ (for the prior half)]

29 [b]) T_1 कर्त्ता (for कला-) K_2 M_2 °सभृत; $D_{2\ 5}$ °संवृतः (for °संभृत°) — [c]) D_2 मूर्ध्नि भूतं (for मूर्तिमन्तं) T_1 स्थित; T_2 स्तुत, $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 स तं (for हि तं) — [d]) $K_{3\ 4}$ D_3 T जित्य (for नित्य) B Dn_2 D_2 योग° (for कर्म°)

30 [a]) K_3 Dc $G_{2\ 4}$ M_1 वह्निर्, K_4 D_{1-3} नित्य (D_3 °त्यो), $B_{1\ 3}$ [ऽ]ग्निस्तु (for ह्यग्निर्) — [b]) K_4 D_{1-3} वन्हिः (for नित्य) $B_{2\ 4}$ इव स्थितः, D_2 समाहितः, T_2 इवास्थितः (for इवाहितः) — [c]) G_2 जीवात्मानं (for आत्मानं तं) — [d]) B_1 योगे, D_2 कर्म-; T_2 ज्ञान- (for योग-)

31 Ś1 K_3 D_2 T_2 om (hapl) 31 — [a]) Dc संश्रि- तस् K_1 D_1 ह्यस्मिन्, K_4 यस्मिन्, D_3 स्वस्मिन् (for तस्मिन्) — [c]) M_1 आत्मानं (for क्षेत्रज्ञं) — [d]) $K_{1\ 2\ 4}$ $G_{1\ 2\ 4}$ M त्याग°; (as in text), Dc T_1 ज्ञान°, the rest योग°)

32 [a]) T_2 $G_{2\ 4}$ °त्मक वि- (for °त्मकानि) Ś1 K_{1-3} $D_{5\ 6}$ यानीह, G_1 च तथा (for जानीहि) — [b]) K B_4 $D_{1-3\ 5}$ transp रजः and तम° — [c]) Ś1 $K_{1\ 2}$ °समं (for

जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ ३२
सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ३३
एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ ३४
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ ३५
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ॥ ३६
पूर्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ३७
प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं तदा स तु विमुच्यते ॥ ३८
सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
एतत्पवित्रं यज्ञानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ ३९
नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ४०
आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं सत्यव्रतं व्रतम् ॥ ४१
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।

°गुणं). G1 जीवात्मगुणक विद्धि — d) Ś1 K1 2 यथा° (for तथा°) K1 2 परार्थक (for परात्मकम्)

33 a) B1 2 4 Dc Dn3 m S (except G3) अचे° (for सचे°) — b) Ś1 K1. 2 स्पर्शं°, B1 Dc चेत° (for चेष्टयते) K4 विश्वं (for सर्वम्) — The portion of the text from 33c up to st 20 of the next adhy is lost in D8 on a missing fol (279) — c) Ś1 अतः (for ततः) T1 M2 क्षेत्रमिति ब्रुवंति — d) Ś1 K B3 4 D1 2 5 6 T2 G3 प्राव(B3 °ग्व)र्तं° (for प्राकल्प°)

34 D8 missing (cf v l 33) — a) Ś1 K1 2 D1 2 G2 M2 एषु; B1 4 D5 T1 G4 एष (for एवं) B1 भूतार्थो (for भूतेषु) — b) B1 महात्मा (for भूता°). B2 4 Dn1. n3 D4 6 G3 सं-; D2 तु; T2 नु, G1 यः (for न) — d) Ś1 K1 2 ज्ञानबुद्धिभिः; B2 सूक्ष्मवेदिभिः, G1 सूक्ष्मदर्शिभिः

35 D8 missing (cf v l 33) — a) D1 च; D5 [अ]पि; S (except G3) तु (for हि) — c) Ś1 K1 2 प्रसन्नात्मनि सं(Ś1 सु)स्थित्वा; Dc प्रसन्न आत्मनि स्थित्वा — d) B4 D5 अत्यंतम् (for आनन्त्यम्)

36 D8 missing (cf v l 33) G1 om 36–37 — a) T1 G4 प्रसन्नस्य (for प्रसा°) — b) T1 भवेत् (for स्वपेत्) — After 36ab, T2 G2 4 ins

1036* सुखदुःखे हि संत्यज्य निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः।

— c) B3 4 D2 निर्वाते D1 च; G4 हि (for वा) — d) K2 D2 दीपेत्; T2 वसेत्; G1 तिष्ठेत् (for दीप्येत्). T2 कौशल° (for कुशल°) K4 दीप्यतेवायुनोदितः

37 D8 missing (cf v l 33). G1 om 37 (cf. v.l. 36) — a) K3 पूर्वरात्रपररात्रे च (hypermetric), D2 पूर्वरात्रापरात्रे च — b) B4 युञ्जीयात् (for युञ्जानः) — c) T2 वाय्वा° (for लघ्वा°) — d) K4 D1 2 युजत्या°; K2 D5 T2 G1 2 M पश्यत्य°, T1 G4 पश्येता° (for पश्यन्ना°).

38 D8 missing (cf v l 33) — a) K2 B1 Dn1 G1 प्रदीपेन B2 3 Dc T2 G1 2 M [ए]व (for [इ]व) B1 Dn1 दीप्तेन (for दीपेन) K4 दीप्तेनैव तु दीपेन — b) S (except G3) पश्यत्यात्मानमात्मना (cf 37d) — c) K1 लब्धा°, D2 वृथा° (for दृष्ट्वा°) M2 तदा° (for निरा°) G1 दृष्ट्वैनमंतरात्मानं — d) B4 स तदा (by transp) B1–3 Dc Dn D4 6 G3 स तदा विप्रमुच्यते

39 = (var.) B 12 189. 9 — D8 missing (cf v l 33) — c) Ś1 K D1 2 5 ज्ञानानां; B1–3 Dc Dn D4 6 G3 लोकानां (Dn2 °कस्य); T1 G1 M1 विज्ञानं (for यज्ञानां) T2 एतत्प्रवृत्तं यज्ज्ञानात् — d) D1 2 संयमो; D5 सत्तमं (for संक्रमो). Ś1 K1 2 D5 मतं (for मतः)

40 = (var) B 12 189 10cdef — D8 missing (cf v l 33) — b) Ś1 B Dc Dn D4 6 G3 धर्मं; K3 प्रियं; D2 श्रियो (for श्रियं) Ś1 K1 2 4 B Dn D1 2 4–6 T2 G1–3 रक्षेत् (for रक्षेत) Ś1 K1 2 4 B2 3 D4 6 अमत्सरात्; B1 4 Dn D1 5 G3 च मत्स°, D2 विमत्स°; T2 G1 2 तु मत्स° (for मत्स°) — c) Ś1 K1–3 D1 T2 G1 2 4 मानाव° (for मानाप°) — d) K4 च (for तु) G1 ज्ञानं रक्षेत्प्रमादतः

41 D8 missing (cf v l 33) — a) K2 Dc2 D4 अनृ° (for आनृ°). — b) Ś1 K1 2 हि; K3 4 D2 5 तु (for च) — c) Ś1 K1 2 आत्मानं (Ś1 °त्मा तु) परमं ज्ञानं — d) Ś1 K D1–3. 5 सत्यं व्रतपरिग्रहः; B Dc Dn D4 6 G3 सत्यं व्रतं (B1–3 ब्रह्म-; B4 Dn व्रत-) परं व्रतं; G4 परं सत्यव्रतस्थित.

यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ४२
यस्य सर्वे समारम्भाः निराशीर्बन्धनाः सदा ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ४३
यतो न गुरुरप्येनं च्यावयेदुपपादयन् ।
तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं योगसंज्ञितम् ॥ ४४
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४५
आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशित्वमचापलम् ।
एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ४६
परिग्रहं परित्यज्य भव बुद्ध्या यतव्रतः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेन्निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ४७
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ४८
गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मण ते वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४९
परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।

---

42 D_3 missing (cf v l 33) — ^{a}) G_4 संवन (for वचन) D_5 श्रेष्ठ (for श्रेय॰) — ^{b}) B_1 सत्यादपि, Dc_2 D_1 T_2 सत्यज्ञानं (for सत्य ज्ञानं) $K_{1\ 3\ 4}$ D_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M ज्ञानहित (for ज्ञानं हितं) B_1 वदेत (for भवेत्) — ^{d}) B_2 तच्च (for तद्वै) $K_{1\ 2}$ T_1 हित, $K_{3\ 4}$ B_2 Dc_2 $D_{1\ 2\ 5}$ स्मृतं, B_4 व्रतं (for मतम्) G_1 तत्तत्सत्यं हितं परं, G_4 तद्वै सत्यसमं मतं

43 = B 12 189 12 Cf Gītā (Vulg) 4 19 — D_3 missing (cf v l 33) — 43^{a} = Gītā (Vulg) 4 19^{a} — ^{b}) T G_1 निराशाबंधनाः M_2 निराबाधाः सदैव तु — ^{c}) B_4 योगे (for त्यागे) D_5 हितं; T कृ॰ (for हु॰) T_1 सत्य (for सर्वं) — ^{d}) B_4 योगी (for त्यागी) B_3 च स, T_1 कृत-; T_2 स तु (for स च)

44 D_3 missing (cf v l 33) — ^{a}) T_2 वा हि (for अपि) Dc एवं, D_5 एत (for एन) $Ś_1$ K_{1-3} $B_{2\ 4}$ यतो गुरुर्न चाप्येन, T_1 $G_{1\ 2}$ M_1 यतो न गुरुता ह्येव (T_1 -प्येवं; G_2 चैन), G_4 यदा न कुरुतां चैनं — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 श्रावयेद्, T_2 यापयेद् (for च्यावयेद्) $Ś_1$ K $D_{1\ 2\ 5}$ आपदागमः, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 $G_{1\ 3}$ उपपादयेत् (for ॰यन्) — 44^{cd} = (var) Gītā (Vulg) 6 23^{ab} — ^{c}) $Ś_1$ K_{2-4} Dc_2 $D_{1\ 2\ 5}$ $G_{2\ 4}$ M ब्राह्मणो, B_2m आत्मनो (for ब्रह्मणो) — ^{d}) S (except T_2 G_3) अयोग (for वि॰) D_1 योगसंज्ञक

45 =B 12 278 5,=(var) B 12 329 18 Cf B 12 189 13^{ab} — D_3 missing (cf v l 33) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 मैत्रायणमनश्च; K_1 ॰यणमतश्च, K_4 $B_{3\ 4}$ D (except D_6, D_3 missing) $G_{1\ 3}$ ॰यणगतिश्च, T_1 मैत्रेयगुणतश्च; T_2 G_4 मैत्राय सुगति; G_2 ॰यणगति (for ॰यणगतश्च) K_4 D_1 चरन् — ^{c}) M_2 आद्य वै (for आसाद्य) — G_1 om 45^{d}–47^{c} — ^{d}) K_2 D_5 कुर्वंति, D_2 कुर्वंतु (for कुर्वीत)

46 D_3 missing (cf v l 33) G_1 om 46 (cf v l 45) — ^{a}) D_5 अकिंचनः T $G_{2\ 4}$ M अकिंचनत्वं संतोषो — ^{b}) $Ś_1$ K_4 D_1 M_2 निराशत्वम्, Dc ॰शीत्वम्, T_2 $G_{2\ 4}$ M_1 ॰शीस्त्वम् — ^{c}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1\ 2\ 5}$ तदेव परमं ज्ञान — ^{d}) K_4 $D_{1\ 2}$ तदात्म॰ (for सदात्म॰) D_5 उत्तमं परिकीर्तितं

47 = (var) 12 189 13^{cdef} — D_3 missing (cf v l 33) G_1 om 47^{abc} (cf v l 45) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B Dn $D_{1\ 2}$ T_2 $G_{2\ 3}$ भवेद्, D_5 स चेद् (for भव) $Ś_1$ K $D_{1\ 2\ 5}$ जितेंद्रियः (for यत॰) — ^{c}) B_1 अशोच्यं (for अशोकं) K_3 B_4 D_1 T_1 M_2 आतिष्ठ, $B_{1\ 2}$ Dc Dn_1 $D_{4\ 6}$ G_3 आश्रित्य, B_3 Dn_2 n_3 आसाद्य, G_2 M_1 आतिष्ठन् (for आतिष्ठेन्) — ^{d}) $Ś_1$ K Dc_2 $D_{1\ 2\ 5}$ निर्मलं, G_4 निष्फलं (for निश्चलं) G_1 चैव हि (for चेह च) — After 47, K_4 ins

1037* बाह्यस्पर्शेषु सक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम्।
तद्ब्रह्मयोगयुक्ता[त्मा] सुखम[क्षय्यम]श्नुते ।
[= (var) Gītā (Vulg) 5 21]

48 = B 12 189 14 — D_3 missing (cf v l 33) — ^{b}) K_3 सजिता॰, D_5 सवृता॰ (for संयता॰) — ^{c}) G_1 जित॰ (for जेतु॰)

49 D_3 missing (cf v l 33) — ^{a}) D_5 गुणाना तु (for गुणागुणम्) Dn_1 n_2 अनारंभम् (for ॰सङ्गम्) — ^{b}) $Ś_1$ K B_3 $D_{1\ 2\ 5}$ ॰चर्यम् (for ॰कार्यम्) — ^{c}) K_3 एकं (for एतद्) D_1 ब्राह्मण तद्; M ब्राह्मणतो (M_2 ॰को) (for ब्राह्मण ते) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ एततद् (B_1 G_1 ॰द्वै) ब्र(B_3 ब्रा)ह्मणो वृत्तं, T_1 G_4 एतद्ब्रह्मांडवृत्तांतं, G_2 एतद्वै कथित ब्रह्मन् — ^{d}) K_3 एके; $B_{2\ 4}$ D_5 एकं, T_2 एतत् (for एक) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ आहुरेके परं पद, T_1 आहुरेतत्सुखप्रदं

50 D_3 missing (cf v l 33) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 D_5 वा॰ (for चा॰) T_1 [अ]भ्युदय (for [अ]प्युभयं) — ^{c}) $Ś_1$ K Dc $D_{1\ 2}$ (by transp) प्राप्नोति ब्रह्म ($Ś_1$ K_2 शर्म, K_1 मोक्षं) T_1 चा॰ (for मो॰) D_5 प्राप्नोति ब्राह्मणो नित्य — ^{d}) B_2 अशक्तेन, B_4 असंगे स (for असङ्गेन) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M आ($G_{1\ 2}$ अ)रोगे च न गच्छति; T_2 आधि गच्छन्न गच्छति

ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥ ५०
यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

मार्कण्डेय उवाच ।
एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १
न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २
व्याध उवाच ।
प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं पश्य द्विजसत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुंगव ॥ ३
उत्तिष्ठ भगवन्क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४
मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥ ५
देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंबाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।

---

51 D_8 missing (cf v l 33) — ^{a}) D_1 तथा- (for यथा-) T_1 -भूतम् (for -श्रुतम्) — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_2$ मया ते सम्यगाख्यातं.

Colophon om in B_4 D_8 missing — *Major parvan* Ś$_1$ K_2 T_2 G_2 $_4$ आरण्य — *Sub-parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या K_3. $_4$ B_{1-3} Dc Dn D_1 $_{4-6}$ G_3 (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D$_5$ धर्मव्याधो)-पाख्यान — *Adhy name:* G_1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G_2 कौशिकव्याधसंवादः. — *Adhy no.* (figures, words or both) Dn$_1$ (marg.) n$_3$ 212, Dn$_2$ D_1 211, T G_1 M (M_2 *inf lin*) 206, G_2 $_4$ M_2 (orig) 208 — *Śloka no :* Dn 40, D_1 41

204

☞ Stanzas 1–20 are lost in D_8 on a missing fol (279), cf v l 3 203 33 The MS is ignored up to st 20

1 ^{a}) Ś$_1$ K_1 $_2$ $_4$ च; T_2 M स; G_1 सु- (for सं-) — ^{b}) G_1 तेन धर्मो (for मोक्षधर्मे) — ^{c}) Dc D_2 $_4$ $_5$ दृढ-, T_2 गूढं (for दृढं).

2 Before 2, K_4 D_1 $_2$ ins ब्राह्मण उ°. — ^{a}) D_2 व्याध युक्तम्; T_2 G_2 $_4$ मम धर्म्यम् (for न्याययुक्तम्). — $2^c = 1$ 57 12^c 5 16 7^c — ^{d}) K_3 B_{1-3} Dc D_{4-6} G_3 धर्मेभ्य इह दृ°; K_4 स्वधर्मेष्विह दृ°; T G_1 $_2$ $_4$ M धर्मेष्वभिसमीक्ष्यते

3 ^{a}) T_1 प्रत्यक्षं मम धर्मस्तं — ^{b}) B Dn D_4 $_6$ G_3 तं (D_4 त्वं) च पश्य द्विजोत्तम; T_1 त्वं पश्य द्विजसत्तम — ^{d}) D_1 °सत्तम (for °पुंगव)

4 ^{a}) D_5 [आ]गच्छ च (for भगवन्) Dc S (except G_3) विप्र (for क्षिप्र) — ^{b}) Dc प्रविशा° (for प्रविश्या°) D_6 [अ]नंतरं (for [आ]भ्यन्तर) — ^{c}) K_2 [अ]धर्मज्ञ; K_3 मे धर्मं (for धर्मज्ञ) — ^{d}) T_2 पितर मातरं (by transp) D_1 मम (for च मे)

5 B_3 G_2 $_4$ om the ref — ^{ab}) T G_2 स- (for स) Ś$_1$ K_1 $_2$ transp प्रविश्य and ददर्श — K_1 om (hapl.) 5^c–6^d — ^{c}) B_4 इत्युक्तां हि (for सौधं हृद्यं) — ^{d}) M_1 सु- (for च) B_1 $_3$ $_4$ Dc Dn D_4 $_6$ G_1 $_3$ M मनोरमं

6 K_1 om 6 (cf v l 5) — ^{a}) Ś$_1$ K_2 D_5 °संबाधं; cf 6^c — K_2 om (hapl) 6^{bc} — ^{d}) Ś$_1$ K_2 $_4$ B_2 D_1 $_5$ °श्च परमार्चितं

7 ^{a}) B_1 सूक्ष्मा° (for शुक्ला°) — ^{c}) Ś$_1$ K_1. $_3$ $_4$ Dc D_1 $_2$ T_1 G_1 सुपुष्टौ तौ; K_2 सुसपुष्टौ; B_1 $_2$ $_4$ Dn D_4 $_6$ सु(B_2 D_6 तु)संतुष्टौ, B_3 सुतुष्टौ च; G_3 सुसंहृष्टौ (for सुतुष्टौ तौ) D_5 कृतौ सुपुष्टौ हृष्टौ तु — ^{d}) D_6 ह्युप° (for उप° — After 7^{cd}, S (except G_3) ins

कृताहारौ सुतुष्टौ तावुपविष्टौ वरासने ।
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ७

वृद्धावूचतुः ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यकालं सुपूजितौ ॥ ८
न तेऽन्यद्दैवतं किंचिद्दैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ९
पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ १०
मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या वितथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ ११
जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ।
अनामयं च वां कच्चित्सदैवेह शरीरयोः ॥ १४

वृद्धावूचतुः ।

कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १६
पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
यद्दैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १७

1038* तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मणः संददर्श ह ।
— ^{f}) T1 G1 पादयोः (for पादेषु)

8 G1 4 पितरौ (for वृद्धौ), om ऊचतुः — ^{c}) Dc धर्मेण (for शौचेन) — After 8^{cd}, N (except B2–4 D4 6, B1 marg) ins

1039* गतिमिष्टां तथा ज्ञानमेवं च परवान्भव ।
[Dn तपो (for तथा) Dn D5 मेधां (for एव) B1 परम तव; Dc परमस्तु ते; Dn D5 परमा गतः (for परवान्भव)]
— D5 om 8^{e}–9^{d} — ^{e}) K3 4 D2 सुपुत्रेण — ^{f}) Ś1 K Dc D1 2 दीर्घकाल; B Dn D4 6 G3 नित्यं काले; T2 नित्यं कालं — After 8, S (except G3) ins

1040* सुखमावां वसावोऽत्र देवलोकगताविव ।

9 D5 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) K2 तेन (for तेऽन्यद्) — ^{b}) Ś1 K B3 Dc D1 2 G1 विद्यते (for वर्त°) — ^{d}) Ś1 धर्मेणापि; K1 2 B3 दमेनापि; K4 दमेनाभि- (for °नासि)

10 ^{d}) K3 B3 D1 2 5 T1 G1 पूजितौ (for पूजया)

11 ^{b}) G1 ते न (for नैव) — ^{c}) B Dn D4 6 G3 हि तथा; Dc D1 2 5 T G1 2 4 M [अ]पि तथा (for वितथा) — ^{d}) Ś1 K Dc D1 2 वर्तते (for दृश्य°)

12 ^{b}) D1 तथा वृद्धौ प्रपूजितौ — ^{c}) Ś1 K1 3 4 Dc2 D1 2 transp त्वया and कृतं

13 N G1–3 om the ref — ^{d}) T2 अर्हया° (for अर्चया°) K3 B3 D5 तथा (for तदा)

14 ^{a}) B1 3 Dc1 Dn D4 6 G3 °पूज्य (for °गृह्य) Ś1 K1 2 T1 G1 M2 तु, M1 स (for च) — ^{c}) Dc2 सवृद्धाभ्यां; T1 समातृभ्यां; G1 सुभृत्याभ्यां; G4 सभ्रातृभ्यां, M1 सुपुत्राभ्यां (for सभृ°) — ^{d}) G1 वा; M1 त्वं; M2 वः (for वां) — ^{e}) A few MSS कश्चित् (for कच्चित्) — ^{f}) G2 4 सुखं वेह (for सदैवेह) T1 हि (for [इ]ह)

15 ^{a}) Ś1 K1 B Dc Dn D2 T1 G1 3 4 नौ (for नो) — ^{b}) T1 G2 4 M °वर्गेषु (for °वर्गे च) Ś1 K1 2 D1 तथानामयमेव च — ^{c}) T2 G2 4 अस्मि (for अपि) — ^{d}) Dc1 Dn1 n2 इति (for इह)

16 ^{a}) T1 G M [आ]ह (for [ए]व) K2 D1 तं (for तौ) — ^{b}) S (except G3) कौतूहलसमन्वितः — ^{c}) B Dn D4 6 G3 निरीक्ष्याथ (for तु त विप्रम्) — ^{d}) B Dn D4 6 G3 ततस्तं (for अर्थवद्) Ś1 K Dc D1 2 5 अभ्यर्च्येदं वचोब्रवीत्

17 Before 17, all MSS except Ś1 K1 2 ins व्याध उ° (resp व्याधः) — ^{a}) Ś1 K1 2 माता पिता (by transp) — ^{b}) B1 उभौ; D1 इदं (for एतौ) B2 4 मद्- (for मे) K1 एन मे भगवन्परं — ^{c}) K2 3 G2 यद्देव तेभ्यः, G1 4 यद्देवतेभ्यः — ^{d}) T1 G1 2 4 M2 तदेत्ताभ्यां, T2 तदावाभ्यां

18 ^{d}) B2 अपि (for मम)

19 ^{a}) Dn2 n3 T2 G3 उपाहारान् — ^{b}) K1 2 Dc2

यस्मिंश्च यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
पूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ १८
उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वते तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ १९
एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च दैवतम् ।
एतौ पुष्पैः फलै रत्नैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २०
तावेवाग्नयो मह्यं यान्वदन्ति मनीषिणः ।
यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २१
एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्राः सुहृज्जनाः ।
सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २२
स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
आहारं संप्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २३
अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जयन् ।
अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २४
धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २५
पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्पुरुषस्य बुभूषतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २६
एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।
भवेयुरग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ।
गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य धर्म एष सनातनः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

D6 दैवतानां Dn1 n2 तथा (for यथा) — c) B Dn D4 6 G3 कुर्वंति (for कुर्वते) D5 तावद् (for तद्वद्) G2 4 एवाभ्यां (for एताभ्यां)

20 K3 D1 om 20^{ab} — a) K1 2 एष (for एतौ) G1 परमौ (for °म) D2 T2 ब्रह्म B2 एतौ हि मे परं ब्रह्म — c) K1 2 एतैः (for एतौ) Ś1 K Dc2 D1 2 5 पुष्प-(K4 रत्न)फलैः K2 B1 G1 4 अन्यैः, K4 पुष्पैः; B3 अश्वैः, D5 G2 M अन्नैः (for रत्नैः) — d) Ś1 K Dc D1 2 5 G1 द्विजोत्तम (for सदा द्विज)

21 D3 resumes ! — a) Ś1 K Dc D1–3 5 नित्य; Dn3 ब्रह्मन् (for मह्यं) — b) T1 यं; T2 सद्; G1 यद् (for यान्) — d) G1 द्विजोत्तम (for मम द्विज)

22 a) K1 °र्थौ मम प्राणौ — b) K1 2 D5 भार्याः, B2 दाराः (for भार्या). B1. 4 D4 G4 पुत्र-; B3 Dc Dn D6 पुत्रः B1 3 4 Dc Dn D3–6 G3 सुहृज्जनः; B2 तथैव च — d) D4 6 G3 एवं (for एव)

23 Ś1 K1 2 om 23, M2 om 23–24 — a) D3 T2 स्वाप° (for स्नाप°) — b) B4 तदा; T1 G1 2 4 सदा (for तथा) K3 D3 पादान् (for पादौ) G2 4 च (for प्र-) T2 यदा पादौ च तर्पये — c) B1 4 D4 च (for सं-) — d) K3 4 B3 4 Dc D1 2 5 T G1 2 4 M1 स्वयं चैव द्विजोत्तम (B3 4 द्विजर्षभ)

24 M2 om 24 (cf v l 23), T2 om (hapl) 24^{a}–25^{b} — a) B1 3 Dc °कूलां कथां; B2 4 Dn D4 6 °कूलं तथा G1 ब्रूयां, M1 दद्मि (for वच्मि) T1 अनुरूपकथावादी — b) Ś1 K1 2 च विवर्जयन्, K3 B Dn D3 4 6 G3 परिवर्जये (K3 °येत्) — c) K1 2 संयुक्तः (for °क्त)

25 T2 om 25^{ab} (cf v l 24), Ś1 G4 om (hapl) 25 — a) B1 4 Dc1 Dn D4 6 G3 एवं (for एव) K2 M गुरू (for गुरु) K B1 4 D1–3 5 T1 G1 2 M मत्वा (for ज्ञात्वा) — b) T1 G1 2 M साक्षादेतौ द्विजोत्तम — K1 om (hapl) 25^{c}–26^{d} — c) K2–4 D2 3 5 स्वयं विप्र, T G1 2 M तु सततं (for सदा विप्र)

26 K1 om 26 (cf v l 25) — a) B2 राजन् (for ब्रह्मन्) — d) T1 गुरवश्च द्विजोत्तम

27 G1 om (hapl) 27^{ab} — a) G4 एषु यस्य प्रवर्तेत — b) K3 T1 एतद्, K4 B1 Dc D1–3 5 एवं (for एव) — c) S (except G1 3) तेन (for तस्य) — d) Ś1 K1 2 T2 परिपूर्णास्तु K4 सर्वशः (for नित्य°) — e) K1 2 4 D1 गार्हस्थे — f) K4 B D (except D1–3 5) T1 G3 एष धर्मः (by transp), T2 धर्म एव — After 27, M ins

1041[1] कथितस्ते मया विप्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon — *Major parvan:* Ś1 K1–3 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या K3 4 B Dc Dn1 n3 D1–6 G3 (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 धर्मव्याधो)पाख्यान — *Adhy name* G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G2 कौशिकव्याधसंवादः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n3 213, Dn2 D1 212, T G1 M (M2 *inf lin*) 207, G2 4 M2 (orig) 209 — *Śloka no* Dn1 30, Dn2 n3 D1 29

२०५

मार्कण्डेय उवाच ।
गुरू निवेद्य विप्राय तौ मातापितरावुभौ ।
पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १
प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् ।
यदर्थमुक्तोऽसि तया गच्छस्व मिथिलामिति ॥ २
पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ३
ब्राह्मण उवाच ।
पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।
संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४
व्याध उवाच ।
यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
दृष्टमेतत्तया सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५
त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।
वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६
त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।
अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ।
वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ॥ ७
तव शोकेन वृद्धौ तावन्धौ जातौ तपस्विनौ ।
तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वा धर्मोऽत्यगान्महान् ॥ ८
तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ।
सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ॥ ९
श्रद्दधस्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १०

205

1 [a]) K_3 D_1 गुरु; K_4 °रौ (for °रू) — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} Dc_2 D_5 M_1 तु (for स) — [d]) $Ś_1$ K Dc Dn_1 n_2 D_{1-3} $_5$ वचनम् (for ब्राह्मणम्)

2 [a]) T_1 प्रवृद्ध° (for प्रवृत्त°) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ [ऽ]सि (for ऽस्मि) — [b]) G_1 तत्पश्य, M_1 पश्य मे (for संपश्य) K_3 D_5 च तपोबलं (for तपसो बलम्) $Ś_1$ प्रणष्टं च तमो महत्, K_{1} $_2$ सांप्रतं च तपो महत्; D_1 M_2 सं(M_2 त)पश्यत तपोबल — [c]) S (except G_3) भगव(G_1 M_1 °वा)न् (for ऽस्मि तया) K_4 तथा (in तया as in text) — [d]) K_4 B_1 $_2$ D_{1-3} S गच्छ त्वं (T_1 गच्छध्व) (for °स्व) M_1 प्रति (for इति) Dc मिथिलां गम्यतामिति

3 M_2 om 3 — [a]) G_1 M_1 गुरु- (for पति-) K_3 $_4$ D_{1-3} $_5$ T G_1 $_2$ $_4$ M_1 -रतया (for -परया) Dc पतिशुश्रूषणतया — [c]) B Dn D_4 $_6$ G_3 वसेद् (for वसन्) — [d]) Dc धर्मं (for धर्मान्)

4 [a]) T_2 सानार्या (sic), M_2 सुपुत्रायाः (hypermetric) (for सत्यायाः) — [b]) A few N MSS शीलाद्याया, T_2 °त्माया D_1 जितव्रत, G_2 $_4$ च सुव्रत — [c]) T_1 स्मृतवानसि धर्मज्ञ — [d]) D_2 मतिः (for मतः)

5 [a]) $Ś_1$ K_1 $_2$ यदा तु, S (except G_3) यत्त(M_2 °त्व)या (for यत्तदा) — [b]) B_3 $_4$ तयोक्त; S (except G_3) नि(T_2 प्र)युक्तो B_4 द्विज (for प्रभो) — [c]) Dn एव (for एतत्) K_4 (marg sec m) मया; Dc_2 Dn_2 D_1 $_5$ S (except T_2) त्वया (for तया)

6 [a]) K_2 $_3$ Dc D_5 तदनु° (for त्वदनु°) — [c]) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} $_5$ तु (for च) $Ś_1$ K Dc_2 D_{1-3} $_5$ T_2 G_2 तावद् (for तात) — [d]) K_1 D_6 G_1 यत्ते वक्ष्यामि तद् (K_1 ते) द्विज; D_1 यावद्वक्ष्ये हि ते द्विज.

7 [a]) $Ś_1$ विनिहता, T_1 [अ]पि निकृता; G_2 $_4$ न पूजिता — [c]) $Ś_1$ K_1 $_2$ T_1 G_4 अविसृ°, K_3 D_1 T_2 G_3 अतिसृ°; K_4 अनुशि° (for अनिसृ°) B_1 [ऽ]पि, G [ऽ]त्ति- (for ऽसि) — [d]) G_1 अतंद्रित (for अनिन्दित) — [f]) K_3 तु त्वया; G_4 तद्विधा (for तत्त्वया) G_2 अर्थयुक्तं त्वया कृतं.

8 K_3 om from 8^a up to धर्मो — [a]) $Ś_1$ K_1 $_2$ तेन, T_1 G_1 M ततः (for तव). B_2 D_3 $_5$ तौ वृद्धौ (by transp) — [b]) B D (except D_{1-3}) G_3 [अं]धीभूतौ, T G_1 $_2$ $_4$ [अं]धौ स्यातां (for [अ]न्धौ जातौ). — [d]) $Ś_1$ K_1 $_2$ स (for मा) K_4 D_2 $_3$ ते, B Dc Dn D_1 $_{4-6}$ T_2 G_3 M_2 त्वां (for त्वा) B_1 $_3$ $_4$ [ऽ]न्य°; G_4 [ऽ]ति° (for ऽत्य°) B_2 Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 अय (for महान्).

9 T_2 om 9^a–10^b — [a]) $Ś_1$ K D_{1-3} कृतात्मा (for महा°) — [b]) K_1 धर्मी (for धर्मे) D_5 धर्मो वै चरितः सदा — [d]) K_3 संप्रदाय च, G_1 स्वप्रपूजय (for °सादय) — After 9, S (except G_3, T_2 om) ins

ब्राह्मण उवाच ।
यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ साध्वाचारगुणान्वित ॥ ११
व्याध उवाच ।
दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १२
अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।
अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ १३
ब्राह्मण उवाच ।
इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ।
ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १४
एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विद्यते न वा ।
प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषोत्तम ॥ १५
पतमानो हि नरके भवतास्मि समुद्धृतः ।
भवितव्यमथैवं च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ॥ १६
राजा ययातिर्दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ।
सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं भवता त्विह ॥ १७
मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।
नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १८
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोनौ हि वर्तता ।
न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।
येन कर्मविपाकेन प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥ १९
एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।
कामया ब्रूहि मे तथ्यं सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ॥ २०

1042* तौ प्रसाद्य द्विजश्रेष्ठ यच्छ्रेयस्तदवाप्स्यसि ।

10 T_2 om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{a}) $K_{1\,2\,4}$ Dc Dn_3 $D_{2\,3\,5}$ च मे, K_3 D_1 वचो; $G_{2\,4}$ तथा (for मम) $Ś_1$ श्रद्धत्स्व चैव मे ब्रह्मन्; B_2 श्रद्धत्स्व मे वचो ब्र° — ^{b}) D_1 नान्यत्त्वं (for °था) — $Ś_1$ $K_{1\,2}$ om 10^{cd} — ^{c}) T $G_{1\,2\,4}$ इति (for अद्य) — ^{d}) D_5 तु (for ते)

11 ^{b}) K_3 सत्यमेतद् (for सर्वं सत्यम्) K_3 B_3 T_2 M_2 न संशयः (for असंशयम्) — ^{c}) B Dn_1 n_2 $D_{4\,6}$ G_3 भद्र ते (for धर्मज्ञ) — ^{d}) B Dn_1 n_2 $D_{4\,6}$ G_3 धर्माचार- (for साध्वाचार-) $Ś_1$ $K_{2\,3}$ $B_{1.\,3}$ Dc D_3 गुणान्वितः; $D_{4\,6}$ G_3 -गुणान्वित; T $G_{1\,2}$ M -समन्वित; G_4 -समन्वितः

12 ^{a}) B_3 T_2 देवता° (for दैवत°) $Ś_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3\,5}$ [ऽ]सि (for हि) — ^{b}) B_1 यत्त्वं; S (except T_2 G_3) यस्माद् (for यस्त्वं) — ^{d}) $B_{2\,4}$ Dn_2 G_3 दुष्प्राप्यम् — After 12, K_2 B D (except $D_{1-3\,5}$) S ins

1043* मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ।

[Before the above, T $G_{1\,2\,4}$ ins व्याध]

13 ^{b}) D_2 तु (for हि) — ^{c}) K_4 ततः (for अतः) G_2 महद् (for अहं) $K_{3\,4}$ Dc Dn_3 $D_{1-3.\,6}$ ब्रह्मन् (for धर्मं) — ^{d}) K_4 Dc Dn_3 D_{1-3} नान्यत्; T_2 नानु- (for नान्यं) G_1 वक्ष्यामि (for पश्यामि) $K_{1\,3\,4}$ B_{1-3} Dc Dn_3 D_{1-3} $G_{1\,2}$ M_2 किंचन (for कं°) — After 13, $Ś_1$ $K_{1\,2}$ ins an addl colophon

14 ^{a}) B_3 दिव्य (for दिष्ट्या) — ^{b}) M_2 संशयं (for संगमं) K_3 च तत् (for त्वया) T_2 मे सम संगतिस्त्वया — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ त्वादृशा (for ईदृशा)

15 ^{a}) Dn_1 n_2 $D_{4\,6}$ $G_{1\,3}$ नरः (for नर-) — ^{b}) $G_{2\,4}$ धर्मवान् (for °विद्) D_6 वर्तते (for विद्यते) G_4 [ऽ]नघ (for न वा) — G_4 om (hapl) 15^{c}–16^{d} — ^{c}) B_{1-3} Dc_2 Dn_3 D_4 G_3 सख्येन (for सत्येन) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 पुरुषर्षभ (for °षोत्तम)

16 G_4 om 16 (cf v l 15) — ^{a}) K_4 D_{1-3} G वर्त° (for पत°) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ [ऽ]स्मि; B Dn $D_{4\,6}$ G_3 [ऽ]द्य (for हि) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ हि (for [अ]स्मि) — ^{c}) K_4 $D_{1\,2}$ अथैतच्च, Dc Dn_3 अथैकं च; G_2 तथैव त्व (for अथैव च)

17 ^{a}) D_4 ययातिराजा दौ° — ^{b}) B_3 तारितः पतितो यथा — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ तारितस्; D_1 T_4 भविता (for भवता) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ त्वया; $B_{1\,3}$ Dn_1 n_2 D_4 G_3 द्विजः (for त्विह)

18 ^{b}) S (except G_3) करोमि (for करिष्ये) — After 18, D_1 reads 20^{c}, omitting it in its proper place

19 ^{b}) B_4 Dn_1 n_2 $D_{1\,3\,5}$ T_2 हि वर्तते, D_4 T_1 G_1 M_2 हि वर्ततां, G_4 प्रवर्ततः — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ $G_{2\,4}$ M_2 त्वा (for त्वां) — ^{d}) K_3 भविता ब्रूहि कारणं — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\,4}$ D_2 केन (for येन) $Ś_1$ T_1 धर्म-, G_4 [अ]धर्म- (for कर्म-) $B_{1\,3}$ Dn_1 n_2 $D_{4\,6}$ T_1 $G_{3\,4}$ M -विशेषेण (for -विपाकेन) — ^{f}) T_2 $G_{2\,4}$ तव (for त्वया) T_1 M_1 तव धर्मभृतां वर; G_1 संवृत्ता तव शूद्रता.

20 ^{a}) D_4 यत्तद्; $G_{1\,2.\,4}$ M एतां (for एतद्) M_2 त्यिच्छामि. G_1 transp इच्छामि and विज्ञातुं $Ś_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3\,5}$ [अ]हं श्रोतुं (for विज्ञातुं) — ^{b}) $Ś_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3\,5}$ [इ]ह (for हि) Dc Dn_3 °द्युते (for °मते)

व्याध उवाच ।

अनतिक्रमणीया हि ब्राह्मणा वै द्विजोत्तम ।
शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २१
अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।
वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारगः ।
आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थां प्राप्तवानिमाम् ॥ २२
कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ।
संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ २३
एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।
सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।
ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २४
अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
ताडितश्च मुनिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २५
भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ।
नापराध्याम्यहं किंचित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २६
मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा मुनिम् ।
अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ।
तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २७
अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
अजानता कृतमिदं मयेत्यथ तमब्रुवम् ।

S (except G3) तत्वेन तव शूद्रतां — D1 reads 20^{c} after 18 — c) Ś1 K1 Dc Dn3 D1 5 काम्यया ब्रूहि, D3 कामं प्रब्रूहि B Dn1 n2 D4 6 G3 सर्वं; M सत्यं (for तथ्यं) T G1 3 4 कामयानस्य मे शस (T1 G1 ब्रूहि) — d) B Dn1 n2 D4 6 G3 सत्येन (for सर्वं त्वं) Ś1 संशयात्मवान्, K1 2 संयता°; Dn1 n2 D4 G3 प्रयतात्मना; D1 नियतात्मवान्

21 a) B3 °क्रमशीला B1 3 4 Dn1 n2 D4 6 T1 G3 वै (for हि) — b) B Dn2 D4 6 G3 मे (for वै) — c) S (except G3) यथा- (for इदं) B3 वाक्यं; Dc Dn3 सत्यं (for वृत्तं) — d) Dc D6 T1 मया (for मम)

22 b) Ś1 K1 3 4 Dc Dn3 D1–3 5 G2 4 द्विजवरोत्तम (G2 °मः); K2 वरद्विजोत्तमः, B3 द्विज परात्मक; B4 Dn1 T1 °वरात्मजः — c) K1 मुक्तशलो; K2 D1 सकुशलो, M2 कुशलत्वो (for सुकु°) — d) Ś1 K1–3 B2 Dc Dn3 D5 M2 वेदवेदांगपारगः — e) Ś1 K1 2 °दोषैः कृतैर्; K3 4 B3 4 D1, 2 5 M °दोषकृते, D3 °दोपकृतां — f) K2 B1 3 4 Dc1 Dn1 n2 D4 6 G3 अवस्थामाप्त°

23 b) S (except G3 M1) °परोभवत् (for °परायणः) — d) G2 4 transp अहं and अभवं

24 b) Ś1 K1–3 B3 D4 T M2 मृगयानिर्गतो — c) T2 नृप°, G1 M यौध° (for योध°) — d) B3 चैव स°; T1 G1 चाभिम° (for च सुसं°) — e) D5 न्यहन्; T1 ह्यघ्नं; T2 G1 2 4 M [ऽ]भ्यघ्नन् (for ऽभ्यहन्) — f) G1 स (for सु-) Ś1 T2 आश्रमान्प्रति, G1 राजसत्तम.

25 a) B2 D1 अथाक्षिप्तः, M2 ततः क्षिप्तः D3 अतिक्षिप्ताः शरा घोराः — After 25^{ab}, D3 (marg *sec m*) ins

1044* ततो मृगान्वराहांश्च महिषांश्च महीपतिः ।
जघान पुरुषव्याघ्रः स राजा ब्राह्मणोत्तम ।
ततोऽहमपि क्रीडार्थं राज्ञः प्रियहिते रतः ।
वराञ्चिघ्नन्वराहांश्च शरैः संनतपर्वभिः ।
वनदुर्गेषु धर्मज्ञ सम राज्ञा महात्मना ।
व्यचरं धनुरादाय मृगहा लुब्धको यथा ।
तत्राश्रमसमभ्याशे मया धर्मविदां वर ।
मृगस्य वज्रसंकाशः शरः क्षिप्तस्तदा द्विज ।

— c) Ś1 K1 2 तु (for च) B1–3 Dn1 n2 D4 6 G3 ऋषि° (for मुनि°) — d) = 27^{d}. K1 2 D1–3 5 S (except G3) नत° (for [आ]नत°)

26 b) K4 प्रतिवादयन्; M1 [अ]भिनिनाद° — c) T1 नापराधा° D1 2 5 M1 कच्चित्

27 b) K1 4 M1 संप्राप्तं. B1 3 Dn2 D4 6 G3 प्रभो; Dn1 विभो, Dn3 मुने· (for मुनिम्) — c) Ś1 K B3 Dc Dn3 D1–3 5 अह (for ऋषि), D1 विद्वन् (for विद्धं) — d) = 25^{d} S (except G1 3) नत° (for [आ]नत°) Ś1 K Dc Dn3 D1–3 5 शरेण निशितेन वै — B2 om 27^{ef} B1 3 Dn1 n2 D4 6 G3 transp 27^{ef} and 28^{ab} — e) Ś1 K1 2 4 D1–3 वृद्धं; K3 B4 Dc Dn3 विद्धं, T2 G1 2 दीप्तं (for विप्रं) — f) Ś1 K1 2 D1 विचेष्टतं; K4 Dn3 D2 तिष्ठंतं त (D2 तु); B1 D3 निश्वसंतं, D6 T1 निपततं; T2 G1 2 4 वेष्टमान (for निष्टनन्त)

28 B1 3 Dn1 n2 D4 6 G3 transp 27^{ef} and 28^{ab} — a) Dc2 Dn2 M1 °कारणाच्चापि; G4 °कारिणश्चापि T1 वैव (for चापि) — b) B3 प्र- (for मे) — d) Dc Dn3 मयात्यर्थं; Dn2 उपेत्याहम् (for मयेत्यथ) B1 [ए]वम्, B2 3 Dn1 D4–6 G3 [अ]हम् (for [अ]थ) B1–3 Dn1 n2 D4–6 G3 अथ (for तम्) M1 अकार्यं च मयाद्य वै — e) Ś1 K1 2 विप्र; B1 3 Dn1 n2 D4 6 G3 सर्वम् (for ब्रह्मन्).

14061 215 30 218 30 क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्निति चोक्तो मया मुनिः ॥ २८
ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्छितः ।
व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

व्याध उवाच ।
एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रसादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
अजानता मयाकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
ऋषिरुवाच ।
नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनृशंस्यादहं किंचित्कर्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३
शूद्रयोनौ वर्तमानो धर्मज्ञो भविता ह्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
तया शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ।
शापक्षयान्ते निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ॥ ५
व्याध उवाच ।
एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ।
प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदां वर ॥ ६

— ^{f}) K4 प्रोक्तो (for चो°). G1 महामुनिः.

29 ^{a}) G1 स ततः प्रब्रवीद्वाक्यम्. — ^{b}) Ś1 K1 2 मुनि° (for ऋषि°). — ^{c}) Ś1 K1 2 B2 D1–3 T2 M1 क्रूरः. — ^{d}) K2 Dn1 T2 G1 2 4 [इ]ति द्विजः, K3 द्विजाधम (for [इ]ति द्विज).

Colophon om. in Ś1 K1–3 D5. — *Major parvan*: T2 G2 4 आरण्य. — *Sub-parvan*: G1 मार्कडेयसमस्या. N (Ś1 K1–3 D5 om.) G3 M2 (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान. — *Adhy. name*: G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 214, Dn2 D1 213, T G1 M (M2 inf. lin.) 208, G2 4 M2 (orig.) 210. — *Śloka no.*: Dn1 n2 31, D1 32.

206

1 ^{a}) K2 Dc2 हि ऋषिणा; T2 महर्षिणा (for ऽहमृषिणा). — ^{b}) Ś1 K1. 2 ततो; D3 तथा (for तदा). B4 S (except G3 4) द्विजवरात्मज. — ^{c}) Dc अतिप्र°; Dn3 अत्यप्र°; D1 M2 अभ्यप्र°; T1 G2 अथ प्र°; T2 G3 4 अहं प्र° (for अभिप्र°). — ^{d}) Ś1 K1 2 वाचा (for गिरा). Ś1 K1 4 B4 Dc D1–3 G4 °रदः; K2 3 D5 °रद (for °रदम्). B1–3 Dn D4 6 G3 गिरा त्राहीति मां तदा.

2 ^{a}) S (except G3) कृतमिदम् (for मयाकार्यम्). — ^{b}) Ś1 K1 2 कृतम् (for इदम्). Ś1 मया, K1 2 महा° (for कृतं). B4 पुनः (for मुने). S (except G3) अकार्यं तु मयाद्य वै. — ^{c}) Ś1 K Dc Dn3 D1–3 5 [अ]तस्तन्मे; B4 S (except G3) मे ब्रह्मन् (for तत्सर्वं). — ^{d}) K4 D2 3 इह (for इति).

3 ^{b}) To avoid hiatus, G2 4 ह्येवम् (for एवम्). T1 G4 M2 न संशयः (for असंशयम्). — ^{c}) B2–4 Dn1 n2 D4 6 त्वहं (for अहं). Ś1 K1 2 B3 D1 5 M1 कंचित्; B2 ब्रूयात् (for किं°). — ^{d}) Ś1 K1–3 D5 दाता (for कर्ता). Ś1 K Dc Dn3 D1–3 5 एव (for अद्य). B4 T G1 2 4 वै (for ते).

4 ^{a}) N (except Ś1 K1 2 B2 D1) G3 °योन्यां (for °योनौ). — ^{b}) Ś1 K Dc Dn3 D1–3 5 भवितासि वै; B1–3 Dn1 n2 D4 6 G3 हि भविष्यसि (for भविता ह्यसि). — ^{c}) B3 हि (for च).

5 ^{a}) G1 तथा; G2 4 M1 तयोः (for तया). — ^{b}) Dn1 n2 G3 महत्त्वं (for °तीं). B1 3 त्वमवाप्स्यसि; B2 त्वं गमिष्यसि; D4 6 त्व समाप्स्यसि (for समवा°). — After 5^{cd}, S (except G3) ins.:

1045* भूत्वा च धार्मिको व्याधः पित्रोः शुश्रूषणे रतः ।

— ^{e}) Ś1 K3 Dc Dn3 D1 2 5 T2 G2 °क्षयेथ; K1. 2 4 D3

शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ।
आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८
ब्राह्मण उवाच ।
एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
प्राप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
दुष्करं हि कृतं तात जानता जातिमात्मनः ॥ ९
कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ।
कंचित्कालं मृष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ।
सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ १०
ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ ११
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विजः ॥ १२
कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणाम् ।
क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १३
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ।
लोकवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १४
व्याध उवाच ।
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतां व्रजेत् ॥ १५

°क्षये च, Dn1 n2 D4 6 G3 °क्षये तु (for °क्षयान्ते) — f) B1 3 भविष्यसि, D2 भविता त्र (for °तासि) — After 5, B3 ins an addl colophon

6 All MSS except B3 om व्याध उ° — b) T G1 2 4 द्विजेन; M मुनिना (for ऋषिणा) K2 [अ]भ्युग्र°; B1 4 D2 [अ]त्युग्र°; T2 स्वग्र्य°; G2 4 [आ]दित्य° (for [अ]स्युग्र°) — d) Ś1 K1–3 T2 ममैष; B2 4 Dc1 D2 T1 G2 3 °व (for °वं) B1 3 S (except G3) वदतां (for द्विपदां) K2 D4 वरः

7 b) G4 वै (for [ए]व) G1 शरं चैव द्विजोत्तम — Ś1 K1 (which om 7^{c}–8^{d}) ins an addl colophon after 7^{ab} — d) T1 G1 मम (for न च) K2 व्रियुज्यतः, K3 व्यजह्यत; K4 D1 T1 वियुज्यते; B1 D5 व्यमुच्य(B1m °ह्य)त Dc न प्राणैर्व्यवयुज्यत

8 Ś1 K1 om 8 (cf v l 7) — b) B4 पुरातनं (for पुराभवत्) — c) K3 अमित ह्यपि, T1 अहितेनापि, T2 G4 अहितश्चापि K4 D2 3 S (except G3) गतव्यो — d) K3 4 D2 3 S (except G3) मया (K3 4 D2 3 यथा) स्वर्गो; D1 यथा स्वर्गं K4 न संशयः (for द्विजो°) — After 8, K2 ins an addl colophon

9 b) B3 धर्माणि (for दुःखानि) — c) B4 Dn1 n2 D4 6 G3 आप्नु° (for प्राप्नु°) K4 यथाबुद्धेः; G4 महायुद्धे — d) Ś1 गतुम् (for कर्तुम्) — T2 om 9^{f}–10^{e}. — e) K2 3 Dc2 T1 G1 2 M दुष्कृतं; B3 दुष्टत्वं (for दुष्करं) B D (except D1–3 5) G3 कर्म (for तात) — f) G1 गंता जानाति यन्मम — After 9, B (B1 marg) D (except D1. 5) G3 ins

1046* लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्य धर्मपरायण ।
[Cf 14^{cd} Dc Dn3 °धर्मज्ञ (for °तत्त्वज्ञ) Dc2 D4 6 °परायण]

10 T2 om 10^{abcde} (cf v l 9) — a) Ś1 M कर्मदोषैश्च, Dc2 धर्मदोषश्च; D2 3 कर्मदोषेण; G2 4 °दोषाच्च Ś1 K B4 D1–3 5 ब्रह्मन् (for विद्वन्) — b) M2 नाम्ना (for आत्म-) Ś1 K1 2 -कृतानि च (for -कृतेन वै) Dc Dn3 D5 ते (for वै) — c) K3 क्वचित्कालं; B4 Dc2 D2 3 6 किंचित्काल, G1 M कश्चित्कालो K2 ऋषे तात; K3 D5 उपेत वै; B1 Dn1 n2 D4 6 G2–4 उष्यतां वै Ś1 ते, K1 च; K4 हि (for वै) — d) Ś1 गोत्रो° (for ततो°) K3 D3 5 द्विज — e) Ś1 K3 D5 त्व; K1 न, K4 हि (for च)

11 c) Some S MSS डांभिको K3 दुष्कृतः पापः; B1 Dn1 n2 °तः प्राज्ञ.

12 ab) Ś1 K B4 Dc Dn3 D1 2 5 transp. सत्ये and धर्मे Ś1 K1 2 समवस्थितः (for सततो°) — c) G2 4 अहं ब्राह्मण (by transp) — d) Ś1 वृत्तिर्न; K1 2 जात्या न (for वृत्तेन) B4 च (for हि) S (except G3) भविता (for हि भवेद्)

13 a) T2 धर्म° (for कर्म°) — b) D2 5 S (except T2 G3) प्राप्नोति (for आप्नोति). — d) G1 चादित°; G4 चाहित° (for °भित°) Dc Dn3 G1 त्वं (for त्वां)

14 b) B1 चा° (for ह्य°) T1 °जातिनः (for °षादिनः) — c) Ś1 K B4 D1–3 5 G2 °वृत्तांततत्त्वज्ञा; B1–3 Dc Dn D4 6 G3 °वृत्तानुवृत्तज्ञा, T1 G4 °वृत्तांतवृत्तज्ञो; G1 °वृत्तांतविज्ञानी. — d) K1 2 Dn2 नित्य- T1 G1 4 °परायणः

15 Ś1 K1 3 4 D1–3 5 T G1 om the ref — d) Dc Dn3 चान्यैः; D2 बाल ; T1 बालः (for बालैः) T1

4080 16 18 19 19 अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मानुषा मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते ˈअल्पबुद्धयः ॥ १६
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १७
अनिष्टेनान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ।
शोचतो न भवेत्किंचित्केवलं परितप्यते ॥ १८
परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाप्युभयं नराः ।
त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः ॥ १९
असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २०
न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् ।
मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २१
यं विषादोऽभिभवति विषमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २२
अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किंचित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २३
अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २४
भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २५
न शोचामि च वै विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥ २६

सततं (for समतां) B Dn1. n2 D4 6 G3 इयात् (for व्रजेत्).

16 c) N (except Ś1 K1 2) G1 3 मनुष्या (for मानुषा) B1 3 T1 मानुषै° (for मानसै°) — d) Dc Dn3 मुह्यते (for युज्यन्ते) To avoid hiatus, Ś1 K1 2 4 Dc Dn3 D1–3 येल्प°; K3 D5 ह्यल्प°; B Dn1 n2 D4 6 G3 चाल्प°, T1 G1 2 4 M स्वल्प°, T2 बह्व° (for ˈअल्प°)

17 M2 om 17a–18b — a) K1 गुणे; D1 गणैर् (for गुणैर्). — c) D1 सर्वेषां (for सर्वाणि) D1 चैतदे°, T2 G2 सर्वदै° (for नैतदे°) G4 एवास्य (for एकस्य) — d) Ś1 K1 2 भविष्यति; K4 B1 D5 न विद्यते (for हि वि°)

18 M2 om 18ab (cf v l 17) — a) N (except Ś1 K2 D1–3) T2 G3 M1 अनिष्टं चान्वितं T1 पुण्यं; M1 पश्य (for पश्यन्) — b) K3 विराजते, T2 G1 विमृज्य° (for विर°) — c) T2 °कर्षति (for °कुर्वन्ति) — d) Ś1 K1. 2 D1 त(D1 य)था कुर्वंति (for यदि पश्यन्ति) B1 3 Dn1 n2 D4 6 G3 [उ]पक्रमात् (D6 °न्); D2 3 M2 [अ]नुक्रमं (for [उ]पक्रमम्). — Before 18ef, Dc Dn3 ins ब्राह्मण उ° । — e) Ś1 K3 Dn3 न शोचते; K1 2 4 B4 Dc D1–3. 5 G3 न शोचतो (by transp), T G1 2 4 M शोकेन न — T2 om 18f–19a — f) K1 प्रतितप्यते; D2 परितप्यसे

19 T2 om. 19a (cf v l 18) — a) Dc मे (for ये) — b) K2 वाप्युभये; B3 चाप्युभयं; T1 G1 2 4 M वानंतरं — T1 G4 M om 19cd, B1 reads it in marg — c) T2 त एवं दुःखमेधंते.

20 K3 D5 read 20ef before 20ab — c) T1 G1 [अं]तं (for [अ]न्तस्) — d) B2 तुष्टे° (for तुष्टि°) Ś1 K1 2 हि; B3 च (for तु) — e) K2 T1 गताध्वान; D2 (? gloss) ज्ञानवृद्धाः — f) =25d K4 पश्यंते; D3 पश्यतः; T2 G1 2 पश्यंति

22 a) T1 यद् (for यं) B1 [ऽ]ति-; Dn1 T1 G4 हि (for ऽभि-) — b) B Dn1 n2 D4 6 G1 3 विक्रमे; T1 दुःखे तु; M क्रमे तु (for विषमे)

23 a) K1 अवशं — b) T1 विद्य° (for दृश्य°) — c) B1 आपन्नः; T1 आगत्य; M2 आपन्न (for आगम्य)

24 a) D2 3 यथा (for अथ) Ś1 K Dc D1–3 5 [अ]भ्यु° (for [अ]प्यु°) — b) K3 दुःखेन परिमोक्ष्यते. — c) Ś1 K1 2 4 °भेत्तं वै; B1 Dn1 G3 °भेतैवं; B2 4 D5 °भेच्चैव (B2 °वं); Dn2 °भेतैनं (for °भेतैव) — d) B D (except D1–3 6) T1 G3 M मुक्त° (for युक्त°)

25 a) B3 Dc2 Dn3 D3 T1 भूतेषु भाव (Dn3 m भूते स्वभावं); G1 भूतेष्टभावं — 25d=20f

26 M1 om 26–27 Before 26, Ś1 K Dc Dn3 D1–3 5 T G1 M2 ins व्याध उ° (resp व्याधः) — a) K3. 4 D2 3 5 T1 G1 2 M2 रमे; B1 T2 G4 न मे (for च वै) B4 विप्र (for विद्वन्) Ś1 K1 न च शोच्याम्यहं (K1 °मि वै) विद्वन् — b) K1 D3 T G1. 2 4 कालकांक्षी Ś1 K1. 2 T G1 2 4 [अ]स्मि (for हि) — d) B4 Dc D2 4 om. न. T1 न सीदामि द्विजोत्तम

27 M1 om 27 (cf. v l 26) — a) Ś1 K1. 2 कृतप्रज्ञस्य; K4 Dc Dn3 D2 3 °प्रज्ञश्च Ś1 T मेधाविन्. — b) B1. 2 Dn1. n2 हि (for च). — c) K3 जानामि (for

ब्राह्मण उवाच ।
कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मवित् ॥ २७
आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वा परिरक्षतु ।
अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतां वर ॥ २८
मार्कण्डेय उवाच ।
बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ २९
स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥ ३०
एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ३१
पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा व्याधे धर्मश्च कीर्तितः ॥ ३२
युधिष्ठिर उवाच ।
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ कथितं द्विजसत्तम ॥ ३३
सुखश्रव्यतया विद्वन्मुहूर्तमिव मे गतम् ।
न हि तृप्तोऽस्मि भगवञ्शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

शोचामि) T2 G1 2 4 M2 पापान्निवृत्तश्च सदा — d) K3 ज्ञानतुष्टो°; B3 °दृष्टो°; T2 G2 4 °वृद्धो°; G1 अज्ञानाप्तो° Ś1 K1 4 D2 धर्मतः (for °वित्).

28 a) Ś1 आपृच्छेद्वा K1 2 G4 M त्वा (for त्वां) — b) B Dn D1 4 6 G1 3 त्वां (for त्वा) Ś1 K Dc Dn3 D1–3 5 अभि° (for परि°) — c) K3m न प्रमाद° Ś1 K1 2 4 Dc Dn3 D1–3 च (for तु)

29 a) K3 D1 3 विप्रं (for व्याधः) — b) Ś1 K B4 D1–3 5 अभाषत (for उवाच ह) — c) M1 तु तं (for अथो) K4 D2 3 प्रदक्षिणीकृतस्तेन — d) Ś1 K1 2 प्रस्थितं Ś1 K1 2 D4 5 द्विजसत्तमं; K3 D1 °म

30 a) K3 D2 सर्व-; B1–3 Dc Dn3 सर्वाः; D3 तेषां, D5 सर्वं (for सर्वां). G1 गत्वा गृह द्विजश्रेष्ठः — b) B2 3 Dc Dn3 शुश्रूषाः D1 3 5 सदा; G1 तु सः (for तदा) — c) T G2 4 M2 अंधाभ्यां; G1 धर्माभ्यां, M1 धर्मात्मा (for वृद्धा°). — d) K1 यथान्याय्यं. Ś1 K1 2 महामतिः; K3 Dn1 n3 (after corr) D2 6 सुशंसितः; K4 B3 Dn2 D3 सुसंयतः; B4 G1 (before corr) °स्थितः; T °श्रितः; G2 °हितः; M1 समाहितः D1 सर्वैरप्यभिनंदितः

31 G1 om 31–32 — c) Ś1 K1–3 B3 4 Dc Dn3 D1–3 5 T G2 4 यत् (for यं) B1 तावद् (for तात) — d) M सर्व- (for धर्मं) Dc D4 वरः (for वर)

32 G1 om 32 (cf v l 31) — c) T1 °पितृभ्यां (for °पित्रोश्च) Dc Dn3 तु (for च) — d) N G3 धर्मव्याधेन (B1 4 °धस्य) कीर्तिता

33 b) T2 धर्मज्ञानम् (for धर्माख्यानम्) Ś1 K1 2 धर्मव्याधेन भार्गव, B3 G1 धर्ममाख्यानमुत्तमं. — c) B D (except D1–3 5) G3 °विदां (for °भृतां) — d) K3 4 B D (except D1 3) G3 मुनिसत्तम, M ते द्विजोत्तम

34 K2 om 34 — a) K4 Dn2 D1 5 T G1 2 4 M सुख(B4 °खं)श्राव्यतया (T2 °व्यं त्वया) Ś1 K1 3 4 B1 2 Dc D1–3 5 G1 ब्रह्मन्; B4 विप्र (for विद्वन्) — b) B Dn1 n2 D4 6 G3 M मुहूर्तं इव मे गतः

Colophon. — *Major parvan*: K2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan*: G1 मार्कंडेयसमस्या N T1 G3 M (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 धर्मव्याधो)पाख्यान; to it K B4 D T1 G3 M add समाप्त — *Adhy name*: G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G2 कौशिकव्याधसंवादे पतिव्रतामाहात्म्यकथनं — *Adhy no* (figures, words or both): Dn1 215, Dn2 D1 214, T G1 M (M2 inf lin) 209 G2 4 M2 (orig) 211 — *Śloka no*: Dn1 n2 37, D1 36

☞ After adhy. 206, K1. 4 D1–3 ins (with transposition) a passage given in App I (No 21), which is ins in some other MSS after adhy 190 (q v)

207

1 M om 1 — b) D2 शुभां कथां (by transp.). — d) Ś1 K D1–3 5 G3 यशस्विनं; B1–3 Dn1 n2 D4 6 इदं तदा (for तपस्विनम्)

२०७

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयं तपस्विनम् ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।
कथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा ।
नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महानृषिः ॥ २
अग्निर्यदा त्वेक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ।
दृश्यते भगवन्सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।
यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवनन्दन ।
कौतूहलसमाविष्टो यथातथ्यं महामुने ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ ६
यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् ।
संतापयन्स्वप्रभया नाशयंस्तिमिराणि च ॥ ७
आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
तथा स भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं प्रकाशयन् ॥ ८
तपश्चरंश्च हुतभुक्संतप्तस्तस्य तेजसा ।
भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न स किंचित्प्रजज्ञिवान् ॥ ९
अथ संचिन्तयामास भगवान्हव्यवाहनः ।
अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रवर्तितः ।
अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ॥ १०
कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयन्तं महामुनिम् ॥ ११
सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः ।
शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः ।

---

2 ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ om च K$_3$ Dc D$_5$ G$_1$ वा° (for चा°) Ś$_1$ तथा (for पुरा) — ^{d}) B$_{1-3}$ Dn$_1$ n$_2$ D$_{4\ 6}$ G$_3$ °द्युतिः; B$_4$ T G$_{1\ 2\ 4}$ M °मुनिः (for °नृषिः)

3 ^{a}) S (except T$_1$ G$_3$) यथा (for यदा) B$_4$ G$_1$ एक; T$_2$ G$_{2\ 4}$ M चैक (for त्वेक) T$_1$ अग्निर्यदा हि चैवैको — ^{c}) G$_4$ त्वत्त (for सर्वम्) .

4 ^{b}) D$_2$ वा° (for चा°) — ^{c}) D$_2$ तथा (for यथा) — ^{d}) Dc कृत्तिकासुतः (for °सु च)

5 ^{ab}) Ś$_1$ K Dc Dn$_3$ D$_{1-3\ 5}$ transp त्वत्तः and श्रोतुं B Dn$_1$ n$_2$ D$_{4\ 6}$ G$_3$ °सत्तम (for °नन्दन) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ कौतूहल संप्रविष्टो — ^{d}) K$_{1\ 2}$ या(K$_2$ य)थातथ्यान्; K$_4$ B$_{1\ 3\ 4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ n$_3$ D$_{2-4\ 6}$ T$_1$ G$_3$ M$_2$ याथातथ्यं; T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ य(G$_1$ या)थातत्व — After 5, B$_2$ Dc Dn$_3$ ins

1047* वक्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्नितिहासमिमं शुभम् ।

7 ^{a}) K$_3$ D$_5$ तथा च, B$_3$ यथोक्तो; T$_2$ G$_2$ यथा हि (for यथा च). — ^{c}) B Dn D$_{1.\ 4\ 6}$ G$_3$ च (for स्व-) — ^{d}) G$_{2\ 4}$ तिमिरावलिं (for °राणि च) — After 7, N (except B$_{2.\ 3}$) G$_3$ ins .

1048* पुराङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम् ।
[K$_3$ D$_5$ व्रतम् (for तप)]

8 ^{a}) S (except G$_3$) आश्रमस्थ Ś$_1$ K$_2$ Dc °बाहो (for °भागो) — ^{b}) Dc$_2$ Dn$_2$ D$_6$ G$_{1\ 3}$ विशेषयत् (for °यन्) — ^{c}) B$_2$ T$_2$ G$_2$ यथा, D$_3$ तदा, G$_4$ यदा (for तथा) K$_4$ B$_4$ भूत्वा तु स, G$_1$ तु भूत्वा स, G$_{2\ 4}$ [अ]ग्निर्भूत्वा तु (for स भूत्वा तु) T$_1$ तथा भूत्वा तथा चाग्निर् — ^{d}) B Dn$_1$ n$_2$ D$_{1\ 4\ 6}$ G$_3$ M$_1$ व्यकाशयत् (Dn$_2$ D$_{1.\ 6}$ °यन्) (for प्रका°)

9 ^{a}) K$_{3\ 4}$ B$_{3\ 4}$ Dn D$_{1\ 3-6}$ G$_3$ तु; D$_2$ T$_1$ G$_1$ स (for च) Dc तपश्चरन्हुतवहः — ^{b}) T$_1$ सप्तार्चिस्तु (for संतप्तस्) T$_1$ G$_4$ च सु-; T$_2$ G$_1$ M$_2$ च स्व- (for तस्य) — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3\ 5}$ कृशो (for भृशं) K$_3$ लीनस्तु; K$_4$ स्नानश्च (for ग्लान°) — ^{d}) K$_4$ B$_2$ Dn D$_{1-4\ 6}$ G$_3$ च (for स) T G$_{1\ 2\ 4}$ M न किंचित्प्रतिजज्ञिवान्

10 ^{c}) Ś$_1$ K D$_{2\ 3}$ कोन्यो (for अन्यो) G$_{1\ 2\ 4}$ इव (for इह) — ^{d}) T G$_{2\ 4}$ ब्राह्मणः B$_{1\ 2\ 4}$ Dn$_1$ n$_2$ D$_{4\ 6}$ G$_3$ संप्रकल्पितः; Dc Dn$_3$ °कीर्तितः — ^{e}) D$_{2\ 3}$ प्रविनष्टं; a few MSS विप्रणष्टं — ^{f}) K$_3$ T$_1$ ते (for मे). D$_3$ तेजसा (for मे तपः).

11 ^{b}) K$_{3\ 4}$ Dc Dn$_3$ D$_{2\ 3\ 5}$ चिंतयन् (for चिन्त्य

विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १२
त्वमग्ने प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ॥ १३

अग्निरुवाच ।

नष्टकीर्तिरहं लोके भवाञ्जातो हुताशनः ।
भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १४
निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।
भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १५

आङ्गिरा उवाच ।

कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः ।
मां च देव कुरुष्वाग्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १६

मार्कण्डेय उवाच ।

तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् ।
राजन्बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥ १७
ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम् ।
उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १८
स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ १९
अत्र नानाविधानग्नीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।
कर्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानात्वं ब्राह्मणेष्विह ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

सः) — ^{c}) K_3 Dc D_5 सोपश्य° (for अपश्य°)

12 ^{a}) Dc T_2 G_4 M_2 सोपसर्पत्, T_1 सोपश्यत Ś$_1$ ततो; K_4 तु तं, K_3 क्षणे (for शनैर्) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ T_2 G_1 ततो° (for तदा°) — ^{d}) K_2 $D_{2\,4}$ °भावन — ^{e}) $K_{1\,2}$ D_5 T_2 $G_{2\,4}$ [अ]पि (for [अ]सि) — ^{f}) = 1 179 11^{d} $K_{1\,2}$ स(K_2 सं)स्थानुचारिषु; K_3 corrupt, K_4 M_2 सस्थाणु°, $D_{2\,3.\,6}$ सस्थाणु°, $G_{2\,4}$ स्थावर°; M_1 सस्थास्नु° G_1 त्रिसं स्थानप्रचारिषु Cf B 7 10 68, and P W *s v* सस्थानचारिन्

13 ^{ab}) B Dn_1 n_2 D_{4-6} G_3 अग्निः (for अग्ने) Ś$_1$ transp प्रथमः and ब्रह्मणा K_4 B Dn $D_{4\,6}$ $G_{1\,3}$ M_1 प्रथमं (for °मः) K_3 D_4 तिमिरापह — After 13^{ab}, Dc reads 16^{cd}, *repeating* it in its proper place — ^{c}) $K_{1\,2}$ D_5 T M स्वं स्थानं; $K_{3\,4}$ Dn_2 D_2 सस्थानं — ^{d}) K_3 T_2 तमोनुदः

15 ^{a}) $K_{1\,2}$ विक्षेप्स्या° (for निक्षिपा°) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ °पत्याग्निरेव च; B_2 °पत्यस्तथैव च; B_4 T $G_{1\,2\,4}$ M °पत्यस् (B_1 T_2 °पत्य) तथैकतः

16 K_3 om 16^{ab} — ^{a}) $K_{1\,2}$ D_6 T_1 M_2 प्रजास्वर्ग्यं; K_4 $D_{1\,5}$ °सर्गं; D_3 °स्वर्गं; T_2 °सु त्व, $G_{1\,2}$ प्रजस्वाग्र्यं — ^{b}) Ś$_1$ K_2 अग्ने (for अग्निस्) A few MSS °पह — ^{c}) K_1 देहं; B_3 Dc देवं (for देव) — ^{d}) B_2 ओजसा (for अञ्जसा)

17 ^{b}) Dn_1 n_2 D_{4-6} G_3 तदा° (for तथा°) — ^{d}) K_3 तथा° (for तस्या°)

18 ^{a}) M_1 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) D_2 तु प्रथमं (for प्रथमजं) Ś$_1$ K_1 पुत्र (for तं तु) — ^{b}) Ś$_1$ G_1 वह्निम् (for वह्नेर्) Ś$_1$ K_3 $B_{1\,3}$ $D_{1\,2\,6}$ T_1 $G_{1\,3}$ M_2 अंगिरसः (for आङ्गिरसं) — B_2 om 18^{cd}, D_3 om (hapl) 18^{c}–19^{d}

19 D_3 om 19 (cf v l 18) — ^{a}) G_1 ततो; G_4 तथा (for तदा) — ^{b}) G_1 त तं (for ततः) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ प्रतिगृह्य तु, K_3 $D_{3\,5}$ S (except G_3) प्रत्यगृह्णत — ^{d}) Ś$_1$ तद्विधा°, B_3 तद्वाचा° (m तद्वचो° as in text) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ गताः; K_3 तथा (for तदा) K_4m सुतमगिरसं तदा

20 ^{a}) B Dn (Dn_3 marg) $D_{1\,4\,6}$ G_3 तत्र (for अत्र) — ^{d}) K_1 B D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 नानार्थान् (for नानात्व) $K_{3\,4}$ Dc_2 $D_{1\,2}$ [इ]ति, S (except G_3) [अ]पि (for [इ]ह)

Colophon — *Major parvan* · Ś$_1$ K_2 T_2 $G_{1\,2\,4}$ आरण्य — *Sub-parvan* · G_1 मार्कंडेयसमस्या (followed by आंगिरस) Ś$_1$ K B_{2-4} D M_2 (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* · B_1 अंगिरसोत्पत्तिः; G_2 अंगिरसप्रजाकथनं. — *Adhy no* (figures, words or both), Dn_1 (*sup lin*) 216, Dn_2 215, D_1 219, T G_1 M (M_2 *inf lin*) 210, $G_{2\,4}$ M_2 (orig) 212 — *Śloka no :* Dn_1 n_2 22, D_1 21

208

1 ^{a}) Ś$_1$ $K_{2\,3}$ D_2 T_2 $G_{1\,3}$ ब्राह्मणो (for ब्र°) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{2\,3}$ $B_{1\,4}$ Dn_1 n_2 $D_{4\,6}$ G_3 तस्याभवत् शुभा (Ś$_1$ $K_{2\,3}$ सुता) भार्या; $B_{2\,3}$ T_1 तस्यापि च शुभा भार्या; D_3 T_2

२०८

मार्कण्डेय उवाच ।
ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्वह ।
तस्यापवसुता भार्या प्रजास्तस्यापि मे शृणु ॥ १
बृहज्ज्योतिर्बृहत्कीर्तिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ।
बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्बृहस्पतिः ॥ २
प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ३
भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाभवत् ।
रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता ॥ ४
यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५
पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती ।
षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्हविष्मतीम् ॥ ६
महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामती ।
महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७
यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते ।
एकानंशेति यामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

G2 4 तस्यापि वसुदा (D3 °जा; D3m *sec m* °भा; G1 °धा) भार्या; D5 तस्यैवाथाभवन्भार्याः; G1 तस्याभूद्वसुधा भार्या ❀ Cn सुष्टु भातीति सुभा । शुभा इति पाठेऽपि सैव ग्राह्या । ❀ — d) B1–3 Dn D4–6 G3 तस्यां च मे; Dc तस्यामिमे (for तस्यापि मे)

2 a) Ś1 K D2 3 5 प्राग्ज्योतिर्वै (for बृहज्ज्योतिर्) B1–3 Dc Dn D4 6 G3 transp °ज्ज्योतिर् and °त्कीर्तिर्. — T1 om. 2b–4a — b) G2 4 बृहत्तेजा; M2 ब्रह्मन्ब्रह्मा (for बृहद्ब्रह्मा) — c) Ś1 K1 2 4 D1–3 °त्पुत्रो (for °न्मन्त्रो) D2 °द्भानुस; M1 °द्भासा (for °द्भासस्)

3 T1 om 3 (cf v l 2) — b) D3. 4 °प्रतिमो°, T2 G2 4 °नुपमो° (for °प्रतिमा°) — T2 om 3c–5b

4 T1 om 4a, T2 om. 4 (cf v l 2, 3) — a) M2 इह (for एव) — b) Ś1 Dc1 यस्या; T1 येषां (for यस्यां) G2 4 तथाभवत्; M1 प्रवर्तते; M2 सदाभवत्. — c) Ś1 K1. 2 रागो(Ś1 °को)द्रेकेति; D2 3 G4 M रागाद्राकेति. T1 G1 2 M2 प्राहुर् (for आहुर्) — d) K4 B4 Dn1 n2 D1 3 4 6 सुतां (for सुता).

5 T2 om 5ab (cf v l 3), D2 om (hapl) 5 — a) K3 कामंदि-; K4 कामधि-; D1 कामं हि; D5 कामदां; M कपर्दी-. Ś1 K1 2 यां कर्दमीति वै प्राहुर् — c) B1 तत्र त्वसौ; G4 तनुत्वात्तां. B2 D1. 5 शिनीवाली. — After 5, S reads 8.

6 G1 om 6ab — a) K4 D3 पश्यंती; B1. 3 Dc Dn3 D1 चतुर्थी; S (G1 om) पंचमी (for पश्यती) Ś1 K2–4 B1 2 D2 3 T M भाति; B3. 4 ताभिर्; G2 4 नाम्ना (for भाभिर्) — D4 om (hapl) from भाभिः (in a) up to °ष्मती (in b) — b) Ś1 K1 2 तु (for च). K3 4 D1–3 हविष्मद्भिर् (for हविर्भिश्च) K2 3 हविष्मतीं B1 3 Dc Dn3 दीप्तादीप्तिश्च पचमी — c) T G2 4 M चागि° (for अङ्गि°) G1 पचांगिरसकन्यासु — d) K3 4 B2 Dn D1–5 M महि° (for हवि°)

7 a) Ś1 आविरासीद्, K1 2 अरमत (for आङ्गिरसी). — b) K3 4 Dn D2 4 6 T2 G1. 3 महामते (G1 °तेः), D5 महीपते; G2 महाद्युतिः; G4 महायति (for °मती). — c) T1 तु (for [इ]ति) K3 विज्ञेया (for विख्याता) — d) D1 तु सा (for सुता)

8 S reads 8 after 5 — b) K2 3 Dc2 Dn3 D2 3 T2 कुहकुहा°. — c) Ś1 K1 2 एकेनांशेन; D1 T G1 3 M एका(T2 °ता)नंगे(D1 °ते)ति, D5 एकदैवेति, G2 एकायनेति; G4 एकानेकेति (for एकानंशेति). B1–3 Dn D4 6 T2 G3 ताम् (for याम्). — d) T G1 M2 चतुर्थीमंगिरःसुतां; G2 4 M1 चतुर्थ्यंगिरसः सुता

Colophon om in S (except G3) — *Major parvan*. Ś1 K2 Dn2 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1 3 4 B D G3 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 217, Dn2 216, D1 220 — *Śloka no:* Dn1. n2 D1 8

२०९

मार्कण्डेय उवाच ।
बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याभूद्या यशस्विनी ।
अग्नीन्साजनयत्पुण्यान्षडेकां चापि पुत्रिकाम् ॥ १
आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते ।
सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥ २
चातुर्मास्येषु यस्येष्टयामश्वमेधेऽग्रजः पशुः ।
दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेकोऽथ वीर्यवान् ॥ ३
शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्या च धर्मजा ।
अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४
प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ।
अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ ५
पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं स्रुवोद्यतम् ।
भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६
तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७
भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः ।
महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ ८
भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः ।

209

1 T G1 M1 om. the ref. — a) G1 ब्रह्मद्योतेश्, M महीपतेश् (for बृहस्पतेश्). M चंद्रमसो (for चान्द्रमसी) — b) Dc2 या बभूव (for भार्याभूद्या). Ś1 K1 2 4 Dc1 D1 [आ]सीद्या, K3 Dn3 D4 5 M1 याभूद्; B1 T2 G2 4 भूत्वा, B4 चाभूद् (for [अ]भूद्या) — c) Dc Dn3 अजन°; G4 चाजन° (for साजन°). Ś1 K Dc Dn3 D1–3 5 पुत्रान् (for पुण्यान्).

2 a) Ś1 K1–3 D3 आहुतेषु, K4 D1 सुहुतेषु; D2 अहुतेषु, T1 M अतिथिषु. M [इ]व (for [ए]व). B1 S (except G3) यस्याग्ने — b) Ś1 K D1 2 हविष्वाज्यं; B2 Dn1 n2 D3 4 °षाद्य, Dc Dn3 T2 G2 4 M °राज्य, G1 °ष्याज्ये (for °षाज्य) — c) B4 अग्निर् (for सोऽग्निर्) — d) T1 M2 शय्युर् (for शंयुर्). K4 D6 °प्रभु°; B1 °यशाः; B3 Dn1 n2 D4 6 G3 °व्रतः (for °प्रभः).

3 a) Ś1 K1 2 T1 इष्टिर्, G4 4 इष्टम् (for इष्टयाम्) — b) Ś1 K1 2 [ऽ]प्यजः (for ऽग्रजः). K3 Dn2 प्रभुः (for पशुः). T2 अश्वमेधेषु यः पशुः; G1 °मेध इति श्रुतः, G2 4 °मेधाग्रभागभूत् — c) Ś1 K1 2 4 Dc Dn3 D2 3 5 दीप्ता (D2 3 °प्तो)र्चिभिर्; K3 दीप्तिरग्निर्, B2 G1 4 M1 दीप्तिज्वा- (G1 M1 °ज्वा)लैर्; B3 दीप्तो ज्ञानैर् (in as in text), D1 T G2 M2 दीप्तज्वालैर्. Ś1 अनीकाभैर्, K1 2 अनेकारैर्, Dc Dn3 D2 3 अनेकाभिर्; T1 G1 4 अनेकाग्रैर्; G2 अनेकार्हैर् — d) Ś1 K1 2 अग्निरीशोथ; K3 B3 Dc Dn3 D1 3 6 G3 °रेषोथ, B1 °रोषोथ, B4 °वेधोथ; T1 °ष्टोमोथ; T2 G1 2 4 M अग्नीषोमोथ.

4 b) Ś1 K1 4 B2 3 (in as in text) D1 3 सत्या स°, B1 Dc Dn3 (sup. lin.), T1 सत्याय; Dn1 n2 D4 6 G3 सत्याथ, D5 सत्यांश (for सत्या च). G1 2 4 धर्मज — c) Ś1 K2 Dc D2 3 5 तस्या° (for तस्य) — d) B4 तस्याः (for तिस्रः). Ś1 K1–3 D5 सुप्रभाः (for °व्रताः).

5 b) T G2 4 सोग्निर् (for योऽग्निर्) — c) D2 3 अग्ने° (for अग्नि°).

6 a) K1 2 B1 4 Dc Dn D4 पौर्णमासेषु — b) Ś1 K D1–3 5 हविष्वाज्यं, S (except G3) हविराज्यं. Ś1 स्रुवोद्यतां; K1 स्रुवोच्यतां, K4 श्रुवच्युतां; K3 B D3 श्रुवोद्यतं; K4 श्रुचो°; D1 प्रचोदितं, T2 स्रुचोद्यहं. D5 हविष्वाज्येषु चोद्यतं — c) Ś1 K D1 5 M1 °तो नाम तस्याग्नेर् (K1 3 D1 5 M1 °ग्निर्) — d) Ś1 K1 2 शंयत्वः, K3 4 B4 4 D1 3 सयुतः; B1 सयत°, S (except G1 3) शयुज°.

7 a) Ś1 K1 2 D5 [अ]भवन्, K4 (in as in text) M भरंति (for भवन्ति) — c) D2 3 T2 G1 2 4 भारतस्तु; M भारति° (for भरत°) — d) K3 4 D1–3 5 भवत्येका, B2 S (except G3) भारत्येका. B2 D5 कन्यका (for पुत्रिका).

8 a) Ś1 K1 2 अद्भुतो; D1–3 भारती; S (except G3) भारतो (M2 °तिर्) (for भरतो). K3 D2 3 भारतस्य. K2 3 B Dc अग्नि° (B2 अपि), D4 6 अग्ने (for अग्नेः) — b) K3 प्रजायत; B3 D1 T G1 2 4 °यते; D2 3 °पते (for °पतेः). Ś1 K1 पावकश्चाप्यजायत; K2 पावकस्यापि जायतः, Dc Dn3 D5 पावकः समजायत — c) K3 °महितस्; Dn1 n2 T2 G1–3 °मभितस् (for °महितस्). Ś1 K1 2 महानर्कश्च महिषस्.

9 a) Ś1 T भारद्वाजस्य. M2 भार्यायां — b) K2 पुत्रा (for वीरा). K1 3 4 B D T2 (by corr.) G3 वीरस्य

प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ ९
हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १०
सरय्वां जनयत्सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
आग्नेयमानयन्नित्यमाह्वानेष्वेष कथ्यते ॥ ११
यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया ।
अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् ॥ १२
विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्चिषा ज्वलन् ।
विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयकर्मसु ॥ १३
आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।
अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥ १४
अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५
यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम पावकम् ॥ १६
अन्तराग्निः श्रितो यो हि भुक्तं पचति देहिनाम् ।
स यज्ञे विश्वभुङ् नाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७
ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः ।
ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ १८
प्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।

$K_{3\ 4}$ B D (except D_{5}) G_{3} पिडदा — [c]) $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 3}$ यस्येष्टयां, B Dc Dn_{3} T_{1} त(T_{1} य)स्याज्य, D_{5} यस्येष्ट्वा, T_{2} G_{1} M यस्येज्यां.

10 [c]) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ रथप्रोभो, Dc Dn_{3} $G_{1\ 4}$ °प्रभु- (for °प्रभू) K_{4} D T_{1} $G_{1\ 3}$ M रथाध्वानः (D_{4} रथाध्वान-) K_{4} रथभूतरवाध्वानः — [d]) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ रुक्मरेताः; M_{2} कुंभरेफाः $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ कथ्यते (for उच्यते)

11 [a]) Some MSS शरय्वां $Ś_{1}$ $K_{2\ 4}$ $B_{2\ 3}$ $D_{3\ 5}$ G_{4} जनयन् — [b]) $Ś_{1}$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ सोमं (for भानु) — [c]) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ अज्ञेय- (for आग्नेयम्) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ -मानमं; K_{3} D_{1} आनयेन्; $G_{4\ 4}$ अनयन् (for आनयन्) $G_{2\ 4}$ मिथ्यम्; M मथ्यम् (for नित्यम्) — [d]) $Ś_{1}$ K_{1-3} Dn_{3} $D_{1\ 2\ 5}$ T_{1} G_{1} आह्वानेष्वेव; K_{4} $B_{1\ 3}$ Dc_{1} Dn_{1} n_{2} $D_{4\ 6}$ G_{3} °ने ह्येष; Dc_{2} °नेष्वेषु; D_{3} °ने ह्येव; T_{2} °ने एष; $G_{2\ 4}$ मिथ्यो नामैष. $Ś_{1}$ K_{1-3} B. Dc Dn_{3} $D_{1\ 3\ 5}$ श्रूयते; K_{4} Dn_{1} n_{2} $D_{2\ 4\ 6}$ T_{2} G_{3} सूय° (for कथ्य°).

12 [b]) B_{2} तेजसा (for वर्चसा). — [c]) M_{1} सोग्निर् (for अग्निर्) $Ś_{1}$ निच्यावनो; K_{2} निस्खवनो; B_{1} विश्वच्यवो; T_{1} दुश्च्यवनो; G_{1} न च्यवनो; $G_{2\ 4}$ निच्यवनो — [d]) $Ś_{1}$ पृथिव्यां K_{3} सोभवत्यभिसेवितः (cf 14[d])

13 [a]) T_{2} $G_{1\ 2}$ पापात्मा; G_{4} विपापः (for विपाप्मा). Dc_{2} G_{1} M_{1} कल्मषै° (for कलुषै°) — [c]) $Ś_{1}$ विवाप्यो°, K_{1} निवापो°; K_{2} विपाप्यो°; $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 3}$ निवापा°; B_{2} विपाप्मा°; G_{4} विपाको° (for विपापो°) — [d]) T_{2} $G_{2\ 4}$ M योज्यः; G_{1} योग्यः B_{1} Dc समयकर्मकृत्; $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} °धर्मकृत्; T_{1} G_{1} °कर्मणि.

14 [a]) K_{4} B_{2-4} Dc_{2} Dn_{1} n_{3} T G_{3} अक्रोशतां. $Ś_{1}$ K B Dc $D_{2\ 3\ 5}$ तु भूतानां, S (except G_{3}) नराणां हि. — [b]) $Ś_{1}$ $K_{2\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ T_{1} M [इ]ह; K_{3} [इ]नि, G_{1} न (for हि) — [d]) $Ś_{1}$ K_{2} B_{1} $G_{2\ 4}$ शोध° (for शोभ°) K_{3} D_{3} [अ]ति- (for [अ]भि-) K_{4} °सेव्यतां, K_{4} B Dc Dn_{3} $D_{1\ 6}$ °षेचितः, Dn_{1} n_{2} G_{3} °सेविते; D_{3} M_{2} °सेवित, D_{4} °पेचिते

15 [b]) K_{1} वेदनार्थाः; G_{4} °नार्थ — [c]) B_{1-3} D_{6} T_{1} G_{3} सत्यपुत्रः $K_{1\ 2}$ स्वरो; B_{1} सुरो; $B_{2\ 4}$ सुनो; D_{6} सुभो (for स्वनो) — [d]) $Ś_{1}$ K $D_{1-3\ 5}$ समजायत, T_{2} (corrupt) सुरुचिभास्करः (for स रुज°)

16 G_{1} reads 16–21 after 3 211 7, M reads them after 3 211 6 — [a]) $Ś_{1}$ K_{1} निष्क्रम्य (for विश्वस्य) — [c]) G_{1} प्राहुरध्यात्मविदुषो — [d]) $Ś_{1}$ K $D_{1\ 5}$ विश्वजं (for °जिन्)

17 [a]) B_{3} Dc Dn_{1} n_{2} $D_{4\ 6}$ G_{3} M अंतरग्निः $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_{3} स्मृतो (for श्रितो) K_{4} B Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_{3} तु; G_{1} वै (for हि) — [c]) K_{1} B_{1-3} Dc_{2} $D_{2\ 3}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ M स (T सं-; G_{1} यं) जज्ञे. B_{3} °भुंजानः; B_{4} °जिन्नाम (for °भुङ् नाम) — [d]) G_{1} M सर्वलोकेश्वरेश्वरः.

18 [a]) B_{4} D_{2} जितात्मा (for य°) $Ś_{1}$ $K_{2\ 3}$ $D_{1\ 5}$ तु (for च) — [b]) T $G_{2\ 4}$ °प्रभः (for °व्रतः) — [c]) G_{1} पूजयतो वै; M °यते यं — [d]) $Ś_{1}$ $K_{2\ 3}$ D_{5} °यज्ञेन (for °यज्ञेषु)

19 [a]) $Ś_{1}$ K_{1} M_{1} प्रथिता; K_{2} प्राथिता; K_{3} $D_{1\ 2}$ M_{2} पतितो; K_{4} पतिता, B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_{2} (by corr) G_{3} पवित्रा; D_{5} पावको (for प्रथितो) $Ś_{1}$ K_{1-3} B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) T_{2} (by corr) $G_{1\ 3}$ M_{1} गोमती (for गोपतिर्) — [b]) M भार्या° (for यस्या°) — [c]) $Ś_{1}$ $K_{2\ 4}$ $G_{1\ 2.\ 4}$ transp सर्वाणि and कर्माणि — [d]) B_{1} am. $_{3}$ $D_{4\ 6}$ G_{3} धर्मकर्मभिः (B_{2} orig सर्वकर्मभिः); Dn_{1} धर्मकर्तृभिः; T $G_{1\ 2.\ 4}$ कर्मभिः सदा; M धर्मसेतवः

तस्मिन्सर्वाणि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकर्तृभिः ॥ १९
वडवामुखः पिबत्यम्भो योऽसौ परमदारुणः ।
ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तु सः ॥ २०
उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ २१
यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः ।
क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ।
स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ॥ २२
त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ।
अतुल्यत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥ २३
संहर्षाद्धारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ २४
उक्थो नाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः ।
महावाचं त्वजनयत्सकामाश्वं हि यं विदुः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

---

20 a) Hypermetric! Ś1 D1 वडवास्य., B (B1 m as in text) Dn D4 6 G3 °वाग्निः; Dc °वाग्नेः (for °मुखः) S (except G3) [आ]पो (for [अ]म्भो) — c) K1 ऊर्ध्वंभुग्; G1 °बाहू- (for °भाग्) K4 M1 °भुङ्ग नाम; D1 °दृष्टिश्च (for °भाङ्नाम) — d) M2 कलि॰ (for कवि॰) Dn D4 6 G3 यः (for सः)

21 Ś1 K1 2 om (? hapl) 21 — a) B1 3 M उदग्धारं K3 4 D1–3 अवीर्, M भवीर् (for हविर्) — 21^{cd}=3 211 17^{ef} — c) T1 स्विष्टो; T2 G2 4 तुष्टो; G1 त्विष्टो (for स्विष्ट) T2 G1 [ऽ]भवद् (for भवेद्) K3 4 D1–3 5 M ग्राह्यं; T G1 2 4 ब्रह्म (for आज्यं) — d) K3 4 Dc D1–3 5 तु सः; T2 G2 4 तत॰ (for स्मृतः)

22 22^{ab}=(var) 3 211 11^{ab} — a) D5 प्रयातेषु (for प्रशान्ते°) — b) T G1. 2 4 M2 आवि°; M1 प्रादु° (for मन्यु°). — After 22^{ab}, K4 D1–3 ins

1049* मन्युर्नाम्नाम भगवानग्निरेव महाबलः ।
आरण्यानि तथा ग्राम्याण्यो दहन्संप्रकाशते ।
स्वयमुत्पतितः श्रीमान्वृद्धिमान्नाम पावकः ।,

while S (except G3) ins

1050* क्रोधः स तु महातेजा विज्ञेयः सर्वदेहिषु ।

— T1 om from 22^{c} up to 23^{d} — c) N G3 क्रुद्धस्य (for क्रोध°) B1 च (for तु) Ś1 K1 2 रथो; B4 D2 3 (*sup lin* as in text) 5 M र(M2 रु)जो; T2 G2 4 रणे (for रसो) — d) Ś1 K1 2 मन्युतीव्रा च (for मन्यती चाथ) K3 4 B Dc Dn D2–6 T2 मन्यती (Dn3 मन्येतां); G3 मन्यंते (for मन्यती) K4 वाणि-; B4 T2 नाम; D1 वापि; D2 3 चापि; D4 बाष्प-, G2 4 चास्य (for चाथ) G1 मती चापि सुपुत्रिका; Cnp मन्यन्ती चाथ पुत्रिका — e) T2 G2 4 M हाहेति (for स्वा°) S (except G3, T1 om) क्रुद्धा (for क्रूरा) — f) D3 °देहेषु (for °भूतेषु) K3 गच्छ° (for तिष्ठ°)

23 T1 om 23 (cf v l 22) — c) K1 Dn D3 4 G3 अतुलत्वात् — d) T2 नाम देवैस्तु, G1 नाम्ना वेदस्तु (for नाम्ना कामस्तु)

24 a) Ś1 K1 2 D1 5 सपर्पाद्, D2 M2 संकर्पाद्, G2 4 सर्वेषां (for संहर्षाद्) Ś1 K2 D6 वारयन्, K4 D2 5 वारयेत्, D3 धारयेत् (for धारयन्) G4 क्रोधान् — b) B3 सुश्री (m as in text), B4 खड्गी (for स्रग्वी) D1 रथस्थितः — c) Dn1 n2 D5 समये (for °रे) Ś1 K1 3 B4 Dc2 D1–3 S (except G3) नाशयन्.

25 a) Ś1 K3 उक्तो, K2 D4 उत्थो; Dn2 D2 S (except T1 G3) उक्थ्यो, D1 उक्थैर्; D3 उछो (for उक्थो) K4 G1 नामा D2 3 5 T2 G1 2 4 महाभागस् — b) Ś1 K2 उक्तैर्, Dc D3 4 उत्थैर्; T2 G2 4 M उक्थ्यैर् D5 परि° (for अभि°) — c) Ś1 K1 2 °भागं; B4 °राजन्; D5 °वातं; T1 °पार्थ; T2 °वर्षे, G1 2 4 M °वर्षं (for °वाचं) K2 तु जन°; G1 M1 च जन° (for त्वजन°) — d) Ś1 K1 2 साकमश्वं; K3 सकामारूवं; K4 सकामस्तं; Dc Dn D4 6 समाश्वासं; D1 5 सकामत्व; D2 3 सकामं त, G3 समावासं Ś1 K D1 2 5 G1 हि तं (K3 तद्), D3 हतं (for हि य)

Colophon om in Dc2 — *Major parvan* Ś1 K2 Dn2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* G1 M2 मार्कंडेयसम(M2 °मा)स्या (followed in M2 by आंगिरस) Ś1 K1 3 4 B D (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* T2 G2 3 आं(G2 अं)गिरसप्रजाकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) 218, Dn2 217, D1 221, T G1 3 M (M2 *inf lin*) 211, G2 4 M2 (orig) 213 — *Śloka no*: Dn1 n2 25, D1 27

२१०

14156 220 1 222 1 मार्कण्डेय उवाच ।

काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिषुवर्चकः ॥ १
अचरन्त तपस्तीव्रं पुत्रार्थे बहुवार्षिकम् ।
पुत्रं लभेम धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ २
महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
जज्ञे तेजोमयोऽर्चिष्मान्पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥ ३
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥ ४
पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
पाञ्चजन्यः श्रुतो वेदे पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५
दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
जनयत्पावकं घोरं पितॄणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६
बृहद्रथंतरं मूर्ध्नो वक्त्राच्च तरसाहरौ ।
शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं वाय्वग्नी प्राणतोऽसृजत् ॥ ७
बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।
एतान्सृष्ट्वा ततः पञ्च पितॄणामसृजत्सुतान् ॥ ८
बृहदूर्जस्य प्रणिधिः काश्यपस्य बृहत्तरः ।

210

1 a) Ś1 कश्यपोप्यथ; K1 2 क(K1 का)श्यपाख्योथ, K3 4 कश्यपोज्यो(K4 °र्जो)थ; B4 D1 का(D1 क)श्यपो योथ, D4 6 काश्यपोत्यथ K2 3 B3 वाशिष्ठः T1 काश्यपोथ वसिष्ठश्च — b) G1 2 4 °पुत्रजः (for °पुत्रकः) — c) Ś1 D (except D3 5) अंगिरा° (for अग्निरा°) — d) Ś1 K1 2 D5 च स(D5 सु)वर्चकः, K3 4 D1-3 स्त्रीसमर्चकः, B2 m 3 त्रिपुवर्चसः; B4 त्रिष्टववर्चकः, Dc Dn D4 6 G3 त्रिसुवर्चकः (Dn2 °सः), T1 M स्त्रीरवर्चकः; T2 G1 त्रिप्रवर्षकः; G2 4 तीव्रवर्चकः

2 a) Ś1 K B4 D1-3 5 अचरंस्ते, B1-3 Dc Dn D4 6 G3 °रत्स (for °रन्त) Ś1 K1 2 क्रूरं (for तीव्र) — b) Ś1 K D1-3 5 G1 पुत्रार्थं — c) Ś1 K1 4 लेभे स, B Dc Dn D1 4 6 T2 G3 लभेयं; D5 लेभेथ (for लभेम) B3 धर्मज्ञं — d) B1 तपसा (for यशसा) B4 ब्रह्मसंमितं; S (except G1 3) ब्रह्मणः सम

3 a) Ś1 K1 M2 ध्याते; K2 ध्यास°, K4 M1 ध्यातैः; D1 2 ध्यातेः, T1 सार्धं; G1 2 4 ध्यानैः (for ध्यातः) — b) D2 T1 ते (for तैस्) Ś1 तथा; D2 सदा (for तदा) — c) Ś1 देवमहो°; K1 2 D2 3 चैव महो° (D2 3 महा°); K4 B1-3 Dc Dn D4 6 G3 तेजो महा°; T2 तेजोमयाच्छिष्टान् — d) B1 प्रतापवान्; B4 प्रभास्वरः; S (except G3) प्रभाकरः (for °वनः)

4 a) B3 G1 समृद्धो (for समिद्धो) — c) D5 T तनू-, G1 ते (for त्वङ्-) T G1 2 [ऽ]थ (for च) — d) T1 कृष्ण-; T2 कृच्छ्रे (for कृष्णे) D4 6 G3 [ऽ]थ (for च)

5 a) G2 4 °वर्षः (for °वर्णः) B4 स्व-, Dc2 Dn3 G3 सु- (for स) — c) Ś1 K D1-3 पच° (for पाञ्च°) Ś1 K1-3 B1 D5 कृतो, D2 स्तुतो (for श्रुतो) K3 4 देवैः; B D (except D2 5) G3 देवः (for वेदे) — d) D2 °विंश°; M1 °वर्ण° (for °वंश°) D3 सुतः (for तु सः) T1 पंचवस्तुकविशकः

6 b) K1 समातप°; K3 B4 महायशाः, D3 महाव्रतः (*sup lin sec m* °तपाः as in text) — c) K2 3 B3 4 Dc2 T G1, 3 4 जनयन्, K4 D2 3 असृजत् S (except G3) पावकान्घोरान् — d) Ś1 K1-3 B4 Dc Dn3 स पितॄणां (by transp.) K4 D1-3 च (for स) Ś1 K1-3 D1 G1 4 प्रजासृज (K3 D1 °जत्, G1 °जन्) K4 D2 3 असृजत्प्रजाः; B1-3 Dc M1 प्रजाः सृजत्

7 a) T2 G1 2 M2 रथंतरौ; G4 M1 °तरो B3 मूर्ध्नि, D4 °र्ध्ने, T G1 2 °र्ध्ना (for °र्ध्नो) — b) K1 B Dc Dn D1 4 6 G3 वा (for च) K1-3 D5 भ(D5 त)रसाहरौ; K4 T2 G2 4 तपसा हरि; D1-3 T1 G1 M तरसा हरि — c) Ś1 K1 2 दिवं (for शिवं) D5 T1 नाभ्या — d) Ś1 K1 2 °स्मृतः; K3 4 B1, 3 Dc Dn3 D1 2 °ऽमजौ (for °सृजत्) S (except G3) प्राणाद्वायुं च भारत.

8 a) K2 अनुदातुं च; K4 D1-3 °दात्तश्च; B1 °दांतौ च; D5 °दांतस्य; T2 G1 °दंतौ च, G2 4 M °दत्तौ च — b) Ś1 K1 2 M1 विश्व-, K4 विघ्ने (m as in text), D5 विश्वा (for विश्वे) Ś1 K1 2 D1 3 G2 4 हि (for ह) — c) Ś1 K1 3 Dn2 D5 T1 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा) G2 4 पुनः (for ततः)

9 a) Dn1 n2 बृहद्रथस्य, D4 6 G3 °द्रूपस्य; T2 ब्रह्मात्मजस्य; G1 बृहत्तरस्य S (except T1 G3) प्रणिधाः — b) Ś1 K B3 Dc Dn3 D1 4 5 कश्यप(K1 2 °पो)स्य K1 2

भानुरङ्गिरसो वीरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः ॥ ९
प्राणस्य चानुदात्तश्च व्याख्याताः पञ्च वंशजाः ।
देवान्यज्ञमुषश्चान्यान्सृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥ १०
अभीममतिभीमं च भीमं भीमबलाबलम् ।
एतान्यज्ञमुपः पञ्च देवानभ्यसृजत्तपः ॥ ११
सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम् ।
मित्रधर्माणमित्येतान्देवानभ्यसृजत्तपः ॥ १२
सुरप्रवीरं वीरं च सुकेशं च सुवर्चसम् ।
सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतानसृजत्तपः ॥ १३
त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्पृथक् ।
मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ॥ १४
तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भुवि ।
स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५
हविर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ १६
चितोऽग्निरुद्वहन्यज्ञं पक्षाभ्यां तान्प्रबाधते ।

बृहत्तनुः, Dc1 Dn D4 6 G3 महत्तरः — c) Ś1 K1 2 भानोर्, T1 अनुर् (for भानुर्) Dc आंगिरसो B2-4 Dn1 n2 D4 6 G3 धीरः (for वीरः) — d) Ś1 वर्ग°, D5 वर्ष° (for वर्च°) Ś1 K1 4 सोभवत्, B1 2 4 Dc Dn3 D3 S (except G3) सौरभ., D2 सौभगः (for सौभरः)

10 a) K2 3 Dc1 प्राणश्च (for °स्य) K3 4 D5 om the first च Ś1 K1 मनुदात्ताश्च, B2 4 अन्वदातुश्च, T M1 चानुद(T2 °दा)त्तस्य, G3 चारुदत्तस्तु B3 Dn1 n2 D4 6 तु; M2 स (for च) — b) K1 4 व्याख्यात, G1 व्याघाताः, G2 4 व्याहृताः K2 Dn1 n2 D4 6 G3 -शितिः, B2-4 Dc2 D1 G2 4 -विशजाः (for वशजा.) — c) Ś1 वेदान्, K3 Dc1 T2 दैवान् (for देवान्) K2 °मुपाश्च, K3 B2m D5 °भुजश्च; K4 °मुखांश्च; Dc2 Dn3 °मुखश्च (for °मुषश्च) K3 [अ]पि (for [अ]न्यान्) — d) B2 3 Dc2 D6 T1 सृजत् (for सृजन्) G1 असृजत्पंच सोत्तरान्

11 a) B2-4 Dn1 n2 D1 3 4 6 G3 सुभीमम् (for अभीमम्) B1 अभीममम(m °मति)भीमं च, G4 अभीपमतिभीपं च — b) Ś1 K1 2 पच (for भीम) Ś1 K1 भीमं बला°, K2 भीममहाबलः; B4 भीमपराक्रमं, D2 5 भीम बलाबलौ, M भीमबल बलं — c) K2 Dn3 यज्ञमुखः, K4 D1 5 मुखान्, B2 °रसः, B3 °स्तुषः, D4 °मुखाः (for °मुपः) — d) K3 G1 2 4 तत॰ (for तपः), cf v l 13 K1 B1 3 4 Dn1 n2 D4 6 G3 देवानां ह्य(B3 °नत्य)सृजत्तप॰; B2 देवानामसृजत्ततः

12 Ś1 K1 om (hapl) 12 — a) K3 सुमित्र, Dn3 असित्रं (for सुमित्रं) B2 सुमित्रमनिमित्रं च — b) K3 4 D1-3 5 °वत्सल, B2 °बांधव (for °वर्धनम्) — c) K3 T1 G1 2 4 M मित्रवर्माणम्, T2 मित्रावरुणम् (for °धर्माणम्) — d) B3 एत्य°; Dc अत्य°, G1 अभ्या° (for अभ्य°) K2 3 तमः; B2 T2 G1 2 4 तत॰ (for तपः)

13 K4 om (hapl) 13 — a) K1 2 सुरं (for सुर-) T1 सुप्रवीर प्रवीर च — b) B D (except D1-3 5) T1 G3 सुरेश (for सुकेश) K3 Dc1 D4 सुखवर्चसं, Dc2 Dn3 D1-3 5 6 सुरव° (for च सुव°) — c) S (except G3) भर्तार (for हन्तारं) — d) Ś1 K पच तान् K3 B2m T2 G2 4 तत. (cf v l 11), Dc तमः (for तपः)

14 a) G1 2 4 त्रिविधाः K1 संश्रिता, K2 संसृता; T1 सविधा; T2 सविता, G1 3 4 महिता, M2 सहितान् T2 [अ]प्येते (for ह्येते) — c) K4 मुष्णत्य(m °ते)त्र, B4 D5 मुह्य(B4 °ष्णं)तोत्र, T2 मुष्णस्तत्र — d) K2 D1 2 स्वर्गतौ, D5 मुष्णतो; S (except G3) स्वर्गतान् Ś1 K1 2 यज्ञयाजिनौ; K4 °नां; T2 G4 °नं

15 a) K3 इष्ट्या (for इष्ट) — b) Ś1 K1 2 4 विनिघ्नति; D2 G4 विघ्नति च B D (except D1 2) G1 3 महद्धविः; G4 महान्भुवः, M2 मखं भुवि (for महद्भुवि) — d) K1 2 निघ्नते ते, K3 G1 विघ्नत्येते, G1 निघ्नन्ति च (for निघ्नन्त्येते)

16 a) Ś1 K1-3 Dc Dn D3 (marg sec m) 5 G3 बहिर् (for हविर्) Ś1 K2 M1 तथा°, B2 यदा° (for तदा°). — b) K2 कुचैलैः (for कुशलैः) B4 S (except G3 M1) संप्रकीर्तित — c) K4 (m as in text) तदन्ये, B1 तत्र ते; B3 तद्रेतो, T2 G2 4 M तत्रैते; G1 अत्रैते (for तदेते) D2 नोपा°; G4 नाप° (for नोप°) — d) T G2 M चितो; G1 श्रु° (for स्थि°) K3 B3 Dc Dn3 D3 (by corr) 4 6 G2. 4 [ऽ]भवत् (for भवेत्).

17 a) Ś1 चित्ताग्निर्, K1 3 Dc D1 2 5 चिताग्निर्; K2 वित्ताग्निर्; K3 B2 4 Dn D3 4 6 G3 चिताग्नेर्, K4 चितानि; B1 चित्राग्नेर्; T2 चितोग्नेर् (for चितोऽग्निर्) B Dn D2 4 6 G3 आज्यं (for यज्ञ) — b) Ś1 K1 2 परोक्षं (for पक्षाभ्यां) K4 D3 तान्प्रबोधने, B1 तात वर्तिते, B2- Dc Dn D4 6 G3 तत्प्रवर्ति(B3 Dc2 Dn3 °तैं)ते — c K3 मित्रैः (for मन्त्रैः) B2 संप्रमिता; Dc2 प्रशामिता

मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति याज्ञियम् ॥ १७
बृहदुक्थतपस्यैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः ।
अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते ॥ १८
रथंतरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते ।
मित्रविन्दाय वै तस्य हविरध्वर्यवो विदुः ।
मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

२११

मार्कण्डेय उवाच ।
गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पावकः ।
अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ १
अग्निर्यस्तु शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ।
दुःखार्तानां स सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥ २
तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृद्धं तपो महत् ।
उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ३
ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ।
अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् ॥ ४

(except G3) त्वेते (for ह्येते) — d) D4 नेष्टे B1 मुंचति; D4 मुष्टति S (except G3) याज्ञिय

18 a) Dc D4 बृहदुत्थस्, D1 G3 °दुक्थ्यस् (for °दुक्थ-) K3 D2 G3 [इ]व (for [ए]व) T G2 4 M तपस्यै (T G2 °स्य)व बृहदुक्थः (T1 °त्थः; M °क्थ्य-) G1 तस्यैव ब्रह्मदुक्थः स — b) B2 4 पुत्रौ Ś1 B1–3 Dc D1 4 6 अपा°; K3 इवा° (for उपा°) — d) M1 सोद्भिर्; M2 योद्भिर् (for सद्भिर्) Ś1 T1 इध्यते; K1 2 D3 इष्य°, Dc Dn3 उच्य°, G1 2 4 ईड्य° (for इज्य°)

19 D5 om 19^{ab} — b) B2 3 °पच्य°; T2 °दृश्य° (for °पठ्य°) — c) B1 Dn1 n2 तस्मै; B4 पश्य (for तस्य) Ś1 K1 2 मित्रविंदादयस्तस्य, K3 B2 Dc Dn3 D2 5 T2 M °विंदाय चैतस्य; G1 2 4 °विंदा तथा भार्या — d) B4 विभुः; G2. 4 M2 ददुः (for विदुः) — After 19^{cd}, S (except G3) ins

1051* एतैः सह महाभाग तपस्तेजस्विभिर्नृप ।

— f) B1 सपुत्रेण (for सह पुत्रैर्) D3 °तपाः (for °यशाः)

Colophon — *Major parvan*. Ś1 K2 Dn2 D3 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan*. G1 मार्कंडेयसमस्या Ś1 K1 3 4 B D (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 219, Dn2 218, D1 222, T G1 3 M (M2 inf lin) 212, G2 4 M2 (orig) 214 — *Śloka no*: Dn1 n2 19

211

1 a) Ś1 K1 2 यता; K3 B Dn1 n2 D4 6 G3 जातो; K4 D1–3 यज्ञैर्, Dc Dn3 D5 यत्तो (for युक्तो) — b) S (except G3) पार्थिव (for पावकः) — c) Ś1 K1 2 Dc2 D1 5 पुष्टिपति°; B1 तुष्टिमति° (for पुष्टिमति°) — d) K2 3 तुष्टिपुष्टि; D5 पुष्टः पुष्टि — After 1, S (except G3) ins

1052* सतत भरतश्रेष्ठ पावको वै महाप्रभः ।

2 a) K4 B1–3 D (except D1–3. 5) T1 G3 च (for तु) — b) Ś1 K1 3 4 B1 D1 2 शक्तिपूजायनश्च यः (Ś1 सः); T G1 2 4 M शक्तिः (M2 °क्तः) पूजा च (T1 पूजाय; T2 पूजय) नित्यशः (M निश्चयः) — c) B D (except D2 3) G3 च (for स) — d) Ś1 transp शिवकृत् and सततं. D5 विदुः (for शिवः)

3 a) Ś1 K D1–3 5 तपसश्च, B2 उपसह्य D1 परं; M बलं (for फलं) — b) Dn1 n2 D4 6 T2 G2–4 संप्रवृत्तं; D1 प्रवृद्धं च (for संप्रवृद्धं) Ś1 K2–4 D1–3 5 ततो (for तपो) K3 [ऽ]भवत् (for महत्) S (except G3) तपोमयं (for तपो महत्) — c) K3 तद्धंतुकामो; B1 उद्धर्तुमानो; B4 D5 तत्कर्तुकामो; Dn3 S (except G3) तद्धर्तुकामो. B3 बलवान् (for मतिमान्) — d) Ś1 K1 2 B2 G4 पुत्रं (for पुत्रो) K3 D5 (before corr) 6 यज्ञे, D4 याज्ञे (for जज्ञे)

4 a) K1 2 4 Dn1 n2 D1 4–6 G3 उष्मा; Dc Dn3 तस्माच् (for ऊष्मा) K2 Dc1 Dn3 T1 G1 2 4 चैवोष्मणा; D1 °ष्मवान् — c) B1 हि (for [अ]पि) D5 मतिर् (for

शंभुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥ ५
ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ।
अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ६
प्रशान्तेऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवांपतिः ।
असुराञ्जनयन्घोरान्मर्त्यांश्चैव पृथग्विधान् ॥ ७
तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यङ्गिरासृजत् ।
बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ८
भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सोमजा ।
असृजेतां तु षट् पुत्राञ्शृणु तासां प्रजाविधिम् ॥ ९
दुर्बलानां तु भूतानां तनुं यः संप्रयच्छति ।
तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम् ॥ १०
यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः ॥ ११
दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान्नाम सोऽङ्गिराः ॥ १२
इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ।
अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १३

मनुर्) — ^{d}) K3 अकल्पयत्, B1 स कामयेत (m as in text), S (except G3) स(G1 सु)कारणं (for अकारयत्)

5 ^{c}) Ś1 K3 आवसक्थ्य (K3 °क्थ); B4 °सख्य; T1 आहुः स्तुत्यं; G1 आवस्थ त्व (for आवसथ्यं)

6 G1 om 6^{ab} — ^{a}) Ś1 K4 T1 ऊर्जस्कारान्, K1 °स्वरान्, B2 °च्चुरान्; B3 (m as in text) ऊर्ध्वंकरान् — ^{b}) Ś1 °रजत° (for °सदृश°) — ^{c}) Ś1 K D1 2 वह्नीन्, B1–3 Dn1 n2 D4 6 T2 G3 ततस्, B4 Dc Dn3 D5 6 वह्निस (for अग्निस्) Ś1 K B1 Dc Dn3 D1–3 5 ततो, G4 तप्यो (for तपो) Ś1 K1 2 [ऽ]न्यां जनयेत्; K3 4 D1–3 5 ह्यजनयत्; B1 [ऽ]प्य°; D4 [ऽ]भ्य° (for ह्य°) — ^{d}) K4 D2 3 यज्ञः; M2 जज्ञे (for यज्ञ°) B3 D2 इव (for इह)

7 M om. 7 — ^{a}) K B1 3 Dc D2 3 5 प्रशांतो (K2 °भांतो); T1 G1 2 4 °ततो (for °शान्ते) Ś1 K1 2 4 B2 D2 T2 °भागः, Dc D1 °राज (for °भाग) — ^{b}) T1 प्रति° (for परि°) K3 गतागतिं; D2 गवां गतिः (for गवां पतिः) — K2 om 7^c–8^d — ^{c}) B3 T1 G2 4 जनयद्, Dc D4 3 5 असृजद् (for जनयन्) — ^{d}) K3 4 D3 5 मत्स्यान् (for मर्त्यान्) G1 2 4 च स (for चैव) — G1 reads 3 209 16–21 after 7, M (which om 7) reads them after 6

8 K2 om 8 (cf v l 7) — ^{ab}) D5 भानुं पुत्रं (by transp) T1 पूर्वं (for पुत्रं) Ś1 K3 B Dn1, n2 D4 6 T2 G3 चाप्यंगिराः सृजत्, K4 Dc Dn3 D1–3 5 चा सृजदं(D5 °तां)गिराः — ^{c}) K3 Dc D5 ततः; T G2 4 च तं (for तु त) — D5 om (hapl) 8^d–10^c

9 D5 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) Ś1 K B1 (m as in text) D1–3 सूर्यजा तु, S (except G3) महाराज (for सुप्रजा तु) — ^{b}) K3 °द्भानुश्च; B2 °द्दोषा (for °द्भासा) K3 D2 S (except G3) च (for तु) B (B3 marg) Dc Dn D4 6 G3 सूर्यजा, B3 शाम° (for सोम°) — ^{c}) Ś1 K2 3 B1 अयावेतां; B2 4 असृजत्तान् (B4 °त्सा), D1–3 अजायेतां, G2 4 अजायत (for असृजेतां) G2 4 हि (for तु) Ś1 K2 4 D2 3 ते, K3 B1 तान् (for षट्) T1 G1 षट् पुत्राञ्जनयामास, T2 गा षट् पुत्रानजायंत, M षट् पुत्रान्याचत तदा — After 9^c, G1 ins

1053* तदा सा कन्यया सह ।
भानोरङ्गिरसस्याथ

— ^{d}) Ś1 K1–3 ताभ्यां, D1 3 G2 4 तेषां; D2 M1 तस्याः, G1 तस्य; M2 तस्यां (for तासां) Ś1 D1 °विधिः (for °विधिम्) T2 हर्षपुत्रांस्तदा श्रृणु.

10 D5 om 10^{abc} (cf v l 8) — ^{b}) Ś1 K D1 तनूर्; B1 3 Dc Dn D4 6 G3 असून्; B4 D2 3 बलं (for तनुं) B2 असृजन्यः प्रयच्छति — ^{cd}) Ś1 transp बलदं and प्रथमं B4 भानुजः; S (except G3) °ज (for °तः)

11 11^{ab} = (var) 3 209 22^{ab} — ^{a}) K3 नु शा° (for प्रशा°) G1 लोके° (for भूते°). T1 भूतेषु यः प्रशांतेषु — ^{c}) G4 अग्निः सुमन्युनामा वै — ^{d}) S (except G3) भानुजः (for °त°) Ś1 K2 स्वय (for सुतः)

12 ^{a}) Ś1 K3 D5 M पौर्णमास्ये, T1 G1 पूर्णमासे, T2 G2 4 पौर्णमास्यां — ^{b}) Ś1 °रुच्यते; K1 2 °रिष्यते (for °रुच्यते) D1 हविर्यस्येह चोच्यते — ^{c}) K3 D1–3 5 T1 M विष्णुना सह (for विष्णुर्नामेह). Ś1 K1 [ह्य]ग्नि; K4 T2 ह (for [ह्य]ह) Ś1 K3 T1 सोग्नि°, M1 वह्नि° (for योऽग्नि°) — ^{d}) Ś1 K1 2 G1 नामतोंगिराः; K4 नामतोचिरात्; D1 3 नामतो विराट् B2 धृतिर्नामापि सोंगिराः

13 ^{a}) Ś1 K1 2 तस्य; G4 यस्तु (for यस्य). — ^{b}) Ś1 K2 आश्रयणं; K3 B3 Dc2 अग्रयणं, K4 D3 आग्रयणं; B1 अग्रहणं, B2 अग्र्यहरं, D2 आग्रायणं Ś1 K1 2 विदुः (for

चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १४
निशां त्वजनयत्कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा ।
मनोरेवाभवद्भार्या सुषुवे पञ्च पावकान् ॥ १५
पूज्यते हविषाग्र्येण चातुर्मास्येषु पावकः ।
पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६
अस्य लोकस्य सर्वस्य यः पतिः परिपठ्यते ।
सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ १७
कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ।
कर्मणासौ बभौ भार्या स वह्निः स प्रजापतिः ॥ १८
प्राणमाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
तस्य संनिहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ १९
शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो बिभर्ति हुताशनम् ।
अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २०
कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ।
अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः ॥ २१
अग्निर्यच्छति भूतानि येन भूतानि नित्यदा ।
कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते ॥ २२
इमानन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितान्भुवि ।

स्मृतम्) — c) Ś1 K1 2 आश्रयणो; K3 अग्रह्यणो, K4 D2 3 आग्रयणो, B1 अग्रहणो, B2 अग्र्यं यशो; B3 Dc Dn3 D5 अग्रयणो — d) = 14d B1 4 [आ]त्मज° (for [अ]न्वय°) K3 तु यः; S (except G3) स्मृतः (for तु सः)

14 Ś1 K1 2 D1 om (hapl) 14 — b) K3 B1 3 4 Dc Dn3 D3 (*sup lin*) T1 G2 4 M निरग्रजः; K4 D2 3 (orig) निरवजः; B2 निरुच्यते; D5 T2 G1 [ऽ]ग्निरग्रतः (T2 °जः; G1 °हः) — M2 om (hapl) from पुत्रैर् (in 14c) up to सहितः (in 16c) — c) G1 2 4 सहितैः (for °तः) — d) = 13d G1 अंगिरस° (for एवान्वय°) T स्मृतः (for तु सः)

15 M2 om 15 (cf v l 14), G1 om (hapl) 15–16 — a) B2 4 Dc2 Dn1 n2 D3 T2 निशा (for निशां) B1 Dn3 M1 च (for तु) — b) Ś1 K1 2 सुतौ, G2 अपि (for तथा) — c) Dn1 भानोर् (for मनोर्) D5 या चा°, T1 M1 एषा° (for एवा°) — d) T2 °वे पावकान्बहून्.

16 M2 om up to सहितः (in 16c), G1 om 16 (cf v l 14, 15) — a) K4 पूज्यते; B2 युज्यते. K2 4 Dn3 D1 हविषाग्रेण; T G2 4 M1 हविषा (T1 °षां) योग्रे. — b) B2 चातुर्मास्येन; D5 °स्ये ह. — c) Ś1 पंचान्यस°; K1 पचन्या स°; B2 4 पर्जन्यः स° — d) Dc Dn3 च सः; T2 ततः (for तु सः)

17 a) K1 2 B1 3 D2 M1 transp लोक° and सर्व° — b) K4 B D (except D1–3 5) G3 प्रभुः (for पतिः) K3 B Dn1 n2 D1–4 6 G3 परिपच्यते; Dc1 Dn3 M1 °पद्यते — d) B1 यो (for वै) S (except T2 G3) द्वितीयस्त(G2 4 °स्ता)पसः सुतः — After 17cd, T G1 4 M *repeat* 3. 209. 16–21 — G2 M om 17ef — 17ef = 3 209 21cd — e) Ś1 K2 3 D2 3 5 G4 स्विष्ट; K1 स्त्रिष्टि, K4 सृष्टं, B3 Dc2 शि° (for स्वि°) Ś1 K1 2 गुह्य, K3 4 D1–3 5 T G1 4 ग्राह्य; B1 गृह्यं (for आज्यं) — f) B2 शिष्ट°, D3 स्विष्ट°, G1 मिष्ट° (for स्विष्ट°) K3 B D (except D2 3) G3 परमस्तु सः, G1 4 परसमत·

18 a) D2 3 कन्यका, G1 2 4 M1 कन्या या (for कन्या सा) S (except G3) हरिणी (for रोहिणी) — b) K1 °कश्यपोः K2 Dc D1 4 सुताः — c) K4 D1–3 कर्दमस्य; B4 T2 G1 2 4 M1 कर्मणोसौ K1 2 B1 T2 M1 सा, B4 वा (for [अ]सौ) K3 D1 भवद्; T1 यहौ (for बभौ)

19 a) Ś1 K B1 D2 3 5 T G1 2 4 M1 प्राणम् (as in text), the rest प्राणान्. — Dn2 om 19cd — c) K2 D3 यस्य (for तस्य) — d) M2 तस्य (for शब्द-) Ś1 K D1–3 5 साधकः (for °नः).

20 a) G1 शुक्लं कृष्णं (for शुक्लकृष्ण-) D2 गती, B4 S (except T2 G3) -वपुर् (for -गतिर्) Ś1 देहो; K2 देहे (for देवो). — b) D1 विशते यो (for यो बिभर्ति) B1 Dc2 D2 T1 G2 4 M1 हुताशनः

21 ab) Ś1 K D1–3 5 परमर्षि च यं प्राहुः कपिल यतयः (Ś1 K1. 2 मुनयः) सदा — c) D5 S (except G3) तु for स)

22 a) K3 4 अग्रे (K4 °ग्नं) यच्छति भूतानां; B D G3 अग्रं (D2 अयं) यच्छंति भूतानां; T1 G1 2 4 M योतर् (T1 यो नियच्छति भूतानि — b) B1 गच्छति; T G1 2 4 M1 चेष्टति (for भूतानि)

23 a) Ś1 K2 3 अवसृजत्; B1 अप्यसृजत्; B2 D4 6 M2 असृजत, T1 असृजन्यः; T2 G1 2 चा(G1 व)सृजत्तान्; G4 च ससृजे; M1 अभ्यसृजत् (for समसृजत्). — b) K3 T1

अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥ २३
संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथंचिद्वायुनाग्नयः ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २४
दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ॥ २५
यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था दवाग्निना ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २६
अग्निं रजस्वला चेत्स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्युमतेऽग्नये ॥ २७
मृतः श्रूयेत यो जीवन्परेयुः पशवो यथा ।
इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्याभिमतेऽग्नये ॥ २८
आर्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादुत्तराग्नये ॥ २९
दर्शं च पौर्णमासं च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् ।

M2 नव, M1 नृप (for श्रुवि) T2 G1 2 4 पावकान्प्रथितौजसः — ^{d}) Ś1 K1 2 उल्वण; K3 D1 5 उद्वहन्; T1 G1 उद्वहेत्, G2 4 उद्वलान् (for उल्बणान्)

24 $24^{c}=25^{c}, 26^{c}, 27^{c}, 28^{c}, 29^{c}, 30^{c}, 31^{c}$ — ^{d}) = (var.) 26^{d} K4 वै विधये; B1 दस्युमते, Dn1 n2 D2 5 M वै (M Dn1 वि-) विचये; D1 विविधये, D3 सुमतये; T1 तंतुमते; T2 [अ]पि प्रचये, G1 [अ]प्सपतये; G2 4 तु शुचये — After 24, T1 reads 30

25 Ś1 K1 2 4 om. (hapl.) 25, D2 om. 25^{a}–28^{b}, D6 T1 om. (hapl.) 25–26 — ^{b}) K3 संसृज्येत, B2 संश्रयेत; T2 संस्पृशेत M1 संस्पृशेदाग्निहोत्रिकं — $25^{c}=24^{c}$, etc. — K3 om. 25^{d}–26^{d} — ^{d}) G1 तु शुचये; G2 विविचये; G4 [अ]प्सपतये, M स्याद्वीतये (for वै वीतये) B1 कर्तव्याभिमतेग्नये.

26 K3 D2 5 T1 om. 26 (cf. v. l. 25) — ^{a}) K1 2 B4 G4 यद° (for यद्य°) Ś1 K1 2 4 विसृष्ये(K4 °मिश्रे)-युर्; Dn D4 6 G3 हि स्पृशेयुर् (Dn3 स्पृशेयुश्च), D1 [ऽ]भिमर्शेयुर्; G1 4 [ऽ]भिस्पृश्येयुर् — ^{b}) Ś1 विशेषस्था, K4 निविशस्था; B1 निवेशस्त K1 दवाग्नये — ^{c}) $=24^{c}$, etc. Dc अष्टाकपाले तु — ^{d}) = (var.) 24^{d} B3 हि, B4 Dc वै; T2 M1 स्यात् (for तु) B2 कार्या पार्थकृतेग्नये — After 26, T2 G1 2 4 M1 read 31

27 D2 om. 27 (cf. v. l. 25), K1 om. (hapl.) 27–29 M2 transp. 27 and 28, T1 reads 27 after 30 — ^{a}) K4 Dc1 D1 3 5 अग्नीन् (for अग्नि) Ś1 K2 4 D1 3 या (K4 च also), K3 B3 Dc1 Dn1 n3 D4 6 वै, Dn3 D5 च (for चेत्) — ^{b}) Ś1 अग्निहोत्रिणं, K2 °णा; K3 4 D1 3 5 °कान्; B1 4 Dc2 Dn1 °होत्रक, T2 G2 4 M2 आग्निहोत्रिक — $27^{c}=24^{c}$, etc. — Dc1 om. 27^{d} — ^{d}) Dn1 कुर्याद् (for कार्या) K4 B1 चाग्निमते, B2 पिष्टि°, Dn1 अप्सु°; Dn2 D1 वसु°, T1 G1 ततु°, T2 G4 त्वस्य चये, G2 M2 तु (M2 त्वा-) शुचये, M1 तुष्टिमते (for दस्यु°)

28 D2 om. 28^{ab}, K1 om. 28 (cf. v. l. 25, 27), T1 om. (hapl.) 28–29 M2 transp. 27 and 28 — ^{a}) G2 4 मृते (for मृतः) D5 सूयेत, T2 तु ननु (for श्रूयेत) B Dc Dn D1 4 6 G3 जीव° (for जीवन्) — ^{b}) S (except G3, T1 om.) परासुः (for परेयुः) G1 2 4 अशुचिर् (for पशवो) B2 3 D (except D5, D2 om.) G, M2 यदा, B4 यदि (for यथा) — $28^{c}=24^{c}$, etc. — D6 om. (hapl.) from सुरभि up to कार्या (in 29^{d}) — ^{d}) Ś1 K2 कार्या चाग्निमते°, K4 कार्या स्यादुत्तरा° ($=29^{d}$), B1 4 कार्या वै वीतये° (B4 शुचये°); Dn1 n2 कार्या सुरभिमते° (hypermetric!), T2 कार्या ह्यग्नि°, G1 2 4 कार्या वसु° (cf. v. l. 30^{d})

29 K1 T1 om. 29, D5 om. from 29^{a} up to कार्या (cf. v. l. 25, 28), Ś1 K2 4 om. (hapl.) 29 — ^{b}) B4 S (except G3, T1 om.) वै द्विजः (for ब्राह्मणः) K3 संस्पृशेदग्निहोत्रिकं ($=27^{b}$) — $29^{c}=24^{c}$, etc. — D6 om. 29^{d}–30^{d} — ^{d}) K3 चाग्निमते°; B1 M2 तु शुचये°; D3 दस्युमते°, T2 G1 2 4 ततुमते° (for स्यादुत्तरा°) M1 कर्तव्याप्सुमतेग्नये

30 D6 om. 30 (cf. v. l. 29) K4 D1 5 transp. 30 and 31, T1 reads 30 after 24 — ^{a}) Ś1 दार्श्ये, K1 T2 G1 2 4 दर्शौ, T1 दर्शश्च (for दर्शं) Ś1 °मास्ये; K2 °मासे; K3 B1 3 M °मास्य, T1 °मासश्च, T2 G1 2 4 °मास्यां (for °मासं) D1 दर्शायां पौर्णमास्यां वा — ^{b}) Ś1 K1. 2 यस्य तिष्ठति प्र(Ś1 सु)स्थितं; K3 4 B1 D1–3 यस्य तिष्ठेत प्रस्थित, T2 G1 2 4 यस्य तिष्ये प्रतिष्ठितः — ^{d}) Ś1 K D1 पथि(K4 चाग्नि)म(K3 °ग)तेग्नये; T1 सुमतये° (for पथिकृते°) D2 3 कर्तव्याभिमतेग्नये ($=28^{d}$) — After 30, T1 reads 27

31 Ś1 K1–3 D2 3 T1 M2 om. (hapl.) 31 T2 G1 2 4 M1 read 31 after 26, K4 D1 5 transp. 30 and 31 — ^{a}) K4 T2 G1 2 4 सूतकाग्निर् G1 2 4 तु (for च) D5 चान्यं, T2 चाग्निः (for चाग्नि) — ^{b}) G2. 4 M1

इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३०
सूतिकाग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

मार्कण्डेय उवाच ।
आपस्य मुदिता भार्या सहस्य परमा प्रिया ।
भूपतिर्भुवभर्ता च जनयत्पावकं परम् ॥ १
भूतानां चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ।
आत्मा भुवनभर्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु ॥ २
महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान्स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३
अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ।
हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः ॥ ४
अपां गर्भो महाभागः सहपुत्रो महाद्भुतः ।
भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् ।

आग्निहोत्रिक — $31^c = 24^c$, etc — ^{d}) T_2 $G_{2, 4}$ ह्यप्सुमते; G_1 सुमतये; M_1 तंतुमते (for चाग्निमते)

Colophon — *Major parvan*: $\acute{S}_1$ K_2 Dn_2 $G_{2, 4}$ आरण्य — *Sub-parvan*: G_1 M_2 मार्कंडेयसम(M_2 °मा)स्या (followed in M_2 by आंगिरस) $K_{1, 3, 4}$ B D G_3 (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 220, Dn_2 219, D_1 223, T G_1 M (M_2 *inf lin*) 213, $G_{2, 4}$ M_2 (orig.) 215 — *Śloka no*: Dn_{1} n_2 32, D_1 31

212

1 ^{a}) K_2 Dc Dn_1 n_2 $D_{2, 6}$ G_3 Cnp आपस्य दुहिता; K_4 आपद्य दुहिता (m as in text), D_1 आपवस्य सुता (for आपस्य मुदिता) — ^{b}) S (except G_3) सा चास्य (for सहस्य) $\acute{S}_1$ K_2 D_{1-3} T_2 $G_{1, 2, 4}$ M_2 परमप्रिया — ^{c}) $= 5^c$. $D_{2, 5}$ T $G_{3, 4}$ भूपतिं (for भूपतिर्) K_1 B_1 D_1 भव-, T $G_{1, 2, 4}$ भूत- (for भुव-) B_1 T $G_{1, 2, 4}$ -भर्तारं; B_3 भार्यां च; B_4 -कर्ता च (for -भर्ता च) — $\acute{S}_1$ $K_{1, 3}$ om (hapl) 1^d–5^c — ^{d}) $D_{1, 2, 5}$ असृजत् (for जनयत्) T $G_{1, 2, 4}$ जनयामास पावकं

2 $\acute{S}_1$ $K_{1, 3}$ om. 2 (cf v l 1), D_3 om 2^{ab} — ^{a}) $K_{2, 4}$ $D_{2, 5}$ T_1 चैव; B_2 Dc_1 Dn_1 n_3 D_1 T_2 G_3 सापि; B_4 अपि (for चापि) — ^{b}) K_4 $D_{1, 2, 5}$ परं; B_1 प्रति (for पतिम्) — ^{c}) B_4 M °भर्ता च, D_2 °कर्तेति, T $G_{1, 2, 4}$ °कर्ता च (T तु) (for °भर्तेति) — ^{d}) B_4 योन्वयेषु; Dc_2 D_2 T_1 M सोन्वयेषु, T_2 $G_{1, 2, 4}$ सोध्वरेषु B_2 $D_{1, 2, 5}$ S (except G_3) द्विजातिभिः K_4 सान्वये बुद्धिजातिभिः (m as in text).

3 $\acute{S}_1$ $K_{1, 3}$ om 3 (cf v l 1) — ^{ab}) B_1 अन्येषां (for महतां) B_3 G_1 चापि (for चैव) M_1 transp भूतानां and सर्वेषां K_4 $D_{1-3, 5}$ अपि; $B_{1, 4}$ T_2 M चैव; T_1 G_1 एव, G_2 चापि (for इह) G_4 च यथा (for इह यः)

4 $\acute{S}_1$ $K_{1, 3}$ om 4 (cf v l 1), M_2 om 4–5 — ^{c}) K_2 द्रुतं, K_4 $D_{1-3, 5}$ अयं; B_1 T $G_{1, 2, 4}$ M_1 आज्यं (for हुतं) M_1 हव्यं स (for यो हव्यम्) — ^{d}) B_2 तस्य, T_2 $G_{1, 2, 4}$ M_1 सर्व- (for अस्य)

5 $\acute{S}_1$ $K_{1, 3}$ om 5^{abc}, M_2 om 5 (cf v l 1, 4) — ^{a}) B_2 अयमेव (for अपां गर्भो) K_2 B_4 Dn_1 D_5 G_1 महाभाग; G_4 °गाः — ^{b}) K_2 B_4 Dn $D_{4, 6}$ G_3 सत्वभुग्यो (for सहपुत्रो) T_2 G_2 महान्प्र(G_2 °प्र)भुः (for महाद्भुतः) — ^{c}) $= 1^c$ K_2 D_1 भव-, T_1 G_1 भूत- (for भुव-). T $G_{1, 2}$ -कर्ता (for -भर्ता) G_4 भुवनार्तश्च (for भुवभर्ता च)

6 ^{a}) B_4 D_5 भूतानि (for मृ°) T $G_{1, 2, 4}$ मृ(T_1 भू)ता वहंतो हव्यानि; M मृतिं वह(M_2 °हं)ति भूतानां — ^{b}) D_5 तथा°; M_1 तत्रा° (for तस्या°) T $G_{2, 4}$ [अ]ग्नेरग्रजो (for [अ]ग्निर्भरतो) K_4 भव एव तु; M_1 वह्नितो°; M_2 वहना° (for भरतोऽभवत्) — ^{c}) $K_{2, 3}$ B_4 D_2 M अग्निष्टोमे तु; B_{1-3} °ष्टोमेन; $D_{3, 5}$ °ष्टोमेति; T $G_{1, 2, 4}$ °ष्टोमस्तु. D_6 नियम

अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु ॥ ६
आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ।
देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ॥ ७
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ।
देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ।
अथर्वन्गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ८
प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ॥ ९
भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् ।
अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ १०
अनुनीयमानोऽपि भृशं देववाक्याद्धि तेन सः ।
नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरं च समत्यजत् ॥ ११
स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश धरां तदा ।
भूमिं स्पृष्ट्वासृजद्धातून्पृथक्पृथगतीव हि ॥ १२
आस्यात्सुगन्धि तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च ।
श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पित्तान्मरकतं तथा ॥ १३
यकृत्कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव बभ्रुः प्रजाः ।
नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ।
शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप ॥ १४
एवं त्यक्त्वा शरीरं तु परमे तपसि स्थितः ।

(for °तः) — ^{d}) K$_4$ D$_5$ M °श्रेष्ठे (for °श्रेष्ठो) Ś$_1$ K$_{1\,2\,4}$ D$_{1-3}$ भवस्य तु, B$_4$ S (except G$_3$) भवत्युत, D$_5$ भविष्यति (for भरस्य तु) — After 6, Dc Dn D$_5$ ins

1054* स वह्निः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः ।

7 ^{a}) D$_{2\,3}$ आयात, T$_1$ आयाद्यो (for आयान्त) — ^{c}) K$_4$ Dn D$_{4\,6}$ G$_3$ देवास्तत्रापि (Dn$_1$ D$_{4\,6}$ °धि-) गच्छंति — ^{d}) T$_1$ °दिशः; T$_2$ तथा; G$_{1\,2\,4}$ M$_2$ °तथं (for °दिशम्)

8 ^{c}) D$_2$ च त्वं (sic), T$_2$ च (for त्वम्) — ^{d}) B$_1$ महावीर (for अहं वीर) T G$_{1\,2\,4}$ M अहं (T$_2$ महान्) देवेषु दुर्बलः (G$_1$ दुर्लभः) — ^{e}) K$_1$ B D (except D$_{1-3\,5}$) G$_3$ M$_2$ अथ त्व (M$_2$ तान्) (for अथर्वन्) Ś$_1$ K$_2$ Dc$_2$ D$_{2\,3\,5}$ T$_1$ M मध्व(D$_5$ °ध्वा)क्ष; B$_1$ मा सख्यं; T$_2$ G$_{1\,2\,4}$ मा द्वेष (for मध्वक्षं) — ^{f}) B$_1$ क्षिप्रम् (for प्रियम्). D$_5$ एव (for एतत्)

9 ^{a}) K$_4$ D$_3$ T G$_{1\,4}$ प्रेक्ष्य (for प्रेष्य) — ^{b}) K$_{1\,2}$ Dc अन्यदेशं Ś$_1$ K$_{1\,2}$ ततो गतः, T$_2$ अथागमत् — ^{c}) K$_3$ D$_2$ तस्य समाचक्षु°, T$_2$ G$_2$ समस्तमाचख्युः

10 ^{a}) B$_3$ भोगैर् (m भावैर् as in text) — ^{b}) K$_1$ भविष्यत, K$_2$ °ष्यंति (for °ष्यथ) B$_1$ शरीरिणः — ^{c}) D$_5$ तथा प्राह; T$_1$ तथोवाच, G$_1$ तथा चार्चिर् (for तथा चापि) — ^{d}) D$_5$ महामति°, T$_1$ तदा वचः (for ऽब्रवीद्वचः)

11 ^{a}) Hypermetric! Ś$_1$ अनुपीय°; B$_1$ अन्वीय° (for अनुनीय°) Ś$_1$ K$_{1\,2\,4}$ Dn D$_{3\,4\,6}$ G$_3$ हि, T$_1$ [ऽ]ति- (for ऽपि) T$_2$ अनुनीयमानेन भृशं — ^{b}) Ś$_1$ °च्च तेन सः, K$_4$ D$_{2\,3}$ °द् द्विजोत्तम, Dn$_3$ °द् द्विजेन सः, D$_{1\,5}$ °द्विचेतनः, S (except G$_3$ M$_2$) °न्वितेन सः (for °द्धि तेन सः) — ^{c}) K$_3$ पूर्वं, Dn$_3$ सोढुं, D$_1$ शर्वं° (for सर्वं) — ^{d}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3\,5}$) G$_3$ चापि सोत्यजत्, T$_1$ च तथात्य°, T$_2$ G$_{1\,2\,4}$ M च परित्यज(T$_2$ G$_1$ °जे)त् (for च समत्यजत्)

12 ^{a}) B$_1$ तच्छरीर व, T$_1$ ततः शरीरं (for स तच्छरीर) Dc संन्यस्य (for °त्यज्य) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ धरा तथा, M$_1$ धरातल — ^{c}) B$_2$ भूमिष्टश्चाजहाद्धातून् (m as in text), T G$_1$ भूमिं स्पृष्ट्वा ततस्तेन (T$_2$ पृथग्धातून्, G$_1$ जटीकुर्वन्) — ^{d}) T$_1$ धातूनसृजताथ वै

13 ^{a}) Ś$_1$ प्रायः, K B$_{1\,3}$ Dn T$_2$ G$_3$ M पू(K$_2$ प्रि)-यात, B$_2$ पूयं; B$_4$ यूपान्; T$_1$ आयात् (for आस्यात्) Ś$_1$ K$_1$ सगंधि, K$_2$ स्वगधि, K$_3$ B$_2$ D$_2$ T$_2$ सुगंधं, K$_4$ B$_{1\,4}$ Dc Dn D$_{4-6}$ G$_3$ सगंधं (for सुगन्धि) — ^{b}) T$_1$ अर्चिभ्यो (for अस्थि°) — ^{c}) B$_1$ श्लेष्माणं; G$_{1\,2\,4}$ °ष्मणा K$_1$ B Dn D$_{4\,6}$ T G$_3$ M स्फाटिकं Ś$_1$ K B$_4$ D$_{2\,3\,5}$ चापि (for तस्य) — ^{d}) T$_1$ पीतान्; T$_2$ पीत (for पित्तान्) Dn$_1$ G$_3$ मारकत, M$_1$ मरकतस् D$_3$ यथा (marg. sec. m. तथा as in text)

14 ^{a}) B$_2$ यत्तु; B$_3$ जगत्;. D$_2$ यत्तत; T$_1$ पादान्; M शकृन्, G$_{1\,2\,4}$ वातात् (for यकृत्) T$_1$ कार्ष्णायस, G$_{2\,4}$ कृष्णायसस्, M कृष्णाभवत् Ś$_1$ K$_{1\,2}$ चापि (for तस्य) T$_2$ शकृ-कृष्णाभ्रमभवत — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ transp. त्रिभिः and बभ्रुः Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_{1\,4}$ D$_{2\,3\,5}$ एभिर् (D$_2$ एव also), Dn$_1$ एष; S (except G$_3$) एतैर् (for एव) Dn$_1$ प्रभुः; D$_{2\,5}$ S (except G$_{1\,3}$) बहु- (for बभ्रु°) T$_1$ M -प्रभा (for प्रजाः) — ^{c}) S (except G$_3$) त्वचस् (for नखास्) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ सुपाजालानि, B$_{3\,4}$ D$_{2\,3}$ M स्नायुजा°, T G$_{1\,2\,4}$ स्नायुज चापि G$_1$ विभ्रमं (for विद्रुमम्) — ^{e}) B Dc Dn$_3$ D$_{4\,6}$ T G$_3$ M$_2$ शरीर (for शरीराद्)

15 ^{a}) B$_1$ मुक्त्वा; D$_5$ त्यज्य; G$_2$ कृत्वा (for त्यक्त्वा) Ś$_1$ K D$_{2\,3\,5}$ तन्; B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{1\,4\,6}$ G$_3$ च (for तु) — ^{d}) B$_1$ °साच्छादित°, D$_5$ °साप्यायितः (for °सोत्थापितः) B$_1$ T$_1$ पुरा; G$_4$ तथा (for तदा)

4224 22 17 24 17 भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ॥ १५
भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ।
दृष्ट्वा ऋषीन्भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् ॥ १६
तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरर्षयः ॥ १७
अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ।
मिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ महार्णवम् ॥ १८
एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ।
आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा ॥ १९
एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्बहून् ।
विचरन्विविधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥ २०
सिन्धुवर्जं पञ्च नद्यो देविकाथ सरस्वती ।
गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया ॥ २१
चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ।
ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी ॥ २२
तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेण्णा प्रवेणी भीमा च मेद्रथा चैव भारत ॥ २३
भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ।
कृष्णा च कृष्णवेण्णा च कपिला शोण एव च ।
एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥ २४

---

16 [a]) T1 तप्त्वा च (for जज्वाल) — [b]) B2 तेजसा (for तपसा) K1 [अ]प्यायतः, K2 [अ]प्यजितः (for [आ]प्यायितः) T2 शिखं — [c]) K1 B1–3 Dc Dn D4–6 T1 G3 ऋषि, K3 मुनि; K4 B4 D1–3 मुनीन्; M1 [अ]थर्षीन् (for ऋषीन्) Ś1 K2 दृष्ट्वा च निर्भयश्चापि.

17 [b]) Ś1 K4 D5 उपाश्रितं; K2 3 B1–3 Dc D2–4 6 G3 अपा° (for अथा°). — [c]) S (except T1 G3) एनं च (for एवैनम्) — [d]) K1 अपाश्रितं, B Dc Dn D4 6 G1 3 सुरादयः (B4 महर्षयः; Dn3 उपाश्रितं) (for सुरर्षयः)

18 [a]) Ś1 K1 2 [अ]थ सृ°, K3 विसृ°; B3 [अ]त्र सृ°; D4 न्यसृ°; D5 संसृ°, D6 [अ]सुसृ°, G3 [अ]न्वसृ° (for त्वसृ°) Ś1 K2 B4 लोकम् (for लोकान्) B1 D2 T G1 2 4 M अथर्वाणं श्रितान् (B1 सृजन्; D2 श्रतान्, G4 श्रुतान्) लोकान् — [b]) T1 आत्मनि. Ś1 K1 2 D3 5 T2 लोक-, G1 2 4 [आ]लोच्य (for [आ]लोक्य) K1 2-पावन; D2 S (except T1 G3) पावकः; D3 -पाशकः (for पावकम्) — [c]) Ś1 K2 3 B1 Dc D2 3 5 T1 सर्वलोकानाम् — [d]) T1 G1 2 4 M1 उन्ममज्ज महार्णवात्

19 [b]) B2 पुनर् (for पूर्वम्) — [c]) Ś1 K2 आहुतः (for °हूतः)

20 [a]) K3 B4 D1. 5 T G1 4 M एष (for एवं) Ś1 K2 तु जनयन्; B2 ते जनयद्, Dc D5 त्वजनयन् (for त्वजन°) — [b]) K2 B1–3 Dc2 D5 6 S (except T2 G3) विविधान् (for विबुधान्) — [c]) K3 विचिन्वन्; B4 संचरन्; G2 विचरद् (for विचरन्) — [d]) B1 भ्राम्य° (for भ्रम°) D5 च (for तु)

21 [a]) K1 सिंधुवर्जे; K2 °नर्वं; B Dc Dn D1 3 4 6 G3 सिंधुं (Dc Dn1 °धु-) नदं (B2 संज्ञं), D2 °वर्यं, D5 °राद्याः; T1 G2 °वर्ज्याः (G2 °वर्जाः), T2 °वत्याः; G1 4 °यैवा, M °वर्या° (for °वर्जं) K2 B D (except D2 5) G3 -नदं (for नद्यो) — [b]) T1 देविकां च, T2 देविन्नाथ T1 सरस्वतीं. — [c]) T1 गगां च T2 शतकुभां, G2 शातकुंभा — [d]) Many MSS सरयूर् or शरयुर् Dc कुंडसा°; K4m B3m D3 (*sup lin*) 5 गंडका°; T2 गधसा° (for गण्डसा°)

22 [b]) B4 S (except T1 G3) मेधा स्मृति° (for मेधातिथि°) Dn तदा (for तथा) — [c]) T1 G1 2 4 इरा°; T2 M होरा° (for ताम्रा°) — [d]) Ś1 K D1 3 5 गौतमी (for कौशिकी)

23 [a]) Dc Dn3 विपाशा (for तमसा) — [b]) T1 आदि- (for नदी) — Ś1 om (hapl) 23[c]–24[b] — [c]) K3 4m D1 2 वेण्योपवेण्यौ, B1 3 Dc Dn D3 4 6 G3 वेणोपवेणा, B3 4 वेण्वापवेण्वा, D5 वेणावेण्यौ च, T2 घंटा प्रवेणी, G1 पेण्णा प्र°; G2 4 बण्णा प्र° (for वेण्णा प्र°) T1 विण्णा च मणिभिन्ना च — [d]) K D1–3 5 मद्रगा; B Dc Dn D4 6 G3 वडवा, T1 मरुता, T2 भद्रथा, G1 4 मैद्रथा; G2 मेंद्रथा (for मेद्रथा).

24 Ś1 om 24[ab] (cf v l 23) — [a]) K1 2 4 D1–3 5 M भरता (for भारती) T1 भरतस्याप्रयोगा च; T2 G1 2 4 सुप्रयोगा च कावेरी — [b]) K1 सखरा; K2 सुस्वरा; K3 D5 सुपुरा; K4 D2 3 सुरसा; B4m Dc2 Dn3 सुप्रभा (B4 orig घर्वरा); Dc1 सुप्रजा; D1 सुरता, T1 मुड्डुरा (for मुर्मुरा) T2 G1 2 4 सा नदी मज्जुरा (T2 दुर्मदा; G1 चार्जुन) तथा — [c]) Ś1 K4 सुवेणा (Ś1 °ण्णा), K1 2 भूवेण्णा; K3 दुवेणा, D1 2 त्रिवेणा (for कृष्णा च) K2–4 D1 2 °वेणा; T2 °वर्णा, G1 °पेण्णा; G2 4 °बण्णा (for °वेण्णा) B Dc Dn D3–6 G3 तुंगवेणा (B °ण्वा) कृष्णवेणा (B °ण्वा); T1 तुंगविण्णा कृष्णविण्णा — [d]) Ś1 K4 D1–3 कपिशा, K1 2 कथिता; K3 कटमा; T1 G2 4 M1

अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विभूरसिः ।
यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव च ॥ २५
अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
अत्रिः पुत्रान्स्रष्टुकामस्तानेवात्मन्यधारयत् ।
तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः ॥ २६
एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्नयो मया ।
अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ॥ २७
अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः ॥ २८
एक एवैष भगवान्विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ।
बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥ २९
इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।
पावितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

२१३

मार्कण्डेय उवाच ।
अग्नीनां विविधो वंशः कीर्तितस्ते मयानघ ।
शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १
अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् ।

कालिमा, T$_2$ कलमा; G$_1$ काशिका, M$_2$ कयिमा (for कपिला) — K$_3$ om (? hapl) 24^e–25^d — ^{e}) B$_3$ नित्याः (m नद्यः as in text) B$_1$ दिष्टयानां; B$_3$ D$_2$ धिष्टया°, G$_2$ धृष्ण्या° (for धिष्ण्या°) — ^{f}) G$_1$ प्रतिष्ठिताः (also प्रकीर्तिताः as in text)

25 K$_3$ om 25 (cf v l 24) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ अथ तस्य, T$_2$ अहुतस्य (for अद्भुतस्य) — ^{b}) K$_1$ B D (except D$_{2\ 3\ 5}$) T$_1$ G$_3$ तस्य, G$_1$ मम (for तस्याः). Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ D$_{2\ 3\ 5}$ विभूरिति; B Dc Dn D$_{1\ 4\ 6}$ G$_3$ विभू(Dc °दू)-रसिः; T$_1$ विद्भूरथः, T$_2$ वधूरथः — ^{d}) D$_2$ ग्रहास् (for सोमास्) B$_2$ हि, Dn D$_{1\ 4\ 6}$ G तु (for च)

26 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ चैव (for चापि) — ^{b}) K$_4$ ब्रह्मणा, Dc ब्राह्मणो Ś$_1$ K B Dc D$_{2-6}$ मानसी (Dc$_2$ D$_{5\ 6}$ °सीः) (for °साः) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_{2-4}$ D$_{3\ 4}$ प्रजा (for प्रजा॰) — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ B$_1$ अत्रेः; S (except G$_3$) अग्निः (for अत्रिः) Ś$_1$ K$_3$ B$_{1\ 4}$ Dc D$_{4\ 6}$ स्रष्टुकामान् (K$_3$ Dc$_1$ °कामाः), K$_1$ D$_2$ द्रष्टुकामा. (D$_2$ °कामः), Dn$_1$ सुष्टुकामान्; T$_1$ स्नुपुत्रे तान् (for स्रष्टुकाम॰) — ^{d}) K$_2$ [अ]वार°, G$_{1\ 4}$ [अ]थार°, M$_1$ [अ]कार° (for [अ]धार°) — ^{e}) T$_1$ ततस् (for तस्य) Ś$_1$ K$_{2\ 3}$ B$_1$ D$_{1\ 5}$ T M तान्, B$_4$ D$_{2\ 3}$ ते, G$_{1\ 2\ 4}$ च (for तद्) Dc$_2$ D$_5$ कार्यान् (for कायान्) — ^{f}) B$_1$ निर्दहंति, B$_4$ निर्वहंति, D$_{2\ 3}$ निरहंति, T$_1$ निर्हरेत्तु; G$_2$ निर्हरत K$_{1\ 3}$ Dc$_2$ D$_1$ हुताश(D$_1$ °शि)नः; Dn$_3$ T M हुताशनान् (T$_1$ °त्)

27 K$_{1\ 2}$ om (hapl) 27–28 — ^{a}) Ś$_1$ महाकायाः; Dc$_2$ °त्मानं (for °त्मानः) — ^{b}) T$_1$ तु (for ते) D$_1$ महानघ (for ऽग्नयो मया) D$_2$ मताः; T$_2$ G$_{1\ 2}$ यथा, G$_4$ तथा (for मया) — ^{c}) T$_1$ °मेयबलो° (for °मेया यथो°).

28 K$_{1\ 2}$ om 28 (cf v.l 27) — ^{a}) D$_5$ G$_4$ अत्य-द्भुतस्य (for अद्भुतस्य तु) M$_1$ च (for तु) — ^{b}) K$_3$ T$_1$ G$_4$ देवे° (for वेदे°) — ^{c}) D$_2$ तद्देशं (for तादृशं). T$_1$ सर्वं त्वम् (for सर्वेषाम्) — ^{d}) Ś$_1$ G$_3$ ह्येषु, D$_1$ ह्येव; D$_5$ ह्येको (for ह्येष)

29 ^{a}) K$_1$ एकम्; K$_2$ एष, D$_3$ एवम् (for एक). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ G$_2$ M परमोगिराः; T$_2$ परमां°; D$_1$ G$_{1\ 4}$ प्रथमां° (for प्रथमोऽङ्गिराः) — ^{c}) B$_4$ निर्जितः; T$_1$ विस्तृना.; G$_2$ निसृताः (for निःसृतः) Dc$_2$ कार्याज्; T$_1$ कार्यां (for कायाज) — ^{d}) T$_1$ °ष्टोमे, M °ष्टोमात् (for °ष्टोमः) D$_5$ तथा (for यथा)

30 ^{c}) K$_3$ D$_3$ याचितो; B Dc Dn D$_{4-6}$ G$_3$ योर्चितो, D$_1$ एधितो; G$_{1\ 2\ 4}$ M पावको (for पावितो)

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K$_2$ Dn$_2$ T$_2$ G$_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* G$_1$ मार्कंडेयसमस्या K$_{1\ 3}$ B D G$_3$ M$_1$ (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस (followed in M$_1$ by समाप्त) — *Adhy name* Dn$_1$ n$_2$ D$_4$ G$_3$ अग्निसमुद्भवः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn$_1$ 221, Dn$_2$ 220, D$_1$ 224, T G$_{1\ 3}$ M (M$_2$ *inf lin*) 211, G$_{2\ 4}$ M$_2$ (orig) 216 — *Śloka no* Dn$_1$ n$_2$ D$_{1\ 6}$ 32

जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥ २
देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
तत्राजयन्सदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥ ३
वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः ।
स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥ ४
देवसेनां दानवैर्यो भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५
स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिमं भृशम् ।
शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६
अभिधावतु मा कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ह ।
पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७
पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।
एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८
किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् ।
हस्ते गृहीत्वा तां कन्यामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९
अनार्यकर्मन्कस्मात्त्वमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।
वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥ १०

केश्युवाच ।

विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रैषा प्रार्थिता मया ।
क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।

213

1 Before the ref., T G1 2 4 ins
1055* वैशंपायनः ।
श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयं तपस्विनम् ।
युधिष्ठिरः ।
कुमारस्तु यथा जातो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।
यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कौतूहलमतीव मे ।
— M1 om. the ref. — [ab]) K4 B1–3 Dn1 n2 D4 6 G3 विविधा वंशाः कीर्तितास्ते — [c]) Ś1 K1–3 Dc D1–3 5 T1 च (for तु) T2 G1 2 4 जन्म त्वं शृणु कौरव्य
2 [a]) T1 कर्म; M2 पश्य (for पुत्रं) — [b]) Ś1 K4 B1 3 D1–3 G3 [अ]मितौजसः; K2 G1 2 4 M महौ(K2 °तौ)जस° — [c]) K1 B D (except D1–3 5) G3 ब्रह्मर्षि- (for सप्तर्षि-) K4 D1–3 -भार्यासु; T1 -भार्यायां (for -भार्याभिर्)
3 [a]) B1 यत्नाद् (for यत्ता) — [b]) B3 D1 T1 विनिघ्नति; M1 व्यनिघ्नंत — [c]) D3 यत्रा° (for तत्रा°) K2 सर्व-; D3 तदा (for सदा) — [d]) D5 °दर्शिनः (for °रूपिणः)
4 [a]) K2 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा) — [b]) B4 बहुभिस्तैः; D5 बहुशस्त्रैः; T2 भीषणास्त्रैः (for बहुशस्तैः) — T2 om. 4[c]–5[d] — [c]) B Dn D4 6 G3 स (for स्व-) — [d]) G1 2 4 M चिंतां स मनसा(G1 समनुसं)वहत्
5 T2 om. 5 (cf. v.l. 4) — [a]) B1 4 Dn1 n2 हि; B2 D5 T1 G1 यैर् (for यो) — [b]) G1 2 4 हतां (for भग्नां) — [d]) T1 M2 संज्ञेयः (for स ज्ञेयः) B2 पुरुषोत्तमः
6 [a]) Ś1 सशैलमानस; D2 सशैलं कांचनं — [b]) K3 भृशं, Dn D4 6 T2 G3 इदं; D1–3 अमु (for इमं) Ś1 K1–3 तदा (for भृशम्) — [d]) K1 मया सूक्त; B2–4 अर्थयुक्तं; G1 2 4 अथो मुक्त Ś1 तदा स्त्रिया (by transp.), K1 स्त्रिया मुदा
7 [a]) K2 D5 अभिधावत, T2 अभिभूयास्तु N (except Ś1 K1 2) T1 G3 4 M1 मां (for मा) — [b]) D3 T1 त्रातुमेव ह (T1 हि), D5 त्रातुमर्हति K3 4 G1 2 4 हि, B3 च (for ह) — [c]) D2 प्रदर्श्यंतु; D3 प्रादिशतु — [d]) T1 श्रिय (for स्वयं) Ś1 D6 ते (for मे)
9 [b]) S (except T1 G3) °नद्भम् (for °मन्तम्) — [c]) B1 3 4 Dn D4 6 G3 कन्यां तां (by transp.) — [d]) K4 B2 T1 G1 [ए]नां (for [ए]नं) — After 9, K1 2 ins.
1056* केशिन्ननिच्छतीं कन्यां विजने वरयस्व माम् ।
मयि शास्तरि दुष्टानां वज्रहस्ते सदोदिते ।
10 Ś1 K1 om. 10 — [a]) K2 3 B4 °कर्म, T2 G1 M2 °कर्मा (for °कर्मन्) K4 कृत्वा त्वं; G4 अस्माक (for कस्मात्त्वं) — [c]) T2 G1 M1 मा (for मां) T2 [अ]भिजानीहि — [d]) T1 अस्यां; T2 G1 2 4 अस्मात् (for अस्याः) T1 G1 2 4 M प्रमाथनात्, T2 °माथिनः (for °बाधनात्)
11 T2 G1 om. the ref. — [a]) T2 केशिजाशु (sic) (for विसृजस्व) K2 T G1 4 [ए]तां (for [ए]नां) — [b]) K1 अथैनं वासवोब्रवीत् — [c]) B1 क्षेमं ते, B2 प्रेक्षंते (for क्षमं ते) K1 जीवितुं; D5 G1 4 जीवता, G2 °नो (for °तो) — [d]) Ś1 K1 2 स्वपुरे
12 B3 4 Dn D4 6 S om. the ref. — [b]) D1 3 5 च (for वै) T2 G1 2 4 चिक्षेपेंद्राय वै तदा
13 [b]) Ś1 क्रुद्धः केशी (by transp.) D2 ह्यवासृजत्; T1 अपासृ° — After 13[ab], S (except G3 M2) ins.

तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२
अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत् ।
तदापतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ।
बिभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥ १३
पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।
हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः ॥ १४
अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् ।
कासि कस्यासि किं चेह कुरुषे त्वं शुभानने ॥ १५

कन्योवाच ।

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।
भगिनी दैत्यसेना मे सा पूर्वं केशिना हृता ॥ १६
सहैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् ।
आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ १७
नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः ।
इच्छत्येनं दैत्यसेना न त्वहं पाकशासन ॥ १८
सा हृता तेन भगवन्मुक्ताहं त्वद्बलेन तु ।
त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥ १९

इन्द्र उवाच ।

मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम ।
आख्यातं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ २०

कन्योवाच ।

अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ।
वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कीदृशं वै बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ २२

कन्योवाच ।

देवदानवयक्षाणां किंनरोरगरक्षसाम् ।
जेता स दृष्टो दुष्टानां महावीर्यो महाबलः ॥ २३
यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ।

1057* महामेघप्रतीकाश चलत्पावकसकुलम् ।
— c) Ś1 K3 4 B1–3 Dc D2–4 M1 तम् (for तद्) K1 चिच्छेद, T2 वेगेन; G1 2 4 M वज्रेण (for संप्रेक्ष्य) — e) S (except G3) वेगेन (for वज्रेण) — f) K3 4 B1 3 D2 3 5 S (except G3) च (for ह)

14 ab) B1 पपाताशु (for पतता तु) Ś1 K1 2 तेन केशी (by transp) — d) K3 भृशताडितः; T1 भयपीडितः

15 c) T1 M1 किं त्वेह — d) G2 वरा° (for शुभा°) — After 15, all MSS (except Ś1 K1–3 D5 G3) ins an addl colophon (*adhy no* : Dn1 222, Dn2 221, D1 225, T G1 M [M3 *inf lin*] 215, G2 4 M2 [orig] 217)

16 a) T1 अपां° (for प्रजा°) — c) K1 B Dn1 n2 D4 6 G3 4 मे दैत्यसेना (by transp) — d) B4 या (for सा) K4 (*sup lin* as in text) Dc1 हता (for हृता)

17 a) N G1 3 M2 सदैवावां — b) K4 Dc Dn3 T G1 3 4 सखिभिः Ś1 K1 2 मानद, D3 °से; G4 °सः (for °सम्) — c) T1 G1 2 4 आगच्छाव (T1 °त्वेच्छा) विहारार्थम्

18 a) Ś1 K2 चैना, D5 वाचा; T1 त्वावां (for चावां) — b) Ś1 K2 देशे देशे, K4 केशी हर्तुं (by transp), G1 गंतुं केशी K3 Dc Dn3 D5 °बलः; D1 2 4 °सुर (for °सुरः)

— c) M ऐच्छदे(M3 °ते)नं (for इच्छत्येनं) — d) K3 B1–3 Dn D4 6 G3 चाह (for त्वहं)

19 a) B1–3 Dc1 Dn1 n3 D4 6 T1 G3 [अ]नेन (for तेन) — c) G1 पुरा (for त्वया) — d) S (except G3) दुर्लभं (for दुर्जयम्)

20 G4 om the ref — a) D3 °सेव (for °सेया) — b) Ś1 K1 2 तथा; B4 व मे (for मम) — c) K D (except D1–3 5) T1 G1–3 आख्यातु

21 a) T2 अलभ्या° (for अबला°) D3 °भाग (for °बाहो)

22 D4 transp 22 and 23 — a) K4 B1–3 Dn D1 4–6 G3 तु, D3 च (for वै) — d) M1 वाक्याद (for वाक्यम्)

23 D4 transp 22 and 23 — b) Ś1 K2 3 B1 D1–3 5 गंधर्वो° (for किंनरो°) — c) B1–3 Dc Dn D4 6 G3 यो (for स) K4 D1–3 देवो दुष्टानां; B1–3 Dc Dn D4 6 G3 दुष्टदैत्यानां (B1 3 °दसानां, B3m °दैत्यानां) (for दृष्टो दुष्टानां) D5 जेता सदैव दुष्टानां

24 D4 om 21ab — a) Ś1 K1–3 B1 3 D1 2 3 (before corr) 5 यः स, T1 स तु (for यस्तु) Dc यः सर्वभूतभूतानि, D3 (by corr *sec m*) यः सर्वाणि च भूतानि — b) S (except G3) सार्धं (for सह) D3 विजेष्यते

स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्धनः ॥ २४

मार्कण्डेय उवाच ।

इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम् ।
अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥ २५
अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।
सोमं चैव महाभागं विशमानं दिवाकरम् ॥ २६
अमावास्यां संप्रवृत्तं मुहूर्तं रौद्रमेव च ।
देवासुरं च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ २७
लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ।
अपश्यल्लोहितोदं च भगवान्वरुणालयम् ॥ २८
भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
हव्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ २९
पर्व चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।
तथा धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥ ३०
समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।
समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रो व्यचिन्तयत् ॥ ३१
एष रौद्रश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।
सोमस्य वह्निसूर्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ।
जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३२
अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ।
एष चेज्जनयेद्गर्भं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३३
एवं संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः ।
गृहीत्वा देवसेनां तामवन्दत्स पितामहम् ।
उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ ३४

---

25 T$_2$ G$_{1, 2, 4}$ M$_1$ om the ref — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ ततः (for भृशम्) — ^{d}) D$_3$ सा प्रभा°; G$_4$ समभा° (for संप्रभा°) K$_2$ यादृशेमं प्रभा°; T$_1$ यादृशः संभविष्यति

26 ^{a}) G$_1$ मतये (for उदये) — ^{c}) B$_2$ D$_5$ महाभाग; D$_4$ S (except G$_{1, 3}$) महात्मान — ^{d}) G$_{1, 2, 4}$ प्रविशतं (for विश°)

27 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ अमावस्यां Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3, 5}$ च संवृत्तां (D$_1$ °त्तं), K$_4$ B Dc Dn D$_{4, 6}$ G$_3$ प्रवृत्तायां (for संप्रवृत्तं) — ^{b}) K$_4$ B Dc Dn D$_{4, 6}$ G$_3$ °र्ते रौद्र एव तु (B$_{1, 3, 4}$ D$_6$ च) — ^{c}) B$_1$ तु (for च) K$_1$ संग्रामे

28 ^{a}) T$_1$ लोहितां च K$_3$ गुणै°; B$_1$ परै° (for घनै°) — ^{b}) T$_1$ G$_1$ M$_2$ पूर्वसंध्यां — ^{d}) S (except T$_1$ G$_3$) मघ° (for भग°) D$_1$ वरुणोदयं; G$_1$ °णालयात्

29 S (except G$_3$) transp 29^{ab} and 29^{cd} B$_4$ om 29^{cd} — ^{c}) D$_{2, 3}$ हविर् (for हव्यं) M$_2$ गृहाय हव्यं (for हव्यं गृहीत्वा) K$_3$ हव्य (for वह्नि) — ^{d}) K$_2$ प्रविशंति, B$_3$ प्रविशाश्च (m °शन्त as in text)

30 ^{a}) Ś$_1$ सर्व चैव; K$_1$ सर्वदैवं; K$_2$ सर्वदैव, K$_3$ पर्वतैव; G$_3$ पर्व चैवं S (except T$_1$ G$_3$) चतुर्विशत् — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ B$_3$ Dc D$_{1, 5}$ ततो, T$_2$ G$_4$ तदा (for तथा) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ धर्मफल रौद्रं (K$_2$ रात्रौ); Dc$_2$ D$_{2, 3, 5}$ M धर्मबलं रौद्रं, T G सूर्यं वह्निगतं (G$_3$ धर्म गतं रौद्रं) — ^{d}) Ś$_1$ K B$_3$ Dc Dn$_2$ n$_3$ D$_{1-4}$ सोम- (for सोमं) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ D$_1$ तत्; Dc Dn$_3$ सः; D$_{2, 3, 5}$ यत् (for तम्)

31 D$_2$ om (hapl) 31 (cf v l 30) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{3, 4}$ B$_4$ Dc D$_{3, 5}$ G$_{1, 2, 4}$ M$_1$ एवं; T$_1$ एकं (for एव) — ^{c}) K$_2$ त रात्रौ, D$_3$ रौद्रं तद् (for तं रौद्र) — ^{d}) K B D (D$_2$ om) G$_3$ [अ]न्व(K$_4$ त्रि)चित°, T$_1$ M$_2$ [अ]प्यचित° (for व्यचिन्त°) — After 31, K$_2$ B D (except D$_{2, 3}$) G$_3$ ins

1057* सूर्याचन्द्रमसोर्घोरं दृश्यते परिवेषणम् ।
एतस्मिन्नेव रात्र्यन्ते महद्युद्धं तु शसति ।
सरित्सिन्धुरपीयं तु प्रत्यसृग्वाहिनी भृशम् ।
शृगालिन्यग्निवक्त्रा च प्रत्यादित्य विराविणी ।

32 ^{b}) K$_3$ उक्त°, D$_6$ मुक्त° (for युक्त°) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ transp सोम- and सूर्य-, T$_1$ transp वह्नि- and सूर्य- — ^{d}) Dc Dn$_3$ अद्भुतोपि; T$_2$ °तस्तु (for °तोऽय) — ^{e}) K$_1$ यः, B$_2$ स्वं (for य) — ^{f}) = 33^d G$_{1-4}$ [ऽ]सौ (for ऽस्या)

33 Ś$_1$ K$_{1, 2}$ om (hapl) 33 — ^{a}) K$_3$ अग्निश्च तैर्, B$_4$ D$_2$ T G$_2$ M अग्निश्चैभिर्; G$_{1, 4}$ अथानेकैर् T M$_2$ गुणैः सर्वैः, G$_1$ गुणैरग्निः; G$_4$ गुणानग्निः (for गुणैर्युक्तः) — ^{b}) K$_{3, 4}$ D$_{1, 5}$ सर्वैरेताश्च देवताः; B$_4$ D$_{2, 3}$ S (except G$_3$) अ(D$_{2, 3}$ M$_1$ ह्य)ग्निः सर्वाश्च (B$_4$ च सर्व-) देवताः — ^{c}) D$_{1, 3}$ G$_{1, 2, 4}$ वै, D$_5$ T$_1$ यं (for चेज्)

34 ^{a}) G$_2$ मघ° (for भग°) — ^{b}) Ś$_1$ K Dc Dn$_3$ D$_{1-3, 5}$ गतः प्रभुः; B$_4$ गतस्तदा (for तदा गतः) — ^{d}) K$_{1, 4}$ B$_1$m Dc$_1$ Dn$_2$ n$_3$ D$_{3, 4}$ अवदत्स (D$_3$ °त्तं), B$_{1, 2, 4}$ अविदत्स; Dc$_2$ D$_{1, 2, 5}$ अवंदत; S (except G$_3$) ववंदे स (T$_2$ च) — ^{e}) Dc त्वं साधु; S (except G$_3$) देव त्वं (for देव्यास्त्वं) — ^{f}) Dc देव्याः (for साधु)

35 ^{a}) K$_4$ B$_{1, 2, 4}$ मयै°; T$_1$ यदै° (for यथै°) — ^{c})

ब्रह्मोवाच ।

यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन ।
तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ ३५
स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो ।
अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया ।
तत्राभ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ।
वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाव्रताः ॥ ३७
भागार्थं तपसोपात्तं तेषां सोमं तथाध्वरे ।
पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥ ३८
इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ।
जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवौकसाम् ॥ ३९
समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ।
विनिःसृत्याययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत्प्रभुः ।
आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ ४०
स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ।
ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौकसाम् ॥ ४१
निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।
स्वेष्वाश्रमेषूपविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुखम् ॥ ४२
रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।
हुताशनार्चिप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥ ४३
स तद्गतेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ४४

$D_{2\,3}$ सभ° (for स भ°) Dc Dn_3 भर्ता (for गर्भो) — ^{d}) B_4 इद्र°, Dc_2 Dn_3 D_1 गुरु°, S (except T_1 G_3) उग्र° (for उरु°)

36 ^{a}) Dc Dn_3 भविष्यति च (for स भवि°) — ^{c}) T_1 चार्हः (for चैव) — ^{d}) Dc_2 D_3 भविष्यति स (by transp), G_1 सभविष्यति

37 All MSS om the ref! — ^{b}) $Ś_1$ स (for [अ]सौ) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ सहकन्यकः — ^{d}) K_4 D_{1-3} ब्रह्म°; T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_1 सप्त° (for देव°) — ^{e}) A few MSS वशिष्ठ° B_1 सर्वे; D_2 विप्रा (for मुख्या) — ^{f}) Dc_2 D_2 तु; M_1 स- (for सु-). B Dc_1 Dn_1 n_2 $D_{4\,6}$ G_3 -महाबलाः (B_4 -महौजसः); T $G_{1\,2\,4}$ °प्रभाः (for °व्रता-)

38 ^{a}) K_2 भगार्थं, Dc_2 D_3 भो° (for भा°) K_1 तपसोपार्थं; K_2 B_1m °पातु, B_{2-4} D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 तपसो वातुं (B_3m °धान्तं) (for °पात्तं) — ^{b}) K_3 B_3 (m as in text) सोमस्य $G_{1\,2\,4}$ तदा° (for तथा°) K $B_{1\,3}$ (m as in text) $D_{1\,2\,3}$ (*sup lin* as in text) $_5$ T_2 [अ]परे (for [अ]ध्वरे) — ^{c}) K_4 पिपासया $K_{1\,2\,4}$ Dc D_2 T G_2 M [अ]भ्य(Dc_2 °प्य)युर् (for ययुर्)

39 ^{a}) K_2 इष्ट (for इष्टिं), and °न्यायय (for °न्याय) — ^{b}) K_3 B_2 सुसमृद्धे; Dc_2 °मिद्ध- — ^{d}) Dc_2 G_1 सर्वे, $G_{2\,4}$ M_1 सर्वं (for सर्व-) Dc -दिवौकसः

40 ^{a}) $Ś_1$ K_2 सोपाहूतो; B_3 समाहृतो (m °हूतो as in text), T_2 °हितो — ^{a}) K_2 Dc_2 $D_{4\,6}$ सोद्भूतः (for सोऽद्भुतः) — ^{c}) $K_{1\,4}$ $B_{1\,2\,4}$ D (for D_2 see below) $G_{2\,3}$ ययौ (for [आ]ययौ) — D_2 om (hapl) from °सृत्य up to विवि- (in 41^{a}) — ^{d}) B_4 संश्रितो, T_1 पार्श्व°, T_2 पश्य°; $G_{1\,2\,4}$ सूर्य°; M_1 शाश्व° (for वाग्य°) — ^{e}) Dn_3 $D_{1\,6}$ अगम्य- (for आगम्य) D_4 [आ]हवनीये स्वे — ^{f}) B_1 द्विजैर्मंत्रहुतो हुत, B_4 तैः समस्त हुतं हविः

41 D_2 om. स तत्र विवि (cf v l 40) — ^{a}) T_2 सततं; $G_{1\,2\,4}$ स तु तं (for स तत्र). D_5 विहितं, G_1 विधिवत् (for विविधं) Dc द्रव्यं (for हव्यं) — ^{c}) B_4 मुनि° (for ऋषि°) — ^{d}) $Ś_1$ प्रायात्स्थानाद्; B_1 प्रादित्सत; B_2 प्रयच्छति (for प्रायच्छत)

42 ^{a}) $Ś_1$ [अ]भ्यगच्छत्स, $K_{1\,2}$ [अ]भ्यगच्छंत; K_3 $D_{1\,5}$ $G_{1\,2}$ M_2 [अ]भ्यपश्यन्स, T_1 तास्तु गच्छन्तीः (for [अ]प्यपश्यत्स) — ^{b}) $Ś_1$ द्विजा° (sic) (for महा°) — ^{c}) K_2 B_4 Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 स्वेष्वासनेषु, K_3 श्रेष्ठाश्रमे°; B_2 श्रेष्ठासने°; T_2 G_2 दृष्ट्वाश्रमे° T_1 वसतीः (for [उ]पविष्टाः) $Ś_1$ स्वस्वाश्रमोपविष्टास्ताः — ^{d}) K_2 पतिभिश्च; K_4 $D_{2\,3\,5}$ स्नाताश्चैव; B Dn $D_{1\,4\,6}$ G_3 स्वप($D_{1\,4\,6}$ °पं)तीश्च; Dc स्नातीश्चैव $Ś_1$ सुखासुखं; $B_{2\,4}$ Dn $D_{1\,4\,6}$ G_3 तथा सुख; Dc_2 सुखावहं; T_2 G_2 पतिव्रताः

43 ^{a}) T_2 कुश- (for रुक्म-) A few MSS °वेदी° (for °वेदि°) G_1 तत्र (for तास्तु) — ^{b}) B_1 °रेखा (for °लेखा) — T_2 om 43^{cd} — ^{c}) B_{1-3} D_5 °र्चि-प्रतिमाः — ^{d}) B_4 [उ]द्गताः (for [अ]द्भुताः)

44 K_1 om from 44 up to 3 214 21 — ^{a}) $Ś_1$ K_2 सततोद्गतेन म° (hypermetric!), B_2 Dn_1 n_2 $D_{1\,4\,6}$ G_3 स तत्र तेन म° — ^{c}) D_4 शक्या मया द्रष्टु स्प्रष्टुं (cf. 46^{ab}) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 B_4 °वशं गतः; M °वशातुरः

14290 224 3½ 226 3½ स भूयश्चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितोऽस्मि यत् ।
साध्वीः पत्नीर्द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ४५
नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्प्रष्टुं वाप्यनिमित्ततः ।
गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यभीक्ष्णशः ॥ ४६
संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ४७
निरुष्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः ।
मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥ ४८
कामसंतप्तहृदयो देहत्यागे सुनिश्चितः ।
अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुपागतः ॥ ४९
स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा ।
सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृति भामिनी ।
अप्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता ॥ ५०
सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ।
तत्त्वतः कामसंतप्तं चिन्तयामास भामिनी ॥ ५१
अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ।
कामयिष्यामि कामार्तं तासां रूपेण मोहितम् ।
एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

---

45 K_1 om 45 (cf v l 44) — [a]) B_{1-3} Dn_1 n_2 $D_{4\;6}$ G_3 भूयः स($D_{4\;6}$ G_3 स)चिंत° — [b]) B Dn_1 n_2 $D_{4\;6}$ G_3 °तो ह्यहं; Dc Dn_3 D_5 °तस्य मे (for °तोऽस्मि यत्) — $Ś_1$ om from 45[cd] up to 3 214. 21 — [c]) K_2 B Dc Dn $D_{1\;4-6}$ G_3 साध्व्यः (Dc Dn_3 सत्यः) पत्न्यो — [d]) $B_{1\;3}$ Dc Dn_3 $D_{4\;6}$ G_3 अकाम्याः (for °माः)

46 $Ś_1$ K_1 om 46 (cf v l 45, 44) — [a]) D_3 (by corr) न ताः (for नैताः) — [b]) K_4 चा° (for वा°) G_1 निमि° (for [अ]निमि°) — [c]) B_3 °सृत्य; K_4 Dc $D_{1-3\;5}$ M °श्रित्य (for °विश्य)

47 $Ś_1$ K_1 om 47 (cf v l 45, 44) Before 47, K_2 B D (except $D_{1-3\;5}$) G_3 ins मार्कंडेय उ° — [b]) B_4 °प्रभः (for °प्रभाः) — [c]) B_4 स (for च)

48 $Ś_1$ K_1 om 48 (cf v l 45, 44) — [b]) B_4 S (except G_3) ततो (for एवं). $K_{3\;4}$ Dc $D_{2\;3\;5}$ T $G_{1\;2\;4}$ वनं (for वशं). — M_2 om (hapl) 48[c]–49[d] — [c]) K_4 $D_{2,\;3}$ विनिःक्षिप्य; T_1 विनिष्क्रम्य

49 $Ś_1$ K_1 M_2 om 49 (cf v l 45, 44, 48) — [b]) K_2 B Dn $D_{3\;4\;6}$ G_3 °त्याग-; K_3 Dc $D_{1\;2\;5}$ °न्यासे; K_4 न्यास- (for °त्यागे) K_2 B Dc Dn $D_{4\;6}$ G_3 -विनिश्चितः; D_2 सुनिश्चलः — [d]) K_2 $B_{1\;3}$ Dn_1 n_2 $D_{4\;6}$ G_3 °गमत्; D_3 °श्रितः (for °गतः).

50 $Ś_1$ K_1 om. 50 (cf v l 45, 44) — [b]) T_1 $G_{1\;2\;4}$ M_2 प्रथमा; M_1 भार्या सा (for प्रथमं) $K_{3\;4}$ Dc_1 D_{1-3} कामयत्यलं; Dc_2 °यत्फलं; D_5 °येत्फलं (for °यत्तदा) — [c]) $B_{2,\;4}$ T $G_{1\;2\;4}$ तत्र (for तस्य) $B_{1\;4}$ T $G_{1,\;2\;4}$ अन्वि° (for अन्वै°) — [d]) K_2 B Dn_1 n_2 $D_{4\;6}$ G_3 भाविनी; $K_{3,\;4}$ Dc $D_{1-3\;5}$ भारत (for भामिनी). — M om. (hapl) 50[e]–51[d] — [f]) K_2 B Dn_1 n_2 D_{4-6} G_3 न च (Dn_2 D_5 चा-) पश्यत्य°; K_4 Dc_1 न च पश्यद°

51 $Ś_1$ K_1 M om 51 (cf v l 45, 44, 50) — [a]) B_2 यथा वक्तुं; D_1 तथा सुभ्रूर्; T $G_{1,\;2\;4}$ यथावृत्तं (for °वत्तु) — [c]) B_4 यत्नतः, D_1 सा ततः (for तत्त्व°) — [d]) K_2 B Dc_1 Dn $D_{4\;6}$ G_3 भाविनी (for °मि°)

52 $Ś_1$ K_1 om 52 (cf v l 45, 44) — [c]) B_4 T_1 G_1 M_1 रम° (for काम°) $K_{2\;4}$ $B_{1\;3}$ D (except $D_{1-3\;5}$) G_3 कामार्तां. — [f]) $G_{1\;4}$ कामस्याप्ति° (for कामावाप्ति°)

Colophon om in $Ś_1$ K_1 — *Major parvan* · K_2 Dn_2 T_2 $G_{2\;4}$ आरण्य — *Sub-parvan* · G_1 मार्कंडेयसमस्या $K_{3\;4}$ B_{1-3} D G_3 (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस (D_1 आंगिरसोपाख्यान) — *Adhy. name* $B_{2,\;4}$ स्कंदोत्पत्तिः; Dc Dn_3 M_2 कुमारोत्पत्तिः; T_2 कुमारोत्पत्तिकथनं; G_1 कुमारसंभवः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 223, Dn_2 222, D_1 226, T G_1 M (M_2 *inf lin*) 216, $G_{2\;4}$ M_2 (orig) 218. — *Śloka no* . Dn_1. n_2 $D_{1\;6}$ 42

214

☞ $Ś_1$ K_1 om 3 214 1–21 (cf v l 3 213 45, 44). The MSS are ignored up to st 21

1 G_2 om the ref — [b]) K_2 लोल-; T_1 शिव- (for शील-) Dc Dn_3 -समन्विता (for -गुणान्विता) — [c]) $G_{1\;4}$ तत् (for सा) B_4 [अ]प्रतिमं, G_4 प्रतिमं (for प्रथमं) D_3 transp रूपं and कृत्वा (in [d]) — [e]) Many N MSS. °भ्यासं (for °भ्याशं). — [f]) Dc तं प्रोवाच; S (except G_3) उवाच च (for तं चोवाच)

२१४

मार्कण्डेय उवाच ।
शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता ।
तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ।
जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ॥ १
मामग्ने कामसंतप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ।
करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २
अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
सखीभिः सहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३
अग्निरुवाच ।
कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४
शिवोवाच ।
अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं बिभीमस्तु वयं तव ।
त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तवान्तिकम् ॥ ५
मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तं द्रुतं चर ।
मातरो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।
ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ।
प्रीत्या देवी च संयुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७
अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८
तस्मादेतद्रक्ष्यमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ।
वनान्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९
सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ १०
दृष्टीविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ।

---

2 a) S (except T1 G3) कामसपत्नां — c) K3 Dn3 D1 न करिष्यसि (by transp), B3 करिष्यामि न; Dc D5 न करिष्यामि K4 B4 D2 3 न चेत्करिष्यसे देव — d) D5 मां मृताम् (by transp) — After 2, S (except G3) ins

1059* तवाप्यधर्मः सुमहान्भविता वै हुताशन ।

3 G1 4 om (hapl) 3^{ab}. — c) K2 श्लिष्टाभिः, K3 4 Dc Dn3 D1–3 5 सर्वा°; B1 3 ज्ञाति°, B1m 2 4 Dn1 n2 D4 6 G3 शिष्टा° (for सखी°) K2 B1m 2 3 Dn1 n2 D4 6 G3 प्रहिता (for स°)

4 a) Dc D2 त्वं मां (by transp) S (except G3) विजानासि (for °नीषे) — d) B4 वशाः (for प्रियाः)

5 T1 om the ref — b) K3 बिभेम; T M बिभ्यामस् (for बिभीमस्) — c) Dc Dn3 D1–3 5 त्विंगितै° (for इङ्गितै°).

6 a) T1 [ए]व (for [इ]ह) K3 Dn1 D3 5 T G1 2 4 M सं(T1 सु)प्राप्तां, B1 (m as in text) °तुष्टा, B4 °तप्ता — b) Dc Dn3 D1 3 कामात् (for कामं) D2 3 वर (for चर) T G1 2 4 M कामाच्चैव द्रुतं (T2 °च्चोपद्रुतां) च मां (T1 त्विमां) — After 6^{ab}, S (except G3) ins

1060* उपयन्तु महावीर्यं पूर्वमेव त्वमर्हसि ।

— K3 4 S (except G3) om 6^{cd} — c) B2 4 D2 यातरो, Dn D3 जामयो, D1 यास्त्वन्या (for मातरो)

7 B2 om (? hapl) 7–9 with the ref — b) K3 प्रति; K4 प्रीतो; Dc Dn3 D2 3 5 प्रीतां (for प्रीति-) B4 °मुदान्वितः T G1 2 4 M शिवां प्रीत उ(T1 M प्रीतिमु)-दावहत् (T2 °हरन्) — c) K2 B Dn1 n2 D4 6 G3 समा युक्ता (for च सं°) K3 4 Dc Dn3 D1–3 5 प्रीत्या (K4 Dc D3 °ता) च देवी संयुक्ता. — d) K4 युक्तं (m as in text), S (except G3 M2) शुक्लं (for शुक्र), cf v l. 12^{d}.

8 B2 om 8 (cf v l 7). — a) K3 निचरंत्या, B (B2 om) Dc Dn3 D1–3 5 व्यचिंतयन्; S (except G3) साचिंत° (for अचिन्त°) Dc Dn3 मामकं, T1 मदीयं (for ममेदं) T1 G4 वै (for ये) — b) M पश्यंति (for द्रक्ष्यन्ति) Dc Dn3 केचन (for कानने) — c) T2 अहिता; G2 अहितं, G4 प्रकृतं (for अनृतं) — d) D1 द्रक्ष्यंति (for व°) K2 3 B1 Dc D4 6 T2 G1 3 M पावकं (K2 °कः; B1 Dc D4 6 G3 °क), D1–3 5 °कात्

9 B2 om 9 (cf v l 7) — a) M1 श्वेतद् (for एतद्) K3 रक्षणाय, G4 M रक्षमाणा — d) T2 चैव (for मम)

10 a) T2 G1 2 4 M2 ततो (for तदा) — b) G1 4 ततो (for महा-) T G2 M निर्गत्य (M °म्य) महतो वनात् (T1 वनतो महत) — c) G1 सर्वतः (for पर्वत).

रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ।
राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ ११
सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता सती ॥ १२
शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ १३
दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तया ।
तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ १४
षट्कृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्ने रेतः कुरूत्तम ।
तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५
तत्स्कन्नं तेजसा तत्र संभृतं जनयत्सुतम् ।
ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत्स्कन्दतां ततः ॥ १६
षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः ।
एकग्रीवस्त्वेककायः कुमारः समपद्यत ॥ १७
द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ ।
अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्थ्यामभवद्गुहः ॥ १८
लोहिताभ्रेण महता संवृतः सह विद्युता ।
लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ १९
गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् ।
न्यस्तं यत्त्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिकृन्तनम् ॥ २०
तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा ।
संमोहयन्निवेमान्स त्रींल्लोकान्सचराचरान् ॥ २१
तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिस्वनम् ।
उत्पेततुर्महानागौ चित्रश्चैरावतश्च ह ॥ २२

---

11 ^{a}) K_2 दंष्ट्राविषैः. B_2 सप्तशीर्षैर्दंष्ट्राविषैर् (by transp) — ^{b}) K_3 T_1 अद्भुतं; D_3 उद्धतैः (for अद्भुतैः) — ^{d}) B_4 गुप्त ; S (except G_3) दुष्टैर् (for रौद्रैर्). — ^{e}) G_2 संकीर्णम् (for संपूर्णम्). — After 11, S (except G_3) ins

1061* नदीप्रस्रवणोपेत नानातरुलताचितम् ।

12 ^{b}) B_4 D_1 °श्रृंगं (for °पृष्ठं) — ^{c}) B_2 कुंजे ; D_3 भांडे (for कुण्डे) — ^{d}) S (except G_3) शुक्ल (for शुक्र); cf v l 7^{d} T_2 G_2 सत्वरिता ; G_4 संत्व° ; M सुत्व° K_2 B_{1-3} Dn_1. n_2 D_4 $_6$ G_3 शुभा (for सती)

13 ^{a}) K_2 B_{1-3} Dn D_4 $_6$ G_3 सप्त° (for शिष्टा°) K_3 $_4$ Dc D_{1-3} $_5$ देवीनां (for सा देवी). — ^{c}) B_4 पत्नीनां रूपकं कृत्वा — ^{d}) G_1. $_2$ $_4$ M_1 रम° (for काम°)

14 ^{a}) K_3 $_4$ B_3 Dc Dn_3 D_{1-3} G_2 M दिव्यं (for दिव्य) — ^{b}) K_2 शक्यते ; B_1 $_3$ D_3 शकितुं (for शक्तितं) — ^{c}) Dc Dn_3 अस्या° (for तस्या°) Some MSS °प्रभावेन — ^{d}) D_1 T_2 G_1. $_4$ M भर्तुः (for भर्तृ-)

15 ^{a}) Dc_1 Dn_3 D_2 T_2 G_1 $_2$ $_4$ तत्र (for तत्तु) Some MSS निःक्षिप्तम् — ^{b}) K_3 B_3 Dc D_{1-3} $_5$ T_2 G_1 M अग्नि- (for अग्ने) K_3 $_4$ B_3 $_4$ Dc Dn_3 D_{1-3} $_5$ M °द्वह (for °त्तम) — ^{c}) T_1 प्रक्षिपंत्याः (for प्रतिपदि) — ^{d}) B_2 कृतं; D_1 $_2$ तथा ; D_5 तया ; M सह (for तदा).

16 ^{a}) T_2 रेतसां, G_1 $_2$ तेजसां (for तेजसा). Dc तस्य (for तत्र). — ^{b}) K_{2-4} B D G_3 संवृतं; T M_2 °भूतं (for °भृतं) K_4 Dc D_{1-3} $_5$ त्वसृजत् (for जनयत्). — ^{c}) B_1. $_3$ G_1. $_4$ M_1 स्कंदम् (for स्कन्नम्) — ^{d}) B_1 S (except G_3) जनयत्; D_2 $_3$ अगमत्, D_5 मनसा (for अनयत्) K_3 $_4$ B_3 Dc Dn_3 D_3 T_2 M तु (D_3 नु) तत्; B_2 D_5 गत; D_1 सुतं; D_2 नु यत् (for ततः).

17 ^{c}) K_4 D_2 $_3$ च (for तु). K_2 B_{1-3} Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 एकग्रीवैकजठरः.

18 ^{a}) D_1 अपि व्यक्तस्; D_2 $_3$ अभिव्यक्तिस् — ^{c}) T_1 अथ (for अङ्ग-). S (except G_3) °सपूर्णः (for °संभूतः) — ^{d}) T_2 गुरुः (for गुहः)

19 D_2 om 19^{ab}. — ^{b}) K_3 $_4$ B_1 T_1 M_2 स सविद्युता G_2 $_4$ स विद्युते (for सह वि°) K_2 विद्युता सह संवृतः — ^{c}) K_4 लोहिताभ्रैः. Dc D_4. $_6$ °भ्रेषु महति ; T_1 °भ्रेण सुमहान्.

20 ^{b}) B_2 बहुलं (for विपुलं) S (except G_3) रोम° (for लोम°) — ^{d}) Dc_2 D_{2-4} पुरारि- (for सुरारि-) K_2 T_2 G_1. $_2$ $_4$ सु(K_2 T_2 पु)रारातिनिकृ° ; B_4 सुरारिविनिवर्तनं; T_1 तत्सुरान्निकृ°.

21 ^{b}) K_3 ननंद ; K_4 B_4 Dc Dn_3 D_{1-3} T M ननर्द (for ननाद) K_4 बलवत्तरं; B_3 भगवांस्तदा ; D_5 बलवत्तदा. — ^{c}) D_2 $_3$ G_1 स मोह° T M इमान्सर्वान्, G_1 $_2$ $_4$ इमाल्लोकान् (for इवेमान्स) — ^{d}) K_3 B_4 Dc D_2 $_3$ T_1 लोकांस्त्रीन् (by transp), G_1. $_2$. $_4$ गुहस्त्रीन् .

22 $Ś_1$ K_1 resume ! — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_1 $_2$ $_5$ तस्य सं-, Dc_2 स तस्य (for तस्य तं) — ^{b}) B_4 S (except G_3) महामेघोदधिप्रभं (M_1 °स्वन).

23 ^{a}) D_2 तौ चापतंतौ. — ^{b}) $Ś_1$ K_2. $_3$ B_2. $_3$ Dn_1 D_{4-6} G_3 स बालोर्कसम° ; K_4 बालार्कसदृश°. — K_3 om

तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालार्कसमद्युतिः ।
द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना ।
अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ॥ २३
महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम् ।
गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड च महाबलः ॥ २४
द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान्गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि ॥ २५
द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान सः ।
क्रीडन्भाति महासेनस्त्रींल्लोकान्वदनैः पिबन् ।
पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २६
स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ।
स पश्यन्विविधान्भावांश्चकार निनदं पुनः ॥ २७
तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ।
भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥ २८
ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
तानप्याहुः पारिषदान्ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ॥ २९
स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च ताञ्जनान् ।
धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणाञ्श्वेते महागिरौ ॥ ३०
बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ३१
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्तस्वरान्रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं भयात् ॥ ३२
स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वापि बलिनां वरः ।

(hapl) 23^{c}–25^{d} — c) D1 मयौ (for द्वाभ्यां) — e) D6 अपर च (for °रेण) Ś1 K1 4 D3 °दायादं, B2 3 Dc D2 °दायाद्य — f) Ś1 K1 2 4 D2 3 महाभय (for भुजेन सः)

24 K3 om 24 (cf v l 23) — a) K4 G1. 4 M1 उपाश्लिष्ट, T1 उपक्लिष्टं; T2 उपादिष्ट — b) D1–3 5 T G2 4 M1 वरः (for वरम्) — c) K2 विनदं; B1 व्यानदन् (for व्यनदद्) G1 2 4 भीमश्च — d) B Dn1 D4 6 G3 °भुजः, Dn2 °सुरः (for °बलः)

25 K3 om 25 (cf v l 23) — a) T2 G1 2 4 बलवद् (for °वान्) — b) B4 बल्मम् (for शङ्खम्) — c) D3 T2 G2 4 प्रध्मापयत — d) Ś1 K1 वर, K4 वर· (for अपि)

26 b) B1–3 Dn1 n2 D4 6 [ऽ]भिजघान; T1 [ऽ]पि ज°, T2 [ऽ]प्याज°, G1 2 4 व्याज°; M [ऽ]भ्य(M2 °भ्या)हनच्च (for निजघान) B2 4 Dn D1 3–6 G3 ह (for सः) — d) K1 D3 (*sup lin sec m* as in text) कागन्, K3 4 M करान् (for लोकान्) — D2 G1 om (hapl) 26^{f}–27^{c} — f) Ś1 K2 3 Dc D3 रश्मिवान्

27 D2 G1 om 27^{abc} (cf v l 26) — a) D3 श्वेतस्य (for स तस्य) — b) K1 °दर्शनः (for °विक्रमः) — d) K3 °दिशै° (for °विधै°) — e) K3 अपश्यद् (for स पश्यन्) T1 पापान् (for भावान्) — f) D1 निनदन्स्वनः (for निनद पुनः).

28 a) Ś1 K1–3 D5 सं· (for त) — Ś1 om (hapl) 28^{c}–29^{b} — c) G1. 2 4 हि (for च) — d) S (except G3) गताः (for ययुः)

29 Ś1 om 29^{ab} (cf v l 28) — a) K1 यत्त (for ये तु) K1 सश्रित, K3 संसृता (for संश्रिता) Dc देवा — K3 om 29^{cd} — c) K2 B2 Dc1 Dn3 D2 4 अस्य; B4 T1 G1 3 M तस्य, Dn1 n2 अथ; D3 अभि· (for अपि). Ś1 K2 पार्षदान्वै; K1 M पार्षदान् (catalectic), Dn1 D4 G1 परिषदान् T2 G4 तांस्तदा तुष्टुवुः सर्वे — d) Ś1 K1 B1 3 4 Dn2 D2–4 6 T1 G1 3 ब्राह्मणान्; K4 ब्रह्मण्यात् (for ब्राह्मणाः) B3 ब्राह्मणानां महाबलान्; M2 ब्राह्मणाः सुमहाबलाः.

30 a) Ś1 सतूर्याय; K1 सतूर्णाय; K2 संतूस्याय (sic) (for स तूत्थाय) — b) K3 उपशांत्या च, Dc2 उपसांत्वत; T2 अत्रसात्व्य च (for उपसान्त्व्य च) K1 उपसंध्यं गताञ्ज- नान् — c) Ś1 D5 व्यकृष्य Dc [अ]भ्यसृजद्; D2. 3 T2 G1 M [अ]वसृ° (for व्यसृ°). — d) D3 M बाणं (for बाणान्) D4 6 श्वेत· (for श्वेते)

31 a) Ś1 K2 च (for स). D2 3 G1 M1 शरः (for शरैः) — b) Ś1 परं (for सुतम्)

32 a) K4 D2 5 स विस्ती(K4m °शी)र्णो, Dc स वि- (Dc2 च)कीर्णो, T2 स तु शीर्णो — b) K1 2 °स्वनान्; B4 T1 G1 4 °स्वर, D5 T2 G2 °स्वरो (for °स्वरान्) Ś1 K1–3 D1–3 T1 ब्रुवन्; B4 T2 G2 M1 नदन्, G1 4 M2 रुवन् (for रुवन्). — c) B4 T1 तु (for नि-) Ś1 K1 2 शैले (for त्वन्ये). — d) B Dn1 n2 D3 6 G3 तदा, T2 जलान् (for भयात्) — After 32, S (except G3) ins .

1062* घोरमार्तस्वरं सर्वे दृष्ट्वा क्रौञ्चं विदारितम्।

33 a) Ś1 K2 S (except T2 G3) भयार्तानां (for

4334 25 35 27 36 न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ३३
सा तदा विपुला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥ ३४
स तेनाभिहतो दीनो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतस्तस्मान्महात्मनः ॥ ३५
ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ।
आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्बलवती बभौ ॥ ३६
पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
अथायमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

२१५

मार्कण्डेय उवाच ।
ऋषयस्तु महाघोरान्दृष्ट्वोत्पातान्पृथग्विधान् ।
अकुर्वञ्शान्तिमुद्विग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ १
निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः ।

भृशा°) — b) D2 जयिनां (for बलि°) — c) K4 B1 Dn1 n2 G3 प्राच्यव°; D1 [अ]प्रहृष्य° (for प्राव्यथ°) — d) K3 नानदत्, K4 D1. 5 संनदन्; D2 3 नादयन् (for चानदत्).

34 a) T M नदता; G1 2 4 न तदा (for सा तदा) K1 3. 4 B D G3 विमला (for विपुला) — b) Ś1 K D1–3 5 T G1 2 [अ]मितात्मना (for महा°) — c) T1 G1 2 4 M क्रोधात्; T2 रोषात् (for घोरं) — d) M2 क्रौंच° (for श्वेत°) T1 शक्तिः श्वेतस्य सा गिरेः

35 a) Ś1 K1 2 पपाता° (for स तेना°) B D (except D2 5) G दीर्णो (B1 वीरो) (for दीनो) — b) G1 4 श्वेतोपलैः (for श्वेतोऽचलैः) — c) T1 G1 2. 4 पलायत; M अपलायन् (for उत्पपात) G1. 2 4 जहीत्युक्त्वा (for महीं त्यक्त्वा). T2 पालयन्प्रजहीत्युक्त्वा — d) Ś1 K B1. 3 Dc Dn3 D1–3 G4 तस्य; B2 च स; Dn1 n2 D4 6 G3 स सु- (for तस्मान्).

36 a) D1 प्रचलिता (for प्रव्य°). — b) G1 विशी° (for व्यशी°) — K3 om (hapl) from समा° (in 36^c) up to स्कन्दं (in 37^d) — c) Ś1 अपाश्रित्य; K1. 2 उपाश्रित्य, K4 B4 Dc Dn3 D1–3 समाश्रित्य, S (except G3) नमस्कृत्य (for समासाद्य)

37 K3 om. up to स्कन्दं (cf v l 36), T1 om. 37^{ab}. — a) Ś1 नदीश्चैव; K2 नदीस्तत्र; Dc2 नमस्तुभ्यं (for नमस्कृत्य) — b) Ś1 K2 M2 तामेव (for तमेव) — c) K4 B2 3 Dn D4–6 G3 [ए]नम्; D1 ताम् (for [अ]यम्) Ś1 K1 2 B4 अभवल्लोके (for अभजल्लोकः) — d) Dc2 D2 शुक्र° (for शुक्ल°). Ś1 K2 Dc2 M2 पंचमी; B1 सप्तमी

Colophon — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn2 T2 G2. 4 आरण्य — *Sub-parvan*. G1 मार्कंडेयसमस्या. K3 4 B1–3 Dc1 Dn D1 3–6 M (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name*: B4 Dc1 Dn2 n3 D4 6 G2 3 कुमारोत्पत्तिः; Dn1 कुमारोपाख्यानं; T2 G1 M कुमारसंभवः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 224, Dn2 223, D1 227, T G1 M (M2 *inf lin.*) 217, G2 4 M2 (orig) 219 — *Śloka no*. Dn1. n2 39, D1 6 40

215

1 After the ref, B Dc Dn D3 (marg. *sec m*). 4 6 G3 ins

1063* तस्मिञ्जाते महासत्त्वे महासेने महाबले ।
समुत्तस्थुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ।
स्त्रीपुंसोर्विपरीतं च तथा द्वंद्वानि यानि च ।
ग्रहा दीप्ता दिशः खं च ररास च मही भृशम् ।

[(L 1) B1–3 महात्मनि (for °सेने). — (L 4) B1 3 ननाम (for ररास)]

— T1 G1 2 ins after the ref T2 G4 before the ref

1064* इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
ततो युद्धं महद्घोरं षष्ठ्यां वृत्तं जनाधिप ।

— a) Ś1 K Dc D1–3 5 सु; B Dn D4 6 G3 च; M तान् (for तु). Ś1 K1. 2 B2–4 °भागा (for °घोरान्) — b) K4 B1–3 Dn D1 4 6 G3 समंततः (for पृथग्विधान्) — d) Ś1 K Dc Dn3 D1–3. 5 शांति° (for लोक°)

2 a) Ś1 K1–3 Dc Dn3 D1–3 5 निवासस्तु वने येषां. — c) Ś1 K2 °ब्रुवन्नेष. K3 नो अर्थः; B3 नो लब्धः (for नो-

तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहृतो महान् ।
संगम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स्म ह ॥ २
अपरे गरुडीमाहुस्त्वयानर्थोऽयमाहृतः ।
यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ।
न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ३
सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ।
उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ४
अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् ।
तत्यजुः षट् तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ॥ ५
षड्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः ।
सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ।
अहं जाने नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः ॥ ६
विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः ।
पावकं कामसंतप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ७
विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ।
स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ ८
मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश ।
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ ९
षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य च साधनम् ।
शक्त्या देव्याः साधनं च तथा पारिषदामपि ॥ १०
विश्वामित्रश्चकारैतत्कर्म लोकहिताय वै ।
तस्मादृषिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥ ११
अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः ।
अब्रवीच्च मुनीन्सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः ।
श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥ १२

ऽनर्थः) — ^{d}) Ś1 K1–3 कृतो, K4 D5 हतो, B Dc Dn D4 6 G3 M2 [आ]हितो (B1 हितो) (for [आ]हृतो). — ^{e}) B2 षड्भिः पत्नीभि॰ संगम्य (by transp.)

3 ^{b}) Dn1 n2 S (except G3 M2) तया, D2 तथा (for त्वया) — ^{d}) Dn2 T2 G2 4 गच्छति (for °ती) — ^{f}) T1 कोयं (for कृतं). K1 3 वै जनाः, D5 तत्वतः; G4 वै द्विजाः (for वै जनः)

4 Dc2 om 4^{ab} — ^{a}) Ś1 K1–3 Dc1 D1–3 5 तद् (for तु) B4 S (except G3) तत. (for वचः) — ^{b}) Ś1 K Dc1 D1 5 [इ]ह (for [इ]ति) — ^{d}) D5 अहोह (for आहा°)

5 ^{a}) K4 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — ^{b}) K3 भूतं (for जातं) — ^{c}) D2 स्वास्तदा, D5 स्वस्वकाः (for षट् तदा) — ^{d}) K3 चैकाम् (for देवीम्)

6 ^{a}) T1 एवं G4 ततो (for तदा) — ^{c}) Ś1 K2 महर्षीन्; K1 महर्षिम् (for सप्तर्षीन्) K4 D2 वै (for च) — ^{e}) S (except G3) हेतुर् (for जाने) — ^{f}) Ś1 K1 2 4 D2 3 5 [अ]जल्पत् (for राजन्)

7 ^{a}) T G1 स (for तु) — ^{b}) Dc °मनिः (for °मुनिः) — ^{c}) B3 °संमत्तम् (for °सतप्तम्) — ^{d}) K2 आदृष्टु (for अदृष्टः), and अनुगात् (for अन्व°) — ^{e}) G2 4 तन्वेन (for तत्तेन) B4 तेन कर्माखिलं सर्वं — ^{f}) T2 G1. 2 4 अवबुध्य B1 यथा तथा; B3 यथायथं

8 ^{ab}) Ś1 K2 4 transp प्रथमं and शरणं T1 प्रथमः; G1 2 4 धर्मात्मा (for प्रथमं) — ^{c}) B2 नित्यं; T2 दैवं (for दिव्यं) D3 स प्रचक्रे; G1 प्रचक्रेथ — ^{d}) Ś1 K2 °देवस्य (for °सेनस्य) B1 चाशिषः; T1 चाह सः (for चापि सः)

9 ^{a}) Ś1 K1 3 4 B1 3m D2 3 M2 मंडलानि च; D1 आगमोक्तानि T1 G1 वि(T1 च)चित्राणि (for च सर्वाणि) — ^{c}) T1 G1 2 4 M1 °दिकान् (for °दिकाः) Ś1 K Dc D1–3 5 तत्र, T1 G1 2 4 M चापि; T2 चैव (for तस्य) — ^{d}) S (except G3) तस्य (for क्रियाश्च)

10 Ś1 om (hapl.) 10^{a}–12^{b} — ^{a}) T1 G1 षण्मुखस्य च; T2 G2 4 M षण्मूर्ध्नस्तस्य (for षड्वक्त्रस्य तु) B च (for तु) — ^{b}) Dc2 कुमुद° (for कुक्कुट°) Ś1 K2 4 B1 2 Dc1 Dn D3–6 G1 3 तु (for च) — ^{c}) D1 भक्त्या (for शक्त्या) B4 शक्त्यादिसाधनं चैव — ^{d}) K1 D2 तदा (for तथा) K4 B2 3 Dc2 Dn3 D1–3 G2 4 M परिषदाम्; B4 वै पर्षदाम् G1 पार्षतानां तथैव च

11 Ś1 om 11 (cf v l 10) — ^{b}) T2 सर्वं; G2 4 सर्वं· (for कर्म) — ^{d}) S (except T2 G3) इदं (for ऽभवत्).

12 Ś1 K3 om 12^{ab} (for Ś1 cf v l 10) — ^{a}) K1 M अजानंस्तत्; K4 अज्ञानात्तत्; B1 Dc D1–3 अजानात्तत् (for अन्वजानात्) T1 G1 च तत्स्वाहा; T2 G2 4 तदा स्वाहा (for च स्वाहाया) D5 स्वाहातत्त्वमजानन्स. — ^{b}) K2 रूपाणि त्वं; D5 रूपाणि तु; G1 4 रूपादुत्थं (for रूपान्यत्वं) — ^{c}) B4 S (except G3) अथा(B4 स चा)ब्रवी-

355 6 17 8 16 स्कन्दं श्रुत्वा ततो देवा वासवं सहिताब्रुवन् ।
अविषह्यबलं स्कन्दं जहि शक्राशु माचिरम् ॥ १३
यदि वा न निहंस्येनमद्येन्द्रोऽयं भविष्यति ।
त्रैलोक्यं संनिगृह्यास्मांस्त्वां च शक्र महाबलः ॥ १४
स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ।
स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ॥ १५
सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः ।
कामवीर्या घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ॥ १६
तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ।
अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः ॥ १७
ऊचुश्चापि त्वमस्माकं पुत्रोऽस्माभिर्धृतं जगत् ।
अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्नुताः स्नेहविक्लवाः ॥ १८
ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ।
अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥ १९
स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः स्थिरम् ॥ २०
सर्वासां या तु मातॄणां नारी क्रोधसमुद्भवा ।
धात्री सा पुत्रवत्स्कन्दं शूलहस्ताभ्यरक्षत ॥ २१

त्तान्महर्षीन् — ^{d}) S (except G_{3}) युष्मत्पत्नीष्वयं शिशुः — ^{ef}) $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ [अ]पि (for तु) K_{3} B_{1} D_{5} तत्वं तस्मात्ते; B_{2} Dc तद्वचस्तस्मात् (for तत्त्वतस्तस्मात्) S (except G_{3}) षट्सु जातो हुतवहात् ते चाग्ने(T_{1} तेन ता-; T_{2} G_{4} तेजोग्ने-; M_{1} तास्तेग्ने-, M_{2} ताश्चाग्ने)ऽव्यप्रतोत्यजन्

13 Before 13, K_{2} B D (except $D_{2, 3}$) S ins मार्कंडेय उ° (resp मार्कंडेयः) — ^{a}) D_{5} स्तुत्वा (for श्रुत्वा) $K_{1, 4}$ B_{4} Dn $D_{1, 4-6}$ G_{3} तदा (for ततो) — ^{b}) Ś$_{1}$ सहसा°; B_{1} सर्वतो°, D_{3} ते सहा° (for सहिता°) S (except G_{3}) सहिताः शक्रमब्रुवन् — ^{d}) G_{1} जहि शक्राशुभं चिरात्

14 ^{a}) Ś$_{1}$ $K_{1, 2}$ विहिस्ये°; T_{1} $G_{1, 4}$ निहि° (for निह°) — ^{b}) K_{3} D_{1} महेद्रो, B Dn $D_{4, 6}$ G_{3} देवेंद्रो; T_{2} अन्येद्रो (for अद्येन्द्रो) Ś$_{1}$ $K_{1, 2, 4}$ न, B_{2} वै (for ऽयं) Ś$_{1}$ K_{2} भविष्यसि. — D_{2} om. 14^{cd} — ^{c}) $K_{2, 3}$ $B_{1, 3, 4}$ Dc D_{4-6} G_{3} त्रैलोक्ये (for °क्यं) T $G_{1, 2, 4}$ च (for सं-) M त्रैलोक्यस्य निगृह्यास्मान् — ^{d}) K_{4} Dn_{1} n_{3} $D_{1, 4, 6}$ T_{2} G_{3} °बल (for °बलः).

15 T_{1} om (hapl) 15^{ab} — After 15^{ab}, B_{3} ins 1065* — ^{c}) B_{1} भूतानां; G_{2} लोकस्य (for लोकानां) — K_{2} $B_{2, 4}$ D (except $D_{1-3, 5}$) G_{3} ins after 15 B_{3}, after 15^{ab}

1065* न बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ।
तेऽब्रुवन्नास्ति ते वीर्यं यत एवं प्रभाषसे ।

16 ^{a}) K_{3} D_{5} T_{2} [अ]पि, D_{2} नि, D_{3} [आ]शु; T_{1} G_{1} [अ]प- (for [अ]भि-) — ^{b}) T_{1} G_{1} सर्व- (for स्कन्दं) D_{5} स्कंदस्य लोकमातरः — ^{c}) T_{1} °वीर्याद्; G_{4} °वीर्य (for °वीर्या) Dc घ्नत; T_{2} G_{4} यांतु (for घ्नन्तु) Ś$_{1}$ K_{2} शरैस् (for चैनं). — ^{d}) K_{3} M तु (for च) T_{1} G_{1} यथा ययुः; T_{2} $G_{2, 4}$ यथातथं (for च ता ययुः)

17 Ś$_{1}$ K_{1} D_{2} om. (hapl) 17 — ^{b}) K_{2-4} Dc $D_{1, 3}$ $G_{2, 4}$ तदा; T_{2} ततः (for तु ता-) — ^{c}) K_{3} D_{3} T G_{1} [ए]व, Dc [इ]दं, D_{5} [ए]तत्; G_{4} [ए]नं (for [ए]व) — T_{1} G_{1} गताः (for ययुः) — After 17, T_{1} G_{1} read 3 216 1^{a}–3^{d} (omitting them in their proper place)

18 ^{a}) K_{4} B_{1-3} Dn $D_{1, 4, 6}$ G_{3} चैनं (for चापि) Ś$_{1}$ $K_{1, 2}$ अस्माभिः (for अस्माक) — ^{b}) K_{1} वीरः; K_{4} B D (except $D_{1-3, 5}$) G_{3} भव (for ऽस्माभिर्) Ś$_{1}$ $K_{1, 4}$ D_{1-3} कृतो बली; K_{2} B Dc Dn $D_{4, 6}$ G_{3} महाबलः, K_{3} D_{5} कृतां- (D_{5} °तो)जलि- (for धृतं जगत्) — D_{1} om (hapl) 18^{c}–19^{d} — ^{c}) K_{1} °नदत (for °नन्दस्व) T $G_{1, 2, 4}$ अभिनद्य ततः (T_{1} G_{1} °नंदत ताः; T_{2} °नंद्य तु ताः) सर्वाः — ^{d}) K_{3} D_{2} प्रस्नुताः; K_{4} (m as in text) प्रजासु; G_{1} स तु ताः, G_{2-4} प्रस्तुताः- $G_{2, 4}$ M स्नेहविक्लबाः — After 18, $B_{1, 3}$ (both marg) Dn $D_{4, 6}$ G_{3} ins

1066* तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामः स्तनान्प्रभुः ।

19 D_{1} om 19 (cf v l 18) — ^{b}) Dc कामः (for कामान्) Ś$_{1}$ $K_{1, 2}$ Dc वै; K_{3} $D_{2, 3}$ च (for सः) — ^{d}) T_{1} $G_{2, 4}$ M_{1} बलिनं (for °नां) D_{5} वरं (for बली) B_{4} पुरतः पितरं बली

20 ^{b}) $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ तु; B_{4} Dc च; S (except G_{3}) तं (for ह) — ^{c}) Ś$_{1}$ $K_{1, 2}$ D_{1} °ब्वज्य (for °वार्य) D^{I} °त्मानं (for °सेनं) — ^{d}) G_{1} ततः; G_{2} तथा; G_{4} स्थिरः (for स्थितः) Ś$_{1}$ $K_{1, 2}$ चिरं, $K_{3, 4}$ $D_{3, 5}$ T_{1} M स्थिरः; $B_{1, 3}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ G_{3} शिवः, D_{2} [अ]भितः (for स्थिरम्) $B_{2, 4}$ रक्षमाणास्तु तत् (B_{4} °णास्ततः) स्थिताः, D_{1} पुत्रवत्पर्य- रक्षत (= 22^{d}), T_{2} रक्षमाणा व्यतस्थिरे

21 ^{a}) D_{1} तत्तु; D_{2} चैव (for या तु) — ^{c}) B Dn $D_{4, 6}$ G_{3} स्व- (for सा) — ^{d}) K_{2} [अ]भिरक्षतः; T $G_{1, 4}$ ह्यरक्षत (for [अ]भ्यरक्षत)

लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना ।
परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ २२

अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्छागवक्त्रो बहुप्रजः ।
रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडनकैरिव ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

२१६

मार्कण्डेय उवाच ।
ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
हुताशनमुखाश्चापि दीप्ताः पारिषदां गणाः ॥ १
एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः ।
परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २
संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः ।
आरुह्यैरावतस्कन्धं प्रययौ दैवतैः सह ।
विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ३
उग्रं तच्च महावेगं देवानीकं महाप्रभम् ।
विचित्रध्वजसंनाहं नानावाहनकार्मुकम् ।
प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतम् ॥ ४
विजिघांसुं तदायान्तं कुमारः शक्रमभ्ययात् ।
विनदन्पथि शक्रस्तु द्रुतं याति महाबलः ।
संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ५

---

22 ^{b}) Ś1 K Dc D1 3 5 मह मातृगणेन तु (Ś1 K1 2 ह) — ^{c}) D1 °त्मानं (for °सेनं) — ^{d}) K3 D2 M3 परिरक्षत; T2 समभाषत (for पर्य°)

23 T1 G1 2 4 read 23 after 3 217 8 (cf v l 17) — ^{a}) Ś1 K2 3 D1–3 T1 M नैगमेशः (Ś1 K3 T1 M2 °षः, M1 °षुः); T2 G1 2 4 ततश्चैनं (for नैगमेयः) — ^{b}) Ś1 महाप्रजः; K2 बहुस्रजः; K4 बहुव्रजः (for °प्रजः) — ^{c}) B1 शैलस्तं; T2 °स्थ (for °स्थं) — ^{d}) = (var) 3 31 36^{d} K3 T2 बाल- (for बालं).

Colophon om in T G1. 2 4 — *Major parvan* Ś1 K2 Dn2 आरण्य — *Sub-parvan* K3 4 B1–3 Dc1 Dn D2–6 G3 (all om sub-parvan name) mention only आगिरस — *Adhy name* · B2 Dn D4 6 G3 स्कंदोत्पत्ति·, B3 4 Dc1 कुमारोत्पत्तिः — *Adhy. no* (figures, words or both) Dn1 n3 225, Dn2 224, D1 228, M (M2 *inf lin*) 218 (M2 orig 220) — *Śloka no* Dn1 n3 D6 29, Dn2 28, D1 24

216

1 T G1 2 4 om the ref T1 G1 read 1^{a}–3^{d} after 3 215 17 T2 om 1^{a}–3^{d} — ^{a}) K1 2 D1 2 5 चोप°; G2 M मोम° (for सोप°) — ^{b}) B1 मातरश्चर्षयस्तथा — ^{c}) B Dn D4 6 G3 चैव (for चापि) — ^{d}) K4 B1 2 Dn D1 4 6 G3 दृप्ताः D1 2 4 6 T1 G1 2 4 पारिषदाः. Dc गणैः Ś1 K1 2 दीप्ताक्षाः (K3 °ख्याः) पार्षदा गणाः; B4 दीप्ताः सर्वे सपार्षदाः

2 For T G1 cf v l 1 — ^{b}) K1–3 °नादिनः (for °वासिनः). — ^{d}) Ś1 K1–3 D1–3. 5 भूत° (for मातृ°)

3 For T G1 cf v l 1. G2 M om. (hapl) 3^{abcd} — ^{a}) T1 विषय (for विजयं) — ^{b}) B2 विजयेच्छुः B4 T1 G1 4 पुरंदरः (for सुरे°) — ^{c}) Ś1 K D1 3 [ऐ]रावण° — After 3^{cd}, K2 B D (except D1 2, D3 marg) G3 ins

1067^{*} आदाय वज्रं बलवान्सर्वैर्देवगणैर्वृतः ।

— ^{f}) Ś1 K B1 3 4 Dc D1–3 5 तदा (K3 तथा) (for ययौ)

4 ^{a}) B2–4 Dn T1 G1. 2 तं च; B1 T2 तस्य (for तच्च) B1–3 Dn D4 6 G3 °नादं; T1 °देव (for °वेगं) — ^{b}) B1 3 °भुज (for °प्रभम्) — Ś1 K1 2 om 4^{cd}

5 ^{a}) B4 विजयेप्सुं K1 4 B1–3 D (except D1. 2 5) G3 तमायांतं — ^{b}) K3 4 B D (except D1–3) G3 अन्वयात्, T2 अन्वियात् (for अभ्य°) — ^{c}) K4 B4 D1–3 5 M1 विनर्दन् B1–3 Dn D4 6 G3 पार्थं; T1 G1 परि- (for पथि) B1–3 Dn D4 6 G3 देवेशो (for शक्रस्तु) T2 स वियत्पथि शक्रस्तु; G2 4 वियत्पतिः स शक्रस्तु — ^{d}) D3 हतुं, T1 G1 रौद्रं; T2 श्रुत (for द्रुत) G2 4 आयान् (for याति) T M2 °बलं (for °बलः) — ^{e}) Ś1 Dc1 D3 स हर्षयन् T2 °गणान् (for °सेनां)

6 ^{c}) B Dn D4 6 T1 G3 अथ, M1 अभि ; M2 अपि

4375 27 8 23 36 संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
समीपमुपसंप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः ॥ ६
सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितः सुरैः ।
गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ॥ ७
तस्य शब्देन महता समुद्धूतोदधिप्रभम् ।
बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ ८
जिघांसूनुपसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
विससर्ज मुखात्क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्चिषः ।
ता देवसैन्यान्यदहन्वेष्टमानानि भूतले ॥ ९
ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ।
प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ॥ १०
दह्यमानाः प्रपन्नास्तं शरणं पावकात्मजम् ।
देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ॥ ११
त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रोऽभ्यवासृजत् ।
तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
बिभेद च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥ १२
वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः ।
युवा काञ्चनसंनाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ।
यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ १३
तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
भयादिन्द्रस्ततः स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥ १४
तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

(for उप-). B_4 संप्राप्य. — [d]) T $G_{1. 2. 4}$ M वह्नि(T_1 $G_{1. 2. 4}$ °ह्नेः)पुत्रस्य वा° — After 6, D_5 ins

1068[1] अथ दृष्ट्वा स्थितं स्कन्दं श्वेतस्याग्रे महागिरेः ।

7 [b]) $B_{1. 4}$ Dn T_2 $G_{1. 3. 4}$ सहितैः, T_1 त्रिदशैः (for सहितः) — [c]) T_1 G_1 तत् (for तं) — [d]) D_3 व्यानदत्; T_1 स नदत्.

8 [a]) K_4 तेन; S (except G_3 M_1) अस्य (for तस्य). — [b]) $K_{2. 3}$ $B_{3. 4}$ Dn $D_{1. 2. 4. 6}$ °ऋूतो° (for °द्धूतो°) — [c]) T_1 प्रभूतं (for बभ्राम) — [d]) S (except G_3) समंततः (for अचेतनम्).

9 [a]) K_4 B_4 अथ; D_2 अनु-; M_2 इह (for उप-) — [b]) D_3 दृष्ट्वा देवान् (by transp) — [d]) $Ś_1$ $K_{1. 2}$ सहसा (for प्रवृद्धाः) — [e]) Dc_1 $D_{2. 4}$ तदैव; T_1 तद्दैव- (for ता देव-). B_4 T_1 G_1 [अ]दहद्; T_2 [अ]पतन् (for [अ]दहन्) $Ś_1$ K Dn $D_{1. 3. 5}$ अदहद्देवसैन्यानि. G_2 सा देवसेना न्यपतत्. — [f]) $Ś_1$ $K_{1. 2. 4}$ Dn $D_{1. 2}$ वेप°; K_3 B Dc D_{3-6} G_3 चेष्ट° (for वेष्ट°). G_2 वेष्टमाना महीतले

10 G_1 om 10^{ab}. — [a]) M_2 प्रदीप्तशिरसो देहाः — [c]) K_2 यांति; Dc भ्रांताः (for भान्ति) — [d]) K_4 $D_{2. 3}$ दिव°; B Dc Dn $D_{1. 4. 6}$ G_3 व्यस्ता° (for चित्रा°)

11 [a]) K_4 ययुस्तं; D_2 प्रदीप्तास् (for प्रपन्नास्) — [c]) D_1 देवं (for देवा).

12 [a]) $D_{2. 3}$ तदा (for ततः) S (except G_3) शक्रो (for स्कन्दे) — [b]) T_1 $G_{1. 2. 4}$ M स्कंदे, T_2 तस्मै (for शक्रो). B_{1-3} Dn $D_{4. 6}$ G_3 न्यपातयत्, Dc [ऽ]भ्यपातयत्; T_1 $G_{1. 2. 4}$ M_2 त्ववासृ°; T_2 ह्यवासृ°; M_1 व्यवासृ° (for [अ]भ्यवासृ°) — T_1 om 12^{c}–13^{f}, T_2 om 12^{ef}

13 T_1 om 13 (cf v l 12). — [b]) B_1 जज्ञेथ; $D_{4. 6}$ स जातः (for सं°). K_4 परः (for [अ]परः) — [d]) $Ś_1$ $K_{2. 3}$ D_5 M °भृद्; K_1 D_4 G_4 °धृद् (for °धृग्). M_2 वज्र° (for दिव्य°) — [e]) D_1 °व्यसना°; $D_{2. 3}$ (*sup lin sec m*) G_3 °विशिखा° (for °विशना°) T_2 G_1 यः स्वबंधु(G_1 सवज्र)-विनाशात्तु

14 [a]) K_4 B_2 Dn $D_{1. 4. 6}$ $G_{1. 3}$ सं- (for तं). T_1 परमं, G_1 पुरुषं (for अपरं) — [b]) T_1 G_1 विशाखं च (for कालानल-) B_1 -महाप्रभं; G_1 -महाद्युतिं (for -समद्युतिम्). — [c]) Dn तु तं (for ततः)।

15 [b]) $K_{2. 4}$ Dn $D_{1. 5. 6}$ G_3 सत्तमः. M ससैन्यस्य समंततः — [d]) $Ś_1$ $K_{1. 3}$ [अ]भिवादयन्.

Colophon om in T $G_{1. 2. 4}$. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1. 2}$ Dn_2 आरण्य — *Sub-parvan*: $K_{3. 4}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{1. 2. 4-6}$ G_3 M_2 (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy name:* B_2 स्कंदोत्पत्तिः; B_4 Dc कुमारोत्पत्तिः, M_2 विशाखोत्पत्तिः — *Adhy no* (figures, words or both) $Dn_{1. n3}$ 226, Dn_2 225, D_1 229, M (M_2 *inf. lin*) 219 (M_2 orig. 221) — *Śloka no*. Dn_1 n_2 D_1 18, Dn_3 19

२१७

मार्कण्डेय उवाच ।
स्कन्दस्य पार्षदान्घोराञ्शृणुष्वाद्भुतदर्शनान् ।
वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः ।
ये हरन्ति शिशूञ्जातान्गर्भस्थांश्चैव दारुणाः ॥ १
वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ।
कुमाराश्च विशाखं तं पितृत्वे समकल्पयन् ॥ २
स भूत्वा भगवान्संख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा ।
वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मनीनैश्च पुत्रकैः ॥ ३
मातॄणां प्रेक्षतीनां च भद्रशाखश्च कौशलः ।
ततः कुमारपितरं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ॥ ४
रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलाम् ।
यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ॥ ५
यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपो नाम हुताशनः ।
किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषत ॥ ६
मातर ऊचुः ।
भवेम सर्वलोकस्य वयं मातर उत्तमाः ।
प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ ७
मार्कण्डेय उवाच ।
सोऽब्रवीद्बाढमित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ।
अशिवाश्च शिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः ॥ ८

217

1 T $G_{1.2.4}$ om. the ref. — [a]) K_4 B D G_3 M_2 स्कंदपारिषदान् (for °स्य पार्षदान्) $Ś_1$ $K_{1.2}$ देवान्‌ (for घोरान्) — [b]) T_2 $G_{2.4}$ दृष्ट्वा च (for शृणुष्व) M °विक्रमान् (for °दर्शनान्) — [c]) S (except G_3) देवस्य (for स्कन्द°) — [d]) K_3 जज्ञुस्तस्य; T_1 G_1 जातास्तत्र; M जज्ञिरेस्य (for जज्ञुस्तत्र) — [e]) $Ś_1$ हरंत, K_2 हरंते B_1 शिशूञ्जातान्ये हरन्ति — [f]) D_5 अपि (for चैव) K_4 Dc $D_{2.3}$ दारुणान्.

2 [a]) T_2 G_4 M अन्यां(M_2 °न्या)श्च (for कन्याश्च) — [b]) M जज्ञु. कन्या (for जज्ञिरेऽस्य) — [c]) K_4 Dn $D_{4.6}$ G_3 कुमारास्ते, T G_1 M °रस्य, $G_{2.4}$ °रः स $Ś_1$ K_2 D_2 विशाखश्च (for °खं तं) B ते, Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 च, T $G_{1.2.4}$ M तु (for तं) — [d]) S (except G_3) पुत्रत्वे (for पितृ°) B Dc M पर्य°, $G_{2.4}$ समकल्पयत् $Ś_1$ K_2 तं पितृत्वेभ्यकल्प°, K_3 $D_{1-3.5}$ पितृ($D_{2.3}$ [before corr.] पुत्र)त्वेनाभ्यकल्पयन् (K_3 $D_{2.3}$ °यत्)

3 [a]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ तं ($D_{2.3}$ तत्) श्रुत्वा (for स भूत्वा) K_3 साख्ये; Dc शाखो, T_1 $G_{2.4}$ M सखे (for संख्ये) — [b]) K_1 °मुखाः; $D_{4.6}$ G_3 °मुख, T_1 °मुखान् (for °मुखः) D_3 (m as in text) T $G_{2.4}$ तथा (for तदा) — [d]) K_3 आत्मवीयैश्च, K_4 $B_{2.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 M आत्मीयैः सह (T_2 चैव; M च स-); $B_{1.3}$ आत्मकीयैः स-; D_5 T_1 $G_{2.4}$ आत्मनीयैश्च; G_1 °कीयैश्च

4 [a]) Dc $D_{1-3.5}$ प्रेक्षमाणानां, T $G_{1.2.4}$ प्रेषितानां च, M प्रेक्षतां चैव (for °तीनां च) — [b]) D_{1-3} रुद्र° (for भद्र°) B T_1 $G_{1.2.4}$ M तु; T_2 स (for च) B Dc कौ(Dc को)शले; T_1 $G_{1.2.4}$ M कोमलैः; T_2 G_2 कोमलः (for कौशलः) — [c]) $Ś_1$ K_2 Dn_1 n_2 T $G_{1.2.4}$ कुमारं, B_1 कुमारी- (for कुमार-) T $G_{1.2.4}$ संजातं (for -पितरं)

5 [a]) $Ś_1$ K_1 अग्निमुखा; $B_{2.4}$ Dn_1 M_2 °मुखां (for अग्निमुमां) T_2 स्कंदं (for स्वाहां) — [b]) $Ś_1$ K_2 °बलात्; K_1 B Dc Dn $D_{1.4.6}$ G_3 °बलं; K_3 $D_{2.3}$ °बलान्; K_4 °बल; T $G_{2.4}$ °बलाः; G_1 °बलः — [c]) $D_{2.3}$ यजंते (for यजन्ति) — [d]) $Ś_1$ K_2 महाबलाः; K_1 महाजनाः; D_1 नदा जनाः, T_1 सभाजनाः (for सदा जनाः)

6 [a]) K_3 B_1 Dc T_1 G_1 एतास्, T_2 यस्तास्; M_1 यास्त्वां (for यास्तास्) — [b]) $K_{1.2}$ तमो (for तपो) — [c]) T_1 कुर्मेति च (for करोमीति) K_3 Dc $D_{1-3.5}$ स्कंदः (for स्कन्दं) G_1 किं कुर्मेति द्विजाः स्कंद; G_2 किंकराः स्मेति ताः स्कंद — [d]) D_5 ताः (for सं-) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सबभाषिरे; T_2 [अ]थैमभाषत (for समभाषत) The reading समभाषयन् of some old printed ed. was not found in any of the MSS. collated!

7 D (except $D_{1-3.5}$) G_3 कुमार्यः (for मातरः). — [b]) Dn $D_{4.6}$ G_3 मातरो वयमुत्तमाः

8 All MSS. om. मार्कण्डेय उ°! — [a]) $Ś_1$ K_2 S (except G_3) [प]व (for [प]व) — [b]) $K_{1.2}$ भविष्यथ (for °ध्व) — T_2 (which om. 8^{cd}) reads 3. 215. 18–23 (with colophon) after 8^{ab} — [c]) M चेति (for चैव) K_4 Dn $D_{4.6}$ G_3 शिवाश्चैवाशिवाश्चैव — After 8, T_1 $G_{1.2.4}$

14395 228 9 229 1 ततः संकल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ।
काकी च हलिमा चैव रुद्राथ बृहली तथा ।
आर्या पलाला वै मित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ९
एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।
स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥ १०
एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भवः ।
छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते ॥ ११
षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् ।
षट्शिरोभ्यन्तरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् ॥ १२
षण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्द्यते ।
शक्तिं येनासृजद्दिव्यां भद्रशाख इति स्म ह ॥ १३
इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

२१८

मार्कण्डेय उवाच ।
उपविष्टं ततः स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् ।
हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ १
लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।

---

read 3 215 23, followed by a colophon (*adhy no*. T_1 G_1 218, $G_{2,4}$ 220) and by the ref. मार्कंडेय:

9 [a]) G_1 मातः (for ततः) $K_{2,3}$ सकल्प-; S (except G_3) प्रकल्प्य (for सं°) — [b]) T_2 °गणागमन् (for °गणोऽगमत्) $Ś_1$ K $D_{2,3,5}$ तदा (for [अ]गमत्) — [c]) M काची (for काकी) $Ś_1$ हिमिला, K_1 मिहिला; K_2 मिहला; K_3 $D_{1-3,5}$ हिलिमा; B_1 हलिना — [d]) $K_{1,4}$ $D_{1-3,5}$ भद्रा च (K_1 D_5 [अ]थ), K_3 रुद्रा च; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 मालिनी; M रुचाथ (for रुद्राथ) $Ś_1$ पृथला; $K_{1,4}$ $D_{1-3.5}$ वृषला; K_2 प्रखला; K_3 पृषता; B Dc Dn $D_{4,6}$ G_3 बृंहिला (Dc_1 Dn-D_6 °ता, Dc_2 °मा; D_4 G_3 °ला) (for बृहली). T $G_{1,2.4}$ माता चैव (T_2 $G_{2.4}$ चाथ) हली तथा — [e]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ आर्या पलोला T आर्याबला वा (T_2 या) वै धात्री (T_2 °ऱ्या), G_1 आर्याबला तथा धात्री; $G_{2,4}$ आर्या बाला च धात्री च — [f]) M_1 शिव° (for शिशु°)

10 $Ś_1$ D_2 om 10. — [c]) K_3 Dc $G_{1,4}$ स्कंदः प्रसादजः — [d]) M_1 महाप्रभः (for भयं°)

11 [a]) D_2 एकवीरो° (for एष वीरा°) T_1 G_1 वीर्यो- (G_1 °रो)ष्टमः; T_2 वीराष्टके. — [b]) G_2 स्कंदो (for स्कन्द-). $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ °गणोद्भुतः; M °गणोद्वहः (for °गणोद्भवः) — [c]) T_2 एक° (for छाग°) — [d]) T_1 G_1 M नवमः (for °कः). $K_{1,2}$ T_1 G_1 °कीर्तितः (for °कीर्त्यते) T_2 $G_{2,4}$ महासेनः प्रकीर्त्यते.

12 [a]) $Ś_1$ इष्टं; T_1 षष्ठ्यां (for षष्ठं) T_1 च गमयद्; M_2 जगाम यं (for छागमयं). — [b]) $Ś_1$ Dc_1 G_1 [इ]व (for [ए]व) B_3m T_2 $G_{1,2,4}$ विद्धि तं; T_1 G_1 वर्धितं — [c]) $Ś_1$ K_2 °शिरोऽयंतरा, Dc °शिराभ्यंतरं, T $G_{1,2,4}$ षण्णामभ्यंतरं (T_2 °रा); M_2 षड्भिराभ्यंतरं — [d]) T_1 $G_{1.2,4}$ M यत्तन् (T_1 G_1 °त्तं); T_2 यत्तु K_4 B_1 °न्वित; S (except G_3) °श्रित (for °र्चितम्)

13 [b]) M शिरसाम् (for शीर्षाणाम्) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1-3,5}$ दृश्यते; T_2 $G_{2,4}$ शस्य° (for शब्द्य°) — [d]) D_5 °शीर्ष; S (except G_3) °शाखाम् (for °शाख)

14 [a]) $K_{1,4}$ Dn_3 D_1 इत्येते; B_1 इत्येवं; Dc इत्येतं. — [b]) K_2 Dc $D_{3.4}$ पंचमी (for °मीम्) — [c]) $Ś_1$ $K_{2,3}$ D_3 तत्तु (for तत्र). T $G_{1.2,4}$ M घोरं महद्यु(M_1 महायु)द्धं — [d]) G_1 ततः; M_2 वृद्धं (for वृत्त) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1-3,5}$ नरा° (for जना°)

Colophon om in T_1 $G_{1.2.4}$ — *Major parvan*. $Ś_1$ K_2 Dn_2 T_2 आरण्य. — *Sub-parvan* $K_{3,4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name*. Dn $D_{4,6}$ G_3 M_2 कुमारोत्पत्तिः — *Adhy no* (figures, words, or both) Dn_1 (marg) n_3 227; Dn_2 226; D_1 230; T_2 218; M (M_2 *inf lin*) 220 (M_2 orig 222) — *Śloka no*: Dn_1 n_2 14; Dn_3 D_1 15.

218

1 [a]) $B_{1.2}$ Dn $D_{4,6}$ G_3 तु तं (for ततः) — [b]) B_4

सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ २
ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ३
श्रिया जुष्टः पृथुयशाः स कुमारवरस्तदा ।
निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ ४
अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ।
इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ५
हिरण्यवर्ण भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ।
त्वया षड्रात्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ ६
अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ।
तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥ ७

स्कन्द उवाच ।

किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।
कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८

ऋषय ऊचुः ।

इन्द्रो दिशति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्दायान्सुरेश्वरः ॥ ९
दुर्वृत्तानां संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति ।
अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः ॥ १०
असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥ ११
एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।
त्वं च वीर बलश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥ १२

शक्र उवाच ।

भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तरूपोऽसि सत्तम ॥ १३

सुवर्ण-, S (except G_3) आमुक्त (for हिरण्य-) B_4 °कवचावृतं (for °कवचस्रजम्) — K_3 om 1^{cd} — ^{c}) D_3 M_1 °चूडा (for °चूड-) Ś$_1$ K (K_3 om) $D_{1-3\ 5}$ -वलयं; S (except G_3) -मकुट (for -मुकुट) — ^{d}) K_4 हिरण्याख्य, D_5 लोहिताक्ष Ś$_1$ K (K_3 om) Dc $D_{1-3\ 5}$ महाबल; G_1 °द्युतिं

2 ^{b}) B_4 D_1 $G_{2\ 4}$ °हरं (for °रमम्) — ^{c}) $B_{2\ 3}$ °सपूर्ण — ^{d}) K_2 सुप्रभं (for °प्रियम्)

3 ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} B_1m Dc $D_{1-3\ 5}$ M_1 पद्महस्ता श्रीः, T_2 °निलया

4 ^{a}) Ś$_1$ पृथुवक्षा°; $K_{1\ 2}$ पृथ्वाजुष्टः, T_2 श्रिया स्पृष्टः (for श्रिया जुष्टः) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3}$ Dc $D_{2\ 4\ 6}$ G_1 M सु (for स) Ś$_1$ K_2 °तरस्, T_1 G_1 M_1 °वपुस् (for °वरस्) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_3 T_1 तथा (for तदा) B_4 $G_{2\ 4}$ कुमारो वरदस्तदा — ^{c}) T $G_{2\ 4}$ M ददृशे (for दृश्यते) — ^{d}) K_4 $D_{2\ 3}$ पूर्णे° (for पौर्ण°) K_3 $B_{3\ 4}$ $D_{2\ 5}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 शशी यथा (by transp), M_2 इवोडुराट्

5 ^{a}) K_2 $G_{3\ 4}$ °त्मान (for °त्मानो) — ^{d}) B_3 D_3 नैव (for तत्र)

6 Before 6, N (except Ś$_1$ K_1, $B_{1\ 3}$ marg) G_3 ins ऋषय ऊचुः (resp ऋषयः) — ^{a}) K_4 B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 °गर्भ, T_1 G_1 °रूप (for °वर्ण) — ^{c}) Ś$_1$ K_2 यत्तात (for षड्रात्र-) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn_2 n_3 $D_{3\ 5\ 6}$ T_1 सर्व- (for सर्वे) D_2 $G_{2\ 4}$ सर्वलोको °कृतः; T_2 सर्वं लोकं °कृतं

7 ^{a}) B_1 वै, M_1 तु (for च) D_6 पुरा (for पुनर्) T_1 G_1 दत्वा (for दत्त) — ^{b}) D_3 त्वया चैषां, T_1 एतेरेषां, G_1 त्वमेवैषां (for त्वयै°) Ś$_1$ K_2 सुरेश्वर (for सुरो°) — ^{c}) Ś$_1$ K_{2-4} Dc $D_{1-3\ 5}$ तत (for तस्माद्) — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ हिताय वै (for [अ]भयंकरः).

8 ^{a}) G_4 °भूतानां (for °लोकानां). — ^{d}) S (except G_3) सर्वान् (for नित्यं).

9 ^{a}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 दधाति (for दिश°) — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1.\ 2\ 4}$ Dc Dn D_{4-6} G_3 प्रजा-, D_1 प्रजां; T_1 प्रिय (for प्रजाः) — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ प्रज्ञां, T_1 $G_{1\ 2}$ इष्ट (for तुष्टः) B_2 यथा, $D_{1\ 5}$ $G_{2\ 4}$ तदा; T G_1 सदा (for तथा) B_4 तुष्टः प्रज्ञां धृतिश्चैव. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ सर्वा मायाः, B Dc Dn D_{4-6} G_3 M सर्वान्कामान्; D_2 सर्वदा च; D_3 सर्वथायं; T_1 सर्वदायान्; T_2 सर्वान्देवान्; G_2 सर्वान्देयान् Ś$_1$ K_1 सुरेश्वर; B_4 सुरोत्तम

10 ^{b}) B_2 G_3 व्रत°; B_4 वृत्ति° (for वृत्त°) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 4}$ हि (for च) Dc भूतात्मा (for °नि) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ कालेषु

11 ^{a}) Ś$_1$ K Dc Dn_3 $D_{3.\ 4\ 6}$ G_3 [अ]भवत् (for भवेत्) D_5 सूर्ये च स भवत्सूर्यः — ^{b}) Dc °चंद्रेण, M_1 °चंद्रेषु (for °चंद्रे च) — ^{d}) K_4 च कारणे; T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M च स्व तथा, T_2 चकार वै

12 ^{a}) T_2 इंद्रो हि (for इन्द्रेण) D_5 वर्तव्य (for क°). — ^{b}) G_1 M_1 इंद्रो (for इन्द्रे) D_5 च (for हि) B_4 Dc परमं (for विपुलं). — ^{c}) K_3 G_2 M_1 वीर्य- (for वीर)

स्कन्द उवाच ।

शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १४

शक्र उवाच ।

बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीञ्जहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ १५
इन्द्रत्वेऽपि स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।
आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६
भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेष्यति ।
द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तथा ।
विग्रहः संप्रवर्तेत भूतभेदान्महाबल ॥ १७
तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ।
तस्मादिन्द्रो भवानद्य भविता मा विचारय ॥ १८

स्कन्द उवाच ।

त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
करोमि किं च ते शक्र शासनं तद्ब्रवीहि मे ॥ १९

शक्र उवाच ।

यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ।
यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु ॥ २०
अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ।
अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ॥ २१

स्कन्द उवाच ।

दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।
गोब्राह्मणस्य त्राणार्थे सेनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥ २२

D (except D2-4 6) G3 बली (for बल-)

13 Ś1 K1 2 B4 D5 S (except G3) इंद्रः (for शक्रः) — a) G2 भव इंद्रो. — c) Ś1 K1-3 T1 G1. 2 अभिषिंचस्व; G4 अभ्यषिच्यस्त्वम् Ś1 वै चाद्य; D1 वै राज्ये; T G1. 2 4 M चा(G4 अ)श्चैव — d) Ś1 प्राप्तरूपेपि Some MSS सत्तमः

14 d) T2 G2 न मे शक्रत्वम्; G4 न मे इंद्रत्वम्; M2 न ममैंद्रत्वम्. D1 ईक्षितं (for ईप्सितम्)

15 Ś1 K D1-3 5 T G1 2 4 इंद्रः (for शक्रः) — a) T G1 2 4 [अ]तुलं (for [अ]द्भुत) — b) K4 देवतानाम्; D5 तद्देवानाम् (for त्वं देवानाम्) T1 G1. 2 4 अरि — c) Dc अवज्ञास्यसि Dc1 G2 मा (for मां) — d) B1 तव वीर्येण (by transp) B1 संवृताः

16 a) K4 B1 2 4 Dn D4 6 G3 तु; B3 T1 G1 [ऽ]व-; M1 हि (for ऽपि) T2 corrupt — After 16^{ab}, S (except G3) ins

1069[1] त्वत्तेजसावमंस्यन्ति लोका मां सुरसत्तम ।

— c) Dc भेदैः (for भेदे)

17 a) T2 तथा (for विभो) — b) Ś1 K1. 2 B3 °मुपैष्यति; K3 D3 °त्वमेष्यति; T G1 2 4 M को द्वैध(T1 G1 वै स)मपनेष्यति. — c) Ś1 K B4 Dc D2 3 5 द्वैधी° (for द्विधा°) D5 दैवे° (for लोके°) — d) Ś1 K3 B1 D1 2 5 M तदा; K4 यथा (for तथा) — e) Ś1 K2 संप्रपद्येत (for °वर्तेत) T G1. 2 4 विग्रहाः °वर्तते — f) K2 3 Dc2 D1 3 °बलः; B3 G4 °बलाः.

18 a) B2 अत्र Ś1 K2. 3 D2 5 त्वं मा; K4 मां त्वं (by transp) T2 तत्र (for तात) — b) K3 Dc2 विजेष्यति; D3 °ते — c) S (except G3) त्वमेव (for भवान्). K1. 4 B D1 4 6 G3 एव (for अद्य) — d) K3 भवतां; B1 विधाता (for भविता) S (except G3) भव मा च वि°.

19 b) Ś1 D3 [अ]पि; D2 [इ]ति (for [ए]व). — c) Ś1 कि करोमि (by transp) Ś1 किं च तं; K2 कि च मे; T1 किंकरः; T2 तदहं; G1 2 4 M किमहं. B1 तात (for शक्र). — d) G2 4 शासनात् B1 च (for तद्) T M मां (for मे) K4 Dc D1-3 5 शासनं ब्रूहि तन्मम

20 K1 2 B1 3 4 D (except D2 3 5) S इंद्रः (for शक्रः) — After the ref , B Dn D1 4-6 G3 read 21^{cd}. — a) K3 D2 शक्यम् (for सत्यम्) — b) K3 G4 निश्चितं; Dc2 निश्चयं (for निश्चयाद्) T2 कांक्षितं (for भाषितं) — d) K4 B1 4 D1 अर्हसि (for इच्छसि) D3 प्रियः (marg *sec m* कुरु) (for शृणु)

21 a) Ś1 K1 2 D5 T2 G1. 2 अभिषिंचस्व — b) K1 3 B2-4 Dc1 Dn1 D1 4-6 T1 G4 सैना° K2 3 B Dc Dn1 D1-4 6 T2 G3 4 °बलः — B Dn D1 4-6 G3 read 21^{cd} after the ref in 20 — d) Ś1 K Dc D1 महायशाः; D2 °प्रभो; D3 G4 M1 °प्रभ (for °बल) — After 21, Ś1 ins an addl colophon

22 c) D2 3 T G1 2 M1 गोब्राह्मणानां K3 D1 त्राणार्थं; K4 D2 3 चार्थाय; T2 रक्षार्थं B1-3 Dc Dn D4 6 G3 गोब्राह्मणहितार्थाय — d) K3 B Dc1 Dn1 n2 D4. 6 सैना° B2 [ऽ]भिषिच्यतां

23 K3 D2 3 om the ref — After the ref , G1 ins .

1070[1] तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्दस्य बलवृत्रहा ।

मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह ।
अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ २३
तस्य तत्काञ्चनं छत्रं ध्रियमाणं व्यरोचत ।
यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥ २४
विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ।
आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना ॥ २५
आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप ।
अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्गोवृषध्वजः ॥ २६
रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः ।
रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्वेतः पर्वतोऽभवत् ।
पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥ २७
पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतां वरम् ॥ २८
अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ।
तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ २९
रुद्रस्य वह्नेः स्वाहायाः षण्णां स्त्रीणां च तेजसा ।
जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ ३०
अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः ।
भाति दीप्तवपुः श्रीमान्रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ॥ ३१
कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ।
रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ॥ ३२
विवेश कवचं चास्य शरीरं सहजं ततः ।
युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥ ३३

ऋषिभिस्तु महासेनं हृष्टो देवगणैः सह ।
सौवर्णे रत्नखचिते तरुणारुणभास्वरे ।
दिव्यासने समास्थाप्य विमलैः पुण्यवारिभिः ।
महासेन तदा शक्रः सेनापत्येऽभिषिक्तवान् ।

— ^{b}) T G_1 M_3 सर्व- (for सर्वैर्) — ^{c}) $G_{2,4}$ तेन, M_3 स्कंदः (for तत्र)

24 ^{a}) K_4 B_2 Dn $D_{4,6}$ G_3 तत्र (for तस्य) — ^{b}) T G_1 M व्यराजत; $G_{2,4}$ विराजते (for व्यरो°)

25 ^{a}) T_1 रम्या; T_2 चैव; G_1 दिव्या (for चास्य) — ^{b}) T $G_{2,4}$ दिव्य-; G_1 रम्या (for दिव्या) — ^{d}) D_2 रुद्रेण च (for स्वयमेव).

26 ^{a}) T_2 °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{2,5}$ मात्रा (K_1 *sup lin* पत्न्या) (for देव्या) — ^{c}) M_2 तनय लालयामास — ^{d}) K_2 वृषभ° (for गोवृष°)

27 ^{b}) $Ś_1$ °सूर्यस्तनुस् (for °सूनुस्ततस्) Dc च (for तु) — After 27^{ab}, S (except G_3) ins

1071^{*} कीर्त्यते सुमहातेजाः कुमारोऽद्भुतदर्शनः ।

— D_1 om 27^{c}–28^{d} — ^{c}) S (except G_3) शुक्रम् (for शुक्रम्) — ^{d}) B_4 S (except G_3) तेन (T_2 येन) श्वेतो-भवद्गिरिः — After 27^{cd}, T_1 G_1 M_1 ins

1072^{*} तच्छुक्रं भक्षयामास वह्निस्तस्माद्गुहोऽभवत् ।

— G_1 om 27^{e}–29^{d} — ^{e}) $Ś_1$ K_2 D_5 प्रियं (for [इ]न्द्रियं) — ^{f}) B_1 Dc कृते, T_2 G_3 धृतं (for कृतं) B_1 युगे (for नगे)

28 D_1 G_1 om 28 (cf v l 27) — ^{c}) T_1 गुह (for ततः) Dc_2 स रुद्रसूनुस्तत्प्राहुः — ^{d}) T_1 ततो (for गुहं)

29 G_1 om 29 (cf v l 27) — ^{b}) $D_{1,3,5}$ T_3 G_2 वह्नि-, T_1 रुद्र, M_1 वह्नेर् (for वह्निं) B_4 यत-, T_3 [ऽ]प्यय (for ह्ययं). $Ś_1$ K_2 शुचिः (for शिशुः) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 ततो (for तत्र) B_4 यतः (for तत-) — $29^{d}=30^{d}$

30 $Ś_1$ K_3 om (hapl) 30, $D_{1,3}$ read it in marg. — ^{a}) T $G_{2,4}$ स्वाहायां — ^{b}) $K_{1,2}$ तु (for च) K_4 B_{1-3} Dn $D_{3,4,6}$ G_3 भारत (for तेजसा) — ^{c}) K_1 ततः (for जातः)

31 ^{a}) Dc_2 T_2 अजरे; T_1 $G_{1,2,4}$ M विरजे (for अरजे) — ^{c}) K_3 D_5 अति-; T_1 अहो; T_2 $G_{2,4}$ M बभौ (for भाति) K_{1-3} B_3 Dc $D_{2,3,5}$ G_4 M_2 धीमान् (for श्रीमान्) G_1 अतीव शुशुभे श्रीमान् — ^{d}) $Ś_1$ मध्याह्न इव भास्करः; K_3 भ्राजमान इवांशुमान्, T_1 G_1 अनुरक्तो यथांशु°; T_2 मुक्तोभ्रेषु यथांशु°, M_1 रक्ताभ्रैरिव चाशु°.

32 ^{ab}) $D_{2,3}$ transp दत्तः and तस्य. — After 32, N G_3 ins

1073^{*} या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शान्तिर्बलं तथा ।
अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्धिनी ।

[(L 1) K_1 D_1 °लोकाना (for °भूतानां) $Ś_1$ $K_{1,2}$ D_3 शक्तिर् (for शान्तिर्) — (L 2) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ $D_{2,3}$ भय-नाशिनी (K_4 m as in text), B_1 प्रीतिवर्धिनी (for जय°)]

33 ^{b}) $Ś_1$ K_{2-4} Dn $D_{1,4,6}$ T_1 G_1 शरीरे (for °रं) K_4 Dn $D_{4,6}$ T_2 तथा; G_4 M_2 तदा (for ततः) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1,5}$ तस्यैव (for देवस्य) — ^{d}) D_1 T_2 सर्वदा; D_3 नान्यदा (for तत्सदा)

34 ^{a}) K_4 B_{1-3} Dn $D_{1,3-6}$ धर्मो, Dc मेधा, T_1 G_1 त्वदर्म; T_2 $G_{2,4}$ वीर्यं (for वर्म) — ^{b}) Dc D_2 T_2 G_2 M

शक्तिर्वर्म बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमक्षतिः ।
ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ३४
निकृन्तनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।
स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥ ३५
एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलंकृतः ।
बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णेन्दुदर्शनः ॥ ३६
इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यरवैरपि ।
देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥ ३७
एतैश्चान्यैश्च विविधैर्हृष्टतुष्टैरलंकृतैः ।
क्रीडन्निव तदा देवैरभिषिक्तः स पावकिः ॥ ३८
अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः ।
विनिहत्य तमः सूर्यं यथेहाभ्युदितं तथा ॥ ३९
अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतोदिशम् ॥ ४०
ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।
अर्चितश्च स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि ॥ ४१
शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।
सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ॥ ४२
अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ।
इति चिन्त्यानयामास देवसेनां स्वलंकृताम् ॥ ४३
स्कन्दं चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ।
अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥ ४४

कांतित्व; T_1 $G_{1.4}$ क्षांति(G_4 °त)त्व　B_1 आकृतिः; $B_{2.3}$ Dc $D_{4.6}$ G_3 अच्युतिः; Dn उन्नतिः (for अक्षतिः)

35 G_4 om (hapl.) 35^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ विकर्तनं; $K_{1.2}$ निकर्तनं　M_2 तु (for च)　B_1 शक्तानां; B_3 शक्राणां (for शत्रू°). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ अपि; K_3 $D_{3.5}$ चापि (for चाभि-) — G_1 om (? hapl) from 35^c up to रवैः (in 37^b) — ^{d}) $Ś_1$ नराधिप; $K_{2.3}$ जनाधिपः, D_2 जनार्दनः (for °धिप)　T_1 सर्वाण्येतानि पार्थिव

36 G_1 om 36 (cf v l 35) — ^{b}) T_1 महाबलः (for स्वलं°) — ^{c}) B_2m अतीव; B_4 चातीव; G_2 प्रदीप्तः (for प्रतीतः)　T_2 सुमहान् — ^{d}) T $G_{2.4}$ M_2 प्रति- (for परि-). $Ś_1$ K B Dc $D_{1-3.5}$ °संनिभः (B_4 °लक्षणः); Dn $D_{4.6}$ G_3 °मंडलः (for °दर्शनः)

37 G_1 om up to रवैः (in 37^b). — ^{a}) $Ś_1$ K_{2-4} Dc D_{1-3} शुभैः (for इष्टैः). — ^{b}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ वेणु- (for देव-)　B Dn_3 D_4 °वरैर् (for °रवैर्)　$Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ तथा (for अपि) — ^{d}) M_1 नृत्तैः (for सर्वैः) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 Dc $D_{1-3.5}$ M चाप्सरसां (for अप्सरसां)

38 ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{1.4.6}$ G_3 बहुभिर् (for विविधैर्). — ^{b}) K_4 B_1 Dc D_2 हृष्टपुष्टैः; $B_{2.3}$ Dn $D_{1.4.6}$ G_3 M तुष्टैर्हृष्टैः; B_4 T G_1 तुष्टैरिष्टैः; $G_{2.4}$ मृष्टैस्तुष्टैः (for हृष्टतुष्टैः) K_3 $B_{1.3.4}$ D (except $D_{2.3}$) G_3 M स्वलंकृतैः, K_4 $G_{2.4}$ अलंकृतः (for अलंकृतैः) — After 38^{ab}, B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 ins

1074* सुसंवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।

— ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 भाति (for इव) — ^{d}) $Ś_1$ B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 च; $B_{1.3}$ तु (for स)

39 ^{a}) $Ś_1$ °देवम् (for °सेनम्) — ^{c}) K_2 विनिहन्य; Dn_1 n_2 °हत्य — ^{d}) K_4 $D_{2.3}$ S (except G_3) यथैव (for यथेह)　$Ś_1$ $K_{1.2}$ [अ]भ्युदये (for °दितं)　K_1 तदा; K_3 यथा (for तथा)

40 ^{a}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ T G_4 M_1 तथैनम्; G_1 तदैनम् (for अथैनम्)　T_1 सेना (for सर्वा) — ^{d}) T_2 $G_{2.4}$ ब्रुवंत्यः (for ब्रुवाणाः)　B Dn $D_{1.4.6}$ G_3 सर्वतो दिशः; T_1 G_1 सर्वदेवताः

41 ^{b}) $K_{2.3}$ B_1 $D_{1.5}$ सर्वैर् (for सर्व-)　B_1 $G_{2.4}$ -देव° (for -भूत°)　$Ś_1$ K_{1-3} $D_{1.5}$ विभुः (for वृतः) — ^{c}) K_4 Dn $D_{1.4.6}$ G_3 तु (for च). Dc Dn_2 तत° (for स्तुत°) T_1 G_1 चापि (for चैव) — ^{d}) K_3 तास्त्वयि; Dc तानपि; T_2 $G_{2.4}$ तास्तदा (for ता अपि)

42 ^{b}) K_3 D_2 तथा (for तदा) — ^{c}) Dc_2 देवसेनां तां (by transp) — ^{d}) T_1 G_1 पूर्वं; G_4 [अ]नेन (for तेन) $K_{1.4}$ विमोचिता (for °क्षिता).

43 ^{a}) M_2 अस्याः (for तस्याः)　T_2 दत्तो (for नून). — ^{b}) K_3 पुरा (for स्वयम्) — T_2 om 43^c–44^d — ^{c}) $K_{1.4}$ $D_{1-3.5}$ विचिन्त्यैत्या(D_1 °त्यैवा)नयामास (D_5 °ह्वयामासुर्); K_3 इति तामानयामासुर्; T_1 $G_{1.2.4}$ M संचिंत्य चा($G_{2.4}$ °त्य त्वा-; M °त्येत्या)नयामास — ^{d}) $K_{1.4}$ B_2 Dn D_{4-6} G_3 ह्यलं°; B_1 D_1 अलं° (for स्वलं°)

44 T_2 om 44 (cf v l 43) — ^{a}) $K_{1.4}$ B_1 Dn $D_{1.6}$ प्रोवाच (for चो°)　B_4 नृपते; M वल° (for बल°) $G_{2.4}$ स्कंदायोवाच वलभिद् — ^{d}) $Ś_1$ भार्या (for पत्नी)

45 ^{a}) T_1 G_1 तस्यास् (for तस्मात्)　T_2 त्वमस्या विधिवत्पाणि. — ^{b}) T_2 होम- (for पाणिं) — ^{d}) B_1 Dn G_2

तस्मात्त्वमस्या विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।
गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसम् ॥ ४५
एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।
बृहस्पतिर्मन्त्रविधिं जजाप च जुहाव च ॥ ४६
एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्बुधाः ।
षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् ।
सिनीवालीं कुहूं चैव सद्वृत्तिमपराजिताम् ॥ ४७
यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः शाश्वतो देवसेनया ।
तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥ ४८
श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता ।
षष्ठ्यां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्षष्ठी महातिथिः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

मार्कण्डेय उवाच ।
श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं कृतम् ।
सप्तर्षिपत्न्यः षड् देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १
ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ २
वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसंमितैः ।

पद्मवर्चसा T2 पाणिना वर्चसा श्रियाः — After 45, G1 ins

1075* एवमुक्तो भगवता महासेनो महाबलः ।
दृष्ट्वा कमलपत्राक्षी तनुमध्यां यशस्विनीम् ।
अतीव रूपसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नां देवसेनां शुचिस्मिताम् ।

46 a) G1 प्रीत्या परमया युक्तस — b) D3 पाणिं तस्या (by transp) — After 46^{ab}, G1 ins

1076* जग्राह भरतश्रेष्ठ देवसेनापतिस्ततः ।

— c) Dn1 n2 मन्त्रविद्धि (for मन्त्रविधि).

47 b) B1 3 Dn D4 6 T2 G3 M जनाः (for बुधाः) — c) Ś1 K2 षष्ठी — d) Ś1 K2 3 B Dn D2–5 आस्तां (for आशां) D4 6 G3 °प्रभां (for °प्रदाम्) — f) T1 G1 4 M सुवृत्तिम् (for सद्वृत्तिम्) — After 47, S (except G3) ins

1077* इत्येवमादिभिर्देवी नामभिः परिकीर्त्यते ।

48 a) G4 यथा (for यदा) K3 प्रतिलब्ध°; T1 प्रीतिलब्धः — c) Ś1 K1–3 D1–3 समाश्रयल् (K1 2 °श्रया), D5 [ए]नमाश्रयल्; M1 तमाश्रया — D4 reads 48^{d}–49^{d} after the ref in 3 219 7 — d) M2 एव (for देवी).

49 For D4 cf v l 48 — a) K3 °तुष्टः (for °जुष्ट°) T G1 2 श्रिया जुष्टः स पंचम्यां — b) K3 तदा (for तस्मात्) Ś1 K4 S (except G3 4) श्री· पचमी — c) Ś1 D1–3 5 यच्च; K G2 4 M2 यश्च (for यस्मात्)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K2 Dn2 T2 G3 4 आरण्य. — *Sub-parvan*. G1 मार्कंडेयसमस्या K4 B1–3 Dc Dn1 n3 D1 2 4–6 G3 M2 (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy. name:* B2 स्कदाभिषेकः, B4 कुमारोत्पत्तिः, G1 स्कंदचरित्रे स्कदपट्टाभिषेकमहोत्सवदेवसेनाविवाहः; M2 सुब्रह्मण्यविवाहः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 228, Dn2 227, D1 231, T G1 219, G3 4 M (M2 *inf lin*) 221, M2 (orig) 223 — *Śloka no:* Dn 51, D1 49, D6 52

219

1 b) G2 4 °पती- (for °पतिं) B2 प्रभुं (for कृतम्) — d) B2 तत्समीपम् (for तत्सकाशम्) B1 उपा° (for अथा°)

2 a) D2 3 °ताः परित्यक्ता; D5 परिसंत्यक्ता — b) T2 पति° (for महा°) — G2 om 2^{c}–3^{d} — c) Ś1 K1 2 Dc आगत्य (for आगम्य) T1 ते; G1 तं (for ता)

3 G2 om 3 (cf v l 2). — After 3^{a}, K1 2 ins

1078* धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
भवदीयैकशरणाः
[Line 1 = 2^{b}]

— b) Ś1 D2 3 °संमतैः; D1 °सनिभैः (for °संमितैः).

अकारणाद्रुषा तात पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥ ३
अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
असत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ ४
अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
त्वां पुत्रं चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५

स्कन्द उवाच ।

मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यच्चाभीप्सथ तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७
अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी स्वसा ।
इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ८
तत्र मूढोऽसि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाच्च्युतम् ।
कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९
धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिनिर्मितः ।
रोहिण्याद्योऽभवत्पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १०
एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्वह्निदैवतम् ॥ ११
विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२

स्कन्द उवाच ।

एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात्प्रशाधि माम् ।
स्नुषया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३

— ^{c}) T_1 G_1 अकारणरुषा; M °रणं रुषा G_4 दूष्य (for रुषा) B_1 तैश्च, D (except $D_{2\ 3\ 5}$) G_3 तैस्तु (for तात) — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ D_5 T G_1 M पुण्यात् (for पुण्य-)

4 ^{b}) K_3 अथ (for इति) D_1 [उ]पा° (for [उ]दा°) — ^{c}) K_4 B D (except $D_{2\ 3\ 5}$) G_3 तत्सत्यम्; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ अपत्यम् (for असत्यम्) S (except G_3) संस्मृत्य (for संश्रुत्य)

5 ^{a}) $G_{2\ 4}$ तु (for च) — ^{c}) S (except G_3) पुत्रं च त्वामभीप्सामः (T_2 °मवाप्स्यामः)

6 K_1 om 6 (with the ref) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ Dn $D_{1\ 3\ 5}$ G_4 भवंत्यो (for °त्यो) — ^{c}) B_{1-3} Dn (Dn_1m as in text) $D_{4\ 6}$ G_3 M यद्वा(M_2 °च्चा)पीच्छत (M °थ); T_2 यदवाप्स्यथ (for यच्चाभीप्सथ) — ^{d}) $Ś_1$ K (K_1 om) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ सदा; D_1 T_2 तदा (for तथा) B_4 भविष्यति वरस्तथा, $G_{2\ 4}$ भविष्यति च सर्वदा

7 M om. the ref — After the ref, D_4 reads 3 218 48^{d}–49^{d} — ^{a}) K_3 $D_{1\ 5}$ एवमुक्त्वा; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 $G_{2\ 3}$ विवक्षं(T_2 °क्षि)तं; $G_{1\ 4}$ एवमुक्तस् $Ś_1$ K_2 G_4 M शक्रः (for शक्रं) T_1 विवक्षितं ते शक्रश्च — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ Dc D_3 चा° (for सो°) — ^{c}) K_4 उक्त; Dc ततः; D_4 उक्ते (for उक्तः). K_3 देहीति (for ब्रू°) S (except G_3) स्कन्देनोक्तः प्रब्रवीहि — ^{d}) $D_{1\ 2}$ G_4 तदा (for ततः

8 ^{a}) D_5 सर्वनामा; G_1 स्पर्धमानं D_3 च (for तु). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अनुजा, K_4 चानुजा; $D_{2\ 3}$ ह्यनुजा (for कन्यसी) T_1 G_1 रोहिण्या कनकाह्वया; T_2 G_{2-4} रोहिण्यास्तु (T_2 G_3 °ण्या तु) कनीयसी — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ T_1 M_1 इच्छती K_3 श्रेष्ठतां — ^{d}) K_3 D_5 वने (for वनं)

9 ^{a}) K_4 Dc_1 D_1 अत्र (for तत्र) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ त्वमपरं (for त्विमं परं) $Ś_1$ प्रति (for परं) $K_{2\ 3}$ स्कंदं (for स्कन्द) — ^{d}) $Ś_1$ स हि चितय; K_3 D_1 पर्यचितयत् (D_1 °यं); D_2 G_4 M सह चितया, D_3 T_1 G_1 सह चिंतयन् (G_1 °त्)

10 T_2 om 10^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B_4 D_3 (*sup lin sec m* as in text) $G_{1\ 2\ 4}$ M तथा (for तदा). — ^{b}) $Ś_1$ K B_4 Dc $D_{1-3\ 5}$ परिकीर्तितः; B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 °कल्पितः — ^{c}) K_3 रोहिण्या योभवत्; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 रोहिणी ह्यभवत्; $D_{1\ 5}$ रोहिण्याद्यभवत्; T_1 G_1 रोहिण्या श्चाभवत्; T_2 धाता प्रजापतिः — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.\ 3}$ $D_{3\ 5}$ एषा; K_4 D_2 एषां (for एवं) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सदा°; T $G_{1.\ 4}$ समो° (for समा°) B_1 Dc M भवेत्.

11 ^{a}) Dc_2 उक्ते च; D_5 उक्तेन (for उक्ते तु) — ^{b}) $K_{1\ 4}$ $B_{1\ 3}$ Dc Dn_2 T_2 M_1 गता (for गताः) — ^{c}) K_4 D_3 सर्पशीर्षाभं; B Dc Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ G_3 सप्तशीर्षाभं for शकटा°) — ^{d}) T_1 G_1 नित्याग्नि°; T_2 तध्यग्नि° (for तद्वह्नि°)

12 ^{b}) $Ś_1$ K $D_{2\ 3\ 5}$ दयितः (for पिण्डदः) T_2 सदा (for सुतः) — D_2 om (hapl) 12^{c}–15^{b} — ^{c}) T G_1 M नित्य सहिता, G_4 नित्यं भवता (for नित्यमेवाहं)

13 D_2 om 13 (cf v l 12) — ^{b}) K_4 पुत्रं (for पुत्र-) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 3\ 5}$ दिवि, Dn $D_{4\ 6}$ T $G_{1\ 3}$ देवी (for देवि) D_3 वै सदा (for नित्यदा)

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ।
इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४

स्कन्द उवाच ।

मातरस्तु भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५

मातर ऊचुः ।

यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकं तद्भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ १६
भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥ १७

स्कन्द उवाच ।

दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८

मातर ऊचुः ।

इच्छाम तासां मातॄणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९

स्कन्द उवाच ।

प्रजा वो दद्मि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ २०

मातर ऊचुः ।

परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥ २१

---

14 D_2 om 14 (cf v l 12) — ^{a}) Ś$_1$ K_1 °गणं सर्वं, Dn_1 G_1 °गणाः सर्वें ; T °गणाः सर्वा॰ — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ स्कंदो (for स्कन्दं) Dn_1 T_1 अब्रुवन् (for अब्रवीत्) — K_1 om 14^c–14^f — ^{c}) B_4 एव (for वय) — ^{d}) D_8 T $G_{1\ 2\ 4}$ स्मृताः (for स्तुता॰) — Ś$_1$ K_2 om 14^{ef} — ^{e}) K_3 D_5 T_1 $G_{1\ 4}$ M इच्छाम (for °मो). — After 14, $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 3\ 5}$ S (except G_3) ins

1079* स तासां वचनं श्रुत्वा स्कन्दो वचनमब्रवीत् ।

[S (except G_3) तासां तु (for स तासां) T G_1 M भाषित (for the first वचन)]

15 D_2 om 15^{ab} (cf v l 12) — Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ $D_{3\ 5}$ S (except G_3) om the ref — ^{a}) B_2 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 हि (for तु) — ^{c}) K_3 D_5 तन् (for यन्) — ^{d}) Ś$_1$ K_2 यथे°, $K_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 3\ 5}$ S (except G_3) इहे°, B_4 अभी° (for अथे°)

16 ^{a}) D_3 यथा सु॰ (for यास्तु ता) — ^{b}) K_3 $D_{1\ 5}$ प्रवर्तिताः ; K_4 D_3 S (except G_3) प्रकीर्तिता॰, B_2 प्रकाशिताः, Dc प्रवर्तकाः — ^{c}) $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ आस्मासु (for °कं) K_4 $B_{1\ 3}$ Dn_2 n_3 तु, B_4 Dn_1 $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 च (for तद्) G_1 स्थानात् (for स्थान)

17 ^{a}) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ सर्व॰ (for पूज्या) — ^{b}) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ नित्य (Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ °त्य॰) (for न ताः) T $G_{1\ 2\ 4}$ °र्षिभिः (for °र्षभ) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ हिता॰, K_3 D_3 T $G_{1\ 2\ 4}$ हताः (for हृताः) T_2 $G_{2\ 4}$ [अ]स्माभिस (for ताभिस्) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 5}$ T_2 $G_{2\ 4}$ तां; M_1 तत् (for ताः)

18 Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_2 om (hapl) 18^a–19^b, G_1 om 18–21 — ^{a}) B_1 Dn वृत्ताः (Dn_1 हृताः), D_1 न ताः (for दत्ताः) K_4 $D_{1\ 3\ 5}$ दत्ता प्रजा न सा शक्या ; $G_{2\ 4}$ दत्ता न ताः प्रजाः शक्या — ^{b}) K_4 निषेधितु, T_1 निपीडितुं — ^{c}) $B_{3\ 4}$ अन्या व॰ का॰ ; T_1 अन्यां कां वः, G_1 कन्यां कामं, $G_{2\ 4}$ अन्यं काम (for अन्यां वः कां) — ^{d}) K_4 $B_{3\ 4}$ प्रजा या ; Dn_2 n_3 $D_{1\ 6}$ प्रजा यां ; T M पूजां यां T_1 मम मातरः (for मनसेच्छथ)

19 Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_1 om 19^{ab}, G_1 om 19 (cf v l 18), K_4 om (hapl) 19–20 — ^{a}) B_1 इच्छामि, T_2 ब्रह्मा तु (for इच्छाम) G_2 भोक्तु (for तासां) G_4 परिरक्षाम भोक्तु त्वं — ^{b}) B $D_{3\ 5}$ T_1 प्रजा (for प्रजा) $G_{2\ 4}$ स्कन्द (for भोक्तु) G_4 ह (for नः) — ^{d}) D_5 महे° (for अथे°)

20 K_4 G_1 om 20 (cf v l 19, 18) — ^{a}) M_2 पूजां (for प्रजा) T_1 च (for तु) — ^{c}) D_1 T_2 परिरक्षतु ; D_5 °रक्षतु, T_1 °रक्षथ

21 G_1 om 21 (cf v l 18) — ^{b}) Ś$_1$ K Dc $D_{2\ 3\ 5}$ साधु ; T_2 देहि (for स्कन्द) G_4 प्रयच्छ ह (for यथे°) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ न (for नो) — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{2\ 3\ 5}$ T_2 विभो (for प्रभो).

22 ^{b}) $B_{1\ 3}$ भवेद्धि, D_1 भवित्री (for भवन्ति) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 3}$ $D_{1\ 3}$ तरुणी (Ś$_1$ K_2 °णी॰) $B_{1\ 3}$ प्रजा — ^{c}) Ś$_1$ K_3 प्रधावन, K_2 °धावति ; K_4 $D_{1\ 3}$ °बाधनं, T_1 G_1 M_1 °बाधध्वं, M_2 °बाध त्वं — ^{d}) K_4 तावद्भूतैः, B_1 G_1 तादृग्रूपैः, T_2 G_2 तत्तद्रूपैः

स्कन्द उवाच ।

यावत्षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२
अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् ।
परमं तेन सहिता सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः काञ्चनप्रभः ।
भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥ २४
अपतत्स तदा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधान्वितः ।
स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः ।
स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ॥ २५
विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात्पूतनाग्रहम् ॥ २६
कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ।
पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।
गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना ॥ २७
अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालाञ्शिशून्घोरो बाधते वै महाग्रहः ॥ २८
दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरासदा ॥ २९
कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।
तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३०
तासामेव कुमारीणां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।
अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकान्रौद्रकर्मिणः ॥ ३१
गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।
शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून्भुवि ॥ ३२
सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ।
सापि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥ ३३

---

23 [a]) G_4 चेमं (for च वः) — [b]) G_1 वरम् (for रौद्रम्) — [c]) Ś$_1$ परमेतेन (for परमं तेन) — [d]) $G_{2.4}$ नित्यदा (for पूजिताः)

24 Ś$_1$ K $B_{1.3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ S (except G_3) om the ref — [a]) B_4 ततः स्कंदस्य पुरुषः. — [b]) B_4 शरीरात् (for पुरुषः) Ś$_1$ $K_{1.2}$ शाश्वतः प्रभुः (K_1 °भः); B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 पावकप्रभः (for काञ्चन°) — [c]) D_4 स्म, T_2 तु (for स) — [d]) K_4 D_3 निपपात Ś$_1$ K B_4 Dc $D_{2.3.5}$ महाग्रहः; Dn D_1 °प्रभः.

25 [a]) B D (except $D_{2.3.5}$) G_3 सहसा; T_2 स ततो (for स तदा) — [b]) $D_{4.6}$ G_3 संविग्नो° (for विसंज्ञो°) $B_{2.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) G_3 °र्दितः (for °न्वितः) — [e]) $K_{3.4}$ Dc $D_{2.5}$ T_2 $G_{2.4}$ M_1 °पस्मार (for °पस्मारम्) — [f]) B_4 तु; T $G_{1.2.4}$ M_1 तद् (for तं)

26 [a]) Ś$_1$ K_{2-4} $B_{1.3}$ Dc D_{4-6} G_3 M °रौद्रः (for °रौद्रा) — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ T G_1 शत्रुनिग्रहः; B_4 G_1 शकुनिर्ग्रहः — [c]) T $G_{1.2.4}$ मातॄणां; M पितॄणां (for पूतनां) M रक्षसां (for राक्षसीं) B_3 D_1 आहुस्; Dc स्वाहुस् (for प्राहुस्). Dc T_2 $G_{1.2.4}$ तां (for तं)

27 [a]) Ś$_1$ नष्टा (for कष्टा) Ś$_1$ चनक°; K $D_{2.5}$ T_1 M दारक° (for दारुण°). — [c]) M दारुणाचारा — [d]) D_3 सा तु पूतना; $G_{2.4}$ शीघ्रसूदना (for शीत°)

28 [a]) K_2 Dc D_4 M_2 आहुर् (for प्राहुर्) — [c]) Ś$_1$ बालः (for बालान्) Ś$_1$ K_{1-3} Dc D_5 शिशुर्भूत्वा; B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ महाघोरो (for शिशून्घोरो). K_4 D_2 T_2 घोरान् (for घोरो) — [d]) D_1 हि; D_5 स (for वै)

29 [b]) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 मुखमंडितां — [d]) K_3 संप्रतुष्टा; B_2 सा प्रहृष्टा; D_1 T_1 G_1 संप्रदुष्टा; $D_{2.3}$ °पुष्टा; T_2 °दृष्टा (for °हृष्टा) $G_{2.4}$ M संप्रहृष्टां °सदां.

30 [a]) K $B_{1.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ T G_1 M कुमार्यश्च कुमाराश्च — [b]) Ś$_1$ K_2 याः (for ये)

31 [a]) Ś$_1$ K_{1-3} B_4 Dc $D_{1-3.5}$ च (K_3 B_4 D_1 तु) नारीणां; B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 तु पत्नीनां (for कुमा°) K_4 तानेव चैव नारीणां. — [c]) $B_{1.2}$ Dn_1. n_2 T_1 आजायमानान् (T_1 °माना); $B_{3.4}$ $D_{1.3}$ आज्ञायमाना; Dn_3 अज्ञायमानान् G_4 ग्राहंति (for गृह्णन्ति) — [d]) Ś$_1$ K Dc $D_{2.3.5}$ दारका° (for बालका°). $D_{2.3}$ T $G_{1.2.4}$ °कर्मणः (for °कर्मिणः)

32 [a]) K_3 च (for तु) — [b]) T_2 नव (for नृप). — [c]) M_1 शकुनि तु समारुह्य — [d]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_5 शिशुं Dc प्रति (for भुवि)

33 [ab]) Ś$_1$ K Dc $D_{2.3.5}$ transp माता and देवी B_2 या देवी; B_4 माता या (by transp), T_1 G_1 या तात. B_1 गुणान्; B_2 शुनो (for शुनां) T $G_{1.2.4}$ तेषां (for देवी) — [c]) T_2 तु; $G_{2.4}$ हि (for [अ]पि) $D_{2.3.5}$ गर्भं (for गर्भान्) K_4 समाधत्ते — [d]) K_1 Dc_1 मानुषाणां; D_3 मनुष्याणां K_4 हिताय (for सदैव). Ś$_1$ B_1 ह; K_4 वै;

पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा ।
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३४
इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ।
द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूतिकागृहे ॥ ३५
कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशेद्यदा ।
भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ३६
गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ।
ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ॥ ३७
या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३८
लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ।
लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ॥ ३९
पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्या प्रमदास्वपि ।
आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते ॥ ४०
एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ।
यावत्षोडश वर्षाणि अशिवास्ते शिवास्ततः ॥ ४१
ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ।
सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४२
तेषां प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् ।
बलिकर्मोपहारश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४३

$B_{3, 4}$ तु (for हि)

34 $Ś_1 K_{1, 2}$ om 34^{ab} — ^{a}) $K_4 D_{2, 3}$ हि; S (except G_3) तु (for च) — ^{b}) $T_1 G_1$ °या शुभा, G_4 °याभिधा (for °या हि सा) — After 34^{ab}, B D (except $D_{1-3, 5}$) G_3 ins

1080* वरदा सा हि सौम्या च नित्य भूतानुकम्पिनी ।
[B_1 दतुरा (for वरदा)]

— ^{c}) $K_{1, 2}$ करजैस्. $K_{1, 2} D_c D_4 T_1$ तान् (for तां) $Ś_1$ करांश्चैतान्प्रयच्छंति — ^{d}) $Ś_1 K_{1, 2, 4}$ जनाः; T_2 पराः (for नराः)

35 ^{a}) T_1 °दश ह्येवं; $T_2 G_{1, 2, 4}$ °दश ह्येते (for °दशान्ये वै). $Ś_1 K_{1, 2, 4}$ च (for वै). — ^{c}) $T_1 G_1$ दिवं च रात्रिं; $T_2 G_{2, 4} M$ दिवारात्रं च (T_2 तु) (for द्विपञ्चरात्रं) — ^{d}) $Ś_1$ सतताः

36 ^{a}) $D_6 G_3$ रुद्रः (for कद्रूः) $K_3 D_c D_{1, 5}$ सूक्ष्मं ($D_c D_1$ °क्ष्म) वपुः कृत्वा — ^{b}) $T_1 G_1$ गर्भान्सं- (for गर्भिणीं). $B_{2, 4} D_n D_{4, 6} G_3$ प्रविशति (for °शेद्) $B_{1, 3}$ सुदा; B_2 [उ]त, B_4 [अ]पि; D_n [अ]थ, D_1 यदि; $D_{4, 6} G_3$ [अ]यं (for यदा) — ^{c}) D_1 सा भुंक्ते (by transp.) $D_{4, 6} G_3$ स (for सा) B_1 तद्भुतं, B_4 तत्र तद् (for तत्र तं) — ^{d}) $Ś_1 K_{1, 2, 4} D_{2, 3}$ कथयंति मनीषिणः (=38^{d})

37 T_2 om 37 — ^{a}) $Ś_1 K_{1-3} G_2$ च (for तु) $T_1 G_{1, 4} M$ सुजाता हरिणी या तु — ^{b}) $K_4 D_{1-3, 5}$ गृह्य तिष्ठति, $T_1 G_{1, 4} M$ पिबति प्रभो (for गृह्य गच्छति) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_c D_{1-3, 5}$ तु (for सा)

38 ^{a}) D_5 जनयित्री (for या जनित्री) — ^{b}) G_1 प्रसह्य (for प्रगृ°) D_5 च (for सा) — ^{c}) $Ś_1 K_{1, 2} D_n D_{1, 5}$ °नष्टं (for °विष्टं) — ^{d}) $Ś_1 K_{1, 2, 4} D_2$ सा (K_1 स, D_3 था) तु नाग प्रसूयते (=36^{d})

39 ^{b}) B_2 या, T_2 स-, M च (for सा) — ^{c}) K_4 लोहितायिनि, D_6 °यनि; T_2 °ना धात्रि, G_3 °येति (for °यनिर्) S (except G_3) [ग]त्र (for [ग्]वं) — ^{d}) $Ś_1 K_1$ कदभे B_4 T G_1 M तु, D_5 [अ]भि, $G_{2, 4}$ प्र (for हि) B_1 गृह्य° (for पूज्य°)

40 ^{a}) $B_2 G_2$ यदा (for यथा) $K_{1, 2}$ रुद्रास्; G_4 रौद्रस् (for रुद्रस्) — ^{b}) D_c प्रमदा अपि (for °स्वपि) — ^{d}) $Ś_1$ कार्यार्थम्; D_2 मासार्थम् (for कामार्थम्) $K_3 D_1$ इष्यते, B_1 ईक्ष्यते (for इज्यते)

41 ^{a}) B_4 कुमारीणां — ^{b}) $Ś_1 K_{1, 2}$ तु वै; D_6 परि- (for महा-) — ^{d}) To avoid hiatus, $Ś_1$ K $B_{1, 3, 4} D_c D_{1-6}$ T M ह्यशिवा° (for अशिवा°) $Ś_1$ शिवास्तथा; B_1 शिवास्तुतः; D_1 तथा शिवाः; $T_1 G_1$ शिवा ग्रहाः; $T_2 G_{2, 4}$ M शिवाः स्मृताः $B_2 D_n G_3$ शिशूनां ह्यशिवास्ततः.

42 ^{a}) S (except G_3) एवं (for ये च) G_4 °गणः प्रोक्तः — ^{b}) K_2 वै ग्रहाः, B_3 विग्रहाः (for ये ग्रहाः) — ^{c}) $Ś_1 K_{1, 2}$ राजन् (for नाम) — ^{d}) K_4 मनीषिभिः (for शरी°)

43 ^{a}) S (except $G_3 M_1$) कुर्यात् (for कार्यं). — ^{b}) $D_c D_3$ स्थानं (for स्नानं) D_3 धूपस् (for धूपं) K $B_4 D_c D_{1-3, 5}$ T $G_{1, 2, 4}$ तथा (for अथ). $K_4 B_1 D_{1-3}$ [अ]र्चनं; $T_1 G_1$ जप (for [अ]ञ्जनम्) M स्नानधूपांज(M_1 °पास्न)नादिभिः. — ^{c}) $Ś_1 K_1$ (m as in text) $_2$ बल्युद्वर्तनमभ्यंगः; $K_3 B_2 D_n D_{1, 5}$ बलिकर्मोपहाराश्च; $B_1 T_1 G_1$ M °हारैश्च; $T_2 G_{2, 4}$ °हार च — ^{d}) $D_{1, 3}$ [इ]ष्टा, $T_2 G_{2, 4} M_1$ [इ]ज्यां (for [इ]ज्या)

44 D_4 om 44 — ^{a}) $B_{2, 4} D_n D_{4, 6} G_3$ अभ्यर्चिताः; $T_1 G_1$ एवा° (for एते°) D_1 सम्यक् (for सर्वे) — ^{b}) $K_2 D_{c2} D_5$ शुभां, T_1 °भान् (for °भ) — ^{c}) $T_1 G_{1, 2, 4}$

एवमेतेऽर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
आयुर्वीर्यं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥ ४४
ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४५
यः पश्यति नरो देवाञ्जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४६
आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितॄन् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४७
अवमन्यति यः सिद्धान्क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४८
उपाघ्राति च यो गन्धान्रसांश्चापि पृथग्विधान् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ४९
गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संस्पृशन्ति नरं भुवि ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५०
आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५१
अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं क्वचित् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं पैशाचं तं ग्रहं विदुः ॥ ५२
यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ५३
वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सत्त्वं तस्य तु साधनम् ॥ ५४

M दीर्घं; T2 दिव्यं (for वीर्यं) T1 G राज्य च (for राजेन्द्र) — ^{d}) B4 कुर्यात् (for सम्यक्) Ś1 K1 2 4 D3 5 पूज्य (for पूजा-) T2 G1 2 4 -नमस्कृतैः (for -नमस्कृताः)

45 ^{a}) T1 G1 षोडशकाद् (for तु षोडशाद्) — ^{b}) T1 न (for ये) T2 ग्रहति (for भवन्ति) — ^{c}) B2 अनहं (for तानहं). — ^{d}) K1 महेश्वरीं, K2 °रीः (for °रम्)

46 ^{a}) K4 M2 देवं (for देवान्) — ^{b}) T G2 4 जाग्रन्वा — K3 om 46^{c}–47^{b} — ^{c}) =47^{c}, 48^{c}, etc, etc G2 4 उन्माद्य तु (for उन्माद्यति) T1 उन्मादि तु क्षिप्रमेव — ^{d}) Dn दैव° (for देव°)!

47 K3 om 47^{ab} (cf v l 46) The sequence of K3 is extremely confused, it is ignored here — ^{b}) S (except G3) transp यः and नरः — ^{c}) D2 3 च (for तु) — ^{d}) B transp 47^{d} and 48^{d} Ś1 K2 3 D1–3 विज्ञेयः (for स ज्ञेयः) Ś1 K1 2 च, T1 हि (for तु)

48 G2 4 om 48, K3 om 48^{ab}. — ^{a}) Ś1 K (K3 om) D1. 2 अवमन्यंति; T1 G1 °मन्येत; T2 अवेक्ष्यते हि Ś1 K (K3 om) D1–3 यं; D5 वः (for यः) Ś1 क्रुद्धाः; K (K3 om.) D1–3 5 सिद्धाः; D6 क्रुद्धान्, T2 सिद्धः (for सिद्धान्) — ^{b}) D5 क्रूराश्च; M क्रुद्धश्च (for क्रुद्धाश्च) M1 चाभि- (for चापि). D5 विशति य; T1 G1 M शपत्यपि (for शपन्ति यम्). K4 D1–3 च (for यम्) Ś1 सिद्धाश्च शमयंति यं; T2 सिद्धान्पश्यत्युपेत्य च — K1 (hapl) om. 48^{d}–49^{c} — ^{d}) B transp 47^{d} and 48^{d} D4 6 °गण° (for °ग्रह°) — After 48, G2 4 read 52

49 K1 om 49^{abc} (cf v l 48), G1 om 49–50 — ^{a}) K3 D1. 5 उपघ्राति तु (D1 च); B1 T2 G4 M उपा- (G4 °प)घ्रायति; B4 उपजिघ्रति. K4 D2 3 तु (for च) D5 य गत्वा (for यो गन्धान्) — ^{b}) D5 तासां; T2 नृणां (for रसान्) T G4 M चापि (for चैव) K3 विशेषतः; D5 पृथग्विध — K3 om (hapl) 49^{d}–50^{c} — ^{d}) Ś1 K2 D2 3 वि- (for स) B2 4 Dc T1 M1 राक्षसग्रहः

50 G1 om 50, K3 om 50^{abc} (cf v l 49) — ^{a}) B4 या; D2 ये; T1 यद् (for यं) — ^{b}) B1–3 D (except D2 3) G3 सविशति (for °स्पृशन्ति). B1 वनं; T2 M2 नरा (for नरं) — ^{d}) Ś1 B1 D2 गधर्वे S (except G3, G1 om) उच्यते (for एव सः)

51 B1 3 D (except D1–3 5) transp 51 and 52 — ^{a}) Ś1 K1–3 B1 T1 G1 M तु, T2 G4 [अ]पि (for च). Ś1 तं, K1 यां, G2 कं (for यं) K1 यक्षः, T1 वृक्षः; T2 कामाः; G2 4 कामात् (for यक्षाः). — ^{b}) K1 G4 पुरुषः; K4 पौरुषं; T2 G2 पुरुषान् — K3 lacuna for 51^{cd} — ^{d}) B2 ग्रहो गधर्व एव सः (cf 50^{d}), B4 साधनं तत्र सस्तुतः; G2 4 पैशाचं त ग्रहं विदुः (=52^{d})

52 G2 4 read 52 after 48 B1 3 D (except D1–3 5) transp 51 and 52 T2 om 52. — ^{a}) B4 अभि° (for अधि°) K1 2 4 ये (for य) D3 क्षिप्रं (for नित्य) — ^{b}) B1–3 Dn D1 4 6 G3 प्रति (for क्वचित्) — ^{d}) B Dn D4 6 G3 ग्रहः पैशाच एव सः, G2. 4 ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः (=48^{d})

53 ^{a}) Ś1 पर-, K1 2 सर्व-; D4 G3 तस्य (for यस्य) T1 G1 M प्रकुपितैश्च. — ^{b}) Ś1 K2 D2 4 M2 मुह्यति; Dc माद्यति (for मुह्यति) — ^{c}) G2 ततः (for स तु) — ^{d}) M2 विधानं (for साधनं)

54 ^{a}) Ś1 K1–3 Dc D2 3 चापि (for चैव) — ^{b}) T1 G1 M1 चैव (for चापि) — ^{d}) Ś1 B Dn D2 5 सांत्वं (B1

कश्चित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः ।
अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५५
यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः ॥ ५६
अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
आस्तिकं श्रद्दधानं च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ५७
इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवं महेश्वरम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

मार्कण्डेय उवाच ।
यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
अथैनमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १
इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २
स्वाहोवाच ।
दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
बाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ॥ ३
न च मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः ।
इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४
स्कन्द उवाच ।
हव्यं कव्यं च यत्किंचिद्द्विजा मन्त्रपुरस्कृतम् ।
होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्यतम् ॥ ५
अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः ।

शास्त्रं) (for सत्त्व) Ś1 K1 2 प्र-, D2 हि (for तु) M1 साधयेत् (for साधनम्) Dc सत्त्व साधनशाश्वतः

55 a) K3 कचित्; T1 किंचित्, G2 कच्चित् (for कश्चित्) K1 4 Dc क्रीडति कामो, K3 क्रीडतुकामो; D1 क्रीडन्सकामो, T2 G2 क्रीडनकामो K3 4 Dc D1-3 5 M वा, B4 T2 G1 2 हि (for वै) — b) T1 हातु° (for भोक्तु°) B4 [अ]परे, D1 [अ]पि वा; T1 G3 4 ग्रहः, T2 [अ]ग्रतः (for [अ]परः) — T2 om 55cd — c) Ś1 K1 2 D1 अतिकामस्, D5 रतिकामस् (for अभिकामस्) — d) B4 T1 G1 2 4 M2 [ए]वं (for [ए]ष) M2 त्रिविधा ग्रहा

56 a) Ś1 K1 3 D1-3 5 यावत्तु सप्त वर्षाणि — b) B1 तावत्येते (for भवन्त्येते) D1 भृश (for नृणाम्) — c) S (except G3) तु मर्त्यानां (for देहिनां तु) — d) S (except T1 G3) °तुल्या (for °तुल्यो) D5 ज्वरो भवेत् (by transp) K4 नर°, S (except G3) जरा (for ज्वर°)

57 a) Ś1 K1 2 °यग्राम (for °य दान्त) — c) D4 6 G3 शुद्धाचारं च, M1 दैवतपरं (for श्रद्दधानं च)

58 b) S (except G1 3) मनुष्याणां — c) K3 4 D1-3 5 T1 G1 नरान्, G2 सदा (for ग्रहा) — d) K3 G1 ग्रहो, K4 D2 3 5 T1 ग्रहा, D1 देव (for नरान्) K2 देवो महेश्वर°; S (except G3 M1) देवे महेश्वरे

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या B1-3 D G3 (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस्म (Dc °रसोपाख्यान) — *Adhy name* B2 4 Dn1 n3 D4 6 T2 G3 कुमारोत्पत्तिः; G1 कुमारचरित्रे ग्रहानुकथन; G2 ग्रहादेशः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 229, Dn2 228, D1 232, T1 221, T2 G1 2 4 M (M2 inf lin) 220 (M3 orig 224) — *Śloka no* Dn1 55, Dn2 n3 59, D1 6 60

220

1 b) B1 तत्तत् (for एतत्) B4 कृत प्रिय (by transp), S (except G3) प्रकीर्तितं

2 c) Ś1 K1 2 तदा (for ततः)

3 a) D5 ज्ञानात् (for बाल्यात्)

4 a) K1 B Dn D4 6 G3 स (for च) — b) T2 पुत्रक (for पावकः) — c) T1 G1 M वस्तु (for वासं) — d) T1 G1 बाढं; M वासं (for वस्तुं)

5 a) B4 पवित्रं हि (for च यत्किंचिद्) — b) B1 4 G1 द्विज° (for द्विजा) K4 B3 Dn D4 6 G3 द्विजानां मंत्रसंस्तु° (D4 6 G3 °स्कृ)तं — c) B1 होमस्त्वग्नौ (for होष्यन्त्यग्नौ) D5 तदा (for सदा) T1 सर्वे (for देवि) — d) K1 समद्युति, B2 (m as in text) सदा हुतं; B4 Dn D4 6 G3

एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।
पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७
ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ८
रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९
उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना ।
आस्ते गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः ॥ १०
संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।
सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ।
आसक्तमन्यद्वृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥ ११
त एते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।
तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशनाः ॥ १२
एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १३
अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १४
मिञ्जिकामिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।
नमस्कार्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता ॥ १५
स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः ।

समुद्धृतं.

6 ^{a}) B_4 होष्यति (for दास्यन्ति) — ^{b}) D_5 संवृताः, T_2 सुव्रताः. K_3 B_4 D_5 सत्पथि, $G_{2\ 4}$ °थ- (for °थे)

7 ^{a}) $K_{1\ 3}$ Dc_2 $D_{3\ 6}$ M_2 एवमुक्त्वा $K_{1.2}$ तदा (for ततः) — ^{b}) T_1 G_1 स्कदेन तु सुपूजिता — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भक्ता; B_4 तत्र; T_1 G_1 ततः (for भर्त्रा)

8 ^{a}) G_4 अतो (for ततो) — ^{b}) S (except G_3) अभाषत (for अथाब्रवीत) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ G_1 त्रिपुरांतक; M_1 ते महेश्वरं

9 ^{a}) B_4 पुत्रेण (for रुद्रेण) — ^{d}) D_1 G_1 अपराजित

10 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तु (for च) — D_2 om. (hapl) from सिक्त (in 10^b) up to शुक्र (in 11^b) — ^{b}) S (except G_3) शुक्लं (for शुक्रं). — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_3 (before corr) $_5$ अस्ते; K_4 B_{2-4} Dc Dn D_3 (by corr) $_{4\ 6}$ G_3 अस्मिन् (for आस्ते). — ^{d}) Cf 15^a $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ मिंजिका(K_2 °कां)-मिजिको ($Ś_1$ °के); K_4 मज्जिकामज्जिकं; B_4 मिजिकामिजितं; D_3 मिजिकामिजिकं; T_1 G_1 M_1 मुंजको मुंज(M_1 °जि)का; T_2 मिजिरो मिजिका; $G_{2\ 4}$ मुंजि(G_4 मुष्टि)को मुष्टिका; M_2 मुंजिको मुंजिका. K_4 $B_{1\ 3}$ T $G_{1\ 2.4}$ M_1 ततः; Dc च यत्; M_2 तथा (for यतः) — After 10, S (except G_3) ins

1081* मिथुनं वै महाभाग तत्र तद्रुद्रसंभवम् ।

11 D_2 om 11^a (cf v l 10) — ^{a}) T_1 G_1 संभृतं $Ś_1$ K_1 लोहितोदेति; K_4 °ताहे तु; D_5 °तं हेतु; T_1 G_1 °ते देशे; $G_{2.4}$ M °तोद्देशे (for °तोदे तु) T_2 द्रुतं लोकहितोद्देशे — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1\ 3.5}$ शुक्र; T_1 शुद्धं, T_2 M_1 शुक्ल-; $G_{1.2\ 4}$ M_2 शुक्लं (for शुक्र-). K_1 इवापतत्; K_4 अवाप्तवान्; B_4 समापतत्; T_1 $G_{1\ 4}$ M अपातयत् (for अवापतत्) B_2 शुक्राशयमवाप्य तत् — ^{c}) G_4 [अ]न्नाव् (for [अ]न्यद्) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ चापि (for चैव) — ^{f}) $Ś_1$ K $B_{2\ 3}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ एतत् (for एवं) T_1 G_1 M_2 [अ]भवत् (for [अ]-पतत्)

12 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ तदेते, B D (except $D_{2\ 3}$) तत्र ते (B_1 एते हि); T_2 एतेषु, $G_{2\ 4}$ एते तु (for त एते) — ^{b}) G_4 गुह (for गणा) $Ś_1$ मनीषिणा; B_2 महर्षिभिः — T_1 G_1 om (hapl) 12^c–14^b — ^{c}) B_1 एवं (for तव) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1\ 5}$ T_2 G_4 M त एव ($Ś_1$ भवंति; K_1 भवते; K_2 ततस्ते; K_3 तव ये, Dc तवैव, D_1 न चैते; D_5 तवैते) पार्षदा घोरा — ^{d}) $Ś_1$ T_2 एतेपि (for य एते) $Ś_1$ B_{1-3} Dn_1 n_2 $D_{1\ 4\ 6}$ पिशिताशिनः

14 Before 14, K_2 B D (except $D_{1\ 2\ 5}$, D_3 marg sec m) S (T_1 G_1 om) ins मार्कंडेय उ° (resp मार्कंडेयः) — T_1 G_1 om. 14^{ab} (cf v l 12) — ^{a}) K_4 अर्धं° (for अर्कं°) B_1 D_2 च (for तु) T_2 मे (for ते) — ^{c}) S (except G_3) व्याधेः (for व्याधि-) D_2 °र्थाय (for °र्थं च) B_3 तु (for च) — ^{d}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ T_2 पूजा $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ समंततः; T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M अथारभेत्; T_2 यथार्थतः (for समा°)

15 ^{a}) Cf 10^d $Ś_1$ K_1 मिंजिकामिजिकश्च (K_1 °का), K_3 °मिजितं, K_4 D_3 मजिकामज्जिक, D_2 मंजिकामंजिकं, T_1 G_1 मुंजको मुंजका; T_2 मंजको मंजका; $G_{2\ 4}$ M मुजि(G_4 मुष्टि-; M_2 मुंज)को मुष्टि(M मुंजि)का — ^{d}) K_3 Dc $D_{1\ 5}$ लोकानां (for बाला°) D_5 शमम् (for हितम्)

16 ^{b}) K_3 D_2 विद्धिका; T $G_{1\ 2\ 4}$ वृक्ष(T_2 G_2 °क्षि)का (for वृद्धिका) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{2.3\ 5}$ नार्यो (for

वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥ १६
एवमेते पिशाचानामसंख्येया गणाः स्मृताः ।
घण्टायाः सपताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥ १७
ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
गुहस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाय्य धीमता ॥ १८
एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
पताका कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥ १९
यानि क्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ २०
स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।
शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः ॥ २१
तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ।
आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुकन्दरः ॥ २२
संतानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ।
पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ २३
कदम्बतरुषण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ।
दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः ॥ २४
तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे चैव महर्षयः ।
मेघतूर्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः ॥ २५
तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा ।
हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् ॥ २६
एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ।
प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

देव्यो)

17 ^{a}) $B_{1\ 3}$ Dc $D_{4\ 6}$ G_3 M एवमेव, T $G_{1\ 2\ 4}$ ए(T_2 ते)षामेव (for एवमेते) — ^{b}) Dn_1 n_3 $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 असंख्येय- T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ गुणाः (for गणाः) — K_3 om (? hapl) 17^{c}–18^{d}

18 K_3 om. 18 (cf v l 17) — ^{a}) $Ś_1$ K (K_3 om) $D_{2\ 3\ 5}$ ऐरावणस्य; G_2 एतावतस्य — ^{b}) T_1 G_1 स्मृते (for श्रुते) K_4 D_5 वैजयंत्या विनिःसृते; T_2 $G_{2,\ 4}$ वैजयंत्या विभूषिते — ^{c}) S (except G_3) गुहाय (for गुहस्य) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ द्वयं (for स्वयं) — ^{d}) Dn_3 $D_{1\ 6}$ क्रमेणा° (for शक्रेणा°) B_1 [अ]प्यति-, B_4 [ए]वास्य, Dn_2 [अ]प्यथ, D_5 [आ]नम्य (for [आ]नाय्य)

19 ^{a}) D_2 T_1 G_1 तस्य (for तत्र) — ^{b}) $Ś_1$ शक्र° (for स्कन्द°) — ^{c}) D_1 श्वेता तु (for पताका) — ^{d}) K_3 Dc $D_{2\ 3\ 5}$ तु (for च)

20 ^{b}) K_4 वै सदा; D_5 वै पुरा, $G_{2\ 4}$ तानि वै (for वै तदा). — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{2\ 3\ 5}$ सार्धं (for देवो)

21 ^{a}) $Ś_1$ K_3 $D_{2\ 5}$ सुसंवृतः; K_1 स संवृत्तः; K_2 D_3 सुसंवृत्तः, B_3 स सभृतः — ^{b}) B_4 भृत्य° (for देव°) K_4 सह; G_1 तदा (for तथा) — ^{d}) T_2 $G_{1\ 2}$ °मानश्रि(G_1 °स्त्रि)या वृतः

22 ^{b}) K_4 कालः, M_2 गिरिः (for शैलः) — ^{c}) Dc आदित्यम् (for °त्येन) Dc G_4 M_1 [ए]व (for [इ]व)

23 $Ś_1$ om (hapl) 23^{c}–24^{b}. — ^{c}) M_1 चापि (for चैव) — D_1 om (hapl) 23^{d}–24^{c} — ^{d}) $B_{3\ 4}$ जवा° (for जपा°) Dc जराशोकवलैस्तथा

24 $Ś_1$ om 24^{ab}, D_1 om 24^{abc} (cf v l 23) — ^{a}) $K_{3\ 4}$ Dc_2 Dn_1 n_2 D_{4-6} °खण्डै° (for °षण्डै°) — ^{b}) Dc तथा (for अपि) — T_2 om 24^{c}–25^{d} — ^{c}) K_4 पितृ° (for पक्षि°) T_1 G_1 M चापि (for चैव) B_4 दिव्यपुष्पफलैश्चैव

25 T_2 om 25 (cf v l 24) — ^{a}) M_2 चापि (for सर्वे) — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सर्वे देवर्षयस्तथा — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{2\ 5}$ T_1 G_1 °रवै°, D_3 °निभै° (for °रवा°) $G_{2\ 4}$ चापि (for चैव) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{2\ 3\ 5}$ °निभस्वनैः; D_1 °समस्वनैः

26 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_{1-3} $G_{2\ 4}$ M_1 देवाः (for दिव्याः) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ स-; K_3 सम (for च) — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 नृत्यते, Dc नृत्यंत (for नृत्यन्ति) T_1 G_1 [अ]प्सरसां गणाः; Dc [अ]प्सरसस्तदा — ^{c}) D_3 सर्व- (for तत्र). — ^{d}) S (except G_3) शुश्रुवे (for श्रूयते).

27 ^{b}) D_3 °संश्रितं; S (except G_3) °मास्थितं — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ प्रेक्ष्य च, K_4 $D_{2\ 3\ 5}$ प्रेक्ष्य त, $B_{2\ 3}$ S (except G_3) वीक्षते (for प्रे°) — ^{d}) T_1 $G_{1,\ 2}$ M न च (M_1 चा-) ग्लायत दर्शनात्.

Colophon om in B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 — *Major parvan:* $Ś_1$ K_2 T_2 $G_{2,\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 3}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ M_2 (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* · T_2 कुमारोत्पत्तिः; G_1

२२१

मार्कण्डेय उवाच ।
यदाभिषिक्तो भगवान्सेनापत्येन पावकिः ।
तदा संप्रस्थितः श्रीमान्हृष्टो भद्रवटं हरः ।
रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ १
सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन्युक्तं रथोत्तमे ।
उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितः ॥ २
ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् ।
सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ॥ ३
तस्मिन्रथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ।
विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ४
अग्रतस्तस्य भगवान्धनेशो गुह्यकैः सह ।
आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ५
ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ।
पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ६
जम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलंकृतः ।
यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ७
तस्य दक्षिणतो देवा मरुतश्चित्रयोधिनः ।
गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह संगताः ॥ ८
यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ।
घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ९

कुमारचरित्र — *Adhy. no.* (figures, words or both) D_1 233, T G_1 221, $G_{2.4}$ M (M_2 *inf. lin.*) 223 (M_2 orig. 225). — *Śloka no.*: D_1 27.

221

1 ^{a}) B_4 यथा (for यदा). M_2 बल° (for भग°). — ^{b}) B Dc $D_{4.6}$ M_1 सैनापत्येन, $G_{2.4}$ सेनापत्ये तु. — ^{c}) $Ś_1$ T_2 स (for सं). — ^{d}) S (except G_3) ततो (for हृष्टो). K_4 D_{1-3} रुद्र°; B_1 तत्र (for भद्र°). K_4 नरः (m. as in text), B_3 तव (for हरः). — ^{f}) T_2 पार्वती-. — After 1, S (except G_3) ins.:

1082* अनुयातः सुरैः सर्वैः सहस्राक्षपुरोगमैः ।

2 ^{a}) B_3 Dc_1 T_2 तत्र (for तस्य). — ^{b}) B_1 युक्ते (for युक्तं). — ^{c}) T_1 G_1 ततो दिव्यः, T_2 रथो दिव्य; G_2 रथो दिव्यः, G_4 रथः शुभ्रं (for दिवं शुभ्रं). — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} सूतेन; B_4 जवेन; M_1 कशया (for कालेन). K_2 B_4 [अ]ति- (for [अ]भि-). $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 Dn_3 $D_{2.5}$ M -प्रचोदितं; $D_{1.3}$ प्रणोदितं.

3 ^{b}) $Ś_1$ K B_1 Dc $D_{1-3.5}$ °श्चराचरं. — ^{c}) T_1 G_1 सिंहा रथं वहंतश्च. — ^{d}) K_4 $D_{2.3}$ नदंत° (for नदन्त°). D_5 °च सु- (for चारु-). $K_{2.3}$ B_{2-4} Dc D_3 -केशराः.

4 ^{a}) D_5 गण° (for पशु°). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ यात्यु° (for भात्यु°). — K_4 om. (hapl.) 4^{c}–5^{b}. — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{2.3.5}$ मंडिते; D_1 मंडितः (for सहितः). $Ś_1$ K_{1-3} सूर्ये. — ^{d}) D_1 °चापघने; $G_{1.2.4}$ °चापो घनो (for °चापे घने). B_3 तथा (for यथा). T_2 सेंद्रचापयुतो यथा.

5 K_4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{b}) $Ś_1$ विमानं; B_1 वनेसौ (for धनेशो). — G_4 om. (hapl.) 5^{c}–6^{b}. — ^{c}) K_4 B_4 Dn D_4 तु चिर (for रु°). $D_{4.6}$ G_3 यानं, T $G_{1.2}$ M_2 भाति (for याति). — ^{d}) M_2 नाम (for नर-).

6 G_4 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc $D_{2.5}$ ऐरावणं. B_4 °रुह्य (for °स्थाय). — ^{b}) K_4 स्वामिसुरैः; Dc देवगणैः (for चापि सुरैः). D_1 सुरेश्वरः (for सुरैः सह).

7 ^{a}) $Ś_1$ जंबुकै°; K_4 $B_{2.4}$ Dn जृंभकै°; T $G_{1.2.4}$ भास्करै° (for जम्भकै°). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 M °कृतैः, K_3 Dc_2 $D_{1.5}$ °कृत (for °कृतः). — ^{c}) B_1 [अ]मेयो (for [अ]मोघो). — ^{d}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ पार्श्वम् (for पक्षम्). B_1 $D_{4.6}$ S आश्रितः.

8 ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 बहव° (for मरुत°). — ^{c}) B_2 Dc $D_{4.5}$ बहु° (for वसु°). — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_5 सिद्धैः (K_3 Dc D_5 रुद्रैः) साध्यैश्च (for रुद्रैश्च सह). $G_{2.4}$ संवृताः (for °गताः).

9 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1.5}$ S (except T_2 G_3) तु (for च). — ^{b}) B_2 बहुभिः (for सर्वतः). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ चापि; T_2 युक्तो (for याति). — ^{d}) $K_{3.4}$ D_{1-3} T_1 G_1 M तदा (for तथा).

10 ^{a}) $Ś_1$ K_{2-4} $D_{2.3.5}$ चापि, B_2 याति (for चैन). — ^{b}) T °शिरसः (for °शिखरः). $K_{3.4}$ सितः, D_1 T_1

यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः ।
विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः स्वलंकृतः ॥ १०
तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
परिवार्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ ११
पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः ।
गदामुसलशक्त्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ १२
पट्टिशं त्वन्वगाद्राजंश्छत्रं रौद्रं महाप्रभम् ।
कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसंवृतः ॥ १३
तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छञ्श्रिया वृतः ।
भृग्वङ्गिरोभिः सहितो देवैश्चाप्यभिपूजितः ॥ १४
एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः ।
याति संहर्षयन्सर्वांस्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ १५

ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
नद्यो नदा द्रुमाश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ॥ १६
नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ।
स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ।
सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः ॥ १७
पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ।
छत्रं तु पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ।
चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाग्निश्च विष्ठितौ ॥ १८
शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्श्रिया वृतः ।
सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ १९
गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ।
सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ २०

(for शित॰) B_2 घोरस्त्रिशिरम्सस्थितः, B_4 $G_{2\ 4}$ सुघोरस्त्रिशिराः स्थि(G_{4} शि)तः, G_1 सुस्वोमित्रयिशतन. (sic) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ D_5 शरो याति, T_1 G_1 यस्त्रिशूल॰ (for याति शूलः)

11 ^{ab}) $G_{2\ 4}$ उग्रपाशोथ (for तमुग्रपाशो) $K_{3\ 4}$ Dc D_{1-3} S (except G_3) transp वरुणः and भगवान् — ^{c}) T_1 G_1 शतै॰ (for शनै॰) — ^{d}) B_2 Dc_2 बहुभि॰ (for विविधै॰)

12 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1-3\ 5}$ [अ]थ (for [अ]पि) — ^{b}) S (except G_3) पट्टसः (for पट्टिशः) — ^{c}) MSS ॰मुसुल॰, ॰मुशल॰ also — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ॰णैरपि, K_3 Dc $D_{1\ 5}$ ॰णैर्वरैः, K_4 D_2 ॰णैर्वरः (for ॰णोत्तमैः) B_1 वृतः सह रथोत्तमैः

13 ^{a}) S (except G_3) पट्टसं (for पट्टिशं) $Ś_1$ K_2 $G_{2\ 4}$ च (for तु) B_1 [अ]गमद् (for [अ]न्वगाद्) — ^{b}) K_2 $D_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ शस्त्र, T_2 वज्र (for छत्रं) B_3 रौक्म, T G_1 घोर (for रौद्रं) — ^{c}) K_4 चाप्यनुगतो; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ चानुययौ (for चाप्यनु त) $B_{1\ 3}$ m Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 ॰सेवितः, B_2 ॰सेवित (for ॰संवृतः)

14 $Ś_1$ om (hapl) 14^{ab} — ^{a}) S (except T_1 G_1) याति (for भाति) — ^{b}) M [ऽ]प्यन्न (for गच्छञ्) — B_1 om (? hapl) 14^{c}–17^{d} — ^{d}) B_4 om च T_1 G_1 ॰संवृतः (for ॰पूजितः) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 दैवतैश्चानु($B_{2\ 3}$ ॰भि)पूजित॰

15 B_1 om 15 (cf v l 14) — ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ तेषां (for एषां) $G_{1\ 2\ 4}$ मध्य॰ (for पृष्ठ॰) — ^{c}) T_1 देवान्; G_1 देवः (for सर्वान्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सर्वे महर्षयो यान्ति — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ च, B_4 हि (for त्रि॰)

16 B_1 om 16 (cf v l 14) — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} च हि; K_4 B (B_1 om) Dn D_{1-6} G_3 चापि (for चैव) — ^{b}) T_2 गधर्वानुगतास्तदा — ^{c}) $Ś_1$ K B_4 $D_{2\ 3\ 5}$ T_2 द्रुमाः; B_3 Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 ह्रदाः (for नदा॰) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ च नागाश्च, K_3 B_4 D_5 T_2 नगाश्चैव, K_4 B_{1-3} Dc Dn $D_{1-4\ 6}$ G_3 समुद्राश्च (for द्रुमाश्चैव)

17 B_1 om 17^{abcd} (cf v l 14) D_5 transp 17 and 18 — ^{a}) B_3 S (except G_3) नक्षत्राणां गणाश्चैव — ^{b}) B_4 तथा (for च ये) — ^{c}) S (except G_3) ॰श्च सर्व(M ॰र्वा)देवानां — ^{e}) D_4 T_2 सृजंतः; $G_{2\ 4}$ सृजति — ^{f}) K_1 दिव्य॰ (for चारु) T_1 G_1 ॰वेगा (for ॰रूपा)

18 D_5 transp 17 and 18 — ^{b}) K_4 $D_{2\ 3}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ पितामहं; M महेश्वरं (for पिना॰) — ^{c}) $Ś_1$ B_{1-3} D (except $D_{2\ 3\ 5}$) $G_{1\ 3}$ च (for तु) T $G_{1\ 2\ 4}$ पांडरं — ^{d}) M_4 [अ]पात॰ (for [अ]धार॰) — ^{f}) K_3 समवर्तत (for [अ]ग्निश्च विष्ठितौ) $K_{1m\ 4}$ $B_{2\ 4}$ Dn $D_{1-3\ 5}$ विष्ठितौ, K_2 विष्टते (for विष्ठितौ).

19 K_3 om 19^{ab} — ^{ab}) K_2 Dc_2 T_2 शक्रस्य; B_4 $G_{2\ 4}$ शक्रस्तु, M शुक्रश्च (for शक्रश्च) B_1 चैव; B_3 चास्य (for तस्य) D_2 transp तस्य and याति — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} सस्तुवन्, Dc T_1 G_4 स्तुन्वानो; D_5 अस्तुवन् (for स्तुवानो) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ ॰वाहनं (for ॰केतनम्)

20 ^{a}) $K_{1\ 2}$ विशाखा, Dc D_2 T_2 विद्या च (for ॰थ) — ^{b}) K_2 चित्रसा॰; D_5 तिवसा॰, M_1 मिश्रसा॰ (for मित्रसा॰) — ^{c}) B_4 M_1 सावित्र्या (M_1 ॰त्री॰) सहिताः सर्वाः

21 ^{b}) T_1 G_1 वृताः; T_2 $G_{2\ 4}$ स्मृ॰; M स्तु॰ (for कृ॰)

तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः कृताः ।
यस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ २१
स गृहीत्वा पताकां तु यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥ २२
एभिः स सहितस्तत्र ययौ देवो यथासुखम् ।
अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्ध्रुवा ॥ २३
रुद्रं सत्कर्मभिर्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।
शिवमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ।
भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ २४
देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ।
अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ २५
अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ।
सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ २६

स्कन्द उवाच ।

सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरम् ॥ २७

रुद्र उवाच ।

कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ।
दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा विससर्जैनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ।
सहसैव महाराज देवान्सर्वान्प्रमोहयत् ॥ २९
जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ।
चचाल व्यनदच्चोर्वी तमोभूतं जगत्प्रभो ॥ ३०

— After 21^{ab}, M ins

1083* स्वेन स्वेनानुयोगेन सर्वे तेऽनुययुर्हरम् ।

— G_1 om 21^c–22^f — ^{c}) K_1 B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तस्य (for यस्य) — ^{d}) K_1 देव्य° (for देवा°) B_4 च ममुखे (for चमू°)

22 G_1 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 गृहीत्वा तु (B_1 च) (for स गृहीत्वा) $Ś_1$ K_2 पताकायां (for °कां तु) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 वै (for तु) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 यात्यंभो (for यात्यग्रे) T_2 $G_{2\ 4}$ M यात्यसौ राक्षसोग्रतः. — K_3 om 22^{cdef} — ^{c}) D_1 व्याहृतश्च; D_2 आमृतश्च; D_3 आवृत्तश्च; D_5 व्यावृतस्; T $G_{2\ 4}$ क्रीडितस् (for व्यापृतस्) D_{1-3} च (for तु) — ^{e}) T_2 M_1 रक्षेन्द्रो (for य°)

23 ^{a}) G_1 स एभिः (by transp) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 च, B_4 Dc तु (for स) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 देवः (for तत्र) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B याति देवो; Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तत्र याति (for ययौ देवो)

24 ^{a}) $G_{2\ 4}$ नित्य (for रुद्रं) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ रुद्रं स्व(D_1 सत्)कर्मभिर्विप्राः — ^{b}) M_1 सनातनं (for [इ]ह दैवतम्) — ^{c}) K_4 $D_{2\ 3}$ शिव (for शिवम्) D_1 अस्त्विति (for इत्येव) — ^{d}) T_1 G_1 अत्र रुद्रं, T_2 $G_{2\ 4}$ रुद्रं चैव; M अग्निरूपं (for ईशं रुद्रं) B_2 Dn_1 n3 $D_{4\ 6}$ G_3 पितामहं (for पिना°) — After 24^{cd}, S (except G_3) ins ·

1084* एवं सर्वे सुरगणास्तदा वै प्रीतमानसाः ।

25 ^{a}) $Ś_1$ चैव; T_2 G_4 त्वेव (for त्वेवं) — ^{b}) B_4 ·रक्षितः (for आवृतः) — ^{d}) Dc T_1 ब्राह्मणाः (T_1 ब्रह्मण्यं) कृत्तिकासुत

26 ^{ab}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ transp °सेनं and °देवो K_2 [अ]ब्रवीद्वचः; B_1 बृहद्धनुः; D_1 वृतो गणैः; T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ महद्वचः (for बृहद्वचः) T_2 महातेजा वृषध्वजः (for ^{b}) — ^{c}) = 27^a K_1 मरुतं; K_3 Dc_2 मारुत, K_4 मरुतः; G_4 मरुत (for मारुत) — Dc om (hapl) 26^d–27^a — ^{d}) D_1 G_4 रक्षन्नित्यम् $Ś_1$ अरिंदम; M_2 अतद्रितं

27 Dc om 27^a with the ref (cf v l 26) — ^{a}) = 26^c K_1 मरुतं; K_4 मारुनं; G_4 मरुत· (for मारुत) K_2 $B_{2\ 3}$ ·स्कंदं — ^{b}) B_4 D_2 विभो (for प्रभो)

28 $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{2\ 5}$ महेश्वरः; K_2 $D_{1\ 3}$ T_2 M महादेवः, T_1 G_1 देवः (for रुद्रः) — ^{a}) B_4 कार्ये त्वहं — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{2\ 3}$ M_2 संप्रष्टव्यः; D_5 संप्रहृष्टः; G_4 संदिष्टव्यः — ^{c}) $G_{2\ 4}$ मद्भक्त्या (for भक्त्या च) — After 28, Dc ins an addl. colophon

29 After 29^{ab}, S (except G_3) ins

1085* स्कन्द सहोमया प्रीतो ज्वलन्तमिव तेजसा ।

— ^{c}) K_1 तदा (for ततः) — ^{d}) K_3 $D_{1\ 2}$ G बभूवोत्पा°; T_2 बहु चोत्पा° (for बभूवौत्पा°) — ^{f}) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 3\ 5}$ देवान्सेन्द्रान्; $K_{1\ 2}$ देवाः सेन्द्राः; B_4 सर्वान्देवान् (by transp), D_2 सेन्द्रान्देवान् $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अमोह°; B_4 विमोह°; D_2 व्यमोह° (for प्रमोह°).

30 ^{b}) $G_{2\ 4}$ M_2 संमूढं (for प्र°) — ^{c}) B_4 चान°; G_2 विन° (for व्यन°) — ^{d}) B Dn $D_{4.\ 6}$ G_3 M_2 बभौ

ततस्तद्दारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ।
उमा चैव महाभागा देवाश्च समहर्षयः ॥ ३१
ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसंनिभम् ।
नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् ॥ ३२
तद्धि घोरमसंख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शंकरम् ॥ ३३
तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ।
पर्वताश्च शतघ्न्यश्च प्रासाश्च परिघा गदाः ॥ ३४
निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्देवानीकं महायुधैः ।
क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ ३५
निकृत्तयोधनागाश्वं कृत्तायुधमहारथम् ।
दानवैरर्दितं सैन्यं देवानां विमुखं बभौ ॥ ३६
असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ।
अपतद्दग्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा ॥ ३७
ते विभिन्नशिरोदेहाः प्रच्यवन्ते दिवौकसः ।
न नाथमध्यगच्छन्त वध्यमाना महारणे ॥ ३८
अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ।
आश्वासयन्नुवाचेदं बलवद्दानवार्दितम् ॥ ३९
भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत ।
कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्व्यथा भवेत् ॥ ४०
जयतैनान्सुदुर्वृत्तान्दानवान्घोरदर्शनान् ।
अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् ॥ ४१
शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः ।
दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥ ४२

(for प्रभो)

31 a) Dc T1 त, D5 च (for तद्) T2 स्कंदाननं (for तद्दारुणं) — c) T G2 4 M चापि, G1 चाथ (for चैव) D2 G2 °भाग (for °भागा) — d) Ś1 K1 चैव (for च स) S (except G3) देवाश्चर्षिगणैः सह

32 c) T1 G1 2 4 रौद्रम् (for घोरम्) — d) D2 बृह° (for मह°)

33 a) K1 B4 Dn D4 6 G3 वै (for हि) Ś1 घोरतर सख्ये (for °मसंख्येय) — b) B1 जगर्ज; T G1 2 4 गर्जंतं (for गर्जच्च) — c) D2 परे (for रणे) — d) D3 महेश्वरं (for च शं°)

34 a) =44a K2 ने, D5 तद् (for तैर्) T2 [अ]नेकानि — c) G1 4 शतघ्नीश्च — d) B3 D5 पाशाः (for प्रासाः) K B4 Dc D2 3 5 स-; Dn D1 4 6 G3 [अ]सि- (for च) Ś1 K4 तथा (for गदा-)

35 a) Ś1 K D1-3 5 विनदद्भि-; B1 निपतंति (for निपतद्भिः) Ś1 महा-; K1 2 सदा; K3 Dc D1 3 5 तथा, K4 D2 तदा; B1 स्म तैर्; B4 ततो, S (except G3) तु तैर् (for च तैर्) — b) Ś1 महा°; K1 देव्या°, K2 महा° (for देवा°) K3 अथा°, B1 महामृधे, D5 तथायुधैः — c) K2 क्षीणेन Ś1 K2 तद्बलं; B4 T [अ]भ्यद्रवत्, D3 व्यधमत् (for व्यद्रवत्) — d) B2 T1 G1 2 4 M2 वि- (for [अ]पि) T2 °खं चैव दृश्यते

36 D5 om 36-38 — a) T1 G1 निर्ययौ, T2 M1 निवृत्त-, G4 विकृत्त- (for निकृत्त-) Dc T2 °नागाश्च; G2 4 °नागं च (for °नागाश्वं) — b) T1 G1 कृतवर्मायुधं महत् — c) K1 अर्पित (for अर्दितं) — d) T1 G1 ययौ (for बभौ) B4 देवाना च बभौ रणे

37 D5 om 37 (cf v l 36) — a) K1 2 बाध्य°; B4 भक्ष्यमाणं; D2 विध्य°, S (except T2 G3) धक्ष्यमाण (for वध्य°) D2 3 S (except G3) तु (for तत्) — c) T G1 2 4 अभव° (for अपत°)

38 D5 om 38 (cf v l 36) — a) K2 तेन भिन्न°; K3 तेस्थिभिन्न°; K4 D1-3 ते भिन्नास्थि°; Dc ते छिन्नास्थि° (for ते विभिन्न°) — b) Ś1 K2 प्रच्यवंति, K1 3 4 Dc D1-3 T2 प्राद्रवंत, B1-3 Dn प्राद्रवतो, B4 D4 6 G3 M प्रच्यवंतो — c) K3 B Dn D3 4 6 G3 अधिगच्छंति, T1 G1 2 4 M2 अभ्यगच्छत — d) M2 °बलैः (for °रणे).

39 ab) D2 अनयद्, D5 असकृद्, T1 G1 अथ न (for अथ तद्) S (except G3) transp सैन्य and दृष्ट्वा D5 [ए]व च (for देवः) — d) B1-3 Dc Dn D1 4 6 G3 बलभिद्, B4 D2 3 T2 G4 M बलं तद् (for बलवद्).

40 b) Ś1 K3 D1 शरान्; Dc सुराः; T1 G1 स्थिराः (for शूराः) D1 बिभ्रत (for गृह्णत). — d) D5 om 40d Ś1 K D1 2 मा च, Dc नात्र (for मा वः) Ś1 K2-4 Dc D3 (before corr) व्यथास्तु वः, D2 व्यथा कुरु (for व्यथा भवेत्).

41 a) Dc D1-3 5 [ए]तान् (for [ए]नान्) D5 om from सुदुर्वृत्तान् up to मया सह S (except G3) दुराधर्षान् (for सुदुर्वृत्तान्)

42 Before 42, T G1 2 4 ins मार्कंडेयः — c) Dc °विध्यत (for °युध्यन्त) T2 प्रत्ययुध्यत देवा वै

ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।
प्रत्युद्ययुर्महावेगाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ४३
तैर्विसृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ।
शराश्च दैत्यकायेषु पिबन्ति स्मासृगुल्बणम् ॥ ४४
तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ।
निष्पतन्तो 'अदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः ॥ ४५
तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स्म सायकैः ।
अपतन्भूतले राजंश्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ॥ ४६
ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ।
त्रासितं विविधैर्बाणैः कृतं चैव पराङ्मुखम् ॥ ४७
अथोत्क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ।
संहतानि च तूर्याणि तदा सर्वाण्यनेकशः ॥ ४८
एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमम् ॥ ४९
अनयो देवलोकस्य सहसैव व्यदृश्यत ।
तथा हि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवौकसः ॥ ५०
ततस्तूर्यप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ ५१
अथ दैत्यबलाद्घोरान्निष्पपात महाबलः ।
दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥ ५२
ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
समुद्यतगिरिं राजन्व्यद्रवन्त दिवौकसः ॥ ५३

---

43 D_5 om 43 — [a]) T_1 G_1 ते ततस् (by transp) T_2 $G_{2\,4}$ तु; M_1 तान्; M_2 तत् (for ते) — [b]) D_3 °रथाः (for °बलाः) — [c]) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 °भागाः, T_2 °सेनाः (for °वेगाः)

44 [a]) =34[a] Ś$_1$ [अ]नेकानि (for [अ]नीकेषु) — [b]) K_4 क्रुद्धाः शस्त्रेण सं° — [c]) B_{1-3} $D_{4\,6}$ G_3 गजा° (for शरा°) Ś$_1$ K B_1 Dc $D_{1-3\,5}$ °कायेभ्यः (for °कायेषु) B_4 दैत्याश्च नागकायेभ्यः; T_1 $G_{1\,2\,4}$ M तदा दैतेयकायेषु; T_2 दैतेयगजकायेषु — [d]) Ś$_1$ K_1 (*sup lin* as in text) $_2$ स्रवंति (for पिबन्ति) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 रुधिरं बहु (for स्मासृगुल्बणम्) D_5 पिबंतस्त्वसृगु°

45 [a]) K_3 देहाद्; B_{2-4} Dn_2 $D_{4\,6}$ G_3 देहं (for देहान्) G_4 तु (for वि-) — [b]) B_4 विविशु° (for निशिता°) — [c]) $B_{1\,2}$ Dn D_{4-6} T_2 G_3 निप° (for निष्प°) To avoid hiatus, Ś$_1$ $K_{1\,2}$ $B_{1\,3\,4}$ ह्यदृ°; B_2 Dn $D_{4\,5}$ T G_3 M_1 [ऽ]भ्यदृ°; D_6 $G_{2\,4}$ व्यदृ°; G_1 M_2 [ऽ]प्यदृ° (for 'अदृ°) $K_{3\,4}$ Dc D_{1-3} निष्प(K_3 निप)तंतः प्रदृ°. — [d]) Ś$_1$ नागेभ्य; Dc नगेंद्र (for नगेभ्य)

46 [b]) B_3 विभिन्नानि (for निर्भि°) Ś$_1$ K_2 विनिर्भिन्नानि सायकैः. — [c]) K_3 $B_{1\,4}$ Dc $D_{1\,5}$ S (except G_3) न्यप° (for अप°) — [d]) Ś$_1$ भिन्ना° (for छिन्ना°) Ś$_1$ K_1 M_2 सर्वतः (for °शः)

47 [a]) M_2 तु (for तद्) — [b]) D_5 भुवि (for युधि)

48 [a]) D_6 G_3 तथा, G_4 तत्र (for अथ) B_1 [आ]क्रुष्ट; $G_{2\,4}$ M_1 [उ]द्रुष्टं (for [उ]त्क्रुष्टं) B_1 तथा (for तदा) B_3 क्रुष्टैः; Dc D_2 क्रुष्टैः; T_1 $G_{1\,2\,4}$ देवैः (for हृष्टैः) Ś$_1$ अथोत्क्रुष्टतमा हृष्टाः — [b]) T_1 $G_{1\,2\,4}$ हृष्टैः सर्वैर् (for सर्वैर्देवैर्) K $D_{1-3\,5}$ मुदा युतैः (for उदायुधैः) Ś$_1$ सर्वे देवा मुदा युताः, B_4 सर्वदेवगणैर्युधि — [c]) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ Dc_1 संहितानि, B_1 संभृ°, Dc_2 सहस्राणि (for संहतानि) Ś$_1$ K Dc $D_{1\,2\,5}$ सर्वा° (for तूर्या°) — [d]) B_4 G_4 [अ]शेषतः (for [अ]नेकशः) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3\,5}$ तदा (Ś$_1$ $K_{1\,2}$ ततस्) तूर्या(D_3 सर्वा)ण्यवादयन्; B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ G_3 प्रावाद्यंत ह्यनेकशः

49 [a]) Ś$_1$ K_3 B_3 Dc Dn_1 n_2 $D_{3\,4\,6}$ G_3 °ससक्तं; $B_{1\,2}$ °सक्त तद् (for °संयुक्त) — [d]) K_1 °कर्दमी (*sup. lin* as in text), D_1 °कर्दमैः; T_2 °दूषितं

50 [a]) Ś$_1$ सर्वस्य; K_2 B D_3 $G_{1\,4}$ M अनयोर्, K_4 अजयो; D_1 अजेयो, G_2 अन्नयो (for अनयो) — [b]) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 [अ]भ्यदृ° (for व्यदृ°) — D_1 om 50[cd] — [c]) K_4 $D_{2\,3}$ तथैव, T_2 तदापि; G_1 तदा हि; M ततोथ (for तथा हि) B_2 दानवान्घोरान् — [d]) Dn_1 n_2 T_2 $G_{1\,2\,4}$ M_1 वि($G_{2\,4}$ M_1 व्य)निघ्नंस्त्रिदिवौकसः.

51 T_2 om (hapl) 51–53 — [a]) Dc_2 तत्र, D_1 तथा (for ततस्) — [b]) K_2 वीराणां (for भेरीणां) K_1 °स्वनः (for °स्वनाः) — [d]) $G_{2\,4}$ °नादश्च दारुणः.

52 T_2 om 52 (cf v l 51) — [b]) $K_{3\,4}$ निपपात.

53 T_2 om 53 (cf v l 51) — [a]) B_4 वृतं; Dc तं ते (by transp), D_3 ततो Ś$_1$ गणै° (for घनै°). — [b]) $K_{1\,2}$ °वर्तितं (for °वारितम्) — [c]) Ś$_1$ समुद्धृत°, K_4 समुद्यम्य गिरीन्, Dn D_5 तमुद्यतगिरि — [d]) K_2 D_5 प्राद्रवंत, T_1 $G_{1\,2\,4}$ विद्रवंति B_2 M_2 दिशो दश (for दिवौ°).

54 [a]) M तदा° (for अथा°) — After 54[ab], S (except G_3) ins

अथाभिद्रुत्य महिषो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ।
पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ५४
अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासयन्सुरान् ।
अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५५
तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
व्यद्रवन्त रणे भीता विशीर्णायुधकेतनाः ॥ ५६
ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूबरम् ॥ ५७
यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः ।
रेसतू रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ५८
व्यनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।
आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ५९
तथाभूते तु भगवान्नावधीन्महिषं रणे ।
सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ॥ ६०
महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य नानदत् ।
देवान्संत्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ६१
ततस्तस्मिन्भये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
आजगाम महासेनः क्रोधात्सूर्य इव ज्वलन् ॥ ६२
लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्विभूषणः ।
लोहितास्यो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ६३
रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभम् ।
तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ६४
स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीम् ।

1086[*] महाकाय महाराज सतोयमिव तोयदम् ।
— [c]) Ś$_1$ K_3 पपाता (sic), K_2 पतिता (for पतता) B_4 गिरिणा तेन (by transp.) — [d]) Ś$_1$ K_1 $_2$ देवसैन्यानि, Dc_2 °सैन्य च Ś$_1$ K B_2 Dc D_{1-3} $_5$ भारत (for पार्थिव) — [f]) G_2 पातयद् (for प्रापतद्) S (except G_3) युधि (for भुवि)

56 [a]) T_1 G_1 सहसा (for महिषं) — [d]) K_4 B Dn D_4 $_6$ T_1 G_1 $_3$ M_1 विकीर्णा°

57 [a]) K_3 क्षुद्रस् (for क्रुद्धस्) — [b]) K_1 भद्र° (m रुद्र° as in text) — [c]) K_2 $_3$ Dc D_1 $_2$ $_5$ T_2 G_1 $_4$ M °सृत्य (for °द्रुत्य) Ś$_1$ K_2 $_3$ Dc D_{1-3} $_5$ M_2 स (for च) — [d]) S (except G_3) स रुद्र- (for रुद्रस्य)

58 [a]) D_2 क्षुद्रो (for क्रुद्धो) — [b]) Ś$_1$ स तथा, T_1 G_1 $_4$ स तदा, G_2 तरसा (for सहसा) — [c]) K_3 $_4$ D_5 त्रेसतू, B_2 रेजतू, D_1 $_2$ ररास, T_1 G_1 रसेते, T_2 G_2 $_4$ M_2 रसतो, M_1 त्रसतो (for रेसतू). Ś$_1$ K Dc D_{1-3} $_5$ तूर्णं (for गाढं) — [d]) Dc D_5 तदर्षयः, T_2 M [ऋ]षयस्तदा (M_2 °था) (for मह°)

59 [a]) K_2 विनदंश्च; K_4 B_{1-3} Dn D_4 $_6$ G_3 अन°, Dc व्यनदच्च — [c]) T_1 निश्चय, G_1 $_2$ $_4$ निश्चयम् (for निश्चितं) — [d]) T_1 G_1 जयमस्माकमित्युत

60 [a]) Ś$_1$ K_1 $_2$ त(K_2 य)थाभूत च; K_3 Dc D_1 $_3$ (before corr.) T_2 तथाभूतेषु, B_4 °तेपि, T_1 °तेन, G_1 °ते च, M_2 °तेथ (for °ते तु) — After 60^a, T_1 G_1 M ins.

1087[*] आहूय गुहमात्मजम् ।
उवाच सस्मित देवो विवित्सुः पुत्रविक्रमम् ।
दौरात्म्य पश्य पुत्र त्व दानवस्य दुरात्मनः ।
जहि शीघ्रं दुराचार द्रष्टुमिच्छामि ते बलम् ।
इत्युक्त्वा भगवान्स्कन्द परिष्वज्य महेश्वरः । [5]
अयोजयन्निग्रहार्थं महिषस्य गतायुषः ।
तथाभूते तु भगवान्.

[T_1 om lines 4–7, G_1 om posterior half of line 3] — T_1 M_1 om 60^{bcd}, G_1 om 60^{bc} — [b]) B Dn D_4 $_6$ अहनन्; T_2 G_2 $_4$ आगत; M_2 आहत (for नावधीन्) — [c]) Ś$_1$ K_2 $_4$ स (for च) B_2 रणे (for तदा) — [d]) G_1 दानवस्य (for मृत्युं तस्य) D_1 °सदं (for °त्मनः)

61 [a]) T_1 [ऽ]भि-, G_1 वि-, G_2 $_4$ M_2 हि (for ऽपि) D_5 सृष्ट्वा, M_1 स्पृ° (for दृ°) — [b]) K_3 B_2 $_4$ Dn D_4 $_6$ G_3 रौद्रो (for रौद्र) B Dn D_1 $_4$ $_6$ G_3 M चानदत् (for ना°) Ś$_1$ K_1 $_2$ रौद्रं सोप्यन्वनादयत्, Dc रौद्रं रुद्रमचोदयत् — [c]) D_5 च त्रास°; M_2 संताप° (for सत्रास°) — [d]) K_3 [अ]ति (for [अ]पि) Ś$_1$ K_2 दैत्यांश्च प्रत्य(Ś$_1$ °ति)हर्षयन्, S (except G_3) दानवांश्च प्रह°.

62 [a]) D_1 तस्मिंस्तदा (for ततस्तस्मिन्). D_2 रथे; T_2 क्षये (for भये) — [c]) T_1 G_1 °तेजाः (for °सेनः) — [d]) K_4 क्रुद्धः (for क्रोधात्) G_2 $_4$ इवोज्ज्वलन् (for इव ज्वलन्)

63 [a]) = (var.) 3. 218. 2^a K_3 °संभूतो (for °संवीतो). — [c]) Ś$_1$ K Dc D_5 लोहिताक्षो, B Dn D_1 $_4$ $_6$ G_3 °श्वो (for °स्यो) — [d]) K_3 B_4 D_1 $_5$ T_2 G_2 $_4$ °कवचस्रज°, B_2 °कवचावृतः, T_1 G_1 °कवचोज्ज्वलः; M °कवचायुधः

64 [b]) B_1 $_2$ T_1 G_1 M_2 °प्रभः (for °प्रभम्) — [c]) M_2 देव° (for दैत्य°) — [d]) Ś$_1$ सहसा व्यद्रवद् (by transp.)

मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ६५
सा मुक्ताभ्यहनच्छक्तिर्महिषस्य शिरो महत् ।
पपात भिन्ने शिरसि महिषस्त्यक्तजीवितः ॥ ६६
क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ ६७
प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
स्कन्दस्य पार्षदैर्हत्वा भक्षिताः शतसंघशः ॥ ६८
दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ ६९
तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानग्निर्घनान्खगः ।
तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून्स्वेन वीर्येण कीर्तिमान् ॥ ७०
संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान् ॥ ७१
नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातश्च महेश्वरम् ।
अथाब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरंदरः ॥ ७२
ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयायं महिषो हतः ।
देवास्तृणमया यस्य बभूवुर्जयतां वर ।
सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्टकः ॥ ७३
शतं महिषतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ।
निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥ ७४
तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ।

---

65 ^{a}) K_4 चामितां, T_1 चान्वितां (for चापि तां) — ^{b}) K_3 $B_{1\ 2\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_2 विदारणीं, K_4 $D_{2\ 3}$ T_1 G_1 विदारणे

66 ^{a}) K_2 [अ]भिहनत्, K_3 $D_{1\ 5}$ ऽभ्यहरत्, B_2 [अ]भ्यद्रवत्, B_4 चाभिहनत्; Dn $D_{2-4\ 6}$ G_3 [अ]भ्यहरत्; T_1 ह्यहनत; G_2 ह्यछिनत्; G_4 ह्यभिनत्, M_2 ह्यहरत् (for [अ]भ्यहनत्) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 तस्य (for शक्तिर्) — ^{b}) Dc [ऽ]हरत् (for महत्) — ^{c}) $D_{4\ 6}$ G_3 भिन्नः (for भिन्ने) — After 66, K_2 B D (except D_{1-3}) G_3 ins

1088* पतता शिरसा तेन द्वारं षोडशयोजनम् ।
पर्वताभेन पिहित तदगम्यं ततोऽभवत् ।
उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् ।

[(L 1) B_4 पपात (for पतता). D_6 तद्दश° (for षोडश°) — (L 2) B_2 पतता तेन (for पर्वताभेन) Dc महत् (for ऽभवत्) — (L 3) D_5 [इ]ति (for [अ]द्य)]

67 ^{a}) G_1 क्षिप्ता तेन (for क्षिप्ताक्षिप्ता) Dc च (for तु)

68 ^{a}) Ś$_1$ $K_{2\ 3}$ B_1 Dc $D_{2\ 3\ 5}$ शूरैर् (for शरैर्) Ś$_1$ K B_1 Dc D_3 °हतैर् (for °हता) S (except G_3) प्रायो हतेषु शूरेषु — After 68^{ab}, S (except G_3) ins

1089* दानवेषु महाराज तस्मिन्देवासुरे युधि ।

— ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ T $G_{1\ 2.4}$ M तेषां (M_1 येन्ये) (for शेषा) — ^{d}) T_1 G_1 जितास् (for भीतास्) Ś$_1$ D_5 तत्र (for त्रस्ता). Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ °सदाः (for °सदैः) — ^{e}) K_4 B D (except $D_{2\ 3}$) T_1 G_3 स्कंदपारिषदैर् S (except G_3) घोरैर् (for हत्वा) — ^{f}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 च सहस्रशः (for शत°).

69 G_1 om 69^{b}–71^{a} — ^{b}) B_1 T_1 पिबंतश्चैव; Dc पिबंतश्चापि, D_3 M_2 प्रपिबंति स्म (for प्रपिबन्तश्च) — ^{c}) K_4 $D_{2\ 3}$ सैन्यम् (for सर्वम्) B_1 °र्दानवान्सर्वान् — ^{d}) K_3 B_2 Dc °दुःखिताः (for °हर्षिताः)

70 G_1 om 70 (cf v l 69) — ^{b}) K_1 गणान्; D_5 घन (for घनान्) Ś$_1$ वृक्षसंघान्हुताशनः. — ^{c}) D_2 सैन्यं (for शत्रून्) — ^{d}) B_1 तेन (for स्वेन) G_4 सैन्येन (for वीर्येण) Dc_2 वीर्यवान्; T $G_{2\ 4}$ शक्तिमान् (for कीर्ति°) B_4 स्वेनानीकेन वीर्यवान्

71 G_1 om 71^{a} (cf v l 69) — ^{b}) S (except G_3) अभिपूज्य (for °वाद्य) T_1 G_1 च शंकरं (for महे°) — Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ om (hapl) 71^{c}–72^{b}

72 Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ om 72^{ab} (cf v l 71) — ^{b}) B_2 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 तु (for च) $B_{1\ 3\ 4}$ D_5 T_1 M_1 °श्वरः (for °श्वरम्) — ^{c}) K_1 B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तदा° (for अथा°) — ^{d}) D_5 °पूज्य (for °ष्वज्य).

73 ^{a}) $K_{3\ 4}$ B_3 D_1 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M °वर (for °वरः) — After 73^{ab}, S (except G_3) ins

1090* अजय्यो युधि देवानां दानवः सुमहाबलः ।

— ^{c}) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 °समा (for °मया) — ^{d}) T_2 बिभीयुर् (for बभूवुर्) $K_{2\ 3}$ $B_{2\ 4}$ Dc_2 D_3 T_2 वरः (for वर) — ^{f}) Ś$_1$ K_2 समितौ (for शमितो)

74 ^{b}) K_4 T M महा- (for त्वया) — ^{d}) T_1 G_1 °कंपिताः (for °तापिताः)

75 ^{a}) Dc चान्यैर् (for चान्ये) — After 75^{ab}, S (except G_3) ins

1091* भवतोऽनुचरैर्वीर गणैः परमभीषणैः ।

— ^{c}) $B_{1.\ 4}$ T $G_{1\ 2}$ M अजय्य° (for अजेय°)

अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः ॥ ७५
एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ।
त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ।
वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव सुरात्मज ॥ ७६
महासेनेत्येवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ।
अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्बकेन शचीपतिः ॥ ७७
गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौकसः ।
उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ७८
स हत्वा दानवगणान्पूज्यमानो महर्षिभिः ।
एकाह्नैवाजयत्सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥ ७९
स्कन्दस्य य इदं जन्म पठते सुसमाहितः ।
स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ समाप्तं मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥

२२२

वैशंपायन उवाच ।
उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदा समम् ।
जाहस्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः ॥ १ C 3 146[illegible] B 3 233 K 3 234

---

76 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1,2}$ B$_1$ परम (for प्रथमं) D$_3$ S (except G$_3$) कर्म (for देव) — ^{b}) T$_2$ M देव ख्यातं (for ख्यातं कर्म) T$_1$ G$_{1,2,4}$ देव ख्याति गमिष्यति — D$_2$ om (hapl.) 76^{cd}, G$_4$ om 76^{ef} — ^{f}) B$_{2,3}$ Dn D$_{4,6}$ G$_3$ महाभुज (for सुरा°) D$_5$ सुराश्च तव सत्तम

77 ^{a}) K$_1$ G$_3$ °सेनं त्वेवम्; B$_{3,4}$ D (except D$_{1-3,5}$) °सेनमेवम् (for °सेनेत्येवम्) G$_3$ एवमुक्त्वा महासेनं; G$_4$ सुरात्मजं त्वेवमुक्त्वा. — ^{b}) B$_4$ सर्वदैवतैः

78 ^{a}) Ś$_1$ om 78^{a} Dc G$_{2,4}$ गते, T नतो (for गतो) K$_4$ D$_1$ रुद्रवटं; T$_1$ भद्रवटाद्. Dc G$_{2,4}$ रुद्रे (for रुद्रो) — ^{b}) K$_2$ विनिवृत्ता (for निवृत्ताश्च) — ^{c}) G$_2$ उक्त च

79 ^{b}) Dc महाबलः (for महर्षिभिः) — ^{c}) Dc D$_5$ M एकाहेन (for एकाह्नैव) G$_1$ [अ]भजत (for [अ]जयत्)

80 ^{a}) K$_3$ य इमं, T$_1$ G$_1$ यो जनो (for य इद) K$_{1,3,4}$ B D G$_3$ विप्रः (for जन्म) — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ पठेद्वै (for पठते) K$_{1,3,4}$ B D G$_3$ पठेज्जन्म समाहित॰ — After 80^{ab}, G$_{2,4}$ ins lines 61–62 only of a passage given in App I (No 22) — ^{d}) Ś$_1$ K Dn$_3$ D$_{1,3,5}$ T$_1$ G$_{1,3}$ M$_1$ °मामुयात् (for °तामियात्)

Colophon om in K$_2$ — *Major parvan:* Ś$_1$ T$_2$ G$_{2,4}$ आरण्य — *Sub-parvan:* G$_1$ M$_2$ मार्कंडेयसम(M$_2$ °मा)-स्या (followed by आंगिरस्त in M$_2$, which adds समाप्त to both), G$_4$ °समाख्या (followed by समाप्त) Ś$_1$ K (K$_2$ om) B Dc D$_{1-3,5}$ (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस्त (D$_1$ आंगिरसोपाख्यान), to it Ś$_1$ K (K$_2$ om) B$_1$ D$_{1,3}$ add समाप्त — *Adhy name* B$_2$ Dc Dn D$_{4,6}$ G$_3$ स्कंदोत्पत्ति, B$_1$ M$_1$ कुमारोत्पत्तिः, G$_1$ स्कंदचरितसमाप्तिः, M$_2$ देवासुरयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn$_1$ marg) 230 (Dn$_2$ 229), D$_1$ 234, T G$_1$ 222, G$_{2,4}$ M (M$_2$ *inf lin*) 224 (M orig. 226) — *Śloka no* Dn 113, D$_1$ 84

☞ After adhy 221, K$_2$ B Dc Dn D$_{3-6}$ ins a passage given in App I (No 22), of which lines 61–62 are ins in G$_{2,4}$ after line 80^{ab} of that adhy

222

1 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ तान्विप्रान्; T$_1$ G$_1$ सर्वेषु (for विप्रेषु) — ^{b}) T$_2$ G$_{2,4}$ M च भारत (for महा°) — ^{d}) K$_{1,2}$ विवेशाते K$_3$ B$_{2-4}$ Dn$_1$ D$_{2,4-6}$ S (except G$_3$) तदा(B$_2$ °मा)श्रम (for तदा समम्) — After 1^{cd}, S (except G$_3$) ins

1092* प्रविश्य चाश्रम पुण्यमुभे ते परमस्त्रियौ ।

— ^{e}) Ś$_1$ K$_{1,2}$ B$_1$ D$_5$m प्रहस्यमाने, K$_3$ सहर्षयुक्ते; T$_1$ G$_1$ M हसमानेथ, T$_2$ G$_3$ ते भासमाने; G$_{2,4}$ भासमाने तु — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1,2,4}$ B$_{1,3}$ Dc D$_{1,5}$ (before corr.) निषेदतुः; S (except T$_2$ G$_3$) न्यषीदतां

2 ^{b}) T$_1$ G$_1$ तेन्योन्यं वै, G$_4$ अन्योन्यस्य (om ते), M तेन्योन्य च; M$_2$ ते अन्योन्य — ^{cd}) B$_{1,3}$ Dc D$_{4,6}$ T$_2$

चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ।
कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुरुयदुक्षिताम् ॥ २
अथाब्रवीत्सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ।
सात्राजिती याज्ञसेनीं रहसीदं सुमध्यमा ॥ ३
केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानुपतिष्ठसि ।
लोकपालोपमान्वीरान्यूनः परमसंमतान् ।
कथं च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ४
तव वश्या हि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने ।
मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ५
व्रतचर्या तपो वापि स्नानमन्त्रौषधानि वा ।
विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमस्तथागदाः ॥ ६
मम 'आचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगवेदनम् ।
येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ७
एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ८
असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ ९
अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ १०
यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् ।
उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ११
उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।
न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकारणात् ॥ १२
अमित्रप्रहितांश्चापि गदान्परमदारुणान् ।

G_3 चित्रां कथां; D_2 कथाश्चित्राः (by transp) K_2 D_1 कुरुयदुस्थिताः (K_2 °तां), K_3 °कुलोद्वह, K_4 °यदुश्रिताः; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ M_2 °यदूस्थिताः ($B_{1\ 3}$ Dc $D_{4\ 6}$ °तां); $D_{2\ 3}$ °यदू(D_3 °यदु)क्षिताः, D_5 °यदुप्त्रिति, T_1 °वधूचिताः, T_2 $G_{2\ 4}$ °यदूचिताः; G_1 चक्रुर्यदूचिताः; G_3 कुरुयमास्थितां (sic), text as in $Ś_1$ K_1 M_1 only

3 [c]) $Ś_1$ सा भ्राजती; K_4 $D_{2\ 3}$ प्रीयमाणा (for सात्राजिती) $Ś_1$ यज्ञसेनीं — [d]) D_1 सुमध्यमे, G_4 सुमध्यमां

4 Before 4, D_1 ins सत्यभामा उ° — [b]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 उपतिष्ठसे, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अधितिष्ठसि — [d]) $Ś_1$ K_1 यूनान्; B Dc D_6 पुनः, D_1 शूरान्, T_1 G_1 उर्व्यां, T_2 $G_{2\ 4}$ नूनं (for यूनः) K_1 °संमितान्, B_1 °सहितान्; $B_{2\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 °संहतान् — [e]) T_1 चैवं गता° (for च वशगा°) — [f]) S (except G_3) च कुप्यन्ति (by transp). $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ शुचिस्मिते (for च ते शुभे)

5 [a]) S (except G_3) सुभृशं (for सततं) — After 5^{ab}, the same MSS ins.

1093 न चान्योन्यमसूयन्ते कथं वा ते सुमध्यमे ।

— [c]) K_3 G_1 हि (for च) B_2 सततं (for ते सर्वे) — [d]) Dc $D_{1\ 5}$ तत्वं मे ब्रूहि तत्वतः (Dc तद्वचः)

6 [b]) $Ś_1$ K_{1-3} Dc Dn_3 $D_{1\ 3\ 5}$ $G_{1\ 4}$ M_2 स्नानं K_4 B_4 $D_{1-3.\ 5}$ G_4 मंत्रौषधानि च; T_2 $G_{1\ 3}$ °धानिव — [c]) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ रूप° (for मूल°) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ D_2 जपो होमस्, K_3 $D_{1.\ 3\ 5}$ M जपहोमास् $Ś_1$ तदागदः; $K_{1\ 2}$ $D_{2\ 5}$ तथागदः; D_3 तथागदं, T_1 G_1 तथागत; T_2 $G_{3\ 4}$ तथागमाः. B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ जपहोमागदा(D_6 °मा)स्तथा

7 [a]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ समाचक्ष्व च; $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ T G_1 M ममाप्याचक्ष्व; B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ममाद्या°; Dc तन्ममा°; $G_{2\ 4}$ मम चा° (for मम 'आचक्ष्व) — [b]) S (except G_3) रहस्य (for यशस्यं) K_2 B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 भगदैवतं; T $G_{1.\ 2\ 4}$ M °वेननं, Cnp as in text — [cd]) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ S (except G_3) transp कृष्णे and कृष्णो

8 [b]) K_3 विरराज मनस्विनी

9 Before 9, D_2 T_2 ins द्रौपदी उ° (resp द्रौपदी) — [a]) T_1 अस्ति (for असत्) — [d]) Dc °वर्तनं, G_3 °कीर्तितं (for °कीर्तनम्)

10 [a]) B_4 अनुप्रश्नं $Ś_1$ संशयिता, K_1 °यितं, K_2 °यितः (for °यो वा) — [b]) T_2 $G_{2\ 4}$ M नैष (for नैतत्) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ सत्ये यन्मानुपृच्छसि — [c]) K_3 D_5 यथा; T_2 $G_{2\ 4}$ कथ (for तथा). K_3 [अ]भ्युपेता, B_1 [अ]प्युपेता; Dc व्युपेता T_1 G_1 M समुपेतासि (M °ता हि) बुद्ध्या त्वं

11 [a]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ यदा भर्ता विजानीयान् — [c]) $Ś_1$ K_1 (before corr) $_2$ उद्वेजिता, K_4 (marg *sec m* as in text) T_2 उद्वेजते

12 [d]) K M स्त्रियः; $D_{1\ 3\ 4}$ °या (for °याः) B Dc Dn मंत्रकर्मणा; $D_{4\ 6}$ G_3 °कर्मणि

13 $Ś_1$ om (? hapl) 13^{ab} — [a]) $D_{2\ 5}$ T $G_{1\ 2}$ M अमित्रप्रहिताः (D_2 °तात्); G_4 किं मंत्रप्रहितान् — [b]) D_2 गदात्परमदारुणात्; T $G_{1\ 2\ 4}$ M गदास्तत्र (T_1 G_1 गदाश्चापि, T_2 बाधास्तत्र; M_1 गदाः स्युश्च) सुदारुणाः — [c]) K_2 B_2 Dn D_{4-6} मूलप्रचारैर्हि; B_4 °वादेन हि; T_1 G_2 °प्रपातेन; T_2 $G_{1\ 4}$ M °प्रवादेन; G_3 °प्रवालैर्हि. — [d]) T_1 G_1 प्रापयंति

मूलप्रवादैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १३
जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते ।
तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १४
जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।
अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धबधिरास्तथा ॥ १५
पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥ १६
वर्ताम्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ १७
अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ।
सदारान्पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ १८
प्रणयं प्रतिसंगृह्य निधायात्मानमात्मनि ।
शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥ १९
दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थितादुरवेक्षितात् ।
दुरासितादुर्व्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ २०
सूर्यवैश्वानरनिभान्सोमकल्पान्महारथान् ।
सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रतेजःप्रतापिनः ॥ २१
देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलंकृतः ।
द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २२
नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्तरि । C 3 116 B 3 231 K 3 234

(for प्रय°)

14 ^{a}) T1 G1 [अ]श्नाति (for यानि) — ^{b}) G1 2 4 [अ]पि च (for [अ]प्युप-) — ^{c}) Ś1 यत्र, T1 G4 M तानि; T2 ततश्, G2 हन्युश् (for तत्र) Ś1 मूलानि (for चूर्णानि) G4 चाहन्यु- (for दत्तानि) — ^{d}) T1 G1 क्षिप्रं हन्युर् (by transp.) Dc असंशयः G2 4 क्षिप्रमेव न संशयः

15 ^{a}) Ś1 K1 बको°; K2 3 B1 (m as in text) Cnp वृको°, K4 महो° (for जलो°) K3 -युक्तं (for -युक्ता-) — ^{b}) K2 3 Dc D2 G1 3 4 चित्रिणः (for श्वि°)

16 ^{a}) Ś1 K1 2 °नुगास्ताः, K4 D2 3 (before corr.) °नुशास्ताः; B4 °नुशिष्टाः, D3 (by corr. sec m.) °नुरागाः; T2 G2 °नुषंगाः, M1 °नुशसा-, M2 °नुशस्ताः (for °नुगास्तु) Ś1 K1 2 पापिष्ठाः, Dc पापस्थाः K3 बाधासुशास्ताः पाशास्ताः (sic), T1 G1 4 पापानुशासिनः (T1 °सिताः, G4 °सनाः) पापा- — ^{b}) T2 पत्यूरप° (for पतीनुप°) D6 °चरति (for °सृजन्ति) T1 G1 4 ताः, G2 च (for [उ]त) — ^{cd}) Ś1 K Dc D1-3 5 transp. भर्तुः and कार्यं B1 कर्तुं- (for भर्तुः) K3 4 D1-3 5 कदा° (for कथं°)

17 G1 om. 17-18 — ^{a}) B1 वर्तास्म्यहं, B4 कर्तास्म्यहं K2 D2 वृत्तं, B2 प्रीतिं (for वृत्तिं) T1 अहं तु वर्ते या वृत्तिं — ^{c}) Ś1 K1 2 D6 तां सत्यां, D4 सर्वां तां (by transp.) Ś1 K1 2 सत्ये, T2 सत्य, M1 वृत्तिं (for सत्यां) Dc सर्वां शृणु हि मे सत्यां

18 G1 om. 18 (cf. v. l. 17) — ^{a}) M2 [अ]थ (for [अ]हं) — ^{b}) G2 4 काम क्रोध (for कामक्रोधौ) Ś1 K Dc D1-3 5 सर्वतः (for °दा) — ^{c}) D3 5 6 सादरा (for सदारान्) T2 पार्थिवान् (for पाण्डवान्) — ^{d}) D2 प्रयत्नो° (for प्रयतो°)

19 ^{a}) T1 G1 भर्तारं (for प्रणयं) K3 B Dn D2 4-6 G3 प्रतिसंहृत्य, Dc °संस्कृत्य, G2 °संग्राह्य — ^{b}) K3 आत्मना (for आत्मनि) — ^{c}) Dc निरहमाना, some MSS. निरभिमाना — ^{d}) D5 यतती (for पतीनां) K3 चात्ति (for चित्त) K2 Dc2 D2 T1 G1 -रक्षणी; Dn -चारिणी, D5 रक्षणे

20 ^{a}) K1 °हृत्या (for °हृतान्) T1 G2 शंकमानात्; T2 चकमाच्च (for शङ्कमाना) — ^{b}) K3 उत्थिता (for दुःस्थिताद्). K2 3 दुरवेक्ष्य तान्, B1 त्वनवेक्षिताद्; Dc दुरवेक्षिता.; D1 तदनुष्ठितान्; D3 (before corr.) दुरवस्थितान् — ^{c}) K1 दुरासक्ताद्; K2 °शिक्ताद्, B1-3 Dc T1 G1 3 4 °सीनाद्; T2 °सदाद् (for °सिताद्) Ś1 °दुर्व्यजिताद्, T दुर्विनीताद्; G1 दुर्विदग्धाद्, G2 4 दुर्वजिताद् — ^{d}) S (except G3) °ध्यायितादपि

21 ^{a}) B Dn D4 6 G1 °समान् (for °निभान्) — ^{c}) Ś1 सर्वे, B1 लोक , D2 3 सा वै (for सेवे) B1 दुर्ग्रहणान्, T1 G1 2 4 शत्रुहणान्, T2 मित्रगुणान्, M चक्षुर्हणान् Ś1 K1 पादान्, T1 G1 नाथान् (for पार्थान्) — ^{d}) B Dn D4 6 G3 °वीर्य° (for °तेज°)

22 ^{a}) B1 न यक्षो (for मनुष्यो) — ^{b}) Ś1 K1 2 B1 वायुः (for युवा) K1-3 B1 Dc D1 3 5 T1 वापि (for चापि) — ^{c}) K1 T1 अति-; B1 अपि (for अभि-) G1 द्रव्यवान्वा रूपवान्वा — ^{d}) Dc2 D4 T2 °षोत्तमः (for °षो मतः)

23 ^{a}) T G1 2 4 M2 न (T2 ना) भुक्तवति न (G1 स-) स्नाते — ^{b}) S (except G3 M1) न सविष्टे D4 6 न (for च) — K3 om. 23^{c}-24^{d} — ^{c}) Ś1 K (K3 om.) Dc D1 3 5 संविशामि न चाश्नामि — ^{d}) Ś1 K (K3 om.) D1-3 5 दास- (for सदा) S (except G3) न स्नाये कर्म कुर्वती.

न संविशामि नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २३
क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
प्रत्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २४
प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २५
अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २६
अनर्मे चापि हसनं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः ।
अवस्करे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २७
अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ।
निरताहं सदा सत्ये भर्तॄणामुपसेवने ।
सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथंचन ॥ २८
यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।
सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ २९
यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न खादति ।
यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ॥ ३०
यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।
स्वलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे कथिताः पुरा ।
भिक्षाबलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
मान्यानां मानसत्काराः ये चान्ये विदिता मया ॥ ३२
तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।

---

24 K_3 om 24 (cf v l 23) — ^{b}) T $G_{1, 2, 4}$ गृहं भर्तारम् (by transp) — ^{c}) B_4 Dn $D_{4, 6}$ G_3 अभ्यु° (for प्रत्यु°) D_1 °वंदामि (for °नन्दामि)

25 ^{a}) K_3 D_1 अमृष्टभांडा, K_4 आमृष्ट°, $D_{4, 6}$ G_3 प्रमृज्य°; T $G_{1, 2, 4}$ M प्रसन्न° $K_{1, 2}$ B_3 Dn_1 n_2 $D_{3, 4, 6}$ मिष्टान्ना; K_3 मुष्टान्ना — ^{d}) D_1 आसनेनोदकेन च (=24^d)

26 ^{a}) T_2 °संभारा (for °संभाषा) — ^{b}) T_1 G_1 M_1 दुःस्त्रीणां T_1 $G_{1, 2, 4}$ M_1 नानुसेविनी T_2 दुःस्त्रीसेवनवर्जिता — ^{d}) M_1 तदा (for सदा)

27 ^{a}) $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ अस्थाने; B_1 अधर्मे; B_2 Dc_1 Dn $D_{4, 6}$ G_3 अनर्मं, B_3 अनर्मा, Dc_2 अनम्र, $G_{2, 5}$ अनर्हे B_1 T_2 $G_{1, 2, 4}$ वापि, M_2 ना° (for चा°) B_2 सहितं; B_3 Dn $D_{4, 6}$ T G हसितं; M_2 हसती — ^{b}) K_3 D_5 द्वार- (for द्वारि) — ^{c}) $K_{1, 2, 4}$ $B_{2, 3}$ Dc Dn_1 $D_{2, 4, 5}$ G_3 M चिरं; T $G_{1, 2, 4}$ [S]पि च (for चिर-) — ^{d}) Ś$_1$ K B_2 Dc_2 D_3 T_1 च वर्जयेत्. D_1 G_4 निष्कुटे च वि(G_4 चापि)वर्जये, T_2 निष्कुटे च विसर्जये — After 27, G_1 (which om 28^{abcd}) *repeats* 17–18, followed by

1094 निरताहं सदा सत्ये पापानां च विसर्जने ।
[Prior half = 28^c]

G_1 cont T $G_{2, 4}$ M ins after 27

1095* अत्यालापमसंतोषं परव्यापारसंकथाः ।

28 G_1 om 28^{abcd} — ^{a}) $K_{1, 2}$ °रोषा; D_1 °रात्रौ, T_2 °रोषं. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ °मानौ; G_4 °स्थानौ (for °स्थानं) Ś$_1$ K_{1-3} D_2 T_1 च (D_2 वि-) वर्जयेन्; D_1 विवर्जये G_4 क्रोधनस्थानवर्जये. — After 28^{ab}, T_1 *repeats* 17–18. — ^{c}) T_1 प्रणयं निरताहं सा — ^{d}) B_4 T $G_{2, 4}$ पापानां च विव(B_4 °स)र्जने — ^{e}) K_3 M_1 सर्वदा Ś$_1$ K B_3 $D_{1-3, 5}$ G_1 M भर्तुरहितं — ^{f}) Dc_2 मामिष्टं न (for न ममेष्टं) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ कदा° (for कथं°)

29 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ यथा (for यदा) T_1 येनाप्रवसते भर्ता — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ Dc $D_{1, 2, 5}$ °वर्णकोपेता — ^{d}) T_1 G_1 तदा च; T_2 वसामि (for भवामि) T_2 $G_{2, 4}$ M व्रतधारिणी

30 ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} $B_{1, 2, 4}$ D (except $D_{2-4, 6}$) सेवते (for खादति) — ^{c}) Ś$_1$ भर्ता मे (by transp) T_1 G_1 यच्च भर्ता न चाश्नाति — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1, 2, 4}$ B_2 $D_{2, 3, 5}$ तत्सर्वं (by transp)

31 ^{a}) K_2 यथोपजोषं; D_3 $G_{1, 2, 4}$ °पदेश-; M_2 यथाप्रदेश-. G_4 निरता — ^{b}) G_1 वरानने — ^{c}) Dc T_1 G_1 अलंकृता T_2 स्ववहिता

32 ^{a}) T $G_{1, 2, 4}$ M यश्च (T_1 यथा) धर्मः K_4 गुरुद्विते (marg *sec m* as in text), T_1 G_1 कुटुंबार्थे — ^{b}) T $G_{1, 4}$ M कथितः (T_2 °तं) पुरा — After 32^{ab}, S (except G_3) ins

1096* अनुतिष्ठामि तं सत्ये नित्यकालमतन्द्रिता ।

— ^{c}) $K_{3, 4}$ Dc D_{1-3} भिक्षा बलिः; B_2 भिक्षां बलिं; B_4 भिक्षाबली $G_{2, 5}$ -श्राद्धविधि-. — ^{d}) $K_{3, 4}$ B_1 D_{1-3} T G_1 M स्थालीपाकश्च; B_4 °पाकं च S (except G_3) सर्वशः (for पर्वसु) — ^{f}) B_{1-3} D (except $D_{1-3, 5}$) G_3 मम (for मया)

33 ^{a}) D_2 सर्वांस्तान् (by transp) Ś$_1$ K D_{1-3} उपवर्तामि; S (except G_3) अनुवर्तेहं. — ^{b}) G_4 अनिदिते (for अतन्द्रिता) — ^{c}) B_{2-4} D (except $D_{1-3, 5}$) G_3

विनयान्नियमांश्चापि सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३३
मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ।
आशीविषानिव क्रुद्धान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥ ३४
पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत् ॥ ३५
अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये ।
नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता ॥ ३६
अवधानेन सुभगे नित्योत्थानतयैव च ।
भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषणेन च ॥ ३७
नित्यमार्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् ।
स्वयं परिचराम्येका स्नानाच्छादनभोजनैः ॥ ३८
नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
नापि परिवदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ३९
अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४०
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ४१
दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४२
तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ।
यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४३
शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।

चैव (for चापि) T2 विनयाचारसंयुक्ता — d) B2 सर्वानुपा- (for सर्वात्मना). B4 D4 6 G3 सर्वात्मना सदा श्रिता

34 b) T1 G1 M2 सर्व- (for सत्य-) Ś1 K2 -पातिनः; Dc D3 -यायिनः; T1 G1 M1 -वर्तिन- (for -पालिनः) — d) Ś1 K1 2 भर्तॄन्; T1 G1 भीता (for पतीन्)

35 a) Dc धर्मो मे (by transp), D1 यो धर्मो — c) K2. 3 सदेव (for स देवः) K2 3 S (except G3) स (for सा). K1 2 नान्यस्; D3 T2 G2. 4 नार्यास् (for नान्या) — d) Ś1 तस्याः B1 ह्यप्रियं; T2 न प्रियं (for विप्रियं)

36 B2 om 36^{ab} — b) K2 °भूषणे, B4 °दूषये; G4 °भक्षये (for °भूषये) D1 नात्यश्नीयां न भूषये; D5 नात्यश्नामि न भू° — c) Ś1 K1 2 च, K3 4 B1 4 Dn2 D1–3 5 T2 M [अ]ति-; B2 वा (for [अ]पि) Ś1 K B1 D1–3. 5 पर्यवदे (K3 4 °चरे; D2 °वदेत्) B4 S (except G3) श्वश्रू परिवदे (by transp) — d) B4 तयाह, T1 G1 3 4 सदाहं, T2 M जात्वह (for सर्वदा) S (except G3 M1) पति° (for परि°)

37 a) K1 अवदानेन, K3 अवमा°, T1 G1 अभ्युत्था° (for अवधा°) — b) K2–4 °स्थानतथैव, B Dn D4 6 G3 °स्थिन-तयैव; T1 G1 °स्थानावगामि, T2 G2 °स्थाना भवामि, G4 °स्थानानिवामि (sic), M1 °स्थानेन चैव M1 ह (for च). — c) G4 भर्तॄणां वशमागम्य — d) N (except Ś1) G3 °शुश्रूषयैव च

38 c) B1–3 D (except D1–3 5) G3 [ए]ता (for [ए]का) — d) = (var) 43^{d} B2–4 Dc1 Dn D4 6 G1 3 पाना° (for स्नाना°)

39 Ś1 om (hapl) 39–43, K1 2 Dn1 om (hapl) 39^{ab} — a) K3 4 B4 Dc D1–3 5 नैनाम्, S (except G3) न चापि (for नैताम्) — b) B4 वस्त्रभूषणसेवनैः, Dc G2 M °भोजनभूषणे-, T1 वस्त्राभरणभोजनैः — K3 om (hapl) 39^{c}–43^{d}, D3 om (? hapl) 39^{c}–40^{d} — c) K4 नाति-; B1–3 Dc2 Dn3 D6 G3 नाहं (for नापि) K1 3 4 B1 4 D1 2 5 पर्यवदे B1 D4. 6 G3 वाद; B2 3 Dc वाच, D1 5 वाहं (for चाहं) T G1 3 4 M न चाप्यतिवदे वाचा — d) K4 पृथां तां (by transp), B1 पृथां च; D5 तां पृथ्वीं

40 Ś1 K2 3 D3 om 40 (for Ś1 K3 D3 cf v l 39) — ab) B1 D5 M अष्टाशीति-, G1 3 4 अष्टादश- (for अष्टा वग्रे) K1 सहस्राणि (for ब्राह्म°) — K1 om (hapl) 40^{b}–41^{a} K4 B1 4 Dc D1 3 5 S (except G3) transp ब्राह्म° and सह° B4 तु, T G1 3 च (for स्म) — c) B1 T1 G1 4 °पात्रेषु; Dc °पात्रीभिर् — After 40^{c}, G1 reads 41^{bcd}, 42^{abc}, 40^{d}, 41^{a}, 42^{d} — d) T1 याज्ञिका गृहमेधिनः (cf 41^{b})

41 Ś1 K3 om 41 (cf v l 39), K1 om 41^{a} (cf v l 40), T1 om 41^{ab} — For G1 cf v l 40 — b) K4 D2 3 M ब्राह्मणा, G1 याज्ञिका (for स्नातका) — c) K1 Dc D3 °दासीकमेकैक, K4 °दासीक एकैकं

42 Ś1 K3 om 42 (cf v l 39) — For G1 cf v l. 40 — b) K2 एषा°, T G1 4 M तेषा° (for येषा°) T1 सुसंस्कृत — c) Dc D4 6 G3 क्रियते, T G1 3 4 M2 भुजते, M1 दीयते B4 रुक्मपात्रीषु, T1 G1 4 °पात्रेषु

43 Ś1 K3 om 43 (cf v l 39) — b) Dn D4 6 G3 वेद° (for ब्रह्म°) — c) T2 G2 पूजयाम- स्म (G2 तान्); G4 पूजयामास — d) = (var) 38^{d} D6 T1 G1 4 M1 स्नाना°; T2 M2 याना°, G2 धना°

कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः ॥ ४४
महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः ।
मणीन्हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४५
तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ४६
शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ४७
शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च ।
युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ४८
एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ।
येषां संख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ४९
अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।
आ गोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५०
सर्वं राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनाम् ॥ ५१
मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
उपासनरताः सर्वे घटन्ते स्म शुभानने ॥ ५२
तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।
सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि घटामि वै ॥ ५३
अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
एकाहं वेद्मि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५४
अनिशायां निशायां च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ॥ ५५
प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।

---

44 G_2 om 44^{ab} — ^{a}) T_1 G_1 $_4$ M_2 दास्य°, T_2 दश- (for दासी-) T_2 G_4 M_2 -सहस्राणां D_5 अष्टाशीतिसहस्राणि

45 ^{b}) K_{1-3} B_1 $_3$ Dc D_1 $_5$ S (except T_2 G_3) सुवस्त्रा°, K_4 D_2 $_3$ सुवक्त्रा° (for सुवर्णा°) — ^{c}) K_2 मणिर्हेम, M मणिहेम B_2 विभ्रांता, Dn_1 D_1 $_3$ S (except T_2 G_3) बिभ्रंत्यो — ^{d}) Dc गीतनृत्य° (by transp), S नृत्त(G_3 नित्य)गीत°.

46 ^{a}) T_1 G_1 $_2$ $_4$ M_2 नामानि (for नाम च) B_4 रूपाणि (for रूपं च) — ^{b}) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} $_5$ भोजनाच्छादनं तथा — ^{c}) K_4 सर्वमेव च; T_2 तासामेव च (for सर्वा°) — ^{d}) $Ś_1$ चापि (for चैव)

47 K_4 om 47 — ^{a}) D_2 $_5$ शत- (for शतं) $Ś_1$ K_3 दाससहस्राणां, K_1 $_2$ दासीसहस्राणां; D_1 $_5$ दाससहस्राणि — ^{b}) T_2 G_2 $_4$ M कौंतेयस्य महात्मनः (= 44^b) — ^{c}) T G_1 M_2 पात्र°, M_1 पत्र° G_4 दिवारात्रिम् — ^{d}) B_1 पूज° (for भोज°)

48 ^{b}) T_1 G_1 $_4$ M_1 °नागशतानि — ^{c}) G_2 °ययुर् (for °यात्रम्)

49 ^{b}) T $G_{1.\ 2}$ यदोर्वीं (for यन्महीं) $Ś_1$ परिपालयत्. — ^{c}) K_1 $_2$ D_1 $_5$ S (except G_3) तेषां; $B_{2.\ 3}$ एषां K_3 B Dn_1 n_3 M_1 संख्यां (for संख्यां-) T G_1 $_2$ $_4$ M_2 -विधां; M_1 -भूतिं (for -विधिं) B_3 विधायैवं (for -विधिं चैव). — ^{d}) T_1 G_1 M_1 वि(G_1 च)जानती (for शृणोमि च)

50 ^{ab}) K_4 भृत्यानां सर्वेषां (by transp) — ^{d}) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} $_5$ जाने (for वेद)

51 ^{a}) K_2 समुत्थायम्; D_5 समुदये (leaving hiatus!) — G_1 lacuna for 51^b–53^b — ^{c}) D_3 एकाहे K_3 कल्याण — ^{d}) B_1 $_2$ Dn_1 D_4 $_6$ T_2 G_3 यशस्विनि; B_3 °नीं, Dn_2 n_3 °नी

52 G_1 om 52 (cf v l 51) — ^{a}) K_3 $_4$ B_1 D_1 $_5$ °साद्य (for °सज्य) T_2 किं सर्वं स समासाद्य — ^{b}) D_1 परमर्षभाः; D_5 कृष्णवल्लभे (for भरत°) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ उपासने; K_3 °सना- (°सन-) B_4 T G_2 $_4$ M -पराः (for -रताः) — ^{d}) K_3 B_1 $_3$ D_{2-4} $_6$ G_3 घटंति स्म, B_2 Dn D_5 घटयंति; T_1 M_2 घटंतेर्थान् T_2 G_4 दयां याति, G_2 यदा यांति B_{1-3} Dn D_4 $_6$ G_3 वरानने; M_2 यथार्थता

53 G_1 om 53^{ab} (cf v l 51) — ^{a}) K_1 $_2$ भरम् (for भारम्) B_1 अनिशम् (for आसक्तम्) — ^{b}) K_4 °कृष्यं; D_2 °दृष्ट (for °धृष्य) T_2 महा° (for दुरा°) — ^{c}) D_2 सर्वं सुखं (by transp) — ^{d}) T_1 G_1 वदामि; T_2 वहामि K_1 $_2$ D_1 च (for वै)

54 ^{a}) D_2 अदृश्यं (for अधृष्यं) $Ś_1$ धनदस्येव; K_1 $_2$ निधन° — ^{b}) K_3 $_4$ D_1 $_2$ T_1 G_1 $_2$ $_4$ M_1 निधि (for निधि-) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_3 -पूर्वं (for -पूर्णम्) $Ś_1$ K B_1 D_{1-3} $_5$ महो° (for इवो°) — ^{c}) D_1 वेद (for वेद्मि). B_{1-3} Dc D_4 $_6$ कोषं (for कोशं) — ^{d}) B_2 धर्मचारिणी

55 ^{a}) T_1 अनिद्रया; G_1 °द्राया (for °शायां) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 B Dn_1 n_2 D_2 $_5$ G_3 सहाया; K_2 सहायात्; K_3 सहत्या; T_2 सहायां; G_1 $_2$ $_4$ विहाय B_3 क्षुत्पिपासया — D_2 om 55^c–56^b — ^{c}) B_1 $_2$ $_4$ Dc_2 आराधयत्या $Ś_1$ कल्याण्याः; K_1 कल्याण्यां, K_2 कल्याणां; G_2 कौंतेयान्

नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥ ५६
एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।
असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥ ५७
तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।
उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ५८
अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितुम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

२२३

द्रौपद्युवाच ।
इमं तु ते मार्गमपेतदोषं
वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
यस्मिन्यथावत्सखि वर्तमाना
भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १
नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये
सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ।
यथा पतिस्तस्य हि सर्वकामा
लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥ २
तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः
शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः C 3 117 B 3 231 I 3 232

(for कौरव्यान्). — ^{d}) T_{2} तुल्यं (for तुल्या)

56 D_{2} om 56^{ab} (cf. v l 55) — ^{a}) G_{4} परि° (for प्रति°) T_{1} पतिधर्मं प्रबुध्यामि. — ^{c}) T_{2} °कार्यम् (for °कालम्) B_{3}m T_{2} G_{2} मन्ये (for सत्ये) T_{1} G_{1} M नित्यं (M °त्य-) काल परिच्चेर — ^{d}) T_{1} G_{1} चैतत्; G_{4} एत; M_{2} ह्येतत् B Dc D_{4} सवदनं, D_{2} सर्वं मत, D_{5} संवलन; T_{2} संवेतनं T_{2} $G_{2\ 4}$ महत् (for मम)

57 ^{b}) $B_{3\ 4}$ S (except G_{3}) भर्तुः (for भर्तृ-) B Dc D_{4} संवदन; T_{1} G_{1} प्रियहितं; T_{2} संवहन — ^{d}) Dc D_{1} कारये, S (except G_{3}) शेच° (for काम°)

58 Before 58, B_{2-4} D (except D_{2}) G_{3} ins वैश° उ° — ^{a}) K_{1} धर्मचरित, K_{3} °वचनं — ^{b}) $Ś_{1}$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ transp व्याहृतं and कृष्णया

59 Before 59, S (except G_{3} M_{2}) ins सत्या — ^{ab}) D_{5} G_{1} [अ]सि (for [अ]स्मि) — ^{c}) K_{3} कामाकारः, D_{2} कामकारं $G_{2\ 4}$ वै (for हि) G_{1} न मा कुरु सखिन्वाच्च — ^{d}) M सापहासं K_{1} प्रहास्मितु, B_{1} प्रकीर्तित, Dn D_{3} (by corr) $_{4-6}$ T_{1} G_{1-3} प्रभाषित

Colophon — *Major parvan:* $K_{1\ 2}$ $G_{1\ 2\ 4}$ आरण्य (G_{1} preceded by श्रीमद्) — *Sub-parvan:* $Ś_{1}$ K $B_{1\ 4}$ Dc Dn D_{1-3} G_{1} M_{2} द्रौपदीसत्यभामासंवाद, B_{2} सत्यभामासं°; B_{3} $D_{4\ 6}$ G_{3} सत्यभामाद्रौपदीसं°; D_{5} द्रौपदीसत्यासं°. — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 232 (Dn_{2} 231), D_{1} 235, T G_{1} 223, $G_{2\ 4}$ M_{2} (*inf lin*) 225 (M_{2} orig 227), M_{1} (erroneously) 125 — *Śloka no* : Dn_{2} n_{3} 60, $D_{1\ 6}$ 61.

223

1 ^{a}) K_{2} $B_{1\ 3}$ T G_{1} इद (for इमं) K_{4} उपेत्य (for अपेत) $B_{2\ 4}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) G_{3} -मोह (for -दोषं) — ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ अस्मिन्. Dc $D_{1\ 5}$ तस्मिन् (for यस्मिन्) D_{5} पथि, T_{2} G_{1} सह (for सखि) — ^{d}) $Ś_{1}$ उद्रेत्स्यसि, $K_{1\ 2}$ इच्छेत्स्य°; B_{1} आश्लिष्य°, D_{1} आत्सेत्स्य°, T_{2} आजेष्य°, $G_{1.\ 2\ 4}$ आकर्ष° (for आच्छेत्स्य°)

2 ^{a}) B_{1} मन्ये; S (except G_{3}) किंचित् (for सत्ये) — ^{b}) B_{1} च देवकेषु, $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} सदेवकेषु — ^{c}) K_{1} देवनं, B_{3}m Dn_{2} n_{3} D_{4-6} G_{3} तुष्यति; B_{4} Dn तस्य तु (for तस्य हि) K_{1} तस्य कामा; K_{2} सर्वकामो, K_{4} सर्वलोका, B_{1} D_{5} सर्वकामान् — ^{d}) B_{1} D_{5} दद्यात (for लभ्याः) B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_{3} प्रसादात् $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ G_{1} कुपिते च (for °तश्च)

3 ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ [उ]त्तम° (for [अ]द्भुत°). — ^{c}) $Ś_{1}$ सुख तथैव; B_{2} तथैव गधः — ^{d}) $K_{3.\ 4}$ स्वर्गस्य; T_{1} स्वर्गं च K_{1} B_{1-3} Dc T_{1} $G_{2\ 4}$ लोके. K_{1} (by

स्वर्गश्च लोको विषमा च कीर्तिः ॥ ३
सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं
दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
सा कृष्णमाराधय सौहृदेन
प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४
तथाशनैश्चारुभिरग्र्यमाल्यै-
र्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा
त्वामेव संश्लिष्यति सर्वभावैः ॥ ५
श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः
प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन
पाद्येन चैव प्रतिपूजय त्वम् ॥ ६
संप्रेषितायामथ चैव दास्या-
मुत्थाय सर्वं स्वयमेव कुर्याः ।
जानातु कृष्णस्तव भावमेतं
सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७
त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतिस्ते
यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
काचित्सपत्नी तव वासुदेवं
प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥ ८
प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्तु-
स्तान्भोजयेथा विविधैरुपायैः ।
द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य
भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥ ९
मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा
संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् ।
प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ

corr) $_2$ $_4$ Dc D$_{2\,3\,5}$ विमला ; B Dn D$_{1\,4\,6}$ G$_3$ विपुला ; T G$_{1\,2\,4}$ M विविधा (for विषमा) T$_2$ G$_1$ हि (for च)

4 ^{c}) D$_5$ कृष्ण त्वम् (for सा कृष्णम्) — ^{d}) K$_4$ परिकर्मणा ; B$_4$ T$_1$ पति° (for प्रति°)

5 ^{a}) Ś$_1$ B$_{1\,2}$ G$_{3\,4}$ तथासनैश्च ; T$_1$ स्नानासनैश्च (for तथाशनैश्च) K$_1$ B Dc Dn$_3$ D$_1$ T$_1$ G$_{1\,3}$ चारुभिरग्र° ; K$_4$ D$_{2\,3}$ चारुहिरण्य° — ^{b}) K$_3$ मंत्रैः ; T$_1$ हासैः ; T$_2$ भावैः ; G$_1$ गाढैः (for गन्धैः) — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ यस्याः (for अस्याः) Ś$_1$ K$_{1\,2\,4}$ सदा ; B$_4$ Dc S (except G$_3$) तथा (for यथा) — ^{d}) K$_1$ D$_1$ तामेव B Dn D$_{4\,6}$ G$_3$ तद्विधत्स्व (for सर्वभावैः)

6 ^{a}) K$_3$ स्वयं ; Dc D$_{1\,5}$ T$_1$ G$_1$ M$_1$ °नं (for °रं) — ^{b}) D$_3$ G$_1$ तस्य ; G$_4$ [उ]त्तिष्ठ (for तिष्ठ). — ^{c}) G$_1$ तरसासनेन — ^{d}) B D (except D$_{1\,3\,5}$) G$_{2-4}$ चैन (for चैव) Ś$_1$ K$_1$ प्रतिपूजयेच्च ; K$_2$ °येश्च ; K$_{3.\,4}$ D$_{1-3\,5}$ °येस्त्वं ; B Dn D$_{4\,6}$ G$_3$ °यस्व ; G$_1$ °यित्वा ; M प्रतिपादयेस्त्वं

7 ^{a}) K$_4$ D$_{1-3}$ त्वं (for स-) S (except G$_3$) अपि (for अथ) — ^{b}) B$_4$ कार्य्यं ; S (except G$_3$) चैव (for सर्वं) S (except G$_3$) प्रतिकर्म (for स्वयमेव). B Dn D$_{4\,6}$ G$_3$ कार्यं (B$_4$ सर्वं) ; Dc कुर्यात् (for कुर्याः) — ^{c}) Ś$_1$ S (except G$_3$ M$_2$) जानाति, K$_1$ न जातु (for जानातु) T$_2$ चैव भावं (for भावमेतं) K$_1$ D$_2$ एवं, B$_3$ एन ; T$_1$ एतत् ; G$_{2\,4}$ एव (for एतं) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ D$_3$ मा (for मां)

8 ^{a}) T$_2$ वचनं (for कथयेत्) — ^{b}) B$_2$ T$_2$ परिरक्षणीयं — ^{c}) B$_2$ D$_{4\,6}$ G$_3$ कच्चित् (for काचित्) — ^{d}) K$_3$ D$_5$ °विशेत् (for °दिशेत्) K$_2$ हि रागः ; K$_4$ विरागाः ; D$_2$ विरक्तः ; T$_2$ G$_1$ विकारः (for विरागः)

9 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ मान्यांश्च, K$_1$ [अ]मात्यां° ; K$_{3\,4}$ Dc D$_{1-3\,5}$ पथ्यां°, S (except G$_3$) रम्यां° (for रक्तां°) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ त्वं (for तान्) T$_2$ G$_2$ भोजयेस्त्वं ; G$_1$ भावयेस्त्व ; M$_1$ पूजयेथा (for भोज°) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ Dc D$_{1-3\,5}$ अपथ्यैर्, K$_2$ च पथ्यैर् ; K$_4$ अपेष्यैर् ; B$_{1\,4}$ Dn$_1$ T$_2$ G$_{2\,4}$ उपेक्ष्यैर् ; B$_{2\,3}$ Dn$_3$ अपेक्ष्यैर् ; G$_1$ अवेक्ष्यैर् ; M अभक्ष्यैर् (for अपक्षैर्) K$_1$ Dn$_3$m विविधैः (for अहितैः). Ś$_1$ K$_2$ च भर्तुर् ; K$_1$ उपायैर् ; T$_1$ च सत्ये (for च तस्य) — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ बिभेष्व ; K$_1$ बिभेषि ; K$_3$ D$_5$ बिभीष्व ; K$_4$ Dc D$_3$ बिभ्यस्व ; D$_2$ बिभास्व, T$_1$ नित्यस्य, T$_2$ भिदस्व (for भिद्यस्व) K$_3$ °द्भलै° ; B Dc Dn$_{2}$ n$_3$ D$_{3\,4\,6}$ G$_3$ °द्यतै° ; T$_1$ G$_1$ °स्थितै° (for °द्धतै°)

10 ^{a}) K$_4$ Dn$_3$ D$_1$ मदं ; D$_3$ मद- (for मदं) T G$_1$ M तदप्रमादं (T$_2$ G$_1$ इदं प्रमाण) पुरुषेषु कृत्वा ; G$_{2\,4}$ नैवं प्रमाणं कुहकेषु कुर्याः. — ^{b}) K$_4$ D$_{2\,3}$ T M मानं, Dc भागं ; G$_1$ -माना, G$_{2\,4}$ -मानां (for भावं) K$_{1\,2}$ B D$_{2\,3}$ परि° (for प्रति°) D$_2$ M$_1$ मानं ; T -माणं ; G$_{1\,4}$ -माणा ; G$_3$ वाचं (for मौनम्) — ^{c}) K$_3$ B$_3$ Dn$_1$ D$_{3-6}$ °शांबा° (for

नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ १०
महाकुलीनाभिरपापिकाभिः
स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥ ११
एतद्यशस्यं भगवेदनं च
स्वर्ग्यं तथा शत्रुनिबर्हणं च ।
महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा
भर्तारमाराधय पुण्यगन्धा ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

२२४

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
कथाभिरनुकूलाभिः सहासित्वा जनार्दनः ॥ १
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।
आरुरुक्षू रथं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥ २
सत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।
उवाच वचनं हृद्यं यथाभावसमाहितम् ॥ ३
कृष्णे मा भूत्तवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः ।
भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४
न ह्येवं शीलसंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः ।

°स्म्बा°) — d) Ś1 K1 (m as in text) 2 न हि ते (for रहिते)

11 a) T2 महात्म्यलीलाभिर् (for °कुलीनाभिर्) D2 अपापकाभिः; M2 अपालिकाभिः — b) Ś1 K1 4 B4 D1 (before corr.) 2 3 5 T G2 4 सखीभिः (for सतीभिः) Ś1 K D1–3 सह (for तव) — c) K4 चंड्यश्च शौंड्यश्च, T1 चंडप्रचंडाश्च G1 M शौंड्य° (for शौण्डा°) — d) K4 चौर्यश्च, B1 D1–3 M1 चौर्या°, T1 G3 4 चोरा°; T2 G1 घोरा° (for चौरा°)

12 a) T1 G2 4 रहस्यं (for यशस्य) B D (except D3) G3 भगदैवत, T1 G1 2 4 M °वेतन — b) Dn2 तदा; G3 यथा (for तथा) — c) T1 G1 °मालाभरणांग- (for °माल्याभरणाङ्ग-) T1 -माला, T2 G1 2 4 -रागैर् (for -रागा) — d) Ś1 K1. 2 Dc पुण्यगंधे, K3 गंधपुण्ये; B1 पुण्यगंधि; B4 S (except G3) °गंधैः

Colophon — *Major parvan* : K1 2 G2 4 M2 आरण्य — *Sub-parvan* K B Dc Dn1 n3 D1–6 G1 3 द्रौपदी(B4 कृष्णा)सत्यभामासंवाद (K4 सत्यभामाद्रौपदीसं°) — *Adhy. no.* (figures, words or both) Dn (Dn1 marg.) 233 (Dn2 232), D1 236, T G1 224, G2 4 M (M2 inf. lin.) 226 (M2 orig. 228) — *Śloka no.*: Dn D1 12 (in D1 this figure is followed by 16)

224

1 b) B1 2 3 (m as in text) ब्राह्मणै° (for पाण्डवै°) — c) G1 °रूपाभिः, M1 °कूल्याभिः (for °कूलाभिः) — d) B Dn D4 6 G3 सह स्थित्वा (for सहासित्वा)

2 K2 om. (hapl.) 2ab — a) Ś1 K1 तां, K4 स (for तैः) — b) G2 पांडवैर् (for यथावन्) — d) S (except G3) भारत (for केशवः)

3 a) B2 तां तु (for तत्र) — b) K3 जित्वा च, Dc1 पूजित्वा; D1 अर्चित्वा; T1 रजित्वा, G1 सस्वजे (for स्वजित्वा) — c) B2 सत्य (for हृद्यं) — d) Ś1 K1–3 B4 Dn D1 2 5 M1 °भावं (for °भाव-) Ś1 K D1–3 5 समाहिता; T1 G1 2. 4 समन्वितं

4 a) K3 ततोत्कठा — In D4, the portion of the text from °गरः (in b) up to 3 225 11a is lost on a missing fol. (343) — c) T1 (? gloss) °सदृशैर् (for °संकाशैर्)

5 D4 missing (cf. v.l. 4) — b) D3 नैव; G4 एव; M1 स्त्रियः (for नैवं) K2 4 Dc D1 5 G4 °लक्षणा — c) B1 आसु° (for प्रासु°) K3 Dc D5 क्लेशान्; T2 कालं (for क्लेशं). — d) D1 तथा (for यथा) Ś1 K1 D2 असितेक्षणा.

6 D4 missing (cf. v.l. 4) — a) Dc तु; D3 हि

प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५
अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।
भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वंद्वेति श्रुतं मया ॥ ६
धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ।
युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥ ७
यास्ताः प्रव्राजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ।
ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥ ८
तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ।
विद्धि संप्रस्थितान्सर्वांस्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥ ९
पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः ।
श्रुतकर्मार्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ।
सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ॥ १०
सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ।
अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् ॥ ११
त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ।
प्रीयते भावनिर्द्वंद्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा ॥ १२
भेजे सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ।
भानुप्रभृतिभिश्चैनान्विशिनष्टि च केशवः ॥ १३
भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकवृष्णयः ।
तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भामिनि ॥ १४
एवमादि प्रियं प्रीत्या हृद्यमुक्त्वा मनोनुगम् ।
गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ॥ १५
तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ।

(for च) B_4 कृष्णे (for भूमिर्) — ^{b}) B_4 भूमिर् (for इयं). T_1 निःसृत° (for निहत°)

7 D_4 missing (cf v l 4). — ^{a}) K_1 श्रुत्वा (for कृत्वा) — ^{b}) B_2 प्रतिपत्य, G_3 °पात्य (for °यात्य) — ^{d}) K_4 D_{1-3} द्रक्ष्यसि; B_1 वीक्ष्यसे, $B_{2\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 द्रक्ष्यसे

8 D_4 missing (cf v l 4) D_2 om (hapl) up to द्रक्ष्यसि — ^{a}) T_1 त्वां (for ताः) K_4 $B_{1\ 3}$ Dc $D_{1\ 3}$ T_2 G_3 प्रव्रज°; T_1 G_2 प्रव्रज्य° (for प्रव्राज°) $Ś_1$ तां (for त्वां) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1\ 3\ 5}$ गत° (for हत°) — ^{d}) B_1 द्रक्ष्यसे B_2 कुरुस्त्रियं; T_2 कुलस्त्रियः

9 D_4 missing (cf v l 4) — ^{c}) T_2 $G_{1\ 2}$ तान् (for सं-) — ^{d}) T_2 त्वत्कृते; G_1 कृष्णे त्वं (for तान्कृष्णे) — After 9, $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_{1-3} ins

1097* ये च तत्र स्थिता राज्ञि तत्पक्षीयाः क्षितीश्वराः ।
तेषां कालः क्षितीशानां प्राप्तः कृष्णे दुरासदः ।

10 D_4 missing (cf v l 4) — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 transp ते and च D_1 तु (for ते) K_4 B_1 $D_{2\ 3}$ तु; D_1 ते (for च) — ^{b}) K_3 Dc D_3 T_1 श्रुत° (for सुत°). $Ś_1$ K $D_{1\ 3}$ तथा शिशु., B_1 Dn $D_{2\ 6}$ G_3 तथाविधः; T_1 तथाभिभूः; T_1 G_1 च वर्धनः (for तथा विभुः) — ^{d}) $D_{1\ 6}$ G_3 तु (for च) — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ श्रु(K_1 सु)तसोम° (for श्रुतसेन°)

11 D_4 missing (cf v l 4) — ^{b}) K_4 कृतार्थां° (for कृतास्त्रा°) — ^{c}) K_1m G_1 प्रीत्या (for प्रीता) — ^{d}) K_1m सुभद्रायां (for द्वारवत्यां). T_1 सुता (for रता)

12 D_4 missing (cf v l. 4) — ^{a}) G_1 [अ]पि (for च) — ^{b}) D_5 T_1 प्रीता (for प्रीत्या) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 प्रीतये (for प्रीयते) $Ś_1$ B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 तव; D_1 चैव (for भाव-) D_5 °निर्बन्द्धा (for °निर्द्वंद्वा) — After 12, B (B_1 marg) Dc Dn D_3 (marg *sec m*) $_{5\ 6}$ G_3 ins:

1098* दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ।

13 D_4 missing (cf v l 4) — ^{a}) K_3 भोजा; K_4 भजे, B Dc Dn $D_{1\ 6}$ G_3 भजेत् (for भेजे) K_4 D_1 T $G_{2\ 4}$ चैतान्; D_3 G_1 M_1 चैनान् (for चैव) D_2 भजेत भोजं सर्वात्मान (sic) — ^{c}) $K_{1\ 4}$ B_2 Dc $D_{2\ 3\ 5}$ चैतान् (for चैनान्) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 T_1 M न (for च)

14 D_4 missing (cf v l 4). — ^{a}) $Ś_1$ चैनान्; T_2 G_1 तेषां (for चैषां) — D_2 om (hapl) 14^{bcde}. — ^{b}) A few MSS. स्वसुरः (for श्वशुरः) — ^{e}) K_1 प्रत्यय° (for प्रणय°) — ^{f}) B D (except D_{1-3}, D_4 missing) भाविनि; T_2 G_4 भामिनी.

15 Before 15, $B_{3\ 4}$ (both marg) D_1 T_1 G_1 M ins वैशं° उ° (resp वैशं°) D_4 missing (cf. v l 4) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B_4 $D_{1-3\ 5}$ सांत्वं; K_3 Dn $D_{4\ 6}$ सत्य; B_{1-3} Dc G_3 सर्वं; T_2 प्रीता (for प्रीत्या) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_1 °रमं, Dc T_2 G_1 °गत (for °नुगम्) — ^{c}) $Ś_1$ K_{2-4} B_1 Dc $D_{1\ 3\ 5}$ $G_{1\ 2\ 4}$ मति (for मनश्च)

16 D_4 missing (cf v l 4) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 5}$ T_2 $G_{1\ 4}$ तां कृष्णा °महिषीं — ^{b}) K_4 (by corr) D_5 °प्रदक्षिणां — ^{c}) B_1 Dc शौरिः (for शौरेः) — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ B_{2-4} D (except D_6, D_4 missing) [अ]थ (for च) B_{2-4} Dn $D_{5\ 6}$ भाविनी (for भामिनी) B_1 सत्य-

आरुरोह रथं शौरेः सत्यभामा च भामिनी ॥ १६
स्मयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्त्व्य च ।
उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ समाप्तं द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

२२५

जनमेजय उवाच ।
एवं वने वर्तमाना नराग्र्याः
शीतोष्णवातातपकर्शिताङ्गाः ।
सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं
ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा
जनं समुत्सृज्य विधाय चैषाम् ।
वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च
नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २
तथा वने तान्वसतः प्रवीरा-
न्स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनांश्च ।
अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा-
स्तान्पूजयामासुरथो नराग्र्याः ॥ ३
ततः कदाचित्कुशलः कथासु
विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।
स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव
वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४
अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च
वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ।
प्रचोदितः सन्कथयांबभूव
धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्यमौ च ॥ ५ C 3 11745 B 3 236 5 K 3 237 5

भामासहायवान्, T1 M1 कृष्णयानुगता शुभा

17 D4 missing (cf v l 4), D1 om 17 — [a]) Dc D5 स्मितं कृत्वा, T1 G1 स स्मयित्वा, G2. 4 सांत्वयित्वा (for स्मयित्वा तु) D3 च; T2 स (for तु) — [b]) B3 °शांत्य च; D2 °सांत्वयन् (for °सान्त्व्य च) — [c]) K1 B4 D2 3 T1 G1 3 4 °वृत्य (for °वर्त्य) K3 4 D2 3 रथं (for ततः) Ś1 K D2 3 5 शीघ्र, B4 शीघ्रो — [d]) K3 Dc T1 G1 M परंतप; B पुरं तदा; Dn D6 G3 पुरं स्वकं; T2 G1 नराधिप.

Colophon om in Ś1 K1 2 D4 missing — *Major parvan* G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* · K4 B Dc Dn D2 3 6 G3 द्रौपदीसत्यभामासंवाद; to it K4 Dc Dn1 n2 D2 3 add समाप्त — *Adhy name:* K3 D5 वासुदेवाभिगमन, D1 वासुदेवाभिगमनोपाख्यानसमाप्तिः; G1 कृष्णद्वारकाप्रवेशः. — *Adhy no* (figures, words or both) B4 306, Dn 234 (Dn2 233), D1 M2 (*inf lin*) 237 (M2 orig 229), T G1 225, G2 4 M1 227. — *Śloka no* · Dn D1 18

225

1 In D4, 1-11[a] is lost on a missing fol (cf v l 3 224 4) — [b]) Ś1 K2 B3 3 Dn1 n3 D6 G3 °कर्पितांगाः, D1 °कर्पिताश्च — [c]) G1 समा° (for तदा°) — [d]) K3 4 D2 किमकुर्वन्स (for °कुर्वन्त)

2 D4 missing (cf v l 1) — [a]) Ś1 K1 2 Dc च (for तु) — [b]) T1 M1 सतां च, T2 G1 2. 4 M2 विहाय (for विधाय) Ś1 K2 चैव; K1 G3 रक्षां, Dn D1 3 4 वेशं (D1. 3 °ष); T1 M1 तेषां; T2 G1 2. 4 चेष्टं (for चैषाम्) — [c]) G1 च (for [अ]थ) — [d]) K1 D1 S (except G3 M1) तथा (for तदा)

3 D4 missing (cf v l 1) — [a]) Ś1 K1 2 4 D1-3 तस्मिन्; T2 G1 2 4 श्रुत्वा (for तथा) T1 G2 4 च (for प्र-)

4 D4 missing (cf v l 1) — [a]) D1 कुशली G1 कथाविद् — G1 om 4[c]-6[a] — [c]) B4 सर्वैः; T1 G2 4 स वै (for स तैः) — [d]) D2 T1 अन्व° (for अभ्य°)

5 D4 missing (cf v l 1) G1 om 5 (cf v l 4).

कृशांश्च वातातपकर्शिताङ्गा-
न्दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।
तां चाप्यनाथामिव वीरनाथां
कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥ ६
ततः कथां तस्य निशम्य राजा
वैचित्रवीर्यः कृपयाभितप्तः ।
वने स्थितान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
ञ्श्रुत्वा तदा दुःखनदीं प्रपन्नान् ॥ ७
प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा
निःश्वासबाष्पोपहतः स पार्थान् ।
वाचं कथंचित्स्थिरतामुपेत्य
तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ८
कथं नु सत्यः शुचिरार्यवृत्तो
ज्येष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।
अजातशत्रुः पृथिवीतलस्थः
शेते पुरा राङ्कवकूटशायी ॥ ९
प्रबोध्यते मागधसूतपूगै-
र्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।
पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे
प्रबोध्यते नूनमिडातलस्थः ॥ १०
कथं नु वातातपकर्शिताङ्गो
वृकोदरः कोपपरिप्लुताङ्गः ।
शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः
कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ॥ ११
तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी
वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।
विदूयमानैरिव सर्वगात्रै-
र्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १२

— ^{b}) D1 °पुगवेन (for °सत्तमेन) — ^{c}) D1 प्रणोदितः (for प्रचो°) K4 B Dn D2 3 6 G3 M2 संकथ°; Dc D5 सत्कथ°; T2 [अ]य कथ° (for सन्कथ°)

6 D4 missing (cf v l 1) G1 om 6^{a} (cf v l 4). — ^{a}) Ś1 B2 Dn2 n3 °कर्षितांगान्; T2 °कर्शितांश्च and °कर्शितांगान् also — ^{b}) K3 दुःखग्रहोग्रस्य (for दुःखस्य चोग्रस्य) K2 मुख-; Dc सुखे, M1 मुखं (for मुखे) — ^{d}) T1 °त्याग- (for °क्लेश-) D2 -गणानु°; D3 T1 M1 -गणेन (for गुणेन).

7 D4 missing (cf v l 1) D1 om 7 G2 4 transp 7^{ab} and 7^{cd} — ^{a}) B Dn D6 T1 G कथास् (for कथां) — ^{c}) Ś1 K1–3 B2 Dc D2 3 तदा, K4 B1 3 4 Dn D5 6 G3 तथा (for स्थितान्) T2 पांडव° (for पार्थिव°). — ^{d}) D5 कृष्णां (for श्रुत्वा) K4 D2 3 [अ]थ (D3 तु) तान्; B Dn D5 6 T G3 4 M1 तथा (for तदा) K2 3 °नदी- (for °नदीं)

8 D4 missing (cf v l 1). K3 om 8^{ab} — ^{a}) B1 देव्याभिह°, D5 दैन्याभिहि°, T2 G1 चैनान्विहि° (for दैन्याभिह°). — ^{b}) B Dc Dn D6 G3 °वातोप°; D1–3 °कंठोप°; D5 °गर्भोप° (for °बाष्पोप°) B Dc Dn D6 G3 M तदानीं, D1–3 च राजा; D5 शुभार्थी; T2 G4 स्म पार्थान्, G2 च पार्थान् (for स पार्थान्). Ś1 K4 °कंठोपहतस्वरार्तो (K4 °र्थो); K1 2 °कंठापहतस्वरार्त (K2 °स्वरांतो). — ^{d}) B3 प्रचिंत्य (for विचिन्त्य).

9 D4 missing (cf v l 1) — ^{a}) D6 G3 तु (for नु) Ś1 K1 2 आत्मवान्वै (for आर्यवृत्तो) — ^{b}) B2 G4 श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः) — ^{c}) B4 Dn D6 G3 पृथिवीतले स्म; T1 G2 4 प्र(G4 व्य)थितः स्म शेते; T2 G1 वसुधातलेषु — ^{d}) T1 G2 4 भूमौ (for शेते) K4 D1–3 शोभनतल्पशायी; B4 बांधवकूटशायी

10 D4 missing (cf v l 1) — ^{a}) Ś1 K1 2 °संघैर्; B2 °वृंदैर्; B3m T G2. 4 °पुत्रैर् (for °पूगैर्) — ^{b}) T1 यज्ञं, M1 यस्तं (for नित्यं) — ^{c}) D1 अपत्रि° (for पतत्रि°). T2 G1 2 4 नृपोद्य (for जघन्य-) B4 T G1 2 4 रात्रौ, Dc -काले (for -रात्रे) — ^{d}) Dc प्रबुध्यते K4 D2 3 S इला(G1 °हा)तलस्थः; B Dc D1 इहा(B2 D1 °वा)चलस्थः (for इडा°)

11 D4 missing up to 11^{a} (cf v l 1) G2 om. (hapl) 11 — ^{a}) Ś1 B Dn D5 6 G3 °कर्षितांगो — Ś1 om (hapl) 11^{bc} — ^{b}) T2 G1 4 M1 °परिप्लुताक्षः — B2 transp 11^{c} and 11^{d} — ^{c}) T G1 4 M °चितः स (M1 सन्) (for °चिताङ्गः)

12 ^{b}) B4 °राजस्य (for °सुतस्य) — ^{c}) Ś1 K1 2 T2 G2 4 विधूयमानै° — 12^{d} = 13^{d}

13 K4 D3 om (hapl) 13 — ^{b}) Ś1 K1 2 दृष्ट्वा च भीमः (for भीमं च दृष्ट्वा) K3 4 B Dn D4–6 G3 °विप्र-

यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
भीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तान् ।
विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा
ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १३
तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखार्हौ
समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।
प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ
धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४
समीरणेनापि समो बलेन
समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ।
स धर्मपाशेन सितोग्रतेजा
ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ १५
स चापि भूमौ परिवर्तमानो
वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः ।
सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः
कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६
अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या
दुःशासनो यत्परुषाण्यवोचत् ।
तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं
दहन्ति मर्माग्निरिवेन्धनानि ॥ १७
न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो
धनंजयश्चाप्यनुवर्तते तम् ।
अरण्यवासेन विवर्धते तु
भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन ॥ १८
स तेन कोपेन विदीर्यमाणः
करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ।
विनिःश्वसत्युष्णमतीव घोरं
दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९
गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च
संरम्भिणावन्तककालकल्पौ ।

युक्तं; $D_{1\ 2}$ °विप्रमुक्त, T_2 G_1 °सवियुक्त — $13^d = 12^d$

14 ^{a}) K_2 चापि सुखौ, K_3 चाप्यसुखौ (for चाप्य°) K_3 सुखाढ्यौ (for °र्हौ) — ^{b}) Ś$_1$ समिद्ध°; K_4 सवृद्ध°; B_3 समूर्ध° (for समृद्ध°) K_3 Dc यथैव; T_1 अतीव (for दिवीव) — ^{d}) = (var.) 16^c K_4 $D_{2\ 3}$ (before corr.) S (except G_3) क्रोधेन सत्येन; D_1 सत्येन धर्मेण (by transp.) M तु (for च) Ś$_1$ K_1 B_1 Dc_1 D_2 धार्य°; D_5 वर्ध° (for वार्य°)

15 ^{a}) D_3 समीरणस्य (for °णेन) K_3 Dc_2 D_{4-6} G_3 [अ]द्य, B Dc_1 Dn D_1 [अ]थ, T $G_{1.\ 2\ 4}$ [इ]ह, M [ए]व (for [अ]पि) — ^{b}) B_4 [अ]थ; T_1 $G_{1\ 2}$ [इ]व, T_2 [अ]पि (for [ए]व) G_2 समो (for सुतो) — ^{c}) T_1 यतो°, T_2 G_1 वृतो°; $G_{2\ 4}$ ततो° (for सितो°) K_3 B_{1-3} D (except $D_{2\ 3}$) G_3 °प्रजेन (for °प्रतेजा) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_5 विनिश्वस्य, a few MSS विनिश्वस्य B_4 D_1 [अ]मर्षात्, D_3 [अ]मर्षी; T_1 [अ]मर्ष. (for [अ]मर्षम्)

16 ^{a}) Dc परिधार्यमाणो — ^{c}) = (var.) 14^d D_1 धर्मेण सत्येन (by transp.) T_2 G_1 नि- (for च) — ^{d}) K_3 काम (for काल) Dc [अ]थ कौरवेन्द्रः, $D_{4\ 6}$ [अ]धिको रणेऽन्यैः

17 ^{a}) T_1 °शत्रु (for °शत्रौ) K_4 नि- (for तु) T_1 कलहे (for जिते). D_1 निकृत्यां, $G_{1\ 2}$ निकृत्य — ^{c}) G_1 वृकोदरांगे — ^{d}) K_2 D_2 दहति Ś$_1$ K D_{1-3} मं($K_{1\ 2}$ [अ]मं)दाग्निर्, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 कक्षाग्निर्; G_1 मर्मेग्निर्; $G_{2\ 4}$ धर्माग्निर् (for मर्माग्निर्) K_4 [इं]धनेन (for [इ]न्धनानि)

18 K_3 om. (hapl.) from 18^a up to कोपोऽग्निर् (in 18^d) — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ पातक, T_2 $G_{1\ 2}$ पापके; G_4 पावके, M_1 पातक B_1 पश्यति, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ स्थास्य°, M_1 धास्य°; M_2 धाक्ष्य° (for ध्यास्य°) Ś$_1$ धर्मराजो, K_4 ब्रह्मपुत्रो — ^{b}) D_1 वा (for च) B Dc Dn D_{4-6} G_3 °वर्त्स्यते, D_1 °वर्त्स्यते (for °वर्तते) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ स, K_4 B_2 [ऽ]स्य (for तु) — ^{d}) K_1 (by corr.) and $D_{1\ 3}$ G_1 कोपाग्निर् Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_{1-3} [इ]न्धनेन (K_4m [इ]न्धनानि); K_3 M_2 [अ]नलेन (for [अ]निलेन)

19 ^{a}) $K_{3\ 4}$ B D G_3 विदह्यमानः (K_3 Dc D_1 °दार्यमाणः), M_2 निवार्यमाणः — ^{b}) T_2 G_1 [अ]पि (for [अ]भि-) K_3 Dc मानी (for वीरः) — ^{c}) K_4 D_4 T °निश्वसन् Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ G_1 [उ]ग्रम् (for [उ]ष्णम्) K_3 Dc $D_{1\ 6}$ वीरो (for घोर) — ^{d}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 [इ]मां, T_2 [ग]न (for [इ]मान्) Ś$_1$ K_4 °चलान्, $K_{1\ 3}$ °शैलान्; $D_{1-3\ 5}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M सेना; T_2 °मास्ते (for °पौत्रान्)

20 ^{a}) D_2 गाजीवधन्वा Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ स (for च) — ^{b}) K_2 संरम्भणाव् T_2 G_1 पन्नग- (for [अ]न्तक-) Dc -कालतुल्यौ

न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां
शरान्किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २०
दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो
दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः ।
मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
वृकोदरं चैव धनंजयं च ॥ २१
शुभाशुभं पुरुषः कर्म कृत्वा
प्रतीक्षते तस्य फलं स्म कर्ता ।
स तेन युज्यत्यवशः फलेन
मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२
क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च बीजे
देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ।
न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धि-
रन्यत्र दैवादिति चिन्तयामि ॥ २३
कृतं मताक्षेण यथा न साधु
साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
मया च दुष्पुत्रवशानुगेन
यथा कुरूणामयमन्तकालः ॥ २४
ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि
ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या ।
ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाश-
स्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५
क्रियेत कस्मान्न परे च कुर्यु-
र्वित्तं न दद्युः पुरुषाः कथंचित् ।
प्राप्यार्थकालं च भवेदनर्थः
कथं नु तत्स्यादिति तत्कुतः स्यात् ॥ २६

(for -कालकल्पौ) — ^{c}) $D_{1\ 3}$ $G_{2\ 4}$ निःशेषयेतां; D_{5} सुयोधयेतां $Ś_{1}$ $K_{1\ 3\ 4}$ D_{2} °शेषं (for °सेनां) — ^{d}) K_{3} Dc $D_{1\ 5}$ सृजंता°; K_{4} $D_{2\ 3}$ क्षिपंता° (for किरन्ता°)

21 ^{a}) K_{1} सूर्य° (for सूत°) — ^{b}) G_{4} धनंजय° (for दुःशासन°) $Ś_{1}$ K_{1} (*sup lin*) समर्ष°; K_{1} (orig) $_{2}$ स्वमर्प°; T $G_{1\ 2\ 4}$ सुमंदतेजाः — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} साधु (for मधु) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ च (for तु) — ^{d}) B D (except D_{1-3}) G_{3} यद् द्यूतमालंब्य (Dc °लक्ष्य) हरन्ति राज्यं

22 ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} कर्म नरो हि (for पुरुषः कर्म). — ^{b}) D_{1} तत्स्व-; S (except G_{3}) चेत्स (for तस्य) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ Dc D_{5} तु; B_{2} हि (for स्म) K_{4} B_{4} D_{2} S (except G_{3}) विपाके (for स्म कर्ता). — ^{c}) D_{1} सत्येन; T_{2} एतेन (for स तेन) B Dn D_{4} मुह्य° (for युज्य°). — ^{d}) K_{3} B_{1} Dc तस्य (for तस्मात्)

23 ^{a}) D_{2} क्षुद्रे (for क्षेत्रे) $Ś_{1}$ K_{1} सुपिष्टे; Dc प्रकृष्टे (for सु°) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ [ऽ]प्युपिते; $D_{1.\ 2}$ [ऽ]भ्युदि°; T_{1} M_{1} रसि°; T_{2} विहि°; G_{1} रहि°; $G_{2\ 4}$ वपि°; M_{2} रसिके (for ह्युपिते) B_{4} D_{1} [ऽ]पि (for च) $Ś_{1}$ $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{1.\ 2\ 3}$ (*sup. lin* as in text) काले; B_{4} T_{2} M सम्यग्; T_{1} देवे (for बीजे) — ^{b}) T_{1} बीजे; G_{1} दैवे (for देवे) D_{1} तु (for च) K_{4} B Dc $D_{1-4\ 6}$ T_{2} G_{1} [अ]नु-; T_{1} [अ]थ; $G_{2\ 4}$ [उ]त (for [ऋ]तु-) — ^{c}) $Ś_{1}$ वस्तुः; $K_{1\ 2}$ वसुः (for न स्यात्) T_{2} $G_{1\ 2}$ M_{2} तु साप्य(M_{2} °प्र)-सिद्धिर्; T_{1} तु साधु साध्वी; M_{1} तु संप्रसिद्धिर् (for कुतः प्रसिद्धिर्) — ^{d}) D_{1} चिंतनीयं; S (except G_{3}) नास्ति हेतुः (for चिन्तयामि)

24 ^{a}) K_{4} D_{2} अनार्येण; D_{1} कृताक्षेण (for मताक्षेण) K_{3} कृतं ममापेक्षणया न साधु — ^{b}) $Ś_{1}$ K B_{4} $D_{1-3\ 5}$ °प्रवृत्तेषु च पांडवेषु — ^{c}) T_{1} न; T_{2} G_{1} तु (for च) T_{2} G_{1} दुष्पुत्रशताकुलेन — ^{d}) K_{4} $D_{2\ 3\ 5}$ तथा; S (except G_{3}) कृतः (for यथा)

25 ^{a}) T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ M प्रशाम्यति (for प्रवास्यति), and [ऽ]ग्निर् (for ऽपि) T_{1} ध्रुव पिबत्यस्य समीरणोग्निर् — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ प्रवास्यति; D_{1} प्रसू°; G_{1} प्रया° (for प्रजा°) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ [अ]पि (for [उ]त). — ^{c}) $Ś_{1}$ दिवादौ; K_{1} प्रणा° (for दिना°) — ^{d}) K_{3} ऋण° (for दिन°).

26 ^{a}) $Ś_{1}$ K D_{1-3} G_{3} क्रियां च; B_{4} क्षीयेत; D_{5} क्रियान्न; T_{1} G_{2} कृते च (for क्रियेत) B_{1} T तस्मात्; B_{4} दर्पात्; Dc कर्मात् (for कस्मात्) $K_{3.\ 4}$ D_{1-3} न नराः, B_{1-3} Dc Dn अपरे; D_{5} त्वपरे (for न परे) $Ś_{1}$ K D_{1-3} G_{3} वि- (K_{3} [ऽ]पि), B_{4} [ऽ]प-; D_{4} तु (for च) T_{2} कुर्याद् (for कुर्युर्) — ^{b}) $Ś_{1}$ चित्तं न; $B_{2\ 4}$ M Cnp वित्तेन; Dc वृत्त च; T_{1} वित्तानि; $G_{1\ 4}$ दत्तं च; G_{2} दत्ते च (for वित्त न) ❀ Cn वित्तेनेति गौडपाठे तु वित्तेन हेतुना । ❀ $Ś_{1}$ K_{1-3} $D_{1\ 5}$ M_{2} दद्यात्; Dc जह्यात् (for दद्युः) $Ś_{1}$ K_{1} पुरुषं; $K_{2\ 3}$ B_{2} Dc $D_{1\ 3\ 5}$ M_{2} पुरुषः S (except T_{2} G_{3}) कथंस्वित् — ^{c}) $B_{2\ 3}$ [अ]थ (for [अ]र्थ-) Dc -कामं (for कालं) — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1.\ 2}$ Dc D_{1} $G_{2\ 4}$ M_{2} च; D_{5} T_{1} तु; T_{2} G_{1} न (for नु) $G_{2\ 4}$ M न (for तत्) B_{1} Dc T_{1} कृतं, B_{4} गतं (for कुतः) D_{5} कृतार्थः, T_{2} कथं नु (for कुतः स्यात्)

कथं न भिद्येत न च स्रवेत
न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
अरक्ष्यमाणः शतधा विशीर्येद्
ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७
गतो ह्यरण्यादपि शक्रलोकं
धनंजयः पश्यत वीर्यमस्य ।
अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि
ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८
स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव
को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।
अन्यत्र कालोपहताननेका-
न्समीक्षमाणस्तु कुरून्मुमूर्षून् ॥ २९
धनुर्ग्रहश्चार्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गाण्डिवं लोकसारम् ।
अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
त्रयस्य तेजः प्रसहेत को नु ॥ ३०
निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य
दुर्योधनो रहिते सौबलश्च ।
अबोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं
स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

२२६

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य सहसौबलः ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ १
प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत । C 3 14 B 3 K 3

---

27 a) Ś1 M2 च, B2–4 Dn D1–6 T1 G3 नु (for न) B4 भिद्येच्च B4 [आ]स्रवेच्च; D5 श्रयेत, T1 [आ]श्रुवेत; T2 स्मृयेत, G3 स्तुवेत, M2 [आ]स्रवेन (for स्रवेत). — b) Ś1 K1 2 B1 2 Dc D5 T1 प्रसिध्ये°; K4 B4 प्रसिंचे°; T2 G1 [अ]वसीदे°, G2 [अ]वसज्ये°, G4 [अ]वसिच्ये° (for प्रसिच्ये°) — c) K4 B4 Dn D1 6 T1 G3 अरक्ष्यमाण, T2 G1 2 4 M अवेक्षमाणः (G1 °णं) (for अरक्ष्यमाणः) Ś1 K1 2 च तथा (for शतधा) B1 2 4 Dn D4 6 G1 3 प्र(G1 वि)कीर्येद्, T1 प्रकुर्युर्; G4 प्रशीर्येद् (for विशीर्येद्)

29 a) Ś1 K2 च (for हि) Ś1 K2 हित्वा; T1 G4 या° (for ग°) K3 4 D3 एव, T1 G4 एकः (for एव) — b) G1 प्रतिगंतुम् (for पुनरागन्तुम्) K2 ईक्षेत् (for इच्छेत्) — c) D3 अत्रैव, T2 अनेन; G1 अनुक्तः (for अन्यत्र) T2 °पहिनान् (for °पहतान्) B4 अल्लोकान् (for अनेकान्). — d) B1 D5 °माणश्च, T G1 4 °माणः स; G2 °माणाद्धि; M °माणाच्च (for °माणस्तु) D4 6 T2 मुमुक्षून्; G1 मुहूर्तं (for मुमूर्षून्)

30 a) K4 Dc T G2 4 M धनुर्ग्रह° — b) K3 B3 तं (for तद्) B1–3 Dn D2 4 6 G3 भीमवेगं (for लोक°) — c) Ś1 K1 2 तानि तानि, Dn2 M1 तानि यस्य (for तानि तस्य) — d) Ś1 तस्यास्त्र-; K1 2 तस्यात्र, B2 एतस्य; T1 G4 M1 तत्त°, G2 जय°; M2 स्म य° (for त्रय°) K1 प्रसहेन्न, T2 G2 विपहेत B2 3 Dn D5 6 G3 [ऽ]त्र, B4 [ऽ]स्य; Dc [ऽ]पि (for नु) G1 तेजो न सेहेत ततो नु को नु

31 b) K3 4 B D (except D5) G3 M1 दुर्योधनं B1 T2 G1 रहितः; D3 5 सहितः Ś1 K1, 2 सौबलस्य; K3 B D G3 °लोथ (D2 3 °लेन); K4 °लेयः. — c) B1 उवाच यत्; D5 प्राबोधयन्; S (except G3) अबोचता (for अबोधयत्) — d) K D2 3 5 चाप्रहृष्टो; B1 Dc2 S (except T1 G3) चापि हृष्टो; D1 Cnp चाथ हृष्टो (!) T G1 4 °तेजाः (T2 °चेताः also as in text)

Colophon — *Major parvan*: Ś1 K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan*. K3 4 B Dc Dn1 n3 D2–4 6 G3 4 घोषयात्रा, Dn3 पार्थिव[घो]षयात्रा — *Adhy name* K1 2 धृतराष्ट्रवाक्यं; D1 धृतराष्ट्रनिवेदित : G1 धृतराष्ट्रप्रलापः — *Adhy no* (figures, words or both) B4 307, Dn 235 (Dn2 234), D1 238, T G1 226, G2 4 M1 228, M2 (orig) 230 (inf lin 208) — *Śloka no*. Dn 32, D1 29

भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवं शम्बरहा यथा ॥ २
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ।
कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३
या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवान्भजते पुरा ।
साद्य लक्ष्मीस्त्वया राजन्नवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ४
इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ।
अपश्याम श्रियं राजन्नचिरं शोककर्शिताः ॥ ५
सा तु बुद्धिबलेनेयं राज्ञस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ।
त्वयाक्षिप्ता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ ६
तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ।
शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥ ७
तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवना देवी सग्रामनगराकरा ।
नानावनोद्देशवती पत्तनैरुपशोभिता ॥ ८
वन्द्यमानो द्विजै राजन्पूज्यमानश्च राजभिः ।
पौरुषाद्दिवि देवेषु भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ ९
रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
कुरुभिस्त्वं वृतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ॥ १०
ये स्म ते नाद्रियन्तेऽऽज्ञा नोद्विजन्ते कदा च न ।
पश्यामस्ताञ्श्रिया हीनान्पाण्डवान्वनवासिनः ॥ ११

226

1 b) N G3 शकुनिस्तदा (for सहसौबलः) — c) K4 B1 D2 3 G2 4 वाक्यं; T1 राजन् (for काले) — d) N G3 कर्णेन सहितोब्रवीत्.

2 Before 2, G1 ins कर्णः — a) T1 सर्वान् (for वीरान्) — c) T1 [ए]तां (for [इ]मां) D3 सर्वां (for एको) — d) K4 B1 4 Dn1 n3 M2 दिवि (for दिवं) D1 सुरपतिर् (for शम्बरहा) — After 2, T G1 2 4 ins ,

1099* तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवनाकारा सहस्थावरजङ्गमा ।

[(L 1) = 8^{ab} — (L 2) Prior half = (var) 8^{c}]

3 a) Ś1 दक्षिणात्याश्च — b) B4 दिव्यमानवाः (for -[उ]दीच्यवासिनः) — d) T1 आत्मन° (for राजान°) K3 4 D1-3 जना° (for नरा°)

4 a) D5 या पुरा, T2 सा हि सा (for या हि सा) K4 D2 3 प्र (for सा) — b) B4 Dc Dn अभजत् (for भजते) — c) D1 सा हि, G1 सम्यग् (for साद्य) D5 स्वयं (for त्वया) Dc प्राप्ता (for राजन्) — d) Dc दुराप्ता (for अवाप्ता)

5 a) Ś1 °प्रस्थं, K1 2 °प्रस्थे (for °प्रस्थ-) K3 D1 5 °गतां (for °गते) Ś1 K2 यात्रां; B1 रात्रां; D2 यां यां; D4 याता; T1 यातां, T2 यातं (for यां तां) — b) B1 दीप्यमाने, D4 °माना. — c) K2 4 अपश्यामि B1 ततो राजन्; B2 3 Dc D4 6 G3 महाराज; B4 महीपाल (for श्रियं राजन्) — After 5^{c}, B4 D (except D1-3 5) G3 ins

1100* दृश्यते सा तवाद्य वै ।
शत्रवस्तव राजेन्द्र.

— d) T2 G1 अचिरात्; G2 4 सुचिरं Ś1 K1 Dn1 n3 D1 4 6 शोककर्षिताः, D5 त्वां समागता

6 a) Ś1 K1 2 T1 साधु-, K3 D1 5 T2 G1 साद्य; B4 सा श्रीर् (for सा तु) K1 [ए]व, B4 [इ]षुम् (for [इ]यं) — b) T राजन्, G1 राजात् (for राज्ञः) T2 तस्य (for तस्माद्) S (except G3) तथाविधात् (for युधिष्ठिरात्) B4 अपहाय युधिष्ठिर — c) B4 त्वयि श्रिता (for त्वयाक्षिप्ता)

7 a) Ś1 K1 2 तदैव (for तथैव) — c) K4 °नेषु स्थिताः, B4 °ने विष्ठिताः; S °नेवस्थिताः (G3 °ने युधिताः)

8 a) B4 Dn2 D4 6 ते वय, Dn1 n3 तवेयं (for तवाद्य) — G1 om (hapl) 8^{b}–9^{a} — b) Ś1 K4 Dc D2 T1 G2 अखिला; D1 सकला (for निखिला) — c) T1 °वना चेयं, T2 °वना देव, G4 °वनाकारा (for °वना देवी) — d) T2 नगराकरपूरिता; G4 सहस्थावरजंगमा — e) D1 °विधो° (for °वनो°) — f) B2 Dn D4 6 G3 पर्वतै° (for पत्तनै°) — After 8, T G2 4 M ins

1101* नानाजनपदाकीर्णा स्फीतराष्ट्रा महाबला ।

9 G1 om 9^{a} (cf v l 8) — a) D1 स्तूय°; D3 T G2 4 M1 नंद्य° (for वन्द्य°) D5 नृपै (for द्विजै) — b) D5 तथा द्विजैः (for च राजभिः) G2 4 M2 भासि नक्षत्रराडिव (= 10^{d}) — d) B2 मघवानिव; T1 G1 4 M1 रश्मिमा°

10 a) G2 राजन् (for राजा) — c) Ś1 K4 T2 G2 4 सं-, T1 तु (for त्व)

11 a) B2-4 Dc Dn D4 6 T1 G3 यैः (for ये) Ś1 K1 2 न ध्रियंते, B2-4 Dc Dn D6 G3 नाद्रियेत (for °यन्ते) Ś1 K1 2 B1 त्वां; T1 M [ऽ]स्मान्; G4 [ऽ]स्मिन् (for ऽऽज्ञा) K3 ये पुरा दीप्यमानाश्च, K4 येस्मान्पुरा नाद्रियंते; D2 3 येस्मांस्तु नाद्रियंते नु; T2 G1 2 ये नाद्रियंतेज्ञानात्त्वां (G2 °द्गा) — b) Ś1 K1 2 D2 3 5 उद्विजतः; D1 नोद्विजेत, T G1 2

श्रूयन्ते हि महाराज सरो द्वैतवनं प्रति ।
वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १२
स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
प्रतपन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १३
स्थितो राज्ये च्युतान्राज्याच्छ्रिया हीनाञ्श्रिया वृतः ।
असमृद्धान्समृद्धार्थः पश्य पाण्डुसुतान्नृप ॥ १४
महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तां ययातिमिव नाहुषम् ॥ १५
यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशां पते ।
पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां सा समर्था भवत्युत ॥ १६
समस्थो विषमस्थान्हि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किं ततः परमं सुखम् ॥ १७
न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥ १८
किं नु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजयम् ।
अभिवीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससम् ॥ १९
सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनवाससम् ।
पश्यन्त्वसुखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ।
विनिन्दतां तथात्मानं जीवितं च धनच्युता ॥ २०
न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलंकृताः ॥ २१
एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।
तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २२ C 3 1179 B 3 237 K 3 238

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

न प्रीयते (for नोद्विजन्ते) K_{3} श्रिया परमया युताः, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} न च (B_{1} तु) ते (B_{4} Dn_{2} n_{3} G_{3} ये) शासने स्थिताः

12 ^{a}) K_{3} $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{3\ 5}$ T_{1} G_{4} श्रूयते T_{1} G_{4} च (for हि) — ^{c}) D_{5} सर्वे (for सार्धं)

13 ^{a}) $B_{1\ 3\ 4}$ D_{3} T_{1} M सं-, D_{1} त्व (for स) T_{2} प्रियाभिर् (for प्रयाहि) T_{1} °वाहो, M_{2} °राजन् (for °राज) — ^{c}) B Dn D_{4-6} G_{3} तापयन् (for प्रतपन्) D_{1} च, D_{5} तान् (for त्वं) — ^{d}) $B_{2\ 3}$ T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ M_{1} रश्मिमान् (for °वान्)

14 ^{a}) T_{1} $G_{2\ 4}$ M स्थानात् (for राज्यात्) — ^{b}) B_{1} हि ते भार्यां (for श्रिया हीनाञ्) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ G_{1} युतः (for वृतः) — ^{c}) D_{1} समृद्धः सन् (for समृद्धार्थः) — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ वने (for नृप)

15 ^{a}) T_{2} अनेकबलसंपन्नं — ^{b}) K_{3} पदे (for भद्रे) B_{4} S (except G_{3}) च स्थितं (for सं°) — ^{c}) B_{1} Dc_{1} D_{3} T_{2} G_{1} त्वभि (for त्वाभि-) $Ś_{1}$ K Dc D_{5} -पश्यतु; B_{2} Dn D_{1-3} -वीक्षतु (for -वीक्षन्तां) — ^{d}) K_{2} °तिमिह (for °तिमिव)

16 ^{ab}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ transp सुहृदश्च and दुर्हृदश्च — ^{c}) $G_{2\ 4}$ पौरुषैर् (for पुरुषे) — ^{d}) Dc D_{1} स समर्थो, T_{1} सामर्थ्यांश्च, G_{1} सा समग्रा (for सा समर्था) T_{2} सामग्र्या च विशां पते

17 ^{a}) B_{1} Dc समर्थो (for °स्थो) — ^{b}) Some N MSS °वीक्ष्यते — ^{c}) $G_{2\ 4}$ M जगतिस्थान् T_{1} विषमस्थाश्च यानस्थः, T_{2} G_{1} भूमिस्थांश्चैव यानस्थ° — ^{d}) B Dn $D_{1\ 4\ 6}$ T_{1} $G_{1\ 4}$ अत (for ततः) D_{5} शुभं (for सुखम्)

18 ^{a}) D_{5} यत्र, T_{2} G_{1} पुनर् (for पुत्र-) K_{4} °लोपेन; D_{3} °लोभेन (for °लाभेन) — ^{b}) K_{4} B_{1-3} D_{5} T_{1} [अ]भि- (for [अ]पि) K_{4} D_{5} -नदति (for विन्दति) T_{2} राज्यलाभेन विदति, $G_{2\ 4}$ राज्येनापि च वि° — ^{c}) G_{1} प्रियं (for प्रीतिं) — ^{d}) K_{2} T_{1} $G_{1\ 2}$ M अमित्राय; D_{1} °त्राद्य; T_{2} G_{4} °त्रस्य, G_{3} °त्राधि (for °त्राघ-)

19 ^{d}) $=20^{b}$ B_{4} °सवृत (cf v l 20)

20 T_{2} $G_{1\ 4}$ om (hapl) 20^{ab} — ^{a}) $Ś_{1}$ हि तद्भार्यां, B_{1} भीमनिभां (for हि ते भार्यां) — ^{b}) $=19^{d}$ $K_{3\ 4}$ B_{1-3} D G_{3} °सवृता — ^{c}) B_{4} D_{1-3} [अ]सुखिनीं, Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_{2-4} दुःखितां (for [अ]सुखिता) — ^{d}) T_{2} तु (for च) B_{1} निर्विण्णता; S (except T_{2} G_{3}) निर्वेद्यतां — ^{e}) B_{1} विनिद्य च, D_{3} °निदती, T_{1} °निंदती (for °निन्दतां) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ विनिद(K_{2} °द्य)माना चात्मानं; $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 5}$ $G_{2\ 4}$ M विनिदती ($K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2}$ °दतां, D_{5} °द्यता) चाप्यात्मानं, T_{2} दीनतां च स्वभर्तॄणां; G_{1} जितानां च स्वभर्तॄणां. — ^{f}) K_{2} जीवनं, T_{2} G_{1} जीवनां (for जीवितं) K_{1} $B_{3\ 4}$ Dn $G_{2\ 4}$ धनच्युत, B_{2} D_{1} T_{1} °च्युत, T_{2} G_{1} °च्युतिं; G_{3} °च्युता — After 20, S (except G_{3}) ins

1102^{*} दाराणां ते श्रियं दृष्ट्वा दीप्तामद्य जनाधिप ।

21 ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1-3} D_{5} तस्याभूद्दुःखमुत्तमं — ^{d}) T_{1} तव भार्यां स्वलंकृतां

22 Before 22, B D (except $D_{1\ 3\ 5}$) G_{3} ins वैशं°

२२७

वैशंपायन उवाच ।
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्वं मे मनसि स्थितम् ।
न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २
परिदेवति तान्वीरान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३
अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
एवमप्यायतिं रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४
न हि द्वैतवने किंचिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।
उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां मम द्विषाम् ॥ ५
जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते ।
अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सौबलं च वचस्तदा ॥ ६
तानि पूर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ।
विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७
ममापि हि महान्हर्षो यदहं भीमफल्गुनौ ।
क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८
न तथा प्राप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामपि ।
दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान्वल्कलाजिनवाससः ॥ ९
किं नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ।

उ° (resp वैशं°) — [a]) K3 D1 2 5 [अ]थ; K4 च (for तु) — [b]) Ś1 K1 2 4 D2 3 5 शकुनिरेव च (for °ना सह)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य. — *Sub-parvan* K3 4 B D G2 3 M2 घोषयात्रा — *Adhy name* M2 कर्णवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) B4 308, Dn (Dn1 marg) 236 (Dn2 235), D1 239, T G1 227, G2 4 M 229 — *Śloka no :* Dn1 n2 D1 23, Dn3 24

227

1 [a]) T1 M तु वचः (for वचनं) — [b]) K2 T1 तथा; B D (except D1) G3 ततः (for तदा) — [c]) B1 तूष्णीं (for हृष्टो) T1 पुनरथो (for पुनर्दीन). — [d]) S (except G3) राधेयमिदमब्रवीत्

2 [b]) B1 च मनसि; B2–4 Dn D4 6 G3 मनसि मे (by transp), G2 4 M तद्धृदये. T1 तत्सर्वं हृदि संस्थित — [c]) B1 च (for तु) T1 हि (for [अ]भि-) K2 4 D1 लिप्स्यामि; T G2. 4 M लप्स्येह (for लप्स्यामि) G1 तस्य त्वनुज्ञां लप्स्येहं

3 [a]) Ś1 K1 2 4 D1 3 °देवते हि तान् (hypermetric), B4 D5 °देवयते (for °देवति तान्) — [b]) D5 °ष्ट्रो हि पांडवान्; T2 G1 °ष्ट्रोंबिकासुतः — [c]) T1 हि (for [S]भि-).

4 [a]) T1 तु (for [अ]पि) — [b]) Dc चिकीर्षितु — [c]) S (except G3) एताम् (for एवम्) Ś1 अप्यायतीन्; G1 M1 अभ्यायतीं Ś1 रक्षेन् (for रक्षन्) — [d]) K3 D1 3 (m as in text) 5 T2 अर्हेम्मि (for अर्हति)

5 [c]) K2 3 उन्मादनमृते; Dc उत्पाटनमृते, T1 G2 4 M उन्मादनादृते; T2 G1 उन्मादनमि(T2 °मृ)द — [d]) B3 D4 6 G3 °स्थाने (for °स्थानां) Ś1 K1 2 B Dn D4 6 महाद्युते; T2 महद् द्विषां; G2 4 अपि द्विषां.

6 [a]) B3 4 D2 5 जानामि, G4 °ति (for °सि) D2 3 [ए]व (for हि) K4 जानात्येव तथा क्षत्ता (m as in text) — [c]) K4 D2 3 यत्तु (for यच्च) S (except G3) अब्रवीत्त्वां च मां चैव — [d]) Dn वचनं (for च वचस्)। D5 तथा (for तदा)

7 [a]) Dc यानि; T2 G1 ततः (for तानि) B Dn D2 4 6 T G1–3 सर्वाणि (for पू°) — [b]) T1 [अ]न्यं (for [अ]न्यत्) D2 अपि (for परि-) — [c]) B1 आचिन्त्य (for वि°), and मा (for न) T1 निश्चितं गच्छेद्; T2 निश्चयो राज्ञो; G1 2 4 M निश्चयं गच्छेद् (G1 राजा; G4 गच्छेद्) (for नाधिगच्छामि). — [d]) = 14[b] B4 विजयाय (for गमनाय). D1 च (for वा)

8 [a]) Ś1 K1 2 च; T G1 2 सु- (for हि) K4 D5 महाहर्षो — [b]) N (except Ś1 K2) G3 °फाल्गुनौ — [c]) K3 कृष्टा° (for क्लिष्टा°) — [d]) D1 [अ]पि (for [इ]ति)

9 The sequence in K3 4 Dc D1–3 is 8, 11, 10, 9, 12 — [a]) B1 2 4 [अ]वाप्नुयां; B3 Dn D4 6 G2 3 M ह्या° (for प्रा°) — [b]) B1–3 Dn D4–6 G3 इमां (for अपि) — [d]) K1 2 °वासिनः, T1 °वाससान्

10 For sequence in K3 4 Dc D1–3 cf v l 9 — [a]) K4 Dn1 n3 तु; D3 तत् (for नु) T2 वाभ्यधिकं

द्रौपदीं कर्ण पश्येयं कापायवसनां वने ॥ १०
यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११
उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।
यथा चाभ्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२
स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।
उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३
अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय वा ।
काल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४
मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।
उपायो यो भवेदृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ १५
ततो भीष्मस्य राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति ।
व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ १६
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति ।
व्युषितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७
ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥ १८
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९
उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशां पते ।
एवं च त्वां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥ २०
तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१
उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निगमयः । C 3 148 B 3 238 K 3 239

(for स्याद°) — ^{b}) T2 यद्वने (for यदह) — ^{c}) T1 पश्यामि (for पश्येय) — ^{d}) K4 D2 3 5 कषाय-; B3 4 काशाय- K3 °नाबरा, T2 G1 °नामपि (for °ना वने)

11 For sequence in K3 4 Dc D1–3 cf v l 9 — ^{a}) K3 यदि मा, T1 यदिद — ^{b}) B4 भीमसेनेन K4 पांडवाः — ^{c}) D2 उक्त परमया भक्त्या

12 ^{a}) Ś1 K1 2 B4 Dc तु न (by transp), S (except T1 G3) नानु- K3 पश्यामो; T1 गच्छामि (for पश्यामि) — ^{b}) $=13^{d}$ D1 5 गच्छामि (for गच्छेम) — After 12^{ab}, T2 G3 read 14, *repeating* it in its proper place — Ś1 K1 3 4 om (hapl) 12^{c}–13^{d}. — ^{c}) T G1 M यथा वा, G2 4 स यथा (for यथा च) D2 [अ]प्यनु°, T1 G2 4 M ह्यनु°, G1 नाभ्यनु° (for [अ]भ्यनु°) — ^{d}) K2 मां व्रजंतं, B4 S (except G3) व्रजतं मां, D5 इच्छतोस्मान् (for गच्छन्तं मा)

13 Ś1 K1 3 4 om 13 (cf v l 12) — ^{a}) B1 सौबलेयेन (for स सौबलेन) T2 G1 सर्वैश्च (for सहितस्) — ^{d}) $=12^{b}$ K2 गच्छाम, D5 गच्छामि (for गच्छेम)

14 For T2 G3 cf v l 12 — Before 14, D2 ins कर्ण उ° — ^{a}) Ś1 K Dc D1–3 5 अहमद्य विनिश्चित्य, G2 4 अहं चाप्य (G4 अहमप्य) नुगच्छामि — ^{b}) $=7^{d}$ Dn D4 G1 3 (second time) च (for वा) — ^{c}) K1 2 B D G3 (second time) कल्यम् (for काल्यम्) — ^{d}) T2 (first time) om 14^{d} K3 D5 T1 ह (for हि)

15 ^{a}) Ś1 K1 2 4 Dc D2 3 T2 G1 2 M3 च (for तु) — ^{b}) D1 तु (for च) D1 M1 °सत्तम — ^{c}) B1 मे (for यो) — ^{d}) Ś1 K2 तद (for त) Ś1 K2 Dc3 Dn2 ब्रूयात (for ब्रूया॰) Ś1 K1 2 तव (for सह-)

16 ^{a}) K3 B D (except D2 3) G2 3 M2 वचो (for ततो) — ^{b}) K1 2 निशाम्य T1 वचनं प्रति — ^{d}) Ś1 °याद्य (for °नीय)

17 B4 om (hapl) 17^{b}–19^{a} — ^{d}) Ś1 K3 4 Dc D3 5 अभ्यगात्; K1 2 D2 अब्रवीत् (for अभ्ययात्)

18 B4 om 18 (cf v l 17), K1 2 D2 om (hapl) 18^{ab} — ^{b}) K3 4 Dc D1 3 वाक्यम् (for इदम्) — ^{c}) Dc M1 यम्, T1 नस् (for ऽय) — ^{d}) K4 Dc T1 G1 2 4 M जनाधिप, B2 नरेश्वर, T2 नराधिप

19 $=23$ B4 om 19^{a} (cf v l 17) — ^{b}) Dc2 D5 G2 4 त्वत्प्रतीक्ष्या T G1 2 4 M महा (G1 °ही) भुज (for नरा°) — ^{d}) B4 वनं प्रति (for न सशयः)

20 T2 om 20^{ab} — ^{a}) G4 उचिता B4 तु; T1 ते (for हि) — ^{b}) G1 4 M घोषयात्रा G1 2 4 न संशयः (for विशां पते) — ^{c}) B4 त्वां च (by transp), Dc2 D2 M च त्वा; T2 चोक्तं; G2 चेत्त्वा K4 त्वत्पिता; G1 स्वपिता (for त्वा पिता) — ^{d}) T2 G1 त्वामनु° (for समनु°)

21 ^{a}) K1 4 B4 D (except D3 3 5) G2 3 M2 तु (for तौ) — ^{b}) K3 °श्चितौ; B1 °श्रये — ^{c}) K2 D3 गंधार- राजः B1 सुबलः (for शकुनिः) — ^{d}) S (except G3) इत्यु° (for प्रत्यु°) B1 शकुनिः प्रत्युवाच ह

22 ^{a}) G1 [ऽ]थ (for ऽयं) K4 D2 3 महान् (for मया) — K4 om (? hapl) 22^{c}–23^{d} — ^{c}) Ś1 K2 D5 चो, T2 G1 वै (for नो) — ^{d}) B4 Dn D3 बोध°; D1

अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युत ॥ २२
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ २३
ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ।
तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

२२८

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्टा राज्ञा च भारत ॥ १
ततस्तैर्विहितः पूर्वं समङ्गो नाम बल्लवः ।
समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २
अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशां पते ।
आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३
रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ।
स्मारणासमयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्कनम् ॥ ४
मृगया चोचिता राजन्नस्मिन्काले सुतस्य ते ।

नोद° ; D_2 मोद° (for चोद°) K_1 $_3$ D_1 वा (for च) D_1 पुनः, G_1 [अ]च्युत (for [अ]प्युत)

23 = 19 K_3 $_4$ D_1 om 23 (for K_4 cf v l 22), Dc om 23^{ab} — ^{b}) B_1 D_6 G_4 त्वत्प्रतीक्षया T G_3 $_4$ M जनाधिप; G_1 महीभुज — ^{d}) G_1 $_4$ गमिष्याम, G_3 °मि S (except G_3) स्मरः प्रति (for न संशयः)

24 ^{b}) K_4 T_1 ह्यन्यो°; B_4 अन्यो° (for तेऽन्यो°) K_{1-3} T_1 बलान्; K_1m T_2 G_2 $_4$ तल (for तलान्) — ^{c}) K_3 D_2 $_3$ तदेव, D_5 तदेव. K_3 $_4$ D_{1-3} $_5$ तु (for च) T_1 स (for वि-)

Colophon B_3 reads it in marg — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1, 2}$ Dn_2 G_2 $_4$ आरण्य — *Sub-parvan* $K_{3, 4}$ B Dc Dn_3 D_{1-3} $_5$ M_2 घोषयात्रा — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 309, Dn (Dn_1 marg) 237 (Dn_2 236), D_1 240, T G_1 228, G_3 $_4$ M 230 (M_2 232) — *Śloka no* Dn 24, D_1 23

228

1 ^{b}) M_1 दृष्ट्वा ते (for ददृशुर्) T_1 पृथिवीपतिं (for जनमे°). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ $B_{1, 3}$m $_4$ Dc_2 D_1 $_2$ T_1 G_3 दृष्ट्वा; K_4 D_3 पृष्टः; M स्पृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K_1 G_1 राज्ञा; K_4 D_2 $_3$ °ज्ञा (for °ज्ञः) — ^{d}) B_2 D_5 पृष्टो; B_3 (m as in text) $_4$ G_1 पृष्ट्वा

2 ^{a}) D_5 सर्वं; M_2 पूर्वैं (for पूर्वं) — ^{b}) K_1 $_4$ संगमो; G_2 $_4$ संगवो (for समङ्गो) K_1 वल्लभः; M_2 पल्लवः (for बल्लवः) — T_2 om 2^c–4^b — ^{c}) D_2 G_4 तथा (for तदा) $Ś_1$ K_2 D_5 गा वै; T_1 गोपं (for गावो)

3 T_2 om 3 (cf v l 2) — ^{b}) T_1 G_4 M महारथः; G_1 $_2$ महाबलः (for विशां पते) — ^{c}) K_3 D_1 पांडव° (for पार्थिव°) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ नराधिप; Dc T_1 जनेश्वरं (for जना°).

4 T_2 om 4^{ab} (cf v l 2) — ^{b}) K_1 (marg *sec m*) घोषान्; M_2 घोराः (for घोषाः) M_1 पार्थिव (for कौरव) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ Dn D_4 $_6$ स्मारणे, B_1 T_1 G_1 $_2$ M_2 स्मरणा-; D_1 स्मरणो (for स्मारणा-) $Ś_1$ संशयः (for -समयः) ❀ Cn स्मारणे स्मरणहेतौ कर्मणि। गवां संख्यापूर्वक वयोवर्णजातिनाम्नां लेखने। स्मारणासमय इति गौडाः पठन्ति। ❀ — ^{d}) K_3 $_4$ (m as in text) D_1 कांचनं, B_4 चांकने; T_2 G_2 $_4$ चांकितुं; G_1 चांकितं (for चाङ्कनम्)

5 ^{a}) $Ś_1$ K_2 $_4$ (m as in text) Dn_1 D_5 $_6$ T_1 M_2 चोदिता (for चोचिता) — ^{b}) D_1 $_4$ $_5$ G_1 $_2$ तस्मिन् (for अस्मिन्) G_2 लोके (for काले) K_4 तु तस्य (for सु°) $Ś_1$ ह (for ते). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ गमने — ^{d}) B_{1-3} Dn D_4 $_6$ G_3 समनु°; T_1 तदनु° (for त्वमनु°)

6 ^{a}) K_1 शोभनं (for °ना) — ^{b}) B Dn D_4 $_6$ G_2 $_3$ हि (for च) K_1 $_2$ परिरक्षणं (for समवे°) D_2 गवां चैवमवेक्षण; G_1 गवानां च समीक्षण — ^{c}) K_2 B_3 D_4 M विस्रंभस्तु, T_2 G_1 सविश्रंभे (G_1 °भो); G_2 $_4$ सु(G_4 स)-विस्रभ्य $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_3 $_5$ च (for तु) K_1 Dc D_1 $_2$ कर्तव्यो; G_4 कर्तव्यं (for गन्तव्यो) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 वल्लभानां;

दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५
धृतराष्ट्र उवाच ।
मृगया शोभना तात गवां च समवेक्षणम् ।
विश्रम्भस्तु न गन्तव्यो बल्लवानामिति स्मरे ॥ ६
ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् ।
अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७
छद्मना निर्जितास्ते हि कर्शिताश्च महावने ।
तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८
धर्मराजो न संक्रुध्येद्भीमसेनस्त्वमर्षणः ।
यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९
यूयं चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः ।
ततो विनिर्दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १०
अथ वा सायुधा वीरा मन्युनाभिपरिप्लुताः ।
सहिता बद्धनिस्त्रिंशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११
अथ यूयं बहुत्वात्तानारभध्वं कथंचन ।
अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च मे मतम् ॥ १२
उषितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनंजयः ।
दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनम् ॥ १३
अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ।
किं पुनः स कृतास्त्रोऽद्य न हन्याद्वो महारथः ॥ १४
अथ वा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ।
उद्विग्नवासो विश्रम्भाद्दुःखं तत्र भविष्यति ॥ १५
अथ वा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरे ।
तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६ C 3 14 B 3 K 3

T2 G1 2 4 M1 पांडवानाम् (for बल्लवानाम्) Ś1 K1 2 स्मरन्, B4 श्रुत, S (except G3) स्म ह (for स्मरे)

7 a) K3 4m D1 T1 M2 हि, G1 2 4 M1 [S]पि (for तु) — c) B2 4 T2 G1 2 ततो (for अतो) T2 हि (for [अ]भि-) — d) T2 G1 यत् (for वः)

8 a) T1 आत्मना, G4 जिह्मिता (for छद्मना) B1 3 Dn D4 6 T1 G1 ते तु; B3 तत्र, B4 सर्वे, M1 तेपि (for ते हि) — b) Ś1 B1 3 कर्षिताश्च; D1 गताश्चैव T1 तु (for च) B4 तथा वने — cd) T1 नीतिज्ञाश्चैव राधेय समर्थाश्चैव भारत

9 K3 om 9 — a) T1 [अ]पि; T2 G1 M1 तु (for न) K2 4 D2 3 5 संकुप्येद् (for संक्रुध्येद्) — b) Dc [अ]मर्पित: (for [अ]मर्षणः) T1 भीमो नित्यममर्षणः — d) T2 तेजसा सा (for तेज एव)

10 K3 transp 10^{ab} and 10^{cd} — a) K1 2 एव (for यूय) Ś1 K1 2 4 D4 6 [अ]पराधेयुर्, K3 हि राधेय; B1 [अ]पराधेपुर् (for [अ]पराध्येयुर्) T2 यूयं च पुनराधेय — b) D1 अर्थ° (for दर्प°) — T1 om (hapl) 10^{cd}, B1 reads it in marg — d) B4 M [अ]भि-, G1 च (for हि)

11 b) Ś1 K1 2 4 D2 5 °समीरिताः (for °परिप्लुताः) — c) M1 वर्मिणो (for सहिता) — d) K2 तत्र (for शस्त्र-)

12 ab) Ś1 K1 2 तानाल्भेयुः (K2 °य), K3 तान्नारभेध्वं; K4 च नाक्षिपध्व; B1 तानाकृतध्व, B2 तु तांल्लभध्वं; B3 Dc D4 6 तान्ना(B3 D4 °ना)रभेरन्, Dn ताना(Dn2 °न्ना)क्षिपंतः (!), D1–3 तान्नाक्षिपध्व, D5 तान्नाक्षिपेयुः, T1 तान्नापराध्यन्, T2 तान्नालंबध्व, G1 न नापराध्नं; G2–4 तान्नारभ(G4 °ब)ध्व, M1 तानपराध्यान्, some printed ed तानभियात, only M2 तानारभध्व (as in text)' B4 अथ यूयं बहुत्वाद्गुनारभेत्कथंचन — c) T2 G1 2 4 अन्याय; M2 अनार्य्य (for अनार्यं) T2 G2 M च परं; G1 च वन (for परम) K4 Dc D5 T1 G2 4 तस्मात (for तत्स्यात्) — d) T1 तत्र शक्य, T2 G1 क्षमं शक्य, G3 4 M तदशक्यं (for अशक्य तच्) Dn D4 6 G3 वै (for मे)

13 a) B1 उषित्वा — b) K4 B1 इंद्रलोकं; T1 स्वर्गलोक (for इन्द्रलोके) — c) Ś1 K1 2 4 D3 सर्वाणि (for दिव्यानि) K3 D1 चावाप्य, T1 [अ]थावाप्य, T2 G1 संप्राप्य (for [अ]वाप्याथ)

14 a) T2 G1 भीताः स्म (for पृथिवी) — b) T2 G1 वय (for जिता) Ś1 K1–3 तदा (for पुरा) — c) K2 सुकृतोस्त्रो (for स कृतास्त्रो) G4 हि (for ऽद्य) — d) T G1 2 4 नि- (for न) G1 वै (for वो) M2 न तु हन्यो महारथ

15 a) D1 G3 4 यद्वच. (for म°) Ś1 K1 2 अथ मद्वचनं श्रुत्वा — b) T1 यत्र; G3 यंता, G4 यात्वा (for यत्ता) — T2 G1 om (? hapl) 15^{cd} — c) B3 Dc D4 6 G3 °वासे, D5 °वासो, T1 °वासा (for °वासो) Ś1 K1 2 T1 G2 4 विस्त्र(Ś1 श्र)ब्धाद; B1–3 Dc D4 6 G3 विश्र(D4 6 °स्र)भो; M1 विस्त्रभाद G2 4 उद्विग्ना वासविस्रब्धाद् — d) Ś1 दुःखात, M1 वासं; M2 वासास् (for दुःखं) T1 G2 4 गमिष्यथ (for भवि°)

16 b) K3 उप°, Dc अपा° (for अप°) K4 B D (except D1–3 5) G3 युधिष्ठिर, T1 महात्मसु — c) T1 G1 4 तदा° (for तद°) — d) Ś1 K1 2 °येद्धि, B2 D4 6

तस्माद्गच्छन्तु पुरुषाः स्मारणायाप्तकारिणः ।
न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७

शकुनिरुवाच ।

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।
तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८
अनुवृत्ताश्च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
युधिष्ठिरश्च कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ १९
मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।
स्मारणं च चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २०
न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।
न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२
अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।
निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३
दुःशासनेन च तथा सौबलेन च देविना ।
संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४
तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।
पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥ २५
अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।
पत्तयो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६

G_3 °येत ; B_4 °येत्तु, T $G_{1\ 2\ 4}$ M °येत् (for °येच्च) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M तव ; T_2 तदा (for वः)

17 ^{a}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M तस्मादन्ये (G_2 °न्य-) नरा यांतु ; T_2 तस्मादन्यो नरो यातु. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ $D_{4\ 6}$ T G_4 स्मरणाय D_5 सकारणाः, T_2 [आ]त्तकारणात्, G_1 [अ]धिकारिणः, G_4 [आ]त्तकारिणः — ^{c}) $G_{2\ 4}$ स्वयं न (by transp) — ^{d}) $Ś_1$ B_4 Dc T_2 रोचते Dc D_1 तत्र (for तव)

18 Dc_2 om. 18 (with the ref) — ^{a}) S (except G_3) पांडवश्रेष्ठः — ^{b}) K_2 प्रतिज्ञाते ; T_1 $G_{2\ 4}$ °ज्ञातश्च, T_2 G_1 परिज्ञातश्च — ^{c}) T_1 ततो (for तेन)

19 ^{a}) $Ś_1$ K_2 T_2 G_2 °व्रता° (for °वृत्ता°) K_4 D_3 T_1 $G_{2\ 4}$ M तं (for ते) — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1\ 2\ 5}$ पांडवं °चारिणं — ^{c}) K_1 B_{1-3} Dn $D_{1\ 4-6}$ G तु (for च) — ^{d}) $Ś_1$ नरः ; T_1 न वः (for न नः)

20 K_3 om (hapl) 20^{a}–21^{b} — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ एव, K_4 अपि, B_4 $D_{1-3\ 5}$ S (except G_3) चापि (for चैव) — ^{b}) $B_{1\ 3}$ Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 संवर्तते B_2 इच्छा संप्रति वर्तते — ^{c}) $B_{2\ 3}$ M_2 स्मारणां ; D_1 T G_4 स्मरणं $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{2.\ 3.\ 5}$) G_3 तु (for च) B_2 D_2 करिष्यामो (for चिकीर्षामो) G_1 स्मरणाच्च विकर्षामो. — ^{d}) T_2 न नः (for न तु) G_1 वयं पांडवनंदनं

21 K_3 om 21^{ab} (cf v l 20), D_1 om 21^{abc} — ^{b}) Dc कच्चित् (for कश्चित्) T_1 अत्र. G_4 गमि° (for भवि°) — ^{c}) T_2 G_1 न च तत्र (G_1 °त्रा-) समाचारो. — ^{d}) D_2 तत्र (for यत्र) D_1 समा° ; D_6 परि° (for प्रति°)

22 ^{b}) T $G_{1\ 4}$ जनाधिपः (T_1 °प) (for जनेश्वरः) — ^{cd}) T_1 दुर्योधनः सहामात्यः (sic) अनुज्ञेयोथ कामतः

23 ^{a}) $K_{3\ 4}$ च (for तु) T_2 G_2 गांधारः — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ततः (for तदा) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 Dc_2 °श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठो) — ^{d}) T_2 सौबलेन समावृतः

24 ^{a}) $K_{1\ 2}$ B D_6 T G_1 तदा (for तथा) — ^{b}) B_2 सौबलेयेन (for °लेन च) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 धीमता (for देविना) — ^{c}) Dc_2 आवृतो, T $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 सर्वैश्च, M_1 सर्वशो (for संवृतो) S (except G_3 M_2) सार्धं (for चान्यैः) — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ चैव (for चापि)

25 T_2 om 25^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ K_4 D_3 तं निर्यातं, D_1 निर्यातं त — ^{b}) D_1 G_2 दृष्ट्वा (for द्रष्टुं) K_2 शरं ; D_5 प्रति (for सरः) — ^{c}) T_2 G_1 निर्ययुः (for [अ]नुययुः) — ^{d}) G_2 °दार- (for °दारा) S (except G_3 M_1) बलं (for वनं) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ गताः ; K_4 D_3 गतं ; Dc हि तत् ; D_1 यतः (for च तत्)

26 ^{b}) B_3 M नागशतानि (for नागायु°) — ^{c}) B_4 पत्तिनो, T_1 पत्त्यश्च, $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 पत्तिश्च, M_1 पत्तीनां (for पत्तयो) $Ś_1$ K_2 T_1 $G_{2\ 4}$ शत° (for बहु°) T_2 पत्तिः शतसहस्राणि — ^{d}) $Ś_1$ हयाश्वा, T_1 यान च ; T_2 G_1 हयानां K_4 $D_{1\ 2}$ T_1 G_4 नवतिं ; T_2 तावतिः, M_2 तावती (for नवतिः) S (except G_3) शतं

27 ^{a}) = 3 231 10^{a} $Ś_1$ °वशा° ; $K_{1\ 2}$ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_{1-3} M_2 °वेशा° (K_1 [*sup lin sec m*] Dc °वेषा°) ; K_4 D_3 °वैश्या° (for °वेश्या°) — ^{b}) $Ś_1$ वाणिजो

28 ^{a}) B_3 Dc S (except G_3 M_1) प्रयाते (for °णे). S (except G_3 M_1) नृपतौ (for °तेः). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ transp सुमहान् and अभवत् — ^{c}) T_1 °बाहोर् (for °वायोर्). — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{3\ 5}$ उद्भूतस्य ; T $G_{1\ 4}$ M_1 उत्थि° ;

शकटापणवेश्याश्च वणिजो बन्दिनस्तथा ।
नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७
ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत्स्वनः ।
प्रावृषीव महावायोरुद्धतस्य विशां पते ॥ २८
गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा ।
प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

२२९

वैशंपायन उवाच ।
अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने वसन् ।
जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १
रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।
देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावसथं नराः ॥ २
तथैव तत्समीपस्थान्पृथगावसथान्बहून् ।
कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातॄणां चैव सर्वशः ॥ ३
ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अङ्कैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४
अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतास्त्वपि ।
बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५
अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।

G2 M2 रूक्षि° (for उद्ध°)

29 ^{a}) K4 [S]भ्यवसद, D5 T1 निवसन् (for न्यवसद्) — ^{b}) K1 G4 तथा (for तदा) — ^{c}) D5 सार्धं (for सर्वैस्) — ^{d}) D5 यतो, M2 तदा (for ततो)

Colophon — *Major parvan*. Ś1 K1, 2 T2 G2, 4 आरण्य — *Sub-parvan* K B D G3 M2 घोषयात्रा — *Adhy name* · G1 घोषयात्राप्रयाण; M2 दुर्योधननिर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) B4 310, Dn (Dn1 marg) 238 (Dn2 237), D1 241, T G1 229, G2, 4 M 231 — *Śloka no* Dn 29, D1 28

229

1 ^{c}) Ś1 जघान (for जगाम) — ^{d}) D3 प्रतिश्रयं (for निवेशनम्)

2 ^{a}) K4 D3 समे ज्ञाते T G1, 2, 4 M देशेऽभि(T1 हि, G1, 2, 4 च)रमणीये च — ^{b}) T2 G1, 2 सोदके समभूतले — ^{c}) T1 G4 M तस्य, T2 तथा; G1 अत्र, G2 तत्र (for देशे) Ś1 T G1, 2 M1 °पेत (for °पेते) — ^{d}) Dn आवसथान् (!)

3 T2 om 3^{ab} — ^{a}) Ś1 D1 तत्रैव तत्-, B1 तत्र तत्र, M2 तथापि तत्- (for तथैव तत्-) B D4, 6 S (T2 om) °पेत्यान् (for °पस्थान्) — ^{b}) G1 प्रधाना° (for पृथगा°) — ^{c}) K3 D1, 2 कर्णश्च शकुनिश्चैव, T2 बहूंस्तथैव कर्णस्य — ^{d}) Ś1 K Dc D1–3, 5 अपि, G2, 4 M चास्य (for चैव) Ś1 सघशः, T2 सर्वथा (for सर्वशः)

4 ^{a}) K3 D1 ददर्श स, B4 स ददर्श (by transp), S (except G3) पश्यतस्ते Ś1 K1, 2 B4 D2, 5 ततो (for तदा) Ś1 K1 (before corr), 2, 3 Dc D5 गा वै; D1 G3 गाश्च (for गावः) — M2 om (hapl) 4^{c}–7^{b} — ^{c}) K1–3 D5 लक्ष्यैश्च, T2 G4 अक्षैश्च; G3 वक्षसि (for लक्षैश्च) T1 तान्सर्वान् (for ताः सर्वा) — ^{d}) T1 शतशोथ सहस्रशः (= 4^{b})

5 M2 om 5 (cf v l 4) — ^{a}) G2, 4 अंकयाताः सवत्साश्च — ^{b}) K4 D4 यज्ञे; G2 राज्ञा; G4 राज्ञे (for जज्ञे) Ś1 K1, 3 D1, 2, 3 (sup lin), 5 G3 चोपहृतानपि (K1, 3 °तांस्त्वपि); K2, 4 °भृ(K4 °घृ)तांस्त्वपि, B1, 3 Dn D4, 6 °सृतांस्त्वपि; B3, 4 °सृतांस्त्वसि (B4 °यि); D3 (orig) °हृतामपि; T G1, 2, 4 चोपा(T1 चैवा-, G2, 4 चापा)स्यतास्त्वपि, M1 चोपसृता अपि; only Dc as in text! — D1 om (hapl) 5^{cd} — ^{c}) K1, 2 गावश्च, D4, 6 T2 या गाश्च (for या गावः) — ^{d}) Ś1 K1, 2, 4 D3, 4, 6 कलयामास; T1 दर्शया°; G1 दमया°, G2, 4 M1 गणया°

6 M2 om 6 (cf v l 4) — ^{a}) Ś1 K1, 2 D3, 5 G1, 2, 4 सं- (for स) K1, 2 D5 T2 G2, 4 -स्मरण, B2 Dc2 M1 स्मारणा — ^{b}) G1 सर्वस्यापि (for लक्षयित्वा) D5 त्रिहायन T2 (corrupt) तपांस्यायान्ति भानवान् — ^{c}) B1 ततो (for वृतो) — ^{d}) B1 Dn3 G4 M1 व्याह(B1 °च)रत्

वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत्कुरुनन्दनः ॥ ६
स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन्यथामराः ॥ ७
ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्तवादिते ।
धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव स्वलंकृताः ॥ ८
स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।
तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९
ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून्महिषान्मृगान् ।
गवयर्क्षवराहांश्च समन्तात्पर्यकालयन् ॥ १०
स ताञ्शरैर्विनिर्भिन्दन्गजान्बध्नन्महावने ।
रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११
गोरसानुपयुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।
पश्यन्सुरमणीयानि पुष्पितानि वनानि च ॥ १२
मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च ।
अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ।
ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ १३
यदृच्छया च तदहो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ईजे राजर्षियज्ञेन सद्यस्केन विशां पते ।
दिव्येन विधिना राजा वन्येन कुरुसत्तमः ॥ १४
कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरवः ।
द्रौपद्या सहितो धीमान्धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ १५
ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहानुजः ।
आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १६
ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।

(for व्यहरत्)

7 M_2 om 7^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) G_4 °जना॰ सर्वे — ^{b}) G_4 चैव सर्वंश॰ (for च सह°) — ^{c}) $K_{3\ 4}$ D_2 °योगं (for °जोषं) — ^{d}) Dc_1 M_2 नराः (for [अ]मराः).

8 ^{a}) B_1 प्रणेतारः; M_2 प्रशास्तारः (for प्रगा°) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ ततोध्व(T_2 °ध्वं)गमनात् (G_1 °न-) श्रांतं — ^{b}) K_1 Dn $D_{1\ 5\ 6}$ नृत्यवादने; K_2 नृत्तवादने; K_4 B Dc D_{2-4} नृत्यवादिते, T_1 नृत्यवादिनः, $G_{3\ 4}$ नृत्य(G_4 °त्त)वादितैः — ^{d}) B_4 सहस्रशः (for स्वल°)

9 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ स्त्रीपरिवृतो; $B_{1\ 2\ 4}$ Dc_2 Dn G_3 स्त्रीगणा° — ^{b}) T_2 वसुधायां तदा ददौ — ^{c}) D_1 यथार्थम् (for °र्हम्) G_4 इष्टानि (for अन्नानि) — ^{d}) B_1 पेयानि; Dc दानानि (for पा°) K_4 $D_{2\ 3}$ विविधानि बहूनि च

10 ^{b}) B_1 वने (for मृगान्) — ^{c}) T_1 गवयाश्च° — ^{d}) $K_{1\ 4}$ B_4 D_2 $G_{2\ 4}$ °वारयन् (for °कालयन्)

11 ^{a}) K_2 Dc शताञ्, T_1 शतं; G_2 त्रस्ताञ्; G_4 स्वस्ताञ् (for स तान्) $K_{1\ 2}$ विभिन्नांगान्, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 विनिर्भिद्य (for °भिन्दन्) — ^{b}) K_2 निघ्नन्, D_3 तत्र; D_5 बद्धान्; T_2 G_1 वद्धा (for बध्नन्) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 गजांश्च सुबहून्वने — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M ग्राहयञ्ज(T_1 G_1 °च्छ)तशो मृगान्.

12 ^{a}) $Ś_1$ K_2 B_4 D_5 G_1 उपभुजान; K_3 अपि युजान — ^{c}) K_1 B Dn $D_{4\ 6}$ स, T_2 च (for सु) $G_{1\ 2\ 4}$ अपश्यद्रमणी° — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 वनान्युप॰ (B_4 तानि तानि); T_1 सरांसि च (for पुष्पितानि)

13 Dc_2 T_1 M_2 om (hapl) 13^{ab} — ^{a}) $K_{1\ 2}$ D_1 °घुष्टानि — ^{b}) K_4 D_1 बर्हणाभिरु°, B_2 वनान्युपवनानि च (cf v l 12) — ^{c}) $B_{2\ 3}$ आगच्छद् $K_{3\ 4}$ Dc_2 D_{1-3} G_3 आ($D_{2\ 3}$ अ)नुपूर्वेण — ^{d}) $Ś_1$ रम्यं (for पुण्यं) — After 13^{cd}, $B_{2\ 3}$ (om line 2) Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ins

1103* मत्तभ्रमरसजुष्टं नीलकण्ठरवाकुलम् ।
सप्तच्छदसमाकीर्णं पुनागबकुलैर्युतम् ।

— ^{e}) B_4 सर्व्या (for ऋद्ध्या) — ^{f}) $Ś_1$ K_1 (marg sec *m* as in text) चापभृत्, $G_{2\ 4}$ वज्रधृक् (for वज्रभृत्)

14 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 तत्रस्थो (for तदहो) — ^{b}) S (except G_3) °राजो (for °पुत्रो) — ^{c}) G_1 इष्ट्वा (for ईजे) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ °सत्रेण (for °यज्ञेन) — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) $G_{2\ 3}$ साद्यस्केन, T_2 G_1 स्वकाम्येन; B_4 M सद्यस्तेन — ^{e}) K_4 $D_{2\ 3}$ M_1 राजन्, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चैव (for राजा) — ^{f}) $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ D (except D_5) G_3 M_2 कुरुसत्तम — After 14, S (except G_3) ins

1104* विद्वद्भिः सहितो धीमान्ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ।

15 ^{b}) K_3 सरसस्तत्र; D_1 तत्सरस्तत्र B_2 भारतः; B_4 केशव; Dn D_6 G_3 कौरव — ^{c}) G_2 श्रीमान् (for धीमान्) — ^{d}) Dn D_3 नराधिप; S (except G_3) महामनाः (T_1 °तपाः) — After 15, G_1 ins

1105* भीमार्जुनयमैः सार्धं सराभ्याशे तदावसत् ।

16 ^{a}) K_4 D_4 प्रेक्षा(D_4 °क्ष्या)न्, B_2 प्रैष्यान् — ^{b}) B_3 सहानुगः, Dn सहस्रशः (!), T_1 G_4 सहानुजैः; G_1 विशां पते, M सहानुगैः — ^{c}) B_2 शीघ्रं (for क्षिप्रं) T_1 $G_{2\ 4}$ M आक्रीडावसथाञ्शीघ्रं — ^{d}) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} क्रियताम् T_1

चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥ १७
सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ।
प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ॥ १८
तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशां पते ।
कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम गणावृतः ॥ १९
गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥ २०
तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २१
स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धदुर्मदान् ।
प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २२
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वानिदमब्रुवन् ॥ २३
राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमपसर्पत ॥ २४
एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशां पते ।
प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरुषानिदं सुपरुषं वचः ॥ २५
न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वश्यानिव दिवौकसः ॥ २६
यूयं मुमूर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः ।
ये तस्य वचनादेवमस्मान्ब्रूत विचेतसः ॥ २७
गच्छत त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः । C 3 1151 B 3 240 ? 5 ?11

G1 2 4 M कुरुध्व सरसोभितः

17 a) T2 तत, M1 तं (for ते) B4 तथोवाच (for तथेत्येव) Ś1 K1 2 तथेत्युक्तेति (K1 °क्तं तु) वचन — c) K3 G1 तथा (for तदा) K2–4 B1 3 Dc D1–6 G1 क्रीडा (for [आ]क्रीडान्)

18 Ś1 K1 2 om 18^{ab} B Dn D4–6 transp 18^{ab} and 18^{cd} — a) B4 सोपश्यद्, T2 सनागं (for सेनाग्रं) — b) K3 पुरः, Dc D1–3 5 तदा (for सरः) — c) Ś1 K1 2 प्रविशंतो; K3 D2 °शत्तद्-, K4 °शन्तु Ś1 नवद्वारि, K2 G1 3 वनं द्वारि, B1–3 Dc वनद्वारं, T2 वन राजन् — d) K4 B2 समवाकिरन्, Dc प्रत्यवारयन्

19 a) D1 अत्र, and °राजा (for तत्र, and °राजो) — c) K3 D1 °भुवना° (for °भवना°) — d) D5 [अ]गणावृतः; T2 G1 2 4 जना°, M गणान्वित. (for गणावृत.)

20 b) Ś1 तदात्मजैः, K1 तथैव च, B1 तथानुजैः (for तथात्मजैः) — c) Ś1 विहारशैलः, B4 विहारशीला; T2 विहारशील; G2 °शैलै°, G4 °शीलैः S (except G3) क्रीडार्थं

21 a) Ś1 K D1–3 5 ततस्; T G1 2 तैश्च (for तेन) D2 ते संवृते (for तत्संवृतं) — c) Ś1 K D1–3 5 प्रतिषिद्धा गता राजन् — d) T1 M यतो (for यत्र) T1 [ऽ]भवन् (for नृपः) — After 21, K4 D1–3 ins

1106* ते समेत्य तदा प्रोचुर्गन्तुं नैवोपलभ्यते ।
रक्षितं बहुभिः शूर राजन्द्वैतवनं सरः । ;

while B1 3 ins

1107* न्यवेदयंस्ततो राज्ञे गन्धर्वास्तत्र भारत ।

22 a) Ś1 ते (for स) — Ś1 om (hapl.) 22^{b}–23^{a} — b) T2 G1 सामर्षो वाहिनी तदा

23 Ś1 om 23^{a} (cf. v. l. 22) — a) Dc D5 ततस् (for तस्य) K1 2 ते तु तस्य वच· श्रुत्वा — b) = 29^{b} Ś1 सेनानुयायिन , B4 °प्रगामिनः, M1 °प्रयोधिनः — c) K1 स च (for सरो) — d) K3 Dc2 D5 अब्रवीत् (for अब्रुवन्)

24 b) Ś1 K1 2 धार्तराष्ट्रो महाबलः — c) K1 D5 T1 M विजिगीषुर्; T2 G1 2. 4 चिक्रीडिषुर् (for विजिहीर्षुर्) B4 जिह्रीर्षुर्गीहयामास — d) B1 3 Dn D4–6 S (except M1) उपसर्पत (B1 °थ), B4 इह स° (for अपस°)

25 a) K1 3 Dc2 उक्त्वा (for उक्तास्) D1 च (for तु) — b) B4 प्रहसति T1 पुन· पुन· (for विशां पते) — d) B1 3 4 Dn D4 6 G3 हि, Dc D5 T1 M2 स, T2 G1 ते (for सु-)

26 T2 om 26^{ab} Before 26, B2–4 D5 ins गधर्वा ऊचु. — a) D1 T1 G1 न वेदयति, D3 न चिन्तयति; D6 न च जानाति (for न चेत°) B3 ते, M2 वे (for वो) — b) G3 मदबुद्धे T1 स बालिशः (for सुयो°) — c) K4 T2 सो; Dc ये (for यो) K4 विज्ञापयति, Dc आज्ञापयति K1 T1 G4 M2 [ऽ]व, D6 T2 G1 [ऽ]प (for [ए]वं) — d) K4 वन्यानिव; B3 Dn1 n3 G3 वैश्या°

27 a) T2 G1 2 नैव (for चापि) — b) Ś1 विचेतसः (for न संशयः) — c) K4 D3 ते तस्य, Dc यस्तस्य; G2 4 एतस्य Ś1 K1 2 मूढा (for एवम्) — d) Ś1 K1 2 त्वस्मान् (for अस्मान्) K3 Dc D3 G2 4 ब्रूथ; B3 (m as in text) आत्थ, D5 क्रूर (for ब्रूत) B3 विचेतस· (m विचेतसः as in text)

28 a) K2 B Dn D4 6 G3 गच्छध्वं — b) Ś1 K1 2

द्वैष्यं माद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ २८
एवमुक्तास्तु गन्धर्वै राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
संप्राद्रवन्यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

२३०

वैशंपायन उवच ।
ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ।
अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवं प्रति ॥ १
गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभाषत भारत ॥ २
शास्तैनानधर्मज्ञान्मम विप्रियकारिणः ।
यदि प्रक्रीडितो देवैः सर्वैः सह शतक्रतुः ॥ ३
दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
सर्व एवाभिसंनद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ४
ततः प्रमथ्य गन्धर्वांस्तद्वनं विविशुर्बलात् ।
सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५
ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः ।
ते वार्यमाणा गन्धर्वैः साम्नैव वसुधाधिप ।
ताननादृत्य गन्धर्वांस्तद्वनं विविशुर्महत् ॥ ६

सुयोधनः (for स कौ°) — ^{c}) Ś$_{1}$ शीघ्रमद्यैव; K_{1} द्वेषसत्यैव, K_{2} $_{4}$ T_{1} द्वेष्यम(T_{1} °मा)द्यैव; B Dc Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} न (B_{4} स) चेद°; D_{2} द्वेषाद्या°; D_{3} द्वेषान्मा° T_{2} G_{1} $_{2}$ $_{4}$ यथा नागच्छताद्यैव (G_{2} $_{4}$ °त द्वैत) — ^{d}) B_{2} °निकेतनं.

29 ^{a}) T_{2} G_{1} ते सर्वे (for गन्धर्वै) — ^{b}) = 23^{b} D_{2} $_{3}$ राज- (for राज्ञः) K_{2} सेनानुयायिनः, M_{1} सेनाग्रयोधिनः — ^{c}) K_{4} ततो (*sup lin* यतो as in text) — ^{d}) Dc धार्तराष्ट्रस्ततोभवत्.

Colophon Dn$_{1}$ reads it in marg — *Major parvan* Ś$_{1}$ K_{1} $_{2}$ Dn$_{2}$ G_{2} $_{4}$ आरण्य; D_{1} वन (!) — *Sub-parvan*. K_{3} $_{4}$ B D G_{1} $_{3}$ M_{2} घोषयात्रा — *Adhy name* T_{2} द्वैतवनयात्रा — *Adhy no* (figures, words or both): B_{4} 311, Dn 239 (Dn$_{2}$ 238), D_{1} 242, T_{1} G_{1} 231, T_{2} G_{2} 230, G_{4} M 232 — *Śloka no*: Dn D_{1} $_{6}$ 31.

230

1 ^{a}) D_{5} च; G_{2} तैः (for ते) — ^{c}) Dc$_{2}$ D_{8} अब्रवंश्च B_{1} महाराजं — ^{d}) K_{4} B_{4} कौरवान्प्रति

2 ^{b}) T_{1} [अ]त्यमर्षणः (for प्रतापवान्) — ^{c}) K_{1} °पूर्वैः (m पूर्णः as in text) Ś$_{1}$ K_{1} $_{2}$ सैन्यानां (for °नि) D_{1} अमर्षवशमापन्नः

3 ^{a}) K_{3} $_{4}$ B_{1} [ए]तान् (for [ए]नान्) — ^{cd}) Ś$_{1}$ यद्यपि क्रीडतो; K_{1} $_{2}$ T_{2} G_{1} $_{2}$ $_{4}$ यदि विक्रीडते (K_{1} °डतो; G_{1} $_{2}$ $_{4}$ °डिते); B Dc Dn D_{1} $_{2}$ $_{5}$ $_{6}$ T_{1} G_{3} यदि प्रक्रीडते (B_{1} $_{2}$ Dc$_{1}$ D_{2} T_{1} °डतः; Dn °डिते); D_{3} यदत्र क्रीडिते; D_{4} यदि प्रक्रीडने B D (except D_{1-3} $_{5}$) G_{3} transp देवैः and सर्वैः S (except G_{3}) शचीपतिः (for शतक्रतुः) — After 3, G_{2} $_{4}$ ins

1108* वयमत्र यथाप्रीताः क्रीडिष्यामो निरन्तरम् ।

4 ^{c}) K_{3} M_{2} एवाति-, T_{2} -भावेन; G_{1} एवापि; G_{2} $_{4}$ एव हि (for एवाभि-) Ś$_{1}$ K_{1} (marg *sec m* as in text) $_{2}$ °संपन्ना (for °संनद्धा) — ^{d}) M_{1} यौधा° (for योधा°)

5 ^{a}) Ś$_{1}$ K_{1} $_{2}$ तत्र (for ततः) B_{1-3} Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} सर्वांस्तान् (for गन्धर्वान्) — ^{b}) G_{1} बलं प्रवि° (for तद्वनं वि°) D_{3} महत् (for बलात्) — ^{d}) D_{3} पूरयंति

6 ^{a}) Ś$_{1}$ K_{1} (before corr.) $_{2}$ परम्; T_{1} परैर् (for [अ]परैर्) — ^{b}) Ś$_{1}$ °नंदनाः; K_{2} °संगकाः, D_{2} °सत्तमाः (for °सैनिकाः) — After 6^{ab}, S (except G_{3}) ins

1109* साम्नैव तत्र विक्रान्ता मा साहसमिति प्रभो ।

— Ś$_{1}$ K_{1} om. 6^{c}–7^{b}, B_{2} om 6^{d}–7^{b} and reads instead 9^{d}–10^{d} (for the first time), *repeating* the lines in their proper place — ^{f}) K_{3} D_{1-3} बलात् (for महत्)

7 Ś$_{1}$ K_{1} B_{2} om 7^{ab} (cf v l 6) — ^{a}) K_{3} $_{4}$ D_{1} $_{2}$ $_{5}$ न वाचा (by transp), D_{3} न चाव- — ^{b}) S (except T_{2} G_{3}) वार्यमाणाः (for धार्त°) — ^{c}) K_{3} T_{1}

यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ॥ ७
गन्धर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत्कौरवान्प्रति ।
अनार्याञ्शासतेत्येवं चित्रसेनोऽत्यमर्पणः ॥ ८
अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाश्चित्रसेनेन भारत ।
प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥ ९
तान्दृष्ट्वा पततः शीघ्रान्गन्धर्वानुद्यतायुधान् ।
सर्वे ते प्राद्रवन्संख्ये धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १०
तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
वैकर्तनस्तदा वीरो नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ ११
आपतन्तीं तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ॥ १२
क्षुरप्रैर्विशिखैर्भल्लैर्वत्सदन्तैस्तथायसैः ।
गन्धर्वाञ्शतशोऽभ्यघ्नल्लघुत्वात्सूतनन्दनः ॥ १३
पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ।
क्षणेन व्यधमत्सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् ॥ १४
ते वध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ।
भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः ॥ १६
अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ।
न्यहनंस्तत्तदा सैन्यं रथैर्गरुडनिस्वनैः ॥ १७
भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः ।

खचरा (खे°) — ^{d}) M_1 °सेन (for °सेने)

8 ^{b}) G_1 कौरवं (for वान्) — G_1 om 8^{c}–10^{b} — ^{c}) K_3 Dn $D_{1-4,6}$ G_3 [ग]तान्, $B_{1,4}$ [ग]तान्, B_2 [ग]ति (for [ग]वं) — ^{d}) K_1 [ऽ]भ्यम°, Dn_1 ह्यम° (for [ऽ]त्यम°)

9 G_1 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) G_4 चित्रसेन° (for अनुज्ञाता°), see below $K_{3,4}$ B Dn $D_{1,3-6}$ G_3 च (for तु) G_4 गधर्वं — $K_{1,2}$ om 9^{bc} — ^{b}) G_4 अनुज्ञानेन (for चित्रसे°) — ^{d}) $Ś_1$ K B_4 Dc $D_{1,2,5}$ उपा°; T $G_{2,4}$ M समा° (for अभि°)

10 G_1 om 10^{ab} (cf v l 8) For B_2 cf v l 6 — ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3,5}$ द्रवतः (for पततः); cf v l 11 $Ś_1$ K_1 सर्वान्, $K_{2,3}$ Dc $D_{1-3,5}$ शूरान्, B_4 सख्ये, T M_1 शीघ्र (for शीघ्रान्) — D_4 om 10^{b}–11^{a} — ^{c}) T_2 $G_{2,4}$ M_2 सवे (for सख्ये) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 Dc $D_{1,3,5}$ सप्राद्रवत (B₄ प्राद्रवच्च) चमूः सर्वा, K_4 $B_{1,2}$ (both times) $_3$ Dn $D_{4,6}$ G_3 प्राद्रवंस्ते (K_4 D_3 ते प्राद्रवन्) दिशः सर्वे — ^{d}) = 3 231 1^{d} Dc धीमतः (for पश्यतः)

11 D_2 om 11^{a} (cf v l 10) — 11^{ab}=3 231 2^{ab} — ^{a}) D_5 दृष्ट्वा तान् (by transp) G_1 M_2 पततः (for द्रवतः), cf v l 10 Dc $D_{1,3}$ शूरान्, G_1 शीघ्र (for सर्वान्) — G_1 om (hapl) 11^{cd} — ^{c}) $B_{2,3}$ Dn D_6 G_3 राधेयस्तु (for वैकर्तनस्) — 11^{d}=3 231 2^{d}

12 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ च (for तु) $K_{1,2}$ तत्रैव, Dc सवेक्ष्य, S (except G_3) तां प्रेक्ष्य — ^{d}) $Ś_1$ K_2 समवाकिरत्; $K_{1,3,4}$ Dc $D_{1-3,5}$ समवारयत्.

13 D_6 om 13^{a}–14^{c} — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1,2}$ निशितैर्, K_4 Dc $D_{3,5}$ S (except G_3) विविधैर् (for विशिखैर्) $Ś_1$ बल्लैर्, K_3 क्षुद्रैर्, G_1 M_2 फल्लैर् (for भल्लैर्) B_2 क्षुरः क्षुरप्रैर्विशिखैर् — ^{b}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3,5}$ दृढायुधः (Dc D_1 °धैः), M_2 तथायुधैः (for तथायसैः) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2,4}$ B_1 [ऽ]भ्याहन्; K_1 [ऽ]भ्यहनन्, K_3 B_4 $D_{1,5}$ निघ्नन्, Dc चाघ्नन्, Dn_1 [ऽ]भिघ्नन्, D_2 [ऽ]भ्यस्यन्, T_1 ह्यघ्नन्; G_4 न्यघ्नन् (for [ऽ]भ्यघ्नन्)

14 D_6 om 14^{abc} (cf v l 13) — ^{c}) K_2 विविसन्, D_5 [अ]व्यथयत् (for व्यधमत्) $G_{2,4}$ सेना (for सर्वां) — ^{d}) K_3 $D_{1,2}$ सैनिकान्, $G_{2,4}$ संयुगे (for वाहिनीम्)

15 G_1 transp 15^{ab} and 15^{cd} — ^{ab}) D_3 युध्य° (for वध्य°) B_4 समरे (for गन्धर्वाः) D_4 ते वध्यमानाः कर्णेन गधर्वा युद्धकोविदाः, G_1 गधर्वा सूतपुत्रेण धीमता भूय एव तु — ^{c}) K_4 [अ]भि°, T_1 [अ]न्व° (for [अ]भ्य°) G_1 वध्यमाना न्यवर्तन्त

16 ^{b}) B_4 प्रत्यदृश्यत (for समप°).

17 ^{a}) T_1 M_1 ततो (for अथ) — ^{b}) S (except G_3) शकुनिश्च महारथः — ^{e}) K_3 $B_{2,4}$ $D_{3,5}$ T_2 G_1 न्यहनन (for °नस्तत) $Ś_1$ $K_{1,2}$ $D_{1,2}$ ते (for तत्) D_5 तथा; G_1 सदा (for तदा) — ^{f}) B_3 Dc D_5 G_1 शरै° (for रथै°)

18 ^{ab}) S (except G_3 M_1) सैन्यमायो(G_1 °न्य न वा)-धितं दृष्ट्वा कर्णो राजन्नमर्षितः — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3,5}$) G_3 रथसंघेन; G_1 शरवर्षेण (for रथघोषेण) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ हय($Ś_1$ °या)रावेण, Dn $D_{4,6}$ रथचारेण, S (except G_3) योधयामास (for हयचारेण) B_4 वाप्यथ; T_1

महता रथघोषेण हयचारेण चाप्युत ।
वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान्समवारयन् ॥ १८
ततः संन्यपतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ।
तदा सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ १९
ततस्ते मृदवोऽभूवन्गन्धर्वाः शरपीडिताः ।
उच्चुक्रुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ २०
गन्धर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ।
उत्पपातासनात्क्रुद्धो वधे तेषां समाहितः ॥ २१
ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
तयामुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ॥ २२
एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
पर्यवर्तत गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह ॥ २३
ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ।
प्राद्रवन्त रणे भीता यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
कर्णो वैकर्तनो राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २५
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
गन्धर्वान्योधयांचक्रुः समरे भृशविक्षताः ॥ २६
सर्व एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
जिघांसमानाः सहिताः कर्णमभ्यद्रवन्रणे ॥ २७
असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलाः ।
सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २८

G1 2 4 M2 चाच्युतः (for चाप्युत) — f) K1 2 B1 Dn D2 4 6 G3 समवाकिरन् (for समवारयन्) S (except G3) गधर्वाः प्रत्य(G1 पर्य)वारयन्

19 a) K4 T2 G1 2 4 ते न्यप°, D1 सैन्येप° (for संन्यप°) — b) T2 G1 2 4 कौरवं प्रति (for °वैः सह) — c) Ś1 K Dc D1-3 5 ततः सु-, T1 G2 4 M अथासीत्, T2 G1 तदा स्म (for तदा सु). Dc2 D2 -तुमल — d) T1 G4 M उभयोः (for अभवत्) T G1. 2 4 रोम° (for लोम°)

20 a) Ś1 K1 2 तु (for ते) K1 D1 भूत्वा; D3 भूता (for ऽभूवन्) — c) B1 राजगुप्ता° (for उच्चुक्रुशु°). K1 (marg sec m) वा सर्वे (for कौरव्या) — d) B2 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य)

21 a) G4 ताडिता° (for त्रासिता°) — b) K1 [ऽ]भ्य°; B Dn ह्य°; G4 [ऽ]प्य° (for ऽत्य°) — c) Ś1 महाक्रुद्धो; K1 3 तदा क्रुद्धो (for [आ]सनात्क्रुद्धो) — d) T1 समुद्यतः (for समा°)

22 a) Ś1 K1 3 आसाद्य; K4 D3 T1 G2 4 M आदाय; D5 आच्छाद्य, G1 आश्रित्य (for आस्थाय). T2 ततो मायाः समाहृत्य. — After 22^{ab}, T2 G1 2 4 ins

1110* तेन मुक्ताः शरा घोराः सूर्यरश्मिसमप्रभाः ।
वियत्संछादयामासुर्न ववौ तत्र मारुतः ।
हस्त्यारोहा हताः पेतुर्हस्तिभिः सह भारत ।
हयारोहाश्च सहयै रथैश्च रथिनस्तथा ।
पत्तयश्च यथा पेतुर्विशस्ताः शरवृष्टिभिः ।

— c) K3 D1 3 ततो°; Dc2 तथा°, M1 तदा° (for तया°). K2 T2 G1 मुह्यंति (for [अ]मुह्यन्त) K1 कौरव्य; B1 ते सर्वे

23 a) Dn एकैकश्च (!), D4 6 °कस्य; T2 G1 °कं हि (for °को हि) K2 G1 4 तथा, Dc2 महा-; D2 यदा; T1 सम (for तदा) B1 Dc युद्धे; D1 वीरो, D2 3 6 G1 2 4 योधा, T2 M2 यौधा (for योधो) — b) T1 M1 दुर्मतेः (for भारत) — c) K3 D3 6 G3 °वर्तंत, T G1 2 4 M °वार्य- (T2 °वार्यं)त (for °वर्तत) Dc गधर्वा — d) S (except G3) युधि (for सह)

24 a) Ś1 K1 2 तत्र (for ततः) B4 [अ]नु- (for स-) — b) Ś1 K1 2 D6 युद्धे तस्मिन्महाबलैः. — T2 om 24^{cd} — c) G1 प्राद्रवश्च; M2 व्यद्रवंत. Ś1 K1 2 रणे वीरा; B4 वने वीरा; D2 रणे नीता — d) Ś1 K1 2 B Dc D5 येन (for यत्र) Dn D4 6 G3 ये न (Dn1 च) राजज्जिगीषवः (Dn °जीषवः !)

25 a) G2 4 धक्ष्यमाणे° (for भज्य°) Ś1 K1 2 सैन्येषु, T2 सर्वेषु; G1 [अ]नेकेषु (for [अ]नीकेषु) — b) B4 धार्तराष्ट्रस्य. K4 सर्वतः; B2 भारत. — c) T1 M2 वीरः (for राजन्). G2 4 वैकर्तनो महाराज

26 a) T1 [अ]पि (for the first च) T1 M2 कौरव्यः; T2 G1. 2 4 तेजस्वी (for कर्णश्च). — c) B Dn D4 6 T2 G1-3 °न्योधयामासुः — d) T1 सर्वे च (for समरे) K1 3 B1 भृशविक्षिताः; Dc2 °विक्षताः, D1 °मीक्षिताः; D2 3 °वीक्षिताः; S (except G3) शरविक्षताः

27 a) D3 च (for तु) — c) S (except G3) संरब्धाः (for सहिताः) — d) Some MSS अभ्यद्रवद् M1 कर्णमेवाभिदुद्रुवुः

28 a) T G1 4 M1 पट्टसैः. T G1 खड्गैर् (for शूलैर्) — b) K2 महाबल, K3 D5 °बलः, B1 T2 °रथाः (for °बलाः) B4 गदामुषलकंपनैः; D2 गदाभिः परिघैस्तथा — c) K4 D3

अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन्ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ २९
अन्ये छत्रं वरूथं च बन्धुरं च तथापरे ।
गन्धर्वा बहुसाहस्राः खण्डशोऽभ्यहनन्रथम् ॥ ३०
ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ।
विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्वानचोदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

वैशंपायन उवाच ।
गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे ।
संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
दुर्योधनो महाराज नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिंदमः ॥ ३
अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।
दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४
युगमीषां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी । C 3 11 B 2 V 3

सूर्य° (for सूत°) — ^{d}) B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ °वाकिरन् (for °वारयन्)

29 K$_3$ om. (hapl.) 29. — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ [आ]युधम्; M$_2$ ध्वजम् (for युगम्). Ś$_1$ आछिद्य, K (K$_3$ om.) D$_5$ आछिदन्. D$_2$ अन्ये युग समाछिदन्; G$_{2.4}$ अन्ये स्यदनमाछिदन्. — ^{b}) G$_{2.4}$ त्व° (for न्य°). Ś$_1$ ध्वजमन्येन पातयन्, B$_4$ ध्वजमागत्य पात°. — D$_2$ G$_1$ om. 29^{cd}. — Ś$_1$ K$_{1.2}$ read 29^{cd} after 30. — ^{c}) Ś$_1$ येषाम्, B$_1$ T$_1$ G$_2$ M$_1$ ईषान्; B$_{2.3}$ ईशान् (for ईषाम्). — ^{d}) D$_1$ न्यवारयन्; G$_2$ न्यपाट° (for न्यपात°).

30 ^{a}) D$_5$ अन्ये यंत्र, T$_1$ M$_1$ छत्रमन्ये (by transp.). — ^{b}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ कवच च, T$_2$ G$_1$ बभजुश्च (for बन्धुरं च). — B Dc ins. after 30^{ab}; S (except G$_3$), after 30:

1111* प्रगृहीतायुधा वीराश्चित्रसेनपुरोगमाः ।

T G$_{1.2.4}$ ins. after 30^{ab}:

1112* अन्ये संपूर्णयामासुश्चक्रे चाक्षौ तथापरे ।

— ^{d}) = (var.) 3. 231. 5^{d}. N G$_3$ तिलशो (for खण्डशो). Ś$_1$ K$_{1.2}$ व्या(Ś$_1$ व्य)हनन्, K$_3$ G$_1$ [ऽ]भ्यहरन्, K$_4$ D$_{2.3}$ T$_2$ न्यहनन्, B Dn D$_{4.6}$ G$_3$ व्यधमन् (for ऽभ्यहनन्). T$_2$ धनु°, G$_{1.4}$ M$_1$ रणे (for रथम्). After 30, Ś$_1$ K$_{1.2}$ read 29^{cd}, while S (except G$_3$) ins. 1111.

31 ^{a}) G$_1$ अवस्कंद्य (for °प्लुत्य). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ °धृत्; D$_5$ °धृक् (for °भृत्). T$_2$ G$_{1.2.4}$ [ऽ]पि भारत (for ऽसिचर्मभृत्). — After 31^{ab}, T G$_{1.2.4}$ ins.:

1113* अंसावलम्बितधनुर्धावमानो महाबलः ।

[T G$_1$ असाव° (for अंसाव°). T$_2$ °रथ (for °बल).]

— ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ आरुह्य (for आस्थाय). — ^{d}) K$_1$ स रथाश्वान्, D$_5$ त्वियानश्वान् (for मोक्षायाश्वान्). K$_4$ D$_{3.8}$ अनोदयत् (for अचोदयत्). K$_3$ आत्ममोक्षाय नोदयत्.

Colophon. — *Major parvan*: Ś$_1$ K$_2$ Dn$_2$ D$_6$ G$_{2.4}$: आरण्य. — *Sub-parvan*: K$_{3.4}$ B D G$_{1.3}$ M$_2$ घोषयात्रा. — *Adhy. name*: G$_1$ कर्णपलायन, M$_2$ कर्णपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B$_1$ 312, Dn$_1$ (marg.) n$_3$ 240, Dn$_2$ 239, D$_1$ 243, T$_1$ 232, T$_2$ G$_1$ 231, G$_2$ 230 (as in text), G$_4$ M$_1$ 233, M$_2$ 135 (sic). — *Śloka no.*: Dn$_1$ n$_3$ 31, Dn$_2$ 32.

231

1 ^{a}) D$_4$ प्रद्रुतैश्च (for गन्धर्वैस्तु). — ^{b}) T$_2$ G$_2$ transp. भग्ने and कर्णे. — ^{c}) K$_{1.2}$ संप्राद्रवन्; K$_4$ D$_{2.3}$ प्राद्रवच्च (D$_2$ °न्सा) (for संप्राद्रवच्). — 1^{d} = 3. 230. 10^{d}.

2 2^{ab} = 3. 230. 11^{ab}. — ^{a}) G$_4$ विद्रुतः (for द्रवतः). D$_3$ शूरान् (for सर्वान्). — ^{b}) T$_1$ M योधमुख्यान्पराजितान्. — ^{c}) B$_{1.4}$ D$_{4.6}$ G$_4$ महाराजो. — ^{d}) = 3. 230. 11^{d}. B$_1$ नव (for तत्र). G$_4$ पराङ्मुखी.

3 ^{d}) Dc$_1$ D$_{1.3.4}$ अरिंदम, T$_2$ अमर्षण° (for अरिंदम°).

4 ^{a}) Ś$_1$ ते, K$_{1.4}$ D$_{3.5}$ त, K$_3$ D$_{1.2}$ T G$_{3.4}$ तद् (for तु). — ^{c}) D$_5$ जिघांसंतं

अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पं च तिलशोऽभ्यहनन्रथम् ॥ ५
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६
तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।
पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ७
विविंशतिं चित्रसेनमादायान्ये प्रदुद्रुवुः ।
विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥ ८
सैन्यास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः ।
पूर्वं प्रभग्नैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९
शकटापणवेश्याश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
शरणं पाण्डवाञ्जग्मुर्ह्रियमाणे महीपतौ ॥ १०
प्रियदर्शनो महाबाहुर्धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
गन्धर्वैर्ह्रियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११
दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।
बद्ध्वा ह्रियन्ते गन्धर्वै राजदाराश्च सर्वशः ॥ १२
इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः ।
आर्ता दीनस्वराः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३
तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।

---

5 ^{a}) D_3 च बाहु (for वरूथं) — ^{b}) K_4 $D_{1\ 3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ °सारथिम्, D_5 °सारथीन् — ^{c}) D_5 अश्व, G_1 नल्व (for अश्वान्) K_2 D_1 °नेणु (for °वेणु) S (except G_3) अक्षं (for तल्पं) — ^{d}) = (var) 3 230 30^{d} B_4 S (except G_3) शतशो (for तिलशो) Ś$_1$ व्यहनद्, K_1 व्यहरन्, K_2 विहनन्; K_3 [ऽ]भ्यहरन्, K_4 B Dn D_2 व्यधमद्, $D_{1\ 3}$ T_2 $G_{1\ 2}$ M_2 [ऽ]भ्यहनद्; T_1 व्याहनन् (for ऽभ्यहनन्) Ś$_1$ K D_1 रथात्, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ शरैः (for रथम्)

6 ^{a}) G_4 आरोप्य स महाबाहुर् (cf 1114^{1}) — ^{b}) D_1 पातित — ^{c}) K_1 Dc महाबाहु, M_2 °बाहु (for °बाहुर्) — ^{d}) T $G_{1\ 2}$ केशपक्षे तथा (for जीवग्राहमथ) G_4 M अगृह्णत (for अथाग्रहीत्) — After 6, S (except G_3) ins

1114* तस्य बाहू महाराज बद्ध्वा रज्ज्वा महारथम् ।
आरोप्य स्व महाराज चित्रसेनो ननाद ह ।

[(L 1) T_2 transp बाहू and बद्ध्वा, G_1 transp बद्ध्वा, and रज्ज्वा — (L 2) T_2 G_2 आरोप्य त महाबाहुश्]

7 ^{a}) $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 3}$ Dc_2 Dn_3 $D_{2\ 4}$ T_2 G_3 राजेंद्रे, T_1 M_1 कौरव्ये (for राजेन्द्र) — ^{b}) B_3 दुर्योधनं (for दुःशा°) K_2 रथं; K_3 रणं; B_3 $D_{1\ 2}$ M_2 रणे (for रथे) — ^{c}) B_4 पर्यगृह्यंत, D_1 प्रत्यगृह्णंत — ^{d}) T_1 सहस्रशः (for समन्ततः)

8 ^{a}) K_4 D_1 T G_4 विविंशतिश्च, B_{1-3} Dn D_6 G_3 M_2 °शति- K_1 चित्रसेन, $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 °सेनाव् — ^{b}) Ś$_1$ चाचायाग्रे (sic), Dc_2 चादायान्ये (for आदायान्ये) K_3 B_{1-3} D (except $D_{3\ 5}$) G_3 वि° (for प्र°) — ^{c}) B_1 [अ]परौ (for [अ]परे)

9 ^{a}) K_3 Dc $D_{1\ 5}$ योधाः; B Dn D_4 G_3 सैन्यं; T_1 $G_{2\ 4}$ M सेनाः (for सैन्याः) B Dn D_4 G_3 तद्; D_5 च (for तु) — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 °द्रुतं (for °द्रुताः) — ^{c}) K_{1-3} Dc Dn_1 n_3 $D_{1\ 4\ 5}$ $G_{2\ 4}$ पूर्व- (for पूर्वं) B_1 Dn D_6 प्रभग्नाः K_1 Dc D_4 सहिता K_4 पूर्वभग्नै- प्रसहिताः; D_2 पूर्वभग्नैस्तु सहिताः — ^{d}) T_1 M पांडवाञ्छरणं ययुः

10 ^{a}) = 3 228 27^{a} Ś$_1$ K_1 (marg *sec m*) $_3$ B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_{1-3} शकटा(B_3 °टा.)पणवेशाश्च; D_3 शकटीपणवैश्या च — ^{b}) D_2 °युग्यान् (for °युग्यं) — ^{c}) M_1 शरण्यं (for शरणं) T_1 G_2 M शरण, T_2 पांडव (for पाण्डवाञ्) — ^{d}) G_1 परंतपे (for महीपतौ) T_1 M_1 धर्मराजं युधिष्ठिरं

11 Before 11, N G_3 ins सैनिका ऊचुः — ^{a}) Hypermetric! $B_{1\ 4}$ T $G_{2\ 4}$ M_1 प्रियदर्शी; Dc Dn D_{4-6} G_3 °दर्शी, $D_{1\ 2}$ °दर्शन् (sic), D_3 दुर्योधनो, G_1 सुयोधनो, M_2 दर्शति यो Dn महाबाहो (!), D_2 °राज — ^{b}) D_2 गंधर्वैर्नो जित बल — ^{c}) D_2 बद्धश्च (for गन्धर्वैर्) T_2 राजन् — ^{d}) K_4 D_3 तद् (for तम्) K_3 D_1 अभि°; B_4 अन्व° (for अनु°) T_1 M_1 तं मोक्षयत पांडवाः, G_1 पार्थास्तानुपधावत

12 ^{b}) T_1 transp दुर्मुखः and दुर्जयः M_2 दुःसह° (for दुर्जय°) — ^{d}) T_1 °पत्न्य° (for °दारा°) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ सहस्रशः (for च सर्वशः)

13 ^{b}) D_4 T_1 क्रोशंते B_4 जयगृद्धिनः, Dc_2 °गृद्धिनः, Dn_3 D_1 राजगर्द्धिनः, D_6 °गृध्रिणः, G_4 °गर्धिनः — ^{c}) K_2 दानसुताः, K_3 B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ दीनास्ततः (for दीनस्वराः) — ^{d}) Dc अथागमन् (for उपा°) T_1 M_1 धर्मराजमभिद्रवन्

14 ^{a}) G_4 तथाप्यवस्थितान्दीनान् — ^{b}) S (except G_3) वीक्ष° (for भिक्ष°) — ^{cd}) K_4 दृष्ट्वा, D_5 गृध्रान्, T_1 भीतान्, G_4 वृत्तान् (for वृद्धान्) $K_{1\ 2}$ सुयो° (for दुर्यो°) D_2 भीमसेनो महाबाहुरास्फोट्य समभाषत — After 14, D_5 ins

1115* प्रगृहीतायुधान्वीरांश्चित्रसेनपुरोगमान् ।

वृद्धान्दुर्योधनामात्यान्भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४
अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ।
अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५
दुर्मन्त्रितमिदं तात राज्ञो दुर्द्यूतदेविनः ।
द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य पातयन्तीति नः श्रुतम् ॥ १६
तदिदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ।
दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः ।
येनास्माकं हृतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ १७
शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्शितान् ।
समस्थो विषमस्थान्हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १८
अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
ये शीलमनुवर्तन्ते ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ १९
अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितम् ।
अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तस्याध्यक्षान्ब्रवीमि वः ॥ २०
एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनममर्षणम् ।
न कालः परुषस्यायमिति राजाभ्यभाषत ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

— D_5 cont. B Dc Dn D_4 $_6$ ins. after 14; K_4 D_1 $_3$, after 16^{ab}; D_2, after 15^{ab}:

1116 महता हि प्रयत्नेन संनह्य गजवाजिभिः ।

[K_4 D_3 सु-, Dc [त]पि (for हि). Dc D_1 सनद्ध(D_1 संनह्य)रथवाजिन]

15 B Dc Dn D_{4-6} S transp. 15^{ab} and 15^{cd}. — ^{b}) S (except G_3) भूतो (for जातो). — After 15^{ab}, D_2 ins. 1116*, while K_4 D_{1-3} read 16^{ab}. K_{1-3} om. 15^{cd}. — ^{c}) K_4 D_{1-3} $_5$ transp. अस्माभिर् and यद्. — After 15, K_4 D_{1-3} read 16^{cd}.

16 K_4 D_{1-3} read 16^{ab} after 15^{ab}. — ^{a}) B_{2-4} Dn D_4 $_6$ तावद् (for तात). T_2 दुर्मंत्रिता तु राज्ञश्चेद ; M_1 दुर्मंत्रित पश्यताद्य. — ^{b}) G_1 राज्ञो वै द्यूतचोदितं. — After 16^{ab}, K_4 D_1 $_3$ ins. 1116*, while S (except G_3) ins.:

1117 दीनान्दुर्योधनस्यास्मान्द्रष्टुकामस्य दुर्मतेः।

[G_1 $_4$ M सुयोधनस्य. G_4 M [आ]सन (for [अ]स्मान्).]

— K_4 D_{1-3} read 16^{cd} after 15. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_1 G_1 M यात° (K_4 marg. sec. m. योज°), K_3 D_2 $_3$ T_1 G_4 घात°; B_4 ताप°, T_2 G_2 धार° (for पात°).

17 ^{a}) Hypermetric! K_2 $_4$ (marg. sec. m.) B Dn D_1 $_4$ G_3 इदं (for तदिदं). Dc तदिदं कर्म प्रत्यक्ष, T G_1 $_2$ $_4$ M कृतं तदेव प्रत्यक्ष. — ^{b}) D_6 G_4 °मानुषः. — ^{d}) Dc कच्चिद् (for कश्चिद). K_2 T_1 G_1 अस्मिन् (for अस्मत्-). K_2 कृत- (for प्रिये). $Ś_1$ रत, D_3 G_1 स्थित (for स्थितः). — ^{e}) $Ś_1$ तेना° (for येना°). — ^{f}) T_1 आसीनाना यथासुख.

18 ^{a}) $Ś_1$ K °तपसहास्. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ Dn_3 D_5 कर्पिताः, B_1 $_2$ $_4$ कर्षितान्. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_2 $_3$ सः; D_1 S (except G_3) च, D_5 स्म (for हि).

19 ^{a}) B_4 अधर्मा. — ^{b}) K_3 $_4$ D_1 $_3$ G_1 $_2$ $_4$ कौरवस्य. — ^{c}) K_3 ते (for ये). B_{1-3} Dn_2 D_4 $_6$ अनुवर्तंति. — ^{d}) K_3 T_1 M पश्यतु.

20 ^{b}) G_1 [इ]दम् (for [ए]तद). K_1 उपशिक्षिताः; K_3 उपतिष्ठितं, D_1 उपमंत्रितं, G_1 $_2$ $_4$ उपलक्षित. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_5 T_1 अनृशंसस. $Ś_1$ D_5 कौंतेयस. D_2 अनृशंसे तु कौंतेयं. — ^{d}) K_2 तस्याधिक्ष्यान, B Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G तत्प्रत्यक्षं, D_2 $_3$ $_5$ T_1 M_1 सेनाध्यक्षान्, M_2 तस्माद्व्यक्तं.

21 ^{a}) D_5 कौंतेयो, T_1 M_1 संरब्ध (for कौन्तेय). — ^{b}) B Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 अपस्व(B_2 °ज्व)र; G_2 $_4$ अपस्वनं (for अमर्षणम्). — ^{d}) K_2 राजाभिभाषितः; T_1 राजा न्यवारयत्.

Colophon. — *Major parvan*: $Ś_1$ K_1 $_2$ Dn_2 G_2 $_4$ आरण्य. — *Sub-parvan*: K B D G_1 $_3$ M घोषयात्रा. — *Adhy. name*: D_1 दुर्योधनादीनां गंधर्वग्रहण, M_1 दुर्योधनादिजीवग्रहण, M_2 दुर्योधनग्रहण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 313, Dn_1 (marg.) n_3 241, Dn_2 240, D_1 244, T_1 233, T_3 G_1 232, G_2 $_4$ M 231. — *Śloka no.*: Dn D_1 22.

232

1 ^{a}) M_2 अधि° (for अभि°). — ^{c}) T_1 पाडवान् (for कौरवान्). D_3 S त्रिपथ (T_1 नरणं) (for विषम-). — After 1, D_2 ins.:

1118 रक्षणीया महाबाहो भवं वद महामते ।

2 T_3 om. 2–3. — ^{a}) G_1 लोके (for भद्रा). — ^{b}) M_1 महामते (for वृको). — ^{c}) D_1 धर्माणि (for वैराणि)

२३२

युधिष्ठिर उवाच ।
अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्शरणैषिणः ।
कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २
यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रमर्षणम् ॥ ३
जानाति ह्येष दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् ।
स एष परिभूयास्मानकार्षीदिदमप्रियम् ॥ ४
दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।
स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५
शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य नः ।
उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत माचिरम् ॥ ६
अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
मोक्षयध्वं धार्तराष्ट्रं ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
इन्द्रसेनादिभिः सूतैः संयताः कनकध्वजाः ॥ ८
एतानास्थाय वै तात गन्धर्वान्योद्धुमाहवे ।
सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ ९
य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ १०
क इहान्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः ।

— ^{d}) K_3 B Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ कुलधर्मो D_5 वि- (for न)

3 T_2 om 3 (cf v l 2) — ^{a}) G_1 हि (for तु) K_2 कस्य (for कश्चिज्) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ बाह्य K_4 पोथ° (for प्रार्थ°) — ^{c}) G_1 मर्षयेरन् (for °यन्ति) S (except T_2 G_3) ते (for तत्) — ^{d}) K_3 D_5 [अ]पि प्रमर्शनं, K_4 G_4 [अ]भिप्रदर्शन, B_2 [अ]भिप्रधर्षणं, B_4 [अ]पि समर्षणं, D_5 [अ]पि प्रदर्षणं — Dn_2 ins after 3 T_2, after 9^{ab} G_2, after 9

1119* परैः परिभवे प्राप्ते वय पञ्चोत्तर शतम् ।
परस्परविरोधे तु वयं पञ्च शत तु ते ।

[Cf 1121*, 1122* (L 1) Dn_2 अन्यैः सह विरोधे तु (for the prior half)]

4 ^{a}) K_4 कुशातिर्, G_1 जन्मतो (for जानाति) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 transp हि and एष M_1 दुर्मेधा (for दुर्बुद्धिर्) T_2 जन्मप्रभृति दुर्बुद्धिर् — ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ एवं (for एष)

5 ^{a}) K_4 M_1 सुयोधनस्य $D_{1\ 5}$ ग्रहणं — ^{b}) $Ś_1$ K Dc Dn $D_{1-4\ 6}$ G_3 प्रभो (K_3 किल) (for रणे) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ B_2 Dc °मर्षाच्च.

6 ^{a}) T_1 शरण्य $D_{2\ 4}$ वः (for च) — ^{b}) Dc_2 त्राणार्थे $B_{1.\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ च (for नः) — ^{c}) K_3 Dc $D_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ उत्तिष्ठत; T_2 °ष्ठंतु; G_1 °ष्ठ त्वं G_1 नरव्याघ्र — ^{d}) G_1 °भव च (for °भवत)

7 ^{a}) $Ś_1$ K B_1 Dc $D_{1-3\ 5}$ चापि (for चैव). — ^{b}) K_4 भीमोपराजितः; B_{1-3} Dn $D_{4.\ 6}$ G_3 वीरापराजितः; T_1 G_1 M_2 भीमापराजित — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 नरव्याघ्रा (for धार्त°) — ^{d}) D_2 महाबलैः (for सुयो°)

8 ^{a}) $Ś_1$ K_3 B_2 रथान् — ^{b}) $Ś_1$ °विदां वराः, $K_{1\ 2}$ °विशारदाः — After 8^{ab}, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ins

1120* धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ।
सस्वनानधिरोहध्वं नित्यमज्जानिमान्रथान् ।

[(L 1) B_2 पुत्रस्य Dc °प्रभा- (for °ध्वजा) B_2 विमलान्कांचनध्वजान्]

— ^{d}) K_3 सजाताः, D_1 संयाताः; T_1 सहताः; T_2 सायुधाः; G_2 सवृताः; M_2 सयज्ञाः $G_{1\ 4}$ कनकध्वजैः $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ संयतान्कनकध्वजान्.

9 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn $D_{1\ 2}$ G_3 वै यत्ता (K_2 °त्तान्); B_{2-4} वै ततो; D_5 वै यत्नाद्; M_1 शत्रुघ्ना — ^{b}) K_3 अर्हथ; M आशु वै (for आहवे) — T_2 ins 1119* after 9^{ab}, G_2 after 9 — A passage given in App I (No 23) is ins in G_1 after 9, in T_2 G_{2-4} M after 10

10 ^{a}) G_1 transp एव and कश्चिद् B_4 एवं; D_1 एको; G_3 एष (for कश्चिद्) $K_{1\ 2}$ G_1 राजन्यं — ^{b}) B_1 M_2 इहागतः; B_2 उपागतं (for इहागतम्) $K_{2\ 3}$ $D_{1\ 2}$ शरणार्थिनमागत — After 10, T_2 G_{2-4} M ins a passage given in App I (No 23), cf v l 9

11 ^{a}) K_4 इहार्थे, B Dn D_{3-6} इहार्यो; G_2 इवान्यो; G_4 इवार्यो (for इहान्यो) K_4 Dc $D_{1\ 3}$ वदेत्; D_5 धरेत्; $G_{2\ 4}$ नयेत्; M दयेत् (for भवेत्) Dc $D_{1\ 3\ 5}$ $G_{2\ 4}$ M

प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ ११
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डव ।
शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ १२
किं ह्यभ्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गति ॥ १३
स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
विततोऽयं क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १४
साम्नैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ १५
न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १६
अथासौ मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्भीम कौरवान् ।
सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ १७
एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।
प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ १९

अर्जुन उवाच ।

यदि साम्ना न मोक्ष्यन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

प्राणान्; D₂ इह को यो वरेत्प्राणान्, T कदर्योपि (T₂ °नु-) नयेत्प्राणान्. — *b*) G₂–₄ अनुधावेति Dc D₁ ₂ नोदित — *d*) K₃ D₂ ₅ अभिद्रुत (for अपि ध्रुवम्)

12 *b*) B₁ ₃ Dn D₄ ₆ G₃ पाडवाः — *c*) Ś₁ K₂ शौडा° (for शत्रो°) G₁ रक्षणं (for मो°) — *d*) Ś₁ K₁ ₂ तीव्र चैकत्र (for त्रीणि चैक च) — After 12, D₁ (marg.) ins.:

1121 एते शतं वय पञ्च यावद्वय परस्परम् ।
परैस्तु परिभूतानां वय पञ्च शतोत्तरम् ।
[Cf. 1119*, 1122.]

13 *a*) K₃ कि ह्यन्याधिकम्, B Dn कि चाप्यधिकम्, Dc D₄ कि चाभ्यधिकम्, T G₁ ₂ ₄ M न ह्यभ्य(G₂ ₄ °त्य)-धिकम्. D₅ किंचिदन्यधिक चेत — *d*) B₁ ₃ ₄ Dn D₂ ₄ ₆ T G₁ ₃ परिमार्गति, D₆ परमां गति

14 After 14*ab*, K₁ reads 18*c*–19*b* — *c*) B Dn D₄–₆ G₃ मे (for ऽत्र) — D₂ om. 14*d*–15*d* — *d*) Ś₁ K₁ ₂ न ह्यमित्र(Ś₁ °मुत्र)विचारणा — After 14, M₁ ins. (a v l of 1119.):

1122* परैः परिभवे प्राप्ते वय पञ्चोत्तरं शतम् ।
परस्परविरोधे तु वय पञ्चैव ते शतम् ।
[Cf. 1121.]

15 D₃ om. 15 (cf. v. l. 14) — *a*) K₁ ₂ साम्नैर्वा, Dc सांत्वैव (for साम्नैव) K₄ न (for तु) B₁ T₂ G₁ यथा वीर, M यदानेन (for यथा भीम) — After 15*ab*, G₁ ins.:

1123* यथासौ मृदुयुक्तेन मुञ्चे भीम सकौरवान् ।
— G₁ om. 15*cd* — *c*) M तदा (for तथा)

16 *a*) Dc (by transp.) साम्ना न, T₁ साम्ना तु, M₁ न साम — *b*) B₁ तदा, T₂ इह (for असौ).

17 *a*) T₁ तथासौ; T₂ यदासौ Ś₁ K₁ ₂ T₂ G₃ मृदु-यत्नेन, T₁ °युक्तेन G₁ पराक्रमेण मृदुना — *b*) Ś₁ कौरव — *c*) B₁ D₁ G₁ ₄ विमुच्या°, Dc विमोक्षा° (for विमोच्या°)

18 *b*) Ś₁ K₁ ₂ संदेशं (for °ष्टु) M₁ पुरुषर्षभ (for वै वृकोदर) D₂ कौरवाणां विमोक्षणे — K₁ reads 18*c*–19*b* after 14*ab* — 18*c*=1.57.91*c* — After 18, G₂ ₄ ins.:

1124* वरप्रदान सुमहद्यानकस्य प्रकीर्तितम् ।

19 Ś₁ K D₁–₃ ₅ T₂ G₂–₄ M om. the ref. For K₁ cf. v. l. 18 — *a*) M₁ वचनात — *b*) B₂ ₄ च, T G₁ M₁ [अ]थ (for तु) D₄ श्रुत्वा पार्थो धनजयः — *c*) K₁–₃ B₄ Dc D₁ T G₁ ₂ M वाक्यात (for वाक्यं) — *d*) Dn₁ D₂ ₃ विमोक्षणे

20 T G₂ M om. the ref. G₄ धनंजयः (for अर्जुन उ°) — *a*) A few MSS मोक्षन्ति — *b*) K₁ ₂ B₄ Dc D₁ ₃ ₅ G₄ M₁ धृतराष्ट्रजं

21 *a*) D₂ तदा, D₃ च तां (for तु तां) G₁ सत्यां (for श्रुत्वा) — *c*) B₁ Dn₁ तथा राजन्, D₅ महाराज (for तदा राजन्) — *d*) T₂ प्रत्यागमन्

Colophon — *Major parvan*: Ś₁ K₁ ₂ G₃ ₄ आरण्य. — *Sub-parvan*: K B D G₁ ₃ M₂ घोषयात्रा — *Adhy.*

२३३

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १
अभेद्यानि ततः सर्वे समनह्यन्त भारत ।
जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ॥ २
ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ।
पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥ ३
तान्रथान्साधु संपन्नान्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ४
ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ।
प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ५
जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् ॥ ६
न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पांडवांश्चतुरो रणे ॥ ७
तांस्तु विभ्राजतो दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ।
व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥ ८
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रामन्त भारत ॥ ९
न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ।
शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ॥ १०
ततस्तान्युधि दुर्धर्षः सव्यसाची परंतपः ।

---

name: M_2 अर्जुनप्रतिज्ञा — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 314, Dn_1 (erroneously) 142, Dn_2 241, Dn_3 242; D_1 245; T_1 $G_{2\,4}$ M_1 235, T_2 G_1 233, M_2 सप्त(*inf lin* पंच)द्विशततमो (sic) — *Śloka no* Dn 22, D_1 21

233

1 ^{a}) G_2 अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा; M_1 राज्ञस्तद्वचनं श्रु° — ^{d}) B_2 नराधिपाः; M_1 महारथाः (for नरर्षभाः)

2 ^{d}) M_1 °बलाः (for °रथाः) — After 2, B D (except D_{1-3}) ins

1125* आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः ।
[$B_{1\,4}$ Dc दीप्तानि (for दिव्यानि) Dc समाददु]

3 ^{a}) $K_{1\,2}$ दशितरथाः G_1 M_1 सर्वैर् — ^{c}) $Ś_1$ K_2 प्रतिदृश्यंत — ^{d}) $K_{1\,4}$ B_2 D_1 T_2 ज्वलंत (for ज्वलिता)

4 ^{a}) B_1 ते रथान्; Dc_2 तत्रस्थान्; D_3 (*sup lin* as in text) तांस्तथा $K_{1\,2}$ तान्सर्वान्सिहसंपन्नान् — ^{b}) $K_{1\,2}$ $D_{1-3\,5}$ T_1 G_2 M सुयुक्तान्, Dc प्रमु(Dc_2 °यु)क्तान् K_{1-3} B_3 यवनैर् (for जवनैर्) — ^{c}) K_3 D_3 T_1 $G_{1\,2}$ M_1 नर° (for रथ°) — ^{d}) T $G_{1\,2}$ तदा (for ततः)

5 ^{b}) T_1 आविरा° (for प्रादुरा°) — G_2 om 5^{c}–7^{b} — ^{c}) G_4 M_2 प्रयतान्. — ^{d}) M_1 पांडवांश्चंडविक्रमान्

6 G_2 om 6 (cf v l 5) — ^{a}) Hypermetric ! T_2 जितारयश्च, G_4 °काशिनः (om च) $D_{1\,2}$ $G_{1\,4}$ खचरान् (for खचराः) — ^{b}) T_2 त्वरिताश्वा, G_4 °तांश्च. — ^{c}) K_4 [ए]वं (for [ए]व) G_4 चास्मिन् (for तस्मिन्) — ^{d}) T_1 अभि° (for समा°) D_2 गंधर्वान्प्रतिपेदिरे

7 G_2 om 7^{ab} (cf v l 5), K_3 om 7^{a}–8^{b} — ^{a}) K_2 निवर्तंत; Dc व्यव°; D_2 प्रतिजग्मुस्; T_1 न्यवर्तंत — ^{c}) $D_{1\,2}$ रथागतान् — ^{d}) T_2 G_1 च ततो (for चतुरो)

8 K_3 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) D_5 ततो (for तांस्तु) $Ś_1$ K_1 B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ G_3 विभ्राजितान्, D_{1-3} G_2 M_2 °जितो — ^{c}) K_3 $G_{1\,2}$ ह्यति° (for व्यति°). T_1 °नीकानतिष्ठंत — ^{d}) D_1 sm गधर्वा वनचारिणः (D_3m °वासिनः)

9 ^{a}) D_1 च (for तु) G_1 वचनाद् $Ś_1$ $K_{1\,2}$ M स्मृत्वा; G_1 एव (for श्रुत्वा) — ^{b}) $K_{3.\,4}$ B D (except $D_{1\,5}$) T_1 G_3 M_2 धर्मपुत्रस्य धी°; M_1 धर्मसूनोर्महात्मनः — ^{c}) $G_{1\,3}$ युक्ता (for युद्धम्) — ^{d}) $K_{1\,3\,4}$ D_5 उपाक्रामंत; K_2 उपाक्रामंतु, B Dn $D_{4\,6}$ G_3 उपक्रांतं च; Dc अपाक्रामंत; T_2 G_1 समुपाक्रांत T_1 M_1 भारताः

10 ^{b}) B_4 $G_{3\,4}$ मंदतेजसः, T_2 मूढचेतसः T_1 युक्त कर्म जुगुप्सित (= 12^{b}) — ^{c}) K_1 श्रेष्ठः, K_2 श्रेष्ठ (for श्रेयः) $Ś_1$ शक्यंते मृदुयत्नेन. — ^{d}) K_3 यथा; K_4 B_2 Dc Dn_1 n_3 $D_{3\,4\,6}$ यदा (for तदा)

11 ^{a}) K_4 B_1 D_3 T_1 युद्धदुर्धर्षान्; B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ T_2 $G_{1\,3}$ M_2 युधि दुर्धर्षान् — ^{b}) T_1 धनंजयः (for परं°) — ^{c}) G_1 मृदु° (for सान्त्व°) — ^{d}) T_2 G_1 वने (for रणे)

सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरान्रणे ॥ ११
नैतद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
परदाराभिमर्शश्च मानुषैश्च समागमः ॥ १२
उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् ।
दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १३
एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना ।
उत्स्मयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १४
एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि ।
यस्य शासनमाज्ञाय चराम विगतज्वराः ॥ १५
तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भारत ।
न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् ॥ १६
एवमुक्तस्तु गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
गन्धर्वान्पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १७
यदि साम्ना न मोक्षध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजम् ।
मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८
एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।
ससर्ज निशितान्बाणान्खचरान्खचरान्प्रति ॥ १९
तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्कटाः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥ २०
ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
बभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

— After 11, B Dc Dn D4 6 G3 ins
1126* विसर्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम् ।

12 B Dc Dn D4 6 G3 read 12–13 after 15 — a) Dn2 ते (for [ए]तद्) — c) Ś1 K1 2 B4 Dn2 n3 D3 6 °मर्षश्च — d) D1 मनुष्यैश्च G1 समागतः

13 For B Dc Dn D4 6 G3 cf v l 12 — a) B Dn3 D3 G3 M2 उत्सृज्यध्वं K4 Dc Dn D5 G3 M1 महावीर्या — c) G4 दासान् (for दारान्) G1 [ए]वा (sic) (for [ए]षां) K4 विमुंचतु — d) D2 विधर्मः सुमहानय

14 a) B1–3 Dn D4 6 त एवमुक्ता (for एवमुक्तास्तु)

15 a) B1 एकैकस्य — b) B1 Dc विभो; M सदा (for भुवि) — c) B1 आस्थाय (for आज्ञाय) — d) B Dn D1 2 4 6 चरामो — After 15, B Dc Dn D4 6 G3 read 12–13

16 a) Ś1 K B1 D1–3 यथोद्दिष्ट, B3 (m as in text) यथान्याय, G1 समादिष्ट — b) D2 यथा (for तथा) T G1 2 4 कर्तास्म (T2 °स्मि), M कुर्म स्म (for वर्ताम)

17 a) B1 3 Dn D1 6 G3 4 तु (for स) — b) M2 युधिष्ठिर° (for धन°) — M3 om (hapl) 17^{c}–19^{b} — c) G3 4 [ए]तान् (for [इ]दं)

18 M2 om 18 (cf v l 17) — a) B1–3 Dn D5 6 T1 G3 यदा B1 न साम्ना (by transp) K2 B2–4 Dn D4 6 G3 मुंच° (for मोक्ष) — b) K1 B2–4 Dc Dn D4 6 धृतराष्ट्रजान् B1 धर्मराजस्य शासनात्

19 M3 om 19^{ab} (cf v l 17) — a) D6 तु गन्धर्वान् (for ततः पार्थः) — b) D6 कुन्तीपुत्रो (for सव्य°) K3 T2 G1 परंतपः (for धनं°) — c) M घोरान् (for बाणान्) — d) Ś1 K1–3 D1 G1 2 4 खेचरान्खेचरान्प्रति

20 a) Ś1 Dc Dn D2 3 5 T1 शरवर्षाणि — b) T1 च (for ते) S (except G3 M2) मदोत्कटाः — c) Ś1 K Dc D1–3 5 अभ्य(K3 भि)वर्षंत; T1 अभिवर्तंत.

21 a) Dc2 सतुमुलं, D2 तु तुमुलं; S (except G1) समभवद् — c) S (except G3) तत्र तद (for बभूव) — d) K4 तरस्विनः, G1 महात्मना (for च भारत)

Colophon om in D4 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* K B D (D3 om) G1 4 घोषयात्रा — *Adhy. no.* (figures, words or both) B4 315, Dn1 (marg) n3 213, Dn2 212, D1 216; T1 G2 4 M 236, T2 G1 234 — *Śloka no.* Dn D1 21

234

1 T2 om 1, T1 om the ref — c) K3 विसृजताः, D3 व्यसृजता (for °जन्तः) K3 दीप्त, B4 दिव्यान् (for दीप्तान्) — d) = (var) 11^{d} T2 गन्धर्वा (for समन्तात्) K1 4 D3 T1 G2 4 M अभ्य°, K2 अभि°; K3 D5 परि° (for पर्य°)

२३४

वैशंपायन उवाच ।
ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।
विसृजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
रणे संन्यपतन्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २
यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३
तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्शतशो रणे ।
प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४
अवकीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५
अभिक्रुद्धानभिप्रेक्ष्य गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।
लक्षयित्वाथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ६
सहस्राणां सहस्रं स प्राहिणोद्यमसादनम् ।
आग्नेयेनार्जुनः संख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ७
तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनां वरः ।
गन्धर्वाञ्शतशो राजञ्जघान निशितैः शरैः ॥ ८
माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ।
परिगृह्याग्रतो राजञ्जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ९
ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महात्मभिः ।
उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ १०
तानुत्पतिष्णून्बुद्ध्वा तु कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ११
ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।

---

2 ^{a}) B_{1} चापि (for वीरा) K_{1} पांडवाश्च महात्मानो; T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ चतुरः पांडवान्वीरान् — ^{d}) = 1 1 77^{d}, 201 9^{d}, etc, etc Dc शरवर्षैरनेकशः.

3 ^{c}) K_{4} शतधा छिन्नस; D_{1} शरसंछन्नस्, D_{8} $G_{1\ 2\ 4}$ शतशश्छिन्नस्. — ^{d}) G_{1} चैषां (for तेषां)

4 ^{a}) M_{1} समाधावतो B_{2} दृष्ट्वा (for राजन्) — ^{c}) K_{2} प्रतिगृह्ण° ; D_{1} अभ्यगृह्ण°

5 ^{a}) Hypermetric! K_{4} D_{1-3} T $G_{1\ 2\ 4}$ M आकीर्य°; B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} ते कीर्य° (for अवकीर्य°) K_{2} शुगमाः; K_{3} श्वगमाः; B_{4} सुखगाः; S (except G_{3}) खचराः (for खगमाः) — ^{b}) D_{2} पांडुपुत्राः (for शर°) $B_{2\ 4}$ G_{4} अनेकशः; D_{2} महौजसः (for सम°) — D_{3} om 5^{cd} — ^{d}) K_{4} समीपं

6 ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{2\ 4}$ D_{2} अतिक्रुद्धान्. B_{2} अतिक्रुद्धो; B_{3} $D_{2\ 4\ 6}$ G_{3} अभिक्रुद्धो; $G_{2\ 4}$ M अभिप्रायाद् (for अभिप्रेक्ष्य) — ^{b}) $G_{2\ 4}$ तथा (for तदा) — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ च; B_{2} तु (for [अ]थ) — ^{d}) B_{4} [उ]पचक्रिरे; D_{8} प्रचक्रमे (for [उ]पचक्रमे) — After 6, $K_{1\ 2}$ ins

1127* तान्समापततो राजन्दिव्यास्त्रैरभिवर्षयन् ।

[Prior half = 4^{a}]

7 ^{a}) K_{4} सहस्रशः; B_{1} °स्त्र तु; B_{2-4} Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_{1} $G_{2\ 3}$ °स्त्राणि; D_{5} °स्त्र च, G_{4} M °स्त्रं हि (for °स्त्रं स) — ^{c}) K_{2} आग्नेयो नार्जुनं; T_{2} अजितानार्जुनः (sic), $G_{1\ 2\ 4}$ अजेयानर्जुनः T_{2} M संखे, G_{1} संघे (for संख्ये) — ^{d}) S (except G_{3}) गंधर्वान्सूर्यवर्चसः

8 ^{a}) S (except T_{2} G_{3}) महाबाहुः (for महे°) — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ संग्रामे; M_{1} °रुधो (for °युगे) — ^{c}) S (except G_{3}) तत्र (for राजन्) B_{1} गधर्वाञ्शतसाहस्त्रान्

9 ^{a}) T_{1} माद्रीपुत्रानपि B_{4} S (except $G_{2\ 3}$) ततो (for तथा) — ^{b}) S (except G_{3}) द्रव(G_{1} भ्रम)माणान्पराङ्मुखान् — ^{c}) D_{4} परिपृच्छ्य (for °गृह्य) T_{1} द्युति (for [अ]ग्रतो) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{2} D_{5} T_{2} G_{1} शतशोपरान्; K_{1} शतशोपमान्; M_{2} ते महारथान्

10 ^{b}) $Ś_{1}$ D_{1} महाबलाः; K_{1-3} Dc $D_{2\ 3\ 5}$ °बलैः, $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} °रथैः; B_{4} °रथाः (for °त्मभिः) — ^{c}) K_{1} उपाधाय; B_{4} समादाय — ^{d}) K_{1} धार्तराष्ट्रसुतान् B_{2} D_{3} तदा (for ततः)

11 ^{a}) K_{4} उत्पतिष्यन् B Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} स तानुत्पतितान्दृष्ट्वा — ^{c}) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 4}$ D_{1} M_{1} °वर्षेण (for °जालेन) — 11^{d}=(var.) 1^{d} — K_{4} om (hapl) 11^{d}–12^{a}

12 K_{4} om 12^{a} (cf v l 11) — ^{a}) K_{3} D_{5} नद्धाः, M रुद्धाः (for बद्धाः) — ^{b}) K_{1} शकुंन इव पंजिरे (sic) — ^{c}) $Ś_{1}$ $D_{1\ 2\ 5}$ फल्गुन; $K_{1\ 2\ 4}$ D_{3} फल्गुने, K_{3} फाल्गुन; G_{2} M अर्जुने (for अर्जुनं) M क्रुद्धा — ^{d}) $K_{1\ 2}$ °शक्त्यसिवृष्ट्यः; K_{3} °शक्रसिवृष्टिभिः, K_{4} $D_{2\ 3\ 5}$ T_{1} M °शक्त्यसिवृष्टिभिः

ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिवृष्टिभिः ॥ १२
गदाशक्त्यसिवृष्टीस्ता निहत्य स महास्त्रवित् ।
गात्राणि चाहनद्भल्लैर्गन्धर्वाणां धनंजयः ॥ १३
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ।
अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥ १४
ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १५
तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः ।
अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्प्रत्यविध्यत ॥ १६
स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथार्जुनः ।
आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १७
ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।
दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परम् ॥ १८
ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ।
विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १९
गन्धर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २०
तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २१
स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्तां बाणैस्तरस्विना ।
संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामास पाण्डवम् ।
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि योधयामास खे स्थितः ॥ २२
गन्धर्वराजो बलवान्माययान्तर्हितस्तदा ।
अन्तर्हितं समालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः ।
ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २३
अन्तर्धानवधं चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा ।

---

13 [a]) K_{3} °वृष्टा स, B Dc Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ T_{2} G_{2} °शक्त्यृष्टिवृष्टीस्ता, T_{1} G_{1} °शक्त्यसिवृष्टि तां — [b]) $Ś_{1}$ K $D_{1-3\ 5}$ T निपात्य; M °वार्य (for °हत्य) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ परमास्त्रवित्; M सुमहास्त्र° — [c]) Dc शस्त्राणि (for गात्राणि) $Ś_{1}$ K B_{4} D_{5} व्यहनत्; B_{1} D_{1-3} व्यहरत्, S (except G_{3}) प्राहरत् (for चाहनत्) $G_{1\ 2}$ M_{2} फल्लैर् (for भल्लैर्)

14 [b]) B_{3} transp चरणैः and बाहुभिः — [d]) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2\ 4}$ चाददध(K_{2} °द)द्; K_{3} अददधद्, D_{2} वाददद् (for अभवद्)

15 [b]) $Ś_{1}$ K B_{2} Dc $D_{1-3\ 5}$ यशस्विना (for महा°) — [c]) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ Dc भूयिष्ठम्, $K_{3\ 4}$ D_{1-3} T_{1} G_{1} M_{2} भूमिस्थम्, D_{4} G_{3} भूमिष्ठान्

16 [a]) D_{2} तच्छस्त्रजाल समित्य — [b]) D_{2} पांडुपुत्र° (for सव्य°) — [c]) K_{2} संतार्य, K_{3} B_{1} D_{5} संधार्य — [d]) B_{3} प्रत्ययुध्यत

17 [a]) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ B_{1} $D_{1\ 2}$ °कर्णं च जालं च; Dc °कर्णे (Dc_{2} °र्णं) च याम्यं च, T_{2} G_{1} °कर्णास्त्रजालं च, $G_{3\ 4}$ M °कर्णेन्द्रजाले च — [b]) $B_{2\ 4}$ शौरं, D_{1} स्रोतं, D_{3} शौणं, T $G_{1\ 2\ 4}$ M_{2} स्रोतश्च (for सौरं) M_{1} वायव्यं च (for सौरं चापि) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ धनंजय:, G_{4} धनंजय (for तथार्जुनः) — [c]) G_{1} सौमुख्यं (for सौम्यं च)

18 [a]) $Ś_{1}$ K_{4} G_{1} वध्य°, K_{3} नाह्य° (for दह्य°) — [c]) $K_{1\ 2}$ चक्रेण (for शक्रेण)

19 [a]) K B_{4} $D_{1-3\ 5}$ ऊर्ध्वमुत्क्रम°, B_{1} ऊर्ध्वमुत्क्रम्य°. — [b]) S (except $G_{3\ 4}$) शरवर्षेण T_{1} पातिताः — [c]) G_{3} फल्लै° (for भल्ल°) — [d]) $Ś_{1}$ K_{3} D_{3} धार्यंते, $K_{1\ 2}$ दार्यंते (for वार्यन्ते)

20 [a]) T_{1} ताडि° (for त्रासि°) — [b]) M_{2} पांडुपुत्रेण B Dc Dn $D_{1\ 4}$ T_{2} $G_{2\ 3}$ भारत, T_{1} ताडितः (for धीमता)

21 [a]) $Ś_{1}$ तस्याज°; T_{1} तस्याप्या°; M तस्याभिद्रवत° — [d]) T_{1} तथा चिच्छेद सायकैः

22 [a]) $Ś_{1}$ $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{2\ 3}$ तां (for स) M_{2} कृत्तां (for दृष्ट्वा) G_{4} गदा बहुविधां दृष्ट्वा — [b]) M_{2} दृष्ट्वा (for कृत्तां) — [c]) $G_{1\ 2\ 4}$ संहृत्य (for °वृत्य) D_{1} संवृत्य माययात्मानं — [d]) T_{1} क्रोधयामास D_{2} ततश्चांतर्दधे मृधे — D_{3} om 22^{ef} — [e]) K_{1} सर्वं- (for तस्य) B_{4} संप्रयुक्तानि (for तस्य दिव्यानि) — [f]) K_{3} रोध°, G_{2} पोथ°, M_{1} चोद° (for योध°) D_{3} संस्थितः, G_{1} वै स्थित, G_{4} खे स्थित B Dc Dn D_{4} G_{3} संप्रयुक्तानि (B_{4} गांधर्वेण च) सर्वशः — After 22, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} ins

1128* दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ।
स वार्यमाणस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।

23 [b]) $K_{1\ 4}$ स्थितः (for तदा) — [c]) $Ś_{1}$ B Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} तमा(B_{3} °दा)लक्ष्य, D_{1} समासाद्य; T_{1} समाज्ञाय — [d]) $Ś_{1}$ K Dc_{1} $D_{1-3\ 5}$ T_{1} तथा° (for अथा°) — [f]) T_{1} दिव्यास्त्रैः

24 [a]) B_{2} G_{1} तस्य, T_{1} चक्रे (for चास्य) — [b]) T_{1} तथा (for चक्रे) $Ś_{1}$ ततः, K_{2} G_{2} तथा (for तदा) — [c]) $Ś_{1}$ शब्दवेश ; K_{1-3} Dn $D_{1-3\ 5}$ G_{4} °वेध ; B_{1} ससचित्रं ; B_{2}

शब्दवेध्यमुपाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥ २४
स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
अथास्य दर्शयामास तदात्मानं प्रियः सखा ॥ २५
चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ।
संजहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ॥ २६
दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहृतास्त्रं धनंजयम् ।
संजहुः प्रद्रुतानश्वाञ्शरवेगान्धनूंषि च ॥ २७
चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।
पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

२३५

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १
किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २

चित्रसेन उवाच ।

विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन महात्मना ।
दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनंजय ॥ ३
वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानाननर्हवत् ।
इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीं च यशस्विनीम् ॥ ४

°भिन्नं, $B_{3\,4}$ Dc $D_{4\,6}$ G_{3} °विद्धं (for °वेध्यं) $K_{1\,3\,4}$ Dc $D_{3\,5}$ अपाश्रित्य, B Dn $D_{4\,6}$ G_{3} समाश्रित्य, D_{2} उपाहत्य; T_{2} G_{1} अथालक्ष्य — ^{d}) K_{3} °रूप-; $D_{1-3\,5}$ °रूपं

25 ^{a}) $K_{1\,2}$ ते वध्यमाना° — ^{b}) D_{2} चित्रसेनो (for अर्जु°) D_{1} महाबलः; M_{1} [अ]मितौजसा (for महा°) — ^{c}) B_{1-3} $D_{4\,6}$ अन्यथा, B_{4} Dn D_{1} ततोस्य (for अथास्य) — After 25, B Dc Dn $D_{4\,6}$ ins

1129[1] चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि माम् ।

26 ^{a}) $B_{1\,4}$ समालक्ष्य; T_{1} तथालक्ष्य; T_{2} $G_{2\,4}$ अथाराद्य — ^{b}) T_{2} G_{1} M_{2} सहायं (for सखाय) B_{4} transp युधि and दुर्बलम् T_{2} $G_{1\,2\,4}$ इति (for युधि) $K_{1\,2}$ विह्वलः, $K_{3\,4}$ Dc $D_{1-3\,5}$ T_{1} M विह्वलं; T_{2} G_{1} विस्मितं, $G_{2\,4}$ विस्मितः (for दुर्बलम्) — ^{d}) K_{3} प्रसृष्टः; B $D_{3\,5}$ S (except T_{2}) प्रहृष्टः (for प्रसृष्टं) $K_{1\,3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ भरतर्षभ; T_{1} पांडवस्तदा

27 ^{a}) D_{1} पांडवं — ^{c}) B_{3}m संक्रुद्धः, S (except G_{3}) जगृहुः (for सजहुः) G_{4} तत्र तान् (for प्रद्रुतान्) Dc पार्थान्; D_{1} अस्त्रान् (for अश्वान्) — ^{d}) Dc_{1} शरवेग-, T_{1} शरवर्ष-, T_{2} G_{1} शरवर्ष; $G_{2\,4}$ शरवेग

28 ^{a}) M_{2} संप्रेक्ष्य (for भीमश्च) — ^{b}) G_{4} [उ]भौ (for [अ]पि) — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2\,4}$ B_{4} $D_{1\,3}$ कृत्वा, Dc_{2} T_{2} G_{4} दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) $K_{1\,2\,4}$ $B_{1\,2}$ Dc Dn $D_{1\,4}$ कौशल्यम्; T_{2} तत्र स्वम्; $G_{1\,2\,4}$ M_{1} कुशलम् (for कौशलम्) — ^{d}) T_{2} रथेष्वेवोप°; $G_{2\,4}$ रथे चैवाव°

Colophon om in $Ś_{1}$ K_{1-3} $D_{1\,2\,5}$ — *Major parvan* Dn_{2} T_{2} $G_{3\,4}$ आरण्य; G_{2} अरण्य — *Sub-parvan*. K_{4} B Dc Dn $D_{3\,4\,6}$ T_{1} $G_{1\,3}$ M_{2} घोषयात्रा — *Adhy name* G_{1} पांडवगंधर्वयुद्धं — *Adhy no* (figures, words or both) B_{4} 316; Dn (Dn_{2} in figures) 244 (Dn_{2} in words 240), T_{1} $G_{2\,4}$ M (M_{2} *inf lin*) 237 (M_{2} orig 239), T_{2} G_{1} 235 — *Śloka no* Dn_{1} n_{2} 30, Dn_{3} 31

235

1 D_{1} om the ref — ^{a}) $Ś_{1}$ K Dc $D_{1-3\,5}$ अथा° (for ततो°) — ^{b}) D_{3} वाक्यम् (for इदम्) — ^{c}) T_{1} गंधर्वसेनानां — ^{d}) K_{1-3} $D_{1\,5}$ महाद्युति

2 Before 2, $D_{1\,3}$ ins अर्जुन उ° — ^{b}) K_{3} च (for वि-)

3 ^{b}) K_{3} D_{3} महात्मनः, Dn दुरात्मनः (!) — ^{c}) S (except G_{3} M_{2}) इंद्रेण धार्तराष्ट्रस्य — ^{d}) G_{2} स कर्णस्य (for कर्णस्य च) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ ससौबलैः (for धनं°)

4 ^{b}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ अनाथवत्, D_{1} T_{2} M अनर्हतः; T_{1} G_{1} अहर्निशं (for अनर्हवत्) — After 4, B_{2} Dn $D_{4\,6}$ ins

1130[1] समस्थो विषमस्थांस्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ।

— ^{c}) K_{4} [ऽ]पहासितं, $D_{1\,2}$ च हसितु, D_{3} [ऽ]वहिंसितुं,

ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ।
गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सामात्यं त्वमिहानय ॥ ५
धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभिराहवे ।
स हि प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ॥ ६
वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ।
अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः ।
धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ८

चित्रसेन उवाच ।

पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥ ९
नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो महाव्रतः ।
जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य दुष्कृतम् ॥ ११
अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
मोक्षयामास तान्सर्वान्गन्धर्वान्प्रशशंस च ॥ १२
दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ।
दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ १३
उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचराः ।
कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥ १४
आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः ।
प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत माचिरम् ॥ १५
अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।

T_1 G_4 M_2 [ऽ]पहस्यितु, T_2 $G_{1\ 2}$ वचयितु (for ऽवहस्यितु)

5 ^{a}) $Ś_1$ त्वेषां, K $B_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ T_2 $G_{1\ 4}$ तेषां, T_1 M ह्येषां (for चैषां) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ पुरंदरः, S (except G_3 M_1) सुराधिप. (for सुरे°) — ^{c}) $Ś_1$ B_4 गत्वा (for बद्ध्वा) — ^{d}) K_3 G_4 सामात्य तम्, B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सहामात्यम् (for सामात्य त्वम्)

6 ^{b}) M_1 अच्युतः, M_2 अच्युत (for आहवे) — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 स च, G_1 तव (for स हि) $K_{1\ 2}$ प्रियसखा; $G_{2\ 4}$ M प्रियसखस् (for प्रिय॰ सखा) T_1 मह्यं (for तुभ्यं) — ^{d}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 पांडव (!)

7 ^{a}) $K_{1\ 2}$ देवदेवस्य — ^{b}) Dc G_1 M_1 ध्रुवं (for द्रुतम्) K_3 ततो मही गतो द्रुती (sic), D_5 ततो स्म हि गतो द्रुतं, T_1 G_2 ततोस्मि ह्यागतो द्रुतं, T_2 ततो ह्यभ्यागतो द्रुत; G_1 ततोह ह्यागतो ध्रुव द्रुतं (sic) — After 7, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ins

1131^* नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ।
[B_1 Dc [अ]ह (for [ए]न)]

8 $Ś_1$ धनंजयः (for अर्जुन.) — ^{b}) G_4 धार्तराष्ट्र॰ (for भ्राता°) $K_{2\ 4}$ सुयोधनं

9 K_3 वैशं° (for चित्र°) — ^{a}) $B_{1\ 3}$ Dc Dn D_2 नित्यसंतुष्टो; D_3 °संद्रष्टो, M पापसेवी च T_3 $G_{1\ 2\ 4}$ पापयोनिरयं दुष्टो — ^{d}) $K_{1\ 2}$ परंतप (for धन°)

10 Before 10, S (except T_2 G_3) ins अर्जुनः — ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ ह्यस्य, G_1 M_2 त्वस्य (for तस्य) — ^{b}) $B_{1\ 3}$ धनजयः, B_2 (m) $_4$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 $G_{1\ 3}$ युधिष्ठिरः (for महा°) — ^{c}) B_2 [ऽ]पि (for हि) — ^{d}) K_3 Dc $D_{2\ 3\ 5}$ कुर्याद् (for कुरु) Dc $D_{3\ 5}$ [इ]च्छति B_4 श्रुत्वा वाक्य यथेप्सित

11 T_2 om the ref — ^{a}) K_3 $G_{2\ 4}$ सर्वे D_3 एव राजानः; $G_{2\ 4}$ धर्मराजानम् (for एव राजानम्) — ^{c}) G_1 ततः (for च तत) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ चेष्टित; D_2 दुष्करं (for दुष्कृतम्)

12 ^{b}) T_1 च तद्वचः (for वचस्तदा) — K_3 om 12^{cd} — ^{c}) K_4 मोच° (for मोक्ष°) — ^{d}) B_4 D_5 G_1 ह (for च)

13 Before 13, $B_{3\ 4}$ ins युधिष्ठिर उ° — ^{a}) K_3 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या) — ^{b}) T_1 transp शक्तैः and सर्वैः $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सद्भिर् (for सर्वैर्) $K_{2\ 4}$ T_1 नि॰ (for न) — ^{c}) K_4 $D_{3\ 5}$ transp धार्तराष्ट्र॰ and ऽय

14 ^{a}) $K_{1\ 2}$ तावत् (for तात) — ^{b}) T_2 धर्मं च (for ऽयं मम) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 खेचरैः; D_{1-3} T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 °र — ^{c}) K_3 बलं नः, S (except G_3) न कुलं (by transp) K_3 च परिभूतो; D_3 त्वपरिभूतं (for न परि°) D_1 च, D_2 नो (for मे) — ^{d}) B_{2-4} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 मोक्षणं (for मोक्षेण)

15 ^{a}) K_4 इष्टानां, D_5 इच्छामि (for इष्टानि) — ^{b}) K_2 D_{4-6} G_3 M_1 प्रियामो, T_1 प्रिय मे; T_2 प्रीतिर्मद्॰, G_2 प्रीतिमान्, G_4 प्रीतं मां $K_{1\ 3\ 4}$ च (for व.) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ प्राप्त एवोपकारोय, B_2(m) अक्षताः सचिरासर्पाम् — ^{d}) T_2 G_1 गच्छ° (for व्रज°)

महाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १६
देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ।
दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ १७
ज्ञातींस्तानवमुच्याथ राजदारांश्च सर्वशः ।
कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १८
सस्त्रीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ।
बभ्राजिरे महात्मानः कुरुमध्ये यथाग्नयः ॥ १९
ततो दुर्योधनं मुच्य भ्रातृभिः सहितं तदा ।
युधिष्ठिरः सप्रणयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
मा स्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् ।
न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २१
स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
गृहान्व्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥ २२
पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
विदीर्यमाणो व्रीडेन जगाम नगरं प्रति ॥ २३
तस्मिन्गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २४
तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
वने द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

---

16 D6 om 16 — a) B3 च (for तु) — After 16, S (except G3 M2) ins

1132* देवलोकं ततो गत्वा गन्धर्वैः सहितस्तदा ।
न्यवेदयच्च तत्सर्वं चित्रसेनः शतक्रतोः ।

17 a) B1 देवराजश्च, D3 5 G1 2 °राजोपि — b) K2 T2 G1 2 हतांस्तान् K3 अपि जीवयन् — d) K2 कौरवा; K3 Dc D2 पांडवैर्, D1 पांडवा (for कौरवैर्) — After 17, D2 ins

1133* चित्रसेनस्तदा वाक्यमुवाच प्रौढया गिरा ।
मुञ्चध्वं सानुजामात्यं सदारं च सुयोधनम् ।
गन्धर्वास्तु वचः श्रुत्वा चित्रसेनस्य वै द्रुतम् ।
राजानं मोक्षयामासुर्बद्धं निगडबन्धनैः ।
सदारं सानुगामात्यं बाणजालमये वने । [5]
लुठन्तश्चापि ते सर्वे युधिष्ठिरसमीपतः ।
पतिता लज्जिताश्चैव तस्थुश्चाधोमुखास्तदा ।
युधिष्ठिरोऽपि दयया तान्समीक्ष्य तथागतान् ।

18 a) K3 D3 ज्ञातीस् K3 Dc D1 5 G1 °मोच्या°, K4 D2 3 °मोक्ष्या°; B1 °जित्वा°; T2 G2 °जित्या° (for °मुच्या°) — c) K1 2 दृष्ट्वा (for कृत्वा) K Dc D1–3 5 S (except G3) तद् (for च) — d) Ś1 K1 3 Dc D2 3 M2 स्म; B4 D5 तु (for च)

19 a) K1 सस्त्री-; K2 सस्त्रैः (for सस्त्री-) — c) D3 विभ्राजिरे — d) K3 B Dc Dn D3 4 6 T2 G3 क्रतु° (for कुरु°)

20 a) K3 4 B D G3 मुक्त; T1 G1 2 4 मोच्य, T2 मध्ये (for मुच्य) M2 ततो युधिष्ठिरो राजा — b) B1. 3 4 Dn D4 6 T1 G3 M सहितः M1 प्रभुः (for तदा) — cd) B1–3 Dn D4 6 G3 तु प्रणयाद् (for सप्रणयम्) M2 सर्वांस्त्वमब्रवीच्छ्रीमानवमुच्य सुयोधनं

21 b) D3 सहसा (for साहसं) — c) M1 साहसानां (for हि साहस-) — d) K2 सुखमेधं न (for °मेधन्ति) K1 2 कर्हिचित् (for भारत)

22 a) T2 G1 स्वस्तीत्युक्त्वाथ (T2 तु) तान्सर्वान् — c) G2 यज (for व्रज).

23 Before 23, B Dc Dn D4 6 ins वैश° उ° — a) K1 2 [अ]भिनुज्ञातो — b) Ś1 तत· (for तदा) — After 23ab, B2–4 Dc Dn D4–6 G3 ins

1134* अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ।
[G3 प्रणम्य धर्मपुत्रं तु (for the prior half)]

— c) K3 T2 विदार्य° K3 B D G3 व्रीडावान् (for व्रीडेन) — d) G2 4 तदा (for प्रति)

24 a) M2 धार्तराष्ट्रे (for कौर°) — c) K4 T2 G2 वीरैः — d) T1 महात्म°; G1 महर्षि° (for द्विजाति°)

25 K3 om 25ab — a) M2 महर्षिभि° (for तपोधनै°) — c) B Dn D4 6 तथा (for वने) — d) Ś1 K D5 T G1 मुदान्वितः

Colophon — *Major parvan:* Ś1 K1 2 Dn2 T1 G2 4 आरण्य. — *Sub-parvan* K1 3 4 B D G3 घोषयात्रा, to it these MSS (except K1 3 B2 3) add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) B4 317, Dn1 (*sup lin*) ns 245, Dn2 244, D1 247, T1 G2 4 M (M2 *inf lin*) 238 (M2 orig 240), T2 G1 236 — *Śloka no* : D4 27, D1 54

२३६

जनमेजय उवाच ।

शत्रुभिर्जितबद्धस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानस्थस्य दुरात्मनः ॥ १
कत्थनस्यावलिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥ २
दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ।
प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३
तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ।
प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

धर्मराजनिसृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ॥ ५
स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः ।
शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः पराभवम् ॥ ६
विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके ।
संनिविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ।
हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ ७
अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।
उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये ।
उपगम्याब्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८
दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः ।
दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ ९
दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि भ्रातृंस्ते कुरुनन्दन ।
विजिगीषून्रणान्मुक्तान्निर्जितारीन्महारथान् ॥ १०
अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव ।
नाशक्नुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां स्ववाहिनीम् ॥ ११

236

1 ^{a}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ शत्रुभिर्वध्यमानस्य — ^{b}) Dc_2 महर्षिभिः (for महात्मभि॰) — ^{c}) K_4 $D_{1, 2}$ मोक्षितश्च, Dc_2 मोहितस्य; G_1 क्षोभि॰ T G_1 कथ, $G_{2, 4}$ भयात् (for युधा) B_1 जित्वा, T G_1 त्वा(T_2 चा)सीन्; $G_{2, 4}$ M_1 तस्मात् (for पश्चात्) — ^{d}) K_{2-4} $D_{2, 3}$ मानिनस्य, $B_{1, 2, 4}$ $D_{1, 5}$ मानिनश्च, B_3 Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 मानिन॰ सु- (for मानस्थस्य) D_1 दुरात्मभिः, T_1 महात्मनः

2 ^{a}) K_4 B_1 $D_{1, 3}$ S (except G_3) कथं तस्य (for कत्थनस्य) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{2, 4}$ गर्हितस्य, G_1 गर्जितस्य B_4 दुरात्मन॰ (for च नित्यशः) — ^{d}) $K_{3, 4}$ Dc_2 T_1 ॰मन्यत, $D_{1, 2}$ ॰जानतः, D_3 ॰मन्यते (for ॰मन्यतः)

3 ^{b}) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3} नित्याहंकारमानिनः, Dc साहंकारस्य मानिनः — K_1 om. 3^{d}–4^{c} — ^{d}) T_2 G_1 दुष्कर

4 K_1 om. 4^{abc} (cf. v. l. 3) — ^{a}) K_{2-4} $D_{5, 6}$ T_1 M [स]र्व, B_1 [इ]ह (for [स्]य) — ^{b}) D_4 शोकेनाकुल॰ — ^{c}) $Ś_1$ K_4 हास्तिनपुरं (for विस्तरेण त्वं)

5 D_4 om. 5 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1, 3}$ धर्मराज्ञा वि($Ś_1$ नि)सृष्टश्च; K_3 B_1 Dc $D_{1, 5}$ ॰राजविसृष्टस्तु (D_1 ॰स्य) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ [अ]भिसुप्त॰ D_1 चासीद॰, Dc श्रीमान् (for सीदन्) — ^{d}) K_4 $D_{1, 3}$ अवासर्पन् (for उपासर्पत्) B_1 S (except G_3) अपासर्पत दुःखितः

6 K_3 om. 6^{ab} — ^{a}) D_4 T_1 M स पुरं — ^{b}) $Ś_1$ K (K_3 om.) B_3 $D_{1, 2}$ G_1 ॰बलान्वितः

7 ^{a}) $B_{3, 4}$ पार्थं (for पथि) — ^{b}) S (except T_2 G_3) स॰ (for सु॰) — ^{c}) T_2 सुनिविष्टे, G_1 सनिविष्टे — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ यथोचितं, $K_{3, 4}$ Dc D_{1-3} यथेप्सितं — ^{f}) K_2 निवेशयत

8 ^{c}) B_2 ॰प्लव; T_1 स्थितं; M_3 ॰क्लृप्तं (for ॰प्लुतं) T_1 काम (for सोम) — ^{e}) $Ś_1$ $K_{2, 3}$ B Dn $D_{3, 5}$ उपागम्या॰ — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ D_5 वचः; G_4 तथा (for तदा)

9 Before 9, G_1 ins. कर्ण॰ — ^{a}) K_2 जयस्य; T जयसि (for जीवसि) — ^{b}) T_2 संगत; G_1 ॰तः (for ॰मः) — ^{c}) B_1 M_2 transp. त्वया and जिताः T_2 सर्वे, G_1 संघे (for चैव) — ^{d}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3, 5}$ कामचारिण

10 ^{b}) B_1 जनमेजय (for कुरु॰) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ B D_1 G_3 रणे (for रणात्) K_4 B G_3 युक्तान् (for मुक्तान्) — ^{d}) B_2 महाबलान् (for ॰रथान्)

11 ^{a}) K_2 त्वति॰, G_4 चाति॰ (for त्वभि॰) — ^{b}) K_4 तस्य पश्यतः, K_3 D_1 तव पश्यत॰ (by transp.) T_1 पश्यतस्तव चाग्रतः — ^{c}) S (except $G_{1, 3}$) धारयितुं (for

शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ।
इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १२
अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारधनवाहनान् ।
विमुक्तान्संप्रपश्यामि तस्माद्युद्धादमानुषात् ॥ १३

नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्पुमान्विद्येत भारत ।
यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १४
एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
उवाचावाक्शिरा राजन्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

२३७

दुर्योधन उवाच ।
अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्शत्रून्गन्धर्वांस्तेजसा मया ॥ १
आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।
मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २

मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः ।
तदा नो नसमं युद्धमभवत्सह खेचरैः ॥ ३
पराजयं च प्राप्ताः स्म रणे बन्धनमेव च ।
सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारधनवाहनाः ।
उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियामस्तैः सुदुःखिताः ॥ ४

स्याप°) — [d]) T_2 G_1 पीड्यमानां (for दीर्यं°) K_4 B Dn $D_{4\ 6}$ च; $G_{2\ 4}$ तु (for स्व)

12 [a]) D_2 सविक्षितांगश्च; T $G_{1\ 2}$ शरक्षतोहं (for °क्षताङ्गश्च) — [b]) $G_{2\ 4}$ अपयातो (for व्यप°) K_{1-3} $D_{1\ 2}$ M [ऽ]ति-; K_4 D_3 $G_{2\ 4}$ [ऽ]स्मि; T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ नि- (for ऽभि-) — [c]) K_4 D_3 T_1 अप्यद्भुतं (for त्वत्य°) — [d]) K_2 अस्मान् (for युष्मान्) G_2 इति (for इह)

13 [a]) G_4 अश्लिष्टान् (for अरिष्टान्) M_1 अक्षयान् (for अक्षतान्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ चैव (for चापि) — [b]) $K_{1\ 2}$ °वाहनं, B Dn $D_{4\ 6}$ सदारबलवाहनान्; T_1 $G_{1\ 2}$ सदाररथ° — [c]) B_1 संप्रपश्यामि युष्मांस्तु — [d]) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ transp तस्मात् and युद्धात् D_2 युष्मान्; G_1 सर्वान् (for तस्माद्)

14 [a]) D_2 transp कर्ता and लोके D_1 नैतस्य लोके कस्तस्मिन् — [b]) K_4 Dc $D_{1-3\ 5}$ भारत विद्यते; $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ विद्यति भारत. — [c]) D_3 हि (for ते)

15 Before 15, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ins वैशं° उ° (resp वैशं°). — [c]) D_2 [अ]धोमुखो; T_2 [अ]वाङ्मुखो (for [अ]वाक्शिरा) $K_{3\ 4}$ Dc D_{1-3} वाक्य (for राजन्) K_2 B Dn D_{4-6} G_3 उवाच चां(K_2 वां-, D_5 व)गराजानं

Colophon om in $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2}$ — *Major parvan:* Dn_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य. — *Sub-parvan* $K_{3\ 4}$ B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 M_2 दुर्योधनप्रायोपवेश (Dn_2 °धनप्रवेश); D_5 प्रायोपवेशन — *Adhy no.* (figures, words or both) B_4 318, Dn_1 (marg) ns 246; Dn_2 245; T_1 $G_{2\ 4}$ M (M_2 *inf lin*) 239 (M_2 orig 241), T_2 G_1 237 — *Śloka no:* Dn 16

237

☞ This adhy is om in B_1, the MS is mostly ignored here.

1 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om the ref — [a]) S (except G_3) तु (for ते) — [b]) Dc S (except G_3) ते (for [अ]ह) $Ś_1$m यत्प्रोक्तोहं त्वया वचः.

2 [a]) $K_{2\ 3}$ $D_{1\ 4\ 5}$ G_1 अ(D_5 सु)योधिताः $K_{3\ 4}$ Dc D_5 च (for तु) — [b]) Dc ते चिरं; D_5 सुदीर्घं (for सुचिरं). $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ सह (for मम) — [d]) D_2 तैः मघतः (for चोभयतः)

3 [a]) $K_{1\ 3}$ D_2 T_1 मया(K_3 °मा)धिकास्. $K_{1\ 2}$ तु युध्यंत; G_1 त्वबुध्यंत — [b]) K_3 यथा (for यदा) K_4 $D_{2\ 3}$ दिवं गताः (for विय°) — [d]) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 transp सह and खेचरैः — After 3, M ins

1135* असमर्थास्ततस्तांस्तु प्रतियोद्धुं वियद्गतान् ।

4 [a]) $B_{2\ 3}$ Dc Dn D_6 G_3 प्राप्ताः स्मो; B_4 G_1 संप्राप्ताः (for प्राप्ताः स्म) — [c]) B_4 °मात्यसुताश्च; T_1 सभ्रातृमातृपुत्राश्च; $G_{2\ 4}$ संहृत्यामात्य° — [d]) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 °बलवाहनाः; T $G_{1\ 2\ 4}$ M °धन($G_{2\ 4}$ °सुत)बांधवाः — [f]) $Ś_1$

अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथान् ।
उपगम्याब्रुवन्दीनाः पाण्डवाञ्शरणप्रदान् ॥ ५
एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमास्थितैः ॥ ६
तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ॥ ७
एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८
अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥ ९
यदा चास्मान्न मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।
मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ॥ १०
अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खचरा दिवम् ।
अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥ ११
ततः समन्तात्पश्यामि शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुञ्जानं धनंजयम् ॥ १२
समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
धनंजयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ १३
चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परंतपः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १४
ते समेत्य तथान्योन्यं संनाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

$K_{1, 2, 4}$ D_2 हृतास्तैः स्म, D_3 हत्वास्तेस्मान् (sic), D_5 हृताः स्मस्तै°, T G_1 प्रणितास्तैः, $G_{2, 4}$ ह्रियमाणाः (for ह्रियामस्तैः) D_3 सुदु खितान् D_1 हृतास्तैर्बहुदु खिताः

5 [a]) D_2 G_1 [अ]तः (for नः) — [b]) G_4 अमात्यांश्च (for अमात्या°) D_3 तान् (for च) K_4 B (B_1 om) D (except $D_{2, 3}$) $G_{1, 3}$ महारथाः — [c]) $Ś_1$ K_2 M_2 उपागम्य K_2 $G_{1, 2}$ [अ]ब्रवीद्, K_4 [अ]ब्रवन् (for [अ]ब्रुवन्) — [d]) K_1 Dn $D_{5, 6}$ च रणप्रदान्, G_1 शरणैषिणः (for शरण°)

6 [b]) B_3 सुयोधनः (for सहा°) — [d]) B (B_1 om) D (except $D_{1-3, 5}$) G_3 आश्रितैः (for आस्थितैः)

7 [a]) D_2 विमोक्षय (for मोक्षयत) D_2 ते (for वः) — [b]) $Ś_1$ जनाधिप, D_5 महारथं, $G_{2, 4}$ M सुयोधनं (for नराधिपम्) — [c]) $Ś_1$ B_2 G_2 पराभवो; $K_{1, 2}$ $B_{3, 4}$ Dc Dn_3 D_6 परामर्षो K_3 T G_2 M_1 नाभविष्यन् (for मा भ°) — [d]) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} पांडवाः, T_2 G_1 सर्वथा (for सर्वशः) — After 7, T_1 $G_{3, 4}$ ins.

1136* इत्यब्रुवन्रणान्मुक्ता धर्मराजमुपागताः ।

8 [a]) B_4 T_1 $G_{1, 2}$ उक्तः स, D_3 उक्तेषु (for उक्ते तु) — [c]) B (B_1 om) Dn $D_{4, 6}$ G_3 पांडवान् (for सोदरान्) — [d]) K_3 मोक्षण, T_2 रक्षणे (for मोक्षणे)

9 [a]) $Ś_1$ यदा° (for अथा°) G_4 [आ]गत्य (for [आ]गम्य) G_1 तद् (for तम्) — [b]) $K_{3, 4}$ भरतर्षभा — [c]) T_2 G_1 साम्ना (for सान्त्व) D_5 अवोचत (for अयाचन्त) — [d]) T_2 मुक्ति (for शक्ताः)

10 [b]) K_3 सान्त्वतापि तः, D_1 सान्त्वितास्तु तैः; T $G_{1, 2, 4}$ M_1 सान्त्वितापि (T °ताश्च, G_4 °ता स्म) ते — After 10^{ab}, S (except G_3) ins.

1137* आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इव ।

— [c]) S तदा° (for ततो°) — [d]) T_1 यमौ चैव मदोत्कटौ; T_2 यमौ द्वौ च बलो°; $G_{2, 4}$ यमौ च प्रबलो°

11 [a]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ Dc D_2 त्यक्त्वा (for मुक्त्वा) — [b]) $B_{3, 4}$ Dc_2 Dn $D_{1, 3, 4, 6}$ G_3 M_2 खेचरा S (except G_3) दिशः (for दिवम्) — [c]) $Ś_1$ °सर्पतो, K_{2-4} °वर्षतो; T_1 °कांक्षंतो, T_2 G_1 °वीक्षतो (for °कर्षन्तो) — [d]) T_1 G_1 दीना (for दीनान्)

12 [a]) K_3 $D_{1, 2, 5}$ समस्त (for समन्तात्) $B_{1, 3}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ M पश्यामः (for °मि) — [b]) M शरजालविवेष्टितं — [d]) S_1 $K_{1, 3, 4}$ $D_{3, 5}$ प्रदिशंत, B_3 Dn $D_{4, 6}$ G_3 °मुचत, B_4 °मुचानं (for °युञ्जानं)

13 [c]) D_5 धनंजयं स चात्मानं

14 [a]) $G_{2, 4}$ पांडवेयः (for °न) — [b]) T_2 $G_{1, 4}$ समाश्लिष्टः; G_2 समाविष्टः B (B_1 om) Dc Dn $D_{4, 6}$ परस्पर (for परंतपः) — [c]) $Ś_1$ कुशलै G_1 परिपृष्टस्तैः (for °पप्रच्छ) — [d]) G_1 स (for तैः)

15 [a]) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3, 5}$ तदा; T_2 $G_{1, 2, 4}$ M_2 यथा (for तथा) T_2 $G_{1, 2, 4}$ न्याय (for [अ]न्योन्यं) T_1 ते वै समेत्य चान्योन्यं — [b]) G_4 संनाह (for °हान्) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ B_4 प्रविमुच्य च, Dc वै प्रमुच्य च, Dn_2 D_1 विप्रमुच्यत; M_1 विप्रमुच्य वै T_1 सनाहानि विमुच्य च — [c]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ D_1 तदा (for ततो) T_2 $G_{1, 2, 4}$ सर्वे (for वीरा) — [d]) Dc

२३८

दुर्योधन उवाच ।
चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
इदं वचनमक्लीबमब्रवीत्परवीरहा ॥ १
भ्रातॄनर्हसि नो वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।
अनर्हा धर्षणं हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २
एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।
उवाच यत्कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ।
द्रष्टारः स्म सुखाद्धीनान्सदारान्पाण्डवानिति ॥ ३
तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्यथ ।
भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः ॥ ४
युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अस्मद्दुर्मन्त्रितं तस्मै बद्धांश्चास्मान्न्यवेदयन् ॥ ५
स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशं गतः ।
युधिष्ठिरस्योपहृतः किं नु दुःखमतः परम् ॥ ६
ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ।
तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैर्जीवितं च मे ॥ ७
प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।
श्रेयस्तद्भविता मह्यमेवंभूतं न जीवितम् ॥ ८

T G_1 M transp सह and पांडवैः G_2 $_4$ गधर्वैः पांडवाः सह — After 15^{cd}, S (except G_3) ins

1138[1] परस्पर समागम्य प्रीत्या परमया युताः ।
[G_2 M युतौ (for युता) G_4 प्रहसन्नर्जुनस्तदा (for the posterior half), cf 3 238 1^{ab}]

Colophon om in $Ś_1$ B_1 — *Major parvan* K_1 $_2$ Dn_2 G_2 $_4$ आरण्य — *Sub-parvan* K_3 D_3 M_2 प्रायोपवेश; K_4 B (B_1 om) Dc Dn D_1 $_2$ $_{4-6}$ G_3 दुर्योधनप्रायोपवेश (Dn_1 D_1 °वेशन); M_1 दुर्योधनघोषयात्रा — *Adhy name* M_1 दुर्योधनपराजयः; M_2 corrupt — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_3 247, Dn_2 246, D_1 248, T_1 G_2 $_4$ M (M_2 *inf lin*) 240 (M_2 orig 242), T_2 G_1 238 — *Śloka no* · Dn_1 n_2 16; Dn_3 17

238

1 D_2 $_3$ वैश° (for दुर्यो°) — ^{b}) M_2 प्रहर्ष° (for प्रहस°) — ^{d}) B_2 पांडवस्तदा (for परवीरहा)

2 ^{a}) K_4 असि हि (for अर्हसि) B_{2-4} Dn D_1 $_{4-6}$ G_1 $_3$ मे (for नो) — ^{c}) $Ś_1$ T_1 अनर्हं (T_1 °र्हं-) धर्षणं; K_1 अनार्हधर्षण; K_2 अनर्हा च क्षण; K_3 D_1 $_5$ अनर्हा (D_1 °र्हां) धर्षणा; B Dn_2 n_3 D_4 $_6$ T_2 G_{2-4} M_1 अनर्हं (Dn_2 °र्हां; G_4 M_1 °र्हा) धर्षणा; D_2 (corrupt) अवहधिर्षणां Dn_1 अप्यनर्हा धर्षणा मे.

3 ^{a}) B_4 उक्तास् B_2 च (for तु) K_1 $_2$ B_4 गंधर्वाः — ^{d}) T_1 मंत्रयित्वा — After 3, S (except G_3) ins

1139[1] स्थितो राज्ये च्युतान्स्थानाच्छ्रिया हीनाञ्श्रियावृताः ।
[T_1 M_1 स्थिता (for स्थितो)]

— ^{e}) K_4 D_3 तु (for स्म) D_2 $_3$ सुखासीनान् (for °द्धीनान्) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_1 द्रष्टारः स्मासु(K_2 D_1 °न्सु)खान्दीनान्; T_1 द्रष्टारस्तान्सुखाद्धीमान्, T_2 G_1 $_2$ $_4$ द्रष्टास्मि (G_4 °स्म-) निःसुखान्वीरान् — ^{f}) T_1 ततस्तान् (for सदारान्)

4 ^{a}) K_3 B_1 $_3$ D_1 $_2$ S अस्मिन् (for तस्मिन्) — ^{b}) K_3 वचस्य तु, K_4 Dn D_6 °स्तथा, D_1 °स्यधः, D_2 °स्तदा (for °स्यथ) — ^{c}) K_4 D_3 T_2 M_2 अन्विच्छं, B_2 अन्येहं; Dc T_1 G_1 अन्विच्छन्; G_2 $_4$ अन्विच्छे (for अन्वैच्छ)

5 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ B_1 D_3 T_2 G_1 उपागम्य (for अथा°) K_3 गंधर्वैः; K_4 Dc D_{1-3} T_2 G_4 °र्वैः (for °र्वाः). B_1 M_2 transp सह and पांडवैः — ^{c}) D_2 अस्मिन् (for अस्मद्-) $Ś_1$ K_1 $_2$ चास्मै (for तस्मै) — ^{d}) K_3 D_3 G_1 M_1 बद्धाः; T_2 G_4 बध्वा (for बद्धान्) D_3 (*sup lin*) स्वा° (for चा°) D_1 समस्तं प्रत्यवेदयत्

6 ^{c}) K_1 $_2$ D_4 [उ]पकृतः; B_1 °हितः; Dc °कृतं, G_4 °स्तृत (for °हृतः) — ^{d}) =1 9 3^{d} 4 18 36^{d} D_2 मे (for नु) G_1 इतः (for अतः)

7 ^{a}) T_1 ते (for मे) B_1 M_2 पूर्वं; T_1 तेषां (for नित्य) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ ये(K_2 ए)षां रिपुर् (by transp) Dc तदा; T_2 गतः (for सदा) — ^{d}) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3} $_5$ transp दत्त and तैर् K_4 D_1 जीवितं हि (D_1 तु) मे; B_2 $_3$ Dn D_4 $_6$ G_3 एव जीवित

8 ^{a}) T_1 प्राप्तव्य; T_2 प्राप्तोस्मि K_1 $_2$ यद् (for यदि). — ^{b}) B_1 तस्मान् (for तस्मिन्) $Ś_1$ K_2 °मृधे; K_1 °वने, B_2 °हवे (for °रणे) — ^{c}) B_1 तु (for तद्) — ^{d}) D_1

भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।
प्राप्ताश्च लोकाः पुण्याः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥ ९
यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ।
इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।
भ्रातरश्चैव मे सर्वे प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ १०
कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ ११
न ह्यहं प्रतियास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ १२
स सुहृच्छोकदो भूत्वा शत्रूणां हर्षवर्धनः ।
वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १३
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिर्विदुरः संजयस्तथा ।
बाह्लीकः सोमदत्तश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥ १४
ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।
किं मां वक्ष्यन्ति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १५
रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ १६
दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १७
अहो बत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ १८
तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ।

सिद्य , D2 नैव- (for एव-) K3 D4 हि (for न) D3 जीवन (for जीवितम्) B Dc Dn D4 6 नेव भूतस्य जीवित

9 a) B Dn D4 6 T1 अभद, M1 भूयाद (for भवेद) K2 यथा (for यशः) — b) B1 ख्यातिर्, T1 ख्यातो K1 2 D3 वध, T1 वध॰ (for वधात्) — c) Ś1 K1 2 D5 प्राप्तस्य (for प्राप्ताश्च) Ś1 K1 2 D5 लोकान्पुण्यान्, B1-3 Dc1 Dn D4 6 T1 पुण्यलोकाः (for लोकाः पुण्याः) Ś1 K1-3 D5 च, T2 G1 मे (for स्युर्) B4 प्राप्ताः स्युश्चैव मे लोका॰ — d) T1 महेन्द्रभवने Ś1 K1 2 °क्षयः; D5 °क्षयान्

10 a) B1 यत्त्विद; D1 यदद्य; D2 यच्चाद्य (for यत्त्वद्य) K4 G2 4 [ऽ]ध्यवसित (for व्यव°) G1 यन्मे व्यवसितं किंचित् — b) T1 G2-4 M1 नराधिपाः, T2 G1 नराधिप (for नर°) — c) K2-4 D (except Dn3 D4) T2 G3 उपाशिष्ये, T1 समासिष्यं (for उपासिष्ये) — d) K3 गृहं — e) Ś1 K1 2 [अ]द्य (for [ए]व) — f) = 11^{d} D3 पुरीं, G1 गृह (for पुर) Ś1 K1 2 प्रयांतु नगर प्रति, B2-4 Dn D4 6 T2 G3 यात्वद्य स्वपुर प्रति

11 a) G4 सर्वे (for चैव) — b) Ś1 K1 2 B1 T1 G1 च मे, T2 G2 4 M तथा (for व ये) — d) = 10^{f} K4 D3 T2 G1 प्रयांतु नगर प्रति — After 11 K1 reads 13^{cd}

12 a) B2 त्वह (for ह्यहं) Ś1 K1 2 स(K2 मां)प्रवेक्ष्यामि, B Dn D1-4 6 सप्रयास्यामि, Dc1 सप्रपश्यामि, Dc2 सप्रयच्छामि (for प्रतिया°) G2 न ह्यत्यह प्रयास्यामि — b) Ś1 (sup lin) K1 D3 5 शत्रुविमानित॰, K3 °निरस्कृतः — c) K1 2 °मानापहो, G2 °मानास्महो — d) Ś1 K1 2 बलकृत्तदा (K1 °था), T1 शोकहृत्तथा, T2 G1 2 मानवर्धनः, G4 मानकृत्तदा — After 12, T G2 4 ins

1110 काम रणशिरस्यद्य शत्रुभिर्व विमानितः ।
[T2 काम समागत (for the prior half)]

On the other hand, G1 ins after 12

1111* कारणंरस्म्यभिहित॰ शत्रुभिर्व विमानितः ।
अकारणेऽस्म्यभिजितः शत्रुभिर्व विमानितः ।

13 a) B Dn D4 6 G1 जातः, Dc भुव (sic) (for भूत्वा) K3 4 D1-3 सुहृच्छोकप्रदो भूत्वा (D1 °दोद्याह, D2 °दो नित्य), G2 स सुहृच्छोकसंतप्त. — K1 reads 13^{cd} after 11 — d) Ś1 K1 2 नराधिपं (K1 °प), B2 त्रिपिष्टपं (for जना°)

14 a) B1-3 Dn D3-6 G3 भीष्मद्रोणौ, G1 भीष्मौ द्रौणिः B2 3 Dn D3 4 6 G3 कृपद्रौणी (D3 °णिर्) — b) K1 T1 G4 तदा (for तथा) — c) N (except B1 3 4 Ś1 damaged) G3 बाह्लिकः B1 3 4 Dn D4 6 G3 सौमदत्ति° — d) K2 वृत्तसमत॰, D3 दृढसमता॰, G4 M भृश°

16 Ś1 K1 2 D4 om 16 M1 transp 16 and 17 — b) K4 चारिभि., B3 D6 G3 चोपरि (for चोरसि) — d) D1 4 5 T2 G1 2 4 द्रक्ष्यामि (for व°)

17 M1 transp 16 and 17 — a) Dc प्रियं; D2 स्वयं (for श्रिय) — b) K1 3 4 B2 4 G2-4 M वा (for च) — c) K1 2 4 D3 5 transp तिष्ठन्ति and न — d) Dc मदगर्वित, T1 मतिगर्वितः, G2 अति°

18 a) T2 G4 यदेतन्, G1 यंयतन् (for यथेद) B Dn D4 6 G3 अहोनहं(B1 °नय , B2-4 नाहं)मिदं कर्म — b) D5 दृष्ट (for कष्टं)

19 a) K3 4 Dn1 n3 (before corr) D1 T2 G3 उपाशिष्ये Cf 10^{c} — b) B1 4 Dn2 n3 D4-6 G3 न हि

चेतयानो हि को जीवेत्कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥ १९
शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् ।
दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २१
प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव ।
प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥ २२
भ्रातॄन्पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा ।
बान्धवास्त्वोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २३
ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ।
बन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २४
ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणानिव ।
गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २५
नन्दयन्सुहृदः सर्वाञ्शात्रवांश्चावभर्त्सयन् ।
कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् ।
अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ।
सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ॥ २७
प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ।
दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ॥ २८
उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ।
विदीर्येत्सनगा भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत् ।
रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ २९
वायुः शैघ्र्यमथो जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत् ।
शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३०

शक्यामि; D_2 (by transp) शक्ष्यामि न हि, $G_{2\ 4}$ न हि शक्नोमि D_1 सह्य मे नेह जीवित — [c]) K_4 D_1 T_2 G_1 च्चितयानो; B_1 चेतनावान्; T_1 वेदयानो

20 [a]) S (except G_3) [अ]पह° (for [अ]वह°) — [b]) B_4 पौरुषगर्वितः — [c]) K Dc Dn_2 n_3 $D_{1-4\ 6}$ G_3 विक्रमाद्यैश्च (K_3 विषमस्थैश्च), B_1 विक्रमारूढैः — [d]) K_2 सावमानम्; D_1 स सावज्ञम् (for सावमानम्)

21 [a]) $D_{1\ 2}$ एवं चिंतागतो राजा

22 [a]) B_1 प्रतीहासं (for प्रतीच्छ त्वं) — [b]) M नृपोत्तम (for नृपो भव) — [c]) $Ś_1$ K_2 Dn_3 G_1 कृत्स्नां, $K_{1\ 3}$ Dc $D_{3\ 5}$ सर्वां (for स्फीतां) — [d]) K_2 कर्णसौवल्य°, B_2 °पावितः; D_2 M °पालितः

23 [a]) $Ś_1$ K_4 $B_{3\ 4}$ D_{1-3} विश्रब्धं; K_3 Dc D_5 T_1 विश्रब्धः — [b]) K_3 मरुतां, T_1 प्रभूतो (for मरुतो) — K_3 om 23^{c}–25^{b} — [c]) B Dn $D_{4\ 6}$ चोप° (for त्वोप°) — [d]) S (except G_3) सहस्राक्षमिवामराः

24 K_3 om 24 (cf v l 23) — [a]) T_1 G_1 M_2 यथा (for सदा) K_2 G_1 वृत्तं; B_1 बुद्धिं; Dc D_{1-3} वृत्तिः; T_2 दांतं (for वृत्तिं) — [b]) D_5 तु (for च) D_2 प्रसादयन् (for [अ]प्रमादतः) B_4 कुर्वीथा रोषमुत्सृज; T_2 कुरु वीराप्रमादतः

25 K_3 om 25^{ab} (cf v l 23) — [a]) K_2 $D_{1\ 3}$ ज्ञातीश्च (for ज्ञातींश्च) $K_{2\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ °मन्येथा (for °पश्येथा) — [b]) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 यथा (for इव) — [c]) D_2 कुरवः (for गुरवः) K_3 D_1 मान° (for पाल°) D_1 T_2 G_1 च (for ते)

26 G_1 om 26^{ab} — [a]) $Ś_1$ K_2 चैव (for सर्वाञ्) — [b]) D_5 शत्रूंश्चैव (for शात्रवांश्च) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ [अ]वसादयन्; $K_{3\ 4}$ [अ]वसादय; T_1 [अ]वनादयन्, T_2 [आ]ह्वय स्वयं — [c]) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ कर्णे (for कण्ठे) — [d]) B_1 तं (for ह)

27 [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ बाष्पकठः (K_1 °ठाः), G_2 अश्रुपूर्णाः; M_2 उत्कंठश्च (for अश्रुकण्ठः) — [d]) $B_{2\ 4}$ ह (for च) — D_2 om 27^{ef} — [f]) B_2 एव च (for आत्मनः).

28 [a]) K_1 °भ्यपतद्; M_2 °त्येव तद् (for °त्यपतद्) — [b]) $D_{3\ 6}$ दीर्यमाणेन (for दूय°) Dc तेजसा (for चेतसा) — [c]) T_2 G_2 सखेद (for दुःखितः) — [d]) G_2 नेत्राभ्यां (for नेत्रज)

29 [a]) D_3 तु (for च) K_4 $D_{1\ 3}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ नरव्याघ्र — [c]) B_1 दीर्येत (for विदीर्येत्) K_3 सा नगाद्, B Dn $D_{2\ 4\ 6}$ सकला (for सनगा) — [d]) T_2 मंदरः (for द्यौश्चापि) — [e]) G_2 आतपतां (for आत्मप्रभां) — G_1 om. (hapl) 29^{f}–30^{a} — [f]) K_1 शीतांशुतस्, B_1 तीक्ष्णांशुतां B_1 व्रजेत् (for त्यजेत्).

30 G_1 om 30^{a} (cf v l 29), K_4 D_1 om 30 — [a]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ शैत्यम्; D_2 शीघ्रम् (for शैघ्र्यम्). T_2 पाशं जलेशो जह्याद्यद् — [b]) K_3 Dc परित्यजेत्, D_5 [अ]पि सचलेत्, T_1 G_1 हिमं व्र°; T_2 लतां व्र°, $G_{2\ 4}$ परिप्लवेत् — [c]) Dc T_2 G_3 समुद्रस्य, D_5 °द्रोपि — [d]) Dc अग्निर् (for वह्निर्). K_1 Dc अति- (for अपि) S (except G_3) भविष्यति शतं

न चाहं त्वदृते राजन्प्रशासेयं वसुंधराम् ।
पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ।
त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ ३१
एवमुक्त्वा स राजेन्द्र सस्वनं प्ररुरोद ह ।
पादौ संगृह्य मानार्हौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ३२
तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ।
अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥ ३३
विषीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ।
न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कस्यचित् ॥ ३४
यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
सामर्थ्यं किं त्वतः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः ।
धृतिं गृह्णीत मा शत्रूञ्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ॥ ३५
कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ।
नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ।
पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ॥ ३६
नार्हस्येवंगते मन्युं कर्तुं प्राकृतवद्यथा ।
विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ।
उत्तिष्ठ व्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ३७
राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वताम् ।
किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ।

समाः (cf 31^{ef})

31 ^{a}) B_4 तु (for च) $Ś_1$ त्वत्कृते, D_5 त्वामृते (for त्वदृते) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 $D_{1, 2}$ प्रशासिष्ये, $B_{2, 4}$ शासयेय (for प्रशासेय) — ^{d}) T_1 [ए]तद् (for [इ]दम्) — After 31^{cd}, S (except G_3) ins

1142* शत्रूणां शोककृद्राजन्सुहृदां शोकनाशन ।
[G_1 मानवर्धन , M हर्षवर्धन (for शोक°)]

— ^{e}) B_1 $G_{2, 4}$ जातो, D_2 राजन् (for राजा) — ^{f}) K_4 Dc $D_{2, 4, 6}$ G_2 M_2 भविष्यति T G_1 न संशयः (for शतं समाः)

32 Before 32, D_1 ins वैश° उ° — ^{a}) K_4 $B_{1, 4}$ D_5 T_2 G_4 राजेंद्र; $B_{2, 3}$ Dn $D_{4, 6}$ राजानं — ^{b}) K_3 $B_{1, 2, 4}$ Dn $D_{3, 6}$ सुस्वरं, B_3 Dc D_4 सस्वरं (for सस्वनं) M_2 च (for ह) — ^{c}) $K_{3, 4}$ Dc_2 स गृह्य; B_2 संस्पर्श-; $B_{3, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ T_2 G_3 °स्पृश्य, G_4 °हृत्य (for °गृह्य) K_4 D_3 शिरसा, $B_{1, 2, 4}$ D_1 मानार्हो — ^{d}) $Ś_1$ मानद (for भारत)

33 ^{a}) K_3 T_1 तदा; K_4 D_3 अथ (for तथा) K_1 द्वौ, D_1 सु-; G_1 तु (for तौ) D_1 भूत्वा (for दृष्ट्वा) — ^{c}) B Dn अधिगम्य $Ś_1$ महाबाहुः, $K_{1, 2}$ महाराज, D_1 सुदुःखार्तो (for व्यथा°)

34 ^{a}) D_2 transp विषीदथः and किं $Ś_1$ B_4 T_2 G_4 विषीदतः T_1 कौरवेंद्रौ (for किं कौरव्यौ) — ^{b}) K_4 $D_{1, 2}$ बालिशौ, T_1 किं युवां (for बालिश्यात्) K_3 प्राकृतानि च, G_4 प्राकृता इव — ^{c}) $G_{1, 4}$ शोक° (for शोच°) — ^{d}) K_3 °वर्तंति, B_4 °वर्तेत्त (for °वर्तेत) B Dn $D_{1, 4, 6}$ G_4 कर्हि° (for कस्य°)

35 ^{a}) $Ś_1$ K_2 G_1 यथा (for यदा) $K_{1, 2}$ न; D_1 T_1 तु (for च) B_1 शोचयतः (for च शोचतः) — ^{b}) T M_2 व्यसनान् (for व्यसनं) D_1 °सर्पति (for °कर्षति) — ^{c}) K_1 $B_{3, 4}$ Dc $D_{3, 5}$ $G_{1, 2, 4}$ ततः (for त्वतः) $Ś_1$ T_2 शोकं, K_3 शोको — ^{d}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3, 5, 6}$ शोचमानः $Ś_1$ K Dc $D_{1-3, 5}$ प्रपश्यति, B_4 °त , T_1 G_2 °त — ^{e}) B_2 Dn D_6 गृह्णीतं, $B_{3, 4}$ T_1 M_2 गृहीत T_2 G_1 धृतिमंतौ श्रिय चेमा — ^{f}) B_3 $G_{2, 3}$ शोचंतो (for °न्तौ) $Ś_1$ Dc T_1 °ष्यत, K_4 D_5 °ष्यथ (for °ष्यथः) T_2 शत्रूञ्शोकमिम जहि, G_1 शोचंतौ मा जहास्यथः — After 35, G_1 ins

1143* धृतिमन्तो जग शत्रूञ्शोचन्तौ नाभविष्यथ ।

36 ^{c}) G_2 एवं (for एव) T_2 G_1 हितं (for प्रियं) — ^{d}) $= 46^{b}$ K_4 राज्ञां — ^{e}) K_3 [ऽ]पि (for हि).

37 ^{a}) T_1 नार्हंति (for नार्हसि) B_1 [ए]व कृतं; T_1 [ए]व कृते (for [ए]वगते) B_1 मन्ये, D_3 शोक, T $G_{1, 2}$ मृत्यु (for मन्यु) — ^{b}) Dc सर्वं (for कर्तुं) K_4 D_3 M_2 प्रभो, T_1 भवान्, $G_{1, 2, 4}$ स्वयं, M_1 विभो (for यथा) — ^{c}) K_4 त्वयि (for तव) Dc $D_{1, 3}$ सौदर्यास् — ^{d}) B_3 T_1 समाश्रिते, D_5 उपासिते — After 37^{cd}, S (except T_1 G_3) ins

1144* तदलं दुःखितानेतान्कर्तुं सर्वान्नराधिप ।

— ^{f}) T_1 तदलं दुःखितान्सर्वान् (cf 1144*) — After 37, B D (except $D_{1-3, 5}$) S (except T_2 G_3) ins an addl colophon, followed in most MSS by कर्ण उ° (resp कर्णः) (*adhy no* Dn_1 ns 248, Dn_2 247)

38 ^{a}) B Dc Dn D_4 G_4 M_1 नाद्याव°; D_6 न ह्याव° (for अद्याव°) — ^{b}) K_3 $D_{1, 2}$ T_2 G_1 [इ]मां, T_1 $G_{2, 4}$ [ए]व (for [इ]ह) — After 38^{ab}, S (except G_3) ins

1145 अल्पत्त्वं च तथा बुद्धेः कार्याणामविवेकिनाम् ।
[G_1 आलस्य (for अल्पत्व) T °विवेकता]

— ^{c}) Dc तद्वीर; $G_{2, 4}$ धर्मज्ञ (for यद्वीर) — ^{e}) G_1 सहस्त्व वशमापन्नः — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ B D_2 °कर्षण; K_3

सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ३८
सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ।
अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥ ३९
प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ।
निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते च स्वसैनिकैः ॥ ४०
सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ॥ ४१
यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
यदृच्छया मोक्षितोऽद्य तत्र का परिदेवना ॥ ४२
न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तम ।
स्वसेनया संप्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ॥ ४३
शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
भवतस्ते सभायां वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः ॥ ४४
पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ।
सत्त्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन् ।
उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ४५
अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ ४६
मद्वाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
स्थास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिमर्दन ॥ ४७
नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

$D_{3\ 5\ 6}$ G_3 °कर्षनः, D_1 °कर्णणः

39 ^{a}) $Ś_1$ B_1 °जीव्यैश्च; K_2 °जीवस्य — M_2 om (hapl.) 39^{c}–42^{b} — ^{c}) $B_{1\ 3}$ D_6 G_3 ह्यथ, T_2 G_2 अथ (for यदि)

40 M_2 om 40 (cf v.l. 39) — ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ T M_1 प्रधान-; Dc प्रवीणाः (for प्रधानाः) — ^{b}) $Ś_1$ क्षोभयंतु; D_3 कालयति, S (except G_3) क्षोभयित्वा — ^{c}) $K_{1\ 2}$ सु-; Dc -पु; D_2 [ऽ]त्र (for च) — ^{d}) $Ś_1$ स्वसेवकैः; K_2 °सैन्यकैः; B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 [ए]व सैनिकैः

41 M_2 om 41 (cf v.l. 39). Cf 39^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ °जीव्या°, K_2 °जेव्या° (for °जीवा°). Dc G_1 राज्ञो; D_2 T_1 राजन् (for राज्ञा) — ^{b}) $Ś_1$ विजये (for विषये)

42 M_2 om 42^{ab} (cf v.l. 39) — ^{a}) K_2 यद्, D_3 यदा; T_2 G_2 इति (for यदि). $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ राजा (for राजन्) — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1\ 2}$ G_4 भवान् (for भवद्-) — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) G_{2-4} [ऽ]स्मि (for ऽद्य) — ^{d}) $=46^{d}$, Gītā (Vulg.) 2. 28. G_1 transp. तत्र and का. K_4 $D_{1\ 3}$ G_1 परिवेदना

43 ^{a}) B_1 तवै°; G_4 न वै° (for न चै°) — ^{b}) B_1 पांडवानां; B_2 °वेया (for °वास्त्वां). B_1 Dn D_4 नृपोत्तमं. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ Dn_2 n_3 D_{1-3} G_2 संप्रयातं, B_1 °याते, Dc प्रयातं च; T_1 समं सर्वे. M_1 सेनया सप्रयांतं वै

44 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_1 सग्रामेषु (for संयुगेषु). $Ś_1$ [अ]पलायनः, T_2 G_1 [अ]पराजिताः — ^{c}) K_4 (before corr.) B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_2 G_3 सहाया (for सभायां)

45 ^{a}) K_1 पूर्वाणि (for रत्नानि) — ^{b}) K_4 एतानि (for अद्यापि). $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ [अ]नुयुज्यसे, K_3 [उ]पयुजते, D_1 °युंजसे; G_1 °भुक्ष्वसे — ^{c}) T_2 G_1 सत्वस्थाः पांडवाश्चापि — After 45^{cd}, S (except G_3) ins.:

1146* तदलं ते महाबाहो बुद्धिः प्रायोपवेशने ।

[T_2 $G_{1\ 2}$ विषाद (T_2 °मर्ष) कर्तुमीदृश, M विशादेन महाबल (for the posterior half).]

— ^{f}) $B_{1\ 3\ 5}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चिर (for चिन्तां)

46 G_2 om 46 — ^{a}) $Ś_1$ M_2 अपश्यम् (for अवश्यम्) — ^{b}) $=36^{d}$. T_1 G_4 M_2 राज्ञां — ^{d}) $=42^{d}$, Gītā (Vulg.) 2. 28. G_1 transp. तत्र and का. K_3 परिदेविना; K_4 $D_{1\ 3}$ G_1 °वेदना

47 ^{b}) G_1 अद्य (for यदि). T_2 G_2 त्वं; G_1 [ए]तन् (for [ए]व). — ^{d}) K_4 B_1 $D_{1.\ 3}$ T_1 $G_{2\ 4}$ शुश्रूषुर्; G_1 शुश्रूषाम् (for शुश्रूषन्). T_1 भरतर्षभ (for अरि°)

48 ^{a}) Dc जीवितम् (for °तुम्). T_2 G_1 सत्यं; G_2 शक्यं (for अहं) — ^{b}) $Ś_1$ यद्-, D_2 त्वां (for त्वद्-) — After 48^{ab}, T_2 G_1 *repeat* 45^{ef} — T_2 om 48^{cd} — ^{c}) K_4 D_3 च (for तु). K_4 D_3 $G_{1\ 2\ 4}$ M तथा (for नृप). T_1 प्रायोपविष्टं राजान — ^{d}) K_3 Dc D_{1-3} हासो. K_3 D_3 भविष्यति. T_1 दुर्योधनममर्षण (=3. 239. 1^{d})

49 T_1 om 49, K_3 D_3 om the ref. — ^{b}) $G_{2\ 4}$ तथा (for तदा). T_2 यश्छुतं (sic) कौरव त्वया — T_2

२३९

वैशंपायन उवाच ।
प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयन्राजञ्शकुनिः सौबलस्तदा ॥ १
सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।
मयाहृतां श्रियं स्फीतां मोहात्समपहाय किम् ।
त्वमबुद्ध्या नृपवर प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छसि ॥ २
अद्य चाप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ।
स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ३
अतिभीरुमतिक्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।
व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रियः ॥ ४
सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।
मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ५
यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः ।
तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥ ६
प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं स्मर ।
प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ॥ ७
क्रियामेतां समाज्ञाय कृतघ्नो न भविष्यसि ।

om 19^{cd} — ^{c}) G$_{4}$ स नो° (for नैवो°) — ^{d}) D$_{3}$ °मानम (for °निश्चय)

Colophon om. in D$_{3}$ T — *Major parvan*: Ś$_{1}$ K$_{1-4}$ Dn$_{3}$ G$_{2-4}$ आरण्य — *Sub-parvan*: K$_{3-4}$ B$_{1-3}$ Dc Dn$_{1}$ D$_{4-6}$ G$_{4}$ दुर्योधनप्रायोपवेश; B$_{4}$ D$_{2}$ प्रायोपवेश, Dn$_{3}$ दुर्योधनवेश, D$_{1}$ दुर्योधनप्रायोपवेशन — *Adhy. name*: M$_{2}$ कर्णहितोपदेशकथनं — *Adhy. no.* (figures, words or both): B$_{4}$ 320, Dn$_{1}$ (marg.) n$_{3}$ 249, Dn$_{2}$ 248, D$_{1}$ 250; G$_{3}$ 241, G$_{4}$ M (M$_{2}$ *int. lin.*) 242 (M$_{2}$ orig. 244) — *Śloka no.*: Dn 13; D$_{1}$ 33

239

1 T$_{2}$ om. 1^{a}–2^{b}, D$_{2}$ T$_{1}$ om. the ref. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1-2}$ G$_{4}$ राजा (for राजन्) — ^{d}) K$_{4}$ सौबलिस्. T$_{1}$ M$_{2}$ तथा (for तदा)

2 T$_{2}$ om. 2^{ab} (cf. v. l. 1) — Before 2, K$_{3}$ B D (except D$_{3}$ $_{5}$) G$_{3}$ ins. शकुनिरुवाच (resp. शकुनिः) — ^{a}) K$_{4}$ D$_{3}$ तु (for हि) — ^{b}) K$_{1}$ न, T$_{1}$ यत् (for तत्) — K$_{3}$ om. (hapl.) 2^{c}–3^{b} — ^{c}) S (except G$_{3}$) दीप्तां (for स्फीतां) — ^{d}) K$_{4}$ स्नेहात् (for मोहात्). K (K$_{3}$ om.) D$_{1-2}$ $_{5}$ समवहाय, B$_{4}$ त्वमपहाय, D$_{5}$ सर्वां विहाय. K$_{4}$ तां (for किं). Ś$_{1}$ B$_{2}$ Dc Dn D$_{1-3}$ $_{4}$ $_{6}$ तां मोहादप (Ś$_{1}$ °त्समस-, D$_{1-3}$ °दुप)हाय कि(Dc वै) — ^{cf}) B$_{1}$ Dn D$_{4}$ $_{6}$ [अ]द्य नृपते, B$_{2-3}$ च नृपते, D$_{3}$ भूय एव (for नृपवर). B$_{3}$ D (except D$_{1}$ $_{5}$) अर्हसि (for इच्छसि). T$_{2}$ त्व बुध्वा नृपवर प्राणानुत्स्रष्टुमिह चेच्छसि

3 K$_{3}$ om. 3^{ab} (cf. v. l. 2) — ^{a}) B$_{4}$ Dn D$_{6}$ अथ (for अद्य). Dn D$_{2}$ $_{6}$ G$_{1}$ वा (for च). G$_{1}$ तु (for [अ]पि) — ^{c}) Cf. 1. 71. 2^{a}, 3^{a}, 4^{a}. G$_{1-2}$ M गत (for य-). T$_{1}$ घोर, G$_{1}$ कोप, G$_{3-4}$ M क्रोध (for हर्ष) — ^{d}) Dc Dn$_{3}$ (by corr.) D$_{5}$ G$_{4}$ नियच्छसि — ^{e}) T$_{2}$ G$_{1}$ M नश्यंत हि (for स नश्यति) — ^{f}) D$_{2}$ आमकुंभ°, T$_{1}$ प्राप्तनाव°; T$_{2}$ G$_{4}$ छिद्रां नाव° (for पात्रमाम°) — After 3, K$_{4}$ D$_{1-3}$ ins.:

1117 यः शोकं समनुप्राप्त न नियच्छति भारत ।
तमीदृश नर न श्रीः कदाचिदपि सेवते ।

4 ^{a}) K$_{1}$ °भीम°, K$_{3}$ D$_{3}$ °भीत° (for °भीरु°). B$_{4}$ S (except G$_{3}$) मृदु (for अति-) — ^{c}) K$_{3}$ विषयक्रांतं, T$_{2}$ G$_{3-4}$ विषम तात — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ नृप, T$_{3}$ नर, G$_{1}$ पर- (for नृपं). K$_{3}$ B$_{1-3}$ D प्रजाः; B$_{4}$ बुधाः (for श्रियः)

5 ^{a}) T$_{3}$ तैः (for ते). T$_{2}$ लोके, G$_{4}$ शोके (for शोको) — ^{b}) K$_{1}$ T G$_{1-2}$ $_{4}$ M विपरीत — ^{c}) K$_{3}$ यत्न, D$_{1}$ तैः (for मा). Ś$_{1}$ K$_{1-2}$ पूजन, B$_{2}$ शोभनैः (for शोभनं) — ^{d}) D$_{1-3}$ (marg. sec. m.) शोकमेतं (D$_{1}$ °कालं) विनाशय

6 ^{c}) T$_{3}$ G$_{4}$ अत्र (for तत्र)

7 ^{a}) G$_{1-2}$ $_{4}$ M न (for मा). B$_{4}$ प्रसीद चात्मनात्मानं, D$_{3}$ प्रसीद सत्यमात्मानं, T$_{1}$ प्रसाद न त्यजास्माकं, T$_{2}$ प्रसीद कृतमन्मान — ^{b}) K$_{3}$ तुष्टस्त्व, D$_{2}$ सुष्ठु त्व, G$_{1}$ संतुष्टः (for तुष्टश्च). B$_{2}$ D$_{3}$ स्व (for सु-) — ^{c}) T$_{2}$ G$_{1-4}$ पाण्डूनां (for पार्थानां). K$_{3}$ D$_{2}$ तेषां प्रतिकृतं कृत्वा (D$_{2}$ कार्यं) — ^{d}) Ś$_{1}$ राज्य (for धर्म°)

8 Ś$_{1}$ K$_{1}$ om. (hapl.) 8 — ^{a}) B$_{2-3}$ °स्थाय, T$_{1}$ M °ज्ञाप्य (for °ज्ञाय) — ^{b}) K$_{3}$ B Dn D$_{4}$ $_{6}$ G$_{3}$ कृतज्ञस्त्वं

सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।
पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवाप्नुहि ॥ ८
शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विक्लवं भ्रातृसौहृदात् ॥ ९
बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिंदमम् ।
उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याजिघ्रत मूर्धनि ॥ १०
कर्णसौबलयोश्चापि संस्मृत्य वचनान्यसौ ।
निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
व्रीडयाभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत्परम् ॥ ११
सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।
न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ।
नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ॥ १२
निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ।
गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ॥ १३
त एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिमर्दनम् ।
या गतिस्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत ।
कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ १४
स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च ।
बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न व्यचाल्यत ॥ १५
दर्भप्रस्तरमास्तीर्य निश्चयाद्धृतराष्ट्रजः ।
संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतलं समुपाश्रितः ॥ १६
कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।
वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाङ्क्षया ।
मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिष्क्रियाः ॥ १७
अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा दैतेयदानवाः ।
पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः ॥ १८

(for °ध्नो न) — ^{d}) K_3 हि (for तान्) — ^{e}) K_3 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ प्रदायैषां (for प्रयच्छै°) — ^{f}) K_2 B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अवाप्स्यसि (for °प्नुहि)

9 Before 9, all MSS ins वैश° उ° (resp वैशं°) — ^{a}) B_1 T_1 च वचः, T_2 वचनं; M_1 तद्वचः (for तु वचः) — ^{b}) $B_{1\ 4}$ अवेक्ष्य ह, M_2 अवैक्षत (for अवेक्ष्य च) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 T_2 $G_{1\ 2}$ दीनं (for वीरं) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 विकृतं, T $G_{1\ 2\ 4}$ M °क्लबं (for °क्लवं)

10 ^{a}) B_4 साधुवृत्ताभ्यां. — ^{b}) K_3 Dc $D_{1\ 3}$ T_1 M अरिंदमः; $G_{2\ 4}$ अरिंदम — ^{d}) M_2 प्रति- (for प्रीत्या) B_4 जिघ्रति; T_1 M_1 जिघ्राय; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ चाघ्राय (for [अ]जिघ्रत)

11 ^{a}) T_2 G_1 [ए]व (for [अ]पि) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 संश्रुत्य (for संस्मृत्य) B_2 [अ]थ (for [अ]सौ) — ^{c}) T_1 कृत्वा (for गत्वा) — ^{e}) K व्रीडेन (for व्रीडया) $Ś_1$ K_1 G_1 [अ]पि परीतात्मा; D_2 च परीतांगः, D_5 [अ]भि-परीतः सन्

12 ^{a}) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तच्छ्रुत्वा सुहृदश्चैव — ^{c}) G_1 धर्मैर् (for धर्म-) — ^{d}) B_1 वा° (for चा°) — ^{e}) K_4 च (for [ए]व) D_1 कामै° (for भोगै°) B_1 transp मे and कार्यं — ^{f}) K_1 मा विगच्छत कश्चन; K_{2-4} मां विहाय च गच्छत; T_1 G_1 मा न विघ्नत गच्छत, T_2 मा न विघ्नेन गच्छतः

13 ^{a}) T_2 मतिः सिद्धा (for मम मतिः) — ^{b}) D_2 स्थितः; T_2 मम; G_1 स्थित्वा (for स्थिता) — ^{c}) T_2 G_1 सहिताः (for नगरं)

14 ^{a}) K_1 तम्; S (except G_3) इति (for त) G_4 उक्ते (for उक्ताः) — ^{d}) D_5 सा गतिर्नं च भारत — ^{e}) D_1 च, T_2 हि, G_1 नु (for वा) — ^{f}) $Ś_1$ त्वयि हीनाः (for त्वद्विहीनाः) M_1 transp पुरं and वय

15 D_2 om 15 — Before 15, $K_{1\ 2\ 4}$ B Dc Dn D_{4-6} G_{2-4} ins वैश° उ° (resp वैशं°) — ^{a}) B_4 सह-पुत्रैर् (for स सुहृद्भिर्) — ^{c}) K_4 $D_{1\ 5}$ इति (for अपि) — ^{d}) K_3 च चाल्यते, B Dn $D_{1\ 4\ 6}$ M विचाल्यते; G_1 [अ]प्यचाल्यत

16 $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_1 read 16^{ab} after 17^{cd} — ^{a}) K_4 B_4 $D_{3\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M दर्भसंस्तर°, B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 दर्भास्तरण° — ^{b}) T_1 निश्चय (for निश्चयाद्) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ B Dn D_{4-6} G_3 M भूतले B_2 निषसाद ह, B_3 Dn D_{4-6} G_3 समुपस्थितः; T_2 समुपाहितः.

17 ^{b}) K_4 निश्चय° (for नियम°) B_4 परं नित्यमभी-प्सितः — ^{c}) K_4 D_3m वाग्जितो; D_1 वाक्य ते (for वाग्यतो) Dc_2 D_2 राजशार्दूल — ^{d}) $Ś_1$ सुदुर्गति K_2 $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ काम्यया — After 17^{cd}, $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_1 read 16^{ab} — ^{e}) K_2 मनसोपतितं; G_1 °स्सोमचित; M_1 °सोप-हितं, M_2 °स्सोविजितं K_4 ज्ञात्वा — ^{f}) K_3 बहिःकृताः; B_1 Dc $G_{1\ 2\ 4}$ M बहिष्क्रियां — After 17, S (except G_3) ins

1148* तस्थौ प्रायोपवेशेऽथ मति कृत्वा सुनिश्चयाम् ।
[T_2 G_1 °निश्चलां.]

18 ^{a}) K_1 निश्चितं (for निश्चयं) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ ज्ञात्वा; T_1 श्रुत्वा (for बुद्ध्वा) K_3 D_2 दैत्येय°

ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।
आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् ॥ १९
बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।
अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः ।
मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥ २०
जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २१
कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता ।
कृत्या समुत्थिता राजन्किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ २२
आहुर्दैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २३
तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा ।
निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २४
समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
दानवानां मुहूर्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत् ॥ २५
तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संहत्य दानवाः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे किंचिदुत्फुल्ललोचनाः ।
साभिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

19 a) Ś1 K2 तु, B4 -पु (for स्व-) Ś1 K4 त त्रै, G2 4 M ज्ञात्वा (for त तु) — b) Ś1 श्रुत्वा, T1 राज्ञो, G2 4 M मत (for ज्ञात्वा) Ś1 K1 2 ह, T1 च (for व) — c) T2 G1 आनयार्थं (for आह्वानाय) S (except G3) तत· (for तदा) Dm आश्वलायनतश्चक्रु

20 a) Ś1 K1 2 4 B4 D1–4 6 बृहस्पत्युशनःप्रोक्तैर् — c) K1 °वेदप्रोक्ताश्च; M1 °वेदमंत्रेषु — d) Ś1 K1 2 4 B1 D8 6 याश्चैवोपनिषत्क्रिया·, K3 B3 4 Dc D1 T G1 2 4 M2 याश्चोपनिषद(B4 T1 G1 2 4 M3 °दा, Dc °द·, T2 °दा)क्रियाः, M1 पारगा सुदृढव्रताः — e) K1 3 4 मत्र जाप्य° — f) Ś1 K1 2 B2 Dn2 n3 D4 6 G3 सप्रवर्तयन्; K3 4 समवर्तयत् M2 तदा सम्यगवर्तयन्

21 a) D3 जुह्वत्यग्नौ, S (except G3) जुह्वतो° K1–3 D1 2 5 ततः (for हविः) — b) D3 5 °हितः (for °हिता) — c) K3 D1 °वेदांगा, B1 °वेदांगं (for °वेदाङ्ग) — d) S (except G3) सुदृढव्रता· — After 21, S (except G3) ins

1149 अध्वर्यवो दानवाना कर्म प्रावर्तयस्ततः ।

[M2 °यन तरा (for °यस्तत) T2 ...(for the posterior half)]

22 a) K1 ततस् (for तदा) — b) Ś1 K1 2 4 D1 3 G1 महाद्भुताः, K3 महद्भुत; Dc2 T1 महाभुजाः, G4 तदद्भुत — After 22ab, G1 ins

1150 तस्मिन्यज्ञे दानवाना वर्तमाने नराधिप ।

— c) K3 घोरा (for राजन्) — d) T2 सा° (for चा°)

23 a) K3 D2 दैत्यांश्च (for दैत्या°) K3 तान् (for ता) D1 राजन् (for तत्र) Ś1 K1 2 आहुश्च ता तदा तत्र — b) G1 घोररूपा भयावहा — After 23ab, G1 ins

1151 कृत्यां सुतीक्ष्णदन्ताग्रां दीप्ता . . [शि]रोरुहाम् ।

— K8 om (hapl) 23d–25a — d) D3 दुर्योधनमिहा°

24 K3 om 24 (cf v l 23) — b) Dc [अ]थ (for प्र) B3 नृप (for तदा) — c) Ś1 K (K8 om) Dc D1 3 5 [ग]त्र (for [अ]पि)

25 K9 om 25a (cf v l 23) — a) B1 T G1 4 M सा त(B1 स)मादाय (for समादाय च) — c) T2 M मुहूर्तं (for मुहूर्ताच्च) — d) T1 अभ्यानीतं; T2 पुरस्तात्त (for तमानीत) G3 पुरतस्त निवे°, G4 आनीत तत्र वेद°

26 a) T2 G1 ततो (for नृप) — b) T2 सर्वे (for रात्रौ) B1 3 D (except D1–3 5) G3 समेत्य, B4 °गम्य (for °हत्य) — M2 om 26cd — c) Ś1 K1 °मानसाः, K2 °मानवा· — d) K1 °लोचन·; G4 °चेतनाः — After 26cd, S (except G3) ins

1152 दृढमेन परिष्वज्य पृष्ट्वा च कुशलं तदा ।

— f) K1 [अ]ब्रवीत (for [अ]ब्रुवन्)

Colophon om in D3 G1 partly broken — *Major parvan*: Ś1 K1 2 Dn1 T2 G3 4 आरण्य — *Sub-parvan*: K1 घोषयात्रा, K3 B1–3 Dc Dn n3 D1 4–6 G3 दुर्योधनप्रायोपवेश (D1 °वेशन), K4 B4 D2 M2 प्रायोपवेश — *Adhy no* (figures, words or both) B4 321, Dn 250 (Dn2 249), D1 251, T1 G4 M (M2 inf lin) 243 (M2 orig 245) T2 240; G2 242 — *Śloka no* Dn 29

240

1 a) K3 Dn2 D1–4 सो B4 दुर्योधन — b) Dc G1 4 भारतानां — c) B1 राजा (for नित्यं) — d) D3

२४०

दानवा ऊचुः ।
भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्वह ।
शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १
अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम् ।
आत्मत्यागी ह्यवाग्याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥ २
न हि कार्यविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ३
नियच्छैतां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
यशःप्रतापधैर्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ४
श्रूयतां च प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५
पुरा त्वं तपसास्माभिर्लब्धो देवान्महेश्वरात् ।
पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मितो वज्रसंचयैः ॥ ६
अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनघ ।
कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७
एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम ।
देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८
क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९
तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
साह्यार्थं च हि ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ १०
भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।

सु- (for च)

2 ^{a}) T_2 G_1 मा कार्षीः — ^{b}) K_3 कथं; G_1 यस्मात् (for कस्मात्) — ^{c}) K_4 B D $G_{3\ 4}$ ह्यधो याति, T_1 ह्यवगति; T_2 G_1 समा(G_1 ह्यवा)प्नोति (for ह्यवाग्याति) — ^{d}) D_2 वा° (for चा°) T_2 पापानां चाप्यथो गतिं, G_1 पाप्मानमयशस्करं

3 =(var.) 3. 2. 16, =(var.) Rām (ed. N. S. P.) 5. 51. 18. — ^{a}) K_4 कार्यविरोधेषु, B_1 कार्यानिरुद्धेषु (sic), D_1 ज्ञानविरुद्धेषु — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 बहुपापेषु (B_4 Dc_1 बहूपायेषु)

4 ^{a}) $B_{2\ 3}$ (m as in text) Dn_2 [ए]नां, S (except G_3 M_1) तां (for [ए]तां) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ महाराज (for मतिं राजन्) — ^{b}) K_3 °सुयशस्विनीं; B D_2 T_2 °सुखनाशनीं; T_1 °कर्शिनीं — ^{c}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 °वीर्यघ्नीं, T_2 °धर्मघ्नीं — ^{d}) $Ś_1$ B_3 Dc_2 Dn_2 $D_{1\ 5}$ T_2 G_1 M_2 °वर्धिनीं

5 ^{a}) K_2 $B_{3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तु (for च) B_4 प्रभो वाक्यं; D_2 पर तत्व, T $G_{2\ 4}$ प्रभूति (T_1 °तं) च; M_2 प्रभूतत्वं (for प्रभो तत्त्वं) G_1 श्रूयतां भवभूति च — ^{b}) M_2 om. च T_2 G_1 [ऽ]नघ (for नृप) — G_1 reads 5^{cd} after 9^{ab} — ^{d}) T_1 धर्मम् (for धैर्यम्)

6 ^{a}) Dc त्वं तपसो°, T_2 द्वैतवने° (for त्वं तपसा°) — ^{b}) K_3 B_{2-4} D (except $D_{2\ 3}$) G_3 राजन् (for देवान्) — ^{c}) S transp. सर्वः and ते B_{2-4} Dn D_4 पूर्व° (for सर्व°)

7 ^{a}) T_1 विभेद्यः B_1 S (except $G_{1\ 3}$) वा (for च) — ^{b}) T_1 न च; G_2 ह्यधः- (for [अ]प्यधः-) B_1 G_2 कार्यः (for कायः) K_1 तव, $K_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 3}$ T_1 $G_{2\ 4}$ M तु ते (for च ते) S (except G_3) नृप (for ऽनघ) — ^{c}) $Ś_1$ देव; B_4 दैव्या, T_2 G_1 दिव्यो (for देव्या) — ^{d}) Dc ते (for स्त्री-)

8 ^{a}) G_1 °संयुक्तया — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ नरेश्वर (for नृपो°) — ^{d}) B_4 देव° (for दिव्य°) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{2\ 3}$ न हि (by transp.), D_5 भुवि D_1 मानवः (for मानुषः) T_1 दिव्यं रूपं हि मानुषं

9 After 9^{ab}, G_1 reads 5^{cd}, while T_2 ins.:
1153* यैः सुरापि घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते सह वैरिभिः ।
— T_2 om. 9^{c}–11^{d} — ^{c}) $Ś_1$ K_2 $D_{2\ 3}$ °वेदिनः (K_2 °नं), K_1 दिव्यास्त्रे विदितः, K_3 Dc D_1 °निपुणाः (for °विदुषः) — ^{d}) B क्षययिष्यंति

10 T_2 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) K_3 परितापेन (for ते विषादेन) — ^{b}) Dc तत्र (for तव) K_4 T_1 $G_{2\ 4}$ M न भयं तव विद्यते (T_1 by transp. विद्यते तव) — ^{c}) K B D G_3 सहायार्थं (D_3 °र्थे) च ते वीराः (D_6 साह्यार्थं चेह ते वीराः); T_1 सर्वमर्थं च वीरास्ते; $G_{2\ 4}$ M_2 साहाय्यार्थं हि ते वीर; M_1 साह्यार्थं चैव ते वीर — ^{d}) M दिवि (for भुवि) B_4 मानवाः (for दानवाः)

11 T_2 om. 11 (cf. v. l. 9). — ^{b}) K_3 [अ]प्यवेक्ष्यंति (for प्रवेक्ष्यन्ति) T_1 G_1 परे (for ऽपरे) — ^{c}) T_1 वैरा°

यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥ ११
नैव पुत्रान्न च भ्रातॄन्न पितॄन्न च बान्धवान् ।
नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन्न बालान्स्थविरान्न च ॥ १२
युधि संप्रहरिष्यन्तो मोक्ष्यन्ति कुरुसत्तम ।
निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३
प्रहरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ।
हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ।
अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ १४
व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः ।
श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १५

तेऽपि शक्त्या महात्मानः प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः ।
वधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥ १६
दैत्यरक्षोगणाश्चापि संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ।
गदाभिर्मुसलैः खड्गैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ॥ १७
यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १८
हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
तद्वैरं संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥ १९
स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थं विजेष्यति ।
कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वांश्चारीन्महारथः ॥ २०

(for यैरा°) Ś1 K1 2 कृपां (for घृणां) Dc त्यक्ता (for त्यक्त्वा) — ^{d}) Ś1 K1 2 तव शत्रुभि°, T1 वैरिभि सह (for तव वैरिभिः)

12 ^{a}) K2 वै, B4 च, D1 [इ]ष्टान् (for [ए]व) T4 नैव भ्रातॄन्न च सुतान् — ^{b}) K4 पुत्रान् (for पितॄन्) D9 पितॄंश्चैव च बांधवान् — ^{c}) Ś1 K2 न वै (for नैव) S (except G3) न शिष्यांश्चैव च ज्ञातीन् — ^{d}) D1 बाल° (for बालान्)

13 ^{a}) B1 D6 युद्धे (for युधि) — ^{b}) B3 D3 मोक्ष्यते, B4 D5 T1 योत्स्यंते (for मोक्ष्यन्ति) Ś1 K2 Dc D2 5 T2 कुरुसत्तमाः, K1 °मः — ^{d}) K1 Dc पराक्रांते

14 ^{a}) B2 3 Dn D4 6 G3 विवशाः (for बन्धुभ्यः) — ^{b}) K4 भारत (for दूरतः) — ^{c}) D3 दुष्टाः (for हृष्टाः) — After 14^{cd}, D1 reads 16^{c}–17^{d} — ^{e}) Ś1 K1 अविज्ञान(K1 °न)विमूढाश्च, T1 अनभिज्ञाश्च मूढाश्च, T2 G1 अज्ञान(G1 °न)मूला दैवाश्च, G2 4 अनभिज्ञातमूलाश्च (G4 °श्च), M अनभिज्ञा विमूढाश्च

15 ^{a}) Ś1 K1 2 D6 आभाष(D6 °ष्य)माणा°, B1 Dn3 D4 6 G3 व्याभाष्य° — ^{b}) K1–3 D2 विमोक्ष्य(K3 D2 °क्ष)सि, Dc विमोक्षसे, T1 प्रमोक्ष्यसे, G4 न मो° T2 G2 न मे जीवितुमर्हथ, G1 न मे जीवितुमर्हसि, M2 न जीवन्न च मोक्ष्यसे — ^{c}) B2–4 Dn सर्वे (for सर्व°) Ś1 सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षे च, K1–3 Dc सर्वशास्त्रास्त्रमोक्षेण (K1 °क्षेषु, K2 °क्षे च), D3 सर्वशस्त्रप्रमोक्षेण; T1 G1 2 सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षैश्च, T2 सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षे च — ^{d}) K4 समुप°, M1 पर्यव° (for समव°) — ^{e}) D1 5 श्लाघ्यमानाः, T2 धार्यमाणाः Ś1 K1 3 4 कुरुश्रेष्ठाः

16 ^{a}) T2 G1 च (for ऽपि) B1–3 D1 D4 6 G3 पच (for शक्त्या) — ^{b}) T2 प्रयोत्स्यन्ति, G2 °मोक्ष्यंति (for °योत्स्यन्ति) D1 G1 पाण्डवान् — D1 reads 16^{c}–17^{d} after 14^{cd} — ^{c}) Ś1 K1 3 4 Dc D1–3 क्षय (for वध) Ś1 K1 3 तेषां (for चैषां) — ^{d}) K4 D2 T2 G4 दैव°; M2 वैर° (for दैव°)

17 For D1 cf v l 14 — ^{a}) Dc दैत्या (for दैत्य°) B Dn D4–6 T G1 3 M2 [ए]व (for [अ]पि) — ^{b}) Ś1 K1 2 प्रविष्टाः (for संभूताः) B1 सहता क्षत्रयोधिषु — ^{c}) Dc2 T2 विधि, T1 तव (for युधि) — ^{d}) T1 G1 सह (for तव) — ^{e}) K3 4 Dc2 D1–3 6 मुशलैः, B मुषलैः B3 4 Dn D4 6 G3 शूलैः; B3 शंगैः (for खड्गैः) — ^{f}) Dc T2 G1 अस्त्रैः° (for शस्त्रैः°) K1 तदा; K3 4 D1 T2 G1 अपि (for तथा) — After 17, S (except G3) ins

1154 प्रहरिष्यन्ति ते वीरास्तवारिषु महाबलाः ।

18 ^{a}) G1 ह्यद्भुत (for ऽन्तर्गतं) — ^{b}) T2 फल्गुन° (for अर्जुन°) — ^{c}) G1 [अ]भि (for [अ]पि) — ^{d}) D1 विध्युपायो (for वधो°)

19 ^{b}) G1 कर्णमूर्तिर् K3 Dn3 (before corr) D4 6 अपाश्रित° — ^{c}) D3 वीरं (for वैर) K1 संस्मृतं (for संस्मरन्) T1 G1 2 4 M वीरो (for वीर) T2 तत्तद्वैरं स्मरन्वीर — ^{d}) D1 [ऽ]र्जुनकेशवौ

20 ^{a}) Ś1 K1 3 B1 4 Dc1 °शौटीरो, K3 Dn1 विक्रम्य शौटीरो, B2 3 विक्रमसौटीरो, Dc2 Dn2 °शौडीरो — ^{b}) T2 G1 2 4 विजेष्यते — K3 om (hapl) 20^{c}–21^{d} — ^{d}) G4 सर्वधारीन् (for सर्वांश्चारीन्) B2 °यशाः; D3 G1 °रथाः, D5 °मतिः, T2 M1 °रथान् (for °रथः)

ज्ञात्वैतच्छद्मना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ।
कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २१
तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ।
नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ।
प्रख्यातास्तेऽर्जुनं वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥ २२
असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्या वसुधा नृप ।
मा विषादं नयस्वास्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ॥ २३
गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथंचन ।
त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।
समाश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवद्दानवर्षभाः ॥ २५
स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ।
गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ ॥ २६
तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत्पुनः ।
तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २७
प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ।
अनुज्ञाता च राज्ञा सा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २८
गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ।
विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति तस्याभवन्मतिः ॥ २९
कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ।
अमन्यत वधे युक्तान्समर्थांश्च सुयोधनः ॥ ३०

---

21 K_3 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) B_4 तच् (for [ए]तच्) — ^{b}) G_4 रक्षार्थी — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ [अ]पि (for [ए]व) — ^{d}) B_1 D_1 [अ]पि (for [अ]प-)

22 ^{b}) T_2 G_1 चापि (for शत-) — ^{d}) T_2 ते वै; G_1 एते (for ये ते) K_{2-4} $B_{2\ 4}$ D (except D_3) G_3 ससप्तका, T_1 सर्वांतका D_1 इव (for इति) — ^{e}) $K_{1\ 3}$ G_1 वीर — ^{f}) Dn_3 D_6 हनिष्यति च, T_1 $G_{1\ 4}$ M युधि हिस्य(M_2 °स)ति; T_2 G_2 युधि योत्स्यति (for निहनि°)

23 ^{a}) B_4 असपत्नी T_2 G_1 ह्येषा, $G_{2\ 4}$ वीर (for हीयं) — ^{b}) Dn_2 D_1 G_1 वसुधाधिप — ^{c}) B_4 न (for मा) D_1 T_2 विषादे; $G_{2\ 4}$ विषादो K_1 नयस्वास्य; K_3 B_2 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ नयात्मानं, Dn $D_{4\ 6}$ गमस्तस्मान्; D_3 T_1 नयस्वात्मा; $G_{2\ 4}$ त्वया कार्यो; M_2 नयस्यांस्था (sic) (for नयस्वास्मान्) — ^{d}) T_2 मनस्वस्थो भवानघ — ^{f}) K_1 मोक्षो (for पक्षो) T_1 सर्वदा; M_2 पार्थिव (for कौरव)

24 ^{c}) K_1 रतिर् (for गतिर्) — ^{d}) D_5 दैवतानां. Ś$_1$ K_{1-3} $D_{2\ 3\ 5}$ तु (for च) — After 24, D_1 ins an addl colophon (*adhy no* 252)

25 ^{a}) B_1 परित्यज्य — ^{b}) T_2 G_1 ते (for तं) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ °पुंगवं (for °कुञ्जरम्) — ^{c}) Ś$_1$ K_1 Dc $D_{1\ 3\ 5}$ दुर्धर्षाः (K_1 °र्षः)

26 ^{a}) Ś$_1$ स्थितां (for स्थिरां) — B_2 om (hapl) 26^c–29^d. — ^{c}) T_2 [अ]नुज्ञाप्य (for °ज्ञाय) — ^{d}) B_1 शिवम् (for जयम्) Ś$_1$ प्राप्नुहि; D_1 प्राप्स्यसि (for आप्नुहि) D_1 मा व्यथः (for चेत्यथ)

27 B_2 om 27 (cf v l 26) — ^{b}) T_1 च (for मा) D_1 प्रभुः (for पुनः) — ^{c}) G_2 यत्र; G_4 तत्र (for देश) G_2 तत्रा° (for यत्रा°).

28 B_2 om 28 (cf v l 26) — ^{a}) T_2 G_1 प्रतिवेश्य च (for °निक्षिप्य) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ [अ]थ; Dc_2 तद्- (for च) Dc_2 -आज्ञा; T_1 कृत्या (for राज्ञा) B_4 G_1 सा राज्ञा (by transp), T_2 [ए]व राज्ञा Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ तु, K_3 Dc $D_{3\ 5}$ [अ]थ, K_4 D_1 च (for सा) — ^{d}) =1 92 16^b, 93 43^b, 94 27^d, etc, etc B_3 Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ तथै° (for तत्रै°)

29 B_2 om 29^{abcd} (cf v l 26) — ^{a}) T_2 च (for तु) — ^{c}) Dc अनुभूतम्, G_1 यत्तु भूतम् (for स्वप्न°) B_1 इमं, Dc तथा (for इदं) — ^{d}) G_1 चिंतयामास (for अचिन्तयत) — After 29^{cd}, S (except G_3) ins

1155* संस्मृत्य तानि वाक्यानि दानवोक्तानि दुर्मतिः ।
[T_2 सर्वाणि (for वाक्यानि) T_1 M_1 श्रुत्वा च (M_1 सस्मृत्य) दानवोक्तानि तानि वाक्यानि दुर्मति]

— ^{e}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{2\ 3\ 5}$ विजेष्येह, B_2 विजेष्यसे — ^{f}) B Dn $D_{4\ 6}$ $G_{2\ 3}$ चास्य (for तस्य) Ś$_1$ K_2 मनः (for मतिः)

30 ^{a}) Dc T_1 M_1 कर्ण- (for कर्णं) K_3 B_4 D (except Dn D_6) संसप्त° — ^{b}) D_1 [अ]पि प्रघातिनः; D_2 [अ]मित्रपातिनः — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ रणे (for वधे) — ^{d}) G_1 पार्थिवान् (for समर्थान्)

31 ^{a}) T_2 वृथा; $G_{1\ 2}$ वृधा (for दृढा) T_1 ह्येषा (for तस्य). — ^{c}) Dc विनिर्जित्य — B_2 om 31^d–34^c — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ पुरुषर्षभ (for भरत°)

एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३१
कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना ।
अर्जुनस्य वधे क्रूरामकरोत्स मतिं तदा ॥ ३२
संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः ।
रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फल्गुनस्य वधैषिणः ॥ ३३
भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ।
न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विशां पते ।
न चाचचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ॥ ३४
दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ।
स्मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ३५
न मृतो जयते शत्रूञ्जीवन्भद्राणि पश्यति ।
मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ।
न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३६
परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजः ।
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ।
शत्रून्प्रताप्य वीर्येण स कथं मर्तुमिच्छसि ॥ ३७
अथ वा ते भयं जातं दृष्ट्वार्जुनपराक्रमम् ।
सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ३८
गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ।
आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ॥ ३९
एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
प्रणिपातेन चान्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ।
दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ४०

32 B_4 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{a}) D_1 M_2 कर्णो ह्या(D_1 -भ्या)विष्ट°, B_3 D_8 कर्णोप्याविष्टचितात्मा, Dc_1 G_1 कर्णोप्यवि(G_1 °दु)ष्ट°, D_4 कर्णोप्यादिष्ट°. — ^{c}) T_1 वध कर्तुम् (for वधे क्रूराम्). — ^{d}) K_3 D_1 अकरोत्स्वा, T_2 अत-नोत्स (for अकरोत्स). T_1 स्मृतिं, T_4 समां, G_1 सदा (for मतिं). T_4 G_1 मतिं (for तदा). B Dn D_{4-6} G_3 करोति स्म तदा मतिं.

33 B_4 om. 33 (cf. v. l. 31). — ^{a}) $Ś_1$ संशप्तकान्, $K_{3.4}$ $B_{3.4}$ Dc D_{1-3} संसप्तकाः. B_1 तदा, K_3 च ये (for च ते). K_1 वीर (for वीरा). S (except G_3) संशप्तका बभूवुश्च. — ^{c}) D_3 आविष्टा°, $D_{4.6}$ G_3 विक्रांताः (for आक्रान्ताः). — ^{d}) N (B_4 om.) $G_{2.3}$ M_2 फाल्गुनस्य ($Ś_1$ फल्गुण°, $D_{4.5}$ फाल्गुण°).

34 B_4 om. 34^{abc} (cf. v. l. 31). — ^{a}) D_5 °कृपाचार्या. — ^{b}) $Ś_1$ दानवाविष्टचेतसः (cf. 33^b). — ^{c}) $Ś_1$ तत (for न). M_2 °पुत्रेषु (for °पुत्राणां). — ^{d}) T_2 ते भवति (for स्नेह°). $G_{2.4}$ M [S]भवंस्तदा (for विशां पते). — ^{e}) B_4 चाचक्षीत, Dn_1 चाचक्षत; T_4 चाचष्टे च (for चाचचक्षे). G_1 कस्मिश्चिद. — ^{f}) K_3 Dc D_1 एव (for एतद्). B_4 transp. एतत् and राजा. — After 34, S (except G_3) ins.:

1156 कृत्ययानार्थकथित यदस्य निशि दानवैः ।

35 ^{b}) S (except G_3) कर्णो वचनमब्रवीत्. — ^{c}) G_1 हस्° (for स्मय°). — ^{d}) B_1 सुमहद् (for हेतुमद्). D_1 पार्थिवेन्द्र तु मद्वचः.

36 B_4 om. 36^b–38^c. — ^{b}) B_4 जीवं तत्राणि पश्यति. — ^{c}) T_1 $G_{2.4}$ M [S]त्र (for Sद्य). — ^{d}) T_1 नचाग (for भयस्य). $Ś_1$ $K_{1.4}$ transp. भयस्य and मरणस्य. $K_{1.4}$ वै, D_4 T_2 च (for वा).

37 B_4 om. 37 (cf. v. l. 36). — ^{a}) K_4 Dc एव; T_1 वाक्य, T_2 $G_{1.2.4}$ M एन (for चैन). — ^{b}) T_1 °बलः; Dc °श्रमः, G_4 °भुज (for °भुजः). — ^{d}) B_4 कस्माच्छोचितु-मर्हसि. — ^{e}) $Ś_1$ प्रतप्य, D_5 संताप्य (for प्र°). — ^{f}) T_2 सकल, G_1 कथ त्व (for स कथं). $Ś_1$ K_1 B_1 Dc_1 D_{1-3} T कर्तुम्, K_3 B_3 Dn D_{4-6} मृत्युम् (for मर्तुम्). B_1 S (except $G_{1.3}$) अर्हसि (for इच्छसि).

38 B_4 om. 38^{abc} (cf. v. l. 36). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ भयं जातं (for भयं जातं). — ^{b}) $G_{2.4}$ अर्जुनस्य पराक्रमं. — After 38^{ab}, D_5 reads 39^{cd}.

39 ^{a}) S (except G_3) इतस् (for गते). T_1 तृतीयके (for त्रयो°). — ^{b}) T_1 शस्त्रेण (for सत्येना°). — D_5 reads 39^{cd} after 38^{ab}. — ^{cd}) D_1 T_2 G_1 पार्थं (for पार्थान्). B_1 आनयिष्ये रणे पार्थान्, D_6 आनयिष्यामि पार्थं तु (for ^{c}). $Ś_1$ $K_{1.2}$ वशे (for वशं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_4 नरा-धिप, K_2 Dc D_1 जनेश्वर (for जना°). K_4 D_4 करिष्यामि वध राजन्पार्थस्यानितनेजसः.

40 ^{b}) $B_{2.4}$ Dc वचनात्तदा, D_6 वचनेन वा, S (except T_1 $G_{1.3}$) वचसा तदा. — ^{c}) D_1 प्रणिधानेन. B Dn $D_{4.6}$ G_3 चाप्येषाम्. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{2.3.5}$ समुत्तस्थौ (for उदतिष्ठत्). — ^{e}) K_3 D_1 तु (for तद्). — ^{f}) K_4 transp. स्थिरां and मतिं.

41 ^{a}) K_1 मनुजशार्दूल, B_1 [S]थ नरशार्दूलो, T_2 वै राज°.

ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।
रथनागाश्वकलिलां पदातिजनसंकुलाम् ॥ ४१
गङ्गौघप्रतिमा राजन्प्रयाता सा महाचमूः ।
श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४२
रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ।
व्यपेताभ्रघने काले द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ४३
जयाशीर्भिर्द्विजेन्द्रैस्तु स्तूयमानोऽधिराजवत् ।
गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४४
सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ।
कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौबलेन च देविना ॥ ४५
दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व एव ते ।
भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥ ४६
रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।
प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरूद्वहाः ।
कालेनाल्पेन राजंस्ते विविशुः स्वपुरं तदा ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

— ^{c}) K4 Dn3 D3 °कलिला॰ — B2 om 41^{d}–42^{a} — ^{d}) Ś1 K1 2 4 D2 3 °ध्वजसंकुला; D5 पत्तिध्वजसमाकुलां

42 B2 om 42^{a} (cf v l 41), D6 om 42^{a}–43^{b} — ^{a}) K3 गांगोघ॰ B1 T2 G1 2 ॰प्रतिमां T1 G2 4 चास्य; T2 G1 वीर, M1 सा तु, M2 माद्य (for राजन्) — ^{b}) B4 transp प्रयाता and सा T1 शुशुभे स महा°; T2 G1 2 प्रयाणे (T2 प्रायेण) स महाचमूः; G4 M प्रयाणे शुशुभे चमूः — ^{c}) D8 °पत्रैः (for °च्छत्रैः) T पताकैश्च (for °काभिश्च) — ^{d}) K1 T1 सपाडु(T1 °ड)रैः; K4 B4 Dc D1–3 [अ]पि पांडुरैः, T2 G1 4 M सुपांडरैः

43 D6 om 43^{ab} (cf v l 42) — ^{a}) Ś1 K1 2 च पादातैः; B1 पताकैश्च (for पदातैश्च) — ^{b}) D1 वीर॰ (for ऽतीव) K2 शोभना (for संकुला) T1 प्रयाणे सा चमू बभौ; T2 G1 2 4 M प्रयाणे सा बभौ (G4 शुशुभे; M प्रबभौ) चमूः — ^{d}) T1 °वासक्तशारदी; T2 °वासीत्सु°; G1 °वाव्यक्तशर्वरी; G4 °वासीत्तु शारदी — After 43, S (except G3) ins.

1157* हंसपङ्क्तिसमाकीर्णा भ्रमत्सारसशोभिता ।

44 ^{a}) K4 D2 3 द्विजाऽयाणां; D1 द्विजैश्चैव, T2 G2 4 द्विजेंद्राणां (for द्विजेन्द्रैस्तु) K1 B Dn D4 6 स, K3 Dc D5 T1 G1 च (for तु) — ^{b}) B1 व्यराजत; B4 Dc D5 विराजते (for ऽधि°) — ^{c}) K1 °लिमानश्च; Dc °लिमादाय; T2 °लयश्चापि (for °लिमालाश्च) — ^{d}) Ś1 G1 जनाधिप; K1 धनाधिपः

45 ^{a}) D6 दुर्योधनो D3 यथा चाग्रे, D6 यथा मार्गे (for यया°) — ^{b}) B4 T2 युतः (for ज्वलन्) — ^{d}) G2 4 सु॰ (for च)

46 After 46^{ab}, M ins

1158* प्रत्युद्गताश्च कुरुभिर्नागरैर्ब्राह्मणैरपि ।

— ^{c}) K1 2 भूरिश्रवः. — ^{d}) K1 महाराजा च

47 ^{c}) Ś1 K3 4 D1–3 प्रयात B2 राज°, T2 G1 2 4 नर° (for नृप°) K3 तु (for तं) — ^{d}) D1 अभिजग्मुः. K1 4 D2 3 G1 कुरूद्वहं (K1 °हः, G1 °ह) — After 47^{cd}, S (except G3) ins

1159* प्रहृष्टमनसः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।

— ^{e}) B4 [अ]न्येन (for [अ]ल्पेन) B Dn D4 6 G3 राजेंद्र, T G1, 2 4 M ते राजन् (for राजंस्ते) — ^{f}) B Dn D4 6 G3 transp विविशुः and स्वपुर

Colophon — *Major parvan* Ś1 K2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* · Ś1 K1 2 घोषयात्रा (followed by समाप्त), K3 4 B D G3 दुर्योधन(K4 B4 Dc om. दुर्योधन)प्रायोपवेश (followed by समाप्त in K3 4 B1 D G3) — *Adhy name*. M2 प्रायोपवेशननिवर्तनं — *Adhy. no* (figures, words or both) B4 322, Dn 251 (Dn2 250), D1 253, T1 G4 M (M2 *inf lin*) 244 (M2 orig 246), T2 G1 241, G2 243 — *Śloka no.:* Dn 52, D1 27

241

1 ^{a}) Ś1 K Dc D1–3 5 T G1 वर्तमानेषु, G2 4 M एवं गतेषु — ^{b}) T1 वने ब्रह्मन्; T2 G1 2 4 M पांडवेषु (for वने तस्मिन्) — ^{d}) K4 B Dn D4 6 T2 G2 4 अकुर्वत. K1 2 4 B Dn D2 4–6 G4 सत्तमाः (B2 वै द्विज)

2 ^{a}) B D (except D1–3 5) G1–3 चैव (for चापि). — ^{b}) B2 S (except G3) शकुनिश्चापि सौबलः — ^{c}) Ś1 K1 4 T2 G2 4 M भीष्मो द्रोणः (Ś1 °मो द्रोण॰, G4 °ष्म॰ द्रौणिः) कृपश्चैव

3 ^{a}) B2 गतेषु तेषु पार्थेषु — ^{b}) Ś1 K1 2 B1 नि(B1

२४१

जनमेजय उवाच ।
वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वन्त सत्तम ॥ १
कर्णो वैकर्तनश्चापि शकुनिश्च महाबलः ।
भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने ।
आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ।
भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ३
उक्तं तात मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
गमनं मे न रुचितं तव तन्न कृतं च ते ॥ ४
ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ।
मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे ॥ ५
प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशां पते ।
सूतपुत्रोऽपयाद्भीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ।
क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ६
दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।
कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ७
न चापि पादभाक्कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम ।
धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ८
तस्य तेऽहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः ।
संधिं संधिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ ९
एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
प्रहस्य सहसा राजन्विप्रतस्थे ससौबलः ॥ १०
तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ ११
तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १२

वि)सृष्टेषु (for विसृष्टे च) K_3 नराधिप (for सुयो°) — ^{c}) $B_{1.2.4}$ D_4 T $G_{1.2.4}$ हस्तिन° — ^{e}) $Ś_1$ तदा राजा (for महा°)

4 ^{a}) Dn $D_{4.6}$ G_3 तथा (for मया) — ^{b}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ T_2 G_1 सुयोधन (for तपो°) — ^{c}) $G_{2.4}$ वचनं (for गमनं) K_4 T_3 $G_{1.2.4}$ M_1 ते, T_1 तन् (for मे) — ^{d}) T_1 $G_{2.4}$ मम, G_1 M तथा (for तव) $K_{1.3}$ B Dc Dn D_{4-6} G_3 तत्र, T_1 त च (for तन्न) K_3 च मे, G_1 M त्वया (for च ते) K_4 $D_{2.3}$ T_2 मद्वचो (T_2 तत्तथा) न कृतं त्वया, D_1 मद्वचो न कृतं च ते

5 ^{a}) M_2 तात (for वीर) — ^{b}) T_1 transp ग्रहणं and शत्रुभिर् — ^{c}) B_4 D_{1-3} T M_2 चापि (for चासि)

6 ^{a}) M_2 राजेन्द्र (for गान्धारे) — ^{b}) $D_{2.3}$ सैन्यस्य च (for ससैन्यस्य) — ^{c}) $Ś_1$ तदागतो, $K_{1.2.4}$ D_1 T_2 $G_{1.4}$ भयाद्भीतो (for ऽपयाद्भीतो) — ^{d}) $Ś_1$ तथा रणात्; $B_{2.4}$ तदा भयात्, B_3 तदा बलात्, D_1 T_1 तरस्विना — After 6^{cd}, T_1 $G_{2.4}$ ins

1160 व्यपयात्पृष्ठतस्तस्मात्प्रेक्षमाणः पुनः पुनः ।

— ^{f}) B_4 M_1 विशां पते, M_2 यथागतम् (for नृपा°)

7 ^{b}) B_1 पाण्डुना सुमहात्मना — G_4 om 7^{c}–8^{b}

8 G_4 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{b}) B_4 S (except G_3, G_4 om) महात्मना (for नृपो°) D_1 पाण्डवस्य नृपात्मज — ^{c}) K_4 $D_{2.3}$ धनुर्विद्भिश् (for °वेदे) K_3 B_3 Dc T_1 $G_{2.4}$ M_1 [ऽ]थ (for च) K_4 $D_{2.3}$ शूरैश् (for शौर्ये) K_3 B_1 T_1 G_2 M वा (for च) — ^{d}) D_1 कुशलो (for धर्मे वा) B_1 धर्मशीलता, Dc D_1 धर्मवत्सलः K_4 $D_{2.3}$ सर्वैश्च बलवत्तरः

9 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 तस्मादहं (for तस्य तेऽहं) — ^{c}) T_1 M सन्धिमतां — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc D_{1-3} स्वकुलस्य (for कुलस्यास्य)

10 ^{a}) $B_{1.2.4}$ Dn D_6 G_2 M_3 च (for तु) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ जनाधिपः, T_1 महीपतिः (for जने°) — ^{c}) $K_{1.2}$ प्रसह्य, T_2 प्रहसन् (for प्रहस्य). K_4 B_1 $D_{2.3}$ स महाराजः G_1 M_1 सहसा राजा — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_1 महाबलः (for ससौ°) K_4 $D_{2.3}$ प्रतस्थे सहसौबलः

11 ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ तत. (for तं तु) $Ś_1$ आस्थाय — ^{b}) B_4 T_1 G_1 °नावपि (for °नादयः) — ^{c}) D_3 महेष्वासान्, T_2 महेष्वासम् — ^{d}) T_2 G_1 जनेश्वर (for महा°) K_4 T_1 धार्तराष्ट्रा महाबलाः, D_3 धार्तराष्ट्रान्महाबलान्

12 ^{a}) D_1 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) Dc स तु प्रतस्थिवान्दृष्ट्वा. — ^{b}) $K_{1.2}$ भीष्मः कुरुकुलोद्वहः — ^{c}) K_4 $D_{2.3}$ [अ]धो

गते भीष्मे महाराज धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १३
किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते ।
कथं नु सुकृतं च स्यान्मन्त्रयामास भारत ॥ १४

कर्ण उवाच ।

दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
श्रुत्वा च तत्तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिंदम ॥ १५
तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम ।
तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाब्रवीत्पुनः ।
न किंचिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ १७
सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथम् ॥ १८
राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं तदा ।
मम स्पृहा समुत्पन्ना तां संपादय सूतज ॥ १९
एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत् ।
तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ॥ २०
आहूयन्तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ।
संभ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ २१
ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्तं वेदपारगाः ।
क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिंदम ॥ २२
बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ।
प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ २३
एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
पुरोहितं समानाय्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ २४
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् ।
आहर त्वं मम कृते यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ २५
स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजपुंगवः ।
न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ।

मुखो; T_2 $G_{2\ 4}$ [अ]वनतो (for व्रीडितो) — ^{d}) G_4 M_2 स्व- (for स्वं)

13 ^{b}) K_3 B Dn $D_{2-4\ 6}$ G_3 जनेश्वरः (B_4 सुयोधनः); T_2 महाबलः (for जनाधिपः) — ^{c}) K_3 राजा (for देशम्) — ^{d}) K_1 आमन्त्रयत; K_3 न्यमंत्र°.

14 ^{a}) B_1 अस्माभिर् (for अस्माकं) — ^{b}) B_1 G_1 मम (for अव-) — ^{c}) N $G_{1.\ 3}$ च (for नु) Ś$_1$ K_1 नु; $K_{2\ 3}$ न; K_4 D_5 नः; B_{1-3} Dn $D_{2-4\ 6}$ G_3 तत्, B_4 Dc D_1 मे (for च) — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ मन्त्रयामोत्र य(K_4 $D_{2\ 5}$ त)द्धितं; $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 मंत्रयामोद्य य(Dc त)द्धितं, B_2 मंत्रयामो धियाकृतं

15 ^{a}) Ś$_1$ K Dc निबोध त्वं (for °धेदं) — ^{b}) K_4 B D T_2 G_3 यत्त्वां; K_3 यथा Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_1 भारत (for कौरव) — After 15^{ab}, K_4 D (except D_4) G_3 ins a passage given in App I (No. 24) — $K_{3\ 4}$ D_2 om 15^{cd} — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 वाचं; D_5 तु तत्; T_1 च तं — ^{d}) B_2 G_1 [अ]निंदित (for [अ]रिंदम)

16 ^{a}) B_1 D_3 T राजन् (for वीर) — ^{b}) D_1 संप्रपन्ना (for निःस°) — ^{c}) B_1 महाराज; T_2 महाबाहो (for यथा शक्रो) — ^{d}) B_1 यथा शक्रो, $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 गतशत्रुर् B_2 D_1 महाबलः.

17 ^{b}) S (except G_3) राजा कर्णमथाब्रवीत् — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{2\ 3\ 5}$ पुरुषोत्तम

18 ^{a}) D_5 सुसहायोनुरक्तश्च — ^{b}) B_1 समर्थं, S (except T_1 G_3) मदर्थे — ^{d}) T_2 $G_{1\ 4}$ तन्मे (for तं वै)

19 ^{b}) K_3 B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 महत् (for तदा) — ^{d}) G_1 सुव्रत (for सूतज)

20 ^{a}) $K_{1\ 3\ 4}$ D_{1-3} तदा (for ततः) — ^{d}) S (except G_3) सर्वे वश्या (by transp) D_3 नृपात्मज

21 ^{a}) K_1 D_2 आह्वयंतां, G_1 आहूयंत. T_1 द्विजवरान्.

22 ^{a}) K_4 D_3 समाहूय, T_1 यथा भूता — ^{b}) K_4 B_{2-4} Dn $D_{1-4\ 6}$ G_3 M_2 यथोक्ता $K_{1\ 2}$ B_{1-3} Dc वेदपारगैः — ^{c}) $K_{1\ 4}$ B_1 D_{1-3} S (except T_2 G_3) क्रियाः

23 ^{d}) T_2 G_1 तवाद्य पुरुषर्षभ

24 Before 24, K_4 B_1 Dc_1 $D_{1-3\ 5}$ ins वैशं° उ°. — ^{c}) K_4 D_2 समासाद्य, D_4 G_3 °नीय, T_2 G_1 °हूय — ^{d}) To avoid hiatus, K_1 त्विद (for इद) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 वचनं चेदमब्रवीत्

25 ^{a}) $=33^{a}$ $K_{1\ 2}$ S (except G_3) क्रतुवरं — ^{c}) T_2 $G_{2\ 4}$ आहरस्व यथाशास्त्र

26 ^{a}) T_1 एवमुक्तः स नृपतिम् — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{4.\ 6}$ T_1 $G_{1.\ 3}$ M_2 द्विजसत्तमः — After 26^{ab}, S (except G_3) ins

1161* ब्राह्मणैः सहितो धीमान्ये तत्रासन्समागताः ।

आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥ २६
दीर्घायुर्जीवति च वै धृतराष्ट्रः पिता तव ।
अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ॥ २७
अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं राजसूयसमं प्रभो ।
तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ २८
य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ।
ते करान्संप्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ २९
तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ।
यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥ ३०
तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ ३१
एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।
एतेन नेष्टवान्कश्चिदृते विष्णुं पुरातनम् ॥ ३२
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः ।
अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ।
अविघ्नश्च भवेदेष सफला स्यात्स्पृहा तव ॥ ३३
एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
कर्णं च सौबलं चैव भ्रातॄंश्चैवेदमब्रवीत् ॥ ३४
रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः ।
रोचते यदि युष्माकं तन्मा प्रब्रूत माचिरम् ॥ ३५
एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम् ।
संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् ॥ ३६
हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ।
यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

— ^{c}) K_3 शक्यस्तु, B_2 स तात्तु, D_5 शक्य स (by transp.), T_1 च शक्य, T_2 वै शक्य $Ś_1 K_{1\ 2}$ त्वया राजन्, $K_3 D_3$ $T G_{1\ 2\ 4} M$ कुरुश्रेष्ठ ($T G_{1\ 4}$ °ष्ठ, M_1 °ष्ठो), B_4 कुलश्रेष्ठो — ^{d}) T_2 वर्त° (for जीव°) — ^{f}) B_4 काले (for कुले) $Ś_1 K_{1\ 2}$ नराधिप, $T_2 G_1$ नरोत्तम

27 K_4 om. (hapl.) 27 — ^{a}) Dc $G_2 M_2$ om. च $T_2 G_1$ स (for च) B D (except $D_{2\ 3\ 5}$) G_3 ते (for वै) — ^{b}) $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 नृप (for तव) — ^{c}) D_3 [अ]सौ (for ते)

28 ^{a}) M_1 अस्तु (for अस्ति) G_1 चान्यन् $B_4 D_5$ महामन्त्र $Ś_1 K_{1\ 2}$ अस्ति त्वन्यो महाराज — ^{b}) $S_1 K_{1\ 2}$ °समः T_1 विदु°, $G_{1\ 2\ 4}$ M विभो (for प्रभो) — ^{d}) Dc शृणुष्वेद, T_1 शृणु चैवं

29 ^{a}) $T_2 G_2$ ये चेमे (for य इमे) — ^{d}) S (except G_3) सुवर्णमकृतं कृतं (T_1 °त शुभ; M_2 °ताकृत)

30 ^{c}) $K_4 D_{1-3}$ वै (for ते) — ^{d}) K_3 ते नृपोत्तम, B_2 तव भारत; G_1 ते नरर्षभ

31 D_3 om. 31 — ^{a}) K_3 तेन, B_2 रुद्र°, $B_3 Dc_2$ यत्र (for तत्र) $T_2 G_1$ नरश्रेष्ठ — ^{b}) B_1 प्रभूतार्थ° — ^{d}) K $B_{1\ 4}$ Dc $D_2 G_1$ सर्वशोऽप्यनि°, D_1 सर्वपापनिवारण°, T_1 $G_{2\ 4}$ M सर्वशो ह्यनि°, T_2 सस्पृशोऽप्यनि°

32 ^{a}) Dc_2 S (except G_3) वै (for ते). — ^{c}) T_1 एतेनैव तु यज्ञेन — ^{d}) T_1 दृष्ट्वा (for ऋते) $G_{2\ 4}$ विराजो° K_2 Dc T G_1 M सनातन, $G_{2\ 4}$ सनातनात्

33 ^{a}) = 25^{a} $K_1 G_1$ क्रतुश्रेष्ठ; Dc क्रतुवरं — ^{b}) $T_2 G_1$ स्पर्धतेय — ^{c}) K_{1-3} Dc $D_{1\ 5}$ T G_2 M चय (for चैव) $K_4 D_{2\ 3}$ एत तु रोचतेऽस्माक — ^{d}) $K_1 B_1$ श्रेष्ठश्च, $G_{2\ 4}$ M श्रेयांश्च — ^{e}) Dc भवत्येष B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 निर्विघ्नश्च भवत्येष — ^{f}) K B_1 Dc $D_{1-3\ 5}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ च ते (for तव) — After 33, S (except $T_1 G_3$) ins.

1163 तस्मादेष महाबाहो तव यज्ञः प्रवर्तताम् ।

34 ^{a}) $T_2 G_1$ धर्मेण (for तैर्विप्रैः) — ^{b}) $K_{1\ 2} D_5$ महामतिः (for मही°)

35 ^{a}) K_4 ते (for मे) — ^{b}) M_2 तथैव च (for न संशयः) — ^{d}) K $D_{2\ 3\ 5}$ T_2 तन्मां, B Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 तस्मात् (Dn_2 तच्च), $G_{2\ 4}$ M ततः (for तन्मा) T_2 ब्रुवत (for प्रब्रूत) G_1 तन्मम ब्रूत माचिर

36 ^{a}) K_1 सर्वे ते (by transp.) — ^{b}) G_1 प्रत्यूचुस्तं नरा° — After 36^{ab}, T_2 ins. 3. 212. 1^{cd} (v. l. धृतराष्ट्र for धार्तराष्ट्र), *repeating* it in its proper place — ^{c}) G_1 आदि° (for संदि°) T_1 महाराज; M_2 तथा राजा — ^{d}) T G_1 M व्यापारान्स्वा(M_1 °रांस्ता)न्यथा°

37 ^{a}) K_3 करणं, K_4 कारणाच, D_3 कारणे K_3 Dc D_1 चैव (for चापि) — ^{b}) D_1 शिल्पकारिणः (for सर्व°) — ^{c}) T_2 ते; G_1 तत्र (for च) — ^{d}) T_1 ते न (for कृतं) G_4 कृत्य (for सर्वं)

Colophon. G_3 broken — *Major parvan*: $Ś_1 K_{1\ 2}$ $Dn_2 G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan*: $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ (all om. sub-parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ;

२४२

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च ह ।
विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १
सज्जं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
सौवर्णं च कृतं दिव्यं लाङ्गलं सुमहाधनम् ॥ २
एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥ ३
ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ ४
प्रहृष्टो धृतराष्ट्रोऽभूद्विदुरश्च महायशाः ।
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५
निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ।
ते प्रयाता यथोद्दिष्टं दूतास्त्वरितवाहनाः ॥ ६
तत्र कंचित्प्रयातं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ।
गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् ।
निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्महावने ॥ ७
स गत्वा पाण्डवावासमुवाचाभिप्रणम्य तान् ।
दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ८
स्ववीर्यार्जितमर्थौघमवाप्य कुरुनन्दनः ।
तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ ९
अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।

---

and B Dc Dn $D_{4\,6}$, likewise, only दुर्योधनयज्ञ — *Adhy name* M_2 धार्तराष्ट्रयज्ञनिर्णय॰ — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 323, Dn 254 (Dn_2 253), D_1 256, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 245 (M_2 orig 247) T_2 G_1 242, G_2 244 — *Śloka no* Dn D_1 25 (Dn_2 24)

242

1 ^{a}) Dc ते; T_1 च (for तु) T_2 $G_{1\,2\,4}$ सर्वं — ^{b}) B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ G_3 ये (for ह) To avoid hiatus, T_1 M तेमात्यप्रवरा(M_1 °मुखा)श्च ह, T_2 $G_{1\,2\,4}$ कृतमूचुर्न॰(G_1 °र्द्धं न)राधिपं — ^{c}) K_3 $D_{2\,3}$ महाप्रज्ञो — ^{d}) D_1 T $G_{1\,2\,4}$ धृतराष्ट्रे (T_1 °ष्ट्र) $Ś_1$ न्यवेशयन्; K_1 M न्यवेदयन्

2 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ सज्जः क्रतुवरो राजन्; T $G_{2\,4}$ M सज्जं कृतं (T_1 °ज्ज॰ क्रतुं; G_2 °ज्जं क्रतुर्; G_4 °ज्जः क्रतुर्, M_1 °ज्जी॰कृतं) महाराज; G_1 सभाराः संभृता राजन् — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ Dc प्राप्तकालं, $K_{3\,4}$ $D_{1\,2}$ काल प्राप्त; T_1 G_4 कालप्राप्तश्; T_2 G_1 कालः प्राप्तश्; G_2 काले प्राप्तश् — ^{c}) $B_{2\,3}$ Dn D_{4-6} G_3 सर्वं; G_4 द्रव्य (for दिव्य) — ^{d}) B Dn D_{4-6} G_3 च (for सु)

3 ^{a}) B_2 चैव (for श्रुत्वा) K_1 नृपश्रेष्ठ, $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ G_4 M_1 नरश्रेष्ठो — ^{b}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ धृतराष्ट्रो K_4 नगाधिपः; T_2 G_1 महीपतिः (for विशां पते) — B_2 om 3^{cd} — ^{c}) $D_{4\,6}$ प्राज्ञा° (for आज्ञा°) K_1 नृप, G_1 नृपान् — ^{d}) T G_1 क्रतू राजन् (T_2 राज्ञो यज्ञः, G_1 यज्ञो राज्ञः) प्रवर्ततां

4 D_2 om 4 — ^{a}) K_3 Dc_2 प्रवर्तते — ^{b}) B_1 प्रभूतार्थं; Dn °तार्थः (!) B_1 °संस्कृत, T_2 °सत्कृतः — ^{c}) $G_{3\,4}$ गांधारो — $4^d=23^b$

5 ^{a}) B_1 प्रविष्टो K_2 B_2 धार्तराष्ट्रः B Dn $D_{4\,6}$ G_3 च (for [ऽ]भूद्) — ^{b}) T_1 $G_{2\,4}$ M महामनाः, T_2 °द्युतिः; G_1 °मतिः — ^{c}) $G_{3\,4}$ भीष्मद्रोणः

6 ^{a}) T_2 निमंत्रणाय; $G_{2\,4}$ आमंत्रणार्थं — ^{b}) D_2 प्रेरयामास G_1 वीर्यवान् — ^{c}) $K_{1\,2\,4}$ Dc $D_{1\,2\,5}$ राजेद्रो, K_3 विप्रेद्रो — ^{d}) $Ś_1$ च भारत; $K_{1\,2}$ च पार्थिव (for तथैव च) — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ Dc यथाज्ञप्तं; K_3 D_{1-3} यथाप्रज्ञ; K_4 यथायज्ञं; B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ $G_{3\,4}$ M_2 यथोद्दिष्टा

7 ^{a}) D_1 तं तु, G_4 ततः (for तत्र) — ^{d}) K_4 $B_{3\,4}$ D_1 पापपौरुषान्, T G_1 पुरुषर्षभान् — ^{f}) $K_{3\,4}$ Dc $D_{2\,3}$ T G वने तथा, B Dn $D_{4\,6}$ वने तदा (B_2 स्थितान्); D_1 च यद्वने, D_5 वने यथा (for महावने)

8 ^{a}) B_{2-4} Dn D_{4-6} G_3 स गत्वा पांडवान्सर्वान् — ^{b}) $K_{3\,4}$ B_4 S (except G_3) [अ]थ (for [अ]भि॰) B Dn D_{4-6} G_3 च (for तान्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2\,3}$ B_2 Dc D_1 महा॰राजो — ^{d}) $K_{2\,4}$ B_2 Dc D_5 T $G_{1\,4}$ °सत्तम

9 ^{a}) B_2 °तमर्थौघम्, D_4 °तरत्नौघम् — ^{b}) K_{1-3} Dc $D_{1-3\,5}$ G_2 M_2 कुरुनंदन, $B_{2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 °सत्तमः

आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
मनोऽभिलषितं राजंस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ॥ १०
ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।
अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः ।
यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः ॥ ११
वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ।
समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥ १२
श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् ।
तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति ।
वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १४
यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
आगन्तारस्तदा स्मेति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १५
शेषास्तु पाण्डवा राजन्नैवोचुः किंचिदप्रियम् ।
दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १६
अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
ब्राह्मणाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १७
ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथावर्णं यथाक्रमम् ।
मुदा परमया युक्ताः प्रीत्या चापि नरेश्वर ॥ १८
धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ १९
यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ।
तुष्येच्च यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधीयताम् ॥ २०
विदुरस्त्वेवमाज्ञप्तः सर्ववर्णानरिंदम ।
यथाप्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ २१
भक्ष्यभोज्यान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।

— d) Dc G4 राजसत्त्र° (for ततस्तत)

10 a) Ś1 K1-2, 4 B4 D3-4, 5 राज्ञा (for राजन्) — K1 om 10cd — c) Dc आमन्त्र्य यदि वो राजा — d) Dc1 T2 G1 धृत° (for धार्त°); T2 G1 महीपति°; G2, 4 नराधिप. (for जने°) — e) T2 राजन् (for राज्ञः) — f) T1 अर्हस्मि

11 b) D1 श्रुत्वा दूतस्य भाषित — c) Ś1 K1-2 राज°, G1 नर° (for नृप°) — d) T2 यज्ञ (for राजा) — e) T2 G1 क्रतुमुख्याना — f) D1 T G1 M1 सर्वेषा, G4 गच्छेम T2 G1 कीर्तिवर्धन, G3-4 M प्रीतिवर्धन

12 b) K4 D2-5 नेदानीं (for त्वि°)

13 c) Ś1 K1-2, 4 D2-5 हि, G1 M [अ]त्र (for तु) — d) Ś1 K1-2 कुरु° (for धर्म°)

14 a) Ś1 K B1-4 D3-8 G4 प्रदीप्ताग्नौ — b) G4 पात° — d) B1 T G1 M नर° (for रण°)

15 b) K1-2 G1 पांडवा Dc धार्तराष्ट्रे युधिष्ठिरः — c) K2-3 D5 आगन्ता° (K3 °ता च); G4 अभ्यागतस्य Ś1 यदा (for तदा) T1 [अ]स्मि (for स्म) B Dc Dn D4-6 G3 आगतास्ते तदास्मीति — d) T G4 सर्व G1-2 M गुरुं (for ते स) Ś1 हि (for स)

16 a) Ś1 K Dc D1-3 शिष्टास्तु — b) Ś1 K1-2 Dc2 D1 च (for [न]व) — c) Ś1 K1-2 स च दूतम्; K3 B4 Dc D1 T G1 दूतश्च तद्, K4 D2-5 स ततस्तद (D3 स्तु), G2-4 दूतस्त्वेतद (for दूतश्चापि) Ś1 K1-2 तथा°, D3 ह्यथा

17 c) Ś1 K1-2 T1 G2 M3 नृप°, T2 G1 द्विज (for नर) — Ś1 om (hapl) 17c–18d — c) Dn D4-6 G4 महाभाग — d) B1-4 D5 धृत° (for धार्त°)

18 Ś1 om 18 (cf v l 17) — a) B1 यथान्यायं — b) B1 यथाशास्त्र, B2-4 Dn D4-6 G3 यथाविधि (for यथावर्णं) B2 यथागतम् — d) K4 B Dn D4-6 G3 प्रीताश्चापि K4 B D (except D1-2) G3 नरेश्वराः, T G1-3, 4 M जनेश्वर (T °राः)

19 a) D5 स, G4 [S]थ (for Sपि) K3-4 B1 Dc2 Dn3 D1-2 G2 M1 राजेन्द्रः Ś1 धार्तराष्ट्रपुरं जग्मु — b) Ś1 सवृता°, K1-3 संवृत्तः K1, Dc T1 G1 M3 सह (for सर्व°) — after 19ab, Ś1 ins

1103 प्रासादमर्दोन्नृपान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

— c) K1 महताविष्टो

20 a) B1 यथा, D3 G1 सुखं (for सुखी) M1 जनः सुखी (by transp) K1 सर्वं, T1 सर्वे — b) K4 B1 D3 क्रतः, B4 क्रतु° (for अन्न) Dc तत्र (for अन्न) — c) K4 स तुष्येत, Dc3 तुष्येत, D4-5 तुष्टश्च, T2 G1 हृष्येच्च B4 Dn D6 तु (for च) Ś1 °सदन — d) Ś1 तथा Dc यत्नो, D S (except G3) नीतिर् (for क्षिप्र

21 a) D1-3 Dn D4-8 G3 विदुरस्तु तथाज्ञाय, Dc °स्त्वेवमाज्ञात° — b) K4 B1-2 D1 अरिंदमः — c) B2 वृद्धान्; D3 विप्रान् (for विद्वान्)

वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २२
कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।
विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ २३
विसर्जयित्वा स नृपान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

२४३

वैशंपायन उवाच ।
प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १
लाजैश्चन्दनचूर्णैश्चाप्यवकीर्य जनास्तदा ।
ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नात्समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ।
नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ॥ ३
एवं तत्राब्रुवन्केचिद्वातिकास्तं नरेश्वरम् ।
सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ॥ ४

---

22 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} B Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 भक्ष्यपेयान्नपानेन ($K_{1\ 2}$ °पानानि, K_3 D_1 °दानानि; Dc Dn_2 °दानेन); T_2 G_2 M_2 °भोज्यान्नपानैश्च

23 ^{a}) N G_3 ह्यावभ्मथान्; T_2 G_1 [अ]प्यवभृथं; G_2 M_2 ह्यवभृत — ^{b}) $=4^{d}$ M_1 °विधि (for °क्रमम्) — After 23^{ab}, M_1 ins

1164* स्नातश्चावभृथो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

— ^{c}) D_1 सांत्वयामास (for °यित्वा च) D_2 तु; G_4 [अ]थ (for च) $Ś_1$ $K_{2\ 4}$ B_1 $D_{2\ 3}$ T_1 G_1 राजेंद्र; T_2 राजेद्रान् — ^{d}) T_1 M बहुविधं (for च वि°) — $Ś_1$ T_1 G_2 om (hapl) 23^{f}–24^{a} — ^{f}) K_4 $D_{2\ 3}$ G_4 ब्राह्मणांश्चापि (G_4 °श्चैव) सर्वशः.

24 Dc D_1 om 24^{ab}, $Ś_1$ T_1 G_2 om 24^{a} (cf v l 23) — ^{a}) B Dn D_{4-6} G_3 विसृज्य च नृपान्सर्वान् (B_4 विसर्जयामास नृपान्) — ^{b}) B_1 ब्राह्मणान् ..... (cf 23^{f}) — ^{c}) $B_{1\ 2\ 4}$ T $G_{2\ 4}$ M_1 हस्तिन° — ^{d}) $Ś_1$ कर्णकौरवै .

Colophon om in $Ś_1$ K_{1-3} — *Major parvan:* Dn_2 T_1 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* K_4 B_1 Dc $D_{1-3\ 5}$ (all om sub-parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ; B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ G_3, likewise, only दुर्योधन(Dn_2 om दुर्योधन)यज्ञ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 255 (Dn_2 254), D_1 257, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 246 (M_2 orig 248), T_2 G_1 243, G_2 245 — *Śloka no* Dn_1 n_3 28, Dn_2 D_1 26

243

1 ^{a}) K_4 Dn_3 M_1 महाराज; D_1 महाबाहु — ^{b}) T_2 G_1 अर्चितं (for अच्युतम्) — ^{c}) S (except G_3) मागधाश्च (for जना°) D_1 महाबाहुं; T_1 महेष्वासा — ^{d}) $Ś_1$ Dn तुष्टुवू राजसत्तम; T $G_{1\ 2}$ M नागराश्च सहस्रशः (T_1 M_2 समंततः)

2 ^{a}) B_1 °गंधैश्च; B_2 °चूर्णेन, T_2 G_1 °पुष्पैश्च, G_2 °चूतैश्च (for °चूर्णैश्च) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ [अ]प्यकीर्यत, K_3 D_1 [अ]प्यपकीर्य; B Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 विकीर्य च (B_2 T_1 °र्यंत); Dc अवकीर्य (with hiatus), T_2 व्यकीर्यत; G_1 व्यकिरंत; $G_{2\ 4}$ व्यवकीर्य $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ B D (except D_5) G_3 ततः, T_1 तथा. — ^{c}) N (except K_4 $B_{1\ 4}$) G_3 M_1 नृपाविघ्नः, $G_{1.\ 4}$ °विघ्नान् — ^{d}) D_1 महाक्रतुः (for क्रतुस्तव)

3 T_2 om 3^{a}–4^{b}, D_1 om 3^{abcd} — ^{b}) $K_{2\ 4}$ B_1 Dn_3 $D_{2\ 3\ 5}$ G_3 वार्तिका°, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 त्रादिका°; M_2 वादिता°. B_2 नराधिपं (for महीपतिम्) — ^{c}) $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 यौधि° S (except G_3 , T_2 om) यज्ञस्य — ^{e}) G_2 न वै (for नैव) G_1 ह्येष

4 T_2 om 4^{ab} (cf v l 3), M_2 om 4^{ab} — ^{a}) B_1 तु ते° (for तत्रा°) — ^{b}) $K_{2\ 4}$ B_1 $D_{1-3\ 5}$ वार्तिका°, Dc_2 वीतिका°; T_1 $G_{2\ 4}$ M_1 वादिका°; G_1 वादिन° K_2 G_1 M_1 महीपति; $B_{1\ 3}$ Dc_1 Dn $D_{1\ 4-6}$ G_3 जनेश्वरं; B_2 नराधिपं — ^{c}) T_2 अपरे (for सुहृदस्) B_4 D_5 च (for तु) T_1 केचिद् (for तत्र) — ^{d}) M ह्यति (for अति) $Ś_1$ क्रतू

ययातिर्नहुषश्चापि मांधाता भरतस्तथा ।
क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ५
एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ ६
अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशां पते ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृवत्सलः ।
निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८
तमुत्थाय महाराज सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः ॥ ९
हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ।
आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः ॥ १०
तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
सत्यमेतत्त्वया वीर पाण्डवेषु दुरात्मसु ॥ ११
निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ।
राजसूये पुनर्वीर त्वं मां संवर्धयिष्यसि ॥ १२
एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः कर्णमाश्लिष्य भारत ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १३
सोऽब्रवीत्सुहृदश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ।
कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १४
तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १५
अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।

न्सर्वानिह स्वति, K1 2 क्रतु॰ सर्वांस्त्वय द्यति, K3 4 D1–3 5 T2 क्रतून्सर्वानय द्यति, T1 इति सर्वानत्क्रुतान; G1 क्रतून्सर्वान वाप्स्यसि — After 4, T1 G1 3 4 M ins.

1165* प्रवर्तितो ह्यय राज्ञा धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
[T1 M क्रतु (M2 सत्रु) प्रवर्तितो राजा भार्त etc.]

5 a) K3 Dc D1 3 नाहुष॰ B4 T2 G1 चैव (for चापि) — b) D5 साधाता भरतर्षभ; G4 ॰भिरतस्तथा — c) Ś1 K1 2 B4 D5 T2 M पुत (for सर्व) — d) B2 भूताः सर्वे, T1 पूतात्मानो (for पूता. सर्वे)

6 b) Ś1 K1 4 B4 ॰र्षभः — c) B4 विवेश च (for प्रविवेश) — d) Ś1 सुवेश्म च, T2 G1 स्वयमेव B1 T2 G1 4 नराधिप, M1 परंतपः

7 a) K1 नृपः (for तत॰) G2 4 M पादान् (for पादौ) — K1 om (hapl.) 7^{b}–9^{a} — c) B D (except D1–3 5) G3 ॰कृपादीना — d) S (except T1 G3) भारत (for धीमतः)

8 K1 om 8 (cf v. l. 7) — a) Hypermetric! Ś1 K2 4 B4 D2 3 कनिष्ठश्च, T1 कनीयो हि — b) K3 4 B D T2 G3 ॰नंदनः (for ॰वत्सल॰)

9 K1 om 9^{a} (cf v. l. 7) — a) Ś1 K3 तमुवाच (for ॰त्थाय) K3 B2 4 Dn D3–4 6 T2 G3 महाराज, K4 तदा राजन् — b) Ś1 K1 2 सहद (for ऽब्रवीद्) — M2 om (hapl.) 9^{d}–12^{a} — d) T2 G1 क्रतूत्तमः, G4 मम क्रतुः, M1 त्वया क्रतुः

10 M2 om 10 (cf v. l. 9) — c) K4 B3 T2 G4 [ऽ]यं; D3 च (for ऽहं) Ś1 K D2 3 M1 नृप॰ (for नर॰) T1 आहृतोय नृपश्रेष्ठ, G1 आहृत भरतश्रेष्ठ

11 M2 om 11 (cf v. l. 9) — a) K4 महाबाहुर्, G1 महाराज — Before 11^{cd}, T2 G1 3 ins. दुर्योधन॰ — c) Ś1 K1 2 4 D2 3 T1 सत्य, D4 सतं (for सत्यत्) K2 च त्वां वीर, B1–3 D (except D1–3 5) G3 त्वयोक्त हि (for त्वया वीर) — d) Dc D3 T G1 महात्मसु (for दुरा॰)

12 M2 om 12^{a} (cf v. l. 9) — a) K1 नृपश्रेष्ठ; K3 वर॰, B1 कुरु॰, T1 महावीर; T2 G1 3 रणे वीर्यात् — c) T1 G4 महावीर (for पुनर्वीर) — d) K3 B1–3 D (except D1–3) T2 G3 त्वमेव वर्ध॰, B4 M त्व मा वर्धाप॰, T1 त्वं मा व वर्ध॰

13 a) B D (except D1–3) T G1 3 महाराज; G2 4 महेष्वासः (for महाप्राज्ञ॰) — b) Ś1 K1 2 4 आश्रित्य (for आश्लिष्य) — c) K4 क्रतुवरं, D1 कुरुश्रेष्ठ — d) M1 भारतः (for कौरवः)

14 Dc2 D3 om (hapl.) 14 — a) T1 G1 4 M अब्र॰ (for सोऽब्र॰) B Dn D4 6 T1 G3 कौरवांश्चापि (for सुहृद॰) — b) D1 T1 G1 2 M1 नृप (T1 नर) सत्तम — After 14^{ab}, S (except G3) ins.

1166* राधेयसौबलादींस्तु धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
[T2 G1 ॰सौबलान्वीक्ष्य]

— c) K1 2 B2–4 G1 M नु (for तु) — d) Ś1 K1 2 T1 महाक्रतु

15 b) Ś1 K1 3 राजपुंगव, K4 राजसत्तम — After 15, K2 B Dc Dn D2 3 (marg. sec. m.) 4–6 G3 ins.

1167* कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम् ।

प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ।
विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः ॥ १६
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुंगवान् ।
प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत ॥ १७
पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः ।
चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ १८
भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्विग्नो नराधिप ।
अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ।
अनुस्मरंश्च संक्लेशान्न शान्तिमुपयाति सः ॥ २०
तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।
बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम् ॥ २१
धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुंधराम् ।
भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ २२
संगम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ।
दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीपतिः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २३
भ्रातॄणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः ।
निश्चित्य मनसा वीरो दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ समाप्तं घोषयात्रापर्व ॥

नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ।

16 a) K4 M2 अथोत्कृष्टं, G1 4 °ह्रुष्टं, G2 °ह्रुष्ट T2 G1 महाराज (for महेष्वासैर्) — c) K2 4 B D G3 फाल्गुनस्य, K3 अर्जुनस्य — After 16, S (except G3) ins

1168* तदा प्रतिज्ञामारुह्य सूतपुत्रेण भाषिते ।

17 a) T M [ऽ]थ (for ऽपि) B2 D4 6 G3 4 M2 राजेन्द्रो — b) T1 विजित्य, M °हृत्य (for °सृज्य) D1 M नरपुगवः; G1 च नराधिप — c) K4 D1-3 धीमान्, T राजन्; G1 राजा (for श्रीमान्) — d) B2 (m as in text) सुखं, B4 विभुः, Dc D1 5 हरिः, T G1 4 M तथा; G2 प्रति (for प्रभुः) K3 पूज्यमानश्च बंदिभिः — D3 om (hapl) 17f–18a — After 17, K4 D1 2 ins

1169* कर्णोऽपि स्वगृहं गत्वा मुदितो बान्धवैः सह ।
प्रददौ वित्तमर्थिभ्यो धनाध्यक्ष इवापरः ।,

while S (except G3) ins

1170* स्वानि स्वानि महाराज भीष्मद्रोणादयो नृपाः ।

18 D3 om 18a (cf v l 17) — a) K3 M1 पांडवापि; G4 °स्तु — b) D1 °प्रणोदिताः

19 a) S (except G3) भूयश्चारैर्नृपश्रेष्ठ — d) K3 अर्जुनस्य, B4 विजानंतु (for विजयस्य)

20 a) Ś1 K1 2 धर्मपुत्रः, T G1 °राजः — b) K3 4 B1 2 Dc D1-3 T2 G3 M1 नराधिपः — After 20ab, S (except G3) ins

1171* अधोमुखश्चिरं तस्थौ किं कार्यमिति चिन्तयन् ।

— c) B4 Dc D1 2 M1 अभेद्यं कवचं B1 ज्ञात्वा — e) T2 G1 4 सु (for च). K1 T2 G1 2 -संक्लेशं — f) T G1 2 4 उपजगिम(T1 °ग्मि)वान्, M उपयान्नृपः (for °याति सः)

21 c) Ś1 K1 2 महाव्यालमृगा°, B3 बहुव्यालगणा°, D2 बहुव्यालसमा° — d) K3 D1 3 T G1 2 4 सरः (for वनम्)

22 a) Ś1 K1 2 [ऽ]पि राजर्षिः, T2 G1 नरपतिः (for ऽपि नृपतिः) — c) Dc transp भ्रातृभिः and सहितो M2 वीरो — d) B2 भीष्मद्रोणकृपादिभिः, Dc द्रोणभीष्मकृपैस्तथा

23 a) T1 सगत्य — After 23ab, S (except G3) ins

1172* सततं प्रीयमाणो वै देविना सौबलेन च ।

— d) Ś1 K1 2 महामतिः; K3 B1 3 4 Dc Dn D1 4 6 G3 महीभृतां; B2 D2 3 महीक्षितां; T2 G1 M1 महीपतेः

24 a) K3 कार्यं (for राजन्) — c) K3 वीर, T2 G1 राजन् — d) =2 5 101b 5 39 51d

Colophon. — *Major parvan* Ś1 K1 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* · K3 4 B1 Dc D1-3 5 M2 (all om sub-parvan name) mention only धार्त(Dc2 D3 धृत)राष्ट्रयज्ञ (followed, except in M2, by समाप्त), B2-4 Dn1 n3 D4 6 G3, likewise, only दुर्योधनयज्ञ (followed, except in B2, by समाप्त) — *Adhy name* M2 कर्णप्रतिज्ञानं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 255 (Dn3 256), D1 258, T1 G4 M (M2 *inf. lin*) 247 (M2 orig 249), T2 G1 244, G2 246 — *Śloka no* . Dn 28, D1 27

२४४

जनमेजय उवाच ।
दुर्योधनं मोचयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।
स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्बाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २
तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् ।
ब्रूत यद्वक्तुकामाः स्थ के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३
एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना ।
प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४
वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टाः स्म भारत ।
नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥ ५
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।
कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६
बीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते ।
विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रसादात्ते युधिष्ठिर ॥ ७
तान्वेपमानान्वित्रस्तान्बीजमात्रावशेषितान् ।
मृगान्दृष्ट्वा सुदुःखार्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ।
तथ्यं भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९
इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्र्यन्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत्सहितान्भ्रातॄन्दयापन्नो मृगान्प्रति ॥ १०
उक्तो रात्रौ मृगैरस्मि स्वप्नान्ते हतशेषितैः ।
तनुभूताः स्म भद्रं ते दया नः क्रियतामिति ॥ ११
ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयास्माभिर्वनौकसाम् ।
साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुञ्ज्महे ॥ १२

244

1 a) Ś1 K Dc D1–3 5 पांडुपुत्रा, B (B4 marg) Dn D4 6 G3 मोक्षयित्वा (for मोच°) — b) Ś1 K Dc D1–3 5 मोचयित्वा (for पाण्डु°) S (except G3) महारथाः — c) G4 किमकुर्वंन् (for °कार्षुर्) — d) G1 तत्वमा° (for तन्ममा°) K4 समा° (for ममा°) D5 समाख्यातु त्वमर्हसि; T1 तन्ममाचक्ष्व सर्वशः

2 a) B2 नृपतिं, B4 राजानं (for कौन्तेयं)

3 D5 T1 om (hapl) 3–4 — b) Ś1 Dc वेपमानः Dc कृतांजलिः — c) B1 तु (for स्थ) — d) K4 इच्छते, B4 इच्छथ (for इष्यते) T2 G2 4 M तत्करिष्याम्यशेषतः; G1 करिष्ये तदशेषतः

4 D5 T1 om 4 (cf v l 3) — b) G4 महात्मना (for यश°) — c) G1 त्रस्ता (for तत्र)

5 b) B2 S (except G3) हतशेषाः B1–3 Dn D4 6 T1 G3 तु भारत, M1 युधिष्ठिर (for स्म भारत) — c) G1 नोत्सादन (for नोत्सीदेम) — d) G1 °नां पाडवर्षभ

6 a) Ś1 Dn2 D2 3 (by corr) G3 भवतो — b) Dc सर्वशस्त्रास्त्र° — c) Ś1 °शेषाणि

7 a) B3 वनं (for वय) — b) Ś1 K Dc D1–3 5 T2 G1 महीपते; T1 विशां पते (for महामते) — c) Ś1 K1 2 विवर्धेम महाराज, M1 विवृधेमहि रा°

8 Ś1 K1 3 4 om (hapl) 8 — c) D1 सुदुःखार्तान् — d) B1 धर्मपुत्रो

9 a) T2 G1 [ए]व (for [इ]ति) — c) B2–4 Dn D4 6 G3 यथा (for तथ्य) — d) K3 वचस् (for च तत्) S (except G3) तत्करिष्यामि वो वचः

10 a) T G4 M1 सन् (for स) — b) D6 व्युष्टायां (for रात्र्यन्ते) S (except G3) व्युष्टायां निशि पार्थिवः (M1 भारत) — d) B4 दयावांस्तान्, D1 दयावतो

11 a) Dc2 T1 G4 अस्मिन् — b) Dc मृगशेषितैः, T1 हतशेषिभिः — c) K3 तेन्नभूताः; B1 T1 G1 अनु°; B2–4 Dc Dn D2 4–6 G3 तंनु°; D1 M1 तनू° T1 अनुभूतास्तु दृश्यंते

12 a) T2 G1 कर्तव्य — b) Dc दयास्माकं; T2 G1 यदस्माभिर् — c) T2 हृष्टमास, G4 हृष्टामासं T2 G1 वने (for हि नो) — d) T2 G1 यदेतद्; G2 यदेनम्, G4 M यदेतान् Ś1 D4 उपयुज्महे, K1 2 °भुज्महे, K3 °यन्स्महे, K4 °भुक्ष्वहे, B1 °भुंज्महे; B2–4 °भुजते, B3m G3 °भुक्ष्महे, Dc °युंजते, Dn (Dn3 before corr) D3 °युंक्ष्महे, T2 °युज्महि, G1 °युंक्ष्वहि, G2 4 M1 °युंज्महि; M2 °युग्महि — After 12, S (except G3) ins

365 8 13 9 13 पुनर्बहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।
मरुभूमेः शिरः ख्यातं तृणबिन्दुसरः प्रति ।
तत्रेमा वसतीः शिष्टा विहरन्तो रमेमहि ॥ १३
ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ।
ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोषिताः ।
इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १४
ते यात्वानुसृतैर्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजलान्वितैः ।
ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तापसायुतम् ॥ १५
विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा ।
तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ समाप्तं मृगस्वप्नभयपर्व ॥

२४५

वैशंपायन उवाच ।
वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १
फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।
प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहुरुत्तमपूरुषाः ॥ २
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
चिन्तयन्स महाबाहुर्भ्रातॄणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३
न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्पितैः ।

1173[1] अर्जुनः ।
त्वदधीना वयं राजन्मा त्वमस्मान्विचारय ।
यत्रैव मन्यसे पार्थ तत्र गच्छामहे वयम् ।

13 Before 13, S (except G_3) ins युधिष्ठिरः — ^{b}) T G_1 M श्रूयते काम्यकं वन — ^{c}) Dn स्थानं (!), M_2 ख्यातस् $G_{1\ 2\ 4}$ मरुभूः शिखर ख्यात — ^{e}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 M_2 तत्रेमां वसतिं शिष्टां, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ तत्र मासान्वने शिष्टान्. — ^{f}) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ वसेमहि; $B_{1.\ 2}$ रमामहे — After 13, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ ins

1174* वैशंपायनः ।
इत्युक्तास्ते महात्मानः पाण्डवेन महात्मना ।

14 T_2 $G_{1\ 2}$ om 14^{ab} — ^{b}) B_1 युद्ध° (for धर्म°) — ^{d}) Ś$_1$ K_1 यैस्तैस्तत्र; K_3 Dc_2 ये तैस्तत्र; K_4 Dc_1 $D_{2.\ 3}$ T_1 G_4 ये ते तत्र; D_1 य एतेत्र; M ये तत्रासन्. D_5 ये तत्र वनवासिनः, T_2 $G_{1\ 2}$ जग्मुस्तत्र सहोषितैः — ^{f}) T_2 $G_{1.\ 2}$ भृत्यैर् (for प्रेष्यैर्) Dc अनुगतैस् $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 $D_{1-3\ 5}$ G_3 तथा, T_2 G_1 च ते

15 ^{a}) K_4 ते याताः; T_1 गत्वा ते K_4 D_3 T_1 $G_{2.\ 4}$ M_1 सुसुखैर्; B_3 M_2 [अ]नुगतैर्; T_2 तु रथैर्; G_1 तु सुखैर्. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3}$ शुभैः, B_1 श्वभ्रैः, D_5 क्षुण्णैः; T_1 स्वच्छैः; T_2 $G_{1.\ 3}$ शनैः. — ^{c}) T_1 विविशुः (cf 16^{a}) G_1 पुण्याम्; M_2 रम्यम्. — ^{d}) K_1 तापसावृतं; $K_{2\ 4}$ B Dc Dn $D_{1.\ 4\ 6}$ T G_4 M_2 तपसा युतं (B_3 T °न्वितं; Dc_1 युताः; Dc_2 °न्विताः); $G_{1\ 2}$ तापसान्वितं; M_1 तापसैर्युतं

16 ^{a}) T G_1 M_2 ददृशु° (for विविशु°); cf 15^{c} — ^{b}) K_4 Dc D_{1-3} विप्रर्षिभिस् K_4 B_1 $D_{2\ 3}$ M_2 तथा. — ^{c}) M °श्रेष्ठ G_1 तद्वन विविशुः पार्थाः.

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan:* K_3 B_4 Dc D_{1-3} M_2 मृगस्वप्नदर्शन, K_4 $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 मृगस्वप्न, B_1 स्वप्नदर्शन; D_5 मृगस्वप्नोद्भवप्रदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 256 (Dn_3 257), D_1 259, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 248 (M_2 orig 250), T_2 G_1 245, G_2 247. — *Śloka no* · Dn D_1 17

245

2 ^{a}) K_1 °शिन° (for °शना°) Dn_3 $D_{4\ 6}$ G_3 [ऽ]ति; T_1 [ऽ]पि (for हि) — ^{b}) K_4 G_4 सुखम् (for दुःखम्) — Ś$_1$ D_1 om (hapl) 2^{c}–3^{d} — ^{c}) T_2 प्राप्य- (for प्राप्त-). T_2 $G_{1\ 2}$ °प्राप्ताः (for °ध्यान्तः) D_5 प्राप्तकालमनुष्यत्वात्. — ^{d}) K_4 $D_{2\ 3}$ T_1 सेहुरुत्तमपौरुषाः; $B_{2\ 3\ 4}$ (m as in text) Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सेहिरे वरपूरुषाः, T_2 तेरुस्ते पुरुषर्षभाः

3 Ś$_1$ D_1 om 3 (cf v l 2) — ^{c}) $K_{1\ 3\ 4}$ D_5 चिंतयंस्तन्; S (except G_3) अचिंतयन्.

4 ^{a}) T_1 महाराज; T_2 चिरं राजन्, $G_{2\ 4}$ M_1 तदा राजा (for सुखं राजा) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ इवार्दितः; B_1 T_1 G_1 M_1 इवार्पितः; T_2 इवाभवत् — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{2\ 3}$ अनुपश्यन्स; D_1 अनुसंपश्यन् T_1 दौरात्म्यमात्मनः पश्यन्. — ^{d})

दौर्गत्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४
संस्मरन्परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ।
निःश्वासपरमो दीनो बिभ्रत्कोपविषं महत् ॥ ५
अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ।
युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम् ॥ ६
अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ।
वपुरन्यदिवाकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ॥ ७
कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ॥ ८
तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ९
तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ।
तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः ॥ १०
तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवतः ।
महर्षिरनुकम्पार्थमब्रवीद्बाष्पगद्गदम् ॥ ११
युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ।
नातप्ततपसः पुत्र प्राप्नुवन्ति महत्सुखम् ॥ १२
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ।
नात्यन्तमसुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३
प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ।
उदयास्तमयज्ञो हि न शोचति न हृष्यति ॥ १४
सुखमापतितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ।
कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ॥ १५
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ।
नासाध्यं तपसः किंचिदिति बुध्यस्व भारत ॥ १६

Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ M$_1$ कल्ह, B$_1$ काल्ह　Ś$_1$ K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ T$_1$ ह, K$_{1.2}$ च (for हि)　B$_1$ Dc काले (B$_1$ °ल) द्यूतोद्भवस्य ह, B$_3$ G$_3$ काले द्यूतोद्भवं प्रति (G$_3$ स हि)

5 ^{a}) T$_1$ उवाच (for संस्मरन्) — ^{c}) Some MSS निश्वास° — ^{d}) S (except G$_3$) दध्रे (for बिभ्रत्)

6 ^{c}) G$_4$ भीमसेनो महा° — ^{d}) S (except T$_2$ G$_3$) बले (for बली) — After 6^{cd}, S (except G$_3$) ins.:

1175* चिरस्य जातधर्मज्ञ सासूयमिव ते तदा ।

— ^{e}) Ś$_1$ उपे°, K$_{1.2}$ अपे° (for उदी°) — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ सेहिरे दुःखमुत्तमं

7 ^{a}) Ś$_1$ ह्यल्पकाल, G$_1$ च कालं तु, G$_{2.4}$ त्वल्प°, M$_1$ चाल्प°　K$_4$ D$_{2.3}$ अवशिष्टाल्पकाल च — ^{b}) B$_1$ पुरुषोत्तमाः — ^{c}) T$_1$ अन्य, G$_1$ अन्यम् (for अन्यद) — ^{d}) G$_1$ °चोदितैः

8 8^a = 1. 123. 68^a — 8^b = 1. 157. 1^d; 3. 27. 20^d (var.); 1. 100. 16^b — ^{c}) = 3. 37. 20^c　Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_5$ महातेजाः (for °योगी) — ^{d}) = 3. 150. 14^d

9 ^{a}) T$_1$ तमापततमुद्वीक्ष्य

10 ^{a}) Ś$_1$ उपा°, G$_{2.4}$ समा° (for तमा°)　B$_1$ च शुश्रूषुर्, Dc उपासीनं, G$_4$ उपासीनाः — ^{b}) B$_1$ नियतो (for शुश्रूषुर्)　K$_4$ विजितेन्द्रिय°, D$_1$ G$_2$ नियतेन्द्रियाः — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3}$ प्रणिधानेन　G$_{2.4}$ M तोषयामास शौचेन — ^{d}) K$_{1.3}$ G$_1$ पांडवनंदन; B$_4$ सत्यवतीसुत

11 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ Dc D$_{1-3}$ समीक्ष्य, T$_2$ G$_1$ प्रेक्ष्य च (for अवेक्ष्य)　T$_1$ समवेक्ष्य तु तान्पौत्रान् — ^{b}) B$_3$ Dc$_2$ Dn D$_{1.3}$ T$_2$ G$_4$ जीवितः (D$_1$ G$_4$ °न°), G$_2$ जीवनः — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ °स्त्वनुकम्पस्तान् — ^{d}) D$_5$ वाक्य° (for बाष्प°)

12 ^{a}) K$_4$ महाप्राज्ञ; D$_{2.3}$ महाराज — ^{c}) Ś$_1$ काम; K$_3$ B$_{2.3}$ Dn D$_{1.4.6}$ T$_2$ G$_{2.3}$ लोके; B$_{1.4}$ T$_1$ पुंसः; D$_3$ शीघ्र; M$_2$ पार्थ (for पुत्र) — ^{d}) B$_1$ Dn D$_1$ M$_2$ महासुखं, T$_2$ G$_1$ महत्फल

13 ^{a}) T$_2$ G$_1$ सुखदुःख — ^{b}) B$_1$ [उ]पभुजते, T$_2$ G$_1$ च सेवते — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ न ह्यत्यन्तं सुखं, B Dc Dn D$_{2.4.6}$ G$_3$ न ह्यनन्तं सुखं, T$_1$ M नात्यन्तं हि (T$_1$ च) सुखं — ^{d}) K$_4$ Dc D$_{2.3.5}$ भरतर्षभ, T$_2$ M$_2$ पुरुषर्षभः

14 ^{a}) G$_4$ भाग्य° (for प्रज्ञा°)　K$_1$ सत्व; K$_4$ D$_{2.3}$ चैव; D$_1$ त्वेष (for त्वेव) — ^{b}) K$_4$ संसक्तः; D$_2$ M$_2$ सयुक्तः　D$_4$ युक्तः परमया धिया — ^{c}) K$_4$ B D (except D$_{1-3.5}$) G$_3$ °स्तमनज्ञो — ^{d}) B$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ transp. शोचति and हृष्यति　Dc कुप्यति (for हृष्य°)

15 ^{a}) T$_2$ G$_{1.2}$ सेहेद, G$_4$ विद्वान् (for सेवेद्)　Dc दुःखं च पतितं से° — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तथा; B$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ वहेत, D$_3$ सहत, T$_1$ G$_4$ सहन्, G$_1$ सहे, M$_2$ सह — Ś$_1$ K$_{1.2}$ om. 15^c–16^b — ^{c}) K$_3$ D$_1$ T$_1$ प्राप्तकाल; G$_4$ काल्यप्राप्ति° (for कालप्राप्त°) — ^{d}) K$_4$ D$_{1.2}$ इव कर्षुकः; Dc उपकर्षकः

16 Ś$_1$ K$_{1.2}$ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15) — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ तपसां, S (except G$_3$ M$_1$) °सा

17 ^{b}) K$_1$ सविभागं दमश्च सः — Ś$_1$ K$_{1.2}$ om. 17^{cd}

सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ।
अनसूयाविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७
अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्य न सुखं विन्दते जनाः ॥ १८
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ १९
यथाशक्ति प्रयच्छेच्च संपूज्याभिप्रणम्य च ।
काले पात्रे च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २०
सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवी ।
अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभते पराम् ॥ २१
दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्लेशं न विन्दति ।
न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २२
संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवान्नरः ।
भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २३
मान्यान्मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २४
शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
किं स्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २६

व्यास उवाच ।

दानान्न दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किंचन ।
अर्थे हि महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २७
परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थं हि महाहवम् ।

(cf v l 15) — ^{c}) K_4 $D_{2\ 3}$ अहिंसा चानसूया च; K_3 D_1 T $G_{1\ 2\ 4}$ अनसूयाप्य(K_3 °यापि, D_1 °या स्व)हिंसा च — ^{d}) D_5 T_2 G_1 °निग्रहः; T_1 °संगमः, G_2 °संयमं — ^{e}) K_3 $D_{3\ 5}$ साधकानि; $B_{2\ 3}$ Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 पावनानि. S (except T_2 G_3) महाबाहो — ^{f}) K_4 नृणां वै (for नराणां)

18 ^{b}) G_1 तिर्यग्योनि°. — ^{c}) T_1 $G_{2\ 4}$ गति° (for योनि°) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अनुप्रासा — ^{d}) B_4 (m as in text) महत् (for जनाः) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_1 D_3 न विंदंते (D_3 °ति) सुख जनाः; S (except G_3) सुखं विदंति नो जनाः. — After 18, K_4 $D_{2\ 3}$ ins

1176* कर्मभूमिरियं तात फलभूमिरसौ परा ।

19 ^{a}) $Ś_1$ कुरुते (for क्रियते) — ^{b}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 °युज्यते (for °भुज्यते) — After 19^{ab}, B Dc D_5 ins

1177* मूले सिक्तस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते ।

20 ^{a}) $Ś_1$ $B_{2\ 4}$ Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 प्रयच्छेत (for °च्छेच्च) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B Dn $D_{1\ 4-6}$ G_3 प्राप्ते (for पात्रे)

21 ^{a}) K D_3 M लभत्यायुर्; D_5 T_2 लभेदायुर्. — ^{b}) $Ś_1$ अथार्जकः, $K_{1\ 2}$ B Dn $D_{2\ 4-6}$ T_2 G_3 अथार्जवं; K_3 Dc $D_{1\ 3}$ अथार्जवात्; K_4 अनामयः — ^{c}) $Ś_1$ Dc D_4 $G_{1\ 4}$ M_1 [ऽ]नसूयुश्च — ^{d}) K_4 B_1 D_{1-3} निर्वृत्तिं

22 ^{a}) K_4 D_3 प्रेत्य (for शश्वत्) — ^{b}) $K_{1\ 3}$ Dc D_1 G_4 M परिक्लेशान् — G_1 om (hapl) 22^{c}–24^{b} — ^{c}) M_2 कुप्यति (for त°) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_1 शांतात्मा; D_3 दीनात्मा

23 G_1 om 23 (cf v l 22) — ^{d}) T_2 M °रोग्यसंयुतः.

24 G_1 om 24^{ab} (cf v l 22) — ^{a}) $K_{3\ 4}$ B Dn D_{2-6} G_3 M_1 मान्य; Dc D_1 T_1 मान्यं, M_2 मान्या (for मान्यान्) — After 24^{ab}, S (except G_3) ins

1178* विन्दते सुखमत्यन्तमिह लोके परत्र च ।

— ^{c}) K_4 नैव; T $G_{1\ 4}$ M न च

25 ^{a}) $G_{2\ 4}$ शुभानुबंध° — ^{b}) $B_{3\ 4}$ M_2 कालकर्मणा — ^{c}) Dc संयोगात् (for तद्योगात्) — ^{d}) T_1 G_1 ह; $G_{2\ 4}$ हि, M च (for सः)

26 ^{c}) $K_{3\ 4}$ D_3 किंचिद्बहु° T_1 प्राप्य (for प्रेत्य). — G_1 om 26^{d}–27^{a}.

27 G_1 om 27^{a} (cf v l 26) — ^{a}) $B_{1\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 G (G_1 om) दुष्करं तात ($G_{2\ 4}$ पार्थ) (for दुष्करतरं) — ^{c}) B_1 अर्थे तु, B_2 अर्थेषु, $B_{3.\ 4}$ Dc_1 Dn $D_{5\ 6}$ T_2 $G_{1\ 3}$ M_1 अर्थे च; Dc_2 D_4 अर्थेन, M_2 अर्थेति — ^{d}) D_1 कृच्छ्रेण (for दुःखेन) — After 27, D_2 ins

1179* राजन्प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते लोकसाक्षिकम् ।

28 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ धनार्थे; B_1 परार्थं. B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 °मते (for °हवम्) B_4 T_1 $G_{2\ 4}$ M प्रविशंति रणाजिर; T_2 G_1 धनार्थे दुर्गमं स्थलं. — ^{c}) B_1 आविशंति $Ś_1$ K B_1 $D_{1\ 3}$ नरा (K_4 महा-) धीराः, T_2 G_1 महावीराः B_4 T_1 $G_{2\ 4}$ M तथैव प्रतिपद्यंते; D_5 प्रविशंते महाधीराः — After 28^{c}, T_2 G_1 ins

प्रविशन्ति नरा धीराः समुद्रमटवीं तथा ॥ २८
कृषिगोरक्ष्यमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ २९
तस्य दुःखार्जितस्यैवं परित्यागः सुदुष्करः ।
न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं मम ॥ ३०
विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् ।
पात्रे देशे च काले च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३१
अन्यायसमुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३२
पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
मनसा सुविशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
व्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

२४६

युधिष्ठिर उवाच ।
व्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।
कस्मै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे ॥ १
प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।

1180* शास्त्रार्थकुशला भुवि ।
तथैव प्रतिपद्यन्ते

— d) B3 धनार्थं° (for समुद्र°) Ś1 K1–3 Dc अटवीस्

29 a) Ś1 D2 T1 G1. 2 M2 कृषिगोरक्षम्, K4 B2 कृषिगोरक्षम् (B2 °क्ष्यम्), B1. 3 कृषि(B3 °षिं)गौरक्ष्यम् B1 G1 M2 इत्येते; B2 अप्यन्ये (for इत्येके) — b) K1 Dc प्रतिपश्यंति — c) M1 प्रेत्यताम् — K2 om 29^{d}–31^{c} — d) Ś1 K1 गच्छति हि; G2. 4 नियच्छति

30 K2 om 30 (cf. v.l. 29) — a) B1. 2 Dn D4–6 G3 तस्माद (for तस्य) B Dn D4–6 G3 M1 [ए]व (for [ए]व) — b) G1 हि (for सु-) — c) D4 G3. 4 सु- (for न) K3 G3. 4 दान; K4 तात (for दानात्) G2 सुदुष्करकर दान — d) K3. 4 दानात (for तस्मात) Ś1 K1. 4 D1–3 राजन्, K3 तस्मान् (for दान) B2 om पर मतं (for मत मम) — After 30, G1 ins

1181* तद्दुष्करतरं दानं तस्माद्दानं विशिष्यते ।

31 K2 om 31^{abc} (cf. v.l. 29) — a) Ś1 K (K2 om.) B Dc2 D1. 3 T2 G1 तत्र; T1 G3. 4 M तस्य (for त्वत्र) — b) T2 G1 °नैवा° (for °नोपा°) — c) B3 Dn D4–6 G3 transp. देशे and काले — d) S (except G3) प्रयतः (for साधुभ्यः) B1 प्रतिपादन — After 31, D2 ins

1182 श्रद्धया विधिवत्पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते ।

32 a) B D (except D1. 3) T1 G2–4 अन्यायात (for अन्याय-) — b) K1 G1 दानधर्मौ, B2 दानं सम्यग् Ś1 K1. 2 न चोदयः, K3 विशां पते (for धनेन यः) — c) T2 G2 कुरुते (for क्रियते) — 32^{d} = G1t (Vulg.) 3. 40

33 a) T2 G1 न्यायार्जित (for पात्रे दान) — b) G3. 4 दान; M1 दत्वा (for दत्तं) — c) B D (except D1–3) G2–4 हि (B2 तु) (for सु) T1 मनसा तु विशिष्टेन — d) B3 प्रेत्यानतफलप्रदं — After 33, K4 ins

1183 देशे काले च पात्रे च मुद्गलः श्रद्धयान्वितः ।
व्रीहिद्रोणं प्रदायाथ परमं पदमाप्तवान् ।

34 34^{ab} = 5. 35. 5^{ab}, etc. etc. — d) G4 M transp. यत् and फल

Colophon — *Major parvan*: Ś1 K1. 2 Dn3 G3. 4 आरण्य — *Sub-parvan*: K3. 4 B2–4 Dc Dn1 n3 D1–6 G3 व्रीहिद्रौ(B2. 4 °द्रो)णिक, M2 व्रीहिद्रोण — *Adhy. name*: M1 व्यासवचन — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 257 (Dn3 258), D1 260, T1 G4 M (M2 *inf. lin.*) 219 (M2 orig. 251), T2 G1 216, G2 248 — *Śloka no.*: Dn 35, D1 33.

246

1 a) T2 G1. 2. 4 °द्रोण °त्यक्तं — b) Ś1 K Dc D1–3. 5 महर्षिणा (for महा°) — c) T दत्तं च — d) Ś1 K1. 2 तद्वद; K4 D1–3. 5 शंस मे; B1 वा विभो; B2–4 D1 वाऽथ मे; T2 चार्थिने

2 a) Ś1 K1. 2. 4 B1 D3. 5 °धर्मो, K3 D4 G1 °धर्म-;

सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ २

व्यास उवाच ।

शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संशितव्रतः ।
आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३
अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः ।
सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥ ४
सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव सः ।
कपोतवृत्त्या पक्षेण व्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५
दर्शं च पौर्णमासं च कुर्वन्विगतमत्सरः ।
देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ६
तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात् त्रिभुवनेश्वरः ।
प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७
स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ।
अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८
व्रीहिद्रोणस्य तदहो ददतोऽन्नं महात्मनः ।
शिष्टं मात्सर्यहीनस्य वर्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९
तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥ १०
तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं संशितव्रतम् ।
दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११
बिभ्रच्चानियतं वेषमुन्मत्त इव पाण्डव ।
विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः ॥ १२
अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।
अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां मुनिसत्तम ॥ १३

T2 °तुष्टो, M1 °दर्मा (for °धर्मा) — ^{b}) Ś1 K1 2 T1 तुष्टोस्मि T1 कर्मत· — ^{c}) T2 G1 जन्मेति (for जन्माहं) — ^{d}) Ś1 K1 2 तद्धर्म°, K4 Dc षड्धर्म°, D3 T1 सद्ब्रह्म°

3 Ś1 D1 श्रीव्यासः — ^{a}) Some S MSS सिलोंछ° — ^{b}) K4 D1–3 शंसितव्रतः, B Dn D4 6 T G1 3 सयतेंद्रियः — ^{d}) G2 5 सत्यवान्

4 ^{a}) Hypermetric! Ś1 K3 अतिव्रत·, K1 2 D1 M2 अतिव्रतः; D2 3 5 M1 अतिथिव्रतः, T G2 4 अतिथिप्रियः K4 अतिथिव्रतचर्यायां — ^{b}) Ś1 B2 D1 G1 आश्रितः (for आस्थितः) K4 तथा धर्मप्रियो ह्यति — M om 4^{cd} — ^{c}) K4 इष्टा°, D1 3 इष्टि°, T G1 2 4 इष्ट° — ^{d}) Ś1 K1 समुपास्थ; K2 °स्त.

5 ^{a}) T2 G1 स (for हि) — ^{b}) T1 पक्षांते च, M2 भैक्षाहारो. B D (except D2 3 5) T2 G3 ह (for सः) — After 5^{ab}, T1 G4 M ins

1184 मुनिः स तु महाराज महात्मा नियतव्रतः।

— ^{c}) T1 कपोतवृत्तिः. — ^{d}) Ś1 K1 2 उपार्जयन्

6 ^{a}) Ś1 K1 दार्शं K3 M पौर्णमास्य — ^{d}) K4 B2 Dc D1 देहपालनम्; G1 °पोषणम्.

7 ^{a}) T2 तदेंद्रः; G2 M1 तत्रेंद्रः — ^{d}) M1 यागं

8 ^{a}) G2 4 M °काल्यं (for °कालं) Ś1 K1 2 च (for तु) T2 G1 सर्वकालेषु भागं तु — ^{b}) K3 T1 G4 M1 मुनिर्ध्यात्या; G1 मुनिः प्रीत्या K1 समुत्थितः (for समन्वितः) D2 5 मुनिर्भूत्यसम°. — ^{c}) K3 4 Dc D1–3 5 G4 M ददात्यन्नं; T1 गतेभ्योयं (for ददावन्नं) — 8^{d} = 1 124 4^{b} 5 8 25^{b}

9 ^{a}) K4 B1 3 4m Dc D1 सिद्धस्य, B2 4 (orig) Dn D4–6 G3 तद्धृयस्य; D2 3 तदहर्, T G1 2 4 तत्प्रीत्या, M तद्धयन्न (for तदहो) — ^{b}) M [ऽ]स्य (for ऽन्नं) — ^{c}) Ś1 K1–3 D2 सृष्टं; K4 D1 3 मृष्ट, T1 M दृष्ट, T2 G1 2 4 ऋषेर् (for शिष्टं) — ^{d}) Ś1 K1 2 T G1 4 वर्धते°; K3 D1 वर्धता°; K4 पर्वण्य°

10 ^{a}) Ś1 K1 2 अयुतान्यपि, T1 तच्छेषा°, G1 तच्छिष्टा° — ^{b}) Ś1 K1 2 D5 महात्मनां, K3 T1 G2 4 M तपस्विना (for मनी°) — ^{c}) Ś1 K1 2 पुन° (for मुने°) Ś1 हि; B4 च (for तु) B3 (m as in text) स नेष्ट्या परिशुद्धात्मा — ^{d}) Ś1 ऋद्धिम् (for वृद्धिम्) Ś1 G1 M इच्छति (G1 °तः), K3 B1–3 Dn D2–6 G3 अर्छति; Dc अर्ह° (for ऋच्छ°)

11 ^{a}) K3 तत्र, B4 तत्तु Ś1 K1. 2 D5 T1 धर्मज्ञ. T2 G2 तं तु शुद्ध सुधर्मिष्ठ — ^{b}) B4 स्वकुलं (for मुद्गल) K4 D1–3 शंसित°; T2 संयतेंद्रियं (for संशित°). — ^{c}) Ś1 K1. 2 दुर्वासो नृप दुर्वासास् — ^{d}) Ś1 K D1–3 5 तत्राथा· (D1 3 °प्य)भ्या°; T2 स तमभ्या°

12 ^{a}) Ś1 सुनियतं; K B Dc D1 5 T1 न (K4 स) नि°, D2 अनि°; D3 त्वनि° (for चानि°) Ś1 K1. 2 B वेशं. — ^{b}) Ś1 भारत (for पाण्डव) — ^{c}) T1 परुषाकारो (for °षा वाचो) — ^{d}) G1 विविधं; G2 M2 विविधान् T1 गिरः (for मुनिः)

13 ^{a}) T2 G1 देशम् (for विप्रम्). — ^{b}) D3 T G1 M1 मुनिसत्तमं; G2. 4 °पुंगवः. — T1 om (hapl) 13^{cd}. — ^{c}) B1 M1 अर्थार्थिनम्. D2 इह; M2 अभि· (for अनु·)

स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४
प्रादात्स तपसोपात्तं क्षुधितायातिथिव्रती ।
उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५
ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयान्वितः ।
बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः ॥ १६
भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
अथानुलिलिपेऽङ्गानि जगाम च यथागतम् ॥ १७
एवं द्वितीये संप्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुञ्छोपजीविनः ॥ १८
निराहारस्तु स मुनिरुञ्छमार्जयते पुनः ।
न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ १९
न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संभ्रमः ।
सपुत्रदारमुञ्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ २०
तथा तमुञ्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
उपतस्थे यथाकालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २१
न चास्य मानसं किंचिद्विकारं ददृशे मुनिः ।
शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २२
तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३
क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ।
विषयानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्प्रति ॥ २४
आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २५
श्रमेणोपार्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा ।
तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६

— d) K3.4 B D G3 द्विज° (B1 नृप°) (for मुनि°)

14 a) K4 T1 मुनिर्, B1 सुहृद्, D1 मुने — b) B4 (m as in text) स्वकुल° (for मुद्गल°) — d) B D (except D1-3.5) T1 G1 °पाद्या° (for °वेद्या°)

15 a) D1 T1 प्राताद्य(T1 °त्त)न्, T2 प्रदाय; M2 प्रासादात् (for प्रादात्स) Ś1 K1.2 तापसोपात्त, B2.4 तपसोपातुं (sic), Dn D4.6 G3 तापसायान्नं; D5 मनसोपात्तं — b) T G1.2.4 °तिथिप्रियः — d) Ś1 Dc D2 स दृढ°, K1.2 G1 सुदृढ°; D3 T G4 M सुधृत°

16 a) B4 सकलं (m बलवत्), T1 सर्वं हि (for रसवत्) — b) Ś1 K D1-3.5 T2 G1.2 °र्दितः (for °न्वितः) — d) Ś1 K1.2 T G1 स (for च)

17 a) Ś1 K1.2 transp चान्नं and सर्वं — b) T1 ततं (for ततः) K4 D2 उच्छिष्टेनांतरात्मना — After 17ab, K4 ins

1185* शेषं . . . . लिप्य हसन्गायन्प्रधावति ।
नृत्यते धावते चैव बुद्ध्या तत्कोशते यथा ।

— c) B1.2.4 Dn G3 अथाग लिलिपेत्तानि (B3.4 G3 °पेंगानि, Dn1 °पेत्तेन), D4.6 अथाङ्गानि लिपेत्तानि — d) K3 यथासुखं B1.2.4 Dn D4.6 G3 यथागतमगाच्च सः

18 a) G3.4 ततो (for एवं) — b) K1 पूर्वे°; K3 G1 सर्व°, B2.4 Dn D4.6 T2 G3 यथा° (for पर्व°) — c) K4 T1 आगत्य — d) K1 Dc °जीवनः

19 a) Ś1 K1.2 transp तु and स K4 D1 च (for तु) — b) Ś1 K Dc D1-3 °सर्जयते — c) B4 Dc D1 चेन — d) K1.2 दुर्बल, T1 M2 मुद्गल°

21 b) K3.4 B Dc D1-3.6 T2 G3.4 °सत्तमः — c) Ś1 K1 यथाकाम — d) D2.3 मुनिपुंगव° (for कृत°)

22 a) K4 Dn3 मनसः कंचिद्; B3 G1 मनस्सः कश्चिद्; B3 D2.3 T1 M मनसः किंचिद्, B4 Dn1.n2 D4.6 T2 G3 मनसा कश्चिद्; G2 मानसः किंचिद — b) T2 G1.3 विकारो दृश्यते मुनेः — c) K3.4 B3 D1 सत्त्वं स (K4 तु) Dc शुद्धस्य, T1 सदृशो, G1 शुद्धांतं; G2.3 M ददृशे (for शुद्धं स) D2.3 तु (for स) Ś1 K1.2 सत्त्वशुद्धस्य शुद्धं हि (K2 तु) — d) Dc ददर्श T1 G2.4 M विशुद्ध (for ददृशे)

23 a) G1 मुनिः (for ततः) — b) K1 तथा; K3.4 B Dn D4.6 G3 M2 तत° (for तदा)

24 a) K4 Dc D1 प्रणुदन् (for प्रणुदति) — b) Ś1 [आ]धत्ते; Dc नादात्तु, D3 नादत्ते (for [आ]दत्ते) Ś1 K1-3 Dc वा (for च) K4 यो दत्ते धर्ममास्थित° — c) Hypermetric! B1-3 D (except D1.2) T1 G3 रसानुसारिणी; B4 विषयास्वादिनी — d) Ś1 कर्षत्यस°, K3 कर्षते च; Dc कर्षत्येन (for कर्षत्येव) G1 रस Dn2 कस्मात्सर्वा न प्रवाधते; T3 अत्यंत रसं प्रति

25 a) K1 आहार, Dc आहारः (for आहार°) — c) K3 B1.3 Dc2 Dn3 G3 वा (for च) — d) Ś1 K1.2 Dc D1-3.5 T1 M2 [अ]प्येकाग्र; T2 G2 निग्रह, G1 एकाग्रं (for [अ]प्यैकाग्र्य) B1 निष्ठित, B4 °श्चलं (for °श्चितं)

26 a) Dc D1 G4 त्यक्त, G2 दत्तं — b) Dc दुःखे B3 तेजसा (for चेतसा) T2 G2.4 न च दुःखेन चेतसा; M

प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ॥ २७
दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ २८
अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९
इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३०
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३१
उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२
तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ।
इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनाम् ॥ ३३
के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
स्वर्गे स्वर्गसुखं किं च दोषो वा देवदूतक ॥ ३४
सतां सप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३५
यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्ब्रवीह्यविचारयन् ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

दुःख(M1 °खं)युक्तेन चं°

27 ^{a}) Ś1 K1 2 Dc स्म (for च). K3 D2 3 T G1 2 4 M प्रीतोस्म्यनुगृहीतश्च (T2 °तोस्मि) — ^{b}) Ś1 सत्येन (for समेत्य) B3 समेत्य भरतर्षभ — After 27^{ab}, K4 D1–3 ins

1186* सद्भिः समागमो नित्यं सर्वपापहरः स्मृतः ।;

while S (except G3) ins

1187* पावनं परमं मन्ये दर्शनं ते महामुने ।

— ^{c}) M1 इन्द्रियाणां (for °याभि-) G4 M2 इंद्रियाणि मनोधैर्यं. — ^{d}) K4 D2 3 transp दमः and शमः

28 ^{a}) T1 G4 M1 दयालुत्वं ; G1 तथा सत्यं ; M2 दयार्थत्व (for दया सत्यं). — ^{b}) Dc सत्यं (for सर्वं). — After 28^{ab}, K4 D1–3 ins

1188* लोकाः समस्ता धर्मेण धार्यन्ते सचराचराः ।
धर्मोऽपि धार्यते ब्रह्मन्धृतियुक्तात्मना त्वया ।;

while S (except G3) ins

1189* विशुद्धसत्त्वसंपन्नो न त्वदन्योऽस्ति कश्चन ।

29 ^{a}) K1 विसंघुष्ट; B1 3 विशिष्टं ते — ^{b}) B4 (m as in text) कामकृत्स्वर्गवासिनः — ^{d}) K3 4 Dc D1–6 T2 G3 °व्रतः

30 ^{d}) K3 समुपास्थितः ; T2 प्रत्यपद्यत ; G1 प्रत्यभाषत

31 ^{b}) =1 212 3^{d}, etc T1 °शोभिना; G4 °नादिना. — ^{c}) Ś1 K D1–3 5 विमानेन (for विचित्रेण) — ^{d}) Ś1 D2 T1 G1 तदा (for तथा)

32 ^{a}) Ś1 K1 3 4 B D1–3 विप्रर्षे, Dc विप्रर्षिर् — ^{b}) D2 G4 M कर्मनिर्जि(M1 °र्मि)तं. — ^{c}) T1 G2 4 M त्वमु° (for °समु°). — ^{d}) K4 B2 गति (for मुने) G1 संप्राप्तोसि परां मुने

33 ^{c}) K4 भगवत् (for भवता) — ^{d}) K3 °वासिनं; B2 °वासिनः

34 ^{c}) B2–4 Dn D4 6 G3 तत्र सुख, Dc स्वर्गफलं. K3 4 B1 3 D1 3 G1 M2 किंचिद् ; D5 किं स्विद् ; G2 4 किं तु ; M1 कि नु (for कि च) — ^{d}) K1 2 4 D2 T2 दोषा. Ś1 K1 2 4 °दूत के

35 ^{a}) K1 B2 Dn D1 G4 M1 साप्तपदं K4 Dc Dn3 (by corr) D1 T2 G1 मैत्रम् — ^{b}) D3 प्राहु° K4 T2 G1 कुलोदिताः ; T1 M2 °द्गहाः ; G2 4 M1 °द्गताः. — ^{c}) Ś1 K Dc D1–3 5 तु (for च) — ^{d}) K2 विभो ह्यह ; K4 D1 3 T अहं प्रभो.

36 ^{a}) K2–4 B1 Dc D1 5 transp तथ्यं and पथ्य. T1 तत्र (for तथ्यं), and यत् (for च) — ^{b}) Ś1 K1 3 तत्त्व ब्रूहि ; D5 T2 G1 तद्ब्रूहि त्वं ; T1 प्रब्रवीहि (for तद्ब्रवीहि) D5 महामते, T2 G1 विचारयन् (for [अ]विचारयन्) — ^{c}) T2 G1 तदा (for तथा) — ^{d}) K1 G4 गिरा; T1 G1 M गिरं

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T1 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan.* K3 4 B Dc Dn1 n3 D1–6 T1 G3 व्रीहिद्रौणिक; M2 व्रीहिद्रोणोपाख्यान. G1 (om sub-parvan name) mentions only मुद्गलोपाख्यान — *Adhy. name.* M2 देवदूतागमनं. — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 258 (Dn3 259), D1 261, T1 G4 M 250 (M2 252), T2 G1 247, G2 249 — *Śloka no :* Dn 36

२४७

देवदूत उवाच ।
महर्षेऽकार्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
संप्राप्तं बहु मन्तव्यं विमृशस्यबुधो यथा ॥ १
उपरिष्टादसौ लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने ॥ २
नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३
धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः ।
दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहतलक्षणाः ॥ ४
तत्र गच्छन्ति कर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम् ।
लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिरासेवितान्नृभिः ॥ ५
देवाः साध्यास्तथा विश्वे मरुतश्च महर्षिभिः ।
यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६
एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।
भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां हिरण्मयः ।
मेरुः पर्वतराड्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८
नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम् ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णभयं तथा ॥ ९
बीभत्समशुभं वापि रोगा वा तत्र केचन ।

247

1 ᵃ) B2 4 Dn D4 6 G4 आर्यबुद्धि॰ (with hiatus), T1 पात्रमुख्य॰, T2 [S]कल्यबुद्धि॰ — ᵇ) K4 D2 3 G2 यत् (for यः) — ᶜ) S (except G3) ॰सं प्रतिपत्त(T1 ॰वक्त)व्य — ᵈ) Ś1 B3 Dc त्रिमूप॰; K1-3 B1 Dn2 n3 D4 6 त्रिमृष्य॰, D1 विमृक्ष्य॰, D3 विमृज्य॰ — After 1, K4 D1-3 ins

1190* नन्दनादीनि रम्याणि तत्रोद्यानानि मुद्गल ।
सर्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि समन्ततः ।
[Cf 9]

2 ᵃ) B1 3 Dc Dn D4 6 G3 च स्वर्-, B2 D2 T G1 2 4 M अयं (for असौ) — ᵇ) K4 D3 संज्ञकः, B4 शब्दितः (for संज्ञितः) T1 यः स्वर्ग इति संज्ञितः

3 ᵃ) Ś1 चैव, K1 ॰वर्य, K2 चर्या, Dc पुसा, D1-3 5 मर्त्या (for पुंसो) — ᵇ) K4 ॰याचकाः (for ॰याजिनः) — ᶜ) T1 नाहता D1 2 स्तेनाम् (for चैव)

4 ᵃ) B4 हि पुरुषाः, T G1 4 M2 महात्मानः (for जिता॰) — ᵇ) B4 T1 G2 4 M जितद्विषः (for विमत्सराः) — ᶜ) K3 D5 T1 G2 4 ॰परः (for ॰रताः) Ś1 K2 4 प्रज्ञाः; K1 यज्ञाः, K5 D4 3 5 प्राज्ञाः, Dc D1 मर्त्याः, T1 G2 4 M1 नित्य (for पुंसः) — ᵈ) B1 शूरास्तेजोमयाः शुभाः, B2-4 D (except D3 5) G3 M2 शूराश्चाहवलक्षणाः, T G1 2 4 ॰श्चाहितल॰

5 ᵃ) K3 नं कर्म; B1-3 Dn D4 6 T1 G2-4 धर्माग्र्य; D2 5 कृत्वाग्र्य; M2 धामाग्र (for कर्माग्र्य) — ᵇ) Ś1 शम-दमादिक, B1 G1 4 M दमशमात्मक — ᶜ) K4 Dc D1 6 पुण्यकृतान्, M2 ॰तमान् — ᵈ) B4 ॰चरितात्मभिः, B3 4 Dn D4 6 G3 चरितान्नृभिः, Dc ॰सेवितात्मभिः, T1 ॰चरित नृप

6 ᵇ) Dc महर्षयः, D1 T1 M महर्षिभिः B Dn D4 6 G3 तथैव च महर्षयः — ᶜ) K1 T2 G2-4 यामायामाश्च; K4 Dc2 T1 G1 यमो धाता च; D1 यामा वामाश्च B4 मौकुल्य (for मौद्गल्य), cf v l 13ᶜ — B3 om (hapl) 6ᵈ-13ᶜ — After 6, K3 (line 2 in marg sec m) ins

1191 देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा परा गतिः ।
न दुःखमसुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ।

7 B4 om 7 (cf v l 6), K3 om 7ᵃᵇ — ᵃ) Ś1 K1 2 D5 एत्र, T2 एतद्, G3 येषां (for एषां) T1 एते देवनिकायास्ते — D4 om (hapl) from 7ᵇ up to योजनानां in 8ᵇ — ᶜ) K3 ततो वै; T1 भ्राजन्त (for भास्वन्तः). — ᵈ) K4 स्मृताः (for शुभाः)

8 B4 om 8 (cf v l 6), D4 om up to योजनानां (cf v l 7) — ᵇ) B3 4 Dn D6 T2 G2 3 योजनानि — ᶜ) D3 4 G2 4 अत्र, D6 G3 तत्र (for यत्र) K3 मेरुः पर्वतराजान, T1 मेरोः पर्वतराजस्य

9 B4 om 9 (cf v l 6) — ᵃ) T2 चत्वारि (for पुण्यानि) — ᵇ) K1 T2 विहारः T1 ॰कर्मणः — ᶜ) Ś1 K1 2 न क्षुत्तृष्णे न च ग्लानिर् — ᵈ) B Dn D4 6 G3 M2 शीतोष्णे; T2 G1 ॰ष्णौ; M1 ॰ष्णं (for ष्ण-)

10 B4 om 10 (cf v l 6) — ᵃ) T1 अशिवं; T2

मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १०
शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११
ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।
सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १२
तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १३
न च स्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।
तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ १४
न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
पर्युह्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधाश्च ते ॥ १५
ईर्ष्याशोकक्लमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः ।
सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ति महामुने ॥ १६
तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुंगव ।
उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ॥ १७
पुरस्ताद्ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः ।
यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८
ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
तेषां लोकाः परतरे तान्यजन्तीह देवताः ॥ १९
स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे ।
न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्वर्यमत्सरः ॥ २०
न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ।

G_1 वाशुभं (for अशुभं) $Ś_1$ K_2 D_1 M_1 चापि, B_1 चैव (for वापि) — ^{b}) $D_{3\,5}$ न च (for तत्र) B (B_4 om) Dc Dn $D_{4\,6}$ T_1 G_3 M तत्र किंचिन्न (T_1 °च न) विद्यते, T_2 $G_{1\,2\,4}$ रोगो वा तत्र कश्चन — ^{c}) T_2 G_1 सर्वशो — ^{d}) $Ś_1$ च सर्वतः, D_1 च मारुतः, T_1 समततः; T_2 $G_{1\,2\,4}$ M_1 च वायवः (for च सर्वश°)

11 B_2 om 11 (cf v l 6) — ^{a}) Dc गंधाः (for शब्दाः) T_2 $G_{2\,4}$ M शब्द[:] श्रुतिमनोग्राह्यः — ^{b}) $Ś_1$ श्रूयते (for सर्वतस्) — K_4 om (hapl) 11^c–16^d — ^{d}) $Ś_1$ Dc D_3 $G_{1\,4}$ M नायासः परिदेवन (Dc °ने; D_3 M °ना), $K_{1\,2}$ नायासपरिवेदन; T G_2 °परिदेवना

12 K_4 B_4 om 12 (cf v l 6, 11) — ^{a}) D_3 न ईर्ष्या तु (for ईदृशः स) K_1 D_3 स मुनेर्, T_2 सुमनो- (for स मुने) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 सुकर्म°, B_4 T $G_{1\,2\,4}$ M_2 स्वधर्म°. — ^{c}) D_{1-3} M पुरुष°. T_1 सुकृतस्तत्र पुरुषः — ^{d}) K_1 Dc_2 $D_{2\,3}$ T_1 M_1 संभवति; D_1 संचरंति D_3 °कर्मसु

13 K_4 om 13 (cf v l 11), B_2 om 13^{abc} (cf v l 6) — ^{a}) K_3 Dc तेजसानि — ^{b}) Dc °युज्यतां (for °पद्यताम्) — ^{c}) G_4 धर्म° (for कर्म°) B_4 सौकुल्य (for मौद्ग°) — ^{d}) B_3 [अ]तः, D_2 तु, D_3 च, D_5 [अ]पि (for [उ]त).

14 K_4 om 14 (cf v l 11) — ^{a}) T_2 G_1 वा (for च) $Ś_1$ K (K_4 om) Dc $D_{1-3\,5}$ न स्वेदो न च दौ°; B Dn $D_{4\,6}$ $G_{2\,3}$ M न संस्वेदो न दौ° — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ पुरीषो B M_1 वा (for च) — ^{c}) $D_{2\,3}$ एषां $Ś_1$ K (K_4 om) Dc D_{1-3} (by transp) च न, G_1 तु न T_1 जरा (for रजो). — ^{d}) T_1 न बाधा (for बाधते) G_1 बाधते नाव्ययो मुने; $G_{2.4}$ बाधते हि तपोधन.

15 K_4 om 15 (cf v l 11) — ^{a}) $B_{1\,4}$ G_1 न ग्लायंति, D_5 (by transp) म्लायति न G_1 सर्वा (for तेषां) — ^{c}) K_3 D_5 पर्युज्यते; B_1 Dc_2 प्रयुज्यते, B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{4\,6}$ G_3 सयुज्य($B_{2\,3}$ °ज्य)ते, D_3 पर्यटंति, T_1 $G_{1\,4}$ पर्यूह्यते, T_2 G_2 समू(G_2 °मु)ह्यते — ^{d}) K_3 B Dn D_{4-6} G_3 ब्रह्मन्नेवविधैश्; Dc °श्चैवंविधैश् $D_{2\,3}$ T_1 $G_{2\,4}$ M हि (for च) B_1 ताः, B_3 D_1 ये (for ते)

16 K_4 om 16 (cf v l 11) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 Dc D_3 °क्लमोपेता; T_1 °मोहक्लमा°, G_1 °शोकसमो° — ^{b}) T_1 मद° — ^{d}) B Dn $D_{4\,6}$ T_1 G_3 वर्तयंते M_2 मनोरमाः (for महा°)

17 ^{a}) T_1 तेषां तथा विमानानां — ^{c}) $B_{2\,3}$ D (except D_{1-3}) G_3 लोकस्य (for शक्र°). — ^{d}) Dn_2 n_3 $D_{4\,6}$ G_3 लोका दिव्या गुणा°; T $G_{2\,4}$ M लोको °न्वितः, G_1 दिव्यो लोकगुणान्वितः

18 ^{a}) T_1 G_4 परितो; T_2 G_1 परस्ताद्; G_2 M परतो (for पुरस्ताद्) $Ś_1$ $B_{2\,3}$ Dn_1 ब्राह्मण° S (except G_3) तस्य (for तत्र) — ^{b}) S (except G_3) लोकस्तेजोमयः शुभः. — ^{d}) Dc सुखैः (for शुभैः) B_4 पूताः स्वैः स्वैस्तु कर्मभिः

19 ^{a}) K_3 B_4 D_3 ऋगयो, T_1 मानवा (for ऋभवो). — T_1 om 19^c–22^b, K_4 G_1 om (hapl) 19^{cd} — ^{c}) $K_{1\,2}$ G_2 लोकः; B_4 Dc_1 Dn_1 G_4 लोकात् $Ś_1$ $K_{1\,2}$ परतरस् — ^{d}) K_3 क्षरंतीह, G_4 $D_{1\,3}$ जयंतीह

20 T_1 om 20 (cf v l 19) — ^{a}) Dc वा (for ते) $B_{1\,2}$ D_4 G_3 भासतो — ^{b}) M कामदुहः — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ $D_{1-3\,5}$ श्री° (for स्त्री°) — ^{d}) $Ś_1$ Dc लोकैश्वर्यमत्सराः; $G_{1\,2\,4}$ M भोगै(G_1 लोभै)श्वर्यमत्सरः

21 T_1 om 21 (cf v l 19) — ^{a}) D_3 (by corr)

तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥ २१
न सुखे सुखकामाश्च देवदेवाः सनातनाः ।
न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २२
जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ २३
देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा ।
दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४
त्रयस्त्रिंशदिमे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २५
सेयं दानकृता व्युष्टिरत्र प्राप्ता सुखावहा ।
तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६
एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे ॥ २७
कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।
न चान्यत्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८
सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९
असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः ।
यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तच्च दुष्करम् ॥ ३०
संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१
आ ब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ।

ते (for न) G1 वर्तयन्त्याहुर्निमिस्ते, M न वर्तयन्त्याहुर्निम्ने — b) T2 G2 4 ते न वा; G1 न च व, M न चापि (for न नापि) K, B2 D3 3 G1 4 °मोजिन° D6 न नानामृतभोजिनः — d) B1 °रूपिण. (for °मूर्तय.)

22 D1 om 22a–23b T1 om 22ab (cf v l 19) — a) K4 निमेषाः, T2 G1 3 नासुखाः, G4 M नासुखे (for न सुखे) B2 3 Dn D6 G3 ते (for च) B1 न च सुखे सुखकामा — c) K4 न कल्पे परिवर्तेते, T1 न कल्पपरिवृत्तेषु, T2 न °वर्तते

23 D1 om 23ab (cf v l 22) — a) K1 Dc2 T2 G1 3 जरामृत्यु, K4 D2 6 G3 जरामृत्यू — b) Ś1 K1 2 तथैव, M2 सुखानि (for सुखं न) K3 Dc Dn1 D2 3 5 6 T2 G3 हर्ष° (K3 °र्ष°, D3 °र्षै) प्रीतिसुखं न च, Dn2 हर्षः प्रीति कथंचन, T1 G1 2 M1 हर्षः (G2 M1 °र्ष°) प्रीतिसुखानि च — c) D1 च दुःख (for दुःखं न) K3 D3 T1 M1 असुखं; G1 चासुखं (for न सुखं) Ś1 K1 3 चास्ति, K3 B1–3 Dc2 T1 G1 2 4 M1 वापि (for चापि) T2 दुःखं वाप्यसुखं चापि

24 b) K1 T1 पुरा (for परा) — c) T2 पुण्योपपन्ना परा सिद्धिर् — d) Ś1 K1 Dc2 अनाम्या का°

25 a) Ś1 K1 2 अमी (for इमे), K3 4 B D T2 G1 3 देवाः (D1 नाराः) (for लोकाः) — b) N T G1 3 येषा (K4 तेषा) (for शेषा) — c) T नियतैर् T दानैर्, G1 शान्तैर् (for श्रेष्ठैर्) — d) T2 G1 दानै° (for दानै°) T2 वृद्धि° (for विधि°)

26 a) T2 सेयं दानवता वीर — b) K Dc D1 5 6 त्वया, T G1 अनु- (for अत्र) Ś1 त्वया प्राप्ता ह्यनुत्तमा; B Dn D2 5 6 अनुप्राप्ता सुखं त्वया — Ś1 om 26c–27b — c) Dc प्रकृतैर् K, तां भुङ्क्ष्व सुकृतेनाज

27 Ś1 om 27ab (cf v l 26) — a) G3 4 एव (for एतत्) K4 D3 G1 स्वर्गफल — c) Ś1 K1 2 ते प्रोक्ता (by tran p), K3 Dc S (except G3) चोक्तास्ते, B1 सोख्यास्ते K4 D1–3 उक्ता गुणास्ते स्वर्गस्य

28 a) B1 नात, T1 G1 तस्य (for तत्र) — b) B1 मुज्यते Ś1 K1 2 Dc तत् (for यत्) K4 यत्फलं भुज्यते दिवि — d) B1 मूलभेदेन; G3 सूत्रछेदेन

29 a) G1 तत्र (for सोऽत्र) — b) T1 तस्याधः (for तस्यान्ते) K4 D1 3 गमनं (for पतनं) — d) T G2 4 M1 सहसा (for पतनं) B4 Dc यत्र, D2 तच्च, T2 य च G1 सहस्रादश्च मुद्गल

30 a) Ś1 K Dc Dn2 D3 T1 G1 असंतोषपरीतापो (K1 3 Dc1 D5 पौ; T1 °ता) — b) K3 4 D3 5 दीप्ततरा श्रिय, D3 दीप्ताः परश्रियः, T1 G2 4 M दीप्तां परश्रियं; T2 G1 परगता श्रियं — c) T1 M तद (for यद्) Ś1 K1 2 D1 °त्यमरस्थाने; K3 °त्परम°, Dn3 D4 6 °त्यधरे स्थाने; D2 °त्यपरे स्थाने, T1 °त्यातुले ज्ञाते; T2 G1 2 4 °त्य (G1 °त्या) तुले स्थाने; M °त्यातुरे स्थाने — d) B1 यच्च, B2 3 Dn D4–6 G3 तत्सु-; Dc चेच्च (for तच्च) Ś1 K1–3 दुःखद; T2 G1 2 4 दुष्कृतं, M1 दुष्पक (for दुष्करम्)

31 a) Ś1 °मोहाश्च — b) K3 D3 4 स- (for च). — c) K3 Dc G1 अम्ला°, M2 प्रमादेषु (for प्रम्ला°) D1 तु; T1 हि (for च) Dc मालेषु, D1 पुष्पे° (for माल्ये°) — d) G3 4 M तस्मात (for ततः) B3 D1 प्रपतितोर्; G1 पिपतिषोर् D1 भृश, T2 क्षयं (for भयम्) T1 तस्माच्च

नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२
अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३३
तत्रापि सुमहाभागः सुखभागभिजायते ।
न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥ ३५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ॥ ३६

व्यास उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृशे धिया ।
विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ३७
देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।
महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ३८
पतनं तन्महद्दुःखं परितापः सुदारुणः ।
स्वर्गभाजश्च्यवन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥ ३९
यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४०

पततो भय

32 ^{a}) Ś1 K Dc D1–3 5 °भुवनाद् — ^{b}) B4 सौकुल्य — ^{c}) Ś1 K1 2 B3 4 D1 G1 नाक(G1 देव)लोकेषु कृ°; T1 G4 M2 नाग(T1 देव)लोके सु° — ^{d}) T1 M1 मिताः, G2 4 M2 मताः (for नृणाम्)

33 ^{a}) K1 अन्यस्त्वयं (for अयं त्वन्यो) K3 त्वल्पो गुणः, K4 B2 4 Dc D1 4 त्वन्यो गुण ; B1 तुल्यो गुण- (for त्वन्यो गुणः) — ^{b}) Ś1 K1 2 D1 3 T1 सर्वं° (for स्वर्गं°) Ś1 K1 2 4 D1 3 गुणैः (for मुने) — ^{c}) K4 D3 T G1 2 4 M2 सु(T1 दुः)खानु° — ^{d}) Ś1 K1 2 मानुषेषु Ś1 प्र-; S (except G3) [ए]व (for [उ]प-)

34 T1 om 34^{ab} — ^{a}) K3 B1 T2 G1 M2 सुमहाभाग; B2–4 Dc Dn D1–4 6 G3 स महाभागः (D2–4 G3 °ग) — ^{b}) Ś1 K1 2 B4 Dc T2 अपि (for अभि-) K4 D3 सुखभो(D3 °भा)गी हि जायते; G2 4 कुले महति जा° — ^{c}) Dc G1 M स; T1 सु- (for सं-) — ^{d}) Ś1 प्रासोधमतां ततः (sic), T2 गच्छत्ययमतंद्रितः — After 34, M1 ins

1192* तत्र गत्वा निवर्तन्ते न बुधा योगिनस्तथा ।

35 ^{a}) T2 G1 लोके (for कर्म) — ^{b}) D1 G1 (*sup lin* as in text) [उ]पयुज्यते — ^{d}) Ś1 K1 2 D2 असौ परा; K4 D3 अतो परा, T1 तु स स्मृतः T2 भोगभूमिरसौ स्मृता. — After 35, D3 ins 1193*

36 ^{b}) Ś1 K1 2 Dc यन्मां त्वं परिपृच्छसि; M1 यन्मा पृच्छति मुद्गल. — ^{d}) T2 G1 2 तत्र (for साधु) B3 D1 3 G4 गच्छामि; G1 °व

37 Ś1 K2 श्रीव्यासः (for व्यास उ°) — ^{a}) T1 G2 4 M एवमुक्तस्तु (for एतच्छ्रुत्वा) Ś1 K1 2 च (for तु) — ^{b}) Ś1 K1 2 B1 4 Dn3 D4 6 विममृषे; B2 3 Dc विमृशते; T1 स विमृशद्; G2 4 सोवि(M1 °प)मृशद् — ^{c}) Ś1 K1 2 B1–3 Dn1 n3 D6 विमृष्य च, Dc विमृशत, M2 विमृष्यंत

38 Before 38, M1 ins मुनिः — ^{c}) K3 Dc D3 महादोषेन B1 वाक्य (for कार्यं) — ^{d}) Dc स्वर्गे न K2 3 D1 5 च (for वा)

39 G2 om (hapl) 39^{a}–40^{b} — ^{a}) Ś1 K1 2 4 D3 T2 G1 पतनांत; K3 B Dc Dn D1 2 4–6 G3 °नांते; T1 °तां तन्; M °तां तु (for °न तन्) B2 4 Dc2 Dn1 D2–6 T G4 महादुःख — ^{b}) K3 4 D1 3 परितापं; G1 पतनोपि Ś1 K B2–4 Dc1 D1 3 सुदारुणं — ^{c}) Ś1 K1–3 T1 [अ]श्नुवंति; B2 Dc1 Dn D1–6 G3 चरति; Dc2 भवंति; D3 (by corr) G4 पतति; T2 स्रवति (for च्यवन्ति)

40 G2 om 40^{ab} (cf v l 39) — ^{b}) D1 T1 G4 M व्यथंते K3 B4 Dc G4 च (for वा) T2 G न च्यवंति पतंत्यितः (G °त्युत) — ^{c}) G1 ततोहं B4 अव्यग्र, T1 अन्यत्तन् (for अत्यन्तं) — ^{d}) Ś1 जन°; K B4 D1–3 5 अर्जं° (for मार्गं°) B2 माचिरं (for केवलम्) — Dn (!) ins after 40 D3, after 35

1193* मुद्गल उवाच ।
महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ।
देवदूत उवाच ।
ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
शुद्धं सनातन ज्योतिः पर ब्रह्मेति यद्विदुः ।
न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः ।
दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैरभिद्रुताः ।
निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वाः संयतेन्द्रियाः ।
ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ।

[*N B* Some printed ed. wrongly read these lines after 35 (cf D3 above)]

41 Before 41, B4 ins व्यास उ° — ^{a}) B1 एवमुक्त्वा

इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
शिलोञ्छवृत्तिमुत्सृज्य शममास्थितुमुत्तमम् ॥ ४१
तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४२
ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य चर्द्धिमनुत्तमाम् ।
जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ॥ ४३
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ४४
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
पर्यायेणोपवर्तन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ४५
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
वर्षात् त्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ समाप्तं व्रीहिद्रौणिकपर्व ॥

२४८

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये रममाणा महारथाः ।
काम्यके भरतश्रेष्ठा विजह्रुस्ते यथामराः ॥ १
प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः ।

(for इत्युक्त्वा स) — ^{b}) K_3 B_1 G_1 विसर्ज्य. Dc च, G_1 वै (for तम्) — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1.3.5}$) G_3 °वृत्ति-धर्मात्मा

42 42^a = (var.) Gītā (Vulg.) 12. 19. — 42^b = *ibid.* 6. 8. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ ज्ञानशुद्धेन योगेन. — ^{d}) M_2 ज्ञान-नित्यो. — After 42, K_4 D_{1-3} ins.:

1194 निगृहीतेन्द्रियग्रामं समयोजयदात्मनि ।
युक्तचित्त तथात्मान युयोज परमेश्वरे ।

43 ^{a}) G_1 ध्यानयोगे. T_1 फलं, G_4 वरं (for बलं). Dn_3 G_2 M_1 °योगबलं लब्ध्वा, T_2 °योगं मनो बध्वा, M_2 ज्ञानयोगफलं लब्ध्वा. — ^{b}) K_4 D_3 वृद्धिम्; B Dn $D_{1.2.4}$ T G बुद्धिम्; D_6 ऋद्धिम् (for चर्द्धिम्). D_1 च उत्तमां (for अनु°). — ^{c}) $Ś_1$ वृद्धि, K_2 B_1 ऋद्धि (for सिद्धि). — ^{d}) B_4 निर्वेद° (for निर्वाण°).

44 T_1 om. 44^{cd}. — ^{c}) D_3 राज्यस्थानात्; G_2 राज्या-त्स्थिरात्.

45 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ M_3 णोपवर्तेत (M_2 °न्ते), K_4 $D_{2.3}$ °णैव वर्तन्ते, B_{1-3} Dc D_1 $D_{4.6}$ T_1 G_3 °णोपसर्पन्ति (Dn T_1 °न्ते); T_2 G_1 °णोपगच्छन्ते (G_1 °न्ति), $G_{2.4}$ °णानुवर्तन्ते. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 नरं नेमिचरा, K_4 (m. as in text) D_1 (*sup. lin.* as *sec. m.*) नरं नेमिपरा, B_3 Dc रथ नेमिनरा; D_5 T_2 G_1 नरा नेमिचरा (T_2 °रागा, G_1 °मरा), T_1 नराश्चेवमरा.

46 ^{b}) B_1 लप्स्यसे°; Dc प्राप्स्यसे°.

47 T G_1 om. the ref. — ^{a}) B_{3-4} $Dn_{1.n2}$ स एव-मुक्त्वा (by transp.). D_5 T G_1 तु (for स). — ^{b}) M_1 व्यासः सत्यवतीसुतः. — 47^{cd} = 1. 1. 55^{cd}. — 47^c = 1. 107. 23^c.

Colophon. — *Major parvan*: $Ś_1$ K_2 Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan*: N G_3 व्रीहि- (K_4 om. व्रीहि-) द्रौणिक, followed (except in B_2 D_3) by समाप्त, T G_2 व्रीहिद्रो° (T_2 °द्रौ°) णोपाख्यान. G_1 (om. sub-parvan name) mentions only मुद्गलोपाख्यान. — *Adhy. name*: M_2 व्रीहिद्रोणमोक्षस्तुति. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 259 (Dn_3 260), D_1 262, T_1 G_4 M (M_2 *orig.* *om.*) 251 (M_2 orig. 261), T_2 G_1 248, G_2 250. — *Śloka no.*: Dn 51 (Dn_2 50), D_1 53.

☞ After adhy. 247, Dc_1 Dn $D_{1.2.6}$ G_3 ins. two addl. adhy. given in App. I (No. 25), comprising the famous Durvāsas episode, which, as may be seen, is a clear interpolation.

248

1 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ रम्ये (for ऽरण्ये). — ^{b}) K_4 B_{1-3}

यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २
पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महावनम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः कंचित्कालमरिंदमाः ॥ ३
ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परंतपाः ॥ ४
द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणबिन्दोरनुज्ञया ।
महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५
ततस्तु राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्महायशाः ।
विवाहकामः शाल्वेयान्प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥ ६
महता परिबर्हेण राजयोग्येन संवृतः ।
राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ७
तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।
तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८
विभ्राजमानां वपुषा बिभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतम् ॥ ९
अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।
इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १०
ततः स राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ।
विस्मितस्तामनिन्द्याङ्गीं दृष्ट्वासीद्धृष्टमानसः ॥ ११
स कोटिकाश्यं राजानमब्रवीत्काममोहितः ।
कस्य त्वेषानवद्याङ्गी यदि वापि न मानुषी ॥ १२
विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वातिसुन्दरीम् ।
एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ १३
गच्छ जानीहि सौम्यैनां कस्य का च कुतोऽपि वा ।

Dc Dn D2. 4. 6 G3 अटमाना, D3 चममाना (for रममाणा) S (except G3) महाबलाः — Dc om 1^{cd} — ^{c}) K1. 3. 4 Dn2 T1 G1. 4 M भरतश्रेष्ठ — ^{d}) B1 यथा सुराः (for °मराः) T2 G1 महात्मानो महाबलाः

2 ^{a}) K1. 3. 4 B1. 2 Dc1 Dn3 D1. 3 प्रेक्ष्य°, B4 वीक्ष° (for प्रेक्ष°) — ^{b}) T1 G2. 4 M मुदा युताः (for समन्ततः) — ^{c}) Ś1 अथर्तु°; D5 सर्वर्तु° (for यथर्तु°)

3 D5 om 3–4 — ^{b}) T1 G2. 4 M च (for तन्) K3 B D (except D1. 2, D5 om) T2 G1. 3 महद्वनं (B1 वनं महत्), T1 M1 महावने — ^{d}) K4 D1 किंचित्; G1 क्वचित्. Ś1 K2 Dn अरिंदम T2 कालशेषमरिंदमाः

4 D5 om 4 (cf v l 3). — ^{b}) M ययुः प्रतिदिशो नृप.

5 ^{cd}) T1 G2. 4 M महर्षि दीप्ततपसं धौम्यं चापि पुरोहितं (T1 नृप पुरोधसं; M1 चैव पुरोहित; M2 चापि पुरोधसं)

6 ^{a}) B2 च; D6 T2 G1. 3 स (for तु) D1 सिद्दानां (for सिन्धू°). — ^{b}) Dc वार्धक्षत्रो; T1 वार्धक्षेमिर्; M1 वर्धक्षत्रिर् K1 महाबलः; K3. 4 D1–3 जयद्रथः (cf 11^{b}) — ^{c}) T G1 कर्तुं विवाहं (for विवाह°) K1 D3 T G2. 4 M साल्वे°, B1 पार्थे° (for शाल्वे°) — ^{d}) B2. 4 Dc स्म; S (except G3) [अ]थ (for सः) G2 M2 भवत्तदा

7 ^{a}) D2 पारिबर्हेण — ^{b}) B1 संभृतः; M1 संयुतः — ^{d}) K1 B2 D3 सरः; T1 हि सः, G1. 2 वन (for च सः)

8 ^{b}) K1 मनस्विनीं; M1 यशस्विनां — ^{c}) D1 T1 °द्वारे

9 9^{a}=1^{a}. 65 11^{a}, (var) 57 92^{c}. — ^{b}) K4 बिभ्रती. B1 कालम् (for रूपम्). G2 (*sup lin* as in text) अद्भुतं (for उत्तमम्) — ^{c}) K4 भ्राजयंती G1 बिभ्राजतीं वनोद्देशे — After 9, M1 *repeats* 9^{cd} (v l राजयंतीं for भ्राज°)

10 ^{a}) Ś1 देवकाया — ^{b}) G1 मायया (for माया वा) — ^{c}) Ś1 K1. 3 D1 G4 [अं]जलीन्; K4 [अ]जलीः, B2 मतिं; D2 [अं]जसा

11 ^{a}) T1 G2. 4 M तु (for स) — ^{b}) Ś1 वार्धक्षत्रो; T1 वार्धक्षेमिर् — ^{c}) K3 विस्मितस्त्वननिंद्यांगीं, K4 विस्मितो ह्यनवद्यागीं; B (B4m as in text) Dn D4. 6 G3 विस्मितस्त्वनवद्यागीं; G2. 4 विष्ठितामनवद्यांगीं — ^{d}) B4 T G1 हृष्टमानसः; G2. 4 M हृष्टचेतनः (G4 °सः) Ś1 K1. 2 B1–3 Dn D4. 6 G3 दृष्ट्वा तां हृ(Ś1 K1 संहृ)ष्टमानसः.

12 Dc1 om 12 — ^{a}) Ś1 K4 B1. 4 Dn3 D1. 3 Cn कोटिकास्यं, K1. 2 °श्वं, B2. 3 Dc2 D2. 6 Cnp °ख्यं, Cnp also as in text — ^{c}) T2 कैषा (for त्वेषा) G1 ह्यनिंद्यांगी (for [अ]नवद्याङ्गी) — ^{d}) Ś1 यदि वा नाप्यमानुषी; K4 देवी वा मानुषी यदि

13 ^{a}) T G1 विवाहेच्छा (for °हार्थो) T1 G1 काचिद् — ^{b}) B2–4 Dn D4. 6 G3 प्राप्य (for दृष्ट्वा) Ś1 K1. 2. 4 D5 तु सुंदरीं; B1 M2 [अ]तिमानुषीं — ^{c}) T2 G1 एनाम् (for एताम्) — ^{d}) Ś1 सुरालयं.

14 ^{a}) Dc1 सौम्य तां, Dn3 D4 G3 सौम्येमां; T2 सौरथ्य; M सौम्यैतां — ^{b}) Ś1 K1. 2 वापि, K3 D1 G1 वा नु, K4 वाथ; B Dn2 n3 D2–4. 6 G3 वात्र, Dc वा त्व, T1 का वा; T2 का नु; M2 कापि (for का च) — ^{c}) T1 G1 चागता (for आगता)

किमर्थमागता सुभ्रूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४
अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी ।
भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५
अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६
स कोटिकाश्यस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

२४९

कोटिकाश्य उवाच ।
का त्वं कदम्बस्य विनम्य शाखा-
मेकाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
देदीप्यमानाग्निशिखेव नक्तं
दोधूयमाना पवनेन सुभ्रूः ॥ १
अतीव रूपेण समन्विता त्वं
न चाप्यरण्येषु बिभेषि किं नु ।
देवी नु यक्षी यदि दानवी वा
वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ २
वपुष्मती वोरगराजकन्या
वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।
यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी
यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३
धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा
शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्रपन्ना ।
न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म

15 ^{c}) $Ś_1$ K_1 भजेत व्यायतापांगी (K_1 °गा), T_3 G_1 °द्यासितापांगी — ^{d}) B_4 T_1 G_4 M_2 सुदरी (for सुदती)
16 B_1 om. 16^{ab} — ^{c}) $Ś_1$ K_1 कोन्योस्या, T_2 को वास्या — ^{d}) T $G_{1,2,4}$ नाथ मस्यविचारय
17 Before 17, M ins. वैश° — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ B_2 Dc $D_{2,3}$ कोटिकाख्य°, $K_{3,4}$ $B_{1,3,4}$ Dn_3 ns $D_{1,6}$ °कास्य° — ^{b}) = 1.30.4^{d}, 32.32^{b}, 5.46.14^{b}, etc., etc. T G_1 सैन्यात्प्रस्कन्द्य तद्वचात — ^{d}) $K_{1,2}$ G_1 सिंह° (for व्याघ्र°)

Colophon om. in $Ś_1$ $K_{1,3}$ D_6 (cf. colophon of adhy. 219) — *Major parvan*: Dn_2 $G_{2,4}$ आरण्य — *Sub-parvan*: N ($Ś_1$ $K_{1,3}$ D_6 om.) T_1 G_3 M_2 द्रौपदीप्रमाथ — *Adhy. no.* (figures, words, or both): Dn_2 262 (Dn_3 263) D_1 265, T_1 G_4 M (M_4 *int. lin.*) 252 (M_2 orig. 251) T_2 G_1 219, G_2 251 — *Śloka no.*: Dn D_1 17

249

1 $Ś_1$ K_1 om. the ref.; $K_{2,3}$ B Dc Dn $D_{4,6}$ G_3 कोटिक उ°, K_4 D_{1-3} कोटिकास्य ($D_{2,3}$ °ख्य) उ° — ^{a}) $K_{3,4}$ $B_{1,2,4}$ Dc_1 $D_{3,5}$ विनाम्य; M_1 नियम्य — ^{b}) $G_{3,4}$ किमाश्रमे (for एका°) — ^{c}) $D_{2,3}$ प्रदीप्य° — ^{d}) B_{2-4} Dc $D_{4,6}$ G_3 व्याधू° (for दोधू°) $Ś_1$ K_{1-3} Dn $D_{3,5,6}$ T_1 G_4 सुभ्रु, Dc D_1 सुभ्रू. M आचक्ष्व शीघ्रं (M_3 तत्वं) वृजिनाग्रकेशि (M_3 °केशिनी)
2 ^{b}) T_1 बिभर्षि. $D_{3,5}$ किं तु, T G_1 का नु, $G_{3,4}$ M देवि — ^{c}) K_3 च, D_2 T_1 तु, $G_{1,4}$ न (for नु). $D_{2,3}$ न च (for यदि). $Ś_1$ $K_{1,2}$ D_5 दानवी त्वं, B_4 (m as in text) मानवी वा; Dc T_1 मानुषी वा, T_2 वापि मानुषी, G_1 वा मनुष्या
3 ^{a}) K_3 Dn_2 $D_{1,2}$ $G_{1,4}$ च (for वा). K_3 °नागकन्या, T_2 °राजकन्यका; M_3 °कन्यका वा (for °राजकन्या) — ^{b}) S (except T_1 G_3) वनेचरा. K_3 वनेचरी वा कुसुमायुधस्त्री — ^{c}) K_4 D_{1-3} किं देव°; $G_{3,4}$ त्व देव° (for यद्येव)
4 ^{a}) K_3 T_1 $G_{1,2}$ M_1 प्रभोर्वा, K_4 $D_{1-3,5}$ प्रभा वा (for विभोर्वा) — ^{c}) D_5 चेव (for ह्येव). $Ś_1$ K D_{1-3} सं° (for नः). $D_{2,3}$ के (for ये) — ^{d}) G_1 वय न (for न चापि). $K_{1,2}$ जाता कुले कस्य हि चंद्रवक्त्रे
5 ^{b}) $Ś_1$ भवन (for प्रभवं). $Ś_1$ $K_{1,2}$ D_5 पति, T_2 $G_{1,2}$ भुव (for प्रभुं) — ^{c}) B_1 G_3 M transp. पति and

न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४
वयं हि मानं तव वर्धयन्तः
पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।
आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुलं च
तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्यम् ॥ ५
अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो
यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे
रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ।
त्रिगर्तराजः कमलायताक्षि
क्षेमंकरो नाम स एष वीरः ॥ ६
अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मा-
न्पुत्रः कुणिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
निरीक्षते त्वां विपुलायतांसः
सुविस्मितः पर्वतवासनित्यः ॥ ७
असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे
श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
इक्ष्वाकुराज्ञः सुबलस्य पुत्रः
स एष हन्ता द्विषतां सुगात्रि ॥ ८
यस्यानुयात्रं ध्वजिनः प्रयान्ति
सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ।
शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे
मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः ॥ ९
अङ्गारकः कुञ्जरगुप्तकश्च
शत्रुंजयः संजयसुप्रवृद्धौ ।
प्रभंकरोऽथ भ्रमरो रविश्च
शूरः प्रतापः कुहरश्च नाम ॥ १०
यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति
नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते

कुलं — ^{d}) Ś1 K1 2 D5 T2 G1 यच्चेह; K3 4 Dc2 D1–3 G2 4 जाति च, T1 गति च, M1 ज्ञाति च; M2 ज्ञातींश्च (for तत्त्वेन) Ś1 K1 2 D5 भद्रे प्र-, T2 किं वाद्य; G1 लोको हि (for यच्चेह)

6 ^{a}) Ś1 K1 2 D5 हि, Dc D3 च (for तु) — ^{b}) =3 250 4^{b} Dc मां (for यं) Ś1 K B1 Dn D3–5 कोटिकास्ये(K1 °श्ये)ति; B2 3 Dc D1 2 6 °काख्येति; B4 °शश्चाति. — After 6^{ab}, S (except G3) ins

1195* वश्येन्द्रियः सभ्यरुचिर्वरोरु
वृद्धोपसेवी गुरुपूजकश्च ।

— ^{c}) T2 G1 अथो तु (G1 न) (for असौ तु) Ś1 K1 काचनांके — ^{d}) K1 4 T2 हुताग्निश्च; Dc नतोग्निश्च; G4 चितोग्निश्च Dc2 G1 च वने, T1 स्म वने — ^{e}) B Dc Dn D3 4 6 G3 °यताक्षः — ^{f}) K3 समर्ष; B1 D1 2 G4 स एव (for स एष)

7 ^{a}) B3 तस्मात्, B4 G1 अस्मत् D2 3 पुरस्त्वेष — ^{b}) B D (except D1 2) T2 G3 कुलिन्दा° — ^{cd}) Ś1 M2 त्वा (for त्वां) B1 3 4 Dn D2 4 6 T1 G3 M1 विपुलायताक्षः; B2 Dc कमलायताक्षि (B2 °क्षः) B1 2 3m Dc Dn M1 सुपुष्पितः; B3 4 D3 शुचिस्मितः; T1 आविस्मितः; T2 G1 भुवि स्थितः; G4 सुरस्मिते (for सुविस्मित°) K2 °वासमुख्यः — For 7^{cd}, K1 subst

1196* सुविस्मितः पर्वतवासनिद्रो
न चापि जानीम तवेह नाथम् ।

[Prior half = (var) 7^{d} Posterior half = 4^{d}]

8 ^{c}) Ś1 K3 B2 D2 5 G2 4 °राजः (for °राज्ञः) G3 सुभवस्य (for सुबलस्य); and this is the reading of some of our old ed ! — ^{d}) B1 Dc Dn D1 एव (for एष)

9 ^{a}) Ś1 K B2 4 Dc Dn1 n3 D2 3 T2 यस्यानुचक्र; B1 3 Dn2 D5 °नुयात्रां, T1 G2 4 °नुयात्र- Cnp अनुयात्रा[:] — ^{d}) Dc मध्येषु; M कुंडे° (for मखे°) Dc1 तप्ता (for दीप्ता)

10 ^{a}) B2 4 Dn1 n2 D2 G3 कुजरो गुप्तकश्च; B3 कुजरगुप्तकठः; T2 G1 2 4 M1 °गुप्तकौ च — ^{b}) Dc2 शत्रुतपः. K4 °पुत्रबुद्धौ; B1 T G2 4 M1 °सुप्रबुद्धौ, B3 °सुप्रवृत्तौ; B4 °सप्रवृत्तौ, D1 °सप्रबुद्धौ; M2 °सुप्रसिद्धौ — ^{c}) Ś1 K1 2 भ्रूभंगुरोथ, K4 Dn D3 6 G3 भयकरोथ; B4 M2 प्रभा°, T G1 शुभं°, M1 भ्रम° K4 D1 भ्रमरोथ विश्वः — ^{d}) K4 प्रतीप°, T1 परागः; G2 4 पतंगः (for प्रतापः) K4 कुररश्च, B2 च सहश्च; B3 Dc D3 T G1 2 4 M2 कुहक°; B4 Dn G3 कुहन° D3 T G1 4 M1 नाम्ना; G2 नाम्नः

11 ^{b}) T1 G2 4 M चापि (for चैव) Ś1 K B1 3 Dc2 D1–3 5 T2 G1 पदातयश्च — ^{c}) Ś1 K2 यथा (for यदि) — ^{d}) Ś1 K1 2 B1 2 4 सुभगः Ś1 K1 य (for म)

सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥ ११
तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा
बलाहकानीकविदारणाद्याः ।
सौवीरवीराः प्रवरा युवानो
राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥ १२
एतैः सहायैरुपयाति राजा
मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
अजानतां ख्यापय नः सुकेशि
कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीद् द्रौपदी राजपुत्री
पृष्टा शिबीनां प्रवरेण तेन ।
अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां
संगृह्णती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १
बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र
न मादृशी त्वामभिभाष्टुमर्हा ।
न त्वेह वक्तास्ति तवेह वाक्य-
मन्यो नरो वाप्यथ वापि नारी ॥ २
एका ह्यहं संप्रति तेन वाचं
ददानि वै भद्र निबोध चेदम् ।
अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका
त्वामालपेयं निरता स्वधर्मे ॥ ३
जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं

---

12 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ Dc अस्यापरं — ^{b}) T G$_1$ °कामित्र-विदा(T$_1$ °चा)रणाद्याः, G$_{2\ 4}$ M °काभीरविचारणाद्याः — ^{c}) G$_3$ सुवीर° — ^{d}) D$_{5}$ °याता (for °यान्ति)

13 ^{b}) Ś$_1$ इवाभगुप्तः, B$_{3}$ इवाभि°, T$_1$ इवानुयातः — ^{c}) K$_3$ T G$_{2\ 4}$ M मा जानती; Dc न जानता, D$_{1-3}$ माजानतां K$_4$ आख्याहि मे शीघ्र   , G$_1$ (corrupt) मजानमख्यापय नः सुकेशि — ^{d}) K$_4$ D$_3$ G$_{2\ 4}$ [अ]सि, T$_3$ [अ]थ (for च)

Colophon om. in Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ D$_1$ (cf. colophon of adhy. 248) — Major parvan: Dn$_2$ G$_4$ आरण्य, G$_2$ श्रीमदारण्यकांड (!) — Sub-parvan: N (Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ D$_1$ om.) T$_1$ G$_3$ M$_2$ द्रौपदीप्रमाथ — Adhy. name: M$_3$ कोटिकाश्यवचन — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 263 (Dn$_3$ 261) T$_1$ G$_4$ M (M$_2$ ...) 253 (M$_2$ orig. 255) T$_2$ G$_1$ 250, G$_2$ 252 — Śloka no.: Dn 13 (Dn$_3$ 14)

250

1 ^{a}) G$_{2\ 4}$ राजपुत्रं (for °पुत्री) T$_2$ G$_1$ अथाब्रवीद्रा-जपुत्री तदानीं — ^{b}) B$_2$ G$_1$ रूपभेण (for प्रवरेण) — ^{c}) B$_1$ (m as in text) सर्वं (for मन्दं) G$_1$ शाखां (for शाखा) — ^{d}) T$_2$ संगृह्य सा, G$_3$ संगृह्णंती

2 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 4}$ बुद्ध्या विजानामि; K$_3$ शुद्धाभिजा°, D$_{3\ 8}$ बुद्ध्याभिजानासि, T$_1$ अन्यापि जानामि; T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ M अद्याभिजानीहि (M नामि) — ^{b}) B$_3$ अभिभाष्यमाना, Dn अभिभाष्टुमर्हति (!) D$_1$ T$_1$ अभिप्रष्टुमर्हा, G$_{2\ 4}$ अभिद्रष्टुमर्हा T$_3$ G$_1$ न मादृशी त्वादृशैः (G$_1$ त्वद्विधैः) प्रष्टुमर्हा — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_1$ Dc$_3$ Dn$_2$ D$_{4\ 6}$ G$_{4-4}$ त्वेव (for त्वेह) T$_3$ G$_1$ न त्वेव वक्ता हि न मेद्य वाक्यं

3 K$_3$ om. 3^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ एकाप्यहं G$_1$ नैव (for तेन) B$_4$ G$_3$ वाक्य; T$_1$ वाचा — ^{b}) K$_4$ Dn$_2$ D$_{1-3}$ T$_1$ ददामि Ś$_1$ K (K$_3$ om.) D$_{1-3}$ T$_2$ G$_1$ ते; T$_1$ G$_{2\ 4}$ M तद् (for वै) — ^{c}) K$_3$ अरण्ये (om. हि); G$_4$ त्वरण्ये. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ समा°; B$_4$ त्वां वा°, M$_1$ यामा° (for त्वामा°) T$_2$ G$_1$ नियता

4 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ G$_1$ त्वा (for त्वां) — ^{b}) = 3. 249. 6^{b} Ś$_1$ K$_{2\ 4}$ B$_{1\ 4}$ Dn$_1$ n$_3$ D$_{1\ 5}$ °कास्यं; K$_1$ °काश्वं, K$_3$ m B$_{2\ 3}$ Dc D$_{3\ 5\ 6}$ °काख्यं° (for °काश्यं°) — K$_{3\ 4}$ M om. (hapl.) 4^{c}–5^{b} — ^{c}) Ś$_1$ तुभ्य हि सर्वम् (for

यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
तस्मादहं शैब्य तथैव तुभ्य-
माख्यामि बन्धून्प्रति तन्निबोध ॥ ४
अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः
कृष्णेति मां शैब्य विदुर्मनुष्याः ।
साहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे
ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥ ५
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च
माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो
विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६
प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो
जयः प्रतीचीं यमजावुदीचीम् ।
मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां
कालोऽभितः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७
संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं
विमुच्य वाहानवगाहयध्वम् ।
प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा
प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ८
एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा
शैब्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
विवेश तां पर्णकुटीं प्रशस्तां
संचिन्त्य तेषामतिथिस्वधर्मम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

२५१

वैशंपायन उवाच ।
अथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
कोटिकाश्यवचः श्रुत्वा शैब्यं सौवीरकोऽब्रवीत् ॥ १
यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।

तथैव तुभ्यम्). — [d]) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ ते, T$_1$ G$_1$ तान् (for तन्) B D (except D$_{1-3}$) आख्यामि बंधून्प्रथितं कुलं च; T$_2$ आख्यामि बधुप्रतिमं निबोध.

5 K$_{3\,4}$ M om 5^{ab} (cf v l 4) — [b]) Ś$_1$ B$_1$ मा (for मां) — [c]) G$_{2\,4}$ M वृता (for वृणे) Dn$_2$ n$_3$ पतीन्वै (for पतित्वे)

6 [a]) M भीमसेनोर्जुनश्च

7 [a]) Ś$_1$ K$_1$ भीमसेनोप्यवाचीं (for दक्षिणां भी°) — [b]) G$_1$ जिष्णुः (for जयः) T$_2$ G$_1$ च यमा° (for यमजा°). — [d]) B$_1$ कालोचितः; T G$_1$ कालोतीतः; G$_{2\,4}$ M कालो बहु. D$_1$ कालोभीतः प्रातरिहोपयातुं

8 [a]) Ś$_1$ संमानिताश्चाप्यथ वा यथेष्टं — [b]) B Dc Dn D$_{2\,4\,6}$ G$_3$ अवरोह(D$_2$ °प)यध्व, M अवगाहयतु — [d]) T$_1$ G$_{2\,4}$ M सर्वान् (for युष्मान्).

9 [b]) B$_1$ प्रशस्ता (for प्रतीता) — [c]) B$_{2\,3}$ Dn D$_{4\,6}$ G$_3$ पर्णशालां; D$_{2\,3}$ पत्रकुटीं. — [d]) Dn$_1$ n$_2$ D$_6$ G$_3$ अतिथिस्वधर्मं. The reading अतिथित्वमर्थं (for °स्वधर्मम्) of some old printed ed was *not* found in any MS. collated!

Colophon — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_2$ Dn$_2$ G$_{3\,4}$ आरण्य — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K B Dc Dn D$_{1\,2\,4-6}$ G$_3$ M$_2$ द्रौपदीप्रमाथ — *Adhy name.* B$_4$ द्रौपदीवाक्यं. — *Adhy. no* (figures, words or both) Dn 264 (Dn$_3$ 265), D$_1$ 266, T$_1$ G$_4$ M (M$_2$ *inf lin*) 254 (M$_2$ orig 256), T$_2$ G$_1$ 251, G$_2$ 253 — *Śloka no :* Dn 9, D$_1$ 23

251

1 [a]) K$_3$ B$_{1\,3\,4}$ D (except D$_{1-3\,5}$) S (except G$_{2\,4}$) तथा° (for अथा°) — After 1^{ab}, B$_{2-4}$ D (except D$_{1\,2}$) ins

1197* यदुक्तं कृष्णया सार्धं तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।

सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ॥ २
एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ।
प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३
दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् ।
तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैब्य मानुषी ॥ ४

कोटिकाश्य उवाच ।

एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ ५
सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ।
तया समेत्य सौवीर सुवीरान्सुसुखी व्रज ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामो द्रौपदीमिति ।
पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ७
स प्रविश्याश्रमं शून्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।
आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।
येषां कुशलकामासि तेऽपि कच्चिदनामयाः ॥ ९

द्रौपद्युवाच ।

कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अहं च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ १०

[D_5 वीर (for सार) B_3 समवचनत्, D_5 कोटिकोऽब्रवीत (for प्रत्य°)]
— D_5 cont.:

1198 वाक्यं यथार्थं तच्छ्रुत्वा कोटिकास्यमुखोद्गतम् ।

On the other hand, after 1ab, $G_{3.4}$ ins.:

1199 कोटिकाश्यो जगामाशु सिन्धुराजनिवेशनम् ।

— c) MSS °काम्य°, °कास्य°, °काश्व°, etc. T_2 $G_{1.2.4}$ श्रोतुं (for श्रुत्वा). — d) A few MSS सैब्य.

2 a) $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} यदा वाचो, T_1 पांचालीति; T_2 यदुवाच. — b) T निरत, G_1 नियतं (for रमते). — c) K_3 Dc_2 T_2 मुख्यानां; B_4 मुख्या सा; D_1 मुख्येयं. — d) T_2 विनियुक्तः. K_3 भवेत, D_1 तदा, G_3 पुमान् (for भवान्).

3 a) Dc स्त्रिया, T_2 $G_{1.3.4}$ स्त्रिय. $Ś_1$ K_1 [ऽ]प्यन्या, B_1 [ऽ]न्या मे, T_2 G_1 मन्ये, G_3 मेन्यां.

4 ab) $Ś_1$ K_2 मनो यया; $K_{1.4}$ $D_{1.3.5}$ मनोनया (for मनस्तया). T_1 M प्रसभं (for ऽपहृतं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ बलात (for भृशम्). — c) $D_{4.6}$ T_1 $G_{3.4}$ M ता समाचक्ष्व, G_1 नामसमाचक्ष्व (corrupt). — d) T_1 G_4 M_2 मानुषी.

5 $Ś_1$ K_4 $D_{1.3}$ कोटिकास्य उ° ($Ś_1$ om. उ°), K_1 °काश्व°; $K_{2.3}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 कोटिक उ°, D_2 °काव्य उ°, M शैब्यः. — b) D_2 राजपत्नी. M_1 नर° (for यश°). — d) B_4 T_2 G_1 transp. महिषी and संमता.

6 a) B_4 T_1 $G_{2.4}$ M_1 om. च. — b) T_2 G_1 या वै प्रियतमा सती. — c) $Ś_1$ यथा, K_3 तथा (for तया). G_1 सौवीरान्. — d) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सुवीरं, $B_{1.4}$ Dc T_1 $G_{3.4}$ सौवीरान्, G_1 प्रयाहि. $K_{1.2}$ सुमुखी, K_4 $B_{1.4}$ Dc $D_{2.5}$ सुसुखी, G_2 सुकृती. $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 सौवीराभिमुखो व्रज.

7 T_2 G_1 om. the ref. — b) K_3 पश्याम; $B_{3.4}$ D_1 $G_{1.3}$ पश्यामि, T_2 तापश्य. $K_{1.3}$ प्रति (for इति). — c) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.6}$ T_2 $G_{1.4}$ नृप° (for पति°). D_5 सौवीरसिन्धूना, T_1 G_2 सुवीरसिन्धूना.

8 a) T_1 तत, T_2 M_1 स° (for स). $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G M पुण्यं (for शून्यं). $G_{2.4}$ स प्रविश्याश्रमपद. — b) $Ś_1$ $K_{1.4}$ सिंहगोष्ठ, T_1 सिंहपर्वा, G_1 M_1 सिंहकोष्ठ, G_4 सिंहकोष्ठ. B_4 (m. as in text) मृगो (for वृको). — c) $Ś_1$ $K_{1.2}$ आत्मनः. D_1 सुदिनः (for सप्तमः). B_4m आत्मनाभिमुखः कृष्णाम्, T_2 $G_{1.2}$ आत्मना सप्तदशमः. — d) T_2 $G_{1.2}$ कृष्णा (for इदं). B_4 इदमित्यब्रवीद्वचः; T_1 G_4 M अथोवाच हसन्निव (G_4 महीपते).

9 D_4 om. 9. — b) B_1 G_4 हि (for ऽपि). — c) T_2 येषां कुशलकामासीत. — d) T G_4 तेषां (for तेऽपि). T $G_{2.4}$ अनामय. G_1 तेषां सप्रत्यनामय.

10 K_2 B_1 Dc Dn D_{4-6} ins. after the ref.; B_{2-4} ins. after 10; T G ins. after 1201:

1200 अपि ते कुशलं राज्ये राष्ट्रे कोशे बले तथा ।
कच्चिदेकः शिबीनाढ्यान्सौवीरान्सह सिन्धुभिः ।
अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ।

[(L. 1) Dn राजन् (!), T G राष्ट्रे (for राज्ये). T G तथा कोशे च सैन्यं च. — (L. 2) D_6 तथ; T $G_{1.2.4}$ सर्वान् (for आढ्यान्). Dc_2 सह बन्धुभि, T $G_{1.2.4}$ चाप्यकण्टकान्. — (L. 3) T G विजिता. G_1 स्थूता (for त्वया).]
— D_1 om. 10–11. — a) G_4 राजन् (for राजा). — b) $Ś_1$ K Dc_2 $D_{3.5}$ धर्म° (for कुन्ती°). — d) $Ś_1$ K Dc_2 $D_{2.3.5}$ अनु° (for परि°). — After 10, B_{3-4} ins. 1200*; while T G ins.:

1201* अपि त्वं कुशली राजन्महामात्यः सहप्रजः ।,

followed by 1200.

पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।
मृगान्पञ्चाशतं चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ ११
ऐणेयान्पृषतान्न्यङ्कून्हरिणाञ्शरभाञ्शशान् ।
ऋश्यान्रुरूञ्शम्बरांश्च गवयांश्च मृगान्बहून् ॥ १२
वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३

जयद्रथ उवाच ।

कुशलं प्रातराशस्य सर्वा मेऽपचितिः कृता ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १४
गतश्रीकांश्च्युताञ्राज्यात्कृपणान्गतचेतसः ।
अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १५
न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये वसेत् ॥ १६
श्रिया विहीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १७
भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्सुखमाप्नुहि ।
अखिलान्सिन्धुसौवीरानवाप्नुहि मया सह ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात्सभ्रुकुटीमुखी ॥ १९
अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ २०
सा काङ्क्षमाणा भर्तॄणामुपयानमनिन्दिता ।
विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

---

11 D_1 om 11 (cf v l 10) — [a]) B_2 T $G_{1\ 2\ 4}$ त्वम् (for [इ]दम्) — [c]) K_1 D_3 पचशतं $Ś_1$ चापि; $K_{1\ 2}$ चास्य (for चैव) T_1 G_1 मृगान्हत्वा मृगीं वैव; T_2 मृगान्हतान्मृतांश्चैव; $G_{2\ 4}$ मृगान्विता मृगीश्चैव — [d]) G_4 प्रातराशीन् $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 3}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ ददामि

12 [a]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dc D_3 एणेयान् T_1 न्यकुकांश्चैव (for पृषतान्न्यङ्कून्) — [b]) M_1 शलभान् G_4 शकान्; M_1 शलान् (for शशान्) — [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{2.\ 3}$ Dc_1 $D_{3\ 5}$ ऋष्यान्; K_3 $B_{1\ 4}$ Dc_2 Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ T G_3 ऋक्षान् $Ś_1$ K_1 कुरूञ् (for रुरूञ्)! $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ शभरांश्च; D_3 M_1 च सृमरान्, T_1 M_2 वराहांश्च; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ च चमरान्

14 [b]) $Ś_1$ सर्वस्य; $K_{1\ 2}$ सर्वापि; D_3 सदा मे; D_5 सर्वा च (for सर्वा मे) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सर्वं मे दित्सितं (B_1 तृपित) त्वया — [c]) K_4 आरुह्य

15 [a]) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ हृत° (for गत°) B Dn $D_{4\ 6}$ हृतराज्यान् — [b]) D_5 नष्ट° (for गत°) — [c]) K_3 T_2 आरण्य° — [d]) D_1 इहा° (for त्वम°)

16 [a]) K_4 $B_{1\ 3}$ Dn_1 n_2 T_2 G_3 नैव; $G_{1\ 2\ 4}$ न तु, M न हि (for न वै) $Ś_1$ पूज्या; K_1 G_4 प्रज्ञा M गतश्रीकान् T_1 न तु प्राज्ञान्गतश्रीकान् — [b]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 2\ 4}$ उपभुजते, K_3 Dc °युजसे (K_3m °भुंजसे); G_4 °युज्यते T_1 M भर्तॄन्समुपयुं(T_1 °भुं)जते — [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भुंजानम् $K_{1\ 3}$ Dc_2 D_{1-3} T_1 M उपयुं(T_1 °भुं)जीत — [d]) B_1 श्रिया न; B_4 श्रियश्च (for न श्रियः) $Ś_1$ संक्षयं, B_4 Dn_2 $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ प्रक्षये, T_2 संक्षयो T_2 भवेत् (for वसेत्)

17 [a]) $B_{3\ 4}$ विहीनान् Dn राष्ट्राच्च(!) — [b]) S (except G_3) च्युतास्ते (for विनष्टाः) — [c]) B_1 अनष्ट (for अलं ते)

18 18^a = 1 67 1^c, etc — [b]) $K_{3\ 4}$ Dc_2 D_{1-3} T_1 G_4 M_1 त्यजैतान् — [d]) $B_{1\ 4}$ तानाप्नुहि, $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 आप्नुहि त्वं, $G_{1\ 2\ 4}$ प्राप्नुहि त्वं (for अवाप्नुहि)

19 K_4 om 19 — [d]) G_1 क्रोधात् (for देशात्) $B_{3\ 4}$ Dc सा (for स)

20 [a]) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ अनादृत्य तु (K_4 Dc च); $B_{1\ 3}$ अवमन्यास्य T_1 $G_{2\ 4}$ M transp तद् and वाक्यं — [b]) S (except G_3) तदाक्षिप्य (for आक्षिप्य च) — [c]) M_2 वाक्यं (for कृष्णा) — [d]) T_1 वधस्वेति; T_2 $G_{1\ 4}$ त्यज° (for लज्ज°) B_4 लज्जसे नेति सैंधव; Dc_2 न लज्जस्वेति सैंधव

21 [b]) B_{1-3} Dc Dn D_3 उपयातम्; D_5 उपस्थानम् — [c]) $G_{1\ 2}$ विलंब° (for विलोभ°) $Ś_1$ K $B_{1\ 4}$ Dn_3 D_{1-6} परैर् (for परं) — [d]) T [अ]योजयत्; M योजयत् (for युञ्जती) $G_{1\ 2\ 4}$ वाक्यैर्वाक्यं न योजयत् (G_2 न्ययोजयेत्) — After 21, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins

1202[*] द्रौपदी ।

नैवं वद महाबाहो न्याय्यं त्वं न च मन्यसे ।
पाण्डूनां धार्तराष्ट्राणां स्वसा चैव कनीयसी ।
दु:शला नाम तस्यास्त्व भर्ता राजकुलोद्भवः ।
मम भ्राता च न्याय्येन त्वया रक्ष्या महारथ ।

२५२

वैशंपायन उवाच ।
सरोषरागोपहतेन वल्गुना
सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा ।
मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं
ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १
यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथा-
नधिक्षिपन्मूढ न लज्जसे कथम् ।
महेन्द्रकल्पान्निरतान्स्वकर्मसु
स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ २
न किंचिदीड्यं प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं
भषन्ति हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३
अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चि-
देतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।
यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं
पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥ ४
नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्प-
मुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।
दण्डीव यूथादपसेधसे त्वं

धर्मिष्ठानां कुले जातो न धर्मं त्वमवेक्षसे ।
[illegible] ।
त्वयुक्तं [illegible] ।
राजा धर्मो न जानीते, स्त्रियो [illegible] चर हि ।
मातारणानि लोकेऽस्मिन्प्रवदन्ति मनीषिणः ।
स्वसा च स्वस्त्रिया चैव भ्रातृभार्या तथैव च ।
सगृह्णन्ति च राजानस्तांश्च तत्र नृपोद्भवाः ।

[(L. 1) T1 सव (for नव) T2 बुध्यसे (for मन्यसे) — (L. 3) T2 राजकुलोद्वह — (L. 5) G1 अपे°, G4 उपे° (for अवे°) — (L. 10) T2 न सगृह्णन्ति राजानम् G4 नृपोत्तमा]

Colophon — *Major parvan*: Ś1 K1. 2 Dn1 G2. 4 आरण्य — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 3. 4 B D G3 द्रौपदीप्रमाथ — *Adhy. name*: M2 जयद्रथप्रार्थन — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 265 (Dn3 266), D1 267 T1 G4 M (M2 *om.* no.) 255 (M4 *orig.* 257), T2 G1 252 G2 254 — *Śloka no.*: Dn1 23 Dn2 22; Dn3 24, D1 21

252

1 Dc om. the ref. — [a]) Ś1 K4 सा रागरोषोपहतेन, K1. 2 सरागरोषोप°, K3 B1 सा रागदोषोप°, B2–4 D1. 2 सा रोषरागोप°, Dc D3. 5 सा रागरोषाप°, T G1. 4 सरोषवाचो-पहितेन, G2 M सा रोषवाचोपहतेन. K1. 2 G1 फल्गुना, D2 चक्षुरा (for वल्गुना) — [b]) Ś1 K2 P1 D3 M2 नतो°. D1 नतो°, M1 नतो न्नतभ्रुणा, D3 G3. 4 नतो° D2 °तो न्नतभ्रुवा, T1 नतो नतभ्रू — [c]) Ś1 K1–3 D4. 5 G1 M1 विस्फूर्य, D1 G4 विस्फार्य Ś1 K B1 D1 °राष्ट्रजं, Dc D1 °राजं, T1 °राष्ट्रजं

2 [a]) Ś1 K1–3 तीक्ष्णमुखान् Ś1 K D1–3. 5 महोरगान् (for महारथान्) — [b]) B1–3 Dc1 Dn D4. 6 G3 अभिब्रुवन् (for अधिक्षिपन्) B3 वि (for न) — [c]) K4 नरेन्द्र°, T2 G1. 2 यमेन्द्र° (for महेन्द्र°) D3 S (except G3) स्वधर्म (for स्वकर्मसु) — [d]) D1 T2 स्थितान् Dc समूह (for समूहे)

3 [a]) K4 B4m कश्चिद् K3 अन्यं; B1 ईड्याः; B4m इष्ट, T1 तत्र, G1 M आर्यं, G2. 4 आर्याः (for ईड्य) Ś1 K Dc D2. 5 (before corr.) G1 पापा, D3 (after corr.) 5 पार्थां, T G1 वाचा (for पापं) — [b]) Ś1 D1 °मधिना — [d]) K3 B1 G1 भवंति; G2. 4 भजंति (for भषन्ति) Ś1 K1. 2 श्वानाः; K3 नव, B1 नेव; T G1. 2. 3 चैवं; M चैव (for हैवं) B3 T2 स्वनराः; T1 शुनकाः; G1. 4 च नराः, G2 शुनराः (for श्वनराः)

4 [c]) B1. 3 Dn D4 G1 यस्त्वद्य, T G1. 2. 4 M यस्त्वा हि — [d]) Ś1 K1. 2 पाणिं G2 प्रतिसंरभेत

5 [a]) Ś1 K D1. 3. 5 °मात्रम्, S (except G3) °कायम् (for °कल्पम्) — [b]) K1 अपत्यकां, K4 उत्पत्तिकां; Dc उपेत्य तां; S (except G3) उपेत्य गां T G1. 2. 4 हैमवतं. — [c]) K1. 2 B1. 4 D5 अपसेवसे, K4 D1 अपकर्षसे (D1 °सि), B2 Dn1 D2. 4. 6 G3 अपसेधसि; M अवधावसे. T1 दंडेन

यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५
बाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य
सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाल्लुनासि ।
पदा समाहत्य पलायमानः
क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६
महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं
जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि
यः क्रुद्धमासेत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७
कृष्णोरगौ तीक्ष्णविषौ द्विजिह्वौ
मत्तः पदाक्रामसि पुच्छदेशे ।
यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां
जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८
यथा च वेणुः कदली नलो वा
फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।
तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा-
मादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९
जयद्रथ उवाच ।
जानामि कृष्णे विदितं ममैत-
द्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।
न त्वेवमेतेन विभीषणेन
शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाद्य ॥ १०
वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे
कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ।
षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीना-
न्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११
सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा
न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।
आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती
सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२
द्रौपद्युवाच ।
महाबला किं त्विह दुर्बलेव

युद्धादवसेधसि त्वं; T_{2} $G_{1\,2\,4}$ दंडीव दडेन हि धावसि (T_{2} G_{2} °से) त्वं. — [d]) M_{1} धर्मपुत्रं

6 [a]) D_{1} T_{1} G_{1} M_{1} बलात् (for बाल्यात्) $B_{1\,3}$ महाधनस्य — [c]) $Ś_{1}$ K_{1} पलायमानं; T_{1} पलायसे त्वं

7 [a]) $Ś_{1}$ Dc_{2} D_{5} T_{1} $G_{1\,4}$ घोरतम $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ च (for प्र-) — [b]) T_{1} $G_{1\,4}$ M °कंदरासु — [d]) $Ś_{1}$ K_{1-3} आपत्स्यसि, K_{4} D_{3} आपश्य°; B Dc Dn $D_{2\,4-6}$ G_{3} आयोत्स्य°; D_{1} T_{1} आशंम° (for आसेत्स्य°) $K_{1\,2}$ मूढ जिष्णुं (for जिष्णुमुग्रम्)

8 [a]) T_{2} $G_{1\,4}$ M_{2} तीक्ष्णो° (for कृष्णो°) K_{4} दीप्तविषौ, Dc Dn D_{4-6} तीक्ष्णमुखौ, $D_{2\,3}$ दीप्तमुखौ; G_{2} तीव्रभुजौ; G_{4} तीव्रविषौ $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ सुजिह्वौ, $G_{2.\,4}$ भुजंगमौ — [b]) T_{1} मुग्धः; T_{2} $G_{1\,2\,4}$ M मत्तौ G_{1} पुच्छमूले. — [c]) K_{4} D_{1-4} यत् (for यः)

9 [a]) D_{3} (by corr.) कदलीदले च; T_{1} M कदलीदलो वा — [b]) $Ś_{1}$ $K_{1\,3\,4}$ Dc Dn_{2} $D_{2-4\,6}$ G_{3} फलत्य° $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ B_{4} D_{3} (by corr.) पुनः (for ऽऽत्मनः) T_{1} $G_{1\,2\,4}$ M पराभवायैव फलं बिभर्ति — [d]) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ कर्कं (for गर्भम्)

10 [b]) S (except G_{3}) यथागता (T_{1} °विधा) द्रौपदि पांडुपुत्राः — [c]) T_{1} बिभर्षि तेन (for विभीषणेन) — [d]) G_{1} भवत्या (for त्वयाद्य)

11 K_{3} om 11 D_{2} transp 11 and 12 — [a]) $Ś_{1}$ त्विमे (for पुनः). — [c]) B_{1} [ऽ]प्यधिकाः; Dc G_{3} [ऽ]भ्यधिकान्, D_{2} T_{2} G_{2} M [ऽ]भ्यधिकं, T_{1} $G_{1\,4}$ ह्यधिकं $K_{1\,4}$ न हीनान्; B_{1} [अ]वहीनान्; $D_{1\,2}$ निहीनान् (for विही°) — [d]) B_{1} संध्या° (for मन्या°).

12 Before 12, $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ ins चित्रसेन उ°; K_{3} कोटिः — D_{2} transp 11 and 12 — [a]) $Ś_{1}$ K Dc $D_{1\,3\,5}$ एहि त्वमातिष्ठ रथं गजं वा — [b]) S (except T_{2} G_{3}) स्म (for हि) — [c]) B_{1} आशंस वाक्यं; T_{1} आशंससे त्वं, M_{2} आशाससे त्वा (for आशंस वा त्वं) — $Ś_{1}$ om (hapl.) 12^{d}–13^{a} — [d]) B_{2-4} सौवीरराज्यस्य; M_{2} सुवीरराजस्य K_{2} पुरः; D_{2} हि नः, D_{5} कुरु (for पुनः) G_{2} प्रवादम्

13 $Ś_{1}$ om 13^{a} (cf v l 12), M_{2} om the ref — [a]) T_{2} G_{4} महाबलाः M न्विह. T G_{2} वा; $G_{1\,4}$ M वै (for [इ]व) — [b]) K_{4} पचाल°; $B_{3\,4}$ D_{6} G_{3} M_{2} सुवीर°, T $G_{1\,2\,4}$ पांचाल° (for सौवीर°) K_{4} T_{1} $G_{1\,2\,4}$ सुताहम्; Dc नताहम् (for मताहम्) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ अस्य, D_{3} अद्य (for अस्मि) — [c]) $K_{3\,4}$ B D G_{3} नाहं; T_{1} कथं; T_{2} $G_{1\,2\,4}$ साहं (for याहं) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ T $G_{1\,2\,4}$ प्रमादादिह.

सौवीरराजस्य मताहमस्मि ।
याहं प्रमाथादिह संप्रतीता
सौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ १३
यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां
समास्थितावेकरथे सहायौ ।
इन्द्रोऽपि तां नापहरेत्कथंचि-
न्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ १४
यदा किरीटी परवीरघाती
निघ्नन्रथस्थो द्विषतां मनांसि ।
मदन्तरे त्वद्ध्वजिनीं प्रवेष्टा
कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥ १५
जनार्दनस्यानुगा वृष्णिवीरा
महेष्वासाः केकयाश्चापि सर्वे ।
एते हि सर्वे मम राजपुत्राः
प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ १६
मौर्वीविसृष्टाः स्तनयित्नुघोषा
गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः ।
हस्तं समाहत्य धनंजयस्य
भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ १७
गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघा-
न्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ।
सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो
गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्वहंश्च ।
यदा शरानर्पयिता तवोरसि
तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १८
गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं
माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च ।
अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ
दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ १९
यथा चाहं नातिचरे कथंचि-
त्पतीन्महार्हान्मनसापि जातु ।
तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां

K3 4 D1-4 G2 सप्रभीता, B1 वृत्ता, T G3 °हीणा — d) M2 सुवीर°

14 a) T2 G2 4 यस्याश्च, G1 यस्या च — b) K4 T1 समाश्रिताव् Ś1 K Dc2 एकरथौ (K4 °थं) K3 4 D1-3 सरथौ, B Dn D4 6 G5 समेतौ (for सहायौ) — c) K3 4 B1 4 D3 नोत (K4 °प-) हरेत; T2 नाभिभवेत्

15 a) B1 2 4 Dc1 Dn D4 6 T1 G3 M1 यथा, T2 G1 2 4 सदा (for यदा) — c) Ś1 मां तदरम्; K1 मामं तरे; K2 मामंतरं, M2 तद्न्तरे (for मदन्तरे) K2 G1 तद्; T1 तु; G2 4 ते (for त्वद्) Ś1 K2 3 °ध्वजिनीं D3 प्रविष्टः, T1 प्रवेष्टः — d) K3 Dc2 T1 दहत्यग्निर Ś1 K Dc D1-3 5 इवोष्ण(Dc °ग्र)तेजाः; T1 इवोष्णकाले; G1 इवोष्णकेषु

16 a) K4 D1 T1 जनार्दनस्याप्यनुगा वृष्णिवीरा, B Dc Dn D4 6 G3 जनार्दनस्या(Dc D2 3 °र्दनो)धकवृष्णिवीरा, G2 4 °नस्याहुकवृष्णिवीरा (G4 °रा) — b) K4 B1 Dn1 n3 D1 6 G3 हे केकया° S (except T1 G3) चैव पच (for चापि सर्वे) — c) Ś1 K Dc D1-4 5 समेता (for हि सर्वे)

17 a) T1 M2 °प्रसृष्टाः, G1 2 4 °विमुक्ताः, M1 °निसृष्टा. M2 °घोरा (for °घोषा) — b) T1 ह्यतिवेगवन्तः, T2 G1 2 4 M ह्यतिवेलसुग्राः — c) Dc T G1 2 4 शरा (for शब्द) K3 घोषतरं, B1 घोररवं; Dc घोरभयं T1 पतन्ति (for नदन्ति)

18 After 18ab N T1 G3 ins

1203* यदा द्रष्टास्यर्जुनं वीर्यशालिनं
  तदा स्वबुद्धिं प्रतिनिन्दितासि ।

[(L 1) Ś1 K1 2 4 D3 (by transp.) द्रष्टा यदा; D1 यदा सृष्टा, T1 दृष्ट्वा त्वया K1 2 T1 हि (for [अ]सि) K3 B4 Dc D1-3 6 [अ]र्जुनेन प्रयु(K3 D2 3 6 °मु)क्तान्; T1 [अ]र्जुनं वीर्यशालिनं Ś1 व मृ ानं; K1 2 4 वीर(K4 °र्य)शालि (for वीर्यशालिनं) — (L 2) T1 स्वयुद्ध (for स्वबुद्धिं) K D1-3 5 T1 परि- (for प्रति-)]

— c) Ś1 K1 2 सतनुत्र° — d) K3 B D (except D1-3 5) G3 मुहुरुद्वहंश्च, T2 G1 °रुद्वहंश्च

19 b) Ś1 K1 2 D5 सवरतौ T2 G1 2 4 हि दृष्ट्वा; M च दृष्ट्वा (for दिशश्च) — M om. 19cd — c) T1 यदाजरयौ (for अमर्षजं) T1 G4 वहन्तौ (for वमन्तौ) — d) K3 Dc2 D2 भृशं, K4 D1 3 परं; T1 ध्रुवं (for चिरं) Dc1 नाशम् (for तापम्) K3 Dc2 D1 3 उपे(Dc2 D2 °पै)ष्यसि, K4 अवेक्ष्यसे, D3 5 T1 उपेष्यसे K3 Dc2 D1 2 5 T1 त्वम् (for ऽधम) Ś1 K1 दृष्ट्वा भृशं तापयसे नृपाधम;

द्रष्टास्मि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥ २०

न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ष्ये
त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ।
समागताहं हि कुरुप्रवीरैः
पुनर्वनं काम्यकमागता च ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

साताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता
धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २२

जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ।
तया समाक्षिप्ततनुः स पापः
पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २३

प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
सा कृष्यमाणा रथमारुरोह
धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २४

धौम्य उवाच ।

नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ २५
क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं प्राप्स्यसि त्वमसंशयम् ।
आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

T_2 $G_{1\,2\,4}$ दृष्ट्वा समंतादुपवेक्ष्य (G_2 °दभिवीक्ष्य) सेथ

☞ For 20, 22[ab], 23 and 24, cf. passage 307[*] of the Virāṭa-parvan (lines 1–7, 9–12).

20 [a]) K_3 D_4 T_2 $G_{1\,2\,4}$ यदा (for यथा). B_1 $D_{3\,6}$ वाहं; G_4 चरन् (for चाहं). K $B_{3\,4}$ $D_{1\,3\,5}$ नाभिचरे, Dc नाभिचरेत्. $B_{1\,4}$ T_2 कदाचित् — [c]) T_1 तेनास्य — [d]) T $G_{1\,2\,4}$ द्रक्ष्यामि; M पश्यामि. B_1 D_2 परिक्लिश्यमाणं; M_2 °क्षुभ्यमाणं.

21 [a]) D_3 कर्तुम् (for गन्तुम्). B_1 प्रसह्य; B_4 हि शक्ये; Dc हि शक्या — [d]) $B_{2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 [अ]स्मि (for च).

22 B S (except G_3) om. the ref. — [a]) $Ś_1$ K $D_{2\,3}$ (orig.) $_5$ अभिप्रेक्ष्य; T_1 G_1 M उपप्रे°, T_2 $G_{2\,4}$ समुत्प्रे°. $Ś_1$ K_4 om. विशाल°; K_1 जिघृक्षमाणा, M_2 विशालनेत्रां. D_3 (by corr.) स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां — [b]) T_2 परि-, G_2 अपि; G_4 अभि- (for अव-). K सौवीरराजेन न भर्त्स°, K_4 Dn_2 जिघृक्षमाणा न च भर्त्स°; D_3 (by corr.) °माणो न च भर्त्सयंतीं — [c]) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ Dc $D_{2\,3\,5}$ उवाच (for प्रो°). D_2 मा मा. K_3 उवाच मा संस्पृशतीति मत्वा; T $G_{1\,2\,4}$ M पुरा ह्ययं मा (T_1 नराधमो मां; T_2 पुरा ह्यधर्मां; G_1 पुरा ह्यधर्मा) स्पृशतीति मत्वा — [d]) D_3 च, S (except G_3) वै (for मा).

23 [a]) $Ś_1$ उत्तम° (for उत्तर°) — [b]) $K_{3\,4}$ Dc_2 D_{1-3} सहसा°; T_2 $G_{2\,4}$ स समा° (for समवा°) — [c]) D_3 समुत्क्षिप्ततनुः. G_4 पापी (for पापः).

24 [a]) M_2 महाजनेन — [b]) Some MSS. विनिश्वस्य. Dc_2 T_1 तु (for च) — [c]) K_3 Dc D_2 विकृष्य°, T_2 $G_{2\,4}$ M साकृष्य° — [d]) D_2 सा धौम्य- (for धौम्यस्य). $Ś_1$ K_2 [अ]भिनंद्य; $K_{1\,4}$ $D_{1\,3}$ [अ]भिवंद्य.

25 [a]) T_1 बलान् (for त्वया). $G_{2\,4}$ [आ]दातुम्; M_2 जेतुम् (for नेतुम्) — [b]) D_3 अभिजित्य; T_2 M_2 अवजित्य; $G_{1\,2\,4}$ अवमत्य — [c]) $Ś_1$ क्षत्रधर्मस्य; T_1 तत्र धर्मं न; $G_{2.4}$ धर्मं क्षत्रस्य. T G_1 पौराणाम्.

26 [a]) $Ś_1$ K_2 फले, K_1 बले (for फल). B_1 D_3 पाप. S (except T_1 G_3) क्षुद्र खलु नृशंसात्मन् — [b]) B Dc_1 Dn $D_{4\,6}$ G_3 transp. प्राप्स्यसि and त्वं. K_4 B D (except Dc_2 D_1) G_3 न संशयः; T असंशयः.

Colophon — *Major parvan*: $Ś_1$ $K_{1\,2}$ Dn_2 $G_{2\,4}$ आरण्य. — *Sub-parvan*: $Ś_1$ $K_{1\,3\,4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} T_1 G_3 M_2 द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 266 (Dn_3 267), D_1 268; T_1 G_4 M (M_2 *int. lin.*) 256 (M_2 orig. 258); T_2 G_1 253; G_2 255. — *Śloka no.*: Dn D_1 28.

२५३

वैशंपायन उवाच ।
तती दिशः संप्रविहृत्य पार्था
मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा ।
धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां
पृथक्चरन्तः सहिता बभूवुः ॥ १
ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं
महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
भ्रातॄंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः
श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २
आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य
मृगद्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति ।
आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो
महाहवं शत्रुभिर्वाध्यमानम् ॥ ३
क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो
मनो हि मे दूयति दह्यते च ।
बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्यु-
रुद्धूयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४
सरः सुपर्णेन हृतोरगं यथा
राष्ट्रं यथाराजकमात्तलक्ष्मि ।
एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं
शौण्डैर्यथा पीतरसश्च कुम्भः ॥ ५
ते सैन्धवैरत्यनिलौघवेगै-
र्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमानाः ।
युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नृवीरा-
स्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवुः ॥ ६
तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो
निवर्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
प्रव्याहरत्तं प्रविमृश्य राजा
प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥ ७
यथा वदत्येष विहीनयोनिः

253

1 ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{1.3}$ सपरिह्व(K_3 °कृ)त्य, T $G_{1.2.4}$ संपरिवृत्य; M समपरिसृत्य. M_2 पाडवा (for पार्था) — ^{c}) B_1 D_1 G_1 श्रेष्ठतराः — ^{d}) K_3 D_1 सह स° (for सहिता)

2 ^{a}) K $D_{1.3.5}$ °गजा°, T_1 °मृगा°, $G_{1.2.4}$ M °जना° (for °गणा°) — ^{b}) K_4 D_8 T_2 G_1 सरद्वन. D_1 T_1 G_1 °जुष्ट (for °घुष्टम्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °चरन्; $K_{3.4}$ G_1 M_2 नरन्, $D_{1.3}$ नरतो (for च तान्). Dc D_2 न्यवदद्, T_1 M_2 अभ्यवदन् — ^{d}) T_2 वचो (for गिरो)

3 K_2 om. 3 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ आदीप्तदीप्तां, K_4 D_3 आदित्यजुष्टां. T_1 अभ्युपेता, M_1 अभ्युपेतुर् — ^{b}) B Dn $D_{4.6}$ T_2 मृगा (for मृग°) — ^{c}) M_2 यथा समग्र (for आयासमुग्रं). $Ś_1$ °वेदयते, $K_{1.4}$ B_4 °वेदयन्ति — ^{d}) $Ś_1$ महाहवे, B D (except $D_{1.3.5}$) वनं, T $G_{1.2.4}$ °भय, G_3 Cnp °भव. $Ś_1$ $K_{1.2}$ नाथ°, K_4 D_3 चात्र°; B Dc Dn D_{4-6} G_3 बाध्य°, D_1 आहतान्ते, G_1 नध्य° (for वाध्य°)

4 ^{a}) $Ś_1$ निवर्तध्वं, K_4 मनो हि (for मृगैर्नो) — ^{b}) K_1 मृगैश्च (for मनो हि). $Ś_1$ K_4 D_3 दह्यति, $K_{2.3}$ B_{2-4} Dc $D_{1.2.6}$ T_2 $G_{1.3}$ M_1 दूयते, B_1 T_1 दह्यते, G_2 ग्लायते, G_4 ग्लायति (for दूयति). $Ś_1$ K_4 B_1 D_3 $G_{3.4}$ दूयते, T_1 दुह्यते (for दह्यते) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_3 समामाद्य, K_3 °स्थाय (for °च्छाद्य) — ^{d}) T_2 G_1 उद्धयायते, $G_{2.4}$ आधूयते. $Ś_1$ प्राणमति°, B_1 °मिम (for °पतिः)

5 ^{a}) $G_{2.4}$ हृतोरगाद्रं (for हृतोरगं यथा) — ^{b}) T_1 राज्यं यथा राजसमाप्तलक्ष्मः (sic), T_2 $G_{1.2.4}$ M अ(M ह्य) राजक राष्ट्रमिवेह भाति — ^{d}) D_5 °रस च कुंडं; S (except T_1 G_3) °सुरश्च कुम्भ°

6 ^{a}) $Ś_1$ K T_2 तै° (for ते). B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 अत्यनिलोग्रवेगैर्, Dc D_2 अत्यनिलौघवर्णैर्, T_2 $G_{1.2.4}$ अप्यनिलोद्ध(G_2 °लार्थ, G_4 °लोन्थ)वेगैर् — ^{b}) $K_{3.4}$ D_3 S (except G_3) महाबलैर् — ^{c}) K_4 $B_{1.4}$ D_3 महद्भिः (for बृहद्भिः). B_1 पुरैर्°, T_2 स्वश्वै°, $G_{1.2.4}$ सरथै°

7 ^{a}) K_4 T_1 च (for तु). K_1 °नजा (for °घोषो) — ^{b}) $K_{3.4}$ T_1 निवर्त्यतां — K_3 om. (hapl.) 7^{c}–8^{b} — ^{c}) K_1 B_1 T_1 G_4 प्रव्याहरन्तं, D_3 प्रत्याहरत्त. B_{2-4} Dc Dn $D_{1.2.4-6}$ T_2 $G_{2.3}$ M तन् (for तं). A few MSS. °मृश्य

शालावृको वाश्रमुपेत्य पार्श्वम् ।
सुव्यक्तमस्मानवमन्य पापैः
कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८
इत्येव ते तद्वनमाविशन्तो
महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ।
बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं
धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ॥ ९
तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य
रथादवप्लुत्य ततोऽभ्यधावत् ।
प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र
धात्रेयिकामार्ततरस्तदानीम् ॥ १०
किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां
किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।
कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः
प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ।
अनिन्द्यरूपा सुविशालनेत्रा
शरीरतुल्या कुरुपुंगवानाम् ॥ ११
यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा
दिवं प्रपन्नाप्यथ वा समुद्रम् ।
तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था-
स्तथा हि संतप्यति धर्मराजः ॥ १२
को हीदृशानामरिमर्दनानां
क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।
प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षे-
दनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ।
न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य
बहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ॥ १३
कस्याद्य कायं प्रतिभिद्य घोरा
महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराग्र्याः ।
मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि

8 K_3 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ विहीनहानिः; $D_{3\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2}$ M निहीनयोनिः — ^{b}) T_1 सृगालको, T_2 $G_{1\ 2\ 3}$ M साल्लावृको $B_{2\ 4}$ पार्थं (for पार्श्वम्) — ^{c}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 परिभूय; M_2 अभिभूय (for अवमन्य) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 3}$ कृतो विमर्दः, $K_{3\ 4}$ Dc_2 $D_{2\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M कृतोवमर्दः; T_1 कृतोवमानः

9 ^{a}) S (except G_3) एत्याथ (for इत्येव) K_3 आविशत्यो; T_1 आचरतो — ^{b}) G_2 दहत्यरण्ये — K_3 om (hapl) 9^{d}–10^{c} — ^{d}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3}$ G_1 M_2 प्रेक्ष्य; G_4 वीक्ष्य (for प्रेष्य-) T_1 धात्रीं तदा प्राणसमां प्रियां तां

10 K_3 om 10^{abc} (cf v l 9) — ^{a}) K_1 G_1 °तो विसृत्य, $G_{2\ 4}$ °तोपसृत्य — ^{d}) Dn_1 n_2 Cn अंति°; Cnp as in text.

11 ^{a}) $Ś_1$ K_2 धरिञ्यां; $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ धरिण्यां — ^{b}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ त्वन्- (for ते) $K_{3\ 4}$ D_3 (m as in text) दीनकंठ — After 11^{ab}, S ins

1204* गतेष्वरण्यं हि सुतेषु पाण्डोः
क्वचित्परैर्नापकृत वनेऽस्मिन् ।
पर्याकुला सा तु समीक्ष्य सूत-
मभ्यापतन्त द्रुतमिन्द्रसेनम् ।
उरो घ्नती कष्टतर तदानी- [5]
मुच्चैः प्रचुक्रोश हतेति देवी ।

[(L 4) T_1 M_1 समा° (for अभ्या°) — (L 5) T_1 क्लिष्टतर — (L 6) T_1 M_1 प्रचक्रद (for प्रचुक्रोश)]
— S (except G_3) om 11^{cd} — Before 11^{ef}, S ins इंद्रसेनः — ^{e}) K_3 B D (except $D_{1\ 3\ 5}$) अचिंत्य° (for अनिन्द्य°) — After 11, $D_{1\ 3}$ ins

1205* पतिव्रता सत्यमधा तथैव
क्व सा नीता केन वा शंस तथ्यम् ।;

while S (except G_3) ins

1206* केनात्मनाशाय वदापनीता
छिद्रं समासाद्य नरेन्द्रपत्नी ।

[(L 1) T_1 हतो°; G_4 विदो°; M पथा° (for वदा°) — (L 2) T_2 रध्र (for छिद्र) T_1 M_1 नरेंद्रपुत्री]

12 ^{a}) S (except G_3) यदीह (for यद्येव) Dc Dn $D_{4\ 5}$ T देवीं D_1 यदाप्यसौ पृथिवीं सप्रविष्टा — ^{b}) T_1 प्रपन्नां T_1 यदि वा; T_2 $G_{1\ 4}$ M ह्यथ वा — ^{c}) K_3 पथ; B_2 D_6 पदे (for पद) S (except G_3) पदं गमिष्यति हि तस्य (T_1 M_1 तत्र) पार्थास् — ^{d}) B Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 यथा (for तथा) N (except $Ś_1$ D_1) G_3 धर्मपुत्रः

13 ^{a}) $Ś_1$ माद° (for हीद°) B_1 नरपुंगवाना (for अरिमर्द°) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ B Dn D_{4-6} °क्षमानाम् — ^{c}) T_1 जिहीर्षुर् — ^{d}) T_1 इव प्रमूढं, T_2 इव प्रमूष्मान् (sic), $G_{1\ 2\ 4}$ इव प्रमूषुः; M इवामुमूर्षुः

14 ^{a}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ प्रविभिद्य; T_1 प्रवि-

यथाद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ।
निहत्य सर्वान्द्विषतः समग्रा-
न्पार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥ १४
अथाब्रवीच्चारुमुखं प्रमृज्य
धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।
जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य
पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ १५
तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि
वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः ।
आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं
नदूरयातैव हि राजपुत्री ॥ १६
संनह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चारूणि च दंशनानि ।
गृह्णीत चापानि महाधनानि
शरांश्च शीघ्रं पदवीं व्रजध्वम् ॥ १७
पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।
ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं
वराज्यपूर्णामिव भस्मनि स्रुचम् ॥ १८
पुरा तुषाग्नाविव हूयते हविः
पुरा श्मशाने स्रगिवापविध्यते ।
पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते
शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ।
महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा
पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ १९
मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं

शनि, M_1 प्रनिगच्य, M_2 प्रनिर्गच्य G_2 घोर, G_1 आगा M_3 वाला (for घोरा) $Ś_1$ K_1 आन्ध्रम आम प्रविश्य घोरा — ^{b}) G_3 अभि (for °) K_3 प्रनिप्यति (sic) T सुपुत्रा (for जगाम) — ^{d}) G_{1-3} यथा न (for यथाद्य) — ^{c}) D_c D_3 ह्नागतान् $Ś_1$ K_{1-2} समंनता°, K_3 D_c D_{1-3} $_5$ समंनतान्; B_1 T_1 समग्रा°, M समंन्यान्

15 ^{a}) B_3 चाश्रुमुखी, T_2 G_{1-2} $_4$ सा तु सुख, G_3 साश्रुमुख K_3 D_{n2} विमृज्य; B_{1-3} विमृज्य, B_3 $_4$ D_{c1} D_{n1} $_{n3}$ D_4 विमृज्य, D_{c2} D_6 T_2 G_3 विमृज्य, D_1 प्रमृज्य — Before 15^{cd}, G_{1-2} ins. धात्रेयिका, G_4 धात्री — ^{c}) K_4 D_3 °नोपहृता, D_1 °नापहृता K_2 प्रमाथ्य, K_3 D_3 प्रपद्य — ^{d}) K_4 D_3 G_1 कृष्णा, D_1 पार्थान्

16 ^{a}) $Ś_1$ K_1 तिष्ठन्त्यवर्त्मानि K_1 B_3 वनानि, K_4 D_3 बहूनि, G_1 पद्मानि, G_2 नर्माणि (for नवानि) — ^{b}) S (except G_3) द्रुमा (for वृक्षा°) B_1 नश्यन्ति, D_c D_2 लंबन्ति, T_1 नम्राश्च; T_2 G_{1-4} न ग्लांति D_1 म्लायंति वृक्षाश्च तथातिभग्ना° — ^{c}) $Ś_1$ K D_c D_{1-3} $_5$ अनुयात, T_2 G_{1-2} $_3$ ह्यनुयांतु — ^{d}) $Ś_1$ अदूर°, T_2 G_{1-4} न दूरयातेव D_c D_2 ह (for हि)

17 ^{b}) D_c D_1 दर्शितानि, T_2 G_{1-4} दर्मितानि T_1 महानि दारुणि वनभिनानि (sic), M_1 महार्हरूपाणि च दंसनानि — ^{c}) K_{2-3} B_3 D_c D_{2-3} गृहीत $Ś_1$ K_{1-2} ससाधनानि, B_1 शराश्च शीघ्र, G_1 महायुधानि (for °धनानि) — ^{d}) $Ś_1$ प्रपध्व, K_1 प्रवृत्त, K_2 परध्व; K_3 B_{3-4} D_c D_n D_2 $_{4-6}$ G_3 M चरध्व, D_1 प्रपद्य (for व्रजध्वम्) B_1 वक्षीत तथौ पदवीं च करुत

^{17} In $Ś_1$, the portion from भस्मनि (in 18^d) up to the end of this parvan is lost on missing fol.; the MS is almost entirely ignored in the sequel

18 ^{a}) K_4 °दडनाडिता — ^{b}) D_{c1} D_{n1} D_{4-6} G_3 प्रमोहचित्ता, D_{c2} प्रमूढचेता T_2 G_{1-2} $_4$ शुष्यति — ^{d}) B_{1-3} $_4$ श्रुत, D_c T_1 G_{1-2} स्रुव (for स्रुचम्)

19 ^{b}) K_{3-4} D_{2-3} स्मशाने K_3 स्रगिवावविध्यते; B_1 M_1 °वोपइयते, D_c D_3 °वोपविध्यते, G_{1-4} °वावबध्यते — ^{c}) K_{1-2} पुरं च; T_1 पुरा हि S (except G_3) °ध्वरजो K D_{1-3} $_5$ T_2 G_{2-4} विलुप्य (K_4 °प्यते), T_1 विलिह्य, G_1 विलिप्य, M विलिह्यते — ^{d}) D_c D_{2-5} S (except G_3) विमो° (for प्रमो°) — After 19^d, T_1 ins.

1207* पुरा हि पार्थाश्च हतौ च कांपिल्यान्
प्रसिच्यते क्षीरधारा यतध्वम् ।

— ^{e}) D_{3-5} गत्वा (for चरित्वा) — ^{f}) K_1 S सृगालो B_3 प्रगाहते — After 19 D_{c1} D_{1-3} ins.

1208* श्रुति च सम्यक्प्रकृति महाध्वरं
प्रायतो जनो यद्वदसौ न नाशयेत् ।,

while S (except G_3) ins.

1209* पुरा हि मन्त्राहुतिपूजिताया
हुताग्निवेद्या बलिभुङ् निलीयते ।

20 ^{b}) K_{1-2} B_1 D_c D_{1-2} $_5$ °प्रभास; K_3 °प्रभं तव; K_4 D_3 °प्रभासं B_4 T_2 G_{1-2} $_4$ M चन्द्रप्रभ वदनं त-पुरस्तात् (B_1 °न सुप्रसन्नं) — K_1 om. 20^{cd}. — ^{e}) K_4 पश्चाच्छुभ,

चन्द्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नम् ।
स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी
श्वा वै पुरोडाशमिवोपयुञ्जीत् ।
एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं
मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

भद्रे तूष्णीमास्स्व नियच्छ वाचं
मास्मत्सकाशे परुषाण्यवोचः ।
राजानो वा यदि वा राजपुत्रा
बलेन मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं
तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमानाः ।
मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसन्तो
ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २२
ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणु-
मुद्धूतं वै वाजिखुरप्रणुन्नम् ।
पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं
विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति ॥ २३
ते सान्त्व्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः
सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः ।
श्येना यथैवामिषसंप्रयुक्ता
जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥ २४
तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां
संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः ।
क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च
दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ २५
प्रचुक्रुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं
वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
यमौ च राजा च महाधनुर्धरा-
स्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

$D_{1\ 3}$ स्पृशेच्छुभं; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ रागान्वितः; M रागान्तरः — ^{d}) K_2 इवोपयोक्ष्य; K_3 D_5 T_2 °पयोक्षीत्; K_4 D_1 °पयुंज्यात्; B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 इवाध्वरस्थं, D_3 इवोपयुज्यते, G_3 °पभोक्ष्येत् — ^{e}) T_1 G_1 वाक्यानि; M_2 वर्णानि (for वर्त्मानि) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ [अ]नुयांतु (for °यात) T_2 $G_{2\ 4}$ मा वः (for शीघ्रं) — ^{f}) T_2 $G_{2\ 4}$ कालः प्रति- (for मा वः कालः) M दीर्घं (for क्षिप्रम्) $K_{3\ 4}$ इहातिगाद्वै; M_2 इहात्ययाद्वै. — After 20, K_4 Dc_2 D_{1-3} ins

1210* शीघ्रं प्रधावध्वमितो नरेन्द्रो
यावन्न दूरं व्रजतीति पापः ।;

while S (except G_3) ins

1211* प्रत्याहरध्वं द्विषतां सकाशा-
ल्लक्ष्मीमिव स्वां दयितां नृसिंहाः ।

21 T_1 G_4 om the ref — ^{a}) $K_{1\ 2}$ तूर्णमाशु, $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 प्रतिक्राम (for तूष्णीमास्स्व) T_1 भद्रे प्रतीप विनयाच्च वाचं — ^{b}) $K_{1.4}$ M_1 वाचः (for [अ]वोचः) — ^{d}) G_1 बलेन युक्ताः $G_{1\ 3\ 4}$ पंचतामाप्नु° (for वञ्चनां प्राप्नु°)

22 ^{c}) B_1 मुहुर्मुहुर्व्यालवनं विशंतो. — ^{d}) $B_{2\ 4}$ Dc_2 Dn_2 D_2 T_1 G_3 ज्या (for ज्यां) B_4 उत्क्षि° (for विक्षि°) T_1 महाधनुर्भृतः

23 ^{a}) B_4 ततोपश्यं रेणुसमुद्धृतं वै — ^{b}) K_1 T $G_{1.2.4}$ M_2 उद्धूयंत, B_4 समुद्धृत; B_3 उद्धृतं वै, B_4 निपीडितं, M_1 आधूयत (for उद्धूत वै) K_3 °खुरप्रपन्नं — ^{c}) $K_{1\ 2}$ हि (for च) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ पदातिमध्ये विचरतं च धौम्यं — ^{d}) K_3 B_1 $D_{1\ 3\ 5}$ T_2 M_2 अभ्याद्रवेति, K_4 अभिद्रवंतं; G_1 अभ्यद्रवंतं T_1 विक्रोशत भीम भीमाद्रवेति, T_2 $G_{2\ 4}$ विक्रोशंतं भीम पार्थेत्यभीक्ष्णं

24 ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ B_2 (m as in text) $D_{1\ 3}$ धौम्यं परिदीनसत्त्वं, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M तं धौ(G_2 M_2 तद्धौ)म्यमदीनसत्वाः. — ^{b}) $G_{2\ 4}$ सुखी भवानस्त्विति राज° — ^{c}) K_1 Dc D_2 S (except G_3 M_2) °संप्रसक्ता

25 ^{c}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 कोपः (for क्रोधः) $K_{3\ 4}$ D_3 तु (for च) — ^{d}) T_1 स्थितां (for प्रियां) M_1 चास्य (for तस्य) K_4 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 रथस्थितां, T_1 रथे प्रियां.

26 ^{a}) M [अ]भि (for [अ]पि) — ^{c}) B_2 T_2 $G_{1\ 2.4}$ M धनुर्धरास्तदा (B_2 °नो) — ^{d}) B_2 दिशो (for ततो) G_2 संप्रमुहुः M_2 परेतरां

२५४

वैशंपायन उवाच ।

ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १
तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा
स्वयं दुरात्मा कुरुपुंगवानाम् ।
जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच
रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २
आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो
मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते ।
सा जानती ख्यापय नः सुकेशि
परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।

किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्भि-
रनायुष्यं कर्म कृत्वातिघोरम् ।
एते वीराः पतयो मे समेता
न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४
आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षो-
र्मया तुभ्यं पृष्टया धर्म एषः ।
न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा
संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ५
यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ
नन्दोपनन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ ।
एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं
सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६
य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः
प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।
एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति
युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७

Colophon om in B1 3 — *Major parvan* K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य, G1 श्रीमदारण्य — *Sub-parvan* K B2 4 Dc Dn3 D1–6 T1 G3 M1 द्रौपदीप्रमाथ, Dn1 द्रौपद्याः प्रमाथ — *Adhy name* M पाण्डवानुगमनं — *Adhy no* (figures words or both) Dn2 267, Dn3 268, D1 269, T G4 M (M2 om *Adhy*) 257 (M2 orig 250), G1 251, G2 256 — *Śloka no* Dn1 n2 28 Dn3 29, D1 30

254

1 [d]) K3 असर्षण, D1 मनीषिणां; T1 अमर्षिणौ, G4 महर्षिणा

2 K1 om 2[ab] — [a] K4 D2 ध्वजाद्याणि, G1 ध्वजाग्रान T1 राजन् — [b]) Dn2 n3 स्मयन् (for स्वयं) M2 कुरुपाण्डवानां — [d]) G1 M स्थितो (for स्थितां) B4 कान्तिमतीं, G4 भर्तृमती K1 B M हत(B1 न)तौजाः, K4 महौजाः, T1 निरस्य

3 [a]) K1 आगान्तीमे T G1 2 4 ते (for [इ]मे) — [b]) K3 तथैते; K4 नदन्ति, S (except G3) नवैते — [c]) = (or) 3 219 13[c] K1 मा जानतां, T2 समानिनि; G4 संजानती — [d]) D3 परस्परां; T1 परावरं, G1 3 4 परंपरां (for परं परं) D3 T G1 रथस्था, G3 रथस्थां, G4 रथानां

4 [a]) G1 3 4 M1 तैर् (for ते) — [b]) K1 अनायोध्य; B3 अमानुष K1 3 4 Dc D2 कृत्वा सुघोर (K1 °पं) — [c]) M क्रुद्धा (for एते) Dc D3 प्रियाः (for वीराः) — [d]) T1 ते (for वः) K3 4 Dc D1–3 G4 शेषं K3 D1 3 T1 किंचिद

5 [a]) G1 आख्यातारा K4 चैव, T2 G1 2 तव, G4 तच्च (for त्वेव) K1 3 4 Dc3 D3 4 G4 M1 मुमूर्षो — [b]) T2 G1 2 4 सर्वं (for तुभ्यं) — [c]) K3 4 D1 T2 G1 3 4 transp विद्यते and त्वद्भयं — [d]) K4 संप्रेक्षंत्याः

6 [a]) T1 ध्वजाग्रौ K3 T G2 4 नदतो K1 मृदंगर; K4 Dc3 D1 4 मृदगो — [b]) K3 Dc D1 2 मधुरं युक्तरूपौ; K4 B2 3 सुरूपौ, S (except G3) °र सुयुक्तौ — [c]) K3 B4 Dn2 D1 3 एव; T2 G1 3 4 धर्मं (for धर्म) K3 T1 सु; M1 स्व (for स्व) — [d]) K1 Dc D4 कृतवंतो T1 सदा जनाः सत्यवंतो वदंति

7 [a]) D1 G1 2 4 M1 स (for य) — [b]) K1 2 D1 T1 °घोर°, K3 B1 D3 °घोर° (for °घोण°) — [c]) K4 Dc1 D1–3 T G3–4 एनं — [d]) T1 प्रियं (for पतिं)

अप्येष शत्रोः शरणागतस्य
दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।
परैह्येनं मूढ जवेन भूतये
त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ॥ ८

अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं
महाभुजं शालमिव प्रवृद्धम् ।
संदष्टोष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं
वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ९

आजानेया बलिनः साधु दान्ता
महाबलाः शूरमुदावहन्ति ।
एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि
भीमेति शब्दोऽस्य गतः पृथिव्याम् ॥ १०

नास्यापराद्धाः शेषमिहाप्नुवन्ति
नाप्यस्य वैरं विस्मरते कदाचित् ।
वैरस्यान्तं संविधायोपयाति
पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीव ॥ ११

मृदुर्वदान्यो धृतिमान्यशस्वी
जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।
भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य
धनंजयो नाम पतिर्ममैषः ॥ १२

यो वै न कामान्न भयान्न लोभा-
त्त्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।
स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः
कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥ १३

यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो
भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां
यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥ १४

प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै
स एष वीरो नकुलः पतिर्मे ।

---

8 ^{a}) $G_{1\ 4}$ शरण गतस्य — ^{b}) G_1 प्राणं (for प्राणान्) — ^{c}) B_1 Dc_1 Dn_1 n_3 D_4 G_1 M_2 परेह्येनं; B_4 M_1 परैह्येनं; G_2 पुरोहितं; G_4 परो ह्येतं T_1 प्रेत्य ह्येनं मूढ भजस्व तूर्णं — ^{d}) K_1 D_1 त्वमात्मना; B_4 दुरात्मनः, T_1 महात्मानं, G_4 तवात्मानः

9 ^{a}) K_1 M अथाप्येतं K_3 पश्यसे S (except G_3) रथे स्थितं (for रथस्थं) — ^{b}) K_1 महाबलं K_1 S (except T_2 G_3) साल° (for शाल°) K_3 प्रविद्धं — ^{c}) N (except D_1) T G_3 संदष्टौष्ठं A few MSS भृकुटी- K_1 °संनतभ्रूः; $K_{3\ 4}$ D_1 T_2 °संहतभ्रुं; T_1 °संहतभ्रुर्, M_2 °संहतभ्रुवो

10 M_2 om (hapl) 10–12 — ^{a}) K_1 आजानीया, K_2 आजानया; D_4 अजानेया. Dc बलिनां; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ वाजिनः — ^{b}) K T_1 M_1 महाबलं; G_4 महाजवाः K_1 शूरमुदाहरंति; T_1 °तमं वहति — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 ततः (for गतः)

11 M_2 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) D_5 T_2 G_2 अपराधात् $K_{1,\ 2}$ शेषमिहानुयांति, B_{1-3} D (except $D_{1\ 5}$) G_3 °मवाप्नुवंति — ^{b}) B Dn $D_{4\ 5}$ नाय; Dc $D_{2\ 3\ 6}$ G_3 नायं च (for नाप्यस्य) T $G_{1\ 2\ 4}$ विस्मरते — ^{c}) $K_{1\ 3\ 4}$ B_1 Dc $D_{2\ 3\ 6}$ T $G_{1\ 4}$ संनिधा° — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 तित्तप्यतीह (for गच्छत्यतीव)

12 M_2 om 12 (cf v l 10) — ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 धनुर्धराग्र्यो (for मृदुर्वदान्यो) T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 मति° (for धृति°) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ मनस्वी (for यशस्वी) — ^{b}) Dc D_2 तथैव (for नृवीर.) — ^{c}) K_1 श्रुता (for भ्राता)

13 ^{a}) $K_{3\ 4}$ D_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 नैव (for वै न) $G_{1\ 2\ 4}$ कोपान्न (for कामा°) K_3 B Dc D_2 T_1 कोपात्; $G_{1\ 2\ 4}$ कामात्; M_1 मोहात् (for लोभात्) T_2 कदापि कोपान्न भिया न कामात् — ^{b}) T_1 धर्मं त्यजेन् (by transp) Dc $D_{1\ 2}$ G_4 नानृशस्यं; Dn_2 n_3 $D_{3\ 4}$ $G_{2\ 3}$ न नृशस्य — ^{d}) $B_{2\ 3}$ M माद्रीसुतः, D_1 T_1 कुंतीपुत्र· B_2 सहदेवः; Dc $D_{2\ 5}$ शत्रुसंघ-; M_1 शत्रुगण-

14 After 14^{ab}, S (except G_3) ins

1212^{*} बन्धुप्रियः शस्त्रभृतां वरिष्ठो
महाहवेष्वप्रतिवार्यवीर्यः ।

15 ^{a}) D_1 प्राणैर्गरीयान्पांडवानां महात्मा, T $G_{1\ 2\ 4}$ प्राणैर्गरीयान्समनुव्रतश्च — After 15^{a}, D_1 ins

1213^{*} शूरः कृतज्ञो दृढसौहृदश्च ।
महाहवे यश्च रिपुप्रमाथी

— ^{c}) K_4 खड्गवेधी, B_1 सगयोधी K_3 B_2 Dc D_1 यः खड्ग हस्तो लघुचित्रयोधी — ^{d}) $K_{1\ 3}$ B_1 Dc_2 D_1 T_1 $G_{1\ 2}$ M मतो, K_4 मानी; B_4 T_2 G_4 मतौ च (for महांश्च) K B

यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो
महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः ॥ १५
यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व
शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु संख्ये ।
शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनीषी
प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६
य एष चन्द्रार्कसमानतेजा
जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ।
बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७
स एष शूरो नित्यममर्षणश्च
धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ।
त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्धव्यवाहं
न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मबाह्यम् ।
सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे निविष्टः
कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ १८
विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते
रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ।
सेनां तवेमां हतसर्वयोधां
विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥ १९
इत्येते ते कथिताः पाण्डुपुत्रा
यांस्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः ।
यद्येतैस्त्वं मुच्यसेऽरिष्टदेहः
पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा-
स्त्यक्त्वा त्रस्तान्प्राञ्जलींस्तान्पदातीन् ।
रथानीकं शरवर्षान्धकारं
चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनिगृह्य ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

Dc D1 3 5 6 G बलदेवो द्वि(K1 B4 °वाद द्वि, K4 B3 Dc2 °वद्वि)तीयः

16 a) D5 M1 तस्याद्य, T2 G2 4 यस्मात्, G1 तस्मात् D1 द्रक्ष्यसि Dc D2 मूढभाव°, G4 °सत्त्वः — b) K4 om वा K1 3 दैत्यसैन्यस्य, T2 मन्यसे साधु, G1 अद्य सेनासु, M1 दैत्यसैन्येषु K1 4 मध्ये, T1 G4 M सर्वे; G3 सर्वे — c) K Dc2 D1 2 5 धृतिमान् B D (except D1 2 5) G3 मनस्वी (for मनीषी) — d) T2 धर्मराजस्य

17 a) K1 3 4 Dc1 स एष, S (except G3) द्रुताश°

18 a) G1 2 4 स एष — d) K4 न त्वेवैव, G1 न त्वेष वै, M2 न त्वेवैष B1 धर्मवाक्यं, B3 4 °राज्य — e) G1 2 4 मनीषी (for मनस्वी) G4 सत्यधर्मे B2 4 Dn D3 4 6 G1 रतश्च (for निविष्टः)

19 a) K1 G3 विशीर्यन्ती, B2 व्यशीर्यन्तीं; B4 विशीर्यन्तीद्, T1 वशीयन्तिद् (-ic) G4 M3 विशीर्यन्तीं K1 2 4 T1 °र्णवान्ते; T1 °र) — c) K1-3 D1 T1 G1 2 M तथेमा — d) T1 पश्यसि (for द्रक्ष्य°)

20 a) K1 3 4 Dc2 D1 2 T2 G1 2 4 इत्येवं ते; T1 इत्येवमेते, M इत्येते ते (for इत्येते वै) — b) T1 G1 4 M1 अवमत्य — c) B2-4 Dn D3 4 6 G3 यद्येतेभ्यो (for °तैस्त्वं) K2 B3 4 T1 G1 मुच्यते K4 T2[S]निष्ट° — d) K1-3 B1 5 D1 5 M2 प्राप्स्यसि K2 जीव एवः, B1 सत्यमेव; T G1 M2 जीवितं च, G3 4 जीवनं च, M1 जीवमानः

21 D5 G1 2 4 M2 om the ref — b) K3 द्विजातीन् (for पदा°) — c) D (except D1 3) यथानीक — d) D1 सनिरुद्धा°, G1 2 4 से निगृह्य

Colophon — *Major parvan*: K1 2 Dn2 G2 आरण्य — *Sub-parvan*: K1 3 4 B D G3 M द्रौपदीप्रमाथ — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 268 (Dn3 269); D1 270, T G4 M (M2 *inf. lin.*) 258 (M2 orig. 260); G1 255, G3 257 — *Śloka no.*: Dn1 n2 21, Dn3 D1 22

255

1 a) T2 G1 2 4 M सं(G1 आ)तिष्ठध्वं (for °ष्ठत) — b) K1 3 4 Dc D1 2 ब्रुवन्, G1 2 4 M2 तूर्णीं (for तूर्णं) K2 ब्रुवंति परि° ; T2 तूर्णं न परि° — c) K1 तस्मिन् (for इति) K1 स; B2 चै (for स) — d) K1 D5 संनिकान् (for तान्नृपान्)

2 c) B2 4 Dn D3-6 G3 घोरतमः — d) B1 सस्यैन्यान्

२५५

वैशंपायन उवाच ।
संतिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
इति स्म सैन्धवो राजा चोदयामास तान्नृपान् ॥ १
ततो घोरतरः शब्दो रणे समभवत्तदा ।
भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ २
शिबिसिन्धुत्रिगर्तानां विषादश्चाप्यजायत ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ३
हेमचित्रसमुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
प्रगृह्याभ्यद्रवद्भीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ४
तदन्तरमथावृत्य कोटिकाश्योऽभ्यहारयत् ।
महता रथवंशेन परिवार्य वृकोदरम् ॥ ५
शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ।
कीर्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म भीमोऽभ्यकम्पत ॥ ६
गजं तु सगजारोहं पदातींश्च चतुर्दश ।
जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७
पार्थः पञ्चशताञ्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८
राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९
ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्द्य खड्गधृक् ।
शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ १०
सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११
ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथात् ।
गदया चतुरो वाहान्राज्ञस्तस्य तदावधीत् ॥ १२
तमभ्याशगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।

(for सैन्यानां)

3 ^{a}) B Dn D_{3-6} G_{3} शिबिसौवीरसिंधूनां — ^{b}) K_{3} B_{1} D_{1} चोपजायते, B_{2} S (except G_{3}) स्समजायत — ^{c}) K_{4} तान्दृष्ट्वा पुरुषाञ्शूरान्. — ^{d}) Dn_{2} अतीव च (for व्याघ्रानिव)। S (except G_{3} M_{2}) मदो° (for बलो°)

4 ^{a}) D_{1} हेमबिंदुसमु°; T_{1} हेमबंधसमु°; T_{2} $G_{1\,2\,4}$ हेमबिंदु महोत्सेधां, M हेमबिंदुमयोत्सेधां — ^{b}) $K_{1.\,3\,4}$ $B_{1\,3}$ D_{3} S (except G_{3}) °सैक्या°. — ^{c}) G_{1} प्राद्र° (for [अ]भ्यद्र°) — ^{d}) K D_{1} सैंधवं काममोहितं

5 ^{a}) T $G_{1\,2\,4}$ तदंतरं समासाद्य (T_{1} °विश्य), M तयोरं(M_{2} °तोनं)तरमासाद्य — ^{b}) $K_{1\,2}$ कोटिकाश्वो; $K_{3\,4}$ B_{1} Dn_{1} $D_{1\,4-6}$ °कास्यो; $B_{2\,3}$ Dc $D_{2\,3}$ °काख्यो K_{3} व्यदाहरत्; T_{1} ह्यधारयत्, T_{2} G_{2} ह्यवा°, $G_{1\,4}$ न्यवा°; M [ऽ]भ्यवा°. — ^{c}) K_{4} महता शरवर्षेण

6 ^{a}) B_{2} यष्टि° — ^{d}) K_{1} D_{1} स; K_{4} G_{1} च (for स्म) $K_{1\,3}$ D_{1} T_{2} $G_{2\,4}$ व्यकपत; Dc D_{2} व्यकंपयत्; T_{1} G_{1} M_{1} [ऽ]प्यकंपत.

7 ^{a}) $K_{1\,2}$ Dc_{2} D_{2} T_{1} G_{4} च (for तु) — ^{b}) $K_{1\,3}$ D_{1} पदातांश्च, Dc D_{2} पादातांश्च M_{1} सहस्रशः (for चतुर्दश) — ^{c}) K_{3} T $G_{1\,2\,4}$ वीरः (for भीमः). — ^{d}) D_{5} सैंधवस्य °महारणे

8 $K_{1\,2}$ om (hapl) 8 — ^{a}) K_{4} पंचाशत, B_{1} पंच रथान्; M पंचशतं B_{2} T $G_{1\,2\,4}$ वीरान् (for शूरान्) — ^{c}) D_{1} G_{4} परीप्समानान् K_{4} Dc D_{2} $G_{1\,4}$ सौवीरान्

9 ^{a}) $K_{1\,2}$ युधिष्ठिरः; $K_{3\,4}$ Dc $D_{1\,2}$ स्वय राजा (by transp) $K_{1\,2}$ स (for सु-) — ^{b}) D_{1} प्रवीराणां B_{1} महीभुजां (for प्रहा°) — ^{d}) D_{5} शतं; T_{2} तथा (for तदा) G_{1} जघानाजौ युधिष्ठिरः

10 ^{a}) T $G_{1\,2\,4}$ M नकुलोपि (T_{2} $G_{2\,4}$ °थ) तदा क्रुद्धो — ^{b}) $K_{1\,2\,4}$ Dc $D_{1\,2}$ T_{1} G_{2} M खड्गभृत्; K_{3} °वित्; Dn_{1} T_{2} °धृत् — ^{c}) B_{2} (m as in text) शतानि (for शिरांसि) — ^{d}) B_{1} T G_{2} M प्रावपन्; G_{1} प्रावपद्. G_{1} भुवि (for मुहुः)

11 ^{a}) K_{4} T_{2} $G_{1\,2\,4}$ M संवार्य, B_{2} °जघ्ने, Dc D_{2} °प्राप्य, Dn_{2} T_{1} °धाय; D_{1} °भ्रामे (for °याय) — ^{b}) K_{1} शत° (for गज°)

12 ^{a}) K_{3} B_{3} $D_{1\,3\,5}$ M सु- (for स-) — ^{b}) $K_{1\,3\,4}$ D_{1} रथोत्तमात् (for महारथात्) — ^{c}) D_{2} वीरान् (for वाहान्) — ^{d}) K $D_{1\,5}$ सर्वान् (for तस्य) T_{1} राज्ञस्त-स्यावधीत्पुनः

13 ^{a}) K_{1} D_{3} अभ्याशे गतं; K_{2} D_{5} अभ्यासे गत; $K_{3\,4}$ B_{3} Dc $D_{1\,2\,4}$ अभ्यास°; $G_{2\,4}$ अथाभ्या° — ^{b}) $B_{1\,4}$

अर्धचन्द्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३
स भिन्नहृदयो वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १४
इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्द्य धर्मराट् ।
हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५
नकुलं त्वभिसंधाय क्षेमंकरमहामुखौ ।
उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ १६
तौ शरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥ १७
त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८
नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथाच्चर्मासिपाणिमान् ।
उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १९
सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
प्रेषयामास सक्रोधमभ्युच्छ्रितकरं ततः ॥ २०
नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥ २१
स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः ।
पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपोथयत् ॥ २२
स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ।
भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३
भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्यस्य संगरे ।
सूतस्य नुदतो वाहान्क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४
न बुबोध हतं सूतं स राजा बाहुशालिना ।

Dc पदाति° K1 3 4 D1 पाण्डु° (for कुन्ति°)

14 K4 om. (hapl.) 14^{a}–15^{b} — ^{a}) K1 धीरो — ^{b}) Dn1 n3 D1 3 G3 उद्गिरन् — ^{c}) K3 B4 [अ]भिमुखं K1 तस्य (for पार्थं) T1 पपात सहसा भूमौ, T2 G2 4 °भिमुख प्रासश्च — ^{d}) = 1. 15. 9^{d} M3 जीर्ण° (for छिन्न°)

15 K4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14) — ^{c}) T1 अथास्य, T2 हताश्वात्

16 ^{a}) K3 B3 D3 6 G3 त्वभिसमयाय (K3 D3 both marg. sec. m. as in text), Dc2 D2 त्वभिसंप्राप्य, T G1 2 4 चापि संवार्य, M त्वभिसंवार्य — ^{b}) T3 G2 °सुमाल्वौ, G1 2 °महामल्लौ — ^{d}) K1 2 अवाकिरत् (for अवर्षताम्)

17 ^{a}) B Dn D3 4 6 G3 तोमरैर्, Dc D4 5 तौ शराव् K4 G4 अभिवर्षन्ता — ^{b}) K4 पार्थिवौ (for वार्षिकौ) — ^{c}) D1 एकैकेनैव बाणेन

18 M2 om. (hapl.) 18^{a}–23^{b} — ^{b}) K1 4 B1 D5 T1 G4 गजधूर्गतः, T2 गजयूथपः D1 तत्पार्श्वगजधूर्गतः — ^{c}) G4 आरोप° (for आक्षेप°) — ^{d}) T2 °न गजयूथवत्

19 M2 om. 19 (cf. v. l. 18) — ^{a}) K1 D1 तमभीम्, M1 त्वपतत् (for त्वपभीम्) — ^{b}) T2 G1 2 4 °खड्गधृक् (for °पाणिमान्) — ^{c}) K B1 Dc D1 2 S (except G3) उद्भ्राम्य, B4 उद्भ्रांत. — ^{d}) 1. 179. 11^{d}, 181. 1^{d}; 4. 51. 13^{d}. Cf. Hopkins, *Great Epic*, App. A, No. 91 (p. 414)

20 M2 om. 20 (cf. v. l. 18) — ^{a}) K1 3 सुरथस्थं — ^{b}) T1 वधाय (for वधाय) K4 B1 G1 च (for तु) — ^{c}) D1 M1 सकुद्धम् — ^{d}) K1 2 B1 Dn D4 6 G1 अभ्यु (for अभ्यु°) G1 तदा; M1 तथा

21 M2 om. 21 (cf. v. l. 18) — ^{a}) K4 B1 राज्ञस्य (for नाग°) — ^{c}) D1 पर (for भुज) K1 T2 मूल, K4 मूलात — ^{d}) B4 निकृत ततः, T1 विनिकृतत

22 M2 om. 22 (cf. v. l. 18). — ^{b}) K1 2 किंकिणि°, K3 4 B3 कटक°; B2 4 Dc Dn1 D1 3 5 M1 ककट°; T1 कनक°, T2 G1 2 4 वटावि° (for कङ्कण°) — ^{c}) T1 पपाताथ (for पतन्नवाक्) K D1 राजन् (for भूमौ) — ^{d}) T2 हतमोहाद्, G2 हस्तिगोपान्, G4 हस्तमोहाद्, M1 हस्त्यारोहम्

23 M2 om. 23^{ab} (cf. v. l. 18) — ^{a}) K2–4 Dc D1 3 5 स तत्कृत्वा महत्कर्म — ^{d}) B3 परंतपः (for महा°)

24 ^{b}) K1 2 कोटिकाक्षस्य, K4 B1 Dn D1 4 5 °स्यस्य, B2–4 Dc D2 3 °ख्यस्य, D6 G3 °ख्येन B1 Dc D2 S (except G3) संयुगे — ^{c}) K1 B3 Dc2 M नुदतो; K3 B1 T1 G1 2 4 तु ततो, B4 नकुलो (for नुदतो) — ^{d}) K1 शरेण (for क्षुरेण) K3 4 B1 Dn2 n3 D3 G1 [अ]पहरच् Dc D4 क्षुरप्रेणाहरच्छिरः

25 ^{a}) K4 बुधोपहत, T1 प्रबोधहतं — ^{b}) Dc1 G2 4 M2 बहुशालिना; T M1 बा(T1 ब)हुशालिनः — ^{c}) K1 3 4 अश्वः K1 प्राद्रवत; K3 4 व्यद्रवत्, D1 [अ]भ्याद्रवन्; T1 ह्यद्रवन्, T2 G2 प्राद्रवन्, G1 4 M1 [अ]भ्यद्रवन्, M2 व्याद्रवन् T1 G1 2 M सर्वे — ^{d}) K1 Dc2 D2 इतस्ततः (for ततस्ततः). G1 2 4 हतसूतरथास्ततः (G1 °थे स्थितः)

तस्याश्वा व्यद्रवन्संख्ये हतसूतास्ततस्ततः ॥ २५
विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरतां वरः ।
जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६
द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनंजयः ।
चकर्त निशितैर्भल्लैर्धनूंषि च शिरांसि च ॥ २७
शिबीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्तान्सैन्धवानपि ।
जघानातिरथः संख्ये बाणगोचरमागतान् ॥ २८
सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना ।
सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९
प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३०
श्वगृध्रकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः ।
अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ३१
हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
विमुच्य कृष्णां संत्रस्तः पलायनपरोऽभवत् ॥ ३२
स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य वै ।
प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वनं येन नराधमः ॥ ३३
द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४
ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ३५
सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
वारयामास निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ३६

अर्जुन उवाच ।

यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्क्लेशो दुरासदः ।
तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ३७

---

26 a) S (except G3) विरथ (for °मुख) — c) K1 3 4 D1 °मुक्तेन (for °युक्तेन) T2 G2 4 निजघानातियत्नेन, G1 निजघान रथस्थेन — d) T1 [आ]वृत्य (for [अ]भ्येत्य) — After 26, T1 ins

1214* तदा तु संप्रवृत्ते तु तुमुले योधसंक्षये ।
अङ्गारकः कुञ्जरश्च सजयो गुप्तकस्तथा ।
शत्रुंजयः सुप्रबुद्धो शुभकृत्क्रमका अपि ।
शूरः पराकुः कुहको द्वादशैते महारथाः ।
सुबलाः सैन्धवाश्चैव त्रिगर्ताश्च महाबलाः । [5]
इक्ष्वाकुयोधाः प्रबला रथिनः सह यद द्विपाः ।
कोटीकृत्य च पार्थं तु शरवर्षैरवाकिरन् ।
अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धः शरवर्षं निहत्य च ।

27 ab) K4 वीराणा (for सर्वेषां), and सर्वेषां वा (for सौवीराणां) — c) K1 3 4 D1 बाणैर्; G1 2 फल्लैर्

28 a) S (except G3) °वीराश्च (for °मुख्यांश्च) — c) K4 रथिनः (for [अ]तिरथः) S (as usual) संखे

29 a) K1 सागताः, T2 G1 2 सूदिताः — b) K1 3 4 Dc D2 S (except G3) बहुधा; D1 बलिना (for बहवः) — T1 om 29d–30a

31 ab) K1 स्वगृध्रकंक°; K3 श्वगृध्रकंककोलोकभास°; K4 श्वगृध्रकंककाकोला भासागोमायु°, B1 श्वकंकगृध्राः पृथुला भास°; Dc D2 श्वगृध्रकक्काकोलश्येनगोमायु°, D5 श्वगृध्रककगोमायुकाकोलूकाः सवायसाः; T M श्वककगृध्रकाकोल°; G1 2 4 श्वकाकगृध्रकाकोल(G1 °गाकोलो)भास°. — After 31, T1 ins a passage given in App I (No 26)

32 d) B3 4 Dn D4–6 G3 M °मना° (for °परो°) — After 32, T1 ins

1215* विद्राव्यमाने सैन्ये तु मकरैरर्णवो यथा ।

33 a) K4 आकुले (for सकुले) — b) B1 अपहाय वै; B2 3 Dn G2 अवतार्य तां, D5 T2 G1 4 °र्यं च — d) K3 ये च; D3 (marg sec m) वीरो; G2 4 तत्र (for येन) K2 B2 3 Dc2 D3 (marg sec m) T2 G4 नराधिपः, G3 जनाधिपः G1 वनायैव नराधिपः.

34 b) M2 कृत्वा (for दृष्ट्वा) B2 °पुरःसरां D1 धौम्यदृष्टिपुरस्कृतां — c) D1 माद्रीसुतेन — d) T2 G1 2. 4 आरोहयत् B1 4 ततः (for तदा) — After 34, D1 ins an addl colophon (*adhy no* : 271).

35 a) K3 B4 तं; D1 G1 2 4 तु (for तद्). K4 विहतं — b) K1 उपयाते — c) K1 2 नाराचान् — d) K1 2 G1 निचखान, K3 B2 T2 निर्जघान, K4 Dc D1 2 T1 G2 4 M2 निजघान (for आजघान)

37 a) K4 Dc D2 T2 G1 4 M [अ]पराधात् — b) K1 अस्मत्-, D1–3 6 अस्याः, G1 अस्मात् (for अस्मान्) G4 क्लेशोस्माकं (for अस्मान्क्लेशो) — c) K1 स तस्मिन्; Dc2 T2 G1 4 एतस्मिन् (for तमस्मिन्) B1 शरणोद्देशे. — d) G4 पश्याम

38 a) D1 3 अन्वेष; S (except G2 3) अन्विच्छ — b) K4 नो; T2 G1 तैर् (for ते) — c) K3 अमानुषम्;

तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ।
अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९
हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः ।
गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ॥ ४०
यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४१
न हि मे मोक्ष्यते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।
पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स सैन्धवः ।
दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।
कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४
कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः ।
सैन्धवापसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५
भार्याभिहर्ता निर्वैरो यश्च राज्यहरो रिपुः ।
याचमानोऽपि संग्रामे न स जीवितुमर्हति ॥ ४६
इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।
राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ४७
स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८
द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समागतः ।
समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ४९
ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरभ्यागतं नृपम् । C 3 15[illegible] B 3 2[illegible] K 3 27[illegible]

B_1 अनामृष्यम्, $G_{1.3.4}$ अनार्याणाम् (for अनामिषम्) T_2 अनामकं कर्म कथं — ^{d}) T_2 कर्तुं वै (for कथं वा)

39 ^{b}) D_6 भारत (for धीमता) — Dc D_2 om 39^{cd} — ^{c}) $G_{2.4}$ अभिप्रेत्य — ^{d}) K_3 Dn_2 वाङ्मी, T_1 इदं

40 Before 40, M_1 ins. भीमः — ^{a}) T_1 बहवो (for रिपवो) — ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ M भूयिष्ठं वि(T_2 G_4 प्र)द्रुतं बलं — ^{c}) T_1 प्रगृह्य (for गृहीत्वा) — ^{d}) K_4 Dc D_2 इति (for इत°)

41 ^{b}) $G_{1.2.4}$ तु (for च) — ^{d}) $B_{3.4}$ परिसात्वयन्

42 ^{a}) K_3 मे मोक्षसे, Dc D_2 समोक्ष्य(D_2 °क्ष्य)ते; D_5 मोक्ष्यति मे. $K_{1.2}$ मूढो, K_3 वीर (for जीवन्) — ^{b}) $K_{1.2}$ वीर (for मूढः) — T_2 om 42^{cd} — ^{d}) G_1 शक्रस्य (for शक्रोऽस्य)

43 K_4 om 43^{ab} — ^{b}) D_5 T $G_{1.2.4}$ चापि (for [अ]पि स) — ^{c}) K_1 D_1 अपि संस्मृत्य, T_2 $G_{1.4}$ अभि(G_1 भीम)संप्रेक्ष्य

44 ^{a}) S (except G_3) माध्वी (for भीमम्) — ^{c}) K_{1-3} Dc $D_{2.5}$ बाला (for प्राज्ञा) K_4 D_1 कुपितागी गत प्रज्ञा (D_1 नरव्याघ्र), T_2 कुपिता स्त्री महाप्राज्ञा

45 Before 45, M_1 ins. द्रौपदी — ^{a}) S (except T_1 G_3 M_1) हि (for चेत्) — ^{c}) S (except G_3) °पशदः — ^{d}) K D_1 दुर्बुद्धिः (for दुर्मतिः)

46 ^{a}) $K_{1.2}$ Dn_1 D_5 भार्या विहर्ता, K_3 °र्या हि हर्ता; $B_{1.3}$ °पहर्ता, T_1 °भिमंता, T_2 $G_{2.4}$ M °वमंता, G_1 °र्या हि मता. B_1 यः पापो, B_2 वै भीमो, $B_{3.4}$ D (except $D_{1.5}$) G_3 वैरी यो, G_1 निर्वीर्यो, M_2 निर्वीरो — ^{d}) K_4 B D न मोक्तव्य. कथंचन (Dc °च नः)

47 Before 47, M_1 ins. वैश° — ^{b}) B_1 पर्यनश्यत सैंधवः — ^{c}) T_1 निवर्तते

48 ^{a}) Dn_2 D_2 विवेशा° (for प्रविश्या°) — ^{b}) $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ °बृषी(K_3 °बृशी)घट; $B_{1.4}$ °बृषीमठ, $B_{2.3}$ Dn_3 $D_{3.6}$ G_3 विप्रविद्धबृषी(Dn_3 G_3 °सी)मठ, Dn_1 n_2 D_4 अपविद्धबृसी(D_4 °षी)मठ, T_1 $G_{2.4}$ अपविद्धबृसीकटं; T_2 अप्रमिद्धबृषीमठ; G_1 ह्यपविद्धबृषीकट. — ^{d}) Dc D_2 अनुकीर्णं, M_2 अवकीर्णं. K_4 D_1 समन्ततः; D_5 सहस्रशः (for ददर्श ह)

49 ^{b}) $K_{1.2}$ समंततः; B Dn $D_{3.4.6}$ T_1 G_3 M_2 समाहितैः, Dc D_2 °हितः — ^{c}) K_4 S (except T_2 G_3) समेयाय. K_1 महाबाहुः, K_4 °प्राज्ञैः — ^{d}) $K_{1.2}$ भृत्यमध्यगः; K_4 धर्मनंदनः; D_1 भ्रातृनंदनः

50 ^{a}) K_3 Dc D_2 T_1 G_4 तं मुदितं; K_4 प्रमुदिता, D_3 ता मुदिता. K_1 भृत्यैः सपदि त दृष्ट्वा — ^{b}) K_2 B Dn D_{3-6} G_3 प्रत्या° (for अभ्या°) — ^{c}) S (except T_2 G_3) च (for तान्) — ^{d}) S (except T_2) om. च. T_2 [आ]गतां (for [आ]हृतां).

जित्वा तान्सिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहृतां पुनः ॥ ५०
स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भामिनी ॥ ५१
भीमार्जुनावपि श्रुत्वा क्रोशमात्रगतं रिपुम् ।
स्वयमश्वांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२
इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः ।
क्रोशमात्रगतानश्वान्सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३
स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः ।
अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४
ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनंजयौ ।
हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५
सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाश्वान्स्वान्सुदुःखितः ।
दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयम् ।
पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् ॥ ५६
सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ।
अनुयाय महाबाहुः फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७
अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।
कथं चानुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५८
इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ।
तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवद्बली ।
मा वधीरिति पार्थस्तं दयावानभ्यभाषत ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

---

51 ^{b}) $B_{1.2.4}$ D_{3} G_{3} च (for [ए]व) — ^{d}) B D (except $D_{1.5}$) G_{3} भाविनी

52 ^{a}) Dc D_{2} अपि श्रुत्य, D_{1} अभिक्रुद्धौ, D_{5} च सक्रुद्धौ K_{4} B_{3} Dn $D_{3.4.6}$ G_{3} भीमसेनार्जुनौ चापि — ^{b}) $K_{2.4}$ B_{3} Dn D_{3-6} G_{3} श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुं; Dc_{2} D_{2} क्रोशमात्र रिपु गतं — ^{c}) T_{1} चोदयंतौ (for तुदन्तौ तौ) — ^{d}) $K_{1.3}$ [अ]थाभ्य°, G_{2} ह्यभ्य° (for [ए]वाभ्य°)

53 ^{b}) B_{4} Dc $D_{1.2.5}$ $G_{1.2.4}$ [अ]तिरथो; T_{1} पुनर् (for पुरुषो) — After 53, T_{1} ins 1216[1]

54 T_{1} om 54^{a}–56^{b} — ^{b}) $K_{1.3.4}$ $G_{1.2}$ कृच्छ्र (G_{1} कष्ट)कालेष्वसंभ्रमः; G_{4} M °ष्वसंभ्रमन् — ^{d}) Dc $D_{1.2}$ M_{1} अस्त्राभिमंत्रितैः.

55 T_{1} om 55 (cf v l 54) — ^{a}) Dc D_{2} दृष्ट्वा (for वीरौ) — ^{d}) T_{2} अवेक्ष्याकुल°

56 T_{1} om 56^{ab} (cf v l 54) — ^{b}) K Dc_{2} $D_{1.2.5}$ तान्सदश्वान्; $B_{1.4}$ T_{2} G_{1} M तत्राश्वान्स्वान् $G_{2.4}$ तत्राश्वान्भृशदुःखितः — T_{2} $G_{1.2.4}$ M ins after 56^{ab} T_{1} (which om 54^{a}–56^{b}) ins after 53

1216[*] रथात्प्रस्कन्द्य पद्भ्यां वै पलायनपरोऽभवत् ।

— ^{c}) $K_{1.3.4}$ दृष्ट्वा विक्रम्य कर्माणि, K_{2} B D (except D_{1}) अतिविक्रम(B_{4} °मानुष)कर्माणि — ^{f}) B_{3} सैंधवं (for वै वनं). T_{1} प्राद्रवन्वै वन ततः; G_{1} प्रायाद्येव (sic) वन प्रति

57 ^{c}) K_{4} अनुज्ञाय; Dc D_{2} अन्वधावन्, S (except T_{1} G_{3}) अनुयात्वा Dc D_{2} महाप्राज्ञः — ^{d}) N (except K_{1}) T_{2} G_{3} फाल्गुनो.

58 ^{b}) T_{1} transp. स्त्रियं and बलात् — ^{e}) K_{4} वानु°; $B_{2.3}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_{3} ह्यनु°, M_{2} त्वानु (for चानु°) — ^{f}) $G_{1.2.4}$ प्रधावसि (for पला°)

59 After 59^{a}, K_{4} ins

1217[1] अर्जुनेन च धीमता ।
सैन्धवोऽपि च पापात्मा

— ^{b}) K_{4} यातीति (for सैन्धवो) $B_{1.4}$ Dc D_{2} नाभ्य°; T_{1} न नि° (for न न्य°) — ^{d}) K_{1} B_{3} प्राद्रवद् (for [अ]भ्यद्र°) — ^{e}) Dc मावधीद् B_{1} S (except G_{3}) तु (for तं) — ^{f}) K_{4} B_{1-3} Dc Dn $D_{3.4.6}$ $G_{2.3}$ प्रत्य° (for अभ्य°)

Colophon — *Major parvan* $K_{1.2}$ Dn_{2} $G_{2.4}$ आरण्य — *Sub-parvan* · $K_{1.3.4}$ B_{1-3} D G_{3} M द्रौपदीप्रमाथ — *Adhy. name* · B_{4} जयद्रथदर्शनं; T_{1} जयद्रथपलायन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 269 (Dn_{3} 270), D_{1} 272, T G_{4} M (M_{2} *inf lin*) 259 (M_{2} orig 261), G_{1} 256, G_{2} 258 — *Śloka no* Dn_{1} n_{3} 61, Dn_{2} 60, D_{1} 27

256

1 G_{4} om the ref K_{3} om 1^{a}–2^{b} — ^{a}) B_{1} संप्राप्य; B_{2} तं प्रेक्ष्य. — ^{b}) $K_{1.2}$ $B_{2.3}$ D (except Dc_{1} $D_{1.2}$) G_{3} °वुद्यतावुभौ — ^{c}) K_{2} B_{1-3} Dn D_{3-6} G_{3} प्राधावद् (for प्राद्रा°) T_{1} आघूर्णो (for अभ्यग्रो) — After 1, T_{1} ins

२५६

वैशंपायन उवाच ।
जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यतायुधौ ।
प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १
तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथाद्बली ।
अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षेऽत्यमर्षणः ॥ २
समुद्यम्य च तं रोषान्निष्पिपेष महीतले ।
गले गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३
पुनः संजीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ ४
तस्य जानुं ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५
विरोषं भीमसेनं तु वारयामास फल्गुनः ।
दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरव ॥ ६
भीमसेन उवाच ।
नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
द्रौपद्यास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ७
किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे ॥ ८
एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्धचन्द्रेण बाणेन किंचिदब्रुवतस्तदा ॥ ९
विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ १०

1218 सलताभिः सवृत किरीट रत्नभास्वरम् ।
आपे विद्रवन्त धावन्त निलीयन्त वनान्तरम् ।
भीमसेनस्तु त कक्ष लीयमान भयाकुलम् ।
मार्गमाणोऽवतीर्याशु रथाद्रत्नविभूषितात् ।

2 K3 T1 om 2^{ab} (for K3 cf v l 1) — ^{c}) K3 जयद्रथ च जग्राह, D5 अभिद्रुत्याभिज°; G2 4 अभिद्रुत त ज° — ^{d}) B2–4 Dn D3 4 6 G3 °क्षे ह्यमर्षण.

3 ^{a}) B D (except D1 5) G3 भीमो (for रोषान्) — ^{c}) B Dn D3 4 6 G3 शिरो (for गले) — D5 om 3^{d}–5^{c} — ^{d}) K1 त्रासयामास, K2–4 Dc2 D1 2 T1 त्रास°, T2 G2 4 M पात°, G1 पोथ° K1 2 4 D1 G4 M2 चैव हि; M2 (sup l n) भूतले

4 D5 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) T2 G2 पुनः स जीव-मानाद्य — ^{b}) T2 G1 3 सद्योत्पतितु°, G4 सद्योत्पादितु° — ^{d}) B1 3 प्राहनद्

5 D5 om 5^{abc} (cf v l 3) — ^{a}) K Dc D2 4 6 G3 4 जानु, B2–4 Dn1 जानू T1 तदा (for ददौ) — ^{b}) K3 जघान (for जघ्ने च) B1 G1 2 4 चैवम् K1 2 जघ्ने चैवमरत्निना — ^{c}) G2 4 राजन् — ^{d}) K4 °बल°; S (except G3) °परि° (for °वर°)

6 ^{a}) K1 विज्ञप्ति, K2 विक्रोश, B1 विरोषो, B2-4 Dc D2 5 T G1 2 4 सरोषं — ^{b}) K B2 D1 5 स्मार° (for वार°) N (except K1) G3 फाल्गुनः — ^{d}) K3 4 D1 5 S (except G3) त्वाम् (for तदा) B2 [उ]वाच (for [आ]हेति). T1 स (for [इ]ति) K1 2 B2-4 G1 2 4 M कौरवं, T1 धर्मराट

☞ Many of the following stanzas (up to 24) recur almost *verbatim* in an interpolated passage of the Virāṭaparvan (cf App I, No 32 of that parvan)

7 K3 4 B2 3 Dn2 n3 D4 6 G3 भीम उ°, T G1 2 4 M भीम. — ^{b}) T2 मर्त्यो, G1 मुक्तो (for मत्तो) T2 भवितु° (for जीवितु°) — ^{c}) B Dn D3 4 6 G3 कृष्णायास् (for द्रौपद्यास्) K4 M2 तत्र (M2 °स-) नार्हायाः; Dc D2 यस्त्वनर्हायाः

8 ^{b}) T1 स (for यद्) — ^{c}) G1 2 4 नु (for च) — ^{d}) K Dc D1 2 5 सतत स्म, S (except G3) सततो-स्मान् K D1 5 T1 प्रभाषसे

9 Before 9, K D1 5 ins वैशं° उ° (resp. वैशं°) — ^{a}) K1 3 D5 सटा D5 चक्रे (for तस्य) — ^{b}) D5 तस्य पंच वृको° — ^{d}) D1 न ब्रुवत°, G1 उद्द्रवत° (for अब्रु°) T1 मुडयित्वा शिरस्तथा

10 ^{a}) K1 2 विकल्पबुद्ध्या, B Dn D2–6 G3 विकत्थ°, M विरूप° — ^{b}) K4 त्वाह (for प्राह) — After 10^{ab}, T1 ins a corrupt variant of 13^{ab}

1219 तं तथा न विचेष्टन्तमबुध्वाप वृकोदर. ।

— ^{c}) K1 T1 G4 M1 जीवित, K3 जीवित्व — ^{d}) K3 ह्येतत् (for हेतुं) D5 वदतः

11 ^{a}) B3 तथा (for त्वया) — ^{b}) T1 सन्तु चैव (for

दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ११
एवमस्त्विति तं राजा कृच्छ्रप्राणो जयद्रथः ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥ १२
तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ।
रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्ठितम् ॥ १३
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १४
दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।
तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १५
राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्यै कथयेति वै ।
दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६
तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
मुञ्चैनमधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ १७
द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
दासोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ १८
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
ववन्दे विह्वलो राजा तांश्च सर्वान्मुनींस्तदा ॥ १९
तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २०
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् ।
स्त्रीकामुक धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ।
एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः ॥ २१
गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ।
संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ॥ २२
धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः ।
साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥ २३
एवमुक्तस्तु सव्रीडं तूष्णीं किंचिदवाङ्मुखः ।

ससत्सु च) — c) G2 4 चेज् (for ते) — d) K1 2 ते युज्यते; K4 D3. 5 M2 युद्धजिते

12 b) K2 B1 3 4 Dn D3 4 6 G3 कृष्यमाणो; K4 कृच्छ्रप्राप्तो K1 जितेंद्रियः (for जय°) — d) K2 Dn2 °शोभनं; K3 B3 D2 °शोभितं G1 दासोह वो वृकोदर

13 K1 om 13 — b) B3 Dc D2 पाशैर् (for पार्थो) — d) K (K1 om) Dc D5 पांशुगुंठितं, S (except G3) पांसुकुंठितं

14 b) K2 Dc D2 5 T2 तथा — c) G2 4 अभ्ययम् (for अभ्येत्य).

15 a) G2–4 M2 बीभत्सुस् — b) B2 (m as in text) युधिष्ठिरं (for जय°) — c) K3 B4 प्राह स दृष्ट्वा, D3 G2 प्राह संदृष्ट्वा; D5 T G4 प्रहसन्दृष्ट्वा. M2 तं दृष्ट्वा प्राहसद्राजा

16 b) K B1 3 (orig) Dc D1 2 5 T1 द्रौपदी (B1 3 °दीं) कथयस्विति; B2 3m 4 Dn D4 6 G3 द्रौपद्याः कथ्यतामिति. — d) K2 3 D1 °चेतसः

17 a) B1 युधां श्रेष्ठो; D5 ततो हृष्टो — b) T2 राजा (for भ्राता) D3 M1 सं-; T1 [अ]सौ (for स-) — c) B D (except D1 5) G3 मुंचेमम् — d) B D (except D1 3) G3 प्रमाणा.

18 b) K Dc D1 2 5 अभिगम्य; B2 °वीक्ष्य — c) T1 वि- (for ऽयं) K3 4 Dn2 n3 राजन्; T1 पापः (for राज्ञः) — d) G2 पंचशिरः; G4 °शिखः G1 त्वया पंचसटाः कृताः. — After 18, T1 ins

1220* एवमुक्तः स भीमस्तु भ्रात्रा चैव च कृष्णया ।
मुमोच त महापापं जयद्रथमचेतसम् ।,

while G1 ins :

1221* स मु[मो]चैवमुक्तस्तु भीमस्तं बन्धनात्तदा ।

19 a) T2 एवमुक्तो हि राजानम् — c) B2 3 Dn D3 4 6 T2 G3 राजन् (for राजा) — d) B Dn D4 6 G3 दृष्ट्वा; T G1 M सिद्धान्; G2 4 वृद्धान् (for सर्वान्) Dc D2 5 तथा (for तदा)

21 a) T2 G2 4 अभीतो; G1 अभितो (for अदासो). — b) D1 त्विति (for क्वचित्) — c) B D2 स्त्रीकामं च; Dn D4 6 G3 °कामं वा, T1 °कामुका; M1 °कामुकं. K1 2 त्वा (for त्वां) — d) K B3 D1 3 5 T1 M1 क्षुद्रकर्म°; Dc Dn3 D2 क्षुद्रं क्षुद्र°, Dn2 D4 6 M2 क्षुद्र क्षुद्र°; T2 G1 2 4 क्षुद्रक्षत्र° — e) B1 एवं विहिंसकः कुर्यात् — f) Dn2 D3 G2–4 पुरुषाधम — After 21, T2 G1 2 4 M1 ins

1222* कर्म धर्मविरुद्धं वै लोकदुष्टं च दुर्मते ।

22 a) B1 इति, Dc2 D2 इदं; T1 अपि (for इव) — c) T1 संप्रेष्य Dc D2 4 M1 भरतश्रेष्ठ — d) K4 D4 G4 नराधिप; B4 युधिष्ठिरः

23 a) K B1 Dc D1 2 5 G1 M2 वर्ततां; M1 रमतां. — b) K1 2 मतिं (for मनः) — d) B2 तेस्तु (for गच्छ).

24 a) G2 M स (for तु). K1 3 4 B1 2 4 Dc2

जगाम राजा दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ २४
स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ २५
बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
वरं चास्मै ददौ देवः स च जग्राह तच्छृणु ॥ २६
समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७
अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् ॥ २८
यमाहुरजितं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
प्रधानः सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २९
एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं ययौ ।
पाण्डवाश्च वने तस्मिन्न्यवसन्काम्यके तदा ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

D1 2 T1 G1 3 4 सव्रीडस्; M तु व्रीळात् — b) B3 T1 G3 M अधोमुखः — c) K4 B Dn D1 3 4 6 G3 राजन् (for राजा)

25 a) K4 कृत्वा (for गत्वा) — After 25ab, T1 ins.:

1223* निराहारो जितक्रोध पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ।

— d) B4 (m as in text) [ऽ]नवद्वार°, T2 G1 3 4 [ऽ]स वत्सदा (for वृष°)

26 a) D1 पूजां (for बलिं) — c) K Dc D1 2 प्रीतः (for देवः); K4 वरं चास्याददत्प्रीत — d) K2 B D (except Dc2 D1 3) T1 G3 transp. च and जग्राह. D1 S (except T1 G3) तं (for तत्)

27 Before 27, B3 4 Dn2 D3 4 G3 ins. जयद्रथ उ° — d) T2 G1 2 4 ततो (for तम्)

28 Before 28, K3 G1 2 4 M ins. देवः; B1 3 4 Dc महेश्वर उ°, B2 शिव उ°, D2 6 देवदेव उ° — b) K1 धार° (for वार°). Dc D2 शृणु (for युधि) — After 28c, B D (except D1) G3 ins.:

1224 नरं नाम सुरेश्वरम् ।
बदर्यां तप्ततपसं नारायणसहायकम् ।
अजितं सर्वलोकाना

[(L. 1) D6 देवैरपि सुदु° — (L. 2) B1 °महाबलवान्]

— d) K M दुरुत्सहं (for दुरासदम्) — After 28d, B D (except D1) G3 ins. a passage given in App. I (No. 27). On the other hand, K1 3 4 ins. after 28d:

1225 मम पाशुपतास्त्रेण गुप्तः सर्वत्र सर्वदा ।

29 a) K3 B Dn D2-6 T G3 M कृष्णं (for देवं) — After 29ab, B D (except D1) G3 ins.:

1226 श्रीवत्सवक्षसं देवं पीतकौशेयवाससम् ।

— c) K4 B D G3 M1 प्रधानं श(K4 Dn3 D6 °नं शा°; B1 4 °नः श, M1 °न सो)स्त्रविदुषा — d) B2 तेन कृष्णेति कीर्त्यते, T2 तेन द्रक्ष्यसि रक्षितं — After 29, B D (except D1) G3 ins.:

1227 सदाय. पुण्डरीकाक्ष श्रीमानतुलविक्रमः ।
समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ।
स (स)न्नह्यते तेन जन्तु त्रिदशैरपि दु सह. ।
कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यति ।
तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम् ।
चतुरः पाण्डवान्राजन्दिनैकं जेष्यसे रिपून् ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दनः ।
वामनैर्विकटैः कुब्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः ।
वृतः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ।
त्र्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः ।
उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

[(L. 3) B1 स चैतु वै (for तेन जन्तु) — (L. 4) B1 कः पुमान्, B4 किं पुनर्, Dc D2 कः एव (for कः पुनर्) — (L. 5) B1 त्वया, Dc D2 त्वं च (for सर्वं) — (L. 7) Dc D2 इत्युक्त्वा नृपतिं राजन् (for the prior half) — (L. 8) Dc D2 त्रिपुरान्तकः (for °रार्दनः) — (L. 9) Dc D2 विक°, D6 नङ्कैः (for विकटैः). Dc D2 उग्रश्वरण° (for उग्रश्रवण°) — (L. 10) Dc D2 पारिषदैर् (for पारि°)]

— On the other hand, T1 ins. after 29:

1228 तस्मात्त्वं पार्थरहितान्पाण्डवान्वारयिष्यसि ।
एकदा पुरुषव्याघ्र मया दत्तं वरं तव ।

30 a) B D (except D1) G3 जयद्रथोपि मंदात्मा — b) T2 स्वयमेव वनं ययौ — c) D6 च तदा, T2 च वने, G3 4 विपिने (for च वने) — d) S (except G3) transp. न्यवसन् and काम्यके. B3 Dn D3 4 6 G3 तथा

Colophon — *Major parvan*: K2 Dn2 G2 4 आरण्य°

२५७

जनमेजय उवाच ।

एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २
तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।
मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३
मन्ये कालश्च बलवान्दैवं च विधिनिर्मितम् ।
भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४
कथं हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।
संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ५
न हि पापं कृतं किंचित्कर्म वा निन्दितं क्वचित् ।
द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ६
तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ।
तस्याः संहरणात्प्राप्तः शिरसः केशवापनम् ।
पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान् ॥ ७
प्रत्याहृता तथास्माभिर्हत्वा तत्सैन्धवं बलम् ।
तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ॥ ८
दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ।

— *Sub-parvan:* N G_3 M_1 द्रौपदीप्रमाथ; to it the same MSS (except B_2 Dn_3 G_3) add समाप्त — *Adhy name* B_4 जयद्रथवरलम्भः; T_1 M जयद्रथसटा(T_1 °टी)करणं, G_1 जयद्रथशिरोवपनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 270 (Dn_3 271), D_1 273, T G_4 M (M_2 *inf lin*) 260 (M_2 orig 262), G_1 257, G_2 259 — *Śloka no:* Dn 81, D_1 31

257

1 [a]) $K_{1\ 2}$ गतायां (for हृ°) — [b]) Dc_2 D_2 प्राप्ताः (for प्राप्य). — [d]) K_3 $B_{1.\ 2}$ D_{1-3} T_1 G_1 M अकुर्वंत (for °र्वत)

2 K_4 om 2^{ab}. — [ab]) K_2 G_1 मोच°; Dc_2 D_2 मोह° (for मोक्ष°) $B_{2\ 3}$ transp मोक्ष° and विनि°

3 [a]) T $G_{1\ 2\ 4}$ महर्षिणां मध्ये (by transp) — After 3, B D (except $D_{1\ 5}$) G_3 ins

1229* युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित् ।
संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ।

[(L 1) To improve the metre, $B_{3\ 4}$ देवर्षीणा त्व प्रवर. (for the prior half) — (L 2) B_2 त छिंधि (for छिन्धि मे) B_1 त मे छिंधि हादि स्थितं; Dc D_2 छिधि त च हृदि स्थित (for the posterior half)]

— B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 cont. Dc D_2 ins after 5

1230* द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
अयोनिजा महाभागा स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।

[(L 1) B_1 ज्येष्ठा (for ह्येषा) D_2 दुहिता द्रुपदस्यैषा (for the prior half)]

4 Before 4, T_1 M_1 ins युधिष्ठिरः — [a]) T $G_{1\ 2\ 4}$ काल च B_3 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 भगवान्, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ भगवन् (for बलवान्) — [b]) T_2 विधिनिर्जितं, $G_{2\ 4}$ दुरतिक्रम

5 [a]) B Dc_1 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 इमां (for कथं) — [b]) G_2 पांचालीं (for धर्मज्ञां) B_1 धर्मभाविनी; Dc_2 D_2 °चारिणां — [d]) Dc_2 D_2 शुचीन्, D_5 $G_{2\ 4}$ शुचि $B_{1\ 2}$ [अ]मृत (for [अ]नृतम्) — After 5, Dc D_2 ins 1230*

6 [b]) Dc कर्मणा (for कर्म वा). $K_{1\ 2}$ D_5 निर्मितं (for निन्दित) — [c]) $G_{2\ 4}$ [ए]वं (for [ए]व)

7 [a]) K_4 स यत् (for बलाद्) K Dc_2 $D_{4\ 5}$ पापो, D_1 पुण्यां (for राजा) — [c]) K_1 M_2 तस्य (for तस्याः) K_1 स; K_3 T $G_{1\ 2}$ स (for सं-) B_1 संहरणोपायः; D_2 संहरणार्थाय K प्राप्तं, B_{2-4} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 पापः; G_4 पार्थाः (for प्राप्तः) — [d]) B Dn D_3 (marg *sec m* as in text) $_{4\ 6}$ °पातनं (for °वापनम्) — [f]) $G_{2\ 4}$ ससहायैः K_3 स आप्तवान्; B_2 स पांडवान् M_1 सहायः समवाप्तवान्

8 [a]) T_1 सहा°; T_4 तदा° (for तथा°) — [b]) $G_{2\ 4}$ जित्वा (for हत्वा) — [c]) D_1 तद्वीरग्रहण; T_1 ततोनुग्रहणं; $G_{2\ 4}$ तत्तदा हरण

9 [b]) $K_{1\ 2}$ जीवनं (for जीविका) — [d]) G_4 वनौको हि (for °कोभिर्) — [f]) K_2 Dn_1 n_2 इयं; Dc D_2 अपि (for अयम्)

हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।
ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरयम् ॥ ९
अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

मार्कण्डेय उवाच ।
प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १
आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ।
मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २
प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
बद्ध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
कस्मिन्रामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
रावणः कस्य वा पुत्रः किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४
एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः ।
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्शुचिः ॥ ६
अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७
रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।

10 = (Cal.) 3. 19. 14abcd — a) S (except T1 G1) लोके (for नूनं) — d) K1–3 D1 भवेदिति (for ऽपि वा भवेत्) S (except G3) क्वचित् (for भवेत्)

Colophon om. in B4 — *Major parvan*: K1. 2. 4 Dn2 G2. 4 आरण्य — *Sub-parvan*: K3. 4 B1–3 Dc Dn D3–6 G3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो° (B4 श्रीरामो°)पाख्यान, M2, likewise, रामायणो°पाख्यान — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 271 (Dn3 272) D1 274, T G4 M (M4 *orig.* ...) 261 (M2 orig. 263) G1 258 G3 260 — *Śloka no.*: Dn 13 D1 11

258

1 c) G2. 4 सतिमता (for अप्रतिम) K4 रूपं (for दुःखं) — b) K4 दुःखं रामेण भारत, T1 रामेणाक्लिष्टकर्मणा — After 1ab K2 D6 ins.:

1231 व्यसनं पितृशोकादि भार्याया हरणं महत् ।
पितुर्निदेशाद्गमनो वनेऽस्य स्वर्गतः पिता ।

2 a) K1. 2 रक्षसा तेन (for राक्षसेन्द्रेण) — b) B1. 3. 4 Dc Dn D2–4. 6 G3 दुरात्मना, B2 D5 G4 बलीयसा (for विहायसा)

3 a) K1. 2 राजन् (for रामः) — c) K4 समुद्रं स (for °द्रस्य) — After 3, B3. 4 Dc D1. 2 ins.:

1232* ततस्तु बलवान्रामो रिपुं भार्यापहारिणम् ।
सह वानरसैन्येन जघान रणमूर्धनि ।

4 c) B D (except D5) G M5 पुत्रो वा (by transp.) — d) K B1. 3. 4 Dc2 D2. 5. 6 T1 च, T2 G1. 2. 4 M वै (for ह)

5 After 5ab K4 ins.:

1233* तथा प्रत्यक्षतो दृष्टं यथा सर्वमशापत ।

— c) G1 भगवन् (for चरितं)

6 After the ref., B4 D1 ins.:

1234 शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ।

— b) K1. 2. 4 D1 °सम्भवः (for °वंशजः) — d) K3 Dc D2. 3 तत्परः (for °वाञ्शुचिः)

7 b) T2 G1. 3. 4 °चारिणः; M1 °वेदिनः, M2 °वादिनः (for °कोविदाः) — cd) T1 G1. 2. 4 M1 °शत्रुघ्नभरता (G1. 2 °ताः)श्च B1 T1 G4 M महाबलाः B3 रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति विश्रुताः

8 a) Many N MSS कौशल्या — b) K1. 2 B1. 2 Dc D1. 2. 5 च (for तु) — d) K1. 2 सुमित्रायाः K D1. 5

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८
विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।
यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ ९
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ १०
पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः ।
स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ ११
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः ।
तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥ १२
पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
तस्य कोपात्पिता राजन्ससर्जात्मानमात्मना ॥ १३
स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्धेन वै द्विजः ।
प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १४
पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १५
ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् ।
राजधानीनिवेशं च लङ्कां रक्षोगणान्विताम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

मार्कण्डेय उवाच ।
पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्धदेहोऽभवन्मुनिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १
बुबुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।

बभूवतुः

9 T_2 om 9^{ab} — ^{a}) T_1 G_4 °राजा (for °राजो) — ^{b}) K B_2 D_1 [अ]भवत् (for विभो) — ^{c}) D_3 स्त्रियं (for स्वय) Dc_2 $D_{1, 2}$ स्रष्टा; T G_1 M तुष्टो, $G_{2, 4}$ हृष्टो (for त्वष्टा) — ^{d}) T_2 $G_{1, 4}$ यो राम- (for रामस्य) Dc महिषी प्रिया.

10 ^{a}) K_3 जन्मासीत् (for ते जन्म) — ^{b}) B_1 संप्रकी°; T_2 $G_{2, 4}$ चापि की° (for °च प्रकी°). — ^{c}) B_3 Dc_2 च (for [अ]पि) — ^{d}) K_{1-3} B_2 नरेश्वर; Dc_2 D_2 विशेषतः (for जने°).

11 Dc D_2 om 11^{ab} — ^{b}) K_4 D_1 पितामहः (for प्रजा°) — ^{c}) $K_{1, 2, 4}$ D_1 °भूतानां (for °लोकानां). — ^{d}) D_5 त्वष्टा; S (except G_3) ब्रह्मा (for स्रष्टा) $K_{1, 2}$ प्रजापतिः (for महा°).

12 ^{b}) K_4 Dc D_2 T_2 मनसो (for मा°) T_1 विदितः (for दयितः) — ^{c}) K_3 विश्रवसो, G_4 वैश्रवसो — ^{d}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ ऋषेः; M ऋषिः (for गवि) G_2 पौत्रो

13 ^{a}) T_1 स्वं (for स) — ^{b}) B_2 उपाश्रितः, G_4 उपास्थितः. — ^{c}) T_1 रोषात् (for कोपात्). — ^{d}) T_2 G_2 विसृज्य; G_4 विनिध्य (for ससर्ज)

14 ^{a}) T_1 संजज्ञे — ^{b}) $G_{1, 2, 4}$ तस्यार्धेन च (G_2 स), M तस्यैवार्धेन (for तस्यात्मार्धेन) — T_2 $G_{2, 4}$ om 14^{cd} — ^{c}) K $D_{1, 5}$ प्रतिकाराय. K_4 सक्रोधं; G_1 स क्रोधात्. — ^{d}) T_1 तदा; G_1 M तस्माद् (for ततो) B_2 हि (for वै)

15 B_2 om (hapl) 15^{ab} — ^{a}) B_1 धर्मात्मा (for प्रीता°) — ^{b}) $K_{3, 4}$ Dc $D_{1, 2}$ वैश्रवणाय Dc D_2 च; D_1 T_1 M_2 वै (for ह)

16 ^{b}) K_3 पुत्रस्तु (for पुत्रं च). $K_{1, 2}$ नड° (for नल°) — ^{c}) Dc_2 T $G_{1, 2}$ M_2 राजधानीं. — After 16, $B_{2, 4}$ Dc Dn_2 D_{1-3} ins

1235* विमानं पुष्पकं नाम कामगं च ददौ प्रभुः ।
यक्षाणामाधिपत्यं च राजराजत्वमेव च ।

Colophon — *Major parvan* : $K_{1, 2}$ $G_{2, 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* K B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 (all om sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; T_1, likewise, only श्रीरामायणोपाख्यान; and G_1 M_1, only रामायणो° — *Adhy name:* B_4 कुबेरवरप्रदानं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (*sup lin sec m*) n_2 272, Dn_3 273, D_1 275, T G_4 M (M_2 *inf lin*) 262 (M_2 orig 264), G_1 259, G_2 261 — *Śloka no* Dn_1. n_3 16, Dn_2 17, D_1 19

कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥ २
स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३
तास्तदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।
ऋषिं भरतशार्दूल नृत्तगीतविशारदाः ॥ ४
पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशां पते ।
अन्योन्यस्पर्धया राजञ्श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५
तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान्पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६
पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ७
मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८
विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९
दशग्रीवस्तु सर्वेषां ज्येष्ठो राक्षसपुंगवः ।
महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १०
कुम्भकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तदा ।
मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११
खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विट् पिशिताशनः ।
सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्रा शूर्पणखा तथा ॥ १२
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३
ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् ।

259

1 ^{a}) D_1 च (for तु). K_4 कोपाद्, M_4 कोपो (for कोपाद्). — ^{b}) B_1 अर्दनो, T_2 M_4 दग्धदेहो (for अर्दितो).

2 ^{a}) $K_{1.2}$ D_6 च (for तु). G_2 सक्रोधः. — ^{b}) $G_{3.4}$ °श्वर (for °श्वरः). — K_3 om. 2^{d}–4^{a} (up to त). — ^{d}) S (except T_2 G_3) यतति स्म. K_3 G_1 तदा (for सदा). G_4 नृपः (for नृप).

3 K_3 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{b}) K_4 नोपयन्, Dc_1 Dn $D_{3.4}$ G_1 न्यवसन् (for निवसन्). — ^{c}) Dn_2 T_1 राक्षस्यः (for °सीः). $K_{1.2}$ विप्र (for तिस्रः). — ^{d}) T_1 परिचारकाः, G_1 °चारका.

4 K_3 om. up to त (cf. v. l. 2). — ^{a}) Dn सदा (!), $G_{1.4}$ M तथा (for तदा). T $G_{1.3.4}$ वै (for तं). — ^{d}) N G_3 नृत्य°.

5 ^{a}) $K_{1.3.4}$ च बा(K_1 वा)का च, T $G_{1.3.4}$ M बका चेति (T_1 M चैव) (for च राका च). — ^{b}) $G_{1.4}$ [इ]ति (for च). — ^{c}) D_5 T M_1 अन्योन्यस्प°. — ^{d}) K_3 जयकामाः (for श्रेय°).

6 ^{a}) B D (except $D_{1.5}$) T_2 $G_{2.3}$ स तासां (by transp.). — ^{b}) K_3 वरं (for वरान्). — ^{d}) B_1 एकैकस्यै, B_3 °कस्या.

7 ^{a}) $K_{1.2.4}$ $D_{1.5}$ पुष्पोत्कटाया.

8 D_2 om. 8. — ^{b}) $D_{1.3.4.6}$ एकं पुत्रं (by transp.). — ^{c}) $K_{1.4}$ वाकाया; K_2 $D_{1.5.6}$ राकाया; K_3 T_2 $G_{1.3.4}$ M_3 बकाया, T_1 बलाया. — ^{d}) $K_{1.2}$ Dc D_5 G_1 शूर्पनखा, $G_{3.4}$ M °णखी. $G_{1.2}$ तदा (for तथा). T_1 खरं शूर्पणखीं तथा.

9 ^{a}) K_{1-3} D_1 च (for तु). D_5 धर्मात्मा (for रूपेण). — ^{b}) =(var.) 11^{b}. D_1 [ऽ]पि, G_1 हि (for ऽभि). $G_{1.3.4}$ तदा (for [अ]भवत्). — ^{cd}) K $D_{1.5}$ बभूव च (K_1 ह and च, K_4 स) (for स बभूव). T_1 G_4 °बाहो (for °भागो). Dc T_2 $G_{1.3.4}$ °रतः (for °रतिः). Dc D_3 महाभागो धर्मगोप्ता स बभूव क्रियारतः (D_3 °रतिः).

10 ^{a}) K_2 B Dn_1 n_3 $D_{3.4.6}$ T_2 G_3 श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो). — ^{c}) T_2 $G_{1.2.3}$ °बाहुर् (for °वीर्यो).

11 ^{a}) D_5 बले राजन्, S (except G_3 M_1) महानासीत् (for बलेना°). — G_4 om. 11^{b}–12^{a}. — ^{b}) =(var.) 9^{b}. K_4 D_1 [ऽ]पि, G_1 हि (for ऽभि). $K_{3.4}$ D_1 T_1 M तथा, B Dc Dn $D_{2-4.6}$ G_3 युधि, D_5 [अ]भवत् (for तदा). — ^{c}) K $D_{1.6}$ रणशूरश्च, Dc_1 D_2 युद्धशौण्डश्च, T_1 रणचण्डश्च.

12 G_4 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) T_1 भयकरोऽपि (for खरो धनुषि). — ^{b}) D_4 ब्रह्मविद्, D_5 ब्रह्मर्षि°; G_1 ब्रह्महा (for ब्रह्मद्विट्). — ^{c}) $K_{1.2}$ D_1 T_1 सिद्धिविघ्न° (D_1 T_1 °घ्न)करी. — ^{d}) $B_{3.4}$ Dn D_5 T_1 M_4 रौद्री. $K_{1.2}$ Dc D_5 G_1 शूर्पनखा, B_1 G_4 M °णखी. $K_{3.4}$ B Dc_2 D_4 सदा, Dc_1 Dn D_{3-6} T_2 $G_{1.3}$ तदा (for तथा).

13 ^{b}) K_{1-3} D_5 T_1 M च, G_4 तु (for सु). — ^{c}) G_2 तदा (for रता). T_1 ऊषुः पित्रा च सहिताः. — ^{d}) Dc D_4 °पर्वतं.

14 ^{c}) K $D_{1.3.5}$ अथा (for समा°). — ^{d}) T_1 च

पित्रा सार्धं समासीनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ १४
जातस्पर्धास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
ब्रह्माणं तोषयामासुर्घोरेण तपसा तदा ॥ १५
अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ १६
अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयत् ॥ १७
उपवासरतिर्धीमान्सदा जप्यपरायणः ।
तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदारधीः ॥ १८
खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ।
परिचर्यां च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः ।
जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ २०
ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्न्यवारयत् ।
प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् ॥ २१

ब्रह्मोवाच ।

प्रीतोऽस्मि वो निवर्तध्वं वरान्वृणुत पुत्रकाः ।
यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२
यद्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सितम् ॥ २३
वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।
भविष्यसि रणेऽरीणां विजेतासि न संशयः ॥ २४

रावण उवाच ।

गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।

परया (for परमया)

15 G_1 om 15-16 — [a]) K_4 जातस्पर्शास्, B Dc Dn $D_{2\ 3}$ (before corr.) $_{4\ 6}$ G_3 जातामर्षास् Dc_2 तत्र (for ततस्) $G_{2\ 4}$ जातस्पर्धान्वितास्ते तु — [b]) B_1 $D_{1\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2\ 3}$ कृत- (for धृत-) T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 मानसाः (for -निश्चयाः).

16 G_1 om 16 (cf v.l. 15) — [b]) M सहस्र- — [d]) K_2 $B_{1\ 2\ 4}$ पचाग्निसु-; D_4 पंचभिः सु-; M_1 पंचाग्निषु

17 G_4 om 17. — [b]) K_4 जिताहारो; Dc यताहारी. K_1 G_2 धृतव्रतः; K_{2-4} $D_{1\ 5}$ दृढ°. — [c]) B_1 °पत्रम् (for °पर्णम्) — [d]) B_4 Dc $D_{1\ 4\ 5}$ T_2 G_3 M_2 °हारयन्, G_2 °हारवान्.

18 [a]) Dc °व्रती (for °रतिर्) — [b]) $K_{1\ 2}$ अभूज् (for सदा) — [d]) $K_{1\ 2}$ transp तीव्रं and तपः

19 [a]) $K_{1.\ 2}$ Dc D_5 G_1 शूर्पनखा; T $G_{2\ 4}$ M °णखी. $G_{1\ 2\ 4}$ चापि (for चैव) — [b]) K_1 पुनः (for तपः) — [c]) K_1 रक्षसां (for च रक्षां) — [d]) G_1 चक्राते (for चक्रतुर्). — After 19, D_5 ins.

1236* विभीषणदशग्रीवौ तेपाते उत्तमं तपः ।
दश वर्षसहस्राणि वायुभक्षौ परंतपौ ।
सरके दश वर्षाणि अष्ट वर्षाणि सागरे ।
ऊषुर्वर्षसहस्राणि गोकर्णेऽस्मिंस्तपोवने ।
चेरतुस्तृणपर्णानि मृगैः सार्धमरिंदमौ ।
बादर्यास्त्वाश्रमे राजन्तेपाते परमं तपः ।
आराधयन्तौ शौचेन ब्रह्माणं सुतपस्विनौ ।

20 [a]) G_1 वर्षे (for वर्ष-) K_1 -सहस्रेण; B_1 -सहस्रेषु (for -सहस्रे तु) — [c]) $K_{1\ 2}$ B_4 जुहाव (for जुहोति) K $D_{1\ 3\ 5}$ दशग्रीवस् (for दुराधर्षस्) — [d]) K_3 D_2 तुष्यज् (for [अ]तुष्यज्) K B_1 D_1 जगत्पतिः; D_3 प्रजापतिः; T_1 M जगद्गुरुः; T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ पितामहः

22 K_{1-3} D_5 T_1 om the ref. — [a]) K_{1-3} B_1 $D_{1.\ 5}$ वि (for वो) K_4 वरदोस्मि निव°. — [b]) G_1 वरं — [d]) K $D_{1\ 5}$ M_1 वः (for तत्)

23 [a]) B_3 Dc D_2 यद्यच्चाग्नौ B Dc_2 $D_{2\ 3\ 6}$ G_3 पूर्वं; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सम्यक् (for सर्वं). K $D_{1\ 5}$ शिरांसि यानि पूर्वं ते — [b]) K $D_{1\ 5}$ हुतानि (for शिरस्ते) K_4 मदभीप्सया; B_{1-3} Dc $D_{2-4\ 6}$ T_1 G_3 M_2 महदीप्सिता (B_1 T_1 °प्सित; $D_{3\ 4\ 6}$ °प्सता) — D_3 om 23^{cd} — [c]) K_3 देहे तु; B_2 वै देहे; T_1 ते देहाद् T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 देहे ते (by transp.), M_1 देहेस्मिन् — B_2 om (hapl.) 23^{d}–24^{a} — [d]) $B_{1\ 4}$ D (except $D_{1\ 5}$) G_3 यथेप्सया, B_3 यथेच्छया.

24 B_2 om 24^{a} (cf v.l. 23) — [a]) K $B_{1\ 4}$ Dc_2 $D_{2\ 5}$ न च ते (by transp.). — [c]) K_3 Dc_2 $D_{1\ 4}$ भविष्यति (Dc_2 °ष्यंति; D_1 °ष्यते) Dc_2 D_2 वीराः (for ऽरीणां) — [d]) $K_{3\ 4}$ B_4 Dn_1 $D_{1\ 5}$ विजेता च न, $B_{1\ 3}$ Dc Dn_2 n_3 $D_{2-4\ 6}$ G_3 °ता न च. B_2 °ता नात्र, M °ता हि न (for °तासि न)

25 [b]) T $G_{1\ 2\ 4}$ °राक्षसयोस्तथा. — [c]) K $D_{1.\ 5}$ °नागेभ्यो

26 [b]) D_5 [ए]तेभ्यो° (for तेभ्यो°) B_2 पराभवः (for भयं तव) — [d]) D_5 तत्तथा (by transp.). D_1 ते (for तद्). T_1 G_1 M विदितं (for विहित)

सर्पकिंनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ २५

ब्रह्मोवाच ।

य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव ।
ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ २७
कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।
स वव्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८
तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ।
वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९

विभीषण उवाच ।

परमापद्गतस्यापि नाधर्मे मे मतिर्भवेत् ।
अशिक्षितं च भगवन्ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३०

ब्रह्मोवाच ।

यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्शन ।
नाधर्मे रमते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशां पते ।
लङ्कायाश्च्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२
हित्वा स भगवाँल्लङ्कामाविशद्गन्धमादनम् ।
गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३
विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।
शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ३४
यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति ।
अवमन्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥ ३५
विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां धर्ममनुस्मरन् ।
अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६
तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ।
सैनापत्यं ददौ धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ॥ ३७
राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।
सर्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चन्दशाननम् ॥ ३८

---

27 K B_1 Dc $D_{1\cdot 2\cdot 5}$ S (except G_3 M_1) om. the ref. — ^{a}) G_4 उक्ते (for उक्तो). — ^{b}) G_4 मतुष्टः सोभव-त्तदा. — ^{c}) K_{1-3} D_1 च (for हि). D_5 अधर्मेणैव दुर्बुद्धिर्.

28 K_4 om. (hapl.) 28^{ab}. — K_4 (which om. 28^{ab}) ins. after 27; D_1, after 28^{ab}:

1237* कुम्भकर्ण महाबाहो वरं वरय सुव्रत ।

S (except G_3) ins. after 28^{ab}:

1238* वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ।

— ^{c}) G_1 वव्रे स (by transp.). — ^{d}) K तपसा. K D_5 नष्टचेतनः.

29 ^{c}) K_4 पुत्रो वै (for पुत्र त्वं). — ^{d}) T_2 $G_{2\cdot 4}$ पुनरेव च (T_2 तत्) (for [इ]ति पुनः पुनः).

30 =(var.) Rām. 7. 10. 30^{cd}–31^{ab}. — ^{b}) K_2 D_5 माधर्मे मे, B_1 धर्मे चैव, B_4 धर्मे एव (for नाधर्मे मे). T_1 G_2 रतिर्, M_1 गतिर् (for मतिर्). — ^{cd}) B_2 transp. भगवन् and ब्रह्मास्त्रं. $K_{1\cdot 2}$ Dc_2 D_2 G_2 M_2 प्रतिभाति.

31 =(var.) Rām. 7. 10. 31^{cd}–32^{ab}. — ^{a}) K_1 तु, M_2 हि (for ते). — ^{b}) $K_{1\cdot 2}$ $B_{1\cdot 3\cdot 4}$ $D_{1\cdot 5}$ °मित्रकर्षण. — ^{c}) B D (except D_1) G_3 M_1 धीयते (for रमते). — ^{d}) $K_{1\cdot 2}$ $B_{1\cdot 4}$ Dc_1 Dn_1 n_3 $D_{3\cdot 4\cdot 6}$ T_1 G_3 M ददानि (for °मि).

32 ^{ab}) K_4 D_1 वरान् (for वरं). M_2 transp. वरं लब्ध्वा and दशग्रीवो. — ^{c}) T_2 $G_{2\cdot 4}$ लंकायां वासयामास. — ^{d}) S (except $G_{3\cdot 4}$) युद्धे (for युधि). K_4 जने° (for धने°).

33 ^{a}) Dc_2 D_2 जित्वा; D_1 त्यक्त्वा (for हित्वा). — ^{b}) B_2 D_5 प्रा(D_5 प्र)विशद् (for आवि°). M_2 (sup. lin. as in text) गंधमादनमाविशत्. — ^{c}) T_1 $G_{1\cdot 2\cdot 4}$ M_1 °रक्षो (T_1 °रक्षा°) (for °यक्षा°). — ^{d}) Dc D_2 T_1 $G_{1\cdot 2\cdot 4}$ M_1 यक्ष (Dc D_2 यक्ष.) (for रक्षः). K_4 वृतः (for सह).

34 ^{a}) T_1 तस्य सहसा (for पुष्पकं तस्य). $K_{1\cdot 2}$ नाम; K_4 चास्य (for तस्य). — ^{b}) Dc D_2 राक्षसः (for रावणः). — ^{d}) D_1 भवि° (for वहि°).

35 $K_{1\cdot 2}$ D_1 M_2 om. (hapl.) 35^{ab}. K_4 om. up to त्वं न. — ^{c}) S (except G_4) °मत्य (for °मन्य).

36 ^{b}) B D (except $D_{1\cdot 5}$) G_3 मार्गम्; M_2 धर्मान् (for धर्मम्). — ^{c}) $K_{1\cdot 2\cdot 4}$ G_4 M °रान (for °राज). — ^{d}) $K_{2\cdot 3}$ T_1 M_1 युतं, B_2 ज्वलन् (for युतः).

37 ^{b}) G_4 भ्रात्रे भ्राता (by transp.). — ^{c}) B Dc Dn_3 $D_{4\cdot 6}$ G_3 M_2 सैना° (for सेना°). K_4 $B_{1\cdot 2}$ G_2 M_4

दशग्रीवस्तु दैत्यानां देवानां च बलोत्कटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ॥ ३९

रावयामास लोकान्यत्तस्माद्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मर्षयः सिद्धा देवराजर्षयस्तथा ।
हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १
अग्निरुवाच ।
यः स विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २
स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्त्रातु भगवन्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥ ३

ब्रह्मोवाच ।
न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहे ॥ ४
तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स कर्मैतत्करिष्यति ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ वाक्यमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभवध्वं महीतले ॥ ६

श्रीमान् (for धी°)
38 ^{d}) K1 4 D1 T1 अभिषिंचन् G1 नराधिपं (for दशा°)
39 ^{ab}) Dn D3 4 6 G3 M च (for तु) K D1 5 transp दैत्यानां and देवानां G2 4 दानवानां (for देवानां च) — ^{d}) T1 °रूपो (for °रूपी)
40 ^{a}) Dn3 D3 T1 यस् (for यत्) — ^{c}) D1 °लोभाद्; T1 °रूपो (for °बलो) — ^{d}) D1 T1 आवहत्; D5 आद्रवत् (for आदधत्)

Colophon — *Major parvan*: K1. 2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan:* K B Dc1 Dn1 n2 D1–6 G3 (all om sub-parvan name) mention only रामो(K2 श्रीरामो)-पाख्यान; T1 G1 M1, likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy name*. B4 रावणादिवरलंभः; M1 लंकापहरणं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 273, Dn3 274, D1 276, T G4 M (M2 *inf lin*) 263 (M2 orig 265), G1 260, G2 262 — *Śloka no :* Dn1 41, Dn2 n3 40

260

1 ^{ab}) B Dc Dn D2–4 6 G3 ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देव(B1 ब्रह्म)र्षयस्तथा. T2 G2 4 देवाश्च मुनय(T2 ऋषय)-स्तथा (for ^{b}) — For 1, D5 subst
1239* ततो देवाः समागम्य सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
अग्नौ वाक्यं समाधाय ब्रह्मणे तेऽभ्यवादयन् ।
ततः कृशानुर्भगवान्भगवन्तं पितामहम् ।
प्रणम्योवाच लोकेशं कृताञ्जलिरिदं वचः ।
2 ^{a}) K3 B Dc Dn D2–4 6 G3 M1 योसौ; D5 स च (for यः स) — D1 om (hapl) 2^{c}–3^{b}
3 D1 om. 3^{ab} (cf v l 2) — ^{d}) Dc D2 तु (for हि) T1 G1 M अन्यस्त्राता न विद्यते
4 ^{c}) B3 तस्य, G1 2 M त्वत्र (for तत्र). D1 तत्कार्यम् — ^{d}) B3m अचिरात्; G2 4 अहितस् (for अभितस्) B D (except D1 5) G3 M2 निग्रहः (for °हे)
5 ^{d}) B D (except D1) G3 तत्कर्म (for कर्मैतत्)
6 ^{b}) K4 B2 4 Dn D3 4 6 G3 शक्रम् (for वाक्यम्) — ^{c}) K3 सर्वे (for सर्वैर्) Dc D2 यात देवाः सुरैः सर्वैः — ^{d}) K4 D3 (by corr) संभवतु, B1 भवध्वं च; Dn D3 (before corr) 4 6 G3 संभव त्व (for संभवध्वं)
7 ^{a}) K1 2 M1 महायाद् (for °यान्) K1 2 ऋक्षेषु — ^{b}) K1 2 वानरेषु च सर्वतः — After 7, B3 4 (om. line 2) Dc2 D1 ins
1240* ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ।
ससृजुर्देवगन्धर्वाः पुत्रान्वानररूपिणः ।

विष्णोः महायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ॥ ७
ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तुं महीं सर्वे रञ्जयामासुरञ्जसा ॥ ८
तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः ।
शशास वरदो देवो देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ९
पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा ॥ १०
शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ।
तेऽन्ववर्तन्पितॄन्सर्वे यशसा च बलेन च ॥ ११
भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघबलास्तथा ॥ १२
कामवीर्यधराश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ।
नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ।
यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ १३
एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं यथा यथा ॥ १४
सा तद्वचनमाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा ।
इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

---

which, in Dc_2, is followed by lines 3–6 of 1241

8 Dc_2 om. 8. — [a]) T_1 ततो भागेन भागेन, T_3 $G_{2.4}$ वानरान्भागभागेन. — [b]) K D_1 °पन्नगा. — [c]) K_{1-3} B_1 D_1 M_2 अवतेरुर्, T_1 अवातरन् (for अवतर्तुं). $K_{1.3}$ सर्वाम्, K_3 D_1 स्वर्गाद् (for सर्वे). — [d]) $K_{1.3}$ अंशांश॰ सर्वतः सुराः, K_3 D_1 अंशेश्च (D_1 दशमः) सहिता॰ सुर॰. — B_1 (marg.) 4 Dc_1 $D_{1.2}$ ins. after 8, Dc_2 (om. lines 1–2), after 1240:

1241 ऋषयश्च महात्मानः सिद्धाश्च सह किंनरैः ।
चारणाश्चासृजन्घोरान्वानरान्वनचारिणः ।
ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधे रताः ।
अप्रमेयबलाः शूरा वानराः कामरूपिणः ।
यस्य देवस्य यद्रूपं वेषस्तेजश्च यद्विधम् । [5]
अजायन्त समास्तेन तस्य तस्य सुतास्तदा ।

[(L. 2) D_1 वानरान्° (for चारणाश्चा°), and नक्तं॰ (for वानरान्). D_2 बल° (for वन°). — (L. 3) D_2 दश° (for बहु°). Dc_1 D_2 वृता ; Dc_2 धृता (for रता). — (L. 4) Dc_2 सर्वे (for शूरा). — (L. 5) $B_{3.4}$ वेश° (for वेष°). — (L. 6) Dc_1 D_2 सुतान् (for समास्). Dc_2 तेन तस्य (for तस्य तस्य).]

9 [a]) $K_{1.2}$ गांधर्वी, B $D_{1.2}$ गंधर्वां; G_1 M_1 गांधर्वी. — [b]) G_1 दुंदुभिर्. — [c]) D_1 वरदा, T_1 परतो (for वरदो). — [d]) K_3 B Dn $D_{3.4.6}$ T_2 G_3 गत्व (for देव-). D_1 देवानां कार्यसिद्धये.

10 [b]) B_2 Dn_3 D_5 T_2 $G_{1.2.4}$ दुंदुभिस्. D_5 T_2 $G_{1.4}$ तदा (for ततः). — [d]) K $D_{1.2}$ नामा° (for सम°).

11 [c]) G_1 ऋक्षवानरनारीषु. — [e]) K_1 ते नु व°, K_2 $D_{1.3}$ तेत्यव°, $K_{3.4}$ D_5 तेन्यव° (for तेऽन्वव°). — S (except G_3) ओजसा तेजसा युक्तान्.

12 [a]) D_1 सत्कारो, T_1 G_1 भोक्ता°, G_3 भर्ता° (for भेत्ता°). — [b]) K_{3-4} B_{2-4} Dc_2 $D_{1.3.5.6}$ G_3 शालताल° (as in text). T_2 $G_{2.4}$ तालसाल°, the rest सालताल°. — [c]) D_1 शूरा॰ (for सर्वे). — [d]) $K_{1.2}$ Dn_3 $D_{3.5.6}$ [ऽ]मोघ°, T_2 $G_{1.2}$ घोर°; G_4 सार° (for चौघ°).

13 [a]) K_4 B D (except D_1) $G_{3.4}$ °बलाः (for °धराः). $G_{2.4}$ सर्वे (for चैव). — [b]) K D_5 T_2 G_4 M बुद्धि° (for युद्ध°). — [c]) D_1 °बल° (for °सम°). — [d]) D_3 °मनोजवाः (for °समा जवे). — [e]) K Dc $D_{2.5}$ T_1 M_1 यथेच्छक (for यत्रेच्छक-). B Dc $D_{2.6}$ G_3 T_1 M -निपाताश्च (for -निवासाश्च). T_2 केचिच्छकुनिपाताश्च, $G_{1.3.4}$ यथेच्छविनि(G_1 क्रम)पाताश्च. — [f]) K $G_{2.4}$ M तत्र (for अत्र). D_1 दिवौ° (for वनौ°).

14 [c]) G_1 चोद° (for बोध°). — [d]) G_1 तया, $G_{2.4}$ त्वया (for the first यथा). $K_{1.4}$ Dc_2 D_2 T_1 तथा, D_5 G_3 -तथं; G_4 तदा (for the second यथा).

15 [a]) B_3 Dn $D_{2.4.6}$ T_2 G_3 तद्वचः समाज्ञाय; D_3 तदेव समाज्ञाय, T_1 $G_{1.3.4}$ M तद्वचनमास्थाय. — [b]) K_3 यथा (for तथा). — [c]) D_1 इतस्ततश्च. T_1 धावंती (for गच्छन्ती).

Colophon. — *Major parvan*: $K_{1.2}$ Dn_3 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan*: N G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K_1 श्रीरामो)पाख्यान, G_1 M_1, likewise only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. name*: B_4 अंदा.

२६१

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्पृथक् ।
प्रस्थानकारणं ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १
कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रस्थापितौ वनं ब्रह्मन्मैथिली च यशस्विनी ॥ २

मार्कण्डेय उवाच ।

जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृपः ।
क्रियारतिर्धर्मपरः सततं वृद्धसेविता ॥ ३
क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः ।
वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदे च पारगाः ॥ ४
चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव ।
यदा तदा दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ॥ ५
ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ।
मनोहरतया धीमान्पितुर्हृदयतोषणः ॥ ६
ततः स राजा मतिमान्मत्वात्मानं वयोधिकम् ।
मन्त्रयामास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७
अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।
प्राप्तकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८
लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
दीर्घबाहुं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ९
दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवमं बले ।
पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥ १०
सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् ।
जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥ ११

वतारः; M1 देवावतारः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin. sec m*) ns 274, Dn3 275, D1 277, T G4 M (M2 *int lin*) 264 (M2 orig 266), G1 261, G2 263 — *Śloka no* Dn 16, D1 16

261

1 a) G1 ब्रह्मन् (for जन्म) — After 1^{ab}, G1 ins
1242* जन्मादि चरितं सर्वं विवाहादि मया श्रुतम् ।
— c) T1 G1 2 4 M1 °गमने; T2 °गमनं (for °कारणं). — d) K3 तत्त्वतः; K4 कारणं (for कथ्यताम्)

2 a) Dc D2 दाशरथौ (for °रथी) — c) B Dn D3 4 6 G3 M2 संप्रस्थितौ (for प्रस्था°) B1. 3 4 Dn D1 3 4 6 G3 M2 वने, T1 G1 कथं (for वनं) K1 2 वीरौ (for ब्रह्मन्) — d) K3 4 D5 तप° (for यश°)

3 After the ref, D1 ins (cf Rām 1 7 3)
1243* वृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः ।
अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ।
एतेऽष्टौ दशरथामात्याः ।
— a) K3 M जातः पुत्रो; T1 जाते पुत्रे (for जातपुत्रो). — b) K1-3 B Dn D3-6 G1 3 M2 नृप; T1 पुनः (for नृपः) — c) K1 2 G3 °रतिः; K3 B Dn D3 4 6 G2 M2 °रतः (for °परः). — d) B D3 6 G3 धर्मसेविता; T2 G1 2 4 ब्रह्मसेवकः.

4 a) K3 ते चास्य (by transp), B1 राजन्ते; G1 4 [ए]वास्य ते — b) S (except G3) [अ]मितौ° (for महौ°) — c) K3 च (for स) — d) K4 B D (except D1 2 5) T1 G3 धनुर्वेदेषु पा°

5 a) B4 °व्रत° (for °ब्रह्म°) D1 G1 च (for ते) T2 G2 4 चरति ब्रह्मचर्यं ते — b) Dc D2 5 पार्थिवाः — c) B2 यथा तथा; S (except G3) दृष्ट्वा राम (for यदा तदा)

6 a) K1 भवेत्; T1 प्रजास् (for ऽभवत्) — b) S (except G3) रंज° (for रम°) K Dc D1 2 5 स प्रजाः; T1 तेजसा (for हि प्रजाः) B1 corrupt — c) T2 corrupt Dc D2 श्रीमान् (for धी°) — d) B2 Dn D3 4 6 G3 °नंदनः, D1 °तोषकः

7 b) B4 दृष्ट्वा° (for मत्वा°) — c) M2 विविधैर् (for सचिवैर्). — d) K2 D5 T G1 4 M1 मंत्र° (for धर्म°)

8 G1 om 8^{a}–9^{b} — b) K1 2 यौवराज्ये च; T2 G2 4 M1 °राज्याय — d) K2 3 D1 मंत्र° (for मन्त्रि°)

9 b) K3 -वारण- (for -मातङ्ग-) B4 -विक्रमं (for -गामिनम्) — c) M1 कम्बुग्रीवं (for दीर्घ°)

10 a) Dc D2 जुष्टं (for वीरं) — b) K3 अप्यधिकं बले; B Dn D3 4 6 G3 अनन्तरं रणे; D5 अनुपमं बले — d) D1 T1 नये (for मतौ)

11 a) T2 G2 सदानु°. — d) B2 °रथं; T1 °रमं (for

नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ १२
पुत्रं राजा दशरथः कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
संदृश्य परमां प्रीतिमगच्छत्कुरुनन्दन ॥ १३
चिन्तयंश्च महातेजा गुणानामस्य वीर्यवान् ।
अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४
अद्य पुष्यो निशि ब्रह्मन्पुण्यं योगमुपैष्यति ।
संभाराः संभ्रियन्तां मे रामश्चोपनिमन्त्र्यताम् ॥ १५
इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा ।
कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १६
अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् ।
आशीविषस्त्वां संक्रुद्धश्चण्डो दशति दुर्भगे ॥ १७
सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १८
सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता ।
वेदीविलग्नमध्येव बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ १९
विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता ।
प्रणयं व्यञ्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २०
सत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निसृष्टवान् ।
उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व संकटात् ॥ २१

राजोवाच ।

वरं ददानि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
अवध्यो वध्यतां कोऽद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्यताम् ॥
धनं ददानि कस्याद्य ह्रियतां कस्य वा पुनः ।

°हरम्)

12 a) B1–3 निहतारम्, G2 4 नाशितारम् — c) T1 महाद्युतिम्, M2 मतिमतम् (for धृतिमन्तम्) T2 G1 2 4 च दांतं च (for अनाधृष्य)

13 b) N (except K1 D2 4) कौशल्या· B Dc Dn1 D2–4 6 S (except T1 G1) ·नदि° (for ·नन्द°) — K1 om 13c–14b — c) K3 सस्पृश्य (for °दृश्य) — d) K3 Dc2 D2 अगमत् (for अगच्छत्) K (K1 om) D1 5 रघुनंदनः (K2 °नं), Dc D2 नृपसत्तमः, G1 2 4 कुलनदन (G2 °नं)

15 Before 15, K2 B3 ins दशरथ उ° — a) D5 पुष्ये निशि; T1 पुण्यतिथिर् — b) D1 2 T2 G2 4 पुण्य·योगम्; T1 पुष्ययोगम् K1 2 4 T1 G1 4 M1 उपेष्यति — c) Dc Dn1 D2 वै (for मे) K3 सभारान्संश्रयंतां मे, B3 संभ्रियता मे संभारा (by transp) — d) K Dc D1 2 5 चैवोपम° (for चोपनिम°) — After 15, B1 3 (marg) Dc D1 2 ins

1244* श्व एष पुष्यो भविता यत्र रामः सुतो मया ।
यौवराज्येऽभिषेक्तव्यः पौरैश्च सह मन्त्रिभिः ।

16 K1 om 16a–17b Before 16, B4 ins मार्कण्डेय उ°. — a) G1 M2 राम° (for राज°) — c) T2 G2 °गम्यैवं; G4 °संगम्य (for °गम्येदं)

17 K1 om 17ab (cf v l 16) — b) K2 ज्ञापितं (for ख्या°) — c) K1–3 T1 त्वा, T2 तु (for त्वां) — d) T G1 2 4 छन्नो (for चण्डो) B D G3 दशतु (for दशति)

18 ab) = (var) Rām 2 8 9ab B2 [अ]थ सु (for खलु) Most N MSS कौशल्या K B2 3 Dc D1–6 [ऽ]भिषि(Dc2 D2 °षे)च्यते (for ऽभिषेक्ष्यते) — c) T1 G1 [ऽ]पि (for हि) S (except G3) खलु (for तव)

19 a) = 21a T एतद्वचनमास्था(T1 °ज्ञा)य — c) K3 4 G4 देवी (for वेदी) D1 च, T2 सा (for [इ]व)

20 a) K2 नतिमा°; D5 तं समा° (for पतिमा°) — b) K4 हसंती च, T1 G2 4 M विहसंती, T2 हसतीह B1 सुवि·स्मिता, D1 सुमध्यमा; G1 भुवि स्थिता (for शुचि°) — c) T2 G1 2 4 राजानं तर्जयतीव

21 Before 21, T2 ins कैकेयी — a) K1 2 यं (for यन्) T2 पुरा मां प्रति यन्मे त्वं — b) T2 वरम् (for कामम्) K1 M1 एवं (for एकं) K3. 4 B Dc D1 2 5 T2 G4 वि° (for नि°) — cd) M1 अपा° (for उपा°) K1 2 D1 तं, K4 मां (for तद्) K B3 Dc D1 2 5 कि·ल्बिषात्; M1 सगरात् (for संकटात्) T G1 2 4 M2 तदद्य कुरु सत्य मे वरं वरद भूपते

22 K1 2 T2 G1 2 4 दशरथः (for राजा) — a) K3 4 B1 Dc2 Dn2 D1 2 T1 G2 4 ददामि S (except G3) भद्रे (for हन्त) — b) K3 4 T2 M यदि; D5 यम्; G2 यथा (for यद्) — 22cd = (var) Rām 2 10 33ab — c) Dn1 n3 T2 G1 3 4 अवध्यो बध्यतां K D5 कोत्र; Dc D2 को नु (for कोऽद्य) G2 अवध्यतां कोद्य वध्यः — d) K4 B3 D2 ब्रद्ध·, Dc बध्यः; Dn1 n3 D4 T2 G M1 बध्यः (for वध्यः) K1 2 कोत्र, B2 वापि; Dc D2 को नु; T1 G1 3 M वात्र; T2 G2 को वा (for कोऽद्य) B1 को वा वध्यो विमुच्यतां

ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत्किंचिद्वित्तमस्ति मे ॥ २३
मार्कण्डेय उवाच ।
सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।
आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २४
आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।
भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ २५
स तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।
दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किंचिद्व्याजहार ह ॥ २६
ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।
वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ॥ २७
तमन्वगच्छल्लक्ष्मीवान्धनुष्माँल्लक्ष्मणस्तदा ।
सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ॥ २८
ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।
समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ २९
रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।
आनाय्य भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३०
गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।
गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३१
तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं बत ते कृतम् ।
पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३२
अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।
सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुरोद ह ॥ ३३
स चारित्रं विशोध्याथ सर्वप्रकृतिसंनिधौ ।
अन्वयाद्भ्रातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥ ३४
कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः ।
अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३५
वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।
पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३६

---

23 ^{a}) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ ददामि — ^{b}) Dc क्रियतां, T_2 G_2 गृह्यतां (for ह्रियतां) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ धनं (for पुनः) K_3 कस्य वा ह्रियतां पुनः — ^{c}) T_1 M_2 °स्वानि चा° (for °स्वादिहा°) — After 23, N (except $K_{1\ 3\ 4}$) G_3 ins

1245* पृथिव्यां राजराजोऽसि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरम् ।

24 All MSS (except K $D_{1\ 5}$) om the ref — ^{a}) =19^{a} T एतद् (for सा तद्) K_2 M_2 आस्थाय (for आज्ञाय) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ आस्थाय (for आज्ञाय)

25 ^{a}) $K_{3\ 4}$ D_4 T_2 G_1 अभि° (for आभि°) D_5 तु (for ते) — ^{d}) D_5 व्रज° (for गच्छ°). — After 25, $B_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ ins

1246* नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
चीराजिनजटाधारी रामो वसतु तापसः ।

26 ^{a}) K_4 स तु; M तस्या (for स तद्) T_2 $G_{2\ 4}$ वरं (for वचः) — ^{b}) D_5 प्रियाया दुःसहं तदा — ^{d}) D_5 प्रत्युवाच (for व्याजहार) Dc D_2 च; T_1 सः (for ह)

27 ^{a}) T_1 तदवश्यं तु पितर — ^{d}) M सत्यो राजा (by transp)

28 ^{b}) K_4 वपु° (for धनु°) $K_{1\ 2}$ तथा; K_3 D_1 ततः (for तदा) — K_4 om (hapl) 28^{c}–29^{b} — ^{c}) M_1 भार्या च (by transp) T_2 रामं (for भार्या)

29 K_4 om 29^{ab} (cf v l 28) — ^{a}) N (except K_2 Dn_1 D_3, K_4 om) T_2 वन- (for वन) G_1 गतो रामो — ^{c}) Dc_2 D_2 देहोस्य; S (except G_3) धर्मात्मा (for देहस्य)

30 ^{a}) B_2 रामस्य मतमाज्ञाय; T_1 रामागमनमा° — ^{b}) D_1 (? gloss) मृत (for गतम्) — ^{c}) K_1 आनय्य, Dc_2 D_2 आनद्य (for आनाय्य)

32 ^{b}) Dc वै, $D_{3\ 6}$ मे (for ते) — ^{c}) K_3 हित्वा (for हत्वा) K_4 कुल त्वेमम्; T_1 मूलच्छेदम् (for कुलं चेदम्)

33 ^{b}) T_2 मूढे (for मूर्ध्नि) K_1 $B_{1\ 3}$ Dc_1 $G_{2\ 4}$ M_2 कुलपांसनि; K_4 Dc_2 D_2 T G_1 M_1 पांसिनि — ^{c}) M_2 तात (for मातर्)

34 ^{a}) $G_{1\ 4}$ स्व- (for स) B_1 चापि तं, B_3 चारित्र्यं K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ स चारित्र($D_{1\ 5}$ °त्र्य)विशुद्ध्यर्थं — ^{b}) K_3 Dc_2 D_6 सर्वं (for सर्व-) — After 34^{ab}, G_2 ins

1247* सत्कृत्य पितरं वृत्तं भरतो धर्मवत्सलः ।

— ^{c}) T_2 $G_{2\ 4}$ वीरं (for रामं) — ^{d}) $B_{1\ 2\ 4}$ विनिर्वर्तन°; T_1 अभिवर्तन°, T_2 $G_{1\ 4}$ संनिवर्तन°

35 ^{a}) N (except K_1 Dn) कौशल्यां — ^{b}) Dc $D_{1\ 2\ 6}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सुदुःखितां — ^{c}) T_1 यानेन (for यानैः स) K_4 अग्रे प्रस्थापयामास — ^{d}) K_2 ययुः (for ययौ)

36 ^{b}) D_5 अन्यैर्विप्रैः (for विप्रै°). T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सम-

दर्दर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।
तापसानामलंकारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ३७
विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ३८
रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।
प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ३९
सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः ।
नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४०
वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।
खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४१
रक्षार्थं तापसानां च राघवो धर्मवत्सलः ।
चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि रक्षसाम् ॥ ४२
दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।
चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान्धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४३
हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम् ॥ ४४
ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्छिता ।
पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४५
तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ।
उत्पपातासनात्क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ४६
स्वानमात्यान्विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।
केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ४७

न्वितः (for मह°) — ^{c}) D_3 पौरैर् (for पौर-) — ^{d}) D_5 G_2 °गमन, M_2 °नुनय- (for °नयन-) B_1 Dc_2 D_2 -काम्यया- (for काङ्क्षया)

37 T_1 om 37^{c}–39^{d} — K_4 D_1 ins after 37

1248* उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रणिपत्य रघूत्तमम् ।
शशंस मरणं राज्ञः सोऽनाथाश्चैव कोशलान् ।
नाथ त्वं प्रतिपद्यस्व स्वराज्यमिति चोक्तवान् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः परमदुःखितः ।
चकार देवकल्पस्य पितुः स्नात्वोदकक्रियाम् । [5]
अब्रवीच्च तदा रामो भरतं भ्रातृवत्सलम् ।
पादुके मे भविष्येते राज्यगोप्त्रे परंतप ।
एवमस्त्विति तं प्राह भरतः प्रणतस्तदा ।

On the other hand, T_1 (which om 37^{cd}) ins after 37^{ab} $G_{1\ 2\ 4}$, after 37

1249* स रामो भरतं दृष्ट्वा श्रुत्वा स्वर्गगतिं पितुः ।
कृत्वा तस्योदकं सम्यगुवाच भ्रातरं प्रियम् ।
गच्छ तात प्रजा रक्ष सत्यं रक्षाम्यहं पितुः ।

38 T_1 om 38 (cf v l 37), K_3 om 38^{c}–39^{b} — ^{c}) K_1 महद् (for ऽकरोद्) — ^{d}) B_3 D_6 च; Dc_1 स (for [अ]स्य) Dc D_2 भारत (for पादुके)

39 T_1 om 39, K_3 om 39^{ab} (cf v l 37, 38) — ^{a}) K (K_3 om) Dc_1 $D_{1\ 2\ 5}$ M °शंकन् (for °शङ्क्य). — ^{b}) T_2 $G_{1,\ 2\ 4}$ °गतिं (for °गमम्) — ^{c}) M_4 विवेश महदारण्यं

40 ^{a}) K_4 च; Dc $D_{1\ 2}$ तु (for स) — ^{b}) D_5 °वासिनः (for °माश्रितः) — ^{c}) K_2 Dc नदी गोदावरी. $K_{1\ 2}$ नाम (for रम्याम्)

41 ^{a}) K_{1-3} Dc_1 D_4 M_1 तत्र (for तस्य) — ^{b}) D_2 यत्र, T_1 तत्र, $G_{2\ 4}$ वने (for ततः) Some N MSS सूर्प°; B_1 S (except G_3) शूर्पणखीकृतं (G_1 °ते), B_3 शूर्पणखाकृते — ^{c}) $G_{2\ 4}$ खरेणाभून् $K_{1\ 2}$ T_1 महावैरं, D_1 महद्युद्धं

42 ^{a}) B Dn $D_{1\ 3-6}$ T_2 G_3 तु, M स (for च) — ^{b}) K_4 D_1 भक्त° (for धर्म°) — ^{d}) D_6 T_1 युधि; G_4 सह (for भुवि) K_3 $B_{1\ 2}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 राक्षसान् (for रक्षसाम्)

43 ^{a}) M_2 transp दूषणं and खरं. — ^{b}) G_1 स निहत्य (for निहत्य सु-) D_5 T_2 G_4 स, T_1 च (for सु) — ^{c}) K_2 क्षेत्रं; K_4 क्षेम (for क्षेमं) — After 43, D_1 ins

1250* तेन शूर्पणखा दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ।
हतानि युधि रामेण शरैस्तीक्ष्णैः पदातिना ।

44 ^{b}) Some N MSS सूर्प°, $K_{1\ 2}$ Dc D_5 शूर्पनखा; S (except G_3) °णखी — ^{c}) $K_{1\ 2}$ B_1 Dc D_5 °नासौष्ठा, D_3 °नासोष्ठा — ^{d}) T_1 भ्रातृ- (for भ्रातुर्).

45 ^{a}) M आश्रित्य (for अभ्येत्य) B_1 अब्रवीद्रावणं सा तु — ^{b}) $K_{1\ 4}$ D_5 G_1 क्रोध° (for दुःख°) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ मूले (for भ्रातुः) — ^{d}) K_1 °रुधिराशना, K_4 °हृदयानना; B_2 °रुधिरेक्षणा, T_2 °रुधिराप्लुता; $G_{1\ 2\ 4}$ °रुधिरा तदा

46 ^{a}) T_2 $G_{1\ 4}$ तदा (for तथा) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ क्रोधवर्जितः — ^{d}) D_1 अनुस्पृशन्; G_1 उपस्पृशत्

47 ^{a}) M_2 तान् (for स्वान्) — ^{b}) B_3 D_5 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ ह (for सः) — ^{c}) K_4 T_1 [अ]पि (for [अ]सि) — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ D_1 अस्मृत्वा (D_1 °त्य) (for अचिन्त्य) T $G_{1\ 4}$ M [अ]वमत्य

48 ^{a}) T_1 स्म (for कः) B_2 आक्रम्य (for आसाद्य). — ^{b}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ °गात्रेषु से° (for °गात्रैर्निषे°). — ^{c})

कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषेवते ।
कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥ ४८
आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
सिंहं केसरिणं कश्च दंष्ट्रासु स्पृश्य तिष्ठति ॥ ४९
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव खरन्ध्रतः ॥ ५०
तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५१
स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्त्व्य च ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५२
त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ।
ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥ ५३
तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः ।
दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५४
तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः ।
पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपाश्रितम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

२६२

मार्कण्डेय उवाच ।

मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् ।
पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्तथा ॥ १
विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।

$K_{1\ 2}$ आदाय; D_1 आसाद्य (for आधाय) — ^{d}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ विस्रब्धः (for °श्वस्तः) D_1 सुखी (for सुखम्)

49 ^{a}) K $D_{1\ 5}$ M °विषं; B Dc D_2 °तमं (for °तरं) — ^{b}) T_1 स्पर्शते $K_{1\ 4}$ [इ]व कः, K_2 [इ]व च; T_1 हतः (for [इ]ह कः) — ^{c}) T_2 G_4 सिह- (for सिंहं) K_2 B केशरिण Dc D_2 शश्वद्, T_2 चैव; G_1 पच, $G_{2\ 4}$ मत्तो (for कश्च) K_4 कश्चित्केसरिणो दंष्ट्रां. — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ दष्ट्रायां, Dc $D_{2\ 3}$ दंष्ट्रया K_4 सुखं सस्पृश्य तिष्ठति, S (except G_3) स्पृष्ट्वा दंष्ट्रासु ति°

50 ^{a}) D_2 T_2 वदतस् (for ब्रुवतस्) — T_2 om from स्रोतो° up to खर- — ^{b}) B_1 वक्त्रे°; D_1 श्रोत्रे°; $G_{2\ 4}$ नेत्रे° (for स्रोतो°) — ^{c}) Dc $D_{1\ 2}$ दह्यमानस्य; T_1 G_1 दह्यते रात्रौ — D_2 om 50^{d}–51^{c}

51 D_2 om 51^{abc} (cf v l 50) — ^{a}) T_1 सा तस्य (for तस्य तत्) B_1 पूर्वम् (for सर्वम्) — ^{b}) K_3 भग्नी रामस्य विक्रम — ^{c}) $K_{1\ 2}$ °युक्तानां (for °संयुक्त) — ^{d}) T_1 बल हत, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 भयावह, M_1 वध तथा (for पराभवम्) — After 51, B_{2-4} Dc $D_{1\ 2}$ (Dc D_2 om line 2) ins

1251* ततो ज्ञातिवध श्रुत्वा रावणः कालनोदितः ।
रामस्य वधमाकाङ्क्षन्मारीच मनसागमत् ।

[(L 1) Dc D_2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — (L 2) B_3 °स्मरन् (for [अ]गमत्).]

52 ^{a}) T_2 G_2 तु तत्, G_4 स तत् (for ततः) G_1 स विनिश्चित्य तत्कृत्य — ^{b}) D_5 अभि- (for उप-) T_1 M_2 सागरं बहुलाकर (T_1 °कृत), T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सागर लवणाकरं (G_4 °र्णवं), M_1 आकाश बहुलाकर — ^{c}) K_{1-3} $D_{1\ 5}$ T_1 G_2 राजन् (for राजा)

53 ^{c}) T_2 स ददर्श खगावासं — ^{d}) D_3 (by corr.) अंभोराशि महोदधि, T_1 G_1 M_2 सागर बहुलाकरं (cf v l 52), T_2 आकाशं बहुलारवं, M_1 सागर सरिता पतिं

54 ^{b}) K_1 अभि°; G_1 अभ्या° (for अभ्य°) — ^{c}) K_2 Dc D_2 T_1 अत्युग्रं (for अव्यग्र)

55 K_4 om (? hapl) 55^{ab} — ^{a}) $G_{2\ 4}$ M_2 ततोभ्यग° — ^{b}) D_1 स रावणः (for दशा°) — ^{d}) D_2 तापसं; D_5 तपस्यां Dc D_2 °श्रितः T $G_{1\ 2\ 4}$ M तापस (G_2 M_2 °स्यं) प्रिय(T_1 चिर)जीवितं

Colophon — *Major parvan*. $K_{1\ 2}$ Dn_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan*. K B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 (all om sub-parvan name) mention only रामो($K_{1\ 2}$ B_2 श्रीरामो)पाख्यान, G_1 M, likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg *sec m*) n_2 275, Dn_3 276, D_1 278, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 265 (M_2 orig 267), G_1 262, G_2 264 — *Śloka no*. Dn 56, D_1 65

उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ २
न ते प्रकृतिमान्वर्णः कच्चित्क्षेमं पुरे तव ।
कच्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥ ३
किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४
शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ॥ ५
अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ।
बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ॥ ६
प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ।
विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना ॥ ७
तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् ॥ ८
मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥ ९
ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् ॥ १०
तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ।
रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ११
ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ।
अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति ॥ १२
तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ।
भार्यावियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे ॥ १३
इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ।
रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ १४
ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

262

1 ^{a}) D1 मारीचस्त्वसंभ्रांत — ^{d}) B Dn D3 4 6 G3 ततः; G1 4 तदा (for तथा).

2 ^{a}) B1 Dc2 D1 2 T2 G1 चैवम् (for चैनम्) — ^{b}) D1 तु (for स) G2 रावणं; G4 रावणः (for राक्षसः) T2 रावणं राक्षसाधिप — ^{c}) B2–4 Dn D3–6 G3 प्रसृत; T1 प्रांजलिर्, G4 प्रश्रुतं (for प्रश्रित) — ^{d}) K1 2 वाक्यज्ञ; D2 वाक्यज्ञैर् K1 2 4 B2 Dc D2 5 वाक्यकोविदः

3 Cf Rām 3 35 41^{ab} — Before 3, G2 4 ins मारीचः — ^{a}) Dc2 D2 ते न (by transp) — ^{d}) D3 भजंति (corr from भवतं) S (except G3) च (for त्वां) G1 2 4 M2 -सुखं, M1 -पुरं (for पुरा)

4 ^{a}) K2–4 Dc D1 2 5 °गमने चैव, B1 3 °गमने वापि, T1 °गमनेनापि — ^{b}) M कृत्य (for कार्यं)

5 Before 5, D1 ins मार्कंडेय उ° — After 5^{ab}, N (except K3 D1) G3 ins

1252* समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ।

6 ^{b}) K4 Dc D2 G2 ह्यसि; T2 [ऽ]स्मि हि (by transp) T1 वीर्यंस्यास्य च तस्य वै — ^{c}) K2 बाणमेक D5 त्वस्य (for तस्य).

7 ^{a}) K1. 2 4 D5 T G1 2 M2 प्रव्र(G2 °व्रा)ज्याया; D1 प्रव्राज्यायां — ^{b}) A few MSS पुरुषर्षभ

8 ^{a}) T1 G2 संक्रुद्धो (for सक्रोधो) — ^{b}) D5 प्रति° (for परि°) — ^{c}) K1 2 मे; Dc D2 मद् (for [ऽ]स्मद्-)

9 B2 om 9^{ab} — ^{b}) Dc D2 ध्रुव (for वरम्) — ^{c}) K1 3 4 अवश्य- (for °श्य) — ^{d}) B2 [अ]द्य (for [अ]स्य) K Dc D2 5 यद्धितं (for यन्मतम्)

10 ^{b}) B2 Dn D3 4 6 G3 रक्षसां वरं; Dc D2 राक्षसेश्वरः — ^{c}) B2–4 Dc2 Dn2 D4 सह्यं; T1 वाक्यान् (for साह्यं) B1 किं ते शक्यं मया कर्तुं, T2 G1 2 4 किं ते कार्यं दशग्रीव — ^{d}) K4 [अ]वशेषितं, T2 [अ]यशोपि तत्; D6 [अ]वशोपि ते

11 ^{b}) A few MSS शीतां (for सीतां) G2 4 विलोभय — ^{c}) D5 रत्नश्रृंगी — ^{d}) M1 °चित्रं °रुह

12 ^{a}) K1 2 एव (for ध्रुव) B4 समालोक्य, T2 G1 °वेक्ष्य, G2 1 समीक्ष्य त्वां (for °लक्ष्य) — ^{b}) G2 4 राघवं (for त्वा रामं) Dc2 D2 नोद°, D1 प्रेर° (for चोद°). — ^{c}) = Rām 3 40 20^{a}, 22^{a} K1 2 T1 तु (for च) — ^{d}) D1 नेतुमाशा (for सीता वश्या)

13 ^{a}) B2 °यास्यामि (for °नेष्यामि) — ^{c}) K4 भार्यायोगाच्च; D1 तस्या वियोगाद्, D6 भार्यावियोगी — ^{d}) K1 कार्यं, B1 शक्यं, B3 Dc Dn1 n2 D2 6 सह्यं (for साह्यं)

14 ^{b}) D1 कृत्वोदकेम्; T1 कृत्वा रूपम् — Dc D2 om 14^{cd} — ^{d}) T1 अनु° (for अन्व°) K1 सुयोधनः (for सुदुः°)

15 ^{b}) B4 °चेतसः; G1 °कारिणः (for °कर्मणः) — ^{c}) K4 D2–4 6 G3 तौ, G4 च (for तत्) B1 Dn D3 4 6

चक्रतुस्तत्तथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमन्त्रितम् ॥ १५
रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् ।
मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ १६
दर्शयामास वैदेहीं मारीचो मृगरूपधृक् ।
चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता ॥ १७
रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः ।
रक्षार्थे लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया ॥ १८
स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलित्रवान् ।
अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा ॥ १९
सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो व्रजन् ।
चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥ २०
निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ।
अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥ २१
स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ।
हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥ २२
शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ।
सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥ २३
अलं ते शङ्कया भीरु को रामं विप्रहिष्यति ।
मुहूर्ताद्द्रक्ष्यसे राममागतं तं शुचिस्मिते ॥ २४
इत्युक्ता सा प्ररुदती पर्यशङ्कत देवरम् ।
हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणम् ॥ २५
सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
नैष कालो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ २६
अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।

T₂ यथा, G₄ ततः (for तथा) — ^{d}) K₄ तत् (for यत्) M₁ °माश्रितं (for °मन्त्रितम्).

16 ^{b}) K₃ मुडमुडी; K₄ Dc₂ D₂ मुंडकुंडी, D₁ मुडमंडी K₁ ₂ G₁ M₁ °भृत्, K₃ °धृत्; B₄ °भाक्, D₁ T₁ °वान् (for °धृक्) — ^{c}) K₃ B₂ Dc D₂ तु (for च) G₂ ₄ मृगो भूत्वा स मारीचस्

17 ^{ab}) B D (except D₅) T₁ G₁ ₃ transp वैदेहीं and मारीचो. K₁₋₃ G₁ मृगरूपधृत्, D₂ मृगपश्यते — ^{c}) Dc₂ D₁ ₂ ₅ नोद° (for चोद°) K₄ तत्पार्श्वे (for तस्यार्थे) — ^{d}) K₃ ₄ Dc₂ D₁ ₂ °नोदिता (for °चोदिता)

18 ^{c}) K B₂ Dc D₁ ₅ रक्षार्थं M₂ लक्ष्मणस्तस्य

19 ^{b}) K₁ G₂ ₄ खड्गी; Dc D₂ बद्ध- (for खड्ग-) — K₄ om 19^{c}–20^{b} — ^{d}) K₁* ₂ ऋतु° (for तारा°)

20 K₄ om 20^{ab} (cf v l 19) — ^{a}) K (K₄ om) Dc D₁ ₂ ₅ नत° (for पुन°) — ^{b}) K₁ ₂ B₁ Dc Dn₂ D₂ ₅ T₁ राक्षसोव्रजत्; D₁ °सोगमत्; T₂ °सो गतः; G₁ °माधमः; G₂ ₄ °सेश्वरः — K₁ om 20^{c}–21^{b} — ^{c}) K₂ ₄ Dc D₁ ₂ ₅ दीर्घम् (for महद्) — ^{d}) K₄ Dc D₂ ₃ ₅ तद् (for तं) Dc D₂ बुबुधेश्वरः

21 K₁ om 21^{ab} (cf v l 20) — ^{a}) K₄ Dc D₂ ₃ ₅ तं विदित्वा (by transp) — ^{b}) D₅ रामस्तु (for राघवः) B₂ प्रणिधानवान् — B₁ om 21^{c}–24^{b} — ^{d}) K T₁ (*mf lin* as in text) M बहु° (for मृग°)

22 B₁ om 22 (cf v l 21) — ^{b}) T G₁ ₄ चार्त-स्वरं (G₁ °स्वनं, G₄ °रवं)(for राम°) D₁ तथा; G₂ ₄ ततः (for तदा) — 22^{cd} = (var) Rām 3 44 24^{ab} — ^{c}) G₁ M₂ °त्येव (for °त्येवं) — ^{d}) K D₁ ₅ वै (for ह)

23 B₁ om 23 (cf v l 21) — ^{a}) G₁ श्रुत्वा तु (for शुश्राव) — ^{c}) K D₁ ₅ समप्रधावद्, B₂₋₄ स प्राधा-(B₂ °द्र)वद्, Dc D₂ M सा प्राधा°, T₁ G₂ सा पपात; G₁ ₄ सा प्रापतद् T₂ G₁ ₂ ₄ ततः सीता (for यतः शब्दस्).

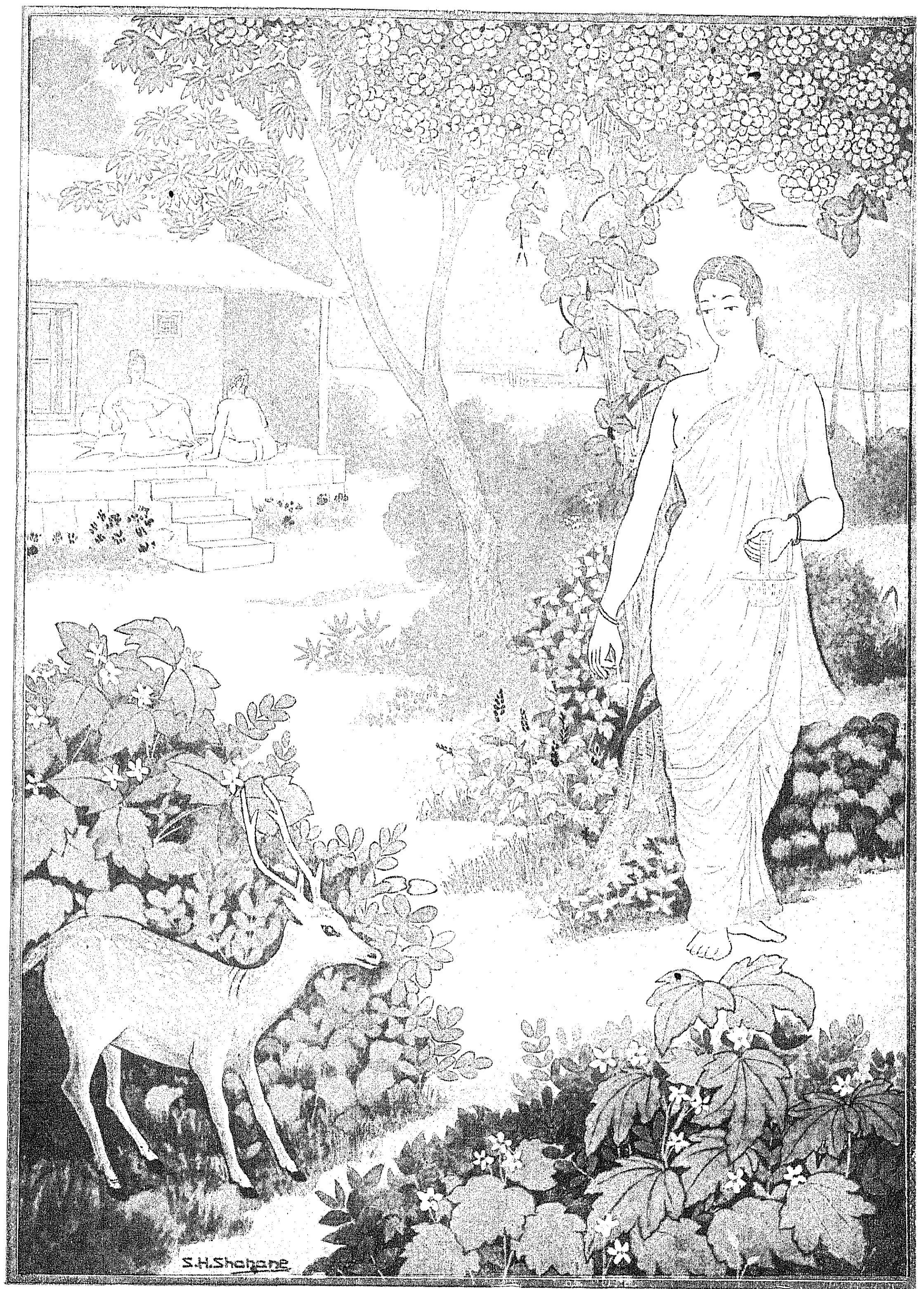
24 B₁ om 24^{ab} (cf v l 21) — ^{a}) T₂ G₁ ₂ ₄ देवि (for भीरु). — ^{b}) K₁ ₂ G₄ विपहिष्यते, B (B₁ om) D G₃ प्रहरि(D₁ विहनि)ष्यति — ^{d}) K₁ ₃ ₄ आगतं त्व; B₂ Dn D₃ ₄ ₆ G₃ भर्तारं त्व G₂ ₄ शुचिस्मितं B₁ (m as in text) ₃ ₄ Dc D₂ मातंगमिव शुष्मिण

25 ^{a}) K₁ शुचिदती, K₃ सुरुदती; K₄ B₁ D₁ M शुक्रद-(B₁ D₁ °दं)ती, T₁ च रुदती; T₂ G₁ ₂ ₄ तु रु° — ^{b}) B Dn D₃ ₄ ₆ G₃ °त लक्ष्मण — ^{c}) K₁ ₃ ₄ T₁ G₄ M₁ हृता, T₂ धृत्या; G₁ भीता (for हता) — ^{d}) B D (except D₁ ₅) G₃ शुक्र-; T₂ शुद्धा (for शुद्ध-) K₁₋₃ B₃ Dc D₂ ₅ T₁ G₁ M -भूषणं (as in text), B₁ ₃ -दूषणं, the rest -दूषणा

26 ^{a}) T₂ आस्थाय (for आरब्धा) B₂ सा तं परुषया वाचा — ^{b}) T₂ वाक्य (for वक्तुं) B₂ व्रते स्थिता (for पति°) — ^{c}) B₂₋₄ D (except D₁ ₅) G₃ M₁ नैष कामो; T₂ G₂ ₄ नैव कालो G₂ ₄ ह्ययं (for भवेन्) — ^{d}) K B₁ D₁ ₃ ₄ ₆ T₂ G₁ ₄ यत्, Dn₂ n₃ D₆ M₁ यस् (for यं) K₁ तदा; T₂ G₁ ₂ ₄ वृथा (for हृदा)

27 ^{c}) Dc D₂ °शृगेभ्यो (for °श्रङ्गाद्वा) — After 27, G₁ ins

1253* पिबेयं वा विषं घोरं त्यजाम्यात्मानमद्य वै ।

S.H.Shahane

तेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेयं वा हुताशनम् ॥ २७
भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथंचन ।
हीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा ॥ २८
तादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ।
धाय कर्णौ सद्वृत्तः प्रस्थितो येन राघवः ।
रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ॥ २९
तस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ।
भव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ।
तिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३०
सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३१
अवमन्य स तत्सर्वं स्वरूपं प्रतिपद्य च ।
सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुंगवः ॥ ३२

सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
मम लङ्का पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३३
तत्र त्वं वरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ।
भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ३४
एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा सीताथ जानकी ।
पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३५
प्रपतेद् द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३६
कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वनगोचरम् ।
उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं स्पृशेत् ॥ ३७
कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥ ३८
इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं पुनः । C 3 160 B 3 278 K 3 279

---

28 ^{a}) T_1 आस्माद्य (for उत्सृज्य) — ^{b}) K_1 G_1 त्वा (for त्वां) K_3 $D_{1\ 5}$ S (except G_3) कदा° (for कथं°) — ^{c}) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ T_1 न हीनम्; Dc Dn_3 $D_{2\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ विहीनम् K_3 अपि, D_1 अनु- (for उप-)

29 ^{a}) B_1 सीतायाः स वचः श्रुत्वा, D_5 T_1 तादृशं वचनं श्रु° — ^{b}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ राघवप्रियः (for प्रिय°) — ^{d}) K_1 प्रययौ, $K_{3\ 4}$ Dc_2 $D_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 4}$ M प्रतस्थे (for प्रस्थितो) $K_{1\ 2}$ राक्षसः (for राघवः) — T_1 om 29^{ef}. — After 29, B_3 (marg.) Dc Dn $D_{1\ 2}$ ins

1254* अवेक्षमाणो वैदेहीं प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ।

[Dn अवीक्षमाणो। Dn D_1 बिबोष्ठी (for वैदेही)]

30 ^{a}) T_1 दुष्टो (for रक्षो) — 30^{c}=Rām. 3 46 9^{c} — ^{e}) A few MSS -वेश- (for -वेष-) K_4 B_1 प्रविवेश ति°; D_1 यतिवेषेण प्र° — After 30, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ ins

1255* उपागच्छत्स वैदेहीं रावणः पापनिश्चयः ।

31 ^{ab}) T_2 $G_{2\ 4}$ आलोक्य (for आलक्ष्य) K_1 transp. संप्राप्तं and धर्मज्ञा T_1 संभ्रांता (for संप्राप्तं) — ^{d}) A few MSS °लासनादिभिः

32 ^{a}) $G_{1\ 2\ 4}$ M अवमत्य (for °मन्य) K_3 Dc $D_{1\ 2.\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ च तत्, B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ ततः (for स तत्) K_4 अवमन्यत तत्सर्वं; T_1 अथावमत्य तत्सर्वं, G_3 अवमन्यत्ततः सर्वं — ^{b}) K_2 स रूप; B_3 G_4 M_1 स्वं रूपं $B_{1\ 2}$ Dc Dn_2 $D_{1\ 2\ 4}$ T_2 G प्रत्यपद्यत — ^{d}) S (except G_3) कामी (for इति)

33 ^{b}) K_2 पुगवः, $B_{1\ 3\ 4}$ नामतः (for विश्रुतः) — ^{cd}) =(var.) Rām 3 47 29^{ab}, 48 10^{ab} B_3 S (except G_3) transp नाम्ना and रम्या K_3 महोदधौ

34 ^{a}) K B_2 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ T_1 व(B_2 न)रनारीभिः; B_1 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_2 G_3 M_2 नरनारीषु; G_2 वनराजीषु — 34^{c} =1 67 1^{c} 3 251. 18^{a}

35 For 35, D_2 reads only एवमादि ब्रवीद्वचः — ^{b}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 तस्याथ (for सीताथ) — 35^{d}=(var.) 1 2 186^{a}

36 After 36^{ab}, S (except G_3) ins

1256* शुष्येत्तोयनिधौ तोयं चन्द्रः शीतांशुतां त्यजेत् ।
उष्णांशुत्वमथो जह्यादादित्यो वह्निरुष्णताम् ।

— ^{c}) S (except G_3) त्यक्त्वा शैत्यमिया($G_{2\ 4}$ °त्यं भजे)न्नाहं.

37 ^{a}) G_2 प्र- (for हि) G_4 °करकं; M_2 °करणं — ^{b}) T $G_{1\ 2\ 4}$ पद्मिनी (for पद्मिनं) — ^{c}) S (except G_3) अपहाय (for उपस्थाय) — ^{d}) K_4 करभं; some N MSS. शूकरं (for सूकरं) Dc D_2 S (except G_3) व्रजेत् (for स्पृशेत्)

38 Cf Rām 3 47 45^{cd} — ^{a}) D_5 तु; M नु (for हि) T $G_{2\ 4}$ पीत्वा च; G_1 पीत्वाथ (for हि पीत्वा) B_1 भ्रमरो (for माध्वीकं) D_1 कथं हि भुक्त्वा स्वादूनि — ^{b}) B_1 हित्वा (for पीत्वा) D_5 मधुमाधवं; T_1 °माधवे, T_2 $G_{2\ 4}$ °रासवं — ^{c}) K_3 लोभं इतरपानेषु — ^{d}) $K_{1.\ 2}$ स्मर, B_3 Dc_1 Dn_1 n_3 D_2 स्मरेत्; $G_{1\ 4}$ स्मरेः

तामनुद्रुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यषेधयत् ॥ ३९
भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ।
मूर्धजेषु निजग्राह खमुपाचक्रमे ततः ॥ ४०
तां ददर्श तदा गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ।
रुदतीं राम रामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

मार्कण्डेय उवाच ।
सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः ।
गृध्रराजो महावीर्यः संपातिर्यस्य सोदरः ॥ १
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् ।
क्रोधादभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २
अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम् ।
ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ।
न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्यदि नोत्सृजसे वधूम् ॥ ३
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखरैर्भृशम् ।
पक्षतुण्डप्रहारैश्च बहुशो जर्जरीकृतः ।
चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ४
स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।

---

39 ^{a}) B_1 D_5 सीता, T_2 चाथ (for सा तं) T_1 G_2 M समालक्ष्य; T_2 G_4 °लोक्य — ^{b}) $K_{1\,2\,4}$ $B_{1\,3\,4}$ D (except $D_{1\,5}$) G_3 ततः (for पुनः) — After 39^{ab}, K_2 B D (except D_1) G_3 ins

1257* क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ।

— ^{c}) B D (except D_5) G_3 अभिद्रुत्य; G_1 अनुसृत्य — ^{d}) K D_1 °षेधत; B_1 D_5 °भाषत; B_3 °धर्षयत् (for °षेधयत्)

40 ^{a}) $K_{1\,2}$ B Dc $D_{3\,5}$ T_1 च, K_4 स; $G_{2\,4}$ स्व- (for तु) K_3 कात्स्न्येंन; D_1 सुश्रोणीं; S (except G_3) रूपेण (for रूक्षेण) — ^{b}) D_1 रूक्षेण (for स्वरेण) — ^{d}) B Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 ऊर्ध्वमाचक्रमे $G_{1\,2\,4}$ M पुनः (for ततः)

41 ^{a}) K_3 B Dn $D_{1-4\,6}$ G_3 M_2 ततो (for तदा) — ^{b}) $K_{1.2}$ वन° (for गिरि°) — ^{c}) $K_{3\,4}$ Dc T_1 $G_{2\,4}$ M_1 रुदंतीं (for रुदतीं)

Colophon — *Major parvan* $K_{1\,2}$ $G_{2\,4}$ आरण्य. — *Sub-parvan*. N G_3 (all om sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; G_1 M, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy name*. B_4 सीताहरणं, M_2 सीतापहरणं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 276, Dn_3 277 (in words), and 270 (in figures), D_1 279, T G_4 M (M_2 *inf lin*) 266 (M_2 orig 268), G_1 (erroneously) 260, G_2 265. — *Śloka no* · Dn_2 42, Dn_3 43

263

1 ^{a}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ [अ]पि (for [आ]सीज्) — ^{c}) Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 °वीरः (for °वीर्यः)

2 ^{a}) $G_{1\,2\,4}$ ततः (for तदा) — ^{b}) K B_4 D रावणांकागता — ^{c}) B Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 सक्रोधो (for क्रोधाद्) $K_{1\,2}$ अनु-, K_3 Dc $D_{1\,2\,5}$ अथ, K_4 उप-, T M चैव (for अभि-)

3 ^{a}) K_1 क्रुद्धो; K_4 क्षुद्र; T_2 $G_{1\,2\,4}$ पक्षी (for गृध्रो) — ^{b}) K_3 $B_{3\,4}$ Dn $D_{1\,3-6}$ G_3 मुंचस्व; B_1 मुंचाशु; [illegible] मुंचाद्य (for मुञ्चेति) — ^{c}) G_2 जीव°; M_1 ह्रिय° (for ध्रिय°) — ^{d}) K_3 हनिष्यसि D_1 निशाकर — ^{e}) L_3 वीर्याद् (for जीवन्) — ^{f}) K_4 B Dn D_4 T_1 G_2 M_2 नोत्सृज्यसे; G_1 नोत्सहसे

4 ^{a}) $G_{2\,4}$ राक्षसेंद्रस्य (for °द्रं त) T G_1 M_1 स (for तं) — ^{b}) B_1 त चकर्त नखैर्भृशं — ^{c}) D_1 पक्षि°; G_4 पंच° (for पक्ष°) B_1 तु (for च) — ^{d}) $B_{1\,3\,4}$ Dn $D_{3\,4\,6}$ $G_{1\,3}$ M_1 शतशो (for बहुशो) K_2 B_2 Dn $D_{1\,3-6}$ G_3 °कृतं — ^{e}) K_3 $D_{3\,6}$ सुस्राव; B_1 D_5 $G_{2\,4}$ M_2 चकार; B_4 अक्षरद् (for चक्षार) G_1 भूमौ (for भूरि). — ^{f}) G_1 भूरि (for गिरिः) T_2 $G_{1\,2\,4}$ M_1 प्रस्रवणानिव (T_2 G_4 °नि च)

खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ५
निहत्य गृध्रराजं स छिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥ ६
यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।
सरो वा सरितं वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ७
सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुंगवान् ।
तत्र वासो महद्दिव्यमुत्ससर्ज मनस्विनी ॥ ८
तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धुतम् ।
मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ ९
एवं हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।
निवृत्तो ददृशे धीमान्भ्रातरं लक्ष्मणं तदा ॥ १०
कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।
इत्येवं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ ११
मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोऽपकर्षणम् ।
भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥ १२
गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।
अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १३
तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।
यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १४
दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १५
राक्षसं शङ्कमानस्तु विकृष्य बलवद्धनुः । C 3 1 B 3 2 K 3 2

---

5 After 5^{ab}, B_3 Dc $D_{1\,2}$ ins

1258* अभिदुद्राव संक्रुद्धः पतगेन्द्रं दशाननः ।

— ^{d}) D_1 T_2 $G_{1\,2\,4}$ पक्षौ (for भुजौ)

6 T_2 om 6^{a}–8^{b} — ^{a}) $G_{1\,3\,4}$ स(G_1 स)छिद्य (for निहत्य) B_1 °राज तु; G_4 °राजान (for °राजं स) — ^{b}) K_4 B_4 छिन्नाग्र-; B_1 सच्छिन्न-; $B_{2\,3}$ भिन्नाग्र-; Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 भिन्नाभ्र- (for छिन्नाभ्र-) $K_{1\,2}$ -निचयो° (for -शिखरो°) — ^{d}) K Dc $D_{1\,2}$ प्रगृह्य (for गृहीत्वा) K_4 [अं]के च (for [अ]ङ्केन) D_1 $G_{1\,2\,4}$ रावणः (for राक्षसः)

7 T_2 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) T_1 M_1 हि, $G_{1\,2\,4}$ M_2 च (for तु) — ^{c}) B Dn D_{3-6} $G_{2\,3}$ सरितो (for °तं) — ^{d}) K_4 दुःस्वरं (for भूषणम्)

8 T_2 om 8^{ab} (cf v l 6) — ^{ab}) = var Rām 3 54 1^{cd} $K_{1\,2}$ °पृष्ठे (for °प्रस्थे) — ^{c}) M_1 बहिर् (for महद्) — ^{d}) $K_{1\,2}$ तप° (for मन°)

9 ^{a}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ तत्रैषां (for तत्तेषां) — ^{b}) K B_2 D (except $D_{4\,6}$) T_1 G_2 M_2 पवनोद्धतं, $B_{3\,4}$ T_2 G_4 °द्धूत, G_1 °द्यतं — ^{c}) $K_{1\,2}$ मुखेषु पीत (for मध्ये सुपीत) — ^{d}) D_5 °न्मालांबरे (for °न्मेघान्तरे) K_1 तथा (for यथा) — After 9, B_4 Dc $D_{1\,2}$ ins

1259* अथ लङ्केश्वरो मानी समुत्तीर्य महोदधिम् ।
सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
[Line 2 = 3 264 41^{cd}]

B_4 Dc D_2 cont B_{1-3} Dn D_{3-6} G_3 ins after 9

1260* अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ।
ददर्शाथ पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ।
प्राकारवप्रसंबाधां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ।
[(L 3) $B_{1\,3}$ Dc D_2 °वर°, B_2 °पुर° (for °वप्र°)]

On the other hand, G_1 ins after 9

1261* एवं हृत्वा रामपत्नीं रावणोऽगात्स्वकां पुरीम् ।

10 ^{a}) T_1 (? gloss) सीतायां (for वैदेह्यां) — ^{b}) D_1 हत्वा रामो (by transp) — ^{c}) $B_{1\,4}$ निवर्तन् (for निवृत्तो) S (except G_3) दूराद् (for धीमान्) K Dc $D_{1\,2\,5}$ निवर्तमानो ददृशे — ^{d}) $G_{2\,4}$ लक्ष्मणं भ्रातरं (by transp) Dn $D_{3\,4\,6}$ $G_{3\,4}$ M_2 तथा (for तदा).

11 ^{c}) K_3 B Dn $D_{2-4\,6}$ T_1 G_3 त (B_1 स) (for [ए]वं) M_2 लक्ष्मणं (for भ्रातर) — D_5 om 11^{d}–13^{c} — ^{d}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ सम्प्राप्तोसि (for प्राप्तोऽसीति) K_1 T विगर्हयन्; K_2 G_2 विगर्हयत्; K_3 विमर्शयन्, $D_{3\,6}$ व्यगर्हन्; $G_{1\,4}$ [इ]ति गर्हयन्

12 D_5 om 12 (cf v l 11) — ^{a}) $G_{2\,4}$ [अ]पि (for [अ]थ) — ^{b}) K_1 G_4 चोप°; B_1 सोपि कर्षणं; Dc D_2 सोपकर्शित; D_1 [आ]त्मोपकर्षण; T_2 चाप°; G_2 पाप°.

13 D_5 om 13^{abc} (cf. v l 11) — ^{a}) T_1 गर्हन्नेव तु (for °यन्नेव) — ^{b}) T_2 G_4 त्वरितं स (for त्वरितस्तं). K_1 समाददत्; $D_{3\,6}$ °सदन् — ^{c}) $B_{2\,3}$ Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 वैदेहीम् — ^{d}) $B_{2\,3}$ Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 इति; D_1 वैति (for नेति) K_3 लक्ष्मणः, G_1 °णं

14 ^{b}) K_4 सीतां लक्ष्मणमेव च. — B_2 om (hapl) 14^{cd} — ^{d}) D_4 वैदेह्या T_1 परुषं (for पश्चिमं)

15 ^{a}) D_1 च (for तु) K_4 तदा (for हृदा) T_1 दह्यमाने तु हृदये — ^{b}) B_2 D_6 [ऽ]भ्यापतद्; B_4 [ऽ]भ्यागमद्, Dc D_2 [ऽ]भ्यायात्तदा, T_1 ह्यापतद्; G_1 ह्याप°. — After

अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १६
स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य ह ॥ १७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे ।
कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्यूचतुश्च तौ ॥ १८
ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं तथा ।
तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधम् ॥ १९
अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचचक्षे ममार च ॥ २०
दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् ।
संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥ २१
ततो दृष्ट्वाश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुबलसेवितम् ॥ २२
दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ ।
जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥ २३
वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ।
शब्दं च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्धतः ॥ २४
अपश्येतां मुहूर्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ।
मेघपर्वतसंकाशं शालस्कन्धं महाभुजम् ।
उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥ २५
यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् ।
विषादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ २६
स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् ।

15^{ab}, D2 reads 22^{a}–24^{b} for the first time, *repeating* it in its proper place — ^{c}) T1 ततो (for तदा)

16 ^{a}) N (except K1 2) T2 G3 तं (for तु)

17 ^{c}) K3 वै, B1 3 4 ते, Dc1 D2 मे; M2 वः (for वां) — ^{d}) K Dc D1 2 5 T G1 2 M2 च; B Dn D3 4 6 G3 वै (for ह)

18 ^{b}) K Dc D1 2 5 T1 सहृत्य (for °गृह्य) M1 उभे (for शुभे) — ^{c}) Dc D2 सोयं (for कोऽय) — ^{d}) B2 स्म तौ; T2 G1 2 4 तदा (for च तौ)

19 ^{a}) K2–4 B4 Dc D2 T2 G1 2 4 तौ तु; B2 तं तौ (by transp) — ^{b}) K1 तदा; B D (except D1 5) G3 M2 खगं (for तथा) M1 छिन्नपक्षं जटायुषं — ^{cd}) T2 G1 2 4 सीतार्थे स्वकीयं (for गृध्रस्तु सीतार्थे)

20 ^{c}) S (except G3 M1) शिरःक्षेपैर् — ^{d}) T1 आचष्ट स; M आचक्षन्स (for आचचक्षे) T1 M ह (for च)

21 ^{a}) S (except T2 G3) दक्षिणेनेति (for °णामिति) G2 4 काकुत्स्थौ — ^{b}) T1 M तदेगित K4 विदित्वाशां तदिंगितैः; Dc D2 विदित्वा तस्य चेगितं — ^{c}) =1 2 225^{c}. N (except K4 D1) T2 G3 सत्कारं (for संस्कारं) — ^{d}) A few MSS. पूजयत्. — After 21, M ins

1262* अहो धन्यः सुभाग्योऽसौ जटायुरिति भारतीम् ।
दिवि शृण्वन्गतः सिद्धिं सिद्धानामपि दुर्लभाम् ।

22 D2 repeats 22^{a}–24^{b} (cf v l 15) — ^{b}) K3 °बृषीघटः; K4 °बृशीघटं; B D4 6 °बृषीमठं; Dc D1 °बृषीघटं; Dn G3 °बृसीमठं; D2 (first time) °बृषीपट; D2 (second time). 3 °बृषीमकं; T G1 2 4 °बृसीकटं (for °बृसीघटम्). — ^{c}) B2 3 °कलमं, D2 (first time) °सकलं, T2 G3 °कुशल — ^{d}) K1 2 गोमायुरुतनादितं; K3 4 °बलनादितं; B Dc Dn D2 (second time) 3 4 6 G3 °शतसंकुलं, D1 °मृगनादितं, D2 (first time) 5 °शतनादितं, T1 °बलसंकुलं

23 ^{a}) K1 2 °विद्धौ; D1 °युक्तौ — ^{c}) K4 D2 (first time) M2 दंडकारण्याद्

24 ^{a}) Dc2 D2 (second time) G4 M2 च, T1 स (for तु) D1 वने तस्मिंश्च महति — ^{cd}) K1 transp मृग° and द्रव° D3 4 6 द्राव°; T2 भ्रम° (for द्रव°) — ^{e}) S (except G3) शब्दश्च घोरः K1 2 आकर्ण्य, K3 Dc D2 शब्दानां (for सत्त्वाना) — ^{f}) T2 दवाग्नेरिव Dc D2 G2 4 दह्यतः; T1 वर्तते (for वर्धतः) K2 दवाग्निरिव पर्वतः

25 ^{a}) K1 3 4 B1 3 Dc D1 2 5 अपश्यतां D3 ते (for च) T2 अपश्यत्तन्मुहूर्ताद्वै — ^{b}) S (except T1 G3) भीम° (for घोर°) — ^{d}) K1 S (except T2 G3) साल° (for शाल°) — ^{e}) K1 2 उरोगसं; Dc D2 तारागत- (for उरोगत-) Dc2 D2 -विशालाख्यं — ^{f}) T1 °भुजं (for °मुखम्)

26 ^{a}) D1 2 T1 च, G4 त (for [अ]थ). — ^{c}) T1 तत्र; T2 रक्षः, G2 4 तस्य (for सद्यः) — ^{d}) K3 भाषत (for भारत)

27 ^{b}) K1 दृश्यंते; K2 दृश्यते, K3 कृष्यंते; K4 हृष्यते; B4 क्लिश्यते. K3 D4 तेन (for येन) — D2 om from °द्राम in (27^{c}) up to पृथिवी- (in 29^{c}) — ^{c}) B4 विवर्ण° (for विषण्ण°) — ^{d}) T1 महाभुज; G2 4 इमामिति (for इमां मम)

विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ २७
हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः ।
राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ २८
नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलागतम् ।
द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥ २९
द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीलवैः ।
अभिषिक्तस्य वदनं सोमं साभ्रलवं यथा ॥ ३०
एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः ।
तमुवाचाथ काकुत्स्थः संभ्रमेष्वप्यसंभ्रमः ॥ ३१
मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३२
इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ।
खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३३
ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्बली ।
सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् ॥ ३४
पुनरभ्याहनत्पार्श्वे तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३५
तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन् ॥ ३६
पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः ।
कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ३७
तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
प्राप्तो ब्रह्मानुशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ३८
रावणेन हृता सीता राज्ञा लङ्कानिवासिना । C 3 B 3 K 3

28 D4 om 28 (cf v l 27) — [a]) K1 3 4 Dc D1 5 G4 चापि (for चैव) — [d]) T1 पितुश्च (for तातस्य) K1 यथा (for तथा)

29 D2 om up to पृथिवी- (cf v l 27) — [a]) K3 G2 4 M त्वा (for त्वां) — [b]) K1 2 स्वां महीं गतं, K3 Dc स्वां पुरीं गत (Dc °तः), B2 3 D3 4 6 कोश(B2 °ष)लागत; D1 स्वपुरीं गत; D5 त्वां पुरीं गतं, T2 कोसलाधिपं — [c]) T1 G4 प्रश्रिते; G4 प्रयतो (for पृथिवी-) — [d]) G1 पित्र्ये (for पितृ-)

30 [b]) B4 (m as in text) 4 D1 3 6 °जलैः, G3 °यवैः. — [d]) K4 भ्रातृलवं, B Dn D3–6 G3 शांतघनं; Dc D2 साभ्रघनं, T1 G2 4 व्यभ्रमल

31 [a]) Dc D2 श्रीमान् (for धी°) — [b]) T1 G1 सुदुःखितः (for स लक्ष्मणः) — [d]) Dc संग्रामेषु (for संभ्रमेषु) K3 D3 [अ]थ सं° (for [अ]प्यसं°) D5 संभ्रमाकुलितेंद्रियः

32 [a]) T G1 2 4 विषादं (for विषीद) T2 G1 °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र) — [b]) = 1 140 7[b] Dc D2 नैव (for नैष) T2 किंचिन् (for कश्चिन्) — After 32[ab], S (except G3) ins

1263* शक्तो धर्षयितु वीर सुमित्रानन्दिवर्धन ।

— [d]) K1 भिन्नः (for छिन्नः) K1 3 4 B4 D1 5 T G4 M2 महा- (for मया)

33 [ab]) K3 B1 Dc2 D2 वदतस् (for वदता) S (except G3) इत्येवमुक्त्वा रामस्तु भुजमस्य न्यपातयत् — [c]) K4 च सुतीक्ष्णेन; Dc D2 G1 शितधारेण; T2 शिततीक्ष्णेन — [d]) T1 G2 4 चकर्त, M निकृत्य (for निकृत्तस्) T1 तिलखंडवत्

34 [b]) T1 G4 वशी (for बली) — [c]) K1 3 D1 अथ, B1 चैव, G4 अभि- (for अपि) — [d]) B1 राघव तथा; D1 रामसंस्थितं; D2 राघवं स्थितः

35 [a]) B1 3 4 Dc D2 अभ्य° (for अभ्या°) B2 Dn D3 4 6 T1 G2–4 M2 पुनर्जघान पार्श्वे वै (T1 G2 4 M2 पादेन); T2 G1 M1 पुनराजघ्नतुः पश्चात्. — [b]) T2 G1 M भृशं तौ (M तं) रामलक्ष्मणौ — [d]) T1 G4 तद्रक्षः (for कबन्धः) K1–3 D5 स, T2 G1 2 तु (for सु-) T1 G4 सुमहाबलः (for °हांस्ततः)

36 [a]) K1–3 T G1 M2 विनिष्पत्य; B1 G2 4 °ष्क्रम्य; M1 °गत्य (for विनिःसृत्य). — [b]) K4 °लक्षणः; B1 °रूपधृक् (for °दर्शनः) — [d]) T1 दिवं, T2 G1 2 4 M स्थितः (for दिवि) T1 G2 इवोज्ज्वलन्; G4 इवोदितः

37 [b]) Dc2 तद्ब्रूहि; T1 G4 ब्रूहीति (for प्रब्रूहि) — [c]) K1 4 Dc D2 काम्यया, B1 कायस्य, B3 T2 कामाय; D1 G1 का माया; T1 G2 4 रामोहं; M2 भो मया (for कामया). — [d]) K1 ह्याश्चर्यं, G2 4 दर्शन (for आश्चर्यं) B2 मां; D5 वै; T1 मा (for मे)

38 [b]) K3 Dc1 D2 G4 नृपः; D1 प्रभो (for नृप) — [c]) K1 2 B2–4 D G3 ब्राह्मण° (for ब्रह्मानु°) G2 4 प्राप्तोस्मि ब्रह्मशापेन

39 [b]) B2 Dn G3 M1 लंकाधिवा°. T1 G1 2 4 लंकायां सं(T1 सा, G1 सु-)निवेशिता — [c]) B1 °युक्तश्च; B3 4 T2 G °गच्छ त्वं (for °गच्छस्व) — [d]) B3 4 Dc D2. 4 सह्यं, T1 कार्यं (for साह्यं) K4 स साहायं करिष्यति; B1

सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥ ३९
एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४०
संवसत्यत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४१
एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् ।
ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः ॥ ४२
इत्युक्त्वान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः ।
विस्मयं जग्मतुश्चोभौ तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

२६४

मार्कण्डेय उवाच ।
ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १
मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २
विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
कामबाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३
न त्वामेवंविधो भावः स्प्रष्टुमर्हति मानद ।
आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशीलिनम् ॥ ४
प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।

स ते सखा भविष्यति

40 ^{a}) B_1 ज्ञेया (for एषा) B_1 बहु°; T_2 $G_{1\ 2}$ M हिम°; G_4 सित° (for शिव°) — ^{b}) K_4 D_1 T_1 °कारडवैर्युता; G_4 °सेविता — ^{c}) N T_2 G_3 ऋष्य° (for ऋश्य°) — ^{d}) K_{1-3} Dn_1 तडाकिनी, B Dc Dn_2 n_3 D_{1-6} तडागिनी $G_{2\ 4}$ सनिकर्षतटा नदी

41 41^{ab}=(var.) Rām 3 72 12^{cd} — ^{a}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 वसते तत्र; T G_1 M_2 संपतत्यत्र — ^{b}) $B_{1\ 3\ 4}$ वृतः (for सह) — ^{d}) K_1 हेमशालिनः. K_4 सूर्यपुत्रस्य वालिनः — After 41, N (except $K_{1\ 3\ 4}$ D_1) G_3 ins.
1264* तेन त्वं सह संगम्य दुःखमूलं निवेदय ।
समानशीलो भवतः साहाय्य स करिष्यति ।
[(L. 1) $B_{1\ 3}$ तस्य (for तेन). B_4 उप- (for सह)]

42 ^{b}) K D_1 द्रक्ष्यसि; $G_{2\ 4}$ दृष्टाथ (for द्रष्टासि). B_2 मैथिलीं (for जानकीम्) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ श्रुतो (G_2 ध्रुवं) वानरराजेन. — ^{d}) K_2 विदिता रावणादयः

43 ^{ab}) K_2 B_1 Dc D_2 सु- (for स). $G_{2\ 4}$ इत्युक्त्वा दिव्यपुरुषस्तदा त्वंतर्हितोभवत् — ^{c}) B_2 वीरौ; D_1 तौ तु; $G_{2\ 4}$ उभौ (for चोभौ) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ B_1 Dc $D_{2\ 5}$ वीरौ तौ (by transp.), K_4 D_1 भ्रातरौ; B_{2-4} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 प्रवीरौ; G_2 नृवीरौ; G_4 नृवरौ.

Colophon — *Major parvan:* $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_1 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan*: $K_{1\ 3\ 4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो- (B_2 श्रीरामो-)पाख्यान, M_1 श्रीरामायणो°, M_2 रामायणो° — *Adhy. name*: B_4 M_2 कबधवधः — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 277 (Dn_3 278); D_1 280; T G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 267 (M_2 orig. 269); G_1 264, G_2 266 — *Śloka no.*: Dn 48; D_1 47

264

1 ^{b}) B_1 °कुमुदोत्पलां; Dc D_2 °कमलोद्भवां; M_2 °मकरोत्पलां — ^{c}) Dc D_2 °हारेण दुःखार्तः; T_2 °हरणदुःखेन — ^{d}) D_1 T_2 रामः पंपां (by transp.).

2 ^{a}) K_{1-3} स मारुतेन शीतेन — ^{d}) D_4 मनसि (for मनसा)

3 ^{a}) $K_{1\ 3}$ B_4 $D_{4\ 6}$ T_2 G_1 राजेंद्र — ^{b}) B_1 तां स्वां (for तत्र) — ^{c}) $K_{3\ 4}$ B D_1 T $G_{1\ 2\ 4}$ °संतप्तं — ^{d}) T_2 G_1 ततो° (for अथा°)

4 ^{a}) B_2 वीरः (for भावः) — ^{b}) K Dc $D_{1\ 2}$ राघव (for मानद) — ^{c}) T_2 ह्याधिः (for व्याधिः) — ^{d}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ वृद्धसेविनं

5 ^{a}) T G_1 °लभ्या (for °लब्धा) — ^{b}) S (except T_2 G_3) सीतायाः (for वैदेह्याः). T_1 $G_{2\ 4}$ रावणालये (for

तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५
अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुंगवम् ।
मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ॥ ६
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७
निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितॄनपि ।
प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८
तावृश्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलं गिरिम् ।
गिर्यग्रे वानरान्पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ९
सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १०
तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्ततो नृप ॥ ११
तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्ये निवेदिते ।
वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणाभ्यवासृजत् ॥ १२
तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्वर्ये स्वयं रामोऽभ्यषेचयत् ॥ १३
प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १४
इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५
सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
नास्य तन्ममृषे वाली तं तारा प्रत्यषेधयत् ॥ १६
यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निर्गन्तुमर्हसि ॥ १७
हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् । C 3 1 B 3 2 K 3 2

°णस्य च) — [c]) D_3 (by corr) तत्त्वं; T_2 तां तां, G_1 तं तां (for ता त्वं) — [d]) D_3 बुद्ध्वा (for बुद्ध्या)

6 [b]) T_2 G_1 शैलेस्मिन् (for शैलस्थ) — [c]) G_1 मया (for मयि) K_1 नित्यं (for शिष्ये) K_3 $G_{2\ 4}$ transp शिष्ये and भृत्ये — [d]) T_1 साहाय्ये T_1 समाह्वय; T_2 G_1 परंतप; M पराश्वस

7 [c]) B_2 आपन्नः (for आपेदे) — [d]) B_3 कार्यस्य; D_2 °षु (for कार्ये च) $G_{2\ 4}$ त्वरितो (for [अ]नन्तरो)

8 [a]) $K_{1\ 3\ 4}$ B_1 Dc D_2 T_1 M_2 पंपायां — [b]) B_2 अथ (for अपि) — [c]) G_2 प्रतस्थेतुर् (for °स्थतुर्)

9 [a]) N T_1 G_3 [ऋ]ष्य° (for [ऋ]श्य°) — [b]) $K_{1\ 2}$ °फल शिवं; B_2 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 °फलद्रुम. — [d]) K Dc $D_{1\ 2}$ M ततः; D_5 च तौ (for तदा).

10 $K_{1\ 4}$ transp 10^{ab} and 10^{cd}. — [b]) $K_{1\ 2}$ सचिवं वानरस्; M_2 वानरं सचिवं (by transp) — [d]) K_1 Dc_1 $D_{1\ 5}$ $G_{2\ 4}$ स्थिरं (for स्थितम्).

11 [a]) G_4 तु (for तौ) — [b]) K_1 उप° (for अभि°) — [c]) D_2 °राजेंद्र (for °राजेन) — [d]) $K_{1\ 2}$ रामेण च (for चक्रे रामस्) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ तदा (for ततो) — D_2 om from ततो up to ह्रिय- (in 12^d) A few MSS नृपः (for नृप) — After 11, G_4 ins

1265* ततः सीतां हृतां श्रुत्वा सुग्रीवो वालिना कृतम् ।
दुःखमाख्यातवान्सर्वं रामायामिततेजसे ।

12 D_2 om up to ह्रिय- (cf v l 11) — [a]) B_{2-4} D_1 $G_{2\ 4}$ °मास (for °मासुस्) B_1 बुद्ध्या सदेशयामास — [b]) T_1 तत्र (for तस्य) B_1 कार्यं (for कार्ये) — [c]) T $G_{1\ 2\ 4}$ M वानरा यत्तदा (T_1 $G_{2\ 4}$ °राय तदा) सीता — [d]) B Dn D_{3-6} T_1 $G_{3\ 4}$ व्यपा(B_3 D_5 °वा)सृजत्

13 [a]) D_1 एतत्प्रियकर; T G_1 तत्प्रत्ययतरं; M_2 तत्प्रत्यक्षकर — [b]) B_1 S (except G_3) वानरा° (for प्लवगा°) — [c]) K_3 D_2 °श्वर्यैः (for °श्वर्ये) — [d]) $B_{2\ 3}$ न्यवेश° (for ऽभ्यषेच°)

14 [a]) Dc D_2 T [ऽ]थ; G_1 M_1 स (for च) — [b]) G_1 वालिनः समरे (by transp) D_5 वधे — [d]) G_1 पुनरानयने. $K_{1\ 2}$ प्रति, T_1 ततः (for नृप)

15 [a]) S (except T_1 G_3) इत्येवं (for इत्युक्त्वा) — [b]) K_1 विनिःश्वस्य; K_4 D_4 $G_{2\ 4}$ विश्वस्य च B_2 पुनः पुनः (for पर°). — K_4 om (hapl) 15^d–16^a

16 K_4 om 16^a (cf v l 15) — [b]) K_1 $G_{2\ 4}$ ननादाभ्रनिभस्वनः (K_1 °न); B_2 T_1 °द घननिस्वनः; Dn_3 D_{3-6} °दोद्यत($D_{4\ 5}$ °दोद्धत)निस्वनः; D_1 °दोच्चैर्घनस्वनः; T_2 °दाब्द-निभस्वनः — [c]) T_1 तं (for तन्) — [d]) B Dc_1 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 तारा तं (by transp), D_1 तं रामः K_{1-3} प्रत्यबोधयत्

17 [b]) K_4 एक-; $G_{2\ 4}$ त्वेष (for एष) — G_2 om 17^c–18^d — [c]) $K_{1\ 3}$ साश्रयतां; K_4 [ऽ]पाश्रयतः; Dc D_2 चाश्रयतां; B_3 T_2 $G_{1\ 4}$ M_2 [ऽ]पा(T_2 -प्या-; $G_{1\ 4}$ ह्या)श्रयवान् (for चाश्रयवान्) D_1 सोन्यस्याश्रयतां प्राप्तो; M_1 मन्येप्यपाश्रयात्प्राप्तो — T_2 om (hapl) 17^d–19^c — [d]) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_1 G_3 M निष्क्रांतु° (for निर्गन्तु°)

प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८
सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
केनापाश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ १९
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा ।
पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥ २०
हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१
भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमांश्चानिलात्मजः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥ २३
सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयात् ॥ २४
तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥ २५
तारां परुषमुक्त्वा स निर्जगाम गुहामुखात् ।
स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६
असकृत्त्वं मया मूढ निर्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥ २७
इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं संबोधयन्निव ॥ २८
हृतदारस्य मे राजन्हृतराज्यस्य च त्वया ।
किं नु जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ॥ २९
एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ संनिपेततुः ।
समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ३०
उभौ जघ्नतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ।

---

18 T_2 om 18 (cf v l 17) — ^{c}) M_2 चपलं (for वचन) T_1 स प्रोवाचाबलां स्रग्वी — ^{d}) T_1 $G_{1\ 4}$ M वानराधिपतिः पतिः

19 T_3 om 19^{abc} (cf v l 17), T_1 om 19 — ^{a}) K_4 D_1 °ऋतज्ञा; G_1 °स्य तज्ज्ञा (for °रुतज्ञा) K_4 ता (for त्वं). — ^{b}) K_4 पश्यन्बुद्ध्या समन्वितां — ^{c}) $B_{1\ 4}$ Dn_2 D_4 G_3 केन चा°, $B_{2\ 3}$ D_1 केनाप्या°; Dc D_3 G_4 M_2 केन वा°, G_2 केन ह्या°, M_1 केनोपा° (for केनापा°) — ^{d}) K_1 मामैष; D_3 मयैष, $G_{1\ 4}$ ममैव (for ममैष)

20 ^{b}) K_3 °धिपप्रभं; G_1 °धिपानना (cf 18^{b}) — ^{c}) S (except G_3) राजन् (for प्राज्ञा) — ^{d}) K_1 वाक्यं (for सर्वं) — After 20, K_1 ins 1266^{*}

21 K_1 om 21 — ^{a}) T_1 °राज (for °सत्त्वो) — T_1 om (hapl) 21^{c}–23^{b} — ^{c}) K_4 G_2 तुल्यारिर्मित्रतां, B_1 एकारिमि°; B_2 सुग्रीवमि°. — K_2 ins after 21 K_1 (which om. 21), after 20

1266^{*} श्रूयते दाशरथी रामो वने पितुरनुज्ञया ।
[Prior half hypermetric!]

23 T_1 om 23^{ab} (cf v l 21) — ^{a}) K_1 द्विविधश्च; K_2 विविधश्च; M_1 विविदश्च. B_2 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 चापि (for चैव) — ^{b}) B_1 om. च T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ हनूमांश्चैव वानरः; M °श्चापराजितः — ^{c}) Dc_2 $D_{1\ 2}$ जांबुवान् — ^{d}) T_1 स्थिराः; T_2 $G_{1,\ 2}$ तथा; G_4 तदा (for स्थिताः)

24 ^{d}) B °बलाश्रयाः; Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 °बलाश्रयात्; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M °व्यपाश्रयाः

25 ^{c}) T_2 वाली, $G_{1\ 2\ 4}$ ईर्ष्यात् (for ईर्षुः)

26 ^{a}) K_1 परुषवक्ता $B_{2\ 4}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 तु (for स) — ^{c}) M_2 स्थितो Most N MSS °भ्यासे (for °भ्याशे).

27 ^{a}) K_4 असत्कृतं; G_2 असकृत्तु K_4 त्वया (for मया). B Dn $D_{1\ 3-6}$ G_3 पूर्वं, T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 क्लीब (for मूढ) — ^{b}) B_{2-4} T_1 G_4 M_2 °प्रिय — ^{c}) $K_{1\ 2}$ ज्ञातिभिरज्ञात्वा, $B_{1\ 3}$ M_1 ज्ञातीति दुर्बुद्धे, T $G_{1\ 2\ 4}$ M_4 गच्छसि (T_1 M_2 गर्जसि) दुर्बुद्धे — ^{d}) Dc $D_{1\ 2}$ तव (for पुनः) T $G_{1\ 2,\ 4}$ कथं घोरे (T_1 -कारं; G_1 कामो) रणे पुनः

28 ^{a}) T_1 तेन (for प्राह) — For 28^{ab}, B_1 subst

1267^{*} इत्युक्तस्तु जहासोच्चैः सुग्रीवो भ्रातरं प्रति ।
हेतुमद्वचन भ्रात्रे प्रोवाचेदं महात्मने ।

— ^{c}) S (except G_3) अमित्रघ्नं

29 ^{ab}) K $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn_1 $D_{1\ 2\ 4\ 5}$ transp. °दारस्य and °राज्यस्य D_1 मे (for च) — ^{c}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{3\ 4}$ G_3 मे (for नु) — ^{d}) D_1 बुद्ध्वा (for विद्धि) K B_3 Dc $D_{2\ 5}$ [इ]दमागतं; D_1 [अ]हमागतः, T_1 समागतः; T_2 G_1 तवागतं, $G_{2\ 4}$ कपीश्वर; M_2 त्वमागतं

30 ^{b}) K_1 तौ ततः (by transp) — $K_{1\ 2}$ T_1 om. (hapl) 30^{c}–31^{b}, K_3 om 30^{c}–31^{d} — ^{d}) S (except G_3, T_1 om) साल- (for शाल-) Dn_2, n_3 $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 °युधैः (for °युधौ).

उभौ ववल्गतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ।। ३१
उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ ।
शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ।। ३२
न विशेषस्तयोर्युद्धे तदा कश्चन दृश्यते ।
सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्कण्ठ आसजत् ।। ३३
स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ।। ३४
कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ।। ३५
विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ ।
वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ।। ३६
स भिन्नमर्माभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
ददर्शावस्थितं राममारात्सौमित्रिणा सह ।। ३७
गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्छितः ।
तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ।। ३८
हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ।। ३९
रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुभे ।
निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ।। ४०
रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः ।
सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
अशोकवनिकाभ्याशे तापसाश्रमसंनिभे ।। ४१
भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ।
उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा ।
उवास दुःखवसतीः फलमूलकृताशना ।। ४२
दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ।

---

31 $K_{1\ 2}$ T_1 om 31^{ab}, K_3 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) Dc D_4 जग्मतुर् (for जघ्नतुर्) — ^{b}) T_2 $G_{2\ 4}$ उभौ तौ (T_2 ते) संनिपेततुः, G_1 उभौ तौ समविशतुः — D_3 om (? hapl) 31^{cd} — ^{d}) T_1 वि-; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ [अ]भि- (for नि-)

32 ^{a}) K_3 D_1 M_2 °संसक्तौ; K_4 B_2 $G_{1\ 2}$ °सिक्तांगौ; Dn_2 °संयुक्तौ — ^{b}) K_3 Dc $D_{1\ 2}$ °क्षितौ — ^{c}) $K_{1\ 4}$ M_2 महावीरौ; T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 रुषा वीरौ (for तदा वीरौ) — ^{d}) K_1 किंशुकाविव पर्वतौ; T_1 M_1 किंशुकाविव पुष्पितौ

33 ^{b}) K_3 कश्चिन्न दृश्यते, D_1 कश्चित्प्र°; G_4 किंचन दृ°; M_1 कश्चन विद्यते — After 33^{ab}, B_3 Dc D_2 ins
1268* प्रज्ञानार्थं तदा रामो निश्चित्य मनसा तदा ।
— ^{d}) K_{1-3} D_1 कंठम् (for कण्ठ) K_3 S (except $G_{1\ 3}$) आसृजत् (cf 34^{b})

34 ^{a}) S (except G_3) मालया स (by transp) $K_{3\ 4}$ D_1 ततो; T G_2 M_2 तया (for तदा) D_4 वीर — ^{d}) S (except $G_{1\ 3}$) हेम° (for मेघ°)

35 ^{a}) D_6 च (for तु) — ^{b}) K_3 महाहनुः, K_4 °बलः; B_1 धनुर्धरः; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ महद्धनुः — ^{c}) D_1 रोप्य लक्ष्यं; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ चकर्ष च (for विचकर्ष) K_1 धनुः सक्तो, D_1 समुद्दिश्य; T_1 धनुः सेषुं — ^{d}) B_2 लक्ष्यवित्; D_6 T $G_{1\ 2}$ लक्षयन् (D_6 °यत्), G_4 लक्षण (for लक्ष्यवत्) K Dc D_2 लक्ष्यमुद्दिश्य वालिनं; D_1 वालिनं हेममालिनं

36 ^{b}) K_1 मंत्रस्येव; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ वज्रस्येव — ^{c}) D_1 निपपात; G_2 चिक्षेप च (for वितत्रास) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ ततो (for तदा) — ^{d}) K_4 भृश, B_4 Dn_1 n_2 [उ]रसि (for हृदि)

37 ^{a}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ तेन (for भिन्न) $B_{1\ 3\ 4}$ T_1 M °मर्माभि(B_4 °वि)मुखो; B_2 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 °हृदयो वाली — ^{b}) S (except G_3) मुखा° (for वक्त्रा°). — ^{c}) K_1 [अ]वसथ; $G_{2\ 4}$ [अ]ग्रस्थित (for [अ]वस्थितं) — ^{d}) $B_{1\ 3}$ भ्रात्रा; $B_{2\ 4}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 ततः (for आरात्)

38 ^{a}) D_1 विगर्हयित्वा (for गर्हयित्वा स) K_1 G_4 तु, $K_{3\ 4}$ Dc_2 D_2 च (for स) — ^{d}) K_1 °मिवोद्यतं, K_3m °मिव स्थित, B_2 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 °समौजसं

39 ^{c}) $K_{1\ 3\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ ताराधिपमुखीं (T_2 $G_{2\ 4}$ °खा)

40 ^{d}) $K_{1\ 2}$ °भ्युपक्षितः, B_1 °भिसंस्थितः; T_1 °नुपस्थितः; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ °भ्यवस्थितः — After 40, D_1 T_1 ins an addl colophon (*adhy no* : D_1 281, T_1 268)

41 Before 41, D_1 ins मार्कंडेय उ°; T_1 मार्कंडेयः — ^{ab}) D_1 [ऽ]थ (for ऽपि). S (except T_2 G_3) लंकां गत्वा (by transp) K $D_{1\ 3m\ 5}$ °र्दितः (for °त्कृतः) — ^{e}) Many N MSS °भ्यासे; B_1 °वासे

42 ^{a}) D_1 °दुःखार्ता — ^{b}) $K_{1\ 2}$ °वेश°. — ^{c}) D_5 उपवासतनुः सीता — ^{d}) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ $G_{2\ 4}$ ततः सा; $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_1 n_3 D_4 G_3 तत्रास; G_1 तपसा $K_{1\ 2}$ पृष्टलक्षणा; $B_{1\ 3}$ T_2 $G_{2\ 4}$ पृथुलोचना — ^{e}) K_4 दुःखा; D_1 दुःख (for दुःख-). K_2 B_2 Dc_2 Dn_1 n_3 D_5 $G_{1\ 2\ 4}$ -वसति; Dn_2 $D_{2\ 4}$ -वसतीं. — ^{f}) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ °जला°-

प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४३
द्व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ।
त्रिस्तनीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४४
एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कटमूर्धजाः ।
परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ४५
तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वनाः ।
तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनाक्षराः ॥ ४६
खादाम पाटयामैनां तिलशः प्रविभज्य ताम् ।
येयं भर्तारमस्माकमवमन्येह जीवति ॥ ४७
इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः ।
भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ४८
आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोऽस्ति जीविते ।
विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ४९
अप्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ।
शोषयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५०
न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवादृते ।
इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ५१
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः ।
आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमादितः ॥ ५२
गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ।
सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५३
सीते वक्ष्यामि ते किंचिद्विश्वासं कुरु मे सखि ।
भयं ते व्येतु वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५४
अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुंगवः ।
स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे हि स माब्रवत् ॥ ५५
सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च ।

(for °कृता°)

43 ^{ab}) $K_{1, 2}$ transp राक्षसीः and रक्षणे $K_{1, 2}$ तस्य; $K_{3, 4}$ $B_{1, 3}$ Dc $D_{1, 2, 5}$ तस्या, B_4 तस्यां (for तत्र) D_5 रक्षार्थं (for रक्षणे) K_3 Dc_1 D_2 रक्षसाधिपः, T_2 $G_{1, 2, 4}$ M_2 राक्षसेश्वरः

44 ^{a}) K D_5 T_1 M स्वक्षीं (for द्व्यक्षीं) D_6 शखीं (for त्र्यक्षीं) — ^{b}) K_4 Dn_4 D_1 अजिह्वकां — ^{c}) $K_{1, 3}$ T_1 M एकपादीं; G_4 चैकपादां (for एकपादां) — ^{d}) $K_{1, 2}$ तिग्म°, G_4 चैक° (for एक°)

45 ^{b}) K_3 °भोत्कर°, T_1 °भायत°; T_2 $G_{1, 2, 4}$ M °भोत्कच° (for °भोत्कट°) — ^{d}) $G_{2, 4}$ °रात्रिम् (for °रात्रम्) B_1 अनिद्रितां, B_3 अनिंदिताः, M_2 अनिद्रिताः (for अतन्द्रिताः)

46 ^{a}) K Dc $D_{4, 5}$ स्म ताम्; D_1 सीताम् (for तु ताम्) — ^{b}) N (except $K_{1, 2}$ D_5) G_3 °स्वराः (for °स्वनाः) — ^{c}) T_2 $G_{1, 3, 4}$ तर्जयंत्यः K_4 महा-, T $G_{1, 2, 4}$ तदा (for सदा) K_1 रात्रौ (for रौद्राः) — ^{d}) K_1 °व्यंजनक्षमाः, K_4 $G_{2, 4}$ °व्यंजिताक्षराः; Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 व्यंजनस्वराः

47 ^{a}) $K_{3, 4}$ M_1 खादामः K_4 पाटयामि; G_1 पातयाम (for पाटयाम). T_1 [ए]तां (for [ए]नां) — ^{c}) T_1 सेयं (for येयं) — ^{d}) $G_{1, 2, 4}$ °मत्येह, M °मत्यैव (for °मन्येह)

48 ^{a}) $K_{1, 2}$ D_1 परिभर्त्स्योच्चैस्; $K_{3, 4}$ B_1 Dc D_2 $G_{2, 4}$ M_1 भर्त्सं(K_4 °र्त्सं)ती, $B_{3, 4}$ भर्त्स्यमाना सा — ^{b}) $K_{1, 2}$ त्रासयती; K_4 भ्राम्यमाणा; B_1 $D_{3, 4}$ त्रासयानाः; B_{2-4} D_6 T_2 G_3 त्रास्यमानाः, $G_{3, 4}$ ताड्यमाना Dc D_4 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः) — ^{d}) K_4 $G_{2, 4}$ [ए]वम्; T_4 [ए]तद् (for [इ]दम्) K_3 सा, Dc $D_{2, 5}$ ह (for ताः)

49 ^{a}) K_3 M_2 मा (for मां) — ^{b}) K_3 Dc $D_{2, 3, 5, 6}$ लाभो (for लोभो) $G_{2, 4}$ जीवने (for जीविते) — G_1 om 49^{cd} — 49^{d} = (var.) 1 96 54^{b}, 155 42^{b}

50 ^{a}) K_3 T_4 $G_{1, 3, 4}$ अद्य, $D_{1, 2}$ अथ (for अपि) — ^{b}) $K_{1, 2}$ जीवित, S (except T_2 G_3) जीवती (for जीवित-) D_1 °दर्शिता· (for °वर्जिता) — ^{d}) S (except G_3) वल्ली (for व्याली) D_1 तालवने, T_1 कालगता; T_2 G_2 तल° K_3 इव (for यथा)

52 ^{b}) K_3 $B_{3, 4}$ Dc $D_{1, 2}$ M °स्वराः (for °स्वनाः) $G_{2, 4}$ राक्षस्यः खरनिस्वनाः — ^{d}) T_1 ताः (for तत्) The reading आहृताः of some printed ed. was not found in any MS. collated!

53 ^{d}) K_4 B_1 Dc $D_{2, 5}$ धर्मज्ञां °वादिनीं.

54 ^{c}) B_2 Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 त्व त्यज (for ते व्येतु)

55 ^{a}) K_4 D_1 अवंध्यो, B_2 अविदो; T_1 G_4 अविध्यो, T_2 $G_{1, 2}$ अवध्यो (for अविन्ध्यो) — ^{c}) K_1 Dc स मां राम-; $K_{3, 4}$ D_5 स राघव-; $D_{1, 2}$ स च राम-; S (except G_3) सदा राम- (for स रामस्य) — ^{d}) Dc त्वदर्थं K D_1 T_2 G_1 मां (K_3 [ऽ]ति-); Dc D_2 मे; $G_{2, 4}$ मा (for हि). K D_1 T_2 G_1 समासदत्, Dn स मां वदत् (!); T_1 M_4 समादधत्; $G_{2, 4}$ अचूचुदत्; M_1 समादिशत् (for स माब्रवत्)

भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ५६
सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा ।
कृतवान्राघवः श्रीमांस्त्वदर्थे च समुद्यतः ॥ ५७
मा च तेऽस्तु भयं भीरु रावणाल्लोकगर्हितात् ।
नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यस्यनिन्दिते ॥ ५८
शप्तो ह्येष पुरा पापो वधूं रम्भां परामृशन् ।
न शक्तो विवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ५९
क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः ।
सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥ ६०
स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
विनाशायास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलघातिनः ॥ ६१
दारुणो ह्येष दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः ।
स्वभावाच्छीलदोषेण सर्वेषां भयवर्धनः ॥ ६२
स्पर्धते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः ।
मया विनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६३
तैलाभिषिक्तो विकचो मज्जन्पङ्के दशाननः ।
असकृत्खरयुक्ते तु रथे नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६४
कुम्भकर्णादयश्चेमे नग्नाः पतितमूर्धजाः ।
कृष्यन्ते दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ ६५
श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्लमाल्यविभूषणः ।
श्वेतपर्वतमारूढ एक एव विभीषणः ॥ ६६
सचिवाश्चास्य चत्वारः शुक्लमाल्यानुलेपनाः ।
श्वेतपर्वतमारूढा मोक्ष्यन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६७
रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा ।
यशसा पृथिवीं कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६८
अस्थिसंचयमारूढो भुञ्जानो मधुपायसम् । C 3 16 B 3 29 K 3 28

56 ^{a}) Dn2 मद्वचसा, G1 तद्वचनाद् — ^{b}) B1 T2 °साद्य (for °श्चास्य)

57 ^{a}) K1 °राजेंद्र (for °राजेन) — ^{c}) B3 4 T1 G1 M गत° (for कृत°) — ^{d}) G2 4 कृतोद्यम· (for समु°)

58 ^{a}) S (except T2 G3) ते भूद् (for तेऽस्तु) — ^{d}) K4 B1–3 Dn D3 4 6 G1 3 M1 नंदिनि (for [अ]निन्दिते)

59 ^{a}) K1 ह्येषां (for पापो) — ^{b}) K1 2 B Dn3 D4 6 °मृपन् (D4 °मृशन् also as in text) — ^{c}) B Dn D4–6 G3 न शक्नोत्यवशां, D3 न शक्तोभ्यवशां; T1 अशक्तोप्यवशा — ^{d}) K1 4 B3 4 Dc D1 2 G4 उपेतुम् (for उपै°) D1 जीवितप्रियः (for अजितेन्द्रियः)

60 ^{b}) T1 सुग्रीवसहितः प्रभु·; T2 G1 2 4 M सुग्रीवेण सह (T2 सम) प्रभुः — ^{c}) S (except G3) सौमित्रिणा च वीरेण — ^{d}) T1 त्वामितो, T2 G1 2 4 M ततस्त्वां (for त्वां चेतो) K4 मोच° (for मोक्ष°)

61 D2 om 61^{a}–62^{b}. — ^{a}) T1 स्वप्नो —°घोरो (for स्वप्ना —°घोरा) — ^{b}) K1 Dc दृष्ट्वा; T1 दृष्टो (for दृष्टा) K1 Dc D1 घोर°; K4 रौद्र°, G2 4 [ऽ]रिष्ट° (for ऽनिष्ट°) T1 -दर्शनः (for -दर्शनाः) — ^{c}) D1 नाशायास्य सुदुर्बुद्धेः — ^{d}) T1 °पांसनः G2 4 पौलस्त्यस्य कुलस्य च

62 D2 om 62^{ab} (cf v l 61) — ^{b}) K1 D1 रौद्र°; K3 क्षौद्र° (for क्षुद्र°) — ^{c}) K4 G2 4 °वशील° (for °वाच्छील°)

63 K3 om (hapl) 63^{a}–64^{b} — ^{a}) T2 G1 सर्व- (G1 सह) देवेभ्यः — ^{d}) K1 स्वप्न·; T2 मम (for स्वप्ने) D5 च (for वै)

64 K3 om 61^{ab} (cf v l 63) — ^{a}) K1 B3 4 Dc D1 2 °वसिक्तो (for °भिषिक्तो) — ^{c}) K1 B1 D1 G2 4 M °युक्ते च; Dc D2 3 T1 G1 °युक्तेन (for °युक्ते तु) — ^{d}) G1 चरन् (for रथे) G2 4 नृत्यम् (for नृत्यन्) T1 G2. 4 M1 अवस्थितः (for इव स्थितः)

65 ^{a}) B3 चान्ये; S (except G3) चैव (for चेमे) — ^{b}) K1 नागाः; K4 मग्नाः; D1 भग्नाः (for नग्नाः) K4 पलित° (for पतित°) — ^{c}) B D (except D1 3 5) G3 गच्छंति (for कृष्यन्ते)

66 K1 M1 om (hapl) 66^{a}–67^{b} — ^{b}) K4 शुक्लमाल्यविभूषितः, B1 D1 G2 °माल्यो वि(B1 °माल्यवि)भीषणः, B2 3 Dc Dn D2 5 T1 G1 3 °माल्यानुलेपनः — D1 om (hapl) 66^{cd}, G4 om 66^{c}–67^{b} — ^{c}) =(var) 67^{c} K3 श्वेतं पर्वतम् M2 आस्थाय (for आरूढ). — G2 om (hapl) 66^{d}–67^{c}

67 K1 T2 G4 M1 om 67^{ab}, G2 om 67^{abc} (cf v l 66), B2 om 67 — ^{a}) K4 तस्य (for चास्य) — ^{c}) =(var) 66^{c} K1 3 T2 G4 श्वेतं; B1 शुक्ल- (for श्वेत-) — ^{d}) A few N MSS मोक्षंते B1 दृष्टाः स्वप्ने मयानघे. — After 67, B1 ins

1269* मोक्षिता त्वां भयादस्माद्रामः शत्रुनिपूदनः ।

68 ^{b}) K Dc D1 2 5 विनि° (for परि°) — ^{c}) K4 T1 सर्वां (for कृत्स्नां)

69 ^{a}) K1. 2 G1 अस्थिपर्वतमारूढो; T G4 हस्तिसंचय°;

लक्ष्मणश्च मया दृष्टो निरीक्षन्सर्वतो दिशः ॥ ६९
रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता ।
असकृत्त्वं मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम् ॥ ७०
हर्षमेष्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्तृसमन्विता ।
राघवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७१
इति सा मृगशावाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः ।
बभूवाशावती बाला पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७२
यावदभ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः ।
ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथा पुरा ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

२६५

मार्कण्डेय उवाच ।
ततस्तां भर्तृशोकार्तां दीनां मलिनवाससम् ।
मणिशेषाभ्यलंकारां रुदतीं च पतिव्रताम् ॥ १
राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले ।
रावणः कामबाणार्तो ददर्शोपससर्प च ॥ २
देवदानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि ।
अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पमोहितः ॥ ३
दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ ४
स कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः ।

G_{2} हस्तिस्कंधसमा°. — ^{b}) Dc D_{2} T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ घृत° (for मधु°) — ^{d}) B Dn D_{3-6} G_{3} दिधक्षुः, T $G_{1\ 2\ 4}$ M वि(T_{1} प्र)पश्यन् (for निरीक्षन्) K_{4} B Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ T_{1} $G_{1\ 4}$ ·दिशं (for दिशः)

70 ^{a}) B_{2} कर्शिता; T_{1} G_{4} रुदंती

71 ^{a}) D_{6} मोक्ष्यसि (for एष्यसि) — ^{b}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_{3} M भर्त्रा (for भर्तृ-) — T $G_{2\ 4}$ om 71^{cd} — ^{cd}) B_{2}m लक्ष्मणेन (for राघवेण) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ लक्ष्मणेन च संयुक्ता सीते भर्तृहिते रता; G_{1} M राघवेणेति वक्तव्या (G_{1} °णाभिपत्तव्यां) सीता भर्तृहिते रता

72 ^{a}) $B_{1\ 3}$ इत्येवं; $B_{2\ 4}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_{3} इत्येतन् (for इति सा) — ^{c}) K_{4} बभूवाशाबला सा तु — ^{d}) S (except G_{3}) भर्तुरेव समागमे

73 ^{a}) S (except T_{2} G_{3}) तावद् (for यावद्). S (except T_{1} G_{3}) रौद्र्यः (for रौद्राः) — ^{b}) S (except G_{3}) महारवाः (for सुदारुणाः) — ^{c}) T_{1} G_{2} तास्; T_{2} हि (for तां) — ^{d}) K_{4} सह सीतां, T_{1} सुखासीनां. S (except G_{3}) यथापुरं

Colophon om in $K_{1\ 2}$ — *Major parvan* Dn_{2} $G_{2\ 4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N ($K_{1\ 2}$ om) G_{3} (all om. sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; M_{1}, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. name:* B_{4} त्रिजटास्वप्ननिवेदनं; D_{1} त्रिजटावाक्यं; M_{2} त्रिजटावाक्यसमाश्वासं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 278 (Dn_{3} 279), D_{1} 282, T_{1} 269; T_{2} G_{4} M (M_{2} *inf lin*) 268 (M_{2} orig 270), G_{1} 265, G_{2} 267 — *Śloka no* Dn 71; D_{1} 31

265

1 ^{b}) K_{2} सलिल- (for मलिन-) $K_{1\ 3}$ Dc_{2} $D_{1\ 2}$ °वाससां; T G_{4} M °वाससीं; G_{2} °वासिनीं. — ^{d}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dn_{3} $D_{1\ 2}$ रुदंतीं S (except G_{3}) स्म (for च).

2 ^{a}) B_{1} उपासतीं, Dc D_{2} अपश्यंतीं (for उपास्यन्तीं)

3 ^{ab}) $K_{1\ 4}$ °गंधर्वैर् (for °गन्धर्व-) T_{2} G_{2} -पुरुषोरगैः (for पुरुषैर्युधि) — ^{d}) B Dn D_{3-6} G_{3} °पीडितः (for °मोहितः)

4 ^{a}) B_{2} दिव्यायुधधरः — ^{c}) T_{1} मरीचिमाला- (for विचित्रमाल्य) S (except $G_{2\ 3}$) -मकुटो (for -मुकुटो) — ^{d}) = Rām 5 22 29^{b}

5 = (var) Rām 5 22 29 — ^{a}) Dn_{1} $D_{5\ 6}$ G_{2} न (for स) G_{1} °सहितो (for °सदृशो) — ^{b}) D_{5} सु° (for वि°) — ^{c}) B_{4} °प्रतिमो (for °द्रुमवद्).

6 ^{a}) $K_{1\ 2}$ सुमनुष्यायाः (for तनु°) — ^{c}) T_{1} ददर्श (for ददृशे)

श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयंकरः ॥ ५
स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६
स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः ।
इदमित्यब्रवीद्बालां त्रस्तां रौहीमिवाबलाम् ॥ ७
सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ।
प्रसादं कुरु तन्वङ्गि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८
भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा ।
भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनि ॥ ९
सन्ति मे देवकन्याश्च राजर्षीणां तथाङ्गनाः ।
सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानां चापि योषितः ॥ १०
चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११
ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्वचनकारिणः ।
केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२
गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा ।
उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३
पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः ।
पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४
दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च ।
यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भामिनि ॥ १५
क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी तथा ॥ १६
इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
तृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७
अशिवेनातिवामोरूरजस्रं नेत्रवारिणा ।
स्तनावपतितौ बाला सहितावभिवर्षती ।
उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ १८
असकृद्वदतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ॥ १९

---

7 ^{c}) $G_{1\ 2\ 4}$ M एत्य (for इति) Dn $D_{4\ 6}$ वाक्यं (for बालां) — ^{d}) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ त्रस्तां व्याकुललोचनां; T_1 संत्रस्तामिव रोहिणीं, T (T_1 orig) $G_{1\ 2\ 3m\ 4}$ त्रस्तां मृगवधूमिव

8 ^{b}) G_1 M अनुक्रमः (for अनुग्रहः) — ^{c}) $G_{1\ 4}$ M_2 कुरु प्रसादं (by transp) — ^{d}) $K_{1\ 3\ 4}$ $B_{1\ 3}$ T_1 M_1 प्रति° (for परि°) K_1 D_1 च (for ते)

9 ^{d}) K_2 Dc_2 Dn_2 n_3 D_1 T_1 G_1 वरवर्णिनी

10 ^{a}) S (except G_3) दानव° (for मे देव°) — B_2 om (hapl) 10^{bc} — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ देव° (for राज°) K_3 B (B_2 om) Dc Dn D_{2-6} G_3 गंधर्वाणां च योषितः — K_3 G_4 M_2 om 10^{cd} — ^{cd}) T $G_{1\ 2}$ M_1 तासामद्य विशालाक्षि सर्वासां मे भवोत्तमा

11 ^{a}) B_2 T_1 M पिशाचीनां — ^{b}) T_2 $G_{1\ 4}$ M वचसि (for वचने) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ भीमरूपिणां

12 ^{a}) $K_{1\ 2}$ तत्र (for ततो) Dc_2 D_2 T_1 द्वि° (for त्रि°) — ^{b}) T_2 $G_{2\ 4}$ मे (for मद्-)

13 ^{a}) D_1 यज्ञे (for भद्रे) — ^{b}) K_1 D_3 (by corr) मामासनगत तदा (D_3 सदा); D_1 नानापानगतं सदा, T_1 मां विमानगतं सदा

14 K_3 om 14^{a}–15^{b} — ^{b}) T_2 मुनिः (for मुनेः). — ^{c}) D_1 पचम

15 K_3 om 15^{ab} (cf v l 14) — ^{b}) D_3 तु (for च) — ^{c}) K_1 B_1 D_1 त्रिदिवेशस्य; Dc D_2 त्रिदशेंद्रस्य — ^{d}) T_2 $G_{2\ 4}$ M_2 भज (for मम) K_2 B Dc_2 Dn_1 n_3 D_{2-6} भाविनि (for भामिनि)

16 ^{a}) D_3 दुष्करं (for दुष्कृतं) T_1 धर्मं (for कर्म) — ^{b}) Dc D_2 °गतं (for °कृतं) $K_{1\ 2}$ तथा (for तव) — 16^{c} = 1 67 1^{c} 3 251 18^{a}, 262 34^{c}, etc — ^{d}) T_2 $G_{2\ 4}$ M मंडोदरी (for मन्दो°)

17 ^{b}) K_1 सुशोभना (for शुभा°) — 17^{cd} = (var) Rām 3 56 1^{cd} 5 21 3^{ab}

18 ^{a}) T_2 अर्दितेवं; G_1 अशीतेन; G_2 अर्दितव्यं; G_4 अर्दितेन (for अशिवेन) T_2 $G_{2\ 4}$ हि; G_1 [ए]व (for [अ]ति-). — ^{b}) T_2 असकृत् (for अजस्रं). — ^{c}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ पीनौ (for बाला) — ^{d}) $B_{2\ 4}$ D (except $D_{1\ 3}$) G_1 संहताव् (for सहिताव्) D_1 अपि (for अभि-) B_2 D_1 -वर्षति — After 18^{cd}, S (except G_3) ins

1270* व्यवस्थाप्य कथंचित्सा विषादादतिमोहिता ।
[T_1 G_1 M रुदती गिर (for अतिमोहिता)]

— ^{c}) T $G_{1\ 2\ 4}$ रावणं (for वाक्यं तं) K_1 क्रुद्धं (for क्षुद्रं)

19 ^{b}) K_{2-4} Dc_2 D_1 राक्षसेश्वरः; $D_{3\ 6}$ °सेरितं; T_1 °साधम; G_1 °सेश्वरं — ^{c}) K_4 अधर्म-; T_1 न याचे; M विवाद- (for विषाद) — ^{d}) K_3 क्षणम्; G_1 चैवम् (for

तद्भद्रमुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ।
परदारास्म्यलभ्या च सततं च पतिव्रता ॥ २०
न चैवौपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव ।
विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २१
प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ॥ २२
भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम् ।
धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जसे ॥ २३
इत्युक्त्वा प्रारुदत्सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ।
शिरोधरां च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥ २४
तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घा वेणी सुसंयता ।
ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥ २५
तच्छ्रुत्वा रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ।
प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ २६
काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ।
न त्वामकामां सुश्रोणीं समेष्ये चारुहासिनीम् ॥ २७
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ।
आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥ २८
इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसगणेश्वरः ।
तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् ॥ २९
राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्शिता ।
सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

श्रुतम्) K1 अनार्यया, D1 अयोग्यया (for अभाग्यया)

20 [a]) K3 4 B1 T2 G2 4 M °मुख (for °सुख) — [b]) K1 D2 G1 विनिवर्ततां, G2 °वृत्यतां — [c]) K1 2 D1 न; G2 4 M2 हि (for [अ]स्मि) K1 2 D1 [अ]स्मि (for च) — [d]) D3 M2 संतत

21 [a]) K1 चैव पावकी, K2 चैवैतादृशी; K3 4 Dc1 D3 6 T2 चैवोपयिकी; B2 चैवौपायिकी, B4 चैवौपयिका; Dc2 चैवापायिकी; D2 एवोपयिकी — [b]) G1 मनुष्या (for मानुषी) K4 कृपणा तथा, G2 4 तव राक्षस (for कृपणा तव) — [c]) K Dc D1 2 मां, B4 तु (for च) T2 विहर्षां धर्मयित्वा च — [d]) G1 शांतिम् (for प्रीतिम्)

22 [c]) T2 G2 त्वं (for च) B1 सर्वं (for धर्मं) — [d]) K1 3 4 Dc2 D1 2 5 °पालोपमः (for °पालसमः)

23 [a]) K1 राजराजत्वे; K3 °राजत्वं, D1 यक्षराजं तं, T G1 2 4 राजराज च; M °राजं त्वं — [b]) K1 °समं विभुं; B1 °समप्रभ, Dc1 °समं प्रभुं; Dc2 D2 °समं प्रभ (for °सखं प्रभुम्) — [d]) K1 2 इत्थं; K3 Dc D1. 2 5 हि त्वं, K4 त्वं हि; D3 त्वं ह (for त्विह)

24 [a]) B4 सारुदत्; Dc2 G1 M2 प्ररुदत् — [b]) Dc D2 कंपयंती — [d]) K4 D1 पाणिना (for वाससा)

25 [a]) T2 तस्यां K B1 Dc Dn2 n3 D2 3 T1 G1 M रुदंत्या; T2 रुदत्यां B D (except Dn1) G2 M1 भाविन्या; T2 भामिन्यां — [b]) K3 4 B1 3 Dc D2 G4 M2 दीर्घ- (for दीर्घा). B1 -वेगा (for वेणी) K1 2 सुशोभना; B1 समुद्यता; Dn2 D2 सुसंयुता. — [c]) Dc D2 स्थगिता; D3 त्वसिता; T2 सविषा, G1 2 4 M2 सासिता (for स्व°) — [d]) Dc2 Dn3 कला, T2 कृष्णा (for काली) G1 2 4 M व्याली कालीव (by transp)

26 [a]) B Dn D3 4 6 G3 M1 श्रुत्वा तद् (by transp) — [b]) K1 3 4 D1 T G2 4 M अनि°, G1 तु नि° (for सुनि°)

27 [b]) K3 धुनोतु, Dn3 D1 5 S (except G3) दुनोति — [c]) K1 4 B1 3 4 Dc Dn2 n3 D1 2 4 T1 G1 M सुश्रोणि — [d]) K1 4 B1 3 4 Dc1 D2 T2 M °हासिनि.

28 [a]) K1 न, K3 Dc2 T1 G3 M तु (for नु) — [b]) D1 मानुषीं — [c]) D1 आहारभूताम् — [d]) B1 [अ]नुबुध्यसे; D1 °राध्यसे

29 [a]) B1 इत्युक्त्वा चानवद्यांगीं — [b]) K3 B Dc1 Dn D2-4 6 G3 M °महेश्वरः; G1 °जनेश्वरः — [c]) G2 [अं]तरितो (for [अ]न्तर्हितो) — [d]) B2 जगामाभीप्सितां दिशं; Dc °माभिहतं शुभं; D2 °माभिहितं शुभे.

30 [b]) K1 जानकी (for वैदेही) K1-3 B1 2 4 Dn2 n3 शोककर्षिता — [c]) B4 सांत्व° (for सेव्य°) — [d]) D3 4 G3 तया (for तदा)

Colophon — *Major parvan*: K1 2 Dn2 G2. 4 आरण्य — *Sub-parvan:* N G3 (all om sub-parvan name) mention only रामो(K2 B2 श्रीरामो)पाख्यान; M2, likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy name:* M2 सीताप्रार्थनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 279 (Dn3 280), D1 283, T1 270, T2 G4 M (M2 *inf lin*) 269 (M2 orig 271), G1 266, G2 268 — *Śloka no :* Dn1 n3 D1 31

२६६

मार्कण्डेय उवाच ।
राघवस्तु ससौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १
स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् ।
ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा ॥ २
कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना ।
महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३
प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेश्मनि ॥ ४
गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् ।
प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५
योऽसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिषेचितः ।
सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ६
यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्वह ।
त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७
कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि ।
यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८
असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपादनम् ।
कृतोपकारं मां नूनमवमन्याल्पया धिया ॥ ९
यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।
नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १०
अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुंगवः ।
तमादायैहि काकुत्स्थ त्वरावान्भव मा चिरम् ॥ ११
इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः ।

266

1 K_4 T_2 G_1 om the ref — ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 M_1 सहसौ° (for तु ससौ°). — ^{c}) =(var) 61^{d} K_1 °पूजित° — ^{c}) = Rām 4 28 1^{c} — ^{d}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_1 n_3 $D_{1\ 4-6}$ M_1 ददृशे (for ददर्श)

2 ^{a}) $B_{1\ 3}$ विपुले, T_1 G_1 विमलं (for विमले) — ^{b}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ विमलं (for निर्मलं) B_2 S (except G_3) शशलांछन; $D_{1\ 3}$ (by corr) शशिलक्षण

3 ^{a}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 °गंधेन — ^{b}) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ गंधान् (for गन्धम्). $G_{1\ 2}$ गंधमादनवायुना — ^{cd}) Dn_3 T_2 महीधरस्थ; T_1 °धरः स Dc D_2 पीतेन (for शी°) $G_{1\ 2}$ M_2 transp शीतेन and सहसा.

4 ^{b}) G_1 दुःखितः (for दुर्मनाः) — ^{c}) B_2 तां संस्मृत्य च ध°

5 ^{a}) $K_{1\ 2}$ गच्छ जानीहि सौमित्रे — ^{c}) $K_{1\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ प्रसक्त (for प्रमत्त) K_4 °धर्मेण (for °धर्मेषु). — D_4 om 5^{d}–21^{d} — ^{d}) Dc D_2 प्रसक्त (for कृतघ्न)

6 D_4 om 6 (cf v l 5) — ^{b}) K_1 [अ]रण्ये (for राज्ये) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ Dc D_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 सर्वे (for सर्व-) — ^{d}) D_2 ये मृपा च; T_2 $G_{2\ 4}$ M_2 ऋक्षाश्चैनं (for यमृक्षाश्च) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ [अ]पि भेजिरे (for भजन्ति वै)

7 D_4 om 7 (cf v l 5) — ^{a}) K_4 धीमान् (for वाली) — ^{d}) D_1 M_1 तथा; $G_{2\ 4}$ M_2 पुरा (for तदा)

8 D_4 om 8 (cf v l 5) — ^{a}) K_1 तदहं (for तमहं) — ^{b}) K_2 S (except G_3) वानरापशदं — ^{c}) $K_{1\ 4}$ G_4 M_2 °गत; Dc D_2 T_1 °गते (for °गतो) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ जानाति (for जानीते), cf v l 9

9 D_4 om 9 (cf v l 5) — ^{a}) K $D_{1\ 5}$ व्यतिरिक्तं, B_3 Dc D_2 T $G_{2\ 4}$ योसौ मन्ये (for असौ मन्ये) K_{1-3} D_1 न जानाति, cf v l 8 — ^{b}) B Dc Dn $D_{2\ 3.\ 6}$ G_3 °प्रतिपालनं — ^{c}) K_2 Dc_2 D_2 मा (for मां) — ^{d}) S (except T_2 G_3) अवमत्य B_1 [आ]त्मपौरुषः, $B_{3\ 4}$ T_1 [अ]ल्पमेधया (for [अ]ल्पया धिया)

10 D_4 om 10 (cf v l 5) — ^{a}) T_2 अनायत्तः (for अनुद्युक्तः) — ^{b}) K_1 Dc D_2 कामवशानुगः; $K_{3\ 4}$ °वशात्मकः, B_2 °सुखाशया — ^{d}) K_4 Dc_2 T_1 M_1 °गतिस् (for °गति) K_4 स्वयं (for त्वया). K_3 °गतं तदा, D_1 °गतेन वै.

11 D_4 om 11 (cf v l 5) — ^{a}) K Dc $D_{1-3\ 5}$ T_1 G_1 अथ वा, B_4 तथापि (for अथापि) D_3 चेष्ट°, G_1 त्वर° (for घट°) — ^{b}) $K_{1\ 3}$ D_1 कृत्ये (for अर्थे) — ^{c}) K_2 $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{3\ 5\ 6}$ T_1 G_3 °यैव; B_3 M_1 °य हि (for °यैहि)

12 D_4 om 12 (cf v l 5) — ^{b}) K_1 ततो वाक्ये; K_2 गुरुवाक्ये — K_3 om (hapl) 12^{cdef} — ^{d}) T $G_{1\ 3.\ 4}$ °गणं (for °गुण) — ^{f}) K_1 [अ]निवेदितः (for [अ]नि-

प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ।
किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ॥ १२
सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ।
तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १३
तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।
स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥ १४
सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ।
इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १५
नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा न कृतघ्नो न निर्घृणः ।
श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥ १६
दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
सर्वेषां च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १७
यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा ।
विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ १८
स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियम् ॥ १९
इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।
त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २०
स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २१
इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः ।
दिशस्तिस्रो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥ २२
आचख्युस्ते तु रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा ॥ २३
गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुंगवाः ।

वारितः)

13 D4 om 13 (cf v l 5) — a) Dn2 n3 D3 6 T1 G3 M1 इव (for इति) K1 2 तं लक्ष्य, D1 मत्वा स (for तं मत्वा) — d) B2 T4 प्लवगेश्वरः, G1 2 4 °गोत्तमः — f) D5 तदा ह्रिया (for तदर्हया)

14 D4 om 14 (cf v l 5), D1 om 14a–15b — 14b=3 267 16d — c) K1 पूर्वम् (for सर्वम्) T1 विशेषेण — d) K1 प्राह (for प्रह्वः) S (except G3) शुश्राव हरिपुंगवः

15 D4 om 15, D1 om 15ab (cf v l 5, 14) — ab) B2 वानरेश्वरः (for °राधिपः) S (except G3) सभृत्यस्तं तदा प्रह्वः स वानरगणाधिपः — d) B1 2 नरपुंगव; T G2 4 M वानरर्षभः; G1 कपिपुंगवः

16 D4 om 16 (cf v l 5) — b) B Dn D3 5. 6 G3 नाकृतज्ञो (for न कृतघ्नो) — d) K1 सीतापर्यक्षणे रतः, G1 °न्वेषणकौतुकः.

17 D4 om 17 (cf v l 5) — a) M1 सर्वाः (for सर्वे) — b) S (except G3 M2) समर्था (for विनीता) — d) S (except G3) मासोऽभ्या(T1 G1 °सो ह्या)गमने पुनः.

18 a) D5 तैर् (for यैर्). K D1 5 सनगा; M1 ससरित्; M2 सपुरा (for सवना) — b) M सवना (for सपुरा) — c) K1 3 4 Dc2 D1 2 मही सर्वा; G2 4 महावीर. — d) K4 समग्र°

19 D4 om 19 (cf. v l. 5) — c) T1 M2 तत्र (for ततः)

20 D4 om 20 (cf v l 5) — ab) T2 G2 4 transp लक्ष्मण° and वानरे°

21 D4 om 21 (cf v l 5) — b) K1 2 हिम° (for माल्य°). K1 B2 G1 पृष्ठमाश्रितं; K3 4 Dc D1 2 5 G1 M पृष्ठ(D1 प्रस्थ)वासिनं T1 गिरिपृष्ठनिवासिन — c) B2 कार्यं (for तस्य) T2 G2 4 M2 अभिगम्यंदमंतस्थं

22 a) K Dc D1 2 5 अत्रांतरे वानरेंद्राः, T G1 2 4 इत्येव वादिन(T1 वदत)स्तस्य; M इत्येवं ते वानरेंद्राः — After 22a, G1 ins

1271* आयाता वानरास्तदा ।
दिशस्तिस्रो वानरेन्द्राः

— b) T1 वानरेंद्राः (for समा°) T2 G2 4 आयाता वानरास्तदा (T2 °था) (=line 1 of 1271*) — c) K4 विविच्याथ; B1 विहृत्याथ — d) Dc2 D1 2 4 च (for तु) T1 दिशं (for गताः)

23 D4 om 23–31 — a) B4 Dc2 D2 आचक्षुस् K1 Dc2 D2 तेथ; K2 B1–3 Dc1 Dn D3 5 6 G3 तत्र, K4 तेत्र; D1 T G2 4 ते च, G1 तेपि (for ते तु) K1 रामस्य. — b) Dc2 D1 3 T1 G1 मही °मेखला (Dc2 D1 °मेखलां) — c) D3 T G1 4 विचिता; D5 निचितां K1 3 4 Dc D1 2 S (except G3 M1) च (for तु) — d) K1 2 4 D5 च (for वा)

24 D4 om 24 (cf v l 23) — a) B1 वै; Dc2

आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्तोऽप्यधारयत् ॥ २४
द्विमासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः ।
सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २५
रक्षितं वालिना यत्तत्स्फीतं मधुवनं महत् ।
त्वया च प्लवगश्रेष्ठ तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २६
वालिपुत्रोऽङ्गदश्चैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः ।
विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥ २७
तेषां तं प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २८
स तद्रामाय मेधावी शशंस प्लवगर्षभः ।
रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ २९
हनूमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते प्लवंगमाः ।
अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसंनिधौ ॥ ३०
गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ।
अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्टा सीतेति भारत ॥ ३१
हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ।
प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३२
तानुवाचागतान्रामः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३३
अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ।
निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजाम् ॥ ३४
अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रिपून्रणे ।
हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३५
इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।
प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ॥ ३६
विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् ।
श्रान्ताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥ ३७
प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायताम् ।

D2 ते (for तु) — c) K1 3 4 B1 तेन (for तेषु) — d) K3 [ऽ]द्य°; K4 D1 T2 G1 2 4 M2 व्य°, B4 Dn D3 6 T1 G3 [ऽ]भ्य° (for ऽप्य°).

25 D4 om 25 (cf v l 23), K2 om 25a–26b — a) K (K2 om) D1 T2 G2 M द्विमासपरमे; T1 G1 °से परमे — b) K1 वानरा° (for प्लवगा°) — c) G1 °गत्वा (for °गम्य) — d) Dc D2 G1 त्वरितं (for °ता)

26 D4 om 26, K2 om 26ab (cf v l 23, 25) — a) M2 यत्ते (for यत्तत्) — c) T2 वानर° (for प्लवग°)

27 D4 om 27 (cf v l 23) — b) K2 प्लवगेश्वराः; T1 °गर्षभ — c) T1 विचेतुर् (for विचेतुं)

28 D4 om 28 (cf v l 23) — a) Dn3 T2 G3 तत्प्रणयं, Dn1 n2 D1 अ(D1 त्व)पनयं; T1 G1 2 4 M सप्रणयं G1 वाक्यं (for श्रुत्वा) — b) T G2 4 M स मेने (by transp) K1 4 तत् (for स) G1 श्रुत्वा मेने कृतार्थतां — c) K4 भद्रानाम् (for भृत्यानाम्) — d) M1 जीवति (for भवति)

29 D4 om 29 (cf v l 23) — d) T1 दृष्टां मेने (by transp) K D1 5 दृष्टा (for दृष्टां) K D1 M स्म; T2 G1 2 4 च (for तु) D3 5 मैथिली

30 D4 om 30 (cf v l 23) — a) = (var) 32a Some MSS हनुमत्°. — b) T2 G1, 2 4 विश्रुता° (for विश्रान्ता°) — c) K1, 3 4 Dc D1 2 प्रति°; M उप° (for अभि°) Dc D2 हरीन् त; T1 गिरींद्रं; G2 4 हरीशं; M1 हरींद्रास् (for हरीन्द्र) K4 Dc D2 तु, S (except G3) ते (for तं)

31 D4 om 31 (cf v l 23) — b) S (except G3) रामो दृष्ट्वा (by transp) — c) K1 3 D1 अगच्छत् (for अगमत्)

32 T1 om 32 — a) = (var) 30a K1 हरींद्र°; some MSS हनुमत्° (for हनूमत्°) — c) B1–3 G1 M रामे (for रामं) — d) Dc2 D2 G2 तदा (for तथा) B1–3 T2 G1 M2 सुग्रीवे लक्ष्मणे तथा (T2 G1 तदा)

33 a) K3 Dc2 तम् (for तान्) K Dc D1–3 5 ततो; Dn1 n3 [आ]नतान् (for [आ]गतान्) — b) T2 G1 2 4 रुचिरं (for सशर)

34 c) K1–3 D5 T1 M शत्रुम् (for शत्रून्)

35 b) K1–3 रिपु रणे; B D G3 रणे रिपून् (D3 °पुं) (by transp) K4 अहित्वाचरितं रणे; G4 हत्वा मम रिपून्रणे.

36 c) B1 2 प्रियामाख्याति ते राम — d) K1 3 D5 G1 2 4 M [आ]र्या (for सा) T2 दृष्ट्वायां जानकीमहं

37 a) K4 विविच्य (for विचित्य) — c) G1 तु (for स्म) — d) T1 महीं शुभां, T2 G1 2 4 महीगुहां

38 a) B1 प्राविशाम, T2 G2 M विशामश्च; G1 विशंतश्च; G4 विश्राम्य च S (except G3) स्म (for तु) — c) G1, 2 4

अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥ ३८
गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ।
दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ३९
मयस्य किल दैत्यस्य तदासीद्वेश्म राघव ।
तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥ ४०
तया दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
भुक्त्वा लब्धबलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४१
निर्याय तस्मादुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
समीपे सह्यमलयौ दर्दुरं च महागिरिम् ॥ ४२
ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४३
अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
तिमिनक्रझषावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४४
तत्रानशनसंकल्पं कृत्वासीना वयं तदा ।
ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥ ४५

ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहम् ।
पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरम् ॥ ४६
सोऽस्मानतर्कयद्भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४७
संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
अन्योन्यस्पर्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥ ४८
ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ।
तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ।
निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ॥ ४९
तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ।
व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितम् ॥ ५०
स संपातिस्तदा राजञ्श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिंदम ॥ ५१
कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं प्लवगसत्तमाः ॥ ५२

M_1 साधकारां (for अन्ध°) T_1 M_1 सुविपुला

39 ^{a}) G_1 गत्वा सह महध्वानं — ^{c}) K_4 $D_{1\ 3}$ च (for स्म)

40 ^{b}) Dn_3 $D_{1.4}$ G_1 तदा सद्वेश्म रा° — ^{d}) K_4 तपस्तप्यति

41 ^{b}) T_1 फलानि (for पानानि) — ^{c}) K_4 चैव (for सन्तस्) — ^{d}) K_4 D_3 गताः (for ततः)

42 ^{b}) S (except G_3) पश्याम (for °मो) Dc_1 T_1 लवणांभसं. — ^{c}) $B_{2\ 4}$ °सह्यमलयोर्, G_2 ह्यस्य मलयौ — ^{d}) K_1 दुंदुरं, Dc D_2 दर्दुरश्च; D_1 दुर्धर, S (except G_3 M_2) दर्दर $K_{1\ 2}$ तथा (for महा-)

43 ^{c}) $K_{1.2}$ क्षुण्णा, K_4 भिन्ना (for खिन्ना) — ^{d}) K_1 जीविते भवान्; K_2 D_1 °तेभवन्; K_3 °तेभवं, D_5 °ते ध्रुवं, G_1 °ते पयं (for °ते भृशम्)

44 ^{c}) $G_{2\ 4}$ °झषाकीर्णं

45 ^{a}) K_3 B_1 अत्र; T_1 तदा (for तत्र) — ^{b}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ तदा (Dc D_2 °तो) वयं; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ वय ततः (for वयं तदा) — ^{c}) S (except G_3 M_2) भवत् (for ततः) T_2 $G_{2\ 4}$ -कथायां (for कथान्ते)

46 ^{a}) $K_{1\ 2}$ Dc D_2 °संकाश; B_2 °शृंगाभिर्; Dn_3 °शृगाभ्यां — ^{c}) K_4 च (for स्म)

47 ^{b}) K_4 अथोपेत्य, G_2 अत्याभ्येत्य (for अथाभ्येत्य). T_1 च सो (for वचो) K_1 अहं त्यक्तमितोब्रवीत्, K_3 Dc $D_{1\ 2}$ अथैत्य (D_1 °तान्) कुपितो° — K_3 om 47^c–48^d

48 K_3 om 48 (cf v l 47) — ^{b}) B_1 भ्राता ज्येष्ठः (by transp) — ^{c}) B_1 मूढौ, D_3 नूढौ (*sup lin* रूतौ) (for [आ]रूढौ) — ^{d}) K_1 आदित्यसंपदां; K_2 Dc D_2 M_1 °संपद; K_4 D_1 sm T_1 °मडल, B_4 °सत्पद, D_3 °सत्तम, D_5 °संक्षयं

49 ^{a}) T $G_{1\ 2\ 4}$ तदा (for ततो) — ^{b}) K_4 च; Dc_2 D_4 तौ (for तु) — ^{c}) D_1 तस्य; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ तस्मान् (for तदा) S (except G_3) तु (for स) — ^{d}) B_3 ततो (for भ्राता) K_4 स्वयं (for प्रियः) — ^{e}) K_3 निदग्ध° — ^{f}) D_1 अहम्; T_1 [अ]प्यहम् (for ह्यहम्) — After 49, S (except G_3) ins

1272[1] द्रष्टुं वीरं न शक्नोमि भ्रातरं वै जटायुषम् ।

50 ^{a}) K_1 भ्रातुर् (for [अ]स्माभिर्)

51 ^{a}) S (except T_1 G_3) संपातिस्तु (for स संपातिस्) T_1 ततो (for तदा) — ^{b}) = 1 1. 95^b, 44 2^b $K_{1\ 4}$ G_1 स; T_1 तु (for सु-) B_1 विधिवद् (for सुमहद्) — ^{c}) D_1 विखिन्नचेताः. — ^{d}) K_3 Dc_2 T_1 $G_{1\ 2}$ °दमः (for °दम)

52 ^{a}) K_1 Dc $D_{2\ 5}$ कस्य; K_4 D_1 T कश्च; $B_{1\ 2\ 4}$ यः स; B_3 कथं (for कः स) K_3 कथं सीता जटायुश्च — K_4 om 52^c–53^b — ^{c}) K_1 [इ]दं (for [ए]तत्) — ^{d}) $G_{2\ 4}$

तस्योऽहं सर्वमेवैतं भवतो व्यसनागमम् ।
प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरतोऽब्रुवम् ॥ ५३
सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ।
रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापुरी ॥ ५४
दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ५५
इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वराः ।
सागरप्लवने मन्त्रं मन्त्रयामः परंतप ॥ ५६
नाध्यवस्यद्यदा कश्चित्सागरस्य विलङ्घने ।
ततः पितरमाविश्य पुप्लुवेऽहं महार्णवम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५७
तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ।
उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ।
जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी ॥ ५८
निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
उपसृत्याब्रुवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ ५९
सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ।
त्वद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ॥ ६०
राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
सर्वशाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥ ६१
कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति ॥ ६२
क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ।
प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ ६३
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
अवैमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ॥ ६४
अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसंमतः ।
कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥ ६५

°पुंगवाः (for °सत्तमाः) B_1 श्रोतु व्यसनमागतं

53 K_4 B_1 om 53[ab] (for K_4 cf v l 52) — [a]) K_1 $_2$ M_2 [इ]म, K_3 Dc D_1 $_2$ $_5$ T_1 G_1 M_1 [इ]दं; B (B_1 om) Dn D_3 $_4$ $_6$ G_3 [ए]तद्, T_2 [इ]ह (for [ए]तं) — [c]) T_2 वापि, G_1 $_2$ $_4$ चापि (for चैव) — [d]) B Dn D_3 $_4$ $_6$ G_3 विस्तरशो (for °तो) K_4 B_4 Dc D_2 ध्रुव (for ऽब्रुवम्)

54 [a]) T_2 G_1 $_2$ $_4$ आश्वासया° (for उत्थापया°) — [b]) Dn_2 G_1 $_3$ [अ]न्येन (for [अ]नेन)

55 [c]) T_1 वसती, G_4 भवती (for भवित्री) — [d]) K Dc D_1 $_2$ $_5$ [ऽ]त्रास्ति (for ऽस्त्यत्र)

56 [a]) K_1 $_3$ $_4$ Dc D_1 $_2$ ततस् (for इति) — [b]) T_1 सादराः (for सत्वराः) M_2 वयमुत्थापयत्त्वराः — [c]) K_2 B_1 D (except D_1) G_3 सागरक्रमणे; K_3 °राप्रवणे; K_4 B_{2-4} °राक्रमणे — [d]) S (except T_2 G_3) मंत्रयाम B_4 D_5 परस्परं (for परंतप)

57 [a]) K D_1 $_5$ T_2 नाध्यगच्छद्; B_4 नाव्यवस्यद् (for नाध्य°) K_{1-3} D_5 T_1 तदा, B_1 $_2$ मुदा (for यदा) — [b]) K_{1-3} [अ]ति-; Dc D_2 [ए]व, D_1 [अ]पि (for वि) N G_3 लंघनं K_4 सागरस्यास्य वै भिल (sic) — [c]) K_2 $_3$ D_5 तदा (for ततः) B_1 $_2$ $_4$ Dc D_4 उद्दिश्य (for आविश्य) — [d]) B_1 सुस्तुवे (for पुप्लुवे) K_1 °बलं (for °र्णवम्) T_1 पुप्लुवे लवणार्णवं — [e]) G_2 °निस्तीर्णां

58 [ab]) = Rām. 5 65 11[cd] D_1 स्थिता (for सती). — 58[d] = (var) 3 61 118[f]

59 [b]) B_1 तपस्विनीं (for पृथग्विधैः) — [c]) M_2 °गम्य (for °सृत्य) Dc_2 D_2 [अ]ब्रवं; T_1 G_2 M_1 [अ]ब्रुवन्; G_4 [अ]ब्रवीन्; M_2 [अ]ब्रवन् (for [अ]ब्रुवं) K_2 D_1 $_5$ वाक्यम्, B_1 पादाव्; T_1 आर्याम् (om च), T_2 G_2 $_4$ M_2 न्यायाद्; G_1 स्वार्याम्, M_1 आयाद् (for चार्याम्) Dc D_2 उपसृत्याब्रुवत्यायाद् — [d]) K_2 Dc D_1 °वाद्य (for °गम्य)

60 [b]) T_1 मारुतात्मजवानरः — [cd]) T_2 transp अभि- and इह

62 [a]) Dc_2 D_2 त्वां ब्र°; D_1 T_3 G_1 $_2$ $_4$ चाब्र° (for त्वाब्र°) — [d]) D_1 T_2 G_1 चा° (for त्वा°)

63 [a]) K_1 $_2$ $_4$ Dc_2 D_1 $_5$ आगमिष्यति (for क्षिप्रमेष्यति). — [b]) S (except G_3 M_2) वृतः (for सह) — T_2 G_2 $_4$ om (hapl) 63[c]–65[d] — [c]) M विश्वासं (for प्रत्यय) — [d]) K_1 T_1 [ऽ]हं (for ऽस्मि)

64 T_2 G_2 $_4$ om 64 (cf v l 63) — [a]) K_1, $_3$ Dc_2 D_2 G_1 तु, K_4 B_{2-4} D_1 $_3$ G_3 M_2 तद्; B_1 मां, T_1 सा (for च) — [c]) T_1 M_2 अवैहि K_3 M त्वा (for त्वां) — [d]) K_1 D_3 T_1 अविध्य°, K_4 अवंध्य°, G_1 अवध्य° (for अविन्ध्य°) T_1 इह (for अहम्)

65 T_2 G_2 $_4$ om 65 (cf v l 63) — [a]) K_4 G_1 अवध्यो; D_3 अविध्यो; T_1 अरण्यं (for अविन्ध्यो) K_2 $_3$ D_1 T_1 °भागो (for °बाहो) — [c]) G_1 अधीत° (for,

गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६६
प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
क्षिप्तामिषीकां काकस्य चित्रकूटे महागिरौ ।
भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ६७
श्रावयित्वा तदात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमर्चयत् ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

मार्कण्डेय उवाच ।
ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् ॥ २
कोटीशतवृतौ चापि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथगदृश्यताम् ॥ ३
षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गूलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४
गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।

कथित°) — ^{d}) G_1 त्वद्विधः T_1 सह (for वृतः)

66 ^{a}) G_2 मां सीता (for चोक्त्वा मा) $K_{1, 3}$ मा (for मां) — Dc_1 om (hapl) 66^{b}–67^{a} — ^{b}) G_2 तदा (for सीता) M इदं (for इमं). — ^{c}) Dn_3 [अ]नेन (for येन) — ^{d}) $B_{1, 3}$ Dc_2 D_2 G_1 एतद्, $G_{2, 4}$ एनम् (for एतम्)

67 Dc_1 om 67^{a} (cf v l 66) — ^{a}) K_4 चैनां; D_1 वै मां (for चेमां) — ^{b}) B_1 कार° (for कथ°) — ^{c}) $B_{2, 4}$ Dn $D_{1, 3, 6}$ $G_{1, 3}$ काकाय; D_2 काकुस्त (for काकस्य) — ^{d}) T_2 चित्रकूटगिरौ तदा. — ^{e}) $G_{2, 4}$ ममांके (for भवता) — After 67, S (except G_3) ins

1273* एकाक्षी विकलः काकः सुदुष्टात्मा कृतश्च वै ।

68 ^{a}) T_1 M_2 महा°, M_1 [अ]हमा° (for तदा°). K Dc $D_{1, 2, 5}$ अथात्मानं श्राह($K_{1, 4}$ दर्श)यित्वा; B Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 श्राहयित्वाहमा(B_4 °त्वा महा)त्मानं — ^{b}) K Dc $D_{1, 2, 5}$ दग्ध्वा तां च पुरीं ततः ($K_{1, 2}$ पुनः) — ^{c}) $G_{2, 4}$ संप्राप्तोस्मीति — ^{d}) K_{1-3} B Dc D_6 °दिनमा(B_1 °दी सम)र्चयत्.

Colophon — *Major parvan* $K_{1, 2}$ Dn_2 $G_{2, 4}$ आरण्य — *Sub-parvan*. $K_{1, 3}$ B D G_3 M_2 (all om sub-parvan name) mention only रामो(M_2 रामायणो)-पाख्यान. — *Adhy name* B_4 हनूमद्वाक्यं — *Adhy no* (figures, words or both). Dn 280 (Dn_3 281), D_1 284, T_1 271, T_2 G_4 M (M_2 after corr) 270 (M_2 orig 272), G_1 267, G_2 269 — *Śloka no:* Dn 71, D_1 70

267

1 T_2 om the ref — ^{a}) T_1 $G_{1, 2, 4}$ तस्य (for तत्र). — ^{cd}) $G_{1, 2, 4}$ कपिवराः (for °श्रेष्ठाः), and ततः (for तदा)

2 ^{a}) K D (except Dn_2 $D_{1, 2}$) G_3 M_2 कोटी° (for कोटि°) — ^{b}) K_3 B Dn_2 $D_{2, 3, 6}$ T_2 G_3 तप° (for तर°) — ^{c}) $G_{2, 4}$ वानरः (for वालिनः) — ^{d}) Dc D_2 $G_{2, 4}$ अभ्यगात्

3 ^{a}) K_3 B_2 Dn D_6 °शतवृतो, K_4 °समावृतश्च K_3 B_2 Dc Dn $D_{2, 6}$ वा (for च) — ^{b}) K_{1-3} $B_{1, 3, 4}$ Dc D_2 गयो (for गजो) — ^{c}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ महाबाहू. — ^{d}) $K_{1, 2}$ D_1 [अ]दृश्येतां पृथक्पृथक्. — After 3, T_1 ins

1274* कुमुदोऽपि महावीर्यः प्लवगर्षभसत्तम ।

4 ^{a}) $K_{1, 2, 4}$ $B_{1, 3, 4}$ Dc D_2 T_1 G_1 M षष्टि कोटिसहस्राणि (M °णां) — ^{b}) B_4 कर्षन्स (for प्रकर्षन्) — ^{c}) T_1 महारूपो (for °राज) — ^{d}) K_{1-3} D_1 भीमविक्रमः; D_5 नाम वानरः

5 ^{a}) K Dc $D_{1, 5}$ M_2 च (for तु) — ^{b}) K_2 D_5 प्रस्थितो. — ^{c}) K_3 कोटीसहस्रमुख्यानां; B Dc Dn $D_{2-4, 6}$

कोटीसहस्रमुग्राणां हरीणां समकर्षत ॥ ५
पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६
श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्यवान् ।
प्रचकर्ष महत्सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७
कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८
एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
असंख्येया महाराज समीयू रामकारणात् ॥ ९
शिरीषकुसुमाभानां सिंहानामिव नर्दताम् ।
श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १०
गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिषसंनिभाः ।
शरदभ्रप्रतीकाशाः पिष्टहिङ्गुलकाननाः ॥ ११
उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च वानराः ।
उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून्समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२
स वानरमहालोकः पूर्णसागरसंनिभः ।
निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३
ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४
तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५
मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान्मारुतात्मजः ।
जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६
बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र रेजतुः ।
वृतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव ॥ १७
प्रबभौ हरिसैन्यं तच्छालतालशिलायुधम् ।
सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८
नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता ।

कोटी(D_c D_2 °टीः, D_3 °टि)शतसहस्राणां (D_n D_6 °णि), D_6 °सहस्राण्युग्राणां

6 ^{b}) T_1 समदृश्यत (for सुमहा°) — ^{c}) K_3 B_2 D_c कोटिर्; T G_1 M कोट्यो (for कोटीर्) $G_{2\,4}$ कोट्यो द्विर्द्वादशस्त्रिंशत् — ^{d}) K_{2-4} D_{c1} D_5 T G_1 M त्रिंशत्पंच च कर्षति (K_3 °त) B_2 D_{n2} n_3 $D_{1\,3}$ त्रिंशतश्च (D_{n2} n_3 °तं च) प्रकर्षति, T_1 त्रिंशत च महाबलः; $G_{2\,4}$ पंच पंच च कर्षति

7 ^{b}) K_2 $B_{2\,3}$ D_n D_{3-6} G_3 [ऽ]ति (for ऽपि) — ^{c}) B_1 प्रकर्षयन् (for प्रचकर्ष) K_2 $B_{1\,2\,4}$ D G_3 महा- (for महत्)

8 ^{a}) $K_{1\,4}$ D_c D_2 $G_{1\,2\,4}$ मुखपांडूनाम्; B_4 सुरपुत्राणाम्; D_1 मुखमुद्राणाम् — ^{b}) K_1 कपीनां, B_1 T_1 $G_{2\,4}$ मृगाणां, G_1 हरीणां (for ऋक्षाणां) — ^{c}) B_2 °सहस्राणां, T_2 °सहस्राणि — ^{d}) D_{c2} D_2 जांबुवान्

9 ^{d}) $K_{3\,4}$ D_{c2} D_5 समेयू, D_1 सर्वे ते (for समीयू) $K_{1\,2}$ समीपे रामराभ्ययुः (K_2 °भ्ययात्)

10 ^{a}) B D (except $D_{1\,5}$) G_3 गिरिकूटनिभांगानां; T_2 गिरीषकुसुमाभासा — ^{b}) D_2 अपि (for इव) $K_{1\,2}$ B $D_{2\,4\,6}$ G_3 गर्जतां, D_1 दर्श° (for नर्द°)

11 ^{a}) B_4 महागज°, D_1 गिरीगूढ° — ^{b}) T_1 केचिज्जलधरोपमाः — ^{c}) $K_{1\,2\,4}$ D_5 शरगर्भप्रकाशाश्च, D_1 G_2 M शारदाभ्र°. — ^{d}) B D (except $D_{1\,5}$) T_1 G_3 केचिद्धिंगुल(T_1 °लि)कानना°, T_2 $G_{1\,2\,4}$ पिष्ट(G_1 पृष्ट-; M पिलु)-हिंगुलि°

12 ^{a}) $G_{2\,4}$ उत्प्लवंतः प्लवंतश्च — ^{c}) K_1 उद्धवंतो; K_3 $D_{1\,4}$ $G_{2\,4}$ M उद्धून्वंतो, D_c D_2 उद्भमंतो (for उद्धुन्वन्तो) D_c D_2 पुरे; T_1 वने; T_2 $G_{1\,2\,4}$ रणे (for ऽपरे) $K_{1\,3\,4}$ D_{c2} $D_{1\,2}$ S (except G_3) रेणुं (for रेणून्) — ^{d}) D_c D_2 महस्रशः (for सम°)

13 ^{a}) B_4 तद्- (for स) B D_c D_n D_1 (*inf lin* as in text) $_{2\,3}$ °महासैन्यः ($B_{1\,4}$ °न्यं) — ^{b}) $B_{1\,4}$ °सागरसनिभ, G_1 पूर्वसागरसंनिभः — ^{c}) M_2 निवासम् (for निवेशम्) — ^{d}) K_3 ततः (for तदा)

14 ^{b}) M_2 °वर्तेषु (for °वृत्तेषु) — ^{d}) T_1 वा (for च) $K_{1\,2}$ चापि शोभने, D_1 चाभिपूजने, S (except T_2 G_3) चापि पूजिते

16 ^{a}) M_4 मुख आ° (for मुखमा°) B_2 D_1 च (for तु) — ^{b}) $K_{3\,4}$ D_c D_{n3} $D_{1\,2}$ हनुमान् — 16^{d} = 3 266 14^{b}

17 ^{b}) B D_n $D_{3\,4\,6}$ T_4 G जग्मतुः (for रेजतुः) — ^{c}) $K_{1\,4}$ °मात्यैश्च; D_{c2} D_2 °मंत्रैश्च

18 ^{a}) B_1 तु (for तत्) — ^{b}) K_4 B D_{n1} n_3 $D_{1\,3}$ शालताल° (as in text), the rest सालताल° — ^{c}) K_4 D_{c2} D_2 सुमहान् (for सुमहत्) T_2 G_3 वारि° (for शालि°).

19 ^{cd}) K_4 T $G_{1\,2\,4}$ सा (for सु-) M ततः प्रतस्थे

ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९
विविधवत्सुप्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २०
निवसन्ती निराबाधा तथैव गिरिसानुषु ।
उपायाद्धरिसेना सा क्षारोदमथ सागरम् ॥ २१
द्वितीयसागरनिभं तद्बलं बहुलध्वजम् ।
वेलावनं समासाद्य निवासमकरोत्तदा ॥ २२
ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३
उपायः को नु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
इयं च महती सेना सागरश्चापि दुस्तरः ॥ २४
तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानराः पटुमानिनः ।
समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु कृत्स्नस्य वानराः ॥ २५
केचिन्नौभिर्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः ।
नेति रामश्च तान्सर्वान्सान्त्वयन्प्रत्यभाषत ॥ २६
शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७
नावो न सन्ति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा ।
वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ २८
विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेषु वै परः ।
प्लवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९
अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ।
प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ३०
न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥ ३१
इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ।

त्वरिता (M_2 परितो) वानराणां महाचमूः

20 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1\ 5}$) G_3 विविधेषु (for विविधवत्सु) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 5}$ मधुमूल° — ^{d}) M_2 वारि शीतशिलेषु च

21 ^{a}) $K_{1\ 2}$ विवसति, D_1 निवसतो, D_2 $G_{2\ 4}$ निवसं- (D_2 °स)ति D_1 $G_{2\ 4}$ निराबाधस् — ^{b}) B_4 गिरिसंधिषु — ^{c}) D_1 हरिसैन्य तत् (for हरिसेना सा) — ^{d}) $D_{2\ 5}$ S (except M_2) क्षीरोदम् B_1 अधि; S (except M_2) इव (for अथ)

22 ^{a}) $K_{1\ 2}$ T_1 M_2 द्वितीयं (for द्वितीय-) — ^{b}) D_3 बहुलध्वनि. — ^{d}) S (except G_3 M) निवेशम् (for निवासम्)

24 ^{a}) Dc $D_{1\ 2}$ [ऽ]त्र (for नु) K_3 D_2 G_4 भवता, T_2 G_3 भवतो — ^{b}) T_1 $G_{2\ 4}$ मम (for मतः) — ^{c}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ हि (for च) — ^{d}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 [अ]ति- (for [अ]पि) Dc D_1 दुश्चराः (Dc_1 °रः), G_4 दुःसहः (for दुस्तरः)

25 ^{a}) D_1 तस्मादेवं व्याहरंति; T_1 तत्र ह्येषां हरति स्म — ^{b}) K_4 $B_{2\ 3}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 बहुमानिनः; D_1 युद्ध°; D_5 पटुभाषिणः; T_1 बलमानिनः; T_2 पर° — ^{d}) T_2 [ए]तत् (for तु) N न तु तत्कृत्स्नकारक (K_4 कृत्स्न च सागरं), T_1 न तु कृत्स्नास्तु (T_2 °श्च) वानराः

26 ^{a}) K_1 D_1 व्यवस्यंत·; K_2 °सतः, K_3 विमित्स्यंति. — ^{b}) B_4 विविध- (for विविधैः) K_4 तरैः (for प्लवैः) — ^{c}) K_2 B_{1-3} Dn D_{3-6} G_3 तु (for च)

27 ^{b}) G_1 अशक्ता· सर्ववानराः, $G_{2\ 4}$ शक्ता· सर्वे च (? read न) वानराः

28 ^{a}) K_3 M_2 नावा (for नावो) K_3 D_5 T_2 G_3 सेनायां, Dc D_2 नैवात्र, Dn_2 च तथा (for सेनाया) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ तदा (for तथा) — ^{c}) K_1 उपघातश्, K_4 अनुयातं, B_1 Dn_3 उपयातं (for उपघात) Dn_3 तत् (for च)

29 ^{a}) G_4 तत् (for नः) T_1 सर्वं (for सैन्यं) K_4 विस्तीर्णं च महत्सैन्य, G_1 प्रविस्तीर्णं च नः सैन्यं — ^{b}) B D (except Dc_2 D_2) G_3 छिद्रेण D_1 G_1 वा परः; $G_{2\ 4}$ चापरः

30 ^{a}) $G_{2\ 4}$ चेम (for त्विमं) — K_3 om (hapl.) 30^b–32^c — ^{b}) Dc_2 समारप्सा°; T_2 समवाप्स्या°; $G_{2\ 3}$ समाराध्या° — ^{c}) K_1 B_1 प्रतिशोषामि; K_2 Dn $D_{5\ 6}$ $G_{1\ 3}$ °शेष्यापि; D_3 M_1 °शोष्यामि, D_4 °स्येपामि (for °शेष्यामि) T_1 प्रतिशेष्यमुपवसे — ^{d}) K_4 मार्णवः; G_1 मामतः (for मां ततः)

31 K_3 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) K_4 D_5 च (for चेद्) — ^{b}) B_1 वक्ष्याम्येनम्, D_1 शोषयिष्यामि; D_5 (*sup lin* as in text) बध्नाम्येनम् (for धक्ष्याम्येनम्) — ^{c}) K (K_3 om) B_4 अत्यग्निज्वलनो(K_4 B_4 °पवनो)पमैः; B_1 अत्यग्निपरमोज्वलैः; Dc $D_{1\ 5}$ अर्काग्निपवनो(D_1 °वपनो)पमैः

32 K_3 om 32^{abc} (cf v l 30) — ^{a}) G_1 °सौमित्रिम् — ^{b}) K_4 अपस्पृश्याथ, D_1 उपविश्या°. — ^{c}) K (K_3 om) B D (except Dn_2 D_4) T_2 G_{1-3} M_2 प्रतिशिष्ये. — ^{d}) B_1 देव°; $G_{2\ 4}$ दर्भ° (for कुश°)

प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ३२
सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्वृतः ॥ ३३
कौसल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशो वृतः ॥ ३४
ब्रूहि किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
इक्ष्वाकुरस्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५
मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६
यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।
शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७
इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाञ्जलिः स्थितः ॥ ३८
नेच्छामि प्रतिघातं ते नास्मि विघ्नकरस्तव ।
शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९
यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽज्ञया ।
अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ४०
अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसंमतः ।
त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥ ४१
स यत्काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि ।
सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२
इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन्रामो नलमुवाच ह ।
कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३
तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४
नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि ।
रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥ ४५
तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ।

---

33 ^{a}) T_2 तप्तो, $G_{2.4}$ सुप्त (for स्वप्ने) — ^{c}) Dc D_2 °कर्ता (for °भर्ता) — ^{d}) B_3 युतः (for वृतः)

34 ^{a}) Most N MSS कौशल्या° — ^{c}) M_2 ददामी त्याह (for इदमित्याह) T_2 $G_{1.2.4}$ मतिमान् (for रत्नानाम्) — ^{d}) B_4 T_2 G_1 मकरै° (B_4 °रः); $G_{2.4}$ वानरैः (for आकरै°) $G_{2.4}$ वृत

35 D_3 om 35 — ^{a}) $K_{1.4}$ D_5 T_2 $G_{1.2}$ [अ]द्य (for [अ]त्र) — ^{c}) $K_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ Dn_2 n_3 $D_{1.3.4.6}$ G_3 ऐक्ष्वाकुः, B_2 Dn_1 $G_{1.2.4}$ ऐक्ष्वाकः, T_2 M इक्ष्वाकः (for इक्ष्वाकुः) $K_{3.4}$ $B_{1.2.4}$ Dc Dn $D_{3.4.6}$ G_3 M ह्यस्मि; T_2 $G_{1.2.4}$ [अ]स्मि च (for अस्मि) K_3 Dc_2 जातिर्; S (except T_1 G_3) ज्ञाती (for ज्ञातिर्) — ^{d}) D_5 अब्रुवन् (for अब्रवीत्) S (except G_3) रामः सत्यपराक्रमः — After 35, S (except G_3) ins

1275* एवमुक्तः समुद्रेण रामो वाक्यमथाब्रवीत् ।

36 ^{d}) K_1 हत्वा (for हन्यां) T G_1 M वै कुल° (for पौलस्त्य°) $G_{2.4}$ हन्याम कुलपांसनं — After 36, S (except G_3) ins

1276* राक्षसं सानुबन्धं तु मम भार्यापहारिणम् ।

37 ^{a}) K $D_{1.2}$ $G_{1.4}$ याचितो; Dn_2 n_3 G_2 याचते (for °तो) — ^{b}) K_{1-3} D_1 नो (for मे). — ^{c}) K_3 M त्वा (for त्वां) D_4 शेष° (for शोष°) — ^{d}) T_1 °प्रतिमैः शितैः

38 ^{a}) K Dc $D_{1-3.5}$ वदतः (for ब्रुवतः) — ^{c}) T_1 व्यग्रम् (for वाक्यम्) — ^{d}) T $G_{1.4}$ इदं (for इति)

39 ^{a}) Dc_2 D_2 नेष्यामि (for नेच्छामि) — ^{b}) S (except G_3) नाह (for नास्मि)

40 ^{b}) T_1 मया, G_1 यथा (for ऽऽज्ञया). — ^{d}) T_1 मानुषा (for धनुषो)

41 ^{a}) K_4 [ए]व तु (for त्वत्र) — ^{b}) B_4 T_2 G_1 M_2 शिल्पसमतः; $D_{1.5}$ T_1 $G_{2.4}$ शिल्पिसत्तमः — ^{c}) T_2 $G_{1.2.4}$ त्वष्टुः काकुत्स्थ तनयो.

42 ^{a}) Dc D_2 यद् (for स.) — ^{b}) K_4 यत्; $G_{2.4}$ प्र- (for वा) — ^{c}) T_1 सर्वं त; $G_{2.4}$ समस्तं (for सर्वं तद्) K_1 सर्वमुद्धार°

43 ^{b}) K_3 (m as in text) नडम् (for नलम्) $G_{2.4}$ अथाब्रवीत् (for उवाच ह) — ^{c}) $K_{1.2}$ समुद्रस्य; D_1 समुद्रे तु (for °द्रे त्वं)

44 ^{cd}) = (var.) Rām. 6. 22. 72^{ab}. K_1 T_1 °विस्तीर्णम्.

45 ^{a}) G_4 शतयोजनविस्तारो (cf. 44^{c}) — ^{c}) T_2 $G_{1.2.4}$ स रामाज्ञां (for रामस्याज्ञां) — ^{d}) B Dc Dn_1 n_2 $D_{2.4}$ G_3 निर्यातो (for धार्यते) B_1 गुरु° (for गिरि°), T_1 corrupt

46 ^{a}) $K_{1.2}$ ततस्तस्य तु; $K_{3.4}$ Dc_2 $D_{1.2.5}$ तत्रस्थस्य तु (K_4 च) T_2 $G_{2.4}$ तत्रैव स तु (G_2 by transp. तु स) — ^{c}) T_1 स भ्राता; T_2 $G_{1.2.4}$ भ्राता तु (for भ्राता वै). $K_{1.3.4}$ भ्राता राक्षसराजस्य — ^{d}) K_4 वानरैः सह; G_2 सह

भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६
प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ।
सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत्प्रणिधिः स्यादिति स्म ह ॥ ४७
राघवस्तस्य चेष्टाभिः सम्यक्च चरितेङ्गितैः ।
यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्तत एनमपूजयत् ॥ ४८
सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ।
चक्रे च मन्त्रानुचरं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९
विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५०
ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१
तत्रास्तां रावणामात्यौ राक्षसौ शुकसारणौ ।
चारौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२
प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।
दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवासृजत् ॥ ५३
निवेश्योपवने सैन्यं तच्छूरः प्राज्ञवानरम् ।
प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

२६८

मार्कण्डेय उवाच ।
प्रभूतान्नोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।
सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यरक्षत ॥ १
रावणश्च विधिं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् ।

मन्त्रिभिः, G4 सह राक्षसैः (for सचिवैः सह)
47 [b]) K2-4 B2 Dc1 D1 3 5 G2 4 महात्मना (D3 °नः) — [c]) B1 सम्भूतः (for शङ्काभूत्)
48 [a]) B1 राघवस्य तु चे°, B2-4 Dn D3-6 T1 राघवः सत्यचे°, Dc D2 वायवः सत्यचे° — [b]) K4 B3 सु- (for च) Dc D2 सम्यक्सुचरितव्रतैः (D2 °जैः) — [c]) B2 D1 तदा; G2 यथा (for यदा) K3 तुष्टेन (for तत्त्वेन). K3 तत्वो; B2 शिष्टो; T2 G2 4 दृष्टो (for तुष्टो) — [d]) K1 2 तदैनं प्रत्यपूजयत्; K3 Dc तदैनमभि°, D1 2 5 तदेनमभि° (D1 °भ्य°)
49 [ab]) K4 B4 Dc1 वा; D5 [S]थ (for च) K2-4 B4 Dn2 n3 [अ]प्यभिषिचद्; B1 [अ]प्यभिषिच्य; G2 4 अभ्यषिचद् (for [अ]प्यभ्य°) — [c]) K1 2 सुहृद मंत्रे; K3 D4 मंत्रावरजं; K4 D5 बुद्धिसचिवं; B4 मंत्रानुचर; Dc Dn D2 6 मन्त्रसचिवं; D1 तं सुसचिवं; T G2 4 मंत्रिप्रवरं; G3 सचिव तं तु (for मन्त्रानुचर) — [d]) K1 2 सचिवं (for सुहृदं)
50 [a]) B1 Dc D1 T1 °मतेनैव — [b]) B4 Dc D1 सोभ्यक्रामन्; T2 सोत्यगात्तं K1 2 महोदधि (for महार्णवम्). — [d]) B4 मार्गेणैव B3 Dc D1 2 T G2 4 M नराधिपः
51 [b]) D1 5 मनेकशः (for [अ]नेकशः) — [c]) T1 बलिभिर् (for कपिभिर्)
52 [a]) K1 2 ततश्च; K3 ततस्तां; B D (except D1 5) G3 ततस्तौ (for तत्रास्तां). — [b]) =Rām 6. 25 9[b], 26[b] K3 B D (except Dc2 D1 2) मंत्रिणौ (for राक्षसौ). K2 3 °सारिणौ — After 52[ab], K3 ins 1277* द्रष्टुं सेनामसुप्राप्तौ रावणप्रियकारिणौ ।
— [c]) K D1 वीरौ; B Dc Dn D2 3 T2 G3 चरौ, D4 वनौ (for चारौ) — [d]) G4 गृहीत्वा (for जग्राह)
53 [b]) K1 4 D1 राक्षसौ तौ, S (except G3) हन्यमानौ (for राक्षसं तौ) — [c]) S (except G3) तदा (for ततः). — T1 om (hapl) 53[d]–54[a] — [d]) K1 सैन्याद् (for पश्चाद्) B1 4 अपासृजत् (for अवा°)
54 T1 om 54[a] (cf v l 53) — [b]) K B3 Dc D1 2 5 M तच्छूर- (K4 °रं); Dn D3 4 6 G3 तत्पुरः (for तच्छूरः) T1 तच्छूरं वानरर्षभं — T2 G2 4 om 54[cd]. — [c]) K4 दूत्येन

Colophon — *Major parvan*. K1 2 Dc1 Dn2 T1 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* K B1 3 4 D G3 M2 (all om sub-parvan name) mention only रामो (K2 श्रीरामो-; M2 रामायणो)पाख्यान — *Adhy name:* B2 सेतुबंधनं; B3 अंगददौत्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 281 (Dn3 282), D1 285, T1 272, T2 G4 M (M2 inf lin) 271 (M2 orig 273), G1 268, G2 270 — *Śloka no*. Dn1 n3 D1 54, Dn2 53.

प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥ २
अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ३
कर्णाट्टयन्त्रदुर्धर्षा बभूवुः सहुडोपलाः ।
साशीविषघटायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ४
मुसलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः ।
अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्गराः ॥ ५
पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः ।
बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६
अङ्गदस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशमुपागतः ।
विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७
मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः ।
शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८
स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसंवृतम् ।
रामसंदेशमामन्त्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९
आह त्वां राघवो राजन्कोसलेन्द्रो महायशाः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १०
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।
विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११
त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।
वधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२
ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।
ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ १३
राजर्षयश्च निहता रुदन्त्यश्चाहृताः स्त्रियः ।

268

2 a) K1 4 B2 Dc1 Dn2 n3 D4 रावणः सविध, B1 G2 °णस्य (G2 °णस्तु) विधिं, B3 4 Dc2 Dn1 D2 3 (before corr.) G3 °णः संविधिं; T2 °णश्च द्विधा — b) D (except Dc D5) शास्त्रनिर्मितां. — c) K1 2 Dc च दुर्धर्षा; K3 सुदुर्धर्षा; D1 2 तु दुर्धर्षा (for दुरा°) — K2 om 2^{d}–3^{c}

3 K2 om 3^{abc} (cf v l 2) — a) K1 अगाधतोयः परिखा; K3 4 Dn2 n3 D4 6 °तोया परिखा, D1 G2 °तोयपरिखा, T M1 °तोया गंभीरा; G1 4 M2 °तोयगंभीरा — b) K1 3 Dc D4 T1 M °झषाकुलाः, K4 °झषाकुला; D1 T2 भीमनक्रझषा(T2 °समा)कुलाः — c) T1 G2 परिघाः, G4 M परिखा (for दुर्धर्षाः) D1 बभूव सातिदुर्धर्षा, T2 बभूवुः सुसपरिघाः — d) K D1 3 5 G3 transp खादिरैः and शङ्कुभिः K3 रिताः; K4 च ताः, B1 चितैः; B2 तथा; D5 युताः (for चिताः)

4 a) K1 कर्णाट्टयत°, K2 कगाटयंत्र°; K3 कर्नाटयत्र°, K4 B1 Dc D2 6 कर्णाटयंत्र°, Dn D1 5 कपाट(D1 °टा)यंत्र°, D3 अट्टालयंत्र° — b) D1 3 बभूव (for बभूवु.). K4 B3m M सुहुलोपलाः, B1–3 Dc D1 2 6 G3 सगुडो°; B4 सहतो°; D3 बहुविस्तराः, T1 बहुलोपलाः, T2 G2 बहुधो°; G1 सहुपो°; G4 बहुशो° — c) K2 °घटायुक्ताः; T2 °गणायोधाः, G1 °गुणोयौधाः; G2 °गुणायोधाः; M °गुणायौधाः. — d) A few MSS °पांशवः

5 a) A few MSS मुशल- (for मुसल) K1 2 -नारावैस्, G1 4 -नाराचास्. — b) A few MSS -परस्वधैः T तोमराणि (T2 °शि-) परश्वधैः; G1 4 तोमराणि परश्वथाः, M2 -तोमरासिपरश्वधाः — d) K4 D1 °मुद्गरा, B1 समुच्छिष्टाश्च मुद्गराः, T1 पट्टसैश्च समुद्गराः

6 d) Dn2 n3 प्रभूता (for प्रभूत-) K1 2 वाहनाः (for -वाजिनः)

7 b) T1 द्वारदेश (for द्वारदेशम्) D1 अथागमत् (for उपागतः) — c) T1 राक्षसेंद्रेण.

8 b) G2 बलिनां (for बह्वीनां) D1 T1 G4 स (for सु) — c) T1 मेघपटलैर्; G2 °जालाभिर्

9 K2 D3 om 9^{ab} — b) K3 सामात्यैर्; T2 G1 2 4 राक्षसैर् (for अमात्यैर्) D5 बहुभिर्वृतं (for अभिसंवृतम्). — c) G2 4 आगम्य (for आमन्त्र्य)

10 a) K1 2 G1 4 M त्वा (for त्वां) D5 T1 राजा (for राजन्) — b) K2 4 B D (except Dn2) कोश°; K3 कौश°; T2 G1 4 कौस° (for कोस°) D1 °मनाः; T2 G1 2 4 °बलः, M °तपाः (for °यशाः) — d) K4 कुरूद्वह; S सुदुर्मते (G3 कुरुष्व ह) (for कुरुष्व च)

12 a) T1 G1 2 4 [अ]पराधेन (for [अ]पराद्धं मे) — b) K D1 5 M1 वनात् (for बलात्) G1 2 4 सीता ह्युपहृता बलात् — c) K1–3 G4 वधायानपराधानाम्, B1 वधमनपराद्धानाम्, B4 वधायानपकाराणाम्

13 a) K1–3 Dc T1 यत् (for ये) T2 G2 4 °दर्पाणाम् (for °दर्पाभ्याम्) — b) M2 वने वने (for °चराः) — After 13^{ab}, K3 *repeats* 11^{a}–13^{b} — d) G4 देवताश्चापि मानिताः.

14 K4 om 14^{a}–15^{b} — b) K1 2 Dn3 D6 रुदत्यश्च, B4 मरुतां च (for रुदन्त्यश्च) B3 4 D1 G3 हताः (for

16336
284 14
285 14 तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४
हन्तास्मि त्वां सहामात्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५
मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हिचित् ।
अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः ॥ १६
इति तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।
श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ १७
इङ्गितज्ञास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
चतुर्ष्वङ्गेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८
तांस्तथाङ्गेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।
आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९
वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।
भुवि संभिन्नहृदया प्रहारपरिपीडिताः ॥ २०
स मुक्तो हर्म्यशिखरात्तस्मात्पुनरवापतत् ।
लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां स्वबलस्य समीपतः ॥ २१
कोसलेन्द्रमथाभ्येत्य सर्वमावेद्य चाङ्गदः ।
विशश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२
ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरंहसाम् ।
भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३
बिभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
दक्षिणं नगरद्वारमवामृद्नाद्दुरासदम् ॥ २४
करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् ।
कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५
उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २६
शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
तरुणादित्यसदृशैः शरगौरैश्च वानरैः ॥ २७
प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतम् ।

[आ]हताः) — c) K3 Dn3 यद्; D1 तम् (for तद्)

15 K4 om 15^{ab} (cf v l 14) — a) Dc2 D3 M त्वा (for त्वां) B2-4 Dn D3-6 G3 सहामात्यैर् — d) D6 मानुष्यं च (for मानुषस्य) G4 corrupt

16 a) G1 मुच ता, G2 4 मुचैतां (for मुच्यतां) K3 G4 जानकीं K3 सीतां; S (except G3) मा वा (for सीता) — b) K D1 5 चेन्; Dc2 D2 च, G4 वै (for मे) G4 मोक्षाय (for मोक्ष्यसि) T1 न मे जीवन्हि मोक्ष्यसे — 16^{cd} = Rām 6 41 67^{ab}

17 G1 om 17^{ab} — b) T1 रामस्य (for दूत°)

19 a) D5 तदा° (for तथा°) G4 युक्तानाम् (for संसक्तान्) — K3 om (hapl) 19^{c}–20^{b} — c) D1 आदाय च; M °याशु (for °यैव) T2 समुत्पत्य, G2 खमुद्प्लुत्य

20 K3 om 20^{ab} (cf v l. 19) — a) Dc D2 वेगेनोत्पतमानस्य; T2 G1 M वेगेन तु ततस्तस्य — d) K B Dc Dn D2-4 6 प्रहारवर-; D1 प्रहारेणैव; D5 प्रहारेणापि

21 a) B1 2 Dn D3 4 6 G3 संसक्तो, T2 विमुक्तो (for स मुक्तो). — b) B4 °तरत् (for °पतत्) — c) S (except G2 3) रम्यां (for लङ्कां).

22 a) Many N MSS with G3 कोशलेन्द्रम्; T2 G1 4 कौसलेंद्रम्. B Dn D3 4 6 G3 [आ]गम्य; Dc [आ]मंत्र्य (for [अ]भ्येत्य) — b) B2 Dn D3 4 6 G3 वानरः (for चाङ्गदः) — c) K Dc2 D2 5 T1 [अ]थः D1 [इ]व (for स) T2 G1 2 4 M2 transp विशश्राम and स

24 a) B1 बिभीषणं ऋक्षपति, T1 बिभीषण रक्षोधिपति (hypermetric) — d) K1 2 M1 उ(M1 अ)पामृद्नाद्; B4 अवामृद्नन्, D1 उपासृत्य, T2 अमर्त्यानां, G2 अमात्यानां G4 अमृद्नाच (for अवामृद्नाद्) K3 दुरात्मनः

25 a) K3 करभारुणया त्वचा, K4 B1 3 Dc D2 °या च त्वा, B4 Dn1 घोरदंष्ट्रानला(Dn1 °ना)क्षाणां, Dn2 n3 D3 6 करभारुणपाडूनां; D1 दारुणारुणरूपाणां, D4 5 दारुणारुणया चक्रवो, G3 करभारुणपादाना — b) K4 वातरंहसा (for युद्ध°) — c) K1 2 कोटिशत- S (except G3) -सहस्राणि. — d) K4 B1 T G1 2 4 M °पतस्ततः (K4 °था; B1 M °दा) — After 25, B2-4 D (except D1 5) G3 ins
1278* प्रलम्बबाहूरुकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् ।
ऋक्षाणा धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यवस्थिताः ।
[(L 1) B2 प्रलबबाहूरुकठ-, B4 °बाहूकठश्च; Dc1 D3 °बाहूरुकरं — (L 2) Dc D2 लक्ष्मण (for ऋक्षाणा)]

26 a) D6 तु (for च) — b) Dc D2 विपतद्भिश्च; D1 प्रकारस्थै°; M2 निवर्तद्भि° D5 तु (for च) — c) D1 आवृतश्च; D3 व्यदृश्यत (for नादृश्यत)

27 a) K2 शालपुष्पस्य सदृशैः; K4 D1 शालप्रसून°. — b) T1 शिरोभि· कुसुम°. — c) K Dc D1 2 5 M1 °संकाशै° — d) K4 शिरौ गौरैश्च (sic), B1 2 4 D3 4 G3 शणगौरैश्च; Dc D2 सरागैरिव, M2 शशगौरैश्च.

राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २८
बिभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णाट्टशिखराणि च ।
भग्नोन्मथितवेगानि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ २९
परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सहुडोपलाः ।
चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महाबलाः ॥ ३०
प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तदा ।
प्रदुद्रुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३१
ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसंघशः ॥ ३२
शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयन्तो वनौकसः ।
प्राकारं शोधयन्तस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥ ३३
स माषराशिसदृशैर्बभूव क्षणदाचरैः ।
कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३४
पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३५
केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३६
निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३७
रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा ।
तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नुस्तान्रजनीचरान् ॥ ३८
सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः ।
आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥ ३९
ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ।
कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्षो जयोत्तरः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

---

28 ^{a}) T_1 प्रासाद ((for प्राकारं) K $B_{2\,3}$ Dc D_5 T_1 M स्म (for तु) — ^{b}) K_4 वानरैः (for समन्तात्) T_2 कबली° (for कपिली°) — ^{c}) T_2 G_2 [अ]धिष्ठिता, G_4 विष्ठिता (for विस्मिता) S (except T_1 G_3) चासन् (for राजन्) — ^{d}) T_1 सनिवृत्ताः (for सस्त्रीवृद्धाः)

29 D_2 om 29^b–30^a — ^{b}) K_{2-4} B_1 कर्णाट°, Dc_2 कर्णाद्रि°, $D_{1\,5}$ कपाट° — ^{c}) B D (D_2 om) G_3 °श्रृगाणि

30 Dc_2 om 30^{ab}, D_2 om 30^a (cf v l 29) — ^{b}) B_3 D (Dc_2 om) G_3 समुडो(D_2 °डौ)पलाः; T_1 बहुलो°, T_2 $G_{1\,2\,4}$ M सहुलो°. K_3 सचक्रा सायुधानि च; D_5 सचक्रमुशलोपलाः — ^{d}) B Dn $D_{3\,6}$ G_3 °स्वनाः (for °बलाः).

31 ^{b}) B Dc Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 तथा; D_1 ततः (for तदा) — ^{c}) K Dc $D_{1\,2}$ वि-; M_1 प्रा- (for प्र-) K Dc $D_{4\,5}$ च (for ते) — ^{d}) G_4 समनुद्रुताः

32 ^{a}) K Dc $D_{1\,2\,5}$ ते (for तु) D_5 °भवनाद् (for °वचनाद्) — ^{c}) T $G_{1\,2\,4}$ विविधा° (for विकृता°) — ^{d}) D_5 °संहताः

33 K_3 om 33^{ab} — ^{a}) T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_2 अस्त्र° (for शस्त्र°) — ^{b}) $B_{1\,2}$ Dn $D_{4\,6}$ द्रावयित्वा, D_3 G_3 द्रावयंति — ^{c}) $K_{1\,2}$ प्राकाराद्, B_4 प्राकारे. K_3 B Dn D_{3-6} $G_{2\,4}$ शोभ° (B_4 योध°); Dc D_2 दर्श°; T_1 गोप° (for शोध°). — ^{d}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ विस्मयम् (for विक्रमम्) T_2 आगताः (for आस्थिताः)

34 ^{a}) K_4 B_2 Dn_3 D_1 मांस-, B_3 मेघ- (for माष-) K_3 -सदृशो; G_1 -सहितैर् (for -सदृशैर्).

35 ^{a}) K D_5 शरविभिन्नांगा; Dc D_2 शरविभिन्नाश्च; S (except G_3) शू(T_2 शी)लविनिर्भिन्ना D_1 निपेतुः शरभिन्नांगा — ^{c}) T_1 समंताद्रणभग्नाश्च

36 ^{d}) S (except G_3) च (for वै)

37 ^{a}) K_1 निघ्नतस्ते, K_4 B_3 $D_{1\,3m\,5}$ निस्वनंतो, B_1 निसूदंतो (for निष्टनन्तो) Dc_2 D_2 प्रभयतस्; M_2 [ऽ]भ्युभयतस् (for ह्युभयतस्) T_2 G_1 निविष्टनंतो ह्युभयास् (T_2 °ये) — ^{b}) K_2 D_5 तत्र राक्षसवानराः — ^{d}) K_2 न मुंचंत; S (except G_3) नैवामुंचन्.

39 ^{c}) T_2 दूर° (for दुर्ग°).

40 ^{c}) $K_{1\,2\,4}$ T $G_{1\,2}$ कृतेवमर्दे; M_2 कृतोपमर्दे. — ^{d}) $B_{1\,3\,4}$ Dn_1 लब्धलक्ष्यो; T_1 M लब्ध्वा लक्षं K_3 जयोत्तमः; Dc D_2 °स्तवः, T $G_{1\,2\,4}$ °भवत्; M_2 °त्तरं.

Colophon — *Major parvan:* $K_{1\,2}$ Dn_2 $G_{2.\,4}$ आरण्य — *Sub-parvan:* $K_{1\,3\,4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 M (all om sub-parvan name) mention only रामो- (M रामायणो)पाख्यान. — *Adhy name:* M_2 अंगदप्रेषणं. — *Adhy no* (figures, words or both). Dn_1 (*sup lin*) n_2 282, Dn_3 283, D_1 286, T_1 M_2 (orig.)"

२६९

16361 295 296 मार्कण्डेय उवाच ।
ततो निविशमानांस्तान्सैनिकान्रावणानुगाः ।
अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ १
पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २
ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३
ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ।
निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ४
अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ ।
व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीन्सर्वानहारयत् ॥ ५
राघवस्त्वभिनिर्याय व्यूढानीकं दशाननम् ।
बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥ ६
समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
युयुधे लक्ष्मणश्चैव तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ७
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ८
विपह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ।

274, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 272, G_1 269, G_2 271 — *Śloka no* Dn 41, D_1 40

269

1 ^{a}) B_3 निवस°, Dc_2 निर्विश्य°, D_2 निविश्य°; T_1 निवर्त° (for निविशमानान्) B_3 ते (for तान्) — ^{b}) K_4 (m as in text) वानरान् (for सैनिकान्) G_1 रावणाज्ञया — ^{c}) K_1 गणानीकैः, K_2 गुणानीके; K_4 गणानीकाः, T_2 G_4 M °नेकाः; G_1 °नैकाः; G_2 °नैका (for गणानेके) T_1 अनुजग्मुर्महात्मान — ^{d}) K_1 °राक्षसान्; K_3 B_4 °राक्षसाः, D_3 T °रक्षसाः. K_4 पिशाचा यक्षराक्षसाः

2 ^{a}) Dc पर्वतः; D_5 पवनः $B_{1.3}$ पृतनो; $B_{2.4}$ Dn पतनो; G_1 पूतना (for पूतनो) K_3 भजः; $B_{3.4}$ जंघः; Dc_2 $G_{1.2}$ जंभः — ^{b}) K_2 $G_{1.2}$ खर- (for खरः) — ^{c}) K_2 $B_{3.4}$ Dc_1 T_1 पुरुज°; K_3 M पूरुज°; K_4 अरुज°; Dc_2 D_2 पुरंज° (for प्ररुज°) B_3 पुरु° (for [अ]रुज°) — ^{d}) B_4 विघषश्च; Dc प्रघशश्च; T $G_{1.2.4}$ M_1 प्रहस्तश्च; G_3 M_2 प्रहसश्च (for प्रघसश्च) S (except T_1 G_3) चैव मानदः (for चैवमादयः)

3 ^{a}) K_2 [ऽ]भ्यपतितां; Dn_2 [ऽ]पि पततां (for ऽभिपततां). — ^{b}) B_1 सदृश्यानां; D_1 अधृष्यानां; G_2 दृश्यमानां (for अदृश्यानां). K Dc $D_{2.5}$ महौजसां; T_1 दुरात्मवान् (for दुरात्मनाम्) — ^{c}) K_1 त्वज्ञश्च; B_1 तेषां; D_5 ज्ञात्वा; T_2 $G_{1.2.4}$ तत्र (for तज्ज्ञश्च)

4 ^{ab}) T_2 दृष्ट° (for दृश्य°) Dc D_2 T_2 transp हरिभिर् and बलिभिर्. Dc $D_{1.2.5}$ जितकाशिभिः; T_2 शूलपाणयः; M दूरपातिनः. — ^{c}) Dc_2 D_2 शतशो; T $G_{2.4}$ सर्वतो (for सर्वशो) — ^{d}) T_2 G_1 अभि- (for महीं)

5 ^{b}) T_1 राक्षसो (for रावणो) — After 5^{ab}, N G_3 ins

1279* राक्षसानां बलैर्घोरैः पिशाचानां च संवृतः ।
युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशना इव चापरः ।

[(L 1) K_1 घनैर्, K_{2-4} D_5 गणैर् (for बलैर्) K_4 सु- (for च)]

— ^{c}) K_4 transp व्यूह्य and व्यूहं — ^{d}) K $B_{3.4}$ Dn_1 n_2 $D_{1.2.6}$ हरीनभ्यवहारयत्, S (except G_3) हरीन्सर्वान्(G$_{2.4}$ °न् न्य)वारयत्.

6 ^{a}) K B_4 D_5 त्वभि(K_3 °थ)निर्याते; B_{1-3} Dn $D_{3.4.6}$ G_3 तु विनिर्यां(B_3 D_3 °यां)तं, Dc $D_{1.2}$ त्वभि(D_1 °पि)निर्यातो, T_2 $G_{1.2.4}$ त्वथ निर्याय — ^{b}) K $B_{1.2}$ Dc $D_{1.5}$ व्यूढानीके ($B_{1.2}$ Dc °कैर्) K $D_{1.5}$ दशानने; T_1 ददर्श ह — ^{d}) $K_{2.3}$ प्रत्यव्यूहि (K_3 °हं), Dc D_2 पर्यव्यूह्य; T_1 $G_{2.4}$ प्रतिव्यूह्य (for प्रत्यव्यूहन्) T_2 स्वकं बलं; G_1 महाबलः, $G_{2.4}$ व्यदृश्यत (for निशाचरम्).

7 ^{b}) S (except G_3) रामेण सह रावणः. — D_2 om (hapl) 7^c–9^b — ^{c}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 चापि (for चैव) — ^{d}) $G_{1.2.4}$ तस्थौ च (for तथैव)

8 D_2 om 8 (cf v.l. 7). — ^{b}) K_3 सतारेण; $B_{3.4}$ तारेणैव (for तारेण च) $K_{1.2.4}$ निख(K_4 °प)र्वदः, D_1 विकर्षतः (for निखर्वटः) T_1 तारेण निचखर्वटः, T_2 G_4 तारेणाटनिखर्वटः (G_4 °णः); G_1 तारेयेण निघर्वटः. — ^{c}) K_4 कुंडेन; S (except G_3) पौंड्रेण (for तुण्डेन) G_1 नख° (for नल°) — ^{d}) $K_{1.4}$ पट(K_4 °न)सः; $K_{2.3}$ $D_{1.5}$ T पट($D_{1.5}$ °ट्टि-; T_1 °र)शः, $G_{1.2}$ पुटा(G_2 °ट)शः. K_4

युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ ९
स संप्रहारो ववृधे भीरूणां भयवर्धनः ।
लोमसंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ १०
रावणो राममानर्च्छच्छक्तिशूलासिवृष्टिभिः ।
निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ ११
तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।
इन्द्रजिच्चापि सौमित्रिं बिभेद बहुभिः शरैः ॥ १२
विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ।
खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥ १३
तेषां बलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः ।
विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम् ।
गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ १
स तयाभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २
ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः ।

प्रघ॰; G4 पान॰ (for पन॰)

9 D2 om 9^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) K3 4 Dc2 यो हि य (K3 तं); T1 विस्मय; G2 आत्मनो (for यं हि यो) K1 2 अविपह्यं ह्यय (K2 हि य) मेने, D5 विषजंघो हि जंघेन; T2 G4 विपह्यमात्मनो य स — ^{b}) D5 T1 G1 2 सह, M2 स तु (for स स) K1 Dc2 समी॰ (for समे॰) — ^{c}) K1 2 हनूमान् (for युयुधे) B1 (corrupt) युधि युद्धवतोपेतः

10 ^{a}) K2 4 D1 ववृते, D5 विपुलो (for ववृधे) — ^{b}) K2 भ्रातॄणां (for भीरूणां) — D1 om 10^{c}–11^{b} — ^{c}) B3 G2 रोमसंघर्षणो; T2 G1 4 M रोमसंह॰

11 D1 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) T2 आगच्छच्; G1 4 आनर्चच् (for आनर्छच्) D5 रावणो वानरानर्छच् — ^{b}) K1 2 4 शूल (K4 शूल-)शक्त्यसि॰

12 ^{a}) S (except G3) यत्तो (for यत्त) — ^{d}) D5 चिच्छेद (for बिभेद) K Dc D5 दशभिः, D2 शरभिः, T2 G1 2 4 निशितैः (for बहुभिः)

13 D5 om 13 — ^{ab}) B3 4 तु (for the second च) K1 2 G1 विभीषणं प्रहस्तश्च प्रहस्त च विभीषण — ^{c}) B4 खर॰, D3 स्वर्ण॰; T2 G1 2 कङ्क॰ (for खग॰) B1 सुतीक्ष्णाग्रेर् (for शरैस्तीक्ष्णैर्) — ^{d}) K2 अत्यवर्षद्; D1 अन्ववर्षद्; G2 4 प्रत्यविध्यद्

14 ^{a}) D5 चासीन् (for आसीन्) — ^{c}) K4 विव्यथे सकलो येन — ^{d}) K4 लोकोय सचराचरः; S (except G3) लोका वै सचराचराः

Colophon — *Major parvan* K1 2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* K1 3 4 B Dc Dn1 n3 D1–6 G3 M (all om sub-parvan name) mention only रामो (M रामायणो) पाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 283, Dn3 284, D1 287, T1 M2 (orig) 275, T2 G4 M (M2 *inf lin*) 273 G1 270, G2 272 — *Śloka no* Dn 15, D1 14

270

1 K3 T2 om the ref — ^{a}) K Dc D5 T G1 M तरसा, D1 तु तथा (for सहसा) — ^{c}) M पोथ॰ (for ताड॰) — ^{d}) D1 विनदन् (for विनद्य) K1–3 Dc D1 रणमूर्धनि; G2 4 रणकर्कश

2 ^{a}) K3 4 B2–4 Dc2 D1 2 5 T1 G3 तथा, T2 G1 तदा (for तया) K4 [अ]भिहितो, D1 निहतो (for [अ]भिहतो) — ^{b}) K4 गदयातिसुवेगया — ^{d}) K B1 T2 G1 2 4 M2 सुस्थितः

3 K4 *repeats* (with v l) 3^{a}–7^{b} after 7^{ab} — ^{b}) B1 3 शतघ्नीं च; Dc D4 ॰घ्नीश्च (for ॰घण्टां) — ^{c}) N (except K4) T2 G3 अनु॰ (for अभि॰) T1 ततः (for महा-) — ^{d}) T1 प्रहस्तस्य (for चिक्षेपास्य)

अभिमन्त्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ३
पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिनादया ।
हृतोत्तमाङ्गो ददृशे वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ४
तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५
तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ।
दृष्ट्वैव सहसा दीर्णा रणे वानरपुंगवाः ॥ ६
ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुंगवान् ।
निर्याय कपिशार्दूलो हनूमान्पर्यवस्थितः ॥ ७
तं दृष्ट्वावस्थितं संख्ये हरयः पवनात्मजम् ।
वेगेन महता राजन्संन्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ८
ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ९
तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे घोरे रुधिरकर्दमे ।
धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद् द्रावयामास पत्रिभिः ॥ १०
तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् ।
तरसा प्रतिजग्राह हनूमान्पवनात्मजः ॥ ११
तयोर्युद्धमभूद्घोरं हरिराक्षसवीरयोः ।
जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२
गदाभिः परिघैश्चैव राक्षसो जघ्निवान्कपिम् ।
कपिश्च जघ्निवान्रक्षः सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ १३
ततस्तमतिकायेन साश्वं सरथसारथिम् ।

---

4 a) Dc2 D1 T2 तथा (for तया) T1 वीरो (for वेगाद) — b) B Dc Dn D2–4 6 T1 G3 °शनिवेगया, T2 G1 2 4 M1 °शनिना यथा — c) B3 Dc2 कृत्तोत्तमागो, M हृतोत्तमागे — d) K3 4 (second time) वातभग्न — After 4, D2 ins

1280* कृत्तोत्तमाङ्ग सह्य तदनयानुगतामवाम् ।
पपात रक्षः सहसा वातरुग्ण इव द्रुम ।
[(L 2) Posterior half = 4^{d}]

5 a) T1 M संखे; G2 4 संघे (for सख्ये) — b) G1 वाहिनीपतिं (for क्षण°) — cd) M1 transp धूम्राक्षो and वेगेन K (K4 second time) Dc D1 2 5 नदन्; G1 हरीन् (for कपीन्)

6 b) G1 2 4 उत्पतद् (for आपतद्)

7 T1 om 7^{ab} — a) K1 2 चीर्णान् (for दीर्णान्) — After 7^{ab}, K4 *repeats* (with v l) 3^{a}–7^{b} — c) K D1. 5 निवार्य, B Dc Dn D2–4 6 G3 4 निर्ययौ (for निर्याय) — d) K4 D1 5 हनुमान्. B2 Dn D3 4 6 मारुतात्मजः (for पर्यव°).

8 a) D1 सैन्ये; T1 M संखे; G2. 4 संघे (for संख्ये) — c) B1–3 D (except D1 5) महत्या त्वरया राजन् — d) K1 B4 D1 5 अभ्यवर्त(K1 2 °र्तं)त (for संन्य°) K1 सर्वतः; K2 सर्वदा

9 a) D5 तस्य (for ततः) — b) K4 Dc2 तुमलो K2 S (except T2 G2 3) रोम° (for लोम°).

10 c) B1 तु (for तद्) — d) S (except G3) वीर्यवान् (for पत्रिभिः)

11 a) B Dn D3 4 6 G3 स रक्षो (for राक्षस-) — b) G2 4 द्रावयंत (for आपतन्तं) — cd) K3 Dc1 D1 5 T2 M हनुमान् (for हनू°) B1 3 4 D5 T G1 2 4 M मारुता° (for पवना°) B2 Dn D3 4 6 G3 प्रतिजग्राह हनुमांस्तरसा पव° — 11^{d} =(var) 14^{d}

12 a) T2 महद् (for अभूद्) K Dc D2 तयोः समभवद्युद्ध — b) K1 2 कपिराक्षस°; T1 हरिराक्षसवीर्ययो.; G1 2 4 °सैन्ययोः — c) K2 जिगीषितोर्; Dc D2 °षंयोर्, G2 जिहीर्षतोर्, G1 जिगीर्षतोर् Dc2 D2 T1 G1 2 4 यथा°, M अथा° (for युधा°) — d) K3 4 Dc1 D2 3 6 इन्द्रप्रह्लादयोरिव, Dn2 शक्रप्रह्लाद°

13 a) Dc D2 पट्टिशैश्चैव, T1 परिघाभिश्च, G1 परिघैश्चापि — d) K1 2 सकर्ष(K2 °कंद)विटपद्रुमैः, M1 सुस्कंधविटपैर्द्रुमैः — After 13, B2–4 Dc D2 5 ins

1281* शिरस्यभ्यहनत्पूर्वं कालया च पुनः पुनः ।
तृणराजेन महता लोहसारथिभेदिना ।
[(L 1) B2–4 शिरसा (for शिरसि) D5 [अ]भिहत· (for [अ]भ्यहनत्) B2 गदया; B3 लीलया; B4 D5 कीलया (for कालया)]

14 D3 om 14 — a) K1 2 अतिकायोपि, B अति(B1 2 °भि)कोपेन (for अतिकायेन) — c) K1 Dc D1 ग्राव्णा, K2 B D4 6 क्रुद्धो, K3 4 D2 राजन्, D5 प्राज्ञो (for धीमान्) T2 धूम्राक्षमाजघानाशु — d) =(var) 11^{d} K3 Dc D1 5 हनुमान्; T2 G1 2 4 द्रुमेण (for हनूमान्) S (except G3) पवना° (for मारुता°), cf v l 11 — After 14, Dc2 *repeats* 12^{ab} Dc2 cont B3 4 ins after 14

1282* वेगेन महताविष्टो राक्षसानां महद्बलम् ।
योधयामास राजेन्द्र शिलावर्षैः समन्ततः ।

धूम्राक्षमवधीद्धीमान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १४
ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।
हरयो जातविस्रम्भा जघ्नुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५
ते वध्यमाना बलिभिर्हरिभिर्जितकाशिभिः ।
राक्षसा भग्नसंकल्पा लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥ १६
तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः ।
सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७
श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
धूम्राक्षं च महेष्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८
सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९
इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः ।
शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २०
प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः ।
स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २१
धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ।
य इमं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥ २२
एष तीर्त्वार्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह ।
अवमन्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥ २३
मया ह्यपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
तां मोक्षयिषुरायातो बद्ध्वा सेतुं महार्णवे ॥ २४
तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ।
तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वदृते शत्रुकर्शन ॥ २५
स दंशितोऽभिनिर्याय त्वमद्य बलिनां वर ।
रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रूनरिंदम ॥ २६

[(L 2) Dc_2 वेगत्रान्पवनात्मज (for the posterior half)] Thereafter $B_{3,4}$ *repeat* 12^{ab} (v l °सेनयोः for °वीरयोः)

15 ^{a}) B_4 निसृतं (for निहत) — ^{b}) $K_{3,4}$ B_4 D_1 S (except T_1 G_3) राक्षसात्मजं, D_5 राक्षसं युधि (for राक्षसो°) — ^{c}) $K_{2,4}$ Dc जातविश्रभा, D_5 °संरंभा — ^{d}) K_3 B_1 Dc_1 अन्योन्य, $B_{2,4}$ अन्येत्य, $D_{2,4-6}$ G_3 अन्ये च, T_2 $G_{1,2,4}$ तस्य हि; M तस्यानु- (for अभ्येत्य) T_1 निजघ्नु स्तस्य सैनिकान्.

16 ^{ab}) $K_{1,2}$ B D (except Dc $D_{1,2}$) T_2 $G_{1,3}$ transp बलिभिर् and हरिभिर्

17 ^{a}) B_2 प्राप्य; D_3 भीमा (for भग्ना) — ^{c}) T_1 सर्वे; G_2 °र्वा (for °र्वं)

18 ^{a}) K Dc D_2 च (for तु) — ^{d}) K D_5 सहसैन्य वनक्षयैः, D_1 स(ह)सैन्य प्लवगैर्हतं; S (except G_3) ससैन्यं सह राक्षसैः

19 ^{a}) K_2 स दीर्घम्; T_1 M अशीत; T_2 $G_{1,2,4}$ अभीत (for सुदीर्घम्) D_5 अथ (for इव) — ^{b}) K_4 समुत्प्लुत्य

20 ^{c}) B_1 Dc D_2 अतिनिद्रांधं, $G_{1,2,4}$ अपि निद्रालु — ^{d}) D_1 महाबल (for अबोधयत्)

21 D_1 om 21 — ^{b}) K_2 नागतो यत्नसाध्वसः; T_1 $G_{1,2,4}$ यत्नेन गत°, T_2 यत्नेनैव स° — ^{d}) K_4 अनिद्रं, T_2 अरिघ्न (for विनिद्रं) $K_{1,2}$ राक्षसेश्वरः; T_2 राक्षसाधिपं — ^{f}) Dc D_2 महाबलः

22 ^{a}) T_2 सेव्यते (for यस्य ते) — ^{b}) M_2 यद् (for [इ]यम्) — ^{c}) K_2 इदं मे; D_5 G_4 M_1 य इदं (for य इमं) B Dn $D_{3,4,6}$ G_3 य इदं दारुणाकारं — D_3 om 22^d–24^b. — ^{d}) S (except G_3) भयावहं (for महाभयम्)

23 D_3 om 23 (cf v l 22) — ^{a}) B_2 एषभीर्दुस्तरं रामः — ^{c}) T_1 M अवमत्येह, $G_{1,2,4}$ अभिपत्ये° Dc D_2 श्रीमान् (for सर्वान्)

24 D_3 om 24^{ab} (cf v l 22) — ^{a}) K_1 T_1 [अ]प्यापहृता; K_2 [अ]स्यापि हृता, K_4 ह्यपकृता, B_3 D (except $D_{1-3,5}$) G_3 त्वपहृता — ^{b}) $K_{1,2}$ B_1 रामस्य (for नामास्य) G_1 नाम्ना सीतास्य जानकी — ^{c}) $K_{1,3,4}$ Dc D_2 मोचयिष्णुर् (K_3 Dc_1 °पुर्; Dc_2 D_2 °तुर्), K_2 D_1 $G_{1,2,4}$ मोच($G_{1,2,4}$ °क्ष)यितुम्; B Dn D_{4-6} T_2 G_3 नेतुं स इह.

25 ^{a}) K_{1-3} चैष (for चैव) K_4 प्रहस्तो यो; B_1 D_1 प्रहस्ताद्या (for °स्तादिर्) — ^{b}) T_1 महांश्च (for महान्नः). B_1 D_1 महांतः स्वजना हताः; B_4 महात्मा सुजनो हतः. — ^{c}) T_1 हि (for नि-) — ^{d}) K_4 B Dn $D_{4,6}$ G_3 त्वामृते. K_1 शत्रुकर्षन; K_2 B $D_{1,3,5}$ °कर्षण

26 ^{a}) $K_{1,2}$ T_1 M स दसितो; D_3 तद्दंशितो, T_2 दंशितोपि, $G_{1,2,4}$ दसितो हि (for स दशितो) $K_{1,2}$ D_3 विनिर्याहि; K_3 विनिर्यात्वा; K_4 Dc $D_{1,2,5}$ विनिर्याय; $B_{3,4}$ $G_{2,4}$ [ऽ]भिनिर्याहि; T_2 G_1 [ऽ]त्र (G_1 °द्य) निर्याहि (for ऽभिनिर्याय) — ^{b}) K_{1-3} Dc $D_{1,5}$ बलेन, B_4 त्वमस्य, D_3 जवेन, T_1 त्वदन्य (for त्वमद्य) K_1 Dc $D_{1,2}$ वरः G_1 कुंभकर्ण महाबल — ^{cd}) K_{1-3} Dc_2 $D_{1-3,5}$ transp सर्वान् and शत्रून् K_4 रामादीन्समरे शत्रून्सर्वाञ्जह्यरिमर्दन.

दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ २७
इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
संदिदेशेतिकर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २८
तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो विनिर्याय पुरात्कुम्भकर्णः सहानुगः ।
अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १
तमभ्येत्याशु हरयः परिवार्य समन्ततः ।
अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ।
करजैरतुदंश्चान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥ २
बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवंगमाः ।
नानाप्रहरणैर्भीमं राक्षसेन्द्रमताडयन् ॥ ३
स ताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
पनसं च गवाक्षं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥ ४

---

27 ^{a}) K Dc2 Dn2 D1 2 5 चापि, G2 एतौ (for चैव) — ^{b}) $=28^d$ Dc2 Dn2 चक्र°, D2 वक्र° — B1 D1 T G1 M om (hapl) 27^c–28^d — ^{c}) G2 4 सैन्येन (for बलेन)
28 B1 D1 T G1 M om 28 (cf v l 27) — ^{a}) K4 उक्त्वा रक्षःपतिः काले — ^{b}) K1 2 महाबलं (for तर°) — ^{c}) K B (B1 om) Dc D5 °कर्तव्य — $28^d=27^b$
29 ^{a}) K1 2 ततो, K4 च तौ (for तु तौ) — ^{b}) B2 दूषणात्मजौ — ^{d}) K3 तूर्णीं; G3 तूर्यं (for तूर्णं)

Colophon — *Major parvan* K2 T G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* · N G3 (all om sub-parvan name) mention only रामो(K2 श्रीरामो)पाख्यान — *Adhy name*. M2 प्रहस्तधूम्राक्षवधः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 284, Dn3 285, D1 288, T1 M2 (orig) 276, T2 G4 M (M2 inf lin) 274, G1 271, G2 273 — *Śloka no :* Dn1 n2 29, Dn3 30, D1 27

271

1 ^{a}) Dc D2 T G1. 2 4 M [ऽ]भिनिर्याय B Dn D3. 4 6 G3 ततो निर्याय स्व(B4 स)पुरात्; D1 ततो विनिर्यौ गत्वा. — ^{b}) Dc D1 3 सहानुजः — ^{c}) K1 2 स; B1 तु (for तज्) — ^{d}) K Dc D1 2 5 [अ]भितः (for [अ]ग्रतः) — After 1, N (except K2) G1 3 ins

1282a* स वीक्षमाणस्तत्सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया ।
अपश्यच्चापि सौमित्रिं धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् ।

[(L 1) K3 4 B Dc Dn1 n2 D2 3 5 स वीक्ष्य°, D1 समीक्ष्य° — (L 2) K1 3 Dc D2 5 °दारात्; K4 °द्भ्राजन्; B1 °दपि, D1 °दग्रे (for °च्चापि) K1 4 Dc D1 2 5 अव° (for व्यव°)]

2 ^{a}) K1 3 4 B3 D1 3 [अ]थ (for [आ]शु) Dc D1 कपयः (for हरयः) — ^{b}) K2 °वक्रः; B D (except D1) G3 °वद्युः (for °वार्य) — After 2^{ab}, S (except G3) ins

1283* शैलवृक्षायुधा नादानमुञ्चन्भीषणास्ततः ।
[T2 अतिभीषणान् (for भीषणास्तत)]

— ^{c}) K1 D1 महाकाय; K4 °कार्यं; D3 °कार्यैर् (for °कायैर्) — ^{d}) D1 धरणीधरैः (for जगती°) — ^{e}) K4 करजैश्च रदैश्चान्ये; B1 करजैरहनंश्चापि — ^{f}) T1 विहसायुधमुत्तमं
3 ^{a}) K3 G1 युध्यमानस्, B4 G2. 4 वध्यमानास् — ^{c}) K3 B Dn D1 3 4 6 G3 भीमै (for भीम)
4 M1 om (hapl) 4^b–9^a — ^{b}) T1 ताड° (for भक्ष°) — ^{c}) K1 2 वनषड; K3 Dc D1 वनं चंडं; K4 D5 M2 वनचंडं; B3 4 चल चंड; D3 बल चडं; T1 उरुचंडं (for पनसं च) K Dc D1 5 वनाक्षं, B3 4 चलाख्यं, D3 बलाख्यं (for गवाक्षं) B1 2 Dn D4 6 G3 बलं चडबलाख्यं च; D2 घनं चंडत्वनाक्षं च — ^{d}) K4 वेत्र°, D1 बहु°; G4 °मुष्टि (for वज्र°)
5 M1 om 5 (cf v l 4) — ^{a}) K2 Dc D2 T1 M2 तं; T2 G1 2. 4 ते (for तद्) K4 व्यथितं; D1 विषमं; T1 ह्यधिकं; G1 2 4 व्यथिताः (for व्यथनं) — ^{b}) G1 2 4 धीमतः (for रक्षसः) — ^{c}) T1 °भ्रांतास् (for °त्रस्तास्)

तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।
उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ ५
तं तारमुच्चैः क्रोशन्तमन्यांश्च हरियूथपान् ।
अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतभीः ॥ ६
ततोऽभिपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
शालेन जघ्निवान्मूर्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः ॥ ७
स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ।
बिभेद शालं सुग्रीवो न चैवाव्यथयत्कपिः ॥ ८
ततो विनद्य प्रहसञ्शालस्पर्शविबोधितः ।
दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्बलात् ॥ ९
ह्रियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ १०
सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्खं महाशरम् ।
प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ११
स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।
जगाम दारयन्भूमिं रुधिरेण समुक्षितः ॥ १२
तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ।
कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ।
अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १३
तस्याभिद्रवतस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १४
तानप्यस्य भुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् ।

— ^{d}) $G_{1.4}$ नाराप्रभृतयस् K $B_{1.3}$ Dc $D_{1.4.5}$ T_1 M_2 ततः, B_4 तथा (for तदा)

6 M_1 om 6 (cf v l 4) — ^{a}) B_2 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 तानुच्चैः क्रोशतः (D_4 °शगः) सैन्यात् — ^{b}) B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 श्रुत्वा स (for अन्यांश्च) Dn_3 °यूथपः — ^{c}) K_{1-3} श्रुत्वा (for [अ]भि-)

7 M_1 om 7 (cf v l 4) — ^{a}) $B_{1.4}$ Dn D_6 T_1 G_3 निपत्य (for ऽभिपत्य) — ^{b}) Dn_2 कुभकर्णे — ^{c}) $K_{1.2}$ B_3 T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 सलेन, T_2 तलेन (for शालेन) B_2 Dn_1 n_2 D_6 [आ]जघ्निवान् — ^{d}) T_1 तरुणेन स वानरः; T_2 $G_{2.4}$ तरुणा स च वानरः, G_1 तरुणा वानराधिपः

8 M_1 om 8 (cf v l 4) — ^{a}) K $B_{1.3}$ Dc $D_{1.2}$ M_2 महावेग — D_4 om (hapl) 8^{b}–9^{c} — ^{c}) K_1 $B_{2.3}$ S (except G_3) साल; Dc D_2 गात्रं (for शालं) — ^{d}) Dc D_2 चिराद्; D_3 T_1 चैन (for चैव) K_4 व्यचलत्, Dc व्यथयत् (for [अ]व्यथयत्) $B_{1.3}$ कचित् (for कपिः)

9 M_1 om 9^{a} (cf v l 4), D_4 om 9^{abc} (cf v l 8) — ^{a}) K_2 B Dn D_6 G_3 सहसा (for प्रहसञ्) — ^{b}) B_3 S (except G_3) सालस्पर्श- T_1 -निबोधितः; M_2 -निपोथितः — ^{d}) K_1 महद्; G_4 [ऽ]हनद् (for ऽहरद्)

10 ^{b}) K_4 दृष्ट्वा वायुसुतो बली — After 10^{ab}, K_4 D_2 ins

1284* गच्छन्संबोधयामास प्रहारेणाल्पचेतसम् ।
ततः संलब्धसंज्ञस्तु हृत्वा कर्णोष्ठनासिकाम् ।
सुग्रीवः कुम्भकर्णस्य जगाम हरिवाहिनीम् ।
अथ क्रुद्धः कुम्भकर्णो मिश्रितान्हरिराक्षसान् ।
भक्षयामास बलवान्ममर्द पदयोरपि ।　　[5]
भक्ष्यमाणान्हरीन्सर्वान्कुम्भकर्णेन रक्षसा ।

— ^{c}) B_{1-3} T G_1 M अभ्यपतद् (for अभ्यद्रवद्) K_2 वीर — ^{d}) MSS °नंदन, °मर्दनः, °नंदन also (for °नन्दनः)

11 ^{a}) D_5 °गम्य (for °पत्य) — ^{b}) K_3 वज्र° (for रुक्म°) — ^{c}) D_4 प्रहिणोत्

12 ^{a}) B_4 देहाभरणं, M_2 वेगावरणं — ^{b}) D_1 स (for च) — ^{c}) G_1 प्रजवाद् (for जगाम) B_3 उर्वीं (for भूमिं) T_2 जवाददारयन्भूमि; $G_{2.3}$ जवाद्व्यदारयन्भूमि

13 ^{a}) K Dc $D_{1.2.5}$ G_3 transp तथा and स Dn_1 T_1 M_1 तथा सभिन्न°, T_2 $G_{1.2.4}$ तदा संभिन्न° — ^{b}) G_1 हरी° (for कपी°) — After 13^{ab}, S (except G_3) ins

1285* वेगेन महताविष्टस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

— D_5 om (hapl) 13^{e}–15^{b} — ^{f}) T_1 प्रगृह्य (for उद्यम्य)

14 D_5 om 14 (cf v l 13) — ^{a}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 अभि(B_2 °पि)पततस् (for °द्रवतस्) — ^{b}) T_1 G_1 शरा° (for क्षुरा°) K Dc $D_{1.2}$ भुजौ (for करौ). — ^{c}) D_1 T_2 $G_{1.2.4}$ निशिताभ्यां स (D_1 °भ्यां च, G_4 °भ्यासः) (for °ग्राभ्यां).

15 D_5 om 15^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) K_4 तानपश्य; T $G_{1.2.4}$ ततो ह्यस्य (for तानप्यस्य). — ^{b}) D_1 प्रसृतोच्च-शिला° — ^{cd}) K Dc $D_{1.2}$ शरै° (for क्षुरै°) S (except T_2 G_3) लब्धसंज्ञः K B_2 Dc $D_{1.2}$ transp लब्धसंज्ञं and सौमित्रिः. K_2 प्रत्यदर्शन (sic), T_1 प्रियदर्शनः, T_2 $G_{2.4}$ प्रविदर्शयन्; G_1 संप्र°.

16 ^{a}) D_3 बभूव च (for स बभूव) — After 16^{ab}, G_1 ins

क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १५
स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाहाद्रिचयोपमम् ॥ १६
स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ १७
तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ १९
तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
प्रतिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ २०
ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २१
महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ।
तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तौ समवर्षताम् ॥ २२
मुहूर्तमेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः ।
सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥ २३
अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुतात्मजः ।
अभिद्रुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २४
नीलश्च महता ग्राव्णा दूषणावरजं हरिः ।
प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ महाबलः ॥ २५
ततः प्रावर्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २६
शतशो नैरृतान्वन्या जघ्नुर्वन्यांश्च नैरृताः ।
नैरृतास्तत्र वध्यन्ते प्रायशो न तु वानराः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

1286[1] सौमित्रिरद्भुत दृष्ट्वा क्रूरः समरकोविदः ।
— ^{d}) $K_{1\ 2}$ जघान परमास्त्रवित्, $K_{3\ 4}$ दुःस(K_4 ददा)हाग्नि-चयोपम; B_1 अविध्यत्पर्वतो°, $B_{2\ 3}$ Dc $D_{2-4\ 6}$ ददाग(Dc D_2 °हा)द्रिवरो°, B_4 Dn ददाराद्रिचयो°, D_5 ददाहायश्चयो°, $G_{2\ 4}$ ददाह त्रिपुरो°

17 $K_{1\ 2}$ om 17^{a}–19^{b} — ^{a}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ बभूव (for पपात) — ^{b}) Dn_2 दिव्यास्त्रनिहतो — ^{c}) K_4 D_1 महान-शनिनिर्द(D_1 °संद)ग्धः — ^{d}) K_3 पादपोवाव (read °प)-तद्रुवि

18 $K_{1\ 2}$ om 18 (cf v l 17) — ^{a}) D_1 मत्वा (for दृष्ट्वा). Dc वज्र° (for वृत्र°)

19 $K_{1\ 2}$ om 19^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) K_4 Dc $D_{1,\ 2\ 5}$ T_1 G_1 M ततस् (for तथा) G_1 तं (for तान्) T_1 G_1 M सैन्यान् (for योधान्) T_2 $G_{2\ 4}$ ततस्तद्विद्रुतं (T_2 °च्चासितं) सैन्य — ^{b}) K_3 B_2 (m as in text) $_3$ Dc दूषणात्मजौ. — ^{c}) K_4 [अ]त्र; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ च (for [अ]थ) $K_{1,\ 2}$ दूषणावरजौ चाथ

20 ^{a}) K_1 तावभिवेगः सक्रुद्धौ; K_2 तावभिवेगसं°; D_1 ततो द्रवंतौ सं°; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ द्रवं(T_2 °वि)तौ सहसा क्रुद्धौ. — ^{c}) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अभिजग्राह — ^{d}) K_4 D_1 कृतो-द्योगः; $B_{1\ 2\ 4}$ $D_{3\ 4}$ वितु(B_4 °त्त)दंतौ, Dc वितुद्योभौ; T_2 $G_{2\ 4}$ वध्यमानः; G_1 कृत्वा नादं (for विनद्योभौ)

21 21^{ab} = (var.) Rām 3. 25. 34^{cd} — ^{a}) K_4 D_1 तु तुम(D_1 °सु)ल, D_2 सुतुमलं, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ समभवद् (for सुतुमुलं) — ^{b}) T_1 सुमहद्रोम°, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ तुमुलं रोम°; M_2 अभवद्रोम°.

22 ^{b}) K_1 राक्षसो, G_4 महता (for राक्षसौ) D_1 सोभ्यवर्पयत्, D_3 °वर्पतां, T_2 M_1 °वर्तत (for °वर्षत) G_1 राक्षसेभ्योववर्षत — ^{d}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ transp उभौ and तौ B_1 तु, B_3 $D_{3\ 4\ 6}$ T_1 M त, Dc_2 D_2 तां; D_5 स (for तौ) $K_{1\ 3\ 4}$ समभिवर्षतां; K_2 D_1 संपर्यवर्षतां (for तौ सम°) B_2 शरवर्ष°, B_4 समकर्ष°; D_5 प्रतिवर्ष°, T_1 M प्रत्यवर्ष°; T_2 अभ्यवर्ष°; $G_{1\ 2\ 4}$ सप्रवर्ष° (for समवर्ष°).

23 ^{a}) B_1 मुहूर्तमभवद्युद्धं — ^{c}) Some MSS महा-बाहो B_1 प्रतिजग्राह सौमित्रिः.

24 ^{b}) K_4 B (B_1 damaged) Dc Dn_2 $D_{1\ 2\ 5\ 6}$ T_2 $G_{1\ 3}$ हनु° (for हनू°) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ [अ]हन(G_1 °र)द्वीरो (for [आ]ददे प्राणान्) — ^{d}) T_2 $G_{1,\ 2\ 4}$ वज्रवेगं महाबलं

25 K_1 transp 25^{ab} and 25^{cd} — ^{a}) B_1 नीलस्तु सुमहाग्राव्णा; S (except G_3) नीलश्च सहसा गृह्य — ^{b}) G_1 गिरि (for हरिः) — ^{c}) T_2 अनु° (for अभि°).

26 K_1 om 26, K_4 om 26^{ab} — ^{b}) G_1 कंटको° (for कटुको°)

27 T_1 om 27^{cd} — ^{d}) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{3\ 4,\ 6}$ G_3 प्रायेण (for °यशो) K_2 [ऽ]नंत- (for न तु)

२७२

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम् ।
प्रहस्तं च महेष्वासं धूम्राक्षं चातितेजसम् ॥ १
पुत्रमिन्द्रजितं शूरं रावणः प्रत्यभाषत ।
जहि रामममित्रघ्न सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ २
त्वया हि मम सत्पुत्र यशो दीप्तमुपार्जितम् ।
जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३
अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
जहि शत्रूनमित्रघ्न मम शस्त्रभृतां वर ॥ ४
रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
समर्थाः प्रतिसंसोढुं कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५
अकृता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
खरस्यापचितिः संख्ये तां गच्छस्व महाभुज ॥ ६
त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून्ससैनिकान् ।
प्रतिनन्दय मां पुत्र पुरा बद्ध्वेव वासवम् ॥ ७
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ।
प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ८
तत्र विश्राव्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुंगवः ।
आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९
तं लक्ष्मणोऽप्यभ्यधावत्प्रगृह्य सशरं धनुः ।
त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १०
तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृद्धिनोः ।

Colophon — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_{2} T_{2} $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan*: $K_{1\ 3\ 4}$ B D $G_{1\ 3}$ M_{1} (all om sub-parvan name) mention only रामो(G$_{1}$ M$_{1}$ रामायणो)पाख्यान — *Adhy name*: B_{4} G_{1} M_{2} कुम्भकर्णवधः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_{1} (marg) n_{2} 285, Dn_{3} 286, D_{1} 289, T_{1} M_{2} (orig) 277, T_{2} G_{4} M (M_{2} *inf lin*) 275, G_{1} 272, G_{2} 274 — *Śloka no*: Dn D_{1} 29

272

1 ^{ab}) K B_{1} Dc $D_{1\ 2\ 5}$ महाबलं (for सहा°) S (except G_{3}) कुंभकर्णं हतं श्रुत्वा सानुगं (T_{1} °जं) राक्षसाधिपः — ^{c}) B_{4} प्रमुखं (for प्रहस्तं) — ^{d}) Dc D_{2} om. च. B_{4} धूम्रमत्तोतिते°; M_{2} धूम्राक्षं चामितौजसं

2 ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ वीरं (for शूरं) — ^{c}) K_{4} हरिं (for जहि) B_{4} वज्रधरं (for अमित्रघ्न). — ^{d}) Dc_{1} D_{1} सहलक्ष्मणं (for च सलक्ष्म°)

3 ^{a}) G_{1} पुत्रेण (for सत्पुत्र) — ^{c}) S (except T_{2} G_{3}) संखे

4 ^{a}) $K_{2\ 3}$ °र्हित- (for °र्हितः). K_{4} प्रकाशं स्वं (for °शो वा) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ अस्त्र° (for दत्त°) — ^{c}) $K_{2.\ 4}$ $B_{1\ 3}$ Dc $D_{1\ 2\ 5}$ शत्रुम् (for शत्रून्) — ^{d}) D_{5} सर्व- for मम).

5 ^{b}) T_{1} न वा; T_{2} $G_{2\ 4}$ [ऽ]पि च (for ऽनघ) — ^{c}) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_{3} प्रतिसोढुं च; Dc_{1} °संबाढुं; T_{2} °संवोढु

6 ^{a}) $K_{1\ 3}$ B Dn_{3} $D_{4\ 6}$ G_{3} अगता या; K_{2} Dc Dn_{1} n_{2} $D_{2\ 3}$ आगता या; K_{4} अपयातः; D_{5} न गता या — ^{c}) $K_{1\ 2}$ वीरस्य; K_{4} वैदग्ध्य-, D_{5} वैरस्य; G_{4} परस्य (for खरस्य) — ^{d}) N G_{3} गच्छ त्वं (for गच्छस्व)

7 ^{a}) S (except G_{3}) तम् (for त्वम्) — ^{b}) S (except G_{3}) हत्वा शत्रुं ससैनिकं — ^{c}) D_{5} प्रतिनंदस्व — ^{d}) B_{4} येन (for पुरा) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{3.\ 4\ 6}$ G_{3} जित्वेन (for बद्ध्वेव)

8 ^{b}) K_{1} आदाय (for आस्थाय) B_{1} दंशितैः; S (except T_{2} G_{3}) दंसितः — ^{c}) K_{4} [इ]द्रसदृशः (for [इ]न्द्रजिद्राजन्)

9 ^{a}) K_{2} B D (except D_{1}) T_{2} G_{3} ततो (for तत्र). K_{3} om from विस्पष्टं up to 10^{b} K_{4} तत्र गत्वा महेश्वासो. — ^{b}) K (K_{3} om) रामं (for नाम)

10 K_{3} om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{a}) K_{4} T G_{1} [ऽ]प्ययधावत्स; B_{2} Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ G_{3} [ऽ]भ्यधावच्च; $G_{2.\ 4}$ ह्यभ्यधावत् (for [ऽ]प्यभ्यधावत्). B_{1} तं लक्ष्मणोभ्यापतत्तूर्णं; B_{4} तं लक्ष्मणोप्यभ्यधावंत (both hypermetric). — ^{d}) $K_{1\ 2}$ क्षुद्रमृगा; $B_{1\ 2}$ Dn G_{3} °मृगान्; D_{5} क्रुद्धो मृगं (for क्षुद्रमृगं)

11 ^{b}) T_{1} उभयोर्; G_{4} तुमुलं (for सुमहज्) K_{1} °गृद्धिणैः; K_{2} D_{5} °गृद्धिणोः; D_{1} °गर्द्धिनोः; G_{1} °गृध्नुनोः.

दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥ ११
रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्बलिनां वरः ॥ १२
तत एनं महावेगैरर्दयामास तोमरैः ।
तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ।
ते निकृत्ताः शरैरतीक्ष्णैर्न्यपतन्वसुधातले ॥ १३
तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ १४
तस्येन्द्रजिदसंभ्रान्तः प्रासेनोरसि वीर्यवान् ।
प्रहर्तुमैच्छत्तं चास्य प्रासं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ १५
तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ।
गदयाताडयत्सव्ये पार्श्वे वानरपुंगवम् ॥ १६
तमचिन्त्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ।
ससर्जेन्द्रजितः क्रोधाच्छालस्कन्धममित्रजित् ॥ १७

सोऽङ्गदेन रुषोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्तरुः ।
जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् ॥ १८
ततो हताश्वात्प्रस्कन्द्य रथात्स हतसारथिः ।
तत्रैवान्तर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः ॥ १९
अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसम् ।
रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत ॥ २०
स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ।
विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महारथम् ॥ २१
तमदृश्यं शरैः शूरौ माययान्तर्हितं तदा ।
योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥ २२
स रुषा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
व्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ।
हरयो विविशुर्व्योम प्रगृह्य महतीः शिलाः ॥ २४

— c) G1 तूर्णम् (for तीव्रम्) — d) K1–3 D1 G1 तथा, Dc D2 यथा (for तदा)

12 a) K2 Dc D2 रावण°; B4 राघव° (for रावणि°) B1 च (for तु) B1 D (except Dc D1 5) नैवं (for नैनं) — b) G1 विशोधयति — d) M अतिष्ठन् (for आतिष्ठद्).

13 a) K1 2 तत्र त्वेनं, Dc D2 न पतंत, Dc तत एव, T2 ततश्चैनं (for तत एनं) — b) D5 दारयामास B1 Dc S (except T1 G3) सायकैः (for तोमरैः) — f) K4 निपेतुर्; D1 व्यतन्वन् (for न्यपतन्) K4 Dn2 n3 D3 4 6 G3 धरणीतले. — After 13, S (except G3) ins

1287* सायका रावणेराजौ शतशः शकलीकृताः ।

[T1 तोमरा (for सायका) T2 रावणे राजन् (for °राजौ)]

14 a) T1 ततोंगदो M बालिसुतः — c) K1 B1–3 D2 महावेगं.

15 a) S (except G3 M1) तम् (for तस्य) G2 4 सुसंभ्रांतः. — c) G1 चास्य (for चापि)

16 a) K1 2 अभ्याशे (K1 by corr °से) गतं, K3. 4 B3 4 Dc D1 4 अभ्यास°; G4 अभ्याशाशत. — c) B1 D3m T2 M ताडयामास; D3 ताडयन्सव्ये

17 a) K1 2 सोभिचित्य, D1 सोविचिंत्य K1 2 प्रहारे, K4 T2 प्रभावं. K1. 2 D1 त (for स). — b) G1 वालिनंदनः; M बालिनः सुतः — c) T2 स तथा (for ससर्ज) K3 G1 2 4 [इ]द्रजित, D1 T1 [इं]द्रजिति Dc D2 कोपात्, G1 घोर (for क्रोधात्) — d) K2 D4 S (except G3) साल-स्कंदम्, K3 तालस्कंधम् B D3 6 तथांगदः (for अमित्र-जित्)

18 a) K1 2 समुत्सृष्टो, K3 वृणो°; B4 T1 रुषा सृष्टो — b) K1 2 तदा, K3 4 Dc D1 2 ततः (for तरुः)

19 a) K1 2 B3 हताश्वः (for °श्वात्) — b) D1 हत-सारथेः — c) K4 च (for [ए]व)

20 a) K1 2 4 Dc D2 तु (for तं) — b) K D5 स (for च) — c) K1 2 आगत्य (for आगम्य)

21 a) K1 (*sup lin* as in text) शतैस्; G2 4 शितैस् (for शरैस्) — b) K4 Dc D2 तथा; G2 4 शरैः (for तदा) — d) B Dn D3 4 6 G3 °बल, T2 G2. 4 M1 °रथः; G1 °बलः (for °रथम्)

22 a) K4 S (except T1 G3) उद्दिश्य (for अदृश्यं) K2 4 (m as in text) शूल, S (except G3) तीक्ष्णैर् (for शूरौ) — D1 om 22c–26b — c) G2 पोथ°, G4 बोध°, M1 रोध° (for योध°)

23 D1 om 23 (cf v l 22) — c) K2 3 व्य(K3 वि)सृजन्; B4 असृजत् B1 भीमः (for भूयः)

24 D1 om 24 (cf v l 22) — a) K2 अदृश्ये (for अदृश्यं) Dc विचिन्वंत. — c) K1 व्यविशुर् (for विविशुर्) B1 व्योम्नि — d) Dc D2 महतीर्गृह्य वै शिलाः.

तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ।
स भृशं ताडयन्वीरो रावणिर्मायया वृतः ॥ २५

तौ शरैराचितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३

मार्कण्डेय उवाच ।
तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरावमितौजसौ ।
बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १
तौ वीरौ शरजालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्जरे ॥ २
तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।
सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्य ततः स्थितः ॥ ३
सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च ।
हनूमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४
ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५
विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनोभौ चकार तौ ।

---

25 D_1 om 25 (cf v l 22) — ^{a}) K_1 (orig) $_2$ [अ]दृश्यंतः, K_1 (marg *sec m*) Dc_2 D_2 [अ]दृश्य स (for [अ]दृश्यः स) T_2 सन् (for स) — ^{b}) K_1 (by corr) $_2$ राक्षसैः — ^{c}) T_1 M सु- (for स) K_{1-3} B_1 $_2$ D (except D_3 $_4$, D_1 om) ताडयामास; K_4 S (except T_2 G_3) पीडयन्वीरो

26 D_1 om 26^{ab} (cf v l 22) — ^{a}) Dc तैः (for तौ) K_4 आयतौ, G_2 $_4$ अर्दितौ, M_1 आवृतौ (for आचितौ) K D_5 शूरौ, Dc भूयो (for वीरौ) — ^{c}) K_3 भूमौ

Colophon — *Major parvan*. K_1 $_2$ T_2 G_2 $_4$ आरण्य — *Sub-parvan* K_1 $_3$ $_4$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 M_1 (all om sub-parvan name) mention only रामो(M_1 रामायणो)पाख्यान — *Adhy name* M_2 इन्द्रजिद्युद्धं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 286, Dn_3 287, D_1 290, T_1 M_2 (orig) 278, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 276, G_1 273, G_2 275 — *Śloka no* . Dn 26, D_1 23.

273

1 ^{a}) K_{1-3} Dc D_4 $_5$ सहितौ (for पतितौ) — ^{b}) K_2 B Dn D_3, $_4$ $_6$ T_1 रामलक्ष्मणौ; D_5 [अ]तितेजसौ (for [अ]मितौजसौ).

2 ^{a}) B Dn D_3 $_6$ G_3 शरबंधेन; D_4 सारबंधेन — ^{d}) G_1 शकुना° (for शकुन्ता°)

3 ^{a}) T G_1 $_2$ $_4$ M दृष्ट्वा निपतितौ भूमौ (G_1 वीरौ) — ^{b}) K_1 $_2$ शितैः (for चितौ) S (except G_3) सर्वांगेषु शराचितौ — ^{d}) K_1 $_2$ $_4$ Dc D_1 $_2$ व्यतिष्ठत ; K_3 D_5 [अ]वतिष्ठत ; D_3 (before corr) [उ]पतिष्ठतः (by corr इति स्थितः) ; T_1 M_2 [अ]वतस्थिवान् ; T_2 G_1 $_2$ $_4$ [उ]पतस्थिवान् ; M_1 [अ]भितः स्थितः (for ततः स्थितः)

4 ^{a}) K_2 °मैंद्रविविधैः ; M °मैंदविविधैः — ^{c}) K_1 $_2$ $_4$ B_1 $_2$ Dc Dn_1 n_2 D_1 $_2$ $_5$ $_6$ T G_1 $_3$ हनुम(K_1 D_4 °मा)न्नील° ; M_1 हनूमान्नील°. — ^{d}) K हरी(K_1 °रे)श्वरः ; S (except G_3) महात्मना — After 4, K_4 Dc_2 D_1 $_2$ ins

1288* ततः समीरवचनाद्रामाध्यातः खगेश्वरः ।
आगम्यामोचयद्वीरौ सर्पबन्धात्सुदारुणात् ।

[(L 1) Dc_2 D_2 अथायात. (for रामाध्यात).]

Dc_2 D_1 $_2$ cont

1289* क्षणेन गरुडस्तात पतत्री समदृश्यत ।
दर्शनात्पक्षिराजस्य पन्नगाश्च प्रदुद्रुवुः ।
स चागत्य महापक्षी तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
परामृज्य करेणाथ ययौ येन पथागतः ।

5 ^{a}) K_4 D_1 आगत्य (for आगम्य) — ^{b}) K_4 कृतवर्मा — ^{d}) K_3 दिव्यास्त्रेण ; G_2 $_4$ ब्रह्मा°. K_3 D_1 विमोहितौ, T_1 G_1 $_2$ $_4$ M प्रमोहितौ

6 ^{b}) K_1 B Dn D_4 $_6$ G_3 [ए]तौ ; K_4 [ए]व ; D_5 च (for [उ]भौ) K_1 (marg *sec m* as in text) B Dn D_3 $_4$, $_6$ G_3 ह ; D_1 सः (for तौ) — ^{c}) T_1 तौ विशल्यौ (for विशल्यया).

विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६
तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्यावुदतिष्ठताम् ।
गततन्द्रीक्लमौ चास्तां क्षणेनोभौ महारथौ ॥ ७
ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८
अयमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेतात्त्वत्सकाशमरिंदम ॥ ९
इदमम्भः कुबेरस्ते महाराजः प्रयच्छति ।
अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ १०
अनेन स्पृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत ।
भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ११
तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याथ सत्कृतम् ।
चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२

सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनूमानङ्गदस्तथा ।
मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः ॥ १३
तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।
क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूंष्यासन्युधिष्ठिर ॥ १४
इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदात्मनः ।
निवेद्य पुनरागच्छत्त्वरयाजिशिरः प्रति ॥ १५
तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६
अकृताह्निकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥ १७
तयोः समभवद्युद्धं तदान्योन्यं जिगीषतोः ।
अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८
अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः ।

---

7 c) K3 वाततद्रागतौ, Dc D2 गततद्राक्लमौ, D5 गततंद्रि° K4 B4 D1 आस्ता; B1–3 Dn D3 4 6 चापि (for चास्ता) — d) B1 2 4 D1 3 4 6 G3 [ए]तौ, G2 4 [ई]शौ (for [उ]भौ)

8 a) G1 तयोर् (for ततो) T1 वीक्ष्य (for पार्थं) — c) K4 उवाच विशदं वाग्मी

9 a) B Dc1 Dn D3 4 6 G3 इदम् (for अयम्) B1 अस्त्रो (for अम्भो) B1 M1 गृहीत्वाशु (for °त्वा तु) — b) B1 महाराजस्य — c) K1 (marg sec m) त्वेतत्; K3 श्वेतु; K4 चैतान्; T1 M श्वेतस्; T2 G1 2 4 चैव (for श्वेतात्) — d) D2 5 अरिंदमः

10 K4 om. 10. — b) K (K4 om.) B2 3 Dc D1. 2 5 T1 G1. 2 4 राजराजः, Dn D4 6 महाराज; D3 महाराजं.

11 a) B Dn D3 4 6 G3 मृष्टनयनो; D5 स्पृष्टवदनो. — b) B2 Dc D1 च, B4 [अ]पि (for [उ]त) K2 भूतान्यंतर्हितान्हतः — c) K1 2 यदा; K3 सदा (for भवान्) K1. 2 यस्यैष; Dc यस्यैव (for यस्मै च) — d) B2 Dn D3 4 G3 प्रदास्यति नरः स तु

12 a) M1 वाक्य (for वारि) — b) K1 2 4 D1 परिगृह्य. K Dc D1. 2 5 [अ]थ सत्वरः; B1 [अ]थ तत्कृतं; B2 [अ]तिसत्कृतं; Dn D3. 4. 6 T1 G3 [अ]भिसंस्कृतं; M [अ]भिसत्कृतं.

13 a) K3 D2 सुग्रीवं जांब(D2 °बु)वंतं च. — b) K1 B2 Dc2 D5 6 T2 G3 हनुमान् K1 Dc1 तदा (for तथा) — c) K2 मैंदद्विविध° — d) K3 सर्वे (for प्राय°)

14 a) G1 तदा (for तथा) — After 14, D1 ins

1290* ततो बिभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।
पौलस्त्यमेतदालक्ष्य प्राप मूर्छां स्म लक्ष्मणः ।
अवहारं ततः कृत्वा राघवः सर्ववानरान् ।
वाक्यमित्यब्रवीद्दीन तन्मे निगदतः शृणु ।
राज्यभङ्गो वने वासः सीता नीता पिता मृतः । [5]
लक्ष्मणो मोहमापन्नः किं नो दुःखमतः परम् ।
बिभीषणो हनुमता रामस्त बोध्य बुद्धिमान् ।
आनाय्यौषधयो दिव्या लक्ष्मणं समजीवयत् ।

15 a) B2 4 Dn D3 4 6 G3 च (for तु) — b) B3 पित्रे तत्कर्म चात्मनः — d) K3 त्वरया शिबिरं; S (except G3) स्वयमाजिशिरः.

16 a) G1 2 4 आगतं तु (for आपतन्त)

17 a) K2 अकृताग्निकमेवैनं, T2 G3 4 कृताह्निकमथैवैनं. — b) D5 T2 G1 2 4 जिघांसु M2 जय° (for जित°)

18 a) G1 2 4 ततः (for तयोः) — b) T1 G2 4 ततो (for तदा) D1 अन्योन्य- (for अन्योन्यं) K1 जिघांसतः; K2 जिघांसतोः; K3 जिगीषया; G1 2 4 जिगी(G1 °ही)षंतोः. — d) K3 4 D2 3 शक्रप्रह्राद°

19 a) K4 अव्यध्यद्; S (except G3) सोवि° (for अविध्यद्). — b) Dc D2 मर्मभेदिनः — c) B3 [अ]शनि° (for [अ]नल°) — d) T1 राक्षसेश्वरं (for रावणिं शरैः).

सौमित्रिश्चानलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥ १९
सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्छितः ।
असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥ २०
तस्यासून्पावकस्पर्शैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः ।
यथा निरहरद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २१
एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
द्वितीयेन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२
तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता ।
जहार सुनसं चारु शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम् ॥ २३
विनिकृत्तभुजस्कन्धं कबन्धं भीमदर्शनम् ।
तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः ॥ २४
लङ्कां प्रवेशयामासुर्वाजिनस्तं रथं तदा ।
ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ २५
स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात्संभ्रान्तलोचनः ।
रावणः शोकमोहार्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६
अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसाम् ।
खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ २७
तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् ।
शमयामास संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २८
महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते गृहे ॥ २९
न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन्हता भवेत् ॥ ३०
न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।

---

20 ^{a}) D_4 सौमित्रिसार° — ^{b}) K_2 om from क्रोधमूर्छितः up to सौमित्रि॰ in 21^b — ^{c}) T_1 $G_{1\ 2}$ M व्यसृजल्; G_4 विसृज्य (for असृजल्) K_1 [अ]सौ (for [अ]ष्टौ) — After 20, D_1 ins

1291* ताश्चिच्छेद । सौमित्रिः शरानष्टावनागतान् ।,

while M_1 ins

1292* तानप्राप्ताञ्शितैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दनः ।

21 D_2 om up to सौमित्रि॰ in 21^b (cf v l 20) — ^{a}) K_1 [अ]थ, K_3 [आ]ग्नन्, $G_{1\ 2\ 4}$ [इ]षून् (for [अ]सून्) K_4 तस्यास्तन्पाकसंस्पर्शैः॰ — After 21^{ab}, S (except G_3) ins

1293* वारयामास नाराचैः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।
असृजल्लक्ष्मणश्चाष्टौ राक्षसाय शरान्पुनः ।

— ^{c}) K_3 न्यरहरद्; T_2 $G_{2\ 4}$ तं न्यहनद्, G_1 तमहनद् (for निरहरद्) K_4 B_{2-4} Dn_2 D_5 वीर (for वीरस्)

22 K_2 om (hapl) 22^{cd} — ^{c}) S (except G_3) तु बाणेन (for सनाराचं) — ^{d}) S (except G_3) अन्यम् (for भूमौ) K $B_{1\ 3}$ Dc D_2 S (except G_3) अपातयत् (for न्यपात°)

23 ^{a}) B_1 °येन च कौंतेय — ^{b}) Dc_2 D_2 तीक्ष्ण°, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ शित° (for पृथु°) K_2 भूयसा (for भास्वता) — ^{c}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ जघान (for जहार) B_1 रुचिरं (for सुनसं) $B_{1\ 2\ 4}$ D (except Dc D_2) चापि (for चारु) — ^{d}) G_4 ज्वलित° (for भ्राजिष्णु°).

24 ^{a}) K_{2-4} $D_{1\ 5}$ विनिकृत्तशिरःस्कंधं (D_5 °स्कंधात्); Dc_1 Dn_2 $D_{4,\ 6}$ विनिकृत्य भुजस्कंध; T $G_{1\ 2\ 4}$ M विनिवृत्त(T_1 M °कृत्त)शिरःस्कधः — ^{b}) D_3 (marg sec m) रावणि (for कबन्ध) K $D_{1\ 5}$ भीमदर्शनदर्शनं, S (except G_3) कबधाकृतिदर्शनः — After 24^{ab}, S (except G_3) ins

1294* पपात वसुधायां तु छिन्नमूल इव द्रुमः ।

— ^{c}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 5}$ कृत्वा (for हत्वा) K_1 $B_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2\ 5}$ G_1 सूतमप्याशु, T_1 °पुत्र च; T_2 $G_{2\ 4}$ °मप्यस्य

25 ^{b}) B_2 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 तं रथं वाजिनस्तदा — K_3 om 25^c–26^b — ^{cd}) Dc D_2 सरथं (for ददर्श), and पुत्रविनाशनं

26 K_3 om 26^{ab} (cf v l 25) — ^{a}) D_4 सु॰ (for स) D_4 विनितं (for निहत) $K_{1\ 2}$ Dc $D_{2\ 5}$ T_2 $G_{2\ 4}$ श्रुत्वा, T_1 M ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) — ^{b}) Dc D_2 रामात् (for त्रासात्) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 स(D_3 स)भ्रांतमानसः

27 ^{a}) D_6 °वनिकां सीतां, T_1 °वनिकासस्था — ^{d}) D_1 वेगेन (for जवेन) D_5 °सम्पार (for °पपात)

28 ^{a}) B_4 बुद्ध्वा (for दृष्ट्वा) B_1 चास्य (for तस्य) D_5 दुर्बुद्धिर् K_4 D_1 अवध्यः; B_4 अचित्य; T_1 अविध्यः; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ अवध्यः (for अविन्ध्य॰) — ^{d}) T_1 सूक्ष्मयुक्तेन हेतुना

29 ^{a}) T_1 महाराज्य T_1 दीप्ते; $G_{1\ 2\ 4}$ दीप्तो — ^{c}) D_3 G_4 हता चैषा; M_1 हतेवैषा K_2 यदि — ^{d}) B Dc Dn $D_{2\ 3}$ m (m as in text also) $_{4\ 6}$ G_3 च ते (B_1 वने) वशे (D_3 orig भविष्यति) (for च ते गृहे).

30 ^{c}) K_2 एतस्या; G_4 M एवास्य (for एवास्या)

31 ^{a}) G_4 मे (for ते) — ^{b}) K $D_{1\ 2\ 5}$ शचीपतिः

असकृद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासितास्त्रिदशा युधि ॥ ३१
एवं बहुविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा ।
क्रुद्धं संशमयामास जगृहे च स तद्वचः ॥ ३२
निर्याणे स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः ।
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

२७४

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ।
निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १
संवृतो राक्षसैर्घोरैर्विविधायुधपाणिभिः ।
अभिदुद्राव रामं स पोथयन्हरियूथपान् ॥ २
तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
हनूमाञ्जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३
ते दशग्रीवसैन्यं तदृक्षवानरयूथपाः ।
द्रुमैर्विध्वंसयांचक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ४
ततः स्वसैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः ।
मायावी व्यदधान्मायां रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ५
तस्य देहाद्विनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यृष्टिपाणयः ॥ ६
तान्रामो जघ्निवान्सर्वान्दिव्येनास्त्रेण राक्षसान् ।

(for शत°) — [c]) G1 वै (for हि) — [d]) S (except G3) निर्जिता° (for त्रासिता°) G1 (before corr.) अपि (for युधि)

32 [b]) B2 अविंधो; T G1 2 4 अव(T1 °वि)ध्यो (for अविन्ध्यो) K4 अवंध्यो राक्षसेश्वरः — [c]) M संक्रुद्धं शम- (M1 संश)यामास. — [d]) K3 4 T1 M1 transp. च and स T1 स च जग्राह तद्वचः

33 [b]) K2 निधायास्यं; D1 पिधायासिं; T2 G1 2 4 नियतारं; M निरस्यासिं K Dc D2 5 निशाचरः — [d]) S (except G3) युज्य° (for कल्प्य°)

Colophon. — *Major parvan*: K1 2 Dn3 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan*: N G1 3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K3 श्रीरामो-; G1 रामायणो)पाख्यान. — *Adhy. name*. B1 अविंध्यवाक्यं, G1 M3 इंद्रजिद्वधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) Dn 287 (Dn3 288), D1 291, T1 M2 (orig.) 279, T2 G4 M (M2 *inf. lin.*) 277, G1 274, G3 276 — *Śloka no.*: Dn 33, D1 40

274

1 [a]) =Rām 6 95 50[a] K1 2 दशशिराः — [b]) G4 निषूदिते (for निपा°) — [c]) G2 निर्याय

2 [a]) Dn2 n3 D1 3-6 G3 4 स वृतो; T1 वृतो वै — [d]) B Dn D3 4 6 G3 योध°; Dc D2 बोध° (for पोथ°) G2 °वाहिनीं (for °यूथपान्) K4 पोथयामास यूथपान्

3 [a]) K1 2 Dc D1 2 5 M आपततं (for आद्रवन्तं). — [b]) B1 मैंदनीलांगदास्तथा — [c]) K1 D1 हनुमान्; Dc D2 हनुवान् D1 2 जांबुवान् — [d]) G1 सैन्यास्ते; G2 तत्सैन्य, G4 ससैन्यं

4 [b]) B1 2 D1 3 4 6 G3 ऋक्षवानरपुंगवाः; T G1 2 4 M दृष्ट्वा वानरयूथपाः (T1 °पुंगवाः)

5 [a]) K1 2 B2 3 Dc Dn D1 2 T G3 स (for स्व-) K4 ततः सैन्यं समालोक्य — [b]) T G1 2. 4 महात्मभिः (for अरातिभिः) B1 लोभ्यमानं स शत्रुभिः — [c]) K1 2 व्यद- धन्; B2 4 D3 4 6 G3 चासृजन्; Dc D2 व्यसृजन्; D5 विदधन्, T1 विदधे (for व्यदधान्) T2 G2 मायावीर्योव्य- धान्मायां; G4 मायामादाय युयुधे — [d]) B Dn D1 3 4 6 G3 राक्षसाधिपः (cf 7 and v l)

6 T1 om 6-7 — [a]) B1. 2 4 D3 4 6 G3 देहविनि- ष्क्रांताः; D1 देहाद्विनिःसृत्य.

7 T1 om 7 (cf v l 6) — [b]) M1 दिव्यास्त्रेणैव T2 G2 4 वीर्यवान् (for राक्षसान्) — [d]) Dc D1. 2 व्यद- धद् K1 2 T2 G1 2 4 राक्षसेश्वरः (cf. 5 and v l).

8 [b]) K4 धीमतः; G2 4 वीर्यवान् (for भारत). — D2

अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७
कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
अभिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८
ततस्ते राममर्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।
अभिपेतुस्तदा राजन्प्रगृहीतोच्चकार्मुकाः ॥ ९
तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः ।
उवाच रामं सौमित्रिरसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥ १०
जहीमान्राक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।
जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११
ततो हर्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२
मातलिरुवाच ।
अयं हर्यश्वयुग्जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ।
शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् ॥ १३
तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ।
स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ॥ १४
इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ।
मायेयं राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ १५
नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।
तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥ १६
ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ।
रथेनाभिपपाताशु दशग्रीवं रुषान्वितः ॥ १७
हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते ।
सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्याश्च नानदन् ॥ १८
स रामाय महाघोरं विससर्ज निशाचरः ।

---

om (hapl) 8^{c}–9^{b} — ^{c}) K_4 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ स (for च) — After 8, D_1 reads (for the first time) 10^{cd} and *repeats* thereafter 8^{ab}

9 D_2 om 9^{ab} (cf v l 8), D_1 om 9^{a}–10^{b} — ^{a}) $K_{3\ 4}$ D_5 आर्छंतो, T_1 आनर्छन्, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ आगच्छन्; G_3 अत्संतो, M_1 आनर्चन्, M_2 आनर्छन् (for अर्छन्तो) — ^{b}) K_3 B_1 $G_{2\ 4}$ निशाचराः, G_1 क्षपाकराः — ^{c}) K_1 ततो (for तदा) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 राम (for राजन्) — ^{d}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 प्रगृहीतशरासना°, T $G_{1\ 2\ 4}$ °तेपुकार्मुकाः

10 D_1 om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{c}) K $D_{1\ 5}$ $G_{1\ 2\ 4}$ उवाच राम° ($G_{1\ 2\ 4}$ वाक्यं) सौमित्रिम् — ^{d}) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ $G_{1\ 2\ 4}$ महद्; T_1 [ऽ]ब्रवीद् (for बृहद्)

11 ^{b}) G_4 प्रतिरूपितान् — After 11^{ab}, $G_{1\ 2}$ ins

1295* इत्युक्तो लक्ष्मणं पार्थ तदा गन्तुं समुद्यतः ।

— ^{cd}) $K_{1\ 2}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ om (hapl) 11^{cd} M_1 चापि ह्यात्मनः; M_2 चापि नात्मनः (for चान्यानात्मनः)

12 ^{c}) Dc D_2 तदा (for रणे) — ^{d}) K_4 प्रांजलिः (for मातलिः)

13 G_1 M_2 om the ref — ^{a}) S (except G_3) राम (for जैत्रो) — ^{b}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ (with hiatus) अमोघः (for मघोनः) — After 13^{ab}, S (except G_3) ins

1296* त्वदर्थमिह संप्राप्तः मदेशाद्धि शतक्रतोः ।

— ^{e}) B_3 स युद्धे (for शतशः)

14 ^{a}) D_1 तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र. — ^{b}) K_3 S (except G_3) दत्तेन, B_1 युक्तेन (for यत्तेन)

15 Before 15, D_2 ins मार्कण्डेय उ° — ^{a}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ transp राघवः and मातलेः (in ^{b}) $K_{1\ 2}$ इ(K_2 य)त्यूचे मातलिस्तथ्यं — ^{b}) K D_1 ततो (for वचो) K_4 Dn_3 D_5 मातलि (for मातलेः) — ^{c}) B_4 Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ G_3 मायैषा (for मायेयं) $G_{1\ 2\ 4}$ राक्षसेंद्रस्य (for °सस्येति)

16 ^{c}) Dc D_2 उपातिष्ठ (for तदा°) K Dc $D_{1\ 2}$ दिव्यम्; B_1 इमम् (for शीघ्रम्) T_2 तदातिष्ठाभिदिष्ठ्येनं; $G_{1\ 2\ 4}$ M तदा(G_1 °मा-; G_4 °था)तिष्ठाभिनंद्यैनं — ^{d}) B_1 शीघ्रम्, S (except G_3) रथम् (for इमम्).

17 ^{c}) B_4 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 °भिपपाताथ

18 After 18^{ab}, K_2 *repeats* 17^{a}–18^{b} — ^{c}) B_2 G_2 सिंहनादः T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ च पटहा — ^{d}) B_1 देवास्र (for दिव्यास्र) K_1 Dc तदा, K_2 Dn D_{4-6} G_3 तथानदन्; B_1 D_3 त्वथा°; D_1 ततो° (for च ना°) T_1 G_1 नादयन् (for नानदन्) — After 18, $B_{1\ 3\ 4}$ Dc D_2 ins

1297* ततः प्रववृते युद्धं रामरावणयोर्महत् ।

B_4 cont B_2 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 ins after 18

1298* दशकन्धरराजसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ।

$B_{1\ 3}$ Dc D_2 ins after 1297*, $B_{2\ 4}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3, after 1298*

1299* अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाभवत् ।

[For 1298* (hypermetric!) and 1299*, cf Rām 6 107 51^{cd}–52^{ab}, and Jacobi, *Das Rāmāyana*, pp 14, 74

शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।। १९
तच्छूलमन्तरा रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ।। २०
ततः क्रुद्धः ससर्जाशु दशग्रीवः शिताञ्शरान् ।
सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ।। २१
ततो भुशुण्डीः शूलांश्च मुसलानि परश्वधान् ।
शक्तीश्च विविधाकाराः शतघ्नीश्च शितक्षुराः ।। २२
तां मायां विकृतां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ।
भयात्प्रदुद्रुवुः सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ।। २३
ततः सुपत्रं सुमुखं हेमपुङ्खं शरोत्तमम् ।
तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह ।। २४
तं बाणवर्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ।
जहृषुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ।। २५
अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ।
ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवगन्धर्वकिंनराः ।। २६
ततः ससर्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ।
रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।। २७
स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः ।
प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभिपरिष्कृतः ।। २८
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सगन्धर्वाः सचारणाः ।
निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।। २९
तत्यजुस्तं महाभागं पञ्च भूतानि रावणम् ।

— Dc D2 यथा (for तथा) Dc भवेत् (for [अ]भवत्)]

19 ^{a}) T1 मायामयं (for स रामाय) B1 °तेजा (for °घोरं) — ^{c}) K1 °स्पष्टं; K2 °स्पर्शं (for °प्रख्यं) T1 शूलं चाशनिसप्रख्यं — ^{d}) = 27^{d} G1 यमदडम्

20 ^{a}) K3 अंतराद; B D (except D1 5) G3 M1 सत्वरं (for अन्तरा) T2 G1 2 4 तच्छूलमथ रामस्तु

21 ^{b}) K2 वरान् (for शरान्) — ^{c}) D1 रक्षः (for रामे)

22 ^{a}) K Dc D1 2 5 गदा (for ततो) K1 2 भुसुडीः; K3 भुशुडाः; K4 मुखंठीः; B D3 4 6 G3 भुपुंडीः; Dc भूषडीः; D1 भृशुंढीः; G1 2 4 मुसंठीः, M मुसृंठीः K1 2 शूलाद्यान्; K3 B2–4 D3 4 6 G3 शूलानि (for शूलांश्च). T1 ततो मुसंठिकाः शूलाः. — ^{b}) Many MSS मुशलानि K3 4 Dc D1. 4 5 परस्वधान्; G1 2 4 परश्वथान् — ^{d}) K1 M शतक्षुराः; K4 B2–4 Dc D4 T2 G1 2 4 शि(K4 सि)-तान्क्षुरान्; Dn D6 G3 शिताः क्षुराः; D5 शतान्शरान्; T1 शितान्शरान्

23 ^{a}) S (except G3) विविधां (for विकृतां) — ^{c}) M2 विदुद्रुवुः — ^{d}) G1 2. 4 सैनिकाः (for वानराः) D3 5 T1 °दिशः.

24 ^{a}) K4 D5 T2 सपत्रं — ^{b}) D1 दीप्यमानं (for हेम°). — ^{c}) K4 शत्रून् (for तूणाद्)

25 In D4, the portion of the text from 25 up to 48^{c} of the next adhy is lost on missing fol (401–402) — ^{a}) K1 बाणवीर्यं; K2–4 B2 Dn1. n2 D2 3 बाणवर्षं; G2 4 प्रेक्ष्य बाणं. — ^{b}) B1 5 Dc1 Dn D6 G3 [अ]नुमंत्रितं; B2 4 सुमंत्रितं — ^{c}) K3 G1 4 जहृषुर् (for जहृपुर्) Dn2 तेन (for देव-) — ^{d}) Dn2 देव° (for शक्र°)

26 D4 missing (cf v l 25) — ^{b}) K1 4 G4 राक्षसः, D1 राक्षसं — ^{c}) S (except G3) ब्रह्मास्त्रे योजिते तस्मिन्. — ^{d}) B Dn D6 G3 °दानवकिंनराः, G2 4 °गंधर्वदानवाः

27 D4 missing (cf v l 25) D1 om 27^{ab} — ^{a}) T2 G1 2 4 तस्मिन् (for ततः) — ^{d}) = 19^{d}. D1 [उ]दित (for [उ]द्यतम्) — After 27, B2–4 D (except Dc1 D3, D4 missing) G3 ins

1300* मुक्तमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ।

On the other hand, G1 ins after 27

1301* अमोघमविषह्यं च स देवासुरपन्नगैः ।
भासयन्तं दिशः सर्वाः स्वया दीप्त्या महाप्रभा ।

28 D4 missing (cf v l 25) — ^{cd}) B1 °पुरष्कृतः; B3 4 Dc Dn D2 4 G3 °परिप्लुतः (for °परिष्कृतः). T1 प्रजज्वाल महाज्वालो तया (sic) चापि परिप्लुतः; G2 4 जज्वाल स (G4 सु-) महाज्वालो अ(G4 ह्य)ग्निनाभिपरिष्कृतः

29 D4 missing (cf v l 25) — ^{b}) B Dc1 Dn D6 G3 सहगंधर्वचारणाः.

30 D4 missing (cf v l 25) — ^{a}) K1 T2 महाबाहु — ^{b}) T2 भूताश्च (for °नि) — ^{c}) K1 2 सर्वलोकेभ्यः — ^{d}) G2 4 ब्रह्मास्त्रेणामितौजसा

31 D4 missing (cf v l 25) — ^{a}) K4 तु; S (except G3) [ऽ]पि (for हि) — ^{c}) K1 2 तेन; T1 देहं (for नेशुर्) K1 2 T1 °निर्दग्धं — ^{d}) K1 2 Dc D2 स्म; T G1 2. 4 हि (for च) K1. 2 Dc D1 2 भस्म प्रदृश्यत

अंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३०
शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।
नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

मार्कण्डेय उवाच ।
स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विषम् ।
बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १
ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं महाभुजम् ॥ २
रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ।
गन्धर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३
पूजयित्वा यथा रामं प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशाः ।
विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥ ५
ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् ।
अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
प्रतीच्छ देवीं सद्वृत्तां महात्मञ्जानकीमिति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् ।

(D_1 °ते), K_4 भस्मापि दृश्यते, B_2 भस्मान्यदृश्यत. M निशा तस्माद्व्यदृश्यत

Colophon D_4 missing — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* N (D_4 missing) T_1 $G_{1\ 3}$ (all om sub-parvan name) mention only रामो(K_2 श्रीरामो°; T_1 श्रीरामायणो°; G_1 रामायणो°)पाख्यान — *Adhy name* B_4 Dn_2 $D_{1\ 6}$ $G_{1\ 3}$ M_2 रावणवध° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 288, Dn_3 289, D_1 292, T_1 M_2 (orig) 280, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 278, G_1 275, G_2 277 — *Śloka no* Dn_1 34, Dn_2 n_3 33, D_1 30

275

☞ D_4 missing up to 48^c (cf v l 3 274 25), the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

1 ^{a}) $K_{1\ 2}$ राक्षस (for रावण) $K_{1\ 2}$ T $G_{2\ 4}$ क्रुद्ध, G_1 संख्ये (for क्षुद्रं) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ दशग्रीवं, T_2 राक्षसेश (for °सेन्द्रं) B_4 युधिष्ठिर (for सुर°) — ^{c}) Dn_3 सुमहद्, G_1 सुसुहृद् D_1 corrupt

2 ^{a}) M तस्मिन् (for ततो) B_1 दशग्रीवे हते तस्मिन् — ^{b}) $B_{3\ 4}$ सर्वे पुरो°; $G_{2\ 4}$ सर्षिगणास्तथा — ^{d}) D_3 T_1 ते (for त) Dc_1 D_2 सहानुजं (for महाभुजम्)

3 ^{b}) K_4 B_{1-3} वनदेवताः — ^{d}) $K_{3.\ 4}$ D_3 त्रिदिवालयाः; M_2 त्रिदशस्त्रियः B_4 ववर्षुस्ताः सुरालयाः.

4 ^{a}) K B_1 Dc $D_{1\ 2\ 5\ 6}$ तथा; D_3 ततो; T_1 M_1 तु ते; T_2 G रणे (for यथा) — ^{b}) Dc_1 °र्यथागतः — ^{c}) S (except G_3) गतोत्सव° (for महोत्सव°) — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ अप्युत (for अच्युत)

5 ^{b}) M राज्यं (for लङ्कां) B_1 महाबलः — ^{d}) T_1 पुनः (for प्रभुः) K_3 °पुरंजय

6 T_1 om 6^b — ^{b}) K_{1-3} D_5 °पुरःसरां; K_4 °पुरःसरः; Dc $D_{1\ 2}$ °पुरःसराः; D_3 °पुरःसर; T_2 °पुरस्कृतः — ^{c}) K_4 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ अवध्यो, B_1 अविंदो, D_1 T_1 अविध्यो K_3 $D_{3\ 5}$ G_1 (by corr) $_{2\ 4}$ M सुप्राज्ञो; G_1 (before corr) °प्रीतो (for °प्रज्ञो) — ^{d}) $G_{1\ 2\ 4}$ वृद्धोमात्यो M [ऽ]भिनिर्ययौ T_1 वृद्धो मान्यो हि निर्ययौ

7 ^{a}) D_1 स (for च) B_2 महाघोरं (m °प्रज्ञं); T_1 °प्राज्ञ — ^{b}) K_1 दैत्यनाशन; K_2 °माश्रितः; K_4 चैत्यमाश्रितं (sic), B Dn D_6 T_2 G_3 M_2 दैन्यमास्थितः — ^{c}) D_6 प्रतीक्ष

8 ^{a}) T_1 रामोवाच (for एतच्छ्रुत्वा) — ^{b}) $G_{2\ 4}$ महारथात् (for रथो°) — ^{c}) B_4 रूपेण (for बाष्पेण) $K_{1\ 2}$ [अ]भिहतां; K_4 $B_{3\ 4}$ D_1 G_3 M [अ]पिहितः; Dc D_2 [अ]भिहित°; D_3 [अ]भिहिता, D_5 G_4 [अ]पिहतः; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$,

16538 291. 8 292. 8 बाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्शिताम् ।
मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९
उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ॥ १०
मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
जरां व्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११
कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३
ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
पपात देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ १४
यो ह्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाभवत् ।
क्षणेन स पुनर्भ्रष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ १५
ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पितामहो जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७
शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८
राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९
ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिता हि मे ।

[अ]भिहतः

9 ^{b}) K_3 ध्यानस्थां; B_4 वन°; G_1 यून°. $K_{1.2.4}$ $B_{1.3.4}$ Dn_2 D_5 शोककर्षितां. — ^{d}) K_2 म्लिष्टवासस; K_4 क्लिष्टवाससां; B_4 T कृष्णवाससीं; Dc D_{1-3} G_1 कृष्णवाससां. $G_{1.3.4}$ ध्यानशोकपरायणां.

10 ^{a}) K_1 (before corr.) जटिलां (for वैदेहीं). — ^{b}) K_3 B Dc_1 Dn_2 n_3 परामर्ष°. — After 10^{ab}, $G_{1.3.4}$ read 60^{ab}. — ^{c}) D_5 transp. गच्छ and वैदेहि. K Dc D_{1-3} [अ]सि (for त्वं). — ^{d}) K Dc D_{1-3} transp. मया and कृतं. S (except G_3) °एतत्कार्यं मया तव.

11 ^{d}) Dn_3 मे; D_1 च (for [अ]सौ). $K_{1.3}$ निह- (K_1 °हि)तो राक्षसेश्वरः.

12 ^{a}) K_3 T_1 अस्मद्-; B_1 न्वस्मद्-; G_3 त्वस्मद्- (for ह्यस्मद्). T_2 $G_{1.2.4}$ M कस्माद(G1 तस्माद-; M_1 कस्माद्ब्य)-स्मद्विधो जातु. — ^{b}) T $G_{1.2.4}$ M जानन्धर्मार्थनिश्चयान् ($G_{2.4}$ °यं).

13 ^{a}) $G_{1.4}$ सद्वृत्ताम् (for सुवृत्ताम्). K_1 च (for वा). T_2 G_2 असद्वृत्तां सुवृत्तां वा. — ^{c}) T_2 °भोग्यां च, G_1 °भोगाच्च (for °भोगाय).

14 M_2 om. (hapl.) 14^{b}–16^{a}. — ^{c}) M_1 transp. देवी and व्यथिता.

15 M_2 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) B Dn D_6 [ऽ]पि (for हि). K_4 सुखसंभूतो; T_1 हर्षसंभ्रांतो; T_2 भव-संभूतो. — ^{b}) T_1 मुखं (for मुख-). S (except G_3, M_2 om.) पुरा (for तदा). — ^{c}) K $D_{3.5}$ परिभ्रष्टो, B D_6 $G_{2.3}$ M_1 पुनर्नष्टो; Dc $D_{1.2}$ परिभ्रष्टा; T_2 $G_{1.4}$ पुनर्दृष्टो. — ^{d}) B Dc Dn D_4 M_1 निःश्वास इव. $K_{1.2.4}$ $D_{1.5}$ दर्पणः.

16 M_2 om. 16^{a} (cf. v.l. 14). — ^{b}) K_1 रामभाषणं. — ^{d}) T_2 $G_{2.4}$ बभूवुः शुभलक्षणाः, G_1 °व शुभलक्षणा. — After 16, Dc D_2 ins. a passage given in App. I (No. 28).

17 Before 17, $D_{1.2}$ ins. मार्कंडेय उ°. — ^{b}) T_1 विनयेन, G_4 विमाने च. — ^{c}) B D_6 G_3 पद्मयोनिर् (for पिता°).

18 ^{d}) Dc D_2 ब्रह्मर्षयो (for सप्तर्षयो).

19 ^{a}) D_1 नाम (for चैव). — ^{b}) K_4 D_1 °भास्कर°; Dc D_2 °भासुर°.

20 ^{a}) $B_{2.3}$ [अ]तरीक्षं; M_1 [अ]नरिक्षे. — ^{b}) Dc D_2 °दानव° (for °गन्धर्व°). — B_4 om. 20^{cd}. — ^{d}) T_1 $G_{1.2.4}$ नभस्थल.

21 ^{b}) Dc D_2 transp. तेषां and मध्ये.

22 ^{a}) T_2 ततः (for न ते). K_3 कार्यं, B_{1-3} Dn D_6 T_1 G_3 दोषं (for कोपं). — ^{b}) K_4 तव; B Dc Dn $D_{2.6}$ G_3 हि ते (B_1 च मे) (for हि मे).

23 =(var.) 3. 75. 7. — ^{a}) T_1 भूतात्मा (for °नां)

गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
अग्निरापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सर्वा विश्रावयन्दिशः ।
पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २५
वायुरुवाच ।
भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
अपापा मैथिली राजन्संगच्छ सह भार्यया ॥ २६
अग्निरुवाच ।
अहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २७
वरुण उवाच ।
रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २८
ब्रह्मोवाच ।
पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
साधो सद्वृत्तमार्गस्थे शृणु चेदं वचो मम ॥ २९
शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ॥ ३०
अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराभवत् ।
कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३१
वधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना ।
नलकूबरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३२
यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।

— 23^{cd} = (var.) 24^{cd} — ^{c}) S (except G3) transp मे and विमुञ्चतु

24 T1 G2. 4 om. (hapl.) 24. — 24^{cd} = (var.) 23^{cd} — ^{c}) K D1. 3 विमुञ्चंतु यथातत्त्व (K1. 2 °थ्य) — ^{d}) K1. 3. 4 D1. 3 गते वा (K3 D3 चा)द्य त्यजंतु मां; K2 तमेवादि त्यजतु मा — After 24, N (D4 missing) T1 G3 ins.:

1302* यथाहं त्वद्गते वीर नान्य स्वप्नेऽप्यचिन्तयम् ।
तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ।

[(L. 1) Dc D2 हि (for [अ]ह) K4 व्यचितय; T1 ह्यचितय — (L. 2) B2 यथा (for तथा) K3 D1. 3. 5 [इ]ह (for हि). T1 गतिर् (for पतिर्).]

25 ^{b}) K1. 2 श्रा(K2 छा)वयंत्यखिला दिशः; K3 Dc D1. 2 सुस्वरा लोकसाक्षिणी

26 ^{a}) K4 D3 M1 ते (for वै) — ^{c}) B1 न पापा (for अपापा) — ^{d}) D1 गच्छस्व (for संगच्छ) S (except G3) सीतया (for भार्यया)

27 S (except T1 G3) om. the ref. — ^{d}) K1 D3. 5 नापराध्यते; K3 प्रतिगृह्यतां.

28 ^{a}) K Dc D1–3. 5 रसाः सर्वे मत्प्रसूता; B1 रसा मम प्रसूता हि; T1 रसानि मत्प्रसूतानि; T2 ममंतस्थः प्रसूते हि; G1 रस मत्तः प्रसूतं हि, G2 सर्वमतश्चरो वेत्ति — ^{b}) K4 D2 देहे देहेषु; Dc देहिदेहेषु; T1 हितो देवेषु; T2 मर्वदेवेषु (for भूतदेहेषु) — ^{c}) K1. 2 च त्वा; K3 Dc D1–3. 5 T1 M त्वां वै (by transp.) T1 ब्रवीमीह; G2. 4 ब्रवीम्येतन् (for प्रब्रवीमि) — ^{d}) K1. 2 जानकी (for मैथिली) — After 28, D1 ins.:

1303* पार परं त्वमेवास्मी विष्णुब्रह्मात्मरूपवान् ।
अपारपारोऽसि हरे पारेभ्योऽपि परः सदा ।
ब्रह्मपारोऽस्मि विश्वेश परपारनयस्तथा ।
पराणा च परास्यसि पारः पारः सदैव सः ।
सर्वभूतनिवासी च भूमन्स परमस्तथा ।,

while T1 G1 M ins.:

1304* यमः ।
धर्मराजोऽस्मि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।
शुभाशुभानां सीतेयमपापा प्रतिगृह्यताम् ।

[G1 धर्मः (for यम.) — (L. 1) G1 धर्मोहमस्मि (for धर्मराजोऽस्मि).]

29 ^{a}) T2 G1. 2 अत्र (for पुत्र) — ^{b}) K1. 2 सद्वृत्तधर्मिणि; some MSS. राजर्षिधर्मणि — ^{c}) K1. 4 B3. 4 Dn1 D3. 5 G3 साधौ K2 T2 G4 -मार्गस्ते; Dc1 Dn2 n8 D2. 6 काकुत्स्थ; Dc2 T1 -मार्गस्थः; G1 M1 -मार्गस्थ

30 D2 om. 30^{a} — ^{a}) T2 एषां (for एष) K1. 2 धीर (for वीर) — ^{d}) D1 मानवानां निपातितः.

31 ^{a}) K3 D5 °सत्त्वानां, B1 °शत्रूनां (for °भूतानां). — K1. 2 om. 31^{c}–32^{b} — ^{d}) Dc2 D3 G4 किंचित् (for कंचित्)

32 K1. 2 om. 32^{ab} (cf. v.l. 31) — ^{c}) K1. 2 नडकूबर° — ^{d}) D1 हि; T2 वा (for च) S (except G3 M1) transp. कृता and मया

शतधास्य फलेद्देह इत्युक्तः सोऽभवत्पुरा ॥ ३३
नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते ।
कृतं त्वया महत्कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३४
दशरथ उवाच ।
प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोऽस्मि ते ।
अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३५
राम उवाच ।
अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३६
मार्कण्डेय उवाच ।
तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो मनुजाधिप ।
गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ॥ ३७
ततो देवान्नमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।
महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ॥ ३८
ततो वरं ददौ तस्मै अविन्ध्याय परंतपः ।
त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ॥ ३९
तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रमुखैर्वृतः ।
कौसल्यामातरिष्टांस्ते वरानद्य ददानि कान् ॥ ४०
वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयम् ।
राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवम् ॥ ४१
ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।
समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ ४२
सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।
रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ ४३
दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ।
उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ॥ ४४

---

33 K_{3} om 33 — ^{a}) $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 3}$ आसीदेत्; $B_{1\ 2}$ Dn_{3} सेवेत; D_{5} आसीदे, T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ सीतां वा; M_{1} मन्येत; M_{2} आसीत (for आसेवेत) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ प्रियाम् (for स्त्रियम्) $K_{1\ 2}$ इति (for अपि) K_{2} ब्रुवन् (for ध्रुवम्) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ पतेद्, D_{1} भवेद् (for फलेद्) B Dc_{1} Dn D_{6} मूर्धा (for देह) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ इत्युक्तोसौ पुराभवत्

34 ^{a}) T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ तु (for [अ]त्र) — ^{b}) Dc D_{2} G_{2} महामते (for °द्युते) $K_{1\ 2}$ D_{1} सगच्छ सह भार्यया — ^{c}) M_{1} कर्म (for कार्य) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ अमरप्रभो, Dc_{1} D_{2} °प्रभः; G_{4} अमितप्रभः

35 ^{a}) D_{5} S (except G_{3}) तव (for वत्स) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ तव; T_{2} G_{4} [अ]स्म्यहं (for [अ]स्मि ते) — ^{c}) K_{1} Dc $D_{1-3\ 5}$ T_{1} ते राज्यं, T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ राज्य स्वं (for राज्यं च)

36 ^{a}) Hypermetric! K_{2} D_{3} G_{1} M_{2} त्वा — ^{b}) $G_{2\ 4}$ पिता मे जनको यदि

37 T_{1} om 37–39 (with मार्कण्डेय उ°); T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ M om the ref — ^{b}) B Dn D_{6} G_{3} भरतर्षभ; T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ मनुजर्षभ M प्रहृष्टेनांतरात्मना — ^{c}) B Dc Dn D_{6} G_{3} [इ]ति (for त्वं) — ^{d}) B Dc Dn $D_{2\ 6}$ G_{3} रामं रक्तांतलोचनं. — After 37, N (D_{4} missing) G_{3} ins

1305* संपूर्णानि हि वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते ।
[K_{4} च; $B_{2\ 3}$ Dn $D_{1.\ 4-6}$ [इ]ह (for हि)]

38 T_{1} om 38 (cf v l 37) — ^{b}) G_{2} अभिसंवृतः. — ^{d}) $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ वैदेह्या, G_{1} सीतया (for भार्यया). $K_{1\ 2}$ भार्यया समुपेयिवान्; T_{2} सभार्यः पुरमेयिवान्, $G_{2\ 4}$ भार्यया सह सीतया

39 T_{1} om 39 (cf v l 37) — ^{ab}) Dc D_{2} तयोर् (for ततो) M_{1} transp वरं and ददौ $K_{2\ 3}$ Dc D_{2} T_{2} तस्मा, D_{1} M तस्माद् (for तस्मै) K_{3} Dc $D_{2\ 3}$ अ(K_{3} य)विध्याय, K_{4} अवध्याय, B Dn $D_{5\ 6}$ G_{3} ह्यविध्याय, T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ अवध्याय (for अविन्ध्याय) K_{3} Dc_{1} $D_{1\ 3}$ परंतप — ^{c}) B_{1} चानुमानाभ्यां, B_{3} D_{1} दान°, $G_{1\ 2\ 4}$ M चार्थकामाभ्या

40 ^{b}) B Dn D_{6} G_{3} (before corr) शक्रपुरोगमः (for °मुखैर्वृतः) — ^{c}) N (except K_{1} Dn_{2}, D_{4} missing) कौशल्या° T_{1} कौशल्यापुत्र ते राम — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ अन्यान् (for अद्य) K_{4} Dn_{2} D_{3} $G_{2.\ 4}$ ददामि.

42 ^{a}) T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ तथेति (for ततस्ते) K_{1} सर्वे (for प्रोक्ते) — ^{b}) T_{2} $G_{2\ 3}$ ततस्तद्°; G_{1} M_{1} ततस्ते, M_{2} तथेव (for तथेति) $K_{1\ 4}$ T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ वचनात् (for वचने) K_{3} Dc_{2} D_{2} तथा (for तदा) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ लब्धचेतनाः

43 ^{a}) T_{1} चैव (for चापि) T_{1} महाभाग — ^{b}) M_{1} हनुमतो — ^{c}) T_{2} रामकीर्ति° T_{1} वत्स (for पुत्र)

44 ^{a}) D_{5} च सुख° (for त्वामुप°) — ^{b}) T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ °प्रसादात् (for °प्रसाद°) S (except G_{3}) तथा (for सदा) — ^{d}) D_{5} नित्यं (for इति).

45 ^{a}) T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ तत्; M तु (for ते) K_{4} D_{3} ततः सप्रेक्ष्य(D_{3} °क्ष)माणानां — ^{b}) K_{4} D_{3} $G_{1.\ 2.\ 4}$ °कारिणां

ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ ४५
दृष्ट्वा तु रामं जानक्या समेतं शक्रसारथिः ।
उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ॥ ४६
देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ।
अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ ४७
सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ४८
इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतां वरम् ।
संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ ४९
ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।
सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ॥ ५०
विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।
संततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ॥ ५१
पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।
कामगेन यथा मुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी ॥ ५२
ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिश्ये स पार्थिवः ।
तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥ ५३
अथैनान्राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ।
विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वशः ॥ ५४
गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छर्क्षेषु तेषु च ।
सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुनरागमत् ॥ ५५
विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ।
पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥ ५६
किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतां वरः ।
अङ्गदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ५७
ततस्तैरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।
यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ५८
अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
भरताय हनूमन्तं दूतं प्रस्थापयत्तदा ॥ ५९

(for °कर्मणाम्) — cd) K D2 3 5 transp देवाः and सर्वे

46 ab) B Dn D3 6 G3 transp तु and राम, and read सगत (B1 °मं) (for समेत) — c) K2 3 D2 3 5 6 T1 परमः; B1 परमं — d) K3 सुरमध्य (for सुहृन्मध्य)

47 b) K1-3 D1 3 5 मनुष्योरगरक्षसां, K4 मानुषासुररक्षसां, B1 राक्षसानां च भोगिनां; Dc D2 मनुष्योरगभोगिना, G2 4 मनुष्यासुर° — d) T1 इति (for इद)

48 a) K1 B4 °गधर्व- — b) K B1 4 Dc D1-3 5 °राक्षसकिंनराः; T G1 2 M °किनरपन्नगाः, G4 °गधर्वपन्नगाः — c) T2 G1 2 4 लोके (for लोकास्) — D4 resumes from 48d — d) M1 भविष्यति (for धरि°).

49 c) K4 D1 3 T1 प्राक्रमत्, T2 G2 [अ]पक्रमत् (for [अ]पाक्रमत्)

50 c) S (except G3) चापि (for चैव)

51 a) S (except T2 G3) लकाया — c) K Dc D1-3 5 उत्ततार, B4 S (except G3 M2) स ततार K3 G2 पुर°; T2 रघु° (for पुन°) B1 त तु (for तेन)

52 a) K4 Dc D1 2 4 5 पुष्पकेन — b) K2 B1 2 D5 T2 G1 M खचरेण K1 पुरस्कृता, K3 विराजिता — d) K1 D3 स (D3 सु-) वृतो K1 2 4 Dc D1 बली (for वशी)

53 K4 om 53-55 — b) K1 2 4 B2 3 Dc D1 2 शिष्ये K1 2 M2 राघवः (for पार्थिवः) — c) T2 G1 यत्रै° (for तत्रै°) — d) B1-3 Dn D5 तत्र (for सर्व)

54 K3 om 54 (cf v l 53) — a) K4 B3 [ए]तान् (for [ए]नान्) — c) B3 हरीन् (for तदा) — d) S (except T2 G3) संपूज्य (for °तोष्य)

55 K3 om 55 (cf v l 53) — a) T1 गंधर्व- (for गतेषु) Dn D5 G3 तेषु सर्वेषु (for वानरे°) — b) G1 2. 4 गोपुच्छेषु च (for गोपुच्छ°) D5 G2 4 सर्वशः (for तेषु च) — d) K1 2 किष्किदां, K4 D2 5 किष्किंध्यां K (K3 om) Dc D2 पुनराव्रजत्, G3 4 समुपागमत्

56 a) K1 2 °मतः (for °गतः) — b) G4 ततः (for तदा). — c) =52a K B2 3 Dc D2 3 5 पुष्पकेन

57 a) K1 2 किष्किदां, K4 किष्किध्यां T2 G1 2. 4 च (for तु) — b) B1 शस्त्रभृतां (for प्रहरतां) K2 वर — d) D3 °भिषिंचयत्, T G1 4 M1 °भिषेचयत्

58 d) T1 जगाम वमति प्रति

59 a) B1 च; S (except G3) तु (for स) — b) Dc1 राष्ट्रे परं ततः; Dc2 D4 राष्ट्र(Dc2 राष्ट्रे)परंतपः — c) Dc हनुमंतं — d) T1 इरात् (for दूतं). B Dn2 n3 D1 2 4 6 M1 प्रास्थापयत् T2 G1 रघुः; G2 4 द्रुतं (for तदा).

60 T2 om 60ab G1 2 4 read 60ab after 10ab. — a) K3 4 Dc D1-3 5 T1 G1 M [इं]गितैः (for [इं]गित) T1 G1 सर्वैः — b) T1 G1 2 4 सर्वं (for तस्मै). K3 B2. 3 ➝

लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य च ।
वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् ॥ ६०
स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥ ६१
समेत्य भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ।
राघवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥ ६२
तथा भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।
वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥ ६३
तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायाभिसत्कृतम् ।
न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६४
ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ।
वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् ॥ ६५
सोऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ।
विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान्प्रति ॥ ६६
अभ्यर्च्य विविधै रत्नैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ।
समाधायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ६७
पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः ।
प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ६८
ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान्स निरर्गलान् ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

Dn D_4 $_6$ वै; B_1 तत्; G_2 $_4$ सः (for च) — [c]) B_1 T_1 G_1 ततः (for पुनः) T_2 G_2 $_4$ वायुपुत्रस्ततः प्राप्तः — [d]) Dc D_2 $_5$ उपागतः (D_5 °त); Dn_1 पुरागमत्; T_2 G_1 $_2$ $_4$ उपाविशत् (for उपागमत्)

61 [b]) T_1 जटिलं (for भरतं) — After 61^{ab}, G_2 $_4$ ins

1306* नन्दिग्रामगतं रामः सशत्रुघ्नं स राघवः ।

62 [a]) B_{2-4} Dn D_4 $_6$ G_3 संगतो (for समेत्य) — Dc om 62^c–64^d — [d]) G_1 मुदितो (for मुमुदे)

63 Dc om 63 (cf v l 62) — [a]) B Dn D_4 $_6$ G_3 ततो; T_2 G_2 $_4$ तदा (for तथा) — [b]) G_4 मुमुदे (for समेतौ). — [c]) B_1 T_2 G_1 $_4$ M_2 दर्शने चो° (for दर्शनेनो°).

64 Dc om. 64 (cf v l 62) — [b]) K_2 °भिसंकृतं; K_3 °भिसत्कृता; $B_{1.4}$ Dn D_4 $_6$ °तिसत्कृतं; D_1 $_3$ T_1 G_3 °भि(D_3 G_3 °ति)संस्कृतं — [d]) G_1 $_2$ $_4$ संयुक्त परया मुदा (G_1 तदा).

65 [a]) K_1 $_2$ M_2 राघवं; $B_{2.4}$ वैष्णवं B_1 ततस्तं वै महाशूरं — [b]) K_4 नक्षत्रेभिहते; Dc D_2 °भिजिते; D_1 G_2 $_4$ °त्रे महि(D_1 मह)ते — [c]) B_2 $_3$ वशिष्ठो. — [d]) K_1 $_4$ [अ]भिषिंचतां.

66 [a]) T_2 G_1 $_2$ $_4$ वसिष्ठेन (for कपिश्रेष्ठं) — [b]) G_1 ससुहृद्गणं; G_2 सुसुहृज्जनं — [c]) G_2 धर्मज्ञम् (for पौलस्त्यम्) — [d]) Dc D_2 अनुजानाद्; T_1 अभ्यजानाद् (for अन्वजानाद्). B_1 पुरीन्; G_1 गृहं (for गृहान्) G_4 बली (for प्रति)

67 [a]) B_2 $_3$ Dn D_4 $_6$ G_3 भोगैः (for रत्नैः). — [b]) K_1 $_2$ D_1 T_1 G_1 M_1 मुदान्वितौ (for मुदा युतौ) — [c]) K_3 समाधीय, K_4 °ध्याय; D_1 $_3$ (sup lin as in text) °दाय (for °धाय) — [d]) K_1 $_2$ तौ दुःखेन ससर्ज ह

68 [a]) B_1 $_3$ G_1 तु; D_3 तद् (for च) K_3 $_4$ D_3 $_5$ T_1 च (for तत्) — [b]) T_2 G_1 M [अ]थ (for स) — [d]) D_1 प्रीतः (for प्रीत्या) K_4 D_3 वै; D_5 च (for स) S (except G_3) प्रीत्या परमया युतः

69 [c]) G_1 $_2$ $_4$ शताश्व° — [d]) K_1 $_2$ ह्ययोध्यां, B_1 D_1 M_1 जारूथ्या, T_1 हैरण्यान्, T_2 जानक्या (for जारूथ्यान्) ❀ Cn जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्रः। ❀ — After 69, D_1 ins

1307* दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
राज्यं कारितवान्रामः पश्चात्स त्रिदिवं गतः ।

Colophon — *Major parvan:* K_1 $_2$ G_2 $_4$ आरण्य. — *Sub-parvan.* K_1 $_4$ B D G_1 M_2 (all om sub-parvan name) mention only रामो(G_1 श्रीरामायणो-; M_2 रामायणो)पाख्यान; to it Dn_2 adds समाप्त — *Adhy. name:* K_3 अभ्युदयिकं; B_4 सुग्रीवादिविसर्जनं; G_1 श्रीरघुनाथपट्टाभिषेकः; M_2 रामाभिषेकः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 289, Dn_3 290, D_1 294, T_1 M_2 (orig) 281, T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin*) 279, G_1 276, G_2 278 — *Śloka no.* Dn 72, D_1 58.

276

1 [a]) T_1 महाप्राज्ञ (for महाबाहो) — [b]) D_1 राघवेणामितौजसा — [d]) D_1 वने (for वन-) Dc D_2 पुनः (for पुरा) — After 1, G_1 ins.

२७६

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १
मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोऽसि परंतप ।
बाहुवीर्याश्रये मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २
न हि ते वृजिनं किंचिद्दृश्यते परमण्वपि ।
अस्मिन्मार्गे विषीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३
संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना ।
नमुचिश्चैव दुर्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४
सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठन्तीह सर्वशः ।
किं नु तस्याजितं संख्ये भ्राता यस्य धनंजयः ॥ ५
अयं च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।
युवानौ च महेष्वासौ यमौ माद्रवतीसुतौ ।
एभिः सहायैः कस्मात्त्वं विषीदसि परंतप ॥ ६
य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्गणाम् ।
त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवरूपिभिः ।
विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान्भरतर्षभ ॥ ७
इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना ।
बलिना वीर्यमत्तेन हृतामेभिर्महात्मभिः ॥ ८
आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ ९
असहायेन रामेण वैदेही पुनराहृता ।
हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ १०
यस्य शाखामृगा मित्रा ऋक्षाः कालमुखास्तथा ।

1308* तदुक्त भवतां सर्वं रामायणमनुत्तमम् ।
आयुष्यमिदमाख्यानं श्टण्वतामघनाशनम् ।
पुत्रपौत्रप्रद पुंसामायुरारोग्यवर्धनम् ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र भ्रातृभिः सह धर्मज ।

2 ^{a}) D_5 भरत° (for पुरुष°) — ^{b}) Dn_3 परंतप· — ^{c}) B_{2-4} D (except $D_{1\,3\,5}$) G_3 °श्रिते (for °श्रये) — ^{d}) B_1 प्राप्तनिर्णये, M_1 दीप्तिनिर्णये

3 ^{b}) B Dc_1 Dn $D_{4\,6}$ G_3 M वर्तते (for दृश्यते) K_4 परमाण्वपि; G_1 परमावपि. — ^{c}) T_1 तस्मिन् (for अस्मिन्) K_3 B D (except $D_{1\,3}$) निषी(B_1 °षे)देयुः — ^{d}) $B_{1\,3}$ सेंद्रापि ससुरासुराः.

4 ^{a}) T_1 संहत्याभिहते वृत्रे — ^{b}) G_4 मन्युभिर् (for मरुद्भिर्). — ^{c}) K Dc $D_{1-3\,5}$ च (D_1 स) महावीर्यो (for चैव दुर्धर्षो) — ^{d}) G_1 दीप्तजिह्वा; $G_{2\,4}$ दीर्घजंघा

5 ^{a}) Dc D_2 ते सर्वाः (for सर्वार्थाः) — ^{b}) K_4 Dc D_2 संतिष्ठंते. K_3 $D_{3\,5}$ च; Dc $D_{1\,2}$ हि (for [इ]ह) $K_{1\,2}$ सर्वतः; $B_{1\,3\,4}$ S (except G_3) नित्यशः — ^{c}) K_3 D_5 न; Dc_2 D_3 T_1 $G_{1\,3}$ तु (for नु) D_5 स्वर्गे; T G_4 M सखे; G_1 युद्धे; G_2 संघे (for संख्ये) — ^{d}) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 transp भ्राता and यस्य

6 ^{a}) $G_{2,4}$ तु (for च) — 6^{b} =1 2 184^{b}, 114 9^{d}, 141 18^{b}, etc , etc. — ^{c}) K_1 अयुवानो; K_3 सुवीणौ च; $D_{1\,3}$ योद्धारौ च (for युवानौ च) — ^{d})B D (except $D_{1\,3\,5}$) G_3 वीरौ; M_1 इमौ; M_2 विमौ (for यमौ) — ^{f}) G_4 नराधिप (for परं°)

7 ^{a}) K_4 D_3 य एते, Dc_2 D_2 यदिमे (for य इमे) G_1 पत्रिणः (for वज्रिणः) Dc सेद्रा (for सेना) — ^{b}) K_{1-3} $D_{1\,5}$ दहेयुः K_1 Dc D_2 समरुद्गणाः; K_3 D_5 G_1 °द्गणान्; $D_{1\,4}$ °द्गणं — ^{c}) T_2 [ए]तैर् (for [ए]भिर्) — ^{e}) K_4 विजेष्यसे B_2 कुरून् (for रणे)

8 ^{a}) K_1 Dc $D_{1-3\,5}$ भ्रातृभिश्चापि पश्यतां.

9 K_1 om 9^{ab} — ^{a}) Dc D_2 T_1 $G_{1.\,4}$ आनीता द्रौपदी कृष्णा — ^{b}) =1 1 82^{d}, 147 13^{d}. K_2 सुदुष्कृतं — After 9^{ab}, K_1 *repeats* 7^{cd}. — ^{d}) D_1 च समागतं; D_3 च सहानुगं (for वशमा°)

10 ^{a}) B_1 सहसा येन रा° — ^{c}) T_1 $G_{2\,4}$ M संखे, G_1 संघे — ^{d}) $K_{1\,2}$ Dc $D_{1\,2}$ भीमदर्शनं

11 ^{ab}) $K_{1\,2\,4}$ $B_{1\,4}$ Dn $D_{3\,5\,6}$ मित्राण्यृक्षाः; D_1 T $G_{2\,4}$ मित्रमृक्षाः; G_1 ऋक्षा मित्राः (by transp). S (except G_3) कृष्ण° (for काल°) — ^{c}) $K_{1\,2}$ °गतान्, G_2 °कृता (for °गता) — ^{d}) K_1 एतान्; S (except G_3) इति (for एतद्) $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,3}$ विचारय, K_3 Dn_1 D_5 T_1 विचिंतय, Dc D_2 विचिंत्यतां; G_1 [अ]नुचिंत्य च (for [अ]नुचिन्तय)

जात्यन्तरगता राजन्नेतद्बुद्ध्यानुचिन्तय ॥ ११
तस्मात्त्वं कुरुशार्दूल मा शुचो भरतर्षभ ।
त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।
त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।
नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातॄन्महामुने ।
हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १
द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
जयद्रथेन च पुनर्वनादपहृता बलात् ॥ २

अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वाथ वा श्रुता ।
पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच ।
शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४

---

12 ^{a}) Dc D_2 एतस्मात् (for तस्मात्त्वं) G_3 वै कुरुश्रेष्ठ (for कुरु°). $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ तस्मात्स त्व (B_2 Dn सर्वं) कुरु श्रेष्ठ — ^{c}) K_1 तद्विधाय (for त्वद्विधा हि) $K_{1\ 2}$ महा बाहो (for °त्मानो) — After 12, $K_{1\ 2}$ ins a passage of 14 lines given in App I (No 29)

13 ^{a}) D_3 राजन् (for राजा) — ^{b}) K_1 मार्कंडेयेन — ^{c}) D_5 दैन्यम् (for दुःखम्) — ^{d}) $B_{1\ 2}$ अप्येवम्, $B_{3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अप्येनम् (for एवेदम्) — For 13^{cd}, G_1 subst

1309[1] श्रुत्वा रामायणं सर्वं त्यक्त्वा दुःख युधिष्ठिरः ।
मार्कण्डेय पुनः प्राह भ्रातृभिः सह संमतैः ।

Colophon In K_3, the portion of the text from this colophon up to 3 278 19^{ab} is lost on a missing fol — *Major parvan:* $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan:* $K_{1\ 2\ 4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} T_1 G M (all om sub-parvan name) mention only रामो (K_2 श्रीरामो°; T_1 G_2 M_2 श्रीरामायणो°; G_1 M_1 रामायणो) पाख्यान; to it all these (except B_2) add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 290; Dn_3 291; D_1 295; T_1 M_2 (orig) 282; T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 280; G_1 277; G_2 279 — *Śloka no*: Dn D_1 14

277

☞ Here begins what is perhaps the most celebrated of all the episodes of the Great Epic, namely, the Sāvitrī episode The episode occurs also in the Skanda Purāna (7 1 166), many lines and pādas of our text recur *verbatim* in the Purāna text — This adhy is missing in K_3 (cf v l 3 276 13)

1 1^{a}=3 281 92^{a} — ^{b}) $K_{1\ 2}$ transp नेमान् and भ्रातॄन् K (K_3 missing) $D_{1\ 3}$ T_2 G_4 M तथा मुने; T_1 परंतप (for महामुने)

2 ^{a}) D_3 T_1 M_1 क्लिष्टा, $G_{1\ 2\ 4}$ क्लिष्टां — ^{b}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 क्लिष्टया (for कृष्णया) D_3 कृष्णेय तापिता वय, M_1 क्लिष्टया तारित वनं — ^{c}) T_1 बलाद् (for पुनर्) — ^{d}) Dc D_2 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ बलाद्; T_1 वने (for वनाद्) B_1 अपहृतं, B_{2-4} D (except $D_{1\ 5}$) G_3 चापि हृता; T_1 चाप हृता Dc_2 D_2 वनात्; T_1 पुनः; T_2 $G_{2\ 4}$ [अ]बला (for बलात्)

3 Cf 3 49 34^{abcd} — ^{b}) K_2 G_4 यथा, B_2 Dn D_{3-6} G_3 [अ]पि वा (for [अ]थ वा) — ^{d}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ यथैव

4 K_1 मार्काडेयः, M_2 श्रीमार्कंडेयः — ^{a}) Dc D_2 वर स्त्रीणां, D_1 कुरु° — ^{c}) K_2 यथाप्राप्ते, M_2 यथावृत्त

5 ^{a}) B_{2-4} मंद्रेषु; G_1 माद्रेपु — ^{c}) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 महात्मा च; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ कृतज्ञश्च (for शर°) — ^{d}) Dc_1 सत्यवान्संयनेद्रियः

6 G_3 om (hapl) 6^{a}–7^{b}, Dc_1 om 6 — ^{a}) K_1 दानमतिर् D_5 दांतः (for दक्षः) — 6^{d}=1 8 4^{d},

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥ ५
यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
अपत्योत्पादनार्थं स तीव्रं नियममास्थितः ।
काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९
एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ।
स्वरूपिणी तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ॥ १०
अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।
उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११
ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च मद्भक्त्या तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२
वरं वृणीष्वाश्वपते मद्रराज यथेप्सितम् ।
न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १३

अश्वपतिरुवाच ।

अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया ।
पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ १४
तुष्टासि यदि मे देवि काममेतं वृणोम्यहम् ।
संतानं हि परो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १५

सावित्र्युवाच ।

पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।
ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै तव हेतोः पितामहः ॥ १६
प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताद्भुवि ।

---

61 53^{d}, 92 1^{b}, 110 10^{d}, etc

7 G_3 om 7^{ab} (cf v l 6), M_4 om 7^{a}–8^{b} — ^{b}) Dc D_2 सत्यवान् $B_{1\ 3}$ Dc D_4 S (G_3 M_4 om) संय(Dc_2 D_4 °जि)तेंद्रियः; D_5 यो जितेंद्रियः (for विजि°) K (K_3 missing) वेदवेदांगपारगः — D_6 om (hapl) 7^{c}–8^{d} — ^{c}) T_1 मनसा (for वयसा) — ^{d}) T_1 इव (for उप-)

8 D_6 om 8, M_2 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) B D (except $D_{1\ 3}$) G_3 °नार्थं च, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ °नार्थाय — ^{d}) S (except G_3) बभूव ह (for जितेन्द्रियः)

9 ^{a}) $K_{1\ 2}$ हुत्वा शतसहस्र्यां स; T_1 हुताशनसहस्रं स — ^{b}) Dc_1 $D_{3\ 5}$ T_1 °सत्तमः $K_{1\ 2}$ सावित्र्यां °सत्तमः — ^{c}) $G_{2,\ 4}$ गते; M_2 यथा (for तदा) B_2 षष्ठे काले तदा राजन्.

10 ^{a}) D_4 यतेन (for एतेन) — ^{b}) T_1 च; T_2 G_4 M_2 ह, $G_{1\ 2}$ M_1 हि (for तु). $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 5}$ वर्षाणि दश चाष्ट च; Dc_2 D_2 वर्षाण्यष्टौ दशैव तु — ^{d}) D_3 तोषम् (for तुष्टिम्) $K_{1\ 2}$ D_5 सावित्री त समभ्यया(D_5 °गा)त्, K_4 °त्री तोषमभ्ययात् — ^{e}) B D (except $D_{1\ 3\ 5}$) G_3 रूपिणी तु (for स्वरू°) K (K_3 missing) $D_{1\ 3\ 5}$ हि सावित्री (for तदा राजन्).

11 ^{a}) S (except G_3) समुत्पन्ना (for °त्थाय) — ^{b}) K (K_3 missing) $D_{1\ 3\ 5}$ सौम्येन वपुषान्विता — ^{c}) K_1 वपुषा (for वरदा) — After 11, S (except G_3) ins

1310* सा तमश्वपतिं राजन्सावित्री नियमस्थितम् ।

12 Before 12, N (except K_1, K_3 missing) T_2 G ins सावित्र्युवाच (resp सावित्री) — ^{b}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ transp दमेन and नियमेन K (K_3 missing) $D_{3\ 5}$ नियमेन च तेनघ — ^{c}) B D (except $D_{1\ 3\ 5}$) G_3 भक्त्या च (for मद्भक्त्या)

13 ^{b}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_{2-4} यदीप्सित; G_1 यदिच्छसि — ^{c}) D_5 च कर्तव्यस्, T_1 G_1 तु (G_1 च) ते धर्मे; $G_{2\ 4}$ स्वधर्मेषु — ^{d}) K (K_3 missing) $D_{1\ 3}$ कदाचन D_5 त्वया धर्मे कदाचन

14 ^{a}) $K_{1\ 2}$ B_3 $D_{3\ 5}$ T_1 G_1 M अपत्यार्थं — ^{b}) T_2 $G_{2\ 4}$ ततो (for कृतो) — ^{c}) T_1 बहुला (for बहवो) — ^{d}) B_2 कुलपावनाः; T_1 G_2 °वर्धनाः

15 ^{a}) K_4 $D_{3\ 5}$ तुष्टा च; M तुष्टा तु — ^{b}) B Dc_1 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 वरम् (for कामम्) Dn_3 G_3 एनं; T_1 एतद्; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ एवं — ^{c}) $B_{1.\ 3}$ संतानः K_1 हि वृणो; B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 परमो; D_5 G_4 हि पर; T_2 हि पुरो. D_5 धर्मम् — After 15, B ins

1311* एवमुक्त्वा तु सावित्री प्रत्युवाच च तं नृपम् ।

16 ^{b}) K_4 T_1 $G_{1\ 2}$ M_2 इदं (for इमं) — D_1 om 16^{cd} — ^{d}) B D (except $D_{3\ 5}$; D_1 om) G_3 भगवांस्ते (for तव हेतोः)

16633 293 17 294 18 कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १७
उत्तरं च न ते किंचिद्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
पितामहनिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेव भवेदिति ॥ १९
अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वगृहं नृपः ।
स्वराज्ये चावसत्प्रीतः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २०
कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ २१
राजपुत्र्यां तु गर्भः स मालव्यां भरतर्षभ ।
व्यवर्धत यथा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ २२
प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनाम् ।
क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपतिस्तदा ॥ २३
सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २४
सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २५
तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ २६
तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥ २७
अथोपोष्य शिरःस्नाता दैवतान्यभिगम्य सा ।
हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २८
ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
पितुः सकाशमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ २९
साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वतः स्थिता ॥ ३०

---

17 a) M प्रसादं चैव T1 दत्ता (for तस्मात्) — b) B1 स्वयं तु, B3 Dn1 n2 स्वयंभू° (for स्वयंभु°) D5 नृप (for भुवि) K1 2 4 D1 3 T1 स्वयंभु(K4 °भू)विहितानघ; T2 G1 2 4 M स्वय विहितव्रत्यह — c) K4 B2 M सौम्या, T2 G1 2 4 नाम.

18 a) K4 D3 नेह; G1 2 4 न च (by transp) — b) G1 व्याहर्तं वै — c) K1. 2 °विसर्गेण, T2 G1 2 4 °नियोगेन

19 B4 G1 M2 om the ref K1 मार्कंडेय — a) M1 तथैव — b) K (K3 missing) Dc D1 2 5 नृप. — c) B2 तदा (for पुनः) T1 प्रसादादेव नोवाच. — d) K1 4 D1 एवं, D5 एतद्; T2 चैव, G1 त्वेतद् (for एव) B Dc Dn D2. 4. 6 G3 क्षिप्रमेतद्भविष्यति; T1 पुत्रार्थे किंचिदुत्तरं.

20 b) K (K3 missing) D3 स्वगृहान्, B Dn D4 6 G3 स्वपुर. K1 2 D1 नृप; Dc D2 पुनः — c) M स्वं राज्य. B Dn D4. 6 G3 वीरः (for प्रीतः) T2 G1 2 4 स राजोपावसत्प्रीतः. — d) K4 प्रजां

21 c) K (K3 missing) D1 3 5 श्रेष्ठायां — d) S (except G3) आदधत्.

22 a) B2 Dn D4 6 T G2–4 राजपुत्र्यास्, D1 G1 °पत्न्यां. K1. 2 M1 transp तु and स B1 राजपुत्र्यामभूद्गर्भो. — b) Cf 3 281 58cd B Dn D4 6 मानव्या (B3 4 °व्यां); D1 मालंव्य; D6 ह्यालभ्य, T G3 मालव्या; G2 4 कालेन — c) B Dn D4 6 T1 G3 M तदा, T2 G1 2 4 महान् (for यथा) — d) G4 ताराधिप इवांबरे

23 a) Dc2 D3 प्राप्तकाले T1 [अ]जनयत् (for सुषुवे) — b) G1 (? gloss) कमल° (for राजीव°) — c) T2 G1 2 4 नृपति° (for मुदित°) — d) B Dn D4 6 G3 चक्रे च (B3 4 स) नृपसत्तमः, D5 चक्रे च नृपतिस्तथा; T2 G1 2 4 चक्रे स (G1 सु-) मुदितस्तदा

24 b) D1 गतया (for हु°) K (K3 missing) Dc D1 2 5 त्वपि; B1 त्विति (for ह्यपि) — c) D5 T2 G1 2 4 च (for [ए]व)

25 a) K4 B1 2 4 श्री Dc2 सावित्री विग्रहवती; D2 सावित्रीग्रवती च श्री (sic). — c) K1. 2 [ए]व तु; D1 नाति (for चापि) D1 कन्या सा (by transp)

26 c) K2 प्राप्तेयं देवि कस्येति — d) K4 B1 S (except G3) तां (for सं-)

27 b) D5 दीप्यंती° (for ज्वलन्ती°) — d) Dc Dn2 n3 प्रतिबाधितः, D4 G3 °बोधितः, D5 °भासिता

28 a) B4 अथोपास्य B1 M2 °स्नात्वा — b) B Dc Dn D2 4 6 G3 देवताम(Dc D2 °न)भि°.

29 b) Dc D2 प्रतिपूज्य — c) B Dn D4 6 G3 समीप° (for सकाश°) — d) Cf 1 92 2b D1 G4 देवश्रीवर(G4 °रिव)रू°

30 a) D1 om सा. — b) K1 शेषां पूर्वं, K2 Dc1 शेषा

यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३१

राजोवाच ।

पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३२
प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३३
श्रुतं हि धर्मशास्त्रे मे पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३४
अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३५
इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतामित्यचोदयत् ॥ ३७
साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३८
सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३९
मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ४०
एवं सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

पूर्वं D_4 G_3 नियम्य (for निवेद्य) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 पार्श्वमास्थि($B_{1\ 3}$ °ग)ता, D_5 अग्रतः स्थिता

31 ^{a}) D_3 स तां; T_1 सुतां (for तु तां) — ^{b}) D_1 $G_{1\ 4}$ स्व- (for स्वां) — ^{c}) D_5 M तु (for च) $K_{1\ 2}$ M_2 परैर्; $G_{1\ 2\ 4}$ नरैर् (for वरैर्)

32 $K_{1\ 2}$ अश्वपति· (for राजो°) — ^{a}) K_2 पुत्र, B_2 प्रति (for पुत्रि) — ^{c}) K_2 अन्वेच्छ; Dc D_2 अन्विष्य, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 इच्छस्व

33 ^{a}) $K_{1\ 2}$ प्राकृत·, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ पार्थिवः — ^{b}) G_4 संनिवेद्यस् $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 3\ 5}$ त्वयानघे — ^{c}) K (K_3 missing) B_2 Dc_2 Dn $D_{2\ 3\ 6}$ G_3 विमृष्याहं — ^{d}) B_1 वरयध्वं; D_5 °स्व, T_2 G_1 वरं तव; $G_{2\ 4}$ त्वां वराय; G_3 वरयेस्त्व, M वराय त्वां Dc D_2 यथेच्छसि

34 ^{a}) K (K_3 missing) $D_{1\ 3\ 5}$ च (for हि) $K_{1\ 2}$ धर्मशास्त्र ते; K_4 B D G_3 °शास्त्रेषु, G_1 सर्वशास्त्रे मे — ^{b}) T_2 $G_{2\ 4}$ पठ्यमाने; G_1 °मानैर् D_1 द्विजातिषु — ^{c}) $G_{2\ 4}$ यथा (for तथा)

35 =(var.) Manu 9. 4. — ^{a}) $K_{1\ 2}$ याच्यो; D_3 वाह्यो, M याप्यो — ^{b}) K_1 D_3 (*sup. lin.* as in text) याच्या(D_3 °त्या)श्चा°, K_2 याच्योश्चा° (sic); D_5 वाच्याश्चा°; M याप्यश्चा° — ^{c}) S (except $G_{1\ 3}$) मृते पितरि पुत्रस्तु — ^{d}) $K_{1\ 2}$ याच्यो; D_3 (*sup. lin.* as in text) यात्यो, M याप्यो

36 ^{b}) $G_{2\ 4}$ कुरु (for त्वर) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ D_3 (*sup. lin.* as in text) याच्यो; M याप्यो

37 K_1 S (except G_3 M_1) om. the ref. — ^{a}) Dc_2 D_2 तु दुहितां (for दुहितर) — ^{b}) K_2 Dc_2 $D_{2\ 3}$ यथा T_2 धर्मिण (for मन्त्रिणः) — ^{c}) K_1 °यात्रे च; B_1 °यातं च; Dc D_2 °यातांश्च, D_5 °यात्र तु; G_1 °यात्रां च — ^{d}) K_4 (marg. *sec. m.* as in text) व्रियताम् (for गम्यताम्) $K_{1\ 2}$ B_{2-4} D (except $D_{1\ 3}$) G_3 चेति; K_4 चापि (for इति) K_4 D_1 [अ]नोदयत्

38 ^{a}) G_1 ततः (for पितुः) — ^{b}) $K_{2\ 4}$ B D (except $D_{1\ 3}$) G_3 तप° (for मन°) — ^{c}) D_1 आदाय (for आज्ञाय) — ^{d}) D_3 [अ]निवारिता; T [अ]विचार्य सा (T_2 च); G_1 M_1 विचार्य च; $G_{2\ 4}$ विमृश्य च; M_2 [अ]विचारयन् (for [अ]विचारितम्)

39 ^{a}) K_2 D_5 हैमरथम् T_1 $G_{2\ 4}$ हैमं रथं समास्थाय — ^{b}) T $G_{1\ 2\ 4}$ transp. स्थविरैः and सचिवैः — ^{c}) Dc_2 D_2 वन्यानि (for रम्याणि) — ^{d}) T_1 $G_{2\ 4}$ सा (for ह).

40 K_1 om. (hapl.) 40–41 — ^{a}) B_3 Dc_2 $D_{2\ 3}$ (*sup. lin.* as in text) वन्यानां (for मा°) — ^{b}) =(var.) 3. 278. 3^{d}. $B_{1\ 2}$ Dn_3 T_2 G_3 °वादनं (for °वन्दनम्) — ^{c}) $K_{2\ 4}$ Dc $D_{1\ 2\ 5}$ तानि; M तत्र (for तात) — ^{d}) K_2 D_5 अन्व°; Dc $D_{2\ 3}$ M अभि° (for अभ्य°)

41 K_1 om. 41 (cf. v. l. 40) — ^{a}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_1 G_3 M (by transp.) तीर्थेषु सर्वेषु; Dc_2 (marg. *sec. m.*) वनेषु सर्वेषु — ^{b}) K_4 B_4 Dc D_2 वनोत्सर्गं; Dc_2 (by corr.) विचरंती — ^{c}) K_2 Dn_2 कुर्वंती K_2 D_5 ऋषि° (for द्विज°) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M कुर्व(G_1 °र्वे)ती द्विजमुख्येषु

२७८

16656 291 1 295 1 मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २
नारदेन सहासीनं दृष्ट्वा सा पितरं शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम् ॥ ३

नारद उवाच ।

क्व गताभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४

अश्वपतिरुवाच ।

कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
तदस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६
आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चादन्धो बभूव ह ॥ ७
विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८

— [d]) K_2 D_6 तं देशं सा (for तं तं देश)

Colophon. K_3 missing — *Major parvan*: $K_{1\ 2}$ T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan*: N (K_3 missing) T $G_{1\ 3}$ M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु(D_3 °त्र्यो)पाख्यान — *Adhy. name*: D_5 वरान्वेषण; M_2 सावित्रीजन्मकथन — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 291 (Dn_3 292), D_1 296, T_1 M_2 (orig.) 283, T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 281, G_1 278, G_2 280 — *Śloka no.*: $Dn_{1.\ n2}$ 40, Dn_3 D_1 41.

278

1 In K_3, 1^a–19^b are missing (cf. v. l. 3. 276. 13). K_1 मार्कंडेयः, M_2 श्रीमार्कंडेयः — [a]) D_1 राजन्.

2 K_3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) M_2 [ऽ]धिगम्य — [b]) K_1 D_5 T_1 सर्वान् (for सर्वाणि). B_2 च (for [ए]व). $B_{3\ 4}$ च सा, T_2 $G_{3\ 4}$ तदा (for तथा). — In D_3, the portion from 2^{cd} up to 3. 279. 7 is lost on a missing fol. — [c]) K (K_3 missing) Dc $D_{1\ 2\ 5}$ पुनर् (for पितुर्). — [d]) $K_{1\ 2}$ °त्री च समन्विता.

3 K_3 D_3 missing (cf. v. l. 1, 2). — [a]) K_1 $B_{3\ 4}$ Dc D_2 G_{2-4} समासीनं. — [b]) B Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ G_3 transp. दृष्ट्वा and सा. $K_{1\ 2}$ त (for सा). K_1 शुभम्; $D_{1.\ 5}$ तदा. — [d]) = (var.) 3. 277. 40^b. B_{2-4} D (except Dc D_1, D_3 missing) T_2 G_3 M_4 °वादनं (for °वन्दनम्).

4 K_3 D_3 missing (cf. v. l. 1, 2). — [a]) $K_{1\ 2}$ गतासीत्, T_2 [आ]गताभूत्. — [b]) $K_{1\ 2}$ पुनः (for नृप). — [c]) K_1 $B_{2\ 3}$ भद्रे, K_2 भद्र, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ भद्र (for भर्त्रे). — [d]) K (K_3 missing) $D_{1\ 5}$ T_2 G_1 M चेमां (for चैनां). G_4 त्व (for स-).

5 K_3 D_3 missing (cf. v. l. 1, 2). D_1 राजा उ°. — [a]) K_1 तेन (for [अ]नेन). — [b]) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ समागता (for [ए]व चागता). — [c]) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 एतस्याः; T_2 ततोस्याः. T_2 विप्रर्षे. — [d]) K_4 Dc $D_{2\ 5}$ भर्ता वै (D_2 च), D_1 भर्तृत्वे (for भर्तारं). T_1 M_1 वृत. $K_{1\ 2}$ भर्ता यो वै नराधिपः, T_2 भर्तारं येन सा वृता.

6 K_3 D_3 missing (cf. v. l. 1, 2). K_1 मार्कंडेय, M_2 श्रीमार्कं°. — [a]) G_1 पितरेणेति (for विस्त°). — [b]) D_1 संनोदिता; D_5 संबोधिता. T_1 सती, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M तदा (for शुभा). — [c]) $B_{2\ 4}$ $Dn_{2\ n3}$ तदैव तस्य (for दैवतस्येव). B_1 D_1 T_1 G_1 M_4 [ए]व; D_5 [इ]ति (for [इ]व).

7 K_3 D_3 missing (cf. v. l. 1, 2). Before 7, all MSS (except T_2 M, K_3 D_3 missing) ins. सावित्र्युवाच (resp. सावित्री). — [a]) $K_{1\ 2}$ S (except T_1) आसीत्साल्वेषु. — [d]) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चांधो; T $G_{2\ 4}$ M त्वंधो (for अन्धो). K (K_3 missing) B_2 M सः (for ह).

8 K_3 D_3 missing (cf. v. l. 1, 2). — [a]) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ विचक्षुषस्तदा तस्य. — [b]) T_1 साल्व° (for बाल°). — [c]) K (K_3 missing) Dc_1 $D_{1\ 5}$ सामंतेन; B_2 सामात्येन (for सामीप्येन). T_1 सामीप्येपहृतं राज्य. — [d]) B_1 वैरिणा किल (for पूर्ववैरिणा).

स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्यगतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १०

नारद उवाच ।

अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृतः ॥ ११
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥ १२
बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि च लिखत्यश्वांश्चित्राश्व इति चोच्यते ॥ १३

राजोवाच ।

अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृनन्दनः ॥ १४

नारद उवाच ।

विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव शूरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५

अश्वपतिरुवाच ।

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यो वापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाप्यथ वा प्रियदर्शनः ॥ १६

नारद उवाच ।

साङ्कृते रन्तिदेवस्य स शक्त्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ १७
ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८
स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः स जितेन्द्रियः ।

---

9 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) — ^{c}) B D (except D_5, D_8 missing) महारण्य — ^{d}) T_1 सुदारुणं (for महा°)

10 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) M_2 om 10–11 — ^{a}) D_1 अस्य (for तस्य) $K_{1\,2}$ पुनर् (for पुरे) — ^{c}) Dc D_2 वै; T_2 [ऽ]सौ (for मे) G_1 सत्यवान्मेनुरूपश्च — ^{d}) T_2 मे भर्तेति समावृतः

11 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) M_2 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) K (K_3 missing) D_1 T_1 कष्टं (for पापं) — ^{c}) B_{2-4} T_1 M_1 अजानत्या T_1 तनयया (for यदनया) — ^{d}) B_1 D_5 सत्यवान्गुणवान् (by transp)

12 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) — ^{b}) $G_{2\,4}$ माता सत्यं (by transp) D_5 [अ]व- (for प्र-) — ^{c}) K_4 $B_{1\,2}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 तथा, T_2 तेन (for ततो)

13 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) — ^{a}) Dc D_2 तस्य; D_1 चैव; M चासन् (for चास्य) — ^{b}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ स (for च), and मृण्म° (for मृन्म°) — ^{c}) T_1 चित्रे च, G_1 पित्रे च (for चित्रेऽपि) B_2 Dn $D_{4\,6}$ G_3 विलिख°; G_1 ताल्लिख°; M चालिख° (for च लिख°) — ^{d}) B_4 तेन (for इति) D_1 कीर्त्यते (for चोच्य°)

14 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) T_1 om the ref $K_{1\,2}$ अश्वपतिः (for राजो°) — ^{b}) B_2 D_1 स; T_2 $G_{1\,2\,4}$ वै (for वा) $K_{1\,2}$ बृहस्पतिसमो मतौ (=15^{b}) — ^{c}) Dc_2 D_5 शूरश्च (for वा शूरः) $K_{1\,2}$ महेंद्र इव शूरश्च (=15^{c}) — ^{d}) B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ T_1 G_3 पितृवत्सलः; D_1 नृपनंदनः, G_4 मित्रनंदनः D_5 त्वया दोषो न दर्शितः

15 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) — ^{a}) M आदित्य इव ते° — ^{c}) B Dn $D_{1\,4-6}$ G_3 वीर° (for शूर°)

16 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) K_4 $D_{1\,5}$ S (except G_3) राजा ($D_{1\,5}$ add उ°) — ^{a}) B_1 वापि (for दाता) — ^{b}) B D (except $D_{1\,5}$) G_3 चापि (for वापि) K (K_3 missing) $B_{1\,3\,4}$ Dc $D_{1\,5}$ वीर्य° (for सत्य°) — ^{cd}) Dc_1 D_2 T_1 G_1 om (the *second*) [अ]पि (leaving hiatus !)

17 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) M_2 om the ref — ^{a}) K_1 सकृते; K_2 सस्कृते, K_4 आकृते — ^{b}) B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 स्व (for स) D_5 G_1 शक्त्या दानरतः समः — ^{c}) T_2 सत्यसंधश्च (for °वादी)

18 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) — ^{c}) Dc °प्रतिमो (for °न्यतमो) — For 18^{d}, cf 3. 50 1^{b} — After 18, S (except G_3) ins

1312* स वदान्यः स तेजस्वी स धीमान्स क्षमान्वितः ।

19 D_8 missing (cf. v l 2) 19^{ab} missing in K_3 (cf v l 1) — ^{a}) $K_{1\,2}$ सौम्यः (for शूरः) Dc (marg *sec m*) सदा दांतः समृद्धश्च — M om 19^{b}–20^{c} — ^{b}) B_1 T $G_{1\,2\,4}$ सत्यसंधो; Dc_2 शूरः सत्यो (for स सत्यः स) B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{1\,4\,6}$ G_3 संय(B_3 °जि)तेंद्रियः (for स जितेन्द्रियः) — ^{c}) $G_{2\,4}$ सन्मैत्रः Dc_2

स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान्धृतिमांश्च सः ॥ १९
नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ।
संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०
अश्वपतिरुवाच ।
गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१
नारद उवाच ।
एको दोषोऽस्य नान्योऽस्ति सोऽद्य प्रभृति सत्यवान् ।
संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २२
राजोवाच ।
एहि सावित्रि गच्छ त्वमन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य तिष्ठति ॥ २३
यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २४
सावित्र्युवाच ।
सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २५
दीर्घायुरथ वाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सकृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २६
मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २७
नारद उवाच ।
स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा चालयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २८

(marg. *sec. m.*) सोमसूर्यश्च; T_2 $G_{1.2.4}$ चानसूय($G_{2.4}$ °यु)श्च — ^{d}) D_1 धीमान्स, T_1 स धीमान् (for स ह्रीमान्) $B_{1.2.4}$ Dn D_6 द्युतिमांश्च, D_5 कीर्तिमांश्च

20 D_8 missing (cf. v. l. 2). M om. 20^{abc} (cf. v. l. 19). — ^{a}) T_2 G_2 चार्जवस्. K_3 तस्य, T_2 त च (for तस्मिन्) — ^{b}) T_2 G_3 धृतिस्, G_1 रतिस् (for स्थितिस्). T $G_{1.2}$ तत्रैव. G_4 धृतिश्चैव त्रपा ध्रुवा — ^{c}) K_3 स दमेन, T_1 स शिक्षितस् (for संक्षेपतस्). K_4 $D_{1.5}$ T_2 G_1 ततो; G_2 तथा; G_4 तदा (for तपो-) — ^{d}) B_3 M शीलवृत्तै° K_{1-3} स (for च). K_4 (marg. *sec. m.* as in text) बालवृद्धैः स कथ्यते

21 D_8 missing (cf. v. l. 2). $K_{3.4}$ $D_{1.5}$ S (except G_3) राजोवाच (resp. राजा). — ^{a}) T_1 सर्वैस्त्वं; T_2 $G_{1.2.4}$ भगवन् — ^{b}) K Dc $D_{1.2.5}$ M भगवान्. $K_{1.4}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.5}$ M_1 प्रब्रवीति, K_2 °मि; K_3 T_1 °हि; Dc D_2 °तु. T_2 $G_{1.2.4}$ सत्यवंतं ब्रवीषि मे — ^{c}) B_2 दोषानप्येष. $K_{1.2.4}$ D_1 वै (for मे)

22 D_8 missing (cf. v. l. 2). After the ref., K_3 B_{2-4} D (except $D_{1.5}$) G_3 ins.:

1313* एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् ।
[For line 1, cf. 23^{cd}.]

— ^{a}) $K_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 [ऽ]स्ति; K_3 B_2 D_5 G_1 हि (for ऽस्य). B_2 Dn $D_{1.4.6}$ G_3 नान्योस्य — 22^{cd} = (var.) 24^{cd} — ^{c}) = Matsyapurāṇa 208. 13^{a}. T_2 $G_{1.2.4}$ सोल्पायुर् (for क्षीणायुर्) — D_4 om. 22^{d}–23^{c} — ^{d}) K_4 D_5 देहत्याग, M_1 °न्यायं

23 D_8 missing (cf. v. l. 2). $K_{1.2.4}$ T_1 om. (hapl.) 23–24, D_4 om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). B_3 अश्वपतिरुवाच — ^{a}) B Dc_1 Dn D_6 G_3 गच्छस्व — ^{d}) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 च (B_1 हि) स्थित° (for तिष्ठति), cf. 1313* (line 1).

24 D_8 missing (cf. v. l. 2). $K_{1.2.4}$ T_1 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{a}) K_3 Dc $D_{1.2.5}$ मां (for मे) — ^{b}) Dc D_2 देवसत्तमः — 24^{cd} = (var.) 22^{cd} — ^{d}) $Dn_{2.3}$ D_5 G_1 देहत्यागं

25 = (var.) Manu 9. 47. — D_8 missing (cf. v. l. 2). — ^{a}) K_2 M_1 निपतित°. K_3 सकृज्जल्पति भूमीशाः. — ^{c}) K_4 सकृच्चाह. K_4 D_1 ददामीति — ^{d}) K_{1-3} D_5 सतां (for the *first* सकृत्), the Manusmṛti variant!

26 D_8 missing (cf. v. l. 2). — ^{a}) $K_{1.2}$ स्वल्पायुः (for वा°) — ^{c}) T_2 भक्त्या (for भर्ता)

27 D_8 missing (cf. v. l. 2). — ^{a}) $K_{1.2}$ मनसो. G_4 निश्चितं — ^{b}) Dc $Dn_{2.3}$ D_2 वाचा विधी°; T_1 वाग्वाभिधी°, T_2 G_1 वागभिधी° — ^{c}) Dc transp. क्रियते and कर्मणा

28 D_8 missing (cf. v. l. 2). T_2 $G_{3.4}$ om. (hapl.) 28–30 — ^{a}) B_1 °नृपश्रेष्ठ — After 28^{ab}, $K_{1.2}$ ins.:

1314* विलम्बो नात्र कर्तव्यो निश्चिते कर्मणि ध्रुवम् ।

— $K_{1.2}$ D_4 om. (hapl.) 28^{c}–29^{d}, G_3 om. 28^{cd} — ^{c}) K_4 पाल°; B Dc Dn $D_{2.6}$ वार° (for चाल°)

नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ २९

राजोवाच ।

अविचार्यमेतदुक्तं हि तथ्यं भगवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३०

नारद उवाच ।

अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्यामहे तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सर्वं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
समाहूय तिथौ पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २

मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।

---

29 D8 missing (cf v l 2) K1 2 D4 T2 G2 4 om 29 (cf v l 28) — c) D5 प्रदानमेतत्तस्मात्ते

30 D8 missing (cf v l 2) T2 G2 4 om 30 (cf v l 29) K1 2 अश्वपतिः (for राजो°) — a) Hypermetric! M यत् (for हि) K3 4 B Dc Dn D1 2 4 6 G3 अविचार्यमेतदुक्त; D5 अवश्यमेतदुक्तं हि; T1 अविचार्यं मे तावदुक्तं (hypermetric), G1 अविचार्यं तदुक्त यत् — b) K4 M भगवतो K3 B1–3 Dn D4 6 T1 G3 तथ्यं च (K3 हि तथ्यं, T1 यत्तथ्य) भवता वचः — c) K1 तदैवैवं, K2 तदैवेतं; K3 4 Dc D1 2 तदेवं वै; B3 [ए]तदेवाह; D5 T1 M [ए]त देवं हि (M वै), G1 [ए]तदेवेह — d) T1 त्वं गुरुर् (for गुरुर्हि)

31 D8 missing (cf v l 2) — b) Dc D2 5 प्रदानं — c) K1 2 B4 Dn °ष्याम्यहं तावत्; K4 °ष्यामहे तात, D1 T1 °ष्यामि हे तात; G4 °ष्यामि भोस्तावत् — d) K1 2 प्रदाने (for सर्वेषां)

32 D8 missing (cf v l 2) D1 om 32 T G2 4 M2 om the ref K1 मार्कंडेय — a) B1 Dn D4 6 G3 समु° (for खमु°) — b) S (except G3) ययौ (for गतः) — c) K तु, G2 4 च (for [अ]पि) B2 Dn D4 6 G3 सज्जं (for सर्वं) — d) D5 °मथाकरोत्

Colophon om in D1 D8 missing G1 partly broken — *Major parvan*. K1 2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* K3 4 B D (D1 om; D8 missing) G1 3 M (all om sub-parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान — *Adhy name* B4 नारदवाक्यं; M2 सावित्रीस्वयंवरकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) n2 292; Dn3 293, T1 M2 (orig) 284, T2 G4 M (M2 *inf lin*) 282, G1 279, G2 281 — *Śloka no* Dn 33

279

1 In D8, st 1–7 are missing (cf v l 3 278 2) K1 मार्कंडेयः, M2 श्रीमार्कंडेयः — a) K1 2 4 Dc D1 2 5 °प्रदानाय; S (except T1 G3) °प्रदानेन (for °प्रदाने स) — b) K4 Dc वैवाहिकमचिंतयत् — d) K3 D1 5 नृप, Dc D2 ततः (for नृपः)

2 D8 missing (cf v l 1) — a) T2 वृद्धद्विजान् — b) T2 G2 M2 ऋत्विग्भिः; G1 °ग्भ्यः; T2 G1 2 4 च (for स-) Dc ऋत्विजः सपुरोहितः, T1 ऋत्विक्सभ्यपुरोगमान् (*inf lin* °हितान्) — c) K1 2 M समानीय. B Dn D4 6 G3 दिने (for तिथौ) — d) D1 (by transp.) कन्यया सह

3 D8 missing (cf v l 1) — a) K1 2 Dc2 D1 मेधारण्यं T1 M तु, G2 4 [अ]थ (for च) — b) B2 द्युमत्सेनात्मजं K1 2 ततः; B1 G2 प्रति; T2 पुरः; G1 2

पद्भ्यामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ।। ३
तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् ।
कौश्यां बृस्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ।। ४
स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः ।
वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ।। ५
तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ।। ६
तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यतां च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ।। ७

अश्वपतिरुवाच ।

सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ स्नुषार्थे त्वं गृहाण मे ।। ८

द्युमत्सेन उवाच ।

च्युताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रिता-
श्चराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे
सहिष्यते क्लेशमिमं सुता तव ।। ९

अश्वपतिरुवाच ।

सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं
यदा विजानाति सुताहमेव च ।
न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं
विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ।। १०
आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणयेन च ।
अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ।। ११
अनुरूपो हि संयोगे त्वं ममाहं तवापि च ।
स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्यां सत्यवतः सुताम् ।। १२

द्युमत्सेन उवाच ।

पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह ।

(*sup lin*) $_4$ पुनः (for नृपः) — ^{c}) G_4 [अ]थ तैः (for द्विजैः) — ^{d}) K_4 Dc $D_{1, 2}$ S (except T_1 G_3) राजर्षिस् K_1 उपागतं

4 D_3 missing (cf v l 1) — ^{a}) Dc T_1 °न्महात्मानं — ^{b}) $K_{1, 2}$ S (except T_2 G_3) सालवृक्षम् B_1 Dc D_4 अपाश्रितं; B_3 अवा°, Dn_2 समा° — ^{c}) K_2 कौस्यां K_{1-3} Dn_2 n_3 D_6 G_1 M वृस्यां; K_4 वृश्यां, B_{2-4} Dc_1 D_1 बृष्यां; Dc_2 Dn_1 $D_{2, 5}$ वृष्यां, D_4 बृश्यां; T_2 G_{2-4} बस्यां G_4 उपा° (for समा°) — ^{d}) Dc_1 c_2 (before corr) D_2 चक्षुहीनं

5 D_3 missing (cf v l 1) — ^{b}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ चक्रे (for कृत्वा) K Dc $D_{1, 2}$ यथाविधि

6 D_3 missing (cf v l 1) — ^{a}) Dc_2 D_5 तस्यार्घम्, D_1 °र्धम्, $G_{2, 4}$ °र्हम्. K_4 Dc_1 मानसं (for आसनं) — ^{b}) K_4 आवेद्य, B_1 निवेद्य (for चा°). T_2 $G_{1, 2, 4}$ पाद्य चा- ($G_{2, 4}$ °द्यमा)वेद्य धर्म° — ^{c}) K S (except T_2 G_3) इत्येव

7 D_3 missing (cf v l 1) — ^{a}) D_5 राजा (for तस्य). $D_{1, 5}$ पूर्वं° (for सर्वं°). — ^{b}) $K_{3, 4}$ Dc $D_{2, 5}$ प्रति; $B_{1, 4}$ S (except G_3) च सः (for च ताम्) $K_{1, 2}$ इतिकर्तव्यसंयुतं

8 $B_{1, 3, 4}$ S (except M_1) om the ref — ^{c}) B_1 धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ) — In D_1, the portion of the text from 8^{d} up to 3 284 26 is lost on missing fol. — ^{d}) K Dc D_2 $G_{2, 4}$ स्नुषार्थं $G_{2, 4}$ सं- (for त्वं)

9 D_1 missing (cf v l 8) K_4 राजा उ° — ^{a}) S (except G_3 M_2) च (for स्म) — ^{c}) Dc_2 ह्यनर्हा (for त्व°) D_3 G_4 आश्रिता (for आश्रमे) — ^{d}) B Dn $D_{4, 6}$ G_3 निवत्स्यते, T_2 $G_{1, 2, 4}$ सहिष्यति, M विशक्ष्यति

10 D_1 missing (cf v l 8) D_5 राजोवाच — ^{a}) Dc नु (for the *second* च) D_6 भवात्मक यदा (for भवाभवात्मक) — ^{b}) K_4 Dc $D_{2, 3}$ सदा, D_5 पुरा; S (except G_3) यथा (for यदा) $K_{1, 2}$ सुता मम, T_1 सुखाहम् (for सुताहम्) D_3 वा (for च) — ^{c}) G_4 मद्विधो D_5 तिष्ठति (for युज्यति) — ^{d}) K_3 Dc $D_{2, 3}$ T_1 M °नाधिगतो(Dc D_2 °नाभिगता)स्मि ते नृप; T_2 $G_{2, 4}$ नाहमिहागतो नृप

11 D_1 missing (cf v l 8) — ^{a}) $K_{1, 2}$ छेत्तुं (for हन्तुं) — ^{b}) N (except D_3, D_1 missing) G_3 प्रणतस्य (for °येन) — ^{c}) B_3 Dc D_2 स्वागत, T_2 $G_{2, 4}$ चागतः. B_2 प्रेप्सुः; D_5 T_2 प्रीत्या (for प्रेम्णा). — ^{d}) K_4 च नार्हसि (for न मार्हसि)

12 D_1 missing (cf v l 8) — ^{a}) K_4 अभि° (for अनु°) $K_{1, 2}$ G_1 [ऽ]स्मि; Dc D_2 [ऽ]पि (for हि) K_4 $D_{3, 5}$ T_1 संयोगस्; B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ G_3 युक्तश्च, T_2 G_1 संयोक्ता; $G_{2, 4}$ M संयुक्तः (G_4 °क्ता) — ^{b}) T_2 क्षमो मे च्चैव वै तव, $G_{1, 2, 4}$ M त्व ममाह च वै तव — ^{c}) D_1 G_3

अष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३
अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४
मार्कण्डेय उवाच ।
ततः सर्वान्समानीय द्विजानाश्रमवासिनः ।
यथाविधि समुद्वाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५
दत्त्वा त्वश्वपतिः कन्यां यथार्हं च परिच्छदम् ।
ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
सत्यवानपि भार्यां तां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७
गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥ १८
परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमावहत् ॥ १९
श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः ।
श्वशुरं देवकार्यैश्च वाचः संयमनेन च ॥ २०
तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
रहश्चैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोषयत् ॥ २१
एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
कालस्तपस्यतां कश्चिदतिचक्राम भारत ॥ २२
सावित्र्यास्तु शयानायास्तिष्ठन्त्याश्च दिवानिशम् ।
नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

प्रतीक्ष G1 [इ]मां (for मे) — d) K1 2 कृते, K3 B3 4 Dn D4–6 G3 मतः, K4 शुभा, B1 ततः, B2 सुतः, T1 स तां Dc D2 भार्यार्थं भवतः सुतः, D3 यथार्हं च परिच्छद (=16b)

13 D1 missing (cf v l 8) K2 om 13a–14b — c) M हृत° (for अष्ट°) T1 अष्टराज्योहमिति च — d) B2 तत्र यत्र (for तत एतद्)

14 D1 missing (cf v l 8) K2 om 14ab (cf v l 13) — a) K (K2 om) Dc D2 3 5 transp [अ]यं and यो T1 [अ]थ (for [अ]यं) T1 मेय, T2 G1 वै मे, G2 4 वै ते, M मे यः (for यो मे) B2 °प्रायस्त्वदीया मे — In K3, the portion of the text from 14b up to 3 284 33a is lost on missing fol — b) D5 तु (for [अ]भि) — c) B2 Dn1 निवर्ततु; D3 प्रवर्ततु; D6 प्रजातस्तु K1 संनिवर्तितुमद्यैव; K2 स निर्वर्तितुमद्यैव; K4 स प्रवर्ततु अद्यैव; Dc D2 स निवृत्तस्त्वयाद्यैव; T1 G1 स ते निर्वर्त्यतामद्य (G1 °तां सद्यः), T2 G2 4 सद्यो निर्वर्त्यतां सत्यः; M स मे (M2 ते) निवर्ततां सद्यः — d) M2 मतः (for ऽतिथिः) T1 corrupt

15 K3 D1 missing (cf v l 14, 8) B Dc Dn D2 4 S (except G3 M1) om the ref K1 मार्कंडेय — a) B2 Dn D4 6 G3 समानाय्य — c) K4 समुद्धार

16 K3 D1 missing (cf v l 14, 8) — a) T1 ददौ (for दत्त्वा) B1 2 Dn D4 6 G3 सोश्व°; B4 T G1 2 4 चाश्व° (for त्वश्व°) — b) K (K3 missing) B1 2 Dn D1–6 G3 स- (for च) K1 2 -परिच्छदां — c) T1 ददौ (for ययौ)

17 K3 D1 missing (cf v l 14, 8) — a) B Dn D4–6 G3 transp भार्यां and तां — c) K (K3 missing) Dc D2 3 सापि (for सा च) K1 2 लब्ध्वा तं (by transp)

18 K3 D1 missing (cf v l 14, 8) — ab) G2 4 transp सर्वाणि and सन्यस्य B3 T1 G1 M1 च (for सा) — c) K4 D3 जग्राह

19 K3 D1 missing (cf v l 14, 8) T1 om (hapl) 19–20 — a) T2 G2 4 देवी; G1 चापि; M एव (for चैव) — b) D5 प्रशस्तेन D3 नयेन (for दमेन). — T2 G2 4 om (hapl) 19c–21b. — c) G1 सा च (for सर्व-) — d) K4 पुष्टिम्; B1 प्रीतिम् B Dn D4–6 G1 3 M1 आदधे; M2 आदधत् (for आवहत्).

20 K3 D1 missing (cf v l 14, 8) T G2 4 om 20 (cf v l 19) — a) K (K3 missing) B1 3 D3 5 M1 °सस्कारैः (for °सत्कारैः) — b) K1 2 सर्वैरुत्सादनानि च (K2 °दिभिः) — c) B1 2 4 D (except D3 5, D1 missing) G3 देवसत्कारैर्

21 K3 D1 missing (cf v l 14, 8). T2 G2 4 om 21ab (cf v l 19), K1 2 om (hapl) 21ab — b) K4 Dn2 D3 5 नैपुण्येन, Dc D2 निपुणेन Dc D2 समेन; D1 द° (for श°) — d) B1 सम° (for पर्य°).

22 K3 D1 missing (cf v l 14, 8) — b) K4 B2 Dc D2 3 सदा, S (except G2 3) तथा (for तदा) — c) T1 किंचिद् — d) B1 अभिचक्राम; B2–4 Dn D4 6 G3 अपाक्रामत; Dc D2 T1 अतिक्रामत; T2 व्यतिचक्राम; M इति चक्राम

२८०

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
प्राप्तः स कालो मर्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १
गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
तद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिन्त्य भामिनी ।
व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३
तं श्रुत्वा नियमं दुःखं वध्वा दुःखान्वितो नृपः ।
उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ४
अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ।
तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुष्करम् ॥ ५

सावित्र्युवाच ।
न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६
द्युमत्सेन उवाच ।
व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥ ७
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः ।
तिष्ठन्ती चापि सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८
श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ९

---

23 K3 D1 missing (cf v l 14, 8) — [a]) K4 T G1 2 4 M1 च; B2-4 स्म (for तु) B1 Dn D4 6 G3 सावित्र्या ग्लायमानायास् — [b]) B Dn D4 6 G3 च (for तु) — After 23, G1 ins
1315* तदा प्रभृति सावित्री गणयामास वासरान् ।

Colophon om in K1 2 K3 D1 missing — *Major parvan* · T2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan*. K4 B D (D1 missing) T1 G1 3 (all om sub-parvan name) mention only सावित्र्यु(D3 °त्र्यो)पाख्यान — *Adhy name* · M2 सावित्रीप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 293, Dn3 294, T1 M2 (orig) 285, T2 G4 M (M2 *inf lin*) 283, G1 280, G2 282 — *Śloka no* Dn 23

280

☞ This adhy is missing in K3 D1 (cf v l 3 279. 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 K (K3 missing) om the ref M2 श्रीमार्कंडेय — [a]) T1 तस्य काले बहुतिथौ; T2 G1 2 4 काले बहुतिथे (T2 °थौ) तस्य. — [c]) T1 मर्तव्यो — [d]) T1 M सत्यवतो

2 [a]) M1 गणयंत्या च — [c]) B Dn D4 6 G3 यद्वाक्यं

3 K2 om. 3[ab] — [a]) T2 G2 4 संप्राप्त (for मर्तव्यम्) — [b]) D5 G2 4 निश्चित्य (for संचिन्त्य) B D (except D3) G3 भाविनी.

4 [a]) K1 2 तत् (for त) K1 2 बद्धं; B Dn D3 (marg sec m) 4 6 G3 तस्या, G1 M वध्वा (for दुःखं) T2 G2 4 ता श्रुत्वा नियतिं वध्वा — [b]) B Dn D3 (marg sec m) 4 6 G3 भृशं, T2 G1 3 4 नित्यं; M तदा (for वध्वा) — [d]) K2 D5 सोब्रवीत्; B1 उवाच (for अब्रवीत्).

5 Before 5, all MSS (except D5, D3 marg sec m, K3 D1 missing) ins द्युमत्सेन उ° — [a]) B1 अतिव्रतो T1 समारभस्, G2 यथा°, G4 व्रता° (for [अ]यमारम्भस्) — [b]) Dc D4 त्वया प्राप्तो — [c]) Dn2 T1 M1 तिसृणां K4 (marg sec m as in text) वासतेयीनां (for वसतीनां हि) — [d]) B D (except D3 5) G3 °दुश्चरं.

7 [a]) M त्वा (for त्वां) D5 व्रतं सिध्यति व्यक्तं त्वां, T2 व्रतं ते मेति वक्तुं त्वां; G2 व्रतं तेनेति वा वक्तु, G4 व्रतं नेति ममावक्तु — After 7[ab], K2 reads 8[cdab] — [d]) T1 corrupt

8 K2 transp 8[ab] and 8[cd] and reads the st after 7[ab] — [c]) B Dn D4 6 G3 चैव (for चापि) G4 गायत्री (for सावित्री)! — [d]) K1 2 स्म (for [इ]व) G दृश्यते

9 G4 om 9[cd] — [d]) D5 सा रात्रिं; M1 सा निशा; M2 सावित्र्या K1 व्यभिवर्तत; B1 Dc D2 पर्य°, B3 अत्य°; B4 व्यत्यपर्तते, D5 संन्यवर्तत

10 [a]) B4 तं (for तद्) Dc D2 दिवसश्च B3 प्राप्तं

अथ तद्दिवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः ॥ १०
ततः सर्वान्द्विजान्वृद्धाञ्श्वश्रूं श्वशुरमेव च ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११
अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२
एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३
तं कालं च मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १४
ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
एकान्तस्थामिदं वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५

श्वशुरावूचतुः ।

व्रतो यथोपदिष्टोऽयं यथावत्पारितस्त्वया ।
आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६

सावित्र्युवाच ।

अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८
सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
सह त्वयागमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९

सत्यवानुवाच ।

वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २०

सावित्र्युवाच ।

उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।

(for चेति) K (K3 missing) D3. 5 अद्य(D3 °प्य)सौ दिवसश्चेति; S (except G3) अद्य वै तद्दिनं चेति — b) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 शीघ्र (for दीप्तं) — d) Epic tag. Cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 409, No. 49. K1. 2 Dn D3. 5 G3 पूर्वाह्णिकीः, K4 Dc D2 पूर्वाह्णिकीः (K4 °कीं); T2 G2. 4 पौर्वाह्णिकीं. K4 T2 G2. 4 क्रियां. — After 10, G1 ins.:

1316* व्रतं समाप्य सावित्री स्नात्वा शुद्धा यशस्विनी ।

11 a) G1 सर्वद्विजान्. B1 श्वश्रू (for वृद्धान्). — b) B1 तथा (for श्वश्रूं). — c) K2. 4 Dc2 D2. 3 °पूर्वेण. — d) M प्रणता (for नियता).

12 a) B4 T1 °शिषं. K1 तेस्तु. — b) K (K3 missing) D3. 5 संवृत्या(K2 °ता; D3 °त्य-, D5 °थ्य)र्थं; B4 सावित्र्यार्थे, T1 G1. 2. 4 M सप्रीत्यर्थं; T2 सममेव. D5 हितां शुभां; T1 गिरः शुभाः.

13 b) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 एकांते (Dc D2. 3 एकांत-, D5 त्वेकांत-) ध्यानमास्थिता, G1. 2 ध्यानशोकपरायणा. — c) T1 सा (for ता). A few MSS. सर्वा. — d) B3 G2. 4 तपस्विनी, G1 मनस्विनी.

14 a) B D (except D3. 5) G3 त (for the *second* च). — b) K1 तु विस्मिता; K2 शुचिस्मिता (for नृपा°).

15 K1 om. 15ab. — a) K4 D3 G1. 2. 4 च (for तु). T2 तौ श्वश्रूश्वशुरौ बंधू. — b) G2. 4 तौ (for ता). G1 अनिदितां (for नृपा°). — c) B Dn D4. 6 G3 एकांतमास्थिता वाक्यं. — d) D5 प्रीतौ.

16 K2 T2 G1. 2. 4 M om. the ref. K1 श्वश्रूश्वशुरावूचतुः; K4 D3. 5 T1 श्वशुर उवाच. — a) T1 व्रतं. T2 G1. 2. 4 [ऽ]पि (for ऽयं). K4 B Dc Dn D2. 4–6 G3 व्रतं यथोपदिष्टं तु (K4 D5 वै; B1–3 यद्; B4 Dn3 ते; Dn1 n2 D4. 6 तद्). — b) K4 D5 पारितं; T1 धारितस्, T2 G1. 2. 4 चरितस् (for पारितस्). B Dc Dn D2. 4. 6 G3 तथा तत्पारि(B1 °लि)तं त्वया. — c) K (K3 missing) D3. 5 प्राप्तस्ते (for संप्राप्तः). — d) B1 T2 G2. 4 तदनंतरं.

17 T2 om. the ref. — b) K2 Dc D2. 4. 5 G2. 3 कृतकाम्यया. — K1. 2 T2 G2. 4 om. (hapl.) 17cd. — c) Dc D2 एवं (for एष).

18 T2 om. the ref. K1 मार्कंडेयः. — a) K1. 2 B4 संभाष्य(B4 °ष)मानायाः; K4 B1. 3 Dc D2. 3 T2 M1 °षमाणायां. — b) K4 B (except B2) T2 M1 साविव्यां. — c) B3 G1 आधाय. — G1 (om. 18d) ins. after 18abc:

1317* कठिनं च तथा करे ।
खनित्रं सत्यवान्गृह्य प्रस्थितश्च वनं प्रति ।
तं प्रणम्याब्रवीत्साध्वी नारदोक्तं वशानुगा ।

19 a) Dc2 D2 T2 G2. 4 सावित्रीत्याह; G1 साविव्याह च. — b) Dn3 नैव त्व. — T2 G2. 4 om. (hapl.) 19c–21d. — c) K1. 2 सार्धं त्वया°; D5 त्वया सहा°. — d)

गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धुं न मार्हसि ॥ २१

सत्यवानुवाच ।

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्त्रय गुरून्न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२

मार्कण्डेय उवाच ।

साभिगम्याब्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरं च महाव्रता ।
अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३
इच्छेयमभ्यनुज्ञातुमार्यया श्वशुरेण च ।
अनेन सह निर्गन्तुं न हि मे विरहः क्षमः ॥ २४
गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५
संवत्सरः किंचिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।
वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६

द्युमत्सेन उवाच ।

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।
नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७
तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।
अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९
सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूरनादघुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३०
नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुराक्षरम् ॥ ३१
निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।

$K_{1\ 2}$ नाहं (for न हि) K_1 T_1 त्वा (for त्वा) $K_{1\ 2}$ त्यक्तु° ; T_1 [अ]सितु° (for ज्ञातु°)

20 T_2 $G_{2\ 4}$ om 20 (cf v 19) — [b]) $K_{1\ 4}$ Dc_1 $D_{2\ 3}$ दुःखपंथाश्च B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ G_3 भाविनि — [c]) K (K_3 missing) D_3 °ग्लाना च, T_1 °संक्षामा; M_2 °कामा च (for °क्षामा च)

21 T_2 $G_{2\ 4}$ om 21 (cf v l 19) K_1 om the ref — [a]) T_1 G_1 M उपवासेन (for °सात्र) — [b]) T_1 M नापि (for चापि) G_1 नास्ति नाथ त्वया सह — [c]) G_1 अनुग्रहस्त्वया कार्यः — [d]) K_4 न चार्हसि ; Dc D_2 च नार्हसि

22 T_2 G_4 om the ref — [c]) Dc_1 Dn_1 $D_{4\ 5}$ गुरू (for गुरून्) — [d]) T_1 $G_{3\ 4}$ मे; M_2 मा (for मां)

23 K_1 मार्कंडेयः; M_2 श्रीमार्कंडेयः — [a]) B D (except D_3) T_1 G_3 साभिवाद्य; T_2 सा हि गत्वा (for सा भिगम्य) $K_{1\ 2}$ [आ]ह तच् (for [अ]ब्रवीच्) — [b]) B_3 पतिव्रता (for महा°) — [c]) B_1 स्वयं Dc D_2 भर्ता मे (by transp) — [d]) T_1 फलान्वेषी G_1 महद्वनं

24 [a]) $K_{2\ 4}$ इच्छेहम् $B_{1\ 4}$ Dc $D_{2\ 3}$ °ज्ञातम्; $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4.\ 6}$ G_3 °ज्ञाता (for °ज्ञातुम्) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ इच्छाम्य हमनुज्ञातुम् — [b]) K_4 B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ह (for च) B_4 Dc D_2 आर्यायाः श्वशुरस्य ह — [c]) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ T_1 गच्छेयं, G_1 निर्यातु — [d]) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 मेद्य ; D_5 हि त (for हि मे) T_2 $G_{2\ 4}$ प्रियः (for क्षमः)

25 [a]) $K_{1\ 2}$ Dc D_2 °होत्रस्य कृते — [b]) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ [अ]र्थं (for च) $K_{1\ 2}$ प्रस्थितस्य सुतस्य ते — [c]) $B_{3\ 4}$ हि वार्यो (for निवार्यो)

26 [a]) $B_{3\ 4}$ D_5 T_2 सवत्सरं किंचिदूनं, Dc_2 D_2 °त्सरः कि दूरं नो — [b]) G_1 महाश्र°, G_4 ममाश्र° (for [अ]हमाश्र°)

27 [a]) S (except T_2 G_3) यदा (for यतः) — [b]) K_2 D_3 दत्ता पित्रा (by transp) — [c]) G_1 ननु याह्यात्मनो युक्तम् — [d]) D_5 पूर्वमुक्त, T_1 M वचः किंचित् (for उक्तपूर्वं).

28 [d]) $K_{1\ 2}$ पतिमत्य°, Dc D_2 पुत्रि सत्यव्रता

29 T_1 G_1 om the ref K_1 मार्कंडेय°, M_2 श्रीमार्कंडेयः — [a]) Dc D_2 अप्य° (for अभ्य°) — [b]) T_1 तप°, G_1 मन° (for यश°) — [d]) $K_{1\ 2}$ विभृयता, $B_{1\ 2}$ M च दूयता, T_1 [अ]वदूयता

30 [c]) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 मयूरगणजुष्टानि, T_1 °परिघुष्टानि, G_1 °वरघुष्टानि — [d]) D_3 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ विमले° (for विपुले°)

31 [a]) $K_{1\ 2}$ D_2 नदी, $G_{2\ 4}$ नदीं B_4 $D_{3\ 5}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ M पुष्पवहाश्च ($G_{2\ 4}$ °हां); Dc_1 D_2 पुण्यवहां — [d]) $K_{1\ 2}$ मधुरस्वनां, K_4 °स्वर, $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 मधुर वचः; $B_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 3}$ मधुरस्वरां, D_5 मधुर स्वर

32 [a]) $K_{1\ 2}$ B_4 Dn_1 n_2 $D_{2\ 5}$ निरीक्ष्य°, T_1 सा पश्यमाना, $G_{1\ 2\ 4}$ M सा वीक्षमाणा — [b]) D_5 सर्वावस्थास्वनिंदिता, $G_{2\ 4}$ °स्थमतन्द्रिता — [c]) T_1 हत° (for मृत°) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 हि भर्तारं, T_1 M पति मेने (for हि तं मेने) — [d]) M_1 [अ]स्मरत् (for स्मरन्) $K_{1\ 2}$ स्मरती वचनं मुनेः!

33 [a]) Hypermetric! K_1 अनुवर्ती तु भर्तारं ; K_4 $B_{2\ 3}$ Dn D_{3-6} G_3 अनुव्रजती भ°, B_4 भर्तारमनुवर्तती, Dc D_2

मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२
अनुवर्तती तु भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

२८१

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३
अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ ४
शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
तत्स्वप्तुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५
समासाद्याथ सावित्री भर्तारमुपगूह्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।

अनुवर्तती भ° ; T_1 (hypermetric) अनुवर्तमाना भ°, T_2 $G_{1, 2, 4}$ आवर्जयतीव पतिं, M (hypermetric) अनुवर्तती सा तु (M_2 तु नृ-) पतिं — [b]) $K_{1, 2}$ मृदुवाहि(K_2 °दि)नी M सर्वावस्थमनिंदिता (=32[b]) — [c]) K_1 D_3 T_2 G_2 द्विधैव K_3 द्विधैव मनसा हृत्वा, D_5 हृदय च द्विधा कृत्वा — [d]) $K_{1, 4}$ अवेक्षत ; K_3 D_3 अवेक्षत, D_2 अवेक्ष्यती, D_5 अवेक्ष्य च, T_1 अवेक्ष्य सा, T_2 $G_{1, 2, 4}$ प्रतीक्षती M तं कालं च प्रतीक्षतं (M_2 °ता)

Colophon om in D_5 K_3 D_1 missing — *Major parvan:* $K_{1, 2}$ Dn_2 T_2 $G_{2, 4}$ आरण्य. — *Sub-parvan.* K_4 B D T_1 $G_{1, 3}$ (all om sub-parvan name) mention only सावित्र्यु(D_8 °त्र्यो)पाख्यान — *Adhy name* M_2 सावित्र्यानुगमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 294, Dn_3 295, T_1 M_2 (orig) 286, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 284, G_1 281, G_2 283 — *Śloka no* Dn_1 n_2 32, Dn_3 33

281

☞ This adhy is missing in K_3 D_1 (cf v l 3 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 K_1 मार्कंडेयः, M_2 श्रीमार्कंडेयः — [c]) $K_{1, 2}$ जठरं (for कठिनं) T_1 पाठ° (for पूर°) — [d]) $K_{1, 2}$ $B_{1, 4}$ G_3 [अ]पातयत् T $G_{1, 2, 4}$ M ततः काष्ठ समा(T_1 °ष्ठमुपा)-हरत्

2 [a]) $B_{1, 4}$ Dc D_2 $G_{1, 4}$ M ततः (for तस्य) $K_{1, 2}$ पातयतः — [c]) D_5 कृतेन (for च तेन)

3 $K_{1, 2, 4}$ om (hapl.) $_3$ Before 3[cd], B Dn $D_{4, 6}$ G_3 ins सत्यवानुवाच — [c]) T $G_{1, 2, 4}$ M व्यायामेन च (T_1 M_1 हि) मे भीरु — [d]) Dc D_2 जज्ञे

4 [b]) Dc D_2 दह्यतीव च, D_5 दूयते हि मे; T_1 G_4 च विदूयते, T_2 च प्रदूयते, $G_{1, 2}$ चैव दूयते, M चापि दूयते (for दूयतीव च) — [c]) K_2 अतस्थ° (for अस्वस्थ°) — [d]) K_2 लक्ष्यसे. T_2 $G_{1, 2, 4}$ मृदु° (for °मित°)

5 [c]) B_2 अस्वस्थमेव कल्याणि; S (except $G_{1, 3}$) स्वप्तु-मिच्छामि क° — After 5, $K_{1, 2}$ ins

1318* भ्रमतीव दिशः सर्वाश्चक्रारूढं मनो मम ।

6 [a]) B_2 Dn $D_{4, 6}$ G_3 सा समासाद्य सावित्री; T_1 सह-साप्यथ सा°, M तमासाद्य तु सा° — [b]) Cf 69[a] K_1 D_2 T_1 उपगुह्य; K_2 उपगृह्य; K_4 B_3 Dc T_2 $G_{1, 4}$ °गृह्य, $B_{1, 2, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 °गम्य; only $D_{3, 5}$ G_2 M as in text — [c]) $K_{1, 2}$ उत्संगे च; B_2 °गस्य; Dc_1 D_2 °गेस्याः; $G_{2, 4}$ °गे सा. — [d]) D_5 शुभानना (for मही°)

7 [b]) K_1 D_6 विमृष्यंती; K_2 $B_{1, 3, 4}$ Dn_2 n_3 D_4 विमृ-षती $K_{1, 2}$ T_2 मनस्विनी — [c]) M मुहूर्तं च (M_2 ल-) क्षणं वेला — After 7, S (except G_3) ins

1319* हन्त प्राप्तः स कालोऽयमिति चिन्तापरा सती ।

6753 97 7 96 7 तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७
मुहूर्तादिव चापश्यत्पुरुषं पीतवाससम् ।
बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ८
श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपता ॥ १०
दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्ध्यमानुषम् ।
कामया ब्रूहि मे देव कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ११
यम उवाच ।
पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ १२
अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
नेष्याम्येनमहं बद्ध्वा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १३
मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्त्वा पितृराजस्तां भगवान्स्वं चिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४
अयं हि धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५
ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १६
ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् ।
निर्विचेष्टं शरीरं तद्बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७
यमस्तु तं तथा बद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ।

---

8 ^{a}) $B_{2.3}$ D (except $D_{3.5}$) $G_{1.3}$ मुहूर्तादेव S (except $G_{1.3}$) सा° (for चा°) — ^{b}) Dc_{1} D_{2} मुहूर्तं (for पुरुषं) B D (except $D_{3.5}$) G_{3} रक्त° (for पीत°) — T_{1} M_{2} om 8^{cd} T_{2} $G_{1.2.4}$ M_{1} transp 8^{cd} and 9^{ab} — ^{c}) K_{2} उद्ध°; K_{4} चंद्र° (for बद्ध°) — ^{d}) =1 114 25^{b} D_{3} °त्यसमतेजसा; T_{2} $G_{1.2.4}$ M_{1} °त्यमि(M_{1} °त्य इ)व तेजसा

9 T_{2} $G_{1.2.4}$ M_{1} transp 8^{cd} and 9^{ab} — ^{a}) K_{2} श्यामावदांतं. D_{5} चक्राक्षं — ^{d}) T_{2} $G_{1.2.4}$ निरीक्षंती

10 ^{b}) T_{1} M transp शनैः and शिरः — ^{c}) B_{3} (m as in text) उवाचेदं, G_{2} अथोवाच, G_{4} उवाचाथ (for उवाचार्ता) — ^{d}) K_{4} विदूयता; B D (except D_{5}) G_{3} प्रवेपती; T_{2} $G_{2.4}$ प्रवेपिता

11 Before 11, $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ S (except M_{1}) ins सावित्र्युवाच (S MSS om- उवाच) — ^{a}) $K_{1.2}$ दैवत्व T_{2} $G_{1.2.4}$ चाभि°; M_{1} त्वां वि°; M_{2} त्वावि° (for त्वाभि°) — ^{b}) K_{1} ह्येतद् (for एतद्). K_{4} Dc $D_{2.5}$ T_{2} $G_{2.4}$ अमा° (om हि); T_{1} न मा° (for ह्यमा°) — ^{c}) $K_{1.2}$ काम्यया; T_{1} कामये; G_{1} काम्यायां; $G_{2.4}$ कामाया B Dn $D_{4.6}$ G_{3} देवेश; T_{2} G_{4} मे कस्त्वं; G_{1} कस्त्वं हि; G_{2} मे सत्यं (for मे देव) K_{4} D_{3} को हि देवोसि मे ब्रूहि — ^{d}) D_{5} देव त्वं किं; T_{2} $G_{1.2.4}$ कि च कर्म (for कस्त्व किं च)

12 K_{2} श्रीयमः — ^{a}) T_{1} G_{1} °व्रता च — ^{b}) T_{2} तथैव तपसान्विता — ^{c}) K (K_{3} missing) D_{3} ततस्त्वाम्. Dc D_{2} T_{2} अभिजानामि; $G_{2.4}$ न हि भीषामि. — ^{d}) D_{4} मा (for मां). $G_{2.4}$ च (for त्वं)

13 ^{a}) G_{1} अय ते तु पति शात. — T_{1} om 13^{cd} — ^{c}) $K_{1.2}$ [ए]तम्, B Dn $D_{4.6}$ G_{3} तम्, D_{3} [ए]वम् (for [ए]नम्) — ^{d}) Dc_{2} D_{3} तन् (for [ए]तन्) — After 13, Dn D_{6} G_{3} ins

1320* सावित्र्युवाच ।
श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतुं किल भवान्कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ।

14 K_{4} B_{4} $D_{3.5}$ T_{1} G_{1} om the ref K_{1} मार्कंडेयः M reads 11^{ab} after 15 — ^{a}) K_{4} Dn D_{6} इत्युक्तः. M त्वां (for तां) — ^{b}) K B_{1-3} Dn $D_{3.6}$ स्व-; G_{1} स- (for स्व) — M om 11^{cd} — ^{c}) T_{1} G_{2} स यथावत्समाख्यातुं

15 Before 15, D_{4} T_{2} G ins यमः — ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ G_{3} अय च; G_{1} सत्यवान् (for अयं हि).

16 Cited (with v l) as "smṛti" in Śaṃkara's Bhāṣya on the Vedānta Sūtra 1 3 24, also in the Tantravārttika of Kumārila on Jaim Sūtra 2 1 5. — ^{b}) Dc_{1} $G_{2.4}$ M पाशबद्धवशं गतं; D_{4} G_{3} पाशबद्ध (G_{3} °द्धं) च सगतं; T_{1} पाशबंधम[..]स्तं; G_{1} पाशहस्तवश गतं.

17 ^{b}) K_{4} $D_{3.5}$ गतसत्व T $G_{1.2.4}$ गतप्रभं — ^{c}) D_{2} विनिश्चेष्ट G_{2} शरीर तं, M_{2} वश [? read शवं] तन्नु

18 ^{a}) D_{3} यमश्च $K_{1.4}$ B Dn $D_{4.6}$ G_{3} ततो, Dc D_{2} महा (sic), G_{1} तदा (for तथा) — ^{b}) $K_{1.2}$ °मुख; D_{3} °मुखे — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_{3} चैव, M सापि — ^{d}) Dc D_{2} T_{2} $G_{1.2.4}$ [अ]न्वपद्यत T_{1} स्वयं वा यत्र गच्छती. — After 18^{cd}, S (except G_{3}) ins

1321* भर्तुः शरीररक्षां च विधाय हि तपस्विनी ।

सावित्री चापि दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ।
नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८

यम उवाच ।

निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्गम्यं गतं त्वया ॥ १९

सावित्र्युवाच ।

[यत्र] मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मयापि तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २०
तपसा गुरुवृत्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१
सप्तपदं मित्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
[मित्रता]ं च पुरस्कृत्य किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२
नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति
धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३
एकस्य धर्मेण सतां मतेन
सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।
मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४

यम उवाच ।

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा
स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं
ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५

सावित्र्युवाच ।

च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो
विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप-
स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २६

यम उवाच ।

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरं C 3 1677 B 3 297 K 3 298

भर्तारमनुगच्छन्ती तथावस्थं सुमध्यमा ।
[T_1 transp lines 1 and 2 — (L 2) T_1 तथावृत्त] — ^{e}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ °संपन्ना — ^{f}) $K_{2\ 4}$ B_3 $D_{4\ 6}$ यतव्रता (for पति°)

19 K_2 श्रीयम· — ^{a}) T_2 G_4 निवर्त्य — ^{b}) K (K_3 missing) D_6 T_2 कुरुष्वास्यौर्ध्वदैहिकं, Dc $D_{2\ 3}$ °ष्वास्योर्ध्वदे($D_{2\ 3}$ °दै)हिकं — After 19, D_3 ins
1322* एष मार्गो विशालाक्षि न केनाप्यनुगम्यते ।

20 ^{a}) Dc_1 (marg *sec m*) एष (for यत्र) Dc नियमे (for नीयते) — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 मया च (for मयापि) — 20^d=1 113 13^d 4 50 7^d, etc, etc

21 ^{a}) K_4 B D (except $D_{3\ 5}$) T_1 G_3 गुरुभक्त्या — ^{b}) K_2 Dc_1 $D_{2\ 3\ 5}$ G_4 भर्तृस्नेहाद्, T_1 M भर्तृस्नेह·. — ^{c}) G_2 तवैव च (for तव चैव)

22 ^{a}) =(var) 3 246 35^a K_4 B_4 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 M_1 साप्तपद $K_{1\ 4}$ B_{2-4} D (except $D_{3\ 5}$) G_3 M_1 मैत्रं — ^{b}) D_3 वृद्धास् (for बुधास्) G_4 न्यायार्थ° (for तत्त्वार्थ°) — ^{c}) =3 246 35^c $K_{1\ 4}$ $B_{3\ 4}$ D_5 T_1 तु; K_2 तत्, D_3 ते (for च) — ^{d}) D_3 ते (for तत्)

23 Before 23, T_1 ins सावित्री — ^{a}) B_4 नानार्थ- वंतस् K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ हि; T_1 M च (for तु) — ^{b}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ सत्यं (for वास) B Cnp (!) प्रतिश्रयं; Dn_1 n_2 परिश्रय; Dn_3 प्रतिश्रमं — ^{c}) D_5 M विजानतो; T $G_{1\ 2\ 4}$ विजा(T_1 °ज्ञा)नतो — ^{d}) = 24^d B_4 तस्यां वसतो, T_1 तद्वै संतो (for तस्मात्सन्तो)

24 $K_{1\ 2\ 4}$ D_2 om (hapl) 24 — ^{a}) G_1 एतस्य Dc $D_{3\ 5}$ S (except G_3) धर्मस्य — ^{b}) D_3 स्म तन्·; D_5 सतां; T_1 स्वतन् (sic), T_2 $G_{1\ 2,\ 4}$ मतं; M_2 स्म सन्· (for स्म तं) — ^{c}) Dc om वै D_5 om the second मा B_3 Dc Dn $D_{4\ 5}$ च वांछेत्; S (except G_3) चतुर्थं — 24^d=23^d.

25 K_2 श्रीयमः — ^{a}) B_2 गच्छस्व (for तुष्टोऽस्मि). — ^{b}) B_4 सुधाक्षर°, G_4 स्फुटाक्षर°. — ^{c}) M_1 वृणीष्वेव G_1 विनाद्य — ^{d}) =27^a. K_4 Dc_2 $D_{2\ 3}$ $G_{1\ 2}$ ददामि K (K_3 missing) D_3 सम्यग्, M_1 धर्मम्; M_2 धर्म्यम् (for सर्वम्)

26 ^{a}) K_2 D_5 $G_{1\ 4}$ स राज्याद्; D_4 G_3 स्वराष्ट्राद्, T_1 च राज्याद् — ^{d}) B_4 °नार्कसप्रभ

27 K_2 श्रीयमः — ^{a}) =25^d K_4 D_3 $G_{2\ 4}$ ददामि B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 [ऽ]हं तम् (for सर्वम्) — ^{b}) Dc D_2 transp यथा and त्वया — ^{c}) $K_{1\ 4}$ Dc $D_{2\ 3}$ T तवा·(T_1 °था)ध्वनि T_1 क्लेश°; $G_{1\ 2\ 4}$ क्लांति° (for ग्लानि°)

3776 37 28 38 29 यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
तवाध्वनां ग्लानिमिवोपलक्षये
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७

सावित्र्युवाच ।

कुतः श्रमो भर्तृसमीपतो हि मे
यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः
सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८
सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं
ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ २९

यम उवाच ।

मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं
त्वयाहमुक्तो वचनं हिताश्रयम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३०

सावित्र्युवाच ।

हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
स्वमेव राज्यं स लभेत पार्थिवः ।
जह्यात्स्वधर्मं न च मे गुरुर्यथा
द्वितीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३१

यम उवाच ।

स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२

सावित्र्युवाच ।

प्रजास्त्वयेमा नियमेन संयता
नियम्य चैता नयसे न कामया ।
अतो यमत्वं तव देव विश्रुतं
निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३३
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४

---

28 [a]) B Dn D_4 $_6$ T_1 G_3 M transp कुत॰ and श्रम॰ K (K_3 missing) Dc D_2 $_5$ [अ]द्य, D_3 च (for हि) — [b]) D_3 गतिर्ध्रुवं — [d]) K_4 D_2 $_3$ सुरेश भूयोपि, Dc स्वरेण भूयश्च; T_1 सुरोत्तमान्यच्च

29 [a]) B_3 °त्संगमम् (for °त्संगतम्) Dn_3 वरं, S (except G_3) मतं (for परं). K_4 सकृत्सतां संगतमीप्सितं वरं. — [c]) K_4 S (except G_3) सत्पुरुषेषु — [d]) K_4 D_3 (marg sec m) ततः सतां संगतमेव मन्ये

30 K_2 श्रीयमः — [a]) K_4 बत, Dc_2 बहु-; D_2 G_2 M बल- (for बुध-) — [b]) K_1 $_2$ त्वयेदमुक्त; B Dn D_{4-6} G_3 त्वया यदुक्त — $30^c=36^c$ — [d]) B_3 $_4$ Dc D_2 $_5$ भाविनि (for भामिनि)

31 T_1 om the ref — [a]) M_1 परैर् (for पुरा) T G_1 $_2$ $_4$ हृतं हि राज्यं श्वशुरस्य मे परैः — [b]) K_2 प्रतिपत्स्यतेचिरात् (cf 32^a), K_4 B D (except D_5) G_3 लभतां स पार्थिवः — [c]) B_{1-3} Dn D_4 $_6$ G_3 स्वधर्मान् T_2 G_2 $_4$ transp न and च G_1 M यम (for यथा) K_1 $_2$ $_4$ Dc D_2 $_3$ $_5$ न च स्वधर्मं प्र(K_4 वि)जहीत मे गुरुर् — [d]) B_1 $_2$ $_4$ Dn D_4 $_6$ T_1 G_3 एतद्; Dc D_2 $_5$ G_2 $_4$ M_2 एवं; T_2 G_1 एन (for एतं)

32 [a]) B_4 पुनः स्वराज्य K_4 स हि लप्स्यते, D_3 प्रतिलप्स्यते; G_1 प्रतिपत्स्यते — [b]) K_2 प्रतिहास्यते; K_4 परिहार्यते; T_1 G_1 $_2$ $_4$ M_1 परिहीयते

33 [a]) K_4 प्रजा त्वयेय; B_{1-3} D (except D_3 $_5$, D_1 missing) G_3 प्रजास्त्वयैता T_1 प्रजास्त्वमेतां च नियम्य चैव. — [b]) K_4 नियम्य चैता; D_3 °म्य चैतान्; D_5 °म्य चैना, T_1 त्वमेव सर्वा; T_2 नियम्यते ता, G_1 °म्य चेतो; G_2 $_4$ °म्य चैवं K (K_3 missing) B_3 Dc Dn_2 D_2 $_3$ $_5$ G_3 न काम्यया; B_1 $_2$ Dn_1 Cn निकामया, G_1 M_1 न कामतः, Cnp न कामया (as in text) ❀ Cn निकामया कामितेनार्थेन । ❀ — [c]) B Dn D_4 $_6$ G_2 $_3$ ततो (for अतो)

34 [a]) D_5 सर्वभूताना

35 [b]) B_2 $_4$ Dn_1 (*sup lin* as in text) n_3 D_4 G_3 Cnp (see below) भक्ति°; G_1 शान्ति° (for शक्ति°) ❀ Cn अशक्तिपेशलाः शक्तिकौशलहीनाः । पाठान्तरे भक्तिः श्रद्धा कौशलं च ताभ्यां हीनाः । स्पष्टार्थः । ❀ — [c]) K_1 $_2$ $_4$ Dc D_2 $_3$ $_5$ सततस्त्वपि ह्यमित्रेषु, Dn_3 °स्ते चाप्य°, T_2 G_1 $_2$ $_4$ संतः स्वेऽष्वप्य(G_2 °पि)मित्रेषु

एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५

यम उवाच ।

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६

सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
भवेत्पितुः पुत्रशतं ममौरसम् ।
कुलस्य संतानकरं च यद्भवे-
त्तृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३७

यम उवाच ।

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं
शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३८

सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
तथा व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां
मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९
विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
शमेन धर्मेण च रञ्जिताः प्रजा-
स्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४०
आत्मन्यपि न विश्वासस्तावान्भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१
सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२

यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने
शुभे न तादृक्त्वदृते मया श्रुतम् ।
अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं
वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३

सावित्र्युवाच ।

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं
भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्वहम् ।

---

36 K_2 श्रीयम उ° — [a]) $K_{1\ 2}$ T_1 G_4 °स्यैव (for °स्येव) B_{1-3} Dn D_{4-6} G_3 transp यथा and भवेत्. T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ जलं (for पयस्) — [b]) D_5 मया चाहम् (for त्वया वाक्यम्) — [c]) =30[c] T_2 $G_{1\ 4}$ °तो हि (for °तोऽस्य) K_4 जीविताद् — [d]) K_4 D_3 सुते (for शुभे) $K_{1\ 2}$ T_1 M यमिच्छसि; K_4 यमीप्ससि; $B_{2\ 3}$ $D_{3\ 5}$ T_2 G_2 यदीच्छसि B_4 वरं तृतीय वरयस्व भाविनि

37 [b]) B (B_3m as in text) Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 तथौ° (for ममौ°) — [c]) T_1 न (? read नु); G_2 हि (for च) $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 6}$ S (except G_3) तद् (for यद्) — [d]) B Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 एतद्, D_5 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ एन (for एत).

38 K_2 श्रीयमः — [a]) $K_{1\ 4}$ Dc_1 $D_{2\ 3\ 5}$ G_1 M सुवर्चसां, K_2 च तद्भवेत् (cf 37[c]), T_2 समुच्चयं — [d]) =45[d] D_5 पथं, T_2 G_2 पति, $G_{1\ 4}$ पथि Dc D_2 त्वयागता

39 [c]) $K_{1\ 2}$ T G_1 यथा, B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अथ; B_4 $G_{2\ 4}$ पथा; D_5 परि- (for तथा) T_1 व्रजंस्त्यैव — [d]) $K_{1\ 2}$ B_4 $D_{3\ 5}$ T_1 हि; K_4 Dc_2 D_2 ह; B_2 तत् (for च)

40 [b]) K (K_3 missing) D_3 T_1 M अतोसि, B_3 ततोसि (for ततो हि) B_4 Dc Dn_2 D_2 $G_{1\ 2}$ उच्यते — [c]) K_4 $B_{1\ 2\ 4}$ D (except D_5, D_1 missing) समेन; T_2 $G_{1\ 4}$ श्रमेण (for शमेन) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn D_6 G_3 M चरंति ताः; $G_{2\ 4}$ चिरं जिताः (for च रञ्जिताः) — [d]) D_5 ततः स वेदेत्र च धर्मराजः

41 [b]) $K_{1\ 2}$ T_1 तावद्; B Dn $D_{4.\ 6}$ G_3 तथा; D_5 स वै (for तावान्) $K_{1\ 2}$ संमतः (for सत्सु यः) — [c]) =42[c] $K_{1\ 2}$ यस्मात् — [d]) T $G_{1\ 2\ 4}$ सर्वः प्रणयते नरः (T_1 °यते जनः, G_2 °मते नरः)

42 [b]) B_4 विश्वास उपजायते. — K_4 om. 42[cd] — [c]) =41[c] D_3 S (except G_3) सत्सु तस्माद् (by transp)

43 K_2 श्रीयमः — [a]) T_2 तव (for ते) T_1 उदाहृतं यद्वचन त्वयांगन — [b]) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ शुभं $G_{2\ 4}$ तावत् (for तादृक्) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 श्रुतं

6792 शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
97 45 मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४४
98 46 यम उवाच ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।
परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४५
सावित्र्युवाच ।
सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति
सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४६
सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राज-
न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७
आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ४८
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं
तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९
यम उवाच ।
यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं
मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं वृणीष्वाप्रतिमं यतव्रते ॥ ५०
सावित्र्युवाच ।
न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृत-
स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।

मया (by transp) — [d]) K_1 च वक्तुं (for चतुर्थं)

44 T_2 om (hapl) 44–45 — [a]) G_1 मदात्मजं सत्यवतस्तदौरसं — [b]) $B_{2.3}$ इति; Dc D_2 अपि (for इह) — [c]) =45[a]. K (K_3 missing) B_4 Dc $D_{2.3.5}$ बलिनां महात्मनाम् (for बलवीर्य°) — [d]) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ इमं (for इदं) T_1 G_1 M चतुर्थमेक (T_1 °मेतद्; G_1 °मेनं) वरयामि तं वरं — For 44, $G_{2.4}$ subst

1323* वरं वृणे सत्यवतो मयि प्रभो
भवेत्सुतानां शतमेतदीप्सितम् ।
[Cf 1324*]

45 T_2 om 45 (cf. v l 44) — [a]) =44[c] B_2 एवं (for शतं) T_1 M कुल° (for बल°) — [b]) K_4 तथा; Dc तदा (for तव). — [c]) K_4 D_3 भविता (for न भवेन्) — 45[d]=38[d]. — For 45, $G_{2.4}$ subst.

1324* तथास्तु ते पुत्रशत शुभानने
द्रुतं निवर्तस्व परिश्रमो न ते ।
[Cf 1323*]

46 [a]) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ हिता (for सदा) B Dn $D_{4.6}$ G_3 शाश्वत- (for शाश्वती) — [b]) $K_{1.2}$ B_4 Dc $D_{2.5}$ S (except G_3) व्यथंते — [c]) T_2 $G_{1.2.4}$ संगमो (T_2 G_1 °तो) नाफलो (for नाफलः संगमो) — [d]) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ नानुभवंति; G_2 नानुपश्यंति.

47 $K_{1.2}$ om (hapl) 47 — [a]) G_4 सत्यो हि Dc D_2 भवति शूराः (for नयन्ति सूर्यं) — [b]) K_4 D_3 G_2 संतो हि भूमि, Dc D_2 सतां भूमिं G_4 सतो हि भूमि तपसा चरंति — [c]) K_4 D_5 G_3 T_1 °भवस्य (for °भव्यस्य) — [d]) Dc D_2 न विषीदंति (for नावसी°)

48 [a]) $K_{1.2}$ आर्यवृत्तम्, Dc D_2 °दृष्टम् — [d]) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 नावेक्षति, T_2 $G_{1.2.4}$ नापेक्षते $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 M परस्पर (for प्रति°)

49 [a]) D_5 न सत्; T_1 नराः (for न च) B_2 Dn_2 D_4 सत्पुरुषेण; D_3 सत्यभाषेषु, S पुरुषेषु (G_3 °ण) T_1 मत्सु (for मोघो) K_4 न प्रमादः (sic) सत्यभाषिषु मोघो [marg *sec m* न च प्रमादः (sic) सत्पुरुषेष्वमोघो] — [b]) T_1 न चाप्यनर्थो K_4 D_3 नश्यते. K_4 D_5 नाभिमानः; B_2 नापमानः; B_4 वापि मानः — [c]) $B_{2.3}$ तस्मादेतन्, Dc_2 D_2 यस्मादेनं; D_3 यस्मादेव, G_1 यस्मादेतं

50 K_2 श्रीयमः — [a]) G_1 भाषिणि (for भाषसि) — [b]) Dc D_2 स्व- (for सु-) — [c]) D_5 न (for मे) — [d]) B D (except D_3, D_1 missing) G_3 पति° (for यत°)

51 [a]) $K_{1.2}$ नेस्ति किंचित् (for तेऽपवर्गः) D_5 न तेपवर्गः सुकृतां तथा कृतो; T_1 न मे स्वर्गः सत्यवताकृतो यथा; G_1 न मेपवर्गः सुकृताद्विनाकृतास् — [b]) K_4 $D_{3.5}$ यथा (for तथा). T_1 [अ]हम°, G_1 [अ]यम° (for यथा°) — [d])

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
यथा मृता ह्येवमहं विना पतिम् ॥ ५१
न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२
वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३

मार्कण्डेय उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तान्पाशान्मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४
एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थश्च भविष्यति ॥ ५५
चतुर्वर्षशतं चायुस्त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६
त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्जनयिष्यति ।
ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।
ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥ ५७
पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ५८
एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ५९
सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरम् ॥ ६०
सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगूह्य च ।
उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६१
संज्ञां च सत्यवाँल्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।

$K_{1\,2}$ ह्येनमहं, $G_{2\,4}$ [अ]स्म्यवमह B_2 Dn $D_{4\,6}$ T_1 G_3 M transp विना and पतिम्

52 T_2 om 52^{ab} Dn_2 transp the lines of the stanza — ^{b}) $B_{3\,4}$ श्रिय (for दिवम्) — ^{c}) Dc D_2 भर्तृविनाकृतं B_4 दिव, Dc $D_{2\,3}$ प्रिय (for श्रिय) — ^{d}) $K_{1\,2}$ D_5 [अ]ध्यवसामि (for व्यव°)

53 ^{a}) T_1 वरातिसर्गे — ^{b}) K_2 $B_{1\,2}$ T_1 $G_{1\,2}$ M_1 दत्ता, M_2 यत्ता (for दत्तो) T $G_{1\,2\,4}$ म्रियते (for ह्रि°) — ^{d}) G_1 तथैव, G_4 त्वयैव — After 53, K_4 D_3 ins (an addl.) colophon

54 $K_{1\,2}$ T_1 om the ref M_2 श्रीमार्कंडेयः — ^{a}) K_4 D_3 च (for तु) B Dn $D_{4\,5}$ G_3 तं पाशं; Dc D_2 वै पाशान्. — ^{b}) S (except G_3) सत्यवतो (for वैवस्वतो)

55 Before 55, B_4 $D_{4\,6}$ G_3 ins यम उ°; M_1 धर्मः — ^{a}) T_2 $G_{1\,2}$ एहि, G_4 एवं (for एष) Dc D_2 भर्ता (for भद्रे) — ^{b}) Dc_2 D_2 कुलवर्णिनि, T_2 (m as in text) वरवर्णिनि — After 55^{ab}, S (except G_3) ins

1325* तोषितेन त्वया साध्वी वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।
[$G_{2\,4}$ तोषितोह T_2 M साध्वि]

— ^{c}) K_2 आरोग्यस्तव K_1 नीयश्च; K_2 नोजाश्च; T_2 $G_{1\,2\,4}$ देहश्च — ^{d}) Dn $D_{4\,6}$ G_3 स (for च)

56 K_1 om (hapl.) 56^{a}–57^{b} — ^{a}) B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 चतुर्वर्षशतायुश्च — ^{b}) K_2 तव; Dc_2 D_2 तया (for त्वया) K_2 Dc_2 D_2 अवाप्स्यसि; K_4 D_3 उपेष्यति — ^{c}) T_1 यज्ञांश्च — ^{d}) S (except G_3) transp ख्याति and लोके K_2 गमिष्यसि

57 = (var.) Matsyapurāṇa 213 14–15^{ab} K_1 om. 57^{ab} (cf v l 56) — ^{a}) $K_{2\,4}$ Dc $D_{2\,3\,5}$ T_1 चापि (for चैव) — $K_{1\,2}$ T_1 M om (hapl.) 57^{e}–58^{d} — ^{e}) K_4 $D_{3\,5}$ °न्नामपुत्राख्या, Dc D_2 °न्नामका पुत्रा; T_2 $G_{1\,2\,4}$ °न्नामधेयाख्या. — ^{f}) K_4 $D_{3\,5}$ [इ]ति (for [इ]ह)

58 = Matsyapurāṇa 213 15^{cd}–16 $K_{1\,2}$ T_1 M om 58^{abcd} (cf v l. 57) — ^{b}) D_5 भविष्यत् (for भविता) — ^{c}) Cf. 3. 277 22^{b} T_2 °व्यां मालवानां च

59 Before 59, M_1 ins मार्कंडेयः — ^{a}) Dc $D_{2\,3\,5}$ वरान् (for वर) — ^{c}) D_5 निवर्त्य चैव सावित्री

60 ^{b}) M ह (for च) — ^{cd}) Dc_2 D_2 यत्रासा, D_{4-6} यत्रास्य T $G_{1\,2\,4}$ M जगाम यत्र तच्छापं (T_1 °च्चापं; G_1 °च्छावं) भर्तुस्तस्य विचेतन

61 ^{a}) K_4 D_3 भूमौ सम्प्रेक्ष्य भर्तारं. — ^{b}) K_4 Dc $D_{2\,3\,5}$ [अ]भि° (for [उ]प°) N (except $K_{1\,2}$ D_5, K_3 D_1 missing) T_2 G [उ]पगृह्य (for °गूह्य) — ^{c}) $K_{1\,2}$ उत्सगेस्य शिरः स्थाप्य

62 ^{a}) T_1 G_1 स संज्ञां (for सज्ञा च) B Dn $D_{4\,6}$ G_3

16811 297 61 298 65 प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६२

सत्यवानुवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचकर्ष ह ॥ ६३

सावित्र्युवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।
गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६४
विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।
यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६५

मार्कण्डेय उवाच ।

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६६
फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६७
शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽहमिति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६८
त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहृतं मनः ।
ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ६९
तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७०
तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७१
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७२
नक्तंचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७३
एताः शिवा घोरनादा दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।
आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७४

सत्यवानुवाच ।

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।

स पुनर् (for सत्यवान्) — ^{b}) T_1 $G_{2\,4}$ M प्रत्य° (for अभ्य°) — ^{d}) K_4 उदैक्षत

63 M_2 om the ref — ^{a}) D_5 तव (for बत) K_4 सुप्तोहं — ^{b}) K_4 वानि° (for नाव°) — ^{c}) T_2 वा स, $G_{2\,4}$ वासौ (for चासौ) — ^{d}) K_1 यो मां, K_2 यो मा; T $G_{1\,2\,4}$ योद्य (for योऽसौ) $K_{1\,2}$ समप्रचकर्ष ह, K_4 मां संप्रकर्षितः; D_8 S (except G_3) मां संप्रकर्षति; D_5 मा विचकर्ष ह

64 ^{a}) K_2 तव; B D (except D_8) G_3 त्व प्र- (for बत) — ^{b}) $K_{1\,2}$ ममांगे.

65 ^{a}) Dc D_2 विश्रांतश्च; T_2 विरुजश्च — ^{c}) K_1 D_5 सत्व; K_2 S (except G_3) सह्यं; D_8 शक्यः — ^{d}) D_5 विशालां; T_1 G_1 विगाढं.

66 $K_{1\,2\,4}$ D_3 om the ref — ^{a}) M पुनः (for ततः) — ^{b}) B_2 सोथ (for सुख-) — ^{c}) K_1 D_5 दिगंताश्च; a few MSS वनांताश्च

67 Before 67, M_1 ins सत्यवान् — ^{a}) $K_{1\,2}$ [ऽ]स्मि विश्रांतस्; B_4 T_1 [ऽ]सि निष्क्रांतस्, T_2 [ऽ]भिनि°; $G_{1\,2}$ हि नि°; G_4 विनि°. — ^{d}) G_4 रुजो°

68 K_4 om 68–70 — ^{a}) $K_{1\,2}$ °तापसंयुक्तः — ^{b}) M_2 स्थातुं चाशक्नुवन्पुनः — ^{cd}) B_4 ततोत्संगे $B_{1,\,3\,4}$ Dn $D_{4.\,6}$ G_3 प्रसुप्तोस्मि इति (with hiatus!)

69 K_4 om 69 (cf v l 68) — ^{c}) $K_{1\,2}$ तदा, T_2 $G_{2\,4}$ अहं (for तमो) — ^{d}) $K_{1\,2}$ सु- (for च)

70 K_4 om 70 (cf v l 68) — ^{a}) T_1 $G_{1\,2\,4}$ त (for तद्) — ^{b}) Dc Dn D_4 किंचिद् (for किं तद्) — ^{c}) $K_{1\,2}$ स्वप्नो न; $B_{2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ स्वप्नेन, Dc D_2 स्वप्ने तु, D_3 स्वप्नोत्र, D_5 स्वप्नोयं, T G स्वप्नो हि, M_1 स्वप्नोद्य, M_2 स्वप्नोस्य; only $B_{1\,4}$ as in text! $K_{1\,2}$ Dc $D_{4\,3\,5}$ स मया (for यदि वा) — ^{d}) Dn D_4 मयि (for यदि) $K_{1\,2}$ D_5 तथ्यम्, Dc D_4 [ऽ]स्वप्नम् (for सत्यम्) B_2 तु (for तत्)

71 Before 71, S (except G_3) ins मार्कंडेयः — ^{b}) K_4 Dc D_2 व्यवगाहत, T_1 G_1 ह्यवगाहते — ^{c}) K_1 सुप्ते, K_2 स्वप्ने (for श्वस्ते) — ^{d}) B_3 व्याख्यास्यामि

72 ^{b}) S (except G_3) पितर पश्य सुव्रतं — ^{c}) G_4 चैव.

73 ^{a}) G_1 °श्च दृश्यंते — ^{b}) D_5 $G_{2\,4}$ दुष्टाः; G_1 धृष्टाः (for हृष्टाः) — ^{c}) B_4 सतु°, D_3 $G_{2\,4}$ पूर्ण°, M वर्ण° (for पर्ण°)

74 ^{a}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3}$ घोररूपा B Dn $D_{4\,6}$ एतान्घोरान ($B_{1\,4}$ °ता घोरं; B_3 °ता घोरान्) शिवा नादान् — ^{c}) K_4 अह्वाय (for आस्थाय) K_4 विचरंत्युग्राः; Dc D_4 विब्रुवं° — ^{d}) A few MSS कंपयंतो

75 ^{a}) M_2 °घोरं (for °कारं) — ^{b}) K (K_3 missing)

न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्ष्यसि ॥ ७५

सावित्र्युवाच ।

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना धम्यमानोऽग्निर्दृश्यतेऽत्र क्वचित्क्वचित् ॥ ७६
ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।
काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७७
यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वाभिलक्षये ।
न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७८
श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
वसावेह क्षपामेतां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ७९

सत्यवानुवाच ।

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८०
न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।
अनागतायां संध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८१
दिवापि मयि निष्क्रान्ते संतप्येते गुरू मम ।
विचिनोति च मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८२
मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।
उपालब्धः सुबहुशश्चिरेणागच्छसीति ह ॥ ८३
का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति ॥ ८४
पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्रायमाणकौ ।
भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८५
त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।

Dc D2 3 घोरेण (for वनेन) — c) T G1 2 4 M1 विज्ञास्यामि, M2 °स्यति — d) K2 मक्ष्यति, B3 शक्ष्यसे, Dc D2 शक्यसे; T1 G1 2 4 M शक्यते, T2 शक्ष्यते

76 T2 om 76–77 — b) K1 2 4 D3 G4 शुष्क(K1 °ष्के)वृक्षे; D5 शुष्को वृक्षः — c) T1 G1 2 4 धूय°; M1 धाम्य° B D (except D3 5) G3 [ऽ]त्र (for ऽग्निर्) — d) K (K3 missing) D3 तु; K4 (marg sec m) D5 च, B Dc Dn D2 4 6 G3 [ऽ]ग्निः; M4 हि (for ऽत्र) K4 (marg sec m as in text) पृथक् पृथक् (for क्वचित्क्वचित्)

77 T2 om 77 (cf. v l 76) — a) K4 D5 S (except G3, T2 om) अतो (for ततो) K1 2 °यत्वेह, D3 °यित्वेदं; G1 °यित्वाहं; G2 4 °यत्वेह — b) K1 2 D4 ज्वल° K (K3 missing) D3 5 पावकं; Dc1 D2 T1 G1 2 4 सर्वशः

78 Before 78, T2 ins सावित्री — b) B Dc Dn D2 4 6 G3 त्वां हि; D5 चोप-, T1 G1 चापि, T2 चाभि- — c) K4 विज्ञास्यसि; B3 च जानासि — d) D5 सवृते पथि, T2 °ते तु वै, G2 4 °तेन वै (for °ते वने)

79 a) T G1 2 4 प्रभाते तु (for श्वः प्रभाते) — b) K (K3 missing) D5 यास्यामो — c) K2 4 Dc D2 वसामे-(K4 °मी)ह K4 B Dn D3–6 G3 M4 एकां, T2 एतद् (for एतां) — d) T G1 2 4 उचित; M1 रुचिरं K4 विभो (for ऽनघ)

80 a) M1 विवर्ता (for निवृत्ता) — d) S (except G3 M2) संयोगं (for संगमं)

81 a) K1 2 च काले; B1 4 Dn (Dn3 before corr) D3 G3 विकाल, B2 3 D3 हि काले, Dc D2 विकालो, Dn3 (after corr) D4 हि कालं D5 च, T2 [ऽ]पि (for हि) — b) K4 गतपूर्वोयमाश्रमः; B3 T2 G2 4 M °वोंहमाश्रमात्; T1 G1 °र्वो मयाश्रमात् — d) D3 वै (for मे) K (K3 missing) Dc D2 3 5 माता वै सरुण(Dc2 D2 संरुजा-; D3 प्ररुण)द्धि मां, S (except G3) रुणद्ध्यबा हि मां सदा

82 c) K4 B D (except D3 5) G3 हि (for च) Dc D2 मे (for मां) K (K3 missing) Dc D2 3 5 माता (for तातः) — d) Dc D2 सहेत्याश्रम°

83 a) A few MSS माता- (for मात्रा) Dc D2 तु (for च) T2 G2 4 मातापितृभ्यां सुभृशं — c) T1 उपालभ्य B1 4 Dn D4 6 G3 च (for सु-) — d) K1 2 B1 2 4 Dn D4 6 G3 हि; K4 T G1 2 4 च (for ह)

84 a) S (except T2 G3) न्ववस्था — c) B3 transp मयि and च K (K3 missing) Dc D2 3 5 अदृश्ये मयि ताभ्यां हि.

85 b) K4 रात्रावश्रायमानकौ (marg sec. m राञ्यावस्थानमागतं); D3 °वाश्राय°; T G1 2 4 °वाघ्रा(T1 °वाह्ना-; G4 °ऽयाघ्रा)य मां तदा; M °वास्रायमाणकौ — c) K (K3 missing) D3 5 सुभृशं (for भृशं सु-) — d) T1 G1 बहुशः प्रतिसंयतौ

86 a) K4 (marg sec m as in text) दीनौ (for हीनौ) K1 2 4 (marg sec m as in text) B2 Dc1 D5 M2 जीवेव; B3 4 D3 T1 G1 2. 4 जीवावो, Dc2 D2 जीवेद्य (for जीवाव) — b) K1 2 इव (for अपि). — c) K4 (marg sec m as in text) त्वरिष्यते; T1 G1. 4 धरि-

यावद्धरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८६
वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं चावयोरिति ॥ ८७
माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।
तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ८८
निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ८९
अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९०
व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ॥ ९१
नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ।
भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् ॥ ९२
मत्कृतेन हि तावद्य संतापं परमेष्यतः ।
जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।
तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जीवामि चाप्यहम् ॥ ९३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुवर्ती गुरुप्रियः ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ९४
ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्शितम् ।
प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९५
यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
श्वश्रूश्वशुरभर्तॄणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९६
न स्मराम्युक्तपूर्वां वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।

ष्यते — d) K1 2 Dc D5 G4 तावन्नो

87 a) D5 G1 आवयोर्; M1 अतयोर् (for अन्धयोर्) K1 (by corr.) B4 Dn T2 M1 दृष्टिस् (for यष्टिस्) — b) T G1 2 4 प्राणः; M1 वत्स (for वंशः) — d) T1 G2 4 M2 संतानश्च. K4 अपि; D5 त्वयि (for इति)

88 a) K1 (sup. lin. sec. m.) 2 त्वधस्, K4 Dc D2 3 5 [अ]प्यधस् (for वृद्धस्). T1 G1 वृद्धौ च मातापितरौ; T2 G2 4 माता पिता च वृद्धौ च — c) S (except G3) पुत्र (for रात्रौ)

89 a) K1 2 4 (marg. sec. m.) निद्रामेवाभ्य(K2 °भि)सूयामि; K4 (orig.) Dc D2 3 5 T1 G1 M1 निद्रां चैवा(Dc2 D2 °व)भ्य° — b) K2 यस्या; T1 G1 2 4 यस्य — G1 om. (hapl.) 89c–91b — c) D4 प्राप — d) K1 2 त्वत्कृते च सुमध्यमे; T2 मत्कृतेनोपका°; G4 मत्कृतेनापि का°

90 G1 om. 90 (cf. v. l. 89). — b) G4 M1 (sup. lin. as in text) कृच्छ्रादा° — c) K (K3 missing) Dc D2 3 5 रहितो (for हि विना)

91 G1 om. 91ab (cf. v. l. 89). — a) Dc D2 व्यक्त्याम् (for व्यक्तम्) — d) B3 4 Dc Dn3 D2 M °वासिनां; T1 G1 2 4 °वासिनः; T2 °वासिभिः

92 92a = 3. 277. 1a — d) K1 2 चैव दुर्बलां, T G1 भृशदु°; G2. 4 भृशदुःखितां; M प्रति दुर्बलां

93 a) T G1 2 4 मत्कृते पितरावद्य, M1 °ते चापि ता°, M1 °तेपि च ता° — b) G2 4 भृशम् (for परम्) — c) D5 यावत्तौ, G1 एव तौ (for जीवन्तौ). B3 [अ]नुपश्यामि — d) Dc D4 ममेति च, T G1 2 4 मया त्विति (for मयेति ह). B4 मृतावनुम्रिये च तौ — e) K4 T2 तथा (for तयोः). K (K3 missing) D3 च (for मे) — f) B1 2 4 D (except D3) T2 G3 इति जानामि; B3 अतिजीवामि. D5 नापर, G4 चाप्यह — After 93, S (except G3) ins.:

1326* परमं दैवतं तौ मे पूजनीयौ सदा मया ।
[M मम (for मया).]

T G1 2 4 cont.: K1 4 ins. after 93:

1327* तयोस्तु मे सदास्थेयं व्रतमेतत्पुरातनम् ।
[K1 तयोर्हितमवास्थेय; K2 तयोर्हि मे ममास्थेय, T1 तयोर्हि मे तथास्थेयं; T2 ततो हि मे यथा शेष्य; G1 तयोः सकाशं गच्छामि.]

94 K (K3 missing) D3 T1 G1 M2 om. the ref. — a) K1 D3 तु, K4 च (for स) — b) B Dn D4 6 G3 गुरुभक्तो; Dc2 D2 °वृत्ति, D5 °धर्म (for °वर्ती). T G1 2 4 गुरुप्रियहिते रतः — c) K1 D3 उत्सृज्य, B1 4 D5 G1 2 4 उद्धृत्य. Dn2 ns चाह (for बाहू) — d) = 3. 73. 25d K1 4 B1 2 Dc2 Dn D2 3 5 6 G3 सुस्वरं, D2 सस्वन

95 Before 95, K (K3 missing) D3 5 ins. मार्कं° — a) T2 G1 2 4 तदा (for तथा) — b) K (K3 missing) Dc D2 3 5 शोकपीडितं; B Dn D4 6 °कर्षितं — c) K4 Dc D2 वि- (for प्र-). D5 T2 G2 M पाणिभ्यां; T1 G1 4 बाहुभ्यां

96 Before 96, M1 ins. सावित्री. — a) T1 G1 मेद्य (for मेऽस्ति) — b) T2 भवेत् (for the second यदि) — d) K (K3 missing) Dc D2 क्षेमास्तु; M1 रम्या° (for

तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ ९७

सत्यवानुवाच ।

कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।
पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ।
न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ॥ ९८
यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मां चेज्जीवन्तमिच्छसि ।
मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छस्वाश्रममन्तिकात् ॥ ९९

मार्कण्डेय उवाच ।

सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भामिनी ।
पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १००
उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
दिशः सर्वाः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१
तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानीह नेष्यसि ।
योगक्षेमार्थमेतत्ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०२
कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशं पुनरागमत् ॥ १०३
वामे स्कन्धे तु वामोरूर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य सा ।
दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम मृदुगामिनी ॥ १०४

सत्यवानुवाच ।

अभ्यासगमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम ।
वृक्षान्तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५
आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।
यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६
पलाशषण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।

पुण्या°) D6 अस्तु क्षेमाशु शर्वरी, T G1 2 4 स्वस्थ(G4 °स्थो)भावो भवत्युत

97 a) B D (except D3 5, D1 missing) T1 G1 [उ]क्तपूर्वं — b) G4 [अ]हितां (for [अ]नृतां) — d) Dc D2 म्रियेता, B2 भवेतां K1 2 प्रियता श्वशुरो मम

98 a) T1 माचिर (for दर्शन) — b) K1 2 यावत् (for याहि) — After 98ab, S (except G3) ins

1328* अपि नाम गुरू तौ हि पश्येयं भ्रियमाणकौ ।
[G4 प्रपश्येद् (for पश्येय)]

— T1 om 98c–99d — d) Cf 1 205 29d

99 T1 om 99 (cf v l 98) — a) D6 चेन्नक्तिर्मे, S (except G3, T1 om) च(G4 क)तुं धर्मं (for यदि धर्मे) T2 मे (for ते) — b) D2 4 मा (for मां) K (K3 missing) B3 Dc D2 3 5 G1 च जी(K4 D3 सजी-; B3 G1 चेज्जी)वितुम् (for चेज्जीवन्तम्) — c) K (K3 missing) चेत्; D5 च (for वा) — d) K4 B1 3 4 Dc1 Dn D3 4 6 T2 गच्छाव; B2 Dc2 गच्छ च; D2 5 गच्छ वा K (K3 missing) D3 5 [आ]श्रममंडल; Dc D2 °मुत्तमं

100 K4 T1 G1 om the ref K1 मार्कंडेयः; M2 श्रीमार्कंडेयः — a) K4 D3 सावित्री तं स(D3 च त)मादाय; S (except G3) तत उत्थाय सावित्री — b) B D (except D3) G3 भाविनी — d) D5 त (for वै)

101 D2 om 101 — b) T1 G1 2 4 वि- (for प्र-) — c) Dn D4 6 G3 transp दिशः and सर्वाः

102 b) K4 D5 इ नेष्यसि (K4 marg sec m [आ]हरिष्यसि); B Dn D4 6 G3 हरिष्यसि; T G1 2 4 [इ]ह चेष्यसि — c) K1 2 B1 2 4 Dn1 D2 एतं (for एतत्) — d) S (except G3) दास्यामि (for नेष्यामि) K4 (marg sec m) शुभम् (for त्वहम्)

103 b) B2 वृक्षमूला° — d) B2 Dn D4 6 G3 सकाशे, T1 समीपं

104 a) K4 वामस्कंधे B3 स्कंधेन (for स्कन्धे तु) K1 2 तु वामूरू (K2 °रूर्); K4 सुवामोरुर्; Dc तु वामोरू; D3 G4 [S]थ वामोरु(G4 °रू)र् — b) K1 2 निवेश्य B Dn D4 6 G3 च (for सा) — c) K4 परिगृह्य — d) K (K3 missing) D3 मृदुभाषिणी; B Dn D4 6 G3 गजगामिनी

105 a) K1 2 4 (marg sec m) D3 5 नित्याभ्या (K4 orig °भि)गमनाद्. — b) K1 2 [S]धिगता (for विदिता) — c) K1 2 वृक्षारामालोकितया; K4 वृक्षांतरालोकनया (marg sec m वृक्षांतरालानि तथा) — d) G2 4 transp च and अपि K (K3 missing) Dc D2 3 5 चोपलक्षये; T2 चापि लक्ष्यसे, M1 चाभिलक्षये.

106 a) K1 4 D2 3 स्व (for स्वः) S (except G3) [अ]नेन (for येन) — b) T2 G1 2 4 फलान्यप(G4 पि)चितानि च; M फलान्युपचितान्यतः — d) T2 G2 4 अ (for मा)

107 a) K3 4 D (D1 missing) G3 °खंडे (for °षण्डे) B2 4 Dc D2 वा; M1 हि (for च) — c) T G1 2 4 अस्य; M अत्र (for तस्य) — d) G4 तेन गच्छस्व च त्वरा — e) T G1 चास्मि (for अस्मि)

108 All MSS except M1 (K3 D1 missing) om the ref — a) K1 B Dc1 Dn1 n2 T G ब्रुवन्नेव K1

856 7 110 तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ।
8 112 स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ ॥ १०७

मार्कण्डेय उवाच ।
ब्रुवन्नेवं त्वरायुक्तः स प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १०८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

२८२

मार्कण्डेय उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महावने ।
लब्धचक्षुः प्रसन्नात्मा दृष्ट्या सर्वं ददर्श ह ॥ १
स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैब्यया सह भार्यया ।
पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम मनुजर्षभ ॥ २
तावाश्रमान्नदीश्चैव वनानि च सरांसि च ।
तांस्तान्देशान्विचिन्वन्तौ दंपती परिजग्मतुः ॥ ३
श्रुत्वा शब्दं तु यत्किंचिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।
सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यधावताम् ॥ ४
भिन्नैश्च परुषैः पादैः सव्रणैः शोणितोक्षितैः ।
कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५
ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
परिवार्य समाश्वास्य समानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६
तत्र भार्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः ।

Dn_2 त्वया युक्तः, Dc_1 तथा युक्तः; Dc_2 D_2 तथा युक्तः (for त्वरा°) — ^{b}) $B_{1\ 2\ 4}$ D (except D_5) G_3 संप्रायाद्, G_1 सप्रयाता; G_4 संप्रदाद् (for स प्रायाद्) M यतः (for प्रति) — After 108, M_1 ins

1329* सावित्रीसहितः श्रीमान्सत्यवान्संशितव्रतः ।

Colophon K_3 D_1 missing — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan*: N (K_3 D_1 missing) T_1 $G_{1\ 3}$ M_1 (all om sub-parvan name) mention only साविञ्युपाख्यान — *Adhy name* M_2 सावित्रीवरप्रसादः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg.) n_2 295, Dn_3 296, T_1 G_1 282, T_2 M (M_2 *inf lin*) 285 (M_2 orig 287), G_2 284, G_4 corrupt — *Śloka no* Dn_1 n_2 108, Dn_3 111

822

☞ This adhy is missing in K_3 D_1 (cf v l 3 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 G_4 om the ref K_1 मार्कंडेयः, M_2 श्रीमार्कंडेयः — ^{a}) Standing phrase! Cf Hopkins, *Great Epic*, p 406 (No 31) T_2 G_4 तस्मिन्नेव तु काले वै — ^{b}) B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ G_3 महाबलः ($B_{1\ 4}$ °बले) (for °वने). — ^{c}) B Dn D_{4-6} G_3 M_2 प्रसन्नायां (for °त्मा) Dc $D_{2\ 3}$ प्रसन्नया लब्धचक्षु° — ^{d}) $K_{1\ 2}$ सर्वदृष्ट्या, K_4 D_3 सर्वं दृष्ट्या; $B_{1\ 3\ 4}$ दृष्ट्यां सर्वां, B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 दृष्ट्यां सर्वं, Dc D_2 सर्वं दृष्ट्वा, D_5 सर्वदृष्ट्यां, T_1 दृष्ट्वा सर्वं; T_2 भूत्वा सर्वं, $G_{2\ 4}$ दृष्ट्या सर्वान् D_3 सः (for ह)

2 ^{b}) B $D_{3\ 4}$ सैब्यया (for शै°) — ^{d}) B Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 भरतर्षभ, Dc_2 D_2 पुरुष°, D_5 T_1 G_1 मनुजर्षभः

3 ^{a}) T_2 तानाश्रमान् — ^{c}) B D (except $D_{3\ 5}$, D_1 missing) G_3 तस्यां निशि (for तांस्तान्देशान्) — ^{d}) D_5 परिमार्गतुः

4 ^{a}) S (except G_3) च (for तु) $K_{1\ 2}$ B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 M_2 य (for यत) K (K_3 missing) $B_{3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 M_2 कंचिद् (for किंचिद्) — ^{c}) K_4 D_5 T_1 °भ्येत्य (for °भ्येति) — ^{d}) K (K_3 missing) M_1 इति धावता; B Dc Dn $D_{2\ 3}$ (marg *sec m*) $_{4\ 6}$ G_3 इत्यभाषतां; D_3 अभ्यधावता

5 ^{a}) K (K_3 missing) पुरुषैः M_1 प्रासैः (for पादैः) — ^{b}) K_1 (corrupt) सव्रणैः शोणितैः क्षणैः; G_2 सव्रणौ शौणितोक्षितौ — ^{c}) K (K_3 missing) D_5 °दिग्धांगाव् — ^{d}) S (except G_3) धावतां

6 ^{a}) T $G_{1\ 2\ 4}$ [ऽ]भिगम्य (T_1 °त्य) M_1 सर्वैः (for विप्रैः) — ^{b}) M_1 द्विजैर् (for सर्वैर्) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 तावानीतौ (for समा°)

7 ^{a}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ ततो (for तत्र) — ^{b}) K_4 D_3 वृद्धो (for वृतो) — ^{c}) Dn_1 G_3 आश्वासितोपि चित्रार्थैः; T_2 °तौ पवित्रार्थैः — ^{d}) K_4 पूर्वराज्ञां कथानकैः, T_2

आश्वासितो विचित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७
ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८
पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्शितौ ।
हा पुत्र हा साध्वि वधूः क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ॥ ९

सुवर्चा उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १०

गौतम उवाच ।

वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे संचितं महत् ।
कौमारं ब्रह्मचर्यं मे गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११
समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
वायुभक्षोपवासश्च कुशलानि च यानि मे ॥ १२
अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परिचिकीर्षितम् ।
सत्यमेतन्निबोध त्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३

शिष्य उवाच ।

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
नैतज्जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४

ऋषय ऊचुः ।

यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५

भारद्वाज उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६

दाल्भ्य उवाच ।

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।
गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७

माण्डव्य उवाच ।

यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।
पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८

$G_{2\,4}$ पूर्वराजकथाश्रयैः

8 ^{ab}) D_5 °स्वस्थौ (for °श्वस्तौ) T_2 दंपती तौ ततः सत्तौ दृष्टौ पुत्र° — ^{c}) K_1 Dc D_2 बाल्य- (for बाल्ये) B_3 transp वृत्तानि and पुत्रस्य — After 8^{c}, T_2 $G_{2\,4}$ ins

1330*   सावित्र्या दर्शनानि च ।
शोक जग्मतुरन्योन्य

9 ^{a}) K (K_3 missing) D_3 स (for च)   S (except G_3) पुनश्च करुणां वाच — ^{b}) T_1 $G_{1\,2\,4}$ M वदंतौ, T_2 स्मरतौ (for वाचं तौ) $K_{1\,2}$ $B_{2\,4}$ Dn $D_{5\,6}$ °कर्षितौ — ^{c}) K_4 पुत्रि (for पुत्र)   S (except G_3) (by transp) वधूः साध्वि (T_1 साध्वी).   K (K_3 missing) Dc_2 $D_{2\,3}$ वधु; B_4 Dc_1 वधू (for वधूः, Vocative !) — ^{d}) $K_{1\,2}$ B_3 [अ]द्य रोदतां, K_4 [इ]ति रोदतां; D_5 [इ]त्यवोचतां (for [इ]त्यरोदताम्)   Dc D_2 क्वापि क्वासित्यवाद(Dc_1 °सीत्यवादि)-तां — After 9, B Dn $D_{4\,6}$ G_3 ins

1331* ब्राह्मणः सत्यवाक्तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ।

10 =16 K_1 सुवर्चः, K_2 सुवर्णः; Dc_2 ब्राह्मण उ°; D_3 सुवर्चोवाच; S (except G_3) ब्राह्मणाः — ^{a}) =15^{a} K_1 यथासि भार्या, Dc D_2 T_1 G_1 अथास्य भार्या   10^{d}=14^{d}, etc

11 ^{a}) $K_{1\,2}$ वेदाः सांगाश्च या गीतास्, D_5 T_2 $G_{2\,4}$ M वेदः सांगो मयाधीतस्. — ^{c}) D_5 G_4 कौमार-; M_1 कौमार्यं B_2 Dn $D_{4\,6}$ G_{2-4} च (for मे)

12 ^{b}) Dc D_2 G_1 च, T $G_{2.4}$ वै (for मे) — $K_{1\,2}$ om (hapl) 12^{cd} — ^{d}) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 कृतो मे विधिवत्सदा

13 ^{b}) B_2 D (except D_3, D_1 missing) T_1 G_3 M सर्वं पर°, B_3 सत्यं प्रिय° — ^{c}) T $G_{1\,2\,4}$ मम (for एतन्) B_4 निबोधस्व, Dn $D_{4\,6}$ G_3 M निबोधध्वं.

14 ^{a}) K_2 यद् (for मे) T_1 G_1 वाक्याद् (for वक्त्राद्) — ^{b}) $K_{1\,2}$ विनिर्गतं — ^{c}) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 नैव (for नैतज्) — 14^{d}=10^{d}, 15^{d}, 16^{d}, 17^{d}, 18^{d}, 19^{d}

15 T_2 om (hapl) 15–17, G_3 (hapl) om. 15–16. — ^{a}) =16^{a} $D_{4\,6}$ यथा च (for यथास्य). K_1 भार्यासि; K_4 D_3 भार्यास्य (by transp.). — Dc_1 D_2 om (hapl.) 15^{b}–16^{a} — ^{b}) K_4 $D_{3\,5}$ T_1 G_1 M स्व- (for सु-). D_4 तपसा च दमेन च (=16^{b}) — ^{c}) D_4 आचारेण च संयुक्ता (=16^{c}) — After 15, K_2 reads 18, *repeating* the stanza in its proper place

16 =10 $K_{1\,2}$ T_2 G_3 om 16, Dc_1 D_2 om 16^{a} (cf v l 15) K_4 $B_{3\,4}$ Dn_1 n_2 D_3 $G_{1.2}$ M भरद्वाज उ° ($G_{1\,2}$ M om उ°) — ^{a}) =15^{a}. K_4 यथा भार्या च सावित्री

17 T_2 om 17 (cf. v l 15) — ^{c}) T_1 $G_{1.2.4}$ [ए]व (for च)

587b 08 19 09 19

धौम्य उवाच ।

सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ।
तांस्तान्विगणयन्नर्थानवस्थित इवाभवत् ॥ २०
ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१

ब्राह्मणा ऊचुः ।

पुत्रेण संगतं त्वाद्य चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं ते पृथिवीपते ॥ २२
समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ २३
सर्वैरस्माभिरुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः ।
भूयो भूयश्च वृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽग्निं तत्र संज्वाल्य द्विजास्ते सर्व एव हि ।
उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५
शैब्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६
ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।
जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७
प्रागेव नागतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कस्मात्कोऽनुबन्धश्च तेऽभवत् ॥ २८
संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।
नाकस्मादिति जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९

---

18 K_2 reads 18 after 15, *repeating* it here K_4 B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 आपस्तब उ°, T $G_{1\ 2\ 4}$ वामदेवः; M पांक्तेयः — [a]) Dc D_2 G_2 वदति, T_2 वै दिशि (for वदन्ति) — [b]) D_3 T_2 वदंति (for दिशि वै) — [c]) D_6 पार्थिवी च वृत्तिस्तेन; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ पार्थिवीं चैव वृद्धि ते, M पार्थिवी चैव वृद्धिस्ते.

19 K_1 om (hapl.) 19 — [b]) T $G_{2\ 4}$ M द्विजप्रियः, G_1 द्विजोत्तमः (for जन°)

20 K_1 मार्कंडेयः; M_2 श्रीमार्कंडेयः — [a]) $B_{3\ 4}$ च; S (except T_1 G_3) तैः (for तु) D_6 एवमाश्वासितौ तौ तु — [c]) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सर्वान् (for अर्थान्) — [d]) B Dn D_6 ततः (B_4 °त्र) स्थिर, Dc D_2 अवस्थिर, D_4 G_3 ततः शिष्य (for अवस्थित). T_2 इह (for इव)

21 [b]) S (except G_3) सह सत्यवता तदा — [d]) K_1 प्रविष्टः, T_1 $G_{1\ 2}$ M_2 प्रविष्टा — After 21, T $G_{2\ 4}$ M_1 ins

1332* दृष्ट्वा चोत्पतिताः सर्वे हर्षं जग्मुश्च ते द्विजाः ।
कण्ठ माता पिता चास्य समालिङ्ग्याभ्यरोदताम् ।

22 $K_{1\ 2}$ Dc D_2 ब्राह्मण उ° — [a]) $B_{1.\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 त्वां तु; B_4 त्व च; G_1 त्वद्य (for त्वाद्य) — [c]) K_4 (marg. *sec m*) वै यच्छामो; T $G_{1\ 2\ 4}$ हि पश्या° (for वै पृच्छा°). — [d]) $B_{1.\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 वै (for ते)

23 [b]) M_1 °श्यागमनेन च — [d]) S (except G_3) [अ]भि- (for वि-)

24 [a]) D_6 च (for यत्). T_1 $G_{1\ 4}$ यथा सर्वैर्मुदाप्युक्त, T_2 G_2 यथा सर्वे मुदा युक्तास् — [b]) Dc $D_{2\ 3}$ तत्तथा नात्र, D_5 यत्तथा तत्र (for तथा तन्नात्र) — [c]) $B_{1\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 समृद्धि°, B_4 स्ववृद्धि° (for च वृद्धि°) — [d]) Dn_2 $D_{2\ 3}$ गमि° (for भवि°)

25 N (except K_2 B_3, K_3 D_1 missing) T_1 G_3 om the ref. M_2 श्रीमार्कंडेयः — [a]) B_2 तथा (for ततो) K_4 प्रज्वाल्य T_2 G_2 ततोग्निं ते समुज्वाल्य, G_4 ततोग्निहोत्रं सं° — [b]) T_4 ब्राह्मणाः (for द्विजास्ते) D_6 M_1 ह (for हि) — [d]) नराधिप (for मही°)

26 [b]) K_1 G_1 चैकता, $G_{2\ 4}$ च ततस् K (K_3 missing) Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_1 G_1 स्थिता, $G_{2\ 4}$ तथा — [d]) K (K_3 missing) विशोका °विशन्

27 [a]) D_3 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 समासीनाः — [c]) K_4 सर्वे (for पार्थ)

28 Before 28, B D (except $D_{3\ 5}$, D_1 missing) G_3 ins ऋषय ऊ° — [a]) G_1 प्रागेवानागत — [b]) $K_{1\ 2}$ त्वयानघ (for त्वया विभो) — [c]) T_2 विरात्रौ चागतं; G_3 चिराच्चैवागत K (K_3 missing) T_1 G_1 चागतः, B_1 वागतं; Dn_1 वागमः — [d]) K_1 को विरस्व च; K_2 को विलबश्च; K_4 को नु विघ्न°; B_3 क्व च बाधा°, M_1 को वा बंधा° $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तव (for च ते) B_4 सभार्येण त्वया विभो (marg कोनुबधस्तवाभवत्)

29 [a]) B_3 संतापिता, T_2 °पिताः — [b]) Dc D_2 तथा नृप; M [अ]नुतापिताः — [c]) $K_{1\ 2}$ Dc D_2 T $G_{1\ 2\ 4}$ न कस्माद् (for नाकस्माद्) T_1 G_1 M एव (for इति). B

सत्यवानुवाच ।
पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३०
सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
तावत्कालं च न मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१
सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।
अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२

गौतम उवाच ।
अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
नास्य त्वं कारणं वेत्थ सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३
श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् ।
त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४
त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।
रहस्यं यदि ते नास्ति किंचिदत्र वदस्व नः ॥ ३५

सावित्र्युवाच ।
एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः ।
न च किंचिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमत्र यत् ॥ ३६
मृत्युर्मे भर्तुराख्यातो नारदेन महात्मना ।
स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७
सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिंकरः ।
स एनमनयद्बद्ध्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८
अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।
पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९
चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणामात्मनः शतम् ॥ ४०
चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।
भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं स्थिरं व्रतम् ॥ ४१
एतत्सत्यं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।

Dn D4 6 G3 कस्मादिति न जा° — d) K1 2 सर्वं वक्तुमिहार्हसि

30 c) D8 (marg. *sec. m.*) अद्य (for अथ) — d) K (K3 missing) D8 (marg. *sec. m.* as in text) 5 कुर्वतः, T G1 2 भिद्यतः; M छिंदत·

31 c) K1 2 -काले (for -कालं) K1 B Dn D8 (*sup. lin. sec. m.*) 4 6 G3 transp. च and न — d) K1 कथंचन

32 b) D8 न (for मा) — c) K1 अतश्चिराभ्यागमने; K2 अतो विरात्रगमनं; G2 अतो विराभ्या°, G4 अतो विरात्राव·गमं — d) B3 Dc D2 [इ]ति (for [इ]ह)

33 a) T2 M नाक° (for अक°) — c) B3 नान्यत्; T1 G1 न स (for नास्य) B D (except D5, D1 missing) T1 G1 3 वेत्सि (for वेत्थ) — d) D5 वेत्तुम्

34 a) M इच्छाम — b) K2 परापरं — c) D2 त्वा (for त्वां) K1 B4 D3 G1 2 4 त्वां हि जानीम; M1 त्वा·भिजानाम; M2 त्वां विजानाम — d) K1 2 °त्रीमेव

35 a) S (except G3) त्वामत्र T1 G1 2 4 M जानीमस्; T2 जानामि (for जानीषे) — b) S (except G3) सर्वं (for सत्य) K2 निरुद्यतां — c) K1 2 transp. रहस्यं and यदि — d) M किंचिदेव D5 ब्रवीहि नः

36 a) D3 एवमेव G4 चेत्थं, M वित्त (for वेत्थ). — b) M1 [अ]पि (for हि) — c) B Dc Dn D2 4 6 G3 हि (for च) Dc D2 च (for मे) — d) T G1 2 4 कृतम् (for तथ्यम्) B1 2 Dn D4 6 G3 एव; B3 अस्य (for अत्र)

37 a) B Dc1 Dn D4 6 T2 G3 पत्युर् (for भर्तुर्). — b) K (K3 missing) Dc D2 3 °न महर्षिणा — c) K (K3 missing) D3 स चास्य G4 दिव्यं संप्राप्तस् — d) B3 मैनं, G4 नैत (for नैनं)

38 a) G4 चैतं — b) G2 उपगच्छत्. — c) T1 G1 2 4 चैनम् (for एनम्). G1 आनयद् T2 स वै चैनं यमो बध्वा

39 a) D5 व्यतोषयम्; T G1 2 4 अतोषयम् (for अस्तौषं तम्) — b) K2 विभुः; G4 भुवम् — c) S (except G3) transp. वै and मे K1 पंच चैतेन; B1 3 पंचैव तेन; B4 पंचायतेन; D5 पच तेनैव (for पञ्च वै तेन) B3 4 transp. मे and दत्ता — d) K1 Dc D2 G2 M2 वरान् K2 ता मम; D5 चात्मना, G1 तानिह (for तान्मम).

40 a) K (K3 missing) D3 5 चक्षुष्मत्ता (D3 °तां; D5 °त्तां), Dc D2 चक्षुष्मतं (for चक्षुषी च) — c) K1 2 पित्रोः (for पितुः) — d) B1 2 4 Dn D4 6 G3 चात्मनः

41 b) K1 2 लब्ध (K1 °ब्धां) भर्ता, K4 Dc D2 3 5 लब्धो भर्ता (by transp.) — c) K (K3 missing) D3 5 जीवितार्थाय, Dc D2 जीवनार्थाय (for °र्थं तु) B3 हि; M तन् (for तु) — d) K1 2 G2 (by transp.) व्रतं स्थिरं;

6899 98 42 99 43 यथा वृत्तं सुखोदर्कमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२

ऋषय ऊचुः ।

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं
कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये ह्रदे ।
त्वया सुशीले धृतधर्मपुण्यया
समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ४३

मार्कण्डेय उवाच ।

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव ते
वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा
शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

२८३

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।
कृतपूर्वाह्णिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १
तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।
द्युमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २
ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।
आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं नृपम् ॥ ३
तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम् ।

B1 2 4 Dn D4 6 G3 स्विद व्रत

42 a) B Dn D4 6 T G3 M सर्वं (for सत्य) K (K3 missing) B3 D3 M समा° (for मया°) — b) K1 D2 3 5 च (for वः) — d) T G1 2 4 मह(°म)र्षय°; M महन्मया

43 G1 om the ref M2 ऋषिः — a) Some MSS निमज्यमान B3 उपद्रुत, D5 अभिप्लुत — c) K (K3 missing) Dc D2 3 5 सुशीलव्रतधर्मयुक्त(D6 °नित्य)या; B Dn D4 6 G3 सुशीलव्रतपुण्यया कुल (B3 °चर्यया); T2 सुशीले धृतपुण्यधर्मया; G1 सुशीलधृतधर्म°.

44 K (K3 missing) S (except G3 M2) om the ref — a) B1 ततः K1. 2 प्रशंस्य, T G1 M प्रशस्याम्; G2 4 प्रशस्ताम् K1 हृदि पूज्य; B1 4 ह्यतिपूज्य; S (except G3) अभिपूज्य (for ह्यभि°) B1 2 4 Dn D3 4 6 G3 om. ते — b) K (K3 missing) D3 5 M तां मुनयः; T1 T1 ता ऋषयः — c) K (K3 missing) D3 5 transp नरेन्द्रम् and सपुत्रम् — d) S (except G3) शुभेन जग्मुर्मुदिता यथालयं

Colophon K3 D1 missing — *Major parvan :* K1 2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan :* K4 B D (D1 missing) T1 M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान; G3 °त्र्युवाच (sic) — *Adhy name* · M2 आश्रमप्रवेश° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 296, Dn3 297, T1 G1 283, T2 G4 M (M2 inf lin) 286 (M2 orig 288), G2 285 — *Śloka no* . Dn 44

283

☞ This adhy is missing in K3 D1 (cf v l 3 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 K1 मार्का°, M2 श्रीमार्क° — a) T G1 2 4 ततो (for तस्यां) — c) K4 Dc D2–4 T1 °पूर्वाह्णिकाः, Dn2 T2 G3 M °पौर्वाह्णिकाः — d) K (K3 missing) B3 4 Dc D2 3 5 समीयुस्

2 a) K1 2 तदेवं — b) B3 4 महो भाग्यं; Dc M2 माहा°; T1 माहात्म्यं च

3 b) K2 4 D3 G1 2 4 M साल्वेभ्यो K1 2 D3 5 [ऽ]भ्यागमन्; K4 [ऽ]भ्यगमन्, Dc D2 G2 M2 [ऽ]भ्यागतान् K (K3 missing) B3 T G1 2 4 नृपं — K1 om (hapl) 3^{cd} — c) G4 आचेरन् (for आचख्युर्) — d) B1–3 Dn D4 6 G1 3 द्विषं (for नृपम्)

4 a) K1 2 D3 ते (for त) S (except G3) प्रोच्य (for श्रुत्वा) — b) G1 2 °सहाय सहबांधव — T2 om 4^{cd} — c) K1 2 B1 2 Dn D4 6 G3 यथावृत्त (for °तत्त्व).

न्यवेदयन्यथातत्त्वं विद्रुतं च द्विषद्बलम् ॥ ४
ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५
अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६
प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
अध्यास्स्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७
चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् ।
मूर्धभिः पतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८
ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिनः ।
तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९
शैब्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १०
ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ११
ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२
भ्रातॄणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहाबलम् ॥ १३
एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतम् ॥ १४
तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।
तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
विशोको विज्वरो राजन्काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ समाप्तं द्रौपदीहरणपर्व ॥

— d) D3 विहत K2 तद् (for च)

5 a) T1 G1 ऐकमन्येन (for °मत्य च) — b) K1 2 जनस्यामु; K4 D3 °स्यास्य; B3 D3 T M °स्य त्वा (T2 त्वा), Dc D2 °स्यासीन् G1 सात्वयन्नृपति प्रति — c) K2 वापि चक्षुर् (for वाप्यचक्षुर्) B3 अचक्षुर्वा सचक्षुर्वा — d) K1 2 भवेदिति, K4 Dc2 D2 भविष्यति

6 a) M1 अनेन व्यवसायेन — b) T2 सर्वे (for वयं)

7 b) Dc2 D2 नगरं — c) Almost all MSS अध्यास्व D5 चिरराज्याय

8 Before 8, B3 S (except T2 G3) ins मार्कंडेयः (M2 श्रीमार्क°) — a) Dc D2 तु (for च) K4 D3 ते (for तं) — b) D3 राजानं च स्नुषान्वित — c) K4 मूर्धाभिपतिताः, B Dc Dn D2–4 6 G3 मूर्ध्नां निप°

9 a) K1 2 विप्रान् (for वृद्धान्) — b) K1 2 वृद्धान् (for द्विजान्) D5 ये चाश्रमनिवासिनः — cd) B3 4 T2 G2 4 M चापि (for चाभि-) Dc2 D2 ते चाभि(D2 चापि)-पूजिताः सर्वैः K (K3 missing) D3 5 प्रययौ स्वपुर हृष्टैः सर्वैरभिपूजितः

10 a) B4 देव्या (for शैब्या) T2 [अ]पि (for च) — b) T2 स्वास्तीर्णैः सुरवर्चसा — c) K4 नाग° (for नर°) — d) B3 M सेनया वृतः, T1 G1 सह सेनया, T2 G2 4 सेनाया सह.

11 a) G2 अतो D6 T1 °सिषिचुः D5 प्रीता; S (except G3) सर्वे — b) K1 2 D3 नराधिप (for पुरो°) — c) T G1 2 4 महाभाग (for °त्मानं) — d) T1 G1 [ऽ]भिषेचयन्

13 K1, 2 om 13 — b) S (except T2 G3) °वाप्या° (for °वास्या°) — c) Dc D2 यत्राधिगम्याश्च (D2 °श्व-) पतिर् — d) B2 Dn D4 6 G3 सुमहद्बल

14 a) Dc D2 चैव (for माता)

15 a) K4 D3 6 G3 हि, D5 च (for [अ]पि) — b) K1 2 B4 D2 °संपदा (for °संमता)

16 G1 om 16ab — ab) K (K3 missing) D3 त्वनु- (for अनु-) T2 एव ते पाडवास्तेन अनुनीता महा° — c) K4 G2 4 राजा (for राजन्) T2 विशोका विज्वरा राजन् — d) K4 न्यवसत्काम्यके तदा, T2 काम्यके न्यवसत्तदा — After 16, B D (except D3) G3–4 ins (the *phalaśruti*)

1333* यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ।

[(L 2) G2 दीर्घमायुरवाप्नुयात् (for the posterior half) — This stanza occurs (with v l) also in *one* MS of the Matsyapurāṇa (214 23)]

Colophon K3 D1 missing — *Major parvan* · K1 2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* N (K3 D1 missing)

२८४

जनमेजय उवाच ।
यत्तत्तदा महाब्रह्मँल्लोमशो वाक्यमब्रवीत् ।
इन्द्रस्य वचनादेत्य पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचाविहागते ॥ २
किं नु तद्विदुषां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम् ।
पृच्छते भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४
द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
पाण्डूनां हितकृच्छक्रः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५
अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थे महाराज सूर्यः कर्णमुपागमत् ॥ ६
महार्हे शयने वीरं स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
शयानमभिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७
स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८
ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्यो योगाद्धि रूपवान् ।
हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९

T_1 G M (all om sub-parvan name) mention only साविञ्यु(D_3 °ञ्यो)पाख्यान (G_4 साविञ्याख्यान), followed by समाप्त in all these MSS (except B_2) — *Adhy name*· M_2 राज्यप्राप्तिः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 297 (Dn_3 298), T_1 G_1 284, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 287 (M_2 orig 289), G_2 286 — *Śloka no*. Dn_1 n_2 17, Dn_3 16

284

1 Stanzas 1–33[a] in K_3 and 1–26 in D_1 are lost on missing fol (cf v l 3. 279 8, 14). — [a]) Dc D_2 यत्तदाह; T $G_{1\,2\,4}$ यत्तदा स. B Dn $D_{4\,6}$ G_3 महद्ब्रह्मन्; T $G_{1\,2\,4}$ महाभागो — [c]) $B_{1\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 एव; B_2 D_5 एतत् (for एत्य)

2 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) S (except G_3) किंचिन् (for तीव्रं) — [b]) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3\,5}$ [ऽ]नघ (for क्वचित्) — [c]) $B_{1\,3\,4}$ Dc D_2 तत्त्वाप°; S (except G_3) तदप्यप° (for तच्चाप्यप°) — [d]) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3\,5}$ सव्यसाचिन्यतो गते, B Dn $D_{4\,6}$ G_3 धनंजय इतोगते

3 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) Dn_1 $D_{3\,5}$ T_2 तु (for नु) B_3 यज् (for तद्) B Dn_1 n_3 $D_{4\,6}$ G_3 जपतां, Dc Dn_2 D_2 जयतां (for विदुषां) — [b]) K_1 शुश्रूषस्व गिरं मम (=4[d]) — K_1 reads 3[cd] after 5[ab] — [c]) $K_{1\,2}$ स च न; B_2 न स च (by transp), T_2 G_2 नैव स

4 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) B Dc Dn $D_{2\,6}$ M अयं, D_4 G_3 अथ, D_5 हत (for अह) — [c]) K_1 B Dn D_{4-6} T_2 G_3 पृच्छतो — [d]) $K_{1\,2}$ गिरा, Dc D_2 परं (for गिर) T $G_{1\,2\,4}$ शुश्रूपुस्त्वं हि मे मत·

5 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [b]) Dc_2 D_2 ऽप्राप्ते वर्षे (for वर्षे प्राप्ते) — After 5[ab], K_1 reads 3[cd]

6 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) D_5 अहो; T $G_{1\,2\,4}$ ततो (for अथो) — [c]) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3}$ कुडलार्थं $K_{1\,2}$ महाभाग — [d]) K (K_3 missing) $D_{3\,5}$ transp सूर्यः and कर्णम् S (except G_3) तत· (for सूर्यः) K_4 उपाग्मत, $B_{1\,2}$ Dn $D_{4\,6}$ $G_{1\,3}$ उपागतः.

7 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) K_4 Dc T_1 G_1 महार्हे· (for °र्हे) $D_{4\,5}$ G_3 वीर, S (except G_3) चैनं (for वीरं) — [b]) K_2 $D_{2-4\,6}$ स्पर्धास्तरण·, T_1 G_1 साध्वा°; G_2 स्वस्त्या° (for स्पर्ध्या°) $K_{1\,2}$ ·सयते; K_4 ·संस्तृते; $D_{3\,5}$ ·संस्तृते, G_4 संयुते (for ·संवृते) — [c]) $K_{1\,4}$ B D (except D_3, D_1 missing) G_3 अति·; K_2 इति (for अभि·)

8 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) K (K_3 missing) $D_{3\,5}$ स्वप्नांते तं महाबाहु — [b]) $B_{2\,4}$ D_5 T_1 G_1 M रश्मिमान् — M_2 om 8[c]–9[d] — [d]) D_5 °स्नेहात्तु, G_4 °स्नेहेन

9 K_3 D_1 missing (cf v l 1) M_2 om 9 (cf v l 8) — [b]) $K_{1\,2}$ योगाद् द्वि(K_2 °गाद्वि)रूपधृत्, K_4 $B_{3\,4}$ Dc $D_{2\,4}$ योगाद्वि(K_4 °गाद् द्वि)रूपवान्, Dn D_6 T_2 G_3 योगाधि(Dn_3 योगादि)रूपवान्, T_1 G_1 योगविरूपधृक् (G_1 °धृत्) — [c])

कर्ण मद्वचनं तात शृणु सत्यभृतां वर ।
ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात्परमं हितम् ॥ १०
उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया ।
ब्राह्मणच्छद्मना कर्ण कुण्डलापजिहीर्षया ॥ ११
विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा ।
यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ १२
त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितः ।
वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् ॥ १३
तं त्वामेवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः ।
आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचं चैव भिक्षितुम् ॥ १४
तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
अनुनेयः परं शक्त्या श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५
कुण्डलार्थे ब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया ।
अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥ १६
रत्नैः स्त्रीभिस्तथा भोगैर्धनैर्बहुविधैरपि ।
निदर्शनैश्च बहुभिः कुण्डलेप्सुः पुरंदरः ॥ १७
यदि दास्यसि कर्ण त्वं सहजे कुण्डले शुभे ।
आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्वशमुपेष्यसि ॥ १८
कवचेन च संयुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९
अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसंभवम् ।
तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्ण जीवितं चेत्प्रियं तव ॥ २०

कर्ण उवाच ।

को मामेवं भवान्प्राह दर्शयन्सौहृदं परम् ।

B_3 Dc D_4 T $G_{1\,2\,4}$ M_1 काले (for कर्ण)

10 K_3 D_1 missing (cf v l 1) Before 10, $G_{2\,4}$ ins ब्राह्मणः, M_1 सूर्यः — ^{a}) M_1 मद्वचनात् T $G_{1\,2\,4}$ M_2 तावत् (for तात) — ^{b}) K (K_3 missing) $D_{3\,5}$ धर्म°, T $G_{1\,2\,4}$ शस्त्र° (for सत्य°) M शृणु सत्यपराक्रम — ^{c}) $D_{2\,5}$ [ऽ]थ (for [ऽ]द्य)

11 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^{a}) $K_{1\,2}$ Dn S (except T_4 G_3) उप° (for उपा°) M त्वा (for त्वां) — ^{c}) T_1 $G_{1\,2\,4}$ °छद्मना चैव, T_4 °छद्मरूपेण — ^{d}) K_4 $B_{1\,4}$ Dn D_3 T_1 G_3 M कुडलोप (for °लाप-) B_2 T_1 -जिगीषया (for -जिहीर्षया) D_5 न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् (=13^{d})

12 K_3 D_1 missing (cf v l 1)) — ^{a}) T_1 $G_{1\,2\,4}$ ह्येव; T_2 चैव; M तस्य (for तेन) T_2 मे; $G_{2\,4}$ तु (for ते) K (K_3 missing) Dc $D_{4\,3}$ त्वच्छीलं विदितं तस्य — ^{b}) T $G_{2\,4}$ तव (for तथा) — ^{c}) G_2 यदा (for यथा) — ^{d}) G_1 दास्येव न तु याचसे, G_4 दास्यस्येव न याचते

13 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^{a}) $G_{2\,4}$ दाता (for तात) T_1 $G_{1\,2\,4}$ [ए]वं (for [ए]व) — ^{b}) B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ T_1 $G_{1\,3}$ प्रयाचितं — ^{c}) D_5 विप्र (for वित्तं) G_2 [अ]प्यन्यद् (by transp) — ^{d}) K_4 प्रत्याख्यातु; G_1 °ख्याहि $K_{1\,2}$ B_{1-3} Dn D_{4-6} G_3 कस्य° (for कर्हि°) T_2 $G_{2\,4}$ M_1 प्रत्याख्यातं न (M_1 °ख्यासीह) कर्हिचित्

14 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^{a}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3}$ स त्वामे°; B Dn $D_{4\,6}$ G_3 त्वां तु चै°; D_5 सर्वमे°; T_1 तत्त्वामे° (for तं त्वामे°) $K_{1\,2}$ Dc $D_{2\,3\,5}$ M जानन्, K_4 राजन् (for ज्ञात्वा) — D_2 om 14^{d}–16^{a}

15 K_3 D_1 missing (cf v l 1) D_2 om 15 (cf v l 14) — ^{c}) $K_{1\,2}$ अनेन यः, $B_{1\,2}$ अनुनीय (for अनुनेयः) — ^{d}) $D_{4\,6}$ हित; M_1 हि वे (for हि ते) T_2 G_4 वर (for परम्)

16 K_3 D_1 missing (cf v l 1) D_4 om 16^{a} (cf v l 14) — ^{a}) K (K_3 missing) D_3 कुंडलार्थं $K_{1\,2}$ Dc ध्रुवं (for ब्रुवन्) — ^{b}) K_1 करणे, K_2 कारणे, Dc कुंडलैर् (for कारणैर्) Dc_2 तथा, D_5 सदा (for त्वया). — ^{c}) T_2 °वरैर् (for °विधैर्) D_5 चित्रैः; T_2 वीर (for वित्तैः) — ^{d}) B Dn $D_{2\,4\,6}$ T_4 G_3 M सं- (for स) K_1 निवार्यात्, B_{2-4} Dc_2 D_2 निवार्यं (for °र्यः)

17 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^{a}) D_5 यथा (for तथा) B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 गोभिर्; D_5 योगैर् (for भोगैर्). — ^{b}) $K_{1\,2}$ तथा (for अपि)

18 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^{a}) $K_{1\,2}$ Dc D_2 दास्यति — ^{b}) K (K_3 missing) Dc_2 $D_{2\,3\,5}$ कुडले सहजे (by transp) B_3 त्वया (for शुभे) — ^{c}) $K_{1\,2}$ B_{1-3} Dc $D_{2\,3\,5}$ T $G_{2\,4}$ कृत्वा (for गत्वा) — ^{d}) B D (except D_3, D_1 missing) G_3 उपैष्यसि (for उपे°)

19 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^{a}) K (K_3 missing) Dc $D_{4\,5}$ हि संयुक्तः; B Dn $D_{4\,6}$ G_3 समायुक्तः (for च सं°) — ^{d}) T_2 सत्यं (for विद्धि)

20 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^{a}) D_5 उद्धृत (for उत्थितं) $K_{1\,2}$ एतद्, T $G_{1\,2\,4}$ इदम् (for ह्येतद्) — ^{b}) S (except G_3) °समितं (for °संभवम्) — ^{c}) $K_{1\,2}$

कामया भगवन्ब्रूहि को भवान्द्विजवेषधृक् ॥ २१

ब्राह्मण उवाच ।

अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२

कर्ण उवाच ।

श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३
प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् ।
न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥ २४
व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नो विभावसो ।
यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५
यद्यागच्छति शक्रो मां ब्राह्मणच्छद्मनावृतः ।
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६
दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७
मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् ।
युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसंमतम् ॥ २८
सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले सह वर्मणा ।
यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् ।
तन्मे कीर्तिकरं लोके तस्याकीर्तिर्भविष्यति ॥ ३०
वृणोमि कीर्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् ।
कीर्तिमानश्नुते स्वर्गं हीनकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ३१
कीर्तिर्हि पुरुषं लोके संजीवयति मातृवत् ।
अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२
अयं पुराणः श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो ।

रक्ष्ये (for रक्ष्यं)

21 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) K_1 विधि, $K_{2\ 4}$ $D_{8\ 5}$ -विध (for भवान्) — [b]) B_3 सौहृदं दर्शयन् (by transp) Dc D_4 मम (for परम्) T_2 वचन शुभद पर — [c]) K (K_3 missing) Dc $D_{4\ 3\ 5}$ T_2 $G_{2\ 4}$ कारुण्यया (for कामया) — [d]) $K_{1\ 2}$ द्विजवेशभृत्; B_3 इह वेशधृक्

22 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) S (except G_3) कर्ण (for तात) — [b]) G_1 तु; M_2 त्वा (for त्वां) Dc D_2 हि दर्शये; G_2 निवेदये (for निदर्शये) — [c]) Dc D_2 मह्यम् (for मे त्वम्) — [d]) K_4 प्रिय परं; D_8 प्रियं हि ते.

23 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) $K_{1\ 2}$ एवं (for एव) D_6 [आ]ग्रतं (for [अ]त्यन्त) — [c]) $K_{1\ 2\ 4}$ Dc $D_{4\ 3\ 5}$ प्रसन्नो हि (K_4 $D_{2\ 3}$ °न्नोद्य); B_3 प्रवक्ता हि T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M भवान्हितार्थमुद्युक्तः; T_2 भो हितार्थं समुद्युक्तः — [d]) S (except G_3) श्रूयतां तु (for शृणु चेदं)

24 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) $K_{1\ 2}$ M प्रसाद्य वै त्वा (for °दये त्वां) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3}$ M वरद. — [b]) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ प्र-; S (except G_3) यद् (for च) — [d]) Dc_2 D_2 अयं (for अहं)

25 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [b]) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ T_1 G_3 कृत्स्नं (for कृत्स्नो) — [c]) K_4 D_3 G_2 यदह (for यथा°) — [d]) B_3 प्राणम् (for प्राणान्)

26 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) K_1 यद्वा°, Dc D_2 अभ्या° (for यद्या°) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 मां शक्रो (by transp) — [c]) =30[a] G_1 सुतार्थं, M_1 हितार्थे — [d]) K_4 खेचरो वर्म; B_3 खचरोत्तम

27 K_3 missing (cf v l 1) D_1 resumes — [b]) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ कवचो° (for वर्म चो°)

28 K_3 missing (cf v l 1) — [a]) K_1 T_2 G_3 यशस्य (for [अ]यशस्य) $K_{1\ 2}$ च (for हि) — [b]) K_1 °धारण (for °रक्षणम्) — [c]) K_4 D_3 एक हि (for युक्त हि) K_4 सहसा (for यशसा) — [d]) $K_{1\ 2}$ °विश्रुतं (for °संमतम्)

29 K_3 missing (cf v l. 1) — [b]) $K_{1\ 2}$ कुडल (for कुण्डले) K_1 मम (for सह) — [c]) T_2 $G_{2\ 4}$ वा (for मां)

30 K_3 missing (cf v l 1) — [a]) =26[c] $K_{1.\ 2}$ हिताय (for °र्थं) S (except G_3) यदि पार्थाना (for पाण्डु-पुत्राणां) — [b]) B_3 च (for मे) S (except G_3) °चते (for °चितुम्). — [d]) T_1 G_1 तस्य कीर्तिर्; T_2 $G_{2\ 4}$ तच्च कीर्तिर् (for तस्याकीर्तिर्)

31 K_3 missing (cf v l 1) — [a]) K (K_3 missing) D_3 S (except $G_{3\ 4}$) [ऽ]स्मिन् (for हि) — [b]) Dc $D_{1\ 4}$ जीवितादपि (for °तेनापि) D_1 [अ]नुत्तमा (for भानुमन्) — [d]) K (K_3 missing) $D_{1\ 3}$ नष्ट-; G_1 न हि (for हीन-) Dc $D_{2\ 5}$ च; Dn_2 n_3 D_6 हि (for तु)

32 K_3 missing (cf v l 1) — [a]) $K_{1\ 2}$ S (except G_3) तु (for हि) — [c]) D_3 वृणामि कीर्ति लोकेस्मिन् (cf. 31[a]) — [d]) Some MSS जीवितो(*or* °ते)पि G_4 शरीरिणं

धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्तिरायुर्नरस्य वै ॥ ३३
पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव परायणम् ।
इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विवर्धनी ॥ ३४
सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५
हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
विजित्य वा परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६
भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीविवितार्थिनाम् ।
वृद्धान्बालान्द्विजातींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ३७
प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्भानुसूदन ।
जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ३८
सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
ब्राह्मणच्छद्मिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

२८५

सूर्य उवाच ।
माहितं कर्ण कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १
शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्वर ।
इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २
यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।

---

33 K3 missing up to 33[a] (cf v l 1) — [a]) K4 G1 2 4 पुराणश्लोको T2 G2 4 M वै (for हि) — [c]) T1 G1 °श्वरेणाथ (for °श्वर यथा) — [d]) B2 Dn D4 6 T1 G3 ह (for वै)

34 [c]) K2 परत्रे च, Dc D2 चरित्वा च; D1 विशुद्धैव; T G1 2 4 विशुद्धायाः; M चैव तथा (for विशुद्धा च) — [d]) K3 4 Dc D2 3 °र्विवर्धिनी, D1 °र्विधीयते. S (except G3) कीर्तिवर्धनमायुषः.

35 [b]) D5 आप्स्यामि; T G1 2 4 लप्स्यामि (for प्रा°)

36 [a]) D5 दत्वा, T G1 2 4 मुक्त्वा (for हुत्वा) — [b]) K D1 3 5 कीर्तिमेवाद्य कामये — [c]) T G1 2 4 निहत्य (for विजित्य) K Dc D1-3 5 T1 G1 M वा (for च) — [d]) D1. 5 जय (for यशः)

37 [a]) D1 चाभयं (for अभयं) — [b]) T1 G1 °त्मनां (for °र्थिनाम्)

38 [a]) K1 2 यास्यामि (for प्राप्स्यामि) — [b]) B D (except D1 3 5) G3 यशः स्वर्ग्यं(Dc D2 °र्गे)मनुत्तमं — [c]) D5 °ते वापि (for °तेनापि) K3 रक्ष्या वै (for मे रक्ष्या) — [d]) K3 त्वं; B2 मे (for तद्)

39 [a]) Dc भग° (for मघ°) — [b]) Dn3 T G1 2 4 एनाम् (for एताम्) D5 सुरोत्तम (for अनुत्तमाम्) — G4 om 39[cd] — [c]) K D2 3 °च्छद्मने; Dc °च्छद्मना (for °च्छद्मिने) T G1 2 ब्रह्मरूपधरो देव (G2 °धरे देवे) — [d]) D4 6 G3 गत्वा (for गन्ता) K1 3 4 D3 कथां (for गतिम्)

Colophon om in K1. 3. — *Major parvan* K2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan:* K2 4 B Dc Dn1 n3 D1-6 G3 M कुंडला(D5 °लाभि)हरण — *Adhy name:* D1 कर्णवाक्य; M सूर्यदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 298, Dn3 299, D1 303, T1 G1 285, T2 G4 M1 2 (*inf lin*) 288, G2 287, M2 (orig) 290 — *Śloka no :* Dn D1 39

285

1 K2 श्रीसूर्यः; T2 भास्वान्; G2 4 विवस्वान् (for सूर्यः). — [b]) K2 3 Dc1 D1 °दांस्तथा; D2 °दां तदा, T1 G1 °दस्तथा (for °दां तथा) — [d]) T G1 2 4 अथ (for the first अथो)

2 D3 om (hapl) 2[b]-3[a] — [b]) T2 M3 °द्वरः (for °द्वर) K1-3 Dc D1 2 5 प्राणिभिः प्राणिनां वर — [c]) T G1 इष्यसे — [d]) T2 G4 स्थिता (for स्थिरा).

3 D3 om 3[a] (cf v l 2) — [a]) K1. 2 यस्त्वं; S (except T2 G3) स त्वं K3 Dn D6 प्राणावि° (for प्राणवि°) — [d]) S (except G3) यमक्षयं (for न संशयः).

16960 301 3 302 3 सा ते प्राणान्समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३
जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।
ये चान्ये बान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत् ॥ ४
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ।
मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ।
मृतः कीर्तिं न जानाति जीवन्कीर्तिं समश्नुते ॥ ५
मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्सया ॥ ६
भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना ।
भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ।
ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ॥ ७
अस्ति चात्र परं किंचिदध्यात्मं देवनिर्मितम् ।
अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत्क्रियतामविशङ्कया ॥ ८
देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ।
तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥ ९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ।
मास्मै ते कुण्डले दद्या भिक्षवे वज्रपाणये ॥ १०
शोभसे कुण्डलाभ्यां हि रुचिराभ्यां महाद्युते ।
विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमलो दिवि ॥ ११
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ।
प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थे पुरंदरः ॥ १२
शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ।
विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः ॥ १३
उपपत्त्युपपन्नार्थैर्माधुर्यकृतभूषणैः ।
पुरंदरस्य कर्ण त्वं बुद्धिमेतामपानुद ॥ १४
त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ।
सव्यसाची त्वया चैव युधि शूरः समेष्यति ॥ १५

---

4 ^{a}) $K_{1\ 2}$ B_{4} D_{5} जीवतः, $K_{3\ 4}$ Dc D_{1-3} जीवता K_{3} क्रियते; T $G_{1\ 2\ 4}$ कुर्वंते (for कुरुते) — ^{b}) $B_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 5}$ T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ सुतस्तथा, M तथा सुताः (by transp.) — ^{f}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3}$ पुरुषेण (K_{4}m हृदयेन), S (except G_{3}) पुरुषाणां (for पौरुषेण)

5 5^{ab} = (var.) 12^{ab} — ^{a}) K_{3} T_{1} $G_{1\ 4}$ जीवितः (for जीवतः) — ^{e}) B Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ T_{1} G_{3} जानीते (for जानाति)

6 ^{c}) $K_{1\ 2}$ हि (for तु) K_{2} Dn_{1} M त्वा (for त्वां) D_{1} ततो; T_{1} त्वां प्र- (for तु त्वां) M [ए]वं (for [ए]तद्). — ^{d}) Dc D_{2} भोक्ता° (for भक्तो°). $D_{4\ 6}$ G_{3} हि ते मया (for °प्सया)

7 ^{a}) $K_{1\ 2}$ रक्ष्याश्च; D_{5} $G_{2\ 4}$ ते रक्ष्या (for मे र°) — ^{b}) K Dc $D_{2\ 3\ 5}$ $G_{2\ 4}$ [अ]नेन (for [ए]तेन) — ^{c}) $K_{1.\ 2}$ यः, Dc D_{1} [ऽ]सि (for ऽयं) — ^{d}) D_{1} G_{2} [ए]व (for [ए]व) — ^{f}) K_{1} M_{1} सत्यं; B_{3} सर्वं (for स त्वं)

8 ^{a}) $K_{1.\ 2}$ नात्र; S (except T_{2} G_{3}) चापि (for चात्र). — ^{b}) Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T G_{2} दैव°; D_{1} वेद° (for देव°) — ^{c}) $K_{2\ 3}$ D_{3} तत° (for अत°) K_{1-3} M_{1} त्वा; T_{1} G_{1} [अ]हं (for त्वां). — ^{d}) D_{1} चाविशकया; D_{5} मा विचारय.

9 ^{a}) T_{2} च यज् (for त्वया) D_{5} ख्यातुं (for ज्ञातु).

10 ^{b}) Dc $D_{2\ 3}$ त्वां (for त्वं) T $G_{1\ 2\ 4}$ मे (for तत्). — ^{c}) $K_{1.\ 2}$ मा स्म ते; K_{3} मा चास्मै; T $G_{1.\ 2\ 4}$ मास्मै (for मास्मै ते) K Dc $D_{1-3\ 5}$ दास्त्यं, $B_{2\ 3}$ दद्याद्; $D_{4\ 6}$ G_{3} देये (for दद्या) — ^{d}) K_{1-3} $D_{3\ 5}$ M भिक्षते; B Dc Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ G_{3} भिक्षितं (for भिक्षवे) K_{3} D_{2} वज्रपाणिने; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} °पाणिना

11 ^{a}) $K_{1\ 2}$ त्व, B D (except D_{3}) G_{3} च (for हि) — ^{b}) D_{5} मुख तु ते (for महा°) — ^{c}) D_{3} मूर्ध्नि (for मध्य-) — ^{d}) K_{4} $B_{1\ 2\ 4}$ D (except $D_{1\ 5}$) G_{3} विमले दिवि; T $G_{1\ 2\ 4}$ M विमलोदितः

12 12^{ab} = (var.) 5^{ab} — ^{a}) K_{2} जीविता; K_{3} सास्वतः; D_{1} G_{4} जीवितः (for जीवतः) — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ °स्येव; T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ °स्येह (for °स्येति) — ^{c}) K D_{3} तदा (K_{3} पुरा) (for त्वया) — ^{d}) K $D_{3\ 5}$ कुडलाभ्यां; D_{1} °लार्थी B Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_{3} सुरेश्वरः (for पुर°) — After 12, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins.

1334* पाण्डवानां हिते युक्तो भिक्षन्ब्राह्मणवेषधृक् ।

13 ^{a}) Dc शक्त्या; D_{5} शक्यं (for शक्या). — ^{b}) D_{1} कुंडलेच्छा — Dc D_{2} om. 13^{c}–15^{d} — ^{c}) $K_{1\ 2}$ विहर्तुं (for विहन्तुं)

14 Dc D_{2} om. 14 (cf. v.l. 13) — ^{a}) B (B_{3} marg.) Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} हेतुमदुपपन्नार्थैर् — ^{b}) K_{3} °भूषितैः, S (except G_{3}) °लक्षणैः — ^{c}) S (except G_{3}) सुरेश्वरस्य (for पुरं°) $K_{1\ 2}$ कार्यं (for कर्ण). — ^{d}) $G_{2\ 4}$ एतां बुद्धिम् (by transp.) B_{2} $D_{1\ 3\ 6}$ G_{1} उपानुद (for अपा°)

न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ।
विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः शरो भवेत् ॥ १६
तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे ।
संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्ण कामयसेऽर्जुनम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

२८६

कर्ण उवाच ।
भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
तथा परमतिग्मांशो नान्यं देवं कथंचन ॥ १
न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २
इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३
इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्दैवतं दिवि ।
जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ४
भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
बिभेमि न तथा मृत्योर्यथा बिभ्येऽनृतादहम् ।
विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ।
प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ६
यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फल्गुनं प्रति ।
व्येतु संतापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् ।

---

15 Dc D_{2} om 15 (cf v l 13) — [b]) $K_{1\ 2}$ सव्यसाचिनं — [c]) $K_{1\ 2}$ धनंजयस् (for सव्य°) B Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} चेह; D_{1} शूर (for चैव) — [d]) T $G_{1\ 2\ 4}$ युद्धे (for युधि) D_{1} चैव (for शूरः)

16 [a]) T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ न च, M_{2} तत्र (for न तु) M त्वा नार्जुनः (for त्वामर्जुनः) — [b]) B_{2} विराजितं (for सम°). — [c]) M निर्जेतु (for विजेतु) — [d]) K_{1} G_{1} शिरो, $K_{3\ 4}$ B D (except D_{5}) G_{3} सखा (for शरो)

17 [a]) G_{4} देय (for देये) B_{3} शक्रस्य — [b]) Dc $D_{2\ 5}$ त्वयैतत् $K_{1\ 2}$ कर्ण कुंडले (for कुण्डले शुभे)

Colophon om in $K_{1\ 3\ 4}$. — *Major parvan:* K_{2} Dn_{2} $G_{2\ 4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K_{2} B D G_{3} कुंडला(D₅ °लाभि)हरण — *Adhy name* · B_{4} M सूर्यवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_{1} (marg). n_{2} 299, Dn_{3} 300, T_{1} G_{1} 286, T_{2} G_{4} $M_{1\ 2}$ (*inf lin*) 289, G_{2} 288, M_{2} (orig) 291 — *Śloka no* . Dn 18

286

1 [a]) B_{1} G_{2} भगवंस्त्वाम् (for भगवन्तम्) D_{1} अहो (for अहं) K_{4} (m as in text) G_{4} शक्तो (for भक्तो). — [b]) K_{3} Dc $D_{2\ 4}$ M यथा मा; T $G_{1\ 2.\ 4}$ यथार्थं Dc D_{2} आत्थ (for वेत्थ) — [c]) Dc D_{2} यथा (for तथा) T $G_{1\ 2\ 4}$ परं हि (for परम-) — [d]) B Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} नास्त्यदेय; T_{1} G_{1} नान्यद्देवं (G_{1} °द्दैव); T_{2} G_{4} नान्यदेवं (for नान्यं देव) $K_{1\ 2}$ कदा° (for कथं°)

2 [a]) $K_{1\ 2}$ न मे माता न च पिता — [c]) $K_{1\ 2}$ तथेष्टो वै; Dc D_{2} अथेष्टा वै; T $G_{1\ 2\ 4}$ तथैवेष्टाः Dc D_{2} यथा (for सदा) — [d]) Dc D_{2} तथा (for यथा).

3 [c]) T_{1} मिष्टां भक्तिं (for भक्तिमिष्टां) K_{1} इष्टानां; B_{4} इष्टं च (for इष्टां च) — [d]) B_{3} खेचर; D_{5} भारत (for भास्कर).

4 [c]) Dc D_{2} अधीत (for जानीत)

5 [a]) D_{1} चैव; S (except G_{3}) देवं (for याचे) — [c]) S (except G_{3}) इदं (for इति) — [d]) $K_{1.\ 2}$ तत्त्वं; K_{3} $D_{1\ 5}$ T_{1} G_{1} M तत्तु; K_{4} तं तु; T_{2} $G_{2.\ 4}$ कर्तुं (for त्वं तु).

6 [a]) K $D_{1\ 3\ 5}$ न बिभेमि (by transp) — [b]) $K_{1\ 2}$ D_{1} यथासत्याद्बिभेम्यहं; G_{4} यथाहो ह्यनृतादहं — [e]) T $G_{2\ 4}$ प्रदाता; G_{1} प्रदातुं (for प्रदा°)

7 [b]) N (except $K_{1\ 3}$) G_{3} फाल्गुनं (for फ°) — [d]) T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ मानसे (for °सम्) D_{5} तव संग्रामसंभव. — [e]) Dc $D_{2\ 5}$ अर्जुनं प्रतियोत्स्यामि; G_{2} M अर्जुनप्रतिमं चापि (M_{2} चैव).

8 [a]) K_{4} (m as in text) तथा वा; D_{5} तथा हि; G_{4}

16984 302 8 303 8 अर्जुनं प्रति मां चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ७
तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत् ।
जामदग्न्यादुपात्तं यत्तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ८
इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम ।
भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ ९

सूर्य उवाच ।

यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ १०
नियमेन प्रदद्यास्त्वं कुण्डले वै शतक्रतोः ।
अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥ ११
अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः ।
प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १२
स त्वमप्येनमाराध्य सूनृताभिः पुनः पुनः ।
अभ्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुरंदरम् ॥ १३
अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिबर्हिणीम् ।
दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १४
इत्येवं नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले ।
तया त्वं कर्ण संग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥ १५
नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः ।
सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहमान्तरधीयत ।
ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १७
यथादृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि ।

तथापि (for तवापि) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ °त्यस्त्र° (for °प्यस्त्र°) — ^{c}) K_4 T_2 च (for यत्)

9 D_3 om (hapl) 9 — ^{b}) D_1 वचो (for व्रत) — ^{c}) K_3 Dc Dn_2 $D_{1\ 2}$ भिक्षिते, K_4 T_2 $G_{2\ 4}$ भिक्षवे; B_3 भिक्षंते, M_2 भिक्षिणे — ^{d}) B_4 पथि, S (except G_3) अहं (for अपि)

10 T_1 G_1 M om the ref — ^{a}) T_2 दाता, M तावद् (for तात) T G_1 M [ए]व (for [ए]ते) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3}$ दद्यास्त्वं यदि वा(D_3 चा)पीमे; K_3 दद्यास्त्वं याचितेनेव; Dc D_5 दद्यास्त्व यदि तातेमे, D_2 दृष्ट्वा त्व यदि तातेमे, $G_{2\ 4}$ यदि तद्दास्यसे कर्ण — ^{b}) T_1 G_1 transp वज्रिणे and कुण्डले — ^{c}) B_4 [ए]वम्; D_6 [ए]तम् (for [ए]नम्) D_1 अथ (for अथो) — ^{d}) Dn_1 T_2 G_2 M विजयार्थैं; G_4 °र्थों $K_{1\ 2\ 4}$ B D (except $D_{1.\ 5.\ 6}$) G_3 महाबल

11 ^{a}) M_2 समयेन (for नियमेन) $B_{2\ 3}$ Dn D_2 G_3 प्रदद्यां ते; D_3 प्रदद्यांस्ते; $D_{4\ 6}$ प्रदेये ये — After 11^{a}, D_1 reads 13^{d}, 14, 12^{cd}, 13^{abc}, 11, 12^{ab}, 15^{acd} — ^{b}) K_4 कुडलेन (m as in text), B_3 दंडने वै K_2 B Dn $D_{1.\ 3\ 6}$ $G_{2\ 3}$ शतक्रतो (B_3 °प्रभो)

12 For sequence of D_1, cf v l 11 — ^{b}) K_4 D_5 G_4 M °सूदन. D_1 इत्येवं नियमेन च (cf 15^{a}) — ^{d}) K_1 विजिहीर्षति, K_2 ते हरिष्यति

13 For sequence of D_1, cf v l 11. — ^{a}) T_2 स त्वमेनं समाराध्य. — ^{c}) D_5 अभ्यर्थयस्व — ^{d}) K_3 T_1 G_1 अमोघास्त्रं; B_4 आत्मार्थं च; M °घार्थैं. D_1 अमोघां शक्तिमुत्तमां

14 For sequence of D_1, cf v l 11 — ^{a}) K_3 मां (m मे as in text) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ ममामित्रनिबर्हि(K_2 °र्हं)णीं, K_4 अमित्रवरब°; B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ °निबर्हणीं, Dc $D_{2\ 5}$ सर्वशत्रुनिबर्हणीं, T_1 $G_{1\ 4}$ °निबर्हणां — ^{d}) T G_1 मम, $G_{2\ 4}$ तव (for वर्म) K_1 चोत्तर, T $G_{1\ 2\ 4}$ चोत्तमे

15 For sequence of D_1, cf v l 11 — ^{a}) B_2 $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 [ए]व (for [ए]वं) K_1 निश्चयेन (for नियमेन). D_1 च (for त्वं) — D_1 om 15^{b} — ^{c}) Dn_1 T $G_{2\ 4}$ तथा (for तया) — ^{d}) Dc $D_{4\ 5}$ बहून् (for रणे) T $G_{1\ 2\ 4}$ रिपून्वं नि(G_2 स)हनिष्यसि

16 ^{a}) D_1 [इ]य, M_2 [अ]पि (for हि) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ शत्रु नैति (for शत्रूनेति) B_3 प्रति (for पुनः)

17 ^{a}) $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc D_{1-3} M_1 तु तिग्मांशुः (for सह°) — After 17^{ab}, S (except G_3 M_2) ins

1335* कर्णस्तु बुबुधे राजन्स्वप्नान्ते प्रव्यथन्निव ।
प्रतिबुद्धस्तु राधेयः स्वप्न संचिन्त्य भारत ।
चकार निश्चयं राजञ्शक्त्यर्थं वदतां वर ।
यदि मामिन्द्र आयाति कुण्डलार्थं परंतपः ।
शक्त्या तस्मै प्रदास्यामि कुण्डले वर्म चैव ह ।
स कृत्वा प्रातरुत्थाय कार्याणि भरतर्षभ ।
ब्राह्मणान्वाचयित्वा च यथाकार्यमुपाक्रमत् ।
विधिना राजशार्दूल मुहूर्तमजपत्ततः ।

— ^{c}) D_1 स्वप्नांते (for जप्यान्ते) — ^{d}) T_1 G_1 निवेदयत्

18 ^{a}) K_4 B_4 D_3 तथातत्व (for यथा°) — ^{c}) $K_{2\ 3}$ D_3 आ(K_2 अ)नुपूर्वेण — ^{d}) K_1 S (except G_3) वृषा तथा (M तदा); B_3 वृषस्तथा

तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृषस्तदा ॥ १८
तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्मयन्निव ॥ १९
ततस्तत्त्वमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा ।
शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन्वै वासवं प्रत्यपालयत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

जनमेजय उवाच ।
किं तद्गुह्यं न चाख्यातं कर्णायेहोष्णरश्मिना ।
कीदृशे कुण्डले ते च कवचं चैव कीदृशम् ॥ १
कुतश्च कवचं तस्य कुण्डले चैव सत्तम ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
अयं राजन्ब्रवीम्येतद्यत्तद्गुह्यं विभावसोः ।
यादृशे कुण्डले चैव कवचं चैव यादृशम् ॥ ३
कुन्तिभोजं पुरा राजन्ब्राह्मणः समुपस्थितः ।
तिग्मतेजा महाप्रांशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४
दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
मधुपिङ्गो मधुरवाक्तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५
स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत्सुमहातपाः ।
भिक्षामिच्छाम्यहं भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६
न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ।
एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७

---

19 c) $K_{1.2}$ S (except G_3) तत् (for तं) Dc D_2 $G_{2.4}$ M [ए]वं (for [ए]व) — d) $K_{1.2}$ सूर्यः कर्णं (by transp.); D_5 कर्णः सूर्यं

20 a) K_1 तथा (for ततस्) T $G_{1.2.4}$ सत्यम् (for तत्त्वम्)

Colophon — *Major parvan*: $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य — *Sub-parvan*: $K_{3.4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 M कुंडला(K_3 D_5 °लाभि)हरण — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (*sup. lin.*) n_2 300, Dn_3 301, D_1 304, T_1 286 (as in text!), T_2 G_4 $M_{1.2}$ (*inf. lin.*) 290, G_1 287, G_2 289, M_2 (orig.) 292 — *Śloka no.*: Dn 21.

287

1 a) S (except G_3) नु (for तद्) — b) K_3 [अ]तीक्ष्ण°; K_4 D_1 [ए]वोष्ण°; $B_{1.2}$ D_3 [इ]वोष्ण° (for [इ]होष्ण°) — For 1^{cd}, cf. 3^{cd} — c) K_4 Dc $D_{1.2}$ T $G_{1.2.4}$ चैव (for ते च)

2 c) K Dc $D_{1-3.5}$ विज्ञातुं (for [अ]हं श्रोतुं) — After 2, M ins.:

1336^* यत्तद्विवस्वतो गुह्य यादृशे कुण्डले च ते ।
उभय तद्यथा ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ।

3 a) B_3 T $G_{1.2.4}$ अह (for अय) — b) K Dc $D_{1-3.5}$ गुह्य तेह; B Dn $D_{4.6}$ G_3 तस्य गुह्यं (for यत्तद्गुह्य) — For 3^{cd}, cf. 1^{cd} — c) B Dn $D_{4.6}$ G_3 ते च (for चैव) — d) B_4 चैव तादृशं, M_2 च तथाविधं.

☞ Cf. versions of this story in Ādi 104.

4 a) $K_{1.2.4}$ $D_{1.3}$ महाराज (K_4 °ज), Dn_1 n_4 D_4 G_3 तदा राजन्; M_2 यथा रा° — b) B Dn $D_{4.6}$ G_3 पर्युपस्थितः; T_2 शंसितव्रतः — c) K_{1-3} T $G_{1.2.4}$ महान्प्रांशुः — d) K Dc $D_{1-3.5}$ चीर°.

5 c) M (hypermetric) °पिंगलो (for °पिङ्गो) — d) Dc D_2 शुचि° (for तपः°)

6 b) Dc D_2 स; D_4 च (for सु-) — Before 6^{cd}, $B_{3.4}$ ins. ब्राह्मण उ°. — c) B Dn $D_{4.6}$ G_3 वै (for [अ]हं) $K_{1.2}$ स्थातु (for भोक्तुं) — d) D_5 भवद्- (for तव) K Dc $D_{1-3.5}$ विमत्सरः; T $G_{1.2.4}$ [ऽ]नुवत्सरं; M_1 च वत्सर; M_2 विमत्सरं

7 b) K_3 D_3 त्वया वै, K_4 तवापि (for त्वया वा) B_2 T_2 $G_{1.2}$ वा° (for चा°) $K_{1.2}$ $D_{1.5}$ त्वया चैव (K_2 वै च) तवानुगैः — d) K_4 रोचते यदि तेनघ

8 a) D_3 तु (for च) — b) D_5 तिष्ठेयं च यथेच्छया.

यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च ।
शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ८
तमब्रवीत्कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः ।
एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९
मम कन्या महाब्रह्मन्पृथा नाम यशस्विनी ।
शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता न च मानिनी ॥ १०
उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११
एवमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ।
उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुललोचनाम् ॥ १२
अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३
त्वयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् ।
तन्मे वाक्यं न मिथ्या त्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥ १४
अयं तपस्वी भगवान्स्वाध्यायनियतो द्विजः ।
यद्यद्ब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५
ब्राह्मणा हि परं तेजो ब्राह्मणा हि परं तपः ।
ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६
अमानयन्हि मानार्हान्वातापिश्च महासुरः ।
निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७
सोऽयं वत्से महाभार आहितस्त्वयि सांप्रतम् ।
त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८
जानामि प्रणिधानं ते बाल्यात्प्रभृति नन्दिनि ।
ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह ॥ १९
तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसंबन्धिमातृषु ।
मयि चैव यथावत्त्वं सर्वमादृत्य वर्तसे ॥ २०

— [d]) $K_{1\,2}$ नापराध्यति, T $G_{1\,2\,4}$ नावरुध्येत

9 [b]) T_2 प्रीतियुक्तः प्रियं वचः — [c]) T वर (for पर) — [d]) K_4 B_4 Dc_2 चैवम् (for चैनम्)

10 [a]) B D (except $D_{1\,3\,5}$) G_3 °प्राज्ञ (for ब्रह्मन्) — In D_8, the portion of the text from 10^c up to 3 299 26^d is lost on a missing fol — [d]) K Dc $D_{1\,2\,5}$ नाति($K_{1\,2}$ D_5 °भि)मानिनी; B Dn $D_{4\,6}$ G_3 चैव भाविनी; G_4 न मनस्विनी (for न च मा°)

11 D_8 missing (cf v l 10) — [a]) $K_{1\,2}$ D_2 त्वा (for त्वां) — [b]) $D_{4\,6}$ नाव° (for [अ]नव°) $K_{3\,4}$ Dc $D_{1,2\,5}$ ह; B_3 वै (for च) K_1 पूजया नावमन्यत, K_2 °यामास मन्यत; T_1 °या मनसापि भो; T_2 $G_{2\,4}$ °याना महाविभो; G_1 °या न मया विभो; M °यानवमत्य ह — [c]) T_1 G_1 तु (for च) — [d]) Dc D_2 प्रीतिं (for तुष्टिं) K_4 $B_{1\,2}$ Dc D_2 °यास्यति

12 D_8 missing (cf v l. 10) — [a]) K_{1-3} D_5 च (for तु) — [b]) S (except G_3 M_1) प्रति° (for अभि°).

13 D_8 missing (cf v l 10) — [a]) T_1 G_1 वै सुमहा° (for वत्से महा°) — [d]) $K_{1\,2}$ $D_{4\,6}$ T_2 [ए]व; D_1 [अ]ति- (for [ए]वं)

14 D_8 missing (cf v l 10) — [a]) $K_{1\,2}$ तव (for त्वयि). T_2 $G_{2\,4}$ °यत्तं; M_2 °श्वास्य (for °श्वस्य). — [c]) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 अमिथ्या (for न मिथ्या) — [d]) $K_{1,2}$ वै क्वचित्; B_2 G_2 कस्यचित् (for कर्हि°)

15 D_8 missing (cf. v l 10) — [b]) $B_{3\,4}$ S (except G_3) °निरतः (for °नियतः) T_1 G_1 शुचिः (for द्विजः) K Dc $D_{1\,2\,5}$ सदा ($K_{1\,2}$ मुनिः) सुनियतेंद्रियः (K_3 D_2 °तो द्विजः) — [d]) $K_{1\,2}$ M अमत्सर (for °त्सरात्)

16 D_8 missing (cf v l 10) — [a]) K_4 B Dn $D_{4\,6}$ G_3 M ब्राह्मणो हि K_4 B_4 महातेजो, B_3 पर तेजा — [b]) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 M ब्राह्मणो. $K_{3\,4}$ B_4 Dc $D_{2\,5}$ परमं (for हि परं) — [c]) $K_{1\,2}$ नमस्कारात्

17 D_8 missing (cf v l 10) — [a]) $K_{1\,2}$ हि मां(K_1 मं)डव्यो; $K_{3\,4}$ D_1 हि दांडि(K_3 °ड)क्यो; D_5 विदर्भायां; T $G_{1\,2\,4}$ M तान् दांड(T_1 वार्त-; G_1 बास्त-; $G_{2\,4}$ दंडि)क्यो (for हि मानार्हान्) — [b]) $K_{1\,2}$ °बलः (for °सुरः) — [d]) $K_{1\,2}$ ज्वलज्जंघा° (for तालजङ्घ°)

18 D_8 missing (cf v l 10) — [a]) $K_{3\,4}$ M मया (for महा) B_1 T_2 G_2 -भाग, B_2 -भारम्; G_4 -भागे (for -भार) — [b]) $K_{2\,3}$ आहृत° (for आहित°) — [c]) Dc D_2 नियतः, T $G_{1\,2\,4}$ M निभृ(T_2 °र)ता (for नियता) Dc G_1 कुर्याद् (for कुर्या)

19 D_8 missing (cf v l 10) — [b]) T $G_{1\,2\,4}$ भामिनि (for नन्दिनि) — [c]) S (except G_3) [अ]पि (for [इ]ह) — [d]) T_1 $G_{1\,2}$ हि (for ह)

20 D_8 missing (cf v l 10) — [a]) D_5 तव (for तथा) — [b]) T_2 $G_{2\,4}$ वीर- (for मित्र-) D_5 -भ्रातृषु, T_2 $G_{2\,4}$ -बंधुषु (for -मातृषु) — [c]) $K_{1,4}$ B_4 Dc_2 $D_{1\,2}$ M °तत्त्वं; K_3 °वत्त; B_3 °वृत्त (for °वत्त्वं) — [d]) K_1 B Dn

न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते ।
सम्यग्वृत्त्यानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१
संदेष्टव्यां तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं प्रति ।
पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥ २२
वृष्णीनां त्वं कुले जाता शूरस्य दयिता सुता ।
दत्ता प्रीतिमता मह्यं पित्रा बाला पुरा स्वयम् ॥ २३
वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम ।
अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४
तादृशे हि कुले जाता कुले चैव विवर्धिता ।
सुखात्सुखमनुप्राप्ता ह्रदाद्ध्रदमिवागता ॥ २५
दौष्कुलेया विशेषेण कथंचित्प्रग्रहं गताः ।
बालभावाद्विकुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥ २६
पृथे राजकुले जन्म रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भामिनी ॥ २७
सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानं च भामिनि ।
आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योक्ष्यसे पृथे ॥ २८
एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् ।
कोपिते तु द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दह्येत मे कुलम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

D1 6 T G आवृत्य (for आदृत्य)

21 D3 missing (cf v l 10) — a) T G1 दुष्टो (for [अ]तुष्टो) Dc जलो, D5 नरो (for जनो) — b) Dc D2 4 वा (for the first च) Dc D4 °पुरेषु च (for °पुरे च ते) — c) Dc D2 T1 G1 2 °ग्वृत्ता, D6 °ग्दृष्ट्वा, T2 °ग्धृत्या (for °ग्वृत्त्या) — d) K4 न च (for तव)

22 D3 missing (cf v l 10) — a) B2 Dc D2 T1 संदेष्टव्या; G1 °ष्टस्यां D5 च (for तु) B4 संदिष्टव्यां तु मंतव्यां, T2 सजेष्वप्यानुमन्ये त्वां — b) B4 Dc द्विजाति- (for °तिं) K3 भोजनं (for कोपनं) — c) K3 पृथु- (for पृथे) — d) K1 सुते चासि, K4 श्रुता चासि, T2 G2 4 M सुते(M1 °तै ; M2 ता)वासि B1 ममापि च, T G1 2 4 M ममेव हि (T2 G1 ह; M च, (for ममेति च).

23 D3 missing (cf v l 10) — a) K B3 4 Dc D2 5 T2 G2 4 M त्वं (for च) D6 कुलपते· (for कुले जाता) — T2 G2 4 om (hapl) 23^{b}–25^{a}. — b) K4 °स्य दुहिता शुभा — d) G1 [अ]पि सा (for पुरा)

24 D3 missing (cf v l 10) T2 G2 4 om 24 (cf. v l 23) D1 transp 24^{ab} and 24^{cd} — b) T1 G1 सुता त्वं (for सुतानां) — c) = 1 104 2^{c} Dc2 D2 T1 G1 M अग्रम्; D4 अग्राम्; D5 अग्र्याम् (for अग्र्यम्) — d) K1 2 तेनास्य (for °सि)

25 D3 missing (cf v l 10) T2 G2 4 om 25^{a} (cf v l 23) — a) K4 यादृशं D1 5 च; T1 M [ऽ]सि (for हि) — b) K3 4 D1 6 चेह; T G1 2 4 मम (for चैव) Dc D2 महति (for चैव वि-) — d) T G1 M [आ]पगा (for [आ]गता)

26 D3 missing (cf. v l 10) — b) K Dc D1 2 5 कदा° (for कथं°) D1 परिगृह्य तां (for प्रग्रहं गताः) — c) K1 हि, D5 प्र (for वि-) — d) K1–3 D1 5 तु वै (for शुभे)

27 D3 missing (cf v l 10) — b) B Dn D4–6 रूपं चापि तवाद्भुतं — c) K1 2 T G1 2 [अ]पि, K4 [अ]भि (for [अ]सि) — d) Dc D2 समभेता (sic) (for समुपेता) Dc D1 2 [अ]सि; T G1 हि; G2 4 [अ]पि (for च) B D (except D1, D3 missing) भाविनी, T G1 2 4 [अ]निंदिते (T1 G1 °ता); M नंदिनी

28 D3 missing (cf v l 10) — K2 om (hapl) 28^{ab} — a) S (except G3) मानं (for दर्पं) — b) T2 G1 2 M डर्गं; G4 संगं (for दम्भं) D1 मोहं; S (except G3) दर्पं (for मानं) B D (except D1) भाविनि (Dc Dn2 D2 °नी) — c) K1 2 देवं (for विप्रं) — d) K1 2. 4 T1 G1 शुभे (for पृथे) D5 corrupt

29 D3 missing (cf v l 10) — a) K1 2 कल्याणं; K3 Dc2 D2 G2 °णी (for °णि) — b) K1 3 पृथे त्वम् (for कल्याणम्) D1 मनस्मि स्थितं (for अनघे ध्रुवम्). K4 शुभे (for ध्रुवम्) — c) B Dn D4 6 G3 च (for तु) G1 M2 द्विजश्रेष्ठः — d) T G1 2 4 सर्वं; M1 क्षिप्रं (for कृत्स्नं)

Colophon D3 missing — *Major parvan* · K1 2 T1 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* K B Dc Dn1 n3 D1 2 4–6 G3 कुडला(D1 5 °लाभि)हरण — *Adhy name* B4 कुंतिभोजवाक्य; M पृथानियोगः — *Adhy no.* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 301, Dn3 302, D1 305, T1 287 (as in text !), T2 G1 M1. 2 (*inf lin*) 291, G1 288, G2 290; M3 (orig) 293 — *Śloka no* Dn D1 29

२८८

कुन्त्युवाच ।
ब्राह्मणं यन्त्रिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १
एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति ।
तव चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्चैतत्परं मम ॥ २
यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि ।
यद्यर्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३
लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयती द्विजान् ।
आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यां नरोत्तम ॥ ४
विस्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः ।
वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५
यत्प्रियं च द्विजस्यास्य हितं चैव तवानघ ।
यतिष्यामि तथा राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६
ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते ।
तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ७
साहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् ।
न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८
अपराधे हि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः ।
भवन्ति च्यवनो यद्वत्सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९
नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् ।
यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १०
राजोवाच ।
एवमेतत्त्वया भद्रे कर्तव्यमविशङ्कया ।
मद्धितार्थं कुलार्थं च तथात्मार्थं च नन्दिनि ॥ ११

288

☞ In D_3 this adhy. is lost on a missing fol.; the MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) Dc D_2 T $G_{1.2.4}$ यन्त्रित (for °ता). — ^{c}) $K_{1.4}$ °प्रतिज्ञां; K_3 T_1 G_1 °प्रतिज्ञा; B_4 Dc_2 °प्रतिज्ञ. — ^{d}) S (except G_3) ते (for च). K Dc $D_{1.2.5}$ न मिथ्या प्रब्रवीम्यहं.

2 ^{c}) $K_{1.2}$ चैतत् (for चैव). B_2 कीर्तिं (for कार्यं). — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 परमं (for [ए]तत्परं). T $G_{1.2.4}$ प्रियं (for परं).

3 ^{a}) K_4 यदा; T $G_{1.2.4}$ अद्य (for यदि). K_1 राजेंद्र (for सायाह्ने). B_2 यद्यद्रक्ष्यति सायाह्ने. — ^{c}) K_1 °रात्रौ (for °रात्रे). — ^{d}) D_1 हि (for मे).

4 ^{a}) $G_{2.4}$ [ऽ]य मम (for ममैष). — K_3 D_1 om. (hapl.) 4^b–5^a. — ^{b}) B_4 संपूजयेद्, T_1 M_1 पूजयति; T_2 °यसि; $G_{2.4}$ °यितु (for °यती). Dc $D_{2.5}$ द्विजं (for द्विजान्). — ^{d}) K (K_3 om.) पूज(K_4 तोष)यिष्ये द्विजोत्तमं.

5 K_3 D_1 om. 5^a (cf. v.l. 4). — ^{a}) Some N MSS. विश्रब्धो. — ^{b}) MSS. द्विजोत्तम, °माः, °मे also. — ^{c}) B_3 वसन्प्राप्यति; T_1 $G_{2.4}$ स संप्राप्स्य(G_2 °प्य)ति; T_2 G_1 न संप्राप्य(G_1 °प्स्य)ति. K_4 गेहे ते (by transp.), B_3 T_2 मे गेहे.

6 ^{b}) K_3 $D_{4.5}$ तथा° (for तवा°). — ^{c}) S (except G_3) यतिष्ये तदहं कर्तुं. — 6^d = 1. 48. 17^d; 4. 3. 7^d etc.

8 ^{a}) T_1 $G_{2.4}$ विजानाना; T_2 M_1 विजानामि, G_1 द्विजन्मानं (for विजानन्ती). — T_1 om. (hapl.) 8^c–10^b. — ^{c}) $G_{1.2.4}$ M मत्कृते न (by transp.). M_1 कांचित् (for राजन्). — ^{d}) $K_{3.4}$ B_4 Dc $D_{2.5}$ प्राप्स्यसे.

9 T_1 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) S (except G_3, T_1 om.) अपराधो. $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 [ऽ]पि (for हि). S (except G_3, T_1 om.) परं (for द्विजाः). — ^{c}) T_2 $G_{1.2.4}$ भवति. $G_{1.2.4}$ M च्यवनाद् (for °नो).

10 T_1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{b}) K_1 समुत्थास्ये (for उपस्थास्ये). — After 10, N (D_3 missing) G_3 ins.:

1337* एवं ब्रुवन्तीं बहुशः परिष्वज्य समर्थ्य च ।
इति चेति च कर्तव्यं राजा सर्वमथादिशत् ।

[(L. 1) B_3 प्रशस्य (for समर्थ्य). — (L. 2) B_3 वक्तव्य (for कर्तव्य). $K_{1.2}$ चेदम् (for सर्वम्). B_2 यथातथ्यमिद वचः (for the posterior half).]

11 B_4 om. 11–12. — ^{a}) B_2 श्रिया (for त्वया). — ^{cd}) D_1 transp. मद्धितार्थं and कुलार्थं. B (B_4 om.) D_5 अ(D_5 त्व)निन्दिते; Dc D_2 च भाविनि (for च नन्दिनि). Dn $D_{4.6}$ G_3 मद्धितार्थं तथात्मार्थं कुलार्थं चाप्यनिन्दिते; T

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुन्तिभोजो महायशाः ।
पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय सुतवत्सलः ॥ १२
इयं ब्रह्मन्मम सुता बाला सुखविवर्धिता ।
अपराध्येत यत्किंचिन्न तत्कार्यं हृदि त्वया ॥ १३
द्विजातयो महाभागा वृद्धबालतपस्विषु ।
भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो विरुद्धेष्वपि नित्यदा ॥ १४
सुमहत्यपराधेऽपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥ १५

तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः ।
हंसचन्द्रांशुसंकाशं गृहमस्य न्यवेदयत् ॥ १६
तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
आहारादि च सर्वं तत्तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १७
निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च ।
आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥ १८
तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
विधिवत्परिचाराहं देववत्पर्यतोषयत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

$G_{1\ 2\ 4}$ M मद्धितार्थे कुलार्थे च त्वमा(M तथा)त्मार्थे च नंदिनि (T_2 G_4 त्वदर्थे यदुनंदिनि)

12 B Dn $D_{1\ 4\ 6}$ S (except M_1) om the ref. B_4 om 12 (cf v l 11) — ^{b}) A few MSS कुतीभोजो K $D_{1\ 5}$ °मनाः (for °यशाः) — ^{d}) B D (except $D_{1\ 5}$) T_1 G_3 द्विज° (for सुत°)

13 ^{a}) K_1 मम सुता ब्रह्मन् (by transp) — ^{c}) T_1 G_1 °राध्यति (for °राध्येत) — ^{d}) K_3 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ तत्र (for न तत्) $K_{1\ 2}$ हृदि कार्यं न तत्त्वया, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 न कार्यं हृदि तत्त्वया

14 ^{b}) D_1 बालवृद्ध- (by transp), G_2 वृद्धा बालास्. Dc D_2 ° तपस्विनः — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ह्यप(Dn_2 n_3 D_4 अप)राद्धेषु (for विरुद्धेष्वपि) T_2 च (for [अ]पि)

15 D_4 om 15 — ^{b}) S (except G_3) क्षमा कार्या K $D_{1\ 5}$ विजानता, S (except G_3) द्विजोत्तम — $K_{1\ 2\ 4}$ om 15^{cd} — ^{d}) K_3 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ विजानता; S (except G_3) द्विजातिना (for द्विजो°)

16 ^{a}) K Dc $D_{1\ 2}$ [उ]क्तः (K_3 °क्तं) (for [उ]क्ते) — ^{b}) K_{1-3} Dc $D_{1\ 2\ 4}$ T_1 $G_{1\ 2}$ M_2 प्रीति° (for प्रीत°) — ^{c}) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ हंसचंद्रप्रतीकाशं — ^{d}) $K_{1\ 2}$ B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अस्मै; T_1 M_2 अन्यन् (for अस्य) D_5 गृहे तस्मै न्यवेशयत्

17 $K_{1\ 2}$ om (hapl) 17 — ^{a}) Dc D_2 T_1 G_1 तस्य; G_4 ततो (for तत्र) K_3 Dc $D_{1\ 2}$ G_4 °शरण T_2 कामम् (for क्लृप्तम्) — ^{c}) B_4 तु (for च) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 5}$ तत्सर्वं (by transp) Dc D_2 तु, D_4 तं, T_1 वै; G_1 च (for तत्)

18 ^{a}) B_3 T $G_{1\ 2\ 4}$ च; D_1 M सा (for तु) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ Dn_3 D_4 तद्री , B_3 तद्रां, D_6 तद्धि; T_2 कुंती (for तन्द्रीं) — ^{c}) M_2 आतस्थौ S (except G_3) परया प्रीत्या (for परमं यत्न) — ^{d}) S (except G_3) °राधनं

19 ^{a}) S (except G_3) तं तु (for तत्र) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ ब्राह्मणं राजन्, B_4 °णं ज्ञात्वा; S (except G_3) °णश्रेष्ठं — ^{b}) K_1 ब्राह्मणे संशितव्रते, S (except G_3) उपचारेण कन्यका — K_1 ins after 19^{ab} K_2, after 3 289 1^{ab}

1338^{*} परिचर्यापरा राजन् कुं[? read नक्त]दिनमतन्द्रिता ।, followed in K_1 by 3 289 2^{ab}, which is omitted there — ^{d}) G_2 M_2 परि° (for पर्य°)

Colophon om in $K_{1\ 2}$ D_3 missing. — *Major parvan* Dn_3 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan*. $K_{3\ 4}$ B Dc Dn_1 n_3 $D_{1\ 2\ 4-6}$ G_3 M_2 कुंडला($D_{1\ 5}$ °लाभि)हरण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg). n_2 302, Dn_3 303, D_1 306, T_1 288 (as is text!), T_2 G_4 $M_{1\ 2}$ (*inf lin*) 292 (M_2 orig 294), G_1 289, G_2 291 — *Śloka no* : Dn_1 n_3 20, Dn_2 D_1 19

289

☞ In D_3 this adhy is lost on a missing fol , the MS is mostly ignored here

1 ^{a}) T $G_{1\ 2}$ °भागं, G_4 °भागा (for °राज) — ^{b}) K_4 Dn_1 n_3 शसित° (for संशित°) — $K_{1\ 2}$ read 1^{cd} after 9 — ^{cd}) K_4 युक्तेन (for शुद्धेन) $K_{3\ 4}$ शंसितव्रतं (K_3 °ता); $D_{4\ 6}$ G_3 सशितव्रतं — After 1^{ab}, K_2 ins.

२८९

17047 305 1 306 1 वैशंपायन उवाच ।

सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
तोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ १
प्रातरायास्य इत्युक्त्वा कदाचिद्द्विजसत्तमः ।
तत आयाति राजेन्द्र साये रात्रावथो पुनः ॥ २
तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३
अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा ।
दिवसे दिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥ ४
निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ।
ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियं तदा ॥ ५
व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति बहुशो द्विजः ।
दुर्लभ्यमपि चैवान्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६
कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् ।
शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वसृवच्च सुसंयता ॥ ७
यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा ।
प्रीतिमुत्पादयामास कन्या यत्नैरनिन्दिता ॥ ८
तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः ।
अवधानेन भूयोऽस्य परं यत्नमथाकरोत् ॥ ९
तां प्रभाते च सायें च पिता पप्रच्छ भारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १०
तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ।
ततः प्रीतिमवापाग्र्यां कुन्तिभोजो महामनाः ॥ ११
ततः संवत्सरे पूर्णे यदासौ जपतां वरः ।

1338^{k}

2 K_1 reads 2^{ab} after 1338^{i} — ^{a}) K $B_{3\,4}$ Dc $D_{1\,2\,5}$ प्रातरेष्य इति ह्यु($B_{3\,4}$ D_2 इतीत्यु)क्त्वा; $B_{1\,2}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 प्रातरेष्याम्यथेत्युक्त्वा — ^{b}) A few MSS द्विज- सत्तम — ^{c}) $D_{4\,5}$ तत्र (for तत) — ^{d}) N (D_3 missing) T_2 G_3 साय; $G_{2\,4}$ सोर्ध- (for साये) B_1 पुरः, S (except T_2 G_3) मुनिः (for पुनः)

3 ^{a}) $G_{2\,4}$ वेलासु सर्वासु (by transp) — ^{b}) $K_{1\,2}$ भक्ष्यभोज्यैः; D_5 भोज्यचोष्य (for भक्ष्यभोज्य-) K $D_{1\,5}$ M -प्रति(K_1 D_1 परि)ग्रहैः — ^{c}) M_1 वै (for सा) — ^{d}) K B_1 Dc $D_{2\,5}$ वर्धमानेन (K_2 °ने च); B_3 वर्तमानेन; D_1 वर्धमानेव; T_1 damaged; T_2 वर्धमाने हि; G_1 M_1 वर्धमानैर्हि; $G_{2.4}$ M_2 वर्तमानैर्हि K D_5 वर्चसा; B_1 Dc D_2 नित्यदा, B_2 सा तदा (for सर्वदा)

4 ^{a}) D_5 अन्नानि (for अन्नादि) $K_{1.2}$ -समुदाचार- — ^{b}) K Dc $D_{1\,2}$ °विधि°; D_5 °विधे° (for °कृत°) $D_{1.5}$ तदा (for तथा). — ^{c}) K_1 चैव (for तस्य) — ^{d}) $K_{1\,2}$ D_1 च; K_4 [ए]व; S (except G_3) प्र- (for तु) K_3 Dc $D_{2\,5}$ वर्धत्येव न हीयते

5 ^{a}) $B_{1\,4}$ निर्भर्त्सेन (for निर्भर्त्सन-) K $D_{1\,2\,5}$ [अ]पदेशैः (for [अ]पवादैः) Cnp अपदेशः (= व्याजः) — ^{b}) D_5 च (for [ए]व) — K_1 om 5^{cd}

6 ^{a}) K_1 प्राप्ते (*sup lin* as in text); T_1 $G_{1\,2\,4}$ M स्वप्न-, T_2 सप्त-, G_3 व्यस्त- (for व्यस्ते) K_4 $B_{1\,4}$ Dn_1 n_3 D_4 T_2 G_3 चेति, D_2 चैव (for चैति) — ^{b}) $B_{1\,4}$ Dn चेति (for चैति) Dc D_2 नृप (for द्विजः) — ^{c}) $K_{1\,2\,4}$ D_1 दुष्प्राप(D_1 °प्य)म् (for दुर्लभ्यम्) M_2 इति (for अपि) B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 सुदुर्लभमपि (B_2 °मिदं) ह्यन्न ($D_{4\,6}$ G_3 ह्यर्थं) — ^{d}) B_3 अपि (for इति)

7 ^{a}) T $G_{1\,2\,4}$ इत्येव, M_1 एवेति (for एव च) — ^{b}) B_1 Dn_3 G_3 यथा, Dn_1 n_2 D_4 तथा (for पृथा) — ^{d}) T_1 G_1 सुहृच्चैव (for स्वसृवच्च) K Dc $D_{2.5}$ चैव समता (K_4 च वशं गता), D_1 चैव संमत; T_2 च स्मृतं यथा (for च सुसंयता)

8 ^{d}) T_1 G_1 अतन्द्रिता (for अनिन्दिता) $K_{1.2}$ कन्या यत्नेन निर्मितां; B Dc Dn $D_{2\,4-6}$ G_3 कन्यारत्नमनिन्दिता

9 ^{a}) $K_{1\,2}$ स; K_3 स्व-; K_4 Dc $D_{1\,5}$ च (for तु) — ^{c}) $B_{2\,3}$ (m as in text) D_6 G_3 अवधाने च; M आराधने च $B_{2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ T $G_{1\,3\,4}$ [ऽ]स्याः (for ऽस्य) — After 9, $K_{1\,2}$ read 1^{cd} (v l K_2 यत्नेन for शुद्धेन)

10 ^{a}) $G_{2\,4}$ प्रभातेपि (for °ते च) N (except K_3, D_3 missing) G_3 सायं च; T_2 G_2 सायेपि; G_4 सायाह्ने for साये च)

11 ^{a}) B_4 [ए]व (for [ए]व) Dc D_2 तं च सा परमित्येव — ^{b}) $K_{1\,2}$ Dn_2 n_3 तप° (for यश°) — ^{d}) K

नापश्यद्दुष्कृतं किंचित्पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२
ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ १३
वरान्वृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुषैरिह ।
यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥ १४

कुन्त्युवाच ।

कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम ।
त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

यदि नेच्छसि भद्रे त्वं वरं मत्तः शुचिस्मिते ।
इमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ १६
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तेन तेन वशे भद्रे स्थातव्यं ते भविष्यति ॥ १७
अकामो वा सकामो वा न स नैष्यति ते वशम् ।
विबुधो मन्त्रसंशान्तो वाक्ये भृत्य इवानतः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता ।
तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥ १९
ततस्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास वै द्विजः ।
मन्त्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिरसि श्रुतम् ॥ २०
तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजमुवाच ह ।
उषितोऽस्मि सुखं राजन्कन्यया परितोषितः ॥ २१
तव गेहे सुविहितः सदा सुप्रतिपूजितः ।
साधयिष्यामहे तावदित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २२
स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा ।
बभूव विस्मयाविष्टः पृथां च समपूजयत् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

Dc D1 2 5 °यशाः (for °मनाः)

12 b) Dc D3 यत्र, D5 T1 यदि, T2 यथा (for यदा) D1 4 6 जयतां (for जपता) — d) K4 °देन सः; Dc D2 °देन च (for °दे रतः)

13 G1 om 13–14 — b) B1 स च मां; B4 कन्यां स, D5 स च ता (for स एना) — Before 13cd, M1 ins ब्राह्मणः — T2 om (hapl) 13d–17c — d) G2 4 मे (for ते)

14 T2 G1 om 14 (cf v l 13) — a) D5 वरं (for वरान्) — b) D5 दुरापं मानुषैरपि — c) K1 2 अन्या (for सर्वा) — d) G4 च (for [अ]भि-) K4 Dc D3 G4 °ष्यति (for °ष्यसि)

15 T2 om 15 (cf v l 14). — b) G2 4 यस्मान् (for यस्या). K D1 2 4 5 G3 M1 वेदवित्तमः (K4 द्विजसत्तम) — d) B4 कृतार्थं प्रवरैर्मम; M ह्येष एव वरो मम

16 T2 om 16 (cf v l 14) K D1 ऋषिः; B4 दुर्वासाः, D5 मुनिः (for ब्राह्मणः) — a) B1 2 Dn D4 6 G3 मत्तस्त्व; D1 G2 4 भद्रं ते (for भद्रे त्व) — b) B1 2 Dn D4 6 G3 भद्रे (for मत्तः) — c) T1 G1 2 4 इदं (for इम).

17 T2 om 17abc (cf v l 14) 17ab =1 104 7ab; 113 35ab — cd) T2 स्वातंत्र्यं (for स्थातव्यं). K B3m Dc D1 2 5 तस्य तस्य प्रसादात्ते (B3m °देन) राज्ञि पुत्रो भविष्यति (K1 2 भवेदिति)

18 18ab =(var) 1 113 35cd — a) K4 अकामश्च — b) K न स नेष्यति (K4 समेष्यति हि); B Dn D4 6 G3 स समेष्यति, Dc D2 वशमेष्यति K1 2 वरं; Dc D2 शुभे; Dn D4 6 G3 वशे (for वशम्) — c) Dn3 °सयत्तो; D1 T G1 2 4 °संज्ञातो (for °संशान्तो) — d) B Dc Dn D2 4 6 G3 भवेद्, T G1 2 4 वाक्यैर् (for वाक्ये) T2 हृद्य (for भृत्य) T G1 2 4 [अ]नुगः (for [आ]नतः)

19 K1 3 4 D1 S (except G3) om the ref — a) K4 द्वितीया सा; D1 द्वितीयस्य, T2 G4 द्विजाति च (for द्वितीयं सा) — c) B4 तद्वै, D1 न वै (for तं वै)

20 b) B Dn D4 6 G3 स (for वै) — c) K1 2 T2 तथा; M2 ततो (for तदा) — d) D1 अथर्वांगिरसि Dc D2 T G1 2 4 स्थित (for श्रुतम्)

21 a) G2, 4 सं- (for त) — b) K4 सः (for ह)

22 a) B Dn D4 6 G3 गेहेषु (for गेहे सु) K4 -विहिते (for विहितः) — b) K1 2 तथा; Dc2 D3 G4 तदा (for सदा) T2 सुप्रीति°, G1 सप्रीति° (for सुप्रति°) — c) K1 2 4 B3 Dc D1 2 °म्यह (for °महे) Dc D2 राजन् (for तावद्)

23 a) S (except G3) च (for तु) — b) T1 G1 2 4 तथै° (for तत्र°) — d) K1 2 प्रति°, T G1 2 5 [इ]माम° (for सम°)

२९०

7070
06 1
07 1

वैशंपायन उवाच ।

गते तस्मिन्द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥ १
अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ।
मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिव ॥ २
एवं संचिन्तयन्ती सा ददर्शर्तुं यदृच्छया ।
व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३
अथोद्यन्तं सहस्रांशुं पृथा दीप्तं ददर्श ह ।
न ततर्प च रूपेण भानोः संध्यागतस्य सा ॥ ४
तस्या दृष्टिरभूद्दिव्या सापश्यद्दिव्यदर्शनम् ।
आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ५
तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत्साथ तस्य देवस्य भामिनी ॥ ६
प्राणानुपस्पृश्य तदा आजुहाव दिवाकरम् ।
आजगाम ततो राजंस्त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ७
मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव ।
अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ८
योगात्कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च ।
आबभाषे ततः कुन्तीं साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः ।

Colophon D8 missing — *Major parvan*: K1 2 Dn2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* K3 4 B Dc Dn1 n2 D1 2 4–6 G3 M2 कुडला(D1 5 °लाभि)हरण — *Adhy name* B4 कुतीमत्रप्राप्तिः; M1 पृथामत्रग्रहणं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 303, Dn3 304, D1 307, T1 289 (as in text!), T2 G2 4 M1 2 (*inf lin*) 293 (M2 orig 295), G1 290 — *Śloka no* : Dn D1 23

290

☞ In D8 this adhy is lost on a missing fol , the MS is mostly ignored here

1 b) B Dc Dn D2 4 6 G3 कारणांतरे (for काल°).

2 c) G2 4 °ग्राम- (for °ग्रामो). K D1 5 स्व(K4 ह्य)-स्य (for तस्य) — d) Dn D4 6 G3 इति (for इव) K D1. 5 ज्ञास्यामि नचिरादिव

3 a) S (except T2 G3) सा (for सं-). K Dc D1 2 M तु; T G2 4 [ए]व; G1 [इ]व (for सा) — b) K1 2 [अं]कं; D1 तु (for [ऋ]तुं) Dc D2 यथेच्छया — c) B Dc D2. 5 T2 G2 4 M चा° (for सा°) Dc D2 T G1 2 4 कन्या (for बाला). — d) T G1 2 4 बाल° (for कन्या°) — After 3, N (D8 missing) G3 ins

1339* ततो हर्म्यतलस्था सा महार्हशयनोचिता ।

4 ab) N (D8 missing) G3 प्राच्यां दिशि समुद्यंतं ददर्शादित्यमडल — After 4^{ab}, N (except K1 2, D8 missing) G1 3 ins

1340* तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत्सा समुध्यमा ।

— K1 2 om 4^{c}–5^{b} — c) B1 2 G3 चातप्यत (as in some printed ed !), B3 4 Dn (!) D4 6 ततर्प हि (Dn1 चाप्येतर्हि); Dc D2 च तर्प्य च, M2 तताप च (for ततर्प च) — d) D5 च (for सा)

5 K1 2 om 5^{ab} (cf v l 4) — a) B Dn D4 अस्या (B3 अन्या) (for तस्या) — b) Dc D2 सूर्यमंडल (for दिव्यदर्शनम्) — d) T2 सुशोभितं; G2 च भूषित (for विभू°)

6 a) G1 कुतूहलं D5 T G1 2 4 चा° (for त्वा°) — b) S (except G3) मन्त्रान् (for मन्त्र) — c) S (except G3) च (for [अ]थ) — d) G1 तत्र तस्यैव (for तस्य देवस्य) B Dc Dn D2 4 6 G3 भाविनी

7 a) Dc D2 5 अ(D5 आ)पो ह्युपस्पृश्य तदा; T G1 2 4 उपस्पृश्य तदा कुती — b) To avoid hiatus, K4 B Dc Dn D2 4 6 ह्याजु°; S (except G3) साजु° (for आजु°) — c) M1 दिवो (for ततो)

8 c) S (except G3) °मकुटो (for °मुकुटो) — d) K1 2 D1 G1 2 4 M2 प्रज्वल° (for प्रज्वाल°)

9 ab) G4 स्वमा° (for द्विधा°) M2 ततो वचः (for तताप च) K2 repeats 7^{cd} for 9^{ab} — 9^{d}=1 73 16^{d}.

10 Before 10, M1 ins दिवाकरः — a) D1 वशे (for वशं). — b) Dc D2 5 मन्त्रग्राम° (for तव मंत्र°) — c) K1 [अ]वशं, B Dc Dn3 D2 4 6 G3 वशो; D2 वशे

किं करोम्यवशो राज्ञि ब्रूहि कर्ता तदस्मि ते ॥ १०

कुन्त्युवाच ।

गम्यतां भगवंस्तत्र यतोऽसि समुपागतः ।
कौतूहलात्समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ ११

सूर्य उवाच ।

गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १२
तवाभिसंधिः सुभगे सूर्यात्पुत्रो भवेदिति ।
वीर्येणाप्रतिमो लोके कवची कुण्डलीति च ॥ १३
सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासंकल्पमङ्गने ॥ १४
अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वयासंगम्य सुस्मिते ।
शप्स्यामि त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥ १५
त्वत्कृते तान्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ।
पितरं चैव ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् ॥ १६
तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मन्त्रमदात्तव ।
शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ॥ १७
एते हि विबुधाः सर्वे पुरंदरमुखा दिवि ।
त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव भामिनि ॥ १८
पश्य चैनान्सुरगणान्दिव्यं चक्षुरिदं हि ते ।
पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽपश्यत् त्रिदशान्राजपुत्री
सर्वानेव स्वेषु धिष्ण्येषु खस्थान् ।
प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं
यथादित्यं रोचमानं तथैव ॥ २०
सा तान्दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला
सूर्यं देवी वचनं प्राह भीता ।
गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं
कन्याभावाद्दुःख एषोपचारः ॥ २१

(for [अ]वशो) — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ ब्रूहि किं ते चिकीर्षित

11 S (except G_3) कन्या (for कुन्ती) — ^{a}) Dc D_2 यत्र (for तत्र) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ त्वं (for [अ]सि) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ पुनरा° (for समुपा°) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 यत एवागतो ह्यसि — ^{c}) K $D_{1\ 5}$ बालभावात् (for कौतूहलात्) Dc $D_{2\ 6}$ °नीतः (for °हूतः)

12 ^{a}) Dn_1 $D_{2\ 4\ 6}$ T_2 G_3 M_2 मा (for मां) $K_{1\ 2}$ तु (for त्व) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ राजनन्दिनि (for तनु°) — After 12^{ab}, K_2 reads 13^{cd} — ^{c}) D_1 च (for तु) — ^{d}) K_1 यथा; K_4 पृथे (for वृथा)

13 ^{a}) D_1 तथा (for तव) T $G_{1\ 2\ 4}$ [अ]भि(G_2 °पि)संधि — ^{b}) T $G_{1\ 2\ 4}$ कुर्यां (for सूर्यात्) — K_2 reads 13^{cd} after 12^{ab} — ^{d}) K_4 कुडली कवची (by transp.)

14 ^{a}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2\ 5}$ मे; $G_{2\ 4}$ हि (for वै) — ^{c}) $K_{1\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ उत्पत्स्यते G_2 ते पुत्रो (by transp.)

15 ^{a}) $B_{1\ 2}$ Dc $D_{2\ 5}$ अव- (for अथ) — ^{b}) K D_1 भाविनि; Dc $D_{2\ 5}$ भामिनि (for सुस्मिते) — After 15^{ab}, B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ G_3 ins.

1341* यदि त्व वचनं नाद्य करिष्यसि मम प्रियम् ।

— ^{c}) K_2 B Dn D_{4-6} G_3 M_2 शपिष्ये (for शप्स्यामि) T G_1 M_1 त्व(M_1 त्वा)न्यथा (for त्वामहं) $G_{2\ 4}$ शप्स्ये कन्येन्यथा क्रुद्धो

16 ^{a}) K_4 संप्रध°, B_3 T_2 तान्प्रव° (for तान्प्रध°) — ^{b}) D_5 M एव (for अपि) — ^{c}) K_2 मूढो यो, S (except G_3) ते मूढे (for ते मूढं)

17 ^{a}) K_4 तथास्य (for तस्य च) — ^{d}) K_4 D_1 [अ]विनयं (for विनय) Dc D_2 वरं (for परम्) $K_{1\ 2}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ धक्ष्याम्यविनय परं

18 ^{a}) T_2 कन्ये (for सर्वे) — D_5 om. 18^{cd} — ^{d}) B Dc Dn $D_{2\ 5\ 6}$ G_3 भाविनि; T $G_{1\ 2\ 4}$ M मां शुभे (for भामिनि)

19 ^{a}) K_3 वै तान्; B_2 Dc Dn_2 $D_{1\ 2}$ M चैतान् (for चैनान्) S (except G_3) वरारोहे (for सुरगणान्) — ^{b}) K_2 B_2 दिव्यचक्षुर्. K_4 च (for हि) T_2 मे (for ते)

20 $K_{1\ 2}$ Dc D_4 om. the ref. — ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4.\ 6}$ T_1 G_3 प्रभावंत T $G_{1\ 2\ 4}$ पुरस्ताद् (for महान्तं) — ^{d}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ M_1 रोचमानान् (for °मान)

21 ^{a}) K $B_{1\ 3}$ $D_{1\ 5}$ M_2 सा तं, G_4 तान्सा (by transp.) $K_{3\ 4}$ Dc_2 $D_{1\ 2}$ वेपमाना, T $G_{1\ 2\ 4}$ त्रिदशान् (for व्रीडमाना) Dc_2 T $G_{1\ 2\ 4}$ एव (for [इ]व) — ^{b}) K $D_{1\ 2\ 5}$ सूर्यं देव; M_2 देवश्रेष्ठ (for सूर्यं देवी) — ^{c}) K_4 स्वे विमाने, B_3 स्वं विशाल (m. as in text) — ^{d}) S (except G_3) °भावे (for भावाद्) K D_1 दुष्टः; B_1 दुःखम्,

092
6 23
7 23

पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये
देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने ।
नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २२
मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो ।
बाल्याद्बालेति कृत्वा तत्क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ २३

सूर्य उवाच ।

बालेति कृत्वानुनयं तवाहं
ददानि नान्यानुनयं लभेत ।
आत्मप्रदानं कुरु कुन्तिकन्ये
शान्तिस्तवैवं हि भवेच्च भीरु ॥ २४
न चापि युक्तं गन्तुं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
गमिष्याम्यनवद्याङ्गि लोके समवहास्यताम् ।
सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यामहं शुभे ॥ २५
सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशम् ।
विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि च भामिनि ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

२९१

वैशंपायन उवाच ।

सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवन्ती मधुरं वचः ।
अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १
न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम् ।

(for दुःख) B1–3 Dc2 Dn2 D1 2 5 एवो°, Dn1 n3 D4 6 G3 एवा° (for एषो°)

22 a) K1–3 Dc D2 5 चापि (for चैव) K4 ये ते; B2 S (except G3) मन्ये (for येऽन्ये) — b) G2 प्रवदति (for प्रभवन्ति) T G1 2 4 स्म दाने (for प्र°) — c) T G1, 2 4 साह (for नाहं), and पाल° (for लोप°) M चाल° (for लोप°). — d) K4 D1 धर्मः; G2 धर्मं (for वृत्तं)

23 c) K1 D5 बाल्येति (for बालेति) K1 मत्वा तु; K3 4 D1 5 कृत्वा तु; B Dn D4, 6 G3 तत्कृत्वा (by transp), G2 4 कृत्वा त्वं — d) K4 वै (for मे) Dc D2 G4 प्रभो (for विभो)

24 a) K1 D5 बाल्यंति; D4 बाले तु (for बालेति) K1, 2, 4 Dn2 तनयं (for [अ]नुनयं) — b) K4 ददामि; T1 G1 दद्यानि (for ददानि) K D1 5 नु (K3 D1 5 तु) लभेत काचित् (K3 कामा); Dn2 n3 D4 त(D4 त्व)नयं लभेत; G3 त्वभयं लभेत (for [अ]नुनयं लभेत) — c) K तव (K4 न तु) (for कुरु). D5 तु कुरुष्व (for कुरु कुन्ति-) K1 2 मध्ये; K3 T2 मन्ये; G2 मह्यं (for -कन्ये) — d) K1–3 तथैवं च (K3 हि); T G1 2 4 तवानेन (for तवैवं हि) K3 B1 2 M हि भवेत; K4 भवितेति, Dc D2 हि भवेत्सु- (for हि भवेच्च)

25 a) K1, 2 B1 2 Dn D4 6 G3 गंतुं युक्तं (by transp) Dc D2 च (for हि) — b) D5 S (except G3) °गतेन (for °कृतेन) — After 25ab, B Dc Dn D2 4–6 G3 ins

1342* अममेत्य त्वया भीरु मन्त्राहूतेन भाविनि ।

— cd) T G1 2 4 M इतरत्वया(M2 °स्तवा)नवद्यागि लोके सम(T2 G4 °मु)पहास्यतां — After 25cd, S (except G3) ins

1343* गच्छेयमेवं सुश्रोणि गतोऽह वै निराकृतः ।

— f) B Dc Dn D2 4 6 G3 तथा शुभे, T1 G1 (*inf lin* as in text) अनिंदिते (for अहं शुभे)

26 a) B1 T1 सहागच्छ; T2 G2 स्म संगच्छ (for समा°) — b) S (except G3) लप्स्यसे मादृशं सुतं — cd) K4 B2 3 T G1 M1 विशिष्टः, and भविष्यति B Dc Dn D2 4 6 G3 न संशयः; D6 च भाविनि.

Colophon D3 missing — *Major parvan*. K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* K3 4 B2–4 Dc Dn D1 2 4–6 G3 कुंडला(D1 5 °लाभि)हरण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 304, Dn3 305, D1 308, T1 290 (as in text!), T2 G4 M1 2 (*inf lin*) 294 (M2 orig. 296), G1 291, G2 293. — *Śloka no*: Dn1 n2 28, Dn3 29, D1 30.

भीता शापात्ततो राजन्दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २
अनागसः पितुः शापो ब्राह्मणस्य तथैव च ।
मन्निमित्तः कथं न स्यात्क्रुद्धादस्माद्विभावसोः ॥ ३
बालेनापि सता मोहाद्भृशं सापह्नवान्यपि ।
नात्यासादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ ४
साहमद्य भृशं भीता गृहीता च करे भृशम् ।
कथं त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५
सैवं शापपरित्रस्ता बहु चिन्तयती तदा ।
मोहेनाभिपरीताङ्गी स्मयमाना पुनः पुनः ॥ ६
तं देवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम ।
व्रीडाविह्वलया वाचा शापत्रस्ता विशां पते ॥ ७

कुन्त्युवाच ।

पिता मे म्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
न तेषु म्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ८
त्वया मे संगमो देव यदि स्याद्विधिवर्जितः ।
मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्तिर्नशेत्ततः ॥ ९
अथ वा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपतां वर ।
ऋते प्रदानाद्बन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १०
आत्मप्रदानं दुर्धर्ष तव कृत्वा सती त्वहम् ।
त्वयि धर्मो यशश्चैव कीर्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११

291

☞ In D_3 this adhy is lost on a missing fol (cf v l 3 287 10), the MS is mostly ignored here

1 ^{b}) K_4 B_3 ब्रुवती (for ब्रुवन्ती)

2 ^{a}) $G_{2\ 4}$ च सा (for यदा) — ^{c}) K_2 भीताशया; K_4 भीता शापं D_c D_4 M तदा (for ततो) — ^{d}) K $D_{1\ 5}$ इव (for अथ) D_1 [अ]तरे, D_c D_2 [उ]त्तर (for [अ]न्तरम्)

3 The portion of the text from 3^{c} up to 3 294 25^{d} is lost in D_1 on missing fol (219–220) — ^{c}) K_2 D_c $D_{2\ 5}$ S (except $G_{2\ 3}$) मन्निमित्तं K_4 $G_{2\ 4}$ नु (for न)

4 D_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) K_1 $G_{1\ 2}$ बाल्येनापि K_1 भृश; K_2 G_2 सतां, B_1 D_c D_2 यदा; B_4 D_{n1} सदा (for सता) — ^{b}) K_1 सतां (for भृशं) K_1 नापह्नवान्यपि; K_2 सोपद्रवा°; $B_{1\ 2}$ D_n $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 पापकृता°; B_4 D_5 सापकृता°; T $G_{1\ 2\ 4}$ शापभयादपि — ^{c}) K_1 B D_n $D_{4\ 6}$ G_3 नाभ्या°; $K_{2\ 3}$ नान्या°, K_4 तान्यासाध°; D_5 न ह्यह छादयिष्यामि

5 D_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) D_c D_2 भृता (for भीता) — ^{b}) B_3 D_c D_n $D_{2\ 6}$ T_2 G_{2-4} गृहीत्वा (for °ता) B_4 कवचं; G_1 [अ]पि करे; T_2 $G_{2\ 4}$ च करौ (for च करे) $K_{1\ 2}$ स्वयं (for भृशम्) — ^{c}) K_2 T $G_{1\ 2\ 4}$ च कार्यं; D_c D_4 नु कार्यं, D_5 तवेह (for त्वकार्यं) K_2 कन्या, B_4 कुर्याद् (for कुर्यां) — ^{d}) K_4 D_c D_2 प्रदाने (for °न) G_1 त्वहं (for स्वयम्) $G_{2\ 4}$ स्वयमात्मनिवेदन

6 D_1 missing (cf v l 3) Before 6, N (except K_4, $D_{1\ 3}$ missing) $G_{1\ 3}$ ins वशं° उ° (resp वैशं°) — ^{a}) B_4 D_n $D_{4\ 6}$ G_3 सा त्वै (for सैव) T $G_{1\ 2\ 4}$ M °भयात् त्रस्ता (T_1 G_1 भीता) (for °परित्रस्ता) — ^{b}) $B_{1\ 2\ 4}$ D_c D_n $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 हृदा (for तदा) M चितयंती हृदा बहु — ^{c}) D_{n2} G_3 [अ]पि, D_5 च (for [अ]भि-) $K_{1\ 3}$ -परीता च, D_5 समायुक्ता (for -परीताङ्गी) — ^{d}) MSS स्मयमानः, °मानं also

7 D_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) K_3 D_{c2} D_{n2} D_6 T $G_{1\ 2}$ तदे(K_3 T_1 $G_{1\ 2}$ °दै)वम्; K_4 देवं तम् (by transp), G_4 तस्यैवम् K_4 प्रीता (for भीता) — ^{d}) S (except G_3) शापाच्चैव (for शापत्रस्ता)

8 D_1 missing (cf v l 3) $K_{1\ 3\ 4}$ T_1 M_2 om the ref — ^{a}) T_2 च (for मे) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ विद्यमानेषु; K_3 विप्रियं कार्यं — ^{d}) K_3 धर्मलोपो; G_4 M_2 विधिलोभो

9 D_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) B D_n $D_{4\ 6}$ G_3 तु (B_3 च) (for मे) — ^{c}) K_1 सन्नि°, K_4 त्वन्नि° (for मन्नि°) — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ D_c $D_{2\ 5}$ कीर्तिक्षयस्ततः (K_4 °स्तव); T G [ऽ]कीर्तिर्नै (G_2 °र) संशयः

10 ^{a}) $K_{1\ 2}$ G_1 एव; K_2 एवं; T_2 $G_{1\ 2}$ एतत् (for एतं) — ^{b}) K_2 सत्य ते (for मन्यसे) — ^{c}) T G_1 मंत (for ऋते) K_3 D_5 प्रसादाद् (for प्रदानाद्) — ^{d}) D_4 G_3 तत्र, D_5 त्वया (for तव) K D_5 कार्यं (for काम)

11 D_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) D_{n2} °दानं च (for °प्रदानं) $K_{1\ 2}$ D_6 T G_3 दुर्धर्षं — ^{b}) $K_{1\ 2}$ महीतले; $K_{3\ 4}$ D_c $D_{2\ 5}$ M सती ह्यह — ^{c}) D_5 ते च (for चैव) — ^{d}) S (except G_3) त्वयि कीर्तिश्च.

12 D_1 missing (cf v l 3) — ^{b}) K_4 ते (for वा).

7109
07 12
08 12

सूर्य उवाच ।

न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
प्रभवन्ति वरारोहे भद्रं ते शृणु मे वचः ॥ १२
सर्वान्कामयते यस्मात्कनेर्धातोश्च भामिनि ।
तस्मात्कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥ १३
नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भामिनि ।
अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४
अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ।
स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥ १५
सा मया सह संगम्य पुनः कन्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशाः ॥ १६

कुन्त्युवाच ।

यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोपह ।
कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७

सूर्य उवाच ।

भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८

कुन्त्युवाच ।

यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९
अस्तु मे संगमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया ।
त्वद्वीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्स च ॥ २०

सूर्य उवाच ।

अदित्या कुण्डले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि ।
तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१

पृथोवाच ।

परमं भगवन्देव संगमिष्ये त्वया सह ।
यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२

D_5 °व्रते (for °स्मिते) — ^{c}) S (except G_3) प्रदा(G_4 °धा)ने ते (M वै) (for वरारोहे) — ^{d}) K_3 सर्वं तत् (for भद्रं ते) Dc D_2 मद् (for मे)

13 D_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) K_2 M_2 सर्वं (for सर्वान्) T_2 G_2 कामयसे T_2 G_3 तस्मात् — ^{b}) $K_{1,2}$ कामं वरय; K_3 $B_{2,3}$ Dn $D_{2,4,6}$ T_1 क(T_1 क्ष)मेर्धातोश्च, B_1 कालधा°; B_4 कामधा°; D_5 कामहीनांश्च B D($D_{1,3}$ missing) भाविनि; a few MSS भामिनी — ^{c}) K_2 स्वतंत्रा (for सुश्रोणि) — ^{d}) K_2 वरं वरय भामिनी

14 D_1 missing (cf v l 3) — ^{b}) B D ($D_{1,3}$ missing) भाविनि; a few MSS भामिनी — ^{d}) K_4 चरेहं; $B_{1,4}$ Dn3 D_6 वरेयं; B_2 भवेय (for चरेय)

15 D_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) T_1 अनाश्रिताः; G_2 अन्यावृताः. — ^{d}) K_2 श्रुतिः; B_3 स्मृतिः; T_1 G_1 स्थितिः (for स्मृतः)

16 D_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) M त्वं (for सा) — ^{d}) T $G_{1,2,4}$ न संशयः (for महा°)

17 D_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) M अपि (for यदि). T $G_{1,2,4}$ ममाप्येवं; M मम ह्येष (for मम भवेत्) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4,6}$ T_2 G_3 °नुद, D_2 °नुदः; K_2 M °पहन्; K_3 °पहं (for °पह) — ^{d}) S (except G_3) भविष्यति (for महा°). — After 17, B_4 ins

1344* तिग्मरश्मे महाबाहो संगमिष्ये दुहा[read रा]सद ।;

while T_2 G_1 ins

1345* अस्तु मे सगमो देव अनेन समयेन ते ।

[Cf 20^{ab}]

18 D_1 missing (cf v l. 3) M_2 om 18–19 — ^{a}) $K_{1,2}$ °शूरः (for °बाहुः) — T_2 $G_{2,4}$ om from बाहुः (in 18^{a}) up to कुण्डले (in 21^{a}) — ^{b}) T_1 G_1 °धृक् (for °भृत्) — ^{c}) $D_{4,6}$ G_3 अभेद्य (for उभयं) K_3 D_6 वा; M_1 तु (for च)

19 D_1 missing (cf v l 3) T_2 $G_{2,4}$ M_2 om. 19 (cf v l 18) K D_5 T_1 G_1 M_1 पृथा (for कुन्ती) — ^{a}) $K_{1,2}$ यदन्यद् (for यद्येतद्) K_3 M_1 यद्यप्यन्ये-मृतादस्ति (M_1 °मृतोदात्ते), T_1 G_1 यद्येवं ह्यमृतोद्भूते — ^{c}) K_1 यो वै; B_2 वीर (for यं वै) — ^{d}) $K_{2,3}$ मत्त उत्पादयिष्यति; K_4 तस्य भद्रे भविष्यति (m as in text).

20 D_1 missing (cf v l 3) T_2 $G_{2,4}$ om. 20 (cf v l 18) — ^{a}) B_3 नो (m मे as in text). — ^{c}) $K_{1,2}$ त्वद्रूपवीर्य- (by transp) K_4 Dc D_2 -संपन्नो (for -सत्त्वौजा) — ^{d}) K_1 सदा, K_2 तदा; Dc D_2 मम (for स च)

21 D_1 missing (cf v l 3) T_2 $G_{2,4}$ om अदित्या कुण्डले (cf v l 18) — ^{a}) $K_{1,2}$ अदित्याः; T_1 G_1 M आदित्य- (M °त्ये) (for अदित्या) — ^{b}) $K_{3,4}$ T_1 $G_{1,2}$ M मत्समे; T_2 G_4 मत्समो $K_{1,2}$ मत्समीपे तु

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विहंगमः ।
स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३
ततः सा विह्वलेवासीत्कन्या सूर्यस्य तेजसा ।
पपाताथ च सा देवी शयने मूढचेतना ॥ २४

सूर्य उवाच ।

साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाब्रवीत् ।
एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥ २६
इति स्मोक्त्वा कुन्तिराजात्मजा सा
विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात
मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥ २७
तां तिग्मांशुस्तेजसा मोहयित्वा
योगेनाविश्यात्मसंस्थां चकार ।
न चैवैनां दूषयामास भानुः
संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

२९२

वैशंपायन उवाच ।

ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते ।
शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १
सा बान्धवभयाद्बाला तं गर्भं विनिगूहती ।

कामिनि — c) $K_{1\ 3}$ अद्य, K_4 अस्य, $B_{1\ 2\ 4}$ Dc D_2 तस्य; S (except G_3) तस्मै (for तेऽस्य) $K_{1\ 2\ 4}$ T G_1 M ते (for वै) $G_{2\ 4}$ वामोरु (for वै भीरु) — d) S (except G_3) आत्मनः (for उत्तमम्) $K_{2\ 3}$ D_5 वर्म चैवेह चोत्तम, K_4 वर्म चैवमनुत्तमं, B_2 कवच चेदमुत्तमं, Dc D_2 कुंडले वर्म चोत्तमं

22 D_1 missing (cf v l 3) B D ($D_{1\ 3}$ missing) G_3 कुन्त्युवाच (for पृथो°) — a) $B_{1\ 3}$ Dn D_{4-6} G_3 एवं (for देव) Dc G_4 भगवन्देवदेवेश — b) T_1 G_1 सगच्छेय; T_2 G_2 °गम्येह; G_4 °गमोयं, M_2 °गंस्येह Dc D_2 [अ]नघ (for सह) — c) K $D_{5\ 6}$ भवति (for भवेद्) K_4 B_2 एव (for एव).

23 D_1 missing (cf v l 3) K_3 om 23 — a) B_4 T_2 $G_{1\ 2}$ [उ]क्त्वा च, G_4 [उ]वाच (for [उ]क्त्वा तु)

24 D_1 missing (cf v l 3) — a) T $G_{1\ 2\ 4}$ °ला साध्वी (for °लेवासीत्) — c) $B_{1\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चाथ सा; B_3 साथ वै; $G_{2\ 4}$ विह्वला (for [अ]थ च सा) B_2 विवस्वत याचमाना. — d) B_4 मृदु° (for मूढ°)

25 D_1 missing (cf v l 3) — ab) K D_5 साधयिष्यामि पुत्रं वै (K_1 by transp वै पुत्रं) जनयिष्यसि (K_1 °ष्यामि) भामिनि — d) G_1 पुनः कन्या (for कन्या चैव)

26 D_1 missing (cf v l 3) — a) T $G_{1\ 2\ 4}$ M सा तु तं व्रीळिता बाला ($G_{2\ 4}$ साध्वी) — b) T G_1 M कुंती, $G_{2\ 4}$ कन्या (for तदा) — d) B_2 रविवर्चस; B_4 भूरितेजसं

27 D_1 missing (cf v l 3) — a) S (except T_1 G_3) °भोजा° (for °राजा°) — b) S (except G_3) ध्याय° (for याच°) — d) $K_{1\ 2}$ S (except G_3) वेप°, $K_{3\ 4}$ लज्ज° (for भज्य°)

28 D_1 missing (cf v l 3). — a) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तिग्मांशुस्तां (by transp), T $G_{1\ 2\ 4}$ M तां तीक्ष्णांशुस्. — b) T_2 $G_{2\ 4}$ °मत्व (for °संस्थां) — c) D_5 [ए]तां मोह° (for [ए]नां दूष°) — d) $K_{1\ 2}$ [अ]पि (for [अ]थ)

Colophon $D_{1\ 3}$ missing — *Major parvan:* K_2 Dn_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan:* $K_{3\ 4}$ B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ G_3 कुंडला(D_5 °लाभि)हरण — *Adhy name.* M सूर्यकुंतीसमागमः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 305; Dn_3 306; T_1 291 (as in text!), T_2 G_4 $M_{1\ 2}$ (*inf lin*) 295 (M_2 orig 297), G_1 292; G_2 294 — *Śloka no* Dn 28

7109 07 12 08 12

सूर्य उवाच ।

न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
प्रभवन्ति वरारोहे भद्रं ते शृणु मे वचः ॥ १२
सर्वान्कामयते यस्मात्कनेर्धातोश्च भामिनि ।
तस्मात्कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥ १३
नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भामिनि ।
अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४
अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ।
स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥ १५
सा मया सह संगम्य पुनः कन्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशाः ॥ १६

कुन्त्युवाच ।

यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोपह ।
कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७

सूर्य उवाच ।

भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८

कुन्त्युवाच ।

यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९
अस्तु मे संगमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया ।
त्वद्वीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्स च ॥ २०

सूर्य उवाच ।

अदित्या कुण्डले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि ।
तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१

पृथोवाच ।

परमं भगवन्देव संगमिष्ये त्वया सह ।
यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२

D_5 °व्रते (for °स्मिते) — [c]) S (except G_3) प्रदा(G_4 °धा)ने ते (M वै) (for वरारोहे) — [d]) K_3 सर्वं तत् (for भद्रं ते) Dc D_2 मद्- (for मे)

13 D_1 missing (cf v l 3) — [a]) K_2 M_2 सर्वं (for सर्वान्). T_2 G_2 कामयसे T_2 G_3 तस्मात् — [b]) $K_{1,2}$ कामं वरय, K_3 $B_{2,3}$ Dn $D_{2,4,6}$ T_1 क(T_1 क्ष)मेर्धातोश्च, B_1 कालधा°; B_4 कामधा°; D_5 कामहीनांश्च B D($D_{1,3}$ missing) भाविनि; a few MSS भामिनी — [c]) K_2 स्वतंत्रा (for सुश्रोणि) — [d]) K_2 वरं वरय भामिनी

14 D_1 missing (cf v l 3) — [b]) B D ($D_{1,3}$ missing) भाविनि; a few MSS भामिनी — [d]) K_4 चरेहं; $B_{1,4}$ Dn_3 D_6 वरेयं; B_2 भवेय (for चरेय)

15 D_1 missing (cf v l 3). — [a]) T_1 अनाश्रिताः; G_2 अन्यावृताः — [d]) K_2 श्रुतिः; B_3 स्मृतिः; T_1 G_1 स्थितिः (for स्मृतः).

16 D_1 missing (cf v l 3) — [a]) M त्वं (for सा). — [d]) T $G_{1,2,4}$ न संशयः (for महा°)

17 D_1 missing (cf v.l 3) — [a]) M अपि (for यदि). T $G_{1,2,4}$ ममाप्येवं; M मम ह्येष (for मम भवेत्) — [b]) B Dc Dn $D_{4,6}$ T_2 G_3 °नुद; D_2 °नुदः, K_2 M °पहन्; K_3 °पहं (for °पह) — [d]) S (except G_3) भविष्यति (for महा°). — After 17, B_4 ins .

1344* तिग्मरश्मे महाबाहो संगमिष्ये दुहा[read रा]मद ।; while T_2 G_1 ins

1345* अस्तु मे संगमो देव अनेन समयेन ते ।
[Cf 20[ab]]

18 D_1 missing (cf v l 3) M_2 om 18–19 — [a]) $K_{1,2}$ °शूरः (for °बाहुः) — T_2 $G_{2,4}$ om from बाहुः (in 18[a]) up to कुण्डले (in 21[a]) — [b]) T_1 G_1 °धृक् (for °भृत्) — [c]) $D_{4,6}$ G_3 अभेद्य (for उभयं) K_3 D_6 वा; M_1 तु (for च)

19 D_1 missing (cf v l 3) T_2 $G_{2,4}$ M_2 om 19 (cf v l 18) K D_5 T_1 G_1 M_1 पृथा (for कुन्ती) — [a]) $K_{1,2}$ यदन्यद् (for यद्येतद्) K_3 M_1 यद्यप्यन्ये-मृतादस्ति (M_1 °मृतोदात्ते), T_1 G_1 यद्येवं ह्यमृतोद्भूते — [c]) K_1 यो वै; B_2 वीर (for यं वै) — [d]) $K_{2,3}$ मत्त उत्पादयिष्यति; K_4 तस्य भद्रे भविष्यति (m as in text)

20 D_1 missing (cf v l 3) T_2 $G_{2,4}$ om 20 (cf v l 18) — [a]) B_3 नो (m मे as in text) — [c]) $K_{1,2}$ त्वद्रूपवीर्य- (by transp) K_4 Dc D_2 -संपन्नो (for -सत्त्वौजा) — [d]) K_1 सदा, K_2 तदा; Dc D_2 मम (for स च)

21 D_1 missing (cf. v l 3) T_2 $G_{2,4}$ om अदित्या कुण्डले (cf v l 18) — [a]) $K_{1,2}$ अदित्याः; T_1 G_1 M आदित्य- (M °त्ये) (for अदित्या) — [b]) $K_{3,4}$ T_1 $G_{1,2}$ M मत्समे; T_2 G_4 मत्समो $K_{1,2}$ मत्समीपे तु

वैशंपायन उवाच ।
तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विहंगमः ।
स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३
ततः सा विह्वलेवासीत्कन्या सूर्यस्य तेजसा ।
पपाताथ च सा देवी शयने मूढचेतना ॥ २४
सूर्य उवाच ।
साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाब्रवीत् ।
एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥ २६
इति स्मोक्त्वा कुन्तिराजात्मजा सा
विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात
मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥ २७
तां तिग्मांशुस्तेजसा मोहयित्वा
योगेनाविश्यात्मसंस्थां चकार ।
न चैवैनां दूषयामास भानुः
संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

२९२

वैशंपायन उवाच ।
ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते ।
शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १
सा बान्धवभयाद्बाला तं गर्भं विनिगूहती ।

कामिनि — c) $K_{1\ 3}$ अद्य; K_{4} अस्य, $B_{1\ 2\ 4}$ Dc D_{2} तस्य, S (except G_{3}) तस्मै (for तेऽस्य) $K_{1\ 2\ 4}$ T G_{1} M ते (for वै) $G_{2\ 4}$ वामोरु (for वै भीरु) — d) S (except G_{3}) आत्मनः (for उत्तमम्) $K_{2\ 3}$ D_{5} वर्म चैवेह चोत्तम, K_{4} वर्म चैवमनुत्तमं; B_{2} कवच चेदमुत्तमं, Dc D_{2} कुंडले वर्म चोत्तमं

22 D_{1} missing (cf v l 3) B D ($D_{1\ 3}$ missing) G_{3} कुन्त्युवाच (for पृथो°) — a) $B_{1\ 2}$ Dn D_{4-6} G_{3} एवं (for देव) Dc G_{4} भगवन्देवदेवेश — b) T_{1} G_{1} सगच्छेय; T_{2} G_{2} °गम्येह; G_{4} °गमोयं, M_{2} °गस्येह Dc D_{2} [अ]नघ (for सह) — c) K $D_{5\ 6}$ भवति (for भवेद्) K_{4} B_{2} एव (for एव).

23 D_{1} missing (cf v l 3) K_{3} om 23 — a) B_{4} T_{2} $G_{1\ 4}$ [उ]क्त्वा च; G_{4} [उ]वाच (for [उ]क्त्वा तु)

24 D_{1} missing (cf v l 3) — a) T $G_{1\ 2\ 4}$ °ला साध्वी (for °लेवासीत्) — c) $B_{1\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} चाथ सा; B_{3} साथ वै; $G_{2\ 4}$ विह्वला (for [अ]थ च सा) B_{4} विवस्वतं याचमाना. — d) B_{4} मृदु° (for मूढ°)

25 D_{1} missing (cf v l 3) — ab) K D_{5} साधयिष्यामि पुत्रं वै (K_{1} by transp पै पुत्रं) जनयिष्यसि (K_{1} °ष्यामि) भामिनि — d) G_{1} पुनः कन्या (for कन्या चैव)

26 D_{1} missing (cf v l 3) — a) T $G_{1.\ 3\ 4}$ M सा तु तं व्रीळिता बाला ($G_{2\ 4}$ साध्वी) — b) T G_{1} M कुंती, $G_{2\ 4}$ कन्या (for तदा) — d) B_{2} रविवर्चसम्; B_{4} भूरितेजस

27 D_{1} missing (cf v l 3) — a) S (except T_{1} G_{3}) °भोजा° (for °राजा°) — b) S (except G_{3}) ध्याय° (for याच°) — d) $K_{1\ 2}$ S (except G_{3}) वेप°, $K_{3\ 4}$ लज्ज° (for भज्य°)

28 D_{1} missing (cf v l 3). — a) B Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} तिग्मांशुस्तां (by transp), T $G_{1\ 2\ 4}$ M तां तीक्ष्णांशुस. — b) T_{2} $G_{2\ 4}$ °मत्वं (for °संस्थां) — c) D_{5} [ए]तां मोह° (for [ए]नां दूष°) — d) $K_{1\ 2}$ [अ]पि (for [अ]थ)

Colophon $D_{1\ 3}$ missing — *Major parvan:* K_{2} Dn_{2} $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan.* $K_{3\ 4}$ B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ G_{3} कुंडला(D_{5} °लाभि)हरण — *Adhy name* M सूर्यकुंतीसमागमः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_{1} (marg) n_{2} 305; Dn_{3} 306; T_{1} 291 (as in text!), T_{2} G_{4} $M_{1\ 2}$ (*inf lin*) 295 (M_{2} orig 297), G_{1} 292; G_{2} 294 — *Śloka no* Dn 28

17127 306 2 309 2 धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २
न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्धात्रेयिकामृते ।
कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३
ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी ।
कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४
तथैव बद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५
जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमन्त्र्य भामिनी ।
मञ्जूषायामवदधे स्वास्तीर्णायां समन्ततः ॥ ६
मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा ।
श्लक्ष्णायां सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७
जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणम् ।
पुत्रस्नेहेन राजेन्द्र करुणं पर्यदेवयत् ॥ ८
समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ।
उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १०
शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः ।
आगमाश्च तथा पुत्र भवन्त्वद्रोहचेतसः ॥ ११
पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः ।
अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा ॥ १२
पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपतां वरः ।
येन दत्तोऽसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥ १३
आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ।

292

☞ In D1 3 this adhy is lost on missing fol (cf v l 3 287 10, 291 3), the MSS are mostly ignored here.

1 K4 T2 om the ref — ^{b}) T G2 4 पृथायां (for °याः). — ^{c}) Dc2 D3 दशेतरे; T2 देशोत्तरे, G4 दर्शेतरे (for दशोत्तरे)

2 ^{a}) S (except G3) भीता (for बाला) — ^{b}) B1 3 4 D (D1 3 missing) G3 गर्भं तं (by transp), B2 सभीतं K °गूह्य वै; B3 °गृह्यतां (for °गूहती) — ^{d}) K1 2 चैनं, D5 च तां (for चैनां)

3 ^{a}) K3 4 चैवान्या- (for नार्यन्या). — ^{b}) K3 एवं; T1 G1 कांचिद् (for काचिद्). K1 M विना (for ऋते)

4 ^{a}) K D5 तं (for सा) — ^{c}) B3 देवदेवस्य (for तस्य दे°) — ^{d}) K1 2 प्रमादाद्, T M1 प्रभावाद् (for प्रसादाद्). K Dc D2 5 अभवत्तदा (K1 2 °स्तदा; K3 4 °त्तथा)

5 ^{a}) B2 अथ वा (for तथैव). B Dc Dn D2 4 T2 G3 [आ]बद्ध° (for बद्ध°) — ^{c}) K1 2 हर्यक्ष- S (except G3) ऋषभ° (for वृषभ°)

6 ^{a}) K1-3 तु (for च) K1 2 गर्भं तं (by transp) — ^{b}) B D (D1 3 missing) भाविनी — After 6^{ab}, S (except G3 M2) ins

1346* उत्स्रष्टुकामा तं गर्भं कारयामास भारत ।
मञ्जूषां शिल्पिभिस्तूर्णं सुनद्धां सुप्रतिष्ठिताम् ।
प्लवैर्बहुविधैर्बद्धा प्लवनार्थं जले नृप ।
अजिनैर्मृदुभिश्चैव सस्तीर्णशयना तथा ।

— T1 G1 om 6^{cd} — ^{c}) B Dc Dn D2 4 6 G3 समाधाय; M समदधात् (for अवदधे)

7 ^{a}) K1 2 मजूषाया स्थि°, K3 D4 G3 मधूच्छिष्टास्थि° Dc D2 स-, T1 G1 तु, T2 G2-4 M1 तं (for सा). — ^{b}) G1 दु°खार्त्सं- (for सुखायां) K1 2 B1 3 4 S (except G3) तदा, D5 सती (for तथा) — ^{c}) K1 2 Dc D2 G2 4 M स्वपिधा°, B4 सुविधा° (for सुपिधा°) — ^{d}) K1 2 M न्यस्य (for अश्व-) T2 नद्यां सा स्वयमुत्सृजत्, G1 निक्षिप्य शिशुमंजसा.

8 G1 om 8^{a}-9^{b} — ^{a}) G4 जानाति (for जानती) — ^{b}) M कन्यया — ^{c}) B3 D6 सा राजन् (for राजेन्द्र)

9 G1 om 9^{ab} (cf v l 8) — ^{b}) B1-3 Dn D4 6 G3 °नद्यां (for °नद्यास्) Dc D2 5 T1 G2 4 तथा (for तदा). — ^{c}) G1 अश्रुपूर्णमुखी कुती; M1 उवाच कुंती रुदती

10 ^{a}) B Dn D4 6 G3 च (for ऽस्तु). K3 4 Dc D2 5 T1 G1 [अं]त° (for [आ]न्त°). — ^{c}) K1 2 दैवेभ्य° (for दिव्येभ्य°) — ^{d}) Dn1 व्योमचरा°; T1 G1 जलचरा°; G4 तोय गता°.

11 ^{c}) K1 4 B Dc Dn1 n2 D4 6 G3 आ(K4 अ)-गता(B4 °तां)श्च, K2 आगम्याश्च; D4 आश्वास्य च; D5 आगामिनस् (for आगमाश्च) S (except G3 4) संतु (for पुत्र) — ^{d}) S (except G3) दिव्येन विधिना तव (cf 13^{d})

12 ^{a}) M त्वा (for त्वां) — ^{d}) Dc D2 सर्वेश°.

13 ^{a}) T1 G1 ते; G4 4 M त्वा (for त्वां). — ^{d}) S

मरुतश्च सहेन्द्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १४
रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च ।
वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनोपसूचितम् ॥ १५
धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः ।
यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६
धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ।
यस्यास्त्वं तृषितः पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७
को नु स्वप्नस्तया दृष्टो या त्वामादित्यवर्चसम् ।
दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १८
पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रतलोज्ज्वलम् ।
सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ १९
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकम् ।
अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितम् ॥ २०
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगे मुखे ।
हिमवद्वनसंभूतं सिंहं केसरिणं यथा ॥ २१
एवं बहुविधं राजन्विलप्य करुणं पृथा ।
अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२
रुदती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा ।
धात्र्या सह पृथा राजन्पुत्रदर्शनलालसा ॥ २३
विसर्जयित्वा मञ्जूषां संबोधनभयात्पितुः ।
विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४
मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीम् ।
चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ २५
गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामभ्याययौ पुरीम् ।

(except G3) त्विह (for किल)

14 c) K4 B4 Dn3 महेंद्रेण — d) K1 2 सर्वा (for च स-)

15 a) K3 चासुराः; M त्वा सुराः — 15b=1 110 44d, 112 22b 4 56 8b, etc, etc — c) K1 2 M त्वा (for त्वां) — d) B Dc1 Dn D4 6 G3 [अ]भि- (B3 °पि); Dc2 D2 [अ]ति- (for [उ]प-)

16 a) T1 G1 धन्यस्ते जनको देवः — b) K1 3 4 Dc D2 सूर्यो; T1 G1 पुत्र (for देवो) — c) K1 M2 त्वा (for त्वां)

17 M1 om 17–19 — a) G4 damaged, M2 corrupt (but with त्वा for त्वां) — b) =19d M2 पुत्रके (for °त्वे) — c) G2 4 स्म (for त्वं) — d) T G1 2 4 स्तन्यं (for स्तनं)

18 M1 om 18 (cf v l 17) — a) K3 T1 त्वया; G3 तदा (for तया) — b) T G1 M2 °तेजसं (for °वर्चसम्) — c) K1 T1 °धर्म° (for °वर्म°) — d) K4 °भूषण

19 M1 om 19 (cf v l 17) — a) B3 पद्मपत्र-; G1 पद्माननं (for पद्मायत-) — b) K D5 रक्तताम्रनखोज्वल; B1 Dc Dn D2 पद्मताम्रदलो(Dc D2 °नखो)ज्वलं; B4 T G1 2 4 पंचताम्रतलोज्वलं — 19d=17b

20 a) =21a K1 2 G1 पुत्र त्वा, T2 M नार्यस्त्वां (M2 °स्त्वा), G2 4 तत्रस्था — c) G1 2 4 °क्रम° (for °कल°). — d) K Dc D2 5 भाषत; M1 वदनं K Dc D2 5 पांशु(K1 2 °सु)गुंठित; S रेणुकुंठितं

21 b) K1 2 °गो मुखे; K4 °गं मुखे; K4m B3 Dc °गोचरे, B1 2 4 Dn D4 6 G3 °गोचरं; D2 °गोचरो; D5 °संमुखं, T1 °गो सुख (for °गे मुखे) — d) A few MSS. केशरिण K2 3 Dc2 D2 तथा (for यथा)

22 Before 22, B4 ins वैशं° उ° — K4 om 22ab — a) G1 वाचा (for राजन्) — b) B4 यथा; Dc D2 तथा (for पृथा) — c) T1 G1 अपासृजत; G2 अवासृजत्तां; G4 समर्जे तां तु — d) B1–3 Dn D4. 6 G °नद्यां (for °नद्यास्) Dc D2 G1 तथा जले, G2 जले तदा (by transp)

23 a) K3 Dc2 Dn3 G2 M2 रुदंती. — K1 2 om 23b–24a. — c) K4 तया (for धात्र्या) — 23d=(var) 1 113 28d

24 K1 2 om 24a (cf v l 23) — b) T G1 2 4 M सा सं(G4 सु)बोध° (for संबोधन°) — c) D5 पुनर्विवेश भवनं — d) M शोकोत्तरा (for शोकातुरा) K4 [अ]रुदत्; D5 पृथा (for ततः)

25 Dn3 om 25 — a) K1 corrupt G1 2 मंजूषामश्व° — b) K1 कर्मावर्ती (for चर्मण्वतीं) — d) T G1 2 4 M तया (G1 2 तथा) (for ततो)

26 a) K4m गंगायां; T2 G2 4 गंगा सा; M1 गंगया Dc D2 S (except G3) सूतविषये; D5 °जुष्टायां. — b) B Dn D4 6 G3 अनु° (for अभ्या°) — d) K4 तत्प्रयाणकः (for उद्य°)

27 a) S (except G3) पूर्वं (for दिव्यं) — b) B1 Dn D6 तत्तु-, B3 तस्थे; B4 तत्त्व-; D2 तच्च; D4 G3 तं तु (for तत्तु) K4 त सर्वत्र (for तत्तु वर्म) K1 2 G4 सुकुंडलं — c) M2 गर्भं तं (by transp) — d) K2 चैलेन;

151 8 26 स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुह्यमानकः ॥ २६
19 27 अमृतादुत्थितं दिव्यं तत्तु वर्म सकुण्डलम् ।
धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

२९३

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा ।
सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ १
तस्य भार्याभवद्राजन्रूपेणासदृशी भुवि ।
राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविन्दत ।
अपत्यार्थे परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ॥ २
सा ददर्शाथ मञ्जूषामुह्यमानां यदृच्छया ।
दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालभनशोभिताम् ।
ऊर्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरम् ॥ ३
सा तां कौतूहलात्प्राप्तां ग्राहयामास भामिनी ।
ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ४
स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्य जलमन्तिकात् ।
यन्त्रैरुद्धाटयामास सोऽपश्यत्तत्र बालकम् ॥ ५
तरुणादित्यसंकाशं हेमवर्मधरं तथा ।

T देव च, M_2 दैवतं (for दैवं च) B_2 विधिनिश्चितं. — After 27, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins 1351* (with v l)

Colophon $D_{1\ 3}$ missing — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ $G_{3\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* $K_{3\ 4}$ B Dc Dn_1 n_3 $D_{2\ 4-6}$ G_3 कुंडला(D_5 °लाभि)हरण — *Adhy name*. M पुत्रविसर्जनः — *Adhy no* (figures, words or both): Dn_1 (marg) n_2 306, Dn_3 307, T_1 292 (as in text !), T_2 G_4 $M_{1\ 2}$ (*inf lin*) 296 (M_2 orig 298), G_1 293, G_2 295 — *Śloka no.*: Dn 27.

293

☞ In $D_{1\ 3}$ this adhy is lost on missing fol (cf v l 3 287 10, 291 3), the MSS. are mostly ignored here

1 1^a = 1. 8 5^a, 15 1^a, 27 24^a, etc , etc — ^{c}) $K_{1\ 2}$ [अ]धिरथिर्; T $G_{1\ 2\ 4}$ [अ]तिरथ (for ऽधिरथ) K_4 S (except T_1 G_3) [ए]वं (for [ए]व)

2 ^{a}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{2\ 5}$ समभवद् (for ऽभवद्राजन्) — ^{b}) = 1. 104 1^d, 105 5^b, etc , etc Epic Tag ! Cf. Hopkins, *Great Epic*, "Parallel Phrases," No 236 (p 432) $K_{1\ 2}$ T_1 G_1 [अ]प्रतिमा (for [अ]सदृशी). — ^{c}) $K_{1\ 2}$ °प्राज्ञा; K_3 °प्रज्ञं; K_4 °प्रज्ञा; Dc $D_{2\ 5}$ °प्राज्ञ (for °भागा) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ गर्भम् (for पुत्रम्) D_5 तस्याः पुत्रार्थमातुरः — ^{f}) $K_{1\ 2}$ B_2 (m as in text) तु; K_4 सा; $G_{2\ 4}$ हि (for च)

3 ^{a}) B_2 [आ]ससाद (M ददर्श as in text) — ^{b}) Some S MSS ऊह्यमानां — ^{c}) K_4 B_4 D_5 M_1 दत्तरक्षां — ^{d}) K_1 अब्दालभनशोभिना, K_3 $_4$m (orig corrupt) अन्वालभनशोभना, B_{1-3} T_1 °लभनशोभिता; B_4 अर्थालभन°, Dc D_2 यंत्रालेपन°, Dn_1 n_2 °शोभना; Dn_3 °लंभनशोभना; D_5 T_2 °लभत शोभनां; G_1 अन्वलहनशोभितां; G_2 M_1 °लभत° — ^{e}) A few MSS ऊर्मि° (for ऊर्मी°) — ^{f}) K B_3 D_5 उपह्वरे; T_2 $G_{2\ 4}$ उपांतिकं (for उपह्वरम्) — After 3, S (except G_3 M_2) ins

1347* विवर्तमानां बहुशः पुनः पुनरितस्ततः ।
ततः सा वायुना राजन्स्रोतसा च बलीयसा ।
उपानीता यतः सूतः सभार्यो जलमाश्रितः ।

4 ^{a}) B_1 D_6 G_3 तु (for तां) — ^{b}) B D ($D_{1.\ 3}$ missing) भाविनी — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ [अ]ति° (for [अ]धि°).

5 ^{b}) K_4 D_5 S (except T_2 G_3) जनम् (for जलम्) $K_{1\ 2}$ उत्सार्य च जनांतिकात् — ^{c}) $K_{1\ 2}$ मंत्रैर्; $G_{2\ 4}$ यत्नैर्. K_2 B_4 Dc D_2 उद्धार° (for उद्धाट°) T_2 पादयामास बंधानां

6 ^{b}) $D_{4\ 6}$ G_3 हैम° (for हेम°) K_3 Dc D_2 T_2 $G_{1.\ 4}$ M तदा (for तथा) — ^{c}) D_5 °संयुक्त (for °युक्तेन). — ^{d}) T_2 G_{2-4} विराजितं — After 6, S (except G_3 M_2) ins :

मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ६
स सूतो भार्यया सार्धं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
अङ्कमारोप्य तं बालं भार्यां वचनमब्रवीत् ॥ ७
इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भामिनि ।
दृष्टवान्देवगर्भोऽयं मन्येऽस्मान्समुपागतः ॥ ८
अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ।
इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥ ९
प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्दिव्यरूपिणम् ।
पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रिया वृतम् ॥ १०
पुपोष चैनं विधिवद्ववृधे स च वीर्यवान् ।
ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः सुताः ॥ ११
वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् ।
नामास्य वसुषेणेति ततश्चक्रुर्द्विजातयः ॥ १२
एवं स सूतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ।
वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १३
स ज्येष्ठपुत्रः सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु वीर्यवान् ।
चारेण विदितश्चासीत्पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १४
सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं समये ततः ।
दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १५
तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि ।
सख्यं दुर्योधनेनैवमगच्छत्स च वीर्यवान् ॥ १६
द्रोणात्कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम् ।
लब्ध्वा लोकेऽभवत्ख्यातः परमेष्वासतां गतः ॥ १७
संधाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये स्थितः ।
योद्धुमाशंसते नित्यं फल्गुनेन महात्मना ॥ १८
सदा हि तस्य स्पर्धासीदर्जुनेन विशां पते ।

1348* परिम्लानमुखं बाल रुदन्त क्षुधितं भृशम् ।
स तं परमया लक्ष्म्या दृष्ट्वा युक्त वरात्मजम् ।

7 ^{c}) T $G_{1\ 2\ 4}$ पुत्र (for बालं)

8 Before 8, B_4 ins सूत उ° — ^{a}) K_3 नेदम्, K_4 नैतद् (m इदम् as in text) — ^{b}) K_3 B_3 D_5 यातो (for जातो) K_3 G_2 [ऽ]सि, B_2 G_4 हि, T_1 [ऽ]द्य (for ऽस्मि) K_4m D_5 नत्वहं ; B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_1 भाविनि (for भामिनि) — ^{d}) K_4 यतो (for मन्ये) $K_{1\ 2}$ समुपस्थितं (K_2 °तः) (for समुपागतः) B_{1-3} Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 मन्येस्माकमुपा°.

9 ^{a}) T_1 G_1 अपुत्रस्य च (for अनपत्यस्य) M मे पुत्रो (for पुत्रोऽयं) — ^{b}) M त्वयं (for मम) — Before 9^{cd}, B_4 ins वैशं° उ° — ^{c}) T_1 G_1 प्र- (for त) — ^{d}) $K_{1\ 4}$ D_5 राधायाः (for °यै)

10 ^{ab}) S (except G_3) सा चापि (for तं राधा), and देव° (for दिव्य°) — ^{c}) K_3 $G_{2\ 4}$ °पत्राक्षं (for °गर्भाभं) — K_4 om 10^{d}–11^{a}. — ^{d}) $K_{1\ 2}$ युतं (for वृतम्) — After 10, S (except G_3) ins

1349* स्तन्यं समास्रवच्चास्या दैवादित्यथ निश्चयः ।

11 K_4 om 11^{a} (cf v l 10) — ^{a}) K_3 T_2 M चैव ; T_1 $G_{1\ 4}$ चैव (for चैनं) — ^{b}) Dc D_2 M_2 च स (by transp) — ^{d}) K_3 [ऽ]प्य° (for प्रा°) B_2 प्रजाः (for सुताः) — After 11, S (except G_3 M_2) ins

1350* नामकर्म च चक्राते कुण्डले तस्य दृश्यते ।
कर्ण इत्येव तं बालं दृष्ट्वा कर्णं सकुण्डलम् ।

12 Dc D_2 om 12^{ab} — ^{a}) $K_{1\ 2}$ वपुर् (for वसु-) K_3 -धर्ममय (for -वर्मधर) — ^{b}) M_1 बालं हेमसकुडलं

13 ^{a}) K_3 ततः (for एव) — G_1 om (? hapl) 13^{b}–15^{a} — ^{cd}) T $G_{2\ 4}$ M वसुषेणेति विख्यातो वृषा etc

14 G_1 om 14 (cf v l 13) — ^{ab}) B_1 एष (for ज्येष्ठ) $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 सूर्यस्य (for सूत°) K_3 ववृधे ह्यष्ट-वर्षवान् (for ^{b}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सूतस्य ववृधेगेषु श्रे($D_{4\ 6}$ G_3 ज्ये)ष्ठः पुत्रः स वीर्य° ; Dc D_2 पुत्रः सूतस्य ववृधे स ज्येष्ठोंगेषु वीर्य° — ^{d}) $K_{2\ 3}$ B Dn_2 n_3 D_5 T_1 $G_{2\ 4}$ पृथया T $G_{2\ 4}$ M °धृक् (for °भृत्)

15 G_1 om 15^{a} (cf v l 13) — ^{a}) K ततस् (for सूतस्) T_1 $G_{2\ 4}$ M_2 त्वति° (for त्वधि°) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ स तदा तदा ; $K_{3\ 4}$ समये तदा ; B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 समयेन तं — ^{c}) $K_{1\ 2}$ विसर्जयामास

16 ^{a}) T $G_{1\ 2\ 4}$ [ए]व (for [उ]प-) $K_{1\ 2}$ °सादनं (for °सदन) — ^{c}) K Dc $D_{2\ 5}$ [अ]पि (for [ए]वम्) — ^{d}) K Dc $D_{2\ 5}$ सम(Dc D_2 °मा)गच्छत्स ; B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अगमत्स च ; T $G_{1\ 2\ 4}$ M अगच्छत्सह

17 ^{a}) K_1 जामदग्न्यात् (for च रामाच्च).

18 ^{b}) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 रतः (for स्थितः) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ B D ($D_{1\ 3}$ missing) G_3 फाल्गुनेन ; T $G_{1\ 2\ 4}$ M अर्जुनेन. G_4 महारथः ; M विशां पते (for महात्मना)

19 T $G_{1\ 2\ 4}$ om 19^{ab} (see below) — ^{a}) B_2 युद्धार्थी (for स्पर्धासीद्) — ^{b}) M महात्मना (for विशां पते) — ^{c}) Dc D_2 T $G_{1\ 2\ 4}$ तु (for च) — B Dn D_{4-6} G_3 ins after 19 T $G_{1\ 2.\ 4}$, after 3. 292. 27.

17172 अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ १९
309 20 तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितम् ।
310 22 अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २०
यदा तु कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् ।
स्तौति मध्यंदिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिले स्थितः ॥ २१
तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा धनहेतवः ।
नादेयं तस्य तत्काले किंचिदस्ति द्विजातिषु ॥ २२
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः ।
स्वागतं चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

२९४

वैशंपायन उवाच ।
देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छद्मना वृषः ।
दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १
हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान्वा बहुगोकुलान् ।
किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २
ब्राह्मण उवाच ।
हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यत्प्रीतिवर्धनम् ।
नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३

1351* एतद्गुह्यं महाराज सूर्यस्यासीन्न संशयः ।
यः सूर्यसंभवः कर्णः कुन्त्यां सूतकुले तदा ।

[(L 1) T G1 2 4 महात्मन (for न संशय.) — (L 2) B3 4 यत् (for यः) D6 तथा (for तदा) T G1 2 4 कुल्या गर्भेण धारित° (for the posterior half)]

20 a) K3 हितं; B1 तं च (for तं तु) K3 4 मत्वा (for दृष्ट्वा) — c) T G1 2 4 दृष्ट्वा (for मत्वा)

21 K1 2 om 21ab — a) B1 2 Dn D4 6 G3 च (for तु) — c) S (except G3) उपतिष्ठति मध्याह्ने — d) K Dc D2 सततं स्थितः; B Dn D4 6 G3 सलिलोस्थितः

22 a) K Dc D2 तदैनम् (for तत्रैनम्) — b) B Dn D4 6 G3 °हेतुना (for °हेतवः) — c) S (except G3) ह्यस्य (for तस्य). — d) S (except G3) आसीद् (for अस्ति) — After 22, G1 ins

1352* एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवानां हिते रतः ।

23 c) T1 तव, T2 G1 4 त्विति; G1 त्वद्य (for चेति) T1 G1 राजेन्द्र (for राधेयस्) — d) K1 4 इंद्रं; K4 Dc D2 5 विप्रं (for अथ)

Colophon D1 3 missing — *Major parvan*. K1 2 Dn3 T1 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan*: K3 4 B Dc Dn D2. 4–6 G3 M कुंडला(D5 °लाभि)हरण — *Adhy. name*. B4 शक्रागमनं. — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 307, Dn3 308, T1 293 (as in text!), T2 G4 M1 2 (*inf lin*) 297 (M2 orig 230, wrongly for 299), G1 294, G2 296 — *Śloka no*: Dn 25

294

☞ In D3 this whole adhy, and in D1 st 1–25 of this adhy, are lost on missing fol (cf v l 3 287. 10, 291 3), the MSS are mostly ignored here

1 b) K2 T G1 2 4 M वृषा; B Dc Dn D2 4 6 G3 °वृतम् (for वृषः)

2 Before 2, G1 ins कर्णः — a) K1 2 °कंठीः; K4 (m as in text) °कठाः; Dc2 D2 °कुंठी, T1 °वर्णाः; T2 °कंठ्या (for °कण्ठीः) G2 4 दासीर्वा (for प्रमदा) — K1 om (hapl) 2b–3a — b) S (except G3) बहुशः पशून् (for °गोकुलान्) K2 यद्वान्यत्प्रीतिवर्धनं (cf 3b) — c) K (K1 om) B3 ददामीति (for ददानीति) — d) K4 [अ]धिरथ°; T1 G1 2 4 [अ]तिरथि° (for [अ]धिरथि°). K (K1 om) Dc D2 5 स्थितं; G4 तदा (for ततः)

3 K1 om 3a (cf v l 2) — a) K2 B3 हिरण्यकंठी, K3 T2 °मुख्याः, K4 °मध्यं; D6 G1 °कठीः; T1 °वर्णाः, G4 °कठाः; M °मुखाः (sic) — b) K1 2 Dc D2 यद्वान्यत्; T G4 यद्यन्यत्; G1 4 यदन्यत् (for यच्चान्यत्). K1 T1 प्रतिवर्धनं; T2 G2 4 वापि तद्धनं; G1 पादवर्धनं; M1 सारवर्धनं;

यदेतत्सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ ।
एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परंतप ।
एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५

कर्ण उवाच ।

अवनिं प्रमदा गाश्च निर्वापं बहुवार्षिकम् ।
तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म न कुण्डले ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः ।
कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७
सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि ।
नैवान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ८
यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः ।
तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९
सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे ।
तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतद्ददाम्यहम् ॥ १०
विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् ।
प्रतिगृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुंगव ॥ ११
कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ।
गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

यदा नान्यं वरं वव्रे भगवान्पाकशासनः ।
ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३
विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।
न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरम् ॥ १४
त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्त्वया देयो वरो मम ।

M2 पार्थिव धन — ^{d}) K1 2 च (for प्र-)

4 ^{a}) K1–3 M1 तद्; T1 त्वम् (for यद्) — ^{c}) K2 D5 उद्धृत्य (for उत्कृत्य) B2 D5 G3 वै (for मे)

5 ^{a}) M एताम् (for एतद्) S (except G3) भिक्षां (for क्षिप्रं) — ^{b}) S (except G3) त्वया दत्तां नरोत्तम — ^{c}) T G1 2 4 स एष (T2 एव) (for एष मे)

6 ^{a}) B1 4 G1 M1 अवनीं S (except G3) गावो (for गाश्च) — ^{b}) B D (D1 3 missing) T2 G3 निवाप; G2 मृष्टान्न, M2 निर्वाह (for निर्वाप) — ^{d}) B Dn D4 6 G3 सकुंडल (for न कुण्डले)

7 ^{a}) K3 D5 वाच्यमानः; G2 4 नार्यमाणः (for याच्यमानः) — T2 om 7^c–8^d

8 T2 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) G2 4 सोर्चित° (for सान्त्वित°) — ^{b}) K1 B4 °विधैः (for °विधि) — ^{c}) B1 2 4 Dn D4 6 G3 न चा(B4 वा)न्यं — ^{d}) G2 4 तदा (for वरम्)

9 ^{a}) G4 यथा K3 नान्यत् (for नान्यं) T2 अन्यं न प्रतिजग्राह — ^{b}) S (except G3) स (for वै) — After 9^{ab}, S (except G3) ins

1353* विनास्य सहजं वर्म कुण्डले च विशां पते ।
[Cf 10^{ab} T1 वृतवान् (for विनास्य)]

— ^{c}) A few MSS तदेनम् S (except G3) कर्णः (for भूयो) — S (except G3) om 9^d–10^a

10 Before 10, K3 B4 ins कर्ण उ° S (except G3) om 10^a (cf v l 9) — ^{b}) S (except G3) सहजं कवचं हि मे — ^{c}) S (except G3) लोकानां (for लोकेषु) — ^{d}) Dc D2 नैनं; D5 नैव (for नैतद्) B Dn D4, 6 G3 जहामि (for ददामि)

11 ^{a}) M विशाल मम राज्य हि — ^{c}) K3 मत्कृत्स्नं (for मत्तस्त्व) S (except G3) मत्तः प्रतिगृहाण त्वं — ^{d}) K4 साधो (for साधु)

12 ^{a}) K1 2 M वियुक्तोह — ^{b}) T2 सहजाभ्यां यदि न्विह — ^{c}) D5 माननीयो, S दम° (for गम°)

13 T1 M om the ref, G1 om 13–14. — ^{a}) B2 Dn D4 6 G3 यदा(B2 Dn2 D4 °द)न्यं न (for यदा नान्य) — ^{c}) K1 तदा (for ततः) — ^{d}) K द्विजं (for वचः) D5 पुनराह वचस्तदा

14 G1 om 14 (cf v l 13) — Before 14, B4 M1 ins कर्ण उ° (resp कर्णः) — ^{b}) K1–3 ममाभिभो; K4 B3 4 Dc D2 5 मया प्रभो (K4 D5 विभो) — ^{c}) K1 2 transp न्याय्यं and दातु K4 Dc D2 वृथा (for मया) B3 4 दत्त (for दातु) — ^{d}) Dn2 शक्यं (for शक्र) K4 विना (for वृथा)

15 ^{b}) K1 2 देवो वरो, G1 देया वरा (for देयो वरो) — ^{c}) K3 T1 G1 अपि, G4 चापि (for चैव) K3 4 देवानाम् (for भूतानाम्) D5 देवानामपि चान्येषाम्; T2 G2 त्वमेव सर्वभूतानाम् — ^{d}) K1 2 B3 4 M भूतभृत्; K3 भूतिकृत्; B2 Dn2 n3 D4 G3 भूतधृक्

7192 10 15 11 15 अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।
वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥ १६
तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७

शक्र उवाच ।

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायन्नेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८
काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि ।
वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यदिच्छसि ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वासवम् ।
अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे संपूर्णमानसः ॥ २०

कर्ण उवाच ।

वर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव ।
अमोघां शत्रुसंघानां घातनीं पृतनामुखे ॥ २१
ततः संचिन्त्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः ।
शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२
कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
गृहाण कर्ण शक्तिं त्वमनेन समयेन मे ॥ २३
अमोघा हन्ति शतशः शत्रून्मम करच्युता ।
पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः ॥ २४
सेयं तव करं प्राप्य हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५

कर्ण उवाच ।

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।

---

16 ^{a}) G_4 वीर (for देव) — ^{b}) B_4 कवचस् K_1 तदा (for तथा) — ^{c}) D_5 वाच्य° (for वध्य°) — ^{d}) B_2 त्वया, G_4 किंचित् (for त्वं च) S (except $G_{3\ 4}$) [अ]प° (for [अ]व°)

17 ^{b}) T कवचो° (for वर्म चो°) — ^{c}) K_3 गृहाण शक्ति मे यच्छ — ^{d}) $G_{2\ 4}$ M त्वहम् (for अहम्)

18 ^{a}) T_1 G_1 [ऽ]य (for [ऽ]हं) T_1 $G_{1\ 2}$ रविः (for रवेः) — ^{b}) K_1 M_1 आयन्नैव, K_2 आयान्त्येव, K_3 आयान्नैव, K_4 आयातश्च; B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ T_2 G_3 आयानेव (B_3 °मेव), G_1 आयातैव; G_2 M_2 आयान्नेव, G_4 आयां चैव (for आयन्नेव) K_3 तवातिके — ^{c}) G_4 ततस् (for तेन) K_4 D_5 तत् (for ते) — ^{d}) D_5 एव (for एतन्) T $G_{1\ 2\ 4}$ ममै(T_2 एवै)तन्नात्र संशयः

19 ^{a}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M कामस् (T_2 $G_{2\ 4}$ कामं) (for तात) K Dc $D_{2\ 5}$ एवमस्तु यथाकामं — ^{b}) K_3 त्वं तु; Dn_3 तच्च (for तव) T_2 G_2 वरयस्व (for तव कर्ण) K_3 यदीच्छसि — ^{d}) K Dc $D_{2\ 5}$ वृणीष्वान्यद्; B_3 त्व वृणुष्व (for प्रवृणीष्व). $K_{1\ 4}$ $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 यथेच्छसि; K_3 D_5 $G_{2\ 4}$ M यदीच्छसि

20 ^{a}) K_2 $B_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 5}$ प्रहृष्टस्तम्, K_3 °ष्टात्मा (for °ष्टस्तु). S (except G_3) ततस्तु कर्णः संहृष्टः — ^{b}) Dc_2 D_2 °गम्य स; S (except G_3) °संगृह्य (for °संगम्य) D_5 चाब्रवीत् (for वासवम्). — ^{c}) $K_{1.\ 2}$ अमोघ-

21 S (except G_3) om the ref — ^{a}) B D_6 G_3 कर्मणा (for व°) — ^{c}) B_1 योधसंख्यानां, Dc D_2 शत्रुसपत्नां, T $G_{1\ 2\ 4}$ °शमनीं; M °दमनीं — ^{d}) $K_{3\ 4}$ $B_{3\ 4}$ Dc D_2 T M पातनीं, $B_{1\ 2}$ Dn_2 n_3 $D_{4\ 6}$ घातिनीं, D_5 पोथनीं, G_1 सक्रुद्धा, $G_{2\ 4}$ तर्जनीं

22 Before 22, $K_{1\ 2\ 4}$ D_5 ins वैशं° — ^{a}) T_2 बहुधा (for मनसा) — ^{b}) Dc D_2 अपि (for इव) T_2 $G_{2\ 4}$ शक्तिदाने तु वासवः — ^{c}) K_3 शक्त्यर्थं

23 Before 23, M_1 ins शक्रः — ^{a}) D_5 M प्रयच्छ त्वं; T $G_{1.\ 2\ 4}$ °च्छाद्य (for °च्छस्व) — ^{c}) Dc D_2 T $G_{1\ 2\ 4}$ शक्ति कर्ण (by transp) — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 च, Dc D_4 वै (for मे)

24 ^{a}) K_1 अमोघो; T_2 °घ, M_1 °घ (for °घा). T $G_{1\ 2\ 4}$ M शतशः (T_1 शक्तयः) शक्तिः — ^{b}) S (except G_3) हत्वा (for मम) T $G_{1\ 2\ 4}$ कराच् (for कर-) — ^{d}) S (except G_3) दैत्यान्मम (by transp)

25 ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 करप्राप्ता (for करं प्राप्य) — ^{c}) =26^{c} K_4 गर्जित $K_{1\ 3}$ T_1 प्रपतंतं च — ^{d}) $G_{2\ 4}$ M_1 मामेवेष्यति

26 T_1 om 26–28 D_1 resumes from 26^{b} — ^{b}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M °मृधे (for °हवे) — ^{c}) =25^{c} K_4 गर्जितं K_1 प्रपतंतं; G_1 च हसंतं (for प्रतपन्तं) — ^{d}) S (except G_3) यस्मान् (for यतो) K_4 ततोहमभयं लभे; B_4 भयं मम यतो भवेत्.

27 T_1 om 27 (cf v l. 26) T_2 $G_{1\ 2.\ 4}$ M शक्र

गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६

इन्द्र उवाच ।

एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७
यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमजितं हरिम् ।
नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८

कर्ण उवाच ।

एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ।
अमोघा प्रवरा शक्तिर्येन हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९
उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ।
निकृत्तेषु च गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ॥ ३०

इन्द्र उवाच ।

न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथंचन ।
व्रणश्चापि न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१
यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वर ।
तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ३२
विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ।
प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३

कर्ण उवाच ।

संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशां पते ।
शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५
ततो देवा मानवा दानवाश्च
निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् ।
दृष्ट्वा सर्वे सिद्धसंघाश्च नेदु-
र्न ह्यस्यासीद्दुःखजो वै विकारः ॥ ३६
ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः
पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् ।

(for इन्द्र) — ^{ab}) D_4 $G_{1, 3}$ हनिष्यति. K Dc $D_{2, 5}$ transp रिपुं and रणे T_2 $G_{1, 2, 4}$ M गर्जंत तं (M त्वं) महामृधे (for ^{b}), cf v l 26 — ^{c}) K B_4 Dc D_2 T_2 $G_{1, 2, 4}$ M न (for त्वं) D_2 य तु (by transp), D_5 च य; T_2 $G_{1, 2, 4}$ M_2 तु तं K_4 प्रार्थसे ह्येक, G_1 °यस्त्वैकं, M_1 °यन्नेकं — ^{d}) K_1 तु; T_2 सु (for स)

28 T_1 om 28 (cf v l 26) — ^{a}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ M वेदविदुषो; G_3 देवविद्वांसो — ^{b}) Dc Dn $D_{2, 4}$ वाराहम्; T_2 महांतम्, $G_{1, 2, 4}$ गोविंदम् B Dn $D_{4, 6}$ G_3 अपराजित (for अजित हरिम्) — ^{c}) $G_{2, 4}$ हि (for च)

29 After the ref, T $G_{1, 2, 4}$ ins

1354[1] एवमेतद्यथात्थ त्वं दानवानां निषूदन ।
वधिष्यामि रणे शत्रुं यो मे स्थाता पुरःसरः ।

— ^{a}) $G_{2, 4}$ एव (for अपि) — ^{b}) T_1 $G_{1, 2, 4}$ °वधो (for °वधे) — ^{c}) B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ G_3 अमोघां देहि मे (Dn_1 मा) शक्तिं, T $G_{1, 2, 4}$ M अमोघयानया शत्रुं (T_2 G_1 M_2 शक्त्या) — ^{d}) B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ G_3 यथा; T_1 $G_{2, 4}$ एकं; T_2 एनं (for येन)

30 ^{c}) $B_{1, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 तु (for च)

31 T_1 G_1 शक्रः (for इन्द्र उ°) — ^{a}) K D_1 काये, D_5 गात्रे (for कर्ण) — ^{c}) $K_{3, 4}$ D_5 $G_{2, 4}$ व्रणाश्च, T G_1 प्राणाश्च (for व्रणश्च) B Dn $D_{4, 6}$ G_3 चैव (for चापि) — ^{d}) K_1 Dc D_2 T G_1 M यत्त्वं, K_2 यत्तं; G_4 यं त्वं (for यस्त्वं) M_2 ऋच्छसि (for इच्छसि).

32 ^{a}) B_3 तु (for ते) — ^{b}) $K_{1, 3}$ M_1 ददतां (for व°) — ^{c}) K_{2-4} D_1 देहेन (for वर्णेन)

33 ^{a}) K Dc $D_{1, 2, 5}$ चास्त्रेषु (for श°) — ^{b}) A few MSS असंशयं — ^{c}) $K_{1, 3}$ प्रमत्ते; K_2 प्रपन्ने; Dc_2 प्रपन्नो (for प्रमत्तो) $B_{1, 2, 4}$ Dn_2 n_3 D_4 G_3 वापि, T $G_{1, 2, 4}$ चेत्त्वं; M चैव (for चापि) — ^{d}) D_5 त्वय्येषाभिपति°

34 ^{b}) T $G_{1, 4}$ प्रमो(G_4 °क्ष्ये)क्ष्ये (for विमोक्ष्ये)

35 ^{c}) S (except G_3) आदाय (for गृहीत्वा)

36 ^{a}) G_4 सर्वे (for ततो) K_3 $D_{1, 5}$ दानवा (K_3 °व-) मानुषाश्च, K_4 Dc_2 Dn_3 D_2 दानवा मानवाश्च (by transp.), T $G_{1, 2, 4}$ मनुष्या(T_2 मानुषा)श्चापि सर्वे; M मानुषाश्चापि राजन् — ^{b}) K_{2-4} $B_{2, 3}$ Dc Dn_2 $D_{1, 2, 5}$ T_2 $G_{1, 2, 4}$ एव (for एवम्) — ^{c}) N (D_3 missing) G_3 सिंहनादान्; G_1 देवसघाः (for सिद्धसंघाः) K_4 Dc $D_{1, 2}$ विनेदुर्, B Dn $D_{4, 6}$ G_3 प्रणेदुर् (for च नेदुर्) — ^{d}) K_4 B D (D_3 missing) G_3 M सुखजो (M_2 °तो) (for दुःखजो)

37 ^{b}) $G_{2, 4}$ खाच्च (for दिव्यम्). — ^{c}) G_1 M °निकृत्त° (for °संकृत्त°) — ^{d}) K Dc $D_{1, 2, 5}$ T_2 $G_{2, 4}$ मुहुर्मुहुः (T_2 G °हुश्च) (for मुहुश्चापि) Dc D_2 साधु साध्विरत्यथोचुः; G_2 विस्मयंतं नृवीरं (for स्मयमानं नृ°)

?14 0 37 1 38 दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसंकृत्तगात्रं
मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३७

ततश्छित्वा कवचं दिव्यमङ्गा-
त्तथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय ।
तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते
वैकर्तनः कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८

ततः शक्रः प्रहसन्वञ्चयित्वा
कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।
कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने
ततः पश्चाद्दिवमेवोत्पपात ॥ ३९

श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्तराष्ट्रा
दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् ।
तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं
श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननस्थाः ॥ ४०

जनमेजय उवाच ।

कस्था वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः
कुतश्चैतच्छ्रुतवन्तः प्रियं ते ।
किं वाकार्षुर्द्वादशेऽब्दे व्यतीते
तन्मे सर्वं भगवान्व्याकरोतु ॥ ४१

वैशंपायन उवाच ।

लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा
विप्रैः सार्धं काम्यकादाश्रमात्ते ।
मार्कण्डेयाच्छ्रुतवन्तः पुराणं
देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ॥ ४२

प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः
सर्वैः सार्धं सूदपौरोगवैश्च ।
ततः पुण्यं द्वैतवनं नृवीरा
निस्तीर्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ समाप्तं कुण्डलाहरणपर्व ॥

---

38 [a]) K_{1-3} Dc D_2 तच्छित्वा वै, D_5 छित्वा चैकं; S (except T_1 G_3) ततश्चित्रं (for ततश्छित्वा) D_1 कांचनं (for कवचं). $K_{1\ 2}$ अस्त्रं (for अङ्गात्) — [b]) $K_{3\ 4}$ D_1 हृष्टः (for [आ]र्द्रं) — [c]) K $D_{1\ 5}$ अथ; D_3 T_2 $G_{1.\ 2\ 4}$ ततो (for तथा) $G_{2\ 4}$ निकृत्य (for [उ]त्कृत्य) K_1 द्वे; K_2 तु; Dc D_2 च (for ते) — [d]) K_{1-3} B_4 $D_{1\ 5}$ कर्णस्तस्मात् (K_4 कर्णौ तस्मात्); B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 कर्णात्तस्मात्; Dc D_2 कर्णात्तस्मै (for वैकर्तनः) — After 38, T_1 $G_{1\ 2.\ 4}$ ins

1355* ततो देवो मुदितो वज्रपाणि-
दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रनिकृत्तगात्रम् ।

39 [a]) $G_{2\ 4}$ कर्मणा; M प्राहसद् (for प्रहसन्) — K_4 om (hapl) 39[b]

40 [a]) G_2 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) K_4 वंचितं; G_4 मुदितं (for मुषितं) — K_4 om 40[bc] — [c]) K_3 तामावस्थां; B_4 तथा°, D_6 M_2 तं चा° (for तां चा°) T_2 $G_{2.\ 4}$ गमिते सूतपुत्रे. — [d]) G_1 काननस्था जहर्षुः (for जहृषुः का°)

41 K_4 reads 41 after 3. 295 1 (om the ref). — [b]) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 [ए]ते (for [ए]तत्), and तत् (for ते) — [c]) D_5 किं चा°; T_1 G_1 किम° (for किं वा°). $B_{1.\ 4}$ T द्वादशाब्दे (for °शेऽब्दे) — [d]) $K_{1\ 2}$ सर्वं कर्म; S (except G_3) एतत्सर्वं (for तन्मे सर्वं)

42 K_4 om 42–43 — [a]) K_{1-3} Dc $D_{1\ 2\ 5}$ त्रास° (for द्राव°) — [b]) B_2 T_2 $G_{2\ 4}$ काम्यकमा (B_2 °काना-, G_4 °क त्वा) श्रयने (for काम्यका°)

43 K_4 G_4 om 43 (for K_4 cf v l 42) — [a]) K_{1-3} D_1 प्रति° (for प्रत्या°) K_{1-3} सानुजाः (for सरथाः) — [b]) Many MSS सूत° (for सूद°) — [c]) B_2 पुनर्; G_2 पार्था (for पुण्य) — [d]) K_{1-3} G_2 M [ए]वं; Dc वै; T_2 [अ]ग्रे (for [उ]ग्र) — *N B* Some printed ed wrongly om this stanza

Colophon. D_3 missing — *Major parvan*. $K_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan*: $K_{1\ 3\ 4}$ B Dc Dn_1 n_3 $D_{1\ 2\ 4-6}$ G_3 M कुडला($D_{1\ 5}$ °लाभि)हरण, followed by समाप्त in all these MSS (except in K_4 B_2 M_2) — *Adhy name*. T_2 काम्यकपुनर्निवासे कुडलकवचप्रदान, G_1 कर्णकवचकुंडलहरणं; G_2 कवचकुंडलप्रदानं; $M_{1\ 2}$ कुंडलप्रदानं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (*sup lin*) n_2 308, Dn_3 309, D_1 312, T_1 294 (as in text!), T_2 G_4 $M_{1\ 2}$ (*inf lin*) 298 (M_2 orig 300), G_1 295, G_2 297 — *Śloka no*: Dn 42

२९५

जनमेजय उवाच ।
एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिलभ्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २
पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ।
स्वादुमूलफलं रम्यं मार्कण्डेयाश्रमं प्रति ॥ ३
अनुगुप्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भारत ॥ ४
वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।
क्लेशमार्छन्त विपुलं सुखोदर्कं परंतपाः ॥ ६
अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ।
आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्त इदमब्रवीत् ॥ ७

295

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 3 287 10), the MS is mostly ignored here

1 K1 M2 om 1 Dc2 D2 जन्मेजय उ° — $1^{ab}=2^{ab}$ — ^{a}) B2 Dn D4 6 G3 भार्यायां (for कृष्णायां) — After 1^{ab}, K2 reads 2^{cdab} — ^{c}) B Dc2 Dn D2 4 6 G3 प्रतिपद्य K3 4 Dc D1 2 T2 G2 4 M1 पुनः (for ततः) S (except G3 M2 om) तां च (for कृष्णां) — ^{d}) K3 B2 3 Dc2 D1 2 G2 M1 किमकुर्वंत — After 1, K4 reads stanza 41 of the previous adhy

2 M2 om the ref K2 (transp 2^{ab} and 2^{cd}) reads the stanza after 1^{ab} — $2^{ab}=1^{ab}$ — After the ref, K4 D1 ins

1356* सर्वे पुष्पफलाहाराः सर्वे एव मिताशनाः ।
[Cf 4^{ab} — K4 सर्वे गुप्त°]

— ^{a}) Dn2 भार्यायां (for कृष्णायां); cf v l 1 — After 2^{ab}, M1 ins

1357* प्रतिलभ्य ततः कृष्णां यदकुर्वन्त तच्छृणु ।

— ^{c}) B2 निश्चयं (for विहाय) M2 काम्यकां (*inf lin* °का) T2 राजन् (for राजा) — ^{d}) K1 3 अच्युत

3 ^{a}) K1 2 पुण्यं; K3 4 Dc D1 2 5 पुण्यम् (for रम्यम्) — ^{c}) K D1 5 बहु° (for स्वादु°) K1 2 M2 (*sup lin* as in text) पुण्य (for रम्यं) — ^{d}) B D (except D1, D3 missing) G3 विचित्रबहुपादप

4 For 4^{ab}, cf 1356* — ^{a}) B Dn1 n3 D4 6 T G अनुभुक्त; Dc D2 अन्नभुक्त; D5 अनुगुप्ताः — ^{c}) K1 2 व्यवरान्, G1 निवसन् — ^{d}) B D (except D1 5) G3 भार्यया (for भारत)

5 ^{c}) Dc D1 भीमसेनार्जुनश्चैव; D4 T G °र्जुनौ चैव — ^{d}) T G1 2 4 भ्रातरौ (for पाण्डवौ)

6 K1 om 6 — ^{b}) T2 G2 4 महात्मानो (for धर्मा°) K4 जित° (for यत°) — ^{c}) B3 4 D4 6 G3 अर्छंति, Dn D5 अर्छंत, T G1 2 4 M इच्छंति T2 G2 4 परमं (for विपुलं) — ^{d}) M अरिंदमाः (for परं°) — After 6, B D (except D1 5, D3 missing) G3 ins.

1358* तस्मिन्प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापुः कुरुसत्तमाः ।
वने क्लेशं सुखोदर्कं तत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणु ।
अरणीसहितं मन्थं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ।
तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः । [5]
आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ।
ह्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ।
त्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ।

[(L 1) Dc D2 यत्प्राप्त (L 2) Dc D2 तत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु. — Lines 3–6 = stanzas 8–9 (with v l). — (L 4) B3 Dc D2 कर्ष° (for घर्ष°) — (L 6) Dc आश्रमात्त्वरित] — On the other hand, T2 G2 4 M ins after 6

1359* तेषां च वसतां तत्र पाण्डवानां महारथम् ।
[M महात्मना (for °रथम्)]

7 ^{a}) D5 आयांत (for आसीन) — After 7^{ab}, D1 ins. a passage given in App I (No 30) — ^{c}) T1 G1 अगच्छद् (for आगम्य) — ^{d}) B Dn D4 6 G3 चेदम् (for इदम्)

8 Before 8, B4 ins ब्राह्मणोवाच — ^{a}) K3 B Dc Dn D2 4 6 G3 मंथं; T G1 2 4 M भांडं (for मह्यं)

7232 11 12 12 12 अरणीसहितं मह्यं समासक्तं वनस्पतौ ।
मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८
तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।
आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ९
तस्य गत्वा पदं शीघ्रमासाद्य च महामृगम् ।
अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १०
ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा संतप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।
धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ ११
सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुंगवाः ।
ब्राह्मणार्थे यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १२
कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः ।
नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ १३
तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः ।
अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १४
शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं गहने वने ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १५
तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठममर्षात्कुरुसत्तम ॥ १६
नास्मिन्कुले जातु ममज्ज धर्मो
न चालस्यादर्थलोपो बभूव ।
अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः
संप्राप्ताः स्मः संशयं केन राजन् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

— ^{c}) K_{1-3} मृगस्य कषमाणस्य; B_3 Dc D_{1} $_{2}$ °स्य कर्ष°; D_5 °स्य कृष्य°; M °स्याकर्ष° — ^{d}) Dc_2 D_2 विषाणैः; T_1 विमाने T_1 G_1 $_4$ समसज्यत

9 Dn_3 om 9 — ^{a}) K_1 $_2$ एतदाशा- (K_2 °सा-); B_1 $_2$ $_4$ Dc Dn_1 n_2 D_2 $_4$ $_6$ G_3 तमादाय; D_5 समा° T_1 G_1 महाराज (for गतो राजन्) — ^{c}) K_1 $_2$ D_5 त्वरितं; M_2 परितः D_1 तूर्णं (for शीघ्र). B_4 D_4 G_3 आश्रमात्पुरुषव्याघ्र — K_1 $_2$ T_2 om (hapl) 9^{d}–10^{a} — ^{d}) K_3 D_1 $_5$ द्रवमाणो मनोजवः; B_2 प्लवमानो महामृगः

10 K_1 $_2$ T_2 om 10^{a} (cf. v l 9) — ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ T_1 G_1 $_3$ राजन् (for शीघ्रम्) — ^{c}) D_5 अग्निहोत्रार्थमेतन्मे. — ^{d}) T_1 G_1 सत्यं (G_1 स त्वं) मे देहि पांडव

11 Before 11, T $G_{1.2}$ $_4$ ins वैशं°. — ^{c}) K_3 Dc_2 D_2 कौतेय

12 ^{a}) M_2 सहसा (for सन्नद्धा) T G_1 $_2$ $_4$ त्वरिताः (for धन्विनः) — ^{b}) D_5 प्रयांति (for प्राद्रवन्) — ^{c}) K_1 $_2$ D_6 ब्राह्मणार्थं; G_1 ब्राह्मणास्ते. Dc D_2 ब्राह्मणार्थाय यत्ता वै

13 K_2 om (hapl) 13^{a}–14^{b} — ^{c}) K_4 अविध्यन्; Dc_2 न विध्यन् — ^{d}) K_3 $_4$ D_1 दृश्यंतं; D_5 दृश्यंते (for पश्यन्तो).

14 K_2 om. 14^{ab} (cf v l. 13) — ^{a}) D_5 तु (for प्र-) — ^{b}) G_1 अदृ° (for नादृ°) D_1 तदा; S (except G_3) वने (for महा-). — ^{c}) B Dc Dn D_5 T G_1 M शांता (for श्रान्ता).

15 ^{a}) $B_{1.2}$ Dn D_4 $_6$ G_3 आगम्य (for आसाद्य) — ^{c}) T_2 ते क्षुत्पिपासापरिताः

16 ^{b}) T G_1 $_2$ $_4$ transp नकुलः and दुःखितः T_1 G_1 [अ]ब्रवीत्, M ततः (for तदा) — ^{c}) B Dn D_4 $_6$ T_1 G_3 श्रेष्ठम् (for ज्येष्ठम्) G_1 भ्रातर धर्मज ज्येष्ठं — ^{d}) K_{1-3} D_5 T_1 G_1 $_2$ M कुरुसत्तम (G_2 °मः); K_4 B Dc Dn D_1 $_2$ $_4$ $_6$ G_3 कुरुनदनं (Dc_1 °न; Dc_2 D_2 °नः)

17 Before 17, Dc S (except G_3) ins नकुल उ° (S om उ°) — ^{a}) D_4 $_6$ नास्मत्कुले — ^{b}) D_5 T_1 G_1 M_1 अर्थलोभो (for °लोपो) K_2 न चालस्यं नार्थलोपो बभूव; M_2 न चालस्यादर्थलुप्ता बभूवुः — ^{c}) K_1 अनुत्तरः; K_2 अनुरक्तः; D_5 अनुरक्ताः; T_1 G_1 न चांतकाः; T_2 G_1 (*sup lin*) $_2$ $_4$ M अनंतराः K Dc D_1 $_2$ $_5$ सर्ववर्णेषु; G_2 °धर्मेषु K_1 T_2 G_1 $_4$ भूपते (T_2 °तेः), K_2 T_1 G_2 M भूप, K_3 [अ]भूवन्; K_4 [अ]भूमः; D_1 [अ]भूम, D_5 [अ]भूवं (for भूयः). — ^{d}) K_3 T_1 G_2 ते स्म प्राप्ताः, K_4 ते संप्राप्ताः, Dc D_2 सम्मं(Dc_2 समं)प्राप्ताः; D_1 T_2 M तस्मात्प्राप्ताः, D_5 अनुप्राप्ताः; G_1 स्मप्राप्ताः; G_4 समत्प्राप्ताः (sic) (for संप्राप्ताः स्मः) B Dc Dn $D_{2.4}$ $_6$ G_3 किं नु (for केन)

Colophon om. in K_{1-3} D_1 $_5$ D_9 missing — *Major parvan*: Dn_2 T G_2 आरण्य; G_4 अरण्य — *Sub-parvan*: K_4 आरणीय, B Dc Dn D_2 $_4$ $_6$ G_3 अ(Dn_1 आ)रणीहरण; M_2 अरणी — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 309 (Dn_3 310), T_1 295 (as in text !), T_2 $M_{1.2}$ (*inf lin*) 299 (M_2 orig 131), G_1 296, G_2 298, G_4 (erroneously) 129 — *Śloka no.*: Dn 22 (Dn_3 21), D_1 23

२९६

युधिष्ठिर उवाच ।
नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
धर्मस्तु विभजत्यत्र उभयोः पुण्यपापयोः ॥ १
भीम उवाच ।
प्रातिकाम्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २
अर्जुन उवाच ।
वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीक्ष्णा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३
सहदेव उवाच ।
शकुनिस्त्वां यदाजैषीदक्षद्यूतेन भारत ।
स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५
पानीयमन्तिके पश्य वृक्षान्वाप्युदकाश्रयान् ।
इमे हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ॥ ६
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७
पश्यामि बहुलान्राजन्वृक्षानुदकसंश्रयान् ।
सारसानां च निर्ह्रादमत्रोदकमसंशयम् ॥ ८
ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय ॥ ९
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।

296

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf v l 3 283. 10), the MS is mostly ignored here

1 ^{b}) K_3 अनिमित्त; M_2 निमित्त न (by transp) T_2 $G_{2\ 4}$ च कारणं, G_1 अकारणं — ^{c}) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 विभजत्यर्थम्, T_1 °जन्यस्मिन्, T_2 M °जेद्यत्र; $G_{2\ 4}$ °जेदत्र G_1 धर्मस्त्वयि भजेदस्मिन् — ^{d}) To avoid hiatus, T_2 $G_{2\ 4}$ M ह्युभयोः (for उभयोः) T_1 उभयोः पापपुण्ययोः

2 K_2 $D_{1\ 5}$ M_2 भीमसेन उ° (M_2 om उ°) — ^{a}) K_4 Dn_2 T_2 प्रातिकाम्येन यत्कृ(T_2 यं कृ)ष्णां; M_1 °म्यानय त्कृष्णां — ^{b}) D_1 प्रेक्ष्यतां (for प्रेष्यवत्) — $2^d = 3^d$, 4^d

3 ^{b}) Dc_1 $D_{1\ 4}$ भाषितः — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अतितीव्रा; T_1 अतीक्ष्णाया; G_1 अतीक्ष्णया — $3^d = 2^d$, 4^d — After 3, K_4 D_1 ins

1360*　　　　नकुल उवाच ।
　धार्तराष्ट्राः कुत्सयन्तो यन्मे न निहतास्तदा ।
　द्यूतकाले महाराज तेनेमामापदं गताः ।

4 K_{1-3} D_5 M om (? hapl) 4, Dc_2 om 4^{ab} — ^{a}) K_4 तु; D_1 च; D_4 त्वा (for त्वां) K_4 यदा पापो; D_1 महापापो (for यदाजैषीद्) — ^{b}) K_4 D_1 द्यूताह्वानं तदाकरोत्; $G_{2\ 4}$ द्यूतेन भरतर्षभ. — ^{c}) K_4 D_1 T_1 G_1 सोऽस्माभिर्न (D_1 °र्नि-) हतस्तत्र; Dc T_2 $G_{2\ 4}$ न मया निह° — ^{d}) $= 2^d$, 3^d K_4 D_1 विपदं तेन वै गताः

6 ^{a}) K_4 तस्य (for पश्य) — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ चापि; D_5 यान् (for वापि) K_3 B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 °श्रितान् (for °श्रयान्) K_4 D_1 वृक्षं वाप्युदकाश्रयं — T_2 om 6^{cd} — K_1 reads 6^c–7^d after 12^c — ^{c}) $K_{1\ 2}$ त इमे; B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 एते हि (for इमे हि) — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ सर्वे; K_3 D_5 पार्थ; T_1 G_1 चापि (for तात). $G_{2\ 4}$ पिपासया

7 For sequence of K_1, cf v l 6 Before 7, T G_4 ins वैश° — ^{a}) $= 10^a$ B_4 Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तं; D_1 च (for तु) — After 7^a, T_2 $G_{2\ 4}$ ins.

1361*　　　　भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
　तत उत्थाय मतिमान्

— ^{b}) D_5 पांडवः (for पादपम्)

8 K_1 om 8 Before 8, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins नकुलः — ^{a}) K_2 बहुलान्वृक्षान्, K_4 D_1 बहुलच्छायान् — ^{b}) K_2 राजन् (for वृक्षान्) M उदकसश्रितान — ^{c}) K (K_1 om) Dc $D_{1.\ 2\ 5}$ निनद, T $G_{1\ 2\ 4}$ निर्ह्रादस् — ^{d}) K_2 पत्रोदक°; T $G_{1\ 2\ 4}$ तत्रोदक°

9 Before 9, T $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 ins वैशं° — ^{c}) M गच्छ सौम्यावतीर्यातः — ^{d}) N (except K_4 Dn_2 D_5, D_3 missing) G_3 तूर्णैः; T_1 G_1 शीत (for तूर्णं). M पानीयं शीघ्रमानय.

10 Before 10, T_2 $G_{2\ 4}$ ins वैशं° — ^{a}) $= 7^a$ K D_5

17251 312 10 313 10 प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत ॥ १०
स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ११
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२
अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३
चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीद्भ्रातरं वीरं सहदेवमरिंदमम् ॥ १४
भ्राता चिरायते तात सहदेव तवाग्रजः ।
तं चैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५
सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६
भ्रातृशोकाभिसंतप्तस्तृषया च प्रपीडितः ।
अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ १७
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं ततः पिब हरस्व च ॥ १८
अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९
अथाब्रवीत्स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातरौ ते चिरगतौ बीभत्सो शत्रुकर्शन ।
तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ २०
एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
आमुक्तखड्गो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २१

च, Dn3 D4 तं (for तु) — c) K Dc D2 5 येन (for यत्र) — d) K1 2 4 चैवाभ्यपद्यत

11 a) D5 तद् (for स) T G1 2 4 तद् दृष्ट्वा विपुलं वारि — b) K D5 M खगमैः; Dc D1 2 शकुनैः (for सारसैः) — c) M हर्तुं° (for पातु°) — d) =25b B D4 अंतरीक्षात् K5 D1 सु (for स)

12 Before 12, B3 Dn D4 6 G3 M2 ins यक्ष उ° (M2 om उ°) — 12 =(var.) 18 — 12b =(var.) 3 40 22b — c) D1 कौंतेय (for माद्रेय) After 12c, K1 reads 6c–7d — d) D1 पिबस्व च (for ततः पिब)

13 13a =(var.) 3 40 12c — b) K1 तु; Dc D2 क्षुत्; T G1 2 4 स (for सु-) — d) =19d M स (for च) D5 स (for नि-) T1 G1 च (for ह) K4 पीत्वा भूम्यां पपात च; G4 पीत्वा वारि पपात ह

14 a) D1 चिरमाणे तु नकुले — 14b =20b, 32b — c) G2 शूर (for वीर) — d) S (except G3) अनंतर (for अरिंदमम्)

15 Before 15, T1 ins युधिष्ठिरः — a) K Dc D1 2 5 चिरयातस् (K3 °रायतस्, K4 D1 °रायते; D5 °रजातस्) तव भ्राता; B Dn D4 6 G3 भ्राता हि चिरया(B2 °जा)तो नः. — b) K D1 5 महाभुज; M2 तवाग्रतः — c) B1 3 Dn D4 6 G3 तथा (for तं च) M विद्धि (for [आ]नय) T G1 2 4 भद्रं ते (for सोदर्यं) — d) =20f, 33b Dc D2 तथानय (for त्वमानय)

16 Before 16, T G1 4 ins वैशं° — 16ab =(var.) 34ab — b) Dn3 तं देशं (for तां दिशं) K3 T1 प्रतिपद्यत. — c) T1 ददर्श च, M स ददर्श K1 2 गतं हत, K4 B4 Dc D2 पतितः T1 G1 च स त, T2 G4 [अ]चेतनं, G2 निहतं (for च हत) K1 2 वीर (for भूमौ) — d) T G1 4 भ्रातरं निहत, M (by transp.) नकुलं भ्रातरं D5 G2 तथा

17 b) K Dc2 D1 2 5 T1 G2 4 तृष्णया K D1 5 परिप्लुतः (for प्रपी°) — c) D5 पुनर्दुद्राव (for अभि°)

18 D2 om 18 — 18 =(var.) 12 (q. v.) — c) T2 यथाकालं — d) = 37d B Dn D4 6 G3 पिबस्व च (for ततः पिब)

19 19=(var.) 13 — d) K4 सोपि, M1 स नि- (for च नि-)

20 Before 20, T G1 4 ins युधिष्ठिरः — a) K1 2 तथा (for अथ) K1 2 Dc D2 5 हि विजय, K3 4 D1 विजयिनं. T G1 2 4 M सव्यसाचि (G1 2 °ची) — 20b=14b, 32b — c) B2 3 Dn D4 (sup. lin. as in text) परि° (for चिर°) — d) K1–3 B1. 2 4 D1 5 °कर्षण — 20ef=(var.) 15cd — f)=15d, 33d B1 त्वं (for च) K1 2 त्वमाहर; B1 समानय; D1 समाहर — After 20, N (D3 missing) G3 M1 ins

1362* त्वं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामपाश्रयः ।

[K2 व्यपाश्रय., D1 4 6 उपाश्रय]

21 a) S (except G3) तथेत्युक्तस्तु (for एवमुक्तो). — c) D1 °खड्गमेधावी; M °कवचः श्रीमान् — d) D1 तत्सरः संप्रपद्यत

22 a) K1 B Dc Dn D3 4 6 T2 G3 ततः (for यतः). Dc2 Dn °शार्दूलः — b) K B4 D1 4 G2 5 पानीयाहरणे

यतः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।
तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २२
प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः ।
धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ २३
नापश्यत्तत्र किंचित्स भूतं तस्मिन्महावने ।
सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २४
अभिधावंस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ।
किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ २५
कौन्तेय यदि वै प्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।
ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २६
वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।
यावद्बाणैर्विनिर्भिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २७
एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ।
ववर्ष तां दिशं कृत्स्नां शब्दवेधं च दर्शयन् ॥ २८
कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ ।
अनेकैरिषुसंघातैरन्तरिक्षं ववर्ष ह ॥ २९

यक्ष उवाच ।

किं विघातेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा ततः पिब ।
अनुक्त्वा तु ततः प्रश्नान्पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा तृष्णयाभिप्रपीडितः ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३१

— c) B3 स ददर्श; S (except G3) ददर्श च (for तौ ददर्श) — After 22, S (except G3) ins

1363* विगतासू नरव्याघ्रौ शयानौ वसुधातले।

23 a) B2 सु° (for प्र°) — b) K D1 5 नरसिंहौ — d) T1 G4 व्यालो° (for व्यलो°) K3 D5 तत्वतः, Dc2 तद्वने K1 2 व्यलोकत दिशो दश

24 a) K1 2 च; M1 स्म (for स) T G1 2 4 स तत्र किंचिन्नापश्यद् — b) K3 D5 तत्र, B Dn D4 6 G3 अस्मिन्. — c) D4 ततः शांतः; T2 G2 4 पिपासार्तः

25 T1 om 25–26 — a) K3 B D (except D5, D3 missing) G3 वाक्यम् (for वाचम्) — b) = 11d K3 D1 सु-, G1 प्र (for स) — c) T2 G2 4 यत्त्वमिच्छसि; G1 किमाधावसि; M किमादित्ससि — d) M त्वया बलात् (by transp).

26 T1 om 26 (cf v l 25) — a) K1. 2 D1 5 तु, K4 ते (for वै) B Dc Dn D2 4 6 G3 प्रश्नांस्तान् (for वै प्रश्नान्) — b) Dc1 °पत्स्यसि; Dc2 D2 °पश्यसि, S (except G3, T1 om) °वक्ष्यसि — d) B1 आहरिष्यसि, B2 भविष्यसि च.

27 Before 27, T G1 2 4 ins वैश° — a) M2 चरित° (for वारित°) — b) K3 D5 निरामयः; Dc1 D2 निवारयन्, Dc2 निसूदयन् — c) K1 च; T2 G2 4 तु (for वि-)

28 a) K1 D2 उक्तस — b) M अस्त्राभि° (for अस्त्रानु°) — c) B Dc1 Dn D2 4 6 G3 प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः; Dc2 (corrupt) न ववर्ष दिशैः कृत्स्नैः — d) K1 2 B 1 3 4 Dc Dn1 D2 4 6 G3 शब्दविद्धं (Dc2 °वेधे), K4 °वेध्यं K1 विमर्षयत्, K4 D1 निदर्शयन्; Dc1 D4 च दर्शयत् T G1 2 4 M शब्दवेध्य वि(M नि)दर्शयन्

29 29a = (var) 5 34 76a — b) Dc D2 असृजन्. Dc D1 2 4–6 भरतर्षभः, T G1 2 4 M पुरुषर्षभः (T2 M2 °भ) — After 29ab, B3 (marg) Dn D4 6 G3 read 31ab — c) K1–3 D1 2 5 इषुसंपातैर् — d) K3 B D (except D1, D3 missing) G3 अंतरिक्षे K1–3 D5 च; T G1 2 4 सः (for ह) — After 29, M1 ins

1364* सोऽप्यदृश्याय भूताय नभस्यामिततेजसे ।
उत्ससर्ज महाबाहुर्बाणजालं धनंजयः ।
ततस्तानिषुसघातान्गाण्डीवधनुषश्च्युतान् ।
मेघान्कृत्वा जहासोच्चैस्तदद्भुतमिवाभवत् ।

30 a) K1 वाघातेन; K2 वाधानेन; B1 2 4 Dn D2 4 6 G3 विधानेन T1 G1 व्यायामेन ,च किं पार्थ — b) D5 तथा, T G1 2 4 पयः (for ततः) — c) B Dc1 Dn D2 4 6 G3 M च (B4 तु, Dc1 वा; M [ए]व) पिबन्; Dc2 वापि तान्, D5 वै पुनः, T1 च ततः (for तु ततः) K1. 2 पश्चात् (for प्रश्नान्) — d) T G1 2 4 M पीत्वैव (T2 G2 4 °त्वा तु) निपतिष्यसि — After 30, B Dc Dn D2 4 6 G3 ins

1365* एवमुक्तस्ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।

[Before the line, B2–4 Dc D2 ins वैश°]

31 B1 2 4 Dc D2 om 31ab B3 (marg) Dn D4 6 G3 read 31ab after 29ab K3 B3 Dn D4 6 S (except M1) om the ref — a) S (except G3) स तु मोघानिषून्दृष्ट्वा. — b) M2 तृषया K4 T G2 4 च (for [अ]भि-) — c) D5 अविज्ञाय च; T G1 2 4 अविज्ञात्वैव; M अवज्ञायैव B Dc Dn D2 4. 6 G3 अवज्ञायैव तां वाचं

17274 312 33 313 33 अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च बीभत्सुश्चापराजितः ॥ ३२
चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ३३
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ३४
तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीडितः ।
अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ।
स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य मे ॥ ३५
पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ३६
यक्ष उवाच ।
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ३७
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्ततो भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३८
ततः कुन्तीसुतो राजा विचिन्त्य पुरुषर्षभः ।

— ^{d}) T_4 $G_{2, 4}$ पीत्वा च, M पीत्वा म

32 Before 32, T_1 ins युधिष्ठिर· — ^{a}) T_4 $G_{2, 4}$ ततो° (for अथा°) — $32^b = 14^b, 20^b$ — ^{d}) K_3 D_5 om च B Dn $D_{4, 6}$ G_3 परंतप, Dc D_2 परतपः, G_1 पराजितः (for [अ]पराजितः)

33 ^{a}) $K_{1, 2}$ चिरं गते K_4 वै तोयार्थं (for तोयहेतोर्) — ^{b}) T_1 चादर्शत (for चागच्छन्ति) — ^{d}) $=15^d, 20^f$ G_3 तथानघ (for त्वमा°)

34 Before 34, T $G_{1, 2, 4}$ ins वैशं° — 34^{ab} = (var) 16^{ab} — ^{b}) B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ G_3 तं देश (for तां दिशं) K_3 D_5 तस्मिन्देशे प्रपद्यत — ^{c}) Dc_1 D_2 पुरुषव्याघ्र — ^{d}) T $G_{1, 2, 4}$ च; M वि- (for नि-)

35 ^{b}) K $D_{1, 2, 5}$ T G तृष्णया — ^{c}) B_3 अवमन्य (for अमन्यत) — ^{d}) D_6 किमेतद्; S (except G_3) कर्मैतद्. — ^{e}) Dn_1 n_3 सं- (for स) K B_1 Dc $D_{1, 5}$ चितयामास स (K_{1-3} B_1 च) तदा — ^{f}) D_5 कथम् (for ध्रुवम्) $K_{1, 2}$ अस्ति (for अद्य) K_4 B Dn $D_{4, 6}$ G_3 वै (for मे)

36 ^{b}) M इत्युक्त्वा जलमाययौ — M om 36^{cd}. — ^{c}) K_2 ततोभि° — ^{d}) $K_{1, 3}$ Dc_1 पुरुषर्षभ, D_5 पांडवर्षभः. — After 36, Dc D_2 ins

1366* वागुवाचाथ सुस्पष्टमदृश्या पाण्डुनन्दनम् ।

37 Dc_2 G_2 om the ref — 37=(var) 12, 18 — ^{a}) T_2 $G_{2, 4}$ तात मा (by transp) Dc_1 D_2 कार्षीन्; Dc_2 कार्यं. — ^{c}) T $G_{1, 2, 4}$ [अ]थ (for तु) — ^{d}) B_2 पिबस्व च (for ततः पिब)

38 M om 38^{ab} All MSS except K $D_{1, 2, 5}$ M_1 om the ref. — ^{a}) $K_{1, 2}$ उक्त्वा (for उक्तस्) B Dn $D_{4, 6}$ G_3 तदा (B_4 तथा) (for ततो) — ^{b}) Dc D_2 यक्षेणाद्भुत°. — $38^{cd}=31^{cd}$ — ^{c}) $=31^c$ B_{1-3} Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ G_3 अनुक्त्वैव तु ($B_{1, 2}$ च); B_4 D_5 M अज्ञायैव (D_5 °य च) B_4 तद्भावय (for तान्प्रश्नान्) — ^{d}) M_1 पीत्वा म — After 38, B_3 ins

1367* ततः कुन्तीसुतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर· ।,

while B_4 ins

1368* ततश्चिरगतान्भ्रातॄनथ ज्ञातुं युधिष्ठिरः ।

$B_{3, 4}$ cont (cf 1370* below)

1369* चिरायमानान्बहुशः पुनः पुनरुवाच ह ।
माद्रेयौ किं चिरायेते गाण्डीवी किं चिरायते ।
महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ।
गच्छाम्येषां पद द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिर· ।,

followed by 39^{cd}

39 $B_{3, 4}$ transp 39^{ab} and 39^{cd} — ^{a}) S (except G_3) धर्म° (for कुन्ती°) — ^{b}) $K_{3, 4}$ B D (except D_1, D_3 missing) G_3 प्र- (for वि-) $K_{2, 3}$ Dc_2 Dn_3 °र्षभ — After 39^{ab}, K_4 B_{2-4} (see below) Dc D_2 ins

1370* आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निदमब्रवीत् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।
ततश्चिरगतान्भ्रातॄनथ राजा युधिष्ठिरः ।
चिरायमाणान्बहुशः पुनः पुनरुवाच ह ।
किं स्विद्वनमिदं दुष्टं किं स्विद् दुष्टो मृगो भवेत् ।
प्राहसन्वा महाभूतं शशास्तेनाथ तेऽपतन् । [5]
न पश्यन्त्यथ वा वीराः पानीयं यत्र ते गताः ।
अन्विषन्निर्वने तोयं कालोऽयमिति पातितः ।
किं नु तत्कारणं येन नायान्ति पुरुषर्षभाः ।
गच्छाम्येषां पद द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः ।

[B_2 om lines 3–8, B_3 om. lines 2–3, B_4 om lines 2–3 9]

— B_4 cont

समुत्थाय महाबाहुर्दह्यमानेन चेतसा ॥ ३९
अपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ।
रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् ॥ ४०
नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ।
भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिभिश्च महायशाः ॥ ४१

स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४२
उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैश्च वेतसैः ।
केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ।
श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

२९७

वैशंपायन उवाच ।
स ददर्श हतान्भ्रातॄँल्लोकपालानिव च्युतान् ।
युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १

विप्रकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
भीमसेनं यमौ चोभौ निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ २
स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकबाष्पपरिप्लुतः ।

1371* वैशंपायन उवाच ।
एवमादीनि वाक्यानि विमृषन्नृपसत्तमः ।

— ^{c}) $B_{3.4}$ समुत्तस्थौ, D_5 स तत्रायान् (for समुत्थाय). S (except G_3) महाबुद्धिर् (for °बाहुर्)

40 ^{a}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 व्यपेत° (for अपेत°) — ^{b}) M तद् (for प्र-) S (except T_2 G_3) महद्वनं — ^{c}) K_3 D_5 रुरुऋक्ष- (for °भिश्च). — ^{d}) K $D_{1.5}$ महिषै° (for पक्षिभि°)

41 ^{b}) D_5 श्वापदैर् (for पादपैर्). — ^{d}) S (except G_3) समंततः (for महायशाः). — After 41, S (except G_3) ins.

1372* मृदुशाड्वलसंकीर्णं भूमिभागं मनोहरम् ।
[M °सपन्न (for °सकीर्ण)]

42 ^{a}) S (except G_3) गत्वा (for गच्छन्) — ^{b}) K_3 D_5 लताजालपरिष्कृते; S (except T_1 G_3) सेतुजालपरिष्कृतं. — ^{c}) D_5 च ततः (for तत्सरः) — ^{d}) B_1 Dc D_2 मनसः प्रीतिवर्धनं.

43 ^{b}) K_4 Dc $D_{1.2.4.5}$ $G_{1.2}$ M सिंदुवारैः. K_4 B D (except D_5, D_3 missing) G_3 स (for च) B Dn_2 n_3 D_6 G_3 -चेतसैः; T $G_{1.2.4}$ M शोभितं. — ^{c}) $K_{1.2}$ केसरैः; K_4 केतकी-. — ^{d}) $K_{1.2.4}$ Dc $D_{1.2}$ G_1 M_2 प्रियालैश्च; T_2 वंजलैश्च; $G_{2.4}$ वंचुळैश्च (for पिप्पलैश्च) T_2 $G_{1.2.4}$ चापि; M_2 च सु- (for चैव). M_1 प्रियवालैश्च संवृतं. — After 43^{cd}, S (except G_3) ins :

1373* ततो धर्मसुतः श्रीमान्भ्रातृदर्शनलालसः ।

— Dn_2 om. 43^{ef}. — ^{e}) S (except G_3) उपाक्रामत् (for उपागम्य). K_3 स प्रशांतमुपागम्य; D_5 प्रशांतः समुपा°. — ^{f}) $K_{1.3.4}$ D_5 दृष्ट्वाति-; K_2 D_1 दृष्ट्वा तु; S (except G_3) दृष्ट्वा सु- (for दृष्ट्वाथ).

Colophon B_1 D_3 missing. — *Major parvan :* $K_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan :* K_4 B_3 Dc D_2 आरणीय; B_2 Dn_2 D_{4-6} अरणीहरण; B_4 D_1 आरणेय; Dn_1. n_3 G_3 आरणीहरण; M_1 अरणि; M_2 अरणी. — *Adhy. name :* M_2 पानीयनिवारणं — *Adhy no.* (figures, words or both). Dn_1 (marg.). n_2 310, Dn_3 311, D_1 313, T_1 296 (as in text!), T_2 G_4 $M_{1.2}$ (*inf. lin.*) 300 (M_2 orig. 132), G_1 297, G_2 299 — *Śloka no :* Dn_1 45, Dn_2 n_3 46

297

☞ This adhy is missing in D_3 (cf v l 3 283. 10), the MS is mostly ignored here.

1 ^{a}) D_1 स वै ददर्श तान्भ्रातॄन्. — ^{b}) D_5 नभश्च- (for इव) — ^{d}) S (except G_3) शक्रवैश्रवणोपमान्

2 ^{a}) K_4 विप्रकीर्णधनुर्बाणान्; B Dc_1 Dn $D_{2.4.6}$ G_3 विनिकीर्णधनुर्बाणं; T_2 $G_{1.2.4}$ विप्र(T_2 °नि)कीर्णधनुष्पाणिं. — ^{c}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 चैव (for चोभौ). — ^{d}) K_3 T_1 G_1 निर्विचेष्टौ; D_5 निर्विशेषौ. K_2 कृतायुषः; K_3 D_5 गतायुषौ; D_1 गतायुषान्; T $G_{1.2.4}$ M व्यसूं(T_1 G_1 °सू)स्तदा.

3 ^{a}) D_1 M सु- (for स). Some MSS. निश्वस्य. $K_{1.2}$ दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य; G_4 दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य. — ^{b}) $K_{1.2}$ शोचन्बाष्प°. — After 3^{ab}, B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 ins.

7307 313 20 314 18 बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः ॥ ३
नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।
भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ।
एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम् ॥ ४
स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् ।
गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना ॥ ५
यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत ।
कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुर्मतेरकृतात्मनः ॥ ६
अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ।
भवेदिति महाबाहुर्बहुधा समचिन्तयत् ॥ ७
तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा ।
मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातॄणामित्यचिन्तयत् ॥ ८
एकैकशश्चौघबलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालान्तकयमादृते ॥ ९
एतेनाध्यवसायेन तत्तोयमवगाढवान् ।
गाहमानश्च तत्तोयमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ १०

यक्ष उवाच ।

अहं बकः शैवलमत्स्यभक्षो
मया नीताः प्रेतवशं तवानुजाः ।
त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र
न चेत्प्रश्नान्पृच्छतो व्याकरोषि ॥ ११
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।

---

a passage given in App I (No 31) — c) D6 बुद्ध्या विचार°; T G1 2 4 M स्व(M2 स)बुद्ध्या चित°

4 a) K1 2 4 D1 शरैः; K3 B3 D5 शर- (for शस्त्र-) — b) T G1 2 4 नैवास्ति (for नेहास्ति) — c) K1 2 इद भूत महन्मन्ये; Dc D2 विदित तन्महद्भूत — d) M1 पातिताः (for मे हताः) M2 भ्रातरो ये निपातिताः — e) K1 2 4 एकाग्रश्, T G1 2 4 एकांते Dc D2 एकाग्रश्चिन्तयामास; M एकाग्रचित्त· पानीयं — f) G4 योत्स्यामि (for वेत्स्यामि) T G1 2 4 चाप्यपः, M कारण (for वा जल) Dc D2 महद् दुःखमिद मम — After 4, S (except G3) ins

1374* भ्रातॄणा व्यसन घोर सममेव महात्मनाम् ।

5 a) K3 D6 अत्र, K4 D1 जातु (for स्यात्तु) — b) T2 G3 4 उपांशु परिकल्पित — c) K1 2 T2 G2 4 °राजेन कृतं, K3 4 B3 4 D5 °राजरुचित, Dn2 D1 2 °राजचरित, T1 G1 M °राजविहित — d) T2 G2 4 असताधर्मबुद्धिना

6 c) K3 D5 धीमान्; D1 T G2 4 धीरो (for वीरो) — d) K2 B1–3 Dn D4 6 G3 दुष्कृतेर् (for दुर्मतेर्)

7 B3 D5 om (hapl) 7^{ab} — b) T G3 4 दुरात्मभिः — c) B Dn D4 6 G3 M महाबुद्धिर् — d) B D (except D1, D3 missing) G3 तद° (for सम°) — After 7, T G1 2 M ins

1375* आचार्यं किं नु वक्ष्यामि कृप भीष्ममहं नु किम् ।

T2 G2 cont

1376* विदुरं किं नु वक्ष्यामि बृहस्पतिसम नये ।

T2 G2 cont T1 G1 M ins after 1375* G4 ins after 7

1377* अम्बा च किं नु वक्ष्यामि सदा दुःखस्य भागिनीम् ।
दृष्ट्वा मां भ्रातृभिर्हीनं पृच्छन्तीं पुत्रगृद्धिनीम् ।
यदा त्वं भ्रातृभिः सर्वैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ।
सार्धं वन गतो वीरः कथमेकस्त्वमागत. ।

[(L 1) G4 भार्या (for अम्बा) T2 G3 4 सर्वथा दु खभागिनी (for the posterior half) — (L 2) G4 गच्छत (for पृच्छन्ती) T2 G1 2 4 पुत्रगर्धिनी — (L 3) M यथा (for यदा) T1 गाहमानश्च तत्तोय (for the prior half) — (L 4) T2 विनिर्गतो (for वन गतो)]

8 a) T2 G1 2 4 कस्य किं नु, M2 किं चासीन्न (for तस्यासीन्न) D1 विशेषेण (for विषेणेदम्) — After 8^{ab}, B Dc Dn D2 4 6 G3 ins

1378* मृतानामपि चैतेषां विकृतं नैव जायते ।
[Dc D2 विकृतिर्.]

9 a) K3 चातिबलान्, D5 नाप्यचलान् (for चौघबलान्) T2 G2 4 एकैकशो बलवत (T2 G4 °ता) — D4 om 9^{b}–10^{c} — c) G2 नान्यः (for कोऽन्यः) K1 2 4 B1 3 4 प्रतिसमासीत; D2 °सेन — d) S (except G3) °यमान्विना

10 D4 om 10^{abc} (cf v l 9) — a) N (D4 om, D3 missing) G3 एतेन व्यवसायेन — b) K3 4 D5 M अवगाहत; B1 2 Dn D1 6 T2 G3 व्यवगाढवान् — c) B2 गच्छमानश्च; T2 G2 4 पातुकाम°

11 a) K2 3 D5 केवलमत्स्यभक्षो; D1 शैवलमत्स्यभोजी, T1 °भोजो, G2 4 °भोजनो T2 अह बलज्ञो बलमत्स्यभोजनो. — b) B2–4 Dn D4 6 G3 (by transp) नीता मया, T1 मयार्दिता K3 4 D1 5 प्रेतगति — c) T2 G2 4 चाप्येवं (for पञ्चमो) — d) D5 भवान्; T1 G1 न मे (for न चेत्) T G4 पृच्छते

12 12=(var) 3 296 12, 18, 37 — a) K D1 5 M2 पार्थ मा; B1 3 4 M1 मा पार्थ (for मा तात) — c) D5 च (for तु) T G1 2 4 यथाकामं (for तु कौन्तेय)

प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधानभाक् ।
पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ १३
हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।
चत्वारः पर्वताः केन पातिता भुवि तेजसा ॥ १४
अतीव ते महत्कर्म कृतं बलवतां वर ।
यन्न देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
विषहेरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ १५
न ते जानामि यत्कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् ।
कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ॥ १६
येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ।
पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ॥ १७

यक्ष उवाच ।

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।
मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तामशिवां श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षराम् ।
यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ १९
विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् ।
ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमम् ॥ २०
सेतुमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।
मेघगम्भीरया वाचा तर्जयन्तं महाबलम् ॥ २१

यक्ष उवाच ।

इमे ते भ्रातरो राजन्वार्यमाणा मयासकृत् ।
बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै सूदिता मया ॥ २२

— ^{d}) K_3 D_5 T $G_{1\,2\,4}$ पिबस्व च (for तत॰ पिब)

13 ^{b}) Dc D_2 G_3 च (for वा) K_4 प्रधानधृक् — ^{c}) K_{1-3} D_5 देव (for देवो) — ^{d}) $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,5}$ शकुनिवत्.

14 ^{a}) $K_{3\,4}$ पारिजातश्च, B °पात्रश्च — ^{d}) $K_{1\,2\,4}$ D_1 धरणीतले, K_3 D_5 पृथिवीतले, B Dc Dn $D_{2\,4.\,6}$ G_3 भूरितेजसः

15 ^{a}) T_2 $G_{2\,4}$ त्वयातीव (for अतीव ते) — ^{b}) M_2 बलं (for कृतं) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 च बलिनां (for बलवतां) — After 15^{ab}, S (except G_3) ins.

1379* विनिघ्नता महेष्वासाश्चतुरोऽपि ममानुजान् ।

— ^{c}) K_4 Dc य न, B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ G_3 यान्न — ^{d}) K_1 B_2 Dn $D_{4\,6}$ G_3 च न (by transp.), B_3 यक्ष- — ^{e}) T_1 $G_{1\,2\,4}$ न समर्था, T_2 समर्थास्तु (for विषहेरन्) K D_5 महाबुद्धे, T_1 G_1 महद्युद्धे — ^{f}) $K_{3\,4}$ Dc $D_{1\,2}$ एतन् (for ते तन्) T $G_{1\,2\,4}$ M कृतं त्व(M त)त्तेजसाद्भुत

16 ^{a}) D_1 तत्कार्यं, M यत्कर्म T_1 G_1 नैते जानंति यत्काम — ^{b}) $G_{1\,4}$ नाभिजानाति, M न हि जानामि — In D_1, 16^{c}–62^{d} is lost on a missing fol. (223)

17 D_1 missing (cf. v. l. 16) — ^{a}) T_2 $G_{2\,4}$ त्वयेत्युद्विग्न° — ^{b}) K_4 समुद्भूतशिरोरुहः; B_3 M_1 समुत्पन्न शिरोरुजः — ^{c}) S (except G_3) transp. भगवन् and तस्मात् K_4 पृच्छामि हि भवंत स — ^{d}) =(var.) 1. 13. 18^{b} K इह (K_2 अन्व-) धिष्ठितः, B_2 इत्यभाषत, D_5 अवतिष्ठते; M_1 इति तिष्ठति.

18 D_1 missing (cf. v. l. 16) K_3 om. the ref. — ^{b}) K G_4 जलेश्वरः D_5 नास्मि पक्षिकलेवरः. — ^{c}) T_1 G_1 [ऽ]तिबलाः (for निहताः) — ^{d}) $K_{3\,4}$ Dc D_2 [ऽ]मितौजसः, T_1 G_1 M निपातिताः, T_2 $G_{2\,4}$ निवारिताः.

19 D_1 missing (cf. v. l. 16) K_4 T_1 G_1 om. the ref. — ^{b}) K_1 तु पुरुषा°, K_2 सुपरुषा°, K_3 T_1 G_1 M_1 सुपरुषाक्षर; B Dn_2 (by corr.) M_2 स परुषाक्षरं — ^{d}) $K_{1\,2}$ $B_{1\,4}$ Dc_1 अपक्रम्य, K_4 पराक्रम्य, D_5 M अपाक्रम्य, T_2 $G_{2\,4}$ नाकपत (for उपक्रम्य) T_1 G_1 नाकपत युधिष्ठिरः — After 19, T_1 G_1 ins.

1380* ततो राजन्नपाक्रम्य तस्माद्देशादवस्थितः ।

20 D_1 missing (cf. v. l. 16) — ^{a}) K Dc D_2 महात्मानं (for °काय) — ^{b}) $K_{1\,2}$ °च्छ्रय, K_3 G_4 °च्छ्रतं

21 D_1 missing (cf. v. l. 16) — ^{a}) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 वृक्षम्, Dc D_2 सर (for सेतुम्) K D_5 आवृत्य, Dc T_2 चावृत्य (for आश्रित्य) — ^{b}) K_3 T_2 भरतर्षभ, M_2 पुरुषर्षभः — ^{c}) $B_{1\,2}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 मेघगम्भीरनादेन, T_1 घोरगंभीरया वाचा, T_2 $G_{2\,4}$ घोराकृतिर्महावाचा — ^{d}) T_1 G_1 तर्जयस्त B D (except D_5, $D_{1\,3}$ missing) T_1 G_3 °स्वन (for °बलम्). — After 21, T $G_{1\,2\,4}$ ins.

1381* उवाच यक्षः कौन्तेयं भ्रातृशोकाभिपीडितम् ।
[T_2 G_4 °शोकप्रपीडित.]

22 D_1 missing (cf. v. l. 16) — ^{a}) M_1 त इमे; M_2 य इमे (for इमे ते) K D_5 तवेमे ह्यनुजा राजन्. — B_3

17327
313 41
314 43
न पेयमुदकं राजन्प्राणानिह परीप्सता ।
पार्थ मा साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

नैवाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ २४
यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पुरुषः प्रभो ।
यथाप्रज्ञं तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ २५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चराः ।
कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ २७

यक्ष उवाच ।

केन स्विच्छ्रोत्रियो भवति केन स्विद्विन्दते महत् ।
केन द्वितीयवान्भवति राजन्केन च बुद्धिमान् ॥ २८

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।
धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्वृद्धसेवया ॥ २९

यक्ष उवाच ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥ ३१

यक्ष उवाच ।

किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।

---

om 22cd. — c) K Dc D2 जिहीर्षति — d) T1 G1 तदा; T2 G2 4 मया (for ततो) K1 2 [ऽ]वसूदिता; B Dn D4 G8 वै सूदिता T2 G2 4 तदा (for मया)

23 D1 missing (cf v l 16) — b) B2 परीक्षते; D5 परीप्सथ — 23cdef = (var) 12 (q v) — c) K8 D5 मा तात; T2 G2 4 मा पार्थ (by transp) — T1 G1 M om 23ef — e) T2 G2 4 राजेंद्र (for कौन्तेय) — f) B4 D5 पिबस्व च (for ततः पिब)

24 D1 missing (cf v l 16) — a) B2 Dc1 Dn D4 6 G3 न चाहं B1 तोयं (for यक्ष) — b) Dc2 D2 °परिग्रहः — With 24cd–25ab, cf 1 30 2 5 166 5 — c) T2 G2 4 अन्ये (for कामं) D5 आत्मानं न प्रशं°

25 D1 missing (cf v l 16) — a) Dc T1 तथात्मना D5 आत्मानं न प्रशंसंति (cf v l 24) — b) B Dn D2 4 6 G3 पुरुषर्षभ D5 ह्यसंतः पुरुषाः सदा (cf 24d) — d) T1 पृच्छतां; M पृच्छतः (for पृच्छ माम्) T1 प्रवक्ष्यामीह पृच्छतः — After 25, T1 G1 ins (an addl) colophon (*adhy no :* T1 297; G1 298).

26 D1 missing (cf v l 16) K4 om. 26. — a) Hypermetric! K8 किंश्चिद् (for किं स्विद्) almost throughout in this adhy. — d) G3 M2 कस्मिंश्चित् (for कस्मिंश्च).

27 D1 missing (cf. v.l. 16). — b) T2 G2 वेदा° (for देवा°) — c) K Dc D2 त; B3 [ए]नं (for the second च) M om (the second) च T1 G1 धर्म एवास्त नयति, T2 G2 4 अधर्मस्तमस्तं नयति (hypermetric) — d) K3 T2 G2 4 M स सत्ये (for सत्ये च)

28 D1 missing (cf v l 16) — a) Hypermetric! K4 केनचिच् — c) Hypermetric! K1 2 B1 2 4 Dc1 Dn D2 4 6 G3 4 केन स्विद् (for केन) T2 G2 द्वितीयो (for द्वितीयवान्) D5 राजन् (for भवति) — d) K1 2 केन स्विद्बुद्धिमांस्तथा; D5 कथा हि वद बुद्धिमान्

29 D1 missing (cf v l 16) — a) Hypermetric! — c) Hypermetric! G2 4 सहाय° (for द्वितीय°). D5 यक्ष (for भवति) — d) Dc2 D2 (m as in text) धर्म° (for वृद्ध°)

30 D1 missing (cf v l 16) — a) Dc T1 G1 दैवत्वं. — b) = 32b K1 किं च धर्मः; K4 (m as in text) किं च कर्म — B1 om (hapl) 30cd — c) K1 2 किमेषां; T1 G4 क एव; T2 G1 2 M क एषां — d) K1 2 D5 कश्चैषाम्; K3 परिवादो°; G4 परित्यागो° (for किमेषाम्)

31 D1 missing (cf. v l 16) G1 om (hapl.) 31–32 — a) K1. 2 एव (for एषां) — b) B2 यज्ञ; D5 धर्मः; T1 संत (for तप). K8 तपः पथ्यं (for तप एषां). — c) T1 भयं वै (for मरणं). — d) B4 Dn1. n2 G3 परीवादो; M1 परित्यागो.

कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ३३

यक्ष उवाच ।

किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैका वृश्चते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३४

युधिष्ठिर उवाच ।

प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ।
वागेका वृश्चते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदापततां श्रेष्ठं किं स्विन्निपततां वरम् ।
किं स्वित्प्रतिष्ठमानानां किं स्वित्प्रवदतां वरम् ॥ ३६

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षमापततां श्रेष्ठं बीजं निपततां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रवदतां वरः ॥ ३७

यक्ष उवाच ।

इन्द्रियार्थाननुभवन्बुद्धिमाँल्लोकपूजितः ।
संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ॥ ३८

युधिष्ठिर उवाच ।

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ३९

यक्ष उवाच ।

किं स्विद्गुरुतरं भूमेः किं स्विदुच्चतरं च खात् ।
किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः किं स्विद्बहुतरं नृणाम् ॥ ४०

युधिष्ठिर उवाच ।

माता गुरुतरा भूमेः पिता उच्चतरश्च खात् ।
मनः शीघ्रतरं वायोश्चिन्ता बहुतरी नृणाम् ॥ ४१

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।

---

32 D_{1} missing (cf v l 16) G_{1} om 32 (cf v l. 31) K_{1} reads 32^{ab}, 33 after 35, K_{2} reads 32–33 after 35 — $32^{b}=30^{b}$ — K_{1} om (hapl) 32^{cd} — ^{c}) S (except G_{3}, G_{1} om) एषां (for चैषां)

33 D_{1} missing (cf v l 16) For sequence in $K_{1.2}$ cf v l 32 — ^{b}) K_{3} D_{5} यज्ञा; S (except G_{3}) दानम् (for यज्ञ) — ^{c}) T_{1} G_{1} मरणं (for भय वै); cf 31^{c} — ^{d}) $K_{1.2}$ परिवादोसता°

34 D_{1} missing (cf v l 16). For $K_{1.2}$ cf. v l. 32 — ^{a}) D_{5} S (except G_{3}) याज्ञियं. — ^{b}) S (except T_{1} G_{3}) याज्ञियं — ^{c}) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} चैषां; T_{2} चैता (for चैका) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} वृणुते; T_{1} G_{1} पृच्छते; T_{2} विशते (for वृश्चते)

35 D_{1} missing (cf. v l 16) For $K_{1.2}$ cf v l 32. — ^{ab}) S (except G_{3}) याज्ञियं (in both places) — ^{c}) T_{2} विशते (for वृश्चते) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ T_{1} $G_{1.3}$ ऋगेका वृणु(T_{1} G_{1} पृच्छ)ते यज्ञ. — After 35, K_{1} reads 32^{ab} and 33

36 D_{1} missing (cf. v l 16). — ^{a}) K_{1-3} $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_{3} आवपतां; M_{2} आतपतां (for आपततां) — ^{b}) $K_{1.2}$ B Dc_{1} Dn_{1} n_{2} $D_{4.6}$ G_{3} निवपतां; K_{3} D_{2} G_{4} निपतितां; G_{1} आपततां. — ^{c}) M किं स्वित्प्रतिष्ठतां श्रेष्ठं — ^{d}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} प्रसवतां (for प्रवदतां).

37 D_{1} missing (cf v l 16). — ^{a}) Dn $D_{4.6}$ G_{3} आवपतां (for आपततां) — ^{b}) N (except D_{2}, K_{4} orig as in text, $D_{1.3}$ missing) T_{1} $G_{1.3}$ निवपतां (for निपततां) — ^{c}) M गावः प्रतिष्ठतां श्रेष्ठाः — ^{d}) B_{1-3} D (except D_{5}, $D_{1.3}$ missing) G_{3} प्रसवतां; B_{4} प्रवसतां (for प्रवदतां)

38 D_{1} missing (cf v l 16). M_{2} om the ref — ^{b}) Dc D_{2} (marg *sec m*, as in text) लोकविश्रुतः — ^{c}) B_{3} संपन्नः; B_{4} सर्वतः; T_{2} $G_{2.4}$ निंदकः (for संमतः).

39 D_{1} missing (cf v l 16) B_{3} om the ref — ^{d}) K_{4} T_{1} G_{1} M स न; D_{5} स च (for न स).

40 D_{1} missing (cf. v l 16) — ^{a}) T_{2} $G_{1.2.4}$ गुरुतरा; M °तरी — ^{b}) T_{1} G_{1} उच्चतरश्च; G_{4} उच्चरितां. D_{5} बलं; M_{1} नभात् — ^{c}) K D_{5} वातात् (for वायोः) — ^{d}) T_{1} शीघ्रतरा; T_{2} $G_{2.4}$ बहुतरी K_{4} $B_{1.3}$ Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} नृणात् (for नृणाम्).

41 D_{1} missing (cf. v.l 16) — ^{a}) B_{3} Dc D_{2} (before corr) $_{4}$ M गुरुतरी. — ^{b}) T_{1} G_{1} M ह्युच्चतरश्च; G_{2} उच्चतरं; G_{4} उच्चरितश्च (for उच्चतरश्च) D_{5} ततः (for च खात्). K B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} खात्पितोच्चतरस्तथा ($K_{1.2.4}$ °रः स्मृतः; K_{3} °रस्ततः). — ^{c}) K_{3} जलं (for मनः).

7346 13 61 14 63 कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ४३

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्प्रवसतो मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ४४

युधिष्ठिर उवाच ।

सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषङ् मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ४५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेको विचरति जातः को जायते पुनः ।
किं स्विद्धिमस्य भैषज्यं किं स्विदावपनं महत् ॥ ४६

युधिष्ठिर उवाच ।

सूर्य एको विचरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ४७

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः ।
किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ४९

यक्ष उवाच ।

किं स्विदात्मा मनुष्यस्य किं स्विद्दैवकृतः सखा ।

N ($D_{1\,3}$ missing) G_3 वातात् (for वायोः) — ^{d}) D_5 घृणा (for चिन्ता) K (except K_3) बहुतरा, Dn_3 G_1 बहुतरं K_4 $B_{1\,3}$ Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 तृणात् (for नृणाम्)

42 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) Hypermetric! K_3 Dc D_2 S (except G_3) सुप्तो K_3 D_5 मिषति, K_4 S (except T_2 G_3) निमिषेत् (for निमिषति) — ^{b}) T_1 $G_{1\,3}$ न चेगति (G_3 °ते), T_2 G_4 च नेगते — ^{c}) $K_{3\,4}$ Dn_3 M_1 कस्यचिद्, T_2 $G_{2\,4}$ कस्य वा — ^{d}) T_2 $G_{2\,4}$ का च (for कि स्विद्).

43 D_1 missing (cf v l 16) — ^{ab}) D_5 सुप्तो न मत्स्यो (for मत्स्यः सुप्तो न) $K_{1\,2}$ निमिषति अड (K_2 ड-) जातं, K_3 निमिषत्यबुं जातं, K_4 T_1 $G_{1\,2\,4}$ M निमिषेदडं (T_1 $G_{2\,4}$ °ड-) जात; D_5 मिषति अडजातं T_1 G_1 न चेगति; T_2 च नेगते; $G_{2\,4}$ न चेगते

44 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) T_1 G_1 कि स्विन्मित्रं प्रवसतः — ^{c}) M_1 मित्रं कि (by transp)

45 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) S (except G_3) विद्या (for सार्थः) — ^{b}) D_5 मित्रं भार्या (by transp) — ^{d}) D_5 पुण्यं (for दान) — After 45, B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 ins

1382* यक्ष उवाच ।
कोऽतिथिः सर्वभूतानां कि स्विद्धर्मं सनातनम् ।
अमृतं किं स्विद्राजेन्द्र कि स्वित्सर्वमिद जगत् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम् ।
सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ।

[(L 2) B_4 Dc अमृत कि गवा चैव — (L 3) Dc सर्वभूतातिथिर्वह्निर्धर्म सत्य सनातन — (L 4) Dc सोमेमृत गवां चैव (for prior half)]

46 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) K_4 Dc कश्चिद्; D_4 कः स्विद् $K_{1\,2}$ B Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 विचरते — ^{c}) T $G_{1\,2\,4}$ हिमस्य भेषज कि स्वित् — ^{d}) $M_{1\,2}$ (inf lin as in text) °वचन (for °वपन) Dc कि स्विदायतन जगत्

47 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) B Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 M_1 विचरते $G_{1\,4}$ सूर्यं एकाकी चरति — ^{c}) T_1 भिषजं; T_2 $G_{1\,2\,4}$ भेषजं — ^{d}) Cf 1 83 13^{d} M_1 °वचनं (for °वपन)

48 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) $K_{1\,2}$ °पदे Dc_2 Dn_3 $D_{2\,5}$ G_3 धर्मं, T_1 G_1 मित्र, M_2 धन्य — ^{b}) $K_{1\,2}$ °पदं — ^{c}) $K_{1\,2}$ °पदे K_2 धर्म्यं, D_5 T_2 $G_{2\,4}$ स्वर्ग — ^{d}) $K_{1\,2}$ °पदे

49 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) K_3 दांतम्; T_1 धाष्टर्यम् (for दाक्ष्यम्) $K_{1\,2}$ एकपदे D_4 धर्मं, T_1 G_1 मित्र, M_2 धन्यं — ^{b}) $K_{1\,2}$ एकपदे. — ^{c}) K_2 एकपदे, K_4 चैकपद D_5 T $G_{1\,2\,4}$ स्वर्गं — ^{d}) $K_{1\,2}$ एकपदे.

50 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) K_4 कश्चिद् T_1 G_1 मनुष्याणा — ^{b}) K_4 कश्चिद्. K_2 D_5 S (except G_3) देवकृतः. — D_4 om (hapl) 50^{c}–51^{b} — ^{c}) Hypermetric! $K_{1\,2}$ च वै कि स्वित्, K_3 किश्चित्स्यात्; D_5 च कि च स्वित् (for कि स्विदस्य) S (except G_3) अस्योपजीवनं कि स्वित् — ^{d}) M स्विदास्ये (cf. v l 51)

51 D_1 missing (cf v l 16) T_2 om 51–52, D_4

उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणम् ।। ५०
युधिष्ठिर उवाच ।
पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा ।
उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ।। ५१
यक्ष उवाच ।
धन्यानामुत्तमं किं स्विद्धनानां किं स्विदुत्तमम् ।
लाभानामुत्तमं किं स्वित्किं सुखानां तथोत्तमम् ।। ५२
युधिष्ठिर उवाच ।
धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ।। ५३
यक्ष उवाच ।
कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च संधिर्न जीर्यते ।। ५४
युधिष्ठिर उवाच ।
आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः ।
मनो यम्य न शोचन्ति सद्भिः संधिर्न जीर्यते ।। ५५
यक्ष उवाच ।
किं नु हित्वा प्रियो भवति किं नु हित्वा न शोचति ।
किं नु हित्वार्थवान्भवति किं नु हित्वा सुखी भवेत् ।।
युधिष्ठिर उवाच ।
मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।
कामं हित्वार्थवान्भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ।। ५७
यक्ष उवाच ।
मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।

---

om 51[ab] (cf v l 50) M_{2} om the ref — [a]) T_{1} मनुष्याणां — [b]) $K_{1.2.4}$ S (except G_{3}, T_{2} om) देव कृतः — [c]) T_{1} G_{1} उपजीव्यस् (for उपजीवन) S (except G_{3}, T_{2} om) तु (for च) — [d]) M दास्ये (for अस्य), cf v l 50.

52 D_{1} missing (cf v l 16) T_{2} om 52 (cf v l 51) — [a]) $K_{1.4}$ G_{1} M धान्यानाम् (for धन्यानाम्) $K_{3.4}$ Dc_{2} किं स्याद्, B_{2} किंचिद् (for कि स्विद्) — [b]) B Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} स्यात्किम् (for कि स्विद्) — [c]) $K_{3.4}$ B D ($D_{1.3}$ missing) G_{4} कि स्यात् (for कि स्वित्) — [d]) T_{1} G_{1} तथोत्तरम् K_{1-3} D_{5} G_{4} सुखाना कि स्वि(K_{3} °श्चि)-दुत्तम; K_{4} B Dc Dn $D_{4.6}$ G_{3} सुखाना स्यात्किमुत्तमं

53 D_{1} missing (cf v l 16) — [a]) $K_{1.2}$ G_{1} M धान्यानाम् (for धन्या°) — [c]) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} श्रेय (Dc_{2} Dn_{1} °ष्ठ) आरोग्य — [d]) M_{1} शुभानां तुष्टिरुत्तम

54 D_{1} missing (cf v l 16) — [a]) S (except G_{3}) कि स्विद्धर्मात् (for कश्च धर्मः) T_{2} G_{1} M_{1} पर (for परो) — [b]) K_{4} कश्चिद् (for कश्च) — [c]) K_{1} कि नु भित्वा; K_{2} कि नु यत्वा, Dc निनियम्य (for कि नियम्य) — [d]) $K_{1.2}$ केन, K_{4} (marg *sec m*) T_{1} G_{1} M_{2} कस्य; Dc क च; D_{5} कश्च

55 D_{1} missing (cf v l 16) — [a]) T_{2} $G_{2.4}$ M पर धर्मात् (for परो धर्मस्), cf v l 54 — [b]) $K_{1.2}$ D_{5} T_{2} $G_{1.2.4}$ M त्रेताधर्मः, T_{1} त्राता धर्मः — [c]) $K_{1.2}$ यत्वा; K_{3} नियम्य (hypermetric), $B_{2.3}$ Dc M_{1} यस्य (for यम्य). — [d]) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ transp सद्भिः and संधि. B_{1} हीयते (for जीर्यते)

56 D_{1} missing (cf v l 16) — [a]) Hypermetric! B_{3} हत्वा K_{4} प्रियो भवति किं हित्वा — [b]) B_{3} Dc_{2} हत्वा — [c]) Hypermetric! B_{3} Dc_{2} हत्वा B_{4} Dc [आ]त्म° (for [अ]र्थ°) — [d]) B_{3} Dc_{2} हत्वा

57 D_{1} missing (cf v l 16) — [a]) Hypermetric! B_{3} हत्वा — [b]) K Dc D_{5} लोभं (for क्रोधं) B_{3} हत्वा — [c]) Hypermetric! $B_{1.3}$ हत्वा B_{4} Dc [आ]त्म° (for [अ]र्थ°) — [d]) $K_{1.3.4}$ Dc क्रोध, D_{5} कोपं (for लोभ) B_{3} हत्वा — After 57, B Dc Dn $D_{2.4.6}$ T_{2} G_{2-4} ins

1383* 　यक्ष उवाच ।
किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ।
किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ।
युधिष्ठिर उवाच ।
धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोर्थं नटनर्तके ।
भृत्येषु भरणार्थं वै भयार्थं चैव राजसु ।
यक्ष उवाच ।
केन स्विदावृतो लोकः केन स्विन्न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ।
युधिष्ठिर उवाच ।
अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ।

[(L 4) B_{1} कर्मार्थं चैव भृत्येषु; T_{2} $G_{2.4}$ सङ्ग्रामार्थं च भृत्येषु (for the prior half) B_{1} प्रियार्थं for भयार्थं)]

58 D_{1} missing (cf v l 16) — [a]) S (except G_{3}) कथं मृतः (by transp) — [c]) $K_{1.2}$ कथ मृत (by

7368 313 83 314 85 श्राद्धं मृतं कथं च स्यात्कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ५८

युधिष्ठिर उवाच ।

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ५९

यक्ष उवाच ।

का दिक्किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं पार्थ किं विषम् ।
श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिब हरस्व च ॥ ६०

युधिष्ठिर उवाच ।

सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषम् ।
श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ॥ ६१

यक्ष उवाच ।

व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परंतप ।
पुरुषं त्विदानीमाख्याहि यश्च सर्वधनी नरः ॥ ६२

युधिष्ठिर उवाच ।

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ ६३
तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च ।
अतीतानागते चोभे स वै सर्वधनी नरः ॥ ६४

यक्ष उवाच ।

व्याख्यातः पुरुषो राजन्यश्च सर्वधनी नरः ।
तस्मात्तवैको भ्रातॄणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ ६५

युधिष्ठिर उवाच ।

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोद्गतः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ६६

यक्ष उवाच ।

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।

---

transp.) B Dn D2 4 6 G3 वा, D5 हि (for च)

59 D1 missing (cf v l 16). — c) S (except G3) अश्रोत्रिये (for °यं)

60 D1 missing (cf v l 16). — a) S (except G3) पार्थ (for प्रोक्तं) D5 किमुदकं नृप प्रोक्तं — b) B1. 2 4 अर्थं; D5 मतं; T1 M रत्न (for अन्न) B Dn D2 4 6 G3 किं च वै (for पार्थ किं) — In T1, the portion from 60cd up to the *end* of this parvan is not written, fol 144 is blank — d) =3 296 12d, 18d, 37d, etc D5 G4 पिबस्व च (for ततः पिब)

61 D1 T1 missing (cf v l 16, 60) — a) D5 सतो ह्युदकमाख्यातं; cf v l 60 — b) D5 गौरव; G3 M गौ रत्नं (for गौरन्नं) K2 पार्थिवा; T2 G1. 2 4 M ब्राह्मणो (for प्रार्थना) — d) T2 G1 2 4 M किं वा त्वं (for कथं वा) — After 61, Dn D6 G3 ins a long passage given in App I (No 32), which from the documentary view-point, is a palpable interpolation, as is also evident from intrinsic considerations

62 D1 T1 missing (cf v l 16, 60). — a) Dc2 D2 आख्याता (for व्या°) — b) K1. 3 4 D4 M2 यथातथ्य; T2 G1. 2. 4 यथातत्वं (for याथातथ्यं) — c) Hypermetric! B Dn D4 G3 व्याख्याहि (for आ°). — d) D5 G4 [ई]श्वरः (for नरः). K यश्च सर्वे (K3 धर्मे)धने(K2 °नी)श्वरः.

63 =3. 191. 21. — T1 missing (cf. v l 60). D1 resumes — a) K4 दिवि, Dc2 एवं, G1 दिशं (for दिवं) — b) B1–3 Dc Dn D2 4 6 पुण्येन कर्मणा — c) B3 4 Dc D2 4 यावान् (for यावत्) Dc D2 हि (for स). — d) B3 4 D4 तावान् (for तावत्).

64 T1 missing (cf v l 60) — a) M तुल्यौ प्रियाप्रियौ — b) D1 सुख दुःखं (for सुखदुःखे). — After 64ab, T2 G2. 4 ins

1381* समत्वं यस्य सर्वेषु स वै पुरुष उच्यते ।
भूतभव्यभविष्येषु निःस्पृहः शान्तमानसः ।

— c) B2 अतीतेनागते G1 चैव (for चोभे). T2 G2 4 सुप्रसन्नः सदा योगी — d) Cf v l 62d K2. 4 °धनेश्वरः (for °धनी नरः) K1 सर्वैः सर्वे धनेश्वरः; K3 स वै धर्मधनीश्वरः; D1 सर्वे सर्वधनेश्वरः.

65 T1 missing (cf v l 60) — a) K4 Dc D2 आख्यातः (for व्या°) — b) K1 2. 4 D1 °धनेश्वरः; K3 D5 G4 °धनीश्वरः (for °धनी नरः) — c) B Dn D4. 6 त्वमेकं; G2 तवैके, G3 तवैक (for तवैको)

66 T1 missing (cf v l. 60). — b) K1–3 बृहत्साल; Dc D2 °त्साल (D2m *sec. m.* as in text), T2 G1. 2 4 M सालस्कध K4 B1 2 Dn D2 4 6 G3 [उ]त्थितः (Dn1 °च्छ्रितः); B3 [उ]द्धतः (for [उ]द्गतः).

67 T1 missing (cf v l 60). — b) K Dc D1. 2. 5 ते; T2 G1 2. 4 M च (for वः). B1 Dc D5 G4 परायणः. — c) T2 G2. 4 त्वं (for स) B (except B3) Dn3

स कस्मान्नकुलं राजन्सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ६७
यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ६८
तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।
अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ६९
यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपाश्रिताः ।
अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ७०

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।
आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७१
धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः ।
स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७२
यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।
मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७३

यक्ष उवाच ।

यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् ।
तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ ७४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

D1 2 4 6 G3 नकुलो (for °लं) — ^{d}) $=69^d$ D5 सांप्रत, G2 सापत्न्य, G4 सापत्यं G1 जीवयिष्यसि (for °मिच्छसि)

68 T1 missing (cf v l 60) K2 om (hapl) 68–70, G1 om (hapl) 68–69 K4 reads 68–70 in marg *sec m* — ^{a}) M नागसहस्रस्य — ^{b}) K (K2 om) B2–4 Dc D1 2 (before corr) शतसख्येन; M दशसख्यस्य — ^{c}) D5 तमुत्सृज्य कथं भीम — ^{d}) M कस्मान्नकुलमिच्छसि

69 T1 missing (cf v l 60) K2 G1 om 69 (cf v l 68), K1 om (hapl) 69–70 — ^{a}) K4 D1 T2 G2 4 M तथैव; Dc D5 तथेमं K4 सर्वदा (for मनुजाः) — ^{b}) B1 परतप (for प्रिय तव) — ^{c}) B4 [अ]नुमानेन, D1 तु भावेन (for [अ]नुभावेन) — ^{d}) $=67^d$ T2 G4 सापत्न्य, G4 सापत्यं

70 T1 missing (cf v l. 60) K1 2 om 70 (cf v l 68, 69) — ^{b}) B1–3 Dn D4 6 G3 °पाश्रते (for °पाश्रिताः) — ^{c}) D5 T2 G1 2 4 M तमर्जुनं कथ त्यक्त्वा (D5 हित्वा) — After 70, T2 G1 2 4 M ins 1386*

71 T1 missing (cf v l 60) — After the ref, B2 4 Dc Dn D2 4 6 G3 ins

1385* धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतो वधीत् ।
[=(var) Manu 8 15]

— ^{a}) $=55^a$ T2 G1 2 4 M परं धर्मात् (for परो धर्मः) — ^{b}) K1–3 B4 D1 5 परमार्थश्च (D5 °र्थः स), T2 G2 4 °र्थं च K3 D5 मतः, T2 G1 2 4 M प्रियम् (for मतम्). — $71^d = 72^d, 73^d$

72 T1 missing (cf v l 60) K4 D1 om (hapl) 72 — ^{a}) T2 G2 4 सदाचार (for सदा राजा) — B2 4 Dc Dn D2 4 6 ins after 72 T2 G1 2 4 M, after 70

1386* कुन्ती चैव तु माद्री च भार्ये तु पितुर्मम ।
उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ।

[Before line 1, G1 2 4 M1 ins युधिष्ठिर· — (L 1) B4 T2 G1 2 4 M च यक्ष (for चैव तु) T2 G1 2 4 M पाण्डोर्भार्ये उभे अपि (for the posterior half) — (L 2) T2 G1 2 4 M माद्र्यास्तु नकुलो जीवेत्कुन्त्या जीवामि चाप्यह]

73 T1 missing (cf v l 60) K2 om (hapl) 73 — ^{b}) D1 न विशेषोस्ति (by transp), M विशेषं नास्ति. G2 4 [ऽ]नयो· (for तयोः) — T2 G4 om 73^{cd}

74 T1 missing (cf v l 60) — ^{a}) T2 G1 2 4 M यस्मात् (for यस्य) T2 G2 4 पार्थ (for ऽर्थाच्च) T2 G1 2 4 M धर्माच्च (for कामा°)

Colophon D3 T1 missing — *Major parvan* K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3 D1 5 आरणेय; B1 3 4 अरणीय, B2 Dn D6 G3 अ(Dn1 आ)रणीहरण; Dc D4 आरणीय; D2 corrupt, M1 अरणि — *Adhy name* T2 G2 यक्षप्रश्ने यक्षप्रसादः, G1 यक्षप्रश्नः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 311, Dn3 312, D1 314, T2 31 (for 301), G1 129 (wrongly for 298), G2 300, G4 M1 2 (inf lin) 301 (M2 orig 303) — *Śloka no:* Dn1 26(? for 126), Dn2 n3 D2 (*sec m*) 131, D1 74

298

☞ In D3, this adhy is lost on missing fol (cf v l 3 287 10), T1 leaves a lacuna in its place, the MSS are mostly ignored here

1 ^{b}) K2 3 उदतिष्ठति — ^{c}) T2 G4 4 क्षुत्पिपासा

२९८

17419 311 1 3151 वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणे तस्मिन्व्यगच्छताम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २
वसूनां वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् ।
अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३
मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
न तं योगं प्रपश्यामि येन स्युर्विनिपातिताः ॥ ४
सुखं प्रतिविबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये ।
स भवान्सुहृदस्माकमथ वा नः पिता भवान् ॥ ५

यक्ष उवाच ।

अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ।
त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६
यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं ह्रीरचापलम् ।
दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७
अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।
द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८
दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ।
द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥ ९
धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १०
वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ ।

(see below) — ^{d}) K_2 त्रिगच्छतां, K_4 D_5 अगच्छतां; G_1 अनश्यतां (for व्यगच्छताम्) B_2 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 क्षणेन व्यपगच्छता; T_2 $G_{2\ 4}$ तत्क्षणादेव हन्यते (see above)

2 ^{b}) T_2 G_2 तिष्ठस्त्वाम् (for तिष्ठन्तम्). — ^{d}) $K_{1\ 2}$ भवान्मतः (by transp.)

3 T_2 $G_{2\ 4}$ M_1 om. (hapl.) 3^{ab}, M_2 damaged — ^{c}) G_1 एको (for श्रेष्ठो) Dc D_2 मरुतां चाथ वा श्रेष्ठो — ^{d}) K_4 D_1 यदि (for वज्री) K_4 त्रिदिवे° (for त्रिदशे°)

4 ^{ab}) M_2 damaged K_4 वा (for हि) K_4 D_1 केन (for इमे) — ^{c}) $B_{1\ 4}$ न तं योधं; $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4.\ 6}$ G_3 तं योधं न; T_2 $G_{2\ 4}$ न ते योधान् (for न तं योगं) — ^{d}) B Dn $D_{2\ 4.\ 6}$ G_3 येन सर्वे निपातिताः

5 ^{a}) K_{1-3} $G_{2\ 4}$ M सुख- (for सुखं). $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 प्रतिप्र°; T_2 विप्रति° (for प्रतिवि°) D_1 सुसुखं प्रतिबुद्धानाम् — B_2 om. 5^{cd} — ^{c}) K_2 D_5 भवान्वै; K_3 भगवान् (for स भवान्). $B_{1.\ 3}$ Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 सुहृदोस्माकम्.

6 K $D_{1\ 5}$ धर्मः (K_2 श्रीधर्मः) (for यक्षः) — ^{b}) K Dc $D_{1\ 2.\ 5}$ धर्मो वीर ($K_{1\ 2}$ D_1 °रः) सनातनः (D_2 °तन); M धर्मोमितपराक्रम (M_1 °मः) — ^{c}) G_1 इह (for अनु-) K D_5 °क्षुमनुप्राप्तं — ^{d}) T_2 $G_{1.\ 2\ 4}$ M तद्विद्धि (for विद्धि मां). K_2 Dc भरतर्षभः; G_2 पुरुषर्षभ

7 ^{a}) B_3 transp. सत्य and शौचं. K_3 D_5 M तपः (for दमः) — ^{b}) K Cnp (!) मार्दव (for आर्जव). B_2 श्रीर् (m हीर् as in text) — ^{c}) K_3 T_2 $G_{2.\ 4}$ M दमो (for तपो) — ^{d}) Dc D_2 G_1 [ए]ते (for [ए]तास्) B_2 G_1 तनया (for तनवो)

8 ^{a}) B_3 T_2 $G_{1.\ 2\ 4}$ M अहिंसा सयमः क्षांतिस् (B_3 शांतिस्) — ^{b}) M_1 आनृशंस्यम् (for तपः शौचम्) $K_{1\ 2}$ अमत्सरं. — ^{c}) T_2 $G_{2\ 4}$ दारान् (for द्वाराणि). — ^{d}) B_4 [ऽ]सि त्वं (for ह्यसि). T_2 $G_{2.\ 4}$ सुतो (for सदा)

9 ^{a}) $K_{1\ 2}$ [अ]रक्तो° (for रक्तो°) — ^{b}) D_5 [ई]क्षिता (m जिता as in text) D_1 दिष्ट्या तेष्वद्य जीविता; G_1 दिष्ट्या तेषा प्रतिष्ठिताः — D_1 om. 9^{cd}. — ^{c}) T_2 $G_{1\ 2.\ 4}$ M चोभे (for द्वे च) — ^{d}) K_1 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ द्वे चान्ये; K_2 M_1 द्वे चांत्ये (for द्वे चान्ते)

10 ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 इति, D_6 वत्स (for अस्मि). T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ अहं प्रीतोस्मि भद्रं ते. — ^{b}) K_4 अहं गतः; G_1 उपागतः (for इहा°) — ^{c}) M_1 [ऽ]हं (for ऽस्मि) — ^{d}) K D_1 वरान् (for वरं). — After 10, K_4 ins. (a gloss on the word षट्पदी of stanza 9):

1387* कामक्रोधौ तु प्रथमौ लोभमोहौ तु मध्यमौ ।
अन्ते भयविषादौ च एषा सा षट्पदी स्मृता ।

11 $K_{1\ 2}$ B_2 om. (hapl.) 11^{ab} — ^{a}) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{2.\ 5}$ M वरान् (for वरं). — ^{b}) K_4 दातास्मि तव चानघ, D_1 ददामि च तवा°; G_1 दातास्मि हि तवा°. — ^{c}) M मां

ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

अरणीसहितं यस्य मृग आदाय गच्छति ।
तस्याग्नयो न लुप्येरन्प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १२

धर्म उवाच ।

अरणीसहितं तस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
मृगवेषेण कौन्तेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६
यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
न वो विज्ञास्यते कश्चित् त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १७
वर्षं त्रयोदशं चेदं मत्प्रसादात्कुरूद्वहाः ।
विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८
यद्वः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९
अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।
जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २०
तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् ।
त्वं हि मत्प्रभवो राजन्विदुरश्च ममांशभाक् ॥ २१

(for मे) G_1 सक्ता (for भक्ता) — ^{d}) D_5 अपि (for अस्ति)

12 ^{a}) =(var.) 13^{a} T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M तु हृता (for -सहितं) — $K_{1\ 2}$ om (hapl.) 12^{b}–13^{a}. — ^{b}) K_3 B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 मृगो ह्यादाय गच्छति; T_2 $G_{2\ 4}$ तां वृणे वदतां वर; G_1 M मृगेण तप(G_1 दद)तां वर

13 $K_{1\ 2}$ om 13^{a} with the ref. (cf. v.l. 12). — D_5 om 13–14 $B_{1\ 2}$ Dn $D_{3\ 4.\ 6}$ G_3 यक्षः (for धर्मः) — ^{a}) =(var.) 12^{a} K_4 B_2 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 ह्यस्य (for तस्य). T_2 $G_{1\ 2.\ 4}$ M आरणेयमिदं तस्य — ^{c}) $K_{1\ 2}$ $B_{3\ 4}$ मृगवेशेन; B_3 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M °रूपेण — ^{d}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ [अ]नघ (for प्रभो)

14 D_5 om 14 (cf. v.l. 13) — 14^{ab}=16^{ab}. — ^{a}) K_4 D_1 T_2 G_4 ददामी° (for ददानी°). — ^{b}) K_3 Dc D_2 प्रत्यभाषत — K_3 om (hapl.) 14^{c}–16^{b}. — ^{d}) T_2 $G_{2.\ 4}$ देयं (for वरं) M °त्तम (for °पम)

15 K_3 om. 15 (cf. v.l. 14) — ^{c}) D_1 T_2 $G_{1\ 2.\ 4}$ M तच्च (for तत्र) D_5 T_2 $G_{2\ 4}$ ते (G_2 नो) न वि° (for नो नाभि°) — ^{d}) $G_{1\ 2.\ 4}$ सर्वतो (for वसतो)

16 K_3 om 16^{ab} (cf. v.l. 14) — 16^{ab}=14^{ab}. — ^{a}) K_4 D_1 T_2 ददामी°. — ^{b}) K_4 Dc_2 $D_{1.\ 2}$ प्रत्यभाषत. — Dc_1 om. 16^{cd} — ^{cd}) T_2 $G_{2\ 4}$ भूयश्चापि हि कौंतेयम-वदत्सत्य°

17 Before 17, K_4 Dc $D_{1\ 2}$ M_1 ins. धर्म उ° (resp. धर्मः) — ^{b}) T_2 $G_{2.\ 4}$ M_2 चरिष्यसि (for °थ). — ^{c}) T_2 $G_{2\ 4}$ च (for वो) — ^{d}) G_1 मानवः (for भारत).

18 ^{a}) K चेमं; B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 इदं (B_3 °मं); T_2 $G_{1\ 2.\ 4}$ चैव; M चतन् (for चेदं). — ^{b}) D_5 T_2 $G_{2\ 4}$ °त्कुरूद्वह. — ^{c}) K_4 $G_{2\ 4}$ रूढा (for गूढा). — ^{d}) $G_{2.\ 4}$ M अज्ञाता विचरि°

19 ^{a}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 यद्वा (for यद्वः). — ^{b}) T_2 $G_{2\ 4}$ यस्य वै; G_1 M यस्य यत् (for यादृशम्). — ^{c}) Dc D_2 भ्रातृणां (D_2 marg. *sec. m.* as in text) (for the *first* तादृशं) Dc D_2 (marg. *sec. m.* as in text) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ रूप (for सर्वे) — ^{d}) $K_{1.\ 2}$ छद्मतो; T_2 छन्नं वै; G_1 तत्तथा; $G_{2\ 4}$ छन्नं वो

20 ^{a}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M भांड (for चेदं). — ^{b}) $K_{2.\ 3}$ D_5 ब्राह्मणस्य. K_3 प्रयच्छति; Dc_2 °तु; D_5 G_1 M_1 °थ (for °त). — ^{cd}) B_3 तात गृहीतं (for ह्येतदाहृतं). — After 20, $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 ins.

1388* प्रवृणीष्वापरं सौम्य वरमिष्टं ददानि ते ।
न तृप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन्वै वरांस्तव ।

21 ^{a}) D_1 उच्यतां (for गृह्यतां). T_2 $G_{1.\ 2\ 4}$ M तृती-($G_{2\ 4}$ त्वदी)यं च गृहाण त्वं — ^{b}) T_2 $G_{2.\ 4}$ वरं मत्प्रभवं; G_1 परमं प्रीतिदं K Dc $D_{1\ 2.\ 5}$ भुवि (for महत्). — ^{c}) B_4 मत्संभवो (for मत्प्र°). — ^{d}) B Dn $D_{4.\ 6}$ G_3 ममांशजः; D_1 °क (for °भाक्)

22 ^{a}) K_4 देवरूपो; T_2 $G_{2\ 4}$ देवदेव. — ^{b}) K_4

441
4 23
5 23
युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवो मया दृष्टो भवान्साक्षात्सनातनः ।
यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥ २२
जयेयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो ।
दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥ २३

धर्म उवाच ।

उपपन्नो गुणैः सर्वैः स्वभावेनासि पाण्डव ।
भवान्धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवाँल्लोकभावनः ।
समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २५
अभ्येत्य चाश्रमं वीराः सर्व एव गतक्लमाः ।
आरणेयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २६

इदं समुत्थानसमागमं मह-
त्पितुश्च पुत्रस्य च कीर्तिवर्धनम् ।
पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी
सपुत्रपौत्रः शतवर्षभाग्भवेत् ॥ २७

न चाप्यधर्मे न सुहृद्विभेदने
परस्वहारे परदारमर्शने ।
कदर्यभावे न रमेन्मनः सदा
नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

साक्षी (for साक्षात्) — ^{c}) K_3 Dc_2 $D_{1\ 5}$ G_1 यद् (for य) K Dc $D_{1\ 2}$ (before corr.) $_5$ मह्य, $B_{3\ 4}$ G_1 M हृष्टस् (for तुष्टस्) T_4 $G_{2\ 4}$ यं य वर ददौ हृष्टस् — ^{d}) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 5}$ G_1 तद् (for तं) A few MSS गृहीष्यामि K_1 ततः; K_3 D_5 T_2 G_4 पितुः (for पितः)

23 ^{a}) K_3 Dc D_2 त्यजे° (for जये°) — ^{b}) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ कामं क्रोधं; T_2 $G_{2\ 4}$ क्रोधं चैव; G_1 क्रोध पाप (for क्रोधं चाहं) — ^{c}) K_4 D_1 धर्मे (for दाने)

24 ^{a}) =(var.) 3. 50. 1^{c}. B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 एतैः (for सर्वैः) — ^{b}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M [ए]व (for [अ]सि) — ^{c}) K_1 धर्मे, $K_{2\ 3}$ D_1 धर्मी, Dc धर्मं (for धर्मः) T_4 $G_{1\ 2\ 4}$ M धर्मपरश् (for धर्मः पुनश्) $K_{1\ 2}$ B_3 Dc D_5 M चैतद्, T_2 $G_{1\ 4}$ चैको (for चैव) — ^{d}) G_1 तद् (for ते)

25 In B_1, the portion of the text from 25^{a} up to 3. 299. 26^{b} is lost on a missing fol. — ^{a}) K_4 D_1 [अं]तर्हितो (for °र्दधे) — ^{d}) K D_1 सुखमासा (K$_1$ marg. sec. m. °युक्ताः; K_4 सुख प्रासा), Dc D_2 मुदमासा; D_5 सुखसुप्त्वा (for °सुप्ता)

26 B_1 missing (cf. v. l. 25) — ^{a}) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 उपेत्य (for अभ्येत्य) — ^{b}) K_3 D_1 गतज्वराः K_4 सर्वे ह्यमिततेजसः — ^{c}) K_4 अरणिं प्रददौ तस्मै — ^{d}) K_4 D_1 मनस्विने, G_1 महात्मने (for तप°)

27 B_1 missing (cf. v. l. 25) — ^{a}) K_2 इत्थं; M इम (for इदं) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ T_4 $G_{2\ 3}$ °गतं (for °गमं) — ^{b}) T_2 G_1 (by corr.) $_{2\ 4}$ M_1 पुण्य(M_1 धर्म)कीर्तनं (for कीर्ति°) — ^{c}) K_3 M पठेन् (for पठन्) — ^{d}) K_3 °भुक् (for °भाग्) K $B_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2\ 5}$ तथा (for भवेत्).

28 B_1 missing (cf. v. l. 25) M_2 om. 28 — ^{a}) D_5 [अ]धर्मश्च (for [अ]धर्मे न) $K_{1\ 2}$ °रोधने, G_1 °योजने (for °भेदने) — ^{b}) K B_4 $D_{1\ 5}$ °धर्षणे, B_3 Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ °मर्षणे, T_2 G_2 °दर्शने (for °मर्शने) — ^{c}) K_2 Dc_2 कदर्प°, T_4 $G_{1,\ 2\ 4}$ M_1 अकार्य° (for कदर्य°) $K_{1\ 2}$ B_2 Dn_2 n_3 D_4 $G_{1\ 3}$ M_1 च (for न) $K_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ भवेन् (for रमेन्) — ^{d}) $B_{3\ 4}$ इहा° (for सदा°) K_{1-3} Dc $D_{2\ 5}$ नृणां महाख्यानमिहोपजीवतां (K_2 °जीविता, K_3 °जीवित; D_2 °जीवत; D_5 °जीवनं); K_4 नृणा महाख्यानपदोपजीवनात; D_1 M_1 नृणां महाख्यानमिदं हि शृण्वतां; T_2 $G_{2\ 4}$ नृणां वराख्यानवरं च शृण्वतां; G_1 नृणां मदाख्यानरत्नं च शृण्वतां

Colophon. B_1 D_3 T_1 missing. — *Major parvan:* $K_{1\ 2}$ Dn_1. n_2 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M आरण्य ($G_{1\ 2}$ M °ण्यक also) — *Sub-parvan*. $K_{1\ 3}$ B_4 $D_{1\ 5}$ आरणेय; B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अरणीहरण; B_3 Dc D_2 आरणीय; M_1 अरणि. $K_{1\ 3}$ B_4 $D_{1\ 5}$ read समाप्त after sub-parvan name, G_2 M read it after major parvan. — *Adhy. name:* T_2 $G_{2\ 4}$ युधिष्ठिरवरलाभः; M वरप्रदानः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.) n_2 (in figure) 312 (Dn_2 in words 300), Dn_3 313, D_1 315, T_2 G_4 M_1 302, G_1 130 (wrongly for 299), G_2 301, M_2 (wrongly) 334. — *Śloka no.:* Dn 29, D_1 28.

२९९

वैशंपायन उवाच ।
धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।
उपोपविश्य विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ॥ १
ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ।
तानब्रुवन्महात्मानः शिष्टाः प्राञ्जलयस्तदा ।
अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ २
विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥ ३
उषिताश्च वने कृच्छ्रं यत्र द्वादश वत्सरान् ।
अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ।
तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ४
सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ।
युक्ताचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ५
अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ॥ ६
इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
संमूर्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ७
तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ।
अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ ८
राजन्विद्वान्भवान्दान्तः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति नराः कस्यांचिदापदि ॥ ९
देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा ।

☞ In S (except G3), the parvan (major) ends here, our final adhy (299) being transp in S (except G3) to the beginning of the next parvan (Virāṭa)

299

This adhy is omitted in D5, in B1 stanzas 1–26[ab] and in D3 stanzas 1–26 are respectively lost on missing fol (cf v l 3 287 10) The defective MSS are ignored here up to their resumption S (except G3) reads this adhy at the beginning of the Virāṭaparvan (q v)

1 a) K4 त्वनु° (for ऽभ्यनु°) — b) K Dc D1 2 सत्यवादिनः — c) K1 2 वत्स्यंत°, B4 उत्स्यंत° (for वत्स्यन्त°). — e) B2–4 Dn D4 6 °विष्टा (for °विश्य) K1 2 वि-श्वस्ताः (for विद्वांसः) — f) K1 (by corr) 3 D1 2 शंसित° (for संशित°)

2 b) K1 2 °वासास; D1 °वास (for °वासे) B3 द्विजातयः; Dc D2 मनस्विनः (for तप°) — d) K D1 शिष्याः; B2–4 Dc Dn D2 4 6 T1 G3 स्थिताः (for शिष्टाः) K D1 यथा (for तदा) — f) K4 D1 स्व- (for तं)

3 d) B2 Dn D4 6 [अ]नया° (for निःस्वा°). K1 (sup lin sec m) स, K3 सु- (for च)

4 a) B4 D4 6 स्मो (for च) B2 Dn D4. 6 कृच्छ्रे; Dc D2 कृत्स्न (for कृच्छ्रं). — b) B2 Dn D1. 4. 6 वयं (for यत्र) — d) K1 2 वर्ष-; D1 वर्षे (for वर्षं) — e) K1 क (for तद्). B2 3 Dn D4 6 वसामो (for वत्स्यामो)

5 c) K1 जानंते (for °नन्तो) — d) B3 4 Dc D2 अस्मान् (for °सु) K1 (marg sec m as in text) [अ]-त्यक्त°; K2 [अ]त्यर्थं° (for [अ]त्यन्त°) — e) B3 4 त्यक्ता°; a few MSS युक्त° (for युक्ता°) — f) S क्षये स्वस्य जनस्य च — After 5, S ins

1389[1] दुरात्मनां हि कस्तेषां विश्वासं गन्तुमर्हति ।

6 c) K1 समनाः (sup lin sec m °माः); K2 समं-तात्; B3 समर्थाः (for समस्ताः) — d) K D1 वसेमहि; B3 भवामहे (for भवेमहि).

7 Before 7, Dn D2 4 6 ins. वैशं° उ°. — b) K2 B2 3 Dn1 D4 Cn [अ]शुचिर्, Cnp शुचिर् (as in text) ❀ Cn : अशुचिरार्तिग्रस्तत्वात् । शुचिरित्येव पाठः स्वच्छः । ❀

8 a) K1 2 समा° (for अथा°)

9 a) B3 विख्यातवान् (for विद्वान्भवान्). — b) K4 D1 शुचिर्धर्मसुतस्तथा (cf 7b) — c) B2 Dn D4 6 प्रमुह्यंते

10 b) K1 2 बहुभिस् (for °शस्) — d) K3 विग्रहार्थं B4 दुरात्मनां (for महा°)

11 a) K3 4 D1 विषमं (for निषधान्) — b) K B3 4 Dc D1 2 तथा (for तदा) — c) Dc D2 °नास्य (for

459 5 12 24 तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १०
इन्द्रेण निपर्धान्प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ॥ ११
विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता ।
गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ॥ १२
प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ।
बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १३
और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १४
प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १५
हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता ।
विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १६
एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।
निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता भुवि सर्वशः ॥ १७
विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ १८
एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
अजयञ्शात्रवान्युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ १९
तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २०
अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ २१
अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
धर्मानुगतया बुद्ध्या न किंचित्साहसं कृतम् ॥ २२
सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥ २३
न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।

°नोष्य) — ^{d}) K_2 $B_{3.4}$ बलविग्रहे; B_2 Dn $D_{4\,6}$ T_2 G_3 च विनिग्रहे

12 B_2 om 12–13 — ^{b}) K D_1 ततो (for तथा) B_4 Dn_2 D_4 [अ]दित्या; D_1 दिव्या (for [अ]दित्यां) K_3 निवत्स्य ताः; Dc D_2 निवत्स्य ते — ^{c}) K_3 गर्भो वधार्थं देवानाम्

13 B_2 om 13 (cf v l 12) — ^{a}) K_4 वानर° (for वामन°) — ^{b}) A few MSS प्रच्छन्न- (for °न्नं) — ^{c}) K Dc $D_{1\,2}$ अप- (for यथा)

14 B_2 transp 14 and 15, $B_{3\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ transp 14 and 16 — ^{a}) K_{1-3} पूर्वम् (for छन्नम्) — ^{b}) K $B_{3\,4}$ Dc $D_{1\,2}$ पुरा (for तदा) — ^{c}) B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ देवेषु (for लोके°). — ^{d}) $=16^d$ B_2 कर्मतस्तेन विश्रुतं; $B_{3\,4}$ Dn $D_{4.6}$ कर्म तत्तेनघ श्रुतं.

15 B_2 transp 14 and 15 — ^{a}) K Dc $D_{1\,2}$ एव (for चापि) — ^{b}) K_4 बलिनि° (m as in text); B_2 Dn $D_{4\,6}$ [अ]रिविनिग्रहे (for वृत्रनि°) — ^{c}) K_4 मुनिरूपेण वज्रेण.

16 B_2 om 16, $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ transp 14 and 16. — ^{a}) K_3 यच्चापि (for यच्चापः). — ^{b}) K Dc $D_{1.2}$ छद्मना सता (K_1 सतां; Dc D_2 तथा) — ^{d}) $=14^d$ K Dc $D_{1\,2}$ सर्वमेव च ($K_{1\,2}$ °मेतच्च) ते श्रुतं.

17 ^{a}) $K_{3.4}$ D_1 विपश्चिता (for विव°) K Dc $D_{1\,2}$ तेन (for तात) — ^{b}) D_1 प्रच्छन्नोत्तम°. — ^{c}) K शतशः; B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ शात्रवाः (for शत्रवः) — ^{d}) $K_{1\,2}$ वसता गिरिकंधरे; K_4 मंदेहा नाम राक्षसाः

18 ^{a}) D_6 [अ]त्रापि (for चापि) K_4 विष्णुना छद्मरूपेण — ^{b}) $K_{1\,2}$ ह, $K_{3\,4}$ Dc $D_{1\,2}$ च (for वै). — ^{c}) K_4 सख्ये, Dc $D_{1\,2}$ छन्नः (for छन्नं) — ^{d}) K_4 सपुत्रः सह बाधवैः.

19 ^{a}) K_4 एवं तात; $B_{2\,3}$ Dn $D_{4.6}$ एवमेव; B_4 एक एव. — ^{b}) B_3 च (for ह). K_4 छन्नास्तत्र च तत्र च — ^{c}) B_4 व्यजयञ्. $K_{1\,2\,4}$ D_1 युक्तान्; B_3 सर्वैं; Dc D_2 युक्त्या (for युद्धे)

20 ^{a}) K_3 एवं (for तथा) — ^{b}) $K_{1\,2}$ स; K_3 सु-; Dc D_2 च (for सं-). — ^{c}) K_4 °दृष्ट्या (for °बुद्ध्या) K_1 ततो बुद्ध्या; $K_{3.4}$ $B_{3\,4}$ D_1 पुनर्बुद्ध्वा ($B_{3\,4}$ °द्ध्या); Dc D_2 प्रबुद्ध्वा तत् (for स्वबुद्ध्या च) — ^{d}) $K_{1\,2\,4}$ D_1 प्रतिपेदे; K_3 संस्तभ्यत; Dc D_2 सुस्थितोथ (for न चचाल)

21 ^{a}) K_2 यथा°; B_4 तथा° (for अथा°) — ^{c}) K_3 श्रेष्ठं (for श्रेष्ठो) — ^{d}) $K_{1\,2}$ निवासं परिहर्ष°; K_4 गिरा संपरितोष°; D_1 गिरा त संप्रहर्ष°

22 ^{a}) $K_{1.2}$ अजेक्षया (sic) (for अवे°). — ^{b}) K_3 तथा (for तव) K_2 °धन्विना.

23 ^{b}) K_3 Dc $D_{1\,2}$ निवारितः (for °तौ) — ^{c}) D_1 शक्तो $K_{1\,2}$ निवारणे (for विध्वंसने) — ^{d}) B_{2-4} Dn

भवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ २४
इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥ २५
सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा ।
आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २६
सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।
उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥ २७
क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्देशान्निमित्ततः ।
श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ॥ २८
पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ समाप्तमारणेयपर्व ॥

॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

D4 6 शत्रूणा D1 भीमकर्मणौ

24 a) D1 वयं न (by transp.) K1–3 वर्त्म, B4 च प्र; B4 तच्च, D1 धर्म (for तत्प्र-) K4 वयं धर्म न हास्यामो. — b) K4 B3 4 मोक्ष्यति, B4 मोक्ष्याम (for योक्ष्यति). K1 भवेत् (for भवान्) — c) K3 विधाता (for विधत्तां) — d) D1 योत्स्यामहे K4 B2–4 Dn D4 6 रिपून् (for परान्).

25 Before 25, B4 ins. वैशं° उ°. — a) D1 °सेने तु (for °सेनेन) K4 इत्येवमुक्ते भीमेन — b) B2 D4 °शिषा (for °शिषः) — c) B4 उक्त्वा च (for प्रयुज्य). K4 [आ]मंत्र्य (for [आ]पृच्छ्य) — d) K Dc D1. 2 यथास्वं जग्मुरालयान्, B3 4 यथास्व प्रययुर्गृहान्.

26 a) K Dc D1 2 विप्रा (for मुख्या) — B1 resumes — c) K1–3 B3 Dc D1 2 आशीर्युक्ता; B1 2 4 Dn D4 6 आसेदुस्ते (for आशीरुक्त्वा). K1–3 °न्याय्यं; D1 °कामं (for °न्याय) — d) B2 Dn D4 6 °कांक्षया

27 D3 resumes — b) K1 2 तत्र; K3 4 Dc D1–3 ततस् (for तथा) B1 2 Dn D4. 6 पंच च (for ते पञ्च) — c) K Dc D1–3 सर्वे (for वीराः) — d) K Dc D1–3 कृष्णया (K3 द्रौपद्या) सह (for कृष्णामादाय) B Dn D4 6 धन्विनः (for भारत)

28 a) K3 परिक्रम्य; B1 4 अपागम्य; B2 Dn D4. 6 उपागम्य, B3 अतिगम्य; Dc उपक्रम्य, D2 अपक्रम्य (for अतिक्रम्य). — b) K3 च भारत (for निमित्ततः). — c) K1 शोभने (for श्वोभूते) K1 2 B3 D1 मनुजव्याघ्र; K3 पुरुषव्याघ्राश्. — d) B4 छद्म° (for छन्न°)

29 a) K1 2 Dc D2 पृथक्चार्थं°; K3 पृथक्मार्थं°; K4 ते तत्वार्थं°, B3 पृथक्चास्त्र°; D1 पृथगस्त्र° — b) K3 शास्त्र° (for मन्त्र°) — c) D1 सर्वे (for संधि-)

Colophon om. in D6. For S see the note at the beginning of this adhy. — *Major parvan*: K1 2 G3 आरण्य; Dc2 वन (as well as आरण्यक), Dn2 अरण्य. — *Sub-parvan*: K1 3 B3 आरणेय, K2 D3 आरण्येय, B2 Dn D4 6 अ(Dn3 D4 आ)रणीहरणं; G3 अरणिहरण. All these MSS read समाप्त after sub-parvan (K2 B3, also after major parvan, Dc2 D2, only after major parvan) — *Adhy. name*: K4 युधिष्ठिरादीनां मंत्रविवरणं; D1 पांडवप्रच्छन्नवासप्रयाणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.) 313, Dn3 314, D1 316. — *Śloka no.*: Dn D1 31.

After the colophon, K2 ins. अस्यानु विराटपर्व भविष्यति । यस्यायं प्रतिसंधिः । जनमेजय उवाच ।
कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥
अरण्यपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । १ पौराभिगमनं । २ पाण्डवप्रव्राजनं । ३ विदुरविवासनं । ४ शौनकवाक्यं । ५ आदित्यनामाष्टशतं । ६ विदुरागमनं । ७ धृतराष्ट्रसंतापः । ८ व्यासागमनं । ९ सुरभीन्द्रसंवादः । १० मैत्रेयशासनं । ११ तच्छापः । १२ किर्मीरवधः । १३ वृष्णिपाण्डवसमागमः । १४ सौभवधः । १५ द्वैतवनप्रवेशः । १६ द्रौपदीवाक्यं । १७ विद्यालम्भः । १८ इन्द्रकीलाभिगमनं । १९ कैरात । २० धृतराष्ट्रचिन्ता । २१ संजयवाक्यं । २२ बृहदश्वागमन । २३ नलोपाख्यानं । २४ कार्तवीर्यवधोपाख्यानं । २५ भीमगर्जनं । २६ पौलस्त्यतीर्थयात्रा । २७ लोमशागमनं । २८ तीर्थयात्रार्थं पाण्डवप्रस्थानं । २९ लोमशवाक्यं । ३० आगस्त्यं । ३१ लोपामुद्रोत्पत्तिः । ३२ ऋष्यशृङ्गोपाख्यानं । ३३ वृष्णिसमागमः । ३४ सौकन्यं । ३५ मांधात्रुपाख्यानं । ३६ श्येनकपोतीयं । ३७ अष्टावक्रीयं । ३८ यावक्रीतं । ३९ गन्धमादनप्रवेशः । ४० हनुमद्भीम-

समागमः। ४१ पुष्पाभिहरणं। ४२ जटासुरवधः। ४३ मणिमद्वधः। ४४ आर्ष्टिषेणाश्रमनिवासः। ४५ अर्जुनाभिगमनं। ४६ निवातकवचवधः। ४७ वार्षिक ·आजगर। ४८ मार्कंडेयसमस्या। ४९ ब्राह्मणमाहाभाग्य। ५० सरस्वतीतार्क्ष्यसंवादः। ५१ मत्स्योपाख्यानं। ५२ मार्कण्डेयपुराणं। ५३ मार्कण्डेयोक्त भविष्यत्। ५४ मण्डूकोपाख्यान। ५५ द्रौपदीप्रमाथः। ५६ रामोपाख्यान। ५७ सावित्र्युपाख्यानं। ५८ कुण्डलाहरणं। ५९ आरणेयं॥

एतदारण्यकं पर्व तृतीयं परिकीर्तितम्।
अत्राध्यायशते द्वे तु सख्याते परमर्षिणा।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः।
एकादश सहस्राणि श्लोकाना षट् शतानि च।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम्।

सवत् १८२८ शाके १६९३। लिपिकृत उदैराम। लिपायत। मिश्रजी श्रीसदानन्दजी। शुभं भूयात्॥

मङ्गलं लेखकानां च पाठकाना च मङ्गलम्।
मङ्गल सर्वलोकानां भूमेर्भूपतिमङ्गलम्।
यादृशं पुस्तक दृष्टं तादृशं लिखित मया।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते।

मिति आषाढप्रथमे १५ गुरौ सपूर्णम्। श्रीरामाय नमः। श्री॥

Dcs ins . अस्यानन्तरं विराटपर्व भविष्यति। तस्यायमादिमः श्लोकः। जनमेजय उवाच। कथं विराटनगरे etc (=4. 1 1)। श्रीराम॥

मही च भुज्यते राजा शत्रूनुन्मूल्य तिष्ठति।
श्रुत्वा चारण्यक पुण्य दीर्घमायुश्च विन्दति।
इदं तु चरितं श्रुत्वा पाण्डवाना महात्मनाम्।
वेदविद्यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो राज्यमाप्नुयात्।
धनं धान्य तथा वैश्यः शूद्रश्च सुखमाप्नुयात्।
श्लोकं पादं पठेद्यस्तु शृणोति च समाहितः।
इह लोके सुख भुक्त्वा विष्णुलोक स गच्छति।

पुण्यं पवित्रं सुखदं यशस्करं
सौभ्रातृकं बुद्धिविवर्धन च।
श्रोतव्यमेतन्नियतैश्च सद्भि-
रायुष्यमूर्जस्करं वृद्धिकामैः।
कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यसंचयं
स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमं सदा।
लभेच्च लक्ष्मीं विपुलां नरोत्तमो
यथाभिलाषं भुवि मानवानाम्।

ब्रह्मन्नारण्यकं श्रुत्वा भारते पर्व चोत्तमम्।
दक्षिणा का प्रदातव्या वाचकाय तदुच्यताम्।
निशम्यारण्यकं पर्व वाचकं प्रतिपूजयेत्।
गन्धालंकारवासोभिः प्रणिपत्य पुनः पुनः।
आरण्यके मूलफलैस्तर्पयेत द्विजोत्तमान्।
प्रदद्याज्जलकुम्भांश्च पूर्णकामसमन्वितान्।
तर्पणानि च मुख्यानि वन्यमूलफलादिभिः।
सर्वकामगुणोपेत दद्यादन्न द्विजोत्तमम्।
यद्यदिष्टतम वस्तु तत्तदस्मै प्रदीयते।
सुवर्णं रजत गावो धान्यं भूमि तथैव च।
पात्राणि ताम्रकांस्यानि वासांसि विविधानि च।
वाचके परितुष्टे तु हृष्टाः स्युः सर्वदेवताः।
वाचकस्तोषमायाति तथा कार्यं विपश्चिता।

Then follow वृत्तान्ताः as in K2 above, with v l as follows — Transp 1 and 2, om 3, ins after 7 विदुरागमन, ins after 16 मार्कण्डेयदर्शन and व्यासमन्त्रः; om 17, 19 and 21, ins after 26 धौम्यतीर्थयात्रा; om. 28, subst for 43 धनदसमागमः, ins after 45 उत्तरकैरातं, ins after 17 तीर्थयात्रा समाप्ता। कृष्णपांडवसंवादः; ins after 50 घोषयात्रा, om 52–53 and ins धुन्धुमारोपाख्यान; ins after 51 पतिव्रतोपाख्यान। आङ्गिरसं। स्कन्दजन्म। द्रौपदीसत्यभामासंवादः। घोषयात्रा। दुर्योधनप्रायोपवेशः। कर्णविजयः। धार्तराष्ट्रयज्ञः। मृगस्वप्न। व्रीहिद्रौणिक, and concludes इत्यारण्यक पर्व। इति वनपर्व समाप्तः। श्रीकल्याणमस्तु। शभ भवतु। कृष्णाय नमः। सदाशिवाय नमः। वनपर्व समाप्तः॥

Dn1 ins अस्याग्रे विराटपर्व भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः। जनमेजय उवाच। कथं विराटनगरे etc (=4 1. 1)।

अस्मिन्पर्वणि सख्यान व्यासेनोक्तं महात्मना।
अध्यायाना शते द्वे तु प्रसंख्याते तपोधन।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः।
एकादश सहस्राणि तथा नव शतानि च।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम्।
वृत्तान्ताश्च तथा ख्याता नवतिर्द्वे च कीर्तिते।

[१] पाण्डवप्रव्राजनं। [२] पौरानुगमनं। [३] पौरवाक्य। [४] पौरविसर्जन। [५] ब्राह्मणानुगमन। [६] युधिष्ठिरचिन्ता। [७] शौनकवाक्यं। [८] धौम्यस्तवः। [९] आदित्यनामाष्टशतं। [१०] विदुरनिर्वासनं। [११] विदुरागमन। [१२] धृतराष्ट्रस्य संतापः। [१३] व्यासागमनं। [१४] सुरभीन्द्रसवादः। [१५] अर्जुनवाक्यं। [१६] भीमसेनवाक्यं। [१७] व्याससदर्शनं। [१८] कौन्तेयगमनं। [१९] लोकपालगमनं। [२०] विद्यालाभः। [२१] शस्त्रप्राप्तिः। [२२] किरातयुद्धं। [२३] इन्द्रलोकगमनं। [२४] नलोपाख्यान। [२५] अक्षज्ञानप्राप्तिः। [२६] नारदागमन। [२७] पौलस्त्यतीर्थयात्रा। [२८] लोमशागमनं। [२९] तत्तीर्थयात्राप्रस्थानं। [३०] अगस्त्यप्रभावः। [३१] विन्ध्यशैलचरितं। [३२] वातापिनाशनं। [३३] समुद्रशोषणं। [३४] कालयवनवधः। [३५] सगरपुत्रविनाशः। [३६] गङ्गावतारः। [३७] ऋष्यशृङ्गोपाख्यान। [३८] वृष्णिपाञ्चालागमनं। [३९] हलधरवाक्यं। [४०] वासुदेववाक्य। [४१] जामदग्न्यचरितं। [४२] सौकन्य। [४३] मान्धातुरुपाख्यानं। [४४] श्येनकपोतीय।

[४५] अष्टावक्रीयं । [४६] गन्धमादनप्रवेशः । [४७] औत्पातिकं । [४८] घटोत्कचगमनं । [४९] जटासुरवधः । [५०] आर्ष्टिषेणाश्रमनिवासः । [५१] हनुमद्भीमसमागमः । [५२] पुष्पाभिहरण । [५३] यक्षयुद्धं । [५४] वैश्रवणसमागमनं । [५५] निवातकवचवधः । [५६] अर्जुनागमनं । [५७] नारदगमनं । [५८] मार्कण्डेयागमनं । [५९] मार्कण्डेयसमास्या । [६०] भविष्यं । [६१] ब्राह्मणमाहात्म्य । [६२] धुन्धुमारोपाख्यानं । [६३] सरस्वतीतार्क्ष्यसंवादः । [६४] मनुचरितं । [६५] मण्डूकोपाख्यानं । [६६] पतिव्रतोपाख्यानं । [६७] धर्मव्याधोपाख्यान । [६८] मधुकैटभोपाख्यानं । [६९] कुमारोत्पत्तिः । [७०] द्रौपदीसत्यभामासंवादः । [७१] घोषयात्रा । [७२] दुर्योधनप्रायोपवेशः । [७३] दुर्योधनयज्ञः । [७४] प्रावृड्वर्णन । [७५] इन्द्रद्युम्नोपाख्यान । [७६] आङ्गिरसं । [७७] स्कन्दजननं । [७८] धार्तराष्ट्रयज्ञः । [७९] व्यासदर्शनं । [८०] मृगस्वप्नदर्शन । [८] व्रीहिद्रौणिकं । [८२] द्रौपदीप्रमाथः । [८३] दुर्वासोपाख्यानं । [८४] रामोपाख्यानं । [८५] सावित्र्युपाख्यानं । [८६] कुण्डलाहरणं । [८७] आरणेयं । [८८] यक्षप्रश्नाः ॥ समाप्ता वृत्तान्ताः ॥

इदमारण्यकं श्रुत्वा महापापैः प्रमुच्यते ।
अधनो धनमाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
नारी वा पुरुषो वापि शुचिः प्रयतमानसः ।
आरण्यके श्रुतेऽधीते ब्राह्मणान्पायसादिभिः ।
भोजयेद्वस्त्रगोस्वर्णरत्नदानैः प्रपूजितान् ।
ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु तुष्टाः स्युः पाण्डुनन्दनाः ।
ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः शक्रो देवगणास्तथा ।
भूतानि मुनयो देव्यस्तथा पितृगणाश्च ये ।
वाचकं पूजयेच्छक्त्या वस्त्रान्नैः स्वर्णभूषणैः ।
विशेषतस्तु कपिला देया तु जयपाठके ।
कांस्यदोहा रौप्यखुरा स्वर्णशृङ्गी सभूषणा ।
पाण्डूनां परितोषार्थं दद्यादन्न द्विजातये ।
आरण्यकाख्यमाख्यानं शृणुयाद्यो नरोत्तमः ।
स सर्वकामानाप्नोति पुनः स्वर्गतिमाप्नुयात् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकश्रवणमहिमा दानविधिश्च । समाप्तमारण्यकं पर्व ॥ छ ॥ छ ॥ वैयासिकी संख्या ११९६४ । विद्यमानसंख्या ११७५८ ॥

S MSS, which read sections of adhy. 299 after 4 1 1, 3, 4, and 9^a, conclude this parvan at the end of adhy 298 and ins after the final colophon:

G1 हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीमदारण्यपर्व समाप्तं । वेदव्यासाय नमः । वसुदेवदेवकीबलभद्रसहितश्रीकृष्णमूर्तये नमः । शुभमस्तु । हरिः ॐ ॥

G2 हरिः ॐ । आरण्यपर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

G4. हरि ॐ । शुभमस्तु । गुरुभ्यो नमः ॥
यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा [read दृष्टं] तादृशं लिखितं मया ।
अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ।

श्रीकृष्णाय परमगुरवे नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीरामचन्द्राय नमः । वेंकटाचलपतिसहाय । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । श्रीमते रामानुजाय नमः । आरण्यपर्व समाप्तम् ॥

M1 आरण्यपर्व समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय श्रीमहाविष्णवे नमः । श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । शुभं भवतु ॥

M2: आरण्यपर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय . . . . ।
अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।
बिन्दुसल्लिपिविचित्रवीचिकाः
शृङ्गभङ्गपदहीनदूषणम् ।
हस्तवेगममबुद्धिपूर्वकं
क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः ॥ छ छ छ ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes, but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS or in a very small group of cognate MSS have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text, in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च, वै, तु, हि) and adverbs (such as तथा, तदा, ततः; एव, एवं), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

1

After 3 3 14, K_2 B D (except D_1, D_3 missing) ins :

शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् ।
त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावताम् ।
त्व गतिः सर्वसांख्यानां योगिनां त्वं परायणम् ।
अनावृतार्गलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् ।
त्वया सधार्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते ।
त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया ।
त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरर्चन्त्यृषिगणार्चितम् ।
तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ।
सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ।
त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः ।
सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ।
उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः ।
दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्णं विद्याधरोत्तमाः ।
गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।
ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ।
वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः ।
वालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ।
सब्रह्मकेषु लोकेषु सप्तस्वप्यखिलेषु च ।
न तद्भूतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ।
सन्ति चान्यानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।
न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव ।
ज्योतींषि त्वयि सर्वाणि त्व सर्वज्योतिषां पतिः ।
त्वयि सत्यं च सत्त्वं च सर्वे भावाश्च सात्त्विकाः ।
त्वत्तेजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा ।
देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ।
त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् ।
सर्वौषधिरसानां च पुनर्वर्षासु मुञ्चसि ।
तपन्त्यन्ये दहन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये तथा घनाः ।
विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः ।
न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः ।
शीतवातार्दितं लोके यथा तव मरीचयः ।
त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्तसे ।
तव यद्युदयो न स्यादन्धं जगदिदं भवेत् ।
न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तेरन्मनीषिणः ।
आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपःक्रियाः ।
त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशां गणैः ।
यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्त सहस्रयुगसंमितम् ।
तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ।
मनूनां मनुपुत्राणां जगतोऽमानवस्य च ।
मन्वन्तराणा सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ।
संहारकाले संप्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः ।
संवर्तकाग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्यावतिष्ठते ।
त्वद्दीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः ।
सैरावताः साशनयः कुर्वन्त्याभूतसंप्लवम् ।
कृत्वा द्वादशधात्मानं द्वादशादित्यतां गतः ।
संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ।
त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः ।
त्वमग्निस्त्वं मनः सूक्ष्मं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतम् ।
त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ।
विवस्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ।
सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः ।
मार्तण्डोऽर्को रविः सूर्यः शरण्यो दिनकृत्तथा ।
दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः ।
आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्यसे ।
सप्तम्यामथ वा षष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः ।

1

(L 3) K_2 $B_{1.4}$ Dc $D_{2\,5}$ त्वमाधार. (for °चार.). — (L. 5) B_{2-4} Dn_2 n_3 $D_{4\,6}$ अनावृतार्गलद्वारस्; Dc D_2 अनावृतकुलद्वारस्. $B_{2\,3}$ Dc D_2 गतिस्तु (for °स्त्व) — (L 7) B_1 प्रवृत्तिक्रियते; Dn_2 n_3 पवित्रीकरणैर्. Dc निर्व्याप्तं Dc $D_{2\,5}$ जगत् (for त्वया) — (L 9) $D_{2\,4\,5}$ अर्चन्नृषि- (for अर्चन्त्यृषि-). Dc D_2 -गणार्चितः — (L 16) Dc D_2 पूज्याः (for गुह्याः) — (L 17) D_2 गता ह्याशु (for गच्छन्त्याशु) — (L 18) B_4 मनीषिण- (for मरीचिपाः). — (L. 19) B_{2-4} Dc $D_{2\,4}$ वालिखिल्या°. B_2 साध्याः (for सिद्धाः). $B_{1.3}$ प्राणतागता-. — (L 21) Dc मन्ये यदभिरिच्यते; D_2 तपसा यदरिच्यते. — (L 24) B_1 सर्वभूताना (for त्वयि सर्वाणि). — (L 27) $D_{2\,5}$ शार्ङ्गधन्विना — (L 30) Dc D_2 यथा (for तथा) — (L 34) B_1 Dc Dn_2 $D_{2\,4}$ भासयते (for °से) — (L 37) B_1 Dc प्रवर्तते; D_2 °तेंत (for °तेरन्) — (L 38) D_2 °तत्र° (for °मन्त्र°). — D_3 om from the posterior half of line 40 up to the prior half of line 43 — (L 40) Cf Gītā 8 17[ab] Dc D_2 °समित- (for °समितम्). — (L 41) B_4 सप्रकी° (for परिकी°). — (L 42) B_4 यदूनां (for मनूनां) — (L 45) Dc $D_{2\,5}$ °कृत्वाव° (for °कृत्याव°). — (L 50–51) B_4 त्वामिद्रमाहुस्त्वा रुद्र त्वां विष्णु त्वा प्रजापातिम् । त्वामग्नि त्वां यमः सूक्ष्म प्रभु त्वा ब्रह्म शाश्वन. — (L 52) B_1 यमः (for हंस.). — (L. 54) Dc D_2 परां (for गवा). Dc गतिः (for पतिः).

अनिर्विण्णोऽनहंकारी तं लक्ष्मीर्भजते नरम् ।
न तेषामापदः सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा ।
ये तवानन्यमनसः कुर्वन्त्यर्चनवन्दनम् ।
सर्वरोगैर्विरहिताः सर्वपापविवर्जिताः ।
त्वद्भावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ।
त्वं ममाप्यन्नकामस्य सर्वातिथ्यं चिकीर्षतः ।
अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयार्हसि ।
ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान्वन्देऽशनिक्षुभान् ।
क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः ।
ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम् ।
वैशंपायन उवाच ।
एवं स्तुतो महाराज भास्करो लोकभावनः ।

2

After 3. 4. 3, N (except K3 D1, K1. 4 missing) ins.:

इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना
पठेदिहान्योऽपि वरं समर्थयन् ।
तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं
तदाप्नुयाद्यद्यपि तत्सुदुर्लभम् ।
यश्चेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ।
पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोऽप्यथ वा स्त्रियः ।
उभे संध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि ।
आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने ।
शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरम् ।
धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ।
संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलं चाप्नुयाद्वसु ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं स गच्छति ।

3

After 3. 38. 13ab, K4 D2. 5 ins. the foll. passage (which is in part corrupt and in part identical with passage No. 4)

योगयुक्तस्य ते पार्थ तत्र नास्ति विचारणा ।
प्रवरामतुलां सत्यां निर्दोषां सर्वदा सताम् ।
तामेकः पाण्डवेष्वद्य अस्त्र प्राप्तो धनंजयः ।
न चाधर्ममिमं देवा नासिद्धं नातपस्विनम् ।
द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्तं कथंचन ।
रोरूयमाणं कटुकं ईर्षुकः कटुकाक्षरम् ।
दुष्टः श्लाघनकः क्षेप्ता हन्ताथ विचिकित्सितः ।
विश्वस्तहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
अत्याशी नास्तिकोऽदान्तो मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः ।
आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः ।
स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
संभावितात्मा चात्यर्थं नृशंसः परुषश्च ह ।
नैते लोकानाप्नुवन्ति निर्लोकास्ते धनंजय ।
आनृशंस्यमनुक्रोशं सत्यं करुणवेदिता ।
दमः स्थितिर्धृतिर्धर्मः क्षमा रूपमनुत्तमम् ।
दया दमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
मित्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फाल्गुन ।
व्यपेक्षा सर्वभूतेषु क्षमा दानं मतिः स्मृतिः ।
तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनंजय ।

— (L. 56) B2. 4 Dc D2 व्योम° (for धाम°). — (L. 57) D6 आशावहस् (for आशुगामी). B4 वीर्यवान् (for कीर्तसे). — (L. 58) B1 Dn1 [अ]ष्टम्यां (for षष्ठ्या). — (L. 59) D2 तथा नित्यं नमस्कारी (for the prior half). — (L. 61) B1 °मनसा (for °मनसः). — (L. 64) B1 ममापन्न°, B2. 4 °प्यनु° (for °प्यन्न°). B3 तत्त्वं ममान्नकामस्य. — (L. 67) Dc तान्वदे समभि(Dc1 ससनि)क्षुभान् (for the posterior half). — (L. 68) B3 निक्षुभा-; Dc2 क्षुधया (for क्षुभया). — (L. 69) Dn3 तांश्च सर्वान्नमस्यामि. B3. 4 त्वामहं शरणं गतः; Dc D2 पा(D4 पा)तु मां शरणार्थिनं. — (L. 70) B1. 3 Dc D2 °पावनः (for °भावनः).

2

Before line 1, Dc D2 ins. वैशं° उ°. — (L. 1) Dc D2. 5 समाहितः (for °धिना). — (L. 6) D2 पुत्रान् (for पुत्रं). — (L. 7) Dc1 D5 वाथ वा (for ऽप्यथ वा). B2 श्रियः (for स्त्रियः.) D2 पुरुषो वा स्त्रियं शुभां (for the posterior half). — (L. 8) D4 पठन् (for पठेन्). B3 सदा पर्वसु पर्वसु (for the posterior half). — Lines 11–12 = (var.) 3. 3. 30. B2. 4 read lines 11–12 after line 14. — (L. 11) D2 प्राप्य (for प्राप्तो). — (L. 12) D4 प्राप (for प्राप्य). Dc D2 °नवाप्नुयात् (for °नवाप्तवान्). — (L. 13) Dc वा जपेन् (for च जयेन्). B4 प्राप्नु° (for चाप्नु°). B4 यशः (for वसु).

3

(L. 2) D5 अवराम् (for प्रवराम्), and समां (for सताम्). — (L. 3) To avoid hiatus, D5 ह्यस्त्रं (for अस्त्र). — (L. 5) K4 D2 शठ न च (for कथंचन). — (L. 6) D2 रोरूयमाणः. — (L. 7) K4 D2 हता च विचिकित्सकः. — D2 om. lines 8–9. — (L. 12) K4 D2 पुरुषश्च (for परु°). — (L. 18) D5 क्रियां (for क्षमा). — (L. 28) K4 D2

त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।
सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
तस्मिंस्त्रयोदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
सर्वेऽभिसंश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ।
स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिंदम ।
मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वास्त्राणि च वासवात् ।
शतशृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाघ्राय मूर्धनि ।
विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्रंस्यसे जयतां वरः ।
मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
गुणांस्ते वासवस्तात खाण्डवं दह्यतस्तव ।
शृण्वतां किल भूतानां पुनः पुनरभाषत ।
तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवे ।
किंचिद्दिशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ।
कर्तुमर्हसि कौन्तेय मघवद्वचनं हितम् ।

4

After 3 38 18[cd], K4 D2 5 S ins.:

सिद्धचारणसंघाश्च गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ।
स्वस्ति व्रतं समाधत्स्व संकल्पस्तव सिध्यताम् ।
मनोरथाश्च ते सर्वे समृध्यन्तां महारथ ।
एवमुक्तोऽभिवाद्यैतान्बद्धाञ्जलिपुटस्तथा ।
तपोयोगमनाः पार्थः पुरोहितमवन्दत ।
ततः प्रीतमना जिष्णुस्तावुभावभ्यवन्दत ।
सहोदरावतिरथौ युधिष्ठिरवृकोदरौ ।
संक्रान्तमनसौ तूर्णमभिगम्य महारथौ ।
यमौ गाण्डीवधन्वानमभ्यवादयतामुभौ ।
अभिवाद्य तु तौ वीरावूचतुः पाकशासनिम् ।
अवाप्स्यानि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि वासवात् ।
अस्त्राण्याप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ।
गिरो ह्यशिथिलाः सर्वा निर्दोषाः संमताः सताम् ।
त्वमेकः पाण्डवेष्वद्य संप्राप्तोऽसि धनंजय ।
न चाधर्मविदं देवा नासिद्धं नातपस्विनम् ।
द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्तं शठं न च ।
रोरूयमाणः कटुकमीर्ष्यकः कटुकाक्षरः ।
शठकः श्लाघकः क्षेप्ता हन्ता च विचिकित्सिता ।
विश्वस्तहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
अत्याशी नास्तिकोऽदाता मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः ।
आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः ।
स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
संभावितात्मा चात्यर्थं नृशंसः पुरुषश्च यः ।
नैते लोकानाप्नुवन्ति निर्लोकास्ते धनंजय ।
आनृशंस्यमनुक्रोशः सत्यं करुणवेदिता ।
दमः स्थितिर्धृतिर्धर्मः क्षमा रूपमनुत्तमम् ।
दया शमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
मैत्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फल्गुन ।
व्यपेक्षा सर्वभूतेषु कृपा दानं मतिः स्मृतिः ।
तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनंजय ।
त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।
सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
तस्मिंस्त्रयोदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
सर्वे हि संश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ।
स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिंदमम् ।
मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वाण्यस्त्राणि वासवात् ।
शतशृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाघ्राय मूर्धनि ।

पश्यतां (for शृण्वतां). — (L 30) Prior half = Gītā 6. 41[a]. D5 °जितो (for °कृता) — (L 31) D5 पावि° (for मानि°) — (L 36) D5 देशम् (for दिशम्). — (L. 37) K4 D2 वेत्तुम् (for कर्तुम्).

4

(L 2) T2 G3 भूति (for व्रत). K4 D2 5 T2 G1. 3 उपादत्स्व (for समाधत्स्व) — (L 3) T2 G3 सिध्यता च (for समृध्यन्ता). — (L 4) D5 तत. (for तथा). — (L 5) K4 D2 5 तात (for पार्थ). — K4 D2 5 om. line 6. — (L. 6) G1 °नदत (for °वन्दत). — (L 8) K4 D2. 5 सह्राद° ; T2 त क्रांत° ; G3 त शांत° (for सङ्क्रान्त°). T1 पूर्णम् (for तूर्णम्). K4 D2. 5 उपक्रम्य ; G1 उपागम्य ; M2 उप° (for अभि°). — (L 9) G1 यतो (for यमौ), °धन्वा तु (for °धन्वानम्), and ह्यभ्य° (for अभ्य°). K4 D2 5 °तावुभौ (for °तामुभौ). — K4 D2. 5 om. lines 10–49. — (L. 10) T2 G3 ततो (for तु तौ) — (L 13) M2 सत्या (for सर्वा). T2 G3 गिरो ह्यसिधरा सर्वे (for the prior half). — (L 17) G1 करकम् ; M2 कृपण (for कटुकम्) — (L 18) M2 शठः श्लाघनिको द्वेष्टा (for the prior half). — (L. 19) G1 मेधावी (for मायावी) — (L 20) G1 °शककः (for °शङ्कित) — (L 21) G4 क्षुद्रो (for रौद्रो). T2 G2. 3 [ऽ]ति- (for ऽथ). — (L 26) T2 G3 -कृत्य° (for रूप°). — (L. 29 T2 G3 कृपा दानमनुस्मृति. (for the posterior half). — (L 30) G4 शेषेण (for शक्रेण). — (L 35) G1 ब्राह्म° (for बाहु°). — G1 om. lines 41–43. — (L. 42) G4

विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्रंस्यसे जयतां वर ।
मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
अवाप्य परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
गुणांस्ते वारावस्तात खाण्डवं दहति त्वयि ।
शृण्वतां सर्वभूतानां पुनः पुनरभाषत ।
तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवीम् ।
कच्चिद्देशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ।
कर्तुमर्हसि कौरव्य मघवद्वचनं हितम् ।
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टासि त्वं पुरंदरम् ।
तौ परिष्वज्य बीभत्सुः कृष्णामामन्त्र्य चाभिभो ।
अभ्यवादयत प्रीतः तपस्विप्रवरानपि ।

☞ In K4 D2 5, some of these lines have already occurred in a passage which is ins in those MSS after 13[ab] (cf passage No 3 above)

5

No 5 is cancelled, being taken up in the footnotes to the constituted text

6

K2 B Dc Dn D1 4–6 ins after 192[b] K4 D2 3, after 3. 45 8 S, after adhy 44

वैशंपायन उवाच ।
आदावेवाथ तं शक्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत् ।
पार्थस्य चक्षुरुर्वश्यां सक्तं विज्ञाय वासव ।
गन्धर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसां वराम् ।
उर्वशीं पुरुषव्याघ्र सोपातिष्ठतु फाल्गुनम् ।
यथार्चितो गृहीतास्त्रो विद्यया मन्नियोगतः ।
तथा त्वया विधातव्यं स्त्रीषु सङ्गविशारदः ।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् ।
गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ।
तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनार्चितस्तया ।
सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत् ।
विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागतः ।
त्रिदिवस्यैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ।
यस्तु देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ।
श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ।
प्रख्यातो बलवीर्येण संमतः प्रतिभानवान् ।

विवृत्य (for विहृत्य) — (L 44) T1 G1 2 M2 खाडवं (for °व). T2 G3 दह्यते, G1 4 दह्यति (for दहति). G1 4 त्वया (for त्वयि) — (L 45) M2 किल (for सर्व-) — (L 47) G4 किंचि° (for कचि°) G4 इद (for इत) — (L 49) T2 G3 M1 दीक्षित्वा (for °तो) T G1–3 गच्छस्व (for गच्छ त्व) — (L 50) T2 G3 M1 चाप्युभौ; G1 चाभिभु (for चाभिभो) — (L 51) G1 अभिवादयतस्तस्य ऊचुर्मुनिगणास्तदा

6

(L 1) K4 D3 कदाचित्त्वथ देवेशश्, K4 D2 आदाय चित्तमस्याथ; B2 3 Dc D1 आदावेव च त (B2 °व तु त; B3 °वागत) शक्रश्, S कदाचित्स हि देवेद्रश् (for the prior half) K2 वचो; D3 अथ, T1 अथो (for रहो) — (L 2) K2 4 D2 3 S त(K4 य)स्यां विज्ञाय (G1 उर्वश्या) (for चक्षुरुर्वश्यां) K2 D2 3 S (G1 damaged) सक्त चक्षु. प्रसंगत· (D2 पुरदर.); K4 चक्षु सक्त पुरदर — (L 3) D3 S (G1 damaged) गधर्वराजा(D3 °जो)द्य मया. S (G1 damaged) प्रहिता (for °तो) K4 D1 4. 6 S (G1 damaged) वरा (for वराम्) — After line 3, D2 3 ins

कटाक्षेक्षणमाधुर्यै रूपभावै सविभ्रमै ।
एकदृष्ट्या फाल्गुनेन नृत्यन्ती प्रेक्षिता किल ।

— (L. 4) K4 D1–4. 6 S (G1 damaged) उर्वशी B3 Dc D1 6 पुरुपव्याघ्र; D2. 3 रूपसपन्ना K2 सोपि तिष्ठतु; K4 B Dc2 Dn2 D1 5 6 S उपतिष्ठतु (D5 °तिष्ठेत); D2 3 प्रेम्णा तिष्ठतु (D3 तिष्ठेत) · S फल्गुन — (L 5) Dc2 D1 तथा° (for यथा°) K4 यथार्थितामतिसृता, D2 3 यथाचित्तमभिस्मृ· (D3 °श्रि)त्य; S यथार्चि(G2 न-; G4 च)तामभिसृता (G1 °ता) (for the prior half) K4 D2 विद्यादस्(D2 °सि)न्नियोगत , B Dc D1 5 6 विद्यावान् मन्नि(Dc D1 मुनि)योगत ; D3 4 T2 G1–3 M1 विद्यादस्(D3 °सा·; G1 °सि)न्नियोगत ; T1 G4 M2 विद्यादसि(M2 °स)न्नियोगगा (for the posterior half) — (L 6) B2 (m as above) 3 Dc Dn3 D4 6 T1 G1 विधातव्य.; M1 °व्या (for °व्यं). K4 D1–3 T1 G1 2 M स्त्रीससर्गविशारद (K4 D2 M °द) ; B2 m 4 स्त्रीसगमविशारद.; D5 स्त्रीप्रसगविशारद — (L 8) Dc D1 [s]प्सरसाम्. D6 सोभ्यगाद्; M2 अभ्या° — (L 9) K4 त (for ता). K4 विदित; D2 3 मुदितो (for विदितो). D5 तमागत ततो दृष्ट्वा. K2 Dc1 त्वया; Dn2 D2 G1 तथा (for तया). — (L 10) D2 3 स चैवैका (D3 °ना). S (by transp) सुखासीना सुखासीन . — (L 11) B2 T2 G2. 3 हि (for ऽस्तु). D2 3 कल्याणमस्तु सुश्रोणि; T1 विदितस्तव सु°; G1 M2 विदितस्तेस्तु सु°; G4 damaged S प्रेषितो (for प्रहितो). T1 M उपा° (for इहा°) — (L 12) K4 [इ]ह (for [ए]क-). D2. 3 नो(D3 चो)दितो देवराजेन; G1 damaged. D2 3 त्वत्प्रसादमनिदिते. — (L. 13) S (G1 damaged) स (for तु).

वर्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान्वीतमत्सरः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदांश्चतुराख्यानपञ्चमान् ।
योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाश्रयाम् ।
ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च ।
एको वै रक्षिता चैव त्रिदिव मघवानिव ।
अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः ।
सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ।
सत्यवाक्पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ।
भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः ।
प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः ।
विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ।
तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम् ।
तदेव कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनंजयः ।
एवमुक्ता स्मितं कृत्वा संमान बहुमन्य च ।
प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिन्दिता ।
यस्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम ।
तं श्रुत्वाव्यथय पुमो वृणुयां किमतोऽर्जुनम् ।
महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः सप्रणयेन च ।
तस्य चाहं गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा ।
गच्छ त्व हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखम् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्य शुचिस्मिता ।
उर्वशी चाकरोत्स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ।

— (L. 14) D_5 कुलेन (for शी°) T_1 M_2 रूपेण शीलेन (by transp.), G_4 श्रितेन रूपेण. D_{1-3} $_5$ S श्रुतेन (G_4 शीलेन) च बलेन च. — (L 15) D_2 $_3$ श्रुत- (D_3 marg. *sec. m* वन-), D_5 श्रुति-; S (G_4 damaged) शौर्य- (for बल-) K_4 $D_{2.3}$ $_5$ S (G_4 damaged) वीर्याभ्या (for -वीर्येण) D_3 सभूतः; T $G_{2.3}$ प्रपन्न, G_1 M सपन्न, G_4 damaged (for संमत) B_3 प्रतिभाववान्, D_1 प्रतिभाति तत्. — (L 16) S तेजस्वी सौम्यशीलश्च (for the prior half) D_3 क्षेम° (for क्षमा°) S (except M_1, G_4 damaged) जित° (for वीत°) — (L 17) D_3 (corrupt) स चापि नि° (for साङ्गोपनि°). S (G_1 damaged) गुरुशुश्रूपुरात्मवान् (for the posterior half) — (L 18) D_2 om line 18, G_1 is damaged B_2 योवील. D_3 G_4 चतुरो वेदान्, D_5 चतुरो धीमान्; T G_{2} $_3$ M चतुर सर्वान् (for गुरुशुश्रूषा) K_2 तेषा (for मेधा) B_4 मेधा वाष्टगुणास्तु य (*sup lin* °श्रय), D_1 मेधाविष्टगुणाश्रया; D_3 नैगमोपान्निषेन्नर.; D_5 मेधामष्टगुणा तथा, T G_{2} $_3$ M मेधावी गुणवानिह (T_2 G_3 °नपि; M_2 °निव) (for the posterior half). — (L. 19) B_1 प्रवीरैर् (for प्रसवैर्) K_4 D_5 स्वधयापि च; T G_{1-3} M_1 स्ववया च सः (for वयसापि च). D_2 पार्थिवैश्च महागुणैः; D_3 पार्थिवैश्वर्यजैर्गुणै, G_4 damaged, M_2 प्रश्रयैः स्वधिया च स (for the posterior half) — (L. 20) D_{2} $_3$ एकोपि; S (G_4 damaged) एकश्च (for एको वै). K_4 D_3 त्रिदिवे; D_5 देवेषु — (L 21) T_1 अर्थमानो; M_2 अकत्थमानो (hypermetric!) (for अकत्थनो) D_3 सूक्ष्म° (for स्थूल°). — (L 23) K_4 $D_{2.3}$ $_5$ T_2 G_2 $_3$ M सत्यवागूर्जितो (D_2 $_3$ °त); G_4 °वाग्दुर्जयो — (L 24) D_2 $_3$ $_5$ क्षातश्च; T_1 भक्त° (for कान्त°) D_2 $_3$ T_2 G_3 प्रियो यः; T_1 प्रियोन्यः; $G_{1.2}$ $_4$ M प्रियो(G_1 °या)द्य (for प्रियश्च). K_4 $B_{1.3}$ $_4$ Dc $D_{1.2}$ °सगतः (for °सगर). — (L 25) K_4 B Dc D_1 $_6$ S (G_4 damaged) प्रार्थनीयो; $D_{2.3}$ श्लाघनीयो, D_5 अर्चनीयो (for प्रार्थनीयैर्) — (L 26) S आप्तवान् (for आप्नुयात्) K_4 सदेह स्वर्गमाप्नुता, D_{1-3} मर्त्यलोकादिहागत (for the posterior half) — (L 27) B_1 त च (for तव) D_{1-3} त्व तु शक्राभ्यनुज्ञाता. D_5 प्रसाद्यता (for प्रप°) D_{1-3} तस्य पादांतिक व्रज (for the posterior half). — D_4 om lines 28–29 — (L 28) K_4 D_3 प्रसन्नस् (for प्रपन्नस्). D_1 च पार्थिव (for धनंजय). — (L 29) D_3 om line 29 K_4 T_2 G_{2-4} M_1 स्वात्मान, B_2 D_5 M_2 सात्मान (for समान) D_1 M_1 बहुमान्य च, G_4 अनुमान्य च — (L 30) Before line 30, D_1 $_3$ $_5$ ins वैश° उ°. Dn_2 प्रीत्या (for प्रीता). D_5 स्मितपूर्वम् (for चित्रसेनम्) — (L 31) K_4 D_2 $_3$ $_5$ G_2 $_4$ M_1 यस्तस्य; T_1 यस्त्वद्य; G_1 य' सत्य, M_2 यत्तस्य B_1 $_3$ सर्वो, Dc सार्थो, D_2 $_3$ शक्रे, T_1 सच्चो, M_2 सम्यग् (for सत्यो) B_2 (m as above) S [अ]नघ (for मम) — (L 32) B_2 तच्छ्रुत्वा K_4 [अ]प्यप्रिय पुसा, B_2 प्रथिता पुंसो, B_4 प्रार्थयेदन्य, D_1 $_2$ तु वरा नारी, D_3 [अ]थ नृप नारी, S [अ]द्य (G_2 $_4$ °न्य) प्रिय नारी (for [अ]व्यथय पुसो) K_4 D_{1-3} वृणुयात्, B_4 वरेण्य; S प्रणयेत् (for वृणुया) K_4 B_3 D_{1-3} $_5$ S किमुतार्जुन — (L 33) B_1 $_4$ Dc D_4 $_6$ तु (for च) D_{1-3} युष्माक प्रणयेन च (for the posterior half) — (L 34) K_4 अहं तस्य (for तस्य चाह). Dc_2 T_1 G_2 $_4$ M फल्गुने — (L 35) K_4 D_{1-3} T_1 G_2 $_4$ M तद्गच्छ त्व (for गच्छ त्व हि) K_4 $D_{1-3.}$ $_5$ S सखे (for सुखम्). — Colophon *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_3 45, D_1 46 — (L 36) D_4 T_2 G_{1-3} M_2 कृतकृत्या D_{1-3} उर्वशी कृतकृत्यवत् (for the posterior half). — (L 37) S साकरोत्. G_1 M मानं (for स्नान). B_3m D_5 °दर्शन° (for °प्रार्थन°) D_{1-3} अलंकारादिभिर्दिव्यैरात्मानं तद्दिदृक्षया. — (L 38) D_{1-3} ततो(D_3 तैर)लकरणीयैश्च; S स्नाना(T_1 °ता)लंकारनेपथ्यैर् (G_2 °नैपुण्यैर्) D_{1-3}

स्नानालंकरणैर्हृद्यैर्गन्धमाल्यैश्च सुप्रभैः ।
धनंजयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ।
अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता ।
दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ।
चित्तसंकल्पभावेन सुचित्तानन्यमानसा ।
मनोरथेन संप्राप्तं रमन्त्येन हि फाल्गुनम् ।
निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे ।
प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति ।
मृदुकुञ्चितदीर्घेण कुमुदोत्करधारिणा ।
केशहस्तेन ललना जगामाथ विराजती ।
भ्रूक्षेपालापमाधुर्यैः कान्त्या सौम्यतयापि च ।
शशिनं वक्त्रचन्द्रेण साह्वयन्तीव गच्छती ।
दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नाम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।
गूढगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ ।
सीधुपानेन चाल्पेन तुष्ट्याथ मदनेन च ।
विलासनैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ।
सिद्धचारणगन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी ।
बह्वाश्चर्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ।

संस्कृता; S शोभनै (for सुप्रभैः) — (L 39) K_4 D_{1-3} S शक्रस्याभ्यर्थनेन च, B_3 सर्वलोकातिगेन वे (for the posterior half) — (L 40) $Ś_1$ B_3 D_{1-3} S (G_1 damaged) वाक्यैश्च ($D_{1\ 2}$ सुवाक्यैश्च) चित्रसेनस्य (for the prior half) K_4 च दीपिता; $D_{1-3\ 5}$ S च (D_1 [अ]पि, D_2 [अ]भि-, D_3 सु-; D_5 प्र-) पीडिता — (L 41) B_3 D_5 दिव्यास्तरणसकीर्णे, D_{1-3} °भरणसंपन्ना; T_2 $G_{1\ 3}$ °स्तरणसुस्तीर्णे B_4 विचित्रे (for विस्तीर्णे) — (L 42) D_{1-3} S om line 42 K_4 B_3 भावितानन्य°; B_4 सुचित्तागत°, Dc D_5 स्वचितानन्य°, Dn_1 सचिनानन्य° (for the posterior half) — (L 43) D_3 $T_{1\ 2}$ (before corr.) $G_{2\ 4}$ M संप्राप्ता, G_1 °सो (for °प्त) $D_{1\ 2}$ मनोरथे (D_2 °थै) समासाद्य (for the prior half) K_4 रमत्येव हि; B_2 Dc Dn_1 n_3 D_5 रमत्येन हि, B_3 S रमयतीव, D_{1-3} कामयत्येव (for रमन्त्येन हि) S फल्गुन — (L 44) S निशाम्य (for निर्गम्य) K_4 निशम्य चंद्रोदयन, D_{1-3} चंद्रोदय समासाद्य (for the prior half) — (L 45) S (except G_1 M_2) पृथुसु° (for सा पृथु°). K_4 $D_{1\ 2}$ M भ(K_4 मु)वन महत्, D_3 शयन प्रति, T G_{2-4} सदन (T_1 शयनं) महत् — (L 46) D_3 °दीर्घास्तु (for °दीर्घेण) B_3 $D_{1-3\ 5\ 6}$ कुसुमोत्करधारिणा (D_5 °णी), Dc कुमुदोत्कच°, S (G_1 damaged) कुसुमोत्तम° (for the posterior half) — (L 47) D_1 S °पाशेन (for °हस्तेन) D_3 केशान्हस्तेन संयम्य (for the prior half) D_5 [आ]शु (for [अ]थ) S गच्छमाना व्यराजत — (L 48) D_3 रूपलावण्यमाधुर्ये (for the prior half) D_3 श्रिया (for [अ]पि च) — (L 49) D_3 मुख- (for वक्त्र-) K_4 -वर्येण, $D_{1\ 2}$ -वीर्येण (for -चन्द्रेण) K_4 आहूयतीव, $D_{1\ 2}$ S आह्व°, D_3 शात° (for साह्व°) Dc D_5 T_2 G_3 M_2 गच्छति, D_3 तर्जितं — (L 50) T G_{2-4} M_1 °रागरुचिरौ, M_2 °रागरचितौ (for °रागौ सुमुखौ) D_3 °गंधेन (for °चन्दन-) K_4 Dc $D_{1-3\ 5\ 6}$ -भूषितौ (for -रूषितौ) — (L. 51) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_2 n_3 D_{3-5} °रुचिरौ (for °विकचौ) K_4 Dc $D_{1-3\ 5}$ चास्या (for तस्या) — (L 52) $B_{1\ 4}$ Dn नम्य° (for नाम्य°) — (L 53) K_4 मध्ये चातीव K_4 $D_{1\ 2}$ शोभनी; B_1 G_2 M_1 शोभना, D_6 M_2 शोभिना — (L 54) K_4 $D_{1\ 2}$ अथ (for अधो) Dc D_5 S रथकूबरविस्तीर्णं, D_3 तस्यास्तदतिवि° (for the prior half) — (L 55) Dn_1 D_2 S रशना- (for रसना-) K_4 $B_{2\ 3}$ $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ S -शोभितं (for -भूषितम्) — (L 56) D_3 मुनीनामपि माध्याना (for the prior half) K_4 Dc $D_{1-3\ 5}$ T_1 M °कारक, $B_{3\ 4}$ °कारिणं (for °कारणम्) — (L 57) D_3 °नखावृत, D_5 °वस्त्रपर D_4 S (G_1 damaged) भाति (for रेजे) K_4 B Dc $D_{1\ 2\ 5}$ S चानवद्यया (D_5 om चाप्यनिंदित), $D_{4\ 6}$ निरवद्यया (for °वत्) — (L 58) K_4 B Dc $D_{1\ 2\ 5}$ S गूढगुल्फशि(S °सि)रौ पादौ (G_4 बाहू), D_3 व्यूढगुल्फोन्नतौ पादौ (for the prior half) K_4 $D_{1\ 2}$ ताम्रपत्रलता(D_2 °तला)गुली; Dc $D_{3\ 5}$ ताम्रपद्म(Dc_1 ताम्रायत)चला° (D_3 °तला°, D_5 °नखा°); S ताम्रपादतला° — (L 59) S चास्या (M_1 तस्या) (for चापि) D_1 T_1 G_1 M_1 शो(D_1 शु)भाते, D_3 शुशुभौ (for शोभेते) Dc_2 $D_{3\ 5}$ °युतौ; D_1 °तलौ, $D_{4\ 6}$ S °किनौ (for °किणौ) K_4 D_2 शु(D_2 सु)शुभाते किणीकृतौ (for the posterior half) — (L 60) S (except G_4) शीधु° (for सीधु°) $D_{1\ 3}$ तुष्ट्या च, T_1 तुष्टेथ, T_2 G_{2-4} तुष्टा च; G_1 damaged, M_1 तुष्टाथ (for तुष्ट्याथ) B_4 Dc वदनेन (for मद°) — (L 61) K_4 B_3 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ S (G_1 damaged) विलासितैश्च (for °सनैश्च) — (L 62) T G M_1 माध्वै(T_1 °ध्रै)र्याति, M_2 प्रार्थिना या (for सा प्रयाता) — (L 63) S om line 63 $B_{1\ 3}$ लोभ°; Dc D_5 शोभ° (for दर्श°) K_4 $D_{1\ 2}$ आश्चर्यमिव लक्ष्यते, D_3 आश्चर्यपदमागता (for the posterior half) — D_3 om lines 65–68 — (L 65) K_4 $D_{2\ 4-6}$ नन्वभ्रार्धावृता, B_3 ननुत्रार्धावृते; B_4 तन्वभ्रागावृता;

सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
तन्वभ्रावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती ।
ततः प्राप्ता क्षणेनैव मनःपवनगामिनी ।
भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचिस्मिता ।
तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता ।
अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ।
उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्मलं सुमनोहरम् ।
स शङ्कितमना राजन्प्रत्युद्गच्छत तां निशि ।
दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः ।
तदाभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ।

अर्जुन उवाच ।

अभिवादये त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ।
किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः ।

वैशंपायन उवाच ।

फाल्गुनस्य वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी ।
गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास तं तदा ।

उर्वश्युवाच ।

यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ।
उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे ।
तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ।
रुद्राणां चैव सानिध्यमादित्यानां च सर्वशः ।
समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनां च नरोत्तम ।
महर्षीणां च संघेषु राजर्षिप्रवरेषु च ।
सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च ।
उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः ।
ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्ष्मसु ।
वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रनन्दन ।
दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ।
सर्वाप्सरःसु मुख्यासु प्रनृत्तासु कुरूद्वह ।
त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेका तत्र दृष्टवान् ।
तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् ।

Dc1 (corrupt) तत्रर्धा व्याकुले, Dc2 D1 नवाभ्रव्यावृते, T G2–4 M तन्वभ्रप्रावृता (M2 °व्याहृता), G1 त च भूप्रावृता (for तनुरभ्रावृता) Dn2 D5 T2 G2 3 M2 गच्छति (for °ती) — (L 66) S [अ]तिदुष्प्रापा (G1 damaged, T1 M1 °प) (for क्षणेनैव) S (G1 damaged) मनसापि विकर्म(M1 °मि)भिः (for the posterior half) — (L 67) S (except G4, G1 damaged) फल्गुनस्य K4 D4 S (G1 damaged) गुणाधिका (for शुचि°) — (L 68) T4 G3 °मपि (for °मनु-) K4 D2 द्वास्थैस्तस्य, T1 द्वास्थेनापि, T2 G3–4 M1 द्वास्थैरपि (T2 G3 °भि-), G1 M2 द्वास्थैश्च वि- (for द्वारस्थैश्च) — (L 69) B8 नरव्याघ्र; S नृपश्रेष्ठ (for नर°) K4 D2 3 S परमाप्सरा, B8 स्वर्गभूषणा (for शुभ°) — D6 om lines 70–72, T1 om line 70 — (L 70) Dc D1 उपातिष्ठत्तदा वेश्म (for the prior half) B1 Dc मनोरमं (for °हरम्) K4 D2 3 S (T1 om) तत्र चो(K4 D1 2 तत उ)त्थाय शयनाद्वासविर्वासवोपम. — (L 71) S अशङ्कितमना B4 प्रत्युद्गच्छच्च, Dc D1 M प्रत्यागच्छत; T G3 4 प्रत्यगच्छत, G2 प्रत्यवेक्षत (for प्रत्युद्ग°) Dn4 प्रत्युद्गच्छत्ततो निशि, D3 अभ्युत्थानं चकार ह (for the posterior half) — (L 72) G2 4 प्राप्ता (for पार्थो) Dc ननामावृतलोचन.; T2 G2 3 लज्जावृतविलोचन — (L 73) B4 Dc S (G1 damaged) पादाभिव(Dc D6 T1 °वा)दन कृत्वा — (L 74) Hypermetric! T G1 3 M2 त्वा (for त्वा) S प्रमदे° (for प्रवरा°) — (L 75) K4 D2 3 S किं चा(D2 वा-; T1 न्वा)गमनकृत्य ते ब्रूहि सर्वं यथातथ — (L 76) K4 D2 3 S (G1 damaged) अकामफा(S फ)ल्गुन ज्ञात्वा(K4 दृष्ट्वा) (for the prior half) K4 D2 3 S (G1 damaged) इङ्गितज्ञा (for गतसंज्ञा) G2 4 ततो° (for तदो°) — (L 77) Dc D1 4 तत्तदा; D8 पाडव; S (G1 damaged) फल्गुन (for त तदा) — (L 79) K4 B1. 3 4 Dc D1–3 5 S सर्वं (for ऽहं स-) D3 om. lines 81–88 — (L 81) K4 B3 Dc D1 2 5 S (T2 before corr.) तवागमनतुष्ट्या च (Dc D1 ते) (for the prior half) — (L 82) K4 D2 मरुता (for रुद्राणा) K4 Dc D1 2 5 S (G1 damaged) सानिध्ये (for °ध्यम्) — (L 83) S (G1 damaged) चापि (for चैव) D4 समागमे (for नरो°) — (L 84) M2 सर्वषा (for संघेषु). M2 राजर्षीणां वरेषु च (for the posterior half) — (L 85) D2 om line 85 — (L 86) Dc D1 om. line 86 K4 D4 S (except G4) हृष्टेषु (for सर्वेषु) K2 स्थानमात्र°; G4 मानस्थान° (by transp.) — (L 87) G3 रुच्या (for ऋद्ध्या) T4 G2–4 प्रज्वाल्य° (for प्रज्वल°) K4 D2 T1 G3 M अग्नीषोमार्क- K4 D2 5 -वर्चसु, T1 M1 -वर्त्मसु (for -वर्ष्मसु) — (L 88) B2–4 Dc D4 4 6 घट्टमानासु; D1 पद्य°, D5 कण° (for वाद्य°) K4 वीणासुघम्यमानासु A few MSS शक्रनदन; B3 शत्रुमर्दन — (L 89) S गीते (for गये) K4 Dc D1 2 °लोचने (for °लोचन) D8 गेये प्रवृत्ते नृत्येथ गवर्वे पृथुलोचना — (L 90) K4 D2 G2 सर्वाप्सरससुख्यासु; Dc D1 °र सु मुख्येषु; D4 °र.सु पुण्यासु; T1 °रमसमाजेषु; G1 M °र(M2 °र)समास्यासु, G4 °र समाख्यासु K4 B1 2 4 Dc Dn1 D1 2 G1 2 4 प्रवृत्तासु; D6 प्रपन्नासु; T1 समास्यासु (for प्रनृत्तासु) S °त्तम (for °द्वह) — (L 91) K4 किलाभिलपन्, D1 2 कुलाभिलख (for किलानिमिष). B8 मामेका दृष्टवानसि; Dc D6 मामेकाग्र (D5 °ग्र) प्रदृष्टवान्. — (L 92) B3m Dc D1 तत (B3m तत्र) चैव-

तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ।
तथैवाप्सरसः सर्वा विसृष्टाः स्वगृहं गताः ।
अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिताः ।
ततः शक्रेण संदिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् ।
प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ।
त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ।
शक्रतुल्यं रणे शूरं रूपौदार्यगुणान्वितम् ।
पार्थं प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येवं तदाब्रवीत् ।
ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ।
तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिंदम ।
त्वद्गुणाकृष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता ।
चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ।
वैशंपायन उवाच ।
तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृतोऽर्जुनः ।
उवाच कर्णौ हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ।
दुःश्रुतं मेऽस्तु सुभगे यन्मां वदसि भाविनि ।
गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ।
यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम ।
तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा ।
यच्चेक्षितासि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे ।
तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते ।
इयं पौरववंशस्य जननी मुदितेति ह ।
त्वामहं दृष्टवांस्तत्र विज्ञायोत्फुल्ललोचनः ।
न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः ।
गुरोर्गुरुतरी मे त्वं मम वंशविवर्धिनी ।
उर्वश्युवाच ।
अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन ।
गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ।
पूरोर्वंशे हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः ।

गते; D2 तत्र चोपगते (for तत्र चावभृथे) — (L 93) K4 D2 स्वान् स्वान् निलयान् (D2 लालया) सुरा, S (G1 damaged) गता स्वनिलयान् (T1 °थं) सुरा — (L 94) K2 B1 Dn D4 विशिष्टा. (for विसृष्टा) K4 Dc D1–3 5 स्वान्गृहान्, S निलय (for स्वगृह) Dc D1 5 तथा, T1 सुराः (for गता) — (L 95) Dc D1 5 एताश्; S अह (for अपि) B1 D5 विवर्जिता (for विस°) — (L 96) D3 निर्दि° (for संदि°) — (L 97) K4 D2 3 S (G1 damaged) स्वयं; B2 इद (for अथ) Dc D1 5 मामेव स्वयमब्रवीत् (for the posterior half) — (L 98) Dc त्वत्कृतेन (for °तेऽहं) D3 सुरेंद्रेण D1 2 G4 M2 प्रेषिता (for °तो) D1 2 G3 4 वरवर्णिनी — (L 99) D2 सुरेशस्य (for महेन्द्रस्य) D3 °त्मनस्तथा, D5 °त्मना सह (for °त्मनश्च ह) — (L 100) Dc D1 3 वीरं (for शूरं) K2 B Dn D4 6 G1 सदौ° (for रूपौ°) — (L 101) Dc D1 4 5 त्वमित्येव Dc च सो, D2 S स मां; D5 वचो (for तदा) D3 (corrupt) त्वमेन समुनोदित — (L 102) Dc D1 तथा (for ततो) T1 G1 2 M प्रीता (for पित्रा) M2 तवान्तिक (for च तेऽनघ) D3 तव पित्रा च तेन च (for the posterior half) — (L 103) M2 अनुप्राप्ता महाबाहो (for the prior half) — (L 104) K4 D2 S न केवलं हि शक्रेण प्रेषिता चाहं (K4 D2 संदिष्टेत्यहं) मागता; D3 त्वत्सनिधानं शक्रस्य संदेशादहमागता — (L 106) D3 वदती (for ब्रुवती) K4 D2 S °न्वितो (for °वृतो) — (L 107) K4 D2 transp उवाच and पिधाय. K4 B4 D2 3 S त्रिदशोपम (for °शालये) — (L 108) S अश्रुतं (for दुःश्रुत) Dc1 D4 3 5 ते (for मे) Dc2 D1 तेषु (for मेऽस्तु). K4 यथा; G2 M यन्मा (for यन्मां). K4 Dc2 D1–3 5 6 T1 G1 2 M भामिनि (for भाविनि) — (L 109) Dc Dn2 D1 5 त्वं; S हि (T1 -सि, M1 -सि also) (for मे) K4 D2 नित्यमेव, Dc D1 5 नित्यमेषा; D3 विमेम्येषा, S नित्यं मेसि (T1 मे हि) (for निश्चयेन) Dc D1 5 मतिर्मम, D3 वरागने (for वरा°) — K4 B1–3 D2 S om lines 110–111. — (L 110) D5 reads line 110 in marg D3 5 यथा कुंती च माद्री च तथा त्वमपि भामिनि — (L 111) Dc Dn D1 4 6 कल्याणि (for °णी) — (L 112) Dc D1 5 यद्वीक्षि°, T2 G2–4 यत्प्रेक्षि° (for यच्चेक्षि°) D3 सुभगे (for विस्पष्टं) K4 तवाशुभे (in मया शुभे as above) — (L 113) K4 त्वं तच्च कारणं सर्वं; Dc D1 2 5 T G तच्च मे कारणं पूर्वं (D2 T G सर्वं), D3 M तत्र (M1 तस्य) मे कारणं सर्वं (for the prior half) K4 D2 3 S शृणु सत्येन सुस्मिते (D3 सुव्रते) — (L 114) D3 इह (for इयं) K2 D3 जननी-मुचितेति ह (D3 °न हि), K4 °नी मुदितेन ह, B2 3 Dc D5 °नी विदितेति ह, D1 2 °नी मुदितोभव, S °नीं सुदतीति ह (T1 °नीनि सुनीति हि) (for the posterior half) — (L 115) K4 D2 3 S विस्मयो°, D5 विज्ञातो° (for विज्ञायो°) — (L 116) T2 G3 3 सुश्रोणि (for कल्याणि) K2 D5 6 मतुम्; K4 B3 Dc Dn2 D1–3 S गतुम्, D4 मातुम् (for ध्यातुम्) K4 D1 2 अप्सरे, D3 उत्सहे, S अगने (for अप्सर.). — (L 117) K2 Dc2 Dn गुरुतरा D2 3 T G1 3 4 M त्वं मे (by transp) Dn1 सा मे (for मम) K2 Dn2 n3 मम त्वं वंशवर्धिनी; B1 2 4 D2 3 6 T G2–4 M2 मम वंशविवर्धनी — (L 118) K4 च ता सर्वा; S वय मर्वा (for च सर्वाः स्म) K4 D2 5 देवराज्ञा वरानन; Dc D1 °राज (D1 °राज-) वरानने, D3 °राजानुगानघ; T G °वार (T1 °वारा)-वरागना, M °वारा वरानन (for the posterior half) — (L 119) T2 G1 3 मा (for मां) — (L 120) B

तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ।
तत्प्रसीद न मामार्तां विसर्जयितुमर्हसि ।
हृच्छयेन च संतप्तां भक्तां च भज मानद ।
अर्जुन उवाच ।
शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ।
यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानघे ।
तथा स्ववंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ।
गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि ।
त्वं हि मे मातृवत्पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्छिता ।
वेपन्ती भ्रुकुटीवक्त्रा शशापाथ धनंजयम् ।
उर्वश्युवाच ।
तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागताम् ।
यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशं गताम् ।
तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ।
अपुमानिति विख्यातः षण्ढवद्विचरिष्यसि ।
वैशंपायन उवाच ।
एवं दत्त्वार्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वसन्त्यथ ।
पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ।
ततोऽर्जुनस्त्वरमाणश्चित्रसेनमरिंदमः ।
संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या यथा तथा ।
निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ।
तत्र चैवं यथावृत्तं शापं चैव पुनः पुनः ।
न्यवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वशः ।
तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः ।
सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
सुपुत्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ।
ऋषयोऽपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज ।

D_c D_{n3} D_1 पुरोर् (for पू°) D_c D_1 च (for हि) K_4 D_2 पितर कस्य पुत्राश्च, D_3 पितरो वापि तनया; S पितर सोदरा॰ पुत्रा (for the prior half) D_3 [ऽ]पि (for वा) D_1 M_2 इहागताः; T G M_1 [आ]गता इह (for त्विहा°). — (L. 121) T_1 °यति स्म (for °यन्त्यस्मान्) T_1 G_1 M न चास्त्ये(M_2 °स्त्वे)षा, T_2 $G_{2\ 3}$ नैव तेषा, G_4 न वै तेषा (for न च तेषा) — (L. 123) K_4 B_1 S सप्राप्ता (for सतप्ता) S (except G_4) मानघ (for °द) — (L. 124) T_1 यथा; G_1 यद्दा; G_2 M यत्त्वा (for यत्त्वा). — (L. 125) B_2 सदैवता (for सदे°) — (L. 126) K_2 D_5 वेह, K_4 B_{1-3} D_c D_n $D_{1\ 2}$ चेह (for चैव). S समा इह (for ममानघे) D_3 समानेति समासि मे (for the posterior half) — (L. 127) K_4 B D_n $D_{4\ 6}$ च; T_1 त्व (for स्व-). D_3 [ऽ]ति (for ऽद्य) — (L. 128) M_2 त्वत्पादौ (for पादौ ते) — (L. 129) K_4 पाल्या (for पूज्या). G_1 ईक्ष्यो; a few MSS रक्षो (for रक्ष्यो). — (L. 130) K_4 D_c $D_{2\ 3\ 5}$ S तथा(S °तो)वधूता पार्थेन (for the prior half) — T_2 G_3 om lines 131–134 — (L. 131) K_4 चुकोप चोर्वशी राजन्; B_3 D_c $D_{1-3\ 5}$ T_1 $G_{1,2\ 4}$ M वेपती भ्रुकुटी कृत्वा K_4 शापो दत्तश्च दारुण. (for the posterior half) — (L. 132) K_4 om line 132. $G_{2\ 4}$ चित्रसेना° (for तव पित्रा°) — (L. 133) T_1 $G_{2\ 4}$ M त्वं (for मा). D_3 °प्रपीडिता (for °वश गताम्) K_4 भजती मामनादृत्य न कृत वचन मम — (L. 134) $B_{2\ 4}$ D_c D_5 T_1 $G_{1\ 2,4}$ नर्तक· (for °न·) — (L. 135) S अपुस्त्वेन च (for अपुमानिति) A few MSS षड° or खढ° (for षण्ढ°). — (L. 136) K_2 B D (except $D_{1-3\ 5}$) S (except M_1) om the ref (M_1 om उवाच) K_4 D_2 S स्फुरितोष्ठी; $B_{3,4}$ D_5 स्फुरदोष्ठा. K_2 श्वसत्यथ; K_4 $D_{2\ 5}$ °सन्निव; B_4 °सत्तथा, D_c T G_3 M_1 °सत्यपि; D_3 °सित्यल, $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 श्वसत्यपि. — (L. 137) S शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) K_4 D_{1-3} S स्व निवेशन (for गृहमा°). — K_4 B_3 D_{1-3} S subst for lines 138–139 D_5 ins (the first line only) after 137.

पार्थोऽपि लब्ध्वा त शाप ता निशा दु खितोऽवसत् ।
चिन्तयश्चित्रसेनाय प्राप्त सर्वमदृष्टवान् ।
तत प्रभाते विमले गन्धर्वस्य यथातथम् ।

[(L. 1) T_2 G_{2-4} शापं त (by transp) G_1 [ऽ]भवत् (for ऽवसत्). B_3 ता निशा दु खितो राजन्तदा पार्थस्तदावसत्. — (L. 2) B_3 M_2 om line 2 T G विवक्षु° (for चिन्तय°). M_2 विचित्रं चित्रसेनाय, G_1 स चित्रवीर्यमेनाय (for the prior half) T G_{2-4} M_1 °महृष्टवत्; G_1 °मदृष्टवत् (for °मदृष्टवान्)] — M_1 om lines 138–141 — (L. 138) D_c त्वरायुक्तश (for त्वरमाणश्) B D_c $D_{5\ 6}$ चित्रसेनस्य मदिर (D_c °रे) (for the posterior half) — (L. 139) D_c D_5 उर्वश्याश्च (for तदुर्वश्या) B D_c D_5 यथातथ — (L. 140) D_6 T_1 G M_2 चित्रसेनस्य S (M_1 om) फल्गुन. (for पाण्डव.) — (L. 141) K_4 B D_c $D_{1-3\ 5}$ S (M_1 om) तत्र (T_1 यच्च; T_2 $G_{1\ 2,4}$ M_2 तच्च) सर्वं, $D_{4\ 6}$ चित्रसेन (for तत्र चैव). S (M_1 om) यथातथ (for पुन पुन) D_3 शापस्येव तथा पुनः (for the posterior half) — (L. 142) K_2 D_n D_4 अवेदयच्च (K_2 °द्ध), K_4 निवे°; D_c D_5 आवे°; D_6 न्यवेदयत्स — (L. 143) S तदा त्वानाय्य तनय — (L. 144) K_4 B_{2-4} शात° (for सान्त्व°) — (L. 145) B_4 D_c D_{n2} D_5 सत्पुत्रा° (for सु°). D_c T_2 G_{2-4} transp पृथा and त्वया D_5 त्वया (for पृथा), and माता (for त्वया). K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ S पुरुषसत्तम (G_1 [अ]द्य पुरुषर्षभ); D_c [अ]द्य पुरुषोत्तम. (for पुत्रेण सत्तम) — (L. 146) D_3 damaged S जिताश्चैते

यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ।
स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ।
अज्ञातवासो वस्तव्यो युष्माभिर्भूतलेऽनघ ।
वर्षे त्रयोदशे वीर तत्र त्वं क्षपयिष्यसि ।
तेन नर्तनवेषेण अपुंस्त्वेन तथैव च ।
वर्षमेकं विहृत्यैव ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ।
एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ।
मुदं परमिकां लेभे न च शापं व्यचिन्तयत् ।
चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ।
रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।
य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।
इदममरवरात्मजस्य घोरं
शुचि चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य ।
व्यपगतमददम्भरागदोषा-
स्त्रिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ।

Colophon.

7

K_2 B (except B_1) D (except D_{1-3}) ins after 3.49 24, K_1 (which om. 21–24) ins after 3 49 20.

द्यूतप्रियेण राजेन्द्र कृतं तद्भवता तथा ।
प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्वे निपातिताः ।
न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान्सुदुर्जनः ।
न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ।
अधिगम्य च सर्वान्नो वनवासमिमं ततः ।
प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याधमपूरुषः ।
यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथंचन ।
अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ।
द्यूतेन ते महाराज पुनर्द्यूतमवर्तत ।
भवांश्च पुनराहूतो द्यूतेनैवापनेष्यति ।
स तथाक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ।
चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः ।
यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणान्कर्तुमर्हसि ।
यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मांश्च कृत्स्नशः ।
निकृत्या निकृतिप्रज्ञो हन्तव्य इति निश्चयः ।
अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ।
यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ।
हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु नो भवान् ।

T_1 °रथ (for °भुज) — (L 147) K_4 D_{1-3} यच्च, S य च (for यत्तु). — (L 148) D_3 स चापि हि तथा काले (for the prior half) — (L 149) K_4 B_2 Dn $D_{4,6}$ भवद्भिर् (for युष्माभिर्) D_3 किल (for ऽनघ) — (L 150) K_2 B_1 Dn $D_{4,6}$ त तत्र, B_2 $D_{1,3,5}$ तत्र त (D_3 तत्) (for तत्र त्व) $D_{2,3}$ क्षपयिष्यति, S गमयिष्यसि — (L 151) D_3 तत्र (for तेन) T_2 G नर्तक° (for नर्तन°) S अपुस्कत्वेन (T_1 अप्यपुस्त्वेन) चैव हि — (L 152) K_2 Dn G_4 °मेवं (for °मेकं) B_3 Dc_2 D_3 °त्यैव (for °त्यैव) — (L 153) Before line 153, K_4 Dc $D_{1-3,5}$ S ins वैशं° उ° (S om उ°). S अर्जुन (for फाल्गुन) — (L 154) $D_{1,2}$ विचित°, S अचित° (for व्यचिन्त°) — (L 156) S रतवान् (for रेमे स) K_4 $B_{1,3,4}$ Dc $D_{1-3,5}$ स्वर्गमदने; S शक्र(G_1 चित्र)सदने (for स्वर्गभवने) — (L 157) K_4 Dn इद य (by transp), $B_{1,4}$ $D_{1,2}$ T_2 G_1 य इम, T_1 M य इमा K_2 Dn वृत्त नित्यं (by transp), S नित्य धृाति — (L 158) K_4 D_2 पातकेषु, T_1 कामु° (for पाप°) D_3 पापेषु परिवर्तते — Metre of final stanza Puspitāgrā — (L 159) T_1 इयम् (for इदम्). S घोरा (for घोर) — (L 160) B_3 पाडवस्य (for फाल्गु°) K_2 Dc D_2 शुचि चरित धनजयस्य श्रुत्वा, S धृतिमचला च धनजयस्य श्रुत्वा (T_2 G_{2-4} दृष्ट्वा) — (L 161) T_2 G_{2-4} अपगत- (for व्यपगत-). B_3 °रागदम° (by transp); S -भयड(T_2 (G_3 °द)भरागदोषाम्. — (L. 162) S रमयति (for [अ]भिरमन्ति). D_3 त्रिदिवगतान्नमयेद्धि पार्थिवेद्रान्.

7

(L 1) K_1 Dn transp कृत and तथा. Dc द्यूत तद्भवता यथा. — (L. 3) K_2 सुदुर्जय (for °र्जनः) — (L. 4) K_2 चारैर्वेत्ति (for °रिति). — (L 5) B_3 reads line 5 in marg K_1 अभि° (for अधि°) — (L 6) D_5 पराजयिष्यसि (for प्रव्राज°). B_4 Dc_1 D_5 [अ]धर्म°; D_4 यम° (for [अ]धम°) — (L 7) B_4 तथास्मानधिगच्छेत. — (L 8) B_{2-4} Dc अज्ञातवासा(B_2 °चर्या)दुत्तीर्णान्. — (L 9) B_3 D_1 युद्धम् (for द्यूतम्) K_1 पुन पूर्ववदेव हि (for the posterior half) — (L 10) K_2 $B_{3,4}$ Dc तु (for च) B_2 °यास्यति (for °नेष्यति). — (L 11) B_4 स यथा; Dc Dn_2 D_5 सर्वथा (for स तथा). B_3 Dn_2 [अ]कुशलो (for कुशलो). K_1 [ऽ]कृत° (for गत°) — (L. 12) K_1 चरिष्यति भवान्राजन् (for the prior half). Dc वसति (for °तीः). — (L 13) K_1 तु; Dn_1 न (for सु-). — (L 14) $B_{2,4}$ Dc D_5 वेदान्; B_3 देवान् (for वेद-) K_1 B_{2-4} Dc D_{4-6} शाश्वतान् (for कृत्स्नश.) — Line 15 = 3 49 20^{ab}. — (L 16) Dc Dn D_2 यावद्धन्मि (for °च्छक्ति). — (L 18) K_1 मे; B_4 मा (for नो).

8

(L. 1) B_2 वस्त्राणि (for वासांसि) — (L 2) B Dc $D_{5,6}$

8

After 3 53 7, K1 2 B D (except D1–3) ins.:

विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्राः स्रजस्तथा ।
भूषणानि तु मुख्यानि देवान्प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ।
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य ग्रसते पुनः ।
हुताशमीशं देवानां का तं न वरयेत्पतिम् ।
यस्य दण्डभयात्सर्वे भूतग्रामाः समागताः ।
धर्ममेवानुरुध्यन्ति का तं न वरयेत्पतिम् ।
धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् ।
महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्पतिम् ।
क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे ।
वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ।
नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
समाप्लुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ।
देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ।
वृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
दौत्येनागत्य कल्याणि तथा भद्रे विधीयताम् ।
कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ।
परार्थे यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ।
एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः ।
एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् ।

9

After 3 55 1, M2 ins.

मद्यपूर्णं समादाय घटं कटिसमन्वितम् ।
अपरेण तु मांसं च दग्धकाष्ठाचितं बहु ।
श्वभिः परिवृतो रौद्रः कपटी भ्रुकुटीमुखः ।
रक्ताम्बरधरः कालो रक्तस्रगनुलेपनः ।
कथयन्त्विविधास्तत्र कथाः परमदारुणाः ।
परदारापहरणं परद्रव्यप्रलम्भनम् ।
पाने चातिप्रसङ्गं च विश्वासस्य च घातनम् ।
द्यूते च मृगयायां च चौर्ये चाशुचिकर्मणि ।

10

For 3 62 1–17, K4 D1–3 subst.:

बृहदश्व उवाच ।
सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
अगच्छद्राजशार्दूल विद्युल्लेखेव शारदी ।
सार्थं महति दुःखार्ता भर्तृदर्शनलालसा ।
रजसा समवच्छन्ना सार्थजेन शुचिस्मिता ।
अनभिज्ञायमानैव गच्छन्ती सुमहद्वनम् ।
आससाद सरो रम्यं भास्करस्यास्तसंगमे ।
शीततोयं सुविपुलं निर्मलं नैकयोजनम् ।
कह्लारैः समवच्छन्नं पद्मोत्पलविराजितम् ।
हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।
तीरजैस्तरुभिर्हृद्यैः फलपुष्पोपशोभितैः ।
व्यराजत यथा राजा सुभृत्यैः परिवारितः ।
तदाश्रित्य स सार्थस्तु निवासायोपजग्मिवान् ।
भारार्ताः सौरभेयास्तु क्षुत्तृषापरिवारिताः ।
अवरोपितभारास्तु लेभिरे परमं सुखम् ।
तथाश्वा वारणाश्चैव रासभाः करभैः सह ।
दृष्ट्वैव तत्सरो रम्यमाश्वासं परमं ययुः ।
अथानन्तरमेवेह वणिजः पथिकास्तथा ।
यथायोगं यथास्थानं स्वावासं प्रतिपेदिरे ।
यथास्थितिसमाचारमाहारस्थानमेव च ।
अवतीर्यावसन्नाना चक्रुश्चैव प्रवेक्षणम् ।

च (for the first तु) — (L 4) K2 Dc1 D4 कात; B1 या त (for का त) — (L 5) K1 भूतास्त्राससमन्विता. (for the posterior half) — (L 6) Dc °मेवाव° (for °मेवानु°) K2 Dc1 Dn2 कात (for का त) — (L 7) B1 3 °सूदन (for °मर्दनम्) — (L 8) K2 Dc1 कात (for का त) —(L 11) B1 3 4 Dc D5 तु (for सा) — (L 13) K2 B1 3 Dc नमस्कृत्वा — (L 16) D5 दूत्येन (for दौ°) B2 Dc D5 नाहं (Dc कथ) स्वार्थमिहोत्सहे (for the posterior half), cf line 18 — (L 18) B3 कर्तुं (for कथ) — (L 19) K1 तथा; K2 पुन. (for ततः) — (L. 20) Dc तत्र (for भद्रे).

10

(L 1)=3 62 1[ab]. D3 सार्थवाहस्य तद्वच.. — (L 2) D1 नर° (for राज°) — (L 3) Cf 3. 62 1[cd] D3 भर्तुर् (for भर्तृ-) — (L 4) D1 सार्थेन सह दुःखिना (for the posterior half). — (L 5) D1 °माने च, D3 °माना तु (for °मानैव) — (L 7) K4 चैक°, D1 नव° (for नैक°) — (L 10) K4 °शोभित (for °शोभितैः) — (L 11) K4 विराजति, D1 विराजत K4 स्व° (for सु°) — (L 12) D1 यदाश्रित्य K4 D1 तु (for च), and °चक्रमे (for °जग्मिवान्) — (L 13) K4 D1 च (for तु). K4 लेभिरे परम सुख, D2 क्षुत्तृषापरिकर्शिना — K4 om line 14 — (L 17) D1 °मेवाह; D2 °मेते च (for °मेवेह) — (L 18) K4 यथाजोष (for °योग). K4 आवास; D3 स्ववास — (L 20) D1 विषण्णानां (for [अ]वसन्नाना) K4 [अ]न्ववेषणं; D1 [अ]प्यवेक्षण (for प्रवेक्षणम्) — (L 22) D2 परे (for [अ]परे) — (L 23) K4 समागमान्. — (L 25) D1 च (for ते).

चक्रुः कथाश्च विविधाः क्रयविक्रयसंश्रिताः ।
प्रशंसन्त्यपरे कष्टामटवीं श्वापदावृतम् ।
स्मरन्तो गृहभोगांश्च ज्ञातीनां च समागमम् ।
पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वे निद्रावशं ययुः ।
संवाहनेन भाराणां बहुवासरजेन ते ।
खिन्ना. पतितगात्रास्तु निद्रयापहृता भृशम् ।
प्रसारिताङ्गाः खिन्नाश्च मृतकल्पा इवाभ्मते ।
अथार्धरात्रसमये गजयूथं महत्तदा ।
आजगाम सरो यत्र पिपासुस्तत्सरोजलम् ।
अथापश्यत तं सार्थं सार्थजान्सुबहून्गजान् ।
ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ।
तेषामापततां वेगः करीणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागानां नालं सस्था वनोद्भवैः ।
करिभिः करिणः सर्वे नीता मृत्युवशं क्षणात् ।
स च सार्थो विमथित· सस्त्रीबालगजान्वितः ।
आरावः सुमहानासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
वाजिभिः प्रद्रुतैश्चैव महोष्ट्रै रासभैस्तथा ।
अन्योन्यं नाभिरक्षन्तं मथ्यमाना वनद्विपै· ।
हतो भ्राता हतः पुत्रो हत स्वामी हतो मम ।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टं त्रायध्वं धावताधुना ।
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ।
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तत· ।
पुनरेवाभिधावन्ति वित्तप्रध्वंसकास्तथा ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसन्त्रस्तमानसा ।
अपश्यद्वैशसं तच्च सर्वलोकभयंकरम् ।
अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ।
संत्रस्तमनसा तस्मिंस्तस्थौ शशिनिभानना ।
सर्वैर्विध्वंसितैर्भग्नैस्तरुभिश्चन्दनादिभिः ।
विक्षिप्तैर्भाति भू· सर्वा द्यौर्ऋक्षैरिव शारदी ।
पतद्भिः पात्यमानैश्च पतितैश्च ततस्ततः ।
भीषणीयं वनं तद्धि बभौ तत्र समन्ततः ।
विमुक्तनादसंत्रस्त हाहाकारविनादितम् ।
बभौ तत्सत्त्वसंबाधं महारणमिवापरम् ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ता· सार्थाः केचिदविक्षताः ।
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न च वैश्रवणः प्रभुः ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा सार्थिकैः कृता ।
शकुनानां फलं चाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहा वा विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः ।
यासावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयेय विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुष्कृताम् ।
लोष्टभिः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
अवश्यमेव हंस्यामः सा तु सार्थस्य कृत्यका ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
भीता त्रस्ता च संविग्ना प्राद्रवद्येन काननम् ।
आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ।

— (L 26) D1 च (for तु) D3 °पहृता (for °पहृता) — (L 27) D1 प्रसारिताश्च (for °ताङ्गा) K4 corrupt — (L 29) K4 D2 राजन् (for यत्र) — (L 30) D1 अथापश्यच्च K4 सार्थं तु ; D1 तत्सार्थं ; D2 सार्थं तत् — (L 32) D1 °द्रवतो, D2 °द्रवति (for °द्रवन्त) — (L 34) D1 मृगाणा, D2 शृगिणा (for शृङ्गाणा) — (L 35) K4 स्पदनादपि K4 marg स्पदनानपि मातगानालानस्थान्वनोद्भवै — (L 38) D1 सुमहाश्चासीत् — (L 40) K4 °लक्षत (for °रक्षन्त) — (L 41) D1 हता पुत्रा K4 D1 सहायो (D1 °या) निहतो (D1 °ता) मम (for the posterior half) — (L 42) K4 कष्टरा (for कष्ट) — (L 44) D1 एव (for एतद्) — (L 45) D1 [ऽ]भिद्र° (for विद्र°) — (L 49) D3 °द्विपम (for °द्वशम) D1 तत्र (for तच्च). — (L 50) D2 तच्छ्रुत्वा (for तद् दृष्ट्वा) — (L 52) K4 D1 सार्थे (for सर्वैर्) D1 विध्वासितै. K4 मणिरामिस्तचदनै (sic) (for the posterior half) K4 (marg) सार्थे विध्वसिते भग्नेगुरुभि· सह चदने. — D3 om from the posterior half of line 52 up to पतितैश्च in line 54 — (L 53) D3 शारदै (for °दी) — (L 54) D1 पतद्भि पातितैस्तत: (for the posterior half) — (L 58) K4 सार्थात् (for सार्थाः) — (L 61) K4 नून (for न च). D1 नार्चितो धनदः प्रभु. (for the posterior half) — (L 64) D3 °दिह वागत (for °दिदमा°) — (L 66) D1 ह्युत्तम° (for ह्युन्मत्त°) — (L. 68) D1 तयैव (for तयेय), and नून (for पूर्वं). — D1 om lines 69–70 — (L 70) K4 (by corr) काचिद् (for कार्या) D2 कृत्वा वै राक्षसीमिव (for the posterior half) — D2 om lines 71–88 — (L 71) D1 घ्नत माचिर, D3 सर्वदु खदा (for नैकदु°). — (L 72) D1 लेष्टैश्च (for लोष्टभि). — (L 74) K4 तेषा वाक्य (by transp). — (L 75) K4 हता भीता; D1 भीता भीता.

अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ।
न स्मराम्यशुभं किंचित्कृतं कस्यचिदण्वपि ।
कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् ।
अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ।
भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराभवः ।
भर्त्रा सह वियोगं च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
निर्वस्त्रता वने वासो बहुव्यालनिषेविते ।
योऽप्यकस्मान्मया प्राप्तो निर्जने गहने वने ।
सोऽपि सार्थः पराभूतो दैवेन विधिना ध्रुवम् ।
आशङ्कते च मां पापां मदीयं व्यसनं तथा ।
साहमेवविधा नून ध्रुव नास्त्यत्र सशयः ।
मन्दाया हि ममाभाग्यैः सार्थो नूनं निपातितः ।
कुत्रात्मानं पातयेयं यामि कं शरणं वने ।
मरणेन भवेच्छान्तिर्भ्रियन्त्या दुःखजीवितम् ।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिञ्जीवितेश्वर ।
कि मां विलपतीमेवं नाभिजल्पसि मानद ।
एवमादि बहूनन्यान्प्रलापान्बाष्पविक्लवा ।
कुर्वती पर्यधावच्च विजनं गहन वनम् ।

Colophon

☞ This passage has many lines in common with passages No 11–12 given below, with which it should be compared

11

For 3 62 6^{ab}–10^{cd}, D5 subst

भारार्ताः सौरभेयाश्च क्षुत्तृषाभिपरिप्लुताः ।
अवरोपितभारास्तु लेभिरे परमां मुदम् ।
तथाश्वा वारणाश्चैव रासभाः करभैः सह ।
दृष्ट्वैव तत्सरो रम्यमाह्लादं परम ययुः ।
तथानन्तरमेवेह वणिजः पथिकास्तथा ।
यथायोग्यं यथास्थानमावासं प्रतिपेदिरे ।
यथास्थितैः समाचारमाहारं स्थानमेव च ।
अवतीर्यावसन्नानां चक्रुश्चैवान्ववेक्षणम् ।
चक्रुः कथाश्च विविधाः क्रयविक्रयसंश्रिताः ।
प्रशंसन्त्यपरे कष्ट पदवींश्चापदावृताम् ।
स्मरन्तो गृहभोगांश्च ज्ञातीनां च समागमम् ।
पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वे निद्रावशं ययुः ।
सवाहनेन भाराणा बहुवासरजेन च ।
खिन्नाः शयितुकामास्ते निद्रयापगता भृशम् ।
प्रसारिताङ्गाः खिन्नाश्च मृतकल्पा इवाभते ।
अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमितं तदा ।
सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
अथ सार्थं गिरिनिभा मदप्रस्रवणाविलाः ।
मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्यास्तीरमुत्तरम् ।
अथापश्यत त सार्थं सार्थजान्सुबहून्गजान् ।
तांश्च पान्थगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ।
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां सृगाणां पतता क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागानां बालसंस्थावनोद्भवैः ।
करिभिः करिणः सर्वे मृत्युता प्रापिताः क्षणात् ।
सार्थश्च सोऽपि मथितः सस्त्रीबालगजान्वितः ।
आरावः सुमहानासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
वाजिभिः प्राहतैश्चैव गजोष्ट्रै रासभैस्तथा ।
अन्योन्य नाभ्यरक्षन्त मथ्यमाना वनद्विपैः ।
सुप्तं ममर्दुः सहसा चेष्टमान महीतले ।
हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ।
न च गुल्माश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् ।
केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता गजैः ।
निहतोष्ट्राश्च बहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।
भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ।
घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
वृक्षेष्वासज्य संदृष्टाः पतिता विषमेषु च ।
तथा त निहत सर्वं समृद्ध सार्थमण्डलम् ।
हतो भ्राता हतः पुत्रः सहायो निहतो मम ।
एषोऽग्निरुत्थित कष्टस्त्रायध्वं धावताधुना ।
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावतः ।

D3 °चत्र (for °चेन) — (L 76) D3 °निदयत् (for °देवयत्) — (L 78) K4 नाशु बध्नामि कुशल — (L 81) D1 य[च्च]-जन्मांतरकृत तत्पापं पतित महत् — (L 82) D1 कष्टा विपद; D3 कष्टामापदा — (L 83) D1 स्वजनस्य (for °नाच्च) K4 पराभव. — (L 84) D1 वियोगश्च; D3 °गो हि — (L 86) D3 यो ह्यकस्मादनुप्राप्तो. — (L 88) D1 सार्थो (for पापा) D1 जनविध्वंसकारिणी, D3 कृत्वा वै राक्षसीमिव (for the posterior half) — (L 89) D2 resumes D2 °स्म्यत्र (for °स्त्यत्र) D1 लोकैर्यत्परिशंकिता (for the posterior half) — (L 90) K4 मम हाभाग्यै (for हि ममा°) D3 [ऽ]य विनि° (for नूनं नि°) — (L 91) D1 पातयेह (for °येय) D2 3 त्यक्त्वात्मानं तु पापिष्ठा कस्याहं शरणं वने — (L 94) K4 °जानासि (for °जल्पसि) — (L 95) D3 विलापान् (for प्र°) — (L 96) D1 °धावत्सा (for °धावच्च). D2 विपिन गहने वने (for the posterior half) — Colophon. *Adhy no* . D1 (in figures and words) 67.

सन्त्रस्तवदना भैमी तस्थौ शशिनिभानना ।
सार्थे विध्वंसितैर्भग्नैरगरुभिः सचन्दनैः ।
विक्षिप्तैर्भाति भूः सर्वा द्यौरिवर्क्षैश्च शारदैः ।
पतितैः पात्यमानैश्च धावद्भिश्च ततस्ततः ।
विमुक्तनादसंत्रस्तं हाहाकारविनादितम् ।
भीषणीयं वनं तद्धि तत्राभूद्धि समन्ततः ।
अभूत्प्रलयसंकाशं महारण्यमिवापरम् ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थाः केचिदभिद्रुताः ।
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणो विभुः ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा सार्थिकैः कृता ।
शकुनानां फलं वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहास्तु विपरीता वा किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः ।
यासावद्य महासार्थे नारीवोन्मत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयैव विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा पिशाची वा यक्षी वातिभयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदाम् ।
लोष्टैः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
अवश्यमेव हन्तव्या सा सार्थस्य तु कृच्छ्रदा ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
ह्रीता भीता च संविग्ना प्राद्रवद्येन काननम् ।
आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ।
अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
नानुबध्नामि कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं जन्मान्तरकृतं पापं मापतितं महत् ।
अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ।
राज्यापहरणं भर्तुः स्वजनाच्च पराभवः ।
भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
विवस्त्रता वने वासो बहुव्यालनिषेविते ।
यो ह्यकस्मान्मया प्राप्तो निर्जने गहने वने ।
सोऽपि सार्थः पराभूतो विधिना केनचिद्भृशम् ।
आशङ्कमाना सा पापं महीयो व्यसनं तथा ।
साहमेवंविधा नूनं ध्रुवं नास्त्यत्र संशयः ।
मन्दायास्तु ममाभाग्यैः सार्थो नूनं निपातितः ।
कुत्रात्मानं पातयेयं यामि कं शरणं वने ।
मरणात्तु भवेच्छान्तिर्म्रियत्या दुःखजीवितम् ।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिञ्जीवितेश्वर ।
किं मां विलपतीमेवं नाभिजानासि मानद ।
एवमादीन्बहूनन्यान्प्रलापान्बाष्पविक्लवा ।
कुर्वती पर्यधावत्सा गहनं विपिनान्तरम् ।

Colophon.

☞ This passage is a variant version of lines 13–96 of passage No. 10 given above (q. v.)

12

K4 Dn ins. after 3. 62. 10; D6, after 284*:

आरावः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताधुना ।
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ।
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा ।
पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातराः ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ।
अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ।
अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ।
संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्था केचिदविक्षताः ।
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा प्रथमं कृता ।
शकुनानां फलं वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः ।
यासावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयैव विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदाम् ।
लोष्टभिः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य किल कृत्यकाम् ।

12

(L. 9) Dn3 सर्व (for तत्र) — (L. 11) Dn3 °वदनोच्छ्वासा. — (L. 21) K3 अमानुषा; Dn3 च मानुषं — (L. 23) D6 मा ध्रुवा (for वा ध्रुवं) — (L. 25) D6 नैकदुष्कृता — (L. 26) D6 लोष्टैश्च (for लोष्टभिः) — (L. 27) D6 हस्याम (for हन्यामः), and मा वै सार्थस्य कृत्यका (for the posterior half) — (L. 29) K4 D6 °चैन (for °चत्र)

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम्
ह्रीता भीता च संविग्ना प्राद्रवद्यत्र काननम् ।
आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ।
अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ।
न स्मराम्यशुभं किंचित्कृतं कस्यचिदण्वपि ।
कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं जन्मान्तरकृतं पापं मापतितं महत् ।
अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ।
भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ।
भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
निर्नाथता वने वासो बहुव्यालनिषेविते ।

☞ Cf passages No 10 and 11 given above, which are similar in content This amplified version of the story, though adopted in all old printed editions, is restricted to a small group of Devanāgarī MSS, K_{4} Dn D_{1-3} $_{5}$ $_{6}$ and is undoubtedly spurious It was rightly athetized by Bohtlingk in his edition of the Nalopākhyāna in the first edition of his *Chrestomathie* Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3 70.

13

After 3. 83 82, $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{1.6}$ ins ·

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्रतत्रावगाहिता ।
विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ।
यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ।
सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।
सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ।
द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता ।
पुष्करे तु तपस्तप्येद्दानं दद्यान्महालये ।
मलये त्वग्निमारोहेद् भृगुतुङ्गे त्वनाशनम् ।
पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ।
स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तावरांस्तथा ।
पुनाति कीर्तिता पापं दृष्टा भद्रं प्रयच्छति ।
अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् ।
यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् ।
तावत्स पुरुषो राजन्स्वर्गलोके महीयते ।
यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् ।
न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ।

14

After 3 97 27, K_{1} $_{2}$ B D (except D_{1-3} $_{5}$) ins

वातेरिता पताकेव विराजति नभस्तले ।
प्रतार्यमाणा कूटेषु यथा निम्नेषु नित्यशः ।
शिलातलेषु संत्रस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव ।
दक्षिणां वै दिशं सर्वां प्लावयन्ती च मातृवत् ।
पूर्वं शम्भोर्जटाभ्रष्टा समुद्रमहिषी प्रिया ।
अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवगाह्यताम् ।
लोमश उवाच ।
युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

— (L 30) K_{2} तत्पापाम्. — (L. 31) K_{2} संरमे दारुणे महत् (for the posterior half). — (L 35) Dn_{2} D_{6} मा पतित (for मापतित) — (L 36) K_{2} कष्टम् (for कष्टाम्) — (L 38) K_{2} वियोग च (for °गश्च).

13

(L 1) Dc transp lines 1–2 and 3–4. K_{1} Dc_{2} °कुत्रा° (for °तत्रा°). — (L 2) K_{1} नखल; Dc_{1} परमे (for परम). — B_{4} om lines 3–4 — (L 3) $B_{1}m$ अश्वमेध° (for यद्यकार्य°). K_{2} गत्वा (for कृत्वा) K_{2} °वसेवन; B_{2} °भिषेचन (for °वसेचनम्) — (L. 4) K_{2} गागेयो; B_{2} गगाभो; B_{3} Dc गगाया (for गङ्गापो) K_{1} $_{2}$ दहत्याग्नि°. — (L 6) B_{1} Dc च; B_{2-4} तु (for ऽपि). B_{2} कलौ गगैव केवला (for the posterior half). — (L. 7) Dc पुष्करेषु (for °रे तु) — (L 8) B_{1} Dc त्वनाशक. — (L 9) B_{1} $_{3.4}$ D_{6} पुष्करेषु; B_{2} °रे च, Dc °रे है. B Dc D_{4} मध्यमेषु च — (L 10) K_{2} सप्तावर; B_{2-4} सप्तापरान्; Dc पूर्वावरान्. — (L 11) B Dn_{1} दृष्ट्वा (for दृष्टा) — (L 12) Dc अवगाह्य च पीत्वा च — (L 13) B_{2} गगातोये निमज्जति — (L. 16) K_{1} तापस्य- (for उपास्य). Dc तु (for च) B_{3} Dn °लोकता (B_{3} °तां) (for °लोकभाक्) — (L 18) B_{1} प्रजापति· (for पितामह)

14

D_{1} om from line 1 up to the prior half of line 6 — (L 2) Dc तथा (for यथा). — (L. 3) B_{3} Dc_{1} सभ्राता, Dc_{2} सजाता (for सत्रस्ता) B_{4} पातालेषु च सभूता (for the prior half) — (L 4) B [इ]व (for च) — (L 5) B_{1} पूर्वं समुद्र तु गता (for the prior half) — (L. 6) Dc तस्या (for अस्या). K_{2} तु (for सु-). — After line 6, K_{2} B_{3} $_{4}$ Dc Dn_{2} ins. an addl colophon (*adhy no* · Dn_{2} 99) — K_{1} $_{2}$ om lines 7–82,

भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ।
यत्रोपस्पृष्टवान्रामो हृतं तेजस्तदाप्तवान् ।
अत्र त्वं भ्रातृभिः सार्धं कृष्णया चैव पाण्डव ।
दुर्योधनहृतं तजः पुनरादातुमर्हसि ।
कृतवैरेण रामेण यथा चोपहृतं पुनः ।
वैशंपायन उवाच ।
स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डवः ।
स्नात्वा देवान्पितॄंश्चैव तर्पयामास भारत ।
तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्ताद्दीप्ततरं बभौ ।
अप्रधृष्यतरश्चासीच्छात्रवाणां नरर्षभ ।
अपृच्छच्चैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः ।
भगवन्किमर्थं रामस्य हृतमासीद्वपुः प्रभो ।
कथं प्रत्याहृतं चैव एतदाचक्ष्व पृच्छतः ।
लोमश उवाच ।
शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ।
जातो दशरथस्यासीत्पुत्रो रामो महात्मनः ।
विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ।
पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः ।
ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ।
तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत्पुनः ।
धनुरादाय तद्दिव्यं क्षत्रियाणां निबर्हणम् ।
जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ।
तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ।
प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् ।
स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितम् ।
प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचनमब्रवीत् ।
कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ।
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव ।
इत्युक्तस्त्वाह भगवंस्त्वं नाधिक्षेप्तुमर्हसि ।
नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।
इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्ये न कत्थनम् ।
तमेवंवादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् ।
अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ राघव ।
ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभसूदनम् ।
रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ।
धनुरारोपयामास सलील इव भारत ।
ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मयमानः स वीर्यवान् ।
तस्य शब्दस्य भूतानि वित्रसन्त्यशनेरिव ।
अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ।
इदमारोपितं ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ।
तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ।
शरमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यतामिति ।
एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना ।
श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव ।
त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ।
पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवम् ।
पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ।
ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः ।
आदित्यान्सवसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
पितरो हुताशनश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
ऋषयो वालखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः ।
देवर्षयश्च कार्त्स्न्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ।

---

the MSS. are ignored totally hereafter — (L 9) $B_{1\ 3}$ हृततेजास् (B_3 °जस्) — (L 10) B_1 तत्र (for अत्र). B_4 भारत (for पाण्डव) — (L 12) B_4 Dc om line 12 B_1 (corrupt) कृतवैरावने चैव न चैवोपहृता· पुनः — (L 13) D_1 भारत (for पाण्डव.) — (L 14) Dc तत्र स्नात्वा (for स्नात्वा देवान्). — (L 15) B_1 Dc दीप्त्या; Dn_3 जात (for दीप्ताद्) Dc_2 विभो; Dn_3 च भो (for बभौ) — (L 16) Dc °स्त्वासी° (for °श्चासी°) — (L 17) नृप° (for पाण्डु°) — (L 18) B_2 पुन. (for वपुः) — Dn_2 om. line 19 — (L 24) B Dc D_4 आर्चीक°; D_1 आर्चिका° (for ऋचीक°) — (L 26) $B_{2\ 3}$ प्रभु· (for पुन·) — (L 27) D_1 दिव्य तु (for तद्दिव्य) — (L 28) B_2 तत.; D_6 तथा (for तदा) — (L 30) D_6 मत्र· (for पुत्र) — (L 31) D_1 °मुप° (for °मव°) — (L 33) B_3 क्षत्रियांतकर राम धनुरेतन्महन्मम. — (L 35) B_3 पूजनीयोसि; D_1 इत्युक्त. प्राह B_4 भगवन्समाविक्षेप्तु न त्वमर्हसि मा विभो — For line 36, B_4 subst

नाहमप्यथ मोहन त्वामधिक्षेप्तुमुत्सहे ।
अधर्मेण क्षय चात्र क्षत्रियाणा द्विजातिषु ।

— (L 44) B Dc शब्देन (for शब्दस्य) — (L. 47) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc महाबल ; D_1 °मनः (for °त्मन). — (L. 48) Dc शर (for शरम्). — (L 52) B_1 Dc क्षिपसे (for °सि). — (L 54) D_1 पश्यति स्म च (for रामः पश्यति). — (L 55) D_1 आदित्याश्च वसून् Dc transp रुद्रान् and साध्यान्. B_1 आदित्या वसवो रुद्रा साध्याश्च समरुद्गणाः. — (L 56) Hypermetric! B_1 पितरोथानलश्चैव; B_3 $D_{1\ 6}$ पितरो हुताशनश्च; Dc Dn_2 पितॄन्हुताशना(Dn_2 °न)श्चैव. B_3 Dc ग्रहास्तथा — (L 57) $B_{3\ 4}$ व (for च). Dc गन्धर्वान्राक्षसान्यक्षान्नदीस्तीर्थानि यानि च — (L. 58) Dc ऋषीन्वै. $B_{2\ 3}$ Dc वालिखिल्या(Dc °ल्या)श्च Dc ब्रह्मभूतान्सनातनान्. — (L 59) Dc देवर्षींश्चैव कार्त्स्न्येन समुद्रान्पर्वतांस्तथा. — (L 60) $B_{1.\ 2}$ °निषदा (for °निषदो). Dc वेदाश्च सोप°

वेदाश्च सोपनिषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः ।
चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदश्च भारत ।
मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर ।
ततः स भगवान्विष्णुस्तं वै बाणं मुमोच ह ।
शुष्काशनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत ।
पांसुवर्षेण महता मेघवर्षैश्च भूतलम् ।
भूमिकम्पैश्च निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि ।
स रामं विह्वलं कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलम् ।
आगच्छज्ज्वलितो बाणो रामबाहुप्रचोदितः ।
स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्विष्णुतेजसम् ।
विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत्पुनः ।
भीतस्तु तत्र न्यवसद्व्रीडितस्तु महातपाः ।
ततः संवत्सरेऽतीते हृतौजसमवस्थितम् ।
निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन् ।
न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतम् ।
स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ।
गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां वधूसरकृताह्वयाम् ।
तत्रोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्स्यसि ।
दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
भृगुर्देवयुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः ।
तत्तथा कृतवान्रामः कौन्तेय वचनात्पितुः ।
प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।
एतदीदृशकं तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
प्राप्तमासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ।

☞ For a criticism of this passage, cf. Sukthankar, "Epic Studies (VI)", *ABORI* 1936. 20 f.

15

After 3. 115. 8, $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{3.4.6}$ G_1 ins :

अकृतव्रण उवाच ।
अहं ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
भृगूणां राजशार्दूल वंशे जातस्य भारत ।
रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसंमितम् ।
हैहयाधिपतेश्चैव कार्तवीर्यस्य भारत ।
रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हतः ।
तस्य बाहुशतान्यासन्त्रीणि सप्त च पाण्डव ।
दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं तथा ।
ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ।
अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः ।
रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यवान् ।
ममर्द देवान्यक्षांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः ।
भूतांश्चैव स सर्वांस्तु पीडयामास सर्वतः ।
ततो देवाः समेत्याहुरृषयश्च महाव्रताः ।
देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमम् ।
भगवन्भूतरक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो ।
विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपतिः पुनः ।
शचीसहायं क्रीडन्तं धर्षयामास वासवम् ।

निषदान् B_{1-3} वषट्कारः, Dc °कारान्. $B_{1.2}$ °गम (for °ध्वर) — (L 61) B_4 चेतोवति Dc धनुर्वेदाश्च — (L 62) $B_{1.3.4}$ Dc_4 विद्युतो मेघवृंदानि (B_1 °दाश्च) (for the prior half) $B_{1.3.4}$ Dc वर्षाणि च युधिष्ठिर — (L 65) B Dc D_6 केवलं (for भूतलम्) — (L 66) $B_{1.3.4}$ Dc स- (for the first च) — (L 67) B_1 दृष्ट्वा (for कृत्वा) — (L 68) B Dc °प्रेरित (B_2 °प्रबोधित.) (for °प्रचोदित) — (L 71) B_3 प्रभु (for पुन) — (L 72) Dc भीतश्च $B_{1.3.4}$ व्रीडितश्च Dc लज्जितश्च महारथ (for the posterior half) — (L. 73) $B_{1.4}$ Dc_2 तत्र (for तत) B_4 कृतौ° (for हृतौ°) — (L 74) B_2 वाक्यम् (for रामम्) — (L 78) Dc ततोप° (for तत्रोप°) — (L 79) D_1 तीर्थं तु (for तत्तीर्थं) B_1 वै (for ते) — (L 80) B_1 Dc तात (for राम) $B_{1.4}$ Dc कृतवानभिषेचनं (for the posterior half). — (L 83) D_4 यत्तद् (for एतद्). $B_{1.4}$ °कातार (for °क तात). — (L 84) D_1 आप्तम् (for प्राप्तम्)

15

(L. 1) B_2 Dn हत (for अहं). — (L. 3) D_3 om. line 3. Dc_2 वेद° (for देव°) — (L 5) B_1 बभूवेहार्जुनो नाम, D_3 राजासीदर्जुनो नाम (for the prior half) B_1 D_3 पुरा (for हत) — (L 6) B_4 °न्याहु° (for °न्यास°). — (L 7) D_3 काचनप्रभ — (L 8) D_3 च मही° (for पृथिवी°) — (L 9) $B_{2.4}$ °श्चैव (for °स्तस्य) — (L 10) D_3 om line 10 $B_{1.4}$ Dc स तदा (for तु सदा). B_1 Dc वरदानाच्च — (L 12) B_1 Dc भूतानि चैव सर्वाणि B_4 वीर्यवान् (for सर्वत.) — (L 13) B_1 °त्मनः (for °व्रता) — (L 14) B_1 Dc अब्रुवस्तं (for देवदेव). — D_3 reads line 15 after the addl line स तु प्रसाद° (see below) — (L 16) K_2 Dc Dn_1 प्रभु (for पुनः). — After line 16, D_3 ins

खेचरान्कामचारी च बलान्मर्दति मोहितः ।

— (L 17) D_3 शचीसुरसहाय तु (for the prior half). — After line 17, D_3 ins

स तु प्रसादयामास विष्णुं सत्यपराक्रमम् ।,

which is followed by line 15 — (L 19) B_4 वीर्यवान् (for भारत). — (L 20) K_2 प्रवे° (for निवे°). D_3 यत्तद्भूतमनाधृष्य मृत्युरित्यभिधीयत — After line 20, D_3

ततस्तु भगवान्देवः शक्रेण सहितस्तदा ।
कार्तवीर्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत ।
यत्तद्भूतहितं कार्यं सुरेन्द्रेण निवेदितम् ।
स प्रतिश्रुत्य तत्सर्वं भगवाँल्लोकपूजितः ।
जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलम् ।
एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्या पृथिवीपतिः ।

[Correction! This insertion is found in D8 in addition to the MSS mentioned on p 385 The above list has been corrected accordingly]

16

After adhy 142, B D (except D1–8) ins the foll addl adhy

लोमश उवाच ।
द्रष्टारः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ।
तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्टं च सलिलं करैः ।
पर्वतं मन्दरं दिव्यमेष पन्थाः प्रयास्यति ।
समाहिता निरुद्विग्नाः सर्वे भवत पाण्डवाः ।
अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति ।
ऋषीणां चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणाम् ।
एषा शिवजला पुण्या याति सौम्य महानदी ।
बदरीप्रभवा राजन्देवर्षिगणसेविता ।
एषा वैहायसैर्नित्य वालखिल्यैर्महात्मभिः ।
अर्चिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ।
अत्र साम स्म गायन्ति सामगाः पुण्यनिस्वनाः ।
मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवाङ्गिरास्तथा ।
अत्राह्निक सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्गणः ।
साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति त तदा ।
चन्द्रमाः सह सूर्येण ज्योतींषि च ग्रहैः सह ।
अहोरात्रविभागेन नदीमेनामनुव्रजन् ।
एतस्याः सलिलं मूर्ध्ना वृषाङ्कः पर्यधारयत् ।
गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ।
एता भगवतीं देवीं भवन्तः सर्व एव हि ।
प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः ।
आकाशगङ्गां प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन् ।
अभिवाद्य च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्वैर्ऋषिगणैः सह ।
ततो दूरात्प्रकाशन्त पाण्डुरं मेरुसंनिभम् ।
ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतो दिशम् ।
तान्प्रष्टुकामान्विज्ञाय पाण्डवान्स तु लोमशः ।
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणुध्वं पाण्डुनन्दनाः ।
एतद्विकीर्णं सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमम् ।
यत्पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् ।
एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः ।
पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रस्तराश्रितम् ।
पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना ।
दैत्यो विनिहतस्तात सुरराजहितैषिणा ।
दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्यन्महामनाः ।
ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःस्वाध्यायविक्रमात् ।
तपोबलेन महता बाहुवेगबलेन च ।
नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन्स दितेः सुतः ।
स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मे च चरितव्रतम् ।
भयाभिभूतः संविग्नः शक्र आसीत्तदानघ ।
तेन संचिन्तितो देवो मनसा विष्णुरव्ययः ।
सर्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ।

---

ins
शपित स्थाणुना घोर श्वेतराज्ञ कृते पुरा ।
भस्मीभूत महद्भूत भस्मकूटमदृश्यत ।
यमुनातीरमासाद्य समुद्रमवगाहत ।
तत्र मृत्योः समुद्रेण सगमोऽस्य भविष्यति ।
ततः स कार्तवीर्यस्य विनाशाय प्रतिष्ठितम् ।
— (L 21) B1 D8 तथा विधाय; B4 स प्रतिज्ञाय (for स प्रतिश्रुत्य) D9 °विश्रुत (for °पूजित) — (L 23) K4 Dn1 n2 D8 °पते (for °पति)

16

(L 1) B1 नागाश्च- (for नद्य स-) — (L 2) Dc रम्याणि (for श्रीमन्ति) — (L 7) B2–4 सौम्या (for सौम्य) — (L 9) Dc एषा वैखानसैर्नित्य B1–3 Dc D4 वालिखिल्यैर् — (L 13) B4 द्विज° (for सुर°) B3 यजते (for जपते) D6 स मरुद्गणे — (L 14) B4 सिद्धाश्चाप्सरसौ चापि (for the prior half) Dc ता, D4 तत् (for त) — (L 16) B1 2 4 Dc एनाम् (for एनाम्) B3 चलति रथवर्त्मना (for the posterior half) — (L 17) Dn1 D6 मूर्ध्नि (for °र्ध्ना) — (L 18) B4 लोके गतिर् (for लोकस्थितिर्) — (L 20) B1 3 Dc अभि° (for प्रति°) Dc °वदत (for °वादत) — (L 22) B2 ते न्यवेद°; B4 तेभ्यनाद°, Dc अभ्यवाद° (for तेऽभ्यवाद°) — (L 24) B1 Dc2 Dn2. n3 D1–6 सर्वे (for सर्वैर्) — (L 25) B Dn2 पाडर — (L 34) B4 Dn1 D4 °स्तेन (for °स्तात). — (L 35) B1 Dc तपस्तप्त महात्मना (for the posterior half) — (L 36) Dc प्रार्थयत — (L 37) Dc वात° (for बाहु°) — (L 39) Dc चरितं शुभ (for °तव्रतम्). — (L 40) B3 नृप (for [अ]नघ) — (L 42) D4 स्थिरो (for स्थितो). — (L 45) B1 यस्य तेजोवभासित ; Dc यस्य

ऋषयश्चापि तं सर्वे तुष्टुवुश्च दिवौकसः।
तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान्हव्यवाहनः।
नष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोभिभर्त्सितः।
तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम्।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत्।
प्राह वाक्यं ततस्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत्।
विष्णुरुवाच।
जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्रान्नरकात्ततः।
ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःसिद्धेन कर्मणा।
सोऽहमेनं तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि ध्रुवम्।
वियुनज्मि देहाद्देवेन्द्र मुहूर्तं प्रतिपालय।
तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां हरत्।
स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः।
तस्यैतदस्थिसंघातं मायाविनिहतस्य वै।
इदं द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्रकाशते।
नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता।
पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकश्रृङ्गिणा।
युधिष्ठिर उवाच।
भगवन्विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः।
कथं तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा।
योजनानां शतं ब्रह्मन्पुनरुद्धरिता तदा।
केन चैव प्रकारेण जगतो धरणी ध्रुवा।
शिवा देवी महाभागा सर्वसस्यप्ररोहिणी।
कस्य चैव प्रभावाद्धि योजनानां शतं गता।
केनैतद्वीर्यसर्वस्वं दर्शितं परमात्मनः।
एतत्सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम।
श्रोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः।
लोमश उवाच।
यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां युधिष्ठिर।
तत्सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः।
पुरा कृतयुगे तात वर्तमानेऽभयंकरे।
यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः।
यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः।
न तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाच्युत।
वर्धन्ते पक्षिसंघाश्च तथा पशुगवेडकम्।
गवाश्वं च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशनाः।
तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परंतप।
सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धन्ते सलिलं यथा।
एतस्मिन्संकुले तात वर्तमाने भयकरे।
अतिभाराद्वसुमती योजनानां शतं गता।
सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना।
नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता।
पृथिव्युवाच।
भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धि तिष्ठेय सुचिरं त्विह।
भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्तितुम्।
ममेमं भगवन्भारं व्यपनेतु त्वमर्हसि।
शरणागतास्मि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो।
लोमश उवाच।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः।
प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रव्याक्षरसमीरितम्।
न ते महि भयं कार्यं भारार्ते वसुधारिणि।
अयमेवं तथा कुर्मि यथा लघ्वी भविष्यसि।
स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम्।
ततो वराहः संवृत्त एकश्रृङ्गो महाद्युतिः।
रक्ताभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव।
धूमं च ज्वलयल्लँक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्धत।
स गृहीत्वा वसुमतीं श्रृङ्गेणैकेन भास्वता।
योजनानां शतं वीर समुद्धरति सोऽक्षरः।
तस्यां चोद्धार्यमाणायां संक्षोभः समजायत।
देवाः संक्षुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः।

तेजावभर्त्सित. — (L 46) B3 om line 46 Dc1 सर्व° (for देव°). — (L 48) Dc °स्तूर्ण (for °स्तत्त्व) — (L 49) B1 Dc तात (for शक्र) — (L 50) Dc प्रार्थयत. — (L 51) B1 4 °मेव (for °मेन). — (L 52) Hypermetric! B1 वियुक्ष्मि, Dc वियुज्मि (for वियुनज्मि) — (L 54) Dc °पतत् (for °हत.) — (L 56) Dn1 °परम (for °मपर). B3 तूर्णं (for कर्म) — (L 58) B1 °णोरु° (for °णैक°) — After line 58, B1. 4 ins an addl colophon — (L 59) B2 सुव्रत (for तत्त्वत) — (L 61) B3 तेन (for ब्रह्मन्). — (L 64) B1–3 Dc °वाद्दै (for °वाद्धि) — (L 65) Dc Dn2. n3 केन तद् (for केनैतद्). B2 वीर्यमात्मनः, Dc स्व महात्मन. — (L 66) B1 Dc °वृत्तम् (for °तत्त्वम्). — (L 69) Dc भारत (for भाषतः). — (L 71) B4 Dc2 सनातन. (for पुरा°). — (L. 77) D4 6 वर्धते. — (L 78) Dc2 तावद् (for तात). B2 भयावहे (for भयकरे) — (L 81) B1. 3 4 Dc तदा (for गता) — (L 82) Dc2 त्वत्प्रसादेन B3 4 तिष्ठेह — (L 84) B1m Dc2 ममेव — (L 85) Hypermetric! B1 2 प्रभो (for विभो) — Most MSS om लोमश उ° before line 86 — (L 87) B2. 3 कृष्ण (for हृष्ट) B1 सत्याक्षर-समन्वित (m as above) — (L 88) Before line 88, most MSS ins विष्णुरुवाच B1 Dc मयि (for महि). — (L 89) B1–3 अहमेव (B2 °व) (for अयमेव) — Before line 90, most MSS ins लोमश उ° — (L 91) Dc सभूत (for सवृत्त) — (L 92) Dc इति (for इव). — (L 95) B4 साग्र (for वीर). — (L 98) Dc भूस्त्वथ

हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ।
न पर्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा ।
ततो ब्रह्माणमासीन ज्वलमानमिव श्रिया ।
देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः ।
उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माण लोकसाक्षिकम् ।
भूत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयंस्तदा ।
लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरम् ।
समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते ।
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
किमेतत्किंप्रभावेण येनेदं व्याकुलं जगत् ।
आख्यातु नो भवाञ्शीघ्रं विसंज्ञाः स्मेह सर्वशः

ब्रह्मोवाच ।

असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित्क्वचित् ।
श्रूयतां यत्कृतेष्वेष सक्षोभो जायतेऽमराः ।
योऽसौ सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः ।
तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ।
येषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ।
तस्यामुद्धार्यमाणायां सक्षोभः समजायत ।
एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यतां संशयश्च वः ।

देवा ऊचुः ।

क तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् ।
तं देशं भगवन्ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ।

ब्रह्मोवाच ।

हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
एषोऽत्र भगवाञ्श्रीमान्सुपर्णः संप्रकाशते ।
वाराहेणैव रूपेण भगवाँल्लोकभावनः ।
कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्धरन् ।
एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ।
पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ।

लोमश उवाच ।

ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्त्र्य चामराः ।
पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ।

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जनमेजय ।
लोमशादेशितेनाशु पथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ।

Colophon.

☞ It may be noted that this passage is om also in the old Āranyakaparvan MS belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No 245).

17

After adhy 153, B (for B1 see below) D (except D1-3 5) S ins the foll addl adhy

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
कृष्णया सहितान्भ्रातॄनित्युवाच सहद्विजान् ।
दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च ।
मनसो ह्लादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक् ।
देवैः पूर्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः ।
यथाक्रमविशेषेण द्विजैः संपूजितानि च ।
ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विचेष्टितम् ।
राजर्षीणां च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ।

(for °स्तथा) — (L 100) B1 °मीशानं (for °मासीन). — (L 102) B1 अप° (for उप°) B1 Dc °सारथि, B2 °साक्षिण, B4 °शासन (for °साक्षिकम्) — B2 3 om the posterior half of line 103 and the prior half of line 104 — (L. 106) B3 येषा (for सैषा) — (L 107) Some MSS °प्रभावेन Dc हि (for [इ]द) — (L 108) B सर्वतः (for °श) — (L 109) Dc अस्माकं ह्यत्रकुत्रचित् (for the posterior half) — (L 110) Dc यत्कृते ह्येष — (L 113) B2 4 सैषा (for येषा) — (L 114) B4 प्रभविष्णुना (for परमा°) — (L 117) B1 कश्चिद्भूतो (for क तद्भूत) — (L 118) Dc वत्स्या° (for यास्या°) — (L 120) B1 Dc धीमान् (for श्री°) Dc सुवर्ण. (for सुपर्णः) — (L 121) Dc वराहेण (for वा°) — (L 122) Dc सनातन (for कालानल) — (L 125) D5 6 दिष्ट्या (for दृष्ट्वा). — Colophon *Adhy no* · Dn1 ns 142, Dn2 141.

17

B1 reads this whole passage on a suppl folio (*sec m*) — (L 1) M तस्या रजन्या व्युष्टाया (for the prior half) — (L 2) S आमन्त्र्य (for कृष्णया). Dc सह तान् (for सहितान्). S सह द्विजै· (for °जान्) — (L 3) B4 तीर्थानि दृष्टानि (by transp) M1 [आ]यतनानि (for च शिवानि). T2 (by corr) वनानि (for शिवानि) — (L 4) B1 प्लावनानि, S पावनानि (for वनानि च) — (L 5) B1 सर्वांविची(m °की)र्णानि, B4 पूर्णविकी°, Dc सर्व (Dc2 °र्व-) विकी°, Dn3 पूर्णानि ची°, S सर्वाणि तीर्थानि (M1 सर्वानुचीर्णानि) (for पूर्वं वि°) — (L 6) B1 Dc Dn2 M यथाक्रम विशेषेण ; B4 °काम विशे°, T1 G2. 4 °क्रममशे°; T2 G1 3 °काममशे°. — (L 7) T1 G1 2 धर्म° (for पूर्व°). S तपो चम (for तथा कर्म). — S ins after line 7 B1 Dc, after line 9

यथाक्रमं विशेषेण लोमशेन प्रभाषितम् ।

श्रृण्वानास्तत्र तत्र स्म आश्रमेषु शिवेषु च ।
अभिषेकं द्विजैः सार्धं कृतवन्तो विशेषतः ।
अर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरद्भिः सदा च वः ।
यथालब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ।
पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु च सरःसु च ।
उदधौ च महापुण्ये सूपस्पृष्टं महात्मभिः ।
इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा ।
नानातीर्थेषु रम्येषु सूपस्पृष्टं सह द्विजैः ।
गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्वताः शुभाः ।
हिमवान्पर्वतश्चैव नानाद्विजगणायुतः ।
विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः ।
दिव्या पुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवर्षिपूजिता ।
यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि च ।
दर्शितानि द्विजश्रेष्ठा लोमशेन महात्मना ।
इमं वैश्रवणावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
कथं भीम गमिष्यामो गतिरन्तरधीयताम् ।

एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरीरिणी ।
न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितो वैश्रवणाश्रमात् ।
अनेनैव पथा राजन्प्रतिगच्छ यथागतम् ।
नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिविश्रुतम् ।
तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम् ।
बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः ।
अतिक्रम्य च तं पार्थ त्वार्ष्टिषेणाश्रमे वसेः ।
ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेशं धनदस्य च ।
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवहः शुचिः ।
सुखप्रह्लादनः शीतः पुष्पवर्षं ववर्ष च ।
श्रुत्वा तु दिव्यामाकाशाद्वाचं सर्वे विसिस्मियुः ।
ऋषीणां ब्राह्मणानां च पार्थिवानां विशेषतः ।
श्रुत्वा तन्महदाश्चर्यं द्विजो धौम्योऽब्रवीत्तदा ।
न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ।
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः ।
प्रत्यागम्य पुनस्तं तु नरनारायणाश्रमम् ।

तेषु तीर्थेषु रम्येषु पावनेषु शिवेषु च ।
[(L 1) B1 Dc तथा चैव (for यथाक्रम), and प्रकाशित (for प्रभा°) — (L 2) G4 om line 2 T2 M1 सर्वेषु (for रम्येषु). B1 Dc तेषु तेष्वप्यरण्येषु; T2 G2, 3 तेषु तेषु च तीर्थेषु (for the prior half) T1 सर सु च सरित्सु च; T2 G1-3 रम्यासु च सरित्सु (G1 सर सु) च, M2 सरित्सु च सर सु च (for the posterior half)]
— T G2-4 M2 om lines 8-14, G1 om lines 8-21, M1 om lines 8-9 — (L 10) M1 अभिषेको Dc पूर्वं (for सार्धं) M1 कृतस्तेभिर् (for कृतवन्तो) — (L 11) B4 °रेभि (for °रद्भि) B1 Dc सदा च न , M1 तथार्चन — (L 13) M1 सरित्सु (for सर्वेषु) B2 सरस्स्वथ (for °र सु च) — (L 14) B2 °पुण्यमुपस्पृष्ट; B4 °पुण्येषूपविष्ट M1 तथा पुण्ये (for महा°), and महर्षिभिः (for महात्मभि) — (L 15) S (G1 om) इरा (G4 *inf lin*) पुरा (for इला). — (L 16) S (G1 om) तासां ह्रदेषु पुण्येषु (for the prior half) B1 Dc T1 उपस्पृष्ट; T2 G3, 4 उपस्पृष्टा, G2 M2 उपस्पृष्ट- Dc2 महाद्विजै , T1 द्विजोत्तमे ; T2 G2-4 M2 द्विजै शुभैः — (L 17) S om line 17 B1, 4 Dc पर्वता बहव शुभा (Dc प्रजा.) (for the posterior half) — (L 18) T G2-4 M2 हिमवत्पार्श्वतश्चैव T1 M2 भूना- (M2 ह्रदा)न्द्विजगणायुतान्, T2 G2, 3 द्विजसंघरुनैर्युत (G2 °युता-न्हदान्). — (L 19) T G2, 3 M2 विशाला बदरी दृष्ट्वा Dc °श्रम; S (G1 om) °श्रमे (for °श्रम). — (L 20) T G M2 om line 20 B2, 3 Dn1 n2 D6 दिव्य- (for दिव्या) M1 °सेविता (for °पूजिता). — (L 21) Dc T1 G2 M यथाक्रम विशेषेण; T2 G3 °क्रमशे°. — (L 22) G4 om line 22 S (G4 om) द्विजेन्द्रेण (for द्विजश्रेष्ठा) — (L 23) T1 G2, 4 M2 एव, M1 एत (for इम) S दुर्गमं गन्धमादन (for the posterior half) — (L 24) S गतिरत्र विधीयता (for the posterior half) — T1 om lines 25-28 — (L 26) S (T1 om) अशक्यो (for न श°) S (T1 om) पर्वतो गन्धमादन (for the posterior half) — (L 29) S transp lines 29 and 30 Dc °त्प्राप्स्यसि; S °इच्छाय (for °द्यास्यसि) T1 M2 कौरव्य (for कौन्तेय) — (L 30) T2 G3 °मूलं° (for °पुष्प°) — (L 31) T1 °क्रम्यैत (for °क्रम्य च) T2 G2-4 तत् (for तं) B1, 2, 4 आर्ष्णि-; Dc S आर्ष्टि- (for त्वार्ष्टि-) S (except G1 M1) -श्रम (for -श्रमे) T1 व्रज, T2 G2-4 M वस (for वसे) — (L 32) G1 कौरव्य (for कौन्तेय) B1 निर्वेश; S निवासं (for निवेश) B1, 2, 4 Dc S (except G1, 4) त; D4 वै (for च) — (L 33) S शुभ (for शुचि) — (L 34) S मन ° (for सुख°) Dc प्रीत (for शीत) B1, 2, 4 Dc पपात (for ववर्ष) S वै (for च) — (L 35) B1 त श्रुत्वा; B4 श्रुत्वा च, Dc M1 ता श्रुत्वा, T G M2 तच्छ्रुत्वा B1 Dc S दिव्यम् (M1 वाचम्) (for दिव्याम्) S विस्मय मम-पद्यत (for the posterior half) — (L 36) T G2-4 पाण्डवाना (for ब्राह्म°) T G2-4 ब्राह्मणानां, G1 M पाण्डवाना (for पार्थि°) — (L 37) S तु (for तन्) S द्विजो धौम्यस्त्वभाषत (M1 °म्योऽभ्यभाषत, M2 °म्य स्म भाषते) — (L 38) S (except M2) गन्तुम् (for वक्तुम्) S (except G1) पाण्डव (for भारत) — (L 39) S विस्मयोत्फुल्ललोचन (for the posterior half) — (L 40) S om line 40 B4 पृष्ठस्तस्य, Dc प्रत्यागत्य (for °गम्य). B1, 4

भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
पाञ्चाल्या ब्राह्मणाश्चैव न्यवसन्त सुखं तदा ।

Colophon.

18

After 3. 175 11, B Dc Dn D4 6 ins the foll passage, K3 ins only lines 1–4 thereof

भीमसेनस्तु विख्यातो महान्तं दंष्ट्रिणं बलात् ।
निघ्नन्नागशतप्राणो वने तस्मिन्महाभुजः ।
मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महाभुजः ।
विनिघ्नंस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ।
स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः ।
सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबलः ।
वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै बभञ्ज च ।
पृथिव्याश्च प्रदेशान्वै नादयंस्तु वनानि च ।
पर्वताग्राणि वै मृद्नन्नादयानश्च विज्वरः ।
प्रक्षिपन्पादपांश्चापि नादेनापूरयन्महीम् ।
वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः ।
आस्फोटयन्क्ष्वेडयंश्च तलतालांश्च वादयन् ।
चिरसंबद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ।
गजेन्द्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः ।
भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयात् ।
क्वचित्प्रधावंस्तिष्ठंश्च क्वचिच्चोपविशंस्तथा ।
मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः ।
स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ।
पद्भ्यामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ।
स प्रविष्टो महारण्ये नादान्नदति चाद्भुतान् ।
त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रमः ।
ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः ।
अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृतः शनैः ।
ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः ।

[Correction ! This insertion is found in D6 in addition to the MSS mentioned on p 595. The above list has been corrected accordingly]

19

K4 D1 2 ins. after 3. 177. 14 K3 (om lines 1–20) ins. after 3. 177. 13 (cf. passage No. 32 below).

सर्प उवाच ।
धर्मं सर्वे प्रशंसन्ति देवा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
तस्मात्समासतो धर्मं कथयस्व ममानघ ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं दमस्तपः शौचं संतोषो ह्रीः क्षमार्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया ध्यानमेष धर्मः सनातनः ।
सर्प उवाच ।
किं सत्यं प्रोच्यते राजन्को दमः सम्प्रकीर्तितः ।
तपसो लक्षणं किं स्यात्किं तच्छौचमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः ।
तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं संकरवर्जनम् ।
सर्प उवाच ।
संतोषः कः परः प्रोक्तः का च ह्रीः परिकीर्तिता ।

Dc पुनस्तेन (B4 °स्ते तु). — (L 41) S ऋषिभिः (for भ्रातृभि°). — (L 42) B1 Dc S ब्राह्मणैश्चैव. S न्यवसत्सुसुख तदा. — Colophon. *Adhy no* · Dn1. n2 D6 155, Dn3 156, T1 G1 2. 4 M1 157, T2 G3 147, M2 159.

18

D6 om lines 1–3. — (L 1) B1 तत्रापि (for विख्यातो), and पर्यटन् (for महान्त). — (L 2) Dn1 n2 (hapl) om. the posterior half of line 2, lines 3–4 and the prior half of line 5 B4 °बल° (for °भुजः) — (L 8) B2. 4 भुवनानि (for तु वनानि) — (L 9) B2 गह्वर (for विज्वरः). — (L. 10) B1 Dc °श्चैव (for °श्चापि) — (L 11) B1 निपतद्; B2 न्यपतन् — (L. 15) B2 गुहास्तदा; Dc गुहा भयात्. B1 मुचत तेन भीमेन महाबलपराक्रमाः. — (L 16) B1 2 °स्तदा (for °स्तथा) — (L 18) B2 °श्रेष्ठो; Dc2 °व्याघ्र (for °व्याघ्रो) B1 °चरानुग° (for °चरोपम.) — (L. 19) Dc2 °मपि (for °मभि°). — (L 20) Dn2 प्रविश्य (for °ष्टो). — (L 22) B4 नादेन (for शब्देन), and सर्वा (for सर्पा). B1 भीता: सर्वोरगादयः (for the posterior half). — (L 23) B1 अतिक्रांतस्य; B2 3 Dc Dn1. n3 D6 °क्रांतस्तु, B4 °क्रातेन. Dn1 n2 D4. 6 °सृत (for °सृत°). B1 2 स तै. (B1m शनैः as above). (L 24) B2 नर° (for ऽमर°).

19

K3, which om lines 1–20, is ignored up to that line. D1 reads नहुष (for सर्प) in this passage — (L 2) K4 नराधिप (for ममानघ). — D2 om lines 4–12 — (L 5) D1 कः शमः (for को दमः). — (L 6) K4 तपश्च किं परं प्रोक्तं; D1 दया च का परा प्रोक्ता (for the prior half). D1 ध्यानम् (for शौचम्). K4 इहोच्यते (for उदाहृतम्) — D1 om lines 9–10 with the preceding and

क्षमा च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

संतोषो विषयत्यागो ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ।
क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता ॥

सर्प उवाच ।

किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्कः शमश्च प्रकीर्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता किं च ध्यानमुदाहृतम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः ।

सर्प उवाच ।

कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधस्तु दुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।
सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ।

सर्प उवाच ।

को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः ।
किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोक इहोच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

मोहो धर्मविमूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता ।
धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ।

सर्प उवाच ।

किं स्थैर्यं मुनिभिः प्रोक्तं किं तद्धैर्यमुदाहृतम् ।
स्नानं च किं परं प्रोक्तं किं तद्दानमिहोच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
स्नानं मनोमलत्यागो दानं त्वभयदक्षिणा ।

सर्प उवाच ।

कः पण्डितः पुमाञ्ज्ञेयः कश्च मूर्खो जनेश्वर ।
संसारहेतुः कश्चास्य हृत्तापः कः परस्तथा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मात्मा पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।
कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः परः ।

सर्प उवाच ।

कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्चिद्दम्भो जनेश्वर ।
अभ्यसूया च का प्रोक्ता किं तत्पैशुन्यमुच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

मोहज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः ।
धर्मद्वेषो ह्यसूया च पैशुन्यं परदूषणम् ।

सर्प उवाच ।

धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।
तेषां नित्यविरोधित्वात्क नु स्यात्संगतं नृप ।

युधिष्ठिर उवाच ।

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेतत्कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ।
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।

सर्प उवाच ।

जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतद्विनिश्चयम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

न जातिर्न कुलं तात न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ।
अनेके मुनयस्तात तिर्यग्योनिसमाश्रिताः ।
स्वधर्माचारनिरता ब्रह्मलोकमितो गताः ।
बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः ।
तेनाधीतं श्रुतं तेन यो वृत्तमनुतिष्ठति ।
कपालस्थं यथा तोयं श्वदृतौ च यथा पयः ।
दुष्टं स्यात्स्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ।
वृत्तं यत्नेन रक्ष्यं स्याद्वित्तमेति च याति च ।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।

---

following ref — (L 10) D2 यदा (for परा) — D1 om. lines 13–14 with the preceding and following ref — (L 18) D1 क. साधुः प्रोच्यते राजन्नसाधु कः परस्तथा — (L 19) D1 कामश्च; D2 क्रोधः स (for क्रोधस्तु) — (L 21) K2 begins from line 21! K2 कथ्यते (for प्रोच्यते), and प्रकीर्त्यते (for °र्तितः) — (L 23) K2. 4 हि मूढधर्मत्व (for धर्मविमूढत्व) K2 त्वात्माभिमानता; K4 स्वात्मावमानिता — (L 24) K4 शोकोऽज्ञत्वमिहोच्यते (for the posterior half) — (L 25) K2 ऋषिभि· (for मुनिभि.) — (L 26) K2 °मुदाहृत (for °मिहोच्यते) — (L 27) D2 स्वधर्मास्थिरता. K2 स्थैर्यम् (for धैर्यम्) — (L 29) D1 नरे° (for जने°). — (L 30) K4 कश्च स्याद् (for कश्चास्य). — (L 32) K2. 4 स्मृतः (for परः). — (L 33) D1 कश्च (for कश्चिद्). — (L. 35) K2 मोहा° (for मोह°). — (L 36) K2 [ऽ]भ्यसूया (for ह्यसूया) — (L 38) K2 D1 नित्या°; D2 अत्य° (for नित्य°) K2 कथ (for क नु). D1 संगमो (for संगतं) — (L 40) K2 परस्पर च संयुक्त त्रितयस्तत्र (sic) वर्तते D1 त्रिवर्गस्तत्र उच्यते (for the posterior half) — (L 42) K2 तपो (for तदा) K2. 4 संगत (K2 °तः) (for संगम.) — (L 44) K2. 4 सुनिश्चित (for विनिश्चयम्) — (L 45) K2 स्वाध्यायो न (by transp). — (L. 46) D1 °मतत्तु, D2 °मेतस्य (for °मेव तु) — (L 49) D1. 2 बहुधा (for °ना) — (L 50) D1 स्वधर्मम् (for यो वृत्तम्) D2 °जीवति (for °तिष्ठति) — D2 om lines 51–52.

किं कुलेनोपदिष्टेन विपुलेन दुरात्मनः ।
कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ।
तस्माद्विद्धि महाराज वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् ।
चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः शूद्रात्पापतरः स्मृतः ।
योऽग्निहोत्रपरो दान्तः संतोषनियतः शुचिः ।
तपःस्वाध्यायशीलश्च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
सर्वद्वंद्वसहो धीरः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
सर्वभूतहितो मैत्रस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
यत्रक्वचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
योऽहेरिव गणाद्भीतो सन्मानान्मरणादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

20

After 3 178 28, K$_{2}$ $_{4}$ ins

सर्प उवाच ।
उक्तास्ते सर्वशस्तात प्रश्नाः प्रश्नविदां वर ।
इदानीमेष मुञ्चामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ।
वैशंपायन उवाच ।
नहुषेण ततो मुक्तं भीममाश्लिष्य सोदरम् ।
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा नहुषं प्रत्यपूजयत् ।
नहुषोऽपि मुनेः शापाद्विमुक्तः प्रीतमानसः ।
दिव्यरूपधरः श्रीमान्प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
संभाष्यं साधुभिः पुण्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।
सर्पत्वात्पश्य मुक्तोऽहं त्वया संभाष्य साधुना ।
धर्मं किल नराः कृत्वा लभन्ते सत्सुतानिह ।
धर्मेण कः कृतो धर्मो येन लब्धो भवान्सुतः ।
न केवलं प्रजा धन्या यासां राजनृपो भवान् ।
धर्मोऽपि धन्यो धर्मज्ञ यस्य पुत्रस्त्वमीदृशः ।
दृष्टाः श्रुताश्च बहवो नृपा धर्मपरायणाः ।
न श्रुतो न च दृष्टो मे धर्मज्ञस्त्वादृशो नृपः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सभाग्योऽहं महाभाग यस्य तुष्टो भवान्गुणैः ।
नासभाग्यस्य तुष्यन्ति देवकल्पा भवादृशाः ।
किं तु कौतूहलं तात मम पार्थिवसत्तम ।
अतः पृच्छामि सौहार्दात्त्वामहं नाभ्यसूयया ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं त्रैलोक्येश्वरपूजितम् ।
कथं त्वामाविशन्मोहः प्राकृतं पुरुषं यथा ।
नहुष उवाच ।
श्रुतशीलादिभिर्युक्तं धार्मिकं तपसि स्थितम् ।
सुप्राज्ञमपि कौन्तेय ऋद्धिर्मोहयते नरम् ।
हीनाभिजनवृत्तोऽपि न स राजास्ति कश्चन ।
यस्य चेतसि राजेन्द्र करोति न मदः पदम् ।
यथाग्नौ ध्रुवमुष्णत्वमनिले चलनं यथा ।
यथा शशिनि शीतत्वं तथैश्वर्ये ध्रुवो मदः ।
ऐश्वर्यतिमिरं चक्षुर्न तत्पश्यति निर्मलम् ।
पश्चाद्विमलतां याति विनिपाताञ्जनाञ्जितम् ।
वर्तमानः सुखे स्वर्गे नावैतीति मतिर्मम ।
सोऽहमैश्वर्यमोहेन यदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसंबुद्धः सांप्रतं बोधयामि वः ।
लोकद्वयहितं वक्तुं ज्ञातुं को वा न पण्डितः ।
तत्क्रियानुविधानत्वे मुनयोऽपि न पण्डिताः ।
तस्माल्लोकद्वयस्येष्टं कर्तव्यं ते नराधिप ।
गुह्यमेतन्महाबाहो कथितं ते मयाखिलम् ।
द्विजाश्च नावमन्तव्यास्त्रैलोक्येश्वरपूजिताः ।
देववत्पूजनीयाश्च दानमानार्चनादिभिः ।
यैः कृतः सर्वभक्षोऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
क्षयी चापादितश्चन्द्रः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ।
लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।
देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षुण्वंस्तान्समृध्नुयात् ।
यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ।
एवं विद्वानविद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं परम् ।

21

K$_{2}$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{3}$ (the lost MS having sections 1–36 only on suppl fol *sec m*) $_{4}$ $_{6}$ G$_{3}$ ins the foll

— (L 52) K$_{2}$ D$_{2}$ यथा (for तथा) — (L 53) K$_{4}$ सरक्ष्य (for रक्ष्य स्याद्) D$_{2}$ °मायाति (foi °मेति च) — (L 54) K$_{4}$ tiansp वित्तत॰ and वृत्ततः. — (L 55) K$_{2}$ विशिष्टेन (for [उ]पदिष्टेन) — (L 58) D$_{1. 2}$ चातुर्वेदो — (L 59) K$_{4}$ °निरत॰ (for °नियत॰) — K$_{2}$ D$_{2}$ om lines 63–64 — (L 65) D$_{1}$ सुहृदो (for सन्मानान्)

20

(L 1) K$_{2}$ सर्वतस् (for °शस्) — (L 3) K$_{2}$ सादर (for सो°) — (L 7) K$_{2}$ सत्यवती (foi वै वैदिकी). — (L 11) K$_{2}$ धर्मा (for धन्या), and यस्यां धर्मा (foi यासा राजन्) — (L 13) K$_{2}$ बहुशो (foi बहवो) — For 17–20, K$_{2}$ subst सर्वशत्वात्कथ मोह आविशत्स्वर्गवासिनां (cf line 19–20) । एवमद्भुतकर्माणामिति मे सशयो महान्. — (L 21) K$_{2}$ श्रुति° (foi श्रुत°) — (L 22) K$_{2}$ चेच्छूरम् (foi कौन्तेय) — K$_{2}$ om lines 23–28 — (L 30) K$_{4}$ °मदिरान् (for °मोहेन), and मदाधीकृतलोचनः (for the posterioi half) — (L 31) K$_{2}$ °बुद्ध. सन् (for °संबुद्धः), and त्वा तु सबोधयाम्यह (foi the posterior half)

passage after adhy 190 K_4 $D_{1, 2, 3}$ (orig) ins it after adhy. 206 (K_4 $D_{1, 2}$ reading sections 1-36 *after* section 158)

१

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च पर्यपृच्छन् । ऋषिः केन
दीर्घायुरासीद्बकः ॥१॥ मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच । महातपा
दीर्घायुश्च बको राजर्षिः । नात्र कार्या विचारणा ॥२॥

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।
मार्कण्डेयं पर्यपृच्छद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३
बकदाल्भ्यौ महात्मानौ श्रूयेते चिरजीविनौ ।
सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसंमतौ ॥ ४
एतदिच्छामि भगवन्बकशक्रसमागमम् ।
सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

वृत्ते देवासुरे राजन्संग्रामे लोमहर्षणे ।
त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ६
सम्यग्ववर्षति पर्जन्यः सस्यसपद उत्तमाः ।
निरामयाः सुधर्मिष्ठाः प्रजा धर्मपरायणाः ॥ ७
मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यवस्थितः ।
ताः प्रजा मुदिताः सर्वा दृष्ट्वा बलनिपूदनः ॥ ८
ततस्तु मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतुः ।
ऐरावतं समास्थाय ताः पश्यन्मुदिताः प्रजाः ॥ ९
आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदीश्च विविधाः शुभाः ।
नगराणि समृद्धानि खेटाञ्जनपदांस्तथा ॥ १०
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिणः ।
उदपानं प्रपा वापी तडागानि सरांसि च ॥ ११
नानाव्रतसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ।
ततोऽवतीर्य रम्यायां पृथ्व्यां राजञ्शतक्रतुः ॥ १२
तत्र रम्ये शिवे देशे बहुवृक्षसमाकुले ।
पूर्वस्यां दिशि रम्यायां समुद्राभ्याशतो नृप ॥ १३
तत्राश्रमपदं रम्यं मृगद्विजनिषेवितम् ।
तत्राश्रमपदे रम्ये बकं पश्यति देवराट् ॥ १४
बकस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्रं दृढं प्रीतमनाभवत् ।

21

1 B_2 ऋषि (for ऋषयो) K_4 $D_{1, 2}$ om ब्राह्मणा, and read पाडवाश्च (for युधिष्ठिरश्च) — K_4 B_{2-4} Dc_2 $D_{1, 2}$ किल (for केन) D_3 अस्ति कश्चिच्चिरजात इति (for ऋषि — °द्बक)

2 K_4 om सर्वान् K_1 Dc D_2 प्रत्युवाच (for उवाच) D_1 किं न श्रुत भवता इद कालातरे कचित् (for मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच). — K_4 $D_{2, 4}$ om महातपा B_4 सुमहातपा (for महा°). K_4 D_4 राजन्; Dc राजनृपि. (for राजर्षि) — Dc om कार्या

3 ^{bcd}) K_4 $D_{1, 2}$ धर्मराजो युधिष्ठिर । मार्कंडेय महाभाग प्राप्तकालमभाषत

4 ^{ab}) B_2m °शक्रौ (for °दाल्भ्यौ) Dc D_4 श्रूयते — For 4, K_4 $D_{1, 2}$ subst.

श्रूयते हि महाभाग बको दाल्भ्यो महातपाः ।
प्रियः सखा च शक्रस्य चिरजीवी च सत्तम ।

[(L 2) D_1 समत (for सत्तम)]

5 ^{b}) K_4 $D_{1, 2}$ °इद्र° (for °शक्र°). — ^{d}) K_4 Dc $D_{1, 2}$ कथित त्वया (for कथयस्व मे)

6 B_{2-4} Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 om 6^{a}–8^{b}.

7 ^{a}) K_2 पर्जन्ये — ^{b}) K_4 °सपदनुत्तमाः

8 ^{ab}) D_3 मुदिताश्च जनाः सर्वे, and व्यवस्थिताः — ^{cd}) B_2 तादृक्सर्वा; D_1 दृष्ट्वा सर्वा (by transp) K_2 बलि°; K_4 $D_{1, 2}$ वृत्र° (for बल°)

9 For 9, K_4 $D_{1, 2}$ subst ·

अतीव मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतुः ।
ऐरावतमथारुह्य श्वेत गजवरोत्तमम् ।
लोक समानमास्थाय ददर्श मुदिता. प्रजा ॥

10 ^{a}) K_4 आश्रमाश्च महापुण्यान्; Dc आश्रमान्सुविचित्रांश्च; $D_{1, 2}$ आश्रमाणि च पुण्यानि — ^{b}) K_4 $D_{1, 2}$ नदीशैल(D_1 °लान्)सरासि च — ^{d}) K_4 $D_{1, 2}$ नाना- (for खेटाञ्) $D_{1, 2}$ °पदानि च (for °पदास्तथा)

11 ^{c}) K_4 Dc $D_{1, 2}$ उदपान- (for °पान) K_4 $D_{1, 2}$ कूप- (for वापी). — ^{d}) K_4 $D_{1, 2}$ -तडागारामसंकुल — After 11, K_4 $D_{1, 2}$ ins .

नानाजनपदाकीर्णं ब्रह्मचारिनिषेवितम् ।
यज्ञोत्सववती देवी सागराम्बरमेखलाम् ।

12 ^{a}) K_1 Dn °ब्रह्म° (for °व्रत°) — ^{b}) K_4 Dc $D_{1, 2}$ सेविता द्विजसत्तमै — D_2 ins after 12^{ab} D_1, after 14 :

तत्रावतीर्य भगवाञ्शक्रो दितिजसूदनः ।

[See below notes on section 16]

— K_4 D_1 om 12^{cd}, D_2 reads it after 14

13 ^{a}) K_4 $D_{1, 2}$ अथ (for तत्र) D_3 शुभे (for शिवे). — ^{c}) K_4 $D_{1, 2}$ विध्यस्य; Dc पुण्याया (for रम्याया). — ^{d}) K_4 $D_{1, 2}$ समुद्रमभितोभवत्.

14 ^{b}) K_4 $D_{1, 2}$ °पक्षि° (for °द्विज°). — ^{cd}) K_4 $D_{1, 2}$ ददर्श शक्र. सुमहद्बकस्य च महात्मन — After 14, D_2 reads 12^{cd}. — D_1 ins after तत्रावतीर्य etc (see above). D_2, after 12^{cd} (transposed)

प्रविवेश महापुण्यं तपोवनमनुत्तमम् ।

15 K_4 om. 15. — ^{ab}) $D_{1, 2}$ बकः सुरपतिं देवं पूजयामास सत्तम· — ^{cd}) $D_{1, 2}$ om 15^{cd}. Dc पाद्येनासनदानेन

पाद्यासनार्घदानेन फलमूलैरथार्चयत् ॥ १५
सुखोपविष्टो वरदस्ततस्तु बलसूदनः ।
ततः प्रश्नं बकं देव उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १६
शत वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७
बक उवाच ।
अप्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विनाभवः ।
असद्भिः संप्रयोगश्च तद्दुःख चिरजीविनाम् ॥ १८
पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीनां सुहृदामपि ।
परेष्वायत्तता कृच्छ्रं किं नु दुःखतरं ततः ॥ १९
नान्यद्दुःखतर किंचिल्लोकेषु प्रतिभाति मे ।
अर्थैर्विहीनः पुरुषः परै संपरिभूयते ॥ २०
अकुलानां कुले भावं कुलीनाना कुलक्षयम् ।
संयोगं विप्रयोग च पश्यन्ति चिरजीविनः ॥ २१
अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव शतक्रतो ।
अकुलानां समृद्धाना कथं कुलविपर्ययः ॥ २२
देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसाः ।
प्राप्नुवन्ति विपर्यासं किं नु दुःखतर ततः ॥ २३
कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः ।
आढ्यैर्दरिद्रावमताः किं नु दुःखतरं ततः ।
लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्तरम् ॥ २४
हीनप्रज्ञाश्च दृश्यन्ते क्लिश्यन्ते प्राज्ञकोविदाः ।
बहुदुःखपरिक्लेशं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २५
इन्द्र उवाच ।
पुनरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं सुख चिरजीविनाम् । २६
बक उवाच ।
अष्टमे द्वादशे वापि शाकं यः पचते गृहे ।
कुमित्राण्यनपाश्रित्य कि वै सुखतरं ततः ॥ २७
यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महाशनम् ।
अपि शाकं पचानस्य सुख वै मघवन्गृहे ॥ २८
अर्जितं स्वेन वीर्येण नान्यपाश्रित्य कंचन ।
फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपणं गृहे ॥ २९
परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ।
सुमृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमतः सताम् ॥ ३०
श्ववत्कीलालपो यस्तु परान्नं भोक्तुमिच्छति ।
धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ॥ ३१
यो दत्त्वातिथिभूतेभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ।

(for ^{c})
16 ^{ab}) K4 तत्रावनीर्य भगवाञ्शक्रो दैत्यनिषूदन (see insertion above under section 12) D1 2 इन्द्रो बलनिषूदन (for ^{b}) — ^{cd}) K2 Dc2 त्रिदिवेश्वर K4 D1 2 कथाप्रश्न बक दाल्भ्यमुवाच कुरुनदन
17 ^{a}) B3 4 शत- (for शत) K4 D1 2 °महस्राणा (for °सहस्राणि) — ^{b}) K4 D1 2 बक (for ऽनघ) — ^{c}) K4 D1 2 आख्याहि त्व (for समाख्याहि)
18 K2 B2-4 Dc D3 4. 6 G3 om. 18
19 ^{ab}) K4 D1. 2 पुत्रनाशा(D2 °शोको)र्थनाशश्च, and तथा (for अपि) — ^{cd}) K4 D1 2 चैव (for कृच्छ्रं) K4 Dc D1 2 कि नु दु.खमतः (Dc दुख तत·) पर.
20 ^{b}) K4 D1. 2 लोकेस्मिन् (for लोकेषु) — ^{d}) K4 D1 2 य· परै (for परै स-).
21 ^{a}) K4 D1 2 कुलीभाव; D3 कुलीनत्व — ^{b}) K4 D1-3 कुलाना च कुलक्रिया — ^{c}) K4 D1-3 सयोगान्विप्रयोगाश्च
22 ^{cd}) K4 D1-3 असुराणा (for अकुलाना), and कथित· कालपर्ययः (for ^{d})
23 ^{ab}) K4 D1-3 °गधर्वा किनरोरगमानुषा . — ^{d}) D3 कि स्विद् (for किं नु) K4 दु खमत पर.
24 ^{a}) K4 D1-3 कृष्यते (for क्लिश्यन्ते) — ^{b}) K4 B2-4 D2. 3 दौष्कुलेयैर् (for °लेय-). — ^{c}) K4 D1-3 °श्चाक्रान्ताः (for °वमता·). — ^{d}) Dc कि स्विद् (for कि नु) K4 °मतः परं (for °तर तत). — ^{e}) K2 B2 3 वै धर्मम् (for वैधर्म्यम्) K4 D1-3 बहुनर्थमय लोके — ^{f}) K4 [S]सुरसूदन; D1-3 शत्रुसूदन (for बहुविस्तरम्)
25 ^{a}) Dc दृष्यते (for दृश्यन्ते) K4 (orig) D2 3 अपि प्रत्यक्ष बहवो, K4 (marg sec m) D1 क्लिश्यमानाश्च बहवो — ^{b}) Dc कृष्यते (for क्लिश्यन्ते) — ^{c}) K4 D3 महा-; D1 2 महद् (for बहु-).
26 ^{b}) K4 D1-3 सप्तर्षि- (for देवर्षि-) K2 Dc -सेवितः; K1 -मानिभ, B2 -सेविते, B3 D6 -मनिभौ; D1 -संनिभ , D2 -मनिभा· (for -मेवित) — ^{c}) K4 D1-3 आख्याहि त्व K4 D1 महा·; D2 3 (marg sec m) महद् (for मम) — ^{d}) D1 दु ख (for सुख)
27 ^{a}) K4 D1-3 अष्टम्या वा नवम्या वा (D3 marg sec m. °मे नवमे वापि) — ^{b}) K4 य शाक (by transp), B3 4 Dc शाक यत्; D1-3 य पाक
28 ^{a}) K4 नान्य(marg sec m नास्य)द्दिनानि गण्यते; D1 6 दिनानि नास्य ग° ; D2 नास्य दैन्यानि ग° — ^{b}) D1 नैवमाहुर् , D3 नैव हानिर् . — ^{d}) K4 D1-3 स्वे गृहे परम सुख.
29 ^{b}) K4 Dc D1-3 अन(K4 अप्य-; Dc अप्यु- , D1 अन्य)-पाश्रित्य बाधवान्. — ^{c}) K2 B2-4 Dc Dn1 n3 D6 फल शाक-मपि ; K4 D1 2 फलमूल°. — ^{d}) K4 D1-3 सता (for गृहे).
30 ^{a}) K4 D1-3 हि (for तु) K2 B3 4 भोक्तु; K4 D1-3 भुक्त (for भोक्तु·) — ^{d}) K4 D2. 3 विपकल्प मतं (D2 स्मृत) सता ; Dc विषकल्पो मतः सता , D1 विषेण सदृश सता.
31 ^{ab}) K2 corrupt K4 D1-3 श्वा लालप्यमान इव यो

शिष्टान्यन्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः ॥ ३२
अतो मृष्टतरं नान्यत्पूतं किंचिच्छतक्रतो ।
दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्यो वै भुङ्क्ते तेनैव नित्यशः ॥ ३३
यावतो ह्यन्धसः पिण्डानश्नाति सततं द्विजः ।
तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ॥ ३४
यदेनो यौवनकृतं तत्सर्वं नश्यते ध्रुवम् ।
सदक्षिणस्य भुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतम् ।
यद्वारि वारिणा सिञ्चेत्तद्ध्येनस्तरते क्षणात् ॥ ३५
मार्कण्डेय उवाच ।
एताश्चान्याश्च वै बह्वीः कथयित्वा कथाः शुभाः ।
बकेन सह देवेन्द्र आपृच्छ्य त्रिदिवं गतः ॥ ३६

Colophon

२

वैशंपायन उवाच ।

ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमूचुः । कथितं ब्राह्मणमहाभाग्यम् ।
राजन्यमहाभाग्यमिदानीं शुश्रूषामह इति ॥३७॥
तानुवाच मार्कण्डेयो महर्षिः । श्रूयतामिदानीं राजन्यानां महा-
भाग्यमिति ॥३८॥ कुरूणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा महर्षीन-
भिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशीनरं शिबिं ददर्शाभि-
मुखम् ॥३९॥ तौ समेत्य परस्परेण यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन
परस्परेण तुल्यात्मानौ विदित्वान्योन्यस्य पन्थानं न ददतुः ॥४०॥
तत्र नारदः प्रादुरासीत् । किमिदं भवन्तौ परस्परस्य पन्थानमावृत्य
तिष्ठत इति ॥४१॥ तावूचतुर्नारदम् । नैतद्भगवन् । पूर्वकर्मकर्त्रादि-
भिर्विशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते समर्थाय वा । आवां च सख्यं
परस्परेणोपगतौ । तच्चावधानतोऽत्युत्कृष्टमधरोत्तरपरिभ्रष्टम् ॥४२॥
नारदस्त्वेवमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥४३॥
क्रूरः कौरव्य मृदवे मृदुः क्रूरे च कौरव ।
साधुश्चासाधवे साधुः साधवे नाप्नुयात्कथम् ॥४४
कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णयः ।
औशीनरः साधुशीलो भवतो वै महीपतिः ॥ ४५

भुक्तेश्च परस्य तु

32 ^{ab}) K₄ D₁₋₃ देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां च विशेषतः — ^{c}) K₄ D₁₋₃ शिष्टान्नानि च (D₁ तु) यो भुक्ते — ^{d}) D₁ किं विशिष्टतरं ततः

33 ^{a}) D₃ [ऽ]मृत° (for मृष्ट°) D₃ ततः परं सुखं नान्यत्. — ^{b}) K₄ Dc D₁₋₃ किंचिदस्ति शतक्रतो — ^{cd}) K₃ B₂₋₄ Dc Dn D₄ G₃ [ऽ]न्नं (for वै) K₄ D₁₋₃ देवतातिथिभृत्येभ्यो (K₄ °भृत्यानां) दत्त्वा भुक्ते हि यः सदा (D₁ पुमान्).

34 ^{ab}) D₂ ₃ om 34^{ab} K₄ D₁ अदत्त्वा यस्तु विप्रेभ्यो भुक्ते स्तेनः स एव तु (D₁ च); cf Gītā 3 12^{cd}. — ^{d}) B₃ मानवः (for दायक)

35 K₄ D₁. ₂ om 35^{cdef}

36 ^{ab}) D₂ om 36^{ab} K₄ बह्वीः स- (for वै बह्वीः) — ^{c}) K₄ Dc D₁ ₂ देवेश (for देवेन्द्र) — ^{d}) K₄ D₂ आपृष्ट्वा. B₃ ययौ (for गत)

Colophon *Adhy no* Dn₁ n₂ 192, Dn₃ T₂ 193, G₄ 194 — After the colophon, Dc ins समाप्तं च महाभाग्यं — After this adhy , D₁ ₂ read our adhy 207

२

37 K₂ पुनः सर्वे; D₂ पुनरेव (for पुनर्) B₃ om. मार्कण्डेयमूचुः । कथित, and ins श्रुतं before राजन्य° B₄ transp. राजन्यमहाभाग्य and इदानी Dc ब्राह्मणभाग्य; Dn D₄ G₃ महाब्राह्मणभाग्य; D₁ ब्राह्मणमाहात्म्य. K₄ D₁. ₂ राजमाहात्म्य (for राजन्यमहाभाग्य). — K₄ D₂ चेदानीं (for इदानी). K₄ D₁ ₂ वद; B₂ ₄ शुश्रूषाम; D₃ शुश्रूषयाम. K₄ D₁. ₂ om इति

38 K₄ D₁. ₂ om. महर्षिः. K₃ B₂ Dc D₄ G₃ राजन्य-; K₄ D₁ ₂ राज- (for राजन्याना) B₂ -माहात्म्यम् (for महाभाग्यम्) K₄ D₁ ₂ om इति

39 K₄ D₁ वै राजा (for राजा) K₄ B₂ D₁ ₂ महर्षिम्. D₁ उपगम्य (for अभि°) K₄ Dc D₁ ₂ निवृत्तो (for निवृत्य) After निवृत्य, K₄ B₂ Dc D₂ ins रथस्थ. पथि. B₄ G₃ औशीनरि

40 B₂ om (the first) परस्परेण; K₄ D₁ ₂ read for it परस्पर B₂ om यथा- K₄ D₁ ₂ पुण्यमाम्य परस्पर (for गुण° परस्परेण) B₂ om (the second) परस्परेण. K₄ D₁ ₂ तुल्यमात्मनोर् (D₁ om तुल्यम्) D₂ नान्योन्य पथानं ददतु (for [अ]न्यो° — ददतुः)

41 After तत्र, K₄ D₁ ₂ ins तयोरभिप्राय विदित्वा महर्षिर्; and after प्रादुरासीत् they ins. स उवाच — K₂ ₄ D₁ ₂ परस्पर (for °स्परस्य)

42 Dc₁ D₁ नारद (for °दम्) — K₂ चैतद्; D₂ वै तद् (for नैतद्) K₄ भवते; D₁ भवता; D₂ भवति (for भगवन्). — K₂ क आवयोरपि यात्विति पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्; K₄ D₂ कथयितव्य सर्वथा धर्मप्रवादिभिर्; Dc पूर्वधर्मप्रचोदिभिर्. D₁ न कथयितव्यं सर्वदा धर्मवादिभिर् (for पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्) Dc पथान (for पन्था) K₄ D₁ ₂ om समर्थाय वा. Before समर्थाय वा, K₂ ins

अक्रोधाज्जयति क्रोधमसाधु साधुना जयेत् ।
[=(var) 5 39 58^{ab}]

— K₄ D₁ ₂ read तु (for च), and सगतौ (for सख्य); and om उपगतौ K₂ G₃ ह्युत्कृष्टम् (for ऽत्युत्कृ°) K₄ D₁ ₂ भवास्त्विदानी ब्रवीतु क आवयोरपयात्विति (for तच्चा° — °भ्रष्टम्).

43 K₄ D₁. ₂ तु श्लोकान् (for श्लोकत्रयम्).

44 For 44, K₄ D₁. ₂ subst :

जयेत्कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।
क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ४६

तदुभावेव भवन्तावुदारौ । य इदानीं भवद्भ्यामन्यतमः सोऽप-
सर्पतु । एतद्वै निदर्शनम् । इत्युक्त्वा तूष्णीं नारदो बभूव ॥४७॥
एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः शिबिं प्रदक्षिणं कृत्वा पन्थानं दत्त्वा बहु-
कर्मभिः प्रशस्य प्रययौ ॥४८॥ तदेतद्राज्ञो महाभाग्यमप्युक्त-
वान्नारदः ॥४९॥

Colophon

३

मार्कण्डेय उवाच ।

इदमन्यच्छ्रूयताम् । ययातिर्नाहुषो राजा राज्यस्थः पौरजनावृत
आसांचक्रे ॥५०॥ गुर्वर्थी ब्राह्मण उपेत्याब्रवीत् । भो राजन्गुर्वर्थं
भिक्षेय समयादिति ॥५१॥ राजोवाच । ब्रवीतु भगवान्समय-
मिति ॥५२॥

ब्राह्मण उवाच ।

विद्वेषणं परमं जीवलोके
कुर्यान्नरः पार्थिव याच्यमानः ।
तं त्वां पृच्छामि कथं नु राज-
न्दद्याद्भवान्दयितं च मेऽद्य ॥ ५३

राजोवाच ।

न चानुकीर्तये दत्त्वा
अयाच्यमर्थं न च संशृणोमि ।
प्राप्यमर्थं च संश्रुत्य
तं चापि दत्त्वा सुसुखी भवामि ॥ ५४
ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं
प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानः ।
न मे मनः कुप्यति याचमाने
दत्तं न शोचामि कदाचिदर्थम् ॥ ५५

इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ । प्राप्तवांश्च गवां सहस्रं
ब्राह्मण इति ॥५६॥

Colophon

४

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पाण्डवः ॥ ५७ ॥
अथाचष्ट मार्कण्डेयः । महाराज वृषदर्भसेदुकनामानौ राजानौ
नीतिमार्गरतावस्त्रोपास्त्रकृतिनौ ॥५८॥ सेदुको वृषदर्भस्य बालस्यैव
उपांशुव्रतमभ्यजानात् । कुप्यमदेयं ब्राह्मणस्य ॥५९॥ अथ तं सेदुकं
ब्राह्मणः कश्चिद्वेदाध्ययनसंपन्न आशिषं दत्त्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् ।
अश्वसहस्रं मे भगवान्ददात्विति ॥६०॥ तं सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् ।
नास्ति संभवो गुर्वर्थं दातुमिति । स त्वं गच्छ वृषदर्भसकाशम् ।
राजा परमधर्मज्ञः । ब्राह्मण तं भिक्षस्व । स ते दास्यति । तस्यैतदु-
पांशुव्रतमिति ॥६१॥ अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाशं गत्वा अश्वसहस्र-
मयाचत । स राजा तं कशेनाताडयत् । तं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । किं
हंस्यनागसं मामिति ॥६२॥ एवमुक्त्वा तं शपन्तं राजाह । विप्र किं

क्रूरं क्रूराय कौरव्यो मृदवे कौरवो मृदुः ।
असाधवे ह्यसाधुश्च साधवे तत्समो मतः ।

45 K4 D1. 2 om. 45 — b) Dc वेदेषु (for देवेषु)

46 ab)=(var.) 5. 39. 58cd — a) K4 D1. 2 दानात्कदर्यं जयति. — cd) K4 D1. 2 अक्रोधाज्जयति क्रोधमसाधु साधुना शिबिः (see insertion above)

47 K4 D1. 2 [ई]दृशौ (for [उ]दारौ) — B2 om. इदानीं. K4 D1. 2 शिबिरुदारोय शिबेरह मन्ये कौरव्यो यात्विति (for य इदानीं – °सर्पतु). — K4 तत्समतमिति; D1. 2 एतत्सगतम् (for एतद्वै निदर्शनम्). — K4 D1. 2 om. उक्त्वा, and read [S]भवत् (for बभूव).

48 K4 D1. 2 तच्छ्रुत्वा कौरव्यः (om. तु). B2 शिवाय; Dc D4 शिबे; G3 शिबि. (for शिबिं). K3 Dc D4 G3 om. कृत्वा. K4 कृत्य (for कृत्वा). K4 D1. 2 om. बहुकर्मभिः प्रशस्य. B2 ययौ (for प्रययौ).

49 K4 D1. 2 तदेष विनयो राज्ञा भाग्य (D1 महाभाग्य) च कथितामिति (K4 °मस्ति).

Colophon. K3 B2-4 Dc D4. 6 G3 om. the colophon. — *Adhy. no.*: Dn 193 (Dn3 194), D1 215.

50 K4 °जनपरिवृत (for °जनावृत)

51 D1. 2 तं गुर्वर्थीं (for गुर्वर्थी). — K4 D2 ins. भवतं before गुर्वर्थं.

53 c) K4 Dn3 तत्त्वां (for तं त्वा). D3 स कथं नु (for कथं नु). — d) K4 दयितश्च; D2 °तश्चापि.

54 a) Dn D1 दद्य दत्त्वा (for दत्त्वा). — b) K4 न प्राप्यम् (for अयाच्यम्). — d) Dn3 दद्या (for दत्त्वा).

55 b) Dn याच्य° (for याच°). — c) Dn D2 याच्यमाने. — d) D2 ददन् (for दत्तं).

Colophon. K4 D1. 2 om. the colophon. — *Adhy. no.*: Dn 194 (Dn3 195).

57 K4 राजमहाभाग्य; D1 महाराजभाग्य (for महाभाग्य).

58 K4 D2 transp. मार्कण्डेय. and महाराज. D2 राज- (for राजानौ).

59 Dn D1. 2 अभ्यजानत्. — After कुप्यम्, D2 ins. अश्वसहस्रं मे भवान्. K4 कुप्येद्देच्च (for कुप्यमदेयं).

60 K4 गुर्वर्थं (for °र्थी).

61 K4 D1-3 नास्ति मे संभवो (for नास्ति संभवो). K4 D1. 3 ब्रह्मण्यस्त्वं भिक्षयस्व (for ब्राह्मण तं भिक्षस्व).

62 K4 कशया तम्; D3 तं कशया (for तं कशेन). A few MSS हिंसि (for हंसि). K4 reads मा before हंसि.

यो न ददाति तुभ्यम् । उताहो स्विद्ब्राह्मण्यमेतत् ॥६३॥ ब्राह्मण उवाच । राजाधिराज तव समीप सेदुकेन प्रेषितो भिक्षितुमागतः । तेनानुशिष्टेन मया त्वं भिक्षितोऽसि ॥६४॥ राजोवाच । पूर्वाह्णे ते दास्यामि । यो मेऽद्य बलिरागमिष्यति । यो हन्यते कशया कथ मोघ क्षेपणं तस्य स्यात् ॥६५॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्ति प्रादात् । अधिकस्याश्वसहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥६६॥

Colophon.

५

मार्कण्डेय उवाच ।

देवानां कथा संजाता । महीतलं गत्वा महीपतिं शिबिमौशीनरं साध्वेनं शिबिं जिज्ञास्याम इति ॥६७॥ एव भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपतिष्ठेताम् । अग्निः कपोतरूपेण । तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण ॥६८॥ अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्सङ्ग न्यपतत् ॥६९॥

अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षणार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते । वसु ददातु । अन्तवान्पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्यात् । घोरं कपोतस्य निपातमाहुः ॥७०॥

अथ कपोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणरक्षार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राप्यार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणास्त्वां प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कर्शितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि । तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् । एवंयुक्तमपापं मां विद्धि ॥७१॥

गदामि वेदान्विचिनोमि छन्दः
सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः ।
न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदान
मा प्रादाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि ॥ ७२

अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ॥७३॥

पर्यायेण वसतिर्वा भवेषु
सर्गे जातः पूर्वमस्मात्कपोतात् ।
त्वमाददानोऽथ कपोतमेनं
मा त्वं राजन्विघ्नकर्ता भवेथाः ॥ ७४

राजोवाच ।

केनेदृशी जातु परा हि दृष्टा
वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता ।
यां वै कपोतो वदते यां च श्येन
उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु ॥ ७५
नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले
नास्य बीजं रोहति काल उप्तम् ।
भीत प्रपन्न यो हि ददाति शत्रवे
न त्राण लभेत्त्राणमिच्छन्स काले ॥ ७६
जाता ह्रस्वा प्रजा प्रमीयते
सदा न वास पितरोऽस्य कुर्वते ।
भीतं प्रपन्न यो ददाति शत्रवे
नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥ ७७
मोघमन्नं विन्दति चाप्रचेताः
स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति शीघ्रमेव ।
भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे

---

63 After ददाति, Dn2 ins स्वीय धन. After तुभ्यं, D2 3 ins नसै ददासि शापम्.

65 K4 D1–3 पूर्वाह्णे; Dn3 पूर्वार्धे (for पूर्वाह्णे). — D2 य हन्यात् (for यो हन्यते) K4 तेद्य न (for तस्य). D2 तस्य न देय स्यान्मोघ क्षेपण ते यथा न स्यात्; D3 मोघं क्षेपण ते यथा न स्यात् (for कथ–स्यात्)

66 K4 D2 3 एवम् (for the first इति) K4 Dn2 दैवसिकीम्. — K4 अथो (for एव). K4 om. [अ]दादिति; D2 3 om एवादादिति.

Colophon K4 Dn2 n3 D1–3 om the colophon. — *Adhy no* Dn1 195.

67 Before देवाना, D2 3 ins. अथ.

68 K4 इन्द्राग्नी (for अग्नीन्द्रौ) D2. 3 [उ]पातिष्ठेतां. — K4 Dn1. n2 D1. 3 अभि°; D2 अन्व° (for अभ्य°). K4 D3 आमिषार्थी (for °र्थम्).

69 K4 D2 3 देव्या सहासीनस्य; D1 दिव्यसेनस्य (for दिव्यासनासीनस्य) K4 D3 3 [उ]त्सगे.

70 After अब्रवीत्, K4 D1–3 ins.: निंदितं यस्याभिपतते कपोतकः स भवान् वेश्म वान्यद्वा — K4 reads प्राणरक्षणार्थं — प्राणार्थी प्रपद्यते । after राजानमब्रवीत् (in 71) D3 अन्न चाशु (for अन्तवान्)

71 K4 °रक्षणाय (for °रक्षार्थं) D2 3 भयभीतो (for भीतो), and प्राप्यायुरर्थी (for प्राप्यार्थी) — D2 3 दमेन च (for दमेन) — K4 एवमुक्तम् (for एवयुक्तम्).

72 ^{b}) K4 हि (for मे) — ^{c}) K4 D2. 3 श्रोत्रिय- (for श्रोत्रियस्य) — ^{d}) K4 D2. 3 मा मा (or मा मा) (for मा).

74 ^{b}) K4 D2. 3 स्वर्गे (for सर्गे). D2 3 कपोतः (for °तात्). — ^{c}) K4 D2 3 स्वम् (for त्वम्)

75 ^{a}) D2. 3 पुरो (for परा). — ^{b}) K4 D2. 3 कुशलेन (for शकुनेन) — ^{c}) K4 D2 om. वै. — ^{d}) K4 कथयानुशास्तां; D2. 3 कथयामि गाथा.

76 =(var) 5. 12 19 — K4 om. (hapl) 76^{d}–77^{c}. — ^{d}) D2 न त्रातार (for न त्राण). Dn1 D2. 3 लभते (for लभेत्) D2 काले; D3 त्राणकाले (for स काले)

77 =(var) 5 12 21 — ^{a}) D2 ह्रस्वरूपा (for ह्रस्वा), and प्रमीते (for प्रमीयते). — ^{b}) Dn1 न च वास; D2 [अ]नुबाधा (for न वास)

78 =(var.) 5. 12. 20 — ^{a}) Dn2 विदते. Dn2 D2 3 om. च.

सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ ७८
उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन
अस्मात्कपोतात्प्रति ते नयन्तु ।
यस्मिन्देशे रमसेऽतीव श्येन
तत्र मांसं शिबयस्ते वहन्तु ॥ ७९
श्येन उवाच ।
नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेयं न चान्य-
दस्मान्मांसमधिकं वा कपोतात् ।
देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैष भक्ष-
स्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ ८०
राजोवाच ।
उक्षाणं वेह तमनूनं नयन्तु
ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।
भयाहितस्य दायं ममान्तिकात्त्वां
प्रत्याम्नाय तु त्वं ह्येनं मा हिंसीः ॥ ८१
त्यजे प्राणान्नैव दद्या कपोतं
सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन ।
यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य
नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथंचित् ॥ ८२
यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्नाः
प्रशंसेयुः शिबयः कर्मणा तु ।
यथा श्येन प्रियमेव कुर्यां
प्रशाधि मां यद्वदेस्तत्करोमि ॥ ८३

श्येन उवाच । ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन्याव-न्मांसं कपोतेन समम् । तथा तस्मात्साधु त्रातः कपोतः । प्रशंसेयुश्च शिबयः । कृत च प्रियं स्यान्ममेति ॥८४॥

अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलयाधारयत् । गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥८५॥ पुनरन्यमुच्चकर्त । गुरुतर एव कपोतः ॥८६॥ एवं सर्वं समधिगत्य शरीरं तुलायामारोपयामास । तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥८७॥ अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह । न च व्यलीकमासीद्राज्ञः ॥८८॥ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा त्रात इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येनः ॥८९॥ अथ राजा अब्रवीत् ॥९०॥

कपोतं विद्युः शिबयस्त्वा कपोत
पृच्छामि ते शकुने को नु श्येनः ।
नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्या
देतं प्रश्न भगवन्मे विचक्ष्व ॥ ९१
कपोत उवाच ।
वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु-
रथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः ।
साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेय नौ
जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ॥ ९२
यामेता पेशीं मम निष्क्रयाय
प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् ।
एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि
हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ ९३
एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी
सुरर्षीणामथ संमतो भृशम् ।
एतस्मात्पार्श्वात्पुरुषो जनिष्यति
कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ९४

कपोतरोमाणं शिबिनौद्भिदं पुत्रं प्राप्स्यसि नृप । वृषसंहननं

---

79 [a]) K₄ पक्क (for पक्त्वा) — [b]) D1 अस्मत्- (for अस्मात्). — [c]) D1 हि (for ऽतीव) — [d]) K₄ D2 3 वयसस्ते (for शिबयस्ते).

80 [a]) D2 द्वादश प्रार्थये (for प्रार्थयेय). — [b]) K₄ Dn1 D1–3 om वा — [d]) K₄ कुशल नाभावात्; D2. 3 नान्यशकुना-न्नभावात् (for शकुनानाम°).

81 [a]) K₄ D1–3 वै हतम् (for वेह तम्) — [b]) K₄ ते पश्यतु पुरुषा ममैव वाचा; D2 ते पुरुषा ममैव वचनात्; D3 ते पुरुषा ममैव च — [c]) K₄ याहि त्वमादाय; D1 याहि त्वस्य दाय, D2 3 याहि तदादाय (for भयाहितस्य दाय) — [d]) Dn4 प्रापयतु (for प्रत्याम्नाय तु) K₄ D1–3 त्वं ह्येन मा हिंसी. पुरुष (D2 3 सत्पुरुष) कपोत

82 [b]) K₄ Dn1 n4 जानामि; D2 जहासि. — [c]) K₄ D4 3 वृथा (for यथा).

83 [a]) Dn1 हि (for मा) D2 3 ते (for वै). K₄ Dn4 D3 प्रपन्नाः — [b]) D3 (by corr) [अ]थ (for तु) — [c]) K₄ D1. 2 ins ते after यथा — [d]) D4. 3 यावदेत-त्करोमि

84 Dn2 [अ]स्मात् (for तस्मात्) Dn1 जातः; Dn2 मात्रः (for त्रात)

85 Dn2 D3 om स.

87 Dn2 एव सर्वं मासमधिकृत्य; D2. 3 एव सर्वमासमुत्कृत्य. D2. 3 शरीरात् (for शरीर). — K₄ D2 3 तथा (for तत्तथापि)

89 D2 3 तात (for त्रात). K₄ प्रातीयत; D3 प्रलीयत.

91 [a]) D2 3 कथ विद्यु. (for विद्यु.) — [b]) D3 क (for को) — [cd]) D4 3 इतीदृश (for ईदृश), and एतत् (for एत)

92 [c]) K₄ साधुं. D2 ज्ञात त्वम् K₄ D2 ऋषय (for ऋषभ) K₄ सौरथाना, K₄m D2 3 सौरभेयाना (for सौरथेय नौ)

93 [a]) K₄ इमा (for एतां), and निःक्रयार्थं (for निष्क्रयाय). — [c]) D2 3 पश्य (for लक्ष्म) — [d]) K₄ D3 om. -वर्णं. D4 °रूपं (for °वर्णं)

94 [a]) K₄ D2 3 आसा (for एतासा). — [b]) D1 सुरर्षि-भाणाम्. K₄ D2 3 सभृतो (for °मतो). — [c]) K₄ D3 जनिष्यते

95 K₄ D1 4 शिबिमौद्भिद K₄ D2 3 वृष महारथं (for

यशोदीर्यमानं द्रष्टासि शूरवृषभं सौरथानाम् ॥९५॥

Colophon

६

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यताम् । इत्यब्रवीत्पाण्डवो मार्कण्डेयम् ॥९६॥

अथाचष्ट मार्कण्डेयः । अष्टकस्य वैश्वामित्रेरश्वमेधे सर्वे राजानः प्रागच्छन् । भ्रातरश्चास्य प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनर इति ॥९७॥ स च समाप्तयज्ञो भ्रातृभिः सह रथेन प्रायात् । ते च नारदमागच्छन्तमभिवाद्यारोहतु भवान्रथमित्यब्रुवन् ॥९८॥ तांस्तथेत्युक्त्वा रथमारुरोह ॥९९॥

अथ तेषामेकः सुरर्षिं नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्तं किंचिदिच्छेयं प्रष्टुमिति ॥१००॥ पृच्छ । इत्यब्रवीदृषिः ॥१०१॥

सोऽब्रवीत् । आयुष्मन्तः सर्वगुणप्रमुदिताः । अथायुष्मन्त स्वर्गस्थान चतुर्भिर्यातव्य स्यात्कोऽवतरेत् ॥१०२॥ अयमष्टकोऽवतरेत् । इत्यब्रवीदृषिः ॥१०३॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१०४॥ अथाचष्ट । अष्टकस्य गृहे मया उषितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥१०५॥ अथापश्यमनेकानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि ॥१०६॥ तमहमपृच्छम् । कस्येमा गाव इति ॥१०७॥ सोऽब्रवीत् । मया निसृष्टा इत्येताः ॥१०८॥ तेनैव स्वयं श्लाघति कथितेन । एषोऽवतरेत् ॥१०९॥

अथ त्रिभिर्यातव्यम् । सांप्रतं कोऽवतरेत् ॥११०॥ प्रतर्दनः । इत्यब्रवीदृषिः ॥१११॥ तत्र किं कारणम् ॥११२॥ प्रतर्दनस्यापि गृहे मयोषितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥११३॥ अथैनं ब्राह्मणो भिक्षेत । अश्वं मे ददातु भवान् ॥११४॥ निवृत्तो दास्यामि । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणम् ॥११५॥ त्वरितमेव दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणः ॥११६॥ त्वरितमेव ॥११७॥ स ब्राह्मणस्यैवमुक्त्वा दक्षिणं पार्श्वमददत् ॥११८॥ अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ॥११९॥ तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्ष्णिमभ्यदात् ॥१२०॥ अथ प्रायात् । पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वामं धुर्यमददत् ॥१२१॥ अथ प्रयात् । पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मणः ॥ तमब्रवीत् । अतियातो दास्यामि ॥१२२॥ त्वरितमेव मे दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणः ॥१२३॥ तस्मै दत्त्वाश्वं रथधुरं गृह्णता व्याहृतम् । ब्राह्मणानां सांप्रतं नास्ति किंचिदिति ॥१२४॥ य एष ददाति चासूयति च तेन व्याहृतेन तथावतरेत् ॥१२५॥

अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥१२६॥ वसुमना अवतरेत् । इत्यब्रवीदृषिः ॥१२७॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१२८॥ अथाचष्ट नारदः । अहं परिभ्रमन्वसुमनसो गृहमुपस्थितः । स्वस्तिवचनमासीत् । पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छम् । स्वस्तिवाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणानां दर्शितः । तमहं रथं प्राशंसम् ॥१२९॥ अथ राजाब्रवीत् । भगवता रथः प्रशस्तः । एष भगवतो रथ इति ॥१३०॥ अथ कदाचित्पुनरप्यहमुपस्थितः । पुनरेव च रथप्रयोजनमासीत् ॥१३१॥ सम्यगयमेष भगवतः । इत्येवं राजाब्रवीदिति ॥१३२॥ पुनरेव तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयम् ॥१३३॥ अथ

नृप । वृषसहनन).

Colophon *Adhy no* Dn 196 (Dn₄ 195), D₁ 216

97 D₂ ₃ अथाचष्टे मा° — K₄ Dn₁ D₂ ₃ आगच्छन् (for प्राग°)

98 K₄ D₂ ₃ ते (for ते च) K₄ D₂ ₃ ins. अपश्यन् after आगच्छन्तम्.

99 K₄ om तास्. D₂ ₃ तथैवेत्युक्त्वा.

100 K₄ D₂ ₃ एकतरो ऋषि (K₄ marg औशीनरो [gloss ?]) (for एकः सुरर्षिं).

102 K₄ D₁–₃ सर्वे एव (for सर्व-). — K₄ अथायुष्मना K₄ D₁–₃ गुणविशेषात्; Dn₁ गणाविशेष (for स्वर्गस्थान) K₄m यात स्यात्; D₂ ₃ यातव्ये (for यातव्यं स्यात्).

105 D₂ om from मया (in 105) up to कोऽवतरेत् (in 110)

108 After निसृष्टा, K₄ D₁ ₃ ins गाव..

112 K₄ D₃ ₃ अत्र (for तत्र).

113 Dn अनुप्रवहत्; D₁ अनुवाहत्.

114 D₂ भिक्षित ; D₃ [ऽ]पि भिक्षन (for भिक्षेत).

118 D₂. ₃ पार्ष्णिम् (for पार्श्वम्) K₄ D₂ ₃ अददात् (for अददत्).

120 K₄ अस्य ददौ, D₂ अददात्; D₃ अभ्यददात् (for अभ्यदात्).

121 D₂ om (? hapl) 121 K₄ D₃ धुर्यमददात् (for °ददत्)

122 K₄ इति प्रतिप्रयामि (for अतियातो दास्यामि)

123 K₄ D₂ ₃ om मे

124 K₄ D₂ ₃ तमस्मै (for तस्मै). K₄ D₃ स्वय (D₃ स्वय च) धुर (for रथधुर)

125 K₄ यदेष; D₃ य एव (for य एष) D₂ ₃ [अ]नेन (for तेन)

126 K₄ D₂ ₃ om इति.

129 K₄ Dn₁ n₂ D₁–₃ स्वस्तिवाचनम् (for °वचनम्) D₂ ₃ (*sup lin sec m* as above) स ह मान्यगच्छत् (for तमहमन्व°) — K₄ स्वस्तिवाचनेषु (for °वाचितेषु). — K₄ समभावय (for प्राशसम्)

130 K₄ D₂ ₃ अथ स (for अथ) K₄ D₂ ₃ भगवन् (for भगवता), and भवतो (for भगवतो).

131 K₄ D₂ ₃ पुनश्चरस्तमहम् (for पुनरप्यहम्).

132 K₄ D₂ ₃ तथा चैनं प्र(D₂ प्रा)शसम् (for सम्यगयम्) K₄ D₂ ₃ om. (the *second*) इति.

134 K₄ D₂ ₃ अहो (for अथो)

राजा ब्राह्मणानां दर्शयन्मामभिप्रेक्ष्याब्रवीत् । अथो भगवता पुष्परथस्य स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु संभावितानि ॥१३४॥ एतेन द्रोहवचनेनावतरेत् ॥१३५॥

अथैकेन यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥१३६॥ पुनर्नारद आह । शिबिर्यायात् । अहमवतरेयम् ॥१३७॥ अत्र किं कारणम् । इत्यब्रवीत् ॥१३८॥ असावहं शिबिना समो नास्मि ॥१३९॥ यतो ब्राह्मणः कश्चिदेनमब्रवीत् । शिबे अन्नार्थ्यस्मीति ॥१४०॥ तमब्रवीच्छिबिः । किं क्रियताम् । आज्ञापयतु भवानिति ॥१४१॥ अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । य एष ते पुत्रो बृहद्गर्भो नाम एष प्रमातव्य इति । तमेनं संस्कुरु । अन्नं चोपपादय । ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति ॥१४२॥ ततः पुत्रं प्रमाथ्य संस्कृत्य विधिना साधयित्वा पात्र्यामर्पयित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणममृगयत् ॥१४३॥ अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट । एष ते ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कोशागारमायुधागारं स्त्र्यगारमश्वशालां हस्तिशालां च क्रुद्ध इति ॥१४४॥ अथ शिबिस्तथैवाविकृतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत् । सिद्धं भगवन्नन्नमिति ॥१४५॥ ब्राह्मणो न किंचिद्व्याजहार । विस्मयादधोमुखश्चासीत् ॥१४६॥ ततः प्रासादयद्ब्राह्मणम् । भगवन्भुज्यतामिति ॥१४७॥ मुहूर्तादुद्वीक्ष्य शिबिमब्रवीत् । त्वमेवैतदशानेति ॥१४८॥ तत्राह । तथा । इति ॥१४९॥ शिबिस्तथैवाविमना महित्वा कपालमभ्युद्धार्य भोक्तुमैच्छत् ॥१५०॥ अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् । अब्रवीच्चैनम् । जितक्रोधोऽसि । न ते किंचिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थे ॥१५१॥ ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं सभाजयत् ॥१५२॥ स ह्युद्वीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्तं देवकुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलंकृतम् ॥१५३॥ सर्वं च तमर्थं विधाय ब्राह्मणोऽन्तरधीयत ॥१५४॥ तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेषेण परीक्षार्थमागत इति ॥१५५॥ तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः । किंप्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति ॥१५६॥

शिबिरुवाच ।

नैवाहमेतद्यशसे ददानि
न चार्थहेतोर्न च भोगतृष्णया ।
पापैरनासेवित एष मार्ग
इत्येवमेतत्सकलं करोमि ॥ १५७
सद्भिः सदाध्यासितं तु प्रशस्तं
तस्मात्प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे ।
एतन्महाभाग्यवरं शिबेस्तु
तस्मादहं वेद यथावदेतत् ॥ १५८

---

135 K4 D2. 3 [ए]षोवतरेत् (for [अ]व°).

139 D3 om from असावहं (in 139) up to अब्रवीत् (in 140). K4 D3 असावाख्यात् (for असावहं), and तुल्यो (for समो).

140 K2 B2. 3 Dc D6 G3 तं शिबिं ब्राह्मणोभ्यागच्छत् । स चैनमब्रवीत् (for यतो — °ब्रवीत्). — K4 D1–3 शिबे अन्नार्थ्यहमिति.

141 Dc भगवन् (for भवान्).

142 K3 अथ वा (for अथैनं). Dc om अथैनं — °ब्रवीत्. B2 D4 om [ए]नं — B3 Dc D1–3 एष (for य एष). K3 om. पुत्रो K4 D1–3 वृषदर्भो (for बृहद्गर्भो), and एष सत्क्रियतां (for एष प्रमातव्य इति). — K3 तं भवने (for तमेनं) K4 D1–3 त्वं चैनं सज्ञापय (for त्वमेनं संस्कुरु), and पात्र्यां स्थापय (for अन्नं चोपपादय). — Dc तत्र (for ततो)

143 K4 D1–3 तथा पुत्रं सज्ञाप्य (for ततः पुत्रं प्रमाथ्य). K4 D1–3 संस्कृत्य चाविमना ; D4 संस्कृतिविधिना. K4 D1–3 om. साधयित्वा K4 D1–3 वर्धयित्वा (for अर्प°) K4 गृह्य ; D2. 3 प्रगृह्य (for प्रति°) K4 D1–3 बहिर्मृगयते (K4 °ति) (for ब्राह्मणमम॰°)

144 K4 D1–3 अथास्याचष्ट मंत्री मृगयमाणस्य (for अथास्य — °चष्ट) — D1. 2 एष स (for एष ते). K4 D1–3 कोष्ठागारम् (for कोशा°) B2 Dc D4. 6 कोषागारायुधागारांश्च क्रुद्ध (for कोशा° — च क्रुद्ध). D3 om from आयुधा° up to नगरं (in 145). K4 D3 यन्त्रागारम् (for स्त्र्यगारम्) D1 स्त्र्यगारं कोशमायुधागारं यंत्रागारम् (for आयुधागारं स्त्र्यगारम्).

145 K4 D2. 3 अन्नं भगवन्निति (by transp.).

146 For 146, K4 D1–3 subst एवमुक्तो ब्राह्मणो किंचिन्नाहरत् । किंचिदवाङ्मुख आसीत्

147 K2 B2 Dn1 n2 D4 प्रसादयद्; K4 Dn3 D2. 3 प्रसाद्य; D1 प्रणतः (for प्रासादयद्)

148 Before मुहूर्ताद्, K4 D1–3 ins स D1–3 उदीक्ष्य (for उद्वीक्ष्य). — After अब्रवीत्, K4 D1–3 ins थैरदत्वा भुनज्मि । ततः शिबिरन्विषत् । नातिथिं प्राप्तवान् । चाह । भगवन्नातिथिर्लभ्यते । ततस्तमुवाच ब्राह्मणः ।; and त्वमेवातिथिर्भूत्वा भुङ्क्ष्वेति (for त्वमेवैतदशानेति).

150 For 150, K4 D1–3 subst अथ शिबिस्तथैवार्चयित्वा तस्मै (D1° दै)च्छद्भोक्तुं

151 K4 D1. 2 om (hapl.) from हस्तम° up to (in 152)

155 K4 D1–3 om. 155.

156 K4 D1–3 पश्यता (for प्रेप्सुना). K4 विजातीयकं, D1 जानीय ; D2. 3 जातीयक (for जानता).

157 [a]) K4 Dc1 D1–3 ददामि (for °नि). — [bc]) K D1–3 न भूतिमिच्छञ्शिबयो न लोभात् । शिष्टैः सदा सेवित एष ॥ (D1 °तो मार्ग एष)

158 For 158, K4 D1–3 subst.
तस्मात्प्रधानमाद्रियते मतिर्मे ।
एतच्छिबेर्महाभाग्यं । तस्मादहमवतरेय । शिबिर्यायादिति ।
[Before एतच्, K4 ins तस्मिन्नन्तर्हिते पुत्रं प्रादुरासीत्, om. अहम् before अवतरेय.]

Colophon

[Correction ! In the footnote on p 677 (marked by ☞) K_1 is wrongly included among the MSS which have this insertion This mistake has been rectified in the list given above (p 1067 f)]

22

K_2 B Dc Dn D_{3-6} ins after adhy. 221 (for $G_{2\ 4}$ see below)

युधिष्ठिर उवाच ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महात्मनः ।
त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषिसंनिधौ ।
उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ।
मार्कण्डेय उवाच ।
आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिरनामयः ।
मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्दनः ।
कामजित्कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः ।
शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ।
अमोघस्त्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा ।
दीप्तशक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकृत्कूटमोहनः ।
षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ।
कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः ।
प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः ।
सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रियः ।
खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ।
विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ।
वासुदेवप्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु ।
नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्तिकेयस्य यः पठेत् ।
स्वर्गं कीर्तिं धनं चैव स लभेन्नात्र संशयः ।
मार्कण्डेय उवाच ।
स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं
शक्त्या गुहं नामभिरप्रमेयम् ।
षडानन शक्तिधर सुवीर
निबोध चैतानि कुरुप्रवीर ।
ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च
ब्रह्मेशयो ब्रह्मवतां वरिष्ठः ।
ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसव्रती त्वं
ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानां च नेता ।
स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं
मन्त्रस्तुतस्त्वं प्रथितः षडर्चिः ।
संवत्सरस्त्वमृतवश्च षड् वै
मासार्धमासावयनं दिशश्च ।
त्वं पुष्कराक्षस्त्वरविन्दवक्त्रः
सहस्रवक्त्रोऽसि सहस्रबाहुः ।
त्वं लोकपालः परमं हविश्च
त्वं भावनः सर्वसुरासुराणाम् ।
त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः
प्रभुर्विभुश्चाप्यथ शत्रुजेता ।
सहस्रभूस्त्वं धरणी त्वमेव
सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक्च ।
सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः
सहस्रपात्त्वं गुह शक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव
स्वाहामहीकृत्तिकानां तथैव ।

Colophon — *Adhy no* : B_4 198, Dn 197 (Dn_2 196), D_1 217

22

(L. 1) B_1 $_3$ (ins as above) $_4$ Dc च (for [अ]स्य) — (L 4) D_3 महामना (*sup lin* °तपाः as above) — (L 7) B_4 काम. (for कान्तः) Dc सत्यवान् (for °वाग्) — (L 8) Dc D_4 चन्द्रो (for चण्डो) — (L 10) Dc D_3 तत्र कुक्कुटमोहन (for the posterior half) — (L 11) B_4 सर्वात्मा (for धर्मात्मा) — (L 12) B_1 °कर्ता; B_4 Dc °हर्ता (for °भर्ता) — (L 13) D_5 नयो (for नेता), and °दुस्तरः (for °दुश्चरः) — D_5 om (hapl) from the posterior half of line 14 up to the prior half of line 17 — (L 15) Dc शूरबलो भुवः (Dc_2 वसुः) (for शरवणोद्भव.) D_3 सुव्रतो ललितश्चैव बालचारी खशोद्भव.. — B_1 om. (hapl) from the posterior half of line 16 up to the prior half of line 17. — (L. 17) K_2 B Dc D_{4-6} प्रियः प्रियक एव च (D_{4-6} तु). — (L 19) B_4 D_5 लभते (for स लभेन्) — After line 19, B_3 ins. आगिरसे (colophon?) — (L 20) $B_{3\ 4}$ Dc $D_{3\ 5}$ भक्त्या (for शक्त्या) Dc सादरम् (for नामभिर्) — (L 24) K_2 B_4 D_6 वै ब्रह्मतेजो; B_1 ब्रह्मयोनिर् (for वै ब्रह्मजो). B_2 Dc_2 ब्रह्मवित्त; $B_{3\ 4}$ °विश्व; Dc_1 $D_{3\ 5}$ °वित्त्व — (L 26) B_1 °सर्वमत्री; Dc °रार्वतीर्थ (for °सव्रती त्व) — (L 29) Dc मन्त्रस्तुतिस्त्व — (L 30) B_2 षडेव (for च षड् वै). — (L 31) K_2 $B_{2\ 4}$ Dc_2 Dn_2 n_3 D_{3-6} °मासावयने; B_3 °मासा विदिशो — (L. 38) B_1 Dc °पात्त्वं; $B_{3.\ 4}$ $D_{3\ 4}$ °सूस्त्व (for °भूस्त्व) — (L. 39) B_4 °द्रुष्टिश्च (for °तुष्टिश्च). K_2 °संभुक्; Dc °भुक्त्व (for °भुक्च). — (L. 41) K_2 °पाद (for °पात्त्व). Dn_1 गुरु° (for गुह°). — (L. 43)

त्वं क्रीडसे षण्मुख कुक्कुटेन
यथेष्टनानाविधकामरूपी ।
दीक्षासि सोमो मरुतः सदैव
धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ।
सनातनानामपि शाश्वतस्त्वं
प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रधन्वा ।
ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकस्त्वं
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ।
सूक्ष्मं तपस्तत्परमं त्वमेव
परावरज्ञोऽसि परावरस्त्वम् ।
धर्मस्य कामस्य परस्य चैव
त्वत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ।
व्याप्तं जगत्सर्वसुरप्रवीर
शक्त्या मया संस्तुत लोकनाथ ।
नमोऽस्तु ते द्वादशनेत्रबाहो
अतः परं वेद्मि गतिं न तेऽहम् ।
स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः ।
श्रावयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणुयाद्वा द्विजेरितम् ।
धनमायुर्यशो दीप्तं पुत्राञ्शत्रुजयं तथा ।
स पुष्टितुष्टी संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ।

Colophon.

☞ G2 4 ins (with v l) lines 61-62 only of the above passage after 80^{ab} of the same adhy (221), which is a very clear proof of the contamination of these two Grantha MSS. from the Northern Recension.

23

T3 G M ins after 3. 232 10 (G1, after 3 232 9):

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पुनर्वाक्यमभाषत ।
कोपसंरक्तनयनं पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
पुरा जतुगृहेऽनेन दग्धुमस्मान्युधिष्ठिर ।
दुर्बुद्धिर्हि कृता वीर तदा दैवेन रक्षिताः ।
द्यूतकालेऽपि कौन्तेय वृजिनानि कृतानि वै ।
द्रौपद्याश्च परामर्शः केशग्रहणमेव च ।
वस्त्रापहरणं चैव सभामध्ये कृतानि वै ।
पुरा कृतानां पापानां फलं भुङ्क्ते सुयोधनः ।
अस्माभिरेव कर्तव्यो धार्तराष्ट्रस्य निग्रहः ।
अन्येन तु कृतं तद्वै मैत्रमस्माकमिच्छता ।
उपकारी तु गन्धर्वो मा राजन्विमना भव ।
एतस्मिन्नन्तरे राजंश्चित्रसेनेन वै हृतः ।
विललाप सुदुःखार्तो ह्रियमाणः सुयोधनः ।
युधिष्ठिर महाबाहो सर्वधर्मभृतां वर ।
सपुत्रान्सहदारांश्च गन्धर्वेण हृतान्बलात् ।
पाण्डुपुत्र महाबाहो कौरवाणां यशस्कर ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ गन्धर्वेण हृतं बलात् ।
रक्षस्व पुरुषव्याघ्र युधिष्ठिर महायशः ।
भ्रातरं ते महाबाहो बद्ध्वा नयति मामयम् ।
दुःशासनं दुर्विषहं दुर्मुखं दुर्जयं तथा ।
बद्ध्वा हरन्ति गन्धर्वा अस्मद्दारांश्च सर्वशः ।
अनुधावत मां क्षिप्रं रक्षध्वं पुरुषोत्तमाः ।
यमौ मामनुधावेतां रक्षार्थं मम सायुधौ ।

K2 स्वाहाग्रही; B1 Dc2 °त्मज ; Dc1 °मयी ; D5 °मती- (for °मही-) — (L 44) Dc यस्त्वय (for षण्मुख) — (L 45) B3 °रूपधारी (for °कामरूपी) — (L 46) B1-3 D3 मरुतां, Dc यजतां (for मरुत) — (L 47) B1 3 वचनेद्र; D3 अखिलेंद्र (for अचलेन्द्र) D5 धर्मो वायूरसनेद्रस्त्वमिद्र व.. — (L 50) K2 D3 4 6 [अ]मृतस्य; B1-4 मूढस्य, Dc मृडस्य (for ऋतस्य) D5 अमृत्युकर्ता दिवि जातस्ततस्त्व — (L 51) D5 [अ]रीणां (for रिपूणा) — (L 59) After line 59, B1 ins लोकाश्रय सुहृदामप्रमेय — (L 60) D5 transp विप्रः and जन्म — K2 om line 61 — (L 62) B1 Dc धर्मम्, B2 D3 बलम् (for धनम्) G2 4 दीप्ति (for दीप्तं) — (L 63) K2 om line 63 B1 Dc स पुष्टिमिह; B2 3 D5 सुपुष्टि(B3 °ष्टि)तुष्टि; D3 स तुष्टिपुष्टी; D4 स पुष्टि तुष्टि D5 रुद्र° (for स्कन्द°) — Colophon. — *Adhy no* Dn 231 (Dn2 230)

23

(L 1) G1 धर्मराजस्य तद्वाक्य निशम्य स वृकोदर· — (L. 3) G1 ह्यस्मान् (for ऽनेन), and दग्धुमारब्धवांस्तदा (for the posterior half). — (L 4) G1 दैवयुक्ता वय वीर; M2 वंचना हि कृतानेन (for the prior half) G1 दैवेन परिरक्षिता·. — After line 4, G1 ins ·

कालकूटं विप तीक्ष्ण भोजने मम भारत ।
उप्त्वा गङ्गा लतापाशैर्बद्ध्वा च प्राक्षिपत्प्रभो ।
रसातलं तु सप्राप्य तथा वासुकिमञ्जमा ।
तस्य प्रसादाद्राजेन्द्र पुनः प्राप्तो महीतलम् ।

— After line 7, G1 ins .

राज्य च छिद्य राजेन्द्र उक्तवान्परुषाणि नः।

— G2 om lines 9-13 — (L 9) T2 G3 4 M1 °रेव कर्तव्य पाण्डुपुत्रस्य निग्रह — (L 10) T2 G1 3 कृत तच्च; M2 कृतः सोपि. T2 G3 अस्माभिर् (for अस्माकम्). — (L 11) G1 कृतोपकारो (for उपकारी तु) — (L. 12) T2 G3 राजा (for राजन्) — T2 G1 3 M2 om lines 14-15. — (L 17) G1 3 °विदां (for °भृतां) — (L 18) T2 G2. 3 M2 °यशा (for °यश.) — (L 21) G4 M1 अस्मान्

कुरुवंशस्य सुमहद्यशः प्राप्तमीदृशम् ।
व्यपोहयस्त्वं गन्धर्वाञ्जित्वा वीर्येण पाण्डवाः ।
एवं विलपमानस्य कौरवस्यार्तया गिरा ।
श्रुत्वा विलापं संभ्रान्तो घृणयाभिपरिप्लुतः ।
युधिष्ठिरः पुनर्वीक्ष्य भीमसेनमथाब्रवीत् ।

☞ This passage is followed by a *repetition* of 3 232 9^{cd}–10^{cd} (evidently, for resuming the context disturbed by this interpolation)

24

After 3 241 15^{ab}, K_4 D (except D_4) G_3 ins.

भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ।
त्वद्द्वेषाच्च महाबाहो ममापि द्वेष्टुमर्हति ।
विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे नरेश्वर ।
सोऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
त्वत्समक्षं यदुक्तं च भीष्मेणामित्रकर्शन ।
पाण्डवानां यशो राजंस्तव निन्दां च भारत ।
अनुजानीहि मां राजन्सभृत्यबलवाहनम् ।
जेष्यामि पृथिवीं राजन्सशैलवनकाननाम् ।
जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ।
तामहं ते विजेष्यामि एक एव न संशयः ।
संपश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः ।
अनिन्द्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानं तु विगर्हतु ।
अनुजानीहि मां राजन्ध्रुवो हि विजयस्तव ।
प्रतिजानामि ते सत्यं राजन्नायुधमालभे ।
तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन्कर्णस्य भरतर्षभ ।
प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबलः ।
हितेषु वर्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ।
यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
तदा निर्गच्छ भद्रं ते ह्यनुशाधि च मामिति ।
एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
सर्वमाज्ञापयामास प्रायात्रिकमरिंदम ।
प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदैवते ।
शुभे तिथौ मुहूर्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः ।
नादयन्नथघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।
ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः ।
द्रुपदस्य पुरं रम्यं रुरोध भरतर्षभ ।
युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् ।
सुवर्णं रजतं चापि रत्नानि विविधानि च ।
करं च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम ।
तं विनिर्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ।
तान्सर्वान्वशगांश्चक्रे करं चैनानदापयत् ।
अथोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान् ।
भगदत्तं च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् ।
हिमवन्तं महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ।

(for असद्-). — (L 26) T_2 G_3 कौरव्यस्य (for °वस्य) — (L 27) M सघृणो (for सभ्रान्तो) T_2 G_3 घृणयाति°; G_2 प्रणयाभि° (for घृणयाभि°).

24

(L 1) D_1 भीष्मस्त्वां द्विषते नित्य (for the prior half) — (L 2) K_4 Dc मामपि (for ममापि). $D_{1.5}$ इच्छति (for अर्हति). — (L 3) K_4 विगर्हे चैव (for विगर्हते च). D_1 त्वत्समेन (for त्वत्समीपे). — (L 4) D_3 श्रुत्वा; D_6 तसै (for तद्वै) D_2 स्पृशामि; D_6 G_3 मृषामि (for मृष्यामि) — (L 5) Dc वै; D_5 मे (for च). — (L. 6) K_4 Dc D_{1} $_{3}$ G_3 निदा च — (L 7) D_{2} $_{3}$ $_{6}$ °वाहन.; D_5 °वाहिनी (for °वाहनम्) D_1 अनुजानीहि मां वीर त्वदर्थं वै नृपोत्तम — (L 8) K_4 Dc $D_{1.2}$ सर्वां (for राजन्). — (L 9) K_4 Dc D_{1} $_{2}$ या जिता (for जिता च). — (L 10) D_5 एक एव (for तामहं ते). — (L. 11) Dc स (for सं-) — (L. 12) D_5 निंदत्यनिंद्य यो नित्य (for the prior half). K_4 Dc T_2 G_3 अप्रशस्य, D_1 °शस्यान्. K_4 प्रशसते. — (L 13) K_4 Dc D_{1} $_{2}$ च (for तु) — (L 14) D_1 ध्रुवं (for ध्रुवो). — (L. 16) K_4 $D_{1.2}$ एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा तु) D_5 धृतराष्ट्रजः (for भरत°). — (L. 20) K_4 Dn_1 $D_{2.6}$ °निबर्हण; Dc D_5 °निबर्हणे; D_1 °वधाय मे; D_3 °निबर्हणः. — (L. 21) K_4 Dc D_{1-3} G_3 अनुशाधि (om. हि). — (L 23) Dc सर्वं निर्वापयामास. — (L. 24) K_4 Dc Dn_1. n_3 $D_{1.}$ $_{3}$ $_{5}$ $_{6}$ G_3 निर्ययौ (for प्र°). — Colophon. D_5 om colophon. — *Adhy. no* : Dn 252 (Dn_2 251); D_1 254. — (L. 29) K_4 Dc D_1 पुरुष° (for भरत°). — (L. 30) A few MSS वीरो *or* वीर (for वीरं) — (L 32) K_4 Dc $D_{1.2}$ राजसत्तम (Dc °मः) (for नृपसत्तम). — (L. 33) Dc_1 राजेद्र राजान D_1 चानुगा. — (L. 34) D_1 तांश्च सर्वान्वशीकृत्वा (for the prior half) Dn करं चानीय दापयत् ! — (L. 35) D_3 om line 35. D_1 कृत्वा (for चक्रे). Dn_2 G_3 नराधिप. — (L. 36) K_4 $D_{3.6}$ वि- (for च) — (L. 38) Dn_3 D_3 G_3 सर्वां (for सर्वान्). — (L 40) Dn om. (? hapl.) line 40 ! K_4 $D_{2.5.6}$ G_3 विनिर्जयत्; D_1 च वर्जं°; D_3 व्यवर्जं° (for अवाज°). — (L. 41)

प्रययौ च दिशः सर्वान्नृपतीन्वशमानयत् ।
स हैमवतिकाञ्जित्वा करं सर्वानदापयत् ।
नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् ।
अवतीर्य ततः शैलात्पूर्वां दिशमभिद्रुतः ।
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च शुण्डिकान्मिथिलानथ ।
मागधान्कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषयेऽऽत्मनः ।
आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिक्षत्रं च निर्जयत् ।
पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथागमत् ।
वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलां मृत्तिकावतीम् ।
मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोशलां तथा ।
एतान्सर्वान्विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान् ।
रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ।
स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् ।
प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ।
न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम् ।
प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ।
समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलं च सोऽगमत् ।
स केरलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिम् ।
वेणुदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः ।
दक्षिणस्यां दिशि नृपान्करान्सर्वानदापयत् ।
शैशुपालिं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः ।
पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन्वशे चक्रे महाबलः ।
आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ ।
वृष्णिभिः सह संगम्य पश्चिमामपि निर्जयत् ।
वारुणीं दिशमागम्य यावनान्बर्बरांस्तथा ।
नृपान्पश्चिमभूमिस्थान्दापयामास वै करान् ।
विजित्य पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् ।
सम्लेच्छाटविकान्वीरः सपर्वतनिवासिनः ।
भद्रान्रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।
गणान्सर्वान्विनिर्जित्य नीतिकृत्प्रहसन्निव ।
शशकान्यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः ।
नग्नजित्प्रमुखांश्चैव गणाञ्जित्वा महारथान् ।
एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः ।
विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् ।
तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
प्रत्युद्गम्य महाराज सभ्रातृपितृबान्धवः ।
अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् ।
आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ।
यन्न भीष्मान्न च द्रोणान्न कृपान्न च बाह्लिकात् ।

D1 अभिद्रवत्; D5 °श्रित. (for °द्रुतः) — (L 42) K4 D2, 3 वगानंगान् (by transp.) D1 वगान्कलिगान्गौडांश्च Dn1 मडिकान्, Dn2 n3 D1 G3 मुडिकान्, D2, 3 चडिकान्; D5 पुड्कान् (for शुण्डिकान्) K4 D1 अपि (for अथ) — (L. 43) K4 कर्षखडाश्च; D1 अर्ककडाश्च (for कर्कख°) K4 D6 G3 विषयात्मनः; Dc विषयास्ततः. — (L 44) K4 D1-3 श्रावस्ती चाप्य(D2 चाभ्य-; D3 वाश्च)योधाश्च; Dc D5 अवती चाप्ययो° (for the prior half). K4 Dc D1-3, 5 अहिच्छत्राश्च सोजयत् — G3 om the posterior half of line 44 and the prior half of line 45 — (L 45) K4 Dc D2, 3 अथा°; D1 उपा° (for तथा°) — (L. 46) K4 मेखलां; Dc D1-3 मेकलां (for केवलां) — (L 47) K4 सोदन; Dc D1-3 मोदन; D5 नोदन (for मोहन) Dc त्रिपुर; D5 त्रिपुरा K4 Dc कौशल; Dn1 कोशली; Dn3 D1-3 कोशलान्; D5 कोसल — (L. 48) D1 करानादाय; D5 करा दानाय — (L 49) K4 Dc D1-3, 5 आसाद्य (for आस्थाय) K4 Dc D2, 3 °नृपान् (for °रथान्) — (L 51) A few MSS तुमल — (L 52) K4 Dc D1-3 राधेय (for राजेन्द्र) — (L 53) K4 D2, 3, 5 °कल्पय; Dc °कल्पयन्; D1 °कपयन्; G3 °पालय (for °पालयम्) — (L 54) Dc सुवर्ण (for हिरण्य) — (L 55) K4 सोध्यगात्; Dc D1-3 सोभ्यगात्; D5 सोत्यगात् (for सोऽगमत्) — (L 56) D5 चापि; D1 जित्वा (for चैव). Dc चैव (for चापि). — (L 57) D3 °दार° (for °दारि°) G3 पचान्ये (for ये चान्ये). — (L 58) D5 नृपसुतान् (for दिशि नृपान्) — D3 om lines 59–60 — (L 59) K4 Dc Dn2 n3 D1 G3 °पाल (for °पालि) — (L 60) D1 पार्श्वस्थांश्चैव; D3 सुपार्श्वस्थाश्च Dc नराधिपः (for महाबल.) — (L 61) D1 पुरुष° (for भरत°). Dn1 om from साम्ना up to संगम्य (in line 62) — (L 62) D3, 5 निर्जयन्. — (L 63) D1 आक्रम्य (for आगम्य). K4 D1-3, 5 यवनान्बर्बरा°; Dc बर्बरान्यवनां°. — (L 64) D1 करं (for करान्) — (L 66) K4 Dc सम्लेच्छाटविकां; D1, 2 सम्लेच्छाटविकान् (D1 °का). — D1 om. from सपर्वत (in line 66) up to पुरुषव्याघ्रो (in line 72) — (L 66) K4 D2, 3, 5 G3 °निवासिनीं, Dc °निवासिनां — (L. 67) Dc Dn3 D2, 5 G3 मद्रान्; D3 महान् (for भद्रान्). K4 सामुद्राल्लोहिताश्चैव K4 D3 om (hapl.) from आग्नेयान् up to °श्चैव (in line 69) — (L 68) Dc तगणान्परतगणान्; D3 नातिकृच्छ्राद्धसन्निव. — (L 69) Dc सशकान् (for शशकान्) — (L 70) K4 Dc D2, 3 महारथ· — (L 71) K4 Dc D5 ससमुद्रनगद्रुमा; D2, 3 समुद्रनगरद्रुमां (for the posterior half) — (L 72) D1 समागच्छत्स्वकं पुरं (for the posterior half) — (L 73) Dc धनाधिप (for जनाधिपः) — (L 75) Dc विधिवत् (for °ना) D5 °शालिन (for °शोभिनम्) — (L 76) K4 Dc D1-3, 5 आराधयच्च (D1 °त) (for आश्रावयच्च) — (L 78) D5

प्राप्तवानस्मि भद्रं ते त्वत्तः प्राप्तं मया हि तत् ।
बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्ण वचो मम ।
सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम ।
न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् ।
अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ।
स भवान्धृतराष्ट्रं तं गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
पश्य कर्ण महेष्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ।
ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशां पते ।
हाहाकाराश्च बहवो नगरे नागसाह्वये ।
केचिदेनं प्रशसन्ति निन्दन्ति स्म तथापरे ।
तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ।
एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्त्रभृतां वरः ।
सपर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ।
देशैरुच्चावचैः पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि ।
द्वीपैश्चानूपसंपूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ।
कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् ।
अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ।
प्रविश्य च गृहं राजन्नभ्यन्तरमरिंदम ।
गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ।
पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् ।
धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जितः ।
तदा प्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः ।
जानते निर्जितान्पार्थान्कर्णेन युधि भारत ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।
जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो जनाधिप ।
अब्रवीत्परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ।

☞ This is followed in the above MSS by a *repetition* of 3 241 15^ab (v l त्वा for त्वा) with the ref (कर्ण उवाच !), which is a clear indication of the passage being an interpolation Cf note at the end of passage No 23

25

After adhy 247, Dc1 Dn D1 2 6 G3 ins the foll two adhy

जनमेजय उवाच ।
वसत्स्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ।
सूर्यदत्ताक्षयान्नेन कृष्णाया भोजनावधि ।
ब्राह्मणांस्तर्पमाणेषु ये चान्नार्थमुपागताः ।
आरण्यानां मृगाणां च मांसैर्नानाविधैरपि ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ।
कथं तेष्वन्ववर्तन्त पापाचारा महामुने ।
दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः ।
एतदाचक्ष्व भगवन्वैशंपायन पृच्छतः ।
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव ।

[अ]थ (for हि). — (L 79) K4 Dc D1 3 [अ]त्र (for च) — (L 80) D1 समर्थो (for सनाथो) — (L 82) Dc च (for वा) K4 Dc D3 पुरुषव्याघ्रा Dc2 [ऽ]भ्युदितो दिशः; D6 [ऽ]भ्युदितोदिताः — (L 83) K4 Dc D1-3. 5 च (for तं). — Dc2 om lines 84–86 — (L 86) Dc1 Dn3 हाहाकारश्च. Dc1 बहुशो, D4 3 बहुलो (for बहवो) — (L. 87) D1 [अ]परे जनाः (for तथापरे) — (L 88) Dn3 भूतास् (for आसन्) D1 तथैवान्ये; D3 नृपाश्चास्य. D5 प्राप्ते कर्णे नरेश्वर (for the posterior half) For line 88, Dc subst

नन्दन्ति स्म तथा चान्ये तूष्णीमासंस्तथापरे ।
नृपाश्च तुष्टुवुश्चान्ये द्विजास्तत्र जनाधिप ।

— (L 89) Dc निर्जित्य (for विजित्य) — (L 90) Dc ससमुद्रवनोद्देशां; D3 सपर्वतवनोद्देशा; D5 सपर्वताकरवना — (L. 92) K4 D2 च रूप°; Dc D1 3 च रत्न° (for चानूप°) — (L 93) K4 Dc1 D1-3 च; Dc2 [अ]थ (for तु) — (L 94) D3 गृहम् (for नृपम्) — (L 95) D5 [अ]भ्यन्तर (for च गृह). D1 सूतपुत्र प्रतापवान्; D5 गृहस्य रिपुमर्दन (for the posterior half) — (L 96) Dc ह (for सः). — (L 97) K4 Dc1 D3 G3 नरव्याघ्रः — (L 98) K4 वाचा (for चापि). — (L 100) D4 reads line 100 after line 102 K4 Dc D1 3 5 मेनाते; Dn3 (by corr) जानति (for जानते) D1 विजितान् (for निर्जि°) K4 ते सर्वे (for कर्णेन) — Colophon *Adhy no.* Dn 253 (Dn4 252), D1 255 — (L 101) D5 स (for तु) Dc सर्वा (for राजन्). K4 Dc D1-3 5 महाबलः (for जनाधिप) — (L 102) D1 उवाच श्लक्ष्णया वाचा धृतराष्ट्रसुत नृप

25

(L 2) Dc1 D1 2 6 G3 मुनिसत्तम (for °भिः सह) — (L 4) D1 2 6 G3 तर्प्य° (for तर्प°) Dc1 वनेषूपवनेषु च (for the posterior half) — (L 5) Dc1 भक्ष्यैर्भोज्यैरनेकैश्च (for the prior half) — D2 om from पायन (line 9) up to तेषु (line 11) — (L 10) Dc1 पत्तने (for नगरे) — (L 11) Dc1 °मानी (for °राज). — (L 12) Dc1 D2 निकृतप्रज्ञैः. — (L 14) Dc1 ऋषिः परमकोपनः (for the posterior half) — (L 15) Dc1 दुर्वासा शंकरस्यांशो

दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ।
तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ।
नानोपायैरघं तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ।
अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ।
शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ।
दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवत्स्थितः ।
अहानि कतिचित्तत्र तस्थौ स मुनिसत्तमः ।
तं च पर्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्रितः ।
दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कितः ।
क्षुधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप ।
इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ।
न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वैत्यदर्शनम् ।
अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वितः ।
कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः ।
पूर्ववत्कारयित्वान्नं न भुङ्क्ते गर्हयन्स्म सः ।
वर्तमाने तथा तस्मिन्यदा दुर्योधनो नृपः ।
विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः ।
आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ।
वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।
मयि प्रीते तु यद्धर्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ।
प्रागेव मन्त्रितं चासीत्कर्णदुःशासनादिभिः ।
याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ।
अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत ।
शिष्यैः सह मम ब्रह्मन्यथा जातोऽतिथिर्भवान् ।
अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ।
वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
गुणवाञ्शीलसंपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ।
भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी ।
विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा ।
तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि ।
तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ।
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः ।
कृतार्थमिव चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ।
करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् ।
कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ।
दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव वर्धसे ।
दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ।
दुर्वासःक्रोधजे वह्नौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः ।

शिष्यायुतसमन्वितः. — (L 16) Dc1 ऋषिं परमतेजसं (for the posterior half) — (L 17) Dc1 न नाम देव तत् मुदा (sic) (for the posterior half) — Dc1 (which om. lines 18–19) ins after line 17

पादौ प्रक्षाल्य विधिवदासने चोपवेश्य च ।
पूजयित्वा यथान्यायमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
तथेति स मुनिर्मुक्त्वा ययौ पादधिको (?) द्विज ।
पुनः प्रत्यागमत्प्रातःकाले स नृपसत्तम ।
तथैव भोजयामास परमान्नेन तं मुदा ।
गतः स पुनरेवाथ भोक्तुकामः समभ्ययात् ।
तथैव भोजयामास राजा शापविशङ्कितः ।
मध्यदिने कदाचित्स्युः (?) कदाचिन्निशिथेऽपि च ।
गोरजे प्रत्युषे चापि कदाचित्प्रहरार्धके ।
धापिना (?) याति तद्वेश्म शिष्यायुतसमन्वितः ।
कदाचिद्बहुभिः सार्धं कदाचिदयुतेन च ।
उषाकाले कदाचित्स स समपात्याण्मासिकः (?) ।
दुर्योधनं भ्रंशयितुं राज्याच्छापेन निष्ठराम् (?) ।
क्रियया पाण्डुपुत्राणां क्रोधेन कलुषीकृतः ।
यदि मत्सेवनाद्भ्रंशेत्सकुलं नाशमेति च ।
एवं स मुनिराज्ञाय षण्मासावधि प्रत्यहम् ।
दुर्योधनगृहं प्रायाद्यदिच्छति तथैव तत् ।
ततः परमसंतुष्टो राजानं धृतराष्ट्रजम् ।

— (L 23) Dc1 जनपदेश्वर (for मम नराधिप) — (L 28) D1 तन् (for [अ]न्नं) Dn3 गर्हते (for °यन्) Dc1 सदा (for स्म स) — (L 30) Dc1 D2 नैव (for नैति) — Before line 32, most MSS ins दुर्वासा उवाच — After line 33, Dc1 ins

प्रसन्नोऽस्मि तथातिथ्यात्तेनाह वरदोऽस्म्यहम् ।

— Before line 34, most MSS ins वैश° उ° — (L 37) Dc1 मुनौ तुष्टे (for मुनेस्तुष्टाद्), and तैः समेत्य स दुर्मतिः (for the posterior half) — (L 38) Dn1 राजन् (for राजा). — (L 39) Dc1 भ्रातृभिः सहितः सर्वैः कर्णशकुनिसौबलैः (L 40) D1 °राज (for °राजो) — (L 41) Dc1 कान्तया सह (for परिवारितः) — (L 44) Dc1 भ्रातॄंश्च द्रुपदात्मजा (for the posterior half) — (L 47) Dc1 D1 2 त्वत्प्रीत्यै एवमुक्त्वा (om इति) — (L 48) Dc1 तपतां श्रेष्ठो (for अपि विप्रेन्द्रो) — (L 49) Dc1 Dn1 G3 अपि (for इव) — (L 51) Dn1 D1 तदा (for मुदा) — Before line 52, most MSS ins कर्ण उ° — (L 54) Dc1 D2 पातिता. (for प°) — (L 55) Dn3 स्वैरं बत ; Dn3 स्वैरमेते (for स्वैरेव ते) — Before line 56, most MSS ins वैश° उ°. — Colophon Dc1 om the colophon

स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः ।
इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादयः ।
हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान् ।
भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनिः ।
अभ्यागच्छत्परिवृतः शिष्यैरयुतसंमितैः ।
दृष्ट्वायान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ।
जगामाभिमुखः श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युतः ।
तस्मै बद्ध्वाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ।
विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
आह्निकं भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ।
जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः ।
भोजयेत्सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन् ।
न्यमज्जत्सलिले चापि मुनिसंघः समाहितः ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी योषितां वरा ।
चिन्तामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता ।
सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत ।
मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिषूदनम् ।
कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ।
वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ।
विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोऽव्यय ।
प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।
आकूतीनां च चित्तीनां प्रवर्तक नतास्मि ते ।
वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिर्भव ।
पुराणपुरुष प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ।
सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता ।
पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ।
नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण ।
पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ।
त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।
परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ।
त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसंपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि ।
दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव संकटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ।
एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः ।
द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ।
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ।
ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।

Adhy no : Dn 260 (Dn3 261), D1 263. — (L 59) D1 महा॰ (for वने). — (L. 61) Dc1 आत्रेय सशिष्यं च (for अतिथिं स च राजा). — (L. 62) Dc1 भ्रातृभिः परमद्युति. (for the posterior half). — (L. 63) Dc1 D2 G3 उपविश्य; D1 प्रवेश्य च (for उपवेश्य) D2 च कानने (for वरासने). — (L. 64) Dc1 पूजयित्वाथ; D1 पूजयामास. Dc1 निमंत्रयत्; D1 न्यवेदयत्. — After line 64, Dc1 Dn3 ins.:

दुर्वासा उवाच ।
राजंस्तवाश्रमे भोक्तुं सत्वरं समुपागतः ।
क्षुधा मां बाधतेऽत्यर्थं तस्मान्मां भोजयाधुना ।
भोज्यैर्नानाविधैश्चान्नैर्व्यंजनैः परमाद्भुतैः ।,

followed in Dc1 by राजोवाच, in Dn3 by युधिष्ठिर उ॰. — (L. 65) Dc1 स्नात्वा शीघ्रं समेहीति (for the posterior half). — (L 66) D1 जगामैव. Dn3 महानदीं (for सहानघः). Dc1 जगाम सह शिष्यैश्च स्नातुं स मुनिपुंगवः. — (L. 67) D1. 2. 6 ॰त्सर्वचिंतयन्. — (L. 68) Dc1 मुनिः शिष्यायुतेन च; D1 मुनिः सद्य. समाहितः; D2. 6 G3 मुनिः शिष्यैः समन्वितः (for the posterior half). — After line 68, Dc1 Dn3 ins.:

अथ युधिष्ठिरो राजा भ्रातृभिरन्वतप्यत ।
भीम भीम महाबाहो काष्ठान्यानीय मां दह ।
वैशंपायन उवाच ।
भ्रातुर्वचनमाकर्ण्य हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
त्राहि त्राहीति गोविन्देत्युक्त्वा दारूणि चानयत् ।

— (L 69) D2. 6 G3 चापि (for राजन्) Dc1 द्रौपदी व्यसनं वीक्ष्य पांडवानां महात्मनां — (L 71) Dn3 D1 तदा (for यदा) — (L 72) Dc1 संसार मनसा कृष्णं कृपालुं दीनवत्सलं — (L. 73) D1 ॰नंदनंदन (for ॰नन्दनाव्यय). — (L 74) Dc1 प्रपन्नार्ति॰ (for प्रणतार्ति॰). — (L 75) Dc1 विश्वहृत्प्रभुरीश्वरः (for the posterior half) — (L 76) Dc1 विश्वनाथ; Dn3 विश्वपाल (for प्रजा॰). — D2 om. from परात्पर up to ॰परीधान (in line 83) — (L. 77) Dc1 D1 आकूतीनां च वृत्तीनां (D1 वित्तानां) (for the prior half). — (L 78) D6 G3 ह्यगतीनां (for अग॰). Dc D6 गतिप्रद (for गतिर्भव) — (L 80) Dc1 परानंद; D1 सुरा॰ध्यक्ष. — (L 83) Dc1 चतुर्बाहो (for ॰परीधान). — (L. 84) Dc1 ॰भूतो (for ॰रन्तो). — (L 85) Dn3 D1. 2 पर (for ॰तरं). Dc1 D2. 6 विश्वतो॰ (for सर्वतो॰) — (L. 87) Dc1 त्वं नाथ कृपयेशान (for the prior half). — (L 92) Dc1 रुक्मिणी (for पार्श्वस्थां), and सुप्तां केशिनिषूदनः (for the posterior half). — (L. 95) D2. 6 G3 अवदद् (for अब्रवीद्). Dc1 उवाचाश्रुमुखी कृष्णा कृष्णं कमललोचन. — For line 96, Dc1 subst.:

अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ।
ततस्तामब्रवीत्कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशातुरः ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ।
निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत् ।
स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ।
भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते ।
ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः ।
कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छ्रमेणातुरे मयि ।
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ।
इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय्य स यदूद्वहः ।
स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः ।
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ।
विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ।
आकारय मुनीञ्शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ।
ततो जगाम त्वरितः सहदेवो महायशाः ।
स्नातुं गतान्देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन्मुनीन् ।
ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ।
दृष्ट्वोद्गारान्सान्नरसांस्तृप्त्या परमया युताः ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् ।
दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
राज्ञा हि कारयित्वान्नं वयं स्नातुं समागताः ।
आकण्ठतृप्ता विप्रर्षे किं स्विद्भुञ्जामहे वयम् ।
वृथा पाकः कृतोऽस्माभिस्तत्र किं करवामहे ।
दुर्वासा उवाच ।
वृथापाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
मास्मानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ।
स्मृत्वानुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः ।
बिभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ।
पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ।

कृष्ण कृष्णारविन्दाक्ष पुण्यश्रवणकीर्तन ।
संस्मृतो भगवानद्य तथा दृष्टिपथं गतः ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
किमर्थं संस्मृतो देवि त्वयाहं चारुहासिनि ।
भैष्मी स्वरामन्ये सुप्ता (?) गतोऽस्मि गहनं वनम् ।
द्रौपद्युवाच ।
दुर्वासास्तपतां श्रेष्ठः शिष्यायुतसमन्वितः ।
याचयित्वा गतः स्नातुं राद्धमन्नं बुभुक्षितः ।
किं कार्यं भगवन्नद्य ऋषिः परमकोपनः ।
आगमिष्यति सिद्धान्नं भोक्तुं शिष्यायुतेन च ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
पांचालि शृणु मे वाक्यं क्षुधितोऽस्मि भृशं प्रिये ।

— (L 97) D2 6 G3 °दन्यत् (for °त्सर्वं) Dc1 प्रथमं भोजनं क्षिप्रं यथाहं वल्लभस्तव — After line 98, Dc1 ins.

स्वेदखिन्ना च सुश्रोणी रुदन्ती कृष्णसंनिधौ ।
विभो प्राणपते विद्वञ्जानासि पुरुषोत्तम ।

— (L 100) Dc1 देवेश (for [अ]हं देव). — After line 100, Dc1 ins.

किं करोमि जगन्नाथ किमस्मादपरा विपत् ।

— (L. 101) D2 कृष्णः (for कृष्णां) Dc1 देवकीनंदनो हरिः (for the posterior half) — (L 102) D1 कर्म° (for नर्म°) — (L 103) Dc1 शीघ्रमानीयतां स्थाली दर्शयस्वेति भामिनि — After line 103, Dc1 ins

नास्त्यन्नं देवकीसूनो भोज्यं मद्भोजनावधि ।

— (L 104) Dc1 अति- (for इति), and यदूत्तमः (for °द्वहः). — (L 105) Dc1 स्थाल्या Dc1 च, D1 तु (for [ऽ]थ) Dc1 माधव. (for केशवः). — (L 106) Dc1 Dn1 °युज्य (for °युज्य). — For line 108, Dc1 subst.

पाण्डवाः कृष्ण कृष्णेति ऊचुस्तं यदुनन्दनम् ।
किं भविष्यति ब्रह्मर्षेः कोपान्नो दारुणं तमे (?) ।
प्रहस्य परमानन्दः सहदेवमथाब्रवीत् ।
शीघ्रमानय तं विप्रं सशिष्यं भोजयेति च ।

— After 108, most modern (printed) ed ins a line

सहदेव महाबाहुः कृष्ण क्लेशविनाशनः ।,

which was not known even to Nīlakaṇṭha and which appears to have been added to the epic corpus during the 18th or 19th century! — (L 109) Dc1 D2 6 G3 °मना (for °यशाः) — After line 109, those ed likewise ins a line *not* documented by our MSS

आकारितु तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम ।

— (L 111) Dc1 विमर्शनं (for ऽघमर्षणम्) — After line 111, Dc1 ins

राज्ञो युधिष्ठिरस्याद्य वृथा कोपो भविष्यति ।
के केचिद्धरितकिं सुवचा निम्बुरस परे ।
कुबेरसैन्धवं क्षारं प्रार्थयन्तः परस्परम् ।

— (L 112) Dc1 D1 युतान् (for युताः). — (L 113) Dn3 महामुनिं (for परस्परम्) — After line 113 Dc1 ins.

सहदेवोऽब्रवीद्वाक्यं शीघ्रमागम्यतामिति ।
ऋषय ऊचुः ।
भवतामाश्रमे को वा परः पुंसामुपागतः ।
नानादेवो द्विजो वापि विना कृष्णं द्विजोत्तम ।

— Dn3 om lines 114–115 — (L 114) Dn1 n3 ते सर्वे (by transp) — (L 118) Dc1 एनं संप्रति वर्तते (for the posterior half) — After line 118, Dc1 reads line 126 — (L 123) D2 6 च तपस्विनः (for तपसि

सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ।
क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वै तूलराशिमिवानलः ।
तत एतानपृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ।
सहदेवो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
तीर्थेष्वितस्ततस्त्वा विचचार गवेषयन् ।
तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्रुतान् ।
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः ।
प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानोऽवतस्थिरे ।
निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान्स छलयिष्यति ।
कथं च निस्तरेमास्मात्कृच्छ्राद्दैवोपसादितात् ।
इति चिन्तापरान्दृष्ट्वा निःश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ।
उवाच वचनं श्रीमान्कृष्णः प्रत्यक्षतां गतः ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ।
न भयं विद्यते तस्मादृषेर्दुर्वाससोऽल्पकम् ।
तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ।
धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ।
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वेरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः ।
द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ।
त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो ।
तीर्णाः प्लवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ।
स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपद्या सहिताः प्रभो ।
ऊषुः प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वनम् ।
इति तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
एवंविधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ।

Colophon

26

After 3 255 31, T_1 ins

एवं तीक्ष्णशरज्वालैर्गाण्डीवाग्निप्रचोदितैः ।
सेनेन्धनं ददाहाशु सरोषः पार्थयाजकः ।
चक्राणां पतितानां च युगानां च महीपते ।
तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ।
शराणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां तथैव च ।
अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानां च राशयः ।
शिरसां पतितानां च कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ।
भुजानां मकुटानां च हाराणामङ्गदैः सह ।
छत्राणां व्यजनानां च चर्मणां चैव राशयः ।
छिन्नानां कार्मुकाणां च पट्टसानां तथैव च ।
शक्तीनामथ खड्गानां दण्डानामथ तोमरैः ।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते ।
पतितैश्चैव मातङ्गैः सयोधैः पर्वतोपमैः ।
हयैर्निपतितैः सार्धं सादिभिः सायुधैस्तदा ।
विप्रविष्टै रथैश्चैव निहतैश्च पदातिभिः ।
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।

27

After 3 256 28^d, B D (except D_1) G_3 ins

मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् ।
अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन्स महाशरान् ।
देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ।

स्थिताः). — (L 127) Dc_1 गुरुणा शममीप्सता (for the posterior half) — (L 130) Dc_1 ह्यवेक्षयन् (for गवेषयन्). — (L 131) Dc_1 तत्रत्यतापसेभ्यश्च श्रुत्वा तान्विद्रुतान्द्विजान्. — (L 134) Dc_1 यततः कुलनदनाः; D_2 यतमानावतस्थिरे (for the posterior half) — (L 135) Dc_1 निशीथे समभ्येत्यैव कदास्मान्छलयिष्यति — (L 140) Dc_1 सत्वरं समुपागतः (for the posterior half) — (L 141) D_1 ह्यल (for ऽल्पकम्) — (L 145) Dc_1 भगवतः (for केशवस्य), and कृष्णस्यामिततेजसः (for the posterior half). — After line 146, Dc_1 ins :

बभूवु पाण्डुपुत्रास्ते हृष्टपुष्टा यथामराः ।
ऊचुस्ते परमानन्दं वाचा गद्गदयाक्षरम् ।

— (L 149) Dc_1 देवदेव जगत्पते (for the posterior half) — After line 149, Dc_1 ins

गोविन्द परमानन्द पाहि नो भवसागरात् ।
विपत्सु नः सदा पासि संपत्सु नस्तथा तथा ।
श्रुतवाक्यस्तदा कृष्णो ययौ द्वारवतीं पुरीम् ।

— (L 150) Dc_1 °भागा (for °भाग), and द्रौपदीसहिता नृप (for the posterior half) — (L 153) Dc_1 $D_{1\ 2\ 6}$ अनेकानि (for अलीकानि) — Colophon *Adhy no :* Dn 261 (Dn_3 262), D_1 264

27

(L. 2) B_1 Dc D_2 अवध्यं (for अवाप) — (L 3) B_1

प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ।
युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् ।
सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ।
निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचारिणः ।
अथान्तरिक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ।
घोरस्वरा विनदिनस्तडिन्मालावलम्बिनः ।
समुत्तिष्ठन्दिशः सर्वा विवर्षन्तः समन्ततः ।
ततोऽग्निं नाशयामासुः संवर्ताग्निनियामकाः ।
अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वशः ।
एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ।
चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाप्लुता मही ।
ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वप्तुकामस्त्वतीन्द्रियः ।
फटासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्कभोगिनम् ।
सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् ।
कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृणालकुमुदप्रभम् ।
तत्रासौ भगवान्देवः स्वपञ्जलनिधौ तदा ।
नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ।
सत्त्वोद्रेकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत ।
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ।
आपो नारास्तत्तनव इत्यपां नाम शुश्रुम ।
अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ।
प्रध्यानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः ।
ध्यातमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ।
ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः ।
तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ।
शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् ।
ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीनसृजन्नव ।
तेऽसृजन्सर्वभूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ।
सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः ।
रौद्रीभावेन शमयेत्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ।
न श्रुतं ते नृपश्रेष्ठ विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
जलेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।
तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् ।
निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले समन्ततः ।
प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ।
जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति ।
किं नु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ।
एवं संचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।
जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ।
कृत्वा वाराहवपुषं वाङ्मयं वेदसंमितम् ।
दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ।
महापर्वतवर्ष्माभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् ।
महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसंनिभम् ।
भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविशत्प्रभुः ।

D_c D_2 सुरासुर° (for विष्णु. सुर°) — (L 5) D_c D_2 क्वचित् (for जगत्) — (L 6) B_1 सपर्वतान्वनद्वीपान् (for the prior half) — (L 9) B_1 °स्वन; B_3 D_c °स्वर; D_3 °स्वना (for °स्वरा) B_1 D_c D_2 विनर्दतस् (for विनादिनम्) — (L 10) D_{c2} D_2 प्रवर्षत.; D_4 विवर्षत — (L 12) D_c D_2 °मात्राभिर् (for °मात्रैश्च) D_{c2} तिष्ठते सूर्यवर्चस (for the posterior half) — (L 13) B_{1-3} D_{c2} $D_{2\ 5}$ उपशांते (for °शान्त-) — (L 18) D_{c2} D_n $D_{3\ 5\ 6}$ फणा- (for फटा-) B_4 D_c D_2 -विकच (for -विकट) B_1 स्फुटाविकटरूप च B_{2-4} D_{c2} D_2 G_3 शेष- (for शेष) B_2 °शायिन; D_{n2} °शोभिन (for °भोगिनम्) Some printed ed erroneously read, °भाजनम् for °भोगिनम् — (L 19) D_{c2} D_2 तीक्ष्णांशुं; D_5 कंबूनां (for तिग्मांशु-) D_4 G_3 अतिविद्युति (for अमितद्युतिम्) — (L 22) B_1 द्यां (for स्वां), and प्रभु (for विभु) — (L 25) D_c D_{n1} $_{n2}$ D_{2-4} G_3 तु तनव; D_5 इति प्रोक्ता (for तत्तनव) D_c D_2 शुश्रुम D_5 आपो वै नरसूनव (for the posterior half) — (L 26) B_1 अप्सु यत्तेन चैवास्ते; D_5 अयन तस्य ताः पूर्व (for the prior half). — (L 28) A few MSS पद्मं समुत्थित, but Nil. as above — (L 29) B_2 समुत्थित (for विनिःसृत) — (L 30) B_1 ततोपविष्ट; $B_{2\ 4}$ तत प्रविष्टः. — (L 31) D_{c2} D_2 सर्वं (for कृत्स्नं) D_c D_4 सुतान् (for समान्) D_5 असृजन्मानसान्सुतान् (for the posterior half) — (L 33) $B_{1\ 3}$ D_{n2} $D_{4\ 6}$ G_3 ते दृष्ट्वा; D_5 तत्सृत्वा (for तेऽसृजन्) D_c D_2 om the posterior half of line 33 and the prior half of line 34 B_1 द्रुमाणि, D_5 चराणि (for त्रसानि) — (L 34) B_3 D_{n2} °राक्षसान् (for °मानुषान्) — (L 35) B_4 D_{c1} D_{n1} $D_{2\ 5}$ सृज्यते B_3 D_{n2} D_5 पौरुषीं तनु; D_c D_2 पौरुष तनु — (L 39) D_c D_4 G_3 समभि(G_3 °नु)व्याप्ते D_5 सलिलेन यथावृत्त शमयत्पृथिवीतले — (L 40) D_c D_4 एकाकारे तदा स्पृशन् — (L 42) D_5 °चरन् (for °भवत्) — (L 43) B_1 दृष्ट्वा ता (for गा दृष्ट्वा) — (L 45) D_{c2} D_2 [आ]दित्येन (for दिव्येन) — (L 46) B_4 D_c D_4 °रुचिर (for °रुचित) B_1 D_c $D_{2\ 5}$ वपुर् (for रूपम्) — (L 47) D_c D_2 वराहस्य वपुर् (for वाराहवपुष) D_c $D_{2.\ 5}$ ब्रह्म° (for वेद°) — (L 49) $B_{1\ 4}$ D_c D_2 तीक्ष्णदंष्ट्रा($B_{1\ 4}$ °ष्ट्रं)प्रदीप्तिति — (L 51) D_c $D_{2\ 4\ 6}$ सप्रविशद् — (L 52) D_5 दंष्ट्रैकयोद्धृत्य तत (for the prior

दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्महीम् ।
पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः ।
नरस्य कृत्वार्धतनु सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ।
दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ।
दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः ।
दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात्संरक्तलोचनः ।
शूलोद्यतकरः स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ।
मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रचयसंनिभः ।
देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ।
समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा ।
नारसिंहेन वपुषा दारितः करजैर्भृशम् ।
एवं निहत्य भगवान्दैत्येन्द्रं रिपुघातिनम् ।
भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ।
कश्यपस्यात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमम् ।
दुर्दिनाम्भोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृतिः ।
दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ।
जटी यज्ञोपवीती च भगवान्बालरूपधृक् ।
यज्ञवाटं गतः श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा ।
बृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो मखे ।
तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानि ते ।
एवमुक्तस्तु बलिना वामनः प्रत्युवाच ह ।
स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ।
बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ।
ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरेः ।
विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् ।
ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ।
एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः ।
तेन देवाः प्रादुरासन्वैष्णवं चोच्यते जगत् ।
असतां निग्रहार्थाय धर्मसंरक्षणाय च ।
अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ।
स एव भगवान्विष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्यते ।
अनाद्यन्तमजं देवं प्रभुं लोकनमस्कृतम् ।
य देव विदुषो गान्ति तस्य कर्माणि सैन्धव ।

28

After 3.275.16, Dc D_3 ins.:

अमृष्यमाणा सा सीता वचनं राघवोदितम् ।
लक्ष्मणं प्राह मे शीघ्रं प्रज्वालय हुताशनम् ।
विश्वासार्थं हि रामस्य लोकानां प्रत्ययाय च ।
राघवस्य मतं ज्ञात्वा लक्ष्मणोऽपि तदैव हि ।
महाकाष्ठचयं कृत्वा ज्वालयित्वा हुताशनम् ।
रामपार्श्वमुपागम्य तस्थौ तूष्णीमरिंदमः ।
ततः सीता परिक्रम्य राघवं भक्तिसंयुता ।
पश्यतां सर्वलोकानां देवराक्षसयोषिताम् ।
प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ।
बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपगा ।
यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ।
एवमुक्त्वा तु सा सीता परिक्रम्य हुताशनम् ।
विवेश ज्वलनं दीप्तं निर्भयेन हृदा सती ।

Colophon

29

After 3.276.12, $K_{1.2}$ ins. the *phalaśruti*:

वैशंपायन उवाच ।
ये चेदं कथयिष्यन्ति रामस्य चरितं महत् ।
श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं ये नालक्ष्मीस्तान्भविष्यति ।
अर्थास्तेभ्यो भविष्यन्ति धनता च भविष्यति ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ।
पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैव वेत्स्यन्ते नृपु चाग्र्यताम् ।
अरोगाः प्रतिभाश्चैव भविष्यन्ति न संशयः ।
इदमाख्यानकं रम्यं ये स्मरन्ति नरोत्तमाः ।
पुत्रपौत्रैश्च नन्दन्ति लभन्ते विष्णुवल्लभाम् ।

half). A few MSS स्व- (for स्वे). $B_{2.4}$ Dc_2 $D_{2.5}$ विन्यसे- (D_5 °स)न् (for न्यविशन्). — (L. 53) B_3 Dc_2 D_2 तनुमास्थितः. — (L. 54) B_3 नरस्यार्धतनुं कृत्वा. $B_{1.4}$ मृगेंद्रार्धतनु प्रभुः. — (L. 57) B Dn_1 $D_{2.4}$ °पुरुषं (for °वपुषं). Dc D_2 क्रोध- (for क्रोधात्). — (L. 59) Dc_2 D_5 °संनिभ; D_2 °समितः — (L. 60) B_1 घोरो (for वीरो). — (L. 61) B_2 Dc_2 D_2 समुत्पत्य. — (L. 64) D_5 सर्वलोकपितामह. (for the posterior half). — (L. 65) B_1 दित्या गर्भेण धारितः. — Dc om. line 67. — (L. 69) Dc_1 D_4 °धृत् (for °धृक्). — (L. 70) D_5 तत्र (for श्रीमान्), and भगवान्वामनाकृति (for the posterior half). — (L. 72) B_1 Dc $D_{2.5}$ दृष्ट्वा तं (by transp.). — (L. 73) Dc D_2 ब्रूहि किं ते ददानि वै. — (L. 74) B_1 वामनः प्रत्यभाषत. — (L. 79) B_1 Dc D_2 °रक्षोभ्य. — (L. 82) $D_{3.6}$ G_3 येन (for तेन). — (L. 83) Dc D_2 रक्षणार्थाय (for निग्रहा°). — (L. 84) B_1 Dc_2 D_2 मानुषाणाम्. B_1 यदोर्गृहे (for यदुक्षये). — (L. 85) $B_{1.2}$ Dn_2 स एव; B_3 एव स; Dc_2 $D_{2.3}$ स एष. B_2 परिगीयते. — (L. 86) B_2 विष्णु (for देवं). — (L. 87) B_4 यदेव; Dc $D_{2-4.6}$ G_3 य वेद- (for य देव).

शृण्वन्तीदं पुण्यशीलाः श्रावयेच्चेदमुत्तमम् ।
नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ।
काञ्चनेन विमानेन स्वर्गं याति नरोत्तमः ।
पुनर्लक्ष्मीरुपयुतो जायते पृथिवीतले ।
श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचयेत् ।
पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा क्रौञ्चीध्वाङ्क्षस्य वागिव ।

[Line 13-14 = (var.) 1. 2. 236.]

30

After 3. 295. 7ab, D1 (irrelevantly) ins.:

आजगाम वने राजन्दुर्वासाः कोपनो द्विजः ।
दुर्योधनप्रेरितश्चा[प्य]पराह्ने बुभुक्षितः ।
द्रौपद्या सहिते भुक्ते धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
तदा चिन्तापरीतात्मा धर्मसूनुर्जनार्दनम् ।
चिन्तयामास भगवानाजगाम त्वरान्वितः ।
गते दुर्वाससि तदा गङ्गायां स्नपनाय च ।
शाकपत्रं तदा राजन्बुभुजे मधुसूदनः ।
तृप्तं त्रिलोकीमित्युवाच कारुण्याद्भक्तवत्सलः ।
दुर्वासास्तुष्टिमापन्नो हृष्टस्तस्मै शिवं ददौ ।
मार्कण्डेयाश्रमासीनं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

31

After 3. 297. 3ab, B Dc Dn D2. 4. 6 G3 ins.:

तान्दृष्ट्वा पतितान्भ्रातॄन्सर्वांश्चिन्तासमन्वितः ।
धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् ।
ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञातं वृकोदर ।
सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ।
व्यर्थं तदद्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ।
महात्मनि महाबाहो कुरूणां कीर्तिवर्धने ।
मनुष्यसंभवा वाचो विधर्मिण्यः प्रतिश्रुताः ।
भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथं मृषा ।
देवाश्चापि यदावोचन्सूतके त्वां धनंजय ।
सहस्राक्षादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै ।
उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वशः ।
विप्रनष्टां श्रियं चैषामाहर्ता पुनरञ्जसा ।
नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैष कस्यचित् ।
सोऽयं मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः ।
अयं ममाशां संहत्य शेते भूमौ धनंजयः ।
आश्रित्य यं वयं नाथ दुःखान्येतानि सेहिम ।
रणेऽप्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिबर्हणौ ।
कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ ।
यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ भीमसेनधनंजयौ ।
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः ।
यमौ यदेतौ दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्यते ।
शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः ।
अकृत्वा सदृशं कर्म किं शेध्वं पुरुषर्षभाः ।
अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासनाः ।
असंज्ञा भुवि संगम्य किं शेध्वमपराजिताः ।
सानूनिवाद्रेः संसुप्तान्दृष्ट्वा भ्रातॄन्महामतिः ।
सुखं प्रसुप्तान्प्रस्विन्नः खिन्नः कष्टां दशां गतः ।
एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः ।
शोकसागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकुलः ।
इतिकर्तव्यतां चेति देशकालविभागवित् ।
नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः ।
अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः ।
एवं विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

31

(L. 1) Dc °परिप्लुत (for °समन्वित°). — (L. 5) B2 त्वं मन्यसे (for तदद्य मे). B2. 4 Dc D2 भीम; Dn G3 वीर (for वीरे). — (L. 6) Dn2. n3 D4 G3 महाबाहौ. Dc D2 कीर्तिवर्धन. — (L. 8) B4 Dc D2 भवनि (B4 °तु) दिव्या वाचस्तु. B3 Dc Dn1 D2. 4. 6 G3 भवति (for भवन्तु). — (L. 9) Dn धनजय ! — (L. 10) B2 तवांदये (for तवेति वै). B4 च; Dc1 D2 हि; Dc2 ह (for वै). — (L. 11) Dc2 D2 मंदरे (for उत्तरे). B4 भागशः (for सर्वशः). — (L. 12) B4 स्वेषाम्; Dc D2 तेषाम् (for चैषाम्). B4 Dc D2 °रोजसा (for °रञ्जसा). — (L. 13) B2 अश्रुता; Dc1 D2 अजिता (for अजेता). B2. 3 Dc2 नैव (for नैष). — (L. 15) B3 Dc D2 सकृत्य (for संहत्य). B2 अयमस्मान्समाहत्य. — (L. 16) B3. 4 Dc2 D2 [इ]मानि (for [ए]तानि). — (L. 17) B3. 4 प्रगल्भौ (for ऽप्रमत्तौ). Dc D2 तौ वीरौ (for वीरौ च). — (L. 18) B1. 4 D2 शत्रु°; Dc2 चानु° (for रिपु°). B2 माद्री° (for कुन्ती°). — (L. 20) B3. 4 Dc D2 मेतिदुर्भिदं (for मम दुर्हृदः). — (L. 21) D6 G3 यत् (for [अ]द्य). — (L. 22) B4 Dc D2 तेजो° (for तपो°). — (L. 23) B2 [अ]सुकर (for सदृशं). — (L. 24) B1. 3. 4 च अप्रमृष्ट°; B2 चाप्रमृष्ट च; Dc D2 चाप्यपकृष्ट° (for चाप्यप्रमृष्ट°). — (L. 25) B2 अकृत्वा (for असंज्ञा). B3. 4 Dc D2 संज्ञया गम्या (for भुवि संगम्य). — (L. 27) Dc Dn3 D2 सुखप्रसुप्तान्. — (L. 30) B3. 4 Dc D2 चैव (for चेति), and कालदेश° (by transp.). — (L. 31) B3. 4 Dc D2 महाबुद्धिश् (for °बाहुश्). — (L. 32) B3 तपःकृत°, B4 तपोयुतः, Dc2 तपःप्लुत (for तपःसुतः). — (L. 33) B1 om. 33. Dc D2 बहुशो (for °धा).

32

After 3 297 61, Dn D_6 G_3 ins

यक्ष उवाच ।
तपः किंलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ।
क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्तिता ।
युधिष्ठिर उवाच ।
तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दमः ।
क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ।
यक्ष उवाच ।
किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्कः शमश्च प्रकीर्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया सर्वसुखैषित्वमार्जवं समचित्तता ।
यक्ष उवाच ।
कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।
सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ।
यक्ष उवाच ।
को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः ।
किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोकः प्रकीर्तितः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मोहो हि धर्ममूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता ।
धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ।
यक्ष उवाच ।
किं स्थैर्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतम् ।
स्नानं च किं परं प्रोक्तं दानं च किमिहोच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
स्नानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् ।
यक्ष उवाच ।
कः पण्डितः पुमाञ्ज्ञेयो नास्तिकः कश्च उच्यते ।
को मूर्खः कश्च कामः स्यात्को मत्सर इति स्मृतः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।
कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ।
यक्ष उवाच ।
कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्च दम्भः प्रकीर्तितः ।
किं तद्दैव परं प्रोक्तं किं तत्पैशुन्यमुच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
महाज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः ।
दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम् ।
यक्ष उवाच ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।
एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र संगमः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।
यक्ष उवाच ।
अक्षयो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ ।
एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं तच्छीघ्रं वक्तुमर्हसि ।
युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिंचनम् ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ।
वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।
देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ।
विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्जितः ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ।
यक्ष उवाच ।
राजन्कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतत्सुनिश्चितम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
शृणु यक्ष कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।
कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ।
वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ।
अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।
पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान्स पण्डितः ।
चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः स शूद्रादतिरिच्यते ।
योऽग्निहोत्रपरो दान्तः स ब्राह्मण इति स्मृतः ।
यक्ष उवाच ।
प्रियवचनवादी किं लभते
विमृशितकार्यकरः किं लभते ।
बहुमित्रकरः किं लभते
धर्मे रतः किं लभते कथय ।

32

(L. 27) Dn_3 (by corr) यदज्ञानम् (for महा°). Dn_3 D_6 धर्मो (for धर्म-). — (L. 33) Dn अक्षय्यो. — (L. 36) Dn_2 n_3 सोक्षय्य — (L 38 and 40) Dn_2 सोक्षय्य. — (L 52) Dn_3 °करोधिक (for °करः)

युधिष्ठिर उवाच।
प्रियवचनवादी प्रियो भवति
विमृशितकार्यकरोऽधिक जयति।
बहुमित्रकरः सुखं वसते
यश्च धर्मरतः स गतिं लभते।

Dn alone cont (!).

यक्ष उवाच।
को मोदते किमाश्चर्यं कः पन्थाः का च वार्तिका।
वद मे चतुरः प्रश्नान्मृता जीवन्तु बान्धवाः।
युधिष्ठिर उवाच।
पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाक पचति स्वे गृहे।
अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते।
अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम्।
शेषाः स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम्।
तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको ऋषिर्यस्य मत प्रमाणम्।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः।
अस्मिन्महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन।
मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्ता।

CRITICAL NOTES

[☞ I have used the following editions of the Purāṇic works cited in these Notes. The Skanda Purāṇa (in seven volumes) and the Viṣṇudharmottara Purāṇa printed in the Venkateśvara Press, Bombay, the Vāyu, Brahma, Matsya and Padma Purāṇas of the Ānandāśrama Series, Poona, the Kūrma Purāṇa and the Varāha Purāṇa in the Bibliotheca Indica Series, the Viṣṇu Purāṇa published by Kṛṣṇaśāstrī Gurjar and printed in the Vittadīpa Press, and the Rāmāyaṇa of the Nirṇaya Sāgara Press.]

1

9 ^{a}) वर्धमानपुरद्वारेण Cf. 1.117.8^{c}, which also mentions वर्धमानपुरद्वार

वर्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ।

10 ^{b}) परिचतुर्दश "fully fourteen, exactly fourteen," *not* "about fourteen," as it is sometimes carelessly translated.

21 ^{d}) ससर्ग is used here in the neuter gender instead of the regular masc. (ससर्ग), which we find however in stanza 24 below.

22 ff. Stanzas 22–28 = (var.) Skanda Purāṇa 1.2.45.125^{a}–131^{b}. See note on 3.2.15 ff. below.

28 For 5*, cf. Skanda Purāṇa 1.2.45.128^{ab}

न नीचैर्नाप्यविद्वद्भिर्नानात्मश्लैर्विशेषत ।

It is worth noting that this interpolation was found only in Dn D_6.

43 ^{b}) The reading हसा (for हस-) of some Bomb. ed. (*e.g.* the Chitrashala ed., 1930), which is unintelligible, appears to be merely a misprint, being unsupported by any MS. authority.

2

15 ff. Stanzas 15–37 = (var.) Skanda Purāṇa 1.2.46.21^{c}–43^{d}. See note on 3.1.22 ff. above.

16 = (var.) 3.240.3; Rām. 5.51.18.

22 ^{d}) The reading °द्वयेन is confirmed by the Skanda (*loc. cit.*).

28 ^{a}) For our reading °कारणराग., the Vulgate has भावोऽनुराग and S कारुण्यरागौ, both unintelligible. The Skanda (*loc. cit.*) has करणराग, which is near enough to our reading. कारण° is however the correct reading, cf. वैषय. in 28^{b} (with Vṛddhi).

31 ^{c}) स्वशरीरसमुत्थ refers to स्नेह (in 31^{a}). Cf. stanza 20 मनोदेहसमुत्थाभ्या दु खाभ्याम्, also 36 अन्तर्देहगता with reference to तृष्णा.

35 = (var.) Vāsiṣṭha Dharma Śāstra (ed. B.S.S.) 30.10.

36 ^{d}) For this pāda, the Skanda (*loc. cit.*) substitutes लोह लोहमलो यथा, evidently a *lectio facilior*.

44 = (var.) 3.206.20^{abcd}.

51 Cf. Manu 4.32

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ।
संविभागश्च भूतेभ्य कर्तव्योऽनुपरोधत ॥

52 Cf. Vāsiṣṭha Dharma Śāstra (ed. B.S.S.) 13.61 तृणभूम्यग्न्युदकवाक्सूनृतानसूया सतां गृहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन. Āpastamba Dh. Sūtra (ed. Buhler, Bombay 1868) 2.2.4.14 अभावे भूमिरुदक तृणानि कल्याणी वागिति । एतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचन इति. The latter part of both these quotations, it may be noted, has Anuṣṭubh rhythm.

70 Line 70^{ab} is cited in Ācārya Śaṃkara's Bhāṣya on the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad (2.4.1) but referring to a different Mbh. context (B. 12.241.1^{ab}). Cf. also Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata,"* p. 127 f. (separate print).

71 Cf. Strauss, *op. cit.* p. 69 (separate print).

3

10 ^{b}) For योनिकर्मविशोधिता, cf. 12^{b} कर्मणा च विशोधित; also 3.1.25^{ab}

येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।

16–17 Cf. Skanda Purāṇa 7.1.280.3^{cd}–5^{a}. See next note also.

18 ff. This entire passage containing the 10 names of the sun (with *phalaśruti*) seems to b

fairly old and popular. It occurs almost *verbatim* in the Skanda 7. 1. 280. 5^{cd}–22^{cd}, and in the Brahma Purāna 33. 34–19. The Skanda moreover refers to the fact that this list was proclaimed by Dhaumya to Pārtha (*i.e.* Yudhiṣṭhira), citing (with v.l.) our stanza 17, and showing that the *Skanda version is but a replica of the Mbh. text*. The Purānic texts agree with the constituted text more closely than with the Vulgate. A close comparison with the Purānic texts will show that our text (based on the concord of Kaśmīrī and Southern MSS.), is much older than that of the Vulgate, which is based on the Bengali–Devanāgarī tradition.

20 ^{d}) Our reading वैश्रवणो is supported by both the Purānas (see note on 18 ff. above).

22 ^{b}) Our reading सर्वामराश्रय is likewise supported by both the Purānas (see note on 18 ff. above), सर्वमलाश्रय of the Vulgate group is clearly an emendation.

29 f. It is noteworthy that for 29^{d} the Skanda Purāna (7. 1. 280. 17^{d}) reads प्रोक्त शक्रेण धीमता, which is a paraphrase of our reading (शक्रेणोक्त महात्मना), and which does not lend support to the reading प्रोक्त-मेतत्स्वयंभुवा of the B. D. group. — It is further worth noting that that Purāna also reads 30 regularly after 29, like our text, and does not transpose it as is done by the Vulgate group of Northern MSS.; see the critical apparatus of our stanza 30.

32 ^{d}) Agrees *exactly* with Brahma Purāna 33. 48^{d}, though the Vulgate and the Skanda read differently.

10

5 ff. This discourse between Indra and Surabhi recurs in the Rāmāyana (Ayodhyā 74), which may be compared; the Rām. version is much shorter and in parts differently worded. The N reading न सुता-न्मन्यते परम् (5^{d}) is also the reading of the Rām. version (2. 74. 25^{d}), and may be preferred.

11

3 ^{c}) अनुशाधि. The reading अन्वशाधि of the Vulgate (and some old printed ed. like the Bombay and the Kumbhakonam ed.) is incomprehensible. It appears to be an old corruption handed down from one MS. to another in some particular line of transmission.

26 ^{b}) श्याल. There is much uncertainty about the spelling of this word. The spelling स्याल has been accepted elsewhere in this edition (*e.g.* 4. 17. 7), and should have been adopted here too.

13

10 ^{b}) यत्रमायगृहो मुनि. = 1. 11. 1^{d}.

16 With 16^{ab}, 26–31, 36^{ab}, cf. Harivamsa (Cal. ed.) 9132, 9135^{cd}, 9136–37, 9138^{ab}, 9140^{cd}, 9141^{ab}, 9163^{cd}, 9161^{ab}, 9172^{ab}.

21 ^{a}) तुरायण (*lect. diff.*), a kind of sacrifice =पौर्णमासविकार (P.W.). Cf. Pāṇini 5. 1. 72 पारायण-तुरायणचान्द्रायण वर्तयति, on which Patañjali has the Bhāṣya यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते. Kaiyaṭa explains तुरायण as यज्ञविशेषमृत्विगेव सव्यापारत्वान्निष्पादयति। यजमानस्तूष्णीमास्त इति भाव. The readings of N are an interesting study, being only different independent attempts to eliminate this rare and troublesome vocable, which otherwise occurs almost exclusively in the Brāhmaṇa and Sūtra literature. Another Mbh. reference is found at C. 13. 4940 तुरायण हि व्रतमप्यवृष्यमक्रोधनोऽकरव त्रिशतोऽब्दान्।

29 ^{cd}) This exploit — which was evidently his latest — is detailed further on in adhy. 15–23, with Śiśupāla himself as narrator.

34 With 50^{*}, cf. 55^{*}, both interpolations of K_2 Dn.

36 The reading of N is a strange corruption! — वैराज *is* ब्रह्मसदन, cf. Harivamsa (Cal. ed.) 2255, 12629 (both times वैराज ब्रह्मसदन). वैराजसदन is mentioned in C. 12. 13722

वैराजसदनान्नित्य वैजयन्त निषेवते।

46 With 55^{*}, cf. 50^{*}, both interpolations of K_2 Dn.

57 =(var.) 5. 80. 30. See notes below on stanzas 59, 70.

59 ^{ab}) = 5. 80. 31^{ab}. धनुष्मताम् = धनुष्मत्ताम्, *metri causa*, as the v.l. show; see notes on stanzas 57, 70.

62 Cf. Manu. 9. 8.

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥

70 = (var.) 5. 80. 31. See notes above on stanzas 57, 59.

82 ff. This account of how the Pāṇḍavas escaped from the burning lac-house (जतुगृह) conflicts with the account given in the Ādi (adhy. 135 f.), where it is stated that the party escapes through an underground tunnel (सुरङ्गा or सुरुङ्गा), as pointed out by Hopkins, *The Great Epic of India*, p. 372: "No one can read the account in Vana and fail to see that it is not a mere hasty résumé omitting the surungā, but that the original escape is a feat of the wind-god's son."

88. Though 59^{d} is omitted only in comparatively few MSS. of our apparatus (T1 G1 M, — and they are the only true representatives of the Southern recension), it is lacking entirely in the MSS. of Sastri (see Southern Recension, vol. IV, part 1, p. 71 bottom), who not only omits the lines from his text but does not mention them even in his footnotes, which shows that they must have been lacking in *all* his MSS.

14

7. Cf. Manu 7. 50:

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥

16

6 ^{a}) For उपतल्प, cf. Dasharatha Sharma, *Indian Culture*, vol. 1 (1935), p. 682 f., who suggests the meaning "a small tower or turret of some sort," which is probably correct. I did not find the word in the PW.; the abridged ed. (pw.) cites only उपतल्पम् adv. "an den Thurmen, an die Thurme," Śiśupālavadha 3. 39. — The word recurs in a Southern interpolation in the Ādi (App. I, No. 48, line 7:

परिघाट्टालकैर्मुख्यैरुपतल्पशतैरपि),

which is cited (with v. l.) by Sharma. — तल्प certainly means a "turret" and occurs in that sense in 1. 199. 32 तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्त, in the description of Indraprastha built by the Pāṇḍavas.

7 ^{c}) समित्तृणकुशा for ससमित्तृण°, *haplologically* omitting one स ? — A few K, B and some D MSS. have the reading सतोमराङ्कुशा, which is quite distinct from and unconnected with the S. reading साष्टिका साङ्कुशा. Thus there is no genetic connection between the readings rejected: they are independent emendations of the third original, which is probably the text reading. It is difficult but it suggests the intended meaning pretty clearly.

21

9 ^{c}) त्रिसामा. Nīlakaṇṭha's reading is supposed to be त्रि मामा ; but his explanation (त्रि सामा = त्रिस्वरा. he evidently takes माम to mean स्वर) seems to suggest that his reading was — as in our text — त्रिसामा. There appears to be a reference to the three notes of the drum; cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 13.

12 ^{a}) सैन्यसुग्रीवयुक्तेन. The phrase occurs frequently in the epic. The Kaśmīrī and Southern MSS. agree in reading सैन्य° (or शैन्य°), only the mid-Indian versions (B D) read शैब्य° (or सैब्य°). Cf. 1. 212. 3^{c}; 2. 2. 13^{d}; 3. 23. 45^{a}; 5. 129. 22^{c} etc.

23

45 ^{a}) See note on 3. 21. 12^{a} above.

28

7 ^{b}) Correction ! In the *footnotes* read पतित for पतित, in the v. l. of K2 B Dc etc.

12. $12^{cd} = 16^{ef}$.

16. $16^{ef} = 12^{cd}$.

19 ^{c}) For ध्यायन्त (v. l. ध्यायन) cf. 25^{cd}. Construction elliptical: some word like दृष्ट्वा or पश्यामि is necessary to complete the sense. MSS. reading ध्यायत. try to connect it with ते (gen.).

22 ^{c}) प्रसाद = "approbation" (?)

29

22–23. Cf. Manu 7. 140:

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥

30

Ādi 74 has also something to say about the necessity of curbing one's anger, with which this chapter may be compared

31

The trend and implications of the long and complicated argumentation between Draupadī and Yudhisthira (developed in adhy 31–33) about the Karma theory have been discussed by Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata"* (1911), see especially pp 24, 38, 49, 100, 127, 133 (reprint), where also parallel passages have been cited — It is interesting to note that धातृ and विधातृ, who are mentioned sometimes as the sons of Brahman (1 60 49), are mentioned elsewhere as the sons of *Bhrgu* by Khyāti (Visnu Purāna 59 82, Bhāgavata P 4 1. 43)

36

18 The passage 133* श्रोत्रियस्येव ते राजन् etc.) is cited in the Kāśikā (5 4 122), with the v l [अ]ल्पमेधस (for [अ]विपश्चित), as read by K_4 B Dc D_5 of our MSS This reading seems to be superior to the other and might be adopted Cf 5 130 6, B 12 10 1.

30 [d]) Correction! In the *footnotes*, for " D_2 Dc Dn " etc read " B_4 Dc Dn " etc

40

2 [b]) काञ्चनद्रुमसंनिभम्. P W cites only lexical authority (Amarakośa, Hemacandra, Medinī) for the use of काञ्चन as a name of various plants or trees (*Mesua ferrea, Michelia Champaca, Ficus glomerata, Bauhinia variegata, Datura fastuosa,* पुन्नाग), having somehow missed this good epic reference Translate "having donned the costume of the Kirātas, which resembled a Kāncana tree " This passage supports and confirms our reading काञ्चनैरिव संवृत (with reference to Cīnas and Kirātas) in 5 19 15[b], which has been criticized by E H Johnston, *JRAS* 1939, p 220 (footnote) Cf S K De, *ibid* 1940, p 69–72 (and the riposte by Johnston, p 72 f).

39 [d]) For the reading जग्रास (v l जग्राह), which is here weakly supported by MSS, cf 37[d] बाणान्ग्रसति सर्वश, 40[a] ग्रस्तधनुः, and 3 41 4[c] मायामास्थाय यद्ग्रस्त (scil गाण्डीव)

51 In the account given above, it is stated that Arjuna was performing penance (*tapas*) There is nothing to show that he used to worship an image or emblem of Śiva, as implied by 171* (line 4).

मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ।

43

Adhy 43 ff (including all the interpolated matter of the Vulgate) was first edited, annotated and metrically translated by Franz Bopp, in a book entitled इन्द्रलोकागमन *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel in der Ursprache zum erstenmal herausgegeben, metrisch übersetzt, und mit kritischen Anmerkungen versehen* (Berlin 1824) — Bopp's text is based on certain Bengali (palm-leaf) and Devanāgarī MSS found by the editor in Paris and London, including MSS. with Nīlakantha's commentary A few variants are noted and discussed in the annotations

45

8 With regard to passage No 6 of App I, comprising two adhy and describing the temptation of Arjuna by Urvaśī, which is omitted in three MSS of our crit app (viz, $Ś_1$ K_1 $_3$), it is worth noting that it is omitted likewise in an old fragmentary illustrated MS of this parvan dated Samvat 1573 (ca A D 1516), belonging to Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No 245), which I have occasionally consulted. — The story is that Arjuna, who was tempted in India's heaven by Urvaśī, refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his She thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kaśmīrī ($Ś_1$ and some K), there is no reason to doubt that it is a

late addition. The highly erotic description of the voluptuous Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is, in my opinion, totally incompatible with the epic setting. Cf lines 50–57 of that passage

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसङ्क्षोभान्नाम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्याना मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघन निरवद्यवत् ।

22 [a]) Correction ! In the *footnotes*, read उद्भृता for उद्धृता as the reading of Dns D1. 2.

48

36 [d]) आहतलक्षण, a phrase of frequent occurrence (*e g* 3 247 4), commonly misunderstood by scribes and commentators, and changed into आहवलक्षण The latter word is explained by scholiasts as a Bahuvrīhi, meaning "having signs of war" (Nīl आहवयोग्यानि शौर्यद्योतकानि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषा), a meaning which though applicable in most cases is evidently not what is meant by the author The word has been specially explained in the Amarakośa (3 1 10)

गुणै. प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

The commentary of Maheśvara (Bombay 1907[6]) says (p 254) · कृतलक्षणः आहतलक्षणः "आहितलक्षण इत्यपि" द्वे शौर्यादिभिः ख्याते "लक्षण नाम्नि चिह्ने च" इति विश्वः । आहतमभ्यस्त लक्षणमस्य ।, citing Raghuvamśa (6 71)

ककुत्स्थ इत्याहतलक्षणोऽभूत्.

It must therefore be explained as "one whose marks, characteristics or virtues are famed, reputed, well-known", in other words, "one noted for his good qualities" The first word of the compound (आहत) has always the v l. आहित, and it is difficult to choose between the variants Arjunamiśra and Nīlakantha, who take the word to be अहतलक्षणा, explain it as अखण्डितध्वजा ("whose banners were unimpaired"). — At 5 168 15, the reading आहवलक्षण has been adopted, which was the reading of the large majority of MSS. collated for that passage Even there the correct reading is no doubt आहतलक्षण, offered by a minority of Southern MSS.

50

The Nala Episode (Adhy 50–78)

Bibliographical Note The Nala episode has been repeatedly edited and translated, especially in Europe and America, where it has maintained its popularity with University teachers and students, for over a century, as an elementary Sanskrit text ideally suited for beginning the study of Sanskrit literature Cf A Holtzmann, *Das Mahābhārata u seine Theile*, 2 68 ff

The *editio princeps* of this poem was brought out by Bopp ॥ श्रीमहाभारते नलोपाख्यान ॥ *Nalus, carmen sanscritum e Mahabharato edidit, latine vertit, et adnotationibus illustravit*, Franciscus Bopp London 1819[1] The edition was based on Bengali MSS in Paris and MSS in London. — Excellent observations on the edition were published by August Wilhelm von Schlegel in the *Indische Bibliothek*, 1 (1823) 97–128 A second edition was brought out by Bopp in 1832 entitled *Nalus, Mahābhārati episodium Textus sanscritus cum interpretatione latina et annotationibus criticis curante* F Bopp, Berlin 1832[2] — In 1835, Dean Milman published a metrical translation of the poem *Nala and Damayanti and Other Poems translated from the Sanskrit into English Verses*, by Henry Milman (Oxford 1835), a justly popular rendering, which was reprinted by Monier Williams in his annotated edition of the poem (see below). — Other important editions and translations of the poem are as follows

1820 J G L Kosegarten *Nala aus dem Sanskrit im Versmaasse der Urschrift übersetzt und mit Anmerkungen begleitet* (Jena 1820). First German translation (metrical)

1828 Friedrich Rückert *Nal und Damajanti Eine indische Geschichte* Frankfurt am Main 1828[1], 1838[2] (revised and improved ed), 1845[3], 1862[4], 1873[5] [Metrical German translation]

1838 Franz Bopp *Nalas und Damajanti Eine indische Dichtung aus dem Sanskrit übersetzt* Berlin 1838. [Metrical German translation. Translation of adhyāyas 9–12 was published by him

already in his *Indialokāgamana* (1824).]

1845 Otto Bohtlingk *Sanskrit-Chrestomathie* First Edition. St Petersburg 1845 [Text, pp 1–80, Notes, pp 275–299 Bohtlingk is said to have omitted many stanzas Book not available to me]

1847 Adolf Holtzmann (Senior) *Indische Sagen* Karlsruhe 1847[1], Stuttgart 1852[2] [Condensed German translation]

1852 H Kellgren *Nala och Damayanti, en indisk dikt öfversatt med förklar noter* Helsingfors 1852 [Swedish translation, with explanatory notes]

1856 E Burnouf *Nala épisode du Mahâbhârata* Nancy 1856 [French translation]

1862 Charles Bruce *Die Geschichte von Nala Versuch einer Herstellung des Textes* Published by the Academy of Sciences St Petersburg 1862 [An erratic and futile attempt at reconstruction of the original poem, which Bruce arbitrarily reduces to 522 stanzas from 983 stanzas of the Vulgate edition, undertaking fantastic and puerile transpositions and rearrangements, guided solely by an active and fertile imagination It is not a reconstruction of the original in any sense of the words, having now only the interest of a literary curiosity.]

1868 Third edition of Bopp's *Nalus (tertia emendata editio)*, Berlin 1868[1]. [Published posthumously after Bopp's death in 1867]

1868. Laurentius Grasberger *Noctes Indicae sive quaestiones in Nalum Mahâbhârateum* Wurzburg 1868 [A critical study of the text]

1875 Rev Thomas Jarrett *Nalopakhyanam, or, The Tale of Nala containing the Sanskrit text in Roman characters, followed by a vocabulary* . Cambridge at the University Press, 1875

1877. Georg Buhler *Third Book of Sanskrit* Bombay 1877[2]. Pp 1–96 (containing a somewhat abbreviated form of the text)

1879 Monier Williams *Nalopákhyánam Story of Nala, an episode of the Maha-bharata: the Sanskrit Text, with a copious Vocabulary and an improved version of Dean Milman's Translation* Second Edition, revised and improved Oxford, at the Clarendon Press, 1879 [The first ed appears to have been published from London in 1860]

1881 John Peile *Notes on the Nalopakhyanam or Tale of Nala For the use of classical students* Cambridge 1881

1884 C R Lanman *Sanskrit Reader* Boston 1884[1] The story of Nala and Damayantī (first five adhyāyas only), pp 1–16 "Reader" issued many times sixth issue 1912

1885 Hermann Camillo Kellner *Das Lied von Konige Nala Erstes Lesebuch fur Anfanger im Sanskrit Nach didactischen Grundsatzen bearbeitet und in transk Texte mit Worterbuch herausgegeben* Leipzig 1885 [Text in transcription with complete vocabulary and copious explanatory and critical notes] — German translation of the poem by the same author published (1886) in Reclams Universal-Bibliothek (No 2116)

1893 Sir Edwin Arnold *Indian Idylls from the Sanskrit of the Mahabharata* London 1893[1] [The first edition seems to have appeared in 1883 In the edition of 1893, Nala and Damayantī, pp 38–183]

1910 Ludwig Fritze *Nala und Damayanti Sanitri* Berlin 1910 [Metrical German translation "Nala u Damayanti," pp 1–76]

1912 P V Kane महाभारतप्रवेशिका (containing the tales of Sāvitrī and Nala) with Notes Bombay 1912 [Text edition with explanatory notes]

1920 Sylvain Lévi *La legende de Nala et Damayanti, traduite, avec introduction, notes et vocabulaire* Bois dessinés et gravés par Andrée Karpelès Paris 1920 (=Les classiques de l'orient, volume I) [Faithful French translation]

1926 Norman M Penzer *Nala & Damayanti* Illustrated with ten miniatures by P Zenker London 1926 [Free rendering]

1935 Michele Kerbaker *Il Mahābhārata tradotto in ottava rima nei suoi principali episodi Pubblicato a cura di* Carlo Formichi e Vittore Pisani Vol II Rome 1935 ("La Storia di Nala," pp 73–133) [Metrical Italian translation in rhymed octaves. First published Rome 1878[1], 2nd edition Turin 1884[2]]

The poem has been further translated into Bohemian, Dutch, Greek, Hungarian, Polish and Russian languages

Cf also a critical study by V S. Sukthankar entitled "The Nala Episode and the Rāmāyana," in *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F W Thomas* (Bombay 1939), pp 294–303

Most of the European editions and translations of the poem are based on Bopp's edition, the Indian editions are based on the Calcutta and Bombay editions of the Mbh Both differ a great deal from the constituted text

4 [a]) The reading नरनारीणा of many editions and a few MSS is patently a corruption.

5 [d]) अप्रज According to Pānini (5 4 122), the correct form is अप्रजा (from अप्रजस् Bahuvrīhi), which is adopted in some editions. But the MSS do not suggest that the epic authors were aware of this finesse, and I do not think it is necessary in this case to go against the almost unanimous testimony of MSS, and put in an impeccable form merely to satisfy the purist

6 [d]) The reading भार्गव· of M₂ for भारत is striking, if not astonishing What was the *gotra* of the scribe of M₂ ?

51

1 [c]) नस्वस्था = अस्वस्था Cf 4[c] (तामस्वस्था तदाकारां), and 5[c] (न्यवेदयत नस्वस्था)

28 [a]) अन्तरिक्षे. The spelling अन्तरीक्ष (with long ī) is very characteristic of Bengali MSS, as may be seen here from the footnotes to the text, cf also v l 3 81 168[b], and elsewhere in our edition

52

12 [a]) The Vulgate reading आक्षिपन्तीमिव प्रभा is metrically defective, forming as it does, a diiambic (⏑–⏑–) close, which is not permitted in the prior pāda of an epic śloka. It is possible that here the initial cluster (प्र) of प्रभा does *not* form position, so that the scansion may be taken as ⏑⏑⏑– (first Vipulā). Cf Hopkins, *Great Epic*, p 457 (No 45)

54

6 [d]) = (var) 3 79 19[b]

27 Passage 224*, which is omitted only in Ś1 K3 4 D1–3 of our MSS is omitted likewise in the BBRAS MS (Bhau Daji Collection No 245) mentioned above (cf note on adhy 45) — Line 7 is corrupt or at least unintelligible Most annotators and translators try to eke out a sense by adding various words to this cryptic line The commonest expedient is to read दमयन्ती (for दमयन्ती), and add some words to complete the sense, but the reading दमयन्ती is found in only a very small fraction (Dn3 D4) of our MSS So the line remains enigmatic, besides being spurious

56

6 [c]) कलिश्चैव The emendation of कलिश्चैव to पुष्करश्च proposed by Schlegel (cf Bopp, *Nalus*, 1868[3], p 212 f) and adopted by Kellner (*Das Lied vom Konige Nala* [1885], p 65) is not supported by MSS, and is not only unnecessary but totally erroneous Dvāpara's duty was to help Kali by entering all the dice pieces (त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि 3 55 13[cd]), except the principal die (गवा वृष·), into which Kali had transformed himself (कलिश्चैव वृषो भूत्वा) So the reading कलिश्चैव is quite correct and appropriate, and requires no emendation.

8 [c]) वेदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः. The gen abs is अनादरे (P 2 3 38), and is better than the loc abs. of B3 S

57

16 [e]) भाव = mind (मन., चित्त) Cf 3 138 5[cd]

एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मन. ।

also Rām (Gorr) 2. 99 13[cd]

एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि शुध्यति मे मन ।

58

7 अन्वियात् The reading is found here only in G MSS, but the form इयात् (potential in the sense of preterite) is of common occurrence in the epic, cf S M Katre *JAOS* 57 (1937) 316 f, *New Ind Ant* 1 (1938). 536, *Bull. Deccan Coll Res. Inst.* 1. 8–13

59

6 b) पांसुगुण्ठित. S always shows °कुण्ठित for °गुण्ठित of N. Cf. 1. 68. 52b, and elsewhere.

62

10 The Vulgate interpolation after 10 (App. I, No. 12) comprising about 20 stanzas had been rightly omitted by Bohtlingk in his ed. of the Nalopākhyāna (included in the *first* ed. of his *Sanskrit-Chrestomathie*), apparently following Caturbhuja, but also for intrinsic considerations. "Sie bringen, wie sich Jedermann leicht überzeugen kann, eine Verwirrung in den Gang der Erzählung hinein" (*Chrestomathie*, first edition, Vorwort, p. 5); cf. Holtzmann, *op. cit.* 3. 70. The passage is omitted likewise in the BBRAS MS. (Bhau Daji Collection No. 245) mentioned above (cf. note on adhy. 45).

17 Note the irregular neut. of प्रलापानि in 287b, an interpolation found in only two MSS. (K_3 D_5) besides the Nīlakaṇṭha version.

63

19 बाहुक. It has been suggested (Kellner, *Das Lied*, p. 124, notes) that the words अश्वाना वाहने युक्तः (in 3. 64. 2c) indicate the meaning of the pseudonym of Nala, which some editors accordingly spell as Vāhuka (with "V"), but the MSS. do not support this spelling. If the etymology is correct—which is not unlikely—the MS. spelling would show that the story was first fixed, in a literary form, in a *b*-dialect, which led to the stereotyping of the spelling with *b*: बाहुक. The evidence of the Bengali MSS. must be excluded, as they ordinarily do not distinguish between ब and व. The difference between the letters is anyway very trifling, mere matter of a dot, which was later extended and written as a short oblique stroke. Even many good Nāgarī MSS. do not distinguish between the two sounds; cf. Raghu Vira, Virāṭaparvan, Introduction, p. III.

65

7 The soliloquy of Sudeva comprising stanzas 7–25 is written in close imitation of the soliloquy of Hanumat in the Sundarakāṇḍa (adhy. 18, 19, 21) of the *Rāmāyaṇa*, and agrees with it in part *verbatim*. Cf. Sukthankar, "The Nala Episode and the Rāmāyaṇa," *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F. W. Thomas* (1939), pp. 294–303. This suggests incidentally that Jacobi was perfectly right in holding that the Rāmāyaṇa was used as a "source" by the compilers of our Mahābhārata.

66

24 c) विधिना परेण कल्याणी (hypermetric). Though this reading is documented by a very small minority of MSS. (Ś1 K1 Dc1 D1 3), it is not doubtful in any way. It is proved not only by the character of the discrepant readings of the different groups of MSS., but also by the fact that the compiler of this episode seems to have a predilection for hypermetric lines; cf. 3. 61. 8e, 45c, 66. 15c.

68

8 312* = (var.) 3. 72. 26cd.

69

25 d) परमशोभनम्. Here are some of the translations of this word: "eximie-pulchrum" (Bopp), "Welcher erhab'ner Glanz verliehn" (Bopp), "thus all-glorious to behold" (Milman), "very brilliant, very beautiful" (Monier Williams), "d'une parfaite beauté" (Sylvain Lévi). Kellner transcribes *paramaçôbhanam* and the compound is cited in the "Wörterverzeichnis" under *çôbhana*. But all these adjectives are ridiculously inappropriate and inapplicable to the *distorted* body of the hunchback Bāhuka, which is what they refer to and describe. The word must clearly to be understood as परम् अशोभनम्।

72

26 Correction! 26ab = 3. 68. 8ef (and not a *variant* thereof, as stated in the footnotes).

76

18 a) गृह्य. The change of गृह्य to गृहीत्वा (in v.l. गृहीत्वा चारुहृदय) seems to have been made by Nīla-

kantha (17th century) or by some one just prior to him! Cf a similar absolutive उष्य in the very next adhy, stanzas 1 and 27 (स मासमुष्य कौन्तेय and मासमुष्य तदा नृप॰)

77

2 ^{b}) परिषोडश "fully sixteen, exactly sixteen," *not* "about sixteen," as it is sometimes loosely rendered

79

19 ^{b}) = (var) 3 54 6^{d}

80

1 ff The entire passage (adhy 80–83) dealing with the tirthas and the merit of visiting them occurs almost *verbatim* in the Padma Purāna (Ādikhanda 10 5^{b} to 39 120^{a}), the interlocutors there being Vasistha and Dilīpa The Purāna version agrees closest with the text of the B Dc Dn D_{4} $_{6}$ group of our MSS The Purāna, which is of a late date, has no doubt copied it from our epic Cf S K Belvalkar, "The Cosmographical Episode in Mbh and Padma Purāna" in the *F W Thomas Festschrift* (pp 19–28), who has finally refuted the claim of L Hilgenberg (*Die Kosmographische Episode im Mahābhārata u Padmapurāna* [Bonn 1934]) that the Mbh has borrowed the cosmographical episode from the Padma, which is *a priori* very unlikely — The question of the relationship between our Pulastya Tīrthayātrā and the Tirthayātrā episode in the Padma Purāna has been discussed in detail by M V Vaidya in a paper entitled "Tīrthayātrā in the Āranyaka-parvan and the Padma Purāna" published in the *Kane Festschrift* (1941)

30 ff These tīrthayātrā stanzas are of frequent occurrence in the Purānas Thus stanza 30 = (var) Brahma 33 25 2, Visnudharmottara 3 273 6, Skanda 1 2 2 6, 1 2 64 26, 2 4 4 76, etc — Stanzas 31–33, 39–40 = (var) Skanda, Kāśīkhanda, 4 6 46 ff — Stanza 35 = (var) Visnudharmottara 3 273 4, 274 1 — And, finally, stanzas 31–38 = (var) Matsya 112 10–15

57 381^{*} is found only in Dn MSS. Was it added to the text by Nīlakantha himself *in the seventeenth century*? The stanza occurs twice in the Padma Purāna (5 18 239, 28 36)

123 For गवामय (which is a short form of गवामयन), cf below 3 82 56^{c}, 83 30^{c}, and B 13 106 46^{a}, 150 50^{c}

81

2 389^{1} = (var) stanzas 174–175 below

167 167^{ab} = (var) Kūrma Purāna 1 35 30^{cd}

173 = (var) Matsya Purāna 109 3

174 = (var) Visnudharmottara Purāna 1 207 14^{c}–15^{b}

82

7 ^{c}) शम्यानिपातेषु Nil शम्या मुद्गराकृतिर्यज्ञोपकरणविशेष. । स बलवता क्षिप्तो यावद्दूर पतेत् तावान्देश. शम्यानिपात तेषु षट्सु । सपेति पाठे सपतत्यनयेति यष्टि सपा. — सपा (or सम्पा) is of course only a misleclion of शम्या, that is, a "ghost-word"

56 ^{c}) गवामयस्य Cf above note on 3 80 123

81 For explanation and identification of Udyanta, cf Jogesh Chandra Ghose, "Antiquity of Gayā," *Jour Bihar and Orissa Res Soc*, 24 (1938) 92–96, who also shows the correctness of the reading सावित्र for माविन्त्र्या of the Vulgate and other MSS

85 = (var) Visnudharmottara Purāna 1 144 3, Skanda 6 45 72, Vāyu 105 10 Cf Kūrma 2 35 13

83

30 ^{c}) = 3 80 123^{c} Cf note thereon above

65 The passage comprising stanzas 65^{c}–93^{b} of this adhy occurs almost *verbatim* (barring difference of sequence and some stray omissions) in the Matsya Purāna, adhy 104, 106 and 110 Many of these stanzas occur also in the Kūrma Purāna, adhy 36–39

78 The verse recurs in Agni Purāna 111 8, Matsya 106 22, Padma 1 43 22, and Kūrma 37 13 Cf Nāgeśabhatta, Tīrthenduśekhara (Sarasvati Bhavana Texts, No 66), p 25 — The last quarter of this stanza always shows the variant

प्रयागगमन (for °मरणं), which is here found in S, and therefore rightly adopted by Prof P P S Sastri in his Southern Recension, vol IV, p 464, and it is difficult to decide which is the original It seems to me, however, probable that °मरण was the original reading, and it had subsequently been changed in S to °गमन, for, with our reading (°मरण) the definite and solemn injunction of religious suicide at Prayāga — which is what this stanza implies — by Pulastya to Bhīsma and subsequently by Nārada to Yudhisthira would appear to have been, as a matter of fact, contravened by both Bhīsma and Yudhisthira, and that would set a very bad example indeed The reading प्रयागगमन is innocuous and would harmonize with the story The reading °गमन seems to me to be thus the result of an attempt to assimilate a pre-existing Purānic stanza with the story Cf K Chattopādhyāya, "Religious Suicide at Prayāga," *Journ U. P Hist Soc* 10 (1937) 65 ff

85

7 7^{cd}=(var) Kūrma Purāna 2 35 13^{ad}. Cf note on 3 82 85

86

6 6^{cd}=1 112 9^{ab}, Visnu Purāna 4 1 19^{ab} Cf Śatapatha Brāhmana 13 5 4 18, which quotes the Gāthā (read so !)

अमाद्यदिन्द्र सोमेन अतृप्यन्ब्राह्मणा धनै ।

18, 20 उज्जयन्त This is no doubt the same as ऊर्जयत् of the Junagadh Rock Inscription of Skandagupta (Gupta Era 136–138) Cf Fleet, *Gupta Inscriptions*, pp 60 ff It was the old name of Mount Girnar in Kathiawad (Surāstra)

87

2 ^{a}) Some MSS read आम्रवण for आम्रवन of the text, the former is more in conformity with grammarians' injunctions

88

9 ^{c}) वालिखिल्य (for वाल°) is a typical Bengali reading, found almost throughout, wherever the word occurs in our epic

23 =(var) Visnudharmottara Purāna 1 129 4^{c}–5^{b}

92

4 =(var) Manu 4 171 (v l अधर्मेणैव ते तावत for the first pāda)" Similar readings are found in K_4 Dc D_{8} $_{5}$ of our MSS

93

24 ^{cd})=B 7 66 18^{cd}

94

4 ff The story of Ilvala and Vātāpi is narrated very briefly in the Rāmāyana (3 11 51–66)

98

The story of Agastya describing how he drank the waters of the ocean and how he stopped the growing of the Vindhya Mountain (adhy 98 ff), comprising about 130 stanzas recurs almost *verbatim* in the Padma Purāna 5 19 59^{cd}–192^{ab} (corresponding to our 3 98 2^{cd} to 104 2^{cd}) It is noteworthy that the Purāna reproduces here the Śi K version In the Padma, the Agastya story is decidedly a misfit, which suggests that it is there an unskilful interpolation, from some other source, which could then be no other than our epic — The Bhagīratha story which follows (adhy. 101 ff) occurs in the Padma at a different place, in the Uttarakhanda (adhy 21 f), and the two versions do not show any verbal similarity

102

21 f 21^{c}–22^{b}=(var) Visnudharmottara Purāna 1 214 4^{c}–5^{b}

110

The Rsyaśrnga Episode (adhy 110–113).

The Rsyaśrnga episode has been discussed at great length by Professor Heinrich Luders in his celebrated monograph entitled "Die Sage von Rsyaśrnga" in the *Nachrichten von der konigl Gesellschaft der Wissenschaften zu Gottingen,*

Phil.-hist. Kl., 1897, pp. 87–135, and again in "Zur Sage von Ṛsyaśṛnga" *ibid.* 1901, pp. 28–56, — mainly from the text-critical and text-historical points of view. The chief sources for the legend, as shown by Prof. Lüders, pertaining to the figure of Ṛśyaśṛnga are, besides this Mbh. passage, the following: Padma Purāṇa (Pātālakhaṇḍa 13, *Bengali Recension*), Bhāratamañjarī (3. 758–795), Rāmāyaṇa (Bālakāṇḍa 8–10), the Kanjur (transl. Schiefner, *Mélanges Asiatique* 8. 112–116), Mahāvastu, Bhadrakalpāvadāna (33), Avadānakalpalatā (65), Alambusa and Nalinikā Jātakas (523, 526). It is said to occur in the Skanda Purāṇa also, but I have not been able to trace it there. In the paper mentioned above, Professor Lüders has pointed out some contradictions in the story as narrated in our epic and explained them as due to its being worked over by revisors, who have altered the story in certain important details and in a characteristic manner. — Here are some of his main conclusions with regard to the various versions of the story: (1) stanza 20 and lines 22^{cd}, 24^{cd}, 27^{cdef} of this adhy., though now found in almost all our MSS., are interpolations made after the diaskeuasis, that is, after the archetype of our Mbh. was completed (*loc. cit.* p. 91); (2) in the original story it was Śāntā herself, the daughter of King Daśaratha — and not a hetaire — who had allured Ṛśyaśṛnga away from his forest hermitage (*loc. cit.* p. 93); (3) at the time of the diaskeuasis, the legend was inserted into the epic by the compiler in the older form, with Śāntā as the seducing enchantress (*loc. cit.* p. 93); (4) the Padma Purāṇa version (in the Bengali Recension) is later than the *original* Mbh. version; (5) the Vulgate version of the Mbh. includes a few lines taken over from the Padma Purāṇa version. — Prof. Lüders accordingly arrives at the following chronological sequence: (a) original version of the Mbh.; (b) version of the Padma Purāṇa, probably with partial use of the former; (c) the Vulgate version, now current, containing the original nucleus which was worked over and assimilated with the Purāṇa version (*loc. cit.* p. 103). Further the Rāmāyaṇa version (Bālakāṇḍa 8–10) is later than those of the Padma Purāṇa and of the Mbh. (*loc. cit.* p. 106). — More important than all these is the Jātaka version. By minute comparison of the Jātaka (Gāthās) and Mbh. versions, Prof. Lüders arrives at the following important conclusion: *The oldest remains of a literary version of the Ṛsyaśṛnga legend now preserved are in the shape of Gāthās of the Jātaka.* The compiler of the Mbh. version had known these Pali stanzas at least partly, and adapted them in his work, with minor alterations (*loc. cit.* p. 124). Prof. Lüders is further of opinion that even the Gāthās themselves are not the original compilation of any Buddhist poet, but are the remains of the very ancient popular ākhyāna-poetry (*loc. cit.* p. 126). — In a continuation of this paper published in the same *Nachrichten* in 1901 (pp. 28–56), the Professor, in replying to some adverse criticism published in the interval by J. Dahlmann (*Mahābhārata-Studien*, vol. 1, p. XXXIV), has again reviewed the question, now publishing in full the text of the Ṛśyaśṛnga legend as found in a Grantha MS. of the Āraṇyakaparvan belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Whish Collection No. 62 (1). — In the course of these two papers, Prof. Lüders has discussed the merits of numerous individual readings and the authenticity of many lines and stanzas of this interesting episode, which discussion has been freely utilized by the present editor.

17 ^{a}) तस्यर्शश्रृङ्ग. Cf. Lüders, *op. cit.* 1901, p. 46, who suggests that this *original* reading was changed in some Northern MSS. to तस्यर्षे श्रृङ्ग to suit the Northern spelling of the name of the Ṛsi, which was ऋष्यशृङ्ग, as opposed to the Southern (original) spelling ऋश्यश्रृङ्ग (adopted in our edition).

20 An interpolation in the opinion of Prof. Lüders, *op. cit.* 1897, p. 91 f. Likewise 22^{cd} and 24^{cd}.

21 ^{a}) पुरोहितापचाराच्च. Cf. Lüders, *op. cit.* 1901, p. 44 f., who considers पुरोहितापचारेण as the original reading, but admits (p. 45) that without च the meaning of the sentence, in its present context, would be completely obscure. ("Nun finden wir aber in G die Lesart *purohitāpacārena*. Es scheint

mir unmoglich, dass sie aus der von N gemacht sein sollte, der Satz ohne das *ca* ist im Zusammenhange des Textes, hinter dem unechten Verse 42, vollig unklar, da die beiden Grunde fur das Eintreten der Dinie nun ganz unvermittelt neben einander stehn Es ergiebt sich vielmehr, dass *purohitā-pacārena* die ursprungliche Lesart ist, die sich auch nach Einschub des unechten Verses zunachst noch erhielt, und dass erst in N der Text verandert wurde, um die Fuge zwischen den beiden Versen zu verwischen")

111

4 b) Correction! In the *footnotes*, for "काश्यपाश्रमात्," read "कश्यपाश्रमात् "

112

3 a) आधाररूपा. Cf Luders, *op cit* 1897, p 122, footnote 2 Nīl आधाररूपा आलवालसदृशी कण्ठाभरणविशेष ।
आधारश्चाविकरणेऽप्यालवालेऽम्बुधारणे ।
इति विश्व ।

113

14 b) Correction! फलमूलानि A wrong reading has inadvertantly crept into the *text* here Correct फलमूलानि to मूलफलानि, the reading of Ś1 K1-3 D5, which was intended to be adopted Corresponding corrections will have to be made in the footnotes

114

24 562* = (var) Skanda Purāna 7 1 29 18

25 563* = (var) Skanda Purāna 7 1 29 19, 14^{cd}.

115

8 For the interpolation after stanza 8 (App I, No 15), see Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI* 18 (1936) 22 ff

9 For different versions of the story of the birth of Paraśurāma, cf Sukthankar, *loc cit*, pp 22, 46, 53.

24 Before 24, add "अकृतव्रण उवाच ।"

119

18 a) The correct reading is undoubtedly दन्तकूर Elsewhere also Sahadeva is reported to have conquered or killed the Kalingas assembled in Dantakūra, cf 5 23 23^{ab}

माद्रीपुत्र. सहदेव कलिङ्गान्
समागतानजयद्दन्तकूरे.

And in 5 47 70^{b}, Śri-Krsna is said to have crushed the Kalingas in Dantakūra तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द. For दन्तकूर, the Southern MSS generally — but erroneously — read दन्तक्रूर, °वक्र, or °वक्त्र

121

20 The entire legend of Sukanyā (3 121 20 to 125 11) occurs almost *verbatim* in the Skanda Purāna 7 1 280 2 to 283 10

125

15 Nīl गोडास्तु ।
त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणम् ॥
इति श्लोकमत्रापि पठन्ति । स च प्रागेव व्याख्यात । (*ad* B 3 82 38)

127

With this adhy, cf Skanda Purāna 3 1 15, where the same story occurs, showing a few verbal similarities

133

12 = B 9 51 49^{cd}–50^{ab}

25–26 = 3 297 42–43

139

16 16^{cd} = Skanda Purāna 3 1 33 53^{ab} (also in the legend of Yavakrita, that is, in the same context)

144

20 d) It is worth noting that the uncouth form सववाहतु. has occurred already in 1 164 5
कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ सववाहतु ।,
likewise without v l !

148

17–18 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 136 (separate print)

149

31 ab) Cf Kautilīya Arthaśāstra (ed Shama Sastri, Mysore 1909), p 6· आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्या । त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति मानवा.। त्रयीविशेषो ह्यान्वीक्षकीति । It is interesting to note that according to Kautilya the three-vidyā system (त्रयी, वार्ता, दण्डनीति) was the peculiarity of the *Mānavas*, that is of the school of Manu, — a fact which is not unimportant in view of the peculiar relation of the Manusmrti to the Mbh, cf Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI*, 1936, pp 73 ff Our Manusmṛti (7 43), as is well-known, mentions five vidyās त्रयी, दण्डनीति, आन्वीक्षिकी, आत्मविद्या and वार्ता

39 =(var.) 49 — Correction ! In the *footnotes* to 39a, for "निग्रहानुहे" read "निग्रहानुग्रहे"

49 =(var) 39

160

8 c) °गतीमेता The lengthening of the final vowel of °गतिम् is *metri causa*, the readings °गति ह्येना of the Vulgate and °गतिं ह्येतां of the Bengali version (with Dc) are clearly emendations, like the recasts in other MSS

161

17 ff The portion of the text from stanza 17 of this adhy up to stanza 10 of adhy 171 was edited by Franz Bopp as अर्जुनसमागम in his selections from the Mahābhārata called *Diluvium* (Berlin 1829) Cf note on adhy 185 below. It is not known what MSS were used by him But his text appears to be based on some MS or MSS of text accompanied by Caturbhuja's commentary

176

18 a) विमानाग्रात् means "from the best of *vimānas*," (*not*, from the extremity of the *vimāna*, as it is sometimes loosely translated) PW cites प्रासादाग्रै in Rāmāyana (ed Schlegel) 2 27 9 Cf 3 178 38a, where विमानाग्रात् recurs

177

15 Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p. 139 ff (reprint), who has translated and discussed many of the stanzas up to the end of this adhy

16 Cf B 12. 189 4

सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृत ॥

20 =B 12 189 8 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 137 (separate print), where other references are given

29 = Manu 2 29ab, 170cd — 29cd=(var) Vāsistha Dharma Śāstra 2 3cd

30 ab) = (var) Manu 2 172cd, =Vāsistha Dharma Śāstra 2 6, =(var) Baudhāyana Dh S. (Mysore 1907), 1 2 7 Some editions of Manu read erroneously वेदेन जायते But cf the commentary of Sarvajna-Nārāyana (ed Mandlik, Bombay 1886), who has वेदे सावित्र्या, showing the locative — Nīlakantha seems to have chosen as usual the inferior reading, since his gloss is जायते सयुज्यते । वेदसयोगानन्तरमेव ब्राह्मण्यमुदेति । तद्वत्प्रवरणेनापाति भाव.

185

The Matsyopākhyāna

This Episode of the Deluge was edited, for the first time along with other extracts from the Mbh, by Franz Bopp *Diluvium cum tribus aliis Mahabhārati praestantissimis episodiis primus edidit* Franciscus Bopp, Berlin 1829 Cf note on 3 161 17 ff above — A variant version of this legend occurs in the Śatapatha Brāhmana 1 8 1 ff Cf Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI* 18 29 ff

186

18 =(var) Manu 1 69 (v l तथाविध: for तत परम्)

36 =(var) Kūrma Purāna 1 30 12, Harivamsa (Cal Ed) 3 11139

56 ff The description of the *pralaya* also occurs in the Vāyu Purāna 100 136 ff, where the Purāna text shows extensive verbal similarities with the epic Cf 3 189 14

एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागत मया ।
वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसस्तुतम् ॥

65 ff For the description of Samvartaka

clouds, cf Kūrma Purāna, p 779, Visnudharmottara 1 75 7ff, Skanda 2 9 25 36ff, Visnu 6 3 31ff, Vāyu 100 162ff

188

51 =(var) Kūrma Purāna 1 30 12, Harivamśa (Cal Ed) 3 11139 Cf note on 3 186 36.

190

Hopkins in his *Great Epic* (p 267) has tried to show that this story of the "Frog-girl," as he calls it, is a tale of "prose-verse" variety "In this apparent prose," he writes, "there are not only metrical and half-metrical pādas and hemistiches, such as ramanīyam saro drstvā, but even regular epic pādas such as mudā paramayā yutah [*yuktah*, not yutah, is the reading of the old editions], the latter being indeed a stereotyped epic phrase as in iii, 256, 20, 295, 16" (p 267) Most of the lines cited by Hopkins are not metrical at all, *e g* manusyagatim paśyāmi, sādhv atra ramyatām iti, many others have dissolved into prose in the Critical Edition, thus kasyāsi bhadre kā vā tvam of Hopkins has become in our edition कस्यासि सुभगे त्वम्; again his vanam idam udārakam has become वनमिदमुदारमनुदकम्! So there is nothing left of his assumption that "though far from epic verse, this is not exactly prose" (p 272) In fact his entire section on "prose-poetry tales" (pp 266–272) has been rendered obsolete and meaningless by the Critical Edition — A large portion of the Frog-girl tale also occurs in the Skanda Purāna (5 2 84 1ff) more or less *verbatim* One curious peculiarity of the Purāna text is that it everywhere substitutes दर्दुर for मण्डूक of the epic text!

Adhy 190 is followed in the Vulgate by a very characteristic group of interpolated adhyāyas (written partly in prose and partly in verse), omitted in the entire Southern recension besides a few Northern MSS (like the Śāradā) Attention may be drawn in particular to the story of Śibi (Śibicarita) included in this group which was cited by Oldenberg as one of the very few precious survivals of the basic prose-poetry form of narrative, which according to him was the primordial form of the Indian Epic ["Diese Geschichte ist ja nur eine kurze Episode des bis auf solche spärlichen Reste verlorenen prosaisch-poetischen Epos"] Cf Oldenberg, *Das Mahābhārata* (1922), p 25 f The critical apparatus shows this story to be not indeed one of the oldest components of our epic, but rather one of the latest accretions! The present form of our epic lends no support to Oldenberg's Ākhyāna theory

191

21 ff Stanza 21=3 297 63, =(var) Varāha Purāna 177 9, Visnudharmottara 3 260 3 — Stanzas 21–23 occur in Skanda 5 2 15 7^{c}–9^{d} (in the same context)

192

23 Correction! In the *text* before 23, ins मार्कण्डेय उवाच (as in B3 Dc), since the words एव सछन्द्यमानस्तु etc are the words of मार्कण्डेय and not of विष्णु

193

15 उज्जानक The name occurs elsewhere in the forms उद्यान, उद्यानक and was transcribed as "Ouchang" by Sung-yun It appears to have been a designation of the whole mountainous region south of the Hindu Kush from Chitral to the Indus including Dardistan and portions of Swat It is again mentioned in a list of tīrthas recounted by Angiras to Bhīsma in B. 13 25 55 — From the account given in 3. 193, 21 f, and in stanzas 24–25 of this adhy., it is clear that we have here a description of a volcanic eruption accompanied by earthquake in a sandy desert

197

24 f Stanzas 24–27=(var) Skanda Purāna 5 2 25 29–31, 38^{c}–39^{b}. — 25^{cd}=(var.) Visnudharmottara 2 32 26^{cd}.

31 ^{d}) त देवा ब्राह्मण विदु: This phrase, which recurs in stanzas 32–36, occurs also four times in the Gokapilīya section of the Moksadharma of the

Śāntiparvan (Bomb. ed., adhy 268 ff). In his critical edition of this philosophical discourse, *Das "Gokapilīyam"* (Gottingen Diss, 1928), pp 15, 67, Friedrich Weinrich has (at the instance of Prof E Sieg) conjecturally emended against the unanimous evidence of MSS, — at all times a risky procedure — the देवा of the text to वेदा The phrase occurs frequently, invariably with the reading देवा, the MSS reading is correct and there is not the least reason to emend it Cf also Manu 2 156

200

28 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 21

206

11-12 Cf Strauss, *op cit* 143 (separate print)

213

44 From here onwards up to adhy 221 the narration of the Skanda myth in the Epic has many verbal similarities with Skanda Purāna, vol. 1 (Kaumārikākhanda), adhy 29–32 The parallelisms are shown in this and the following paras up to adhy. 221 — Mbh 213 **44^{d}–45^{d}** Skanda 29. 92^{b}–93^{b}

214

Cf note on adhy. 213, stanza 44, above — Mbh 214 **2^{a}–3^{d}**: Skanda 29. 99^{c}–101^{b} — **5^{a}**. 29. 101^{c} — **8^{a}–9^{b}** 29 103^{a}–104^{b} — **10^{a}** 29 104^{c} — **10^{cd}**. 29 104^{b}, 105^{a}. — **11^{a}**. 29 105^{b} — **12–15**. 29 105^{c}–109^{b}. — **17** 29 149^{c}–150^{b}. — **18** 29 150^{c}–151^{b} — **31^{ab}** 33. 182^{cb}. — **36^{ab}**. 29. 156^{cd}

215

Cf. note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh. 215 **5** Skanda 29. 122. — **8** 29. 123 — **9^{cd}** 29 148^{ab}.

216

Cf. note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 216. **4^{ab}**: Skanda 29 163^{ab}. — **8^{a}–13^{d}**. 29 164^{a}–170^{d}. — **14^{c}–15^{d}** · 29. 173^{a}–174^{b}.

217

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 217. **1^{ef}** Skanda 29 175^{ab} — **2^{ab}** 29 174^{cd} — **9^{a}–11^{b}** 29 175^{c}–177^{d}

218

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh. 218 **1^{ab}** Skanda 29. 178^{cd} — **2^{ad}**. 29 179^{ab} — **3^{cd}** 29 179^{cd} — **6^{ab}** 29 180^{cd} — **7^{cd}** 29 181^{ab} — **8^{a}–13^{b}** 29 182^{a}–187^{b} (Note the reading सर्वान्दायान् in stanza 183 of the Skanda) — **14** 29 188 — **19^{a}–20^{b}** 29. 189^{a}–190^{b} — **21–22** 29 190^{c}–191^{d} — **31^{ab}** 31 5^{cd} — **33^{c}–34^{b}** 31 9

219

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 219 **2^{a}** Skanda 29 204^{a} — **8^{a}–9^{a}** 29 209^{a}–210^{a} — **11^{b}–11^{d}** 29 210^{d}–211^{b} — **57** 30 5

220

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh. 220 **1^{c}** Skanda 29 211^{c} — **5^{ab}**. 29. 212 — **8** 29 199 — **13** 29 200^{cd}–201^{ab} — **22^{c}** 29 217^{c} **24^{d}**. 29 217^{b} — **26–27** · 29 218–219

221

Cf. note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh. 221 **1^{ef}–2^{ab}**: Skanda 31. 11^{cd}, 12^{cd} — **3^{a}–6^{d}**: 31. 13^{c}–16^{b}. — **8–14** · 31 17^{c}–24^{d}. — **16^{c}–17^{a}**: 31 25^{a}–26^{a}. — **30^{ab}**: 32 13^{cd} — **32^{b}**: 32 14^{b}. — **32^{d}** · 32 15^{b}. — **33**. 32. 15^{c}–16^{b} — **34^{cd}**: 32. 17^{ab} — **35**: 32 16^{cd}, 17^{cd} — **37^{a}–40^{d}**: 32 18^{a}–21^{d} — **42**: 32 23. — **43**: 32 25^{c}–26^{b} — **46^{a}–47^{a}** · 32 50^{c}–51^{c}. — **47^{d}–48^{d}**: 32. 52^{b}–53^{b}. — **57^{a}–59^{d}**: 32 103^{c}–106^{b} — **63**: 32 158

222

32 Correction! In the *foot-notes*, for the No "1026*" of the insertion after 32^{ab} read "1096*."

40 f. 40^{cd}–42^{ab} = (var.) 2. 45. 17–18

228

12 b) आरभध्व The root आ+रभ् here means "to fight", generally misunderstood, hence the numerous variants P W cites Rām 6 18 10 जम्बुमालिनमारब्धो हनूमानपि "so v a kampfte mit"

229

5 b) उपसृता: Vasudeva S Agrawala has suggested the emendation of उपसृतांस्त्वपि (of the Vulgate) to उपसृतास्त्वपि (which is our reading) Though rather feebly supported by MS evidence, it is undoubtedly the correct reading Agrawala explains उपसृता (fem acc plu) as the young heifers in puberty which had been crossed with bulls, cf Pānini Sūtras उपसर्या काल्या प्रजने (3 1 104) and प्रजने सर्तेः (3 3 71) Agrawala rightly points out that here, in the epic, "three classes of animal-heads are mentioned, viz, young calves (*vatsān*), the crossed heifers (*upasrtāh*), and the cows which had recently calved (*bāla-vatsāh*) *Upasrtān* in the masculine gender is meaningless here *upasaryā* is the epithet for the cow before her covering and *upasrtā* after she has conceived," *ABORI* 21 (1940) 281 f

238

48 Correction ! At the end of the *footnotes* on this stanza, for "3 239 1d" read "3 239 1b"

245

27 ff 27^a–30^b = (var) Skanda Purāna 1 2. 2 55–58

246

35 Cf 3 281 22 Occurs often with v l साप्तपद and मैत्र Cf C 8 1991, 13 2702, 4850, Pancatantra (ed Kosegarten), 2 47, 4. 70

247

4 d) आहृतलक्षणा.. See note above on 3 48 36.
13 a) = Visnudharmottara Purāna 2 39 12^a

248

The sub-parvan Draupadī-harana was edited for the first time by Franz Bopp, under the title "Draupadīpramāthah," in the selections from the Mbh published in a book entitled *Diluvium* (Berlin 1829) Cf note on adhy 185 above — It was again published (with a glossary) by Francis Johnson under the title द्रौपदीहरणम् in his *Selections from the Mahābhārata* (London 1842)

255

58 This and the foll stanza recur with v l in passage 599^* of the Virātaparvan

256

1 For this and the foll stanzas, cf passages 601^*, 602^*, and 604^* of the Virāta (see note on adhy 255 above)

7 It has been remarked in the *footnotes* to the stanza that many of the following stanzas recur almost *verbatim* in passage No 32 of App 1 of the Virāta In this connection it is further worth noting that certain stanzas and lines (20, 22^{ab}, 23–24) of our adhy 252 recur in passage 307^* of the Virāta See in this connection the special note (marked with ☞) on p 320 of the Virātaparvan As all those passages when they occur in the Virāta are restricted to the N recension and not proved by S, it seems likely — nay certain — that they are original to the Draupadī-harana, and added secondarily by an interpolator to the Virātaparvan

258

The Rāma Episode (adhy 258—276)

For the relation between the Rāmāyana and the Rāmopākhyāna, cf Jacobi, *Das Rāmāyana* (Bonn 1893), pp 69–83, and Eugeniusz Sluszkiewicz, *Przyczynki do badań nad dziejami redakcyj Rāmāyany* (*Contributions a l'histoire des recensions du Rāmāyana*) = Polska Akademia Umiejetności, Prace Komisji Orientalistycznej Nr 30 (Kraków 1938) — The question has been reviewed afresh by V S Sukthankar in the paper "The Rāma Episode (Rāmopākhyāna) and the Rāmāyana, *Kane Festschrift* (1941), pp 472–487 All these three works contain lists of parallelisms between the Rāmopākhyāna and the Rāmāyana.

2 ^{a})=(var) Rām (ed. N. S Press) 1 1 53^{b}
4 ^{b})=(var) Rām 3 34 2^{b}
5 ^{d})=Rām 5 42 34^{b}, 43 9^{b} 6 41 77^{b}
9 ^{d})=Rām 3 50 26^{d}

259

13 ^{ab})=(var) Rām 1 18 25^{cd}
20 ^{ab})=Visnudharmottara Purāna 1 220 19^{cd}
36 ^{ab})=(var) Rām. 7 10 6^{ab}

260

7 ^{d})=(var) Rām (ed. Gorresio) 1 20 14^{b}

261

6 ^{b})=(var.) Rām (ed Gorresio) 1 19. 28^{b}
9 ^{b})=Rām 2 3 28^{b}
15 ^{c})=Rām 1 8 14^{c}
17 ^{cd})=(var) Rām (ed Gorresio) 2 7 3^{ab}
23 For line 1 of 1245* cf. Rām (ed Gorresio) 2. 9 13
25 ^{ab})=(var) Rām. (ed Gorresio) 2 12 3^{cd} — 25^{d}=Rām 5 33 21^{d}.
33 ^{ab})=(var) Rām (ed Gorresio) 2 76 7^{cd}
39 ^{d})=Rām. 3. 5 20^{d}.
40 ^{c})=Rām 3. 64 3^{a}
42 ^{cd})=(var.) Rām 5 37. 16^{ab}

262

27 ^{d})=(var) Rām. (ed. Gorresio) 3. 51 41^{b}

263

11 ^{b})=Rām. 3 57 16^{b}
22 ^{b})=(var) Rām. 3 60 7^{b}
39 ^{a})=(var.) Rām 3 71 21^{c}.
40 ^{b})=(var.) Rām (ed. Gorresio) 3 79 40^{d}

264

2 ^{b})=Rām. 4 30 6^{d}
14 From here onwards up to the beginning of adhy 275 several stanzas of the Rāmopākhyāna recur almost *verbatim* in the Skanda Purāna, which latter has evidently borrowed the relevant portions of the text from our epic The common portions will be found in Skanda, vol 3, khanda 1, adhy 1, 2 and 44
23 ^{ab})=(var) Rām 4 50 6^{ab}
27 ^{d})=Rām (ed Gorresio) 4 15 21^{b}
32 ^{d})=Rām 6 90 37^{d}
34 ^{ab})=(var) Rām 4 12 41^{ab}
37 ^{b})=Rām 4 48 20^{d}
42 ^{b})=(var) Rām (ed Gorresio) 5 18 21^{b}
55 ^{ab})=(var) Rām 5 37 12^{ab}
64 ^{f}) Cf Rām 5 27 21^{cd}, 33^{a}
66 ^{cd})=Rām (ed Gorresio) 5 27 23^{ab}

265

8 ^{ab})=(var) Rām 5 24 21^{ab}
21 ^{a})=(var) Rām 5 21 6^{c}

266

49 ^{c})=(var) Rām 4 58 7^{a}.
67 ^{c})=Rām 5 40 4^{c} — ^{d}) = Rām (ed Gorresio) 1 4 35^{b}

267

2 ^{ab})=(var) Rām 4. 39 19^{cd}, 40. 18^{cd}
4 ^{cd})=(var) Rām 4 39. 19^{ab} 6 42 28^{ab}
46 ^{d})=(var) Rām 6 16 17^{d}, 17. 7^{b}
49 ^{b})=Rām 6. 19. 26^{b}

268

10 ^{a})=(var) Rām 6 41. 78^{a}.
11 =(var) Rām 5 21 11
15 ^{a})=Rām 6 41 79^{a}
17 ^{d})=Rām 6 26. 6^{b}
18 ^{b})=Rām 6 41 84^{d}
36 ^{c})=Rām (ed Gorresio) 6 65. 22^{a}

270

13 ^{d})=Rām 6 52. 30^{d}.
14 ^{d})=Rām 6 52. 30^{b}, 32^{b}.
17 ^{b})=Rām 6. 52. 37^{d}.

271

4 ^{b})=Rām. 6. 67. 96^{d}

272

1 ^{ab})=(var.) Rām 6 68 6^{ab}

26 ^{b})=Rām 6 44 36^{d}, 45 13^{b}, 46 1^{d}, etc

273

5 ^{b})=Rām (ed Gorresio) 6. 24 42^{d}

20 ^{b})=Rām (ed Gorresio) 6 70 19^{b} — 20^{d} =Rām 6 88 41^{b}

274

5 ^{d})=Rām 6 95 32^{d} Cf 6 97 2^{d}, 100 10^{b}, 102 2^{d}, 27^{b}, etc

12 ^{d})=Rām 6 112 5^{d}

18 For passages 1297*, 1298*, 1299* cf Sukthankar, *Kane Festschrift* (1941), pp 473 ff

275

25 ^{d})=Rām (ed Gorresio) 1 4 72^{b}

33 Cf. Rām 7 26 55^{c}–56^{b}.

48 ^{d})=Rām. 6 100 56^{d}

52 ^{ab}) Cf Rām 6 122 26^{ab}

65 ^{c}) =Rām 1 7 4^{c}

69 ^{cd})=(var.) Rām 6 128 95^{cd}. Cf B 7 59 9, also 12 29 59^{cd}

दशाश्वमेधाञ्जारूथ्यानाजहार निरर्गलान् ।

277

The Sāvitrī Episode (*adhy 277—283*).

The Sāvitrī Episode, like many an interesting episode of the Mbh, was edited for the first time by Francis Bopp in his selections from the Mbh called *Diluvium* (Berlin 1829). Cf note on adhy. 185 above There appears to have been a Russian edition by Kossowicz (St Petersburg 1861), and a German edition by Kellner (Leipzig 1888). The text has been reprinted several times in India The only Indian edition worth mentioning is the annotated edition of the text by P V Kane महाभारतप्रवेशिका (Bombay 1912[1]), intended for the use of college students. The text, which is eclectic, is based on that of the three editions of the Mbh. then available, the Bombay, Calcutta (*editio princeps*) and Kumbhakonam. Only the most striking of the various readings have been noted by Kane, a few of which have been discussed in the "Notes" His endeavour has been "to present a good and intelligible text to the student" — There is a comparative study of the story by A Ditandy. *Parallèle d'un episode de l'ancienne poesie indienne avec des poèmes de l'antiquite classique* (Diss, Paris 1856)

22 मालव्या For this, many MSS and editions erroneously read मानव्या (which Kane, *op cit* p 136, explains as मनुपुत्र्याः, which is simply a *tour de force*!) That the mother of Sāvitrī was a Mālavī (a lady or a princess of Mālava, modern Malwa) follows from a clearer reference in the sequel, cf 3 281 58^{abcd}

पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।,

where the MSS almost uniformly read मालव्यां मालवा (and not मानव्यां मानवा), a reading confirmed independently by the Matsya Purāna (213 15^{cd}–16)

32 ^{ab})=Visnudharmottara Purāna 1 220 3^{cd}.

280

3 ^{a})=Visnudharmottara 2. 36 15^{a}

281

2 ^{ad})=(var.) Visnudharmottara 2 37. 35^{ab}

3 ^{cd})=Visnudharmottara 2 37 36^{ab}

6 ^{b}) For the reading उपगुह्य (v.l °गृह्य, °गम्य), cf. stanzas 61 and 69 (उपगूहस्य) below

16 ^{cd}) Cf Katha Upanisad 6. 17, and Śvetāśvatara Up 3 13.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

16 ^{bc})=(var.) Visnudharmottara 2 37 42^{ab}.

20 =(var.) Visnudharmottara 2. 37. 65^{cd}–66^{ab}.

29 Cf 5. 10. 23

61 उपगुह्य Cf. stanzas 6 and 69, and notes.

294

13 Correction! The *repetition* of वैशम्पायन उवाच before 13 in our *text* is unnecessary (cf stanza 7) and this superfluous reference may be omitted, as is done by T1 M of our MSS.

22 Correction! In the *text*, before 22, add वैशंपायन उवाच, as in K1 3. 4 D5.

295

8 The phrase अरणीसहितं, which occurs also in the Virāta, has been rightly explained there by the commentators (Arjunamiśra, Caturbhuja, Nīlakantha etc) as अरणीयुगल, अरणीयुग्म "*aranī*-pair" It was mistaken as an adjective meaning "accompanied by the *aranis*" and therefore a substantive (like मन्थ or भाण्डं) was generally added to eke out some meaning See Raghu Vira's note on 4. 1. 3 (Virātaparvan, p 361) This use of the word सहित is certainly peculiar It does not mean "a pair" exactly (as the commentators imply), but appears to be used to denote (two or, perhaps, more) things which are found, fitted or fixed *together* Cf the use of सहित in dual (सहितौ) in the sense "both together", and in plural (सहिता) "all together."

297

63 Cf note on 3 191. 21 above

298

19 The god Dharma has given the Pāndava the boon that they can assume, during the thirteent and last year of their exile, any form they like a will (छन्दत·) He also tells them (stanza 17) tha even if they went about just as they were, withou any change of form, they would not be recognizec These stanzas show that passage No 5 of App of the Virātaparvan (p 304), an interpolation c the Southern recension, in which Yudhisthir invokes Dharma, praying for a successful change c form, is merely supererogatory piety and deserve to be obelized

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here For other corrections see Critical*

Adhy & Śl No.	For	Read
15 16, 21 14	मार्तिका°	मार्त्तिका°
34 38	थार्थपरमो	चार्थपरमो
43 4	°प्रभावा	°प्रभावाः
81 56	प्रयगच्छति	प्रयच्छति
98 13	जीवं जीवक°	जीवंजीवक°
110 1	रम्यो	रम्य
116 6	मार्तिका°	मार्त्तिका°
142 26	भीमाजुन°	भीमार्जुन°
198 22	पुराकर्म	पुरा कर्म
222 32	श्वश्रा	श्वश्वा
225 3	तपोधनांश्च	तपोधनाश्च
230 1 (ref)	उवच ।	उवाच ।
248. 6, 11	वार्धक्षत्रि°	वार्द्धक्षत्रि°
267 9	रामकरणात्	रामकारणात्
268 20	°हृदया	°हृदयाः
272. 25	मायया वृतः	माययावृतः
282 5	°कण्टकबिद्धा°	°कण्टकविद्धा°

Facsimile of a page from the Śāradā MS ⟨paper⟩ of the Āranyakaparvan, belonging to the Asiatic Society of Bengal